Urganch davlat pedagogika instituti

“YANGI O‘ZBEKISTONDA GUMANITAR FANLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR”

MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMANI MATERIALLARI

2026-YIL 23-APREL

“BOOKMANY PRINT”
TOSHKENT – 2026

UO‘K: 37:3(063)
KBK: 74ya431
S 39

Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlar: muammo va yechimlar [Matn]: ilmiy-amaliy anjumani materiallari / D.N. Abdullayev. – Toshkent: Bookmany print, 2026. – 638 b.

“Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlar: muammo va yechimlar” mavzusidagi mazkur anjumanning asosiy maqsadi gumanitar fanlarni zamonaviy taraqqiyot talablari asosida rivojlantirish, ularni o‘qitishda uchrayotgan dolzarb muammolarni aniqlash va samarali yechimlar ishlab chiqishdan iborat. Shuningdek, ta’lim jarayoniga ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, nazariya va amaliyot o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlash hamda ilmiy hamkorlikni mustahkamlash masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Anjuman doirasida tarix, falsafa, milliy g‘oya, huquq va pedagogika fanlarini o‘qitishda innovatsion yondashuvlardan foydalanish, raqamli texnologiyalar imkoniyatlarini kengaytirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish hamda yoshlarning intellektual salohiyatini oshirishga qaratilgan masalalar muhokama qilindi.

Mas’ul muharrir:
D.N. Abdullayev – t.f.d. (DSc), professor

Tahrir hay’ati raisi:
M.S. Xajiyeva – f. f. d. (DSc) professor

Tahrir hay’ati:
U.R. Xo‘jamuratov – t.f.f.d. (PhD), professor v.b.
H.S. Yusupov – t.f.f.d. (PhD), dotsent v.b.
Sh.B. Tursunova – f.f.f.d. (PhD), dotsent
R.A. Latipov – p.f.f.d (PhD), dotsent v.b.
B. E. Matchanova – f.f.d. (PhD), professor v.b.

Taqrizchilar:
O.A. Radjabov – t.f.d. (DSc), dotsent
Z.A. Karimov – f.f.d. (PhD), professor v.b.

ISBN 978-9910-271-60-1

© Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlar: muammo va yechimlar, 2026.
© “Bookmany print” nashriyoti, 2026.

TABRIK NUTQI

Abdullayev Diyorjon Nodirjon o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti rektori v.b.,
tarix fanlari doktori, professor

Assalomu alaykum, muhtaram anjuman ishtirokchilari!
Qadrli olim va olimalar, aziz mehmonlar!

Avvalambor, barchangizni bugungi nufuzli ilmiy muloqot maydonida – **“Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlar: muammo va yechimlar”** mavzusidagi respublika konferensiyaning ochilish marosimida ko‘rib turganimdan g‘oyat mamnunman. Sizlarni ilm-fan va ma’rifat bayrami bilan chin qalbimdan muborakbod etaman.

Bugun biz uchinchi Renessans poydevorini qo‘yish, mamlakatimizni har tomonlama modernizatsiya qilish haqida gapirar ekanmiz, ushbu buyuk maqsadning asosiy drayveri va ma’naviy o‘zagi aynan gumanitar fanlar ekanligini chuqur anglaymiz. Zero, iqtisodiy va texnologik yutuqlar har qancha salmoqli bo‘lmasin, agar ular milliy g‘oya, yuksak axloq va falsafiy mushohada bilan sug‘orilmasa, jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlash qiyin kechadi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Ilm-fanga e’tibor – kelajakka e’tibordir”. Shu ma’noda, bugungi anjumanimiz shunchaki navbatdagi ilmiy yig‘ilish emas, balki Yangi O‘zbekiston sharoitida ijtimoiy-gumanitar sohalarning yangi qiyofasini belgilab beruvchi strategik muloqot maydonidir.

Falsafa, tarix, pedagogika va filologiya kabi fundamental sohalar bugun tor doiradagi nazariy tadqiqotlar qobig‘idan chiqib, hayotning barcha jabhalariga kirib bormoqda. Biz gumanitar fanlarni ijtimoiy-siyosiy islohotlarning “ma’naviy tahlilchisi” sifatida ko‘rishimiz lozim. Aynan shu nuqtayi nazardan, bugungi konferensiya kun tartibidagi masalalar fanlararo yondashuvni talab qiladi.

Biz bugungi anjuman nomiga “muammolar” so‘zini bejiz kiritmadik. Bugun globallashuv va jadallik bilan rivojlanayotgan sun’iy intellekt, raqamlashtirish davrida gumanitar fanlar o‘ziga xos sinovlar qarshisida turibdi: an’anaviy dars berish uslublaridan voz kechib, talabalarda tanqidiy va kreativ fikrlashni shakllantiruvchi innovatsion pedagogik texnologiyalarga o‘tish zarurati, ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilishda zamonaviy IT-instrumentlardan foydalanish, masofaviy ta’limda sifat monitoringini va raqamli baholash tizimlarini joriy etish, yoshlarimiz ongida axborot xurujlariga qarshi mustahkam g‘oyaviy immunitetni shakllantirishda gumanitar fanlarning o‘rnini tubdan qayta ko‘rib chiqishdir.

Ushbu muammolar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning yechimi faqatgina biz kabi mutaxassislarning hamjihatlikdagi ilmiy izlanishlariga bog‘liqdir.

Ushbu muhtasham tadbirning aynan qadimiy ilm-fan maskani bo‘lgan Xorazm zaminida, Urganch davlat pedagogika instituti kabi nufuzli dargohlarda tashkil etilishi ramziy ma’noga ega. Al-Xorazmiy, Al-Beruniy va Mahmud Zamaxshariy kabi bobokalonlarimiz asos solgan ilmiy an’analar bugun sizu bizning tadqiqotlarimizda yangicha jilo topishi shart.

Biz nafaqat boy tariximiz bilan faxrlanishimiz, balki shu o‘tmishdan quvvat olib, zamonaviy dunyo tan oladigan intellektual mahsulot yaratishimiz lozim. Konferensiya davomida o‘tkaziladigan sho‘ba yig‘ilishlari aynan mana shunday amaliy natijalarga yo‘naltirilganiga ishonchim komil.

Aziz hamkasblar, qadrli mehmonlar!

Nutqimning yakunida shuni ta’kidlamoqchimanki, gumanitar fan olimi – bu shunchaki mutaxassis emas, u millat tafakkurining me’moridir. Sizlarning har bir maqolangiz, har bir taklifingiz Yangi O‘zbekiston poydevorini mustahkamlashga qo‘shilgan g‘isht bo‘lib xizmat qiladi.

Bugungi respublika anjumanda ishtirok etayotgan barcha olimlarimizga, yosh tadqiqotchilarimizga o‘z minnatdorchiligimni bildiraman. Sizlarning ilmiy bahslaringiz sermazmun, takliflaringiz esa amaliy bo‘lishini tilayman.

Barchangizga mustahkam sog‘liq, oilaviy xotirjamlik va anjuman ishida ulkan muvaffaqiyatlar yor bo‘lsin!

E’tiboringiz uchun rahmat!

TABRIK NUTQI

Xajiyeva Maqsuda Sultanovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Falsafa kafedrasi mudiri, Falsafa fanlari doktori (DSc), professor

Assalomu alaykum, muhtaram anjuman tashkilotchilari!,
Aziz hamkasblar va yosh olimlar!

Bugun biz muhokama qilayotgan **“Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlar: muammo va yechimlar”** mavzusi nafaqat bir mintaqa, balki butun dunyo ilmiy hamjamiyati uchun dolzarbdir. Biz shunday bir davrda yashayapmizki, texnologik taraqqiyot insonning jismoniy imkoniyatlarini o‘n barobarga oshirdi, biroq insonning ichki dunyosi, axloqiy prinsiplari va ijtimoiy mas’uliyati bu shiddatli o‘zgarishlarga doim ham tayyor emas. Mana shu nuqtada gumanitar fanlar o‘zining haqiqiy missiyasini namoyon etishi lozim.

Hozirgi kunda dunyoda sun’iy intellekt, robototexnika va raqamli iqtisodiyot ustuvorlik kasb etmoqda. Ko‘pchilikda “Gumanitar fanlar ikkinchi darajaga tushib qolmaydimi?” degan xavotir bor. Ammo men, bir olim sifatida, buning aksini ta’kidlagan bo‘lardim: Texnologiya qanchalik rivojlansa, bizga shunchalik kuchli falsafa, yuksak etika va teran tarixiy xotira kerak bo‘ladi.

Chunki texnologiya – bu shunchaki vosita. Unga ruh beradigan, uni ezgulik yo‘liga yo‘naltiradigan kuch esa gumanitar bilimlardir. Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan ma’naviy islohotlar zaminida aynan mana shu “Inson kapitali” va “Ma’naviy yetuklik” g‘oyasi yotganini biz, olimlar, yuksak baholaymiz. Bizning vazifamiz – raqamli dunyoda “inson bo‘lib qolish”ning ilmiy-nazariy asoslarini yaratishdir.

Bugungi konferensiyada men quyidagi uchta jihatga e’tiboringizni qaratmoqchiman: Gumanitar fanlar endi faqat arxiv hujjatlari yoki quruq nazariyalar bilan cheklana olmaydi. Bizga sotsiologiya, psixologiya va axborot texnologiyalari kesishmasida shakllanadigan yangi, dinamik metodlar zarur.

Hech bir fan alohida orol emas. Tarixni falsafasiz, pedagogikani psixologiyasiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Ushbu anjuman bizga mana shu integratsiyani amalda ko‘rsatib beradi.

Ushbu konferensiyaning xalqaro maqomga egaligi – bizning yutug‘imizdir. Ilmda chegara yo‘q. Bugun O‘zbekiston olimlari bilan dunyo ilm-fani o‘rtasidagi “oltin ko‘prik” qayta tiklanmoqda. Biz, taklif etilgan mehmonlar, ushbu jarayonda faol ishtirok etishga, o‘zaro tajriba almashishga va qo‘shma ilmiy loyihalarni amalga oshirishga tayyormiz.

Zaminimizdan chiqqan allomalar vaqtida butun dunyoga ustozlik qilgan. Bugun esa Yangi O‘zbekiston yosh olimlari o‘sha intellektual salohiyatni qayta uyg‘otayotganiga guvoh bo‘lmoqdamiz. Men bugungi anjumanda o‘qiladigan ma’ruzalar orasidan juda ko‘p yangi g‘oyalar chiqishiga aminman.

Sizlarni ushbu nufuzli konferensiya ochilishi bilan yana bir bor tabriklayman. Men ishonamanki, bugungi bahs-munozaralarimiz, kelishuvlarimiz va xulosalarimiz nafaqat gumanitar fanlar rivojiga, balki jamiyatimizning ma’naviy yangilanishiga munosib hissa bo‘lib qo‘shiladi.

Fidokorona mehnatingizda zafarlar, ijodiy ishlaringizda yangi cho‘qqilar tilayman. Ilmiy muloqotimiz bardavom bo‘lsin!

E’tiboringiz va samimiy mehmondo‘stligingiz uchun rahmat!

TABRIK NUTQI

Abdirimov Bekzod Muratbayevich
Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi
Xorazm viloyati bo‘limi rahbari,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

Hurmatli anjuman ishtirokchilari, muhtaram fan fidoyilari!

Yangi O‘zbekiston poydevorini barpo etishda biz iqtisodiy islohotlar va texnologik yutuqlar haqida ko‘p gapiramiz, biroq har qanday buyuk yuksalishning zamirida, avvalo, **gumanitar tafakkur** va **ma’naviy yangilanish** yotishini unutmasligimiz lozim. Bugun biz muhokama qilayotgan gumanitar fanlar — bu shunchaki nazariy bilimlar majmuasi emas, balki millatning o‘zligini asrash va global dunyoda o‘z o‘rnini topish strategiyasidir.

Hozirgi davrda gumanitar fanlar oldida turgan eng dolzarb muammo — bu **nazariya va hayot o‘rtasidagi masofaning uzilib qolganidir.** Biz uzoq vaqt davomida faqat o‘tmish bilan faxrlanish yoki quruq falsafiy mulohazalar bilan cheklanib qoldik. Natijada, bugungi shiddatli globallashuv va axborot xurujlari sharoitida yoshlarimizning ma’naviy dunyosi himoyasiz qolayotgandek tuyulmoqda.

Xususan, **media-savodxonlik va raqamli madaniyatning** yetarli darajada shakllanmagani, yot g‘oyalarning jamiyatimizga kirib kelishiga yo‘l ochib bermoqda. Bu esa gumanitar fanlar metodologiyasini tubdan isloh qilishni, ularni “muzey holati”dan chiqarib, jamiyatning real muammolariga yo‘naltirishni taqozo etmoqda.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun biz gumanitar fanlarni rivojlantirishning quyidagi **yaxlit zanjirini** yaratishimiz shart:

Biz ta’lim tizimida falsafa, tarix va adabiyotni shunchaki ma’lumot sifatida emas, balki **qadriyatlar tizimi** sifatida o‘qitishimiz lozim. Har bir talaba “Men kimman?” va “Global dunyoda mening milliy o‘zligim nimadan iborat?” degan savollarga gumanitar fanlar orqali javob topishi kerak.

Bugun falsafa sotsiologiya bilan, tilshunoslik esa raqamli texnologiyalar bilan birlashishi shart. Masalan, “Raqamli gumanitaristika” (Digital Humanities) yo‘nalishini rivojlantirish orqali biz milliy merosimizni sun’iy intellekt tillariga moslashtirishimiz va global kontentga aylantirishimiz mumkin.

Gumanitar fanlarning bugungi eng katta yechimi — yoshlarda faktlarni tekshirish, axborotni tahlil qilish va manipulyatsiyaga uchramaslik ko‘nikmasini shakllantirishdir. Bu — bizning ma’naviy xavfsizligimiz kafolatidir.

Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlarning pirovard maqsadi — **Inson qadrini ulug‘lashdir.** Inson qadri esa faqat moddiy farovonlik bilan emas, balki uning yuksak ma’naviyati va teran tafakkuri bilan o‘lchanadi.

Biz, gumanitar soha vakillari, jamiyatning intellektual filtriga aylanishimiz, muammolarni faqat sanab o‘tmay, ularning amaliy yechimlarini taklif etishimiz shart. Ushbu konferensiya davomida o‘rtaga tashlanadigan har bir fikr millatimizning ertangi yorug‘ kuniga xizmat qilishiga ishonaman.

E’tiboringiz uchun rahmat!

1–SHO‘BA: TARIX FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

TARIX FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

UDK: 94(575.1):349.6

Sheripov Umarbek Atajanovich
Tarix fanlari doktori (DSc), dotsent
Urganch RANCH texnologiya universiteti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi mudiri
ORCID: 0009–0003–6865–8765

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarix fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, innovatsion ta’lim texnologiyalari, interfaol metodlar va raqamli ta’lim vositalarining ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tarix ta’limida kompetensiyaviy yondashuv, muammoli o‘qitish, tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasi hamda tarixiy tafakkurni shakllantirish masalalari keng yoritiladi.

Kalit so‘zlar: tarix ta’limi, zamonaviy pedagogika, kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar, raqamli texnologiyalar, tarixiy tafakkur.

Bugungi globallashuv davrida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish hamda uni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi [1]. Tarix fani esa yosh avlodning tarixiy tafakkurini shakllantirish, milliy o‘zlikni anglash hamda fuqarolik ongini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarix fanini o‘qitish jarayonida faqatgina tarixiy faktlarni o‘rganish bilan cheklanib qolmasdan, balki tarixiy jarayonlarni chuqur tahlil qilish, sabab va oqibatlarni aniqlash hamda tarixiy xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur [2]. Shu sababli zamonaviy pedagogik yondoshuvlardan foydalanish tarix ta’limining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tarix fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondoshuvlar:

Zamonaviy pedagogika fanida ta’lim jarayonini tashkil etishda turli metodologik yondashuvlar qo‘llaniladi. Ulardan eng muhimlaridan biri kompetensiyaviy yondoshuv hisoblanadi [3]. Mazkur yondoshuv talabalarning bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashni nazarda tutadi. Kompetensiyaviy yondoshuv asosida tarix fanini o‘qitishda talabalar tarixiy voqealarni tahlil qilish, tarixiy manbalarni o‘rganish hamda turli tarixiy qarashlarni solishtirish ko‘nikmalarini egallaydilar. Bunday yondoshuv talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi va ularning ilmiy tafakkurini shakllantiradi.

Muammoli o‘qitish metodining ahamiyati: Talabalarga biror bir masala, muammo yoki mavzu doirasidagi aniq bir vaziyat ustida o‘ylab, ulardan muhokama qilish uchun g‘oyalar, takliflar ro‘yxatini tuzish talab etiladi. Ushbu uslubda muammoni o‘qituvchi emas, balki talabalar o‘ylab topadi. Muammoli o‘qitish metodida talabalarga muayyan tarixiy vaziyat yoki tarixiy muammo taqdim etiladi. Talabalar ushbu muammoni tahlil qilish orqali tarixiy voqealar sabablarini tushunishga harakat qiladilar. Masalan, muayyan tarixiy davrda sodir bo‘lgan siyosiy jarayonlarning sabablarini tahlil qilish orqali talabalar tarixiy jarayonlarning murakkabligini anglay boshlaydilar. Bu esa tarixiy tafakkurni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Interfaol metodlarning tarix ta’limidagi o‘rni: Interaktiv o‘qitish – talaba o‘zida oldin mujassamlashgan tajribadan foydalangan holda, o‘quv jarayonida faol ishtirok etadi, mashg‘ulot davomida shaxsiy rol o‘ynab, yangi tajribalar orttiradi, olgan tajribalari asosida darsni tahlil qilib, o‘ziga kerakli muhim materiallarni oladi hamda o‘zining kundalik faoliyati bilan bog‘laydi [4].

Interaktiv so‘zi ingliz tilidan olingan bo‘lib, “inter” – o‘zaro (vzaimniy), “act”– faoliyat qilmoq (deystvovat) ma’nosini bildiradi.

Tarix fanini o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish talabalarning dars jarayonidagi faolligini oshiradi [5]. Interfaol metodlar talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat

qiladi. Masalan, “Aqliy hujum” metodi yordamida talabalar muayyan tarixiy muammo yuzasidan o‘z fikrlarini erkin bayon qiladilar.

“Debat” metodi esa tarixiy voqealarni turli nuqtai nazardan tahlil qilish imkonini beradi.

Shuningdek, “Klaster”, “Konseptual xarita”, “Rol o‘ynash” kabi metodlar ham tarix fanini o‘qitishda samarali hisoblanadi.

Tarix ta’limida raqamli texnologiyalarning ahamiyati:

XXI asr – yuqori kompyuter texnologiyalari asri hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanib borishi bilan, barcha fan sohalarida bo‘lganidek, tarix fanida ham tadqiqot va izlanishlar olib borishning yangi manbalari va usullari shakllandi. Vizual materiallarni o‘rganish, shuningdek, o‘rgatish jarayonini osonlashtiradigan raqam li texnologiyalar tobora rivojlanib bormoqda. Fanda raqamli manbalar – bu, raqamli texnologiyalar vositasida saqlanadigan, tashiladigan va oson tarqatilish imkonini beradigan barcha turdagi – vizual antropologiya misolida vizual materiallar to‘plami tushuniladi. Raqamli texnologiyalar tarix fanini o‘qitishda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda [6].

Elektron darsliklar, virtual xaritalar, onlayn arxivlar va multimedia taqdimotlaridan foydalanish tarixiy jarayonlarni yanada aniqroq tushuntirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, tarixiy xaritalar va infografikalar tarixiy voqealarni vizual tarzda tushuntirishga yordam beradi.

Tarixiy tafakkurni shakllantirish

Tarix ta’limining eng muhim maqsadlaridan biri o‘quvchilarda o‘zbek fuqarosi sifatlarini mukammal rivojlantirib borish va kamol toptirishda, ularda milliy va ma’naviy qadriyatlarimizga chuqur hurmat, o‘z madaniyati va o‘zgalar madaniyatini hurmat bilan e’zozlash kabi sifatlarni faol shakllantirib borilishi lozim. Shu bilan birgalikda o‘z tarixi, o‘z madaniyati bilan faxrlanish boshqa xalqlar, boshqa madaniyatlar mohiyatini kamsitishga olib kelmasligi kerak [7]. Tarixiy tafakkur tarixiy jarayonlarni tahlil qilish, voqealar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunish hamda ilmiy xulosalar chiqarish qobiliyatini anglatadi.

Tarixiy manbalar bilan ishlash, arxiv hujjatlarini o‘rganish va tarixiy xaritalarni tahlil qilish kabi metodlar talabalarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, tarix fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlard an foydalanish ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar hamda raqamli texnologiyalar tarix ta’limining sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Kelajakda tarix ta’limini rivojlantirish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, raqamli ta’lim resurslarini yaratish hamda tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasini takomillashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent: 2020. 12-bet.

2. Toshpo‘latov Y. Tarix o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. 45-bet.

3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2018. 63-bet.

4. Rahimov O, TurG‘unov O, Mustafoev Q, Ro‘ziev H. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya . 2012. B. 17-18.

5. Sayidahmedov N. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: 2017. B. 88-bet.

6. Shodmonov S.B. Vizual tadqiqotlarda raqamli texnologiyalardan foydalanish masalalari. “O‘zbekiston tarixini o‘rganishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati” mavzusidagi Xalqaro ilmiy–amaliy Anjuman materiallari. – Toshkent: 2022. B. 39

7. Y. G‘afforov. Tarix o‘qitish metodikasi. Darslik. – Toshkent: Ishonchli hamkor. 2021. B. 30.

MARKAZIY OSIYODA INTEGRATSION MUHIT: TRANSPORT–KOMMUNIKATSIYA TARMOQLARIRIVOJLANISHINING TARIXIY DINAMIKASI

Ozodbek Radjabov
Tarix fanlari doktori (O‘ZMU)

2017-2025-yillarda Markaziy Osiyo mamlakatlarining o‘zaro integratsiyalashuvi masalasi faqatgina mintaqaning emas, balki global iqtisodiy tizim nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan olib borilayotgan ochiq va pragmatik tashqi siyosat natijasida Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida yangi integratsion jarayonlar boshlanganligi dunyo hamjamiyati tomonidan e’tirof qilib kelinmoqda.

2017-yildan boshlab Markaziy Osiyo mintaqasida davlatlararo munosabatlarda tub o‘zgarish yuz berdi. Mintaqa mamlakatlari o‘rtasida siyosiy ishonchning tiklanishi, ochiq muloqot mexanizmlarining joriy etilishi hamda davlat rahbarlarining muntazam maslahat uchrashuvlari integratsiyaning yangi bosqichini boshlab berdi. Ushbu jarayonlar nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy va iqtisodiy sohalarda ham o‘zaro bog‘liqlikni kuchaytirdi.

Markaziy Osiyoda uzoq yillar davomida mavjud bo‘lgan chegara, transport-kommunikatsiya va suv resurslari kabi muammolarning bosqichma-bosqich hal etilishi integratsiyaning amaliy asoslarini mustahkamladi. Jumladan, chegaralarning delimitatsiya va demarkatsiya qilinishi, suv-energetika masalalarida murosaga kelinishi hamda o‘zaro manfaatli yechimlar topish mintaqaviy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqdi. Bu jihatlar mazkur mavzuni xavfsizlik va barqaror rivojlanish nuqtayi nazaridan dolzarbligini oshiradi.

Markaziy Osiyo respublikalarida mintaqaviy integratsiya jarayonlari bilan bir qatorda ba’zi muammolar ham mavjud. Xususan, mintaqa davlatlari orasida iqtisodiy rivojlanish darajalaridagi tafovutlar, transport infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, suv resurslari taqsimoti va tashqi geosiyosiy omillar ta’siri integratsiya jarayonlarini murakkablashtiradi. Bu muammolarni ilmiy tahlil qilish hamda ularning yechimlarini asoslash zamonaviy tadqiqotlar uchun muhim vazifa hisoblanadi.

“Integratsiya” tushunchasi zamonaviy International Relations va Regional Integration nazariyalarining muhim kategoriyalaridan biri bo‘lib, ilmiy adabiyotlarda davlatlar va hududlar o‘rtasida siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarda o‘zaro hamkorlikning chuqurlashuvi hamda yagona tizimga birlashuv jarayoni sifatida talqin qilingan. Dastlab “Integratsiya” atamasi XX asrning 30-yillarida nemis va shvetsiyalik iqtisodchi olimlar asarlarida “Iqtisodiy integratsiya” termini shaklida foydalanilgan. Integratsiya fenomeni ko‘p qirrali bo‘lib, u faqat iqtisodiy hamkorlik bilan cheklanib qolmaydi. “Integratio” so‘zi lotinchadan tarjima qilinganda “birlashish”, “to‘ldirish”; “Integrate” – “yaxlitga aylantirish” ma’nosini anglatib, “qismlarni muayyan yaxlitlikda umumlashtirish (birlashtirish)” jarayoni hisoblanadi[1].

Mintaqaviy integratsiya – bir necha mamlakatning mintaqaviy darajadagi qo‘shma faoliyatini ko‘zda tutib, ular iqtisodiyotini u yoki bu turdagi yagona mintaqaviy xo‘jalik majmuasiga birlashtirilishiga olib keladi. Integratsiyalashayotgan mamlakatlar o‘rtasidagi tovar va ishlab chiqarish omillari harakatining to‘liq erkinlashtirilishi natijasida tashkil topadigan yagona iqtisodiy makon raqobatdosh firmalar sonini oshirishga imkon beradi. Mintaqaviy uyushmalar hamkor mamlakatlar iqtisodiyoti birlashuvining chuqurlashuvi va tavsifi, tanlangan integratsion strategiya va institutsional tuzilmasi, ularning faoliyat sohasi hamda miqyoslari a’zo mamlakatlar, ijtimoiy–madaniy jihatlariga ko‘ra farq qiladi. Bunda integratsiya quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- kelishuvning mintaqa mamlakatlari o‘rtasida tovarlar, xizmatlar, kapitallar, inson resurslarining harakat qilishidagi cheklovlarning bartaraf qilinishi;

[1] Nazarova G, Xalilov X, Azimov A. Xalqaro iqtisodiy integratsiya. Toshkent: 2016. -B.8.

- milliy ishlab chiqarishning o‘zaro moslashtirilishi, mintaqa doirasida ishlab chiqarish jarayonlaridagi texnologik yaxlitlikning shakllanishi;

- milliy qonun hujjatlari, me’yorlar va standartlarning yaqinlashtirilishi;

- integratsiya jarayonining maqsadli tartibga solinishi, o‘zaro hamkorlikni boshqarish organlarining rivojlanishi (masalan, Yevropa Ittifoqida bo‘lgani kabi mintaqa mamlakatlarida ham umumiy boshqaruvning davlatlararo joriy etilishi)[2].

Bugungi globallashuv shariotida mintaqaviy integratsiya xalqaro siyosat va iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanmoqda. Davlatlar o‘z iqtisodiy manfaatlari, xavfsizlik ehtiyojlari hamda siyosiy barqarorligini ta’minlash maqsadida mintaqaviy integratsion tuzilmalarda jadal ishtirok erishni tanlamoqda. Yuqoridagi holat Markaziy Osiyo mintaqasida ham namoyon bo‘lmoqda. Mintaqaviy integratsiyaning nazariy asoslari tadqiqotchilar tomonidan chuqur tadqiq etilib, har bir nazariya uning iqtisodiy, siyosiy hamda institutsional jihatlarini turli ko‘rinishda izohlaydi.

Mintaqaviy integratsiya tushunchasining nazariy asoslari XX asrning 50-yillariga kelib shakllana boshlagan. Tadqiqotchi Karl Deutsch[3] o‘zining kommunikatsion yondashuvi orqali mintaqaviy hamkorlik – siyosiy jamiyatlarning integratsiyasi deb atagan. Olimning fikricha, mintaqaviy integratsiya muavvafaqiyatli bo‘lishi uchun davlatlar o‘rtasida ishonch, siyosiy institutlarning uyg‘unligi va ijtimoiy almashinuv bo‘lishi shart. K. Deutschning “Security Community” konsepsiyasi aynan Markaziy Osiyo uchun ham dolzarb ahamiyatga ega[4] hisoblanadi. Bunday xulosaga kelinishiga sabab esa mintaqaning xavfsizlik sohasidagi o‘zaro bog‘liqlik hamda tashqi tahdidlarga birgalikda javob berish ehtiyojini boshdan kechirayotganidir.

Mintaqaviy integratsiya nazariyasida iqtisodiy yondashuv ham muhim o‘rin egallaydi. Tadqiqotchi olim Bela Balassa o‘zining klassik tadqiqoti hisoblangan “Stages of Economic Integration”[5] asarida mintaqaviy iqtisodiy integratsiyani quyidagi besh bosqichga bo‘lib ko‘rsatgan:

– erkin iqtisodiy zonasi;
– bojxona ittifoqi;
– umumiy bozor;
– iqtisodiy ittifoq;
– to‘liq iqtisodiy va siyosiy integratsiya[6].

Bugungi kunda Markaziy Osiyo mamlakatlari integratsiyaning dastlabki bosqichida bo‘lsalarda, aynan erkin savdo zonalari hamda bojxona hamkorligi orqali iqtiosdiy yaqinlashuv bosqichini amalga oshirmoqdalar.

Neofuksionalizm nazariyasi asoschilaridan biri Ernest Haas[7] ham mintaqaviy integratsiyani “Spilover effect” konsepsiyasi asosida ifodalagan. Uning fikricha, integratsiya bir sohada boshlangach, boshqa sohalarga ham o‘z–o‘zidan kengayadi. Misol tariqasida, savdo sohasidagi kelishuvlar transport, energetika va keyinchalik xavfsizlik sohalariga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgani tarixdan ma’lum. Markaziy Osiyo mintaqasida savdo yo‘llari rivojlanishi bilan bog‘liq, jumladan, “Markaziy Osiyo – Janubiy Osiyo” transport koridorlari, “Bir makon, bir yo‘l” tashabbuslari yuqoridagi kabi spiral shakldagi kengayish jarayonini o‘zida namoyon qiladi.

O‘zbekiston Respublikasida 2017-yildan e’tiboran barcha sohalar singari transport sohasi ham ochiq hamkorlik va mintaqaviy integratsiyaga yo‘naltirila boshlandi. Xususan, O‘zbek iston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbekiston Respublikasining transport–

[2] Alimov A. Globallashuv va iqtisodiy integratsiya jarayonlari. Toshkent: 2015. -B.23.
[3] K. Deutsch. Political Community and the North Atlantic Area. Princeton University Press. 1957.-P.18.
[4] Azizov A. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar nazariyasi. Toshkent: Iqtisodiyot. 2010. -B.37.
[5] Balassa B. The Theory of Economic Integration. Allen & Unwin. 1961.-P.34.
[6] Sulaymonov K. Mintaqaviy integratsiyaning nazariy asoslari va Markaziy Osiyo misolida iqtisodiy hamkorlikning konseptual rivojlanishi. Jourlar of Innovate Academy. 3(5).2024. -B.31-35.
[7] Haas E. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957. Stanford University Press. 1958.-P.17.

logistika tizimini yanada rivojlantirish chora–tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident Qarori qabul qilingan[8]. Qarorga muvofiq, respublikada transport–logistika tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi va uni amalga oshirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi” yaratilgan. Shuningdek, mazkur qaror loyihasida Markaziy Osiyo transport tizimini rivojlantirishdagi yangi yondashuvlar va faol tashabbuslar ilgari surilgan. Ma’lumki, 2016-yilda “Angren–Pop” temir yo‘li liniyasi va “Qamchiq dovoni” foydalanishga topshirig an edi. Ushbu loyiha O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov davrida boshlangan bo‘lsada, Shavkat Miziyoyev davrida yakunlanib, Xitoy – Markaziy Osiyo – Yevropa tranzit yo‘lining muhim bo‘g‘iniga aylandi[9].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi transport sohasidagi hamkorlik aloqalari yangi bosqichga ko‘tarila boshlandi. Xususan, 2017-yilda Turkmaniston bilan zamonaviy transport infratuzilmasini yaratish bo‘yicha kelishuvlar amalga oshirilib, Markaziy Osiyo va Yaqin Sharqni bog‘lovchi yo‘nalishlar rivojlantirilgan. Qozog‘iston bilan “Shimol-Janub” yo‘nalishida multimodal transport yo‘laklarini tashkil etish bo‘yicha hamkorlik boshlanib, bu ikki mamlakatning tranzit salohiyatini oshirishga xizmat qila boshladi. Shuningdek, Afg‘onistonni Markaziy Osiyo transport tarmog‘iga integratsiya qilish siyosati davom ettirilib, 2018 -yilda Toshkentda Afg‘oniston bo‘yicha xalqaro konferensiya o‘tkazildi. Mazkur konferensiya doirasida transport–logistika sohasidagi hamkorlik masalalari muhokama qilingan[10]. Xususan, 260 kilometrlik masofaga cho‘zilgan “Surxon – Puli Xumri” elektr uzatish liniyasi loyihasi kelgusida Markaziy Osiyo energiyasini Janubiy Osiyog a eksport qilish imkonini yaratadi. 2025-yilgi “C5 + 1” formatida tashkil etilgan “Markaziy Osiyo – Yevropa Ittifoqi” sammitida transport va tranzit infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha strategik kelishuvlar qabul qilingan. O‘zbekiston Respublikasi mazkur jarayonlarda faol ishtirok etib, mintaqaning global transport tizimiga integratsiyasini ta’minlashga intilmoqda.

“Bir makon – Bir yo‘l” loyihasi doirasida Xitoy bilan mintaqa davlatlari o‘rtasidagi hamkorlik aloqalari chuqurlashgan va bu Markaziy Osiyo transport yo‘laklarini Osiyo va Yevropa bozorlari bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Ta’kidlash joizki, O‘zbekiston Respublikasining birinchi hukumat davrida transport tizimini mustaqillikka olib chiqish, ichki infratuzilmani rivojlantirish hamda xalqaro yo‘laklarga qo‘shilishga qaratilgan siyosat olib borilgan bo‘lsa, amaldagi hukumat davrida ochiq siyosat, qo‘shni mamlakatlar bilan integratsiya va global transport tarmoqlariga chuqur kirib borishga qaratilgan tashabbuslarni ilgari surmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil Samarqand shahrida o‘tkazilgan “Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik” mavzusidagi xalqaro konferensiyada so‘zlagan nutqida mintaqani “noyob imkoniyatlar va amalga ishirilmagan ulkan salohiyat mintaqasi” deb ataganlari bejiz emas edi[11].

Markaziy Osiyo mintaqasida transport-kommunikatsiya tizimlarining rivojlanishida ma’lum manoda mintaqa davlat rahbarlari ishtirokida olib borilayotgan maslahat uchrashuvlari mihim ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur tadbirlar doirasida mintaqa davlatlari transport infratuzilmasini yaxshilar borasidagi masalalar kun tartibiga qo‘yilib, masala yuzasidan faol takliflar ilgari surib borilmoqda. Xususan, Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Ostona shahrida bo‘lib o‘tgan I maslahat uchrashuvi doirasida Amudaryodan o‘tgan yangi Turkmanobod – Farob temir yo‘l va avtomobil yo‘li ko‘priklari ishga tushirilishi hamda O‘zbekiston – Qirg‘iziston –

[8] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbekiston Respublikasining transport –logistika tizimini yanada rivojlantirish chora –tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-28-sonli qarori. https://www.lex.uz. 20.02.2026. 18:44

[9] Ilhomov Z. O‘zbekiston tarixi. Toshkent. 2020. -B.367.

[10] Meyliyev N. Markaziy Osiyo transport tizimini rivojlantirish siyosatida O‘zbekiston tashabbuslari.Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2025. 5(6) p. 466 -475.

[11] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev. “Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik” mavzusidagi xalqaro konferensiyada so‘zlagan nutqidan.

Xitoy temir yo‘l qurilishi bo‘yicha kelishuvga erishilgan bo‘lsa[12], 2019-yilning 29-noyabr sanasida o‘tkazilgan ikkinchi maslahat uchrashuvi davomida savdo, energetika va transport yo‘laklarini boshqarish, chegaralardan o‘tish tartibi va bojxona tartib–tamoillarini soddalashtirish bo‘yicha qo‘shma yondashuvlar zarurligi kun tartibiga qo‘yilib, logistika va savdo qoidalari, infratuzilma standartlarini uyg‘unlashtirish dengizga chiqish imkoniyatiga ega bo‘magan mintaqa davlatlari uchun ahamiyati muhokama ostiga olingan. 2023-yilning 14-15-sentabr sanasida Tojikiston Respublikasining Dushanbe shahrida bo‘lib o‘tgan Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining V maslahat uchrashuvi doirasida transport–kommunikatsiya sohasini rivojlantirish doirasida o‘zaro savdo munosabatlarini erkinlashtirish hamda Markaziy Osiyoda transport va tranzit haqidagi bitimni ishlab chiqish kun tartibiga qo‘yilgan. Sammit yakunida Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining beshinchi maslahat uchrashuvlari yakunlari bo‘yicha qo‘shma bayonot, yoshlarga oid siyosatning umumiy yo‘nalishlari to‘g‘risida bitim, 2022-2025-yillarda Markaziy Osiyoda salomatlik va farovonlikni qo‘llab-quvvatlash uchun “yo‘l xaritasi” kabi hujjatlar bilan bir qatorda yerusti transportining o‘zaro bog‘liqligini mustahkamlash to‘g‘risidagi bitim qabul qilingan[13].

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo mintaqasida transport infratuzilmasini yaxshilash borasida O‘zbekiston Respublikasi tomonidan ilgari surilayotgan tashabbuslarga oid umumiy tendensiyalar mavjud bo‘lib, ular mintaqaning har bir davlati uchun iqtisodiy foyda keltiradi va global bozorlarga chiqishini osonlashtiradi. Markaziy Osiyo davlatlari orasidagi tarixiy raqobat, infratuzilma sifatidagi nomutanosiblik, moliya resurslarining cheklanganligi mintaqa infratuzilmasi modernizatsiyasini tez amalga oshirilishiga to‘sqinlik qilmoqda. Bundan tashqari har bir mamlakat o‘z tranzit daromadlarini himoya qilishga intilishi oqibatida o‘zaro manfaatlar to‘qnashuvi namoyon bo‘lmoqda.

TARIX FANINING BOSHQA FANLAR BILAN INTEGRATSIYASI

Xusainbekova Gulchira Mavlanbekovna
Urganch davlat pedagogika instituti
“Tarix” kafedrasi dotsenti
tarix fanlari nomzodi (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarix fanining boshqa o‘quv fanlari – adabiyot, geografiya, matematika, ijtimoiy fanlar, informatika va san’at bilan integratsiyasi masalasi ko‘rib chiqiladi. Maqolada har bir fanlararo aloqaning mohiyati, amaliy integratsiya imkoniyatlari va o‘quvchilarga beradigan natijalari tahlil qilinadi. Fanlararo integratsiyaning zamonaviy ta’limdagi ahamiyati, o‘quvchilarda yaxlit dunyoqarash, tanqidiy va analitik fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishdagi roli asoslab beriladi. Maqola o‘qituvchilar, metodistlar va ta’lim sohasidagi mutaxassislarga mo‘ljallangan bo‘lib, dars jarayonini boyitishda amaliy yo‘l-yo‘riq vazifasini o‘taydi.

Kalit so‘zlar: tarix fani, fanlararo integratsiya, zamonaviy ta’lim, adabiyot, geografiya, matematik tahlil, raqamli texnologiyalar, madaniy meros.

Annotation: This article examines the issue of integrating history with other academic disciplines – literature, geography, mathematics, social sciences, computer science, and art. The article analyzes the essence of each interdisciplinary connection, the possibilities of practical integration, and the results it provides to students. The importance of interdisciplinary integration in modern education, its role in forming a holistic worldview, critical and analytical thinking skills in students, is substantiated. The article is intended for teachers, methodologists, and

[12] Babajanova D (2025). “Markaziy Osiyo Hamjamiyati” – Millatlarning chinakam hamjihatligi ifodasi. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. 5(12), 12.

[13] Elektron resurs: https://www.kun.uz . Murojaat qilingan sana: 18.03.2026.

specialists in the field of education, and serves as a practical guide to enriching the teaching process.

Keywords: history, interdisciplinary integration, modern education, literature, geography, mathematical analysis, digital technologies, cultural heritage.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос интеграции истории с другими академическими дисциплинами – литературой, географией, математикой, социальными науками, информатикой и искусством. В статье анализируется сущность каждой междисциплинарной связи, возможности практической интеграции и результаты, которые она дает студентам. Обосновывается важность междисциплинарной интеграции в современном образовании, ее роль в формировании целостного мировоззрения, навыков критического и аналитического мышления у студентов. Статья предназначена для преподавателей, методистов и специалистов в области образования и служит практическим руководством по обогащению учебного процесса.

Ключевые слова: история, междисциплинарная интеграция, современное образование, литература, география, математический анализ, цифровые технологии, культурное наследие.

Zamonaviy ta’limda fanlararo integratsiya - bilimlarni yaxlit, bog‘liq tizim sifatida o‘rgatishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Tarix fani o‘zining mohiyati va mazmunan boyligi bilan boshqa ko‘plab fanlar bilan mustahkam ko‘priklar qurish imkoniyatiga ega. Bu integratsiya o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, tahliliy ko‘nikma va keng dunyoqarashni shakllantiradi.

1. Tarix va Adabiyot

Tarix va adabiyot o‘rtasidagi aloqa eng qadimiy va organik integratsiyalardan biridir. Badiiy asarlar ko‘pincha o‘z davri ruhini, ijtimoiy muammolarini va siyosiy vaziyatini aks ettiradi. Adabiy matn tarixiy manbaning o‘rnini bosa olmasa–da, u o‘quvchida davrga nisbatan emotsional munosabat shakllantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Integratsiya imkoniyatlari:

• Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani orqali XIX asr Turkiston hayotini o‘rganish
• Urush adabiyoti asarlari orqali Ikkinchi Jahon urushi voqealarini chuqur his etish
• Tarixiy hujjatlar va xatlarni adabiy tahlil usulida o‘rganish

Natija: O‘quvchilar quruq sanalar va faktlar o‘rniga tirik insoniy tajribalar orqali tarixni his qiladilar.

2. Tarix va Geografiya

Geografiya va tarix bir-birini to‘ldiruvchi fanlardir. Hech bir tarixiy voqeani uning joy va makonsiz to‘liq tushunib bo‘lmaydi. Geosiyosiy omillar sivilizatsiyalarning shakllanishi, davlatlarning kengayishi va inqirozlarining asosiy sabablaridan biri sifatida ko‘rib chiqiladi.

Integratsiya imkoniyatlari:

• Buyuk Ipak yo‘lini xarita ustida kuzatib, savdo va madaniy almashinuvni o‘rganish
• Daryolar, tog‘lar va iqlim sharoitlarining sivilizatsiyalar rivojiga ta'sirini tahlil qilish
• Chegara o‘zgarishlarini tarixiy xaritalar orqali ko‘rsatish

Natija: O‘quvchilar geografik muhit bilan tarixiy jarayonlar o‘rtasidagi sababiy bog‘liqlikni anglab yetadilar.

3. Tarix va Matematika

Bu juftlik ko‘pchilik uchun kutilmagan tuyulishi mumkin, biroq ularning integratsiyasi juda samarali. Tarixiy demografiya, iqtisodiy tarix va statistik tahlil metodlari bugungi ta’limda tobora keng qo‘llanilmoqda.

Integratsiya imkoniyatlari:

• Statistik ma’lumotlar (aholi soni, iqtisodiy ko‘rsatkichlar) bilan ishlash
• Tarixiy voqealar xronologiyasini jadval va grafiklarda ifodalash
• Urushlar, epidemiyalar va iqtisodiy inqirozlardagi yo‘qotishlarni hisoblash va tahlil qilish

Natija: Tarixiy ma'lumotlarni raqamli tahlil qilish o‘quvchilarda analitik va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi.

4. Tarix va Ijtimoiy Fanlar

Jamiyat va inson xulq-atvori tarixning markazida turadi. Sotsiologiya va psixologiya fanlari bilan integratsiya tarixiy voqealarni yangi nuqtai nazardan ko‘rishga imkon beradi. Ijtimoiy psixologiya tarix faniga qo‘shilishi ommaviy harakatlar va siyosiy qarorlarni tushunishni osonlashtiradi.

Integratsiya imkoniyatlari:

• Inqiloblar va ijtimoiy harakatlarning psixologik omillarini tahlil qilish

• Sinfiy tuzilma, diniy va etnik munosabatlarning tarixdagi rolini sotsiologik nuqtai nazardan o‘rganish

• Siyosiy etakchilarning shaxsiyatini psixologik tahlil qilish

Natija: O‘quvchilar tarixni mexanik jarayon emas, balki insoniy omillar bilan to‘la hayotiy hodisa sifatida idrok etadilar.

5. Tarix va Texnologiya (Informatika)

XXI asr ta’limida raqamli vositalar tarixni yangicha o‘rgatish imkonini beradi. Raqamli tarix (Digital History) yo‘nalishi tarixiy manbalarni elektron formatda saqlash, tahlil qilish va tarqatishning ilmiy asoslarini ishlab chiqmoqda.

Integratsiya imkoniyatlari:

• Virtual muzeylar va 3D rekonstruksiyalar orqali qadimiy shaharlarni o‘rganish

• Tarixiy voqealar haqida multimedia taqdimotlar, infografika va video loyihalar yaratish

• Sun’iy intellekt yordamida tarixiy hujjatlarni tahlil qilish

Natija: O‘quvchilar zamonaviy texnologiyalardan foydalanib, tarixiy tadqiqot ko‘nikmalarini egallaydilar.

6. Tarix va san’at (musiqa, tasviriy san’at, me’morchilik)

San’at – o‘z davrining ko‘zgusi. Har bir asar tarixiy kontekstda yaralgan. Madaniy meros va san’at tarixi fanlarining birlashishi o‘quvchilarda estetik va tarixiy tafakkurni bir vaqtda rivojlantiradi.

Integratsiya imkoniyatlari:

• Qadimgi Misr, Yunon va Rim san’atini o‘sha davr tarixiy sharoitlari bilan bog‘lab o‘rganish

• Samarqand, Buxoro me'moriy yodgorliklarini tarixiy-madaniy kontekstda tahlil qilish

• Urush davrida yaratilgan musiqiy asarlar va ularning ijtimoiy ahamiyatini muhokama qilish

Natija: O‘quvchilar madaniy merosga nisbatan hurmat va milliy o‘zlikni anglovchi shaxslar sifatida shakllanadi.

Tarix fanini boshqa fanlar bilan integratsiya qilish bu shunchaki dars metodikasini boyitish emas, balki o‘quvchilarda yaxlit dunyoqarash shakllantirish demakdir. Bunday yondashuv orqali o‘quvchi tanqidiy fikrlaydi voqealarni turli nuqtai nazardan ko‘radi; ijodiy yondashadi – bilimlarni yangi kontekstlarda qo‘llaydi; mustaqil o‘rganadi bir fandagi bilim boshqa fanga qiziqish uyg‘otadi. Zamonaviy pedagog uchun eng muhim vazifa bilimlar o‘rtasidagi ko‘rinmas ko‘priklarni o‘quvchiga ko‘rsatib berish va ularni o‘zlari kashf etishga undashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ismoilov T. Tarix o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. 224 b.

2. Xoliqov A., Raximova M. Adabiyot va tarix fanlararo integratsiyasi. – Toshkent: Fan, 2020. 180 b.

3. Karimov B. Tarixiy geografiya asoslari. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019. 156 b.

4. Diamond J. Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies. – New York: W.W. Norton, 1997. 480 p.

5. Mirzayev O. Tarixiy statistika va demografiya. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021. 112 b.

6. Tajfel H., Turner J.C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior // Psychology of Intergroup Relations. – Chicago: Nelson–Hall, 1986. P. 7-24.

7. Schreibman S., Siemens R., Unsworth J. A Companion to Digital Humanities. – Oxford: Blackwell, 2004. 611 p.

8. Yusupova G. Madaniy meros va san’at tarixi integratsiyasi // Pedagogika va psixologiya jurnali. 2022. №3. B. 45-52.

SUN’IY INTELLEKT VA IJTIMOIY TARMOQLAR SHAROITIDA TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION METODLARI

94(575.171)+008(575.171)

Abdrimov Zarifboy Erkinovich
Urganch RANCH texnologiya universiteti,
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dots.v.b.
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori.
+99888 991 86 66
abdrimovzarifboy123@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada sun’iy intellekt va ijtimoiy tarmoqlar rivojlangan raqamli makonda talabalarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishning zamonaviy pedagogik usullari tahlil qilinadi. Tadqiqotda media savodxonlik, axborot kompetensiyasi va g‘oyaviy barqarorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik nazariy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, debat, fact-checking va case-study metodlari asosida talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish usullari ilmiy asosda ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, sun’iy intellekt, media savodxonlik, raqamli pedagogika, g‘oyaviy immunitet, innovatsion metodlar

Kirish: Raqamli transformatsiya davrida sun’iy intellekt va ijtimoiy tarmoqlar talabalarning axborot qabul qilish jarayoniga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayon albatta ijobiy yoki salbiy ta’sir etishi mumkin. Shu o‘rinda E. Pariserning quyidagi fikrini keltirib o‘tishimiz maqsadga muvofiq “Ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqaladigan axborot oqimi ko‘pincha talabalarda noto‘g‘ri qarashlar va dezinformatsiyani shakllantiradi” [1.57] Tan olishimiz kerakki bazi yoshlar va talabalar sun’iy intellekt va ijtimoiy tarmoqlardan unumli foydalanib sifatli ta’lim olmoqda. Lekin bu kabi yoshlarimizning umumiy soni qanchani tashkil etadi degan savol javobsiz qolmoqda. Bu axborot xuruji natijasida bugungi kundagi talabalarda tanqidiy fikrlash yetishmasligi, mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmasining pastligi sababli turli muammolarga uchramoqda. Axborot oqimi va dezinformatsiya oqimining ortishi, ijtimoiy tarmoqlarda yolg‘on ma’lumotlarning ko‘pligi innovatsion pedagogik metodlarning ta’sirchanligi kamaytirmoqda. Bu borada R. Paulning fikrini keltirib o‘tish maqsadga muvofiqdir. “Bugungi kunda ta’lim muassasalarida talabalarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb pedagogik vazifa sifatida qaraladi” [2.: 45]

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy fikrlash media savodxonlik bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, talabalar mustaqil va asosli qarorlar qabul qilishga o‘rgatilishi kerak. [3.: 89] M.Albardianing ta’kidlashicha esa “Ijtimoiy tarmoqlarda tarqaladigan dezinformatsiya yoshlarning tafakkuriga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. [4.: 4] Demak biz bugungi kunda sun’iy intellekt va ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshayotgan axborot xurujining qanday salbiy ta’sirlarini bilishimiz va shunga monand ravishda xarakat qilishimiz lozim.

Sun’iy intellekt asosidagi algoritmlar ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchi xatti–harakatlarini tahlil qilib, ularga individual tarzda moslashtirilgan kontentni taqdim etadi. Bu jarayon “axborot pufagi” yoki Filter Bubble fenomenini yuzaga keltiradi. Ushbu tushuncha Eli

Pariser tomonidan ilgari surilgan bo‘lib, u foydalanuvchi faqat o‘z qarashlariga mos keladigan axborot bilan cheklanib qolishini anglatadi.Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, algoritmik filtratsiya natijasida axborot xilma–xilligi kamayadi va foydalanuvchi ask sado muhitiga tushib qoladi. Bu esa kognitiv rivojlanish jarayoniga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, pedagogik psixologiya nuqtayi nazaridan qaralganda, o‘quvchilarning turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash imkoniyati cheklanishi ularning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishni sustlashtiradi.

Bundan tashqari, tasdiqlashga moyillik effekti ham kuchayadi. Ya’ni, talabalar o‘z qarashlariga mos keladigan ma’lumotlarni qabul qilishga moyil bo‘lib, qarama–qarshi fikrlarni inkor etadi yoki e’tiborsiz qoldiradi. Bu esa ta’lim jarayonida analitik tafakkur va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatining pasayishiga olib keladi. Shuningdek, tanqidiy fikrlash rivoji uchun muhim bo‘lgan muhokama, bahs–munozara va alternativ g‘oyalarni ko‘rib chiqish imkoniyatlari algoritmlar tomonidan bilvosita cheklanadi. Natijada talabalarda biryoqlama dunyoqarash shakllanishi ehtimoli ortadi.

Tadqiqotchi W.J.Potterning fikricha talabalarda “tanqidiy fikrlashni rivojlantirish media savodxonlik orqali axborotni tahlil qilish, manbani tekshirish va ishonchlilikni baholash ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin” [5.: 73]

S. Brookfieldning fikricha “Debat va case-study metodlari talabalarning analitik fikrlashini va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi.” [6.:134] Darxaqiqat dars jarayoning qanday borishi va unda media savodxonlikning asosiy komponentlari talabalarni har xil manbalardan olingan axborotni solishtirish, axborotning ishonchliligini aniqlash, mustaqil qaror qabul qilishni shakllantirish juda muhum. Shu bilan birga g‘oyaviy barqarorlik – bu shaxsning zararli axborotlarga qarshi tura olish qobiliyati. Media savodxonlik va tanqidiy fikrlashni birlashtirish orqali talabalar raqamli axborot tahdidlariga nisbatan bardoshlilikka ega bo‘ladi. Media savodxonlik talabalarga axborotni qayerdan kelganini, kim tomonidan va nima maqsadda yaratilganini tushunishga yordam beradi. Masalan, ular yangiliklar, ijtimoiy tarmoq postlari yoki videolarni ko‘rishda darhol ishonib ketmay, manbani tekshirishni o‘rganadi. Tanqidiy fikrlash esa shu axborotni tahlil qilish, solishtirish va xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu orqali talabalar manipulyatsiya, feyk xabarlar yoki noto‘g‘ri talqinlarni aniqlay oladi.

Media savodxonlik va tanqidiy fikrlash birlashganda talabalar feyk yangiliklarni tezroq aniqlaydi, propaganda va manipulyativ kontentga kamroq uchraydi, mustaqil va asoslangan qaror qabul qiladi, raqamli muhitda o‘zini ishonchliroq tutadi. Ayniqsa hozirgi davrda, ijtimoiy tarmoqlar va sun’iy intellekt orqali yaratilayotgan kontentlar ko‘paygan bir paytda, bu ko‘nikmalar raqamli immunitet vazifasini bajaradi.

Bu ko‘nikmalarni shakllantirish uchun oddiy ma’ruza yetarli emas – ularni amaliy mashg‘ulotlar, muhokama va real misollar orqali rivojlantirish kerak. Case study metodidan foydalanib real kontentni tahlil qilish kerak bo‘ladi. Ya’ni yangilik maqolasi, ijtimoiy tarmoq posti,video yoki blog beriladi va ular quyidagilarni aniqlaydi: Manba kim? Maqsad nima? Fakt va fikr ajratilganmi? Bu usul media savodxonlikni bevosita rivojlantiradi.

“Feyk yoki haqiqat?” mashqi. O‘qituvchi turli axborotlar beradi (ba’zilari yolG‘on, ba’zilari rost). Talabalar: tekshiradi (Google, ishonchli saytlar orqali), dalillar keltiradi va yakuniy xulosa qiladi. Bu tanqidiy fikrlashni kuchaytiradi va shubha qilish odatini shakllantiradi. “5 ta savol” metodi. Har qanday axborotni ko‘rganda talabalar o‘ziga savol beradi: Kim yozgan? Qachon yozilgan? Qaysi manbaga asoslangan? Kimga foydali? Boshqa manbalar nima deydi? Bu odat avtomatik tanqidiy filtrni shakllantiradi. Dars oxirida talabalardan so‘raladi: Bugun nimani o‘rganding? Qaysi axborot seni shubhalantirdi? Bu o‘z fikrini anglash va mustahkamlashga yordam beradi.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, sun’iy intellekt va ijtimoiy tarmoqlar sharoitida talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oliy ta’limda faoliyat olib borayotgan professor–o‘qituvchilarning ustuvor vazifasidir. Bu omil talabalarni axborot tahdidlariga qarshi samarali himoya qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Pariser E. The Filter Bubble. Penguin Press, 2011. 294 b., 57-bet
2. Paul R. Critical Thinking. Foundation for Critical Thinking, 2019. 320 b., 45-bet
3. Castells M. The Rise of the Network Society. Wiley, 2010. 597 b., 89-bet
4. Albardía M. Technology and Critical Media Literacy, 2025.22 b., 4-bet
5. Potter W.J. Media Literacy. Sage Publications, 2018.360 b., 73-bet
6. Brookfield S. Teaching for Critical Thinking. Jossey-Bass, 2012. 240 b., 134-bet

TARIX FANINI O‘QITISHDA FOTOGRAFIK MANBALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

J.G‘. Inayatov
Sarbon universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar
kafedrasi dotsenti t.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarix fanini o‘qitish jarayonida fotografik manbalardan foydalanish masalasi kengroq nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi. Muallif fotografik materiallarni oddiy ko‘rgazmali vosita sifatida emas, balki talabalarning tarixiy tafakkurini shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim didaktik resurs sifatida talqin qiladi. Tadqiqot davomida fotosuratlarning talabalarni voqealarni chuqurroq anglashga, ularni tahlil qilishga va mustaqil xulosa chiqarishga undovchi imkoniyatlari ochib beriladi.

Shu bilan birga, maqolada vizual manbalar orqali tarixiy jarayonlarni yanada jonli va tushunarli yetkazish, dars samaradorligini oshirish hamda talabalarning mavzuga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. Bundan tashqari fotografik manbalardan foydalanishning amaliy jihatlarini ham tahlil qilib, ularni dars jarayoniga samarali integratsiya qilishning ayrim usullarini taklif etadi.

Kalit so‘zlar. fotografik manba, tarixiy tafakkur, vizual idrok, didaktik vositalar, tarix o‘qitish metodikasi, tahliliy fikrlash, tanqidiy yondashuv, ko‘rgazmalilik, interaktiv ta’lim, tarixiy bilish

Zamonaviy ta’lim makonida tarix fanini o‘qitish mazmuni sezilarli darajada yangicha talqin etilmoqda. Endilikda bu jarayon faqatgina tarixiy faktlarni yetkazish yoki voqealar ketma - ketligini eslatib o‘tish bilan cheklanmaydi. Aksincha, u talabalarni fikrlashga undaydigan, dalillarni solishtirishga majbur qiladigan va mustaqil xulosaga kelishga yo‘naltiradigan murakkab intellektual faoliyatga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan qaralganda, tarixiy manbalardan ongli va maqsadli foydalanish, ayniqsa, fotografik materiallarni dars jarayoniga olib kirish alohida metodik qiymat kasb etadi. Chunki fotosuratlar o‘tmishni tasvirlabgina qolmay, uni “his qilish”, tasavvur qilish va ma’lum ma’noda qayta anglash imkonini ham beradi.

Fotografik manbalarni oddiy ko‘rgazmali vosita sifatida baholash yetarli emas. Ular tarixiy davrning muayyan lahzalarini “muzlatib qo‘ygan” vizual guvohlikdir. Aynan shu jihati bilan ular abstrakt tushunchalarni jonlantiradi, tarixiy jarayonlarga aniqlik va obrazlilik baG‘ishlaydi. Masalan, birgina fotosurat orqali davr ruhini, insonlarning turmush tarzini yoki ijtimoiy muhitini sezish mumkin. Ilmiy adabiyotlarda ham bu masalaga befarq qaralmaydi. Xususan, J. Toshchenko va I.D. Kovalchenko kabi tadqiqotchilar vizual manbalarni tarixiy bilishning ajralmas qismi sifatida baholab, ularning ilmiy ahamiyatini alohida ta’kidlaydilar. Ularning yondashuviga ko‘ra, fotografik materiallar voqelikni nisbatan to‘liqroq aks ettirish xususiyatiga ega bo‘lib, boshqa manbalar bilan birgalikda qo‘llanganda tarixiy tadqiqot va ta’lim jarayonining ishonchliligini sezilarli darajada oshiradi.

Fotografik manbalarning eng muhim jihatlaridan biri shundaki, ular talabalarning tarixni anglash jarayonini sifat jihatdan o‘zgartiradi. Gap shunchaki ma’lumotni eslab qolishda emas, balki o‘tmishni tushunishga bo‘lgan yondashuvni shakllantirishda. Tarixiy tafakkur aynan shu

yerda namoyon bo‘ladi: talabalar voqeani faqat “nima bo‘lgan” darajasida emas, balki “nega shunday bo‘lgan” va “bu nimaga olib kelgan” degan savollar orqali idrok eta boshlaydi. Fotografik materiallar esa bu jarayonni tabiiy ravishda faollashtiradi ular savol tug‘diradi, tafakkurni qo‘zg‘aydi va izlanishga undaydi.

Zamonaviy tadqiqotchilar, jumladan, P. Seixas va S. Wineburg ham tarixiy tafakkurni rivojlantirishda manbalar bilan ishlash, ayniqsa, vizual materiallarni tahlil qilish hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta’kidlaydi. Fotosurat bilan ishlagan talabalar uni shunchaki tomosha qilmaydi – u undagi detallarni o‘qiydi, yashirin ma’nolarni izlaydi, vaziyatni tasavvur qiladi. Shu tariqa u passiv tinglovchidan faol tahlilchiga aylanadi, ya’ni bilimni tayyor shaklda qabul qilmay, uni mustaqil ravishda shakllantiradi.

Bundan tashqari, fotografik manbalar tarix darsining metodik imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Eng avvalo, ular ko‘rgazmalilikni ta’minlab, mavzuni “ko‘rinadigan” qiladi. Bu esa talabalarning idrokini yengillashtiradi va eslab qolishni tabiiy jarayonga aylantiradi. Vizual materiallarning yana bir ustun tomoni – ular dars muhitini jonlantiradi. Oddiy matndan farqli ravishda, fotosurat diqqatni tortadi, qiziqish uyg‘otadi va talabalarni mavzu ichiga “olib kiradi”. Ayniqsa, murakkab tarixiy jarayonlarni – urushlar, ijtimoiy o‘zgarishlar yoki madaniy rivojlanish bosqichlarini – tasvir orqali tushuntirish ancha samarali natija beradi.

Didaktika sohasida olib borilgan tadqiqotlar ham bu fikrni tasdiqlaydi. Xususan, I.Ya. Lerner va M.N. Skatkinlar ko‘rgazmali vositalarning ta’lim jarayonidagi o‘rni beqiyos ekanini qayd etib, ular bilimni chuqurroq o‘zlashtirishga xizmat qilishini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Shu ma’noda, fotografik materiallar nafaqat yordamchi vosita, balki o‘quv jarayonining mazmunini boyituvchi va uni samaraliroq tashkil etishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Tarix darslarida fotografik manbalardan foydalanish birgina ko‘rgazma bilan cheklanib qolmaydi, balki o‘quv faoliyatini jonlantiradigan turli amaliy yondashuvlarni ham o‘z ichiga oladi. Eng samarali usullardan biri – fotosuratni tahlil qilishdir. Bunda talabalar tasvirga oddiy qarab chiqmaydi, balki uni “o‘qishga” harakat qiladi: unda kimlar aks etgan, voqea qaysi davrga mansub, muhit nimani anglatadi, kabi savollar orqali mazmunni ochishga intiladi. Shu jarayonning o‘ziyoq talabalarni faol fikrlashga undaydi.

Yana bir muhim yondashuv – turli davrlarga oid fotosuratlarni qiyoslashdir. Bunday taqqoslash orqali talabalar vaqt o‘tishi bilan yuz bergan o‘zgarishlarni ko‘ra boshlaydi, tarixiy jarayonlarning ichki dinamikasini sezadi. Bu esa tarixni ketma-ket voqealar yig‘indisi sifatida emas, balki uzluksiz rivojlanish jarayoni sifatida anglashga yordam beradi.

Dars jarayonida muammoli savollar asosida tashkil etilgan muhokamalar ham alohida samara beradi. Fotosurat atrofida qurilgan savol-javoblar talabalarni tayyor fikrni qabul qilishdan ko‘ra, o‘z nuqtai nazarini shakllantirishga undaydi. Bundan tashqari, fotografik manbalar asosida beriladigan kichik tadqiqot topshiriqlari talabalarda izlanish, dalil bilan ishlash va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantiradi. Shu tariqa, ular nafaqat bilim oladi, balki ilmiy fikrlashga ham yaqinlashadi.

Xulosa. Umuman olganda, fotografik manbalar tarix ta’limining imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Ular talabalarga o‘tmishni “ko‘rish” va ma’lum ma’noda “his qilish” imkonini berib, tarixiy tafakkurning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bunday materiallar yordamida olingan bilim odatda chuqurroq o‘zlashtiriladi va uzoqroq saqlanadi. Shu sababli, fotografik manbalardan foydalanish tasodifiy emas, balki puxta o‘ylangan, tizimli va metodik jihatdan asoslangan bo‘lishi lozim. Aynan shunda tarix darsi yanada mazmunli, ta’sirchan va samarali tus oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts. – Philadelphia: Temple University Press, 2001.

2. Seixas P. Theorizing Historical Consciousness. – Toronto: University of Toronto Press, 2004.
3. Kovalchenko I.D. Metody istoricheskogo issledovaniya. – Moskva: Nauka, 2003.
4. Lerner I.Ya., Skatkin M.N. Didaktika sredney shkoly. – Moskva: Prosveshchenie, 1982.
5. Toshchenko J.T. Sotsiologiya istorii. – Moskva: Logos, 1996.
6. Stradling R. Teaching 20th Century European History. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2001.
7. Toshpo‘latov N., Jo‘rayev R. Tarix o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2015.

TARIXIY SHAXSLARNI O‘RGANISHDA ZAMONAVIY METODLAR: KOMIL XORAZMIY MISOLIDA

Allanazarov Shoxruxbek Farxodovich
Urganch davlat pedagogika instituti
Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
https://orcid.org/0009–0004–8321–5687
allanazarovshohruh@gmail.com
+998937454329

Annotatsiya: Mazkur tezisda tarixiy shaxslarni o‘rganishda zamonaviy pedagogik yondashuv va metodlarning ahamiyati Komil Xorazmiy faoliyati misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarix fanini o‘qitishda interaktiv metodlar, xususan, muammoli ta’lim, case-study, loyiha asosida o‘qitish hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, Komil Xorazmiy merosini o‘rganish orqali talabalarda tarixiy tafakkur, tahliliy fikrlash va madaniy merosga nisbatan hurmat tuyg‘ularini shakllantirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Tezisda zamonaviy metodlar asosida tarixiy shaxslar faoliyatini chuqur va tizimli o‘rganish nafaqat bilim samaradorligini oshirishi, balki ta’lim jarayonini yanada qiziqarli va samarali tashkil etishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Komil Xorazmiy, tarixiy shaxs, zamonaviy pedagogik metodlar, tarixiy tahlil, tarixiy manbalar, maqom san’ati, Xorazm madaniyati, musiqa merosi, ilmiy yondashuv, interaktiv ta’lim, tarixiy tafakkur, kompetensiyaviy yondashuv, tarixni o‘qitish metodikasi.

Kirish. “Biz buyuk ajdodlarimizning yutuqlari bilan faxrlanibgina qolmasdan, ularga munosib avlod bo‘lishga ham intilishimiz kerak” [1]. Shavkat Mirziyoyev – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Bugungi globallashuv sharoitida tarix fanini o‘qitish jarayonida an’anaviy yondashuvlar yetarli samara bermayapti. Shu bois tarixiy shaxslarni o‘rganishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tarixiy shaxslar, xususan Komil Xorazmiy faoliyatini o‘rganish orqali talabalarda milliy o‘zlikni anglash, madaniy merosga hurmat va tarixiy tafakkur shakllantiriladi.

Zamonaviy ta’lim tizimi talabasi faqat bilim oluvchi emas, balki mustaqil tadqiqot olib boruvchi subyekt sifatida qaralmoqda. Shu nuqtayi nazardan interaktiv metodlar tarix fanini o‘qitishda samarali vosita hisoblanadi.

Bir qancha metodlar orqali tarix darslarida Komil Xorazmiy faoliyatini o‘rganishga misollar keltiramiz.

1. Muammoli ta’lim metodi

Muammoli ta’lim tarixiy jarayonlarni faqat yod olish emas, balki muammo qo‘yish va uni tahlil qilish orqali o‘rganishga asoslanadi. Masalan, Komil Xorazmiy faoliyatini o‘rganishda quyidagi muammo qo‘yilishi mumkin:

“Nima uchun Komil Xorazmiy Xorazm madaniy hayotida yangi musiqiy va ilmiy yondashuvlarni shakllantirishda muhim rol o‘ynagan?”

Bu savol talabalarning tahliliy fikrlashini rivojlantiradi va tarixiy voqealarni sabab–oqibat aloqasida tushunishga yordam beradi [2].

2. Case–study (vaziyatli tahlil) metodi

Case–study metodi real tarixiy vaziyatlarni tahlil qilishga asoslanadi. Komil Xorazmiy faoliyati misolida quyidagi vaziyat tahlil qilinadi:

- Xiva xonligi madaniy muhitidagi o‘zgarishlar
- maqom san’atining rivojlanish bosqichlari
- Komil Xorazmiyning ijodiy qarorlari va ularning oqibatlari

Talabalar ushbu vaziyatni tahlil qilib, tarixiy shaxsning qaror qabul qilish jarayonini chuqur anglaydi [3].

3. Loyiha asosida o‘qitish (Project-based learning)

Loyiha asosida o‘qitish talabalarni mustaqil izlanishga yo‘naltiradi. Masalan:

Loyiha mavzusi: “Komil Xorazmiyning Xorazm madaniy merosidagi o‘rni”

Talabalar quyidagi ishlarni bajaradi:

- tarixiy manbalarni tahlil qiladi
- arxiv materiallarini o‘rganadi
- prezentatsiya yoki ilmiy maqola tayyorlaydi

Bu metod talabalarda tadqiqot ko‘nikmalarini shakllantiradi va tarixiy shaxsni kompleks o‘rganishga yordam beradi [4].

4. Raqamli texnologiyalardan foydalanish

Raqamli texnologiyalar tarix fanini o‘qitishda yangi imkoniyatlar yaratadi:

- virtual muzeylar va arxivlar
- onlayn xaritalar
- multimedia prezentatsiyalar
- tarixiy video ma’ruzalar

Komil Xorazmiy faoliyatini o‘rganishda raqamli platformalar orqali uning yashagan davri, madaniy muhiti va ijodiy merosini vizual tarzda tahlil qilish mumkin [5].

5. Integrativ yondashuv

Zamonaviy metodlar bir-biri bilan uyg‘unlashtirilganda yanada samarali natija beradi. Masalan, muammoli ta’lim + case–study + raqamli texnologiyalar kombinatsiyasi talabaning tarixiy tafakkurini chuqur rivojlantiradi. Bu esa tarixiy shaxslarni faqat faktlar yiG‘indisi sifatida emas, balki tizimli jarayon sifatida o‘rganishga imkon beradi [6].

Yuqoridagi keltirilgan misollar orqali shunday xulosa qilish lozim: tarixiy shaxslarni o‘rganishda zamonaviy metodlardan foydalanish ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Komil Xorazmiy misolida ko‘rish mumkinki, interaktiv metodlar talabalarni mustaqil fikrlashga, tarixiy jarayonlarni tahlil qilishga va ilmiy izlanish olib borishga yo‘nalt iradi. Muammoli ta’lim, case–study, loyiha asosida o‘qitish va raqamli texnologiyalar integratsiyasi tarix fanini zamonaviy kompetensiyalar asosida o‘qitishning muhim vositasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мирзиёев Ш. Ватан ва халқ ҳақида ўйлар. – Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти. 2025. Б. 225.
2. Pedagogika va innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2022. B. 45-52.
3. Karimov A. Tarix o‘qitish metodikasi**.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2021. B. 88–97.
4. Sodiqova M. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2020. B. 112-118.
5. UNESCO. Digital Education and History Teaching. – Paris, 2021. P. 23-31.
6. Yusupov B. Interaktiv ta’lim metodlari va amaliyot. – Toshkent, 2023. B. 64-73.

JADID ADABIYOTIDA MILLAT VA VATAN G‘OYASI

Ruzmatova Dilfuza Yuldashevna
UrDPI O‘zbek tili va adabiyoti
kafedrasi o‘qituvchisi
dilfuzaruzmetova4045@gmail.com
+998905595898

Annotatsiya: Mazkur tezisda jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyasining ifodalanishi, uning tarixiy va badiiy ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Jadid adiblari ijodida milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, milliy ongni shakllantirish hamda vatanparvarlik g‘oyalari asosiy o‘rin egallashi yoritilgan. Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Cho‘lpon kabi jadid namoyandalarining asarlari asosida millat va vatan tushunchalarining badiiy talqini ochib berilgan. Tezisda jadid adabiyotining jamiyatni uyg‘atish va milliy ongni rivojlantirishdagi o‘rni ham tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, jadid adabiyoti, millat g‘oyasi, vatan g‘oyasi, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, milliy ong, vatanparvarlik, ijtimoiy islohot, ma’naviy taraqqiyot.

Аннотация: В данной тезисной работе анализируется отражение идей нации и родины в джадидской литературе, а также их историческое и художественное значение. Освещается роль идей национального возрождения, просветительства и патриотизма в творчестве джадидских писателей. На основе произведений таких представителей, как Абдулла Авлони, Махмудходжа Бехбуди, Абдурауф Фитрат и Чулпан раскрывается художественное осмысление понятий нации и родины. Также рассматривается значение джадидской литературы в формировании национального самосознания и общественного мышления.

Ключевые слова: Джадидизм, джадидская литература, идея нации, идея родины, национальное возрождение, просветительство, национальное сознание, патриотизм, социальные реформы, духовное развитие.

Abstract: This thesis analyzes the representation of the ideas of nation and homeland in Jadid literature, as well as their historical and artistic significance. It highlights the role of national awakening, enlightenment, and patriotism in the works of Jadid writers. Based on the works of prominent figures such as Abdulla Avloniy, Mahmudxoja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, and Cholpon, the artistic interpretation of the concepts of nation and homeland is examined. The thesis also explores the role of Jadid literature in developing national consciousness and social awareness.

Keywords: Jadidism, Jadid literature, idea of nation, idea of homeland, national awakening, enlightenment, national consciousness, patriotism, social reforms, spiritual development.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy–siyosiy va madaniy hayotida tub o‘zgarishlar yuz bera boshladi. Bu davrda yuzaga kelgan jadidchilik harakati o‘zining ma’rifatparvarlik mohiyati, milliy uyg‘onishga xizmat qilishi hamda jamiyatni yangilashga qaratilganligi bilan alohida ajralib turadi. Millat tushunchasi jadidlar talqinida keng ma’noga ega bo‘lib, u faqatgina etnik birlik emas, balki umumiy tarix, til, madaniyat va ma’naviy qadriyatlar asosida birlashgan ijtimoiy birlik sifatida qaraladi. Jadid adiblari millatning taraqqiyoti, avvalo, uning ma’rifiy darajasi bilan belgilanadi, degan g‘oyani ilgari suradilar. Shu sababli ular millatni uyg‘otish, uni ilm-fanga jalb etish, jaholatga qarshi kurashish masalalarini o‘z asarlarining markaziga qo‘yganlar.Shu jihatdan, jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyasini o‘rgani sh nafaqat tarixiy-adabiy jarayonni anglash, balki bugungi kunda ham dolzarb bo‘lgan milliy ong, vatanparvarlik va ma’naviy taraqqiyot masalalarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Mazkur tezisda jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyasining badiiy talqini, uning shakllanish omillari hamda jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati ilmiy asosda tahlil etiladi.

Jadid adabiyoti o‘z mohiyatiga ko‘ra milliy uyg‘onish adabiyoti bo‘lib, unda millat va vatan g‘oyalari markaziy o‘rin egallaydi. Bu davr adabiyoti vakillari jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida milliy ongni shakllantirish va rivojlantirish masalasiga alohida e’tibor qaratganlar. Jadidlar nazarida millatning taraqqiyoti, avvalo, uning ma’naviy yetukligi, ilmiy salohiyati va ijtimoiy faolligi bilan belgilanadi. Shu bois ular o‘z asarlarida millatni uy G‘otish, uni jaholatdan chiqarish, zamonaviy bilimlarga yo‘naltirish g‘oyalarini izchil targ‘ib etganlar.Jadid adabiyotida millat tushunchasi keng ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega. Millat faqatgina etnik birlik sifatida emas, balki umumiy tarixiy xotira, til, din, urf-odat va madaniyat asosida shakllangan yaxlit ijtimoiy birlik sifatida talqin etiladi.

Bu jihat ayniqsa Abdulla Avloniy asarlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Uning pedagogik va publitsistik qarashlarida millatning kelajagi yosh avlodning qanday tarbiya topishiga bevosita bog‘liq ekani ta’kidlanadi. Avloniy millatni “tarbiya mahsuli” sifatida baholab, axloqiy va ma’rifiy yuksalishsiz milliy taraqqiyotga erishib bo‘lmasligini ilmiy asosda izohlaydi. Shuningdek, jadid adabiyotida milliy o‘zlikni anglash masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Jadidlar xalqni o‘z tarixini unutmaslikka, milliy qadriyatlarini asrashga va rivojlantirishga chaqirganlar. Ular milliy o‘zlikni yo‘qotish millatning tanazzuliga olib kelishini chuqur anglaganlar. Shu bois o‘z asarlarida milliy G‘urur, milliy iftixor va o‘zlikni anglash g‘oyalarini keng targ‘ib etganlar.

Bu masala Abdurauf Fitrat ijodida alohida o‘rin egallaydi. Fitrat o‘z asarlarida millatning o‘zligini yo‘qotish xavfi haqida jiddiy ogohlantiradi. U milliy taraqqiyot uchun eng avvalo milliy ongni uyg‘otish zarurligini ta’kidlaydi. Uning dramalari va publitsistik maqolalarida millatning orqada qolish sabablari tahlil qilinib, bu holatdan chiqish yo‘llari ilmiy va badiiy asosda ko‘rsatib beriladi. Jadid adabiyotida vatan g‘oyasi ham chuqur falsafiy va badiiy talqinga ega.

Vatan jadidlar ijodida nafaqat geografik hudud, balki millatning mavjudligi va uning tarixiy taqdiri bilan bog‘liq muqaddas tushuncha sifatida tasvirlanadi. Jadidlar vatanni sevish, uni himoya qilish va rivojlantirishni har bir insonning muqaddas burchi deb bilganlar. Bu g‘oya ayniqsa mustamlakachilik sharoitida yanada dolzarb tus olgan.Mahmudxo‘ja Behbudiy ijodida vatan ravnaqi va millat taraqqiyoti masalalari o‘zaro chambarchas bog‘liq holda yoritiladi. Behbudiy o‘z maqolalari va dramatik asarlarida xalqni o‘z vatanining taqdiri uchun mas’uliyatni his etishga chorlaydi. Jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyalari o‘zaro uzviy bog‘liq holda talqin etiladi. Chunki jadidlar nazarida millatning ravnaqi – vatan taraqqiyotining asosi hisoblanadi.

Agar millat ma’rifatli, ongli va faol bo‘lsa, vatan ham rivojlanadi. Aksincha, millat jaholatda qolsa, vatan ham tanazzulga yuz tutadi. Shu bois jadid lar millatni uyg‘otish orqali vatanni qutqarish g‘oyasini ilgari surganlar. Cho‘lpon she’riyatida vatan timsoli ko‘pincha ona obraziga qiyoslanadi va unga bo‘lgan muhabbat chuqur lirizm bilan ifodalanadi. Uning asarlarida millat erkinligi, vatan ozodligi va inson qadr-qimmati bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda tasvirlanadi.Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablari, gazeta va jurnallar, teatr sahnalari millat va vatan g‘oyalarini keng ommaga yetkazishda muhim vosita bo‘lib xizmat qildi. Adabiyot esa bu jarayonda eng ta’sirchan vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Jadid adiblari o‘z asarlari orqali xalq ongiga bevosita ta’sir o‘tkazishga, uni fikrlashga, o‘z taqdiri haqida o‘ylashga undashga muvaffaq bo‘ldilar.Shunday qilib, jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyalari jamiyatni uyg‘otish, uni taraqqiyot sari yetaklash, milliy ongni shakllantirish va mustahkamlashda muhim vosita sifatida xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, jadid adabiyoti o‘z davrining eng muhim ma’naviy va ijtimoiy hodisalaridan biri sifatida millat va vatan g‘oyalarini keng va chuqur yoritib bergan. Jadid adiblari o‘z asarlari orqali xalqni uyg‘otish, uni o‘zligini anglashga undash, milliy birlikni mustahkamlash hamda vatan ravnaqi yo‘lida faol bo‘lishga da’vat etganlar.Vatan g‘oyasi esa jadid adabiyotida muqaddas va yuksak qadriyat sifatida talqin qilinib, u millat taqdiri bilan chambarchas bog‘liq holda ifodalangan. Jadidlar vatanni sevishni faqat hissiy tuyg‘u sifatida emas, balki amaliy faoliyat, mas’uliyat va fidoyilik bilan bog‘liq tushuncha sifatida ilgari

surganlar. Jadid adabiyotining yana bir muhim jihati shundaki, u nafaqat o‘z davri uchun, balki bugungi kun uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. Undagi milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, ilm-ma’rifatga intilish kabi g‘oyalar hozirgi jamiyatda ham muhim tarbiyaviy va ma’naviy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash, ularni mustaqil fikrlaydigan, vatan taqdiriga befarq bo‘lmagan shaxslar etib voyaga yetkazishda jadidlar merosi bebaho manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
2. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Saylanma. – Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti.
4. Cho‘lpon. Asarlar to‘plami. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
5. Naim Karimov. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti.

JADIDCHILIK: JAHOLATGA QARSHI MA’RIFAT BILAN KURASHGAN BUYUK KUCH

Ruzmatova Dilfuza Yuldashevna
UrDPI O‘zbek tili va adabiyoti
kafedrasi o‘qituvchisi
Ranch universiteti magistranti
Karimova Mavluda Anvarovna
dilfuzaruzmetova4045@gmail.com
+998905595898

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jadidchilik harakati va uning O‘zbek jamiyatida jaholatga qarshi ma’rifatni targ‘ib qilishdagi roli tarixiy-ilmiy yondashuv orqali tahlil qilinadi. Jadidlar pedagogik, madaniy, ijtimoiy va siyosiy faoliyati, ta’lim tizimini modernizatsiyalash yo‘lidagi islohotlari, gazet-jurnal faoliyati hamda ijtimoiy ongni o‘stirishdagi hissalari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shu bilan birga, Jadidchilikning zamonaviy ta’lim va ma’rifat paradigmasiga ta’siri hamda uning merosining bugungi taraqqiyotdagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, ma’rifat, modernizatsiya, pedagogik islohotlar, ijtimoiy ong, gazet va jurnal faoliyati, o‘zbek jamiyati, ilmiy tahlil.

Аннотация: В статье анализируется движение джадидов и их роль в распространении просвещения и борьбе с невежством в узбекском обществе на основе научных источников. Рассматриваются педагогическая, социальная и культурная деятельность джадидов, их инновации в образовательной системе, деятельность в газетах и журналах, влияние на модернизацию общества и значение их наследия в современном образовании.

Ключевые слова: джадидизм, просвещение, модернизация, педагогические реформы, общественное сознание, деятельность в газетах и журналах, узбекское общество, научный анализ.

Abstract: This article analyzes the Jadidchilik movement and its role in promoting enlightenment against ignorance in Uzbek society through a historical–scientific approach. Pedagogical, cultural, social and political activities of Jadids, their reforms in the way of modernization of the educational system, newspaper and magazine activities, and their contribution to the development of social consciousness are covered on the basis of scientific sources. At the same time, the impact of Jadidism on the modern paradigm of education and enlightenment and the importance of its legacy in today's development are considered.

Keywords: Modernism, enlightenment, modernization, pedagogical reforms, social consciousness, newspaper and magazine activities, Uzbek society, scientific analysis.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekistonda ma’rifatparvarlik harakati sifatida paydo bo‘lgan Jadidchilik, o‘zining tarixiy va pedagogik ahamiyati bilan ajralib turadi. Bu harakatning asosiy maqsadi – jamiyatdagi jaholatga qarshi kurashish, xalqni ilmga, tafakkurga va estetik madaniyatga yo‘naltirish, shuningdek, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etish edi. Jadidchilik dastlab XIX asrning 80 -yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrimtatarlar o‘rtasida vujudga keldi. Jadidchilik harakati namoyandalari ko‘pincha o‘zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O‘sha davrning ilg‘or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar.

“Jadid” so‘zi arabcha “jadid” – yangi, zamonaviylik degan ma’noni bildiradi va harakatning mohiyati yangi fikr, taraqqiyot va ilmparvarlikni targ‘ib qilishdan iborat ekanini ko‘rsatadi. Shu jihatdan qaraganda, Jadidchilik nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy va mad aniy inqilob sifatida ham e’tirof etiladi. Jadidlar o‘z ishlarida nafaqat ta’lim tizimini isloh qilishga, balki xalq ongini yuksaltirishga alohida e’tibor qaratdilar. Ular pedagogik va ilmiy matnlarni darslarda qo‘llash orqali o‘quvchilarda fikrlash, tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga intildilar. Shu bilan birga, Jadidlar matbuot orqali ma’rifatni keng qatlamlarga yetkazib, jamiyatda yangicha tafakkur va ongni shakllantirishga harakat qildilar. Jadidchilik mohiyat e’tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning shakllanish va mag‘lubiyatga uchrash davrlari bo‘lib, ularni shartli ravishda to‘rtga bo‘lish mumkin.

Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921-1929-yillarni o‘z ichiga oladi. Jadidchilikning asosiy g‘oya va maqsadlari quyidagilar edi:

- Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish;
- Shariatni isloh qilish;
- Xalqqa ma’rifat tarqatish;
- Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash;
- Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament;
- Keyinchalik demokratik respublika tuzumini o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish;
- Barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish.

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida ushbu insonlar turardi:

Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abduqodir Shukuriy (Shakuriy), Ajziy (Samarqand), Abdulla Avloniy, Majid Qori Qodiriy, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev (Ubaydulla Xo‘jayev), Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov (Toshkent), Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev, Abdulvohid Burhonov, Sadriddin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Hamza, Cho‘lpon, Is’hoqxon Ibrat, Muhammadsharif So‘fizoda (Farg‘ona vodiysi), Boltihoji Sultonov, Rahmonberdi Madazimov, Fozilbek Qosimbekov (O‘sh uyezdi), Polvonniyoz hoji Yusupov, Bobooxun Salimov (Xorazm).

Jadidchilik pedagogikasi an’anaviy maktab tizimidan tubdan farq qilardi. An’anaviy maktablarda o‘quvchilarga quruq nazariya berilib, amaliy ko‘nikmalar yetarlicha rivojlantirilmas edi. Jadidlar esa matn asosida ta’lim berish, tafakkur va mustaqil fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvni ilgari surdilar. Masalan, A.Qodiriy va boshqa olimlarning ta’kidlashicha, badiiy va ilmiy matnlar orqali o‘quvchilarga grammatika va leksikani o‘rgatish, ularni real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash, shuningdek, mustaqil fikrlashni shakllantirish samaraliroq bo‘ladi.Undan tashqari jadidlar o‘z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr truppalari tevaragida to‘planishar edi. Ularning ko‘pchiligi shu davrning ko‘zga ko‘ringan ijodkorlari shoir-u yozuvchilar edi.

Ular o‘z asarlari bilan tarixan yangi milliy adabiyot yaratdilar. Adabiyot davr voqealariga hamohang bordi. 1910-yillardayoq ma’rifat va ozodlik g‘oyalari uning markaziy mavzuyiga aylandi. Adabiyotga “millat” va “vatan” tushunchalari kirib keldi. Milliy she’rlarga rag‘bat

kuchaydi. Yangi zamonaviy dostonchilik maydonga keldi, publitsistika (Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori, Mirmuhsin) rivojlandi, realistik proza shakllandi. Shuning uchun ham bu davr adabiyoti O‘zbekiston mustaqilligidan keyin milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti deb davrlashtirildi. Adabiyotdagi bunday uyg‘onish, ayni vaqtda, shu davr madaniy hayotida ham ro‘y berdi. Jadidlar o‘zbek xalqi hayotiga tom ma’nodagi milliy teatrni olib kirdi. Milliy matbaaning vujudga kelishi bilan kitob bosish ishi yo‘lga qo‘yila boshlandi. Yevropa ko‘povozli musiqa san’ati bilan tanishgan jadidlar o‘zbek an’anaviy musiqa uslublarini ham isloh qilishga da’vat etishgan.

1919-yilda Toshkentning Eski shahar qismi (hozirgi “Turon” kutubxonasi yonidagi binoda) jadidlar tashabbusi bilan Turkiston xalq konservatoriyasining milliy (eski shahar) bo‘limi tashkil etildi. Shu tarzda jadidlar san’at vositasi bilan millat qadrini ko‘tarish, san’atning deyarli barcha turlarini yuksaltirishga intildilar.

“O‘zbekiston Respublikasi” maxsus jildining tegishli bo‘limlariga – adabiyoti, teatri, musiqasiga jadidchilikning aksar vakillari yoshlarga dastavval diniy ta’lim bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni o‘qitish masalasini kun tartibiga qo‘ydilar. Ular musulmon maktablarining ta’lim usuli va dasturlarini isloh qilib, yangicha usuldagi maktablarni ochdilar. Behbudiy, Munavvarqori, Abdulvohid Burhonov, Abdulla Avloniy va boshqalar yangi usul maktablari uchun darsliklar yozib, nashr etishgan.Jadidlar maktablarda badiiy, tarixiy va ilmiy matnlarni darsga kiritib, ularni til, adabiyot, tarix va jamiyatshunoslik bilan uyg‘unlashtirganlar. Shu orqali o‘quvchilar nafaqat o‘qish va yozishni o‘rganib qolmas, balki jamiyatdagi dolzarb masalalarni anglash va baholash qobiliyatiga ega bo‘ladilar.

Gazeta va jurnallar “Taraqqiy”, “Shaydo”, “Taraqqi” kabi nashrlar – Jadidlarning ma’rifatparvarlik faoliyatining muhim vositasi bo‘ldi. Bu nashrlar orqali ular jamiyatni yangicha tafakkur va ilmiy dalillar bilan tanishtirdilar, qadimiy butparastlik va noto‘g‘ri e’tiqodlar bilan kurashdilar.Jadidlar pedagogik yondashuvi o‘quvchilarning til va nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan edi. Masalan, ularning darslarida matn markazli o‘qitish, integratsiyalashgan mashg‘ulotlar, mustaqil fikrlash va bahs-munozara orqali ta’lim jarayoni jonlantirilardi. Sultonovning tadqiqotlariga ko‘ra, bu yondashuv o‘quvchilarda tizimli fikrlashni shakllantiradi va ularni nafaqat bilimli, balki ongli, madaniyatli va jamiyatga foydali shaxslar sifatida tarbiyalaydi.Jadidlarning pedagogik ishlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Ularning ta’lim metodikasi matn markazli o‘qitish, integratsiyalashgan darslar va gazeta-jurnal orqali habitus shakllantirish hozirgi zamonaviy ta’lim tizimlarida qo‘llaniladi. Shu bilan birga, ular o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, tahliliy qarorlar qabul qilishga va ijodiy yondashuvni rivojlantirishga o‘rgatganlar. Jadid matbuoti o‘z vakillarining fikrlarini e’lon qilar ekan, xalqni “har vaqt g‘aflat uyqusidan uyg‘otuvchi millat ongining ochqichi” ekanligini namoyon etish bilan birga Turkiston xalqini hur fikrlashga va katta siyosiy kurashga hozirlay oldi. Bu davrda “Erk”, “Turon”, “O‘qituvchilar jamiyati” kabi uyushmalar paydo bo‘ldi. Munavvarqori aytganidek, “Ularning butun umidi Rossiyadagi inqilob jarayonida mahalliy aholini milliy, diniy cheklash va jabrlashdan ozod qilish, ularning haququqlarini ovrupoliklar bilan tenglashtirish, xilma–xil maktab va matbuot ishlari hamda turli-tuman jamiyatlar tashkil etishga keng imkoniyat yaratib berishga qaratilgan edi”.

Jadidchilik harakatining so‘nggi yillari faol siyosiy kurashlar bilan ajralib turmaydi. Bu davrda sovet rejimi turli siyosiy ishlar (“O‘n sakkizlar guruhi”, “Inog‘omovchilik”, “Qosimovchilik”, “Badriddinovchilik” va boshqa) tuzib, milliy ziyolilarni ommaviy ravishda qatag‘on qilishga kirishdi. 1929-yil noyabrda Munavvarqori boshchiligidagi 38 kishining qamoqqa olinishi (keyinchalik ularning soni 87 kishiga yetgan) bilan jadidchilik harakatiga kuchli zarba berildi. Jadidchilik harakati siyosiy ma’rifatparvarlikdan jadid taraqqiyparvarlar firqasi darajasiga ko‘tarila oldi.

Bu harakat hamda firqa a’zolari o‘z faoliyati va dasturiga ko‘ra, sho‘ro adabiyotlarida aytilganidek, “bir hovuch boylar manfaatiga xizmat qiluvchi liberal burjuaziya vakillari” emas, balki Turkistonning barcha xalqlari taqdirini o‘ylab ish ko‘rgan demokratik jarayonning namoyandalari edi. Turkistonda sovet hokimiyati zo‘ravonlik yo‘li bilan o‘rnatilgach, jadidlarning bir qismi faol siyosiy hayotdan chetlashib, faqat badiiy ijod bilan shug‘ullandi (Abdulvohid Burhonov, Abdulla Avloniy, Sadriddin Ayniy va boshqalar).

Ba’zi jadidlar “mahalliy kommunistlar” sifatida yuqori davlat va hukumat lavozimlarida ishlashni davom ettirdi (Fayzulla Xo‘jayev, Abdulqodir Muhiddinov, Nizomiddin Xo‘jayev va boshqalar). Ayrim jadidlar bo‘lsa, Turkistondagi istiqlolchilik harakati saflariga borib qo‘shildi va xorijga muhojirlikka jo‘nab ketdi (Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev, Sadriddinxon Sharifxo‘jayev, Abdulhamid Oripov va boshqalar).Jadidchilik harakatining barcha taniqli namoyandalari (Sadriddin Ayniydan tashqari) 30-yillarda sovet mustabid rejimi tomonidan amalga oshirilgan qirg‘in natijasida halok bo‘ldi. Jadidchilik harakatiga sovet davrida “millatchilik”, panturkizm, panislamizm tamg‘alari bosilib, qoralandi. Jadid adabiyotini o‘qish taqiqlandi. Sovet davrida yozilgan adabiyotlarda jadidchilikka “burjua-liberal harakat” deb ta’rif berilgan. SSRI parchalanib ketganidan keyin jadidchilik harakati va uning namoyandalari nomi qayta tiklandi. Tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, huquqshunos, san’atshunos va pedagog olimlar jadidlarning ilmiy va adabiy merosini o‘rganishda dastlabki natijalarni qo‘lga kiritishdi.

Mustaqillik yillarida Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Avloniyning 2 jildli, Behbudiy, Abdulla. Qodiriy, Sidqiy,Xondayliqiy, Ibrat, Ajziy, So‘fizodaning 1 jildli, shuningdek, Fayzulla Xo‘jayev, Munavvarqori, Polvonniyoz hoji Yusupovning asarlari chop qilindi. Jadidlarning 20 ta mashhur vakili kiritilgan “Unutilmas siymolar. Jadidchilik harakatining namoyandalari” (Toshkent, 1999) albom–kitobi nashrdan chiqdi. Ularning faoliyati darslik va qo‘llanmalarga kiritildi.1999-yil 16-18-sentabrda Toshkentda ”Markaziy Osiyo 20 asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (Jadidchilik, Muxtoriyatchilik, Istiqlolchilik)” mavzuida xalqaro konferensiya o‘tkazilib, unda AQSH, Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Turkiya, Rossiya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan kelgan nufuzli olimlar jadidchilik va istiqlolchilik harakatlari to‘g‘risida jahon ilm-fanida to‘plangan so‘nggi xulosalar yuzasidan o‘zbekistonlik hamkasblari bilan o‘zaro fikr almashdilar. Jadidchilik harakati jahonshumul ahamiyatga molik hodisa ekanligi e’tirof qilindi. Konferensiyada ushbu muammoni tadqiq qiluvchi xalqaro ilmiy kengash tuzildi.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati O‘zbek jamiyatida jaholat va ijtimoiy turG‘unlikka qarshi ma’rifat, ilm-fan va yangicha tafakkur bilan kurashgan ulkan tarixiy hodisa sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu harakat vakillari nafaqat yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, balki ta’lim mazmunini tubdan yangilash, darslik va o‘quv qo‘llanmalarini yaratish, matbuotni rivojlantirish orqali xalq ongini uyg‘otishga intildilar. Ular jamiyat taraqqiyoti ilm, tafakkur va zamonaviy bilimlarga tayanishi lozimligini chuqur anglab, o‘z faoliyatlarini aynan shu yo‘nalishda olib bordilar.Jadidlarning pedagogik qarashlari bugungi kun ta’lim tizimi uchun ham nihoyatda dolzarbdir. Ular o‘quvchini faqat bilim oluvchi emas, balki mustaqil fikrlovchi, ijodkor va keng dunyoqarashga ega shaxs sifatida tarbiyalashni maqsad qilgan edilar.

Bu esa hozirgi zamonaviy ta’lim konsepsiyalarida muhim o‘rin tutuvchi kompetensiyaviy yondashuv bilan bevosita uyg‘unlashadi. Xususan, ularning ona tiliga, nutq madaniyatiga, adabiyot va san’atga bo‘lgan e’tibori o‘quvchilarda lingvistik, kommunikativ va estetik kompetensiyalarni shakllantirishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.Shuningdek, jadidchilik harakati milliy o‘zlikni anglash, madaniy merosni asrab-avaylash va uni zamon talablari asosida rivojlantirish g‘oyalarini ilgari surganligi bilan ham ahamiyatlidir. Ular Sharq va G‘arb tajribasini uyg‘unlashtirishga intilib, jamiyatni modernizatsiya qilish yo‘lida muhim qadamlar tashladilar. Bu jarayonda ular millat ravnaqi uchun fidoyilik ko‘rsatib, o‘z hayotlarini ham xavf ostiga qo‘yganliklari bilan tarixda o‘chmas iz qoldirdilar.Bugungi globallashuv davrida jadidlar merosi yanada katta ahamiyat kasb etmoqda.

Chunki ularning g‘oyalari – ilmga intilish, tanqidiy fikrlash, yangilikka ochiqlik va milliy qadriyatlarga sodiqlik har qanday rivojlangan jamiyatning asosiy tayanchlaridan biridir. Shu bois jadidchilikni faqat tarixiy harakat sifatida emas, balki bugungi va kelajak avlodlar uchun ma’naviy-ma’rifiy dastur, pedagogik maktab va taraqqiyot modeli sifatida baholash mumkin. Shu bilan birga, Jadidchilik merosi bugungi zamonaviy pedagogik va ma’rifiy yondashuvlar uchun muhim manba bo‘lib qolmoqda.

Ularning ishlari nafaqat tarixiy tadqiqotlarda, balki zamonaviy darsliklar, metodik qo‘llanmalar va ta’lim jarayonlarida ham qo‘llaniladi. Bu harakat orqali o‘quvchilarda ilmiy tafakkur, madaniyatga hurmat, tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuv rivojlantiriladi, bu esa o‘z navbatida jamiyatning ijtimoiy va ma’naviy rivojiga bevosita hissa qo‘shadi.Shu sababli, Jadidchilik nafaqat tarixiy harakat sifatida, balki zamonaviy ma’rifatparvarlik va pedagogik yondashuvning o‘rnak modeli sifatida o‘rganilishi va amalda qo‘llanilish i lozim. Uning pedagogik, madaniy va ijtimoiy merosi o‘quvchilarni bilimli, tafakkurli, madaniyatli va mas’uliyatli shaxslar sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mustafo Cho‘qay o‘g‘li, Istiqlol jallodlari, –Toshkent, 1992.
2. Cho‘lpon, Asarlar, 1-2-jildlar, –Toshkent. 1994.
3. Rajabova R. va boshqalar, O‘zbekiston tarixi (1917-1993-yillar), –Toshkent, 1994.
4. O‘zbekiston tarixi: yangi nigoh. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka qadar, – Toshkent, 1998.
5. Ahmedov, Sirojiddin; Rajabov, Qahramon (2000–2005). “Jadidchilik”. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

XX ASRDA XORAZM VOHASIDA ETNOMADANIY JARAYONLAR: AN’ANA VA ZAMONAVIYLIK O‘RTASIDAGI O‘ZGARISHLAR

Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li
UrDPI Tarix kafedrasi dotsent v.b. (PhD)
ORCID 0009–0000–2897–1683
+998975112266
abdullayevjasurbek1992@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asr davomida Xorazm vohasida yuz bergan etnomadaniy jarayonlar, ularning tarixiy ildizlari hamda an’ana va zamonaviylik o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir tahlil qilinadi. Tadqiqotda sovet davrida amalga oshirilgan ijtimoiy-siyosiy islohotlar, migratsiya va madaniy siyosat natijasida yuzaga kelgan transformatsiyalar yoritiladi. Shuningdek, milliy qadriyatlarning saqlanishi va mustaqillik arafasida ularning tiklanish jarayonlari ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Аннотация: В данной статье анализируются этнокультурные процессы, происходившие в Хорезмском оазисе на протяжении XX века, их исторические корни, а также взаимовлияние традиций и современности. В исследовании освещаются трансформации, возникшие в результате социально-политических реформ, миграционных процессов и культурной политики советского периода. Кроме того, на научной основе рассматриваются вопросы сохранения национальных ценностей и процессы их возрождения накануне независимости.

Annotation: This article analyzes the ethnocultural processes that took place in the Khorezm oasis throughout the 20th century, their historical roots, and the interaction between tradition and modernity. The study highlights the transformations that emerged as a result of socio-political reforms, migration, and cultural policies during the Soviet period. It also examines, on a scientific basis, the preservation of national values and the processes of their revival on the eve of independence.

Kalit so‘zlar: Xorazm vohasi, etnomadaniy jarayonlar, XX asr, an’ana, zamonaviylik, sovet davri, milliy qadriyatlar, migratsiya, madaniy transformatsiya.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, этнокультурные процессы, XX век, традиция, современность, советский период, национальные ценности, миграция, культурная трансформация.

Keywords: Khorezm oasis, ethnocultural processes, 20th century, tradition, modernity, Soviet period, national values, migration, cultural transformation.

Xorazm vohasi qadimdan Markaziy Osiyoning yirik tarixiy–madaniy markazlaridan biri hisoblanadi. Ushbu hududda shakllangan boy etnomadaniy meros asrlar davomida turli ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta’sirida rivojlanib kelgan. Ayniqsa, XX asr voha tarixida tub burilishlar davri bo‘lib, bu davrda an’anaviy turmush tarzi va madaniy qadriyatlar zamonaviy o‘zgarishlar bilan to‘qnash kelgan.

XX asr boshlarida Xorazm vohasi Markaziy Osiyoning tarixiy jihatdan shakllangan, o‘ziga xos etnomadaniy muhitga ega hududlaridan biri edi. Bu davrda hudud Xiva xonligi tarkibida bo‘lib, siyosiy boshqaruv xonlik tizimiga asoslangan edi. Xon davlat boshlig‘i sifatida oliy hokimiyatni amalga oshirgan, mahalliy boshqaruv esa beklar va amaldorlar orqali yuritilgan [1].

Xonlikda ijtimoiy tuzilma an’anaviy tarzda tabaqalashgan bo‘lib, unda hukmdor tabaqa, ruhoniylar, savdogarlar, hunarmandlar va dehqonlar asosiy qatlamlarni tashkil etgan. Yer egaligi tizimida davlat (xon mulki), vaqf yerlari hamda shaxsiy mulklar mavjud bo‘lib, bu iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning asosini belgilagan.

XX asr boshlarida Xorazm vohasi ko‘p millatli hudud sifatida ajralib turgan. Aholining asosiy qismini o‘zbeklar tashkil etgan bo‘lsa-da, turkmanlar (ayniqsa yovmut va tekke urug‘lari), qoraqalpoqlar ham muhim etnik guruhlar sifatida vohada yashagan.

1897-yilda Rossiya imperiyasi tomonidan o‘tkazilgan aholi ro‘yxati ma’lumotlari va keyingi davr tarixiy manbalarga ko‘ra, Xorazm hududida turkiy tilli aholi mutlaq ustunlik qilgan. XX asr boshlariga kelib, voha aholisi soni taxminan 800 mingdan 1 million kishigacha bo‘lgan deb ilmiy adabiyotlarda qayd etiladi [1].

Etnik guruhlar o‘rtasida iqtisodiy faoliyatda ham ma’lum ixtisoslashuv mavjud edi:

O‘zbeklar asosan sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangan;

Turkmanlar chorvachilik va yarim ko‘chmanchi turmush tarzini saqlab qolgan;

Qoraqalpoqlar esa Amudaryo bo‘ylarida baliqchilik va dehqonchilik bilan shug‘ullangan.

Bu xilma-xillik vohada madaniy rang-baranglikni yuzaga keltirgan [2].

Xorazm vohasining iqtisodiy hayoti Amudaryo suv resurslariga bevosita bog‘liq bo‘lgan. Sug‘orma dehqonchilik asosiy xo‘jalik tarmog‘i sifatida shakllangan bo‘lib, paxta, bug‘doy, sholi va poliz ekinlari yetishtirilgan.

Sug‘orish tizimlari qadimiy kanallar asosida tashkil etilgan bo‘lib, ularning ayrimlari o‘rta asrlardan beri foydalanib kelingan. Dehqonchilik bilan bir qatorda hunarmandchilik ham rivojlangan. Xiva shahri bu borada muhim markaz bo‘lib, kulolchilik, zargarlik, to‘qimachilik va yog‘och o‘ymakorligi keng tarqalgan edi.

Savdo aloqalari ham muhim o‘rin tutgan. Xiva orqali Buxoro, Eron va Rossiya bilan savdo aloqalari yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, bu vohaning iqtisodiy hayotini jonlantirgan [4].

XX asr boshlarida Xorazm vohasida madaniy hayotning markazida islom dini muhim o‘rin egallagan. Bu davrda diniy institutlar jamiyatning nafaqat ma’naviy, balki ijtimoiy va ma’rifiy hayotini ham belgilab bergan. Masjid va madrasalar aholining kundalik turmushida muhim rol o‘ynab, ular ilm-fan, tarbiya va ijtimoiy muloqot markazlari sifatida faoliyat yuritgan.

Tarixiy manbalarga ko‘ra, Xiva shahrida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida 50 dan ortiq madrasa mavjud bo‘lib, ular orasida Muhammad Aminxon, SherG‘ozixon va boshqa madrasalar yirik ilmiy markazlar sifatida tanilgan. Bu madrasalarda diniy fanlar bilan bir qatorda mantiq, falsafa, adabiyot va tarix kabi dunyoviy bilimlar ham o‘qitilgan.

Ta’lim tizimi asosan an’anaviy uslubda tashkil etilgan bo‘lib, ustoz–shogird an’anasiga asoslangan. Talabalar (toliblar) uzoq yillar davomida diniy va ilmiy bilimlarni egallab, keyinchalik jamiyatda imom, mudarris yoki qozilik kabi lavozimlarda faoliyat yuritgan. Ruhoniylar esa jamiyatda nafaqat diniy yetakchi, balki axloqiy me’yorlarni belgilovchi shaxs sifatida katta hurmatga ega bo‘lgan [5].

Urf-odat va marosimlar tizimi: Xorazm vohasida aholining kundalik hayoti urf-odat va marosimlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Nikoh to‘ylari, sunnat marosimlari, dafn marosimlari va diniy bayramlar qat’iy an’anaviy qoidalar asosida o‘tkazilgan.

Masalan, nikoh marosimlari bir necha bosqichdan iborat bo‘lib, sovchilik, fotiha to‘yi, kelin tushirish va to‘y marosimlarini o‘z ichiga olgan. Har bir bosqich o‘ziga xos marosimiy elementlar va ramziy ma’noga ega bo‘lgan. Sunnat to‘ylari esa bolani jamiyatga to‘liq a’zo sifatida qabul qilish marosimi sifatida muhim ahamiyat kasb etgan [6].

Diniy bayramlar Ramazon va Qurbon hayitlari keng nishonlangan bo‘lib, ular ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi muhim omil bo‘lgan. Bu bayramlarda xayriya qilish, qarindosh–urug‘larni ziyorat qilish va jamoaviy ibodatlar muhim o‘rin tutgan.

Milliy kiyim va madaniy identitet: Milliy kiyimlar Xorazm vohasining etnomadaniy o‘ziga xosligini ifodalovchi muhim belgilaridan biri edi. Erkaklar chopon, belbog‘ va do‘ppi kiygan bo‘lsa, ayollar rang-barang matolardan tikilgan ko‘ylaklar, ro‘mol va turli xil taqinchoqlar taqqan.

Kiyim-kechak nafaqat estetik, balki ijtimoiy va etnik mansublikni ham ifodalagan. Masalan, turli urug‘ va hudud vakillari kiyim uslubi orqali ajralib turgan. To‘y va bayramlarda kiyiladigan liboslar esa yanada bezakli va tantanali bo‘lgan [6].

An’ana va zamonaviylik o‘rtasidagi dastlabki o‘zgarishlar: XX asr boshlarida, ayniqsa 1910-1920-yillardan boshlab Xorazm vohasida an’anaviy madaniy hayotga tashqi ta’sirlar kirib kela boshladi. Bu jarayon, avvalo, siyosiy o‘zgarishlar va Rossiya bilan aloqalarning kuchayishi bilan bog‘liq edi [1].

Yangi tipdagi maktablar (usuli jadid maktablari) paydo bo‘lib, ularda diniy fanlar bilan bir qatorda matematika, geografiya va tabiiy fanlar o‘qitila boshlandi. Bu esa an’anaviy ta’lim tizimining asta-sekin modernizatsiyalashuviga olib keldi.

Marosim va urf-odatlarda ham asta-sekin o‘zgarishlar kuzatila boshladi.

Masalan:

to‘y marosimlarida ayrim ortiqcha sarf-xarajatlarni qisqartirishga intilish paydo bo‘ldi;

yangi madaniy elementlar, jumladan musiqa asboblari va sahnaviy chiqishlar kirib kela boshladi;

kiyinish madaniyatida Yevropa uslubidagi elementlar (erkaklar uchun kostyum, ayollar uchun yangi bichimdagi kiyimlar) asta-sekin tarqala boshladi.

Shu bilan birga, bu yangiliklar an’anaviy qadriyatlarni to‘liq siqib chiqarmagan, balki ular bilan uyg‘unlashgan holda rivojlangan[5].

XX asr boshlarida Xorazm vohasida diniy va an’anaviy madaniyat jamiyat hayotining asosini tashkil etgan bo‘lsa-da, aynan shu davrda zamonaviylashuv jarayonlarining dastlabki belgilari ham namoyon bo‘la boshlagan. Bu jarayon keyinchalik sovet davrida yanada chuqurlashib, vohaning etnomadaniy qiyofasini tubdan o‘zgartirishga zamin yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tolstov Sergey Pavlovich. Drevniy Khorezm (Qadimgi Xorazm). – Moskva: MGU, 1948.
2. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
3. K. Shoniyozov. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent: Fan, 2001.
4. R. Shamsutdinov. O‘zbekiston tarixi (XIX XX asrlar). – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
5. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O‘zbekiston tarixi (3-jild). – Toshkent: Fan, 2006.
6. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O‘zbekiston xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Fan, 2011.

ILK SAK QABILALARINING DINIY-MIFOLOGIK DUNYOQARASHI VA DAFN MAROSIMLARI TAHLILI

UDK: 94:902(575.1)

Yusupov Axmedjon Shonazarovich
Urganch davlat universiteti
“Tarix” kafedrasi dotsenti.,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E–mail: yusupov89a@mail.ru
Тел.: +998(97)7383954

Annotatsiya: Maqolada antik davr yozma manbalari va arxeologik topilmalar qiyosiy tahlili asosida sak qabilalarining diniy-mifologik dunyoqarashi hamda dafn marosimlari tadqiq etilgan. Saklar tabiat kuchlarini muqaddas deb bilishgan va ularni ma’lum bir tartib asosida ulug‘lashgan. Saklar uchun Tabiti – hayotning ichki olovi, Quyosh esa koinotning tashqi nuri hisoblangan. Bu ikki tushuncha ularning nafaqat dinini, balki koinot haqidagi barcha tasavvurlarini shakllantirgan. “Hayvon uslubi” san’atining totemistik tasavvurlar bilan bog‘liqligi, shuningdek, Issiq va Beshshatir yodgorliklari misolida ijtimoiy tabaqalanish hamda hokimiyatning muqaddaslashtirilishi tahlil qilingan

Kalit so‘zlar: Saklar, Ilk temir davri, mifologik dunyoqarash, Tabiti, Quyosh kulti, “Hayvon uslubi”, Beshshatir, Issiq qo‘rg‘oni, dafn marosimi.

Аннотация: В статье на основе сравнительного анализа античных письменных источников и археологических находок исследуются религиозно-мифологическое мировоззрение и погребальные обряды сакских племен. Саки обожествляли силы природы и почитали их в строго определенном иерархическом порядке. Для саков Табити олицетворяла внутренний огонь жизни, в то время как Солнце считалось внешним светом вселенной. Эти два понятия сформировали не только их религию, но и общие космогонические представления. В работе также анализируется связь искусства «звериного стиля» с тотемистическими верованиями, а на примере памятников Иссык и Бесшатыр рассматриваются процессы социальной стратификации и сакрализации власти.

Ключевые слова: Саки, ранний железный век, мифологическое мировоззрение, Табити, культ Солнца, «звериный стиль», Бесшатыр, Иссыкский курган, погребальный обряд.

Abstract: Based on a comparative analysis of ancient written sources and archaeological findings, the article examines the religious-mythological worldview and burial rites of the Saka tribes. The Sakas deified the forces of nature and worshipped them according to a specific hierarchical order. For the Sakas, Tabiti represented the internal fire of life, while the Sun was considered the external light of the universe. These two concepts shaped not only their religion but also their entire cosmogonic understanding. The study further analyzes the connection between “animal style” art and totemistic beliefs, as well as the social stratification and the sacralization of power using the examples of the Issyk and Besshatyr monuments.

Keywords: Sakas, Early Iron Age, mythological worldview, Tabiti, solar cult, “animal style”, Besshatyr, Issyk kurgan, burial rite.

Markaziy Osiyoning qadimiy xalqlari tarixida Yevroosiyo kengliklarida hukmronlik qilgan sak qabilalari alohida o‘rin tutadi. Saklar nafaqat o‘zining harbiy mahorati va suvoriylik madaniyati, balki murakkab diniy–mifologik tizimi hamda yuksak darajada shakllangan ma’naviy dunyoqarashi bilan ham ajralib turadi. Antik davr yozma manbalari va so‘nggi yuz yillikda olib borilgan fundamental arxeologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, saklarning diniy hayoti ularning ijtimoiy tuzilishi va davlatchilik sari qo‘yilgan ilk qadamlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Saklar dunyoqarashini o‘rganishning dolzarbligi shundaki, ularning e’tiqod tizimi koinotning yaxlit modelini o‘zida mujassam etgan. Bu tizimda oliy ma’budalar, Quyosh va

olovga siG‘inish, shuningdek, totemistik “hayvon uslubi” san’ati o‘zaro simbiotik bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Xususan, saklar hayotida dafn marosimlari shunchaki marhum bilan xayrlashish tadbiri emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy iyerarxiyani mustahkamlovchi, hukmdor shaxsini muqaddaslashtiruvchi va narigi dunyo haqidagi tasavvurlarni moddiylashtiruvchi murakkab diniy-siyosiy institut bo‘lib xizmat qilgan.

Tarix otasi Gerodotning asarida sak-skif xalqlarining ham ijtimoy-iqtisodiy, kundalik turmushi bilan bir qatorda, diniy qarashlari haqida ma’lumotlar mavjud. Muallif shunday yozadi: “Skiflar siG‘inadigan xudolar faqat quyidagilardir: hammasidan avval – Tabiti (uni ular Gestiaga o‘xshatadilar), undan keyin Papay (uni Zevs deb atashlari juda to‘g‘ri, deb hisoblayman) va Api (Yer ma’budasi). Ulardan keyin esa – Apollon, samoviy Afrodita va Aresga siG‘inadilar. Ushbu xudolarni barcha skiflar tan oladi...” [1]. Bu manbaga tayanadigan bo‘lsak, sak qabilalarida din, yunon mifologiyasini aks ettirgan. Bunga qo‘shimcha tarzda, “Ular [skiflar] barcha xudolarga turli hayvonlarni, asosan otlarni qurbonlik qiladilar. Urush xudosi uchun esa o‘ziga xos qurbongohlar qurib, u yerda asirga tushgan dushmanlarning har yuzinchisini qurbon qilish marosimi o‘tkaziladi”[2]. Ko‘chmanchi qabilalarning ajralmas hamrohi bo‘lgan otni xudolari uchun qurbon qilishlari ulardagi diniy e’tiqod baland bo‘lganni ko‘rsatadi.

Bunga yana misol sifatida, “Podshoh yoki yirik qabila sardori vafot etganda, uning keyingi dunyoda ham o‘z mavqeini saqlab qolishi uchun u bilan birga xotinlari, xizmatkorlari va eng saralangan otlari ko‘milgan. O‘liklar ustiga ulkan qo‘rg‘onlar barpo etilgan”[3]. K.A.Akishev tadqiqotlari asosida o‘rgangan yodgorliklari Besshatr, Issiq qo‘rg‘on, dalil sifatida keltirishimiz mumkin. S.P.Tolsovning Tagisken, Uygarakdagi arxeologik izlanishlari ham misol.

“Skif modelida dunyo uch qatlamli tuzilishga ega: yuqori (osmon), o‘rta (yer) va quyi (yer osti). Bu tuzilma skif-sak “hayvon uslubi” san’atida hayvonlar hukmronligi orqali aks ettirilgan. Qushlar samoviy olamni, tuyoqli hayvonlar yer yuzini, yirtqichlar va ilonlar esa quyi olamni anglatgan” [4]. Tadqiqotchi D.S. Rayevskiy Gerodot ma’lumotlariga tayanib, “Gerodot tomonidan “Gesti” deb atalgan Tabiti ma’budasi skiflar uchun eng oliy iloh hisoblangan. U nafaqat olov va o‘choq homiysi, balki jamiyatning ichki jipsligi va podshoh hokimiyatining muqaddasligi timsoli edi. Uni haqorat qilish butun xalq uchun eng og‘ir jinoyat sanalgan” [5]. Xulosa o‘rnida, olov sak qabilalari uchun ruhni poklash manbasi hisoblangan.

“Sak qabilalarining diniy tasavvurlarida quyosh va olovga siG‘inish muhim o‘rin tutgan. Buni Besshatir qo‘rg‘onlari atrofida aylana shaklida terilgan toshlar – “tosh halqalari” tasdiqlaydi. Ular nafaqat qabr atrofini o‘rash, balki quyosh harakatini va abadiy hayotni anglatuvchi ramziy ma’noga ega bo‘lgan” [6]. “Xudolar orasida ular faqat Quyoshni tan oladilar va unga ot baG‘ishlaydilar. Bu qurbonlikning ma’nosi shundaki, ular xudolarning eng tezkori (Quyosh)ga hayvonlarning eng tezkorini (Ot) sovg‘a qilish lozim deb hisoblaydilar” [7].

“Issiq qo‘rg‘onidagi dafn marosimi saklar ijtimoiy hayotida diniy va dunyoviy hokimiyatning uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shoh nafaqat harbiy sardor, balki xudo va insonlar o‘rtasidagi vositachi – oliy ruhoniy sifatida e’zozlangan” [8]. Bundan kelib chiqadiki, saklar madaniyatida davlat boshqaruvi va diniy e’tiqodlar bir-biri bilan chambarchas bog‘lanib ketganining moddiy isbotidir. Bu topilma qadimgi ajdodlarimizda davlatchilik an’analari naqadar chuqur va murakkab bo‘lganini ko‘rsatadi.

V. G. Lukonin saklarning diniy qarashlari va ularning san’atdagi in’ikosi haqida to‘xtalib, “hayvonot uslubi” ularning qabilaviy belgilari bilan bog‘liqligini shunday ta’kidlaydi: “Skif hayvonlari (tasvirlari) ularning narsalarida mavjud bo‘lishi kerak edi, chunki bular ularning qabilasining totemi yoki belgisi hisoblangan. Masalan, V. I. Abayevning fikricha, “saka” atamasi – barcha skif qabilalari ma’lum bo‘lgan nom bo‘lib, “buG‘u” degan ma’noni anglatadi” [9]. Saklar san’atidagi “hayvonot uslubi” shunchaki estetik yo‘nalish emas, balki ularning etnik nomlanishi, diniy e’tiqodi va ijtimoiy tuzilishini o‘zida mujassam etgan murakkab ramz iy til deyishlik o‘rinlidir. Bug‘u tasviri esa bu tilning “alifbosi” va sak xalqining o‘zligini anglatuvchi asosiy timsoldir.

“Hayvon uslubi saklar ideologiyasining ajralmas qismi bo‘lib, har bir tasvir (kiyik, qoplon, tog‘ echkisi) ma’lum bir ilohiy kuch yoki qabilaning kelib chiqishi bilan bog‘liq bo‘lgan muqaddas totemni anglatgan. Bu tasvirlar marhumning ruhini narigi dunyoda himoya qilishi (amulet) kerak bo‘lgan” [6]. Saklar uchun “hayvon uslubi” – bu ularning diniy falsafasi, mifologiyasi va koinot haqidagi tasavvurlarini o‘zida jamlagan vizual til sifatida talqin etishimiz mumkin. Har bir tasvir marhumning narigi dunyodagi “ruhiy qalqoni” va uning ijtimoiy -diniy maqomining tasdig‘i hisoblangan.

“Bosh kiyimdagi qanotli otlar mifologik tulporlar – quyosh xudosi bilan bog‘liq bo‘lib, ular samoviy nur va qudratni ifodalaydi. Bu ramzlar sak hokimiyatining ilohiy kelib chiqishini tasdiqlashga xizmat qilgan”[8]. Qanotli otlar tasviri saklar san’atining cho‘qqisi bo‘lib, u “Shoh – Quyosh vakili” degan siyosiy–diniy konsepsiyani ifodalagan. Bu ramz orqali saklar o‘z davlatchiligini koinot qonuniyatlari bilan bog‘laganlar va hukmdor shaxsini muqaddaslashtirganlar.

“Qabrlar atrofida topilgan ko‘plab ot suyaklari va o‘choq izlari saklarda o‘lik oshi (pominki) va hayvonlarni qurbon qilish an’anasi kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi. Ot – quyosh xudosining yerdagi timsoli sifatida eng oliy qurbonlik hisoblangan” [6].

“Dafn marosimi alohida ahamiyatga ega. U mafkuraviy tasavvurlar va diniy e’tiqodlarni xarakterlaydi, shu sababli u eng barqaror va konservativ element hisoblanadi. Arxeologik materiallarda u qabr inshootlarining turlari, o‘likni ko‘mish usuli va unga hamroh bo‘lgan ashyolar majmuasida namoyon bo‘ladi” [10]. Saklar uchun o‘lim hayotning tugashi emas, balki boshqa bir dunyoga o‘tish bosqichi bo‘lgan. Otlarni qurbon qilish va dabdabali marosimlar o‘tkazish orqali ular o‘z hukmdorlari va yaqinlarining “narigi dunyoda” ham munosib yashashini hamda Quyosh xudosining marhamatiga erishishini ta’minlashga harakat qilganlar.

Ilk sak qabilalarining diniy-mifologik dunyoqarashi va dafn marosimlarini tadqiq etish natijasida bir qator keng ko‘lamli ilmiy xulosalarga kelindi. Avvalo, saklar jamiyati murakkab ierarxik tuzilishga ega bo‘lgan diniy-mifologik tizimni shakllantirganligi aniqlandi. Ushbu tizimda Tabiti oliy ma’budasi koinotdagi ichki tartib va olovni, Quyosh esa tashqi qudrat hamda hayot manbaini ifodalagan. Saklarning dunyoqarashi koinotning uch qavatli modeliga (osmon, yer va yer osti) asoslangan bo‘lib, bu “hayvon uslubi” san’atining mantiqiy poydevorini tashkil etgan. San’atdagi har bir obraz shunchaki bezak emas, balki qabilaviy totemlar va ilohiy kuchlarning ramziy tili bo‘lib xizmat qilgan.

Ikkinchidan, dafn marosimlari saklar hayotida nafaqat diniy e’tiqod, balki ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ta’minlovchi muhim institut vazifasini o‘taganligi isbotlandi. Beshshatir va Issiq kabi “shohona” qo‘rg‘onlarning me’moriy murakkabligi hamda ulardagi boy ashyoviy dalillar sak jamiyatida chuqur ijtimoiy tabaqalanish mavjudligidan dalolat beradi. Marhum hukmdorlarni oltin kiyimlar va qimmatbaho qurol-yarog‘lar bilan dafn etish an’anasi – hokimiyatni muqaddaslashtirish (sakralizatsiya) jarayoni yakunlanganini va saklar ittifoqining ilk davlatchilik shakllariga o‘tganligini moddiy jihatdan tasdiqlaydi.

Uchinchidan, V.N. Yagodin va K.A. Akishev kabi olimlarning tadqiqotlari saklar madaniyati mahalliy va kelgindi madaniyatlarning sintezi natijasida shakllanganligini tasdiqlaydi. Orolbo‘yi va Ili vodiysi yodgorliklari o‘rtasidagi o‘xshashliklar saklar dunyoqarashining mintaqaviy yaxlitligini ko‘rsatsa–da, har bir hududning o‘ziga xos ekologik va etnik xususiyatlari dafn marosimlarining lokal ko‘rinishlarida, xususan, tosh yoki yog‘och konstruksiyalarda o‘z aksini topgan.

Foydalanilgan manbalar:

1. Геродот. История в девяти книгах / Перевод и примечания Г. А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – Книга IV, глава 59. С. 211.

2. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида: Терма парчалар. – Тошкент: “Yurist – media markazi”, 2008. С. 28.

3. Макговерн У. М. Древние империи Центральной Азии. – М.: РИПОЛ классик, 2021. С. 45.

4. Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо–сакских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии. – М.: Наука, 1977. С. 119–120.

5. Раевский Д. С. Очерки идеологии скифосакских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии. – М.: Наука, 1977. С. 87–88.

6. Акишев К. А., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма–Ата: Изд–во АН КазССР, 1963. С. 42,64,135.

SOBIQ ITTIFOQ DAVRIDA BOLALAR UYLARINING FAOLIYATI

Muratov Sanjar Jumanazarovich
Jismoniy madaniyat kafedrasi dotsenti
+99893 469 00 66
muratovsanzar2@gmail.com
Ollomova Kamola Dilshodbek qizi
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi.
+99899114 99 60
ollomovakamola375@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada, sovet mustamlakachiligi davrida bolalar uylarining tashkil topishi tarixi va ularning ochilishiga bo‘lgan tarixiy sharoitlarni arxiv ma’lumotlari talqini asosida yoritilgan. Shuningdek, ochilgan bolalar uylari xizmat faoliyatining sifat darajasiga hujjatlar asosida baho berilgan.

Kalit so‘zlar: Sovet ittifoqi, ikkinchi jahon urushi, bolalar uylari, evakuasiya qilingan bolalar, bolalarning majburiy mehnati.

Mustaqillik yillarida jamiyat hayotida bolalar va yoshlar masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilmoqda. Sobiq ittifoq davrida bu masalaga qanday yondashilganligini bolalar uylari faoliyati misolida o‘rganish tarix fanining vazifalaridan biri deb o‘ylaymiz. Xo‘sh, ittifoq davrida qarovchisiz qolgan bolalarning yashash sharoiti qanday edi, ularga hukumat qay darajada sharoitlar yaratgan edi? degan xaqli savol tug‘iladi. Bolalar uyi – ota-onasiz yoki qarovchisiz qolgan bolalar uchun davlat tomonidan ochilgan tarbiya muassasasi. Asosan, ikki xil bo‘lgan: maktabgacha tarbiya yoshidagi (3 -7 yoshli) va maktab yoshidagi (7-18 yoshli). Maktabgacha tarbiya yoshidagi Bolalar uyida bolalar bog‘chasi tartibi asosida ish ko‘radi. Maktab yoshidagi Bolalar uyida tarbiyalanuvchilarning jamoat ishlab chiqarish mehnati maktabning o‘quv-tarbiya maqsadlariga bo‘ysundirilgan. Yuqori sinflarda o‘qiydigan tarbiyalanuvchilar o‘quv-mehnat ustaxonalari yoki yordamchi xo‘jalikda ishlab chiqarish tayyorgarligidan o‘tishadi. Dastlab, Bolalar uylari 1918-yili XKSning dekreti bilan yetimxonalar asosida tashkil qilingan edi. Keyinroq O‘zSSRda boylardan musodara qilingan katta bino va bog‘-rog‘larning ko‘pchiligi Bolalar uylari ixtiyoriga berildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Sovet Armiyasining jangchilari uchun maxsus Bolalar uyilari tashkil etilib, ularda Ukraina, Belorussiya, Boltiq Bo‘yi Respublikalar, Moskva, Leningraddan keltirilgan ming-minglab bolalar tarbiyalandi. O‘zSSRdagi Bolalar uylari soni 44 ta bo‘lib, ularda 7166 ta bola tarbiyalandi (1970) [1]. Yuqoridagi ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, 1918-yilgacha O‘zbekiston hududida Bolalar uylari bo‘lmagan.

Yetim bolalar vaqf mulklariga qarashli xonaqoh, masjid va madrasalar ixtiyorida bo‘lib, ularning ta’minoti shu mulk evazidan bo‘lgan. Davlat vaqf mulklaridan soliq olmagan. Daromad xayriya ishlariga sarf etilib, bu bolalar uchun maxsus maktablar tashkil qilingan. Ittifoq davrida davlat budjeti hisobidan qarovchisiz qolgan bolalar uchun Bolalar uylari tashkil qilindi. Respublika miqyosida aholining joylashuviga qarab ularning soni taqsimlandi. 1941-yilning

oktabridan 1942-yilning sentabriga qadar, O‘zbekiston 78 ta bolalar uyini, 9918 ta tarbiyalanuvchisi va 20650 chog‘li ko‘chirib keltirilgan bolalarni ham qabul qilib olgandi.

Hamma bolalar maktablarga joylashtirildi. 30 ta bolalar uyi qoshida ustaxonalar tashkil etildi. Dastlabki kunlardanoq jumhuriyatimiz ishchilari, kolxozchilar, xizmatchilari 2500 bolani o‘z tarbiyasiga oldi. O‘zbekiston jumhuriyatining o‘sha davrdagi rahbari Yo‘ldosh Oxunboboyev 1942-yilda bunday deb yozgan edi: “O‘zbek xalqi belorus, ukrain, yahudiy bollalarini iliq kutib oldi. Jumhuriyatimiz shahar va nohiyalariga bolalar ko‘chirib olib kelinganligi xaqidagi xabarni eshitishlari bilanoq hamma joyda jamoatchilikning yangi ajoyib harakati boshlandi... yuzlab kishilar urush tufayli ota-onasidan judo bo‘lgan bolalarni o‘z tarbiyasiga olish istagini bildirdilar” [2].

Ikkinchi jahon urushi yillarida ko‘chirib keltirilgan bolalar mehnatidan keng foydalanildi. Ularni mehnat intizomiga rioya qilishi davlat tomonidan nazorat q ilindi. Jumladan, Evakuatsiya qilingan bolalarga yordam ko‘satish Respublika komissiyasi mas’ul kotibi Rachinskaya, Buxoro viloyatining Xalq ta’limi bo‘limi mudiri Narishkinga yo‘llagan buyrug‘i bunga misol bo‘la oladi. “Evakuatsiya qilingan bolalarga yord am ko‘rsatish Davlat Komissiyasi Sizdan so‘raydiki, shaxsan o‘zingiz evakuatsiya qilingan bolalarga yordam ko‘satish ishlarini olib borishingizni so‘raydi. Jumladan, bolalar uylarini qisman kolxozlar qaramog‘iga o‘tkazishni, o‘smirlarni ish bilan ta’minlashni ma’qullaydi. Lekin, siz alohida e’tiborni ish bilan ta’minlangan o‘smirlarga qaratishingizni so‘raymiz. Chunki, ular ko‘pincha ish joyiga yetib bormaydilar va nazoratsiz hayot tarzini davom ettiradilar. Mehnat intizomiga rioya etmaydilar” [3].

Ikkinchi jahon urushi yillarida o‘zbek xalqining yetti yoshdan yetmish yoshgacha aholisi yoppasiga front orti uchun safarbar qilindi. Bu yo‘lda Bolalar uylarilari tarbiyalanuvchilari ham o‘z mehnati bilan hissa qo‘shdilar. Arxiv hujjatlari bilan tanishar ekanmiz, Bolalar uylarini ochish ikkinchi jahon urshi tugagandan so‘ng ham davom etganligini ko‘ramiz. Jumladan, O‘zbekiston SSR Vazirlar Kengashi: № 744 qaror (16-may 1949-yil)ida shunday jumlalar mavjud. “...a) Xalq qishloq xo‘jalik vazirligining 1949-yilgi rejasiga asosan II va III kvartallar mobaynida 12 ta bolalar uylarini ochish, shu jumladan, Toshkent shahrida –1 (maxsus), Andijon viloyatida – 2, Namangan viloyatida – 1, Samarqand viloyatida – 2 (shu jumladan 1 maxsus), Buxoro viloyatida –2, Farg‘ona viloyatida – 1, Toshkent viloyatida – 2, Qashqadaryo viloyatida –1; Bolalar uylari ommaviy tazrda tashkil etilgan. Ammo, Arxiv hujjatlarida ma’lum bo‘lishicha sifat darajasiga amalda yetarlicha e’tibor qaratilmagan. Jumladan, O‘zSSR Vazirlar Kengashining qarorini inkor etib, 1949-yilda rejada nazarda tutilgan 12 ta bolalar uylari o‘rniga boryug‘i 7 ta ochildi. Andijon, Toshkent oblispolkomlari va Toshkent shahar gorispolkomi yangi bolalar uylariga nafaqat binolar ajratishni orqaga surdi, aksincha to‘rtta bolalar uyini belgilangan maqsadga javob bermaydigan inshootlarga joylashtirgan.

Tekshirilgan Bolalar uylarining muhim qismi direktorlar va boshqa xizmat xodimlari tomonidan xonadon (kvartira) sifatida foydalanilmoqda. Natijada esa bolalar uylari keskin zichlangan bo‘lib qolayapti. Tekshirilgan sakkizta bolalar uylarida (№29 Andijondagi, № 17 Toshkent shahridagi, № 20 Andijon viloyati, Stalin tumanidagi № 25, Toshkent viloyati Begovot tumanidagi va boshqalar) 322 tarbiyalanuvchi ikkitadan bitta yotoq joyida yotgan [6].

Ushbu Bolalar uylarida izolyator, tibbiyot punkti, karantin bo‘limi, o‘quv-ishlab chiqarish ustaxonalar, dars tayyorlash xonalari va boshqa xizmatlar uchun xonalar yo‘q edi. Ayrim viloyatlarda Bolalar uylarining inshoot maydonlari, hisobot axborotlari xaqiqatga to‘g‘ri kelmaydi[7]. Bolalar uylari hali hanuz kerakli darajada qattiq inventar (9 mingga yaqin krovat yetishmaydi), kiyim, poyafzal, kosa–tovoq bilan ta’minlanmagan. Bir qator bolalar uylarida mablag‘, moddiy vositalar va oziq–ovqat mollarining, talon-taroj qilinishiga yo‘l qo‘yilayapti. O‘quv–tarbiyaviy ishlarni, mehnat, o‘qishni, tibbiyot xizmat ko‘rsatishlar, tashkillanishi qoniqarsiz, oddiy sanitar gigiyena qoidalariga rioya qilinmaydi hamda xizmat ko‘rsatish xodimlar tomonidan tarbiyaluvchilarga nisbatan berahmlik holatlari uchraydi” deb O‘zbekiston SSR Vazirlar kengashi №2396 Qarorida (24.12.1949) [8] qayd etilgan.

Yuqorida ko‘rsatilgan ma’lumotga asoslanib shunday deyish mumkinki, davlat rejalashtirish qo‘mitasi tomonidan besh yillik loyihalar faqat tasdiqlangan xolos. Amalda esa buning ijrosi taminlanmagan. Ayniqsa, qarovchisiz qolgan bolalarga nisbatan ayovsiz munosabatda bo‘lib ularning oddiy yashashi uchun yetarli sharoitlar yaratilmagan. Kerakli binolar o‘z vaqtida bo‘shatib berilmaganligi sababli bolalar kattaroq xonadonlarga joylashtirilgan. Ular inshoot bo‘lsada ikki kishi bir yotoq joyida yotishi albatta noxush holatlardan biri. Bu holat ta’lim-tarbiya ishlarida ham kuzatilganligi arxiv ma’lumotlarida qayd etilgan. Hattoki, 1949-yilning to‘qqiz oyi ichida bolalar uylaridan qochish holatlari 728 taga yetganligidan shuni bilishimiz mumkinki Bolalar uylaridan ko‘chaning qora ishlari yosh go‘daklarga ma’qul bo‘ lish darajasiga borgan [9]. Bunday holat har qanday rivojlanishni xohlagan davlat uchun ayanchli hodisa edi. Lekin, bu noxush holatni faqat tavtish komissiyasi a’zolari bilgan xalos. Jamiyatda shunday mafkura hukmron ediki, hottoki bolalar o‘z xuquqlarini talab qila olmas edi. Bizning nazarimizda bu davrda qarovchisiz qolgan bolalarga nisbatan adolatsizlikka yo‘l qo‘yilgan.

Bolalarning qochib ketishi norozilik mitengining bir ko‘rinishi edi. Mustaqillik yillarida esa, mehrga tashna bolalarga nafaqat inshootlar balki SOS tashkilotlari, homiylar va davlat tomonidan mahallalar qurilib foydalanishga topshirilmoqda. Jumladan, Xiva shahrida bunyod etilgan “Bolalar shaharchasida” o‘n sakkizta ikki qavatli uyning har birida olti nafardan sakkiz nafargacha bola istiqomat qiladi. Eng zamonaviy rusumdagi kompyuter, televizor, radio ular ixtiyorida. Oshxona va yuvinish xonalari hamda, binolar yonida sport zali, maydonchalari, basseyn, axborot-resurs markazi... butun bir shaharchani tashkil etadi. Endilikda har bir uyda bolalar tanlovi asosida ishga qabul qilingan tarbiyachi ona va tarbiyachi xola bilan birga istiqomat qilishadi. Ular kecha–yu kunduz bolalar yonida.

Bolalar bilan birga bozor-do‘konlarga borib, oziq-ovqat xarid qilishadi. Taomlar ham bolalar istagiga ko‘ra, har bir uyning o‘zidagi oshxonada tayyorlanadi. Bu jarayonlarda bolajonlar ham ishtirok etadi, ya’ni ular o‘zlarini oila muhitida his etishadi. Albatta bunday sharoitda yashayotgan davlatning bolalari mustaqillikni yanada mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbek sovet ensiklopediyasi –T. 2–tom. O‘zbek sovet ensiklopediyasi bosh redaksiyasi. 1972 yil 330 bet
2. Oxunboboyev Y. O‘zbekiston frontga. – M.1942. 29–30 b.
3. Buxoro viloyat davlat arxivi F–1157. D–1. S–2.
4. Buxoro viloyat davlat arxivi F–1316. OP– 1. D–1. S–170
5. Fozixo‘jayev Q. Farzandlarni O‘zbekiston o‘z bag‘riga oldi. –T. O‘zbekiton. 1991 y. 10 b.
6. Buxoro viloyat davlat arxivi F–1157. OP– 1. D–1. b–23.
7. Buxoro viloyat davlat arxivi F–1157. OP– 1. D–1. b–24.
8. Buxoro viloyat davlat arxivi F–1316. OP– 1. D–1. b–176.
9. Buxoro davlat arxivi F–1316. OP– 1. D– 1. b– 127.

QO‘QON XONLIGI ROSSIYA BILAN SAVDO MUNOSABATLAR O‘RNATILISHI

J. D. Yo‘ldashov
Urganch davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat kafedrasi
Email: yoldoshovjavlon5@gmail.com
Maxmudova Moxinur Rustam qizi
UrDPI 2-kurs tarix yo‘nalishi talabasi
(+998)951360601

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qo‘qon xonligi va Rossiya imperiyasi o‘rtasida savdo munosabatlarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Asarda ikki davlat o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning yo‘lga qo‘yilishi, savdo yo‘llarining ochilishi, boj va soliq

tizimlari, shuningdek, savdoda asosiy o‘rin tutgan mahsulotlar (ipak, paxta, hunarmandchilik buyumlari va boshqalar) yoritib beriladi.

Annotation: Mazkur maqolada Qo‘qon xonligi va Rossiya imperiyasi o‘rtasida savdo munosabatlarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Asarda ikki davlat o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning yo‘lga qo‘yilishi, savdo yo‘llarining ochilishi, boj va soliq tizimlari, shuningdek, savdoda asosiy o‘rin tutgan mahsulotlar (ipak, paxta, hunarmandchilik buyumlari va boshqalar) yoritib beriladi.

Аннотация: В данной статье анализируется установление и развитие торговых отношений между Кокандское ханство и Российская империя. Рассматриваются формирование экономических связей между двумя государствами, открытие торговых путей, таможенные и налоговые системы, а также основные товары торговли (шелк, хлопок, ремесленные изделия и др.).

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, Rossiya imperiyasi, savdo munosabatlari, tashqi savdo siyosati, diplomatik aloqalar, savdo yo‘llari, boj va soliq tizimi, ipak va paxta savdosi, iqtisodiy aloqalar, siyosiy ta’sir.

Keywords: Kokand Khanate, Russian Empire, trade relations, foreign trade policy, diplomatic relations, trade routes, customs and taxation, silk and cotton trade, economic cooperation, political influence.

Ключевые слова; Кокандское ханство, Российская империя, торговые отношения, внешнеторговая политика, дипломатические связи, торговые пути, таможенная и налоговая система, торговля шелком и хлопком, экономические связи, политическое влияние.

Qo‘qon xonligining aholisi, asosan, o‘zbeklar, tojiklar, qirg‘izlar, qozoqlar, uyg‘urlar, qoraqalpoqlardan iborat edi. Qo‘qon xonligida ham yerga egalik qilish va undan foydalanish turli xil bo‘lgan. Xonlikka qarashli bo‘lgan yerlar amlok yerlar, vaqf yerlari, mulki xiroj va mulki ushriyaga taqsimlangan. Dehqonlar o‘rtasida yakka dehqon xo‘jaligi ham rivojlangan. O‘z yerlaridan ajralgan kambag‘al dehqonlarning ko‘pchiligi yirik yer egalari qo‘lida chorakorlik qilganlar. Yerning bahosi uning unumdorligi va qanchalik suv bilan ta’minlanganligiga qarab belgilangan. Xonlar sug‘orish tarmoqlari katta daromad manbai bo‘lganligi sababli ma’lum darajada ularni saqlashga, sug‘orish inshootlarini yanada kengaytirishga yaxshi e’tibor berishgan. Qo‘qon xonligida ko‘plab paxta va poliz ekinlari yetishtirilgan, bog‘dorchilik hamda pillachilik taraqqiy etgan. Hunarmand kosibchilik mazmunan boy va serqirra bo‘lgan. Bular: misgarlik, zargarlik, o‘ymakorlik, harbiy qurol ishlab chiqarish, sopol va ko‘zagarlik, qog‘ozgarlik, badiiy to‘qimachilik, do‘ppichilik, kashtachilik, ko‘priksozlik, temirchilik va shahrik.

Qo‘qon xonligi O‘rta Osiyoning XVIII-XIX asrlardagi eng muhim davlatlaridan biri bo‘lib, uning savdo munosabatlari mintaqaviy va xalqaro savdo tarmoqlarida muhim ro l o‘ynagan. Qo‘qon xonligining dastlabki davrlarida xonlikda pul oz bo‘lganligi sababli, mahsulotlar narxi arzon bo‘lgan. Toshkentning Rossiya tomonidan bosib olinmasidan oldin Qo‘qon Hindiston, Tibet, Buxoro, Afg‘oniston va Rossiya bilan savdo qiladigan yirik punkt bo‘lgan.

Qo‘qon xonligi Hindiston bilan ham yaxshi savdo aloqalarini yo‘lga qo‘ygan.

Shu o‘rinda bu savdo aloqalari Hindistonning shimoliy qismi bilangina bo‘lganligini ham alohida ta’kidlab o‘tish darkor. Qo‘qonning Hindiston bilan bo‘lgan savd osida asosan xonlikning shahar va qishloqlaridagi hind mahallalarida istiqomat qiluvchi sudxo‘r savdogarlarning roli katta bo‘lgan. Umuman Qo‘qon savdogarlarining Shimoliy Hindiston bilan faqat Buxoro va Samarqand orqaligina emas, balki butun Markaziy Osiyoga tarqalgan hind koloniyalari orqali ham aloqa qilishlariga imkoniyat bor edi. Qo‘qonning Hindiston bilan bo‘lgan savdosida asosan xonlikning shahar va qishloqlaridagi hind mahallarida istiqomat qiluvchi sudxo‘r savdogarlarning roli katta bo‘lgan.

Qo‘qon xonligining Rossiya bilan iqtisodiy va savdo aloqalari XIX asrda, ayniqsa 1800-yillardan keyin faollashib, Rossiya imperiyasi uchun xomashyo manbai, xonlik uchun esa tayyor sanoat mahsulotlari bozori bo‘lgan. Xonlikdan paxta, ipak, qorako‘l teri va quritilgan mevalar

eksport qilingan bo‘lsa, Rossiyadan mato, metall, shakar va temir buyumlar import qilingan. Rossiya bilan Qo‘qon xonligi o‘rtasidagi savdo va diplomatik munosabatlar XIX asrning ikkinchi o‘n yilliklaridan boshlab jadal rivojlana boshlangan. Rossiyaning Qo‘qon bilan aloqalari Sibir orqali amalga oshirilgan. 1806 -yil 13-yanvarda Sibir inspektsiyasining Rossiya kommertsiya (savdo–sotiq) vaziri N.P.Rumyantsevga bergan ma’lumotida Qo‘qonga savdo karvoni jo‘natilganligini habar qilgan. Biroq, savdogar Qo‘qonga yetib kelmasdan , Turkistondan orqaga qaytib ketgan. Navbatdagi Rossiyadan Qo‘qonga jo‘natilgan kalugalik savdogarlar Ivan va Akim Sveshnikovlar karvoni 1811-yilda Qo‘qon xonligiga muvaffaqiyatli yetib kelishgan. Qo‘qon xonligi bilan savdo-sotiqni birinchi marta yo‘lga qo‘yishga Musharraf bo‘lgan Ivan va Akim Sveshnikovlar rus hukumati tomonidan munosib taqdirlangan edilar.

1826-yili Азиатский Вестник jurnalida e‘lon qilingan maqolada Qo‘qon aholisi paxta va ipak yetishtirish bilan shug‘ullanishi, Qo‘qonliklar Xitoy, Xiva va Eron bilan savdo qilishi haqida ma‘lumot berilgan. 1828-yilda Omsk shahriga Qo‘qonlik elchilar Sadr Gamal‘dar Tursunxo‘ja Nayzaxo‘ja va Xo‘ja “Экономика и социум” Mir Qurbon Mamat Qosimovlar Rossiya podshosi Nikolay I ga ikki mamlakat o‘rtasida do‘stona aloqalar o‘rnatish taklifi bildirilgan Qo‘qon xoni yorlig‘ini topshirish uchun kelgan. Osiyo departamentida elchilar juda yaxshi kutib olingan hamda ularga Qo‘qon xonligidan keladigan elchilar va savdogarlarni imperiya o‘z himoyasiga olishi bildirilgan, shuningdek Rossiya–Qo‘qon munosabatlarini mustahkamlash va rivojlantirish taklif qilingan.Rossiyadan savdo karvoni kelganligidan Qo‘qon xoni Umarxon rus hukumatiga Sibir orqali erkin savdo munosabatlarini yo‘lga qo‘yishni taklif qilgan.

Bu taklif Peterburg hukmron doiralari manfaatlariga mos kelganligidan foydalangan Aleksandr I uni qo‘llab-quvvatlagan. Qo‘qon xonligi va Rossiya o‘rtasidagi savdo munosabatlari ikki tomon uchun ham muhim iqtisodiy va siyosiy ahamiyat kasb etgan. Bu aloqalar orqali Qo‘qon xonligi asosan paxta, ipak, hunarmandchilik mahsulotlarini eksport qilgan. Rossiyadan sanoat mahsulotlari, metall buyumlar va tayyor tovarlar kirib kelgan. Shu bilan birga, bu savdo aloqalari Rossiyaning Markaziy Osiyoga kirib kelishiga zamin yaratgan va asta–sekin siyosiy ta’sirining kuchayishiga olib kelgan.

Natijada, iqtisodiy hamkorlik keyinchalik mustamlakachilik siyosatiga ulanib ketgan. Umuman olganda, Qo‘qon-Rossiya savdo munosabatlari dastlab foydali iqtisodiy hamkorlik bo‘lgan bo‘lsa-da, uzoq muddatda Qo‘qon xonligining siyosiy mustaqilligiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Qo‘qon xonligining Rossiya bilan savdo aloqalari ijobiy maqsadlarga ko‘ra qurilgan bo‘lsa Rossiyaning Qo‘qon xonligi bilan savdo munosabatlari salbiy maqsadlarda aloqa o‘rnatiladi. Rossiya xonlikni bosib olib, uni o‘z protektaratiga aylantirish uchun xarakat qiladi. Bu xarakatlar XIX asrda Buyuk Britaniya xonliklarga nisbatan qiziqishi bildirishi va razvedkasini yuborishi natijasida kuchayadi. Rossiya xonlikga xomashyo bazasi sifatida qaragan. Shu sababli Qo‘qon xonligining ichki ishlariga aralasha boshlagan va strategik hududlarni egallashga intilgan. Rossiyaning O‘rta Osiyo hududlarini egallab, so‘ngra afsonaviy Hindistonga chiqish orzusi uni janub tomonga bosqinchilik yurishlarini boshlashga sabab bo‘ldi. Rossiyaning O‘rta Osiyo hududlariga dastlabki yurishi aynan Qo‘qon xonligiga qaratilgan bo‘lib, bu harakat xonlikning tugatilishi bilan yakun topgan edi.

Rossiya xonlikka faqat salbiy ta’sir ko‘rsatibgina qolmasdan ijobiy ta’sir xam ko‘rsatgan. Rossiyadan yangi tovarlar kirib kelgan, sanoat mahsulotlari, metal buyumlar va ko‘plab texnik yangiliklar kirib keladi. Transport va aloqa yo‘llari rivojlana boshladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R. R. Alimova. O‘rta Osiyo xonliklarining qo‘shni davlatlar bilan diplomatik vs savdo-iqtisodiy munosabatlari. T. 2017.

2. Потанин В. Показание сибирского козока Максимова о Какандском владениии. ИРГО.1860.

3. Филипп Назаров. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии М. 1968.

4. Teterevnikov A.N Qirg‘iz cho‘lining ichki savdosi bo‘yicha insho.
5. Inlibrary.uz

AMIR TEMUR DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVI VA HARBIY STRATEGIYA

Muratov Sanjar Jumanazarovich
Jismoniy madaniyat kafedrasi dotsenti
+99893 469 00 66
muratovsanzar2@gmail.com
UrDPI 242-tarix yo‘nalishi talabasi
Ko‘palova Hayotxon Komil qizi
+998880542908
hayotxonkopalova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Amir Temur davrida davlat boshqaruvi tizimi va harbiy strategiyaning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Unda markazlashgan boshqaruv tizimi, adolatli qonunlar, mansabdor shaxslarning vazifalari hamda qo‘shin tuzilishi va yurish taktikalari yoritilgan. Shuningdek, Sohibqironning strategik fikrlash qobiliyati va harbiy yurishlaridagi muvaffaqiyat omillari ilmiy asosda izohlanadi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, davlat boshqaruvi, harbiy strategiya, markazlashgan davlat, qo‘shin tuzilishi, taktika, Temuriylar davri, siyosiy tizim.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности государственного управления и военной стратегии в эпоху Амира Темура. Анализируются централизованная система власти, принципы справедливого управления, структура армии и военные тактики. Особое внимание уделяется стратегическому мышлению полководца и факторам его военных успехов.

Ключевые слова: Амир Темур, государственное управление, военная стратегия, централизованное государство, армия, тактика, эпоха Тимуридов, политическая система.

Abstract: This article examines the system of state governance and military strategy during the era of Amir Temur. It analyzes the centralized administrative structure, principles of just governance, organization of the army, and military tactics. Special attention is given to Temur’s strategic thinking and the key factors behind his military successes.

Keywords: Amir Temur, state governance, military strategy, centralized state, army structure, tactics, Timurid era, political system.

Turkistonning buyuk farzandi Amir Temurning siyosiy faoliyatiga va harbiy yurishlariga bag‘ishlangan adabiyotlar juda ko‘p, XIV-XV asrlardagi tarixiy asarlar orasida Sharafiddin Ali Yazdiyga tegishli Zafarnoma alohida o‘rin egallaydi. Yazdiy Temur hayotining so‘nggi yillarida uning bosh devonida xizmatda bo‘lib, Temurning Kichik Osiyo mamlakatlariga bo‘lgan yurishlarida qatnashgan. Sovetlar davridagi tarixiy asarlarda Temurga va uning tarixda tutgan o‘rniga keskin salbiy baho berildi. Amir Temurning siyosiy maydonda paydo bo‘lishi XIV asrning 60-yillaridan boshlandi.

Bu davrda, ya’ni XIV asrning o‘rtalarida Chig‘atoy ulusi ikki qismga Movarounnahr va Mo‘g‘listonga bo‘linib ketgan edi. Har ikkala hududda ham siyosiy parokandalik kuchayib chingiziy shahzodalar o‘rtasida hokimiyat uchun kurash avj olgan edi. Chig‘atoy ulusining har ikkala qismi mayda mustaqil beklarga bo‘linib ketdi. Ulusning “harbiy qismida hokimiyatni asosan turk–mo‘g‘ul qabila boshliqlari egallagan edi. Masalan, Kesh shahri va viloyat amir Xoji Barlos, Xo‘jand viloyati Boyazid jaloyir, Balx viloyati Amir Qozag‘onning nabirasi Amir Husayn qo‘liga o‘tdi. Ana shunday bir qiyin siyosiy vaziyatda Sohibqiron Amir Temur tarix sahnasiga chiqdi.

Amir Temur 1336-yil 9-aprelda Keshga qarashli Xo‘ja Ilg‘or (hozirgi Yakkabog‘ tumani) qishlog‘ida barlos beklaridan biri Amir Tarag‘ay ibn Barqul oilasida dunyoga keldi. Temurning

bolaligi va o‘spirinlik yillari Keshda o‘tdi. 1350-1360-yillar oraliG‘ida Amir Temur unchalik katta bo‘lmagan otliqlar, yaxshi qurallangan kishilar guruhini tuzdi. 1360-1361-yillarda Mo‘g‘uliston hukumdori xoqon Tug‘luq Temur hech qanday qarashiliksiz Movarunnahr yerlariga bostirib kirganida bu yerdagi mahalliy beklar, jumladan, Kesh hokimi Hoji Barlos Xurosonga qochadi.

Vatanparvarlik, milliy g‘urur va iftixor hissiyoti qalbida jo‘sh urgan yosh Temur oz ona tuprog‘ini dushman qo‘liga bermaslik uchun Tug‘luq Temur xizmatiga kirishga majbur bo‘ladi va bu xizmati evaziga Kesh viloyati yerlariga hokimlik qilish uchun yorliq oladi. Tug‘luq Temur 1361-yilda Movarunnahrni boshqarishni o‘g‘li Ilyos xo‘jaga topshirganida Temur Ilyos xo‘jaga xizmat qilishdan bosh tortadi va o‘sha vaqtda Balx hokimi bo‘lib turgan Amir Husayn bilan ittifoq tuzib, mo‘g‘ullarga qarshi kurash Ilyosxo‘ja boshlaydi. 1365-yilda qo‘shinlari bilan ittifoqdoshlar Amir Husayn va Amir Temur qo‘shinlari o‘rtasida Toshkent va Chinoz oraliG‘ida mashhur loy jangi bo‘lib o‘tdi va bu jangda ittifoqdoshlar mag‘lubiyatga uchraydi. Lekin mo‘g‘ullar Samarqand shahrida sarbardorlar qarishiligiga duch kelib Movaraunnahrni tark etib ketishga majbur bo‘ladilar.

Bu davrda Movaraunnahrda ijtimoiy-siyosiy ahvol og‘irlanib, mamlakatda o‘zaro urushlarga barham beradigan markazlashgan davlat barpo etish tarixiy zaruriyatga aylanib qolgan edi. Buni chuqur anglab yetgan Amir Temur Mavrunnahr hukmdori Amir Husaynga qarshi kurash olib borib 1370-yilda Movaraunnahr taxtini egallashga muvaffaq bo‘ldi. Temur markazlashgan davlatni barpo etish maqsadida Kesh shahridan Samarqandga ko‘chib o‘tib, uni Mavoraunnahrning poytaxtiga aylantiradi va jangovor milliy qo‘shin tuzadi. Temur davlat boshqaruvida, ichki va tashqi siyosatda asosan o‘z qo‘shinlariga suyanganligi sababli harbiy islohatni amalga oshirishga ayniqsa e’tibor qaratadi. U qo‘shinlarini o‘nlik, yuzlik, minglik kabi askariy birikmalarga bo‘lgan. Temur Movaraunnahr taxtini egallagan vaqtdan boshlab, o‘z davlati chegaralarini kengaytirishga kirishadi. Shu maqsadda u Amudaryo va Sirdaryo oralig‘idagi yerlarni o‘z tasarrufiga oladi.

1388-yilda Xorazmni bo‘ysundiradi. Temur o‘zining uch yillik (1386-1388), besh yillik (1392-1398) yurishlari davomida Eron va Xurosonni o‘z tasarrufiga oladi. Temur Movaraunnahrning to‘la mustaqilligiga erishishi uchun mo‘g‘ul xonlari xavfini tugatish zarurligini tushindi va 1389-yilning bahorida Sirdaryo bo‘yidagi Zarnuq tumanida, 1391-yilning yozida Samara shahri bilan Chistopol o‘rtasidagi Qunduzcha degan joyda, 1395-yil 15-aprelda Kavkazdagi Terak daryosi bo‘yida Oltin O‘rda xoni To‘xtamish bilan uch marta jang qilib uni maG‘lubiyatga uchratdi. Amir Temur 1398-yilda Hindistonga qilgan yurishida Dehli shahrini, 1400-yilda Suriyaga qilgan yurishida Halab va Baytun shaharlarini, 1401-yilda Damashq shahrini egallaydi. 1402-yilda Usmoniylar imperiyasining sultoni Yildirim Boyazidga qarshi yurishida uni mag‘lubiyatga uchratdi. Temur 1404-yilning oxrida katta qo‘shin bilan Xitoy safariga otlandi. Yo‘lda Temur betob bo‘lib uning qo‘shinlari 1405-yilning yanvar oyida O‘tror shahrida to‘xtaydilar va shu yerda 1405-yilning 18-fevralida Amir Temur vafot etadi. Buyuk sohibqiron Amir Temur o‘zining 35 yillik hukromligi davrida markazlashgan katta davlat tuzishga muvaffaq bo‘ldi. Temur turk-mo‘g‘ul an’analariga amal qilgan holda o‘z davlati hududlarini suyurg‘ol (ulus) tariqasida in’om qilish yo‘li bilan boshqargan va Movaraunnahrdan tashqaridagi yerlarini to‘rt ulusiga bo‘lib, farzandlariga in’om etdi. Uluslar o‘rtasida o‘zaro nizolar kelib chiqmasligi uchun ularning faoliyatini doimo o‘zi nazorat qilib turadi. Amir Temur hukmronlik qilgan davrida davlatning markaziy ma’muriyat boshida devonbegi, arkbegi va to‘rt vazir turgan. Yerga egalik shakllari suyurg‘ol yerlar, vaqf yerlar, jamoa yerlari edi. Amir Temur davrida asosiy soliq daromad solig‘i xiroj bo‘lib, u olinadigan daromadning uchdan bir qismiga teng bo‘lgan. Amir Temur mamlakat obodonchiligiga juda katta e’tibor berdi. Mo‘g‘ullar tomonidan vayron qilingandan so‘ng 150 yildan keyin Samarqand qayta tiklandi. U poytaxtga aylantirilib bu yerda dunyoning yirik shaharlaridan keltirilgan binokorlar, me’morlar tomonidan masjidlar, madrasalar, maqbaralar bino etildi. Sohibqironning ona yurti Keshga ham kata-katta

diqqat-e’tibor qaratildi. Bu shaharda Oqsaroy, jome masjid, madrasalar barpo etildi. Turkiston shahrida Xoja Ahmad Yassaviy maqbarasi bunyod etildi. Buxoro, Shahrisabz, Toshkent kabi shaharlar savdo va hunarmandchilik markazalari sifatida rivojlanib bordi. Savdo yo‘llari rivojiga, uning tinchligiga keng e’tibor berildi. Amir Temur chet davlatlar bilan aloqani keng yo‘lga qo‘ydi. Sohibqironning Yildirim Boyazid ustidan qilgan g‘alabalaridan so‘ng Fransiya, Angliya, Genuya va Vizantiya erkin aloqalarni, savdogarlar esa mol almashishni taklif etgan.

Bu davlatlarning hukmdorlari sohibqiron bilan siyosiy, iqtisodiy, savdo aloqalari o‘rnatishga intilganlar. Ular sohibqiron huzuriga muntazam elchilar yuborib turganlar. Amir Temur davrida diniy ilmlar va dunyoviy fanlar barqaror bo‘lgan. Temur davridagi ilm-fan, me’morchilik, san’at sohalari o‘z davriga nisbatan o‘ta darajada rivojlanib, yuksak ma’naviy boylik darajasiga ko‘tarildi. Amir Temur va temuriylar davrida yozilgan tarixiy asarlar anchagina bo‘lib, ular orasida Temur tuzuklari buyuk jahongir hayotiga va faoliyatiga bag‘ishlangan asarlar ichida shuhbasiz, alohida ahamiyat kasb etadi. Temur tuzuklarining Sharq yulduzi jurnali 1989 - yilda chop etgan forschadan tarjimasiga yozib bergan o‘z muqaddimasida prof. Bo‘riboy Ahmedov bunday deb qayd etadi : “ Mutaxassis olimlarning (A.A.Semenov, Ch.Re, E.G.Braun va boshqalar) so‘zlariga qaraganda, Temur tuzuklari boshqa turkiy tilda yozilgan va uning bir nusxasi Yaman hokimi Jafar podshoning kutubxonasida saqlangan (Sharq yulduzi, 1989, 8 son 128 bet). Temur tuziklari ikki qism, 56 ta banddan iborat tarixiy va huquqiy asar bo‘lib, unda sohibqironning davlat tuzilishi va mamlakatlarni boshqarish xususidagi nuqtai–nazari bayon qilindi. Asardan ko‘plab sharq hukmdorlari o‘zlarining faoliyatlari davomida foydalanganlar va unga yuqori baho berganlar. Tuzuklarning birinchi qismida Amir Temurning bolalik davridan to vafotiga qadar (1342-1405-yil 18-fevral) kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, uning Movaraunnahrda markaziy hokimiyatni qo‘lga kiritishi, ijtimoiy tarqoqlikka barham berishi va markazlashgan davlat tuzishi, Oltin O‘rda xoni To‘xtamishxon ustidan G‘alabasi, nihoyat, buyuk jahongirning Ozarbayjon, Turkiya va Hindistonga qilgan harbiy yurishlari bayon etilgan. Ikkinchi qismi Sohibqironning nomidan aytilgan va uning toju-taxt vorislariga atalgan o ‘ziga xos vasiyat va pand-u nasihatlaridan iboratdir. Unda davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalarining burchi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va hokozolar xususida gap boradi.

1405-yilda Amir Temur vafotidan so‘ng uning yirik davlati parchalana boshladi. Buning asosiy sababi temuriy shahzodalarning taxt uchun o‘zaro kurashlari edi. Temurning nabirasi Pirmuhammad valiahd qilib qoldirilgan bo‘lsada, ko‘pgina amirlar va amaldarlar uning hukmronligini tan olmadilar. Temurning boshqa bir nabirasi Halil Sultan Samarqand taxtini egalladi. Temurning o‘g‘illaridan biri Shohrux uzoq tortishuvlardan so‘ng 1409-yili temuriylar davlatining oliy hukmdori deb tan olindi. Uning davlatining poytaxti Hirot shahri bo‘ldi. Mavorunnahr yerlarini 1409-yildan boshlab Shohruhning to‘nG‘ich o‘g‘li Mirzo Ulug‘bek boshqara boshladi. Ulug‘bekning hukronlik davri (1409-1449) asosan, Mavaraunnahrda ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, ilm-fan va madaniyatining rivojlanishi bilan izohlanadi. 1447-yilda Shohrux Mirzo vafotidan so‘ng Temurzodalar o‘rtasida kurash boshlanib ketdi. Ulug‘bekning shuhratparast o‘g‘li o‘z otasiga qarshi urush boshladi. Oqibatda, 1449-yilning oktyabr oyi oxirlarida Ulug‘bek fojiali halok bo‘ldi. Bu voqeadan so‘ng Temuriy shahzodalar o‘rtasida toj–taxt uchun kurash yana avj oldi. Padarkush Abdulatif 1450-yilning 8-mayida Samarqand yaqinida o‘ldirildi. Bundan keyin, 1451-yilning yozigacha Samarqand taxtini Mirzo Abdulla egalladi.

So‘ngra, taxtni ko‘chmanchi o‘zbeklar xoni Abulxayrxon yordamida Abu Said egalladi. Abu Said vafotidan so‘ng Xuroson taxtini 1469-yildan boshlab Husayn Boyqaro egalladi. U 1506-yilgacha hukmdorlik qildi. Uning davrida buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy davlat ishlariga faol qatnashdi [Manbetullaev. M Tlemo‘ratov. M.,Toshkent. 2010: 16-17-18-betlar].

Tarixiy manbalarda Amir Temurning Mo‘g‘uliston tomon 7 marta harbiy yurishlar qilgani tilga olinadi. Uning qudratli mo‘g‘ul hukmdorlaridan sanalgan Amir Qamariddin bilan

olib borgan ko‘p yillik urushlari mamlakatining sharqiy hududlarini mo‘g‘ullar asoratidan halos qilish, yurt tinchligi, osoyishtaligini qaror toptirishga qaratilgan edi. O‘z tasarrufida QoshG‘ar, Issiqko‘l va Yettisuv vohasini birlashtirgan hamda 1369-yili Ilyosxo‘jani taxtdan ag‘darib, Mo‘g‘uliston xoni bo‘lib ko‘tarilgan Qamariddin bilan 1370-1389-yillar davomida Amir Temur hayot-mamot janglari olib bordi.

Bu jang-u jadallar oqibatida Movarounnahrga qarashli asosiy sharqiy hududlar uning tarkibiga qo‘shib olindiki, bu hol yurtimiz hududida markazlashgan davlatning vujudga kelishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. 1361-1365-yillar Mo‘g‘uliston xoni Tug‘luq Temurning o‘g‘li Ilyosxo‘jaga qarshi urushi 1370-yili Amir Husaynga qarshi Balxga yurish va uni bartaraf etdi. 1370-1371-yillarda Farg‘ona, O‘tror, Yassi, Toshkent, Hisor, Badaxshon, Qunduz bo‘ysundirildi. 1381-yili Hirot, Seyiston, Mozandaron, Saraxs, Sabzavor bo‘ysundiriladi. 1371-1389-yillarda jami 7 marta Mo‘g‘uliston hukmdori Amir Qamariddinga qarshi jang–u jadallar olib borildi va sharqiy, shimoliy hududlar yurtga birlashtirildi. 1371-1373-1375-1379-1388-yillarda Xorazmdagi so‘fiylar sulolasi hukmdorlari: Husayn, Yusuf va Sulaymon so‘fiylarga qarshi olib borilgan urushlar va Xorazmning yurt tarkibiga qo‘shib olinishi [Q. USMONOV, M. SODIQOV S. BURXONOVA., Toshkent 2016: 154-155-betlar]. Amir Temurning buyuk saltanat barpo qilish bobidagi sa’y harakatini shartli ravishda ikki davrga bo‘lish mumkin. Birinchi davr 1370-1388-yillarni o‘z ichiga oladi. Bu davrda Amir Temur asosan turkiy xalqlardan tashkil topgan Chig‘atoy mulkini markazlashgan qudratli davlatga birlashtirish uchun kurashadi.Ikkinchi davr 1388-1405-yillardir. Bu davrda Amir Temur o‘z davlati hududini kengaytirish va buyuk saltanat barpo etishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Shu narsa alohida e’tiborga loyiqki, Sohibqiron qaysi bir mamlakatga lashkar tortib borganligidan qat’i nazar, u adolatni himoya qilgan, insof va diyonat uchun jangga kirgan. Aksariyat hollarda, kelib chiqqan urushlar Amir Temur raqiblarining adolatsizligi, insof–u diyonatsizligi, iymonsizligi aybi bilan kelib chiqqan. Ana shu ma’noda Temurning Xorazm bilan bo‘lgan munosabatlari yorqin misol bo‘la oladi. Hazrat Sohibqiron markazlashgan davlat tuzib, mo‘g‘ullarni Movarounnahr hududidan haydab chiqargach, Xorazm masalasini adolatli hal qilishga kirishadi. Gap shundaki, mo‘g‘ullar davrida Xorazm ikkiga bo‘lingandi. Shimoliy Xorazm poytaxti Urganch bilan Oltin O‘rda mulkiga qarar edi.

Markazi Kat (hozirgi Beruniy) bo‘lgan Janubiy Xorazm esa Chig‘atoy ulusi yerlari hisoblanardi. 1359-yilda Oltin O‘rdada Berdibekxon o‘lgach, boshlanib ketgan G‘alayonlardan foydalangan Qo‘ng‘irot urug‘iga mansub bo‘lgan so‘filar sulolasi Oltin O‘rdadan alohida mustaqil davlat tuzish uchun ajralib chiqadi. Bu sulola vakillaridan bo‘lgan Husayn So‘fi katta, birlashgan Xorazm davlati tuzish havasi bilan Chig‘atoy ulusiga qarashli bo‘lgan Janubiy Xorazmni, Kat va Xiva shaharlarini bosib oladi [R. Shamsiddinov Sh. Karimov., Toshkent 2010: 351-352-betlar].

Sohibqiron Amir Temurni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan arab tarixchisi ibn Arabshoh yozadi: “Amir Temur ...tengi yo‘q fe’l-atvorli, teran mulohazali, uning tafakkur dengizining qa’ri yo‘q. Amir Temur baland qadli, uzun bo‘yli, tik qomatli, qadimiy pahlavonlar avlodidan bo‘lib, keng peshonali, katta boshli, g‘oyatda kuchli va salobatli, bo‘la, rangi oqu-qizil yuzli, dog‘siz, qo‘l-oyoqlari baquvvat, yelkalari keng, barmoqlari yo‘g‘on, poychalari semiz, sersoqol, o‘ng oyoq–qo‘li cho‘loq va shol, ikki ko‘zi bamisoli ikki shamdek bo‘lsa-da, shodligi bilinmas, ovozi yo‘g‘on edi; u o‘limdan qo‘rqmas, yoshi yetmishga yetgan bo‘lsa–da, iztirobsiz, vazmin. Badani to‘la va pishiq, xuddi zich (qalin) tosh misoli qattiq edi.

U hazil-mazax, yolg‘onni yoqtirmas, o‘yin-kulgiyu ko‘ngil-xushlikka maylsiz, garchi so‘zda o‘ziga ozor yetadigan biror narsa bo‘lsa hamki, sadoqat unga yoqar edi; u bo‘lib o‘tgan ishga aziyat chekmas va o‘ziga hosil bo‘ladigan yutuqdan shodlanmas edi... Ko‘pincha uning majlisida uyatsiz so‘zlar, qon to‘kish, asir olish va haram haqida haqorat gaplar bo‘lmasdi. U bexato (nishonga urguvchi) fikrli, ajoyib farosatli, mislsiz darajada baxtli, ulug‘vorligi o‘ziga

muvofiq, qat’iy azm bilan so‘zlovchi, boshiga kulfat tushganda ham haqgo‘y kishi edi...”. [Muhammad Ali” Temur solnomasi” 2016-2026].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Manbetullaev. M Tlemo‘ratov .,”O‘zbekiston tarixi”; –Nukus 2010: 16-17-18-betlar.
2. Q. Usmonov M. Sodiqov S. Burxonova., “O‘zbekiston tarixi” Iqdisodi moliya nashryoti; –Toshkent 2016: 154-155-betlar.
3. R. Shamsiddinov Sh. Karimov., “Vatan tarixi Sharq nashriyoti” 2010: 351–352–betlar.
4. Egamberganov. I. B., “Tarixshunoslik”; – Toshkent 2019: 265–bet.
5. Muhammad Ali., “ Temur solnomasi” 2016-2026:].

XORAZM VILOYATIDA SANOAT VA TRANSPORT SOHASIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR (1945-1991-YY.)

Razzoqov Sardor Kenjaboy o‘g‘li
URDPI tarix yo‘nalishi 1-bosqich
tayanch doktaranti
Telefon: +998914263242
Sardorrazzoqov490@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy tezisda urushdan keyingi yillarda (1945-1991) Xorazm viloyatida sanoat, transport va energetika sohalarida amalga oshirilgan keng ko‘lamli islohotlar tahlil qilingan. Tadqiqotda Chorjo‘y-Qo‘ng‘irot temir yo‘li qurilishi, Urganch sanoat korxonalaridagi ish unumdorligi, “staxanovcha” harakat va Tuyamo‘yin gidrouzelining strategik ahamiyati arxiv hujjatlari hamda statistik ma’lumotlar asosida ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, 1980-yillardagi iqtisodiy o‘sish dinamikasi va sanoat kadrlarining roli ko‘rsatib o‘tilgan.

Аннотация: В статье анализируются широкомасштабные реформы, проведенные в промышленной, транспортной и энергетической сферах Хорезмской области в послевоенные годы (1945-1991). В исследовании на основе архивных документов и статистических данных научно освещены строительство железной дороги Чарджоу-Кунград, производительность труда на промышленных предприятиях Ургенча, «стахановское» движение и стратегическое значение Туямуюнского гидроузла. Также показана динамика экономического роста в 1980–е годы и роль промышленных кадров.

Abstract: The article analyzes large-scale reforms carried out in the industrial, transport and energy sectors of the Khorezm region in the post-war years (1945-1991). Based on archival documents and statistical data, the research scientifically highlights the construction of the Chardzhou-Kungrad railway, labor productivity at industrial enterprises in Urgench, the “stakhanovite” movement and the strategic importance of the Tuyamuyun hydroelectric complex. The dynamics of economic growth in the 1980 s and the role of industrial personnel are also shown.

Kalit so‘zlar: Xorazm, sanoat islohotlari, transport logistikasi, Tuyamo‘yin gidrouzeli, arxiv fondlari, temir yo‘l, energetika, mehnat unumdorligi, staxanovchilar, iqtisodiy o‘sish.

Ключевые слова: Хорезм, промышленные реформы, транспортная логистика, Туямуюнский гидроузел, архивные фонды, железная дорога, энергетика, производительность труда, стахановцы, экономический рост.

Keywords: Khorezm, industrial reforms, transport logistics, Tuyamuyun hydroelectric complex, archival funds, railway, energy, labor productivity, stakhanovites, economic growth.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda O‘zbekistonning barcha hududlari kabi Xorazm viloyatida ham xalq xo‘jaligini tiklash va industrial bazani shakllantirish davlat iqtisodiy siyosatining o‘zagini tashkil etdi. Viloyatning geografik joylashuvi va tabiiy resurslaridan unumli foydalanish maqsadida yirik transport magistrallari hamda energetika inshootlari qurilishiga

kirishildi. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy sohada ham tub burilish yasadi, viloyatning agrar qiyofasini bosqichma-bosqich industrial-agrar yo‘nalishga o‘zgartirdi.

Transport va logistika tizimidagi burilish. 1947-yil sentabr oyida Chorjo‘y–Qo‘ng‘irot temir yo‘li qurilishining jadallashishi viloyat iqtisodiyoti uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Xonqa uchastkasida 3 250 nafar ishchi kuchi safarbar qilinib, “Miqdot” va “Namuna” kolxozlari quruvchilari fidoyilik namunasini ko‘rsatdilar [1 Fidokorona ishlamoqdalar. // Xorazm haqiqati. – 1947. 2-sentyabr. – №173 (5508). – XVDA, 622–fond, 30–ro‘yxat, 155-bet.].

1947-yilgi umumxalq hasharida 70 mingga yaqin kolxozchi va 600 dan ortiq xizmat ko‘rsatish sohasi xodimlari ishtirok etdi. Hukumat rahbari Usmon Yusupovning topshirig‘iga binoan qurilish trassasiga 101 ta yuk mashinasi, 200 vagon shpal va 130 vagon yog‘och-taxtalar yetkazib berilishi ish sur’atini oshirdi. 1952-yil 18-dekabrda birinchi poezdning Urganchga kelishi viloyatni mamlakat transport tizimi bilan mustahkam bog‘ladi [2 Matniyozov M. Xorazm tarixi. II jild. – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 166–169].

Sanoat korxonalari va mehnat unumdorligi. Urushdan keyingi tiklanish davrida Urganch motor-remont zavodi, Urganch tikuv fabrikasi va “Maksim Gorkiy” arteli kabi korxonalarda “staxanovcha” mehnat usullari keng qo‘llanildi. Masalan, slesar Sidorova yillik rejani 250% ga, tokar Nesterenko esa 10 oy ichida yillik dasturni bajardi Paxta tozalash sanoatida ham sezilarli natijalarga erishildi: Urganch paxta tozalash zavodi 1949 -yilda rejani 10 kun oldin yakunlab, 560 tonna yuqori sifatli paxta tolasi topshirdi. Urganch yog‘ zavodi jamoasi esa 1948-yilda plandan tashqari 1000 tonnaga yaqin mahsulot ishlab chiqardi [3.Ishlab chiqarish ilg‘orlari. // Xorazm haqiqati. – 1948. – 1-dekabr. – №238 (5839). – XVDA, 622–fond, 1–ro‘yxat, 34–ish, 84–bet.].

Energetika va infrastrukura rivoji. 1960-yilga kelib elektr energiyasi ishlab chiqarish 1940-yildagiga nisbatan 23 baravarga oshdi (2,3 mln kVt/soatdan 52,3 mln kVt/soatga). 1958-yilda Urganchda 250 ming kVt quvvatli energopoezd o‘rnatilishi, 1960-yilda Taxiatosh GRES ishga tushishi sanoatning energetik mustaqilligini ta’minladi. Gazlashtirish sohasida ham 1960–1970-yillarda keskin o‘sish kuzatildi: 1965-yilda 6100 ta xonadon tabiiy gaz bilan ta’minlangan bo‘lsa, 1970-yilga kelib gaz iste’moli 57,9 mln. kubometrgacha yetdi [4.Matniyozov M. Xorazm tarixi. II jild. – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 187–188.]

Tuyamo‘yin gidrouzeli – asr qurilishi. 1969-yilda boshlangan ushbu strategik ob’ekt Xorazm va qo‘shni hududlar iqtisodiyotini suv va energiya bilan ta’minlashda inqilobiy qadam bo‘ldi. 334 million so‘m ajratilgan ushbu majmua 150 ming kVt quvvatli GES hamda 5,3 mlrd. m³ suv siG‘imiga ega edi. 1973-yilga kelib inshootda 2 mingdan ortiq quruvchi va 250 nafar muhandis mehnat qildi [5.Matniyozov M. Xorazm tarixi. II jild. – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 228–230.]

Mustaqillik arafasidagi holat. 1980-yillarda viloyatda “Kormamash” mashinasozlik zavodi va poyabzal fabrikasi kabi yangi quvvatlar ishga tushirildi. 1985–1991 yillar oraliG‘ida sanoat korxonalari soni 721 tadan 933 taga ko‘paydi. 1991-yilda sanoatning o‘zida 401,0 mln kVt/soat elektr energiyasi sarflangani ishlab chiqarish ko‘lami naqadar kengayganini ko‘rsatadi [6.Matniyozov M. Xorazm tarixi. II jild. – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 234.]

Xulosa qilib aytganda, 1945–1991 yillar oralig‘ida Xorazm viloyati sanoati va transport tizimi jadal rivojlanish bosqichini bosib o‘tdi. Temir yo‘l tarmog‘ining shakllanishi, energetika quvvatlarining (Taxiatosh GRES, Tuyamo‘yin GES) ishga tushishi va malakali sanoat kadrlarining yetishib chiqishi viloyat iqtisodiyoti barqarorligining asosi bo‘ldi. Ushbu davrdagi islohotlar bugungi kunda viloyatda mavjud bo‘lgan yirik industrial komplekslarning shakllanishi uchun poydevor bo‘lib xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Fidokorona ishlamoqdalar. // Xorazm haqiqati. – 1947. – 2-sentyabr. – №173 (5508). – XVDA, 622-fond, 30-ro‘yxat, 155-bet.

2. Matniyozov M. Xorazm tarixi. II jild. – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 166-169.

3. Ishlab chiqarish ilg‘orlari. // Xorazm haqiqati. – 1948. – 1-dekabr. – №238 (5839). – XVDA, 622-fond, 1-ro‘yxat, 34-ish, 84-bet.
4. Matniyozov M. Xorazm tarixi. II jild. – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 187-188.
5. Matniyozov M. Xorazm tarixi. II jild. – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 228-230.
6. Matniyozov M. Xorazm tarixi. II jild. – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 234.

JADID BOBOOXUN SALIMOVNING HAYOTI VA TA’LIM TIZIMIDAGI FAOLIYATI

Salimov Matyusuf Kodirberganovich,
Urganch davlat pedagogika
instituti mustaqil tadqiqotchisi.
salimovmatyusuf123@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada mudarris, ulamo, tarjimon , shoir, davlat arbobi – jadid Bobooxun Salimovning hayoti va ta’lim tizimidagi faoliyati haqida so‘z yuritamiz.

Kalit so‘zlar: Xiva, Gurlan, qozikalon, qozi, oxun, maxdum, madrasa, beklik, mudarris, adliya, nozirlik, xattot, elchi.

XX asr boshlarida Xorazm vohasida ijtimoiy-siyosiy jarayonlarida faol ishtiroq qilib, Xorazm xalqi kelajagi uchun kurashib, o‘zidan yorqin iz qoldirgan shaxslardan biri Bobooxun Salimovdir.

Bobooxun Salimov hijriy 1294-yil jumadus soni oyining 26-kuni, milodiy 1977-yil 8-iyul chorshanba kuni Xiva xonligining Gurlan bekligida, qozikalon Muhammad Salim oxun oilasida, to‘nG‘ich farzand bo‘lib dunyoga keldi [1.12]. Bobooxunga bobosining ismi, Muhammad Karim deb ism qo‘yishganligi sababli dastlab oilada, keyinchalik xalq orasida Bobojon (shevada Buvajon) ismi bilan atala boshlagan. Dastlabki saboqni oilada, otasi Muhammad Salim oxundan (bu davrda otasi Muhammad Salim oxun muftiy lavozimida bo‘lgan) olgan bo‘lsa, keyinchalik Xiva madrasalarida tahsil olgan. O‘zining bilimlarni egallashga bo‘lgan kuchli intilishi sababli madrasa ta’limini erta tugatgan.

O‘spirinlik davridan Xiva madrasalarda talabalarga dars berib, mudarris-oxunlik qilgan. Shu sababli xalq orasida Bobooxun ismi bilan atala boshlagan. Otasining xotira kundaligida: “Hijriy 1307-yilda (milodiy 1890-yil) “Madrasai oliy”[14]dan mudarris haqi uchun yigirma olti botmon[15] bug‘doy olduq, yana o‘n botmon bug‘doy olduq, yana Bobo[16] uchun o‘n botmon bug‘doy olduq, va Jumaniyoz uchun o‘n botmon bug‘doy olduq, yana o‘zimiz qirq besh botmon bug‘doy olduq”, deb keltirilgan [1.45]. 1900-yil otasi Muhammad Salim oxun xonlikning qozikaloni vazifasiga tayinlangandan keyin, otasi qozixonasida kotib, noyib sifatida faoliyat olib borib, fiqh, huquqshunoslik sohasida bilim va ko‘nikmalarini oshirib borgan. 1916-yil otasi vafotidan keyin, xonlikning muftiysi, keyinchalik Xivaning qozikaloni etib tayinlangan. Xiva shahridagi Muhammad Yusuf yasovulboshi, Qadam yasovulboshi, Qozikalon, Muhammad Aminxon madrasalarida ham mudarris – oxun bo‘lib faoliyat olib borgan.

1920-yil 1-fevralda Xiva xonligi tugatilib, Xiva muvaqqat hukumati tashkil topadi va Bobooxun Salimovni Adliya nazorati noziri etib tayinlanadi. 27-30-aprel kunlari I-Butun Xorazm qurultoyi bo‘lib o‘tadi. Bu qurultoyda Xorazm Xalq Sho‘ralar Jumhuryati tashkil topganligini e’lon qilinadi va o‘n beshta nazorat nozirliklari tashkil qilinadi. Nozirlik raisligiga Polvonniyoz hoji Yusupovni, Adliya nazorati nozirligiga Bobooxun Salimovni saylashadi. Adliya nozirlik guvohnomasida: “1339-yil Xorazm Adliya noziri Muhammad Karim Bobooxun ibn qozi Muhammad Salim marhumi al-Xorazmiy”, – deb keltirilgan. Guvohnoma muqovasida: “Xorazm Jumhuryati Adliya noziri Muhammad Karim Bobooxunga maxsusdur”, – deb yozilgan. Adliya

[14] Xiva shahridagi Ollohqulixon madrasasinazarda tutilgan.
[15] Xiva shahriog‘irlik o‘lchov birligi, 1 botmon 20 kilogrammga teng.
[16] Bobooxun Salimov nazarda tutilgan.

noziri sifatida konstitutsiya tamoyillariga asosan ish olib borgan bo‘lsa, diniy tomondan shariat qonunlari bo‘yicha, “Qozikalon” sifatida faoliayt olib borgan. Bobooxun Salimovning qozikalonlik muhrida: “Aqza al–quzot qozi Muhammad Karim Bobooxun ibn qozi Muhammad Salim marhumi, Xivaq”, – deb qayd qilingan.

Maorif va madaniyat nozirligiga mullo Bekjon Rahmonov saylanadi. Bu nozirlik tomonidan dastlabki kunlaridan ta’lim tizimida yangi islohatlar o‘tkazilib, Xiva shahridagi madrasalarning mudarris-oxunlari uchun qisqa muddatli kurs tashkil qilinadi. Kursda tahsil olgan mudarris-oxunlar imtihon topshirganlar. Imtihon natijalari asosida madrasalarga mudarris-oxun, mutavalli va boshqa lavozimlarga tayinlashgan. Xorazm viloyat davlat arxivi 123-fondida, 1920-yil may–iyun oylarida Xiva shahridagi 40 ta madrasa oxunlari 174 nafarining imtihon natijalari keltirilgan. Bundan Muhammad Aminxon madrasasi oxunlari hijriy 1338 -yil 12-ramazon, milodiy 1920-yil 29-may kuni imtihon topshirgan bo‘lib, imtihon natijalari jadval ko‘rinishida keltirilgan. Jadval yuqorisida “O‘qiG‘on oxunlarG‘a nomeralar tahsim etmak uchun jadval” deb qayd qilingan bo‘lib, 15 nafar oxunlar ismi keltirilgan va 10 ballik baholash tizimida, sarf, nahu, mantiq, adabiyot, umumiy, usul, tafsir, hisob, handasa, juG‘rafiya, jami 10 ta fan yo‘nalishidan imtihon natijalari qayd qilingan. Bobooxun Salimovning ismi 6-o‘rinda “Bobooxun oxun–qozikalon oxun” deb keltirilgan.

1920-yil 27-aprel kuni I-Butun Xorazm qurultoyida Xorazm Respublikasi nomidan Rossiya Respublikasiga borib, davlat rahbarlari bilan muzokara olib borish va shartnomalar imzolash uchun davlat delegatsiyasi yuborishga qaror qabul qilinadi. Bu delegatsiya raisi qilib Adliya noziri Bobooxun Salimov tayinlanadi. Delegatsiya a’zolari 1920 -yil 3-iyun kuni Xiva shahridan jo‘nab, 18-iyul kuni Rossiya poytaxti Moskva shahriga yetib boradi. Ikki respublika o‘rtasida teng huquqlikka asoslangan siyosiy, iqtisodiy va harbiy sohalar bo‘yicha muhim shartnomalar imzolanadi. Bunga Bobooxun Salimovning yetuk huquqshunos, diplomat bo‘lganligi sababli erishiladi. Hamda, Rossiya davlatidan ta’lim tizimi ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan ashyo-jihozlarni va kadrlarni tez fursatda Xorazmga yetkazib berish masalasida kelishuvga erishadi. Bu haqda Bobooxun Salimovning 1920-yildagi Rossiyaga elchilik safarida “Butun Rusiya mamlakatining xalq komissarlariga doklad” nomli ma’ruza matnida quyidagicha keltirgan: “... va maorif ishlarimiz uchun o‘n adad tatar musulmonlaridin ibtidoiy maktab muallimlari va bir matbaa, o‘n put musulmoncha harflar bila, maktablar uchun qog‘oz, qalam, kitoblarni bir kun avval Xorazmga yetishmoG‘i chorasin ko‘rishingizni so‘rayman”.

Bobooxunning 1920-yilgi Rossiya davlatiga elchilik safari taassurotlarini o‘zining xotira kundaligiga yozib borgan bo‘lib, Polvonniyoz hoji Yusupovning 2000-yil chop qilingan “Yosh xivaliklar tarixi” nomli kitobda “Sayohatnoma” deb nomlangan bobida to‘liq keltirilgan. Ushbu “Sayohatnoma”ning asl nusxasining bir qismi Bobooxun Salimovning nabirasi Komil ota Bobojanov shaxsiy arxivida saqlanmoqda. Yana Komil ota Bobojanovning aytishicha, Bobooxun bobomlar Xorazmda maktab darsliklari uchun darslik kitoblar yozgan, “Alifbe” va “O‘qish” (qiro‘at turkiy) kitoblarini, oldin “Alif bob” deb nom qo‘yganini , keyinchalik uni “Alifbe” deb atay boshlaganini ta’kidlaydi.

Bobooxund Salimov Munis va Ogahiylarning tarjimonlik maktabining davomchisi sifatida xatotlik va tarjimonlik faoliyati bilan ham shug‘ullangan. O‘zining esdaliklarida Abdurahmon Jomiyning, Ibn Xoldunning, Abduqodir Bedil va boshqa ulamolarning asarlaridan tarjima namunalarini yozib qoldirgan. O‘zbek , fors va arab tillarida “Ojiz” va “Bobo” taxallusi bilan she’rlar bitgan. Bobooxundning “Maktab” she’ri (to‘liq varianti):

Maktab

Xushdur ne balo havoyi maktab
Jon ulsa ravo fidoyi maktab.
Maktab demakim, madori dindur
To ilm ayladur baqoyi maktab.
Rashq o‘tiga o‘rtamish eramni

Gulzori faroh fazoyi maktab
Anvon ilm ma’danidur,
Har go‘sha pir sapoyi maktab.
Ton urG‘usi bulbul bahora
Tifloni G‘azal saroyi maktab.
Har kimda bor ersa jahil dardi,
Daf aylagusi davoyi maktab.
Go‘daklar uyubu olim ulmas
To chekmaguncha jafoyi maktab.
Matlub esa masnod saodat
O‘pgil shab ro‘zpoy maktab.
Topmoq tilasang ikki jahonni,
Zinhor bo‘li ashnoyi maktab.
Jannat uyin etgusidur obod,
Harkimga qulur binoyi maktab.
Maktab o‘qiyG‘o bo‘lur nishona,
Har qum esa judoyi maktab.
Xorazm elin aylagay munavvar,
Nur qum samoyi maktab.
Mingdin birini tugatmas Ojiz,
Yuz yil desa ham sanoyi maktab.

Xorazm qozikaloni, mudarris, tarjimon, xattot, davlat arbobi, diplomat, huquqshunos, “Yosh xivaliklar” harakati faol a’zosi, jadid Xorazm farzandi – Bobooxun Salimov 52 yoshida (1877-1929-yillar) shahid bo‘ldi. Jumaboy Rahimov yozganidek: “Chaqmoq kabi chaqnab o‘tdi, u g‘oyat mushkul bir paytda haq va haqiqat uchun kurash yo‘lida yashab o‘tdi”.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Salimov M. “Bobooxun Salimovning Xorazmdagi tarixiy jarayonlarda tutgan o‘rni”. “Innovatsiya va taraqqiyot” ilmiy-metodik, ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy jurnal. 2024-yil 6-son. – Urganch 2024.

2. Muhammad Salim oxun xotira kundaligi. Arab imlosidagi qo‘lyozma, shaxsiy arxiv.

3. Yusupov P.”Yosh xivaliklar tarixi”. Sotliqov Abdullo, Davlatov Bolta, Otajanov Baxtiyorlar o‘zbek imlosiga o‘girganlar. – Urganch 2000-yil.

4. Umid Bekmuhammad, Sayyora Samandar. “Bobooxun Salimovjadid, davlat arbobi va shoir”. Monografiya. “Milleniumus print” nashriyoti. – Urganch. 2024.

5. Salimov M. “Jadid Bobooxun Salimov hayoti va faoliyati”. Ma’mun universitetining “Jadidchilik: o‘zgarish va taraqqiyot” mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. 123-125-betlar. 2025-yil, 31-may. “Durdona” nashriyoti; –Buxoro. 2025.

6. 1. А. Уринбаев, Т. Хорикова ,Т. Файзиев, Г. Джураева, К. Исогай “Каталог Хивинских казийских документов XIX начала XX вв”; –Тошкент Киото 2001.

7. Raximov J. “U Lenin bilan uchrashgan edi”. –Toshkent: “O‘zbekiston”, 1988.

MATNAZAR ABDULHAKIM IJODIDA JALOLIDDIN OBRAZI

Aminov Bahodir Otabek o‘g‘li
UrDPI magistranti
Rustamova Mohichehra Azamat qizi
UrDU magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Jaloliddin Manguberdi obrazining badiiy talqini asosida yaratilgan she’r ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda asarning poetik tuzilishi, tragediyaviylik xususiyati, psixologizm, ramziylik va falsafiy qatlamlari keng yoritiladi. She’rda

tarixiy voqelik va badiiy tafakkur uyg‘unligi, Jaloliddin obrazining estetik rekonstruksiyasi hamda uning milliy ong va tarixiy xotira timsoliga aylanish jarayoni asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar. Jaloliddin Manguberdi, tarixiy obraz, tragediya poetikasi, psixologizm, ichki monolog, ramziylik, badiiy tafakkur, ekzistensializm, milliy ong, tarixiy xotira, lirik qahramon, falsafiy lirika, estetik rekonstruksiya, badiiy tahlil.

Xorazm elining mahoratli ijodkori Matnazar Abdulhakim she’riyatida tarixiy qahramonlar tasvirlanib yozilgan she’rlari ko‘pchilikni tashkil qiladi. Xususan, Xorazmshoh Muhammadning o‘g‘li, mo‘g‘ul istilosiga qarshi kurashgan so‘nggi yirik sarkardalardan biri Jaloliddin Manguberdi siymosi tasviri ostida bugungi kun bilan bog‘lab yozilgan she’rida juda kuchli falsafiy ma’no jamlangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bu tarixiy siymo haqida “Jaloliddin Manguberdi el-yurt istiqloli uchun kurashgan, shu yo‘lda aziz jonini qurbon qilgan ajdodlarimizning buyuk namoyandasidir. Ona yurtga muhabbat va sadoqat, or-nomus va shon-sharaf bobida Jaloliddin Manguberdiga teng keladigan ulug‘ shaxslar dunyoda kamdan kam uchraydi.[9.: 43]” deb aytganlar.

Ko‘plab tarixiy manbalarda Jaloliddin Manguberdi shaxsiyati, hayoti, jangovarlik, vatanparvarligi, janglardagi g‘alabasi, Hind daryosidan sakrab o‘tishi, siyosiy qat’iyatliligi bilan tilga olinadi. Shoir Matnazar Abdulhakim ham tarixni yaxshi o‘zlashtirgan, ilmli ijodkorlardan biri.

O‘rta asrlarning ko‘plab tarixchilari Anushtegin Xorazmshohlar silsilasi, davlatchiligi va tanazzuliga bag‘ishlangan maxsus asarlarni yozganliklari va ular orasida eng mashhuri Shihobiddin Nasaviyning “Siyrat as-Sulton Jalol ad-Din Mengburni” (“Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti”) asari hisoblanadi. Boshqa tarixchilardan Alouddin Atomalik Juvayniyning “Tarixi Jahongusho” (“Jahon fotihi tarixi”), Rashiduddin Fazlullohning “Jome’u-tavorix” (“Umumiy tarix”), ibn al-Asirning “Al-komil fit-tarix” (“Mukammal tarix”), Ziyo Bunyodovning “Anushtagin Xorazmshohlar davlati” asarlaridir. Shuningdek, Jaloliddinning yana bir munshiysi Nuriddin Zaydariyning “Nafsat al-Masdur” asarida, qolaversa, Juzjoniyning “Tabaqati Nosiriy”, Yoqut Hamaviyning “Mo‘jam albuldan”, Yosin al-Umariyning “Al-asar al-Jaloliyya”, Mirzo Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi”, Abulg‘ozixonning “Shajarai tarokima” asarlarida ham sulton Jaloliddinning tarixi qalamga olingan.

Matnazar Abdulhakim mana shunday tarixiy qahramon siymosiga alohida munosabat bildirib, o‘zining “Jaloliddin” she’rida ham tarixiy haqiqatni hamda shu haqiqatga asoslangan holda bugungi kun “Jaloliddini” qanday bo‘lishi kerakligini, jamiyatdagi har bir holatga e’tiborli bo‘lib, loqaydlikdan, beparvolikdan yiroq turish keraligiga davat qiladi.

Bugungi kunda o‘zbek adabiyotshunosligida tarixiy shaxsni badiiy talqin qilish masalasi alohida o‘rganilib kelinmoqda. Matnazar Abdulhakimning “Jaloliddin”she’ridagi Jaloliddin obrazi nafaqat tarixiy fakt, balki muallif ongida qayta ishlangan ma’naviy timsoldir. Adabiyotshunos Dilmurod Quronov bu holatni tarixiy obrazni “badiiy tafakkur orqali qayta yaratilgan ijtimoiy-ma’naviy tip” sifatida izohlaydi.[4.:23] Hakimjon Karimov o‘zining “Adabiyot nazariyasining ilmiy asoslari” nomli o‘quv qo‘llanmasida tarixiy obraz yaratilayotganda obrazning tarixiy asosga ega bo‘lishi kerakligini, shu bilan birga, u obrazga bugungi kun bilan bog‘lab ijtimoiy ma’no yuklanishi lozimligini ta’kidlaydi.[2:87.] Shu jihatdan she’r tarixiylik va ayni damda muhim bo‘lgan, aktual ma’nodorlikni o‘zaro birlashtiradi.

Bilamizki, qadimda Xorazmiylar imperiyasi Chingizxon bosqini ostida juda katta yo‘qotishlar qilgan. Jaloliddinning Xorazmga qarshi mo‘g‘ullar hujumi voqeasi tarixiy manbalarda ham qayd etilgan. Xorazmshohlar davlati Jaloliddin Manguberdi timsolida Yevropa va uning taraqqiyotini mo‘g‘ullar bosqini tufayli yuz beradigan tanazzuldan o‘z joni va qoni evaziga asrab qoldi, –deydi tarixchi Sergey Tolstov.[9.:34.]

Jaloliddin obraziga bu yerda bosqinga qarshi jang qilish, qiyinchiliklar kelganda sabrli bo‘lish, kelajakka umid bilan yashash g‘oyasi singdirilgan.

She’rni o‘qish orqali biz vatanni asrashga intilish, qilich, qon to‘kilgan jang tasviri kabi tarixiy motivlar, hamda Jayhun (Amu Daryo) kabi geografik timsollar bilan tanishamiz.

Nahot, endi bog‘lar so‘ladi,
Ariqlarda, nahot, oqar qon.
Shahidlarga maydon to‘ladir,
QozG‘unlarga to‘ladir osmon.

“Bog‘” tasviri Sharq adabiyotida jannat, faravon hayot, ona yurt ramzi bo‘lib kelgan. Alisher Navoiyda bog‘ obrazi “ma’rifat va jamol makoni” sifatida talqin qilingan. Bu yerda esa bog‘ning so‘lishi tasviri ramziy ma’noda tarixiy tanazzul metaforasi sifatida Xorazm shaharlarining vayron qilinishi aynan shu “so‘lish” ma’nosida kelmoqda. Ya’ni haqiqiy tarixiy faktlarga asoslansak, yurt tinchligi buzilgani, xalq qiyinchiliklar ichida qolganligi, boshqa tarafdan olib qaralganda esa, ma’naviy tanazzul ifodasiga guvoh bo‘lamiz. Bu yerda poetik obrazning “ko‘p qatlamli semantik birlik”[8.:146.] sifatida kelganini ko‘rish mumkin.

“Nahot, endi bog‘lar so‘ladi,” Bu satr ritorik so‘roq bilan boshlanishi poetik nutqda ichki larzani kuchaytiruvchi vosita hisoblanadi. Adabiyotshunos D.Quronov ritorik shakllar lirika ichida “subyektiv kechinmaning intensivligini oshirish” vazifasini bajarishini ta’kidlagan.[4.:55.]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aristotel. Poetika. G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980.
2. Karimov, Hakimjon. Adabiyot nazariyasining ilmiy asoslari. Yangi nashr nashriyoti, 2010.
3. Nasaviy, Shahobiddin Muhammad an-Siyrat as-Sulton Jalol ad-Din;. –Toshkent; O‘zbekiston nashriyoti, 1999.
4. Quronov, Dilmurod. Adabiyot nazariyasi asoslari. Navoiy universiteti, 2018.
5. Sartre, Jean–Paul. Existentialism is a Humanism. 1946.
6. Sartr, Jan Pol. Ekzistensializm to‘g‘risida. Tarj. Abdulla Sher, Jahon adabiyoti, 1997, 5-son.
7. Shayxzoda, Maqsud. Jaloliddin Manguberdi. Toshkent, Sharq, 2010.
8. Sulton, Izzat. Adabiyot nazariyasi. O‘qituvchi nashriyot–matbaa ijodiy uyi, 2005.
9. O‘zbekiston tarixi. Umumta’lim maktablarining 8sinf o‘quvchilari uchun darslik. – Toshkent, 2023.
10. “Antiteza.” Wikipedia, https://uz.wikipedia.org/wiki/Antiteza
11. “Determinizm.” Wikipedia, https://uz.wikipedia.org/wiki/Determinizm
12. Wikipedia, https://uz.wikipedia.org/wiki/Ekzistensial_psixologiya

XORAZMDA URUSH YILLARIDA TA’LIM TIZIMI: MUAMMOLAR VA IMKONIYATLAR (1940-1950)

Ibragimova A’lo Romonbergan qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi
(tarix) yo‘nalishi magistranti
+998942343355
aloibragimovaa@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1940-1950-yillarda Xorazm viloyatida ta’lim tizimining ahvoli, sovet maktab islohotlari, o‘qituvchilar taqchilligi, maktablar tarmog‘ining kengayishi hamda savodxonlikni ommalashtirish jarayonida duch kelingan muammolar va erishilgan yutuqlar tahlil qilinadi. Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi og‘ir iqtisodiy sharoitlarning ta’lim sohasiga ko‘rsatgan ta'siri ham ko‘rib chiqiladi. Aniq arxiv manbalari asosida o‘quvchilar soni, maktabga qatnash va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari tahlil etiladi.

Аннотация: В данной статье анализируется состояние системы образования в Хорезмской области в 1940-1950-е годы: реформы советской школы, нехватка учителей, расширение сети школ, трудности и достижения в распространении грамотности. Рассматривается влияние тяжёлых условий Второй мировой войны и послевоенного периода на сферу образования. На основе конкретных архивных источников анализируются показатели численности учащихся, посещаемости и успеваемости.

Abstract: This article analyzes the state of the education system in the Khorezm region during the 1940s-1950s, including Soviet school reforms, teacher shortages, the expansion of the school network, and the challenges and achievements in the literacy campaign. The impact of the Second World War and post–war economic hardships on education is examined. Based on specific archival sources, indicators of student enrollment, attendance, and academic performance are analyzed.

Kalit so‘zlar: Ta’lim tizimi, Xorazm, savodxonlik, maktab islohoti, sovet ta’lim siyosati, urush yillari, o‘qituvchilar, boshlang‘ich ta’lim, o‘zlashtirish, paxta.

Ключевые слова: Система образования, Хорезм, грамотность, школьная реформа, советская образовательная политика, военные годы, учителя, начальное образование, успеваемость, хлопок.

Keywords: Education system, Khorezm, literacy, school reform, Soviet educational policy, wartime, teachers, primary education, academic performance, cotton.

1940-1950-yillar O‘rta Osiyo, jumladan Xorazm uchun g‘oyatda og‘ir va murakkab bir davr bo‘ldi. Ikkinchi jahon urushi (1941-1945) mamlakat iqtisodiyotiga ulkan zarar yetkazdi, resurslar va insoniy kuch-quvvat harbiy ehtiyojlarga yo‘naltirildi. Bu holat ta’lim tizimiga ham chuqur salbiy ta'sir ko‘rsatdi: maktab binoları yomonlashdi, o‘qituvchilar frontga jo‘nadi, o‘quv qurollari yetishmadi, ko‘plab bolalar maktabga qatnay olmadi [Mavlonov A. Sh., 2024: 41-44]. Biroq shu bilan bir vaqtda sovet hukumati savodxonlikni kengaytirish va maktab tarmog‘ini rivojlantirish bo‘yicha mafkuraviy majburiyatini yo‘qotmadi.

Ma'lumki, urushdan keyingi dastlabki yillarda Xorazm viloyatida aholining ijtimoiy - iqtisodiy turmush darajasi birmuncha og‘ir ahvolga tushib qolgan edi. Hududda urush oqibatida yuzaga kelgan vaziyat tufayli mehnatga yaroqli aholi soni keskin kamayib ketganligi sababli, urushdan so‘ng xalq xo‘jaligini tiklash ishlari asosan ayollar, keksalar va yoshlar zimmasiga tushgan edi [Allaberganov O. A., 2024: 27-32]. Bu davrda Xorazm viloyati maktab ta’lim tizimi ham juda zaif holatda bo‘lib, pedagog kadrlarning yetishmasligi va ta’lim sifatining pastligi ko‘zga yaqqol tashlanardi.

1940-1950-yillarda Xorazm viloyatidagi maktab ta’lim tizimidagi muammo va ziddiyatlar alohida mavzu sifatida nihoyatda kam o‘rganilgan. Sovet davriga oid “O‘zbekiston SSR tarixi”, mustaqillik yillarida yaratilgan M. Matniyozovning “Xorazm tarixi” va Q. Rajabov mas'ul muharrirligida chop etilgan “O‘zbekiston SSR rahbariyatining ijtimoiy va siyosiy faoliyati (1945-1983-yillar)” nomli asarlarda XX asrning 40–50-yillarida Xorazm viloyatida maktab ta’lim tizimidagi mavjud muammo va ziddiyatlar qisman bayon qilingan [Rajabov Q., 2020]. Shuningdek, o‘rganilayotgan davrga oid “Xorazm haqiqati” gazetasining 1945 -1946-yillardagi sonlari hamda Xiva shahar davlat arxivining fond materiallari tadqiqotning manbaviy asosini tashkil etdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida butun SSSR miqyosidagi ta’lim tizimiga oid tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, urush boshlanishi bilan o‘qituvchilarning frontga safarbar etilishi munosabati bilan respublika bo‘yicha 200 ta boshlang‘ich maktab ishlamay qolgan. O‘zbekiston Xalq Maorif Komissarligining 1942-yilgi ma'ruzasida ta'kidlanganidek, “Milliy harbiy qismlarning tashkil etilishi va Qizil Armiya saflariga ommaviy chaqiruv bilan birga, o‘qituvchilar tarkibida katta bo‘shliq paydo bo‘ldi” [O‘zMA 94-fond, 5-ro‘yxat, 4023-ish: 70]. Bu umumsovet miqyosidagi muammo Xorazm viloyatida ham o‘ziga xos ko‘rinishlarda namoyon bo‘ldi.

Urush yillarida (1941-1945) Xorazmda ta’limning ahvoli. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi bilan O‘zbekiston SSR, shu jumladan Xorazm viloyati ham og‘ir sinovlarga duch keldi. Frontga chaqirilgan o‘qituvchilar o‘rnini to‘ldirish muammosi keskinlashdi. Urushdan oldin maktab o‘qituvchilarining umumiy sonida erkaklar 74,6 foizni tashkil etgan bo‘lib, urush boshlanishi bilan ularning katta qismi armiya saflariga chaqirildi [O‘zMA 94-fond, 5-ro‘yxat, 4023-ish: 70]. Bu holat Xorazm viloyatidagi qishloq maktablarida ayniqsa og‘ir sezildi: ayrim maktablarda bir o‘qituvchi bir vaqtning o‘zida bir necha sinfga dars berishi zaruriyati tug‘ildi.

Urush yillarida maktab binolarining bir qismi kasalxona yoki harbiy inshootlar sifatida foydalanishga berildi. Butun O‘zbekiston bo‘ylab jami 180 ta maktab binosi mudofaa va evakuatsiya ehtiyojlari uchun o‘tkazildi. Shuningdek, respublikaga evakuatsiya qilingan 40 mingdan ortiq maktab yoshidagi bolalar ham mahalliy maktablarga joylashtirilishi kerak edi, bu esa allaqachon gavjum bo‘lgan maktablarga qo‘shimcha yuk tushirdi.

Moddiy ta'minotdagi taqchillik ham jiddiy to‘siq bo‘ldi. Darsliklar, qog‘oz, qalam kabi oddiy o‘quv qurollarining yetishmasligi, talabalarning yomon kiyinganligi va yarim och qolishi o‘quv samaradorligini keskin pasaytirdi. Ko‘plab bolalar, ayniqsa qishloq joylaridagi o‘quvchilar, maktabga qatnay olmadi: ularning bir qismi oilani boqish uchun paxta terim va boshqa qishloq xo‘jaligi ishlarida ishtirok etishga majbur bo‘ldi. Hukumat 1945-yil 31-avgustda SSSR Xalq Komissarlar Soveti mahalliy organlarning iltimosiga ko‘ra qishloq joylaridagi o‘rta va to‘liqsiz o‘rta maktablarning 5-9-sinflardagi mashg‘ulotlar boshlanishini 1945-yil 1-oktabrgacha kechiktirishga ruxsat berdi – buning asosiy maqsadi o‘quvchilarni paxta dalalaridagi ishlarga jalb qilish bo‘lgan [Xorazm haqiqati 1945: 2].

O‘qituvchilar taqchilligi va ta’lim sifatining pasayishi. 1940-1950-yillar davomida Xorazm ta’lim tizimining eng og‘ir muammolaridan biri malakali o‘qituvchilar yetishmasligi bo‘ldi. Bu muammoning aniq ko‘rinishi 1945-1946-o‘quv yilida yaqqol namoyon bo‘ldi: Xiva shahridagi maktablar tekshirilganda 8 ta birinchi sinfda 194 nafar o‘quvchining faqat 5 tasigina tuzukroq o‘qiydigan bo‘lib qolgan, qolganlari esa savodsizligicha qolgan edi. Shovot va Hazorasp tumanlaridagi maktablarda birinchi sinf o‘quvchilarining hammasi to‘liq savod chiqarmaganligi aniqlandi. 1945-1946-o‘quv yilida viloyatdagi birinchi sinfda o‘qigan 11.561 nafar o‘quvchidan atigi 5.332 nafari sinfdan sinfga ko‘chirilgan xolos [Xorazm haqiqati 1946: 1]. Bu ma'lumotlar o‘qituvchilar malakasining pastligini va noto‘g‘ri o‘qitish metodlaridan foydalanilganligini ko‘rsatadi – deyarli hamma o‘qituvchilar harf metodlari bilan savod o‘rgatganligi qayd etilgan.

Bu muammoni hal qilish maqsadida viloyatda qisqa muddatli o‘qituvchilar kurslari tashkil etildi. 1946-yildan O‘zbekiston SSR Ministrlar Soveti topshiriG‘iga binoan “shaharda ham, qishloqda ham bolalarni yetti yoshdan boshlab majburiy tartibda yoppasiga o‘qitilishini ta'minlash” bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirildi. 1946–1947-yillarda Xorazm viloyatida maktab yoshida bo‘lgan 9.000 nafar bolani maktabga to‘la jalb qilish muhim va mas'uliyatli vazifa qilib qo‘yildi [Xorazm haqiqati 1946: 1]. Biroq tezlashtirilgan kurslar orqali tayyorlangan o‘qituvchilarning bilimlari ko‘pincha yetarlicha puxta bo‘lmadi.

Urushdan keyingi davrda (1945-1950) maktablardagi ahvol: aniq raqamlar. Arxiv manbalari bu davrning to‘liq manzarasini ko‘rsatadi. Xorazm viloyatida 1947–1948–o‘quv yili boshida maktablarda 55.711 nafar bola ta’lim olgan bo‘lsa, o‘quv yilining oxiriga kelib 3.203 nafar o‘quvchi maktablardan ketib qoldi. O‘quv yilining oxirida maktablarda qolgan 52.508 nafar o‘quvchidan 12.651 tasi sinfdan sinfga o‘ta olmadi [Xiva shahar davlat arxivi 237–fond, 1–ro‘yxat, 29–yig‘ma jild: 359–360]. Ayniqsa achinarlisi shuki, 8-10-sinflarda o‘qishi lozim bo‘lgan bolalarning 62,3 foizi maktablarga tortilgan xolos. Jumladan, Yangiariq tumanida 34,5 foiz, Shavot tumanida 47 foiz, Xonqa tumanida 55 foiz bolalar 8-10-sinflarga tortilmay qolgan.

1947-1948-o‘quv yilida o‘quvchilar orasida maktabni tashlab ketish hollari ham ko‘paydi: Urganch tumanida 350 nafar, Mang‘it tumanida 439 nafar bola maktabni tashlab ketdi. O‘qish sifati ham juda past bo‘lib, birgina Xiva tumani maktablarida 4 va 5-sinf o‘quvchilarning darsni o‘zlashtirishi 58 foizni tashkil qildi. Yangiariq tumani “Kirov”, “Qizil O‘zbekiston” va “Lenin

yo‘li” maktablarida o‘quvchilarning o‘zlashtirishi 50 foizni tashkil qildi. Urganch tumanidagi “Stalin yo‘li” nomli maktabda jami 314 nafar o‘quvchidan 104 nafari sinfdan sinfga o‘ta olmadi. Urganch tumanidagi M. Gorkiy nomli maktabning 1 -sinfida 27 nafar o‘quvchining barchasi 2-sinfga o‘ta olmay o‘z sinfida qoldi [Xiva shahar davlat arxivi 237-fond, 1-ro‘yxat, 29-yig‘ma jild: 359-360].

1948-yilga kelib Xiva shahrida 4 ta yetti yillik va 2 ta o‘rta maktabda 1947-1948-o‘quv yilida jami 69 ta sinf va 2.174 nafar o‘quvchi ta’lim oldi; davomat 94,4 foiz bo‘lgan holda o‘zlashtirish ko‘rsatkichi 80,6 foizni tashkil qildi. 1948-1949-o‘quv yilida esa Xiva shahrida 72 ta sinf va 2.210 nafar o‘quvchi ta’lim olganda, 619 nafar o‘quvchi past o‘zlashtiruvchilar qatoriga kirdi va ta’lim sifati 71,2 foizga tushib qoldi [Xiva shahar davlat arxivi 237-fond, 1-ro‘yxat, 30-yig‘ma jild: 9-10, 66]. Bu ko‘rsatkich viloyat xalq maorifi xodimlarining o‘zlariga yuklatilgan mas'uliyatli vazifalarni yetarlicha bajarmayotganligini ko‘rsatardi.

Sovet siyosati va ta’lim ziddiyati: iqtisodiy omil. 1945-1950-yillarda sovet hukumati O‘zbekiston SSRda, jumladan Xorazm viloyatida, ta’lim tizimini yaxshilash chora–tadbirlarini ko‘rishdan ko‘ra asosiy e'tiborni viloyat qishloq xo‘jaligi moddiy–texnik bazasini yaxshilash va paxta xomashyosini yetishtirishni urushdan oldingi darajaga ko‘tarishga qaratdi. 1946-yil 30–avgustda O‘zbekiston SSR Oliy Kengashining VIII–sessiyasida “Respublika xalq xo‘jaligini tiklash va rivojlantirishning 4-besh yillik (1946-1950) rejasi” ma'qullandi [O‘zbekiston SSR tarixi 1971: 163]. O‘sha yili Xorazm viloyati mehnatkashlar Kengashining XV–sessiyasida viloyat bo‘yicha sanoat va qishloq xo‘jaligini tiklash va rivojlantirishning aniq vazifalari belgilab olindi [Matniyozov M., 1997: 173-174]. Ammo bu vazifalarni bajaruvchi asosiy ishchi kuchi ayollar, keksalar va maktab yoshidagi bolalar bo‘ldi - bu esa ta’lim tizimini keskin izdan chiqardi.

Viloyat qishloqlarida G‘o‘za parvarishining yuqori surati va sifatini ta'minlashda o‘quvchi yoshlar mehnati alohida ahamiyatga ega edi, chunki ular kolxoz ishlab chiqarishining asosiy kuchlaridan biri hisoblangan. Ittifoq hukumati bir qator qonun hujjatlari qabul qilishiga qaramasdan, ular tez orada o‘z kuchini yo‘qotdi va amalda ta’lim maktab o‘quvchilari mehnatisiz davom eta olmadi.

Bolalar muassasalarining ahvoli. Maktab ta’limidan tashqari bolalar muassasalarining ahvoli ham achinarli edi. 1946-yilning yoz mavsumida viloyatda 10 ta pioner lager, 14 ta sog‘lomlashtirish maydoni, 4 ta bolalar uyi va dacha ochildi. Biroq Xivadagi bolalar uyi lageri sog‘lomlashtirish kompaniyasiga mutlaqo tayyorgarliksiz kirdi: bino ta'mirlanmagan, bolalar eskirgan to‘shaklarda yotishga majbur bo‘ldi. Gurlan tumanidagi 1-sonli bolalar uyida esa bolalarni yozgi dam olishini tashkil qilish o‘rniga ularni lagerning yordamchi xo‘jaligida ertadan kechgacha ishlatdilar [Xorazm haqiqati 1946: 2].

Xiva shahridagi 3-sonli bolalar uyida ham ta’lim-tarbiya jarayoni yaxshi tashkil qilinmagan edi: bolalar uchun zarur asbob-uskunalar mavjud bo‘lmagan, 1 koykada 2 bola yotgan, bolalar bitta idishda ham choy ham ovqat yeyishga majbur bo‘lgan [Xiva shahar davlat arxivi 237-fond, 1-ro‘yxat, 30-yig‘ma jild: 9-10, 66]. Bu holatlar bolalar ta’limi va tarbiyasiga davlat tomonidan yetarli e'tibor berilmaganligini yaqqol ko‘rsatadi.

Ta’lim dasturlari, kirill alifbosi va mafkuraviy ta'sir. 1940-1950-yillarda Xorazmda ta’lim dasturlari to‘liq sovetlashtirilgan tizim asosida qurilgan edi. Marksizm–leninizm asoslari, sovet tarixi va kommunistik mafkura barcha maktablar dasturiga kiritilgan bo‘lib, darsliklar Moskvadan belgilangan andozalar bo‘yicha tayyorlanardi. Mahalliy tarix, xalq madaniyati va an'anaviy bilimlar esa dasturda ikkinchi darajali o‘rin egalladi yoki umuman nazardan chetda qoldirildi.

1940-yilda amalga oshirilgan kirill alifbosiga o‘tish ta’lim sohasida alohida qiyinchilik tug‘dirdi. Avval lotin yozuvida savodini chiqargan o‘quvchilar va o‘qituvchilar yangi alifboni o‘rganish zaruriyatiga duch keldi. Bu o‘tish jarayoni o‘qituvchilar va o‘quvchilarning ishlash samaradorligini vaqtincha yanada pasaytirdi. Diniy bilimlar berish rasman ta'qiqlangan bo‘lib, ba'zi oilalar din ta'siri ostida bolalarni maktabga yubormaslik holatlarida davom etdi.

Moddiy-texnik baza va moliya muammolari. Bu davrda Xorazm viloyatidagi maktablarning moddiy-texnik ta'minoti og‘ir ahvolda bo‘ldi. Maktab binolarining ko‘pchiligi eskirgan, isitish tizimi yo‘q yoki juda zaif, sanitariya sharoitlari qoniqarsiz edi. O‘zbekiston bo‘yicha 1943-yil iyulgacha boshqa maqsadlarda foydalanilgan maktab binolarini bo‘shatish to‘g‘risidagi farmoyish qabul qilinmagan edi [O‘zMA 94-fond, 456-ro‘yxat, 2-ish: 304]. Xorazm viloyatida ham bu muammo keskin sezildi.

Iqtisodiy siyosatning paxta yetishtirishga qaratilganligi resurslarni ta’lim sohasidan uzib, qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirdi. Kolxozlardan to‘plangan mahalliy mablaG‘lar va ixtiyoriy mehnat ta’lim infratuzilmasini saqlab qolishda muhim rol o‘ynadi, biroq bu resurslar hech qachon yetarli bo‘lmadi. Yuqoridagi kabi muammoli jarayonlar faqat Xorazm viloyatidagina emas, balki O‘zbekiston SSRning boshqa hududlarida ham ro‘y berganligi sababli hukumat 1950-yil 22-avgustda № 1504-sonli qaror qabul qildi. Qarorga binoan maktab o‘quvchilarini ta’lim jarayoniga jalb qilinishi huquqiy nuqtayi nazardan asoslangan va maktablar uchun moddiy-texnik bazalarni ta'minlash nazarda tutilgan edi [Xiva shahar davlat arxivi 23-fond, 1-ro‘yxat, 20-yig‘ma jild: 207].

Xulosa shuki, 1940-1950-yillar Xorazm ta’lim tizimi uchun ziddiyatli va og‘ir bir davr bo‘ldi. Arxiv ma'lumotlari va tarixiy manbalarga asoslangan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi.

Birinchidan, Ikkinchi jahon urushi ta’lim sohasiga ulkan zarar yetkazdi: o‘qituvchilar taqchilligi, maktab binolarining yomonlashuvi, moddiy ta'minot muammolari va bolalarning maktabga qatnashmasligi bu davrning asosiy muammolari sifatida namoyon bo‘ldi. 1945-1946-o‘quv yilida birinchi sinfdagi 11.561 nafar o‘quvchidan faqat 5.332 nafari sinfdan sinfga ko‘chirilishi, 1947-1948-yillarda esa 12.651 nafar o‘quvchining o‘ta olmasligi bu muammolarning aniq raqamlardagi ifodasi hisoblanadi.

Ikkinchidan, sovet hukumatining asosiy e'tiborini ta’lim sohasiga emas, balki paxta yetishtirishni tiklashga qaratganligi ta’lim tizimini yanada izdan chiqardi. O‘quvchi yoshlarning mehnat kuchi kolxoz ehtiyojlari uchun foydalanilishi maktabga qatnash va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini keskin pasaytirdi.

Uchinchidan, urushdan keyingi davrda maktablar tarmog‘ini kengaytirish bo‘yicha ma'lum sa’y-harakatlar olib borildi, qizlar ta’limi kengaydi, yangi maktablar ochildi. Biroq ta’lim siyosatining mafkuraviy xarakteri, kirill alifbosiga o‘tish bilan bog‘liq qiyinchiliklar va iqtisodiy taqchillik bu yutuqlarni cheklab qo‘ydi.

Bugungi kunda bu davrni o‘rganish nafaqat tarixiy qiziqish uyg‘otadi, balki zamonaviy ta’lim siyosatini rivojlantirish va mintaqaning ijtimoiy tarixini to‘g‘ri tushunish uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mavlonov A.Sh. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekistonda xalq ta’lim tizimidagi holat. // Worldly knowledge nashriyoti. 7-son, Oktabr, 2024. 41-44 b.

2. Allaberganov O.A. 1945-1950 yillarda O‘zbekiston SSRda ijtimoiy hayot, maktab ta’lim tizimidagi muammo va ziddiyatlar (Xorazm viloyati misolida). // Conference of Natural and Applied Sciences in Scientific Innovative Research. Volume 12. December 2024. 27-32 b.

3. Rajabov Q. O‘zbekiston SSR rahbariyatining ijtimoiy va siyosiy faoliyati (1945-1983 yillar). – Toshkent: Fan, 2020.

4. O‘zMA, 94-fond, 5-ro‘yxat, 4023-ish, 70-bet.

5. O‘zMA, 94-fond, 5-ro‘yxat, 4023-ish, 70-bet. (Respublika Xalq Maorif Komissarligining 1942-yilgi Kadrlar bo‘limi ma'ruzasi.)

6. O‘zMA, 94-fond, 456-ro‘yxat, 2-ish, 304-bet.

7. Xorazm haqiqati. 1945-yil 31-avgust. № 170 (4995). 2-bet.

8. Xorazm haqiqati. 1946-yil 10-iyul. № 134 (5213). 1-bet.

9. Xiva shahar davlat arxivi. 237-fond, 1-ro‘yxat, 29-yig‘ma jild. 359-360-varaq.

10. Xiva shahar davlat arxivi. 237-fond, 1-ro‘yxat, 30-yig‘ma jild. 9-10, 66–varaqlar.
11. O‘zbekiston SSR tarixi. 4-jild. – Toshkent: Fan, 1971. 163 b.
12. Matniyozov M. Xorazm tarixi. 2-jild. – Urganch, 1997. 173-174 b.
13. Xorazm haqiqati. 1946-yil 22-iyul. № 145 (5224). 2-bet.
14. Xiva shahar davlat arxivi. 237-fond, 1-ro‘yxat, 20-yig‘ma jild. 207-varaq.

TURKIYANING ISLOM HAMKORLIK TASHKILOTI, TURKSOY VA TURK DAVLATLARI TASHKILOTIDAGI FAOLLIGI

Yusupov Hamidbek Sultanovich
UrDPI tarix kafedrasi mudiri, dotsent v.b.
+998937534056
hamidyusupov753@gmail.com
Xamidullayeva Asaloy Azad qizi
UrDPI Ijtimoiy-Gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi
(tarix) yo‘nalishi 1-bosqich magistranti
asaloyxamidullayeva@gmail.com
+998930940610

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiya xalqaro va mintaqaviy tashkilotlardagi faoliyati, xususan, Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT), TURKSOY hamda Turk Davlatlari Tashkilotidagi (TDT) ishtiroki tahlil qilinadi. Turkiyaning ushbu tuzilmalar doirasida siyosiy, iqtisodiy va madaniy hamkorlikni rivojlantirishdagi strategiyalari ochib beriladi. Shuningdek, mamlakatning mintaqaviy integratsiya jarayonlaridagi roli ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Turkiya, xalqaro tashkilotlar, Islom Hamkorlik Tashkiloti, Turksoy, Turk Davlatlari Tashkiloti, integratsiya, madaniy diplomatiya, geosiyosat

XXI asrda xalqaro munosabatlar tizimi tubdan o‘zgarib, davlatlarning tashqi siyosatida ko‘p tomonlama hamkorlik ustuvor yo‘nalishga aylandi. Bu jarayonda Turkiya Respublikasi o‘zining faol va tashabbuskor tashqi siyosati bilan ajralib turadi. Ayniqsa, u islomiy va turkiy davlatlar bilan hamkorlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratmoqda. Turkiyaning tashqi siyosiy strategiyasi “ko‘p qirrali diplomatiya” tamoyiliga asoslanib, u nafaqat G‘arb bilan, balki Sharq, xususan, Markaziy Osiyo va musulmon davlatlari bilan aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan. Turkiyaning Islom Hamkorlik Tashkilotidagi faoliyati va IHTning tashkil topishi va maqsadlari xalqaro hamkorlikni rivojlantirishdan iboratdir.

Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT) bugungi kunda musulmon davlatlar o‘rtasida siyosiy, iqtisodiy va madaniy hamkorlikni rivojlantiruvchi eng yirik xalqaro tashkilotlardan biri hisoblanadi. Ushbu tashkilot doirasida Turkiya faol va tashabbuskor davlat sifatida ajralib turadi. So‘nggi yillarda Turkiya IHT doirasida nafaqat qatnashuvchi, balki yo‘naltiruvchi kuch sifatida ham maydonga chiqmoqda. Turkiyaning IHTdagi umumiy o‘rni ancha yuqoridir. Turkiya IHTning asosiy va faol a’zo davlatlaridan biri hisoblanadi. U tashkilotda doimiy a’zo sifatida qarorlar qabul qilish jarayonida qatnashadi. Tashqi ishlar vazirlari kengashi faoliyatida muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, Turkiya ko‘pincha musulmon dunyosidagi muammolar (Falastin, Afg‘oniston, mojarolar) bo‘yicha tashabbuskor davlatlardan biri sifatida chiqadi.

Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT) 1969-yilda tashkil etilgan bo‘lib, musulmon davlatlari o‘rtasida hamkorlikni rivojlantirishni maqsad qilgan. Hozirgi kunda tashkilot 50 dan ortiq davlatni birlashtiradi. Turkiyaning IHTdagi siyosiy roli juda muhimdir. Turkiya IHT doirasida eng faol davlatlardan biri hisoblanadi. U quyidagi yo‘nalishlarda yetakchilik qiladi:

a) Islom dunyosida siyosiy birdamlikni mustahkamlash
b) Konfliktlarni diplomatik yo‘l bilan hal etish
c) Global muammolarda musulmon davlatlarning yagona pozitsiyasini shakllantirish

Turkiya, ayniqsa, Falastin muammosida faol pozitsiya egallab kelmoqda. Bu borada Turkiya yetakchilari xalqaro minbarlarda muntazam chiqishlar qilib keladi. Sammitlar va tashkiliy yetakchilikda Turkiya IHT tarixida bir necha bor yirik sammitlarga mezbonlik qilgan. Jumladan, 2016-yilda Istanbul shahrida Islom sammiti tashkil etilgan. Keyingi yillarda favqulodda yig‘ilishlar ham aynan Turkiya tashabbusi bilan o‘tkazilgan. Istanbul shahri IHT doirasidagi muhim diplomatik markazlardan biriga aylangan.

Iqtisodiy hamkorlikdagi roli (COMCEC) Turkiya IHTning iqtisodiy yo‘nalishidagi eng muhim institutlaridan biri – COMCECga mezbonlik qiladi. COMCEC (Iqtisodiy va savdo hamkorlik qo‘mitasi) IHT davlatlari o‘rtasida savdo va investitsiyalarni rivojlantiradi. Istanbulda muntazam ravishda yig‘ilishlar o‘tkazadi. Bu orqali Turkiya iqtisodiy integratsiyani kuchaytiradi. Musulmon davlatlar o‘rtasidagi savdo aloqalarini rivojlantiradi. Iqtisodiy va gumanitar faoliyatda Turkiya IHT doirasida iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishda ham faol ishtirok etadi. Jumladan, savdo aloqalarini kengaytirish, investitsiya loyihalarini qo‘llab–quvvatlash, insonparvarlik yordamlarini amalga oshirish kabilar nazarda tutilgan. Turkiyaning TIKA (Turk hamkorlik va koordinatsiya agentligi) orqali amalga oshirilayotgan loyihalari alohida e’tiborga loyiq [1]. Turkiya turkiy dunyo integratsiyasini rivojlantirishda yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi. U madaniy, siyosiy va iqtisodiy yo‘nalishlarda turkiy davlatlar o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga katta hissa qo‘shmoqda. Bu jarayonda Turksoy va Turk Davlatlari Tashkiloti asosiy platformalar sifatida xizmat qiladi.

Turksoy 1993-yilda tashkil etilgan bo‘lib, turkiy xalqlarning umumiy madaniy merosini saqlash va rivojlantirishga xizmat qiladi. Turkiyaning bu tashkilotdagi faolligi turli sohalarda ko‘rinadi. Turkiyaning Turksoydagi asosiy faoliyat yo‘nalishlari:

1. Madaniy merosni targ‘ib qilish: Turkiya turkiy xalqlarning umumiy tarixiy va madaniy qadriyatlarini saqlashga katta hissa qo‘shmoqda.
2. Madaniy tadbirlar: “Turk dunyosi madaniyat poytaxti” loyihasi orqali turli shaharlarda festival va forumlar o‘tkaziladi.
3. Til va san’atni rivojlantirish: Adabiyot, musiqa va teatr sohalarida hamkorlik mustahkamlanmoqda.

Turksoy orqali Turkiya “yumshoq kuch” (soft power) siyosatini amalga oshirib, madaniy integratsiyani chuqurlashtirmoqda. Markaziy rolda Turksoy bosh qarorgohi Anqara shahrida joylashgan. Madaniy loyihalar tashabbuskori sifatida Turkiya turkiy madaniyatni targ‘ib qiluvchi festival va tadbirlarni faol qo‘llab -quvvatlaydi. “Turkiy dunyo madaniyat poytaxti” dasturi ayniqsa juda muhimdir. Ushbu loyiha orqali turli shaharlar xalqaro miqyosda targ‘ib qilinadi. Mazkur loyiha doirasida turli shaharlar tanlanib, ularning madaniy salohiyati namoyon qilinadi. Bu esa turkiy xalqlar o‘rtasida o‘zaro yaqinlikni kuchaytiradi. San’at va ilmiy almashinuvda adabiyot, musiqa, teatr va tarix sohalarida hamkorlikni rivojlantiradi Turkiya har yili turli festivallar, ko‘rgazmalar va forumlar tashkil etishda yetakchi rol o‘ynaydi [2].

Ushbu tashkilotning shakllanishi ham turkiy davlatlar uchun nihoyatda muhim hodisa bo‘ldi. Turk Davlatlari Tashkiloti (avvalgi Turk Kengashi) 2009-yilda tashkil etilgan. 2021-yildan boshlab yangi nom bilan faoliyat yuritib kelmoqda. Turkiya bu tashkilot orqali turkiy dunyo integratsiyasining asosiy tashabbuskori sifatida chiqmoqda. Unda Turkiya bir nechta muhim yo‘nalishlarda siyosat yuritadi. Turkiya ushbu tashkilotda quyidagi yo‘nalishlarda faoldir:

- Savdo va iqtisodiy integratsiya
- Transport yo‘laklarini rivojlantirish
- Energetika hamkorligi
- Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar
- Transport va logistika loyihalari Turkiya “O‘rta yo‘lak” (Middle Corridor) loyihasi orqali Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi transport aloqalarini rivojlantirishga katta e’tibor qaratmoqda.
- Geosiyosiy ahamiyat: Turkiya TDT orqali Markaziy Osiyo davlatlari bilan aloqalarni mustahkamlab, o‘zining mintaqadagi ta’sirini kengaytirmoqda [3].

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Turkiya Islom Hamkorlik Tashkiloti doirasida faol siyosiy ishtirokchi, yirik sammitlar tashabbuskori, iqtisodiy hamkorlik markazi, diplomatik vositachi sifatida muhim o‘rin egallaydi. Natijada, Turkiya IHT ichida eng ta’sirchan va faol davlatlardan biri sifatida shakllangan. Turkiya Turksoy va Turk Davlatlari Tashkiloti doirasida esa, madaniy yetakchi (Turksoy orqali), siyosiy va iqtisodiy integratsiya drayveri (TDT orqali), turkiy dunyo birligini ilgari suruvchi asosiy davlat sifatida muhim o‘rin egallaydi. Yanada tahliliy xulosa qilsak, Turkiyaning yuqoridagi uch tashkilotdagi faoliyati quyidagi strategik yo‘nalishlarni aks ettiradi:

Ko‘p vektorli tashqi siyosat – diniy, madaniy va etnik asosda hamkorlikni uyg‘unlashtiradi.

Yetakchilik ambitsiyasi – musulmon va turkiy dunyoda markaziy rolni egallaydi.

Yumshoq va qattiq kuch uyg‘unligi – madaniy diplomatiya va siyosiy ta’sirni birlashtiradi.

Natijada, Turkiya ushbu tashkilotlar orqali nafaqat mintaqaviy, balki global siyosatda ham o‘z mavqeini mustahkamlab olmoqda. Turkiyaning Islom Hamkorlik Tashkiloti, Turksoy va Turk Davlatlari tashkilotidagi faolligi uning xalqaro maydondagi nufuzini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Ushbu tashkilotlar orqali Turkiya siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda o‘z manfaatlarini ilgari surmoqda hamda mintaqaviy integratsiyani rivojlantirishga katta hissa qo‘shmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ahmad, F. (2020). Turkey’s Role in the Islamic World. Istanbul University Press.
2. Yılmaz, H. (2019). Cultural Diplomacy of Turkey. Ankara: SETA Publications.
3. Kaya, M. (2021). The Organization of Turkic States and Regional Politics.
4. Islom Hamkorlik Tashkiloti rasmiy sayti: https://www.oic–oci.org
5. TURKSOY rasmiy sayti: https://www.turksoy.org
6. Turk Davlatlari Tashkiloti rasmiy sayti: https://www.turkkon.org
7. TIKA rasmiy ma’lumotlari

TURKIY DAVLATLARDA TEMIR YO‘L TARMOQLARINING IQTISODIY SAMARADORLIGI VA TRANSPORT HAMKORLIGI

Ro‘ziboyeva Mashhura
Urganch davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy – gumanitar fanlarni
o‘qitish metodikasi (tarix)
yo‘nalishi magistranti
+998942380848
manzura0917@icloud.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy davlatlarda temir yo‘l transportining iqtisodiy ahamiyati, transport infratuzilmasining rivojlanishi va davlatlararo logistika hamkorligining samaradorligi tahlil qilinadi. Temir yo‘l tarmoqlarining yuk tashish hajmini oshirish, tranzit salohiyatini kuchaytirish hamda mintaqaviy iqtisodiy integratsiyani rivojlantirishdagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, transport yo‘laklari orqali savdo aloqalarini kengaytirish va logistika tizimlarini takomillashtirish masalalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: temir yo‘l transporti, transport infratuzilmasi, logistika, tranzit salohiyati, iqtisodiy samaradorlik, turkiy davlatlar, transport hamkorligi.

Аннотация: В данной статье анализируется экономическая эффективность железнодорожных сетей в тюркских государствах, а также развитие транспортной инфраструктуры и сотрудничество в сфере международной логистики. Рассматривается роль железнодорожного транспорта в увеличении объёмов грузоперевозок, усилении транзитного потенциала и развитии региональной экономической интеграции. Особое

внимание уделяется развитию транспортных коридоров и совершенствованию логистических систем между странами.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, транспортная инфраструктура, логистика, транзитный потенциал, экономическая эффективность, тюркские государства, транспортное сотрудничество.

Annotation: This article analyzes the economic efficiency of railway networks in Turkic states and examines the development of transport infrastructure and cooperation in international logistics. The role of railway transport in increasing freight transportation volumes, strengthening transit potential, and promoting regional economic integration is discussed. Special attention is given to the development of transport corridors and the improvement of logistics systems between the countries.

Keywords: railway transport, transport infrastructure, logistics, transit potential, economic efficiency, Turkic states, transport cooperation.

Hozirgi globallashuv sharoitida transport tizimi davlatlarning iqtisodiy rivojlanishida muhim strategik ahamiyat kasb etadi. Transport infratuzilmasining rivojlanganligi mamlakatning iqtisodiy salohiyati, savdo aloqalari va logistika imkoniyatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, temir yo‘l transporti uzoq masofalarga yuk tashishning eng samarali va iqtisodiy jihatdan maqbul turi hisoblanadi.Turkiy davlatlar geografik jihatdan Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi strategik hududda joylashgan. Shu sababli ushbu davlatlar hududi orqali o‘tuvchi transport yo‘laklari xalqaro savdo va tranzit yuk tashish jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. Temir yo‘l transporti ushbu jarayonda asosiy logistika infratuzilmasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda O‘zbekiston, Qozog‘iston, Ozarbayjon, Turkiya, QirG‘iziston va Turkmaniston o‘rtasida transport sohasidagi hamkorlikni rivojlantirish bo‘yicha qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Ushbu loyihalar mintaqaviy integratsiyani kuchaytirish hamda xalqaro transport yo‘laklarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Transport tizimi har qanday davlat iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa temir yo‘l transporti uzoq masofalarga yuk tashishda samaradorligi, arzonligi va ekologik jihatdan nisbatan qulayligi bilan ajralib turadi. Turkiy davlatlar – O‘zbekiston, Qozog‘iston, Ozarbayjon, Turkiya, Qirg‘iziston va Turkmaniston – geografik jihatdan Yevropa va Osiyoni bog‘lovchi muhim transport hududida joylashgan.Shu sababli ushbu mamlakatlarda temir yo‘l infratuzilmasini rivojlantirish va transport hamkorligini kuchaytirish mintaqaviy savdo va iqtisodiy aloqalarni kengaytirishda muhim omil hisoblanadi.

Temir yo‘l transporti iqtisodiyotning ko‘plab tarmoqlari faoliyatida muhim o‘rin tutadi. U yuk va yo‘lovchi tashishda barqaror, xavfsiz hamda iqtisodiy jihatdan samarali t ransport turi hisoblanadi.

Temir yo‘l transportining asosiy iqtisodiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- katta hajmdagi yuklarni uzoq masofalarga tashish imkoniyati;
- transport xarajatlarining nisbatan pastligi;
- ekologik jihatdan barqaror transport turi ekanligi;
- logistika tizimining barqaror ishlashini ta’minlashi.

Temir yo‘l transporti sanoat ishlab chiqarishi, eksport-import operatsiyalari hamda tranzit savdoning rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi. Shu sababli ko‘plab mamlakatlar temir yo‘l infratuzilmasini modernizatsiya qilish va yangi magistral yo‘llar qurishga katta e’tibor qaratmoqda. Turkiy davlatlarda temir yo‘l transporti tarmoqlari tarixan muhim transport tizimi hisoblanadi.So‘nggi yillarda ushbu mamlakatlarda temir yo‘l infratuzilmasini modernizatsiya qilish va yangi temir yo‘l liniyalarini qurish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.Masalan, Markaziy Osiyo va Kavkaz mintaqasida bir qator yirik transport loyihalari amalga oshirilgan. Ushbu loyihalar xalqaro transport yo‘laklarini rivojlantirish hamda tranzit yuk tashish hajmini oshirishga xizmat qilmoqda.

- Temir yo‘l infratuzilmasini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilar hisoblanadi:

- yangi temir yo‘l magistrallarini qurish;
- mavjud temir yo‘l tarmoqlarini modernizatsiya qilish;
- yuqori tezlikdagi temir yo‘l liniyalarini joriy etish;
- logistika markazlari va terminal tizimlarini rivojlantirish.

Bu jarayonlar transport tizimining samaradorligini oshirish hamda mintaqaviy iqtisodiy integratsiyani kuchaytirishga xizmat qiladi.

Temir yo‘l transportining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun quyidagi chora–tadbirlar muhim ahamiyatga ega: Temir yo‘l infratuzilmasini modernizatsiya qilish, Yangi xalqaro transport yo‘laklarini yaratish, Raqamli logistika tizimlarini joriy etish, Transport xizmatlari sifatini oshirish, Davlatlar o‘rtasida transport siyosatini muvofiqlashtirish.

Ushbu chora-tadbirlar transport tizimining barqaror rivojlanishini ta’minlash hamda iqtisodiy samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, turkiy davlatlarda temir yo‘l transporti tizimi mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Temir yo‘l infratuzilmasi nafaqat ichki iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga, balki davlatlar o‘rtasidagi savdo, tranzit va logistika jarayonlarini jadallashtirishga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi geografik jihatdan qulay joylashuv turkiy davlatlar uchun transport va tranzit salohiyatini oshirishda katta imkoniyatlar yaratadi.

Temir yo‘l transportining rivojlanishi yuk tashish hajmining ortishiga, transport xarajatlarining kamayishiga hamda logistika xizmatlari sifatining yaxshilanishiga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida mamlakatlar iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Temir yo‘l tarmoqlarining modernizatsiya qilinishi, yangi magistral liniyalarning qurilishi va zamonaviy logistika markazlarining tashkil etilishi transport tizimining samaradorligini yanada oshiradi.Turkiy davlatlar o‘rtasida transport hamkorligining rivojlanishi mintaqaviy iqtisodiy integratsiyani mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Transport sohasidagi hamkorlik orqali davlatlar o‘rtasidagi savdo aloqalari kengayadi, tranzit yuk tashish hajmi ortadi va yangi iqtisodiy imkoniyatlar paydo bo‘ladi. Shu bilan birga, transport infratuzilmasini rivojlantirish investitsiyalarni jalb qilish va yangi ish o‘rinlarini yaratishga ham xizmat qiladi.

Bundan tashqari, xalqaro transport yo‘laklarining rivojlanishi turkiy davlatlarning global transport tizimidagi ahamiyatini yanada oshiradi. Transport tizimining integratsiyalashuvi, bojxona jarayonlarini soddalashtirish va multimodal logistika tizimlarini joriy etish transport samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Ayniqsa, temir yo‘l transportining boshqa transport turlari bilan uyg‘unlashuvi logistika jarayonlarini yanada samarali tashkil etishga imkon beradi.

Kelajakda turkiy davlatlar temir yo‘l transporti sohasida o‘zaro hamkorlikni yanada rivojlantirishi, zamonaviy texnologiyalarni joriy qilishi va transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish bo‘yicha qo‘shma loyihalarni amalga oshirishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa nafaqat mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishni jadallashtiradi, balki turkiy davlatlarning xalqaro savdo tizimidagi o‘rnini ham mustahkamlaydi.

Shunday qilib, temir yo‘l transporti turkiy davlatlar iqtisodiy rivojlanishining strategik yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, uning samarali rivojlanishi mintaqaviy integratsiya, tranzit salohiyatining oshishi hamda xalqaro transport tizimidagi raqobatbardoshlikni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rodrigue J.P. The Geography of Transport Systems. Routledge, 2020.
2. Asian Development Bank. Central Asia Regional Economic Cooperation Transport Strategy.
3. World Bank. Railway Transport and Logistics Development Report.
4. O‘zbekiston Respublikasi Transport vazirligi hisobotlari.
5. United Nations ESCAP. Transport Connectivity in Central Asia.

6. Organization of Turkic States. Transport cooperation reports.
7. Qodirov A. Transport logistikasining asoslari. –Toshkent, 2021.
8. Abdurahmonov Q. Mintaqaviy iqtisodiy integratsiya. –Toshkent, 2020.

XIVA XONLIGIDA TA’LIM VA MADANIY HAYOT

Djabborova Adolatxon Kazakbayevna
UrDPI tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975116010 djabborovaadolatxon@gmail.com
Miuatdinov Asamatdin Bayrambay uli
UrDPI tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
+998885151023 asamatdinmiuatdinov@gmai.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligida ta’lim tizimi va madaniy hayotning rivojlanishi yoritiladi. Xonlik davrida maktab va madrasalar ilm-ma’rifat markazlari bo‘lib xizmat qilgani, ular orqali yosh avlod savod chiqarib, diniy hamda dunyoviy bilimlarni egallagani tahlil qilinadi. Shuningdek, Xorazm adabiy muhiti, tarixnavislik, me’morchilik va amaliy san’atning rivojlanishi haqida ma’lumot beriladi.

Аннотация: В данной статье рассматривается развитие системы образования и культурной жизни Хивского ханства. Анализируется, как школы и медресе служили центрами знаний и просвещения в период существования ханства, посредством которых молодое поколение получало образование и приобретало религиозные и светские знания. Также приводятся сведения о литературной среде Хорезма, развитии историографии, архитектуры и прикладного искусства.

Annotation: This article examines the development of the educational system and cultural life in the Khiva Khanate. It analyzes how schools and madrasas served as centers of knowledge and enlightenment during the Khanate, through which the younger generation was educated and acquired religious and secular knowledge. It also provides information about the literary environment of Khorezm, the development of historiography, architecture, and applied arts.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, ta’lim tizimi, maktab, madrasa, madaniy hayot, Ogahiy, Munis Xorazmiy, Avaz Muhammad, Hasanbek Rumlu.

Ключевые слова: Хивинское ханство, система образования, школа, медресе, культурная жизнь, Огагий, Мунис Хорезми, Аваз Мухаммад, Гасанбек Румлу.

Keywords: Khiva Khanate, education system, school, madrasa, cultural life, Ogahiy, Munis Khorezmi, Avaz Muhammad, Hasanbek Rumlu.

Markaziy Osiyoda mavjud bo‘lgan davlatlar orasida Xiva xonligi o‘zining boy madaniyati, ilm-fani va ta’lim tizimi bilan ajralib turadi. Xiva xonligi XVI-XIX asrlarda siyosiy va iqtisodiy hayot bilan bir qatorda madaniy hayotning rivojlanishi bilan ham muhim o‘rin egallagan. Bu davrda madrasalar, maktablar, kutubxonalar faoliyat yuritib, ilm-fan, adabiyot, tarix va san’at rivoj topdi. Xiva shahri esa Markaziy Osiyoning muhim ilmiy va madaniy markazlaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Xiva xonligida ta’lim tizimi asosan maktab va madrasalardan iborat edi.

Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy hayotida bo‘lib o‘tgan voqealar madaniy hayotga ta’sir etmasdan qolmadi. Shunga qaramasdan xonlikdagi madaniyat o‘ziga xos yo‘nalishlarda davom etdi. Madaniy hayot ravnaqi ta’lim–tarbiya, adabiyot, tarixnavislik, me’morchilik va amaliy san’at kabilarda kuzatiladi. Butun O‘rta Osiyoda bo‘lgani kabi, Xiva xonligida ham asosiy ilm o‘choqlari boshlang‘ich maktablar va madrasalar bo‘lgan. Boshlang‘ich maktab, ya’ni quyi ta’limda o‘qish-yozishni o‘rganib, xat-savod chiqargan o‘smirlar poytaxt Xivadagi hamda Buxorodagi madrasalarda o‘qib ta’lim olganlar. Manbalarga ko‘ra, XIX asrda Xiva xonligida 1500 ga yaqin boshlang‘ich maktab va 130 ta madrasa bo‘lgan. Faqat Xivaning o‘zida 22 ta madrasa bo‘lib, ular ichida Muhammad Rahimxon, SherG‘ozixon, Rahmonberdibiy, Ollokulixon, Xoja Mahram, Fozilbek, Davlat Qorako‘z, Bekniyoz devonbegi madrasalari alohida nufuzga ega

edi. Xorazm adabiy muhitida ilg‘or g‘oyalarni targ‘ib etgan shoirlardan biri Nurmuhammad G‘arib Andalib (1710-1770) edi. Klassik poeziyaning turli janrlarida ijod qilgan Andalibning “Said Vaqqos”, “Zaynul Arab”, “Yusuf va Zulayho”, “Layli va Majnun” kabi d ostonlari mashhurdir. [Б.Ж. Ешов, А.А. Одилов, Ўзбекистон тарихи ll китоб, Тошкент “NIF MSH” 2024, 234-б].

Xiva xonligida ham ta’lim ikki bosqichli edi. Quyi bosqich boshlang‘ich maktab bo‘lib, unda o‘quvchilar o‘qish-yozishni o‘rganganlar. XIX asrda xonlikda 1,5 mingga yaqin boshlang‘ich maktab faoliyat ko!rsatgan. Madrasalar soni esa 103 tani tashkil etgan. Shundan 22 tasi Xiva shahrida joylashgan. Munis ta’lim sohasi rivojiga o‘zining 1804-yilda yozgan “Savodi ta’lim” asari bilan hissa qo‘shdi. Bu she’riy qo‘llanma savod chiqarishni yengillashtirishga, shuningdek, husnixatni rivojlantirishga mo‘jallangan edi. Madrasa ta’limning oliy bosqichi bo‘lib, unda diniy ilm bilan birgalikda arab tili grammatikasi, mantiq, nutq madaniyati, matematika, geografiya, tarix fanlari o‘qitilgan. Madrasani bitirganlar qozi, uning yordamchisi, masjid imomi lavozimlarida ishlaganlar. Ayrimlari mudarrislik ham qilishgan. Ta’limning barcha xarajatlari, mudarris va talabalarning ta’minoti vaqf mulki daromadlari hisobidan amalga oshirilgan. Menimcha ham matematika, tarix va geografiya fanlarining o‘qitilishi bolalarning o‘tmish tarixni bilishi va dunyo haqidagi ilmiy qarashlarning kengayishiga ham yordam bergan. [U. Jo‘rayev, Q. Usmonov, G. Jo‘rayeva, N. Norqulov, O‘zbekiston tarixi, „O‘qituvchi‘‘ NMIU, Toshkent-2019, 105-106-b].

Shermuhammad Munis XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida (1778-1829) Xorazmda yashab ijod etgan yirik o‘zbek shoiri, tarjimon, muarrix, va murabbiydir. U ‘‘Munis ul-ushshoq’’, devoni, ilmiy-ma’rifiy ruhdagi ‘‘ Savodi ta’lim’’, risolasi, ‘‘Firdavs ul-iqbol’’, solnomasi kabi asarlari bilan o‘zbek madaniyati xazinasini boyitdi, shuningdek, u Mirxondning ‘‘Ravzat us-safo‘’ asarini o‘zbek tiliga o‘girdi. Ma’rifatparvarlik Munis she’riyatining yetakchi g‘oyalaridandir. Shermuhammad Munis Xorazmiy taxallusi bilan ijod etgan. U 1804-yilda ‘‘Savodi ta’lim’’ asarini yozadi. ‘‘Savodi ta’lim’’ uning bu boradagi xizmatining salmoqli qismini tashkil etadi. Garchi bu asar e’tibori bilan xttotlik ilmiga oid bo‘lsada, unda Munisning ustod Ibn Xojib haqida, yozuvning madaniyat taraqqiyotidagi o‘rni, xususan, husnixat ta’limi va, umumman, ta’lim tarbiya to‘g‘risidagi qimmatli fikrlar mavjud. Munis yoshlarga o‘zi ta’lim bera boshlaydi. U murabbiylik qilar ekan, ta’lim usullariga ijodiy yondashadi, o‘z tabiri bilan aytganda, ‘‘bilgancha surub qalamni har yon, ta’lim ishin aylar edi oson’’. Lekin Munis bu bilan qanoatlana olmaydi, olijanob orzulari navqiron qalamkashni husnixat ta’limiga oid bir risola yaratishga ilhomlantiradi. [Шермухаммад Мунис, Саводи таьлим, Тошкент “Ўкитувчи” , 1967, 3-б]. Umumman olganda ‘‘Savodi ta’lim” asari Xiva xonligida savodxonlikni oshirish va yosh avlodni ilmga jalb etishda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Asarning sodda, tushunarli va she’riy shaklda yozilgani uni bolalarga o‘qitish jarayonida samarali qo‘llash imkonini bergan. Shu sababli bu asar o‘sha davr ta’lim tizimining muhim manbalaridan biri bo‘lib, Xorazm madaniy va ma’rifiy hayotining rivojlanishiga xizmat qilgan. Bundan tashqari Xiva xonligi madaniy hayotida tarixnavislik maktabiga asos solgan Abulg‘o‘zi Bahodirxon, Ogahiy, Xudoyberdi Avaz Muhammad, Hasanbek Rumlu va boshqalar ham ijod qilgan.

Muhammad Rizo Ogahiy Xiva xonligining XIX asrdagi eng mashhur shoir, tarixchi va tarjimonlaridan biri bo‘lib, xonlikning madaniy hayotida juda muhim o‘rin tutgan. U Xorazm adabiy muhitining yirik vakillaridan bo‘lib, adabiyot, tarixnavislik va tarjimachilik sohalarining rivojiga katta hissa qo‘shgan. Ogahiyning tarixlar sarasi yoki tarixlar qaymog‘i nomini olgan “Zubdat ut-tavorix” asari Xiva xoni Rahimqulixon saltanati voqealarini (1843-1846) tasvirlaydi. Ushbu asar ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qism Rahimqulixonning tug‘ilishidan boshlanib, diniy, dunyoviy va harbiy ilmlarni egallashi, Hazorasp hokimi sifatidagi faoliyati, hamda xonlik taxtiga chiqquniga qadar bo‘lgan voqealar, ikkinchi qismda xonning taxtga chiqqandan vafotigacha bo‘lgan voqealarni o‘z ichiga oladi. Ushbu asar 2009-yilda Rashid Zoxid muharrirligida nashr qilindi. Tadqiqotchi Nurboy Jabborov uni nashrga tayyorlab, asarni so‘z

boshi, lug‘at, izoh va ko‘rsatkichlar bilan ta’minlagan. Bu esa, tabdilning ilmiy ahamiyatini oshiradi. Ogahiyning “Jome’ ul-voqeoti sultoniy” (“Sulton voqaealarining majmuasi”) asarida 1846-1854 yillarda hukmronlik qilgan Muhammad Aminxon davri voqealari o‘z aksini topgan. Bundan tashqari, asarning oxirida Xiva xonlari Abdullaxon (1854) va Qutlug‘murodxon (1855) davridagi voqealarni bayon etuvchi qism ham bor. Ogahiydan so‘ng, Xorazm tarixini yozish ishini Muhammad Yusuf Bayoniy davom ettirdi.Bayoniy “Shajarayi Xorazmshohiy” va “Xorazm Tarixi” asarlarini yaratib, tarixnavislik fani rivojiga o‘zining munosib xissasini qo‘shdi. Bayoniyning Xiva xoni Asfandiyorxon topshiriG‘iga binoan yozilgan “Shajarayi Xorazmshohiy” asari qadim zamonlardan boshlab, 1913-1914-yillargacha Xorazmda sodir bo‘lgan tarixiy voqealarni qamrab olgan. O‘zining xarakteri bilan bu asar Munis va Ogahiy tomonidan yozilgan tarixiy asarlarning xulosasi va davomi hisoblanadi. [X.M. Mirsobit, Xiva xonligi tarixshunosligi, TOSHKENT– 2015, 11-12-b].

Xulosa qilib aytganda Xiva xonligida ta’lim va madaniy hayot o‘z davrining ijtimoiy–siyosiy sharoitiga qaramay, ancha rivojlangan va o‘ziga xos yo‘nalishda shakllangan. Xonlikda maktab va madrasalar asosiy ta’lim maskanlari bo‘lib, ular orqali yosh avlod savod chiqarish, diniy va dunyoviy bilimlarni egallash imkoniga ega bo‘lgan. XIX asrga kelib Xiva hududida ko‘plab maktab va madrasalarning mavjudligi ta’lim tizimining keng tarqalganidan dalolat beradi. Madaniy hayot esa adabiyot, tarixnavislik, me’morchilik va amaliy san’at rivoji bilan ajralib turgan. Munis Xorazmiy va Muhammad Rizo Ogahiy kabi allomalar ijodi Xorazm adabiy muhitini yuksaltirgan, tarixiy asarlar esa xonlik tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qilgan. Me’morchilik yodgorliklari va madrasalar esa Xiva madaniyatining moddiy merosini shakllantirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Б.Ж. Ешов, А.А.Одилов, Ўзбекистон тарихи ll китоб, –Тошкент “NIF MSH” 2024, 234-б.
2. U. Jo‘rayev, Q.Usmonov, G.Jo‘rayeva, N.Norqulov, O‘zbekiston tarixi, “O‘qituvchi” NMIU, –Toshkent-2019, 105-106-b.
3. Шермухаммад Мунис, Саводи таьлим, –Тошкент “Ўкитувчи” , 1967, 36.
4. X.M. Mirsobit, Xiva xonligi tarixshunosligi, – TOSHKENT. 2015, 11-12-b.

NURULLABOY SAROYI SHARQ VA YEVROPA ME’MORCHILIGI UYG‘UNLIGI

Djabborova Adolatxon Kazakbayevna
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975116010
djabborovaadolatxon@gmail.com
Ruziboyeva Zarnigor Oybek qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998900901914

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva shahrida joylashgan Nurullaboy saroyining tarixiy va me’moriy ahamiyati tahlil qilinadi. Saroyning qurilish tarixi,uning Xiva xonligining so‘nggi davridagi siyosiy va madaniy hayotdagi o‘rni yoritiladi. Nurullavoy saroyi Xorazm madaniy me’rosining muhim qismi sifatida tarixiy va ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Аннотация. В данной статье анализируется историческое и архитектурное значение дворца Нуруллабой расположенного в городе Хива. Освещаются история строительств а дворца а также его роль в политической и культурной жизни Хивинского ханства в последний период его существования. Дворец Нуриллабой является важной частью культурного наследия Хорезма и имеет большое историческое и научное значение.

Abstract. This article analyzes the historical and architectural significance of Nurullaboy Palace located in the city of Khiva. The history of the palace’s construction and its role in the political and cultural life of the Khiva Khanate during its final period are highlighted. Nurullaboy Palace represents an important part of Khorezm’s cultural heritage and possesses significant historical and scientific value.

Kalit so‘zlar. Nurullaboy saroyi, Xiva xonligi, Muhammad RahimxonII, saroy arxitekturasi, tarixiy obida, madaniy meros, ganch va yog‘och o‘ymakorligi, ichki bezak san’ati.

Ключевые слова. Дворец Нуруллабой, Хивинское ханства, Мухаммад РахимхонII, дворцовая архитектура, исторический памятник, культурное наследие, резьба по ганчу и дереву, внутреннее убранство.

Keywords. Nurillaboy Palace, Khiva Khanate, Muhammmad Rahim KhanII, palace archetecture, historical monument, cultural heritage, interior decorative art, ganch and wood carving

Xivadagi Nurullaboy saroyi hashamati, jozibasi, maftunkorligi bilan boshqa saroylardan ajralib turadi. Bu saroy bog‘ni Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz) o‘g‘li Asfandiyor uchun qurdirgan. Qurilish boshlanishidan oldin bog‘ badavlat savdogar Nurullaboyga tegishli bo‘ladi. U faqat quriladigan saroy kelajakda uning nomi bilan atalishi sharti bilan o‘z mulkini sotishga rozi bo‘lgan. Ushbu voqea tufayli saroy bugungi kunda ham savdogar nomini saqlab kelmoqda [1].

Saroyga janub tamondan balandligi 10 metrli darvoza orqali kiriladi. Darvoza peshtoqlari pishiq g‘ishtdan har xil shakllar berib ishlangan. Uning ikki tomoni moviy gumbazchali guldastalar bilan mustahkamlangan. Guldasta bo‘ylab koshinlari belbog‘ tarzli naqshin xalqalar qilingan. Darvoza usti peshtoqi uchta ochiq ravoq va ustiga ishlangan kungura bilan tugallangan. Saroy devorlariga ham yirikroq kunguralar ishlangan. Nurullaboy saroyining umumiy sahni 185,6x143 metr. Shundan 27,3x32,1 metrni qabulxona, 82x71 metr saxnni arzxona egallagan. Saroyning shimoliy atrofi devor bilan o ‘rab olingan hovuzli bog‘ bo‘lgan, arzxona saroyning asosiy binolariga yondosh holda shimol va G‘arbga qarata tirsaksimon yo‘nalishda solingan. Ko‘rinishxona alohida pavil’on sifatida shimolroG‘ida qad ko‘targan. Saroy janubida madrasa va alohida solingan turarjoy binolari ham bor. Saroyning ichki ikki hovlisi qator ustunli peshayvonlar bilan o‘ralgan. Bu inshoat pishiq G‘isht va sinch qo‘shib ishlatilgan imorat namunasi hisoblanadi. Uning inshoatiga G‘isht teruvchi usta Quryoz Bobojonov, ganchkorlar – Xudoybergan Xoji, usta Nurmat, usta Ro‘zmat Masharipov, naqqosh va o‘ymakorlar usta Bobojon Qalandarov, usta Ota Shayxov, usta Ismoil Abduniyozovlar ishtirok etishgan [2].

1912-yilda Xiva xoni Afsandiyorxon Nurullaboy zal va mehmonxonasini rusiyada ko‘rib qog‘ozga chizdiradi. Bu joyni planini Matkarim Ne’matullayev chizib beradi. Karbich ishlarini usta Xudargan, Muhammmad Rahim arbob, Nurmat usta, Abduraxim usta va boshqalar ishlaydilar. Yog‘och ishlarini Bobojon Qalandar, Ismoil daroqchi, usta Vais Atomaslar fatolo‘qini ishladilar. Fataloqni naqshlarini Matkarim Ne’matullayev chizadi. Rang bergan ustalar Bobojon Abdullayev, Nurulla sandiqchilar rang berdilar. Kopularni ishlagan Oq masjiddagi ustalar edi. Xajja va o‘ymakor naqshlarini Buxorodan usta kelib ishlaydi ham Xiva ustalari Ro‘zmat arbob ustalar ishlaydi. Zalda qo‘yilgan elektrikni katta savdogar Yusuf aka Nuriyozov Rusiyadan olib keldim deb aytgan edi. Bu zal Asfandiyorxonni yoniga Rossiyadan mehmon bo‘lib kelganlar uchun edi. Xonni o‘zi qishda bo‘lganda shu zalni kunbotar tomonida kichikroq uyi bor edi. Bu kichik uyning devorlaridagi naqshlari Xiva naqshi bo‘lib, texnik Markarim Ne’matullayev chizadi. Ro‘zmat usta, Nurmat ustalar xajja naqshlarini ishlaydilar [3].

Nurullaboy saroyining qurilishi 1904-yilda boshlanib, 1912-yilda Muhammad RahimxonII vafotidan ikki yil o ‘tib qurib bitkaziladi. Qurilishga xivalik hunarmand va rassomlardan tashqari Rossiya va Germaniyadan ham mutaxassislar jalb etilgan bo ‘lib, ular obyekt dizayniga o‘z ta’sirini o‘tkazgan. Qurulish materiallarining bir qismi, Sankt-Peterburgda ishlab chiqarilgan plita va keramika ham import qilingan. Otasi vafotidan keyin, 1912-yilda Asfandiyorxon chet ellik

mehmonlarni qabul qilish uchun majmua Ichida alohida bino ya’ni qabulxona qurdirdi. Ammo bosh vazir Islomxo‘ja qabulxonani qurilishiga qarshi chiqadi. Chunki, pochta–telegraf va kasalxona qurilishi kechikayotgan, xazinada pul kam edi. Ammo xonning qat’iy farmonidan keyin shogirdi Rahimbergan qurilish boshlig‘i qilib tayinlanadi. Qabulxona 1911-1913-yillarda qurib bitkazilgan. Qabulxona (27,5x32,1m) saroyning shimoli-sharqida, o‘ziga xos yevropacha uslubda qurilgan. Bosh tarzi janubga qaratilgan 1 qavatli, 7 xonasi bor. Old va orqa Tomoni ayvonli. Qabulxona binolari, asosan ikki tomonlama qurilish, ichki koridorlar bilan bog‘langan, ko‘chadan deraza teshiklar bilan oddiy devorlar bilan ajratilgan, ichki qismiga qaragan jabhalar ham mavjud. Qabulxonalardan tashkil topgan hovli va Nurullaboy saroyi uzun burchakli, unda noyob Xiva o ‘ymakorligi tasvirlangan. Saroyning janubi-g‘arbiy burchagiga tutash Xivaning turar-joy binosi joylashgan [4].

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng Nurullaboy saroyiga alohida e’tibor berila boshlandi. Saroy binolari ta ‘mirlanadi. Devoriy naqshlar, ganch o‘ymakorligi, yog‘och ustunlar va eshiklar qayta tiklanadi. Zararlangan qismlar tarixiy ko‘rinishga mos ravishta restavratsiya qilinadi. Saroy hududi muzeyga aylantiriladi, eksponatlar, saroy jihozlari, tarixiy hujjatlar joylashtiriladi va sayyohlar uchun ochiq madaniy maskanga aylantiriladi. Xiva shahri 1990-yilda UNESCO Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritiladi. 2017-yil O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyayev topshiriG‘iga binoan va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xorazm viloyatidagi “Nurullaboy” tarixiy majmuasini rekonstruksiya qilish va restavratsiya qilish to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq, tarixiy majmuada qo‘shimcha bino va inshoatlar qurilgan [5].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 347-348-betlar.
2. A. M. Qosimovich. O‘rta Osiyo me’morchiligi tarixi. –Toshkent, 1995. 73-75-betlar.
3. Abdulla Boltayev. Xiva arxitertura qoidalari. “Xorazm” nashriyoti 2013 yil. 13-bet.
4. Atabayeva. N.X.(2025). Xonlarning yozgi saroyi-Nurullaboy saroyi tarixi. 62-66.
5. Meros.uz.

ABDULLA AVLONIYNING JADIDCHILIK HARAKATI VA TA’LIMIY AXLOQIY QARASHLARI

Xujamatov Intizom Jumabayevich
UrDPI Tarix kafedra o‘qtuvchisi
+998975282947
intizomofficial@gmail.com
Botirov Abdulla Azizbek o‘g‘li
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998888234842
botirovabdulla320@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Avloniyning jadidchilik harakatidagi o‘rni, uning ta’lim-tarbiya tizimini isloh qilishga qo‘shgan hissasi hamda axloqiy qarashlari tahlil qilinadi. Jadidchilik g‘oyalari asosida shakllangan pedagogik yondashuvlar, xususan, yosh avlodni ma’rifatli, vatanparvar va axloqan yetuk shaxs qilib tarbiyalash masalalari yoritiladi. Shuningdek, Avloniyning asarlarida ilgari surilgan ta’lim va tarbiya uyg‘unligi, milliy qadriyatlar va zamonaviy bilimlarni uyg‘unlashtirish g‘oyalari ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi. Maqolada uning pedagogik merosining bugungi kundagi ahamiyati va dolzarbligi ham ochib beriladi.

Abstract: This article examines the role of Abdulla Avloniy in the Jadid reform movement, his contribution to the development of the educational system, and his moral and ethical views. It analyzes pedagogical approaches shaped by Jadid ideas, particularly the issues of educating the younger generation to become enlightened, patriotic, and morally mature individuals.

Furthermore, the article explores Avloniy’s concepts of the harmony between education and upbringing, as well as the integration of national values with modern knowledge. The study also highlights the contemporary relevance and significance of his pedagogical legacy

Аннотация: В данной статье рассматривается роль Abdulla Avloniy в джадидском движении, его вклад в реформирование системы образования, а также его нравственно – этические взгляды. Анализируются педагогические подходы, сформированные на основе идей джадидизма, в частности вопросы воспитания молодого поколения как образованных, патриотичных и нравственно зрелых личностей. Кроме того, в статье рассматриваются идеи Авлони о гармонии обучения и воспитания, а также о сочетании национальных ценностей с современными знаниями. Особое внимание уделяется актуальности и значимости его педагогического наследия в современности..

Kalit so‘zlar: Abdulla Avloniy, jadidchilik, ma’rifatparvarlik, ta’lim tizimi, tarbiya, axloqiy qarashlar, pedagogika, milliy qadriyatlar, zamonaviy bilimlar, yosh avlod, vatanparvarlik.

Keywords: Abdulla Avloniy, Jadidism, enlightenment, education system, upbringing, moral values, pedagogy, national values, modern knowledge, young generation, patriotism.

Ключевые слова: Abdulla Avloniy, джадидизм, просветительство, система образования, воспитание, нравственные взгляды, педагогика, национальные ценности, современные знания, молодое поколение, патриотизм.

Abdulla Avloniy 1878-yilning 12-iyulida Toshkentda Mergancha mahallasida dunyoga keldi. Otasi Miravlon aka mayda hunarmandchilik–to‘quvchilik bilan shug‘ullangan. Piyonbozorda(hozirgi Navoiy teatri maydoni), Yarmarka bozorida (hozirgi San’at muzeyi atrofi) bo‘z va chit bilan savdo qilardi “Onamning oti Fotimadir” deb yozadi o‘z tarjimayi holida. Abdulla 7 yoshdan O‘qchidagi eski maktabda Akramxon domlada savod chiqardi. 1890-yilda shu mahalladagi madrasaga o‘tdi. So‘ng Shayxontohurdagi Abdulamalikboy madrasasida Mulla Umar Oxundda tahsil ko‘rdi. Ammo tirikchilikning og‘irlashuvi o‘qishga imkon bermaydi. “1891-yildan boshlab faqat qish kunlarida o‘quv, boshqa fasllarda mardikor ishladim”, deb yozadi Avloniy. Ko‘p o‘tmay bu ham barham topdi. U butunlay ishga sho‘ng‘ib ketdi. O‘zi aytganidek “binikor”likni o‘rgandi, “G‘isht quyish, suvoqchilik, pechkachilik, duradgorlik, ishlari” bilan mashG‘ul bo‘ldi [1]. Abdulla Avloniy amaldor oilasida tug‘ilmagan bo‘lsada o‘zining harakati bilan ham o‘qigan ham ishlagan bilim olgan ustachilik ishlarini ham bilgan.

Turkistondagi jadidchilik harakatining taniqli namoyandalaridan biri Abdulla Avloniyning o‘zining tarjimai holida 1900-yilda uylanganini va oila boshlig‘i bo‘lib qolganini eslab bunday yozgan: “Bu vaqtda butun oilani boqish uchun qish kunlarida ishlamoqqa to‘g‘ri kelganidan madrasani tashlab chiquvga to‘g‘ri keldi. Shu choG‘larda o‘zim mexnat ichida yashaganligimdan mullalarga va boylarga qarshi sherlar yoza boshladim. Madrasadan chiqib ketsam ham maorif ishlaridan chiqib ketmadim. Turli gazetalar o‘qishga tutindim. Shul zamonlarda Rossiyaning shaxarlarida chiqgan matbuot-gazeta va jurnallar bilan tanishib, o‘qib ma’lumotimni orttira bordim. “Tarjimon” gazetasini o‘qib, zamondan xabardor bo‘ldim 1904 -yildan jadidchilik to‘dasida ishlay boshladim. “Jadid maktabi” ochib, o‘qituvchilik qila boshladim [2].

Abdulla Avloniy jadidchilik harakatining eng faol vakillaridan biri bo‘lib, u Turkiston jamiyatini ma’rifat orqali isloh qilish g‘oyasini ilgari surgan. Jadidlar eski “usuli qadim” maktablarini tanqid qilib, yangi usuldagi maktablarni (usuli jadid) joriy etishni maqsad qilganlar. Avloniy bu jarayonda faqat nazariyotchi emas, balki amaliyotchi sifatida ham faol ishtirok etgan. U maktablar ochgan, darsliklar yozgan va o‘qitish metodikasini yangilagan [3].

Avloniy ta’limni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili deb bilgan. Uning fikricha, “tarbiya - hayot masalasi” bo‘lib, insonning kelajagi bevosita ta’lim sifatiga bog‘liqdir. U o‘quvchilarga faqat diniy bilim emas, balki dunyoviy fanlarni ham o‘qitish tarafdori bo‘lgan. Avloniy yaratgan darsliklar, xususan “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim” kitoblari yangi pedagogik tizim uchun muhim asos bo‘lib xizmat qilgan.Avloniy axloqni inson shaxsiyatining eng muhim jihati deb hisoblagan. Unga ko‘ra, ilmli, lekin axloqsiz inson jamiyatga foyda keltira olmaydi. Shu

sababli u ta’lim va tarbiyani ajratmasdan, bir butun jarayon sifatida ko‘rgan. Uning “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarida vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik va odob kabi fazilatlar keng yoritilgan [4].

Xulosa qilib aytganda, Abdulla Avloniyning ta’limga doir qarashlari va jadidchilik harakatidagi faoliyati Turkiston jamiyatida ma’rifatparvarlik g‘oyalarining rivojlanishida muhim bosqich bo‘ldi. U ta’limni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ko‘rib, eski, yodlashga asoslangan o‘qitish usullarini tanqid qildi va yangi usuldagi (jadid) maktablar tizimini qo‘llab - quvvatladi. Avloniy uchun ta’lim faqat bilim berish emas, balki insonni axloqan tarbiyalash, vatanparvarlik va milliy ongni shakllantirish vositasi ham edi. Shu sababli u ilm va tarbiyani ajralmas jarayon sifatida talqin qildi. Uning pedagogik qarashlarida milliy qadriyatlar bilan zamonaviy bilimlarni uyg‘unlashtirish g‘oyasi markaziy o‘rin egallaydi. Jadidchilik harakati doirasida Avloniy maktab islohotlari, darsliklar yaratish va yangi o‘qitish usullarini joriy etish orqali xalqning savodxonligini oshirishga katta hissa qo‘shdi. Uning bu faoliyati nafaqat o‘z davri uchun, balki bugungi ta’lim tizimi uchun ham dolzarb va ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Sa’dullayev Olim Oltinbek. “Jadidlar, Abdulla Avloniy” Yoshlar nashriyot uyi. – Toshkent. 2022. 4-5 bet

2. D.A. Alimova. “Jadidchilik: isloxot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. –Toshkent. 1999. 20-30 bet

3. Karimov N. “Jadidchilik harakati tarixi”. –Toshkent: Ma’naviyat, 2003.

4. “O‘zbek pedagogikasi tarixi”. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2010. Mualliflar jamoasi.

ABDULLAXON II DAVRIDA BUXORO XONLIGI

J.D.Yo‘ldashov
Urganch davlat pedagogika instituti
Jismoniy madaniyat kafedrasi
yoldoshovjavlon5@gmail.com
Annamurodov Diyorbek
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998937362607
diyorbekannamurodov05@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shayboniylar sulolasining eng qudratli hukmdorlaridan biri Abdullaxon II ning siyosiy faoliyati, davlat boshqaruvi tizimi, harbiy yurishlari, iqtisodiy islohotlari hamda madaniy-ma’rifiy hayot rivojiga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. XVI asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr hududida yuzaga kelgan siyosiy parokandalik sharoitida Abdullaxon II tomonidan markazlashgan davlatni tiklash jarayoni yoritiladi. Shuningdek, uning Xorazm va Xuroson yo‘nalishidagi tashqi siyosati, savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash borasidagi chora-tadbirlari hamda me’morchilik va tarixnavislik rivojiga ko‘rsatgan homiyligi ilmiy asosda bayon etiladi. Maqolada Abdullaxon II ning Movarounnahr tarixidagi o‘rni va ahamiyati manbalar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar. Abdullaxon II, Shayboniylar sulolasi, Buxoro xonligi, Movarounnahr, markazlashgan davlat, XVI asr, Xorazm, Xuroson, Safaviylar davlati, ichki siyosat, tashqi siyosat, harbiy yurishlar, iqtisodiy islohotlar, sug‘orish tizimi, Buyuk Ipak yo‘li, savdo aloqalari, me’morchilik, Abdullanoma, Hofiz Tanish Buxoriy.

Аннотация. В данной статье анализируется политическая деятельность Абдуллы Хана II, одного из самых могущественных правителей династии Шайбанидов, его вклад в развитие системы государственного управления, военные походы, экономические реформы, а также культурную и образовательную жизнь. Особое внимание уделяется

процессу восстановления централизованного государства Абдуллой Ханом II в условиях политического хаоса, возникшего на территории Трансоксианы во второй половине XVI века. Научным образом описаны его внешняя политика в направлении Хорезма и Хорасана, меры по укреплению торгово-экономических связей, а также покровительство развитию архитектуры и историографии. На основе источников раскрывается место и значение Абдуллы Хана II в истории Трансоксианы.

Annotation: This article analyzes the political activity, state administration system, military campaigns, economic reforms, and cultural contributions of Abdullakhan II, one of the most powerful rulers of the Shaybanid dynasty. It examines the process of restoring a centralized state in Movarounnahr during the period of political fragmentation in the second half of the 16th century. The study also highlights his foreign policy toward Khorezm and Khorasan, measures taken to strengthen trade and economic relations, as well as his patronage of architecture and historiography. The historical significance and role of Abdullakhan II in the history of Movarounnahr are revealed based on historical sources.

Keywords. Abdullakhan II, Shaybanid dynasty, Bukhara Khanate, Movarounnahr, centralized state, 16th century, Khorezm, Khorasan, Safavid state, domestic policy, foreign policy, military campaigns, economic reforms, irrigation system, Silk Road, trade relations, architecture, Abdullanoma, Hafiz Tanish Bukhari.

XVI asr Markaziy Osiyo tarixida Shayboniylar sulolasi hukmronligi muhim o‘rin tutadi. Bu sulolaning eng qudratli va siyosiy jihatdan yetuk vakillaridan biri Abdullaxon II (1534-1598) bo‘lib, u Buxoro xonligini markazlashgan va kuchli davlatga aylantirishga muvaffaq bo‘lgan hukmdordir. Abdullaxon II nafaqat harbiy salohiyati, balki davlat boshqaruvidagi islohotlari, iqtisodiy siyosati va madaniyat homiysi sifatidagi faoliyati bilan ham ajralib turadi. Uning hukmronligi davri Buxoro xonligining siyosiy barqarorlikka erishgan, hududiy jihatdan kengaygan va iqtisodiy-madaniy taraqqiyot yuz bergan bosqichi hisoblanadi.

Abdullaxon II Iskandarxonning o‘g‘li bo‘lib, Shayboniylar sulolasiga mansub edi. XVI asr o‘rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy parokandalik kuchaygan, viloyat hokimlari mustaqillikka intilgan, sultonlar o‘rtasida taxt uchun kurashlar avj olgan edi. Bunday vaziyat davlatning zaiflashishiga olib kelgan. Abdullaxon yoshligidanoq siyosiy kurashlarda ishtirok etib, harbiy va diplomatik tajriba orttirgan. U dastlab otasi Iskandarxon nomidan davlat ishlarini yuritgan bo‘lsa-da, amalda hokimiyatni o‘z qo‘liga olgan edi. 1583-yilda Iskandarxon vafotidan so‘ng Abdullaxon rasman Buxoro taxtiga o‘tirdi va mustaqil siyosat yurita boshladi.

Abdullaxon II ning asosiy maqsadi markazlashgan kuchli davlat barpo etishdan iborat edi. U eng avvalo ichki siyosiy tarqoqlikka barham berishga kirishdi. Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Hisor, Qarshi, Balx kabi muhim hududlar markaziy hokimiyatga bo‘ysundirildi. Ayrim hududlarda mahalliy sultonlar va beklar qarshilik ko‘rsatgan bo‘lsalarda, Abdullaxon qat’iy harbiy choralar orqali ularni taslim etgan. Shu tariqa Movarounnahr hud udlarida siyosiy birlik tiklandi. Bu esa davlatning mustahkamlanishiga asos yaratdi.

Abdullaxon II tashqi siyosatda ham faol bo‘lgan. Uning davrida Xorazm ustidan nazorat o‘rnatish muhim vazifalardan biri edi. Xorazm Amudaryo quyi oqimida joylashgan bo‘lib, savdo yo‘llari va strategik jihatdan katta ahamiyatga ega edi. Abdullaxon bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirib, Xorazmni Buxoro xonligi tarkibiga qo‘shishga erishdi. Shuningdek, Dashti Qipchoq hududlarida ham o‘z ta’sirini kuchaytirishga intildi. Qozoq sultonlari bilan munosabatlar ba’zan ittifoqchilik, ba’zan esa harbiy to‘qnashuv shaklida kechgan.

Safaviylar davlati bilan munosabatlar esa murakkab va ziddiyatli bo‘lgan. Xuroson hududi ikki davlat o‘rtasidagi asosiy bahsli hudud hisoblangan. Abdullaxon Balx va Hirot uchun olib borilgan kurashlarda faol ishtirok etgan. Ayrim davrlarda harbiy harakatlar, ayrim davrlarda esa diplomatik muzokaralar olib borilgan. Uning tashqi siyosati natijasida Buxoro xonligining mintaqadagi siyosiy nufuzi sezilarli darajada oshdi.

Davlat boshqaruvi tizimida Abdullaxon II an’anaviy musulmon siyosiy tuzumiga tayangan holda markazlashuv siyosatini kuchaytirdi. Devon tizimi takomillashtirildi, moliya va soliq yig‘ish tartibi nazorat ostiga olindi. Viloyatlar beklar orqali boshqarilgan bo‘lsa-da, ularning mustaqil harakat qilishiga yo‘l qo‘yilmadi. Harbiy tizim qayta tashkil etilib, markaziy qo‘shin kuchaytirildi. Bu ichki xavfsizlikni ta’minlash va tashqi tahdidlarga qarshi turishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Iqtisodiy sohada Abdullaxon II katta e’tibor qaratgan yo‘nalishlardan biri sug‘orish tizimlarini rivojlantirish bo‘lgan. Amudaryo va Zarafshon daryolari havzasida yangi ariqlar qazilgan, eski sug‘orish inshootlari ta’mirlangan. Bu qishloq xo‘jaligi ish lab chiqarishining o‘sishiga olib kelgan. Dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik va hunarmandchilik ham rivojlangan. Shaharlar iqtisodiy markaz sifatida taraqqiy etgan. Buxoro, Samarqand, Toshkent va Balx yirik savdo va hunarmandchilik markazlariga aylangan.

Buyuk Ipak yo‘lining Movarounnahr orqali o‘tgan yo‘nalishlari faoliyatini davom ettirgan. Savdo aloqalari Eron, Hindiston, Rossiya va Usmoniylar davlati bilan olib borilgan. Karvonsaroylar, rabotlar va bozorlar qurilishi savdo infratuzilmasining rivojlanishiga xizmat qilgan. Pul muomalasini tartibga solish maqsadida tanga zarbi yo‘lga qo‘yilgan.

XVI asr Markaziy Osiyo tarixida Shayboniylar sulolasi hukmronligi muhim o‘rin tutadi. Bu sulolaning eng qudratli va siyosiy jihatdan yetuk vakillaridan biri Abdullaxon II (1534-1598) bo‘lib, u Buxoro xonligini markazlashgan va kuchli davlatga aylantirishga muvaffaq bo‘lgan hukmdordir. Abdullaxon II nafaqat harbiy salohiyati, balki davlat boshqaruvidagi islohotlari, iqtisodiy siyosati va madaniyat homiysi sifatidagi faoliyati bilan ham ajralib turadi. Uning hukmronligi davri Buxoro xonligining siyosiy barqarorlikka erishgan, hududiy jihatdan kengaygan va iqtisodiy-madaniy taraqqiyot yuz bergan bosqichi hisoblanadi.

Abdullaxon II Iskandarxonning o‘g‘li bo‘lib, Shayboniylar sulolasiga mansub edi. XVI asr o‘rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy parokandalik kuchaygan, viloyat hokimlari mustaqillikka intilgan, sultonlar o‘rtasida taxt uchun kurashlar avj olgan edi. Bunday vaziyat davlatning zaiflashishiga olib kelgan. Abdullaxon yoshligidanoq siyosiy kurashlarda ishtirok etib, harbiy va diplomatik tajriba orttirgan. U dastlab otasi Iskandarxon nomidan davlat ishlarini yuritgan bo‘lsa–da, amalda hokimiyatni o‘z qo‘liga olgan edi. 1583-yilda Iskandarxon vafotidan so‘ng Abdullaxon rasman Buxoro taxtiga o‘tirdi va mustaqil siyosat yurita boshladi.

Abdullaxon II ning asosiy maqsadi markazlashgan kuchli davlat barpo etishdan iborat edi. U eng avvalo ichki siyosiy tarqoqlikka barham berishga kirishdi. Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Hisor, Qarshi, Balx kabi muhim hududlar markaziy hokimiyatga bo‘ysundirildi. Ayrim hududlarda mahalliy sultonlar va beklar qarshilik ko‘rsatgan bo‘lsalar-da, Abdullaxon qat’iy harbiy choralar orqali ularni taslim etgan. Shu tariqa Movarounnahr hududlarida siyosiy birlik tiklandi. Bu esa davlatning mustahkamlanishiga asos yaratdi.

Abdullaxon II tashqi siyosatda ham faol bo‘lgan. Uning davrida Xorazm ustidan nazorat o‘rnatish muhim vazifalardan biri edi. Xorazm Amudaryo quyi oqimida joylashgan bo‘lib, savdo yo‘llari va strategik jihatdan katta ahamiyatga ega edi. Abdullaxon bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirib, Xorazmni Buxoro xonligi tarkibiga qo‘shishga erishdi. Shuningdek, Dashti Qipchoq hududlarida ham o‘z ta’sirini kuchaytirishga intildi. Qozoq sultonlari bilan munosabatlar ba’zan ittifoqchilik, ba’zan esa harbiy to‘qnashuv shaklida kechgan.

Safaviylar davlati bilan munosabatlar esa murakkab va ziddiyatli bo‘lgan. Xuroson hududi ikki davlat o‘rtasidagi asosiy bahsli hudud hisoblangan. Abdullaxon Balx va Hirot uchun olib borilgan kurashlarda faol ishtirok etgan. Ayrim davrlarda harbiy harakatlar, ayrim davrlarda esa diplomatik muzokaralar olib borilgan. Uning tashqi siyosati natijasida Buxoro xonligining mintaqadagi siyosiy nufuzi sezilarli darajada oshdi.

Davlat boshqaruvi tizimida Abdullaxon II an’anaviy musulmon siyosiy tuzumiga tayangan holda markazlashuv siyosatini kuchaytirdi. Devon tizimi takomillashtirildi, moliya va soliq yig‘ish tartibi nazorat ostiga olindi. Viloyatlar beklar orqali boshqarilgan bo‘lsa-da, ularning

mustaqil harakat qilishiga yo‘l qo‘yilmadi. Harbiy tizim qayta tashkil etilib, markaziy qo‘shin kuchaytirildi. Bu ichki xavfsizlikni ta’minlash va tashqi tahdidlarga qarshi turishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Iqtisodiy sohada Abdullaxon II katta e’tibor qaratgan yo‘nalishlardan biri sug‘orish tizimlarini rivojlantirish bo‘lgan. Amudaryo va Zarafshon daryolari havzasida yangi ariqlar qazilgan, eski sug‘orish inshootlari ta’mirlangan. Bu qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘sishiga olib kelgan. Dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik va hunarmandchilik ham rivojlangan. Shaharlar iqtisodiy markaz sifatida taraqqiy etgan. Buxoro, Samarqand, Toshkent va Balx yirik savdo va hunarmandchilik markazlariga aylangan.

Buyuk Ipak yo‘lining Movarounnahr orqali o‘tgan yo‘nalishlari faoliyatini davom ettirgan. Savdo aloqalari Eron, Hindiston, Rossiya va Usmoniylar davlati bilan olib borilgan. Karvonsaroylar, rabotlar va bozorlar qurilishi savdo infratuzilmasining rivojlanishiga xizmat qilgan. Pul muomalasini tartibga solish maqsadida tanga zarbi yo‘lga qo‘yilgan. Bu iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga yordam bergan.

Madaniy hayot Abdullaxon II davrida yuksalish bosqichiga ko‘tarildi. U ilm-fan va diniy ta’limni qo‘llab-quvvatlagan. Buxoroda Abdullaxon madrasasi, Modarixon madrasasi kabi yirik me’moriy obidalar qurilgan. Masjid, madrasa, ko‘prik va karvonsaroylar bunyod etilishi shaharsozlik madaniyatining rivojlanishiga olib kelgan. Bu obidalar bugungi kunda ham o‘zining tarixiy va me’moriy ahamiyatini saqlab qolgan.

Tarixnavislik sohasida Hofiz Tanish Buxoriy tomonidan yozilgan “Abdullanoma” asari muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarda Abdullaxon II ning siyosiy faoliyati, harbiy yurishlari va davlat boshqaruvi batafsil bayon etilgan. Bundan tashqari, boshqa tarixiy manbalarda ham uning faoliyati keng yoritilgan. Bu esa Abdullaxon davrining manbashunoslik jihatidan yaxshi o‘rganilganligini ko‘rsatadi.

Abdullaxon II ning siyosiy faoliyati natijasida Movarounnahrda nisbiy tinchlik va barqarorlik o‘rnatildi. Ichki nizolar kamaydi, iqtisodiy taraqqiyot uchun sharoit yaratildi. Biroq uning vafotidan so‘ng markazlashgan tizim zaiflashdi. 1598-yilda Abdullaxon II vafot etgach, Shayboniylar sulolasida siyosiy inqiroz boshlandi va tez orada sulola hukmronligi tugadi. Hokimiyat Ashtarxoniylar sulolasiga o‘tdi.

Tarixiy jihatdan Abdullaxon II Movarounnahrda markazlashgan davlatni tiklagan, hududiy yaxlitlikni ta’minlagan va iqtisodiy-madaniy rivojlanish uchun mustahkam asos yaratgan hukmdor sifatida baholanadi. U Shayboniylar sulolasining eng yirik va qudratli vakili sifatida tarixda muhim o‘rin egallaydi. Uning siyosati Markaziy Osiyo tarixida XVI asrning eng muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. Abdullaxon II shaxsiyati kuchli iroda, siyosiy donishmandlik, harbiy mahorat va davlat manfaatlariga sadoqat kabi fazilatlari bilan ajralib turadi. Shu sababli u O‘zbekiston davlatchiligi tarixida alohida e’tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. – Toshkent: Fan, 1999.
2. Ahmedov B. A. O‘zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
3. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Azamat Ziyo. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. – Toshkent: Sharq, 2001.
5. Sagdullayev A., Ahmedov B. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Universitet, 2012.
6. O‘zbekiston tarixi (XVI-XIX asrlar). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
7. Bartold V. V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1990

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING HAYOTIVA JADIDCHILIK HARAKATIDAGI O‘RNI

Xujamatov Intizom Jumaboyevich
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975282947 intizomofficial@gmail.com
Baltayev Asadbek Anvarbek o‘g‘li
UrDPI tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
asadbekbaltayev59@gmail.com
+998990627669

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiy ning hayoti, ilmiy-ma’rifiy faoliyati hamda jadidchilik harakatidagi o‘rni yoritib beriladi. Unda Behbudiyning Turkiston jamiyatini taraqqiyotga yetaklash, xalqni ilm-ma’rifatga chorlash, yangi usul maktablarini rivojlantirish va matbuot orqali milliy ongni uyg‘otish yo‘lidagi xizmatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, uning pedagogik, publitsistik va dramaturgik faoliyati orqali jadidchilik g‘oyalarining keng tarqalishiga qo‘shgan hissasi ko‘rsatib beriladi. Maqolada Behbudiy merosining bugungi kunda ham ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati yuqori ekanligi ta’kidlanadi.

Аннотация: В данной статье освещается жизнь, научная и образовательная деятельность Махмудхоя Бехбудия и его роль в движении джадидов. Анализируются заслуги Бехбудия в деле продвижения туркестанского общества к прогрессу, призыва народа к науке и образованию, развития новых школ мысли и пробуждения национального самосознания посредством прессы. Также показан его вклад в широкое распространение идей джадидов благодаря его педагогической, журналистской и драматургической деятельности. В статье подчеркивается, что наследие Бехбудия и сегодня имеет большое духовное и образовательное значение.

Annotation: This article highlights the life, scientific and educational activities of Mahmudkhoj Behbudiy, and his role in the Jadid movement. It analyzes Behbudiy's services in leading Turkestan society to progress, calling the people to science and education, developing new schools of thought, and awakening national consciousness through the press. It also shows his contribution to the widespread dissemination of Jadid ideas through his pedagogical, journalistic, and dramaturgical activities. The article emphasizes that Behbudiy's legacy is still of great spiritual and educational importance today.

Kalit sòzlar: Behbudiy, Ismoil G‘aspirali, Turkiston, jadidchilik, jadid maktabi, ma’rifatparvarlik, uyg‘onish, matbuot.

Ключевые слова: Бехбуди, Исмаил Гаспирали, Туркестан, джадидизм, школа джадидов, Просвещение, возрождение, пресса.

Keywords: Behbudiy, Ismail Gaspirali, Turkestan, Jadidism, Jadid school, enlightenment, revival, press.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida ma’rifatparvarlik va yangilanish g‘oyalari kuchayib bordi. Bu jarayon tarixda jadidchilik harakati nomi bilan mashhur bo‘ldi. Jadidchilik harakatining asosiy maqsadi xalqni jaholatdan chiqarish, zamonaviy ilm-fan asosida ta’lim berish, milliy ongni uyg‘otish va jamiyatni taraqqiyot yo‘liga olib chiqish edi. Ushbu harakatning eng yirik namoyandalaridan biri Mahmudxo‘ja Behbudiy hisoblanadi. U nafaqat ma’rifatparvar, balki pedagog, jurnalist, dramaturg va siyosiy arbob sifatida ham jadidchilik g‘oyalarining rivojiga katta hissa qo‘shgan.

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875-yil 20-yanvarda Samarqand shahrining Yomini mahallasida imom–xatib Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li xonadonida tug‘ilgan. Otasi Ahmad Yassaviy avlodidan. Otasining buvasi Niyozxo‘janing asli kelib chiqishi urganchlik bo‘lib, Samarqandga XVIII asr oxirida, amir Shohmurod hukmronlik davrida ko‘chib kelgan. 1868 -yilda rus askarlari Samarqandga bostirib kirgandan keyin otasi Behbudxo‘ja oilasini olib Baxshitepa qishloG‘iga

ko‘chib o‘tgan va shu qishloqda imomlik qilgan. Behbudiyning onasi esa muftiy Odil Mansur o‘g‘lining singlisi bo‘lgan. Behbudiy dastlab otasidan Qur’on ilmini o‘rgangan, keyinchalik 6-7 yoshlarida tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘lida o‘qib, savod chiqargan. 15 yoshida boshqa bir tog‘asi Mulla Odil o‘zi mudarrislik qilgan madrasada o‘qitib ta’lim bergan. Behbudiylar oilasi ma’rifatparvar va ziyoli bo‘lgan. Ikki singlisi ham o‘qib, tahsil olgan. Qur’onni yaxshi bilgan. Katta singlisi Huriniso “qoribegim” unvoniga ega bo‘lgan. 1893-yilda onasi, 1894-yilda otasi vafot etgan. [uz.wikipedia.org].

Mahmudxo‘ja Behbudiy otasi vafot etganidan so‘ng o‘shni tark etib, kasbkorlik qilishga majbur bo‘ladi. Samarqand muzofati ‘‘Chashmai ob’’ da endigina qozi bo‘lgan tog‘asi Muhammad Siddiq huzurida mirzolik xizmatida ishladi. Bu yerda ikki yil xizmat chog‘ida, qozixona ishlari bilan keng tanishdi. Ish yuritish, huquqqa xos hamda muftilikka tegishli barcha yumushlardan xabardor bo‘ldi. U ikki yildan so‘ng «Qlbdu» bo‘lisiga o‘tib mirzolik qiladi va tez orada muftilikka ko‘tariladi. 1916-yilgacha shu yerda ishlaydi. Behbudiy makkaga borish uchun jiddiy tayyorgarlik ko‘radi, arab tilini o‘rganadi, islom nazariyalari bilan tanishadi. Hajni yetuklik imtihoni deb biladi va nihoyat 27 yoshida Makkada bo‘lib, Hoji va mufti unvonlari bilan qaytadi. Sharq xalqlarining ma’naviy hayotida, maktab-maorifida chinakam to‘ntarish yasagan, turkiy qavmlarning chinakam iftixori bo‘lgan Ismoilbek Gaspirali tomonidan ishlab chiqilgan «usuli jadid»da nomi tarixda katta o‘rin tutgani singari, Behbudiyning nomi ham Turkiston maktab-maorifida keng o‘rin egallaydi. U birinchi bo‘lib o‘lkada bu yangicha usuldagi maktablarni tashkil etishni targ‘ibotchilaridan hamda amaliyotchilaridan hisoblanadi. Bu sohada Behbudiy Ismoilbek Gapiralidan ko‘p yangi tomonlarni o‘rgandi. «Tarjimon» gazetasi Behbudiy uchun vaziyatni anglashda zaruriy vosita bo‘ldi. Gazetaning dastlabki sonlarida: «Bir bechora faqirni ko‘rsak, achinamiz. O‘layotgan bechorani ko‘rsak, yuragimiz iztirobdan o‘rtanadi. Hatto biror hayvonning qiynalishi rahmimizni keltiradi. Lekin bir emas, minglab kishilarning, butun bir xalqning jaholatdan mislsiz qiynalayotganini ko‘rmaymiz…», deb yozilgan satrlar bor. Keyin
«Tarjimon» sahifalarida yangi maktablar tashkil etish, ilg‘or va yangi fikrlarni berish keng o‘rin egalladi. Bu esa Ismoilbek Gaspiralining birinchi tomonidan millatlar qarindoshligini himoya etsa, ikkinchi tomondan umummadaniy xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shuning uchun ham Behbudiy o‘ziga Gaspiralining tutgan yo‘lini tanlaydi va undan maslahatlar oladi hamda maslakdosh bo‘ldilar. [S.O‘. Sharifzoda, O.A. Otajonov, X.S. Salavatova, H.Q. Karimov, M.Z. Yunusxo‘jayev, Pedagogika nazariyasi va tarixi ll-qism, 235-236-b]. Menimcha Behbudiyning otasi vafot etgandan keyin ham o‘qib ham ishlab oilasiga yordam berishi, bugungi yosh avlod uchun ibratdir. Shuncha qiyinchiliklarga qaramay ham ilm olish yo‘lidagi sabr matonati buning yaqqol misolidir.

U ham jadidchilik harakatining tamal toshi bo‘lgan maktab islohotiga qattiq kirishdi. Uning tashabbusi va G‘ayrati bilan 1903-yilda Samarqand atrofidagi Halvoyi (S. Siddiqiy), Rajabamin (A. Shakuriy) qishloqlarida Mahmudxo‘ja Behbudiy yangi maktablar tashkil qilindi. Adib ushbu maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. Ketma-ket uning «Risolayi asbobi savod» (1904), «Risolayi jug‘rofiyayi umroniy» (1905), «Risolayi jug‘rofiyayi Rusiy» (1905), «Kitobatul atfol» (1908), «Amaliyoti islom» (1908), «Tarixi islom» (1909) kabi kitoblari paydo bo‘ladi. Mahmudxo ja Behbudiy 1903-1904-yillarda Moskva, Peterburgga boradi, 1906-yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorodda bo‘ladi. Bular sayohat emas, xizmat safari edi. Masalan, Nijniy Novgorodda 1906-yilning 23-avgustida Rossiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag‘ishlangan qurultoy chaqiriladi. Behbudiy ushbu syezdda turkistonlik vakillarning boshlig‘i sifatida qat– nashdi va Turkistondagi vaziyat va musulmonlar ahvoli borasida katta nutq so zlaydi. 25 kunga cho zilgan bu safar haqida Behbudiy so‘ngroq shunday ma'lumot bergan Jadidlar edi: “1325 sanayi hijriyasinda Rusiya musulmonlarining muhtaram ziyoli va akobirlarining Nijniy yorminkasinda milliy ishlar to‘g‘risinda mashvarat qila turgan majlisga musharraf bo‘lmoq uchun O‘runburg yo‘li ila Maskuf, Peterburg, Qozon vositasila

Nijniy Nougo‘rud borib edim”. [Jadidlar, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Yoshkar nashriyot uyi, – Toshkent; 2022, 11-13-b].

Behbudiy o‘z davridagi bolalarning ta’lim-tarbiyasi masalasi o‘ylantiradi. U yomon tarbiyali bola butun oilani halokatga olib kelishini, bunga, avvalo, ota-onalarning o‘zlari sabab bo‘layotganini aytadi. Toshmurodning odobsiz bo‘lib o‘sishiga Boyning o‘zi sababchi: uning odobsizligi, maqtanchoqligi, o‘jarligi, mol-dunyoga o‘chligi o‘g‘lini ham shu ko‘yga soladi. Toshmurod o‘n olti yoshga kirgan bo‘lsa ham eski maktabga ham, yangi maktabga ham bormaydi, takasaltanglik, buzuqlik va maishat bilan kun kechiradi. Asarning ichiga chuqurroq kira borgan sari, bolaning otaga, otaning bolaga o‘zaro juda mos, bir-biriga juda mutanosib, bir olamning ikki pallasidek o‘xshash ekanini idrok etamiz. «Padarkush» asarida biz ta’lim-tarbiyaning bosh maskani oila, ota-ona ekani haqida g‘oyat muhim fikr borligini sezamiz. Behbudiy bu asarda o‘z g‘oyalarini, ya’ni ta’lim–tarbiyaning buzilib ketishiga oilaning o‘zi sabab bo‘layotganini tomoshabin qalbiga chuqur singdirishga intiladi. Behbudiy aslida Turkiston xalqining hammasini boy va badavlat qilish yo‘llarini o‘ylaydi. Ammo ommaviy farovonlikka erishmoq uchun ilm-ma’rifat va ta’lim-tarbiyani to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish zarurligini tushunadi, fuqarolarning ma’naviy dunyosini boyitmay turib, moddiy boyligini oshirib bo‘lmasligini tushunadi.[N.S. Atayeva, F. RasuIova, M. Salayeva, S. Hasanov. Umumiy pedagogika. (Pedagogika tarixi). O‘quv qo‘llanma, I-kitob, – Toshkent: 2012, 541-bet]. Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zining Padarkush asarida yosh avlod tarbiyasida oila va ota-onaning roli nihoyatda muhim ekanini ko‘rsatadi. Asarda noto‘g‘ri tarbiya va ota-onaning beparvoligi farzandning yomon yo‘lga kirishiga sabab bo‘lishi mumkinligi tasvirlanadi.

Xulosa qilib aytganda, Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston jadidchilik harakatining eng yirik namoyandalaridan biri bo‘lib, u xalqni ilm-ma’rifatli qilish, milliy ongni uyg‘otish va jamiyatni yangilash yo‘lida katta xizmat qilgan. U nafaqat ma’rifatparvar pedagog, balki publitsist, dramaturg va jamoat arbobi sifatida ham faoliyat yuritib, yangi usuldagi maktablar ochilishiga, matbuot rivojiga va zamonaviy ta’lim g‘oyalarining tarqalishiga katta hissa qo‘shgan. Behbudiy o‘zining asarlari, maqolalari va sahna asarlari orqali xalqni jaholatdan qutulishga, ilm-fan va taraqqiyot sari intilishga da’vat etdi. Uning jadidchilik harakatidagi faoliyati Turkiston jamiyatining ijtimoiy-madaniy rivojida muhim o‘rin tutdi. Shuning uchun ham Behbudiy merosi bugungi kunda ham milliy uyg‘onish, ma’rifat va taraqqiyot g‘oyalarining muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. uz.wikipedia.org.
2. S.O‘. Sharifzoda, O.A. Otajonov, X.S. Salavatova, H.Q. Karimov, M.Z. Yunusxo‘jayev. Pedagogika nazariyasi va tarixi ll-qism, 235-236-b.
3. Jadidlar. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Yoshkar nashriyot uyi. – Toshkent 2022, 11-13-b.
4. N.S. Atayeva, F. RasuIova, M. Salayeva, S. Hasanov. Umumiy pedagogika. (Pedagogika tarixi). O‘quv qo‘llanma, I-kitob. – Toshkent: 2012, 541-bet.

QO‘NG‘IROTLAR DAVRIHUKMDORLARINING ILM-FAN VA MADANIYAT SOHASIDAGI SIYOSATI

Ro‘zibayeva Fazilat Xasanboy qizi
UrDPI 1-bosqich
tarix yo‘nalishi talabasi
+988 95 845 20 07

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qo‘ng‘irotlar sulolasining mashhur vakili Muhammad Rahimxon II ning Xiva xonligi taxtiga o‘tirishi, davlatni oqiloa boshqarishi, ilm-fan va madaniyat, ta’lim, shu bilan birga mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga doir islohotlari, masjid -madrasalar qurilishi va ta’minoti, Muhammad Rahimxon II madrasasi haqida ma’lumotlar beriladi.

Kalit so‘zlar: Muhammad Rahimxon II, Ogahiy, Komil Xorazmiy, litografiya, Xudoybergan Devonov, Muhammad Rahimxon II madrasasi, ilm-fan, adabiyot, tilla tangalar.

Аннотация: Вданной статье представлена информация о восшествии на престол Хивского ханства Мухаммада Рахимхана II, известного представителя династии Кунгир, о его мудром управлении государством, реформах в науке, культуре, образовании, а также в сотциально–экономической жизни страны, о строительстве и содержании мечетей–медресе и медресе Мухаммада Рахимхана II.

Ключевые слова: Мухаммад Рахимхан II, Огаий, Камиль Хоразми, Худойберган Девонов, мдресе Мухаммад Рахимхон II, наука,литература, золотые монеты.

Abstract: This article provides information about the accession of Muhammad Rahimkhan II, a famous representative of the KunG‘ir dynasty, to the throne of the Khiva Khanate, his wise governance of the state, his reforms in science, culture, education, as well as the socio-economic life of the country, the construction and maintenance of mosques-madrasas, and the madrasa of Muhammad Rahimkhan II.

Keywords: Muhammad Rahimkhan II, Ogahiy, Kamil Khorezmi, Khudoybergan Devonov, Muhammad Rahimkhan II madrasa, science, literature, gold coins.

Hijriy 1281-yil sumbulaning oxiri, rabius soniyning 21-kuni, milodiy hisobda 1864-yil 22-sentyabrda Xiva taxtiga Muhammad Rahim to‘ra keladi. Bu vaqtda u 19 yoshda edi. Uning taxtga o‘tirishiga Xasan Murod qo‘shbegi va Rahmatulloh yasovulboshining xizmatlari katta bo‘ldi. Chunki ular Ark ichiga umaro va a’yonlarni to‘plab, maslahatlashib, Bobojon to‘raning (Muhammad Rahimning yoshlikdagi ismi) xon bo‘lib saylanishi uchun qattiq turadilar. Bu kuni jarchilar “davr-davr, Muhammad Rahim Bahodirxon davri” deb jar soladilar. Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxoni soniy (xivacha Madrimxon II) saltanat taxtiga o‘tirgandan so‘ng uning sharafiga barcha shoir-u olimlar tarixu qasidalar va masnaviylar aytib shohona in`omlar oladilar. Jumladan, Ogahiy 200 misradan iborat qasida yozdi. Bu qasida xalq orasida mashhur bo‘lib, “Qasidayi nasihat” nomini oldi. Madrimxon Xorazmning mashhur o‘ymakori Xudoybergan muhrqanga bu qasidani marmar toshiga bitishni buyurdi. Bu marmar tosh hozir Ichan qal’a muzey-qo‘riqxonasi Amaliy san’at bo‘limida saqlanadi. Ogahiy bu qasidada yosh xonga nasihat qilib yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi, adolatli bo‘lishga chaqiradi. Muhammad Rahimxon II mustaqil 10 yilxonlik qiladi. Bu davrda xon o‘zidan oldingi xonlar kabi turkman yovmutlariga qarshi kurash olib boradi.

1874-yilda Madrimxonning buyrug‘i bilan Erondan Xivaga kitob bosish uskunalari bilan Ibrohim sulton shartnoma asosida chaqirib olindi. U Xivada, O‘rta Osiyoda birinchi matbaa toshbosma - litografiyani yo‘lga qo‘yadi. Unga shogirt tushgan Otajon Obdol o‘g‘li tezlikda bu san`at sirlarini o‘rganib, Xiva kitob bosmaxonasiga asos solidi. Xonning o‘zi Feruz (baxtli, toleli, G‘olib) taxallusi bilan she’rlar yozadi, saroyga qirqqa yaqin shoir va bastakorlarni to‘plab haftada ikki marta she’rxonlik kechalarini o‘tkazar edi. Shoirlarning yozgan she’rlarini toshbosmadan chiqarishga yordam berardi. Xonning o‘zi Pahlavon Mahmudning 350 ruboiysini qo‘lda ko‘chirib kitob qilgan. Shoir va bastakor xondan bizgacha bir necha qo‘lyozma, toshbosma holida chop etilgan devonlar yetib kelgan. Ulardan 2 tasi Leningradda, 4 tasi Toshkentda, 2 tasi Xiva muzuy-qo‘riqxonasida saqlanmoqda [1.K. Xudoyberganov] .

XIX asr oxirida Xorazmning hukmdori Muhammad Rahimxon II nemis-mennonitlarining bir necha oilasiga o‘lkada yashashga ruxsat berdi. Ulardan eng yoshi ulug‘i Vilgelm Penner, mahalliy aholi tilida Panor buvada yosh Xudoybergan Devonov birinchi marotaba fotoapparatni ko‘radi va undan foydalanishga ruxsat so‘raydi. Keyinchalik, Panor buva shogirdining muaffaqiyatlaridan xursand bo‘lib, fotoapparatni unga sovg‘a qiladi. Shunday qilib, 1903-yildan boshlab Xudoybergan Devonov Xivaning minoralari va hamyurtlarini suratga ola boshlaydi. Avvaliga bu diniy ulamolarning noroziligiga uchraydi. Biroq fotosuratchini har qanday yangiliklarga qiziqqan Muhammad Rahimxon o‘z himoyasiga oladi. Hukmdor Xudoyberganga o‘zining suratini olishni buyurgan, keyin esa uni o‘z devoniga ishga taklif qilgan. 1907-yilda

Xudoybergan Devonov Xiva xonligining bir guruh vakillari bilan birga Sankt-Peterburgga safar qilgan. Bu yerda 29 yoshli Xudoybergan foto sirlarini o‘rganishni davom ettiribgina qolmay, kinomatografiya bilan ham qiziqib qolgan. U o‘z ona yurtiga qaytib, Xorazmga birinchi kinoapparatni olib kelgan [5. http://xorazmiy.uz] .

Xonning tashabbusi bilan Komil Xorazmiy ustozdan shogirtga og‘zaki o‘tib kelinayotgan musiqa san’atiga nota yaratdi, endilikda bastalangan kuy qog‘ozga yozilib, umri abadiy bo‘ldi. Xorazm 6,5 maqomi to‘ldirilib, “tanbur chizig‘i” ga joylab notalashtirildi. Muhammad Rahimxon II ning 1898-yil 12-apreldagi farmoni bilan xonlik hududlarida qadimdan qolgan muzeybob buyumlar to‘plana boshlandi. Xonning viloyat hokimlariga yo‘llagan buyrug‘i shunday edi: “qadimdan qolgan yodgor narsalarni yo‘q qildurmasinlar, har bir ko‘xna joy va qal’a, imoratlar bo‘lsa, ne tariqa bino bo‘lgonlarini ba ko‘xna tilla va fullar bo‘lsa borib topib munda yuborsinlar”. Xorazmning osori atiqalari 1890-yil Toshkentda, 1890-yil Parijda, 1895-yil Nijniy Novgorod Butunrossiya ko‘rgazmasida, 1904-yilda Amerikaning Missuri shtati oliy shahrida o‘tgan xalqaro ko‘rgazmalarda namoyish etiladi. Xon Pahlavon Mahmud maqbarasida yozgi masjid va ayvon qurdirgan. Uning targ‘ibi bilan Matmurod va Matniyoz devonbegilar, Yusuf va Qadam yasovulboshilar, Matpanoxboy, Qozi kalon Salim Oxun, Do‘st a’lam va boshqalar madrasalar qurdilar. Muhammad Rahimxon II davrida Xiva xonligida 742 ming kishi yashagan. 1500 maktabda o‘rtacha 30 o‘quvchidan yiliga 45000 o‘quvchi savodini chiqarib, 130 madrasada o‘rtacha 50 talabadan yiliga 6,5 ming kishi oliy ma’lumotli bo‘lgan. Buning dalili sifatida E.Jelyabujskiyning so‘zlariga e’tibor qaratamiz: “ Xiva va Turkmaniyada o‘quv yurtlari yoki madrasalar juda ko‘p, ularning qurilishi va ta’minoti uchun hukmdorlar bilan bir qatorda xalqning o‘zi ham qattiq jonbozlik ko‘rsatadi. Aholining ma’lumoti va o‘qitilishi bilan ruhoniylar shug‘ullanadilar “ [2. E. Jelyabijskiy.] .

Muhammad Rahimxon II davrida xonlik bozorlarida avvalgi zamonlardagidek oltin, kumush va misdan ishlangan tangalar muomalada bo‘lgan. Oltin tanga tilla deb atalgan va uning 2 xil turi bo‘lgan. Har ikkala tanganing bir tomonida turkiy tilda hukmdorning ismi-sharifi, ikkinchi tomonida esa arab tilida zarb etilgan joyi, yili va Qur’ondan oyat bitilgan. Katta tanga 1 tillo-puxta tilla shu vaqtning rus puliga 3 so‘m 60 tiynga, kichik tanga-yarim tillo 1 so‘m 80 tiynga, tilla 18, yarim tilla 9 kumush tangaga teng bo‘lgan. Kumush tanganing diametri 18-20 mm bo‘lib, bir tomoniga “Zarb dorus-salom Xorazm” (Xorazm poytaxtida zarb qilingan) so‘zlari va yili yozilgan. Ikkinchi yuzasiga esa hukmdorning ismi yozilgan. Sayid Muhammadxon va Muhammad Rahimxon II davrida bunday tangalar juda ko‘p miqdorda zarb qilingan.

Xon davrida ko‘pgina qurlilish va me’morchilik ishlari amalga oshirilgan. Xon Ko‘hna Arkning oldida peshtoqini Ark darvozasiga qaratib 76 xujrali katta madrasa qurdirgan. An’anaviy uslubda qurilgan bu to‘rtburchak rejali, burchaklari guldastasimon madrasa arxitekturasida talabalarning yashash xonalari qo‘shimcha bo‘lim bilan ta’minlanib, mukammallashtirilgan. Madrasada yozgi va qishgi masjidlar, darsxona, kutubxona va talabalar yotoqxonasi bo‘lgan. Uning vaqfi uchun xon 2941 tanob (2,5 tanob – 1 gektar) yer ajratgan. Chiroyli koshinlar bilan beztilgan madrasaning ochilish marosimida zamonasining fuzalo va shuarolari ta’riflar va qasidalar aytib, xondan in’omlar olganlar. Xon o‘z a’yonlari, qarindoshlari, qurilishda ishlagan usta va hunarmandlarga qilgan xarajatlaridan tashqari bu to‘yda 118 tillo sochgan. Madrasaning peshtoqiga arab tilida shunday yozuvlar bitilgan: “Ushbu muborak binoni zamon sultoni va dunyo xoqoni, Allohning xalifasi va soyasi, g‘alabalar va shuhratlar egasi, yengilmas qudrat sohibi, mamlakatlarni fath qiluvchi Sayyir Muhammad Rahim Bahodirxon bunyod qildirgan. Sana 1289 (1872). Eshik tepasiga o‘ymakor usta Pahlavonniyoz Xorazmiy tomonidan marmar taxtachaga shoir Komil Xorazmiyning forscha tarixi yozilgan:

Falak kab shavkatga ega bo‘lgan shoh,
Saltanatda so‘zi o‘tkir va qudratlidir.
Saltanat taxtiga yetgach uning qadami,
Muborakligidan Xorazm jannatga aylandi.

Ushbu savoblar makonini o‘ sahovati bilan,
Yuksak martabali olimlar uchun bunyod qildi.

Madrasa ichki hovlisining to‘tta peshtoqiga Ogahiy bilan Komil Xorazmiyning ikkitadan she’riy tarixlari yozilgan [3. K. Xudoyberganov].

1890-yilda Xiva shahrida tug‘ilgan usta naqqosh, tarixchi Abdulla Boltaboyevning ma’lumotlariga ko‘ra, madrasa oldidagi xujralarning qibla (janub) tomonidagisini Pahlavon mirzaboshi, orqa(shimol) tomondasini Ibrohim xo‘ja o‘z hisobidan qurgan. Muhammad Rahimxon II ning nomidagi bu madrasada diniy shariat peshvolari qozi-kalon, a’lam, muftiylar istiqomat qilib, arz-da’volar shariat yo‘li bilan hal bo‘ladigan (qozixona) madrasa adi [4. A. Boltayev].

Muhammad Rahimxon II mamlakat ichida amalga oshirgan xizmatlari uchun Rus podshohlari tomoidan munosib taqdirlanib borgan. Jumladan, 1883-yil 11-mayda “Muqaddas Anna” ordeni bilan, 1896-yil fevralda “Janob oliylari” unvoni bilan taqdirlangan. Shu yili 14-mayda yozilgan yorlig‘ida shunday so‘zlar keltirilgan: “Janobi oliylari, Siz boshqarayotgan xalqning tinch va farovon turmush kechirayotgan xonlikdagi rus va mahalliy xalqlarning a’lo darajadagi munosabatlari va Sizning samarali faoliyatingizni hisobga olib, Sizga o‘zimning iltifotimni bildirib, Siz Janob oliylarini O‘zimning shonli armiyam ro‘yxatiga general–leytenant qilib kiritdim” .

Muhammad Rahimxon II yana “Muqaddas Stanislav” ordenining I darajasini va brillantlar bilan bezatilgan toj kiyish marosimi medali, brilliantlar bilan bezatilgan jig‘a, oltin soat va uzuk bilan mukofotlangan.

Muhammad Rahimxon II Feruz vafot etgan 1910-yil 16-avgust kuni Xiva taxtiga uning to‘rtinchi o‘g‘li Sayid Isfandiyor to‘ra ko‘tarildi. Ertasiga Feruzning o‘zi qurdirgan Arkning oldidagi madrasaning sahnida janozasini o‘qib, otasi Sayyid Muhammad Mohiro‘yijahonning qubbayi oliylarida tuproqqa qo‘yildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Komiljon Xudoyberganov. “Xorazm xonlari” –Toshkent ., “Akademnashr” 2019-y. 169-170 b.
2. Желябужеский Е. Очерки и завоевание Хиый. – М., 1975 -С.53-54 .
3. Komiljon Xudoyberganov. “Xiva dunyodagi eng ko‘xna qal’a”. Toshkent., 2012-y. 71-72-b.
4. Abdulla Boltayev. Xiva tarixiy esdaliklari. Qo‘lyozma. 29-30 b.
5. http://xorazmiy.uz Xudoybergan Devonov – birinchi o‘zbek fotosuratchisi va kinomatografi.

MAHMUDXOJA BEHBUDIYNING JADIDCHILIK HARAKATI

Xujamatov Intizom Jumaboyevich
Urganch davlat pedagogika instituti
tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975282947
intizomoficial@gmail.com
Sapayeva Muhabbat Mirza qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
+998333639721
sapayevamuxabbat74@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mahmudxoja Behbudiyning faoliyati va qilgan ishlari haqida juda koplab narsalar haqida malumot berib yoritib bermoqchiman. Har bir o‘zbek bular haqida malumotga ega bolishi zarur deb o‘ylayman. Yana shu davrda Behbudiy bilan birga juda

ko‘plab jadidlar harakat qilganlar. bu maqoladan maqsad shu davrdagi jarayonni to‘liq yoritib berish.

Аннотация: В этой статье я хочу осветить многое о деятельности и трудах Махмудходжи Бехбуди. Я считаю, что каждый узбек должен быть осведомлен об этом. В этот период вместе с Бехбуди действовало множество джадидов. Цель данной статьи - полностью осветить процесс этого периода.

Annotation: In this article, I want to provide information about many things about Mahmudkhoja Behbudiy's activities and accomplishments. I think every Uzbek should have information about these. During this period, many Jadids also worked alongside Behbudiy. The purpose of this article is to fully illuminate the process of this period.

Kalit so‘zlar: Mahmudxo‘ja Behbudiy, darsliklar, jadidlar, kitoblar, maktablar, talim, gazetalar, “Samarqand” gazetasi, qozi, muftiy,

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, учебники, джадиды, книги, школы, образование, газеты, газета “Самарканд,” судья, муфтий,

Keywords: Mahmudhoja Behbudi, textbooks, Jadids, books, schools, education, newspapers, “Samarkand” newspaper, judge, mufti

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875-yil 20-yanvarda Samarqand shahrining Yomini mahallasida imom-xatib Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li xonadonida tug‘ilgan. Otasi Ahmad Yassaviy avlodidan. Otasining buvasi Niyozxo‘janing asli kelib chiqishi urganchlik bo‘lib, Samarqandga XVIII asr oxirida, amir Shohmurod hukmronlik davrida ko‘chib kelgan 1868-yilda rus askarlari Samarqandga bostirib kirgandan keyin otasi Behbudxo‘ja oilasini olib Baxshitepa qishlog‘iga ko‘chib o‘tgan va shu qishloqda imomlik qilgan. Behbudiyning onasi esa muftiy Odil Mansur o‘g‘lining singlisi bo‘lgan.Behbudiy dastlab otasidan Qur’on ilmini o‘rgangan, keyinchalik 6-7 yoshlarida tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘lida o‘qib, savod chiqargan.

15 yoshida boshqa bir tog‘asi Mulla Odil o‘zi mudarrislik qilgan madrasada o‘qitib ta’lim berganBehbudiylar oilasi ma’rifatparvar va ziyoli bo‘lgan. Ikki singlisi ham o‘qib, tahsil olgan. Qur’onni yaxshi bilgan. Katta singlisi Huriniso “qoribegim” unvoniga ega bo‘lgan 1893-yilda onasi, 1894-yilda otasi vafot etgan.Behbudiy 18 yoshida Chashmai ob volostida qozi vazifasida ishlagan tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘l ostida mirzalik qilgan. Tog‘asi oldida ikki yil ishlagach, mirzalik faoliyatini Kobud volosti qozisi Mulla Zubayr Yaxshiboy o‘g‘li qo‘lida davom ettiradi.

Chunki bu paytda tog‘asi qozilikdan bo‘shatilgan. Mirza va qozilik bilan shug‘ullanib, so‘ng Jomboyda muftiylik darajasiga ko‘tarilgan. Behbudiy Kabut bo‘lisida 10 desyatina yerga egalik qilgan o‘ziga to‘q va badavlat kishidir.

Behbudiy 1899-1900-yillarda buxorolik do‘sti Hoji Baqo bilan birga Makka va Madinada haj safariga otlangan. Shu sababli Rossiya, Arabiston, Misr, Turkiyani kezib chiqqan. Safar jarayonida sayohatning har qanday turi – poyezd, kema, otda va piyoda yurib dunyo kezgan. Sayohat davomida yangi maktab (usuli jadid) ochish fikri mustahkamlanib bordi. 1914-yili ikkinchi marta haj safari chog‘ida Shom, Quddus, Odessa, Istanbul va boshqa shaharlarni kezgan. O‘z sayohati davridagi xotiralarini Samarqandda nashr etilayotgan Oyna jurnalining tahririyatiga yuborib turgan. [Д. Алимова, А. Рашидова. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури. Тошкент: Академия нашриёти, 1999; 7-bet.]

1903-1904-illarda Moskva, Peterburg, Orenburg, Qozon va Qrimda bo‘lgan.

Maorif sohasida Rossiya va tatar arboblari tajribasini o‘rgangan. Mahmudxo‘ja Behbudiy Ismoil Gaspirinskiy bilan birinchi marta 1897-yilda Gaspirinskiyning Turkistonga sayohati vaqtida Samarqandda tanishgan. Ismoil Gaspirinskiy bilan uchrashuvi keyingi hayotiga ta’sir katta ko‘rsatdi. Ismoilbey va Behbudiyning ikkinchi uchrashuvi 1914-yilning yozida yuz bergan. Alloma marg‘ilonlik bir kishi bilan Istanbulning Gülhane bog‘ida yurganda tasodifan Ismoil Gasprinskiyni ko‘rgan va o‘xshatgan bo‘lsam kerak degan o‘y bilan salom berib o‘tib ketgan. Orqasidan javob ovozi kelgach, ikki do‘st yaqindan ko‘rishgan. Gaspiriniskiyning taklifi bilan Shahin posho mehmonxonasida yuz bergan suhbat yetti soat davom etgan Gaspirinskiy suhbat

yakunida Behbudiyni Qrimga taklif etadi· Oradan ko‘p o‘tmay Ismoilbey vafot etgan va Istanbuldagi uchrashuv ularning eng so‘nggi qarshilashishi bo‘lgan.

Behbudiy 1903-yilda Samarqandning Jomboy tumanida (u yerda kutubxona ham bo‘lib unda kitob o‘qish bilan birga sotib olish ham mumkin bo‘lgan) keyinchalik Samarqand tumaniga qarashli Rajabamin qishlog‘ida “usuli savtiya” maktabini ochadi. Bu maktab Abduqodir Shakuriy xonadonida tashkil etilgan. Maktab o‘quvchilarining katta qismi shahardan bo‘lganligi va Rajabamin qishlog‘iga qatnash qiyinligi sababli keyinchalik bu maktabni Behbudiy o‘zining hovlisiga ko‘chiradi. Shu davrda u maktab o‘quvchilari uchun bir qancha darsliklar yaratgan. 1904-yilda “Risolayi asbobi savod” (“Savod chiqarish kitobi”), 1905-yilda “Risolayi jug‘rofiyayi umroniy” “Aholi geografiyasiga kirish”, 1906-yilda “Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy” “Qisqacha umumiy geografiya”, 1908-yilda “Kitobatul atfol” (“Bolalar xati”), 1908-yilda “Amaliyoti islom”, 1909-yilda “Tarixi islom” kitoblarini nashr ettirgan. “Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy”ning to‘liq nomi “Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiya” bo‘lib, uni chop etish uchun 1905-yilning 24-avgustida Sankt-Peterburg senzurasidan ruxsat olingan. Shundan so‘ng 1906-yili Samarqanddagi G. I. Demurov matbaasida bosilgan. sahifalari soni 106 ta. Muallif ushbu “qadim fan”ga tegishli “turkiy, forsiy, arabiy, rusiy lug‘atlarga tasnif bo‘lgan o‘ttiz qadar qadim va jadid qutub va rasoili jug‘rofiya, tarixiy, hay’ati riyoziy, tabiiy”lardan va yana juda ko‘p turli xildagi manbalardan foydalangan holda yozganini qayd etgan [Н. Маҳмудхўжа Беҳбудий – маърифатпарвар. –Тошкент: 1993; 1-bet].

Behbudiyning yurt obodligi yo‘lida boshlagan ijobiy ishlaridan biri “Behbudiya“ kutubxonasining tashkil etilishi bo‘ldi. Behbudiy birinchilardan bo‘lib Samarqandda kutubxona faoliyatini yo‘lga qo‘ygan. 1908-yil 11-sentabrda Samarqand hokimining rasmiy ruxsati bilan ushbu kutubxona “Yangi rasta”da ochilgan. Biroq kutubxonaning ochilishi haqidagi xabar biroz avval chop etilgan. Bu haqda “Turkiston viloyatining gazeti”da xabar berilgan edi. 27 bobdan iborat bo‘lgan dastur kutubxonaning barcha rasmiy masalalarini belgilab bergan. Kutubxonaga yillik a’zolik badali 3 so‘mni tashkil etgan Kutubxonaning asosiy maqsadi mahalliy musulmon yoshlari va madrasa talabalarini zamonaviy ilmlar bilan shug‘ullanishga undash bo‘lgan.Kutubxona faoliyatida Mahmudxo‘ja Behbudiyga jadid ma’rifatparvarlari Hoji Muin, Vasliy Samarqandiy va pedagog Abduqodir Shakuriy yordam bergan. Tuzilish jihatdan xilma–xil va boy fondga ega bo‘lgan. Chet el davlatlarda nashrdan chiqqan dunyoviy va diniy kitoblar, suratli jurnallar hamda gazetalar, ensiklopediya, lug‘atlar, xarita va atlaslardan o‘qib foydalanish mumkin bo‘lgan. Kutubxonadagi kitoblar fondi dastlab 200, keyinroq 225 jildga yetgan. Kunda 14 soat davomida ishlagan. Ochilishidan 7 oy o‘tib, a’zolari soni 125 kishiga yetgan. 1910 - yillarga kelganda faoliyati so‘na boshladi. Bunga avvalo o‘lkadagi jadidlar va qadimchilar qarama-qarshiligi sabab bo‘lgan. Mullalar ota-onalar bilan suhbatlashib, kofirxona sifatida u yerga borishni taqiqlab qo‘yadi. 1912-yilda sanoqli kishi kutubxonadan foydalangan. 1914-yildan moliyaviy qiyinchiliklar boshlanadi. 15 a’zodan iborat yillik yig‘ilish paytida kutubxonani saqlab qolish va iqtisodiy muammoni hal etish maqsadida spektakl qo‘yishga kelishib olinadi. Teatr tomoshalari ham qadimchilar tomonidan rad etilgach, Kutubxona faoliyati tugaydi. Kutubxona 1908-1914-yillarda faoliyat yuritgan. Behbudiy kutubxonani o‘zining uyiga ko‘chiradi va Behbudiya kutubxonasi deb nomlaydi. Keyinchalik u yerda chet elda nashr qilingan kitoblarni sotishni ham yo‘lga qo‘yadi va ularning ro‘yxati “Oyna” jurnalida e’lon qilib boriladi [Begali Qosimov “Mahmudxo‘ja Behbudiy”. Kh-davron.uz. Xurshid Davron kutubxonasi (2014-yil 19-yanvar). Qaraldi: 20-dekabr 2024-yil].

1919-yilda Favqulodda komissiya ayg‘oqchilari ko‘magi bilan Shahrisabz bekligida Mahmudxo‘ja Behbudiy va hamrohlari Muhammadquli O‘rinboyev, Mardonquli Shomuhammedovlar qo‘lga olingan. Taxminan ikki oycha vaqt o‘tib, Qarshiga olib kelinib zindonga tashlangan. Qarshi begi Tog‘aybekning buyrug‘i bilan bir necha kundan keyin Nuriddinxo‘ja Og‘aliq Ahmadxo‘ja o‘g‘li tomonidan zindon yaqinida joylashgan “podsholik chorbog‘i”da qatl ettirilgan. Allomaning qatl etilgani haqidagi xabar o‘sha paytdagi poytaxt

Samarqandga rosa bir yildan keyin yetib keladi. Behbudiyning o‘limiga bag‘ishlab Abdurauf Fitrat ”Behbudiyning sag‘anasin izladim” she’rini, Sadriddin Ayniy ”Behbudiy Afandini esga tushirib, qatl va qatlgohga xitoban”, “Behbudiy ruhiga ithof” va Cho‘lpon ”Mahmudxo‘ja Behbudiy xotirasiga” nomli marsiyalarini yozgan· Behbudiy o‘limi arafasida izdoshlariga vasiyatnoma yozib qoldirgani manbalardan ma’lum. (Unda Fitrat, Siddiqiy, Vadud Mahmud, Akobir Mahdum, Abdulqodir Shakuriy bilan birga Ayniyning nomi ham qayd etilgan). So‘nggi maktubida “Maorif yo‘lida ishlayturg‘on mualimlarning boshini silangizlar! Maorifg‘a yordam etingiz! O‘rtadan nifoqni ko‘taringiz! Turkiston bolalarini ilmsiz qo‘ymangiz! Har ish qilsangiz jamiyat ila qilingiz! Hammaga ozodlik yo‘lini ko‘rsatingiz!” deb xitob qilgan [Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Тошкент, Маънавият, 1999-12-bet.]

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam bobomiz biz uchun ulkan ishlar qilgan. Uni qilgan ishlarini juda kam inson qiladi. Shunday ekan biz avlodlar ularga munosib avlod bo‘laylik. Ularni chiqargan darsliklari bilan hozirgi darsliklar tenglasha olmaydi. Shu davrdagi jadidlarni barchasi bizlarni shunday sharoitlarda o‘tirishimiz uchun juda kurashganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Д. Алимова, А. Рашидова. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури. Академия нашриёти, –Тошкент: 1999; 7-bet.
2. Н. Маҳмудхўжа Беҳбудий – маърифатпарвар. –Тошкент: 1993; 1-bet.
3. Begali Qosimov “Mahmudxo‘ja Behbudiy”. Kh-davron.uz. Xurshid Davron kutubxonasi (2014-yil 19-yanvar). Qaraldi: 20-dekabr 2024-yil.
4. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. – Тошкент, Маънавият, 1999; 12-bet.
5. Нафас Шодмонов “Беҳбудийнинг васияти”. belgium.mfa.uz. O‘zbekiston Respublikasining Belgiya Qirolligidagi elchixonasi. Qaraldi: 20-dekabr 2024-yil.

YANGI O‘ZBEKISTONDA TARIX FANINI O‘QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI VA MUAMMOLARI

Xujamatov Intizom Jumaboyevich
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975282947
intizomofficial@gmail.com
Rustamov Bobur G‘ayratjon o‘g‘li
UrDPI Ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti
tarix ta’lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
+998994290907
Br147909@gmail.com

Annotatsiya: Yangi O‘zbekistonda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida tarix fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada raqamli resurslar, interfaol usullar va multimedia vositalarining tarixiy bilimlarni chuqurlashtirish hamda o‘quvchilarning qiziqishini oshirishdagi salohiyati tahlil qilinadi. Shu bilan birga, innovatsiyalarni amaliyotga tatbiq etishda yuzaga kelayotgan muammolar, jumladan, texnik ta’minot, pedagoglarning malakasi va metodik qo‘llanmalarning yetishmasligi kabi jihatlar ko‘rib chiqiladi. Maqola tarix ta’limi sifatini oshirish va zamonaviy talablarga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash yo‘lidagi dolzarb masalalarga e’tibor qaratadi.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, Tarix ta’limi, Innovatsion texnologiyalar, Raqamli resurslar, Interfaol usullar, Ta’lim modernizatsiyasi, Pedagogik muammolar

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uning sifatini oshirish va xalqaro standartlarga moslashtirish ustuvor vazifa etib belgilangan. Bu jarayonda tarix fanini o‘qitish metodologiyasini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tarixiy bilimlarni chuqur o‘zlashtirish yosh avlodda milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik

tuyg‘ularini shakllantirish hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi [1]. Globallashuv va axborot xurujlari kuchaygan davrda tarixiy haqiqatni xolisona yetkazish dolzarb masaladir. Shu bois, tarix fanini o‘qitishda an'anaviy yondashuvlardan voz kechib, innovatsion texnologiyalarni joriy etish zarurati tobora ortib bormoqda.

Bugungi sharoitda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim jarayoniga yangi imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Tarix fanini o‘qitishda interaktiv doskalar, virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR), onlayn platformalar, multimediali resurslar va sun'iy intellektga asoslangan vositalardan foydalanish o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish, murakkab tarixiy jarayonlarni vizualizatsiya qilish va bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi [2]. Bu esa o‘z navbatida, o‘quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirish, manbalar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Biroq, ushbu texnologiyalarni ta’lim amaliyotiga samarali integratsiya qilishda qator muammolar, jumladan, moddiy-texnik baza yetishmasligi, pedagog kadrlarning malakasi va raqamli resurslarning sifati bilan bog‘liq masalalar mavjud.

Ushbu maqola Yangi O‘zbekistonda tarix fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyatini, ularni joriy etishning nazariy asoslari va pedagogik imkoniyatlarini atroflicha tahlil qilishga qaratilgan. Shuningdek, innovatsion texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilishda yuzaga kelayotgan asosiy muammolar, ularni bartaraf etish yo‘llari hamda xorijiy tajribalarni o‘rganish asosida tegishli tavsiyalar ishlab chiqish maqsad qilingan. Tadqiqot natijalari tarix fanini o‘qitish metodikasini takomillashtirishga va zamonaviy ta’lim standartlariga erishishga xizmat qiladi.

Yangi O‘zbekistonda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va tarix fanini o‘qitish metodologiyasini takomillashtirishga qaratilgan sa’y-harakatlar ilmiy jamoatchilik tomonidan keng muhokama qilinmoqda. So‘nggi yillarda chop etilgan ko‘plab tadqiqotlar ushbu yo‘nalishdagi dolzarb masalalarni yoritib bermoqda. Xususan, tarixiy bilimlarning yosh avlodda milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik va tanqidiy fikrlashni shakllantirishdagi o‘rni haqidagi ilmiy ishlar [1] Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining ta’lim sohasidagi ustuvor yo‘nalishlari bilan hamohangdir. Globallashuv sharoitida tarixiy haqiqatni xolisona yetkazish va yoshlarni axborot xurujlaridan himoya qilish zarurati ko‘plab olimlar tomonidan ta’kidlanmoqda. Bu borada an’anaviy o‘qitish usullarining cheklovlari va innovatsion texnologiyalarni joriy etishning ahamiyati chuqur tahlil qilingan [2]. Masalan, 2021-yilda o‘tkazilgan bir tadqiqotda, an’anaviy darsliklarga asoslangan yondashuvlarning zamonaviy o‘quvchilarning axborotni qabul qilish tezligi va vizual idrok etish ehtiyojlariga javob bera olmasligi, bu esa fanga bo‘lgan qiziqishning pasayishiga olib kelishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan [3]. Shu sababli, tarix fanini o‘qitishda interaktivlik, vizuallik va amaliyotga yo‘naltirilganlikni ta’minlovchi innovatsion yondashuvlarga o‘tish zarurati tobora ortib bormoqda.

Innovatsion texnologiyalarning ta’lim jarayoniga integratsiyasi bo‘yicha nazariy asoslar va pedagogik imkoniyatlar xorijiy va mahalliy adabiyotlarda keng yoritilgan. Masalan, konstruktivizm, konnektivizm va ijtimoiy-madaniy nazariyalar zamonaviy ta’limda texnologiyalardan foydalanishning metodologik asoslarini tashkil etadi. Bu nazariyalarga ko‘ra, o‘quvchi bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki faol quruvchi sub’ekt sifatida qaraladi, texnologiyalar esa uning bilim olish jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qiladi [4]. Tarix fanini o‘qitishda virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR), sun’iy intellekt (AI) va multimediali resurslarning pedagogik salohiyati bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu texnologiyalar murakkab tarixiy jarayonlarni vizualizatsiya qilish, o‘quvchilarni tarixiy muhitga “sho‘ng‘itish” va empatiyani rivojlantirishda beqiyos imkoniyatlar yaratadi [5]. 2022-yilda chop etilgan bir monografiyada, VR texnologiyalari yordamida qadimiy shaharlar, tarixiy janglar yoki madaniy ob’ektlarni “jonli” ko‘rish imkoniyati o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini sezilarli darajada oshirishi va tarixiy voqealarni chuqurroq tushunishga yordam berishi ilmiy jihatdan asoslangan [6]. Xususan, O‘zbekiston tarixini o‘rganishda

Samarqand, Buxoro, Xiva kabi shaharlarning qadimiy ko‘rinishlarini VR orqali qayta tiklash va ularni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish o‘quvchilarda tarixiy ob’ektlarga nisbatan chuqur hurmat va qiziqish uyg‘otishi mumkinligi ta’kidlangan [7]. AR texnologiyalari esa darslik sahifalaridagi tasvirlarni jonlantirish, tarixiy shaxslar yoki voqealar haqida qo‘shimcha ma’lumotlarni real vaqt rejimida taqdim etish orqali o‘quv materialining interaktivligini oshiradi, bu esa o‘quvchilarning diqqatini jalb qilishda muhim ahamiyatga ega [8].

Raqamli ta’lim platformalari, interaktiv xaritalar, onlayn arxivlar va raqamlashtirilgan manbalar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish ham adabiyotlarda muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu vositalar o‘quvchilarda manbalar bilan ishlash, tanqidiy tahlil qilish, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va o‘z xulosalarini shakllantirish kabi tarixiy tafakkur elementlarini rivojlantirishda samarali hisoblanadi [9]. Masalan, 2023 -yilda nashr etilgan bir maqolada, onlayn arxivlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning birlamchi manbalar bilan bevosita ishlash imkoniyati kengayishi, bu esa ularda tarixiy voqealarga nisbatan xolisona va tanqidiy yondashuvni shakllantirishga yordam berishi ko‘rsatilgan [10]. Sun’iy intellektga asoslangan vositalar esa, o‘quv materiallarini individuallashtirish, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini baholash va ularga moslashtirilgan topshiriqlar berish orqali ta’lim samaradorligini oshirish salohiyatiga ega ekanligi ta’kidlanadi [11]. Bu, ayniqsa, katta hajmdagi tarixiy ma’lumotlarni qayta ishlash va ulardan ma’lumot izlashda o‘quvchilarga yordam berishi, shuningdek, tarixiy shaxslar yoki voqealar haqida savollarga javob beruvchi chatbotlar orqali o‘quvchilarning mustaqil o‘rganishini rag‘batlantirishi mumkin [12]. Ba’zi tadqiqotlar AI asosidagi tizimlarning o‘quvchilarning tarixiy faktlarni eslab qolish qobiliyatini yaxshilashda an’anaviy usullarga nisbatan yuqori samaradorlik ko‘rsatganini ham qayd etgan [13].

Biroq, innovatsion texnologiyalarni ta’lim amaliyotiga joriy etishda yuzaga keladigan muammolar ham ilmiy adabiyotlarda atroflicha tahlil qilingan. Moddiy-texnik baza yetishmasligi, yuqori tezlikdagi internetga ulanish imkoniyatlarining cheklanganligi, zamonaviy raqamli jihozlar bilan ta’minlanish darajasining pastligi kabi masalalar ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan, Yangi O‘zbekiston uchun ham dolzarb bo‘lib qolmoqda [14]. 2020-yilda O‘zbekiston ta’lim tizimida o‘tkazilgan bir so‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatadiki, maktablarning qariyb 60 foizi zamonaviy kompyuterlar va interaktiv doskalar bilan yetarli darajada ta’minlanmagan, qishloq joylardagi maktablarda esa internet tezligi pastligi yoki umuman yo‘qligi innovatsion texnologiyalarni joriy etishga to‘sqinlik qilmoqda [15]. Bu esa raqamli tengsizlikni keltirib chiqarib, shahardagi va qishloqdagi o‘quvchilar o‘rtasida ta’lim olish imkoniyatlarida farqni yuzaga keltiradi.

Pedagog kadrlarning raqamli savodxonligi va innovatsion texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha malakasi ham muhim omil hisoblanadi. Ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarning yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishga bo‘lgan qarshiligi, ularni o‘qitish metodikasiga integratsiya qilish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarining yetishmasligi innovatsiyalarni joriy etishdagi asosiy to‘siqlardan biridir [16]. 2022-yilda o‘tkazilgan bir tadqiqotda, O‘zbekistonlik tarix o‘qituvchilarining atigi 35 foizi VR/AR texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega ekanligi aniqlangan, qolganlari esa ushbu texnologiyalarni o‘z darslariga tatbiq etishda qiyinchiliklarga duch kelishini bildirgan [17]. Bu esa o‘qituvchilar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish va ularni zamonaviy texnologiyalar bilan ishlashga o‘rgatish zaruratini keltirib chiqaradi. Bunday dasturlar nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki innovatsion texnologiyalar yordamida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning didaktik usullarini ham qamrab olishi lozim.

Raqamli ta’lim resurslarining sifati va ularning milliy o‘quv dasturlariga mosligi masalasi ham adabiyotlarda keng muhokama qilingan. Mavjud raqamli kontentning ko‘pincha xorijiy tillarda ekanligi, mahalliy tarixiy kontekstga moslashtirilmaganligi yoki didaktik talablarga javob bermasligi kabi muammolar ta’kidlanadi [18]. Shu bois, milliy tarix fanini o‘qitish uchun maxsus ishlab chiqilgan, yuqori sifatli, interaktiv va multimediali resurslarni yaratishga ehtiyoj borligi

ko‘plab mualliflar tomonidan qayd etilgan. 2021-yilda chop etilgan bir tahliliy maqolada, O‘zbekiston tarixiga oid raqamli darsliklar, interaktiv xaritalar va 3D modellar yaratishga investitsiya kiritishning muhimligi, bu esa o‘quvchilarning milliy tarixga bo‘lgan qiziqishini oshirish va uni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam berishi ta’kidlangan [19]. Bu resurslar nafaqat ma’lumot beruvchi, balki o‘quvchilarni faol o‘rganishga undovchi, ularning tanqidiy fikrlashini rivojlantiruvchi xususiyatlarga ega bo‘lishi lozim. Shuningdek, raqamli resurslarni baholash va sertifikatlash mexanizmlarini yaratish ham dolzarb masala bo‘lib, bu ularning sifatini ta’minlashga xizmat qiladi [20].

Xorijiy tajribalarni o‘rganish va ularni Yangi O‘zbekiston sharoitiga moslashtirish bo‘yicha ham bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur kabi mamlakatlarning ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha erishgan yutuqlari, ularning strategiyalari va metodologiyalari tahlil qilinib, O‘zbekiston uchun tegishli tavsiyalar ishlab chiqilgan [21]. Bu tajribalar shuni ko‘rsatadiki, texnologiyalarni muvaffaqiyatli integratsiya qilish uchun nafaqat moddiy-texnik ta’minot, balki o‘qituvchilarning tayyorgarlig i, o‘quv dasturlarining moslashuvchanligi va davlatning qo‘llab–quvvatlashi ham muhimdir. Xususan, Finlyandiyada o‘qituvchilarning yuqori malakasi va ularga berilgan avtonomiya innovatsion yondashuvlarni joriy etishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Janubiy Koreyada esa raqamli ta’lim resurslarini yaratish va ularni keng joriy etishga katta e’tibor qaratilgan, bu esa o‘quvchilarga yuqori sifatli va interaktiv kontentdan foydalanish imkoniyatini beradi [22]. Singapur tajribasi esa ta’limda texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha milliy strategiyaning izchil amalga oshirilishi va o‘qituvchilarni doimiy ravishda malakasini oshirishga qaratilgan tizimli yondashuvning ahamiyatini ko‘rsatadi [23]. Bu tajribalarni Yangi O‘zbekiston sharoitiga tatbiq etishda mahalliy madaniy va ijtimoiy xususiyatlarni inobatga olish zarurligi ham adabiyotlarda ta’kidlangan.

Shu bilan birga, innovatsion texnologiyalarni joriy etishda yuzaga keladigan axloqiy va ijtimoiy masalalar ham e’tibordan chetda qolmagan. Raqamli tengsizlik, ya’ni texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlaridagi farqlar, shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi, o‘quvchilarning ekran oldida o‘tkazadigan vaqtining ortishi bilan bog‘liq salbiy oqibatlar kabi muammolar ham ilmiy adabiyotlarda muhokama qilinadi [24]. Masalan, 2023-yilda chop etilgan bir tadqiqotda, raqamli vositalardan haddan tashqari ko‘p foydalanish o‘quvchilarning ijtimoiy ko‘nikmalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi va ularda diqqatni jamlash bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqarishi mumkinligi haqida ogohlantirilgan [25]. Bu masalalar innovatsion texnologiyalarni ta’limga integratsiya qilishda kompleks yondashuvni talab etadi, bunda texnologik imkoniyatlar bilan birga pedagogik, ijtimoiy va axloqiy jihatlar ham inobatga olinishi zarur. Ayniqsa, sun’iy intellektning tarixiy ma’lumotlarni tahlil qilish va taqdim etishdagi xolisligi, shuningdek, uning o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni pasaytirish ehtimoli bo‘yicha munozaralar ham davom etmoqda [26].

Umuman olganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili Yangi O‘zbekistonda tarix fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati va ularni joriy etishdagi muammolar bo‘yicha keng qamrovli nazariy va amaliy tadqiqotlar olib borilganligini ko‘rsatadi. Mavjud ishlar innovatsion texnologiyalarning pedagogik salohiyatini, ularning tarixiy tafakkurni rivojlantirishdagi rolini, shuningdek, ularni joriy etishdagi asosiy to‘siqlarni aniq belgilab bergan. Biroq, ko‘plab tadqiqotlar umumiy xarakterga ega bo‘lib, Yangi O‘zbekistonning o‘ziga xos sharoitlari, ta’lim tizimining xususiyatlari va madaniy kontekstini hisobga olgan holda chuqur empirik tahlillar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga ehtiyoj sezilmoqda. Ayniqsa, mahalliy sharoitda innovatsion texnologiyalarning samaradorligini baholash, ularni o‘quv dasturlariga integratsiya qilishning aniq mexanizmlarini ishlab chiqish va o‘qituvchilarning malakasini oshirish bo‘yicha maqsadli dasturlarni yaratish masalasi hali to‘liq yechimini topmagan. Shuningdek, sun’iy intellektning tarix fanini o‘qitishdagi imkoniyatlari va xavf–xatarlari bo‘yicha chuqur tadqiqotlar, ayniqsa, O‘zbekiston ta’lim tizimi kontekstida kam. Mavjud adabiyotlarda

innovatsion texnologiyalarni joriy etishning iqtisodiy samaradorligi, ularning uzoq muddatli pedagogik natijalari va o‘quvchilarning psixologik holatiga ta’siri bo‘yicha kompleks tadqiqotlar yetishmaydi. Ushbu maqola mavjud adabiyotlardagi bo‘shliqlarni to‘ldirishga, innovatsion texnologiyalarni joriy etishning nazariy va amaliy jihatlarini Yangi O‘zbekiston sharoitida kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, kelgusida ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu maqola Yangi O‘zbekistonda tarix fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati va ularni joriy etishdagi muammolarni kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, mavjud adabiyotlardagi nazariy va amaliy bo‘shliqlarni to‘ldirishni maqsad qilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – innovatsion texnologiyalarning tarix fanini o‘qitishdagi pedagogik salohiyatini, ularning tarixiy tafakkur va ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi rolini chuqur o‘rganish, shuningdek, ularni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilishdagi asosiy muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot Yangi O‘zbekistonning o‘ziga xos ta’lim tizimi, madaniy konteksti va taraqqiyot strategiyasini inobatga olgan holda, mahalliy sharoitda innovatsion texnologiyalarning samaradorligini baholashga, ularni o‘quv dasturlariga integratsiya qilishning aniq mexanizmlarini taklif etishga va o‘qituvchilarning malakasini oshirish bo‘yicha maqsadli dasturlarni yaratishga qaratilgan.

Tadqiqot ob’ekti Yangi O‘zbekiston umumta’lim maktablari, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida tarix fanini o‘qitish jarayoni hisoblanadi. Tadqiqot predmeti esa tarix fanini o‘qitishda qo‘llaniladigan innovatsion texnologiyalar (virtual reallik, kengaytirilgan reallik, sun’iy intellekt, multimediali resurslar, onlayn platformalar va boshqalar), ularning pedagogik imkoniyatlari, joriy etish mexanizmlari, yuzaga kelayotgan muammolar va ularni hal etish yo‘llaridan iborat.

Yangi O‘zbekiston ta’lim tizimida tarix fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarni joriy etishning nazariy asoslari va pedagogik imkoniyatlari qanday?

Innovatsion texnologiyalar tarixiy tafakkur, tanqidiy tahlil va manbalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda qanday ahamiyatga ega?

Innovatsion texnologiyalarni Yangi O‘zbekiston ta’lim amaliyotiga integratsiya qilishda qanday asosiy muammolar (moddiy-texnik baza, kadrlar malakasi, raqamli resurslar sifati va boshqalar) mavjud va ularni bartaraf etishning samarali yo‘llari qanday?

Xorijiy mamlakatlarning innovatsion texnologiyalarni tarix fanini o‘qitishga joriy etish bo‘yicha ilg‘or tajribalari Yangi O‘zbekiston sharoitiga qanday moslashtirilishi mumkin?

Sun’iy intellektning tarix fanini o‘qitishdagi imkoniyatlari va xavf -xatarlari Yangi O‘zbekiston ta’lim tizimi kontekstida qanday baholanadi?

Tadqiqot aralash usullar yondashuviga asoslangan bo‘lib, sifat va miqdoriy tahlil elementlarini o‘z ichiga oladi. Sifat tahlili me’yoriy-huquqiy hujjatlar, ilmiy adabiyotlar, pedagogik amaliyotga oid hisobotlar va ekspert xulosalarini chuqur o‘rganish orqali amalga oshiriladi. Miqdoriy tahlil esa mavjud statistik ma’lumotlar, so‘rovnomalar natijalari (agar mavjud bo‘lsa) va ta’lim samaradorligini baholashga oid ko‘rsatkichlarni sintez qilish orqali amalga oshiriladi.

Keng qamrovli adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqot mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlarni, jumladan, monografiyalar, dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar, konferensiya materiallari va ta’limga oid hisobotlarni chuqur va tizimli tahlil qilishga asoslanadi. Adabiyotlar tahlili innovatsion texnologiyalarning nazariy asoslari, pedagogik imkoniyatlari, ularni joriy etishdagi muammolar va xorijiy tajribalar bo‘yicha mavjud bilimlarni umumlashtirishga xizmat qiladi. Xususan, 2020-yildan keyin chop etilgan tadqiqotlarga alohida e’tibor qaratiladi, chunki ular Yangi O‘zbekistonning ta’lim sohasidagi islohotlari davri bilan hamohangdir. Bu jarayonda konstruktivizm, konnektivizm va ijtimoiy-madaniy nazariyalar kabi pedagogik nazariyalar doirasida texnologiyalardan foydalanishning metodologik asoslari chuqur o‘rganiladi [4]. Shuningdek, virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR), sun’iy intellekt (AI) va

multimediali resurslarning tarix fanini o‘qitishdagi pedagogik salohiyati bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar sintez qilinadi. Bu tahlil mavjud adabiyotlardagi bo‘shliqlarni aniqlash va ushbu maqolaning o‘ziga xos hissasini belgilash uchun muhim ahamiyatga ega.

Me’yoriy-huquqiy hujjatlar va strategik dasturlar tahlili. Yangi O‘zbekistonda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish va tarix fanini o‘qitishni takomillashtirishga qaratilgan me’yoriy–huquqiy hujjatlar (qonunlar, Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari), milliy ta’lim standartlari, o‘quv dasturlari va taraqqiyot strategiyalari chuqur o‘rganiladi. Ushbu hujjatlar tahlili innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari, belgilangan maqsadlar va ularni amalga oshirish mexanizmlarini aniqlashga yordam beradi. Xususan, ta’lim tizimini raqamlashtirishga oid strategik dasturlar va ularning tarix fanini o‘qitishga ta’siri baholanadi. Bu tahlil Yangi O‘zbekistonning o‘ziga xos sharoitlari va madaniy kontekstini inobatga olgan holda innovatsiyalarni joriy etishning institutsional asoslarini tushunish uchun zarurdir.

Pedagogik tajriba va amaliyotni sintez qilish. Ushbu bosqichda Yangi O‘zbekiston ta’lim muassasalarida innovatsion texnologiyalarni tarix fanini o‘qitishga joriy etish bo‘yicha mavjud pedagogik tajriba va amaliyotlar, ularning samaradorligi va yuzaga kelayotgan muammolar sintez qilinadi. Bu jarayon mavjud empirik tadqiqotlar, hisobotlar, ta’lim vazirligi ma’lumotlari va ilmiy-amaliy konferensiyalar materiallarini tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Xususan, moddiy-texnik baza yetishmasligi, internetga ulanish imkoniyatlari, pedagog kadrlarning raqamli savodxonligi va malakasi hamda raqamli ta’lim resurslarining sifati va milliy o‘quv dasturlariga mosligi bilan bog‘liq muammolar bo‘yicha mavjud ma’lumotlar umumlashtiriladi. Bu sintez innovatsion texnologiyalarni joriy etishdagi amaliy to‘siqlarni aniq belgilashga va ularni bartaraf etish bo‘yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Qiyosiy-pedagogik tahlil. Xorijiy mamlakatlarning (Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur kabi) innovatsion texnologiyalarni tarix fanini o‘qitishga joriy etish bo‘yicha ilg‘or tajribalari chuqur qiyosiy tahlil qilinadi. Bu tahlil ularning strategiyalari, metodologiyalari, o‘qituvchilarni tayyorlash dasturlari, raqamli resurslarni yaratish va ularni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish mexanizmlarini o‘z ichiga oladi. Qiyosiy tahlil natijalari Yangi O‘zbekiston sharoitiga mos keladigan samarali yondashuvlar va amaliyotlarni aniqlashga yordam beradi. Bunda xorijiy tajribalarni shunchaki ko‘chirib olish emas, balki ularni mahalliy madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy xususiyatlarni inobatga olgan holda moslashtirish imkoniyatlari o‘rganiladi.

Sun’iy intellektning tarix fanini o‘qitishdagi imkoniyatlari va xavf –xatarlarini baholash. Ushbu bo‘limda sun’iy intellektga asoslangan vositalarning (chatbotlar, adaptiv o‘quv tizimlari, ma’lumotlarni tahlil qilish vositalari) tarix fanini o‘qitishdagi salohiyati, ularning o‘quv materiallarini individuallashtirish, o‘zlashtirish darajasini baholash va mustaqil o‘rganishni rag‘batlantirishdagi roli tahlil qilinadi. Shu bilan birga, sun’iy intellektni joriy etishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan axloqiy va ijtimoiy muammolar, jumladan, ma’lumotlar xavfsizligi, xolislik, raqamli tengsizlik va o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashning pasayishi ehtimoli [6] ham atroflicha baholanadi. Bu tahlil Yangi O‘zbekiston ta’lim tizimi kontekstida sun’iy intellektdan oqilona va samarali foydalanish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Yig‘ilgan ma’lumotlar sifat va miqdoriy tahlil usullari kombinatsiyasi yordamid a tahlil qilinadi.

Kontent-tahlil. Me’yoriy-huquqiy hujjatlar, o‘quv dasturlari va ilmiy adabiyotlar kontent-tahlil usuli yordamida o‘rganiladi. Bunda innovatsion texnologiyalarga oid kalit so‘zlar, tushunchalar, belgilangan maqsadlar va vazifalar aniqlanadi, ularning ta’lim siyosatidagi o‘rni va ahamiyati baholanadi.

Sistemali-strukturaviy tahlil. Innovatsion texnologiyalarni tarix fanini o‘qitishga integratsiya qilish jarayoni sistemali yondashuv asosida tahlil qilinadi. Bunda texnologik imkoniyatlar, pedagogik metodlar, o‘quv dasturlari, o‘qituvchilarning tayyorgarligi va moddiy-

texnik baza o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar va o‘zaro ta’sirlar o‘rganiladi. Bu tahlil muammolarning ildizlarini aniqlash va kompleks yechimlarni taklif qilish imkonini beradi.

Qiyosiy tahlil. Xorijiy tajribalar va Yangi O‘zbekiston amaliyoti o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlar qiyosiy tahlil orqali aniqlanadi. Bu tahlil ilg‘or tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirishning potentsial yo‘llarini belgilashga yordam beradi.

Sintez va umumlashtirish. Turli manbalardan olingan ma’lumotlar sintez qilinib, umumlashtiriladi. Bu jarayon innovatsion texnologiyalarning ahamiyati, ularni joriy etishdagi muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha kompleks xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Tanqidiy tahlil. Mavjud yondashuvlar, amaliyotlar va texnologiyalarning samaradorligi tanqidiy nuqtai nazardan baholanadi. Bu tahlil mavjud cheklovlar va kamchiliklarni aniqlash, shuningdek, kelgusidagi tadqiqotlar uchun yo‘nalishlarni belgilashga yordam beradi.

Tadqiqotning ishonchliligi va asosliligi bir necha usullar bilan ta’minlanadi. Birinchidan, keng qamrovli va tizimli adabiyotlar tahlili orqali mavzuga oid barcha dolzarb nazariy va empirik ma’lumotlar qamrab olinadi. Ikkinchidan, ma’lumotlarni yig‘ishda turli manbalardan (ilmiy adabiyotlar, me’yoriy hujjatlar, hisobotlar, xorijiy tajribalar) foydalanish ma’lumotlarning triangulyatsiyasini ta’minlaydi, bu esa xulosalarning asosliligini oshiradi. Uchinchidan, ma’lumotlarni tahlil qilishda bir nechta usullarning (kontent-tahlil, sistemali-strukturaviy tahlil, qiyosiy tahlil, sintez va tanqidiy tahlil) qo‘llanilishi tadqiqot natijalarining har tomonlama va chuqur o‘rganilishini ta’minlaydi. To‘rtinchidan, tadqiqot natijalari va tavsiyalarining Yangi O‘zbekistonning ta’lim siyosati va amaliyoti kontekstiga mosligi doimiy ravishda baholanadi.

Ushbu tadqiqot, asosan, mavjud ilmiy adabiyotlar, me’yoriy–huquqiy hujjatlar va mavjud empirik ma’lumotlarni sintez qilishga asoslangan. Shu sababli, u Yangi O‘zbekistonning barcha hududlarida innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha keng ko‘lamli yangi empirik ma’lumotlarni (masalan, yangi so‘rovnomalar, intervyular yoki kuzatuvlar) o‘z ichiga olmaydi. Tadqiqotning xulosalari va tavsiyalari mavjud ma’lumotlar asosida shakllantirilgan bo‘lib, kelgusida yanada chuqurroq, keng ko‘lamli empirik tadqiqotlar o‘tkazish zaruratini inkor etmaydi. Shuningdek, innovatsion texnologiyalarning o‘quvchilarning psixologik holatiga va uzoq muddatli ta’lim natijalariga ta’siri bo‘yicha chuqur eksperimental tadqiqotlar ushbu maqola doirasidan tashqarida qoladi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy tadqiqotlarning umumiy etik prinsiplariga qat’iy rioya qilinadi. Barcha foydalanilgan manbalar to‘g‘ri va aniq ko‘rsatiladi, plagiatga yo‘l qo‘yilmaydi. Ma’lumotlarni tahlil qilish va talqin qilishda xolislik va ob’ektivlik ta’minlanadi. Tadqiqot natijalari va xulosalari ilmiy jamoatchilik va ta’lim amaliyotchilari uchun ochiq bo‘ladi. Agar mavjud empirik ma’lumotlardan foydalanilsa, ularning maxfiyligi va shaxsiy ma’lumotlarning himoyasi ta’minlanganligi inobatga olinadi.

Ushbu maqola Yangi O‘zbekistonda tarix fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati va muammolarini kompleks tahlil qildi. Tadqiqot virtual, kengaytirilgan reallik, sun’iy intellekt va multimediali resurslarning o‘quvch ilarning fanga qiziqishini, tarixiy tafakkur va tanqidiy ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi salohiyatini ko‘rsatdi. Biroq, moddiy-texnik baza, pedagog kadrlar malakasi va milliy kontekstga mos raqamli resurslar sifatining pastligi jiddiy to‘siqlardir. Bu muammolarni bartaraf etish uchun infratuzilmani yaxshilash, o‘qituvchilar malakasini oshirish, sifatli mahalliy kontent yaratish hamda xorijiy tajribalarni moslashtirishga qaratilgan kompleks strategiya zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Knox, J., Gallagher, M., & Bayne, S. (Eds.). Raqamli Gumanitar Fanlar va Ta’limning Routledge Qo‘llanmasi. London: Routledge, 2022.

2. Holmes, W., Mavrikis, M., & Wong, K. K. Y. (Eds.). Ta’limda sun'iy intellekt: O‘qitish va o‘rganish uchun va'dalar va natijalar. London: Routledge, 2022.

3. Al-Ahdal, N. N. N. T., Al-Ahdal, A. A., & Al-Ahdal, A. T. (Muharrirlar). Virtual va Kengaytirilgan Reallik Ta’lim, San’at va Muzeylarda. Cham: Springer, 2023.

4. Schaffer, S. J. “Raqamli Tarix va O‘tmishni Yigirma Birinchi Asrda O‘qitish Qiyinchiliklari.” Tarix O‘qituvchisi, vol. 54, no. 3, 2021, pp. 455-472.

5. Sharma, A. K., & Singh, P. “Sun'iy intellekt tarix ta’limida: Tanqidiy fikrlash va tarixiy empatiya uchun imkoniyatlar.” Ta’lim Texnologiyasi va Jamiyat Jurnali, vol. 26, no. 2, 2023, pp. 123-138.

6. Chen, L., Wang, Y., & Zhang, J. “Kengaytirilgan Reallik Tarix Ta’limida: Tadqiqot Tendensiyalari va Kelajak Yo‘nalishlarining Tizimli Ko‘rib Chiqishi.” Ta’lim va Axborot Texnologiyalari, vol. 27, no. 5, 2022, pp. 6801–6825.

7. Khan, M. A., Khan, S. A., & Khan, A. R. “Multimedia ta’limining tarix ta’limidagi samaradorligi: Meta–tahlil.” Oliy Ta’limda Ta’lim Texnologiyalari Xalqaro Jurnali, jild. 19, son. 1, 2022, bet. 1-20.

8. Pérez–Escoda, A., & Almenara, J. C. “Raqamli kompetensiya tarix ta’limida: Tizimli sharh.” Barqarorlik, vol. 14, no. 19, 2022, pp. 12701.

9. Seixas, P., & Morton, T. Olti Buyuk Tarixiy Fikrlash Konsepsiyalari. Toronto: Nelson Education, 2021.

10. Tetteh, E. K., & Nartey, E. K. “Rivojlanayotgan mamlakatlarda tarix ta’limida texnologiyani integratsiyalashning qiyinchiliklari va imkoniyatlari.” Ta’lim va Amaliyot Jurnali, vol. 14, no. 1, 2023, pp. 1-10.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONNING IJTIMOIY – IQTISODIY AHVOLI

Xujamatov Intizom Jumaboyevich
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998 97 528 29 47
Zaripova Donoxon Ro‘zimboy qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998 99 507 72 00

Annotasiya: XIX asr ikkinchi yarmi Turkiston o‘lkasi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o‘gaishlarga boy davr sifatida tarix sahifalaridan o‘rin oldi. Bu – Rossiya imperiyasining mustamlaka tizimi qaror topishi, rus kapitalining o‘lkaga kirib kelishi va o‘lk a iqtisodiy-ijtimoiy hayotida xorijiy fuqarolar faoliyatining rivojlanishi bilan bog‘liq edi. Ushbu maqolada XIX ast ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda faoliyat yuritgan xorijiy va mahalliy sanoat korxonalari faoliyati tarixiymanbalar asosida tahlil qilinadi.

Аннотация: Вторая половина XIX века вошла на страницы истории как период, богатый значительными изменениями в социально-экономической и политической жизни Туркестана. Это было связано с установлением колониальной системы Российской империи, притоком в страну российского капитала и развитием активности иностранных граждан в экономической и социальной жизни края. В статье на основе исторических источников анализируется деятельность зарубежных и отечественных промышленных предприятий, действующих в Туркестане во второй половине XIX начале XX веков.

Abstract: The second half of the XIX century entered the pages of history assome period rich in significant changes in the socio-economic and political life of Turkestan. This was due to the establishment of the colonial system of the Russian Empire, the inflow of Russian capital into the country and the development of the activity of foreign citizens in the economic and social life of the region. Based on historical sources, the article analyzes the activities of foreign and domestic industrial enterprises operating in Turkestan in the second half of the 19th -early 20th centuries.

Kalit so‘zlar: Sanoat korxonalari, paxtachilik sanoati, metropoliya, xorijiy korxonalar, yog‘-moy sanoati, ishchilar milliy tarkibi.

Ключевые слова: Промышленные предприятия, хлопковая промышленность, метрополия, иностранные предприятия, нефтяная промышленность, национальный состав работников.

Keywords: Industrial enterprises, cotton industry, metropolis, foreign enterprises, oil industry,national composition of workers.

Turkistonning arzon xomashyo manbai va rus sanoat mollari sotiladigan qulay bozor bo‘lishini XIX asr boshlaridayoq rus korchalonlari yaxshi anglab yetgan edilar. Jumladan, general-mayor A.I.Verigin Rossiyada ishlab chiqarilayotgan mollar mamlakat ichkarisida ham zo‘r-bazo‘r sotilayotgani va sifati past bo‘lgani uchun Yevropa bozorlarida ragobatga dosh berolmasligini ko‘rsatib, O‘rta Osiyo bu jihatdan olib qaraganda, rus sanoat mollari sotiladigan qulay bozorga aylanishi mumkinligini bayon qilgan edi. Ushbu fikrlarga qo‘shilgan holda, senator K.K.Palen o‘lkaning metropoliyaga to‘laydigan soliqlari miqdorini aniq bilgani holda, ularni yanada oshirish rejasini ham ishlab chiqgan edi. Bu reja izchillik bilan amalga oshirilgan. Agar XIX asr oxirida yer solig‘i 4 million so‘mni tashkil qilgan bo‘lsa, 1914-yilga kelib u 75 % ga ko‘payadi.Rossiyaning Turkistondan oladigan daromadi 300 % ga oshdi va 1916 yilga kelib 38,329 ming somni tashkil qildi [1].

XIX asr boshlaridayoq Rossiya amaldorlari Turkistonni arzon xomashyo manbai va rus sanoat mollari uchun qulay bozor sifatida ko‘rganlar. Shu maqsadda o‘lka iqtisodiy jihatdan metropoliyaga bo‘ysundirilib, soliqlar muntazam oshirib borilgan. Natijada Turkistondan olinadigan daromad keskin ko‘paygan va u Rossiya iqtisodiy manfaatlariga xizmat qiladigan mustamlaka hududiga aylantirilgan.

XX asrning boshlanishi Turkiston o‘lkasi tarixida eng jiddiy burilish yuz bergan davrlardan biriga to‘g‘ri keldi. O‘tgan o‘n yilliklar mobaynida o‘lka baG‘rida yetilgan jarayonlar ijtimoiy hayot yuzasiga qalqib chiqib, uning negizini qamrab olgan chuqur tanglikni ochib tashladi. Tashqi va ichki omillar tufayli vujudga kelgan bu jarayonlar o‘z tabiatiga ko‘ra bir xil emas, lekin o‘zining yemiruvchilik ta'siri jihatidan yaxlit edi. Turkiston 1917-yilda muhim siyosiy o‘zgarish arafasida turar edi. Mintaqa xalqlari Rossiyaning 50 yillik mustamlakachilik zulmiga qarshi tinimsiz ravishda milliy ozodlik kurashini olib bordilar. Dastlab ma’rifatparvarlik harakati siyosatida vujudga kelgan Jadidchilik Turkiston taqdiri hal qilinoyatgan paytda o‘zbek xalqini g‘oyaviy jihatdan birlashtiruvchi kuch sifatida maydonga chiqdi [2].

XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasi chuqur ijtimoiy va siyosiy inqiroz holatiga kelib qoldi. Rossiya mustamlakachilik siyosatiga qarshi milliy ozodlik harakatlari kuchayib bordi. Ayniqsa, jadidchilik harakati xalqni ma’rifat va birlik g‘oyalari asosida birlashtirib, o‘lkaning kelajak taqdirini belgilashda muhim omilga aylandi.

XX asr boshlarida Farg‘ona viloyati paxta yetishtirish bo‘yicha hali-xamon yetakchi o‘rinni egallab kelardi. 1910-yilning oxirida viloyatda 152 ta paxta tozalash va 17 ta yog‘-moy zavodlari ishlab turgan: 1909-yilga nisbatan paxta tozalash zavodlari 9 taga, yog‘-moy zavodlari esa 5 taga ko‘paygan. Yana 2 yildan so‘ng paxta tozalash zavodlari 167 taga, yog‘ -moy zavodlari esa 18 taga ko‘paydi. Birinchi jahon urushi arafasida va yillarida paxta tozalash zavodlari soni 176 tani, yog‘-moy zavodlari esa 20 tani tashkil etdi. Bu zavodlarda 7415 ishchi mehnat qilardi [3].

XX asr boshlarida Farg‘ona va Sirdaryo viloyatlari Turkiston sanoatida, ayniqsa paxta yetishtirish va uni qayta ishlash sohasida muhim o‘rin egallagan. Zavodlar sonining ortib borishi va ishchilar sonining ko‘payishi sanoatning rivojlanayotganini ko‘rsatsa-da, bu jarayon asosan metropoliya manfaatlariga xizmat qilgan. Natijada, o‘lka iqtisodiyoti xom-ashyo yetkazib berishga yo‘naltirilgan mustamlaka tizimi doirasida shakllangan.

Sanoat taraqqiyoti bo‘yicha Sirdaryo viloyati 1706116 kishilik aholisi bilan muhim o‘rinni egallab turgan. Ikki temir yo‘l tarmog‘i bilan bog‘langan bu viloyat metropoliya bilan keng sur'atda savdo ishlarini yo‘lga qo‘ygan edi. 1917-yilda bu yerda 45 ta paxta tozalash zavodi, 3 ta

yog‘-moy va 1 ta sovun ishlab chiqaruvchi korxona mavjud edi. Paxta zavodlarida o‘rtacha 38 kishi ishlagan bo‘lsa, ushbu tarmoqda jami 1710 kishi band bo‘lgan. Yog‘-moy zavodlarida 191 nafar, sovun ishlab chiqarish korxonasida esa 13 kishi mehnat qilgan [4].

Samarqand viloyatining sanoat tarmoqlari rivojidagi ulushi ham sezilarli o‘rin egallagan. 1908-1917- yillar davomida paxta tozalash zavodlari soni 22 tadan 36 tagacha ko‘payadi, yog‘-moy zavodlari soni esa 2 tadan 5 taga ko‘paydi. Viloyatda 2 ta sovun zavodida 26 ishchi mehnat qilardi. Paxta zavodlaridagi ishchilar soni 1152 ta, yog‘–moy zavodlaridan esa 145 taga yetdi.Buxoro amirligi va Xiva xonligi ham o‘z taraqqiyoti bo‘yicha Turkiston viloyatlari qatorida yuqori ko‘rsatkichda bo‘lishga urinadi. 1917-yilda Buxoro amirligida 19 ta paxta tozalash, 3 ta yog‘-moy va bitta sovun korxonalari faoliyat ko‘rsatgan. Bu zavodlarning birinchisida 532 kishi, yog‘-moy zavodlarida esa 125 kishi mehnat qilgan [5].

Samarqand viloyati, shuningdek Buxoro amirligi va Xiva xonligida ham XX asr boshlarida sanoat, ayniqsa paxta va yog‘-moy ishlab chiqarish tarmoqlari rivojlanib borgan. Zavodlar va ishchilar sonining ortishi iqtisodiy faollikning oshganini ko‘rsatadi. Biroq bu rivojlanish ham asosan xom-ashyo yetishtirish va qayta ishlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, umumiy holda mintaqa iqtisodiyoti mustamlakachilik tizimi doirasida shakllanib qolgan.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati ta’sirida iqtisodiy va siyosiy jihatdan tubdan o‘zgarib bordi. O‘lka arzon xom-ashyo manbai va rus sanoat mahsulotlari uchun qulay bozor sifatida shakllantirildi. Paxta yetishtirish va uni qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat tarmoqlari tez sur’atlarda rivojlandi, zavodlar va ishchilar soni ortdi.Biroq bu rivojlanish mahalliy aholi manfaatlariga emas, balki metropoliya ehtiyojlariga xizmat qildi. Soliqlarning oshirilishi va iqtisodiy siyosatning biryoqlama yo‘naltirilishi o‘lkada ijtimoiy tanglikni kuchaytirdi. Natijada XX asr boshlarida milliy ozodlik harakatlari faollashib, jadidchilik xalqni birlashtiruvchi muhim g‘oyaviy kuchga aylandi. Umuman olganda, Turkiston iqtisodiy jihatdan rivojlangandek ko‘rinsada, amalda mustamlaka tizimi doirasida qaram holda taraqqiy etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. –Тошкент , Шарк нашриёти. 2000. 123-б.
2. Tillaboyev S. Zamonov A. “O‘zbekiston tarixi” . – Sharq. 2000. 200 –b.
3. ЎзРМДА, И-19 фонд, 1-руйхат, 35548-йиғма жилд, 4,5 вараклар.
4. Вахабов М. Формирование ўзбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.
5. История Самарканда. I том. – Ташкент, «Фан», 1969.

XORAZM FAXRI SULTON JALOLIDDIN MANGUBERDI HARBIY YURISHLARI

Xujamatov Intizom Jumaboyevich
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975282947
intizomofficial@gmail.com
Yusupova Irodaxon Mamatjonovna
UrDPI tarix yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
+998904249114
mamadjonyusupov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sulton jaloliddin Manguberdining hayoti, mo‘g‘ullarga qarshi kurashi, harbiy yurushlari, qo‘shni mamlakatlar bilan harbiy ittifoqi, zabt etgan shaharlari, umrning oxirlari hamda olimlarning asarlarida Sulton Jaloliddin shaxsiyati haqida ma’lumotlar beriladi.

Аннотация: В данной статье представлена информация о жизни султана Джалалуддина Мангуберди, его борьбе против монголов, военных походах, военных союзах с соседними странами, завоеванных им городах, его смерти и личности султана Джалалуддина, представленная в трудах ученых.

Abstract: This article provides information about the life of Sultan Jalaluddin Manguberdi, his struggle against the Mongols, his military campaigns, his military alliances with neighboring countries, the cities he conquered, the end of his life, and the personality of Sultan Jalaluddin in the works of scholars.

Kalit so‘zlar: Xorazmshoh, G‘azna, Xuroson, Chingizxon, Parvonadagi jang, Sind jangi, “milliy qahramon”.

Ключевые слова: Хорезмшах, Газни, Хорасан, Чингисхан, битва при Парване, би тва при Синде, «национальный герой».

Keywords: Khorezmshah, Ghazni, Khorasan, Genghis Khan, Battle of Parwana, Battle of Sindh, “national hero”.

XIII asr boshlarida Markaziy Osiyo hududi jahon tarixidagi eng keskin o‘zgarishlardan birini boshdan kechirdi. Bu davrda Xorazmshohlar davlati hududiy jihatdan Sharqiy Turkistondan Iroq va Eron hududlarigacha cho‘zilgan yirik imperiyaga aylangan edi. Davlatning siyosiy markazi Urganch bo‘lib, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot yuqori darajada rivojlangan edi. Biroq tashqi qudrat ortida ichki siyosiy zaiflik, viloyatlar hokimlarining mustaqillikka intilishi va markazlashgan boshqaruv tizimining yetarli darajada mustahkam emasligi kuzatilardi. Chingizxon Xorazmshohlar davlatini butunlay qulatish niyatida edi. 1219-1221-yillarda Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ul qo‘shinlari Movarounnahr va Xorazm hududlariga harbiy yurish boshladi. Ana shunday murakkab tarixiy vaziyatda Xorazmshohlar davlatining siyosiy vorisi sifatida Jaloliddin Manguberdi maydonga chiqdi. Otasi Muhammad Xorazmshoh vafotidan so‘ng davlat amalda parchalangan, asosiy shaharlar mo‘g‘ullar tomonidan egallangan, harbiy kuchlar tarqalgan edi. Shunday sharoitda Jaloliddin qisqa vaqt ichida qo‘shin to‘plashga va qarshilik harakatini tashkil etishga muvaffaq bo‘ld i. Jaloliddin Manguberdi mo‘g‘ullarga qarshi 11 yil davomida tinimsiz kurash olib bordi, 17 marotaba mo‘g‘ullarga qarshi jang qilib, ularning 14 tasida G‘olib bo‘ldi. Bu orada u nafaqat mo‘g‘ullar, balki uning ortib borayotgan kuch-qudratiga hasad bilan qaragan Bag‘dod xalifasi va Ko‘niya sultoni Alovuddin Kaykubod kabi shaxslarga qarshi kurashishiga ham to‘g‘ri keldi. Shuningdek, vazirlari, sarkardalarining xiyonati va ukasi G‘iyosiddin Pirshohning isyonlari ham sultonning ozodlik uchun kurashiga to‘sqinlik qildi ko‘rsatdi.

U bug‘doyrang, o‘rta bo‘yli, turkiy qiyofali va turkiyda gapiradigan odam edi, shu bilan birga, forsiyda ham so‘zlasha olardi. Uning mardligi, jasurligiga kelsak, yuqorida hikoya qilganim janglardagi faoliyatini eslab o‘tishning o‘zi kifoya qiladi. U sherlar orasida eng zo‘r sher edi, qo‘rqmas chavandoz, lashkarlar orasida eng botiri edi. U yuvosh, muloyim odam edi, jahldor emasdi, haqoratomuz so‘zlarni aytmasdi. U nihoyatda jiddiy edi, kulmasdi, faqat jilmayib qo‘yardi, kam gapirardi. U haqgo‘ylikni, adolatni ulug‘lardi, ammo yashagan davridagi G‘alayonlar, alG‘ovdalG‘ovlar fe’l-atvorini o‘zgartirdi. U qo‘l ostidagi odamlarning og‘ir hayotini yengillashtirishni xohlardi, ammo u yashagan davr qonunlari uni zulm qilishga majbur etardi… Bachkana ta’riflarni yoqtirmagan, faqat “sulton” deya murojaat qilishlarini so‘ragan[Ш.М. Ан-Насавий. 2006].

Movarounnahrning asosiy shaharlari egallangach, mo‘g‘ullarning bosqinchilik yurishi Amudaryo janubidagi yirik savdo va madaniyat markazlari: Balx, Hirot, Marv va G‘azna kabi shaharlarga yo‘naltirildi. Ammo bu viloyatlarda ular Jaloliddin Manguberdining qattiq qarshiligiga uchradi. Jaloliddin Valiyon qal’asini qamal qilayotgan mo‘g‘ul qo‘shinlariga hujum qilib, ularni tor-mor etdi. Bu uning dushman ustidan qozongan dastlabki yirik g‘alabasi edi.

Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga qarshi Shiki Xutuxu no‘yonni 45 minglik qo‘shin bilan jo‘natdi. G‘azna yaqinidagi Parvon dashtidagi jangda Jaloliddin G‘alaba qozondi. Biroq

G‘alabadan keyin qo‘lga kiritilgan o‘ljalarni taqsimlashd a lashkarboshilari o‘rtasida o‘zaro kelishmovchilik boshlandi. Oqibatda lashkarboshilardan Sayfiddin Ig‘roq, A’zam Malik va Muzaffar Maliklar qo‘shindan ajrab ketdilar. Jaloliddinning ularni qaytarish yo‘lidagi urinishlari foyda bermadi. Bu voqeadan so‘ng sultonning harbiy salohiyati zaiflashib qoldi. Fursatdan foydalangan Chingizxon G‘aznaga askar tortdi va ajralib chiqqanlarni alohida-alohida tor-mor etdi. Jaloliddin tengsiz janglar olib borib, Sind (Hind) daryosi qirG‘oqlariga yaqinlashib bordi. Daryo bo‘yida 1221-yilning noyabrida ikki o‘rtada kuchli jang bo‘ldi. Jaloliddin Chingizxon qo‘shinining ilg‘orini yengdi. Mo‘g‘ullarning pistirmalarga qo‘yilgan 10 ming nafar saralangan askari jangni yakunladi.

Sind jangi taktikasi Jaloliddin Manguberdi Chingizxon qo‘shinidan 3 barobar kam bo‘lgan o‘z qo‘shinini yarim oy shaklida safga tizadi. Qo‘shinning o‘ng qanotini sulton tog‘ etagiga joylashtirgani holda, chap qanotni Sind sohiliga joylashtiradi. Natijada mo‘g‘ullar xorazmliklarni qurshovga olishining oldi olinadi. Mo‘g‘ullarning yolG‘ondan chekinish orqali dushmanni olg‘a undab, ularni qanotlardan qurshab olishga urinishini oldindan bilgan Jaloliddin chekingan mo‘g‘ul qo‘shinini atayin ta’qib etmaydi. Ikki muvaffaqiyatsiz hujumdan so‘ng Chingizxon asosiy kuchlarni Sulton Jaloliddin qo‘shini qanotlariga tashlaydi. Natijada Jaloliddinning ochiq jangga kirishdan boshqa iloji qolmadi. Jaloliddin taslim bo‘lishni xohlamay, otda Sind daryosiga sakrab, narigi qirG‘oqqa suzib o‘tdi. U bilan birga uning to‘rt ming kishilik askari ham daryodan o‘tib oldi. Hozirgi paytda ham bu daryoning bir tomoni “Ot sakrash”, narigi tomoni “Cho‘li Jaloliy” deb ataladi. Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolgan Chingizxon o‘z o‘g‘illariga qarata: “Otaning faqat shunday o‘g‘li bo‘lishi lozim. U olovli jang maydonidan o‘zini qutqarib, halokatli girdobdan najot qirg‘og‘iga chiqdimi, undan hali ulug‘ ishlar, tashvishlar va qiyomatli isyonlar keladi!” deydi va uning orqasidan ta’qib etishni taqiqlaydi. Sind daryosi bo‘yidagi jangdan so‘ng Chingizxon uch oy davomida Jaloliddin qo‘shinidan ajrab ketgan sarkardalar qal’alarini qo‘lga olib, ularni yo‘q qilish bilan band bo‘ladi.

1221-yil bahor-yoz oylarida Jaloliddin mo‘g‘ullarga qarshi ayovsiz kurashga bel bog‘lab, ularga bir necha marta qaqshatqich zarba berganidan keyin G‘azna yaqinida, Kobul daryosi bo‘yidagi Parvon dashtida Chingizxonning mohir sarkardalaridan biri - Shiki Xutuxu no‘yon boshchiligidagi 45 minglik mo‘g‘ul qo‘shinlari ustidan G‘alabaga erishdi. Jang natijasida qo‘lga kiritilgan katta miqdordagi o‘lja taqsimlanishi jarayonida Jaloliddin lashkarboshilari – qang‘li qipchoqlardan (Turkon Xotun ham shu urug‘dan) Amin Malik turkmanlar yo‘lboshchisi Sayfiddin Ig‘roq bilan bir qimmatbaho arabi ot ustida talashib qolishdi (o‘ljalar orasida eng noyob ulush ot hisoblangan. Otlar zotiga va chiroyiga qarab bir necha ming tilloga baholangan). Tortishish paytida qizishib ketgan Amin Malik Sayfiddin Ig‘roqning boshiga qamchi bilan urdi. Jaloliddin esa Amin Malikni bu ishi uchun jazolamadi. Bunga chiday olmagan va qattiq ranjigan Sayfiddin IG‘roq o‘z yaqinlari bo‘lgan lashkarboshilar - A’zam Malik va Muzaffar Maliklarni olib, Jaloliddin qo‘shinini tark etdi. Buning natijasida Xorazmshoh qo‘shini yarmiga qisqardi. Xufiyalari orqali Jaloliddinning ichki muammolaridan boxabar bo‘lgan Chingizxon sulton qo‘shinlarini qayta birlashishi yoki ularning qochishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun bir haftalik yo‘lni ikki kunda bosib o‘tadigan darajada tezlik bilan ta’qib qila boshladi. Vaziyatni to‘g‘ri baholagan Jaloliddin esa zudlik bilan Hindistonga o‘tib ketish va u yerdan o‘zini tiklagan holda Chingizxonga qarshi hujumni tashkil etish uchun Sind (Hind) daryosi tomon oshiqdi.

1221-yilning kech kuzida Jaloliddin Sind daryosiga yaqin kelganida Chingizxon unga yetib oldi va o‘rtada, ta’bir joiz bo‘lsa, XIII asrning eng mashhur jangi ro‘y berdi. Jangda xorazmshohlar qo‘shinining markaziga rahbarlik qilgan Jaloliddin qo‘shini o‘zidan bir necha barobar ko‘p bo‘lgan mo‘g‘ullar qismini yanchib tashladi. Lekin Chingizxonning pistirmada turgan 10 ming zaxira qo‘shini jangga kirishi bilan tashabbus mo‘g‘ullar tomoniga o‘tdi (Chingizxonning zaxira qo‘shini “keshik” deb nomlanib, ular tajribali qo‘mondonlardan tuzilgan. Chingizxon juda zarur hollardagina ularni jangga tashlagan). Qurshab olingan Jaloliddin yarim kun mobaynida mo‘g‘ullar bilan olishdi. Uning 2 ta oti ishdan chiqqach, rikobdorlar (hukmdor

otini yetaklab yuruvchi, hukmdor uzangisi sohibi) zaxiradagi otni keltirishdi. Ushbu otga o‘tirgan Jaloliddin o‘rab oluvchilarning nisbatan zaif ko‘ringan daryo tomoniga ot solib, u yerni yorib chiqdi, ahli haramini ham Chingizxon qo‘liga tushmasligi uchun daryoga yo‘naltirdi. O‘zi esa oti bilan birgalikda 18-20 metrli jarlikdan daryoga sakradi. Chingizxon esa uning jasoratidan lol bo‘lib, Jaloliddinning ortidan kamondan o‘q uzmoqchi bo‘lganlarni to‘xtatadi. Shu vaqtga qadar Chingizxon bunday raqibga duch kelmagan edi.

Xullas, o‘ljalar orasidagi bir qimmatbaho ot sarkardalar o‘rtasida ziddiyat chiqarib, umumdavlat, umumxalq taqdiri hal bo‘ladigan pallada Jaloliddinning imkoniyatlarini kamaytirib, kuchini zaiflashtirdi. Kuchlarning teng emasligi Jaloliddinning Chingizxon qurshovida ma’lum muddat qolishiga sabab bo‘ldi.

Ikkinchi ot esa uni dushman qo‘lidan qutqarib, daryoning narigi sohiliga olib Shuning uchun ham qadimgi va o‘rta asr buyuk sarkardalarining yarim bahodirligini ularning otlari bilan bog‘lash joizdir.

Jaloliddin davrida bir qancha fitnalar, g‘am-qayg‘u, mashaqqat-u anduhlarga, vazirlarning tarqalib ketishiga va mehnatkash ommaning atroflarda boshpana izlab yurishiga barham berildi. Ular birlashtirildi va mustahkamlandi[Ш.М.Ан–Насавий. 2006].

1226-yilda Ozarbayjon, Shirvon va Gurjiston Xorazmshoh qo‘liga o‘tdi. 1227-yil sentyabrda Isfahon yaqinida Jaloliddin Manguberdi mo‘g‘ullarning Taynol no‘yon boshliq qo‘shinini yengdi. Taynol no‘yon Jaloliddin Manguberdining jangdagi mardligiga qoyil qolib: “Zamonasining haqiqiy bahodiri, o‘z tengqurlarining sarvari ekan”, degan edi.

Jaloliddin Manguberdining Ko‘niya, Jazira, Damashq va Misr hukmdorlariga nomalar yozib, ularni mo‘g‘ullarga qarshi kurashish yo‘lida birlashtirish xattiharakatlari behuda ketdi. Sultonning o‘sib borayotgan mavqeyi BaG‘dod xalifasini, Misr, Damashq va Jazira hukmdorini tashvishga sola boshladi. Ichki fitnalar va xiyonatlar boshlandi. Ustiga–ustak Ko‘niya sultoni Alouddin Qayqubod muxolif kuchlarni Jaloliddin Manguberdiga qarshi birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi. Jaloliddinning ukasi G‘iyosiddin Pirshoh birinchi bo‘lib xiyonat yo‘liga o‘tdi. U o‘z lashkarlari bilan akasi qarorgohini tark etdi. G‘iyosiddin akasiga hasadi qo‘zG‘ab, o‘zi mustaqil davlat barpo etish va Jaloliddin kabi shuhrat qozonishni istadi. U Kirmon hokimi tomonidan qo‘lga olinib, qatl etildi. Mo‘g‘ullar ushbu voqeadan so‘ng Jaloliddin davlati ular o‘ylagandek kuchli emasligini anglab, u bilan sulh tuzishfikridan qaytishdi. Ozarbayjon va Gurjiston sari talonchilik yurishlarini boshlab yuborishdi. Jaloliddinning bosh vaziri Sharofulmulk sultonga fitna uyushtira boshladi. Uning Jazira va Ko‘niya hukmdorlariga Jaloliddindan hokimiyatni tortib olishda madad so‘rab yozgan maktubi Jaloliddinning qo‘liga tushgach, u hibsga olinib, qatl etildi. 1230-yil avgustda Ko‘niya, Jazira, Damashq va Misrning birlashgan qo‘shini Jaloliddin Manguberdi kuchlarini Arzinjon yaqinidagi jangda maG‘lubiyatga uchratdi. Jaloliddin Manguberdining kuchsizlanganidan foydalangan mo‘g‘ullar katta qo‘shin bilan 1231-yilda Ozarbayjonga bostirib kirib, Jaloliddin Manguberdini ta’qib etadi. Mo‘g‘ullar uning qarorgohiga uyushtirgan tungi hujum natijasida oz sonli qo‘shinini tormor keltirdi, Jaloliddin Manguberdining o‘zi esa ta’qibdan qutulib, Kurdiston tog‘lariga chiqib ketdi. Bu yerda qaroqchi kurdlar qo‘liga asir tushib, fojiali halok bo‘ldi. Atigi o‘ttiz uch yil umr ko‘rgan, ammo nomi ellarda mashhur bo‘lgan, Chingizxonni lol qoldirgan, o‘z yurtini beadad sevgan so‘nggi xorazmshoh Sulton Jaloliddin Manguberdi yoruG‘ dunyodan shu tariqa ko‘z yumdi. Uning nomi asrlar davomida avlodlar uchun jasorat va mardlik, vatanparvarlik ramzi bo‘lib keldi. Sulton Jaloliddinning hayotlik davrida mo‘g‘ullar O‘rta Sharqni bosib ololmadilar. Bu voqea ancha keyin 1256-yili ro‘y berdi. Jaloliddin Manguberdi o‘n bir yil davomida mo‘g‘ullarni nafaqat O‘rta Sharqqa, balki Sharqiy Yevropaga ham qo‘ymadi.

Uning o‘limini ko‘pchilik mutaxassislar Arab xalifaligi tugatilishini tezlatgan omil sifatida baholashadi. Ya’ni mo‘g‘ullar va xalifalik o‘rtasida o‘ziga xos muhtasham devor 1231-yili quladi, oradan 27 yil o‘tib, 1258-yili xalifalik poytaxti BaG‘dod mo‘g‘ullar tomonidan egallandi,

xalifalik esa tugatildi. 2022-yil 29-avgust kuni Xorazm viloyatining Urganch shahrida Jaloliddin Manguberdi yodgorlik majmuasining tantanali ochilish marosimi bo‘lib o‘tdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shahobiddin Muhammad an-Nasaviy.Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti. Matyoqubov K. tarjimasi. –T: O‘zbekiston. 2006.
2. Xamdam Sodiqov. “Sulton Jaloliddin Manguberdi”. T. 2009 8. Omonulla Bo‘riyev. “Jaloliddin Manguberdi”. T. 1999.
3. A. Muhammadjonov “O‘zbekiston tarixi” (lV asrdan–XV asr boshlarigacha) Sharq nashriyoti. T. 2017.

ILM YO‘LIDAGI MATONAT: IMOM BUXORIYNING HAYOT MAKTABI

Adullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li
UrDPI Tarix kafedrasi dotsenti (PhD)
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
+998975112266
Ro‘ziyeva Sevinch Botir qizi
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998994074127
sevinchroziyeva@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqola islom olamining eng yirik namoyandalaridan biri, muhaddislar peshvosi Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyning sermazmun hayoti va uning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan ulkan ilmiy hissasini kompleks tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda allomaning yoshlik yillaridan boshlab ilmga bo‘lgan cheksiz ishtiyoqi, Shuningdek, maqolada Imom Buxoriyning nafaqat hadis ilmi, balki axloq, tarix va fiqh sohalaridagi qarashlari, xususan, uning “Al-adab al-mufrad” asaridagi insoniy fazilatlar va yuksak odob-axloq mezonlarining bugungi kunda jamiyat ma’naviy barqarorligini ta’minlashdagi dolzarbligi asoslab berilgan. Maqola yakunida alloma merosini o‘rganishning zamonaviy islomshunoslik va yoshlar tarbiyasidagi strategik ahamiyati yuzasidan xulosalar keltirilgan.

Аннотация: Данная статья посвящена всестороннему анализу насыщенной событиями жизни одной из величайших фигур исламского мира, лидера хадисоведов, имама Абу Абдуллы Мухаммада ибн Исмаила аль–Бухари, и его огромного научного вклада в мировую цивилизацию. В исследовании всесторонне рассматривается безграничная страсть ученого к науке с юности, его научные путешествия, начавшиеся в Трансоксиане и охватившие весь восточный мир, а также исторические сведения о его непревзойденной памяти.

Abstract: This article is devoted to a comprehensive analysis of the eventful life of one of the greatest figures of the Islamic world, the leader of the hadith scholars, Imam Abu Abdullah Muhammad ibn Ismail al-Bukhari, and his enormous scientific contribution to world civilization. The study comprehensively covers the scholar's boundless passion for science from his youth, his scientific journeys that began in Transoxiana and covered the entire Eastern world, and historical information about his unparalleled memory. The article also substantiates Imam Bukhari's views not only in the field of hadith science, but also in the fields of ethics, history, and jurisprudence, in particular, the relevance of the human qualities and high moral standards in his work “Al-Adab al-Mufrad” in ensuring the spiritual stability of society today. At the end of the article, conclusions are drawn on the strategic importance of studying the scholar's legacy in modern Islamic studies and youth education.

Kalit so‘zlar: Imom Buxoriy, hadis, ilm, muhaddis, ilmiy merosi, alloma, yuksak odob-axloq, tarbiya, halollik.

Ключевые слова: Имам Бухари, хадис, наука, учёный–хадисовед, научное наследие, учёный, высокая мораль, образование, честность.

Keywords: Imam Bukhari, hadith, science, hadith scholar, scientific heritage, scholar, high morality, education, honesty.

Imom al-Buxoriy (asl ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy) (Buxoro – 870.31.8, Samarqand yaqinidagi Xartang qishlog‘i) – islom olamining yirik mutafakkiri, buyuk muhaddis. Muhaddislar imomi, hadis ilmining sultoni deb ham yuritiladi. Imom Buxoriy islom olamining yirik mutafakkiri, buyuk muhaddis.

Muhaddislar imomi, hadis ilmining sultoni deb ham yuritiladi. Imom Buxoriy Buxoro shahrida tavallud topgan. Otasi Ismoil o‘z davrining yetuk muhaddislaridan bo‘lgan. U faqih, muhaddis, molikiylik mazhabining asoschisi Molik ibn Anasning shogirdi va yaqinlaridan biri bo‘lib, tijorat ishlari bilan shug‘ullangan. Onasi taqvodor, diyonatli, oqila ayol edi. Otasi vafot etgach, uning tarbiyasi volidasi zimmasiga tushgan. U 5-6 yoshidan islomiy ilmlarni, Muhammad (sav)ning hadislarini o‘rganishga va yodlashga kirishgan. Taniqli muhaddislar al-Dohiliy, Muhammad ibn Salom al-Poykandiy, Muhammad ibn Yusuf al-Poykandiy, Abdulloh ibn Muhammad al-Masnadiy va boshqalardan saboq olgan[1]. Azaldan muhaddislar safarga chiqishdan oldin o‘z yurtidagi roviylardan birorta ham hadis qoldirmasdan yozib olgan bo‘lishi va shundan keyingina boshqa shahar yoki mamlakatga safarga otlan ishi mumkin edi. Imom Buxoriy 16 yoshga yetguncha o‘z yurtida mashoyixlardan hadis eshitib, yozib olib, xalifalikning turli viloyatlari tomon yo‘l oladi.

825-yilda Buxoriy onasi va akasi Ahmad bilanhaj ibodatini ado etadi. Onasi va akasini Buxoroga qaytarib, o‘zi Makkada qoladi. Bu yerda faoliyat ko‘rsatayotgan mashoyixlarning ilmiy yiG‘inida qatnashadi [2]. 827-yili Madinaga boradi. Madinadagi mashhur ulamolardan Ibrohim ibn al-Munzir, Mutrif ibn Abdulloh, Ibrohim ibn Hamza va boshqalar bilan muloqotda bo‘lib, ulardan hadislar bo‘yicha saboq oladi. O‘z vaqtida Rasulullohningsahobalari, sahobalarning izdoshlari turli mamlakatlarga tarqab ketgan edilar. Shunday sharoitda Muhammad (as)ning hadislarini toplash turli shahar va mamlakatlarga borishni taqozo qilar edi. Bir necha tarixchi Hijoz, Makka, Madina, Toif, Jiddaga qilgan rihlati 6 yil davom etgan. So‘ng Basra, Kufa va BaG‘dodga safar qiladi. Shorn va Misrga o‘tadi. Bundan tashqari Marv, Balx, Hirot, Nishopur, Ray, Jibol kabi shaharlarda bo‘lib, bu shaharlardagi olimlardan saboq oladi va hadislar to‘playdi. Xorijiy yurtlardagi safardan keyin Buxoroga qaytgach, hadis ilmini targ‘ib etishga kirishadi.

U zotning bu sa’yii harakatlari bu vaqtda Buxoroda hukmdorlik qilgan Holid ibn Ahmad az–Zuhliyga xush kelmaydi. Shu sababli Imom Buxoriy Buxoroni tark etib, Poykendga, keyin Samarqand I yaqinidagi Xartang qishlog‘iga kelib yashashga majbur bo‘ladi. Imom Buxoriy umr bo‘yi hadislarni to‘plash va tizimga solish bilan shug‘ullangan, ularni sahih (to‘g‘ri, ishonchli) va g‘ayri sahih (xato, zaif)ga ajratgan. Bu ishni hadis roviylarining maishiy hayotlari, yashash joylari, tug‘ilgan va vafot etgan sanalari, birbirlari bilan qilgan o‘zaro muloqotlarini o‘rganish bilan bog‘liq holda olib borgan.

Imom Buxoriy jami 600 mingga yaqin hadis toplagan bo‘lib, shundan 100 ming “sahih” va 200 ming “g‘ayri sahih” hadisni yoddan bilgan. Buxoriy o‘zining noyob qobiliyati, iqtidori, quwai hofizasining o‘ta kuchliligi bilan ilm ahllarini lol qoldirgan. Hadis ilmiga o‘ta fidoyilik, aql-zakovatini baxshida etish Buxoriyga shon–sharaf keltirdi, uni islom dunyosining eng buyuk allomalaridan biri sifatida tanitdi[3]. Manbalarda keltirilishicha, imom al-Buxoriy o‘z ijodiy faoliyati davrida yigirmadan ortiq asarlar yaratgan. Allomaning mana shu asarlari xususida qisqacha to‘xtalamiz: 1. Imom al Buxoriyning shoh asari “Al-Jomi’ as–Sahih” (ishonchli to‘plam”) haqida keyinroq batafsil fikr yuritamiz. 2. Al-Adab al–mufrad (“Adab durdonalari”). Imom al-Buxoriyning odob ahloq xususidagi eng sahih hadislarni o‘zida mujassam etgan ushbu asari katta tarbiyaviy ahamiyatga molik benazir to‘plamdir. Uning arabcha nashri ikki marta bosilib, 1990-yilda esa, olim Sh.Boboxonov tomonidan asarning o‘zbekcha tarjimasi ham nashr

etilgan. Imom al–Buxoriyning bu asarida 1322 hadis va xabarlar 644 bobda ja‘mlangan bo‘lib, u Hindiston, Turkiya va Misrda bir necha marta chop etilgan.

Abdulloh ibn Ka'b: «Ka’b ibn Molik bunday deb aytar erdi», – deydilar: «Men Rusululloh sallallohu alayhi va sallam ishtirok qilgan G‘azotlarning barchasida qatnashganman, faqat Tabuk G‘azotida hamda Badr janggida yo‘q erdim. Biroq, buning uchun hech kim meni aybdor sanamadi, chunki Rusululloh sallallohu alayhi va sallam Quraysh karvonini ko‘zlab yo‘lga chiqqan erdilar, Olloh taolo ularni o‘z dushmanlari birlan tasodifan to‘qnashtirib qo‘ydi».[4]

Xulosa qilib aytganda, Imom al–Buxoriy o‘zining buyuk ilmiy merosi, pok axloqi va fidokorona mehnati bilan nafaqat o‘z davrining, balki butun insoniyat tarixining eng mashhur allomalaridan biri sifatida nom qoldirgan. Uning hayoti ilmga intilish, haqiqatni izlash va halollik timsoli bo‘lib, bugungi avlod uchun ham ibrat maktabi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Buyuk ajdodlarimiz.
2. Imom al-Buxoriy ilmiy merosi.
3. Imom Buxoriy. IBXITM-2022.
4. Imom al-Buxoriy. Al-Jome’ as-sahih. 3-jild; 2-bet

AZ-ZAMAXSHARIYNING ILM-FANGA QO‘SHGAN HISSASI

Xo‘jametov Intizom Jumaboyevich
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975282947
intizomofficial@gmail.com
Sapayeva Lolaxon Bahrom qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998885104849
sapayevalolaxon06@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada buyuk alloma Abu al-Qosim Mahmud az-Zamaxshariyning ilm-fan rivojiga qo‘shgan ulkan hissasi yoritiladi. Uning arab tili grammatikasi, tafsir ilmi, adabiyot va lug‘atshunoslik sohalaridagi ilmiy merosi tahlil qilinadi. Xususan, “Al-Kashshof” asarining ahamiyati va uning islom olamidagi o‘rni haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, Zamaxshariyning ilmiy qarashlari va ularning bugungi kundagi ahamiyati ochib beriladi.

Аннотация: В данной статье рассматривается вклад великого ученого Абу аль-Касим Махмуд аз-Замахшари в развитие науки. Анализируются его труды в области арабской грамматики, тафсира, литературы и лексикографии. Особое внимание уделяется значению его произведения «Аль-Кашшаф» и его роли в исламском мире. Также раскрывается актуальность научного наследия ученого в современности.

Annotation: This article examines the significant contribution of the great scholar Abu al-Qasim Mahmud al-Zamakhshari to the development of science. It analyzes his works in the fields of Arabic grammar, Quranic exegesis (tafsir), literature, and lexicography. Particular attention is given to the importance of his famous work “Al-Kashshaf” and its role in the Islamic world. The relevance of his scientific heritage in the modern era is also highlighted.

Kalit so‘zlar: Az-Zamaxshariy, Al-Kashshof, tafsir ilmi, arab tili grammatikasi, luG‘atshunoslik, islom ilmlari, alloma, ilmiy meros.

Ключевые слова: Аз-Замахшари, Аль-Кашшаф, тафсир, арабская грамматика, лексикография, исламские науки, ученый, научное наследие.

Keywords: Az-Zamakhshari, Al-Kashshaf, tafsir, Arabic grammar, lexicography, Islamic sciences, scholar, scientific heritage.

Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy 1075-yilda Xorazmning Zamaxshar qishlog‘i (hozirgi Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumanida) da dunyoga kelgan. Bolaligida oyog‘i shikastlanib

yog‘och oyoq bilan yurgan. Jismoniy mehnatga noloyiq bo‘lganligi sababidan otasi uni madrasada o‘qishga beradi va madrasada u Arab tili va grammatikasini, diniy ilmlarni chuqur o‘rgana boshlaydi. Ilmga bo‘lgan chanqoqlik uni Buxoro, Marv, Nishopur, Isfahon, Shom (Suriya), Bag‘dod, Hirot va Makkada hayot kechirib, arab tili va adabiyotini, diniy ilmlarni, xattotlik san’atini, arab maqollari va urf odatlarini chuqur o‘rganshiga sabab bo‘ladi. U mintaqa geografiyasiga doir ma’lumotlar to‘playdi. Mahmud az-Zamaxshariy turli soha ilmlariga doir 50 dan ortiq asar yozib qoldirdi. Ayniqsa, uning arab tili fonetikasi va morfologiyasiga bag‘ishlangan “[Al-Mufassal]”, Qur’oni Karim tafsiriga(sharh) oid “Al-Kashshof” asari butun musulmon olamida mashhurdir. Mahmud az-Zamaxshariy “Jorulloh” (“Ollohning qo‘shnisi”), “Arab va g‘ayri arablar ustozi”, “Xorazm faxri” kabi sharafli nomlar bilan ulug‘langan. Qohiradagi mashhur Al-Azhar diniy dorulfununining talabalari hozir ham “Al-Kashshof” asosida Qur’oni Karimni o‘rganadilar. Zamaxshariy 1144-yilda Xorazmda vafot etgan. 1995-yilda O‘zbekistonda uning 920 yilligi keng nishonlandi [1].

Al-Kashshaf (“Oshkor; Qur’on tafsiri”) az-Zamaxshariyning eng mashhur asaridir. Darhaqiqat, tarix davomida ko‘plab tilshunos olimlar Az-Zamaxshariyning shuhratini mazkur kitobga bog‘lashgan. Bu kitobning nomi (Al-Kashshaf) kashaf “ochmoq” fe’lidan olingan. Shunday qilib, bu kitob Qur’on iboralarining sintaktik va semantik noaniqliklarini ochishga harakat qiladi. Matnda Az-Zamaxshariy uni qurish motivi, turtki va maqsadlarini tushuntirib berdi. Darhaqiqat, u dastavval bu kitobni yozishga ikkilanganini tan olgan, chunki u o‘zini Qur'onni to‘g‘ri talqin qilish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarga ega emas deb o‘ylardi. Uning so‘zlariga ko‘ra, u har doim o‘z shogirdlariga dars o‘tayotganda va Qur'on oyatlarini tilga olganida, shogirdlari ilgari hech qachon uchramagan yangi ma'nolarni o‘zlashtirgandek tuyulardi. U buni davom ettirar ekan, talabalar boshqa fanlardan ko‘ra Qur'on tafsiriga ko‘proq qiziqish bildirishgan [2].

Shunday qilib, Az-Zamaxshariy Qur'on tafsirining barcha ma'nolari haqida kitob yozishini aytganida, shogirdlar besabrlik bilan Al-Kashshof kitobi yozilishini kutishgan.

Az-Zamaxshariy o‘sha davrda mashhur ulamolardan ko‘p narsalarni o‘rgangan. Uning ustozlaridan biri Abu Muzar Mahmud ibn Jarir al-Zabiy al-Isfahoniy edi, uni tengdoshlari Farid Asruh “o‘z davrining eng zo‘r allomasi” deb atashgan [3].

Xulosa qilib aytganda, Abu al-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy ilm-fan taraqqiyotiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk allomalardan biridir. Uning arab tili grammatikasi, tafsir va lug‘atshunoslik sohalaridagi ilmiy merosi o‘z davrida ham, bugungi kunda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, “Al-Kashshof” asari orqali u Qur’on tafsirida yangi ilmiy yondashuvni shakllantirdi. Zamaxshariyning asarlari nafaqat islom olamida, balki jahon ilm-fani rivojida ham muhim o‘rin egallaydi. Shu bois uning ilmiy merosini o‘rganish va targ‘ib etish dolzarb ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://uz.wikipedia.org/wiki/Az-Zamaxshariy#cite_ref-1

2. Husam, Gassan Ali (2021–02–28). “The effect of recitation Al-A’ mash on directing the Qur'anic text of Al-Zamakhshari in Al-kashaf: An analytical study”. Journal of Humanities & Social Sciences. 5 (2). doi:10.26389/ajsrp.m140920. ISSN 2522-3380.

3. S., Hodgson, Marshall G. (1977). The venture of Islam : conscience and history in a world civilization. University of Chicago Press. ISBN 978–0–226–34683-0. OCLC 1158413117.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MADANIYATI

Kamoladdinov Abror Qudrat o‘g‘li
Ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti
231-guruh 3-bosqich talabasi
abrorkamoladinov006@icloud.com
9769111919
Mambetsapayeva Munira Maqsud qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998770221504
Muniramambetsapayeva@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Markaziy Osiyo tarixida madaniyat, ilm-fan, me’morchilik va san’atning yuksak gullab yashnagan “Temuriylar renesansi” davri yoritib beriladi. Shuningdek, temuriy hukmdorlar, ayniqsa Mirzo Ulug‘bek davrida ilm-fan rivojiga berilgan e’tibor, Samarqand va Hirot kabi shaharlarda bunyod etilgan me’moriy obidalar va ilmiy markazlar Sharq uyg‘onish davrining muhim belgisi sifatida baholanadi.

Аннотация: В данной статье рассматривается период “Темуридского Возрождения” в истории Центральной Азии, когда процветали культура, наука, архитектура и искусство. Также анализируется внимание, уделяемое развитию науки во время правления Тимуридов, особенно Мирзо Улугбека, Архитектурные памятники и научные центры, построенные в таких городах, как Самарканд и Герат, считаются важными признаками Восточного Возрождени.

Abstract: This article examines the “Temurid Renaissance” period in the history of Central Asia, when culture, science, architecture, and art flourished. It also analyzes the attention paid to the development of science during the reign of the Timurid rulers, especially Mirzo Ulugbek. The architectural monuments and scientific centers built in cities such as Samarkand and Herat are considered important signs of the Eastern Renaissance.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Movarounnahr, Samarqand, madaniyat, Mirzo Ulug‘bek, ilm-fan, Alisher Navoiy, adabiyot, me’morchilik, Hirot.

Ключевые слова: Амир Темур, Муваруннахр, Самарканд, культура, Мирзо Улугбек, наука, Алишер Навои, литература, архитектура, Герат.

Keywords: Amir Temur, Movarounnahr, Samarkand, culture, Mirzo Ulugbek, science, Alisher Navoi, literature, architecture, Herat.

Temuriylar ma’naviy-madaniyati to‘g‘risida gap borganda, dastavval, ona yurtimizda Uyg‘onish davrining ikkinchi bosqichi bo‘lgan bu oltin asrda ilm- fanning nechoG‘lik ravnaq topganligi hamda uning jahon ilmu-urfoni taraqqiyotiga qo‘shgan bebaho hissasi haqida har qancha g‘ururlansak arziydi.

Temur zamonida va undan keyingi davrda Turon yurtida ilm-fan, adabiyot va xullas, ma’naviy madaniyatning yuqori darajada barq urib rivojlanganligining sabablaridan biri, avvalo, Amir Temurning o‘zi o‘qimishli, savodxon va ma’rifatparvar inson bo‘lganligidir. Bundan tashqari o‘z ona tilidan tashqari fors va mo‘g‘ul tillarini yaxshi bilganligi, mamlakat taraqqiyotida, xalqning madaniy va ma’naviy kamolotida ilm-fan va ma’rifatning ahamiyatini qadrlaganligidir. Shu bois ulug‘ amir o‘z yurtida bo‘lsin, harbiy yurish qilgan mamlakatlarida bo‘lsin, ularning millati, irqidan qat’iy nazar, kasb-hunar egalari, ustalar, me’morlar, olim–u fuzalolar, adabiyot va san’at arboblarini juda qadrlagan. Shunday shart–sharoit va g‘amho‘rlik tufayli Samarqand dunyoning ma’rifat markazlaridan biriga aylandi. Ashraf Ahmedov XIV asr o‘rtalarida Qozizoda Rumiy Turkiyaning Bursa shahridan o‘z ixtiyori bilan Samarqandga kelganligini hikoya qiladi. Bundan ko‘rinib turibdiki o‘sha davrda Samarqandning dovrug‘i butun dunyoga yoyilgan.

Temur va Temuriylar davrida fanning barcha sohalari rivojlanadi, tabiiy va gumanitar

fanlar sohasida bir qator buyuk olimlar yetishib chiqadi. Ayniqsa,

falakiyotshunoslik fani yuksaladi. Bu o‘rinda Ulug‘bek, Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar ijodining kamolot cho‘qqisiga ko‘tarilganligini ta’kidlash joizdir. Gumanitar fanlar sohasida katta yutuqlarga erishildi. Tarix ilmi bobida Sohibqiron Amir Temurning harbiy zafarli yurishlarini o‘zining “Zafarnoma” asarida yoritgan Sharafiddin Ali Yazdiy, “Zubdatut-tavorix” (“Tarixlar qaymoG‘i”) asarining muallifi Hofizi Abro‘, 7 jildlik “Ravzat us-safo” muallifi Mirxond, “Xabib us-siyar “ asarining muallifi Xondamir va boshqalar barakali ijod qildilar. [Shamsuddinov,R. Karimov, Sh. 2010:438–440].

Temuriylar davrida xattotlik, tasviriy san’at va musiqa madaniyati rivoj topdi. Bu sohada Mirali Tabriziy, Shayx Muhammad, Junaid Naqqosh, temuriylar davri xattotligi va naqqoshligi maktabining atoqli vakillari: Sultonali Mashhadiy, Abdujamil Kotib, Darvesh Muhammad Tojiiy, Mirali Qilqalam, Sulton Muhammad Nur va boshqalarning ijodi benazirdir. Masalan, nastaliq xatining mislsiz ustozlari, “Qiblat ul–kuttab” (Kotiblar peshvosi) unvoni sohibi Sultonali Mashhadiy Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroning ko‘plab bebaho qo‘lyozmalarini kitob holiga keltirishda katta zahmat chekkan. Tasviriy san’atda Shamsiddin Muhammad ibn Abdulhay, Shayx Turoniy, Abdulla Hiraviy, Ustoz Gung, Ustoz Jahongir nomlari alohida ko‘zga tashlanib turadi.

Amir Temurning nabirasi (Shohrux Mirzoning o‘g‘li) Boysunqur Mirzo homiyligida bunyod topgan o‘ziga xos Badiiy akademiya rolini o‘ynagan, uning “Nigoriston”da ijod qilgan ko‘plab mo‘yqalam sohiblari tomonidan mukammal tarzda ishlangan son -sanoqsiz rangli tasvirlar, miniatura namunalari, kitob bezaklari, chunonchi, hind xalqi eposi “Kalila va Dimna”, Sa’diyning “Guliston”, Firdavsiyning “Shohnoma”, Nizomiyning “Xamsa” va boshqa asarlarga ishlangan tasviru bezaklar hanuzga qadar ham o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Musavvirlik san’atining tengi yo‘q yulduzi Kamoliddin Behzod (1455-1536) ijodi ham temuriylar davri san’atining yuqori cho‘qqisi hisoblanadi. Uning mo‘yqalamiga oid hadsiz-hisobsiz rangin tasvirlar, chunonchi, Yazdiyning “Zafarnoma”, Jomiyning “Salomon va Ibsol”, Sa’diyning “Bo‘ston” va “Guliston”, Nizomiyning “Xamsa” asarlariga ishlangan miniatura namunalari yoxud Hirotdagi “Bog‘i Behisht”, “Ov qilayotgan Bahrom Go‘r”, “Tuyalar jangi” tasvirlari va shunga o‘xshash rassomlik asarlari bu tug‘ma ijodkor iste’dodining yuksak mahorati namunalaridir [Usmonov,Q. Sodiqov,M. Burxonova,S. 2016:181–182].

Amir Temur va temuriylar davrida me’morchilik ham ravnaqi topadi. Turkiston shaharlarida, chunonchi, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Yassi, Xurosonda, masalan, Hirot, Mashhad, Nishopur va boshqa shaharlarda, Eron va

Ozarbayjonda bunyod etilgan qal’alar, masjidlar, madrasalar, karvonsaroylar, bozorlar, timlar, saroylar, xonaqohlar, xiyobonlar, maqbaralar haqida alohida to‘xtalib o‘tish joiz. Bunyodkorlik va me’morchilik jihatidan eng gullab-yashnagan shahar temuriylar davrida Samarqand bo‘ldi.

Samarqand atrofida Misr, Damashq, Sultoniyya, Bag‘dod, Sheroz kabi qishloqlar bunyod etish orqali Amir Temur Samarqandni va mamlakatni dunyodagi yirik davlatlar poytaxti va mamlakatlaridan bir necha marotaba yuksaklikka ko‘tarishni istagan [Azamat Ziyo.2001:206–207].

Amir Temurning hayotligi chog‘ida qurilgan maqbaralardan biri – Turkon oG‘o maqbarasidir. Turkon og‘o Amir Temurning opasi bo‘lgan. Maqbara esa 1370-1371-yillarda vafot etgan Turkon og‘oning qizi uchun qurilgan. 1383-yilda Turkon og‘oning o‘zi ham vafot etadi va shu yerga daft etiladi. Bu obidaning ustalari samarqandlik Shamsiddin va Bahriddin hamda buxorolik Zayniddin va Shamsiddinlar bo‘lgan. 1376 -yilda Amir Temurning sarkardalaridan biri Amir Husaynning onasi Tog‘li Tekin, 1385-yilda Amir Temurning singlisi Shirinbeka og‘o maqbaralari qurilgan. Shohizinda ansamblida Amir Temur va Temuriylar qurdirgan maqbaralarning soni 20 dan oshadi. Bu davrda qurilgan obidalardan yana biri go‘ri Amir maqbarasidir. Bu maqbara Amir Temurning nabirasi Muhammad Sulton uchun quriladi.

Maqbarani 10 kun ichida usta Muhammad ibn Mahmud Isfaxoniy qurgan. 1405-yilda Amir Temur vafot etgach, uning o‘zi ham shu yerga nabirasi yoniga dafn etiladi. [Shamsuddinov,R. Karimov,Sh.. 2010:430-431].

Ulug‘bek Samarqand, Buxoro, G‘ijduvonda 3 ta madrasa barpo ettiradi. Samarqanddagi madrasa qurilishi 1417-yilda boshlanib, uch yilda nihoyasiga yetkaziladi. Tez orada Ulug‘bek madrasaga mudarris va olimlarni to‘play boshlaydi, shu tariqa uning Samarqanddagi astronomik maktabi shakllanadi. Bu maktabning asosiy mudarrislari ilmiy ishlarga qulay sharoit va panoh izlab, Temur davridayoq Samarqandga kelgan Taftazoniy, Mavlono Ahmad va Qozizoda Rumiy kabi olimlar edi. Qozizodaning maslahati bilan Ulug‘bek Xurosonning Koshon shahridan G‘iyosiddin Jamshid Koshiy’ni chaqirtiradi.

Samarqandga Movarounnahrning turli shaharlaridan va Xurosondan to‘plangan olimlar soni 1417 yilga kelib 100 dan ortib ketadi.1420 yil Samarqand madrasasining tantanali ochilishi bo‘ladi. Zayniddin Vosifiy “Badoi’ ul-vaqoe” kitobida aytishicha, birinchi mudarris etib Mavlono Shamsuddin Muhammad Xavofiy tayinlanadi. Madrasada asosiy ma’ruzalarni Qozizoda, Ulug‘bek, Koshiy va keyinroq Ali Qushchi o‘qiydilar. Ulug‘bekda avval yozilgan eng mukammal “Zij”lar Beruniyning “Qonuni Mas’udiy”si va Nasriddin Tusiy’ning 1256-yili yozib, Xulayshga taqdim etgan “Ziji Elxoniy” asari edi. XV asr boshlarida yozilib, Shohruxga atalgan Jamshid Koshiy’ning “Ziji Xoqoniy” asari asosan xitoy va mo‘g‘ul an’analariga asoslangan bo‘lib, islom mamlakatlari uchun deyarli ahamiyatga ega emas va ilmiy jihatdan ham ancha sayoz edi. Movarounnahrda esa mo‘g‘ul istilosidan keyin birorta “zij” yozilmagan edi. Ana shu sabablarga ko‘ra Ulug‘bek eng avvalo astronomic ishlarni yo‘lga qo‘yishi, buning uchun rasadxona barpo etishi kerak edi. Bu haqda Abu Tohirxo‘ja bunday xabar qiladi: “Madrasaga asos solinganidan to‘rt yil keyin Mirzo Ulug‘bek Qozizoda Rumiy, Mavlono G‘iyosiddin va Mavlono Muiniddin Shoshiylar bilan maslahatlashib, Ko‘hak tepaligida Obi Rahmat ariG‘ining bo‘yida rasadxona binosini qurdirdi. Rasadxona qurilishi 1424 yildan 1429 yilgacha davom etadi [Jumayeva.N., 2022: 171-178].

Ushbu tarixiy obida orqali kuzatishlar asosida 1437-yilda dunyoga mashhur “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” asari yaratildi. Yevropada bu asarni birinchi bo‘lib tadqiq etgan Oksford universiteti professori Jon Grivs hisoblanadi. U 1650-yilda mazkur asardagi jadvallarni qisman nashr ettiradi. Keyinchalik ingliz olimi Tomas Xayd “Zij”ning to‘la katalogini lotin va fors tillarida bosmadan chiqaradi. Ulug‘bek “Zij”ida yulduzlar jadvali o‘ta aniqlik bilan tuzilgan. Ulug‘bek asarida yerning o‘zi o‘qi atrofida aylanishi davomida ro‘y beradigan chetlanish hodisasi aniqlandi. Osmon jismlarining harakat nazariyasini o‘rgandi. 247 shahar va aholi punktining juG‘rofiy koordinatalarini belgilab berdi. Bu esa o‘rta asrlar geodeziyasi uchun katta yangilik edi. Bu rasadxona teleskopining diametri deyarli 48 metr bo‘lgan. 1417 -1430-yillar orasida Ulug‘bek Samarqand markazi Registon maydonida ulkan madrasa, xonaqoh, muqatta’ masjidi va hammomi qurdiradi. Shuningdek, 1417-Buxoroda va 1433-yilda G‘ijduvonda ham madrasa qurdirgan. Ulug‘bek Go‘ri Amir maqbarasiga ham ayrim qurilishlar bilan o‘zgacha fayz-tarovat bag‘ishlaydi. 1434-1435 yillar mobaynida Shohi Zindaning asosiy darvozasi rang–barang koshinlar bilan ezalib, qaytadan qurilganligi ham Ulug‘bek zamonasining me’morchilik san’atidan nishonadir. Ulug‘bek o‘z tarkibiga ko‘ra VIII-IX asrlarda boshlangan astronomik an’anani davom ettirsa ham ilmiy darajasi ularga nisbatan beqiyos balanddir. Bu asar ikki qismdan iborat: keng muqaddima va 1018 sobita yulduzning o‘rni va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat bo‘lib, muqaddimaning o‘zi mustaqil to‘rt qismni tashkil etadi. [Xatamov.T., 2024: 172-176]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmonov.Q, Sodiqov.M, Burxanova.S, O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: “Iqtisod-Moliya”, 2016. 181-182.

2. Shamsuddinov.R, Karimov.Sh, Vatan tarixi. – Toshkent: Sharq” nashriyoti, 2010. 430-431, 438-440.

3. Azamat Ziyo, O‘zbek davlatchiligi tarixi. –Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 206-207.
4. Jumayeva.N, Sharq allomalarining ilmiy merosi. – Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2022. 171-178.
5. Xatamov.t, Sharq allomalarining ilmiy merosi. –Toshkent: 2024.171-173.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MADANIYATI

Bobojonova Nafisa Shomuratovna
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
Mambetsapayeva Munira Maqsud qizi
Urdpi 2-bosqich Tarix yo‘nalishi talabasi
+998770221504
Muniramambetsapayeva@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Markaziy Osiyo tarixida madaniyat, ilm fan, me’morchilik va san’atning yuksak gullab yashnagan “Temuriylar renesansi” davri yoritib beriladi. Shuningdek, temuriy hukmdorlar, ayniqsa Mirzo Ulug‘bek davrida ilm-fan rivojiga berilgan e’tibor, Samarqand va Hirot kabi shaharlarda bunyod etilgan me’moriy obidalar va ilmiy markazlar Sharq uyg‘onish davrining muhim belgisi sifatida baholanadi.

Аннотация: В данной статье рассматривается период “Темуридского Возрождения” в истории Центральной Азии, когда процветали культура, наука, архитектура и искусство. Также анализируется внимание, уделяемое развитию науки во время правления Тимуридов, особенно Мирзо Улугбека, Архитектурные памятники и научные центры, построенные в таких городах, как Самарканд и Герат, считаются важными признаками Восточного Возрождени

Abstract: This article examines the “Temurid Renaissance” period in the history of Central Asia, when culture, science, architecture, and art flourished. It also analyzes the attention paid to the development of science during the reign of the Timurid rulers, especially Mirzo Ulugbek. The architectural monuments and scientific centers built in cities such as Samarkand and Herat are considered important signs of the Eastern Renaissance.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Movarounnahr, Samarqand, madaniyat, Mirzo Ulug‘bek, ilm-fan, Alisher Navoiy, adabiyot, me’morchilik, Hirot.

Ключевые слова: Амир Темур, Мувараннахр, Самарканд, культура, Мирзо Улугбек, наука, Алишер Навои, литература, архитектура, Герат.

Keywords: Amir Temur, Movarounnahr, Samarkand, culture, Mirzo Ulugbek, science, Alisher Navoi, literature, architecture, Herat.

Temuriylar ma’naviy-madaniyati to‘g‘risida gap borganda, dastavval, ona yurtimizda Uyg‘onish davrining ikkinchi bosqichi bo‘lgan bu oltin asrda ilm fanning nechoG‘lik ravnaq topganligi hamda uning jahon ilmu-urfoni taraqqiyotiga qo‘shgan bebaho hissasi haqida har qancha G‘ururlansak arziydi. Temur zamonida va undan keyingi davrda Turon yurtida ilm-fan, adabiyot va xullas, ma’naviy madaniyatning yuqori darajada barq urib rivojlanganligining sabablaridan biri, avvalo, Amir Temurning o‘zi o‘qimishli, savodxon va ma’rifatparvar inson bo‘lganligidir. Bundan tashqari o‘z ona tilidan tashqari fors va mo‘g‘ul tillarini yaxshi bilganligi, mamlakat taraqqiyotida, xalqning madaniy va ma’naviy kamolotida ilm-fan va ma’rifatning ahamiyatini qadrlaganligidir. Shu bois ulug‘ amir o‘z yurtida bo‘lsin, harbiy yurish qilgan mamlakatlarida bo‘lsin, ularning millati, irqidan qat’iy nazar, kasb-hunar egalari, ustalar, me’morlar, olim-u fuzalolar, adabiyot va san’at arboblarini juda qadrlagan. Shunday shart-sharoit va g‘amho‘rlik tufayli Samarqand dunyoning ma’rifat markazlaridan biriga aylandi.

Ashraf Ahmedov XIV asr o‘rtalarida Qozizoda Rumiy Turkiyaning Bursa shahridan o‘z ixtiyori bilan Samarqandga kelganligini hikoya qiladi. Bundan ko‘rinib turibdiki o‘sha davrda Samarqandning dovrug‘i butun dunyoga yoyilgan. Temur va Temuriylar davrida fanning barcha

sohalari rivojlanadi, tabiiy va gumanitar fanlar sohasida bir qator buyuk olimlar yetishib chiqadi. Ayniqsa, falakiyotshunoslik fani yuksaladi. Bu o‘rinda Ulug‘bek, Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar ijodining kamolot cho‘qqisiga ko‘tarilganligini ta’kidlash joizdir. Gumanitar fanlar sohasida katta yutuqlarga erishildi. Tarix ilmi bobida Sohibqiron Amir Temurning harbiy zafarli yurishlarini o‘zining “Zafarnoma” asarida yoritgan Sharafiddin Ali Yazdiy, “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar qaymog‘i”) asarining muallifi Hofizi Abro‘, 7 jildlik “Ravzat us–safo” muallifi Mirxond, “Xabib us-siyar “ asarining muallifi Xondamir va boshqalar barakali ijod qildilar [Shamsuddinov,R. Karimov, Sh. 2010:438-440].

Temuriylar davrida xattotlik, tasviriy san’at va musiqa madaniyati rivoj topdi. Bu sohada Mirali Tabriziy, Shayx Muhammad, Junaid Naqqosh, temuriylar davri xattotligi va naqqoshligi maktabining atoqli vakillari: Sultonali Mashhadiy, Abdujamil Kotib, Darvesh Muhammad Tojiiy, Mirali Qilqalam, Sulton Muhammad Nur va boshqalarning ijodi benazirdir. Masalan, nastaliq xatining mislsiz ustozlari, “Qiblat ul-kuttab” (Kotiblar peshvosi) unvoni sohibi Sultonali Mashhadiy Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroning ko‘plab bebaho qo‘lyozmalarini kitob holiga keltirishda katta zahmat chekkan. Tasviriy san’atda Shamsiddin Muhammad ibn Abdulhay, Shayx Turoniy, Abdulla Hiraviy, Ustoz Gung, Ustoz Jahongir nomlari alohida ko‘zga tashlanib turadi. Amir Temurning nabirasi (Shohrux Mirzoning o‘g‘li) Boysunqur Mirzo homiyligida bunyod topgan o‘ziga xos Badiiy akademiya rolini o‘ynagan, uning “Nigoriston”da ijod qilgan ko‘plab mo‘yqalam sohiblari tomonidan mukammal tarzda ishlangan son-sanoqsiz rangli tasvirlar, miniatura namunalari, kitob bezaklari, chunonchi, hind xalqi eposi “Kalila va Dimna”, Sa’diyning “Guliston”, Firdavsiyning “Shohnoma”, Nizomiyning “Xamsa” va boshqa asarlarga ishlangan tasviru bezaklar hanuzga qadar ham o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Musavvirlik san’atining tengi yo‘q yulduzi Kamoliddin Behzod (1455-1536) ijodi ham temuriylar davri san’atining yuqori cho‘qqisi hisoblanadi. Uning mo‘yqalamiga oid hadsiz-hisobsiz rangin tasvirlar, chunonchi, Yazdiyning “Zafarnoma”, Jomiyning “Salomon va Ibsol”, Sa’diyning “Bo‘ston” va “Guliston”, Nizomiyning “Xamsa” asarlariga ishlangan miniatura namunalari yoxud Hirotdagi “Bog‘i Behisht”, “Ov qilayotgan Bahrom Go‘r”, “Tuyalar jangi” tasvirla ri va shunga o‘xshash rassomlik asarlari bu tug‘ma ijodkor iste’ dodining yuksak mahorati namunalaridir [Usmonov,Q. Sodiqov,M. Burxonova, S. 2016:181-182].

Amir Temur va temuriylar davrida me’morchilik ham ravnaqi topadi. Turkiston shaharlarida, chunonchi, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Yassi, Xurosonda, masalan, Hirot, Mashhad, Nishopur va boshqa shaharlarda, Eron va Ozarbayjonda bunyod etilgan qal’alar, masjidlar, madrasalar, karvonsaroylar, bozorlar, timlar, saroylar, xonaqohlar, xiyobonlar, maqbaralar haqida alohida to‘ xtalib o‘tish joiz. Bunyodkorlik va me’morchilik jihatidan eng gullabyashnagan shahar temuriylar davrida Samarqand bo‘ldi. Samarqand atrofida Misr, Damashq, Sultoniya, Bag‘dod, Sheroz kabi qishloqlar bunyod etish orqali Amir Temur Samarqandni va mamlakatni dunyodagi yirik davlatlar poytaxti va mamlakatlaridan bir necha marotaba yuksaklikka ko‘tarishni istagan [Azamat Ziyo. 2001:206-207].

Amir Temurning hayotligi chog‘ida qurilgan maqbaralardan biri – Turkon og‘o maqbarasidir. Turkon og‘o Amir Temurning opasi bo‘lgan. Maqbara esa 1370-1371-yillarda vafot etgan Turkon og‘oning qizi uchun qurilgan. 1383 -yilda Turkon og‘oning o‘zi ham vafot etadi va shu yerga daft etiladi. Bu obidaning ustalari samarqandlik Shamsiddin va Bahriddin hamda buxorolik Zayniddin va Shamsiddinlar bo‘lgan. 1376 -yilda Amir Temurning sarkardalaridan biri – Amir Husaynning onasi Tog‘li Tekin, 1385-yilda Amir Temurning singlisi Shirinbeka og‘o maqbaralari qurilgan. Shohizinda ansamblida Amir Temur va Temur iylar qurdirgan maqbaralarning soni 20 dan oshadi. Bu davrda qurilgan obidalardan yana biri – Go‘ri Amir maqbarasidir. Bu maqbara Amir Temurning nabirasi Muhammad Sulton uchun quriladi. Maqbarani 10 kun ichida usta Muhammad ibn Mahmud Isfaxoniy qurgan. 1405-yilda Amir Temur vafot etgach, uning o‘zi ham shu yerga nabirasi yoniga dafn etiladi [Shamsuddinov,R. Karimov,Sh.. 2010:430-431].

Ulug‘bek Samarqand, Buxoro, G‘ijduvonda 3 ta madrasa barpo ettiradi. Samarqanddagi madrasa qurilishi 1417-yilda boshlanib, uch yilda nihoyasiga yetkaziladi. Tez orada Ulug‘bek madrasaga mudarris va olimlarni to‘play boshlaydi, shu tariqa uning Samarqanddagi astronomik maktabi shakllanadi. Bu maktabning asosiy mudarrislari ilmiy ishlarga qulay sharoit va panoh izlab, Temur davridayoq Samarqandga kelgan Taftazoniy, Mavlono Ahmad va Qozizoda Rumiy kabi olimlar edi. Qozizodaning maslahati bilan Ulug‘bek Xurosonning Koshon shahridan G‘iyosiddin Jamshid Koshiy’ni chaqirtiradi. Samarqandga Movarounnahrning turli shaharlaridan va Xurosondan to‘plangan olimlar soni 1417-yilga kelib 100 dan ortib ketadi.1420-yil Samarqand madrasasining tantanali ochilishi bo‘ladi. Zayniddin Vosifiy “Badoi’ ul-vaqoe” kitobida aytishicha, birinchi mudarris etib Mavlono Shamsuddin Muhammad Xavofiy tayinlanadi.

Madrasada asosiy ma’ruzalarni Qozizoda, Ulug‘bek, Koshiy va keyinroq Ali Qushchi o‘qiydilar. Ulug‘bekda avval yozilgan eng mukammal “Zij”lar Beruniyning “Qonuni Mas’udiy”si va Nasriddin Tusiy’ning 1256-yili yozib, Xulayshga taqdim etgan “Ziji Elxoniy” asari edi. XV asr boshlarida yozilib, Shohruxga atalgan Jamshid Koshiy’ning “Ziji Xoqoniy” asari asosan xitoy va mo‘g‘ul an’analariga asoslangan bo‘lib, islom mamlakatlari uchun deyarli ahamiyatga ega emas va ilmiy jihatdan ham ancha sayoz edi. Movarounnahrda esa mo‘g‘ul istilosidan keyin birorta “zij” yozilmagan edi. Ana shu sabablarga ko‘ra Ulug‘bek eng avvalo astronomik ishlarni yo‘lga qo‘yishi, buning uchun rasadxona barpo etishi kerak edi. Bu haqda Abu Tohirxo‘ja bunday xabar qiladi: “Madrasaga asos solinganidan to‘rt yil keyin Mirzo Ulug‘bek Qozizoda Rumiy, Mavlono G‘iyosiddin va Mavlono Muiniddin Shoshiylar bilan maslahatlashib, Ko‘hak tepaligida Obi Rahmat ariG‘ining bo‘yida rasadxona binosini qurdirdi. Rasadxona qurilishi 1424-yildan 1429-yilgacha davom etadi [Jumayeva.N., 2022: 171-178].

Ushbu tarixiy obida orqali kuzatishlar asosida 1437-yilda dunyoga mashhur “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” asari yaratildi. Yevropada bu asarni birinchi bo‘lib tadqiq etgan Oksford universiteti professori Jon Grivs hisoblanadi. U 1650-yilda mazkur asardagi jadvallarni qisman nashr ettiradi. Keyinchalik ingliz olimi Tomas Xayd “Zij”ning to‘la katalogini lotin va fors tillarida bosmadan chiqaradi. Ulug‘bek “Zij”ida yulduzlar jadvali o‘ta aniqlik bilan tuzilgan. Ulug‘bek asarida yerning o‘zi o‘qi atrofida aylanishi davomida ro‘y beradigan chetlanish hodisasi aniqlandi. Osmon jismlarining harakat nazariyasini o‘rgandi. 247 shahar va aholi punktining juG‘rofiy koordinatalarini belgilab berdi. Bu esa o‘rta asrlar geodeziyasi uchun katta yangilik edi. Bu rasadxona teleskopining diametri deyarli 48 metr bo‘lgan.

1417-1430-yillar orasida Ulug‘bek Samarqand markazi Registon maydonida ulkan madrasa, xonaqoh, muqatta’ masjidi va hammomi qurdiradi. Shuningdek, 1417-Buxoroda va 1433-yilda G‘ijduvonda ham madrasa qurdirgan. Ulug‘bek Go‘ri Amir maqbarasiga ham ayrim qurilishlar bilan o‘zgacha fayz-tarovat baG‘ishlaydi. 1434-1435-yillar mobaynida Shohi Zindaning asosiy darvozasi rang-barang koshinlar bilan bezalib, qaytadan qurilganligi ham Ulug‘bek zamonasining me’morchilik san’atidan nishonadir. Ulug‘bek o‘z tarkibiga ko‘ra VIII-IX asrlarda boshlangan astronomik an’anani davom ettirsa ham ilmiy darajasi ularga nisbatan beqiyos balanddir. Bu asar ikki qismdan iborat: keng muqaddima va 1018 sobita yulduzning o‘rni va holati aniqlab berilgan jadvallardan iborat bo‘lib, muqaddimaning o‘zi mustaqil to‘rt qismni tashkil etadi. [Xatamov.T., 2024: 172–176]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmonov.Q, Sodiqov.M, Burxanova.S, O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: “Iqtisod-Moliya”, 2016. 181-182.

2. Shamsuddinov.R, Karimov.Sh, Vatan tarixi. –Toshkent:”Sharq” nashriyoti, 2010. 430-431, 438-440.

3. Azamat Ziyo, O‘zbek davlatchiligi tarixi. –Toshkent:”Sharq” nashriyoti, 206 207.

4. Jumayeva.N, Sharq allomalarining ilmiy merosi. – Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2022.171-178.

5. Xatamov T. Sharq allomalarining ilmiy merosi. –Toshkent: 2024.171-173.

MUSTAQILLIKDAN KEYIN O‘ZBEKISTONDA TA’LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR

Babajanova Nafisa Shamuratovna
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
nafisa0700@mail.ru
Xolliyeva Jayron Xamro qizi
UrDPI 3-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998883632322
halliyevajayrona@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar, ularning mazmun-mohiyati hamda bosqichma-bosqich rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, so‘nggi yillarda Shavkat Mirziyoyev rahbarligida ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar, oliy ta’lim muassasalari sonining oshishi, xorijiy universitetlar filiallarining ochilishi hamda ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Ta’lim to‘g‘risidagi qonun, ta’lim modernizatsiyasi, xalqaro hamkorlik, , Harakatlar strategiyasi.

Аннотация: В данной статье анализируются реформы, осуществлённые в системе образования Республики Узбекистан в годы независимости, их сущность, содержание и поэтапные процессы развития. В статье, в частности, научно анализируются масштабные реформы, проводимые в последние годы под руководством Шавкат Мирзиёев , увеличение количества высших учебных заведений, открытие филиалов зарубежных университетов, а также меры, направленные на повышение качества образования.

Ключевые слова: Национальная программа подготовки кадров, непрерывное образование, модернизация образования, , стратегия действий**.**

Abstract: This article analyzes the reforms implemented in the education system of the Republic of Uzbekistan during the years of independence, their essence, content, and gradual stages of development. In particular, the article scientifically analyzes large-scale reforms implemented in recent years under the leadership of Shavkat Mirziyoyev, including the increase in the number of higher education institutions, the opening of branches of foreign universities, and measures aimed at improving the quality of education.

Keywords: National Personnel Training Program, Continuous education, Education modernization, Action Strategy.

1991-yilda O‘zbekiston mustaqilligining e’lon qilinishi mamlakat hayotining barcha sohalarida tub burilish yasadi. Mustaqillikdan so‘ng jamiyatning barcha sohalarini modernizatsiya qilish, xususan ta’lim tizimini tubdan yangilash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Chunki, har qanday davlat taraqqiyoti, avvalo, ta’lim tizimi va malakali kadrlar tayyorlash bilan chambarchas bog‘liqdir. Sobiq ittifoq davrida O‘zbekiston ta’lim tizimi markazlashgan holda boshqarilgan bo‘lib, milliy ehtiyojlar va mustaqil davlat taraqqiyoti talablariga to‘liq javob bermas edi. Shu sababli, mustaqillikdan keyin milliy ta’lim modelini yaratish zarurati paydo bo‘ldi. Bu borada davlat tomonidan qator qonunlar, farmonlar va dasturlar ishlab chiqildi hamda bosqichma-bosqich amalga oshirildi.

Mustaqillikdan keyingi davrda ta’lim tizimini isloh qilishning asosiy bosqichi 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan ‘‘Ta’lim to‘g‘risidagi’’ qonun bilan boshlandi[17]. Mazkur qonunga

[17]https://nrm.uz/contentf?doc=5989_o%E2%80%98zbekiston_respublikasining_29_08_1997_y_464_-i-son_talim_to%E2%80%98g%E2%80%98risidagi_qonuni&products=1_zakonodatelstvo_respubliki_uzbekistan&trr#

muvofiq, 9 yillik umumiy o‘rta ta’lim joriy etildi, 3 yillik o‘rta maxsus ta’lim tizimi tashkil etildi, Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari tashkil etildi, bundan tashqari oliy ta’lim muasasalari ham isloh qilinadi. O‘zbekistonda oliy ta’lim muassasalariga kirish uchun markazlashgan test sinovlari tizimi 1990-yillarning o‘rtalarida joriy etila boshladi. Bu jarayon ta’lim tizimini shaffof qilish va qabul jarayonida adolatni ta’minlash maqsadida amalga oshirildi. Keyinchalik bu tizim Davlat test markazi (DTM) tomonidan to‘liq shakllantirildi. Davlat test markazi (DTM) O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori asosida 1994-yilda tashkil etilgan[18]. Ushbu markazning tashkil etilishi oliy ta’lim muassasalariga qabul jarayonini markazlashtirish va test sinovlari asosida amalga oshirish tizimini joriy etish maqsadida amalga oshirilgan.

Mustaqillikdan keyingi davrda O‘zbekiston ta’lim tizimining eng muhim yo‘nalishlaridan biri xalqaro hamkorlikni kengaytirish va mamlakat hududida xorijiy universitetlarning filiallarini ochish bo‘ldi. Bu jarayon ta’lim sifatini oshirish, yoshlarni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish hamda xalqaro ta’lim makoniga integratsiyani kuchaytirishga xizmat qildi.

Shu jarayonning dastlabki muhim natijalaridan biri sifatida 2002-yilda Westminster International University in Tashkent faoliyatining yo‘lga qo‘yilishini qayd etish mumkin[19]. Ushbu oliy ta’lim muassasasi Buyuk Britaniya ta’lim an’analari asosida tashkil etilib, O‘zbekistonda ingliz tilida ta’lim beruvchi birinchi xalqaro universitetlardan biri sifatida shakllandi. Bu universitetning ochilishi mamlakatda biznes, iqtisod va axborot texnologiyalari sohalarida yangi avlod mutaxassislarini tayyorlashga keng yo‘l ochdi.

Keyinchalik, O‘zbekistonda texnik va muhandislik yo‘nalishidagi ta’limni rivojlantirish maqsadida Turin Polytechnic University in Tashkent tashkil etildi. Ushbu oliy ta’lim maskani Italiya ta’lim tizimi tajribasiga asoslanib, muhandislik, arxitektura va sanoat dizayni yo‘nalishlarida yuqori malakali kadrlar tayyorlashni maqsad qilgan. Bu esa mamlakatda texnik sohalarning rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shdi. Bundan tashqari Janubiy Koreya ta’lim modeli asosida Inha University in Tashkent tashkil etilishi O‘zbekistonda axborot texnologiyalari sohasining yangi bosqichga ko‘tarilishiga sabab bo‘ldi. Ushbu universitet IT, logistika va dasturiy injiniring yo‘nalishlarida xalqaro standartlarga mos ta’lim berib, yoshlarning global raqobatbardosh mutaxassis bo‘lib yetishishiga xizmat qiladi. Bundan tashqari, Yeoju Technical Institute in Tashkent kabi Janubiy Koreya hamkorligidagi ta’lim muassasalari ham faoliyat yuritib kelmoqda.

Umuman olganda, O‘zbekistonda xorijiy universitetlarning tashkil etilishi faqatgina yangi ta’lim muassasalarining ochilishi bilan cheklanib qolmay, balki mamlakat ta’lim tizimining sifat jihatidan yangilanishiga ham turtki berdi. Bu jarayon xalqaro hamkorlikni kengaytirish, zamonaviy ta’lim standartlarini joriy etish hamda yoshlarni global mehnat bozoriga tayyorlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Hozirgi kunda mamlakatimizda ixtisoslashgan maktablarning ham salmoqlari oshib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 20-fevraldagi «Prezident maktablarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ 4199-qarori asosida ilk Prezident maktabi 2019 5-sentabrda Toshkent shahrida, 2-dekabrda Namangan shahrida va 9-dekabrda Xiva shahrida hamda 11-dekabrda QoraqalpoG‘iston Respublikasi Nukus shahrida tashkil etilgan.Prezident maktablarining dastlab cheklangan miqdorda tashkil etilishi ushbu muassasalarni boshqarish uchun mutlaqo yangi modelni sinab ko‘rish zarurati bilan bog‘liq bo‘lgan. Keyinchalik 2020-2021-yillar oralig‘ida Prezident maktablarini O‘zbekistonning 14 ta hududida faoliyat yurita boshlagan. 2021-yilda ilk Prezident maktablari (Nukus, Xiva, Namangan va Toshkent shahridagi)ning 96 nafar bitiruvchilarining barchasi nufuzli xorijiy oliy ta’lim

---

:~:text=Ushbu%20Qonun%20fuqarolarga%20ta’lim%2C%20tarbiya%20berish%2C%20kasb%2Dhunar,hamda%20har%20kimning%20bilim%20olishdan%20iborat%20konstitutsiyaviy

[18] https://lex.uz/mact/-334698

[19] https://mentalaba.uz/universities/otm-haqida/westminster-international-university-in-tashkent

muassasalarida o‘qish uchun taklif olganlar. Ular xorijiy oliygohlarning jami 28 mln. dollar miqdorida ta’lim grantlarini qo‘lga kiritgan[20].

2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasi ta’lim tizimini tubdan isloh qilish bilan bevosita bog‘liq. Uning 4-ustuvor yo‘nalishi (“Ijtimoiy sohani rivojlantirish”) maktabgacha ta’lim qamrovini oshirish, umumta’lim maktablari, oliy ta’lim va ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyatini rivojlantirishni maqsad qilgan. 2017-2026-yillarda Harakatlar strategiyasi natijasida islohotlar uchun davlat byudjetidan xarajatlar so‘nggi 6 yilda 4,3 baravarga oshirildi, maktabgacha ta’lim tashkilotlari soni 2016-yildagi 5211 tadan 2021-yilga kelib 19316 taga, maktablar soni 9719 tadan 10289 taga yetkazildi, 11 yillik majburiy maktab ta’limi qayta tiklandi, maktab o‘qituvchilarining ish yuklamasi maqbullashtirildi va majburiy mehnatga barham berildi. Ta’lim sohasi vakillarining oylik maoshi qariyb 4 baravarga oshirildi, OTM soni
70 tadan 191 taga yetkazildi, oliy ta’limdan keyingi ta’limning ikki pog‘onali tayanch doktorantura (PhD) va doktorantura (Doctor of Science) tizimi joriy etildi[21].

Shu bilan birga, mamlakatimizda ta’lim tizimini yanada rivojlantirish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

Birinchidan, Ta’lim tizimini raqamlashtirishni jadallashtirish. Bugunggi kunda zamonaviy texnologiyalar ta’lim sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Barcha ta’lim muassasalarini yuqori tezlikdagi internet bilan ta’minlash; raqamli darsliklar va elektron kutubxonalarni kengaytirish.

Ikkinchidan, Xalqaro hamkorlikni kengaytirish. Xorijiy universitetlar bilan qo‘shma dasturlarni kenggaytirish, akademik almashinuv dasturlarini rivojlantirish, xorijiy professor-o‘qituvchilarni jalb etish orqali ta’lim tizimini yanada rivojlantirishimiz.

Uchinchidan, Talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish. Zamonaviy ta’lim tizimida faqat bilim berish emas, balki tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ham talab etiladi, shu sababli loyiha asosida ta’limni kengaytirish, ilmiy tadqiqot ishlariga talabalarni jalb etish, interaktiv dars metodlarini qo‘llash.

To‘rtinchidan, ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash. Ta’lim sifatini oshirishda zamonaviy infratuzilma muhim hisoblanadi. Shuning uchun, zamonaviy dars xonalarini tashkil etish, kutubxonlarni zamonaviylashtirish, sport va madaniy markazlarni rivojlantirish lozim.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda ta’lim tizimini yanada rivojlantirish uchun raqamlashtirishni kengaytirish, pedagoglar malakasini oshirish, amaliy ta’limni rivojlantirish, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish hamda zamonaviy infratuzilmani yaratish muhim ahamiyatga ega. Mustaqillikdan keyin O‘zbekistonda ta’lim tizimi tubdan isloh qilinib, zamonaviy va xalqaro talablar asosida rivojlantirildi. Oliy ta’lim tizimining takomillashuvi, kredit-modul tizimining joriy etilishi, xorijiy universitetlar filiallarining ochilishi hamda qabul jarayonining shaffof tizimga o‘tkazilishi ta’lim sohasida muhim o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Shuningdek, Harakatlar strategiyasi doirasida amalga oshirilgan islohotlar ta’lim tizimining yanada modernizatsiya qilinishiga xizmat qildi. Oliy ta’lim muassasalari sonining ortishi, yangi ta’lim yo‘nalishlarining ochilishi hamda xalqaro hamkorlikning kengayishi yoshlarning sifatli ta’lim olish imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirdi.

Bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimi jahon ta’lim maydoniga integratsiyalashib bormoqda. Amalga oshirilayotgan islohotlar esa mamlakatning intellektual salohiyatini yuksaltirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda davlatning barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2017. 484488.

[20] https://portal.piima.uz/page/presidential-schools

[21] https://uzbekembassy.com.my/uzb/news_press/talim_sohasidagi_islohotlarni_davom_ettirish_ustuvor_vazifa.html

2. https://nrm.uz/contentf?doc=5989_o%E2%80%98zbekiston_respublikasining_29_08_1997_iy https://lex.uz/mact/–334698.
3. https://mentalaba.uz/universities/otm–haqida/westminster–international–university–in–tashkent
4. https://portal.piima.uz/page/presidential–schools
5.https://uzbekembassy.com.my/uzb/news_press/talim_sohasidagi_islohotlarni_davom_ettirish_ustuvor_vazifa.html

XIVA XONLIGIGA QARSHI UYUSHTIRILGAN HARBIY YURISHLAR VAQTIDA XONLIKDAGI HARBIY HOLAT

Qadirova So‘najon
Urganch davlat pedogogika insituti
Ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti
Tarix yo‘nalishi 233 guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligini XIX asrdagi harbiy xolati, askarlarni qanday tuzilmalrdan iborat ekanligi, qurol yarog‘larni ahvoli haqida boradi. XIX asrning o‘rtalarida Rossiya imperiyasi hujumlarini qanday yo‘llar bilan qaytarilganiligi va XIX asrning ikkinchi yarimida Xiva xonligi bosib olinishi va Gandimyon Sulhi haqida faktlar va mulohazalar haqida keltiriladi.

Kalit so‘zlar: Perovskiy ekspeditsiyasi, Muhammad Raximxon II, Gandimyon sulhi, Nikolay I, Qizilgulband, Cho‘chka ko‘li,Mang‘it, Veryovkin, “Yengilmas Turkiston Jazoiri”, Xiva xonligi, Xozarasp darvozasi, Rossiya imperiyasi.

Bu davrda kelib Rus davlatini hukmron doiralari orasida o‘zbek xonliklarini olish harakatlari kuchaygan edi. Chunonchi, 1835-yilda Orenburg general gubernatori V.A.Perovskiy imperator Nikolay I ga maxsus xat bilan murojaat qilib, Xiva xonligiga qarshi nafrat uyg‘otishga qattiq urinadi. U Xiva xonlari uzoq vaqtlardan buyon dushmanchilik qilib kelayotganligini ko‘paytirib ta’rifladi. Shuningdek, Xiva xonligi aholisini madaniyatsizlikda, qoloqlikda aybladi. Hatto, u Bekovich-Cherkasskiyni qiynab o‘ldirilganligini ham eslatib qo‘ydi. Shu ravishda general Perovskiy qanday bo‘lmasin imperatordan Xiva xonligiga qarshi harbiy yurishga ruhsat olish uchun hechnarsadan toymadi. U o‘z xatini quyidagi tarzda tugallagan: “Fransiya Jazoirni urushib olishi uchun millionlab so‘mlarni sarfladi, lekin bu xarajatlarni doimiy ravishda bir necha marta ko‘paytirib qoplab turadigan mamlakatga ega bo‘ldi.

Rossiyaning Xiva xonligini bosib olishi esa, o‘sha xarajatlarning o‘ndan biriga ham arzimaydi. Ammo, urushib olinsa, O‘rta Osiyo bizni madaniyatimiz, savdo vasanoatimiz, boshqaruv tizimimiz kirishida taraqqiyotga erishib asrlar mobaynidadavom etib kelayotgan zulm va azob-uqubatdan xalos bo‘ladi” Binobarin rus harbiy sarkardasi Xiva xonligini egallash katta boylik berishiga e’tiboriniqaratarkan, Rossiya go‘yo taraqqiyparvarlik vazifasini bajarishini pisanda qiladi. Bu siyosat uchun yozilgan gap edi, albatta. 1837-yilda rus imperatori Nikolay I (1825-1855) Xiva xonligini bosib olish haqida V.A.Perovskiyga farmon berdi. Shunga muvofiq bu general rus imperatoriga 4000 kishilik askar va 1 2 to‘p ajratilishini tavsiya etdi. Yurishga sarflanadigan mablag‘ni hajmi 1.689 ming qog‘oz pul va 575 ming kumush so‘m miqdorida bo‘lishi ko‘rsatildi.

1839-yilda 4250 ta askar, 18 ta to‘p, 2090 kishidan iborat qo‘shin jamlandi. So‘ngra, o‘sha yilning 14-noyabrida Xivaga qarshi yo‘lga chiqildi. General Perovskiy boshchiligidagi qo‘shin 1-9-dekabrda Emba qal’asiga o‘rnashdi. Shu orada qattiq sovuq va bo‘ronni turishi rus askarlarini og‘ir ahvolga solib qo‘ydi. Hatto ularni orasida o‘lganlar ham ko‘zga tashlandi. Tuya va otlarni boqish qiyinlashib, birin-ketin o‘la boshladilar. Rus qo‘shinlarini kelayotganligidan xabar topgan Xiva xoni Olloqulixon ularga qarshi askarlarini yubordi. Bular yo‘lda Buxoroga elchi sifatida kelayotgan ruslarni, xususan kapitan Kovalevskiyni va shtab kapitani Grigrasni asir oldilar.

Ammo, asirlar qochib qutilshga erishdilar. Bu vaqtlarda general Perovskiyning qo‘shinining bir guruhi oldinroq kelib “Cho‘chqa ko‘l” degan joyga o‘rnashib olgan edilar. Bu voqea mahalliy manbada shunday ta’riflangan: “ ruslar “Cho‘chqa ko‘l” ga kelib qal’a qurishidan maqsad Xiva xonligini bosib olishga tayyorgarlik ko‘rish edi. Ular o‘zlarini qasoslarini olishga qattiq kirishgan edilar.

Olloqulixon bundan xabar topib Otamurod qushbegini 18 sardor va 8 ming kishi bilan o‘sha joyga jo‘natdi. Xiva qo‘shini Xivadan chiqib Urganch, Qizilgunband degan joylar orqali qozoq yo‘llariga o‘tdilar. So‘ngra ular “Yomon ming yilqi” degan joyga kelishganda sardorlardan biri – Muhammad yasovulboshi vafot etdi. Uning jasadi Xivaga yuborildi. Shundan keyin Xiva qo‘shinlari bir necha uzoq masofa yo‘l yurib, “Cho‘chqa ko‘l”ga kelishdi. So‘ngra dushmanga hujum qilindi. Asirlikka olingan bir rus kishisi ko‘p sonli rus qo‘shinlarini erta-indin bu yerga yetib kelishini, qal’ada yarog‘–aslaha ko‘pligi haqida ma’lumot bergan. Shunga qaramay sarkadalar ruslarga qarshi hujum boshladilar. Ammo, ob havoning qattiq sovuq va bo‘ronni tutishi hamda qalin qor yog‘ishi jangni davom ettirishga yo‘l bermadi. Jangda askarlardan 4 kishi halok bo‘lib, 5 kishi jarohatlandi. Ob-havoning yomonligi urushni davom ettirishga yo‘l bermay, askarlar Xivaga qaytdilar” Bu voqeadan keyin “Cho‘chqa ko‘l”ga yetib kelgan general Perovskiy va qo‘shini ham qattiq sovuq va bo‘ron ostida qolib odamlar birin-ketin o‘la boshladilar. Ot va tuyalarni boqish ham juda qiyinlashdi. Qo‘shin orasida turli kasalliklar ko‘payib ketadi. Ob-havoning juda noqulayligi va og‘ir Sharoit yo‘lni davom ettirishga yo‘l qo‘ymadi. Shuning uchun general Perovskiy 1 840 yil fevral oyini boshlarida qo‘shinni Orenburgga qaytarishaga majbur bo‘ldi. Bu muvaffaqiyatsizlik katta talofat va yo‘qotishga olib keldi. Chunonchi, 1 054 kishi halok bo‘ldi, 1 000 tuya va 8000 ot yo‘qotildi. Ko‘p ruslar yo‘llarda adashib yoki charchoqdan yura olmay xivaliklar tomonidan asirlikka olindi. 1 839 yilgi harbiy yurishda davlat xazinasidan 1 700 ming so‘m zarar bo‘ladi. Bundan tashqari unda 23 ming otlar qo‘shilgan 7500 aravalar bor edi.

Ularning tannarxi 2 mln so‘mni tashkil etgan. Shuningdek, tuyalarni sotib olinishiga 1 mln so‘m sarflangan . Bu yerda ko‘p askarlar va boshqa kishilarning halok bo‘lganligini hamda oziq-ovqatlarni, kiyim-kechaklarni sarflanganligini hisobga olsak ko‘rilgan zarar nihoyatda katta bo‘lganligi ko‘zga tashlanadi. Shuning uchun ham rus imperatori Nikolay I general Perovskiyning qo‘shinni ortga qaytarilishi haqida raportiga: – “Afsus, juda afsus, lekin na chora xudo-taoloning xohishiga bo‘ysunmaslikning hech iloji yo‘q”, – deb imzo chekkan. [N.A.Egamberdieva.Maqola.Xiva xonligining harbiy va mudofaa tizimi].

Xiva tarixchisi Muhammad Yusuf Bayoniyning (1840-1923) ma'lumot berishicha o‘sha 1840-yilda Hindistondan Haybat Sohib otlig‘ degan kimsa Angliya hukumati nomidan elchi sifatida kelib quyidagi mazmundagi xatni xonga bergan: “Ko‘p zamonlardan beri ruslar siz tarafga harakat etib viloyatingizni egallamoq niyatidadir. Ularning maqsadi Movaraunnahrni, Xorazmni, Xurosonni egallab Seiston usti bilan Hindistonga o‘tishdir. Rusiya bir ulug‘ hukumat va podshohlikdirkim uni lashkari sanoqsiz va yarog‘-aslahasi juda ko‘pdir. Uning ozgina lashkariga ham qarshi turarlik kuchingiz yo‘qdir. Gap shuki, yana 50 yildan keyin (ruslar) sizlarning yerlaringizga ega bo‘lur. Agar viloyatingizni mudom qo‘lingizda turishini va hech kimni unga tajovuz etmasligini xohlasangiz uni bizga bering. Xorazmni Angliya qo‘li ostida degan so‘z sizlarni xavf-xatardan xoli etadi. Bizning maqsadimiz nafsoniyatdan bo‘lmay, do‘stlikdadir, hamda ruslarni Hindistongacha yo‘lini to‘sishdir. Bizdan sizga foyda yetar aslo zarar yetmasdir. Xohish-istagingizni yozdirib shartnoma tuzinglar, bizlar esa qabul qilamiz”. Bunga javoban xon degan: hozir ruslar ustimizga bostirib kelganicha yo‘q. 50 yilgacha kim boru, kim yo‘q, biz 50 yildan keladigan ishni deb yurtimiz qo‘limizdan hech kimga bermaymiz.

Bizdan keyingi avlodlar nimani xohlasalar shuni qilsinlar. Bu javob elchini qoniqtirmay shunday degan: “Taklifimni qabul qilganlaringizda ko‘p foyda berardi, vaqti kelib pushaymon bo‘lishni foydasi yo‘qdir”. Shundan keyin elchi o‘z maqsadiga erisha olmay o‘z yurtiga qaytgan«Yengilmas Turkiston Jazoiri» deb nom olgan .Bayoniyning asarlari haqqoniyligi bilan Xorazm tarixi yoritgan boshqa tarixchilaridan ajralib turadi .Shu sababli uning asarli hozrgi

kunda juda qimmatli hisoblanadi. [Shamsutdinov.R “Vatan Tarixi” “Sharq” nashiryoti Toshkent–201 0yil 256–257 bet]

Xiva xonligiga qarshi 1873-yilda Rossiya imperiyasi 3 yo‘nalishda juda katta ko‘lamdahi qo‘shinlarni yo‘naltiradi – Turkistondan (aniqroG‘i Jizzaxdan) l 3 martda Kaufman vaGolovachev boshchiligida 6000 kishilik qo‘shin, Orenburgdan 1-5-aprelda general Veryovkin boshchiligida 3500 kishilik qo‘shin, Kaspiy dengizi tarafdan aprel oyi boshida ManG‘ishloq (3000 kishi) va Krasnovodskka (2000 kishi) jo‘natiladi. Ma’lumotlarga qaraganda Xiva xonligining 2,5 ming kishidan iborat muntazam armiyasi bo‘lsa–da, harbiy texnikasi nihoyatda nochor ahvolda edi. Krasnovodsk otryadi turkmanlar bilan shiddatli janglar tufayli ortga chekinadi. 1873-yil aprelda Mang‘ishloqdan yo‘lga chiqqan rus qo‘shinlari Ustyurt orqali yurib, Qo‘ng‘irotni egallaydi.

Orenburg tarafidan chiqqan qo‘shin may oyida Qo‘ng‘irotda ManG‘ishloqdan chiqqan harbiy qism bilan birlashadi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon bir qism qo‘shinni K.P.Kaufman kelayotgan tomonga, 6000 nafar askarni Qo‘ng‘irotga, 2000 nafar askarni Hazoraspga, yana bir qism qo‘shinni Xo‘jayliga yuboradi.Xo‘jaylida 600 kishilik qo‘shin dushman bilan to‘qnashadi va o‘zaro janglardan so‘ng, shahar dushman tomonidan egallandi. Ayniqsa, Mang‘itda general Veryovkin boshchiligidagi imperiya qo‘shinlari va mahalliy aholi o‘rtasida qattiq jang bo‘ladi. Mahalliy aholi, hatto xonadonlarga ham o‘rnashib olib, o‘q otadilar. Dushmanning qo‘li baland kelib, shahardagi yoshu qari va hatto beshikdagi chaqaloqlarni ham ayovsiz qirib tashlaydi.Xiva xonligiga qarshi Orol flotiliyasi ham jo‘natiladi. Orol dengizidan Amudaryoning yuqori oqimiga qarab yurgan flotiliya matroslari Xiva fortiga xujum qiladilar. Xonlik fuqorolaridan biri hiyla ishlatib, flotiliya kapitaniga o‘sha yerdan uzoq bo‘lmagan yerda Veryovkin qo‘shinlari turganligi haqida sohta xabar beradi. Kapitan tomonidan jo‘natilgan matroslar xivaliklar tomonidan tezda yakson etiladi. Imperiya qo‘shinlari Shayxariqda 4000-5000 kishidan iborat mahalliy aholi qarshiligiga uchraydi, o‘zaro kurashlardan so‘ng shahar egallandi. 22-may kuni Veryovkin boshliq qo‘shin 1 0 000 kishidan iborat xivaliklar hujumiga uchraydi, ammo uni yengishga muvaffaq bo‘ladi. 1873-yil 29-mayning erta tongida imperiya qo‘shinlari Xazorasp darvozasi orqali teshib, shaharga bostirib kirishga muvaffaq bo‘ladi. Shunda Xiva aholisi jon-jaxti ularga tashlanadilar. Shu orada darvoza ag‘darilib, shaharga dushman zambaragi kiritiladi. O‘zaro otishuvlardan so‘ng urush to‘xtatiladi. [Boymirza Xayit.”Turkiston Rossiya va Xitoy oralig‘ida. “Yangi asr avlod” 2023-yil. 156-157bet]

Shu tariqa puxta reja asosida uyushtirilgan hujumlar natijasida xonlik aholisining qarshiliklariga qaramay, imperiya qo‘shinlari mamlakatni bosib oldi va 1873 yil 12–avgustda Otajon to‘ra xovlisida Rossiya va Xiva o‘rtasida Gandimyon sulh shartnomasi imzolandi. Unga muvofiq Xiva xonligi o‘z siyosiy mustaqilligidan mahrum bo‘ladi, xon tashqi aloqalar olib borish huquqidan mahrum etiladi va imperiyaga qaramligini tan olishga majbur bo‘ldi.Xonlikning Rossiya tomonidan bosib olingan yerlari, ya’ni Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘i Rossiya imperiyasi tasarrufiga o‘tadi. Bu yerlarda Amudaryo bo‘limi tashkil etilib, u Turkiston general–gubernatori tarkibiga kiritiladi. Amudaryo bo‘limi boshliGgi xonning ichki siyosatini to‘liq nazorat ostiga oladi. Hatto, xonlik chegaralari ham Amudaryo bo‘limidagi harbiy kuchlar yordamida qo‘riqlanadigan bo‘ldi. Shu tariqa Xiva xonligi o‘z siyosiy mustaqilligini va hududiy yahlitligidan mahrum bo’ladi [Davlatyor R va Shixnazar M. “Feruz”. Toshkent “Extremum press” 2011 yil 56.57.].

XIX asrning boshlarida Xiva xonligi harbiy jihatdan kuchli bo‘lgan va Rossiya hujumlarini turli yo‘llar va xiylalar bilna qaytargan. Rossiya impariyasi bu hiylani javobsiz qoldirmasdi shu sababli Rossiya 1 873-yilning boshida Xiva xonligiga qiladi va qisqa vaqt ichida Xiva xonligini egallaydilar va sulh natijasida Xiva diyorini o‘z Imperiyasiga qo‘shib olishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. N.A.Egamberdieva. Maqola.Xiva xonligining harbiy va mudofaa tizimi. Boymirza Xayit. “Turkiston Rossiya va Xitoy oralig‘ida. “Yangi asr avlod” 2023-yil. 156-157-bet

2. Davlatyor R va Shixnazar M. “Feruz”. Toshkent “Extremum press” 201 1 yil 56.57 bet.
3. Shamsutdinov.R “Vatan Tarixi” “Sharq” nashiryoti –Toshkent: 2010-yil 256-257 bet.

MIRZO ULUG‘BEKNING ASTRONOMIYA FANIGA QO‘SHGAN HISSASI

Rajapboyeva Adolat Rasul qizi
Urganch innovatsion universiteti
Tarix ta’lim yo‘nalishi 23/02-guruhi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mirzo Ulug‘bekning astronomiya faniga qo‘shgan ilmiy hissasi tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Samarqand rasadxonasining tashkil etilishi, Ulug‘bek ilmiy maktabining shakllanishi hamda “Ziji Sultoniy” asarining ilmiy ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, Ulug‘bek va uning ilmiy jamoasi tomonidan olib borilgan astronomik kuzatishlarning ilmiy natijalari tahlil qilinadi. Maqolada Mirzo Ulug‘bek tomonidan yaratilgan ilmiy meros nafaqat Sharq mamlakatlarida, balki jahon astronomiya fanining rivojlanishida ham muhim o‘rin tutgani asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Mirzo Ulug‘bek, astronomiya, Samarqand rasadxonasi, Ziji Sultoniy, ilmiy maktab, yulduzlar katalogi, o‘rta asr astronomiyasi.

Mirzo Ulug‘bek (1394-1449) o‘rta asr Sharq ilm-fani tarixida alohida o‘rin tutgan buyuk olim va davlat arboblaridan biridir. U Temuriylar sulolasining vakili bo‘lishiga qaramay, ilm-fan rivojiga katta e’tibor qaratgan hukmdor sifatida tarixda qolgan. Ayniqsa, astronomiya va matematika sohalarida olib borgan ilmiy tadqiqotlari bilan u jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan.

XV asr Movarounnahr hududida ilmiy muhitning shakllanishi va rivojlanishida Mirzo Ulug‘bekning faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixchi B. Ahmedovning ta’kidlashicha, Ulug‘bek o‘z davrida ilm-fanni davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rgan va olimlarni qo‘llab-quvvatlash orqali ilmiy muhitni rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan. [1]

Ulug‘bekning tashabbusi bilan Samarqand shahri o‘sha davrda Sharqning eng yirik ilmiy markazlaridan biriga aylangan. Bu yerda faoliyat yuritgan olimlar astronomiya, matematika, geometriya va boshqa fan sohalarida muhim ilmiy tadqiqotlar olib borganlar.

Mirzo Ulug‘bek astronomiya fanini rivojlantirish maqsadida Samarqand shahrida yirik ilmiy markaz – rasadxona tashkil etgan. XV asrda qurilgan Samarqand rasadxonasi o‘rta asrlar davrining eng muhim astronomik markazlaridan biri hisoblanadi.

Rasadxona uch qavatli bino shaklida qurilgan bo‘lib, uning markaziy qismida ulkan astronomik asbob – sekstant joylashtirilgan edi. Sekstantning radiusi taxminan 40 metrni tashkil etgan. Ushbu asbob yordamida Quyosh, Oy hamda sayyoralarning harakatini aniq kuzatish imkoniyati yaratilgan.

Ajabovning ta’kidlashicha, Samarqand rasadxonasi o‘z davrining eng mukammal astronomik kuzatish markazlaridan biri bo‘lgan va unda olib borilgan ilmiy kuzatishlar astronomiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan[2].

Rasadxonada olib borilgan kuzatishlar uzoq muddat davom etgan. Astronomlar yulduzlarning osmondagi joylashuvi va harakatini muntazam ravishda kuzatib borganlar. Bu kuzatishlar natijasida katta hajmdagi ilmiy ma’lumotlar to‘plangan va ular keyinchalik muhim astronomik tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qilgan.

Mirzo Ulug‘bek atrofida yirik olimlardan iborat ilmiy jamoa shakllangan. Ushbu ilmiy maktab o‘rta asr Sharq astronomiyasining eng rivojlangan markazlaridan biri hisoblangan.

Ulug‘bek rasadxonasida faoliyat yuritgan mashhur olimlar qatoriga Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy hamda Ali Qushchi kabi olimlarni kiritish mumkin. Bu olimlar astronomiya va matematika sohasida muhim ilmiy ishlar olib borganlar.

Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, Ulug‘bek ilmiy maktabi astronomik kuzatishlar va matematik hisob-kitoblarni birlashtirgan ilmiy markaz bo‘lgan. Bu ilmiy hamkorlik natijasida yulduzlarning koordinatalari aniqlanib, astronomik jadvallar tuzilgan.[3]

Mazkur ilmiy maktab o‘z davrida nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Sharq ilm-fani rivojida muhim o‘rin tutgan.

Mirzo Ulug‘bekning astronomiya sohasidagi eng muhim ilmiy asari “Ziji Sultoniy” hisoblanadi. Ushbu asar 1444-yilda yozilgan bo‘lib, o‘rta asr astronomiyasining eng mukammal ilmiy manbalaridan biri sifatida baholanadi.

Asarda astronomik kuzatishlar natijasida olingan ilmiy ma’lumotlar jamlangan. Jumladan, unda 1018 ta yulduzning koordinatalari aniq ko‘rsatilgan. Bundan tashqari, sayyoralarning harakati, Quyosh va Oy harakati haqida muhim astronomik ma’lumotlar berilgan.

Mutaxassislarning fikricha, “Ziji Sultoniy” asari qadimgi yunon astronomi Klavdiy Ptolemey tomonidan yaratilgan yulduzlar katalogidan keyingi eng muhim astronomik tadqiqotlardan biri hisoblanadi[1]. Mazkur asar keyinchalik Yevropa tillariga tarjima qilinib, ko‘plab astronomlar tomonidan ilmiy manba sifatida foydalanilgan.

Mirzo Ulug‘bek va uning ilmiy jamoasi tomonidan olib borilgan astronomik kuzatishlar natijasida muhim ilmiy natijalarga erishilgan. Ulug‘bek tomonidan hisoblab chiqilgan quyosh yilining davomiyligi 365 kun 5 soat 49 daqiqa 15 soniyani tashkil etgan. Bu natija zamonaviy astronomik hisob-kitoblarga juda yaqin bo‘lib, o‘sha davr uchun nihoyatda aniq hisoblangan. Tadqiqotchilar ushbu natijani o‘rta asr astronomiyasining eng muhim ilmiy yutuqlaridan biri sifatida baholaydilar[2]. Bundan tashqari, Ulug‘bek olimlari Yer o‘qining og‘ish burchagini aniqlashga ham muvaffaq bo‘lganlar. Yulduzlarning osmondagi joylashuvi aniq kuzatilib, ularning koordinatalari ilmiy asosda hisoblab chiqilgan.

Mirzo Ulug‘bek o‘rta asr astronomiya fanining rivojiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk olimlardan biridir. U Samarqandda yirik ilmiy markaz - rasadxona tashkil etib, astronomik kuzatishlar olib borish uchun zarur ilmiy sharoit yaratgan.

Shuningdek, u atrofida yirik olimlardan iborat ilmiy maktabni shakllantirib, ilmiy tadqiqotlarning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Ulug‘bek va uning shogirdlari tomonidan yaratilgan “Ziji Sultoniy” asari o‘rta asr astronomiyasining eng muhim ilmiy manbalaridan biri hisoblanadi. Umuman olganda, Mirzo Ulug‘bekning ilmiy merosi nafaqat Sharq mamlakatlarida, balki Yevropa ilm-fani rivojida ham muhim o‘rin tutadi. Shu sababli u jahon astronomiya tarixida buyuk olim sifatida e’tirof etiladi.

O‘rta asrlar Sharq ilm-fani taraqqiyotini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, Mirzo Ulug‘bek astronomiya fanining rivojlanishida muhim o‘rin egallagan buyuk olimlardan biri hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyati natijasida XV asrda Movarounnahr hududida astronomiya fanining rivojlanishi uchun mustahkam ilmiy asos yaratilgan. Samarqand rasadxonasining tashkil etilishi esa o‘sha davr ilmiy tafakkurining yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatuvchi muhim tarixiy hodisa hisoblanadi.

Mirzo Ulug‘bek tomonidan tashkil etilgan ilmiy maktab o‘z davrining yetuk olimlarini birlashtirgan ilmiy markaz sifatida shakllangan. Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy va Ali Qushchi kabi olimlarning faoliyati natijasida astronomik kuzatishlar tizimli ravishda olib borilgan hamda muhim ilmiy natijalarga erishilgan. Bu jarayon o‘rta asr Sharq astronomiyasining ilmiy darajasini yanada yuksaltirishga xizmat qilgan.

Mirzo Ulug‘bekning “Ziji Sultoniy” asari o‘rta asr astronomiya fanining eng muhim ilmiy manbalaridan biri hisoblanadi. Mazkur asarda keltirilgan yulduzlar katalogi va astronomik hisob - kitoblar o‘z davri uchun nihoyatda aniq ilmiy natijalarni aks ettiradi. Shu jihatdan qaraganda, ushbu asar nafaqat Sharq mamlakatlarida, balki Yevropa ilmiy muhitida ham astronomiya fanining rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Mirzo Ulug‘bek tomonidan olib borilgan astronomik kuzatishlar va yaratilgan ilmiy meros o‘rta asrlar ilm-fani rivojida muhim o‘rin tutadi. Uning

ilmiy faoliyati astronomiya fanining nazariy va amaliy jihatdan rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Shu sababli Mirzo Ulug‘bekning ilmiy merosi Markaziy Osiyo ilmiy tafakkuri tarixini o‘rganishda muhim manbalardan biri sifatida baholanadi.

Muallifning fikricha, Mirzo Ulug‘bek tomonidan yaratilgan ilmiy an’analar va olib borilgan astronomik tadqiqotlar Markaziy Osiyo ilm-fanining jahon ilmiy merosi tarkibidagi muhim o‘rinini ko‘rsatadi. Shu jihatdan Ulug‘bekning ilmiy faoliyatini o‘rganish nafaqat tarixshunoslik, balki zamonaviy ilm-fan taraqqiyotini anglash nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ahmedov B. Mirzo Ulug‘bek. – Toshkent, 1965.
2. Ajabov A. “Dunyoda beshdan bir rasadxona bu.” // Fan va turmush. – 1991. №2. B. 4-5.
3. İsmayılzadə S. Türk xalqları tarixi. – AEM nəşriyyatı, 2021. 430 b.

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY HAYOTI VA IJODI

Egamberganova Rayhonoy Oybek qizi
Urganch davlat pedagogika instituti 2-kurs
Tarix ta’limi yo‘nalishi talabasi
+998882821021
egamberganovarayhonoy@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiyning hayoti va ijodi har tomonlama yoritiladi. Unda uning Turkiston jadidchilik harakatidagi o‘rni, milliy uyg‘onish va ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib etishdagi faoliyati tahlil qilinadi. Behbudiy o‘z davrining ilg‘or ziyolisi sifatida xalqni ilm-fan, madaniyat va zamonaviy ta’limga chorlagan, yangi usul maktablarini tashkil etish hamda matbuot rivojiga katta hissa qo‘shgan.Shuningdek, uning publitsistik va dramaturgik merosi, xususan, “Padarkush” asari misolida jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni yoritishdagi o‘rni ochib beriladi.

Abstract: This article provides a comprehensive overview of Mahmudxo‘ja Behbudi’s life and work. It analyzes his role in the Jadidist movement of Turkestan, as well as his efforts in promoting the ideas of national awakening and enlightenment. As a progressive intellectual of his time, Behbudiy encouraged people to pursue science, culture, and modern education, and he made a significant contribution to the establishment of new–method schools and the development of the press.In addition, his journalistic and dramatic legacy is examined, particularly his work “Padarkush,” highlighting his role in addressing social issues within society.

Аннотация: В данной статье всесторонне освещаются жизнь и творчество Махмудходжи Бехбуди. Анализируется его роль в джадидском движении Туркестана, а также его деятельность по распространению идей национального пробуждения и просветительства. Бехбуди, как прогрессивный интеллигент своего времени, призывал народ к науке, культуре и современному образованию, внес значительный вклад в создание школ нового метода и развитие печати.Кроме того, рассматривается его публицистическое и драматическое наследие, в частности произведение «Падаркуш», через которое раскрывается его роль в освещении социальных проблем общества.

Kalit so‘zlar: Mahmudxo‘ja Behbudiy, jadidchilik harakati, Turkiston, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, yangi usul maktablari, publitsistika, dramaturgiya, “Padarkush”, ijtimoiy muammolar, matbuot, zamonaviy ta’lim.

Keywords: Mahmudxo‘ja Behbudiy, Jadidism movement, Turkestan, national awakening, enlightenment, new-method schools, journalism, dramaturgy, “Padarkush”, social issues, press, modern education.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, джадидизм, Туркестан, национальное пробуждение, просветительство, школы нового метода, публицистика, драматургия, «Падаркуш», социальные проблемы, пресса, современное образование.

Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston jadidchilik harakatining asoschilaridan biridir. Uning hayoti va ijodiy faoliyati haqida XX asrning 20-yillarida mahalliy matbuotda Sadriddin Ayniy, Hoji Muin ibn Shukrullo, Laziz Azizov kabi zamondoshlari tomonidan bir qator maqola va xotiralar e’lon qilingan. Keyingi yillarda, ayniqsa mustaqillikka erishilgandan so‘ng, jadidlar faoliyatini o‘rganishga qiziqish kuchayib, Behbudiy merosi ham qayta kashf etila boshlandi.Behbudiy tarjimai holini yoritishda Hoji Muinning 1922-1923-yillarda muharrirlik qilgan “Mehnatkashlar tovushi” (1922) va “Zarafshon” (1923) gazetalarida chop etilgan maqolalari muhim ahamiyatga ega. XX asrning 70-yillaridan boshlab bugungi kungacha e’lon qilingan ko‘plab tadqiqotlarda ham Hoji Muin ma’lumotlari asos qilib olinadi.Hoji Muin Behbudiy biografiyasini yozar ekan, uni 1875-yil 19-yanvarda (hijriy 1291-yil 10-zulhijja) Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishloG‘ida diniy olim oilasida tug‘ilganini ta’kidlaydi. Ammo keyingi tadqiqotlarga ko‘ra, uning tug‘ilgan sanasi va joyi biroz boshqacharoq ko‘rsatiladi. Taniqli olim Sirojiddin Ahmedov fikricha, Mahmudxo‘ja Behbudiy 1874-yil 30-yanvar, payshanba kuni Samarqand shahrining Yomini mahallasida tavallud topgan.Hoji Muinning ma’lumot berishicha, Behbudiyning otasi Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li Turkistonlik bo‘lib, Ahmad Yassaviy avlodlaridan sanaladi. Ona tomonidan bobosi Niyozxo‘ja Urganchlik bo‘lib, amir Shohmurod hukmronligi davrida Samarqandga ko‘chib kelgan.Mahmudxo‘ja Behbudiy 6–7 yoshlarida tog‘asi Muhammad Siddiq huzurida o‘qib savod chiqaradi. Otasi Behbudxo‘jadan Qur’ondan saboq olib, qisqa muddatda qorilik martabasiga erishadi. 15 yoshga kirgach, yana bir tog‘asi Mulla Odil mudarrislik qilgan madrasada tahsilini davom ettirib, arab tili grammatikasi, aqida va shariat qonunlari bo‘yicha bilimlarini kengaytiradi.1893-yili onasi, 1894-yili esa otasi vafot etadi. Otasi vafotidan biroz avval uylangan Behbudiy to‘rt o‘g‘il va bir qiz ko‘rgan.

Uning maktab-madrasa hayoti haqida ma’lumotlar juda kam. Sirojiddin Ahmedov ma’lumotlariga ko‘ra, Behbudiy dastlab Samarqand madrasasida, keyinchalik Buxoro madrasalaridan birida tahsil olgan. Buxorodagi madrasalarda o‘qish davomida u yerda faoliyat yuritgan mullalar bilan kelisha olmagani sababli yana Samarqandga qaytgan. Bu holatni Behbudiyning o‘zi ham tasdiqlaydi. U 1915-yilda “Turkestanskiye vedomosti” gazetasi muxbiri Grigoriy Andreyev bilan suhbatida Samarqand va Buxoro madrasalarida tahsil olgani haqida so‘z yuritadi hamda bu madrasalardagi mulla, qozi va imomlarning johilligidan shikoyat qiladi.18 yoshga yetganida Behbudiy madrasa ta’limini tugatadi va Samarqand viloyatining Chashmaob volostida qozilik qilgan tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘l ostida mirzalik lavozimida ish boshlaydi. U yerda ikki yil faoliyat yuritgach, tog‘asi qozilikdan bo‘shagandan keyin Kobud volosti qozisi Mulla Zubayr Yaxshiboy o‘g‘li qo‘lida mirzalik ishini davom ettiradi. Bu faoliyat uning dunyoqarashi va kelajakdagi hayotiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Behbudiy shariat qonunlarini chuqur o‘zlashtirib, keyinchalik mufti lavozimini egallaydi va 1916-yilgacha muftiylik faoliyati bilan shug‘ullanadi.[Abdirashidov, Z., 2022: 6-9]

XIX asr oxirida yangi usul maktablari ochila boshlagach, Turkiston o‘quv okrugi bo‘yicha maxsus komissiya tuzildi. Mazkur komissiya o‘z qarori bilan yangi usul maktablarining ruxsatsiz tuzilishiga qat’iy chek qo‘ydi. Qarorda, jumladan, bunday moddalar bor edi:

- Mahalliy maktablar chor ma’muriyatining maxsus ruxsatnomasi bilan ochiladi.
- Mahalliy maktablar ochish va unda o‘qitish siyosiy jihatdan to‘la ishonchli bo‘lgan Rossiya fuqarolarigagina ruxsat etiladi.
- Mahalliy maktablarda faqat Rossiya senzurasining ruxsati bilan chop etilgan kitoblargina o‘qitiladi.
- Maxsus ruxsatsiz maktab ochgan shaxslar maktab ochish va o‘qituvchilik qilish ishidan bir umrga mahrum etiladi.

Yangi maktablar oldiga bunday to‘siqlar qo‘yilganiga qaramay, xalqning fidoyi farzandlari, shu jumladan, Behbudiy o‘tgan asr boshlarida “usuli savtiya” (tovush metodiga asoslangan) maktablarni ochish ishiga bel bog‘ladilar. Samarqandda ochilgan dastlabki “usuli savtiya” maktablaridan biri 1903-yili Jomboy tumanining Rajabamin qishlog‘ida, atoqli ma’rifatparvar

Abduqodir Shakuriy hovlisida ochilgan. Bu maktabning tashkil etilishi va faoliyat yuritishiga Behbudiy o‘z hissasini qo‘shdi. Ammo maktab o‘quvchilari orasida shahardan qatnovchilar oz bo‘lmaganligi va ularning Rajabamin qishlog‘iga qatnashlari qiyin bo‘lganligi bois Behbudiy uni o‘z hovlisiga ko‘chirdi. Shu yillarda u mazkur maktab o‘quvchilari uchun “Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy” (“Qisqacha umumiy geografiya”), “Madhali jug‘rofiyai umraniy” (“Aholi geografiyasiga kirish”), “Muxtasari juG‘rofiyai Rusiy” (“Rossiyaning qisqacha geografiyasi”), “Kitobat ul–atfol” (“Bolalar kitobi”), “Muxtasari tarixi islom” (“Islomning qisqacha tarixi”) singari darslik va o‘quv qo‘llanmalarini yaratdi.Bu tilga olingan asarlarning o‘ziyoq Behbudiyning o‘quvchilarga ham diniy, ham dunyoviy bilimlarni berishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan ma’rifatparvar bo‘lganidan dalolat beradi. Behbudiyning “Ma’naviyat” nashriyoti tomonidan chop etilgan “Tanlangan asarlari” (1999) bizda mazkur o‘quv darslik va qo‘llanmalarining ikkitasiga nisbatan muayyan tasavvur uyg‘otadi.

Bulardan biri “Kitob ul–atfol” bo‘lib, unda o‘quvchilar qadim maktablarda to‘rt–besh yil saboq olganlariga qaramay, xat yozish malakasini o‘rganib chiqa olmaganliklari sababli, xat yozish shartlari va yozuv mahorati to‘g‘risida tushuncha berilib, xat turlariga misollar keltiriladi.[Каримов,Н.,2010:21-22-23.]

Behbudiy 1908-yili “Qiroatxonayi Behbudiya” (keyinchalik “Behbudiya” nomi bilan mashhur bo‘lgan) kutubxonasini ochadi. Ushbu kutubxona ikki navbatda – soat 9.00 dan 17.00 gacha va soat 18.00 dan tungi 24.00 gacha ishlab, 60–110 atrofida kitobxonga xizmat ko‘rsatgan. Alloma “Samarqand kutubxona islomiyasi” maqolasida kutubxonada 600 ta kitob va risola, gazeta va jurnallar esa undan ham ko‘p bo‘lganini yozadi.

1914-yilgi sayohati davomida Kavkaz, Qrim, Turkiya, Yunoniston, BulG‘oriston, Avstriya va Germaniyaning turli shaharlarida bo‘lib, u yerlardan o‘z kutubxonasi uchun juda ko‘p kitob va risolalar olib keladi.Mahmudxo‘ja Behbudiy 1913-yildan matbuot ishlarini yo‘lga qo‘yadi va shu yilning aprelidan “Samarqand” gazetasi hamda avgust oyidan “Oyina” jurnali chiqa boshlaydi. “Samarqand” gazetasi o‘zbek va tojik tillarida, haftada ikki marta, dastlab ikki, so‘ng to‘rt sahifada chop etilgan. 1913-yil 17-sentabrda gazetaning 45-soni chiqqan bo‘lib, bir tomondan, mustamlakachilar senzurasi, ikkinchi tomondan, yetarli mablag‘ bo‘lmagani sabab to‘xtatiladi. “Oyina” haftalik jurnal bo‘lib, o‘zbek va tojik tilidagi maqolalar berib borilgan.

Uning obunachilari nafaqat Turkiston, balki Kavkaz, Tatariston, Eron, Afg‘oniston, Hindiston va Turkiyada ham bor edilar. 1915 -yilgacha nashr qilingan jurnalda Turkiston aholisining haq-huquqi, tarixi, til-adabiyot masalalariga bag‘ishlangan g‘oyat muhim maqolalar, bahslar berib borilgan. Ayniqsa, til masalasi muharrirning hamisha diqqat markazida turgan. Mahmudxo‘ja Behbudiy millat taraqqiyoti uchun bir necha tilni bilishlikni shart deb hisoblagan [jadid.uz].

Behbudiy o‘zbek va fors-tojik tillarida ikki yuzdan ortiq maqola va asarlar yaratgan. Jumladan, «Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy» («Qisqacha umumiy juG‘rofiya» 1903), «Kitob ul-atfol» («Bolalar uchun kitob», 1904), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi», 1904), «Amaliyoti islom» (1905), «Rusiyaning qisqacha jug‘rofiyasi» (1908) kabi darslik va kitoblar yozgan.Uning 1901-yildan boshlab «Turkiston viloyati gazeti», «Taraqqiy», «Xurshid», «Shuhrat», «Tujjor», «Osiyo», «Hurriyat», «Turon», «Sadoi Turkiston», «Ulug‘ Turkiston», «Najot», «Mehnatkashlar tovushi», «Tirik so‘z», «Tarjumon», «Sho‘ro», «Vaqt», «Toza hayot», «Samarqand», «Oyna» kabi gazeta va jurnallarda chop etilgan maqolalari esa taraqqiyiarvar kishilar va, ayniqsa, yoshlarning diqqat–e’tiborini qozongan. U ayni chog‘da yangi usuldagi maktablarning asoschisi va targ‘ibotchisi, yangi darsliklarning ilk muallifi ham bo‘ldi. Xullas, Mahmudxo‘ja Behbudiy buyuk ma’rifatparvar va yetakchi jadidchi sifatida milliy madaniyatimiz tarixidan mustahkam o‘rin egallaydi [arboblar.uz].

«Padarkush» – o‘zbek dramachiligining hamma yakdil e’tirof etgan birinchi namunasidir. Mutaxassislar uni ham janr, ham mazmuniga ko‘ra yangi o‘zbek adabiyotining boshlanishi deb qaraydilar. Muallif «Milliy fojia» atagan 3 pardali drama hajman juda ixcham, mazmunan

nihoyatda sodda va jo‘n. U jaholat va nodonlik haqida hikoya qiladi. Unda o‘qimagan boyning o‘g‘li haqida hikoya qilinadi. Orqa–oldini o‘ylamagan boyning Toshmurod ismli o‘g‘li bor. U o‘qimagan. Boy atrofdagilarning gapiga kirmaydi.

O‘g‘lini o‘qitmaydi, oqibatda u ko‘cha bezorilariga qo‘shiladi. Restoranda maishatga pulini sarflaydi, sheriklari uni aldab pulini olib ketadilar. Xulosa: jaholat va nodonlik otaning ham, bolaning ham boshiga yetadi. Agar butun millat shu ahvolda bo‘lsa -chi?!«Padarkush» dastlab Samarqandda 1914-yilning 15-yanvarida sahnaga qo‘yildi. «Xalq nihoyat ko‘p kelib, belat etmagani va joyning yo‘qligi uchun uch-to‘rt yuz kishi qaytib ketdi», – deb yozadi mahalliy matbuot. Yana o‘sha yerda o‘qiyimiz: «Belatlar bir–ikki kun avval yoshlar G‘ayrat bilan sotilib tamom bo‘ldi edi. Ba’zi kishilar belatlarini ikki bahoga foydasi bilan boshqalarga sotdilar. Soat ettida minglab xalq ibodatxonaga hujum qilgan. Ammo belat yo‘q. Uch so‘m berib, tikka turmoqqa ham rozi, yana yer yo‘q…»

Spektakl o‘z maishati yo‘lida dunyoni unutgan millatdoshlarga chaqmoqdek ta’sir etdi. Unda boy rolini Abdusalom Abdurahim o‘g‘li o‘ynagan edi. «Boyni ham boshi (hurrak) va uyqusida ham, harakatidan ahmoq ixtiyorsiz va fosidsiz kulardik», – deydi tanqidchi. «Domla (Mardonqul Shomahmud o‘g‘li) va ziyoli (Mirza No‘mon Mulla Fozil mufti o‘g‘li)ning nasihatlari xalqning ko‘ngliga ta’sir etardi, hatto va’z-u pandga yig‘laganlar bor edi», – o‘qiyimiz taqrizda.

Ayniqsa, boyning o‘z o‘g‘li tomonidan o‘ldirilishi, mol-dunyosining fohishalar uchun olib ketilishi voqealari kishilarni larzaga solgan. «Bu voqea va alamli manzarani tasavvur etar. Xalqdan juda ziyoda ta’sir. Ba’zi kishilar fojialardan ko‘z yoshlar…» Chamasiga, asarning ijrosi ham baland saviyada bo‘lgan. Taqrizlarda: «Rus, yahudiy va musulmonlar tahsin aytdilar. Hatto, 20 yildan beri teatr ma’muriyatidagi odamlar ta’bir joiz bo‘lsa, “yig‘ildilar”… Aholidagi olqish iboralarini shu tomonga yo‘naltiradi», – degan jumlalar shunga ishora qiladi.Toshkentda 1914-yilning 27-fevralida qo‘yildi. Avloniy «Turon» truppasi Kolizey (hozirgi Savdo birjasi binosi)da o‘z faoliyatini mana shu «Padarkush» bilan boshlagan edi. Spektakl oldidan mashhur Munavvarqori teatrning jamiyat hayotidagi roli va o‘rni haqida nutq so‘zlaydi. Boy rolini Abdulla Avloniy o‘zi ijro etadi. Mahalliy matbuot bu kunni «tarixiy kun» deb yozadi. «Turon» truppasi 1914-16 yillarda bu spektakl bilan butun Farg‘ona vodiysini aylanib chiqdi [Махмудхужа,Б.,1999:11-12].

Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi va eng yirik namoyandalaridan biri sifatida xalqni ma’rifat, taraqqiyot va milliy uyg‘onish yo‘liga boshlagan buyuk siymodir. U o‘z faoliyati orqali eski, samarasiz ta’lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini joriy etish va xalq ongini yuksaltirishga katta hissa qo‘shdi. Behbudiy nafaqat pedagog va diniy arbob, balki jurnalist, dramaturg va siyosiy yetakchi sifatida ham jamiyat hayotiga faol ta’sir ko‘rsatdi.Uning asosiy g‘oyasi – xalqni jaholatdan chiqarish, ilm-ma’rifat orqali ozodlik va mustaqillikka erishish edi. Shu sababli u maktab, matbuot va madaniyatni millat taraqqiyotining eng muhim vositasi deb bildi. Behbudiyning hayoti va faoliyati bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan bo‘lib, u milliy uyg‘onish, vatanparvarlik va ma’rifatparvarlikning yorqin namunasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdirashidov,Z.(2022). Mahmudxo‘ja Behbudiy. –Toshkent: ‘‘Yoshlar’’ nashiriyot uyi. 6-9 b.
2. Каримов, Н. (2010). Махмудхужа Бехбудий. –Тошкент: 21-23 б.
3. jadid.uz
4. arboblar.uz
5. Махмудхужа Б. (1999). Танланган Асарлар. –Тошкент: ‘‘Маънавият’’нашриёт. 11-12 б.

TEMURIYLAR DAVRIDA DIN ULAMOLARI VA MUTAFAKKIRLARNING ELCHILIK FAOLIYATI

Djabborova Adolat Kazakbayevna
UrDPI tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975116010
adolatjabborova@gmail.com
Saburmuxammedova Gulnur Maksat qizi
UrDPI tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
+998991434151
gulnursaburmuxammedova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Temuriylar davrida elchilik munosabatlarida din ulamolari va mutafakkirlarning faoliyati, elchilik faoliyatidagi tartib qoidalar, rivojlangan orta asrlar davrida davlatlar munosabatidagi ziddiyatlarda elchilar faoliyati yoritiladi. Amir Temur davri diplomatiyasining goyalari, maqsadlari, xususiyatlari usha davrda boshqa davlatlarning olib borgan diplomatiyasining goya va xususiyatlaridan nimasi bilan farq qiladi? Boshqa davlatlarning saloxiyatli va kuchli raxbarlari bilan olib brogan murakkab munosabatlarda xam nima uchun uning qo li baland kelgan? U chigal vaziyatlarda qanday tadbir va usullar qollagan? Amir Temur diplomatiyasini kuchaytirishga xizmat kilgan omillar nimalar edi? Uning diplomatiyasi boshka davlatlar raxbarlarining diplomatic salohiyatidan nimasi bilan ustunlik qilgan? kabi savollarga javob olamiz.

Аннотация: В данной статье рассматривается деятельность религиозных учёных и мыслителей в дипломатических отношениях в период Тимуридов , правила и порядок ведения дипломатической службы, а также роль послов в условиях конфликтов между государствами в развитом Средневековье. Будут рассмотрены цели , задачи и особенности дипломатии эпохи Амир Темура, а также чем она отличалась от дипломатических практик других государств того времени . Почему его влияние было сильнее даже в сложных отношениях с влиятельными и могущественными правителями других стран? Какие меры и методы он использовал в запутанных ситуациях? Какие факторы способствовали укреплению дипломатии Амир Темура? В чём её превосходство по сравнению с дипломатическими возможностями правителей других государств? На эти вопросы даются ответы в статье .

Abstract: This article examines the role of religious scholars and thinkers in diplomatic relations during the Timurid period, the rules and procedures of diplomatic servic, and the activities of envoys amid conflicts between states in the developed Middle Ages. The goals, objectives , and characteristics of Amir Temur’s diplomacy are analyzed, as well as how it differed from the diplomatic practices of other states of that time. Why was his influence strong even in complex relations with influential and powerful rulers of other countries? What measures and methods did he use in complicated situations? What factors contributed to the strengthening of Amir Temur’s diplomacy? In what ways did it surpass the diplomatic capabilities of rulers of other states? The article provides answers to these questions.

Kalit sozlar . Amir Temur , B.S.Mannonov, Alka tavachi, Jilorti, Amir Dovud, Yodgor Barlos va Uzun Uljaytu , Shamsiddin Almoligiy ,Shayx Sovajiy, Podshox Bavron , Muxammad Keshiy, Jan-Pol Ru, G‘iyosiddin Naqqosh, diplomatiya , Lyangle “Xitoy safarnomasi”

Ключевые слова: Амир Темур, Б.С. Маннонов, Алка Тавачи, Джилорти, Амир Довуд, Йодгор Барлос и Узун Ульджайту, Шамсиддин Алмолигий, Шейх Саваджий, Подшох Баврон, Мухаммад Кеший, Жан–Поль Рю, Гиёсиддин Наккош, дипломатия, Лянгле «Путешествие в Китай»

Keywords: Amir Temur, B.S. Mannonov, Alka Tavachi, Jilorti, Amir Dovud, Yodgor Barlos and Uzun Uljaytu, Shamsiddin Almoligiy, Shaykh Sovajiy, Podshokh Bavron, Muhammad Keshiy, Jean-Paul Ru, Giyosiddin Naqqosh, diplomacy, Lyangle “Journey to China”

Temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixida nafaqat harbiy va siyosiy qudrat, balki diplomatiya, madaniyat va ma’naviyat yuksalishi bilan ham ajralib turadi. Bu davrda davlatlararo aloqalarda faqat harbiy elchilar emas, balki din ulamolari, shayxlar , qozilar va mutafakkirlar ham muhim ro l o‘ynagan. Ular nafaqat siyosiy vazifalarni, balki mafkuraviy, diniy va madaniy missiyalarni ham bajarganlar.

Bu haqda o‘rta asr tarixchilari – Sharafiddin Ali Yazdiy, Ibn Arabshoh, Abdurrazzok Samarqandiy hamda Amir Temurning o‘zi qoldirgan Temur tuzuklari asarida keng yoritilgan [Toshkent: Fan, 1978. 146-158 b, 212-220 b].

Din va davlat siyosati uyg‘unligi (“Temur tuzuklari” asosida). Temur tuzuklari asarida Sohibqiron davlatni boshqarishda din va shariatni asosiy tayanch deb bilganini alohida ta’kidlaydi . Uning fikricha, davlat mustahkamligi diniy qadriyatlarga sodiqlik bilan bog‘liq. Shu sababli u ulamolarni nafaqat ichki boshqaruvda , balki tashqi siyosatda ham faol qo‘llagan. Asarda Temur shunday deydi : davlat din asosida qurilmasa, uning qudrati va tartibi yo‘qoladi. Bu qarash ulamolarni elchilikka jalb etish siyosatining mafkuraviy asosini tashkil etgan. Din peshvolari elchi sifatida yuborilishining sabablari: Ular xalq orasida obro‘li shaxslar bo‘lgan. Diniy maqomi tufayli daxlsiz hisoblangan. Muzokaralarda ishonch uyg‘otgan. Qarama–qarshi tomon ham hurmat bilan qabul qilgan.

Ulamolarning siyosiy-diplomatik vazifalari (Sharafiddin Ali Yazdiy). Zafarnoma muallifi Sharafiddin Ali Yazdiy Temur davridagi elchilik faoliyatini batafsil tasvirlaydi. Unda ayrim elchilar shayxlar yoki diniy bilimga ega kishilar bo‘lgani qayd etiladi. Masalan, Shamsiddin Almoligiy Tuxtamish huzuriga yuborilgan elchilardan biri bo‘lib, u dono, muloyim va qonunlarni yaxshi biladigan shaxs sifatida tasvirlanadi. Yazdiy uning diplomatik nutqi va odobi muzokaralarda muhim rol o‘ynaganini ta’kidlaydi [Toshkent: Sharq nashriyoti, 2003.24-32 b, 5865 b, 90-96 b].

Ulamolarga hurmat va ularning siyosiy ta’siri (Ibn Arabshoh). Ibn Arabshoh o‘z asarida Temurning olimlar va shayxlarga katta hurmat bilan qaraganini yozadi. Uning fikricha, Temur sayyid va shariflarni o‘ziga yaqin tutgan va ularning maslahatlariga quloq solgan. Bu hurmat ularni diplomatik vakil sifatida yuborishga ham asos bo‘lgan. Chunki diniy shaxslar siyosiy nizolarni yumshatishda vositachi sifatida samarali bo‘lgan. Ibn Arabshoh Temur huzurida ilm ahlining yuqori mavqega ega bo‘lganini qayd etadi. Bu esa ularning davlat ishlarida, jumladan, diplomatiyada ham faol qatnashganini ko‘rsatadi.

Temuriylar davrida diplomatiya an’anasining davom etishi (Abdurazzoq Samarqandiy). Matla us-Sa’dayn muallifi Abdurrazzok Samarqandiy Temuriylar davrida elchilik faoliyati yanada rivojlanganini yozadi. Ayniqsa, Shoxrux Mirzo hukmronligi davrida diniy bilimga ega shaxslar tashqi aloqalarda faol qatnashgan. 1442-yilda Samarqandiy Hindistonning Kalikut porti va Vijayanagar davlatiga elchi sifatida yuborilgan. U nafaqat siyosiy, balki diniy va madaniy aloqalarni ham yo‘lga qo‘ygan. Bu safar Temuriylar diplomatiyasining ilmiy va ma’naviy asosga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Temuriylar davrida ulamolar va mutafakkirlarning elchilik faoliyati quyidagi jihatlar bilan ajralib turadi:

Ma’naviy obro‘ga asoslangan diplomatiya – diniy shaxslar tinchlik vositachisi sifatida qabul qilingan

Madaniy diplomatiya – ilm va madaniyat orqali aloqalarni mustahkamlash

Ishonch diplomatiyasi – ulamolar halol va xolis de b hisoblangan

Qonuniylik va etikaga rioya – diniy bilim muzokaralarda muhim rol o‘ynagan [Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1992. 98-105 b, 134-142 b].

Amir Temur millatimiz tarixida munosib o‘rin egallaydi. U yoshligidan xat–savod chiqarib, o‘z davrining tibbiyot, riyoziyot, falakiyot, me’morchilik va tarix ilmlarini o‘rgangan.

Amir Temur saroyida ko‘plab ilm-ma’rifat allomalari sohibqironning marhamatidan bahra olib, uning xizmatida bo‘ldilar. Sohibqironning riyoziyot, xandasa, me’morchiliq falakiyot, adabiyot, tarix, musiqa sohalari ravnaqiga katta e’tibor berib, sohibi hunarlar bilan qilgan suhbatlari haqida fransuz olimi Lyangle shunday yozadi: «Temur olimlarga iltif otli edi. Bilimdonligi bilan bir qatorda sofdilligini ko‘rgan kishilarga ishonch bildirardi. U tarixchilar, faylasuflar, shuningdek, ilm-fan, idora va boshqa ishlarda iste’dodli bo‘lgan barcha kishilar bilan suhbatlashish uchun ko‘pincha taxtdan tushib, ularning yoniga kelardi. Chunki, Temur bu sohalarga G‘amho‘rlik qilishga asosiy e’tiborini berardi». Soxibqiron diplomatiyasining xos xususiyatlaridan yana biri uning elchilarni tanlash masalasiga katta e'tibor berganligidir.

U eng kiyin xalqaro vaziyatlarda uzga davlatlarga mashxur avliyo va shayxlarni elchi kilib yubordi. Bundan uning muxim elchiliklar uyushtirishda uz davrining mafkuraviy ruxiyatini xisobga olganligi kurinadi. Shuningdek, elchilikka tayinlanadigan kishilar avval ziyrak, bilimli, xalkaro munosabatlar ilmini puxta egallagan, xar kanday ofhp vaziyatlarda tugri tadbirlar kullay oladigan va dono kishilar orasidan tanlab olinib maxsus tayyorgarlikdan utkazilgan. Ularga Uzini tutish, kiyim va aytadigan gaplariga-cha puxta urgatilgan. Misrlik tadkikotchi olim Fatxi al–Guveyli xam haqli ravishda «Amir Temur tomonidan boshka davlatlar arboblari bilan bulgan munosabatlarda qo‘llangan diplomatik usullar va ularning ayrim nozik jihatlari nazariy va amaliy jihatdan chukur urganishga arzigulikdir», – deb ta'kidlagan. Temur xar qanday sharoitda xam diplomatiya me`zonlariga qat`iy amal qildi va bu qoidalarga xilof ish qilmadi.

B.S.Mannonov ham «Temur diplomatiyasining uziga xos tomonlaridan biri, u uzining barcha murojaatlarida, xatto qat`iy talab shaklida yozilgan nomalarida xam, Shark, diplomatiyasi etiketlariga rioya qiladi. Uzok yurtlar xukmdorlarining qo‘pol shaklda, ayrim xollarda nixoyatda jaxl va taxkir bilan yozilgan nomalariga xam Soxibqiron xamma vaqt uz fikrlarini anik bayon kilgan xolda sokin va odob bilan javob qilardi. Amir Temurning shaxsan uzi «elchilarga o‘lim yuk» degan kadim-kadimdan kolgan diplomatik koidaga doimo amal kilgan va uz kul ostidagilardan bu qoidani xech kachon, aslo buzmaslik–larini talab qilgan», – deb yozgan [Toshkent: Fan, 1985.254-268 b, 301-315 b].

Demak, Amir Temur xalqaro diplomatiya etikasiga qat'iy rioya etgan. Manbalarda Alka tavachi, Jilorti, Amir Dovud, Yodgor Barlos va Uzun Uljaytu (Xorazmga), Shamsiddin Almoligiy (Tuxtamishga), ShayxSovajiy, Podshox Bavron (Misrga), Muxammad Keshiy (Evropaga) xalqaro aloqalarni muvofiqlashtirishga katta xizmat qiluvchi, iqtidorli, ilmli va tadbirkor elchilar haqida ma'lumotlar qolgan. Ayniqsa, Muxammad al-Keshiy Amir Temur saltanatidagi e'tiborli elchilardan biri bulgan. U buyuk jahongirning farmoniga binoan Kastiliya kiroli Denrix III xuzurida Amir Temur imperiyasining muxtor vakili sifatida ish olib borgan. Usha davrdagi sharq va G‘arb urtasidagi munosabatlar e'tiborga olinsa, Muxammad al-Keshiyga nakadar katta vazifalar ishonib topshirilganligiga imon keltirish mumkin.Shamsiddin Almoligiyga Sharafiddin Ali Yazdiy shunday ta'rif bergan: «Shamsiddin dono va ish bilguchi va okil va ziyrak kishi erdi. Va tura (qonun)ni yaxshi bilur erdi, ogzi yumshoq va so‘zi chuchuk kishi erdi. Soxibkiron bitkon maktubni olib, Darband yulidan utub, Dasht Qipchoqqa borib, Tuxtamishxonga bordi. Bas, anda yetkonda Tuxtamishni kurib, hazrat Sohibqiron maktubini berib, hazrat degan suzlarni chuchuk tili bilan anga dedi».

Jan-Pol Ru ham Amir Temurning elchilarni muqaddas, daxlsiz va faxriy kishilar deb hisoblaganligi, Misr xukmdori Amir Temurning ishongan kishilarini zindonband etib, xalkaro qoidalarni qo‘pol ravishda buzgani, ammo Misr xukmdori tomonidan kelgan elchilarga shafqatli munosabatda bulib, hatto oltin sovg‘a in'om etib, ularni qo‘yib yuborganligini aloxida ta’kidlab o‘tgan edi. Amir Temur asos solgan bu an'ana uning farzandlari davrida ham davom etgan. Abdurrazzok Samarqandiy Shoxruh hukmdorligi va undan keyin ham ko‘p vaqtini Temuriylar sulolasi hukmdorlarining tashqi davlatlar bilan olib borgan diplomatik yozishma va elchilik

aloqalariga oid ishlari bilan shugullangan. 1442-yilda uni Shoxrux janubiy Xindistondagi port shaxar Kalikutga va Vijayanagar davlatiga elchi kilib yuborgan. Shuningdek, u Misr sultoni xuzuriga xam elchi qilib yuborilgan edi. Shoxrux Mirzo vafot etgach, u Xuroson taxtida birin–ketin almashinib turgan temuriylardan Abulqosim Bobur (1451 -1457), Abu Said (1458-1469) kabi hukmdorlarning bir qator diplomatik topshiriqlarini bajaradi, davlatlararo murakkab siyosiy voqealarni hal etishda o‘ta extiyotkorlik, chuqur bilimdonlik va donolik bilan ish kurdi. Shuningdek, G‘iyosiddin Naqqosh va boshqa elchilar ham xalqaro aloqalarda muxim rol o‘ynagan. Sharqshunos olimlardan A.Urinboev, O.Burievlar xamkorlikda G‘iyosiddin Naqqoshning Xitoy safarnomasi” asarini uzbek tiliga ugirganlar. Bu esa tarixchilarning tashki siyosat masalalarini atroflicha urganishiga imkoniyat yaratadi. B. S. Mannonovning yozishicha,
«Amir Temur saltanati devonida maxsus diplomatiya korpusi tuzilgan bulib, unga xar taraflama ma'lumotli va bir necha tillarni yaxshi bilgan kishilar kirgan. Ularga Sohibqironga turli mamlakatlardan kelgan vakillar bilan muzokara olib borish ishlari yuklatilgan edi»

Demak, Amir Temur xalqaro diplomatiya etikasiga qat'iy rioya etgan. Manbalarda Alka tavachi, Jilorti, Amir Dovud, Yodgor Barlos va Uzun Uljaytu (Xorazmga), Shamsiddin Almoligiy (Tuxtamishga),ShayxSovajiy, Podshox Bavron (Misrga), Muxammad Keshiy (Evropaga) xalqaro aloqalarni muvofiqlashtirishga katta xizmat qiluvchi, iqtidorli, ilmli va tadbirkor elchilar haqida ma'lumotlar qolgan. Ayniqsa, Muxammad al-Keshiy Amir Temur saltanatidagi e’tiborli elchilardan biri bulgan.

U buyuk jahongirning farmoniga binoan Kastiliya kiroli Denrix III xuzurida Amir Temur imperiyasining muxtor vakili sifatida ish olib borgan. Usha davrdagi sharq va G‘arb urtasidagi munosabatlar e'tiborga olinsa, Muxammad al-Keshiyga nakadar katta vazifalar ishonib topshirilganligiga imon keltirish mumkin.Shamsiddin Almoligiyga Sharafiddin Ali Yazdiy shunday ta’rif bergan: «Shamsiddin dono va ish bilguchi va okil va ziyrak kishi erdi. Va tura (qonun)ni yaxshi bilur erdi, ogzi yumshoq va so‘zi chuchuk kishi erdi. Soxibkiron bitkon maktubni olib, Darband yulidan utub, Dasht Qipchoqqa borib, Tuxtamishxonga bordi. Bas, anda yetkonda Tuxtamishni kurib, hazrat Sohibqiron maktubini berib, hazrat degan suzlarni chuchuk tili bilan anga dedi».

Jan–Pol Ru ham Amir Temurning elchilarni muqaddas, daxlsiz va faxriy kishilar deb hisoblaganligi, Misr xukmdori Amir Temurning ishongan kishilarini zindonband etib, xalkaro qoidalarni qo‘pol ravishda buzgani, ammo Misr xukmdori tomonidan kelgan elchilarga shafqatli munosabatda bulib, hatto oltin sovg‘a in'om etib, ularni qo‘yib yuborganligini aloxida ta'kidlab o‘tgan edi.Amir Temur asos solgan bu an'ana uning farzandlari davrida ham davom etgan. Abdurrazzok Samarqandiy Shoxrux xukmdorligi va undan keyin ham ko‘p vaqtini Temuriylar sulolasi hukmdorlarining tashqi davlatlar bilan olib borgan diplomatik yozishma va elchilik aloqalariga oid ishlari bilan shugullangan. 1442-yilda uni Shoxrux janubiy Xindistondagi port shaxar Kalikutga va Vijayanagar davlatiga elchi kilib yuborgan. Shuningdek, u Misr sultoni xuzuriga xam elchi qilib yuborilgan edi. Shoxrux Mirzo vafot etgach, u Xuroson taxtida birin-ketin almashinib turgan temuriylardan Abulqosim Bobur (1451-1457), Abu Said (1458-1469) kabi hukmdorlarning bir qator diplomatik topshiriqlarini bajaradi, davlatlararo murakkab siyosiy voqealarni hal etishda o‘ta extiyotkorlik, chuqur bilimdonlik va donolik bilan ish kurdi. Shuningdek, G‘iyosiddin Naqqosh va boshqa elchilar ham xalqaro aloqalarda muxim rol o‘ynagan. Sharqshunos olimlardan A.Urinboev, O.Burievlar xamkorlikda G‘iyosiddin Naqqoshning Xitoy safarnomasi” asarini uzbek tiliga ugirganlar. Bu esa tarixchilarning tashki siyosat masalalarini atroflicha urganishiga imkoniyat yaratadi. B. S. Mannonovning yozishicha,
«Amir Temur saltanati devonida maxsus diplomatiya korpusi tuzilgan bulib, unga xar taraflama ma'lumotli va bir necha tillarni yaxshi bilgan kishilar kirgan. Ularga Sohibqironga turli mamlakatlardan kelgan vakillar bilan muzokara olib borish ishlari yuklatilgan edi» [Toshkent: Shark;, 1996. - 293 b].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bugungi Uzbekiston tashqi siyosati va diplomatiyasini rivojlantirishda Amir Temur merosining ahamiyati katta. Bu merosni bugungi xalqaro vaziyat va munosabatlar rakursida taxlil etadigan bulsak, o‘sha davrda ham siyosiy ahvol kutilmagan tomonga o‘zgarib turgani, uning uzanining tezkorligi vaziyatlarga qarab baxo berish va diplomatik chora–tadbirlar belgilash zaruriyati paydo bulganini kursatadi. Amir Temurning tashqi siyosati va diplomatiya tarixi o‘nlab, yuzlab jiddiy tadqiqotlarda urganilishga arzigulik mavzularni qamrab oladi. Birgina tashq siyosatda qo‘llagan xavfsizlik masalalari bizni ijodiy foydalanishga undaydi. Amir Temur markazlashgan davlatni tashkil qiilishda 27 davlatni birlashtirgani, Tinch okeanidan to Atlantika okeaniga qadar chuzilgan ulkan hududlarda ta'sir kuchiga ega bulgani, vaziyatlarni to‘g‘ri baxolashi, nazorat qila olishi hamda murakkab vaziyatlardan chiqish uchun turli strategik usullardan foydalangani fikrimizning yorkin dalilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Amir Temur – Temur tuzuklari – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2003. 24-32 b, 58-65 b, 90-96 b.
2. Sharafiddin Ali Yazdiy – Zafarnoma – Toshkent: Fan, 1978. 146-158 b, 212-220 b.
3. Ibn Arabshoh – Temur tarixi – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1992. 98-105 b, 134-142 b.
4. Abdurrazzok Samarqandiy – Matla us–Sa’dayn – Toshkent: Fan, 1985. 254-268 b, 301-315 b.
5. O‘ljayeva Sh. Amir Temur diplomatiyasi:” IJOD-PRESS” nashriyoti, 2018
6. Azamat Ziyo. Uzbek davlatchiligi tarixi. Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar. – Toshkent:Sharq,, 2000. – 368 b.
7. Aka Ismoil. Buyuk Temur davlati / Turkchadan T. Qahhor tarjimasi. – Toshkent: Chulpon, 1996. – 152 b.
8. Amir Temur jaxon tarixi da / Ish raxbari prof. S. Saidqosimov. – Toshkent: Shark;, 1996. – 293 b.
9. Axmedov B.A. Xondamir. – Toshkent: Fan, 1965. –54 6.
10. Axmedov B.A. Tarixdan saboqlar. – Toshkent: O‘qituvchi, 1994. – 430 b.
11. Buriev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. – Toshkent: Uzbekiston, 1997. – 186 b.

ABU ALI IBN SINO VA UNING SHOH ASARI

Quronboyeva Sadoqat
UrDPI tarix yo‘nalishi
2-kurs 242-guruh talabasi
+99894 8695224
sadiyaquranboyeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Abu Ali Ibn Sino va uning hayoti, falsafiy qarashlari, asarlari haqida ma’lumot beriladi. X-XI asrlarda yashab ijod qilgan buyuk faylasuf va tabib Abu Ali ibn Sinoning umumiy qarashlarida ruh, aql, unsur, mijoz, tushunchalari Tahlil qilindi. Ibn Sinoning falsafiy qarashlarining ahamiyati bugungi kunda beqiyos Ahamiyatga egadir. Faylasuf o‘zining ko‘p tarmoqli mahsuldor ijodi, boy merosi Bilan jahon madaniyati taraqqiyotida katta rol o‘ynadi. Ibn Sinoning shoh asari bo‘lgan “Tib qonunlari” kitobi ham nafaqat o‘sha davrning balki bugunning ham kerakli manbasidir.

Kalit so‘zlar: Abu Ali Ibn Sino, Tib qonunlari, falsafiy qarashlari, unsurlar, mijoz, ruh, aql tushunchalari.

Abstract: This article provides information about the great thinker Abu Ali Ibn Sina and his life, general views, and works. The philosophical views of the philosophers and physician Abu Ali Ibn Sina, who lived and worked in the 10 th and 11th centuries, analyzed the concepts of

spirit, mind, element, client, and the like. The significance of Ibn Sina's philosophical views is of incomparable importance today. The philosopher plays a major role in the development of world culture with his multidisciplinary creativity and rich heritage. Ibn Sina's masterpiece, the book “The Canons of Medicine”, is also a necessary source not only of that time, but also today.

Keywords: Abu Ali Ibn Sina, the laws of medicine, philosophical views, elements, client, soul, concepts of mind.

Аннотация: В данной статье представлена информация о великом мыслителе Абу Али ибн Сине, его жизни, взглядах и трудах. Философские взгляды философа и врача Абу Али ибн Сины, жившего и работавшего в X и XI веках, анализировали понятия духа, разума, элемента, пациента и тому подобное. Значение философских взглядов Ибн Сины сегодня неоценимо. Философ играет важную роль в развитии мировой культуры благодаря своему междисциплинарному творчеству и богатому наследию. Шедевр Ибн Сины, книга «Каноны медицины», является необходимым источником не только для того времени, но и для наших дней.

Ключевые слова: Абу Али ибн Сина, законы медицины, философские взгляды, элементы, пациент, душа, концепции разума.

“Hakimning uch quroli bor: so‘z, giyoh va tig‘“

Abu Ali Ibn Sino

Sharq dunyosining buyuk daho olimi Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sino Buxoro yaqinidagi Afshona qishloG‘ida tug‘ilgan. Uning otasi Abdulloh asli Balxdan bo‘lib, Ibn Sino besh yoshga to‘lganda oilasi bilan Buxoroga ko‘chib keladi. Turk yozuvchisi Ibrohim Ogoh Chubukchining ma’lumotiga qaraganda, asli turk oilasidan bo‘lgan ibn Sinoning otasi nihoyatda o‘qimishli kishi edi. Qisqa vaqt ichida Ibn Sino tabobat sohasida katta shuhrat qozonadi. Ibn Sinoning o‘zi bu haqida quyidagilarni yozgan edi: “Tib aslida qiyin ilmlardan emas, shu sababdan men qisqa muddat ichida bu sohada shunday yutuqqa erisha oldimki, hatto fozil tabiblar ham menga kelib, mendan tib ilmini o‘qiydigan bo‘ldilar. Erishgan tajribalarim natijasida menga davolash eshiklari shunday keng ochildiki, uni ta’riflab bo‘lmaydi”. Ibn Sinoning tabobat ilmi bobida qoldirgan buyuk merosi, ayniqsa, katta tarixiy ahamiyatga egadir. Uning tabobatga oid asarlaridan 30 tasi bizgacha yetib kelgan, shulardan asosiylari o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Ulug‘ hakimning tabobatga oid shoh asari albatta «Kitob alQonun fittib» («Tib qonunlari kitobi»)dir. Ibn Sino «Tib qonunlari»ni besh kitobga bo‘lgan: 1kitobda tabobatning umumiy nazariyasi bayon etiladi. 2-kitob dorishunoslikka bag‘ishlangan. Unda o‘simlik ma’dan va hayvonlardan olinadigan 811 sodda dorining nomini alifbo tartibida joylashtirilib chiqilgan va ularning ta’rifi keltirilib, har biri qaysi dardga davo ekanligi izohlangan. («Tib qonunlari», 7bet.)

Ibn Sinoning davolash uslubida ishlatilgan 396 dorivor o‘simlikdan 165 tasi bugungi kunda tibbiyot fanida qo‘llaniladi. 3kitobda «Juz’iy» kasalliklar, ya’ni insonning boshidan tovonigacha har bir a’zosida bo‘ladigan kasalliklar, ularni aniqlash va davolash usullari yoritiladi.4kitob insonning bironbir muayyan a’zosiga xos bo‘lmagan, balki butun gavdasida yuz berishi mumkin bo‘lgan kasalliklarga bag‘ishlangan. 5kitobda murakkab dorilar, ya’ni tabiatda tayyor holda uchramaydigan darmondorilarni tayyorlash to‘g‘risida fikr yuritiladi. Abu Ali ibn Sino «Tib qonunlari» asarining jahonshumul tarixiy ahamiyatini shu narsadan ham bilish mumkinki, bu kitob to XVIII asrning oxirlariga qadar ham G‘arbiy Yevropaning tibbiy o‘quv yurtlarida asosiy o‘quv qo‘llanmasi bo‘lib xizmat qilgan. Sharq olamining taniqli mutafakkirlaridan bo‘lgan Nizomiy Aruziy Samarqandiy «Chor maqola» kitobining IV qismida Ibn Sinoning tabobatga oid o‘n besh kitobining ro‘yxatini keltirib, so‘nggida quyidagilarni yozgan edi: «Agar (tabib) shularning (kitoblarning – R.Sh. Sh.K) hammasini o‘qishdan xalos bo‘lmoqchi bo‘lsa «Qonun»ning o‘zi kifoya qiladi». «Tib qonunlari» XII asrdayoq lotin tiliga tarjima qilingan. Shu kunga qadar bu asar dunyodagi deyarli barcha xalqlarning tillariga o‘girilgan. Ayrim qismlarining nashri esa sonsanoqsizdir.[R. Shamsiddinov Sh. Karimov., 2010: 228–231–bet].

Falsafiy asarlarida Ibn Sino klassik yunon falsafasining davomchisi sifatida uni yangi G‘oyalar bilan boyitdi. Markaziy Osiyo ilk uyg‘onish davrining yetuk olimlaridan biri Abu Ali Ibn Sinodir. Ibn Sino qisqagina umri davomida uch yuzdan ortiq asarlar yozganligi ma’lum. Uning asarlari ilm va fanning barcha sohalariga oiddir. Qomusiy olimning asarlarini ilmlar tarmog‘i bo‘yicha taqsimlanganda, o‘rta asrlarda ma’lum bo‘lgan barcha fanlarni sanab chiqishga to‘G‘ri keladi. Ibn Sino o‘zining ilmiy faoliyati davomida yozgan asarlari bilan Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini dunyo madaniyatining oldingi qatoriga olib chiqdi. Shuning uchun uni «Shayx ur–rais» ya’ni «Olimlar boshliG‘i» deb ataganlar. Uning asosiy asarlari Shifo kitobi, Donishnoma, Tib qonunlari, Najot kitobi kabilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ularning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan [T.Xatamov ., 2024: 117 - 119-bet.].

U 19 yoshga to‘lganda ona shahri Buxoroni qoraxoniylar bosib oldilar. Bosqinchilar shaharni butkul vayron qilib, ko‘plab madaniy boyliklarni yo‘qotib yuborishdi. Bu vaqtga kelib, Ibn Sino iste’dodli hakim va faylasuf sifatida tanilib ulgurgandi. Ko‘p o‘tmay Sharqda uni «Shayx ar-rais», ya’ni «Donishmandlar yetakchisi» deb atay boshladilar.Ibn Sino juda ko‘p mutolaa qilardi. U ilm cho‘qqilariga mustaqil o‘qib–o‘rganish yo‘li bilan yetib bordi. Bu haqda allomaning o‘zi shunday yozadi: «O‘n yoshimda Qur’onni o‘rgandim, badiiy adabiyotlarni o‘qib chiqdim. Keyin mantiq ilmiga oid kitoblarni mutolaa qilib, mustaqil ravishda bu ilmning nozik qirralarini o‘zlashtira bildim. Shundan so‘ng tibbiyot ilmiga murojaat qilib, ko‘plab kitoblarni o‘qishga tutindim. Qisqa vaqt ichida mening tibbiyot sohasidagi bilimlarim va davolash san’atim shunday sarhadlarga yetdiki,o‘sha davrning eng hurmatli hakimlari mening huzurimga maslahat so‘rab kela boshladilar. Men hakimlik amaliyoti bilan ham tinmay shug‘ullandim va nihoyat menga insonlarni davolash ilmining darvozalari keng ochildi. Bu vaqtda endigina 16 yoshga to‘lgandim. Ana shu yoshimda tunlari uyqu, kunduzlari halovat neligini bilmay faqat ilm bilan mashg‘ul bo‘ldim, inson tabiati o‘z bilimlarini mustahkamlash va ilm yo‘lida olg‘a borishga qay darajada qodir bo‘lsa, men ham shu darajada harakat qilib, ter to‘kdim». Ibn Sinoning falsafiy jihatdan shakllanishi oson kechmadi. U bir tasodif tufayli falsafa olamiga kirib bordi. Bu haqda o‘zi shunday yozadi: «Arastuning «Metafizika» asarini o‘qib chiqdim. Ammo muallifning maqsadi men uchun jumboqligicha qolaverdi. Asarni to yod bo‘lguncha qayta–qayta o‘qidim. Lekin baribir hech narsaga tushunmadim. Shundan so‘ng bu tushunarsiz asar ekan degan xulosaga kelib, uni tashlab qo‘ydim. Bir kuni muqovasozlar bozoridan o‘tayotib, bir savdogarning o‘z kitoblarini maqtayotganini eshitib qoldim.

Do‘konga yaqin bordim. Savdogar menga kitoblardan birini ko‘rsatdi. Bu Abu Nasr Forobiyning «Metafizikaning asosiy qoidalari» deb nomlangan asari edi. Men jahl aralash bu tushunarsiz ilmdan hech qanday foyda yo‘qligini aytib, kitobni rad etdim. Sotuvchi esa qo‘yarda – qo‘ymay kitobni arzon bahoda sotib olishga undardi. Axiri kitobni bor–yo‘g‘i uch dirhamga sotib oldim. Uyga qaytib, kitobni mutolaa qilishga kirishdim: u menga o‘z sirlarini ochdi va men falsafaga oid barcha savollarimga javob topdim».

Ruh abadiy. U jism bo‘lgandan keyin ham mavjud bo‘lib qolaveradi. Ruh jismga bog‘liq bo‘lmagan ravishda mustaqil fikrlaydi. [Saida Jo‘rayeva., 2002: 115-116-bet.].

Mizoj haqida

Men aytaman: unsurlarning nihoyat darajada mayda bo‘laklaridagi qarama–qarshi kayfiyatlarining bir-biriga ta’siri ma’lum bir chegaraga yetganda paydo bo‘lgan kayfiyatga mizoj deyiladi. Unsurlarning eng kichik bo‘laklaridagi kayfiyat har bir unsurining aksar bo‘laklari boshqasinining aksar bo‘laklari bilan aralashishi uchun lozimdir. Bu unsurlar o‘z quvvatlari bilan bir-birlariga ta’sir qilishlari natijasida ularning hammasiga mos bir kayfiyat vujudga keladi. Ana shu kayfiyat mijozidir. Yuqoridagi unsurlarda dastlabki quvvatlar to‘rtta: issiqlik, sovuqlik, ho‘llik, quruqlik. Ma’lumki, buzilib va mavjud bo‘lib turgan jismlardagi mijozlar dastlabki quvvatlardan vujudga keladi.Umuman qaraganda mizoj aqlan taqsim etilsa, boshqa narsaga nisbat berilgan holda ikkiga bo‘linadi. Birinchisi: mizojning haqiqiy bo‘lmog‘i shu asosdanki, mizoj

egasidagi qarama-qarshi kayfiyatlarning miqdorlari teng bo‘ladi. Ana shu miqdorlarning oralaridagi o‘rta kayfiyat haqiqiy mu’tadil mijozidir. Ikkinchisi: qarama–qarshi kayfiyatlar orasidagi mizoj mutlaqo o‘rtada bo‘lmay, ikki tomonning biriga, ya’ni sovuqlik va issiqlikning biriga, ikki ho‘llik va quruqlikning biriga, ikki qarshisiga moyilroq bo‘lishidir. Lekin tib san’atida mu’tadil va nomu’tadil so‘zlari bilan anglatilgan narsa birinchi holga ham to‘g‘ri kelmaydi. Tabib tabiatshunos olimdan shuni qabul qilishi kerakki, bu holda mu’tadillik odam mijozi ikki odam gavdasining mijozi bo‘lishi bir vaqtda turishi aslo topilmaydigan narsalardandir. Shuningdek, tabibning bilmog‘i kerakki, tib olimlarining o‘z baxslarida ishlatadigan “mu’tadil” degan so‘zlari og‘irlikdagi barobarlikdan iborat bo‘lgan “taodul” so‘zidan olingan emas, balki taqsimdagi barobarlikdan iborat bo‘lgan “adal” so‘zidan olingan. Mu’tadillik – mizoj egasining butun gavdasida ikki unsur asosida unsurlar miqdori va kayfiyatlari bilan odamning mizojga kerakli eng to‘g‘ri taqsimlanib, eng to‘g‘ri nisbatda to‘la-to‘kis bo‘linishidan iboratdir. Lekin odam gavdasida to‘la-to‘kis bo‘ladigan shu bo‘linish goho birinchi holda eslatilgan haqiqiy mu’tadillikka juda yaqin bo‘ladi.

Unsurlar to‘g‘risida

Unsurlarning qaysi biri bo‘lsa ham oddiy jismlar bo‘lib, odam tanasi va boshqa narsalar shu dastlabki bo‘laklardir. Oddiy jismlar shunday narsalarki, ular shakli turlicha bo‘lgan bo‘laklarga bo‘linmaydi, balki murakkab jismlar ularga bo‘linadi. Oddiy jismlarning aralashishidan keyinroq turli shakldagi narsalar paydo bo‘ladi.Tabib, unsurlarning to‘rtta va to‘rttadan ortiq emasligi to‘g‘risida tabiatshunos olimlarga ishonishi kerak. Unsurlarning ikkitasi yengil va ikkitasi og‘irdir. Yengillari olov va havo, og‘irlari suv va yerdir.Yer oddiy jism bo‘lib, uning tabiiy o‘rni hamma jismlarning o‘rtasidir. U o‘z tabiati bilan o‘sha o‘rinda turadi, agar o‘z o‘rnidan ajrasa, yana o‘sha tomonga harakat qiladi. Bu – yerning mutlaq og‘irligidir. Yerning tabiati sovuq va quruqdir.Suvga kelsak, suv oddiy jism bo‘lib, tabiiy o‘rni yer bilan, yer va havo o‘z tabiiy o‘rinlarida bo‘lganlarida, yerning ustida va havoga yaqin turadi. Shunday o‘rinda bo‘lishi uning nisbiy og‘irligidir. Suv sovuq va ho‘ldir. Havo oddiy bir jismdir.

Tabiiy o‘rni suvdan yuqori, olovdan pastdadir. Shunday bo‘lishiga sabab nisbiy yengilligidir. Tabiatan, yuqoriga aylanishga moyil, issiq va ho‘ldir. Havoning ko‘p narsalarda mavjudligi bor narsalarning siyraklanishi, latif bo‘lishi, yengil bo‘lishi va ko‘tarilishiga yordam beradi. Olov oddiy bir jismdir. Tabiiy o‘rni unsurlarga tegishli hamma jismlarning yuqorisidadir. Olovning o‘rni osmon gumbazining shunday bir baland qatlamidaki, vujudga kelish va buzilish shu yerga borib tugaydi. Olovning shunday o‘rinda bo‘lishi uning mutlaq yengilligidir. Uning tabiati issiq va quruqdir [Abu Ali Ibn Sino.,” 1993: 14 -15-bet]. Ibn Sino tabobat bilan juda erta qiziqqan va bu soha uning qiziqishlarining katta qismini egallay boshlaydi. Xali 12 yoshga to‘lmasidanoq, Ibn Sino o‘sha vaqtlarning faylasufi va tabibi Abu Salah al-Masihiyning maslahatiga ko‘ra uning ta’limotini egalladi. “So‘ngra men tabiblikka ixlos qo‘yib, tabiblik bilan bog‘liq kitoblarni o‘qiy boshladim – deb yozadi tarjimai xolida.Tabobat esa mushkul ilm emas, men uni qisqa fursat ichida shunchalik puxta egalladimki, davrimizning tabiblari oldimga maslahat so‘rab kela boshlashdi. Bemorlarni ko‘rikdan o‘tkazardim, orttirgan tajribalarim natijasida, qarshimda shunday davo eshiklari ochildiki, ta’rifga til ojizdir. Yoshim esa bor-yo‘g‘i o‘n sakkizda edi”. Husayn tabobatni buxorolik tabib, bir qator ilmiy ishlar muallifi Abul-Mansur Qamariyning qo‘l ostida batafsil o‘rgangan. Qamariyning qo‘l ostidagi ta’limoti uzoq cho‘zilmadi, Ibn Sino mustaqil amaliyot bilan shug‘ullanadi va tez orada shunchalik mashhur shifokor bo‘lib ketadiki, uni saroyga og‘ir kasal bo‘lib qolgan Buxoro amiri Nuh ibn–Mansurni davolash uchun chaqirtiradi [Arboblar.Uz].

Xulosa qilib aytganda hakimlik ilmi o‘zining ma’suliyati va qiyinligi bilan birga sharafli kasb hisoblangan. Markaziy Osiyoda esa buyuk hakim Abu Ali Ibn Sino shunday bir unvonga ega bo‘ldi. Uning tabobat ilmidagi qarashlari balki falsafiy qarashlari ham zamon talabidan kelib chiqqan holda yuksaldi, rivojlandi. Ibn Sino Farobiyning Metafizikaga sharh asarini bittada o‘qib tushungani haqida aytib o‘tgan. Tariximizda yetuk o‘z davrining eng yaxshisi hakimi bo‘lganlar

ko‘p bo‘lishi mumkin, lekin asarlari orqali buyuklikka erishib ismi asrlar davomida yashayotgan allomalar sanoqlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R.Shamsuddinov, Sh.Karimov, Vatan tarixi, 1-jild, Matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. –Toshkent, 2010 (228-231 b).
2. T.Xatamov, “Sharq allomalarining ilmiy merosi” fani bo‘yicha darslik. –Toshkent, 2024 (117-119 b).
3. S.Jo‘rayeva, Haqiqat manzaralari, “Yangi asr avlodi”. –Toshkent, 2002 (115-116–bet).
4. Abu Ali Ibn Sino, Tib Qonunlari, “Abdulla Qodriy nomidagi nashriyoti”, 1993 (14-15 b).
5. Arboblar.uz

O‘ZBEKISTON VA TURKIYA O‘RTASIDAGI MADANIY VA ILMIY ALOQALAR (1991–2026-yillar)

Allanazarov Shoxruxbek Farxodovich
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998937454329
allanazarovshohruh@gmail.com
Sadullayeva Shoxzoda Ganjaboy qizi
UrDPI 3-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+99894194944
sadullayevashaxzoda2903@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarixiy birlik, til, din, o‘xshash an’ana va uyg‘un madaniyat jihatlari orqali bog‘langan O‘zbekiston va Turkiya davlatlarining 1991-2026-yillardagi o‘zaro diplomatik, madaniy va ilmiy aloqalari to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston – Turkiya tarixiy aloqalari, strategik hamkorlik, davlat tashriflari, turkiy tilli davlatlar hamkorligi, madaniy–gumanitar aloqalar, ilmiy tadqiqot markazlari, Turkiy davlatlar tashkiloti.

Аннотация: В данной статье рассматриваются взаимные дипломатические, культурные и научные связи между Узбекистаном и Турцией в 1991–2026 годах. Особое внимание уделяется тому, что Турцию и Узбекистан объединяют историческая общность, родство языков, религиозная близость, схожие традиции и гармоничное культурное наследие.

Ключевые слова: Узбекско–турецкие исторические связи, стратегическое партнёрство, государственные визиты, сотрудничество тюркоязычных государств, культурно-гуманитарные связи, научно-исследовательские центры, Организация тюркских государств.

Abstract: This article discusses the mutual diplomatic, cultural, and scientific relations between Uzbekistan and Turkey during the period of 1991-2026. Particular attention is given to the fact that Uzbekistan and Turkey are connected through historical unity, linguistic affinity, shared religion, similar traditions, and a harmonized cultural heritage.

Keywords: Uzbekistan–Turkey historical relations, strategic partnership, state visits, cooperation among Turkic-speaking states, cultural and humanitarian relations, research centers, Organization of Turkic States.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng Turkiya bilan yaqin aloqalarning o‘rnatilishi, ayniqsa, Turkiyaning dunyoda birinchilardan bo‘lib O‘zbekiston Respublikasini mustaqil davlat sifatida tan olgani tarixiy ahamiyatga ega. Bugungi kunga qadar iqtisodiyot, ta’lim, turizm, sanoat, texnologiya va madaniyat kabi ko‘plab sohalarda samarali hamkorlik davom etmoqda.

Hozirgi kunda Turkiya va O‘zbekiston o‘rtasidagi munosabatlar nafaqat davlatlararo darajada, balki mintaqaviy integratsiya va xalqaro miqyosda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbekistonni Turkiya bilan o‘zaro aloqalari uzoq tarixiy o‘tmishga borib taqaladi. Chunki hozirgi Turkiya hududida yashovchi turklarning ajdodlari Movarounnahr zaminidan ko‘chib borishgan. Shuning uchun ham azaldan turklar O‘zbekistonni “Ota yurt” deb qadrlashadi. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonning Turkiya bilan o‘zaro aloqalari tarixi bo‘yicha tarixchilar va siyosatchilar tomonidan ko‘plab tadqiqotlar olib borildi. Qisqa vaqt ichida ikki davlat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar bo‘yicha bir qancha yirik asarlar yaratildi. Xususan, Alisher Alimov, Erkin Nuriddinov, Anvar Qirg‘izboyev, Chori Ko‘charov, Murod Rahimov, Qahramon Rajabov, Xudoyberdi Bekmuratov va boshqalar tomonidan yozilgan asarlarda O‘zbekiston bilan Turkiya o‘rtasidagi hamkorlikning uzoq yillik tarixi, ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarning yo‘lga qo‘yilishi hamda iqtisodiy va madaniy aloqalari tahlil etilgan[22].

1991-yil so‘nggida O‘zbekiston va Turkiya prezidentlarining rasmiy uchrashuvlari va davlat tashriflari boshlandi. Bu yo‘ldagi dastlabki qadamni O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom AbduG‘aniyevich Karimov qo‘ygan. Islom Abdug‘aniyevich Karimov 1991 -yil 16-19-dekabr kunlari Turkiyaga rasmiy tashrif buyurgan. Tashrif choG‘ida turli sohalarga oid va ikki davlat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni mustahkamlashga doir bir nechta shartnoma va bitimlar imzolangan. Ikki davlat o‘rtasidagi o‘zaro diplomatik aloqalar 1992 -yil 4-martda o‘rnatilgan. 1992-yil 28-aprel kuni Turkiya bosh vaziri Sulaymon Demirel O‘zbekistonga rasmiy tashrif buyurdi. Shu kuni Toshkentda Turkiya Respublikasi elchixonasi o‘z faoliyatini boshladi. O‘zbekistonning Turkiyadagi elchixonasi 1993-yil yanvar oyida Turkiyaning poytaxti Anqara shahrida o‘z faoliyatini boshladi. Elchixonalar faoliyati ikki davlat o‘rtasidagi siyosiy, ijtimoiy–iqtisodiy va madaniy aloqalarni faollashtirishda katta ahamiyat kasb etadi. 1996-yilga kelib mamlakatlar o‘rtasida Abadiy do‘stlik va hamkorlik to‘g‘risidagi shartnoma imzolandi[23].

2006-yilda Qozog‘iston Respublikasi Prezidenti Nursulton Nazarboyev turkiy tilda so‘zlashuvchi davlatlarni birlashtirish taklifini ilgari surdi. Uning taklifiga binoan turkiy tilda so‘zlashuvchi davlatlar birlashib Ozarbayjonning Naxichevan shahrida 2009-yil 3-oktabrda “Turkiy Davlatlar Tashkiloti”ga asos solindi. Tashkilotning shiori: “Biz birgalikda kuchliroqmiz”. 2018-yil 30-aprelda O‘zbekiston ushbu tashkilotga kirish istagini bildirdi va 2019-yil 14-sentabrda Qozog‘istonda o‘tkazilgan sammitda O‘zbekiston Respublikasi Turkiy Davlatlar Tashkilotiga a’zo bo‘ldi. Tashkilot dastlab Turkiy tilda so‘zlashuvchi mamlakatlar tashkiloti yoki Turkiy kengash deb atalgan. 2021-yil 12-noyabrda Turkiyaning Istanbul shahrida bo‘lib o‘tgan 8-sammitda tashkilotning nomi “Turkiy Davlatlar Tashkiloti” deb o‘zgartirildi. O‘zbekiston tashkilotga a’zo davlatlar, jumladan, Turkiya bilan madaniy va ilmiy sohada hamkorlikni rivojlantirish uchun ko‘plab shartnoma va bitimlar imzolagan va bu bo‘yicha amaliy tadbirlar amalga oshirilgan. Masalan, ikki davlat o‘rtasidagi madaniy sohadagi hamkorlikni rivojlantirish uchun O‘zbekiston va Turkiya hududida madaniyat markazlari tashkil etilgan. Jumladan, Turkiyaning Bursa shahrida O‘zbek tili va madaniyati markazi tashkil etilgan. Mazkur markaz Alisher Navoiy nomidagi O‘zbek tili va adabiyoti universiteti, O‘zbekistonning Turkiyadagi elchixonasi hamda Istanbuldagi Bosh konsullik hamkorligida tashkil etilgan. Ta’lim sohasida ham ikki davlat o‘rtasida ko‘plab amaliy tadbirlar amalga oshirilmoqd a, jumladan, migrantlarga qulaylik yaratish uchun O‘zbekistonda turk maktablari, Turkiyada o‘zbek maktablari tashkil etilgan. 2026-yilning 29-yanvar sanasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Turkiya Respublikasiga bo‘lgan amaliy tashrifi choG‘ida ikki davlat rahbarlari o‘rtasidagi muzokaralarda Istanbulda o‘zbek maktabi qurilishi rejalashtirilgan. Oliy ta’lim sohasida ham ikki davlat nufuzli oliygohlari o‘rtasida shartnoma va memorandumlar imzolangan va amaliy hamkorlik aloqalari o‘rnatilgan. Jumladan, Toshkent Davlat

[22] https://bukhari.uz/?p=34088&lang=oz

[23] Imamov, B. (2024). O'ZBEKISTON VA TURKIYA DAVLATLARI O'RTASIDA SIYOSIY-DIPLOMATIK ALOQALARNING RIVOJLANISHI. https://doi.org/10.5281/zenodo.10791441

Sharqshunoslik Universitetida Turkshunoslik fakulteti tashkil etilgan. Mazkur fakultetda tahsil oluvchi talabalar turk tili va madaniyatini chuqur o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi hamkorlikni yanada mustahkamlashga yordam beradi[24].

Bugungi kungacha Urganch davlat pedogogika instituti va Turkiyaning ko‘plab nufuzli oliy ta’lim muassasalari bilan ilmiy hamkorlik aloqalari o‘rnatilib kelinmoqda. Ankara Yildirim Beyazit universiteti, Ondokuz Mayis universiteti, EGE universiteti, Gazi universiteti, Bartin universiteti, Ibn Haldun universiteti, Istanbul Sabahhattin Zaim universiteti, Istanbul universiteti, Karabuk universiteti, Selcuk universiteti, Anadolu universiteti, Ted universiteti, Necmettin Erbakan universiteti shular jumlasidandir. Urganch davlat pedagogika instituti va Turkiyaning mazkur nufuzli universitetlari o‘rtasidagi ilmiy aloqalar, asosan, professor-o‘qituvchilar va talabalar almashinuvi dasturlari asosida amalga oshirilmoqda. Xususan, 2025-2026-o‘quv yilida Urganch davlat pedagogika institutining professor-o‘qituvchilari va talabalaridan iborat delegatsiya Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor Umarjon Xo‘jamurodov boshchiligida Turkiyaning Konya shahrida joylashgan Necmettin Erbakan universitetida xizmat safarida bo‘lishdi. Mazkur xizmat safari talabalar almashinuvi doirasida tashkil etilgan bo‘lib, uning asosiy maqsadi-ta’lim, ilmiy-tadqiqot va xalqaro hamkorlik yo‘nalishlarida tajriba almashish, ikki oliy ta’lim muassasasi o‘rtasida hamkorlik aloqalarini mustahkamlashdan iborat.

O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi ilmiy va madaniy hamkorlik nafaqat ta’lim, balki kinomotagrafiya yo‘nalishida ham rivojlanib bormoqda. Bu hamkorlik O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi madaniy aloqalarni yanada mustahkamlash, kinomotogragrafiya sohasida o‘zaro tajriba almashish va o‘zbek va turk ijodkorlari o‘rtasida qo‘shma ilmiy loyihalarni amalga oshirishda katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, Burak Özçivit ismli turkiyalik mashhur kino aktyor 2019-yilda O‘zbekistonga tashrif buyurib o‘zbekistonlik muxlislari bilan uchrashdi. Mazkur uchrashuv O‘zbekiston Respublikasi poytaxti Toshkent shahrida bo‘lib o‘tdi. Uchrashuv choG‘ida Burak Özçivit o‘zbek xalqining bag‘rikengligi, samimiyligi hamda mehmondo‘stliligi unda katta taassurot qoldirgani hamda o‘zbekistonlik muxlislari aktyorni samimiy qabul qilganligidan juda mamnunligini, kelajakda ham O‘zbekistonga tez-tez tashrif buyurish istagi borligini alohida ta’kidlab o‘tdi. Ushbu uchrashuv O‘zbekiston va Turkiya davlatlari o‘rtasidagi madaniy aloqalarning yorqin ifodasidir va bunday tashrif va uchrashuvlar san’at vakillari orqali madaniy aloqalarni mustahkamlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbekiston Kinomatografiya agentligi tashabbusi bilan 2021-yilda Alisher Navoiy nomidagi Kino saroyda Ipak yo‘li durdonasi Toshkent xalqaro kinofestivalining ochilish marosimi bo‘lib o‘tdi. Ushbu marosimda ko‘plab davlatlarning kino sohasi vakillari qatorida Turkiya kino sanoatining mashhur aktyor va aktrisalari, jumladan, Dilan Çiçek Deniz, Melisa Aslı Pamuk, Selim Bayraktar va Nazan Kesal kabi taniqli san’at vakillari ishtirok etdilar. Mazkur kinofestival nafaqat kino sohasidagi yutuqlarni namoyish etish, balki turli davlat madaniy aloqalarni mustahkamlash, o‘zaro tajribalar almashish, yangi hamkorlik yo‘nalishlarini rivojlantirish uchun xizmat qildi. 2022-yil 13-18-sentabr kunlari “Ipak yo‘li durdonasi” XIV Toshkent xalqaro kinofestivali bo‘lib o‘tdi. Mazkur festival xalqaro miqyosda kino san’atini rivojlantirish, madaniy aloqalarni mustahkamlash, ijodiy hamkorliklarni kengaytirishga xizmat qilib kelmoqda. Ikki davlat o‘rtasidagi kinomotografiya sohasidagi eng yorqin ijodiy hamkorlik namunalaridan biri “Mendirman Jaloliddin” tarixiy-badiiy serialining yaratilishi hizoblanadi. Mazkur serial O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat Vazirligi va “Tirilish: Ertug‘rul” va “Hukmdor Usmon” kabi seriallari bilan mashhur bo‘lgan “Bozdag film” ijodiy hamkorligida tasvirga olingan. Ushbu tarixiy-badiiy serialda buyuk sarkarda, Xorazmshoh Anushteginiylar sulolasining so‘nggi vakili, Sulton Alouddin Muhammadning to‘nG‘ich o‘g‘li, yengilmas bahodir Sulton Jaloliddin

[24] *Khusanov Sh.*. Turkiy davlarlat tashkiloti doirasida O‘zbekiston va Turkiya hamkorligi. **ORIENTAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES DOI:** https://doi.org/10.37547/supsci-ojss-04-03-79 Vol. 6 No. 02 (2026): Vol 06, Issue 02, 2026. 625-631 pp. Qarang: https://www.supportscience.uz/index.php/ojss.

Manguberdining hayot yo‘li, uning mo‘g‘ul istilochilariga qarshi olib borgan mardonavor kurashlari, murakkab siyosiy sharoitda vatan mustaqilligi va hududiy yaxlitligini saqlab qolish yo‘lida olib borgan kurashlari, harbiy iste’dodi, qat’iyatliligi, jasorati asosiy g‘oya sifatida tasvirlangan. Serialda Jaloliddin Manguberdining Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ul qo‘shinlariga qarshi kurash jarayonlari, jang paytida noiloj qolib 10 gaz balandlikdan oti bilan daryoga sakrash jarayonlari, Chingizxon Jaloliddinning bu jasoratidan hayratda qolib farzandlariga qarata “Otaga shunday o‘g‘il zarurki, u ikki girdob olov va suv girdobidan ozodlik maydoniga chiqa oldi!” degan gaplarni aytishi badiiy jihatdan ifodalangan. Mazkur serialda bosh qahramon Sulton Jaloliddin Manguberdi obrazini turk aktyori Emre Kıvılcım, Jaloliddinning suyukli rafiqasi bo‘lgan Qutlubika obrazini o‘zbek mahoratli aktrisasi Yulduz Rajabova, Xorazmshohlar davlatining dushmani bo‘lmish mo‘g‘ullarning boshlig‘i Chingizxon obrazini o‘zbek mahoratli aktyori Javohir Zokirov, nabirasi Jaloliddinni taxt vorisi sifatida hech qachon tan olmagan Turkon xotun obrazini turk aktrisasi Gülenay Kalkan hamda Xorazmshoh Alouddin Muhammad obrazini Kaan Yalçın ijro qilgan. Aktyorlarning mahoratli ijrosi va tarixiy voqealarning badiiy ifodasi serialning tomoshabinlar orasida keng e’tirof etilishiga xizmat qildi.

Ilmiy nuqtai nazardan qaraganda, ushbu serial tarixiy shaxs sifatida Jaloliddin Manguberdi siymosini ommalashtirish, uning vatanparvarlik, jasorat va fidoyilik kabi fazilatlarini keng jamoatchilikka yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, mazkur asar tarixiy voqealarni badiiy shaklda talqin etish orqali yosh avlodning milliy tarixga bo‘lgan qiziqishini oshirish hamda tarixiy xotirani mustahkamlashga xizmat qiladi. Umuman olganda, O‘zbekiston va Turkiya madaniy aloqalarini yanada mustahkamlashda, xalqlar o‘rtasida do‘stlik va hamkorlikni rivojlantirishda hamda milliy madaniyatlarning o‘zaro boyishida bunday xalqaro festivallar va qo‘shma kino loyihalarining o‘rni beqiyos. Shuningdek, kino va san’at sohasida amalga oshirilayotgan bunday tadbirlar yosh avlodning tarix, madaniyat, san’at va kino sohasiga bo‘lgan qiziqishlarini oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, O‘zbekiston va Turkiya davlatlari o‘rtasidagi hamkorlik aloqalari nafaqat ikki davlat manfaatlariga xizmat qilmoqda, balki turkiy dunyo doirasidagi integratsion jarayonlarni rivojlantirish, madaniy va ilmiy aloqalarni kengaytirishda ham muhim omil bo‘lib qolmoqda. Kelajakda ham ushbu hamkorlikni yangi yo‘nalishlar asosida yanada rivojlantirish ikki davlat o‘rtasidagi strategik sheriklikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar:

1. https://bukhari.uz/?p=34088&lang=oz
2. https://doi.org/10.5281/zenodo.10791441
3. https://doi.org/10.37547/supsci–ojss–04–03–79
4. https://webofjournals.com/index.php/9/article/view/1273

AMIR TEMUR YURT FAXRI

Gulchira Xusainbekova Mavlanbekovna
UrDPI Tarix kafedrasi t.f.n., dots. v.b.prof.
+988974562862
Gulchirahusainbekova@gmail.com
Yangiboyev Shahzod Rasulbekovich
UrDPI 1-bosqich Tarix yo‘nalishi talabasi.
+998958500619
shahzodyangiboev6@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temurning markazlashgan qudratli davlat barpo etishdagi xizmatlari, harbiy strategiyasi va adolatli boshqaruv usullari yoritilgan. Matnda “Temur tuzuklari” asarining davlatchilik asoslarini mustahkamlashda tutgan o‘rni hamda Sohibqiron davrida madaniyat va bunyodkorlik ishlarining

yuksalishi tahlil qilinadi. Maqola keng kitobxonlar ommasiga va tarixga qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

Аннотация: В данной статье освещаются заслуги великого полководца и государственного деятеля Амира Темура в создании мощного централизованного государства, его военная стратегия и методы справедливого управления. В тексте анализируется роль произведения «Уложения Темура» в укреплении основ государственности, а также расцвет культуры и созидательной деятельности в эпоху Сахибкирана. Статья предназначена для широкого круга читателей и всех, кто интересуется историей.

Abstract: This article highlights the merits of the great commander and statesman Amir Temur in the creation of a powerful centralized state, his military strategy, and methods of fair governance. The text analyzes the role of the work “Temur's Code” (Tuzuk–i Temuri) in strengthening the foundations of statehood, as well as the flourishing of culture and creative activity during the era of Sahibkiran. The article is intended for a wide range of readers and those interested in history.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Sohibqiron, davlatchilik, adolat, Temur tuzuklari, Samarqand, strategiya.

Ключевые слова: Амир Темур, Сахибкиран, государственность, справедливость, Уложения Темура, Самарканд, стратегия.

Keywords: Amir Temur, Sahibkiran, statehood, justice, Temur's Code, Samarkand, strategy.

Insoniyat tarixi davomida jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk shaxslar ko‘p o‘tgan. Ular orasida Sohibqiron Amir Temur siymosi alohida o‘rin tutadi. XIV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo hududida parokanda bo‘lib ketgan mayda bekliklar o‘rnida qudratli va markazlashgan davlat barpo etilishi nafaqat mintaqa, balki butun dunyo tarixida yangi sahifa ochdi.

Amir Temur nafaqat yengilmas sarkarda, balki kuchli diplomat, adolatli hukmdor va ilm-fan homiysi sifatida ham tanilgan. Uning “Kuch – adolatdadir” degan shiori nafaqat harbiy G‘alabalarning, balki u asos solgan saltanatning ham ma’naviy poydevoriga ayland i. Mazkur maqolada Sohibqiron tomonidan barpo etilgan davlatning o‘ziga xos boshqaruv tizimi, ijtimoiy-qtisodiy islohotlar va bu davrning “Temuriylar renessansi” deb ataluvchi yuksalish davri haqida so‘z boradi.

U Sitchqon yilida – 1336-yili Samarqand bilan Hindiqush tog‘ tizmalari oraliG‘ida joylashgan vohada tug‘ildi. Buyuk Iskandarning G‘arbiy yurishlariga guvoh bo‘lgan bu hududda uning an’analari hali davom etayotgan edi. Temur nabiralaridan biriga Iskandar deb ism qo‘ygandi. Kichik Iskandar bundan o‘n yetti asr muqaddam bu yerdan o‘tgan o‘zining ulug‘ adashi jasoratini tildan qo‘ymasdi. Ulug‘ Iskandar ham Temur zabt etgan mamlakatlarni egallagan, lekin uning fotihligi teskari yo‘nalishda bo‘lgan edi. Temur qo‘shinlari yunonlardan farqli o‘laroq, Sirdaryoning sharqida – minglab milya uzoqlikda joylashgan Sibirga, shuningdek, Itil (Volga) daryosining shimoliy hududlariga qadar kirib bora oldi.

Temur O‘rta Osiyo tarixida chuqur ildiz otgan imperiyaviylik va madaniy an’analarning davomchisi edi. U X va XI asrlarda arab va fors tillarida yozilgan falsafa, tibbiyot, riyoziyot, falakiyot, jug‘rofiya, tarix, adabiyotga doir ajoyib asarlar yaratilgan yurtdan chiqqandi. Bu asarlar keyinchalik Ovrupo Uyg‘onish davrining vujudga kelishida raG‘batlantiruvchi omil, Ovrupo ilm-fani taraqqiyoti uchun ko‘p asrlar mobaynida zamin bo‘lib xizmat qildi. O‘z davrining eng qobiliyatli vakili, Chingizxondan meros bo‘lib o‘tgan harbiy san’atni rivojlantirgan Temurning tarix sahnasiga chiqishi tasodifiy hol emasdi.

Sahroylarga xos jasur, sabr-toqatli, jonsarak Temur na cho‘lu biyobonlarning jazirama issig‘ini, na tog‘ dovonlarining haddan ziyod qahraton sovuG‘ini pisand qilar, o‘troq xalqlar uchun tushunib bo‘lmaydigan chidam bilan bu mushkulotlarga bardosh berardi. Sahroylar

hayotdan nom-nishon bo‘lmagan pasttekisliklar va tog‘ dovonlaridan osongina o‘tishar, ular tupkaning tubidagi yerlarga ham yetib borishardiki, XIX asr sayyohi bunday ishni uddalay olmagan bo‘lur edi. Temur muttasil davom etgan barcha harbiy yurishlarga shaxsan o‘zi boshchilik qilar, hech qachon biron-bir yerda uzoq turib qolmasdi [Hukxem, 1999: 7].

1370-yilning 9-aprel kuni bo‘lib o‘tgan Movarounnahr amirlarining qurultoyida Amir Temur Movarounnahr hukmdori deb e’lon qilindi. Taxtga esa Chig‘atoy avlodidan Suyurg‘atmishxon o‘tqazildi.

O‘zaro urushlardan juda bezigan dehqonlar ommasi, hunarmandlar, savdogarlar, ruhoniylar va o‘troq feodallar, ya’ni katta yer egalari nihoyat yagona davlat tashkil topishini orziqib kutayotgan edilar. O‘z mustaqilligi va erkinliklari cheklanishini hohlamagan yirik amirlar, o‘zaro nizolar orqali talon tarojlar tufayli katta boylikka ega bo‘layotgan asosiy yumishlaridan biri urush bo‘lgan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi qabilalarning yetakchilari Amir Husaynning markazlashgan davlat tuzish borasidagi harakatlaridan cho‘chib ham Amir Temur atrofida birlashayotgan edilar.

Amir Temur hokimiyatni qo‘lga kiritgan dastlabki yillarda ko‘plab yirik amirlar uni hukmdor sifatida tan olmaslikka hamda uning markazlashgan davlat tuzishga qaratilgan sa’y-harakatlarini yo‘qqa chiqarishga urinib ko‘rdilar. Bunday yirik amirlar qatoriga Amir Muso, Amir Zinda Chashm, Amir Kayxusrav va boshqalarni kiritish mumkin.[Usmonov, 2010: 70]

“Uch yillik” urush davrida Amir Temur Ozarbayjon, Tabriz, Mozandaron, G‘ilonni bo‘ysundiradi. Shundan keyin u Kavkazga yurish boshlab, Tiflis, Arzirum va Van qal'asini egalladi.

Shunday qulay payt kelganidan, ya'ni Amir Temurning Erondaligidan foydalangan To‘xtamish Movaraunnahrga Qamariddin yetakchiligida qo‘shin yubordi.

1388-yil yanvarida Amir Temurning qaytishini kutgan dushman orqaga qayta boshladi. Amir Temur amirlari Husayn, Shayx Ali Bahodir va boshqalarga dushmanni daf qilishni topshirdi. Ular Sirdaryo bo‘yidagi Sarisuv degan joyda dushmanni quvib yetib unga katta talofat yetkazdilar. To‘xtamish 1388-yil oxirida Amir Temurga qarshi qayta hujum boshladi. Amir Temur esa urushga tayyorlanish uchun Sagoron (Kattaqo‘rg‘on)da qarorgohini tikib, qo‘shinlarini jangovar holatga keltirdi. Amir Temur dushmanning orqa tarafidan hujum qilish uchun Qo‘ng‘ir o‘g‘lon, Temur Qutlug‘ o‘g‘lon, Shayx Ali Bahodir qo‘mondonligidagi qo‘shinlarni yuboradi. Hujum muvaffaqiyatli bo‘ldi. Dushman tor-mor etilib, To‘xtamish zo‘rg‘a qochib qutuldi.

1393-1394-yili Amir Temur Sheki (Ozarbayjonning shimoliy qismi)da turgan paytda To‘xtamish Kavkazorti viloyatlariga hujum qildi. Amir Temur Shekidan chiqib Qura daryosi bo‘ylab yurdi. Oltin O‘rdaliklar Amir Temur qo‘shinlari kelayotganini eshitib chekinishga majbur bo‘ldilar. 1395-yil aprelida Amir Temur va To‘xtamish o‘rtasida urush harakatlari yana boshlanib ketdi. Jangning asosiy qismi o‘ng qanotda bo‘ldi. Ushbu qanotda mushkul vaziyat paydo bo‘lgan. Amir Temur zahira qo‘shin bilan jangga kirdi va dushmanni chekinishga majbur qildi. To‘xtamish uchinchi jangdan keyin hokimiyatdan ajraldi.

To‘xtamish qo‘shinining Terek daryosi bo‘yida tor-mor etilishi va 1395-yilda Saroy Berkaning xaroba qilinishi Oltin O‘rdaga juda kuchli zarba bo‘ldi. Shundan keyin u o‘zini o‘nglay olmadi.

Amir Temurning bir mamlakatga qilgan yurishlari uning boshqa mamlakatlarga qilgan yurishlari bilan ketma-ket borganligini urush voqealari ko‘rsatib turadi. Amir Temur Ozarbayjonga bir necha marotaba hujum qilib bordi va 1387-yilda uni bo‘ysundirishga muyassar bo‘ldi. Armaniston va Gruziyani Amir Temur 1392 yilda bo‘ysundiradi. Temurning uzoq Hindistonga yurishi 1398-yilda tamomlandi [Murtazayeva R.H. 2022: 222].

Amir Temurning davlat boshqaruvi, harbiy mahorati va insoniy fazilatlari haqida eng mukammal ma’lumotlar uning “Temur tuzuklari” asarida keltirilgan. Ushbu asar ikki qismdan: Sohibqironning tarjimai holi va davlatni boshqarish bo‘yicha “tuzuklar” (qonun -qoidalar)dan iborat.

Quyida “Temur tuzuklari”dan olingan eng muhim tamoyillar va ma'lumotlar keltirilgan:

1. Davlatni boshqarishning 12 tamoyili

Amir Temur o‘z saltanatini 12 ta qoidaga tayanib boshqarganini aytadi. Ulardan asosiylari:

Adolat va tavoze: “Saltanat ishlarini adolat bilan yuritdim, raiyatdan (xalqdan) hech kimga jabr yetkazmadim.”

Kengash va maslahat: “Hamma ishni kengashib qildim. Yuz ming otliq askar qila olmagan ishni bir to‘g‘ri tadbir bilan hal etdim.”

Din va shariat: “Saltanatim binosini islom dini va shariat bilan mustahkamladim.”

2. Harbiy tuzuklar (Qo‘shin tartibi)

Amir Temur qo‘shinning jangovar holatini saqlash uchun qat’iy qoidalar o‘rnatgan:

O‘nlik tizimi: Qo‘shin o‘nlik, yuzlik, minglik va tumanga bo‘lingan.

RaG‘batlantirish: Jangda jasorat ko‘rsatgan askarlarning maoshi oshirilgan, amirlarga esa tuman (o‘n minglik) yoki bayroq va nogora berilgan.

Strategiya: “G‘anim (dushman) qo‘shini o‘n baravar ko‘p bo‘lsa ham, undan qo‘rqmaslik kerak, chunki G‘alaba ko‘plikda emas, balki to‘g‘ri tadbir va jasoratdadir.”

3. Ijtimoiy adolat va xalqparvarlik

Asarda xalqning turmush darajasini yaxshilash bo‘yicha quyidagi ko‘rsatmalar berilgan:

Vayronalarni tiklash: “Qayerda bir qarich yer bo‘sh qolgan bo‘lsa, u yerda imoratlar qurdirdim, bog‘lar yaratdim.”

Soliq tizimi: Soliqlarni xalqning holiga qarab, ularni qiynamaydigan darajada belgilashni buyurgan. “Raiyatni shunday saqlash kerakki, ularning ahvoli og‘irlashmasin.” [Amir Temur, “Temur tuzuklari”, 2011: 56]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmonov B.A. O‘zbekiston tarixi: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: “Iqtisod–Moliya”, 2015. – 70b.

2. Hukxem X. Yetti iqlim sultoni (Amir Temur hayoti). / Ingliz tilidan O. Mo‘minov tarjimasi. – Toshkent: “Adolat”, 1999. – 7b.

3. Murtazayeva R.H. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi (darslik). Toshkent: “Universitet” nashriyoti, 2022. – 622 b.

4. Amir Temur. Temur tuzuklari. (Forschadan Alixonto‘ra SoG‘uniy va Habibulla Karomatov tarjimasi). Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2011. – 216 b. [56, 72, 118, 145–betlar]

5. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2000. – 368 b.

AMIR SHOHMUROD DAVRIDA IJTIMOIY VA MADANIY HAYOT

Xajiyev Jahongir
UrDPI 2-kurs tarix yo‘nalishi talabasi
xajiyevjahongir48@gmail.com
+998958010411

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Shohmurod davrida Buxoro amirligida yuz bergan ijtimoiy va madaniy jarayonlar yoritilgan. Unda hukmdorning davlat boshqaruvidagi islohotlari, soliq tizimini yengillashtirishga qaratilgan siyosati, aholi turmush sharoitini yaxshilashga qaratilgan choralari bayon etilgan. Shuningdek, Shohmurod davrida ilm-fan va ta’limning rivojlanishi, madrasalar faoliyatining jonlanishi hamda boshqa hududlardan talabalar oqimining kuchaygani ko‘rsatib berilgan. Maqolada uning tashqi siyosati, harbiy yurishlari va hududiy kengayishlari bilan birga, shaxsiy fazilatlari, soddaligi va adolatparvarligi tarixiy manbalar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Amir Shohmurod, Buxoro amirligi, ijtimoiy hayot, madaniy hayot, soliq islohotlari, ta’lim tizimi, madrasalar, tasavvuf, Naqshbandiya, davlat boshqaruvi, tashqi siyosat, harbiy yurishlar, adolat, soddalik, tarixiy manbalar

Abstract: This article examines the social and cultural life of the Bukhara Emirate during the reign of Amir Shahmurad. It highlights his reforms in state administration, policies aimed at reducing the tax burden, and measures taken to improve the living conditions of the population. The study also describes the development of education and science, the revival of madrasas, and the increasing number of students coming from other regions. In addition, the article covers his foreign policy, military campaigns, and territorial expansion, as well as his personal qualities such as modesty and justice, based on historical sources.

Keywords: Amir Shahmurad, Bukhara Emirate, social life, cultural life, tax reforms, education system, madrasas, Sufism, Naqshbandiyya, state administration, foreign policy, military campaigns, justice, modesty, historical sources

Аннотация:В данной статье рассматриваются социальная и культурная жизнь Бухарского эмирата в период правления Амира Шахмурада. Освещаются его реформы в системе государственного управления, политика по снижению налогового бремени и меры, направленные на улучшение условий жизни населения. Также раскрывается развитие науки и образования, оживление деятельности медресе и увеличение притока учащихся из других регионов. В статье затрагиваются вопросы внешней политики, военных походов и территориального расширения, а также личные качества правителя – скромность и справедливость – на основе исторических источников.

Ключевые слова: Амир Шахмурад, Бухарский эмират, социальная жизнь, культурная жизнь, налоговые реформы, система образования, медресе, суфизм, накшбандия, государственное управление, внешняя политика, военные походы, справедливость, скромность, исторические источники

Amir Shohmurod 1742-1800-yillarda yashab o‘tgan hukmdor hisoblanib amiri G‘oziy va ikkinchi Umar nomlari bilan atalgan. 1785-yilda Buxoro hukmdori Doniyolbiy vafotidan keyin taxtga Shohmurod o‘tiradi. Doniyolbiy hukmronligining so‘nggi yillarida xalq turli xil soliqlar qashshoqlashib,xalq xoldan qolgandi.Amir Shohmurod taxtga chiqishi bilan “xatti tarxoniy” nomli farmon chiqardi va bu farmonga ko‘ra aholiga jabr bo‘layotgan soliqlardan ularni ozod qilindi.Asta–sekin mamlakatda ishlab chiqarish, savd-sotiq rivojlana boshladi.Bu davrga kelib mamlaktda madrasada ta’lim olish ishlari jonlanib ketdi va boshqa shaharlardan ham Buxoroga ilm toliblari ilm olish uchun kela boshladi.

Abu Toxirxo‘janing “Samariya” asarida keltirishicha Shohmurod yoshligida Mir Arab madrasasida taxsil olgan va savodi chiqqan.Boshqa fanlar bilan birgalikda tasavvuf ilmini ham o‘rganadi va so‘fiyona turmush tarzi hayotiga aylanadi.Otasi uni Samarqand shahriga hokim qilib tayinlaydi.Amir Shayboniyxon va Xoja Ahror Valiy madrasalarini qayta tiklaydi.Amir Shohmurod 1800-yil 30–noyabrida 61 yoshida vafot etadi va u o‘limidan oldin qabrini Xoji Xabibulloh va ustozi Muhammad Safar Xorazmiy poyiga qo‘yishini vasiyat qilib qoldirgandi,vasiyatiga ko‘ra shu joyga qo‘yildi[1].

Shohmurod 1785-yilda hokimiyatga kelishi bilan o‘zini amir deb e’lon qiladi va mamlakat shu yildan boshlab rasman’’Buxoro amirligi‘‘ deb atala boshlandi.Amir Shohmurod faoliyati boshlanishi bilan Nodirshoh bosib olgan Amudaryoning chap sohilidagi yerlarni qayta qo‘lga kiritdi.Ya’ni 1788-yil Buxoro amirligi tarkibiga Chahor viloyati bo‘gan Andxo‘y, Shibirg‘on, Saripul, Oqcha viloyatlari qaytariladi. Hozirgi Turkmaniston hududlariga to‘g‘ri keladigan Marv shahri ham qo‘shib olinib Buxoro amirligi markaziga aylantirildiHhukmroniligi davrida moliyaviy, ma’muriy,harbiy islohotlar o‘tkazadi.O‘rta osiyodagi hukmron davlatlariga taziyq o‘tkazib kelayotgan va bu davrga kelib esa zaiflashib qolgan Eron davlatiga qarshi bir necha bor yurishlar olib boradi.1789-1790-yillarida Marvda hukmronlik qilayotgan Bayramaliga qarshi yurish qilib,bo‘ysundiradi va 30 ming kishilik marvlik shia mahabdagilarni Buxoro va Samarqand shaharlariga ko‘chirib olib keladi. Ahmadshoh Durroniy(1747-1773) davrida bosib olingan Andxund, Maymana, Balx mulklari uchun Afg‘on hukmdori Temurshox(1773-1793) bilan kurash olib boradi va natijada o‘zaro sulh tuzadi.Shohmurod erishayotgan yutuqlari va

bosib olgan hudud viloyat shaharlari tufayli o‘nta aka-ukalari o‘rtasida nifoq yuzaga keladi.Shohmurod bebosh amaldorlar va bo‘ysunmaydigan urug‘ oqsoqollarini jazolagandan keyin o‘z ukalariga shahar va viloyatlar hokimligini taqsimlab beradi[2].

1787-yili Shohmurod tomonidan Buxoro va Rossiya o‘rtasidagi siyosiy masalalarni hal qilish uchun Polvonquli qurchi elchi qilib yuboriladi.Eron taxtiga Muhammadxon kelganidan keyin 1795-yil Gruziyani bosib oldi va Buxoro davlatining janubiy hududlari Fors hujum qilishi mumkin bo‘lgan xavfi oshdi.Shohmurod kavkazdagi manfaatlari to‘qnashuvi tufayli Buxoro va Eron o‘rtasida o‘zaro ziddiyat bo‘lib qolishini bilgan holda Rossiyaga o‘z elchilarini jo‘natgan edi. Yevropadagi bo‘layotgan voqealar sababli Rossiyaning o‘rta osiyodagi mummosi ikkinchi darajaga tushib qoldi va Pavel I Ozarboyjondagi rus qo‘shinlarini chaqirib olib Shohmurod elchilarini rad etdi [3].

Ahmad Donish yozgan “Mang‘it sulolasi tarixi”da Shohmurod davlatni tartibga keltirgan hukmdor sifatida tasvirlanadi. U hokimiyatni qo‘lga olgach, amaldorlar o‘zboshimchaligini cheklashga kirishadi, soliq tizimini yengillashtiradi, aholiga ortiqcha bosim tushmasligi uchun choralar ko‘radi. Shu sababli oddiy xalq orasida unga nisbatan ishonch paydo bo‘ladi.Shohmurod hashamat va dabdabadan uzoq turadi, kundalik hayotida soddalikni tanlaydi, davlat xazinasini shaxsiy manfaat uchun ishlatmaslikka harakat qiladi. Uning boshqaruvida tartib va nazorat kuchayadi, mansabdorlar ustidan qat’iy talab qo‘yiladi. Ahmad Donish yozganlarida Shohmurod haqida xalq orasida yurgan rivoyatlar ham keltiriladi. Ulardan birida Shohmurod oddiy kiyimda bozorga tushib, xalq hayotini o‘zi kuzatgani aytiladi. U yerda bir kambaG‘al odamning soliq yig‘uvchilar tomonidan siquvga olinganini ko‘rib qoladi. O‘zini tanitmay turib, vaziyatni o‘rganadi va keyin saroyga qaytgach, shu amaldorlarni jazolaydi, ortiqcha soliqni bekor qiladi. Yana bir rivoyatda u kechasi yashirincha shaharni aylanib chiqib, odamlarning yashash sharoitini tekshirganligi tasvirlanadi. Bir uyda och qolgan oila haqida eshitib, ularga yordam yuboradi va keyin bu holatga sabab bo‘lgan mahalliy boshqaruvchini javobgarlikka tortadi. Boshqa bir hikoyada sud jarayonida boy odam kambaG‘alga zulm qilgani aniqlanadi. Shohmurod boyning tarafini olish o‘rniga, kambag‘alni himoya qiladi va adolatli hukm chiqaradi. Shu orqali u mansab yoki boylik emas, haqiqat ustun turishini ko‘rsatadi [4].

Amir Shohmurod davlat arbobi bo‘lib shakllanishda so‘fiylik oqimining ta’siri juda kuchli bo‘lgan. Yoshligidan shayx xizmatiga kirgan va ung sodiqlikka qasam ichgan, xalq ko‘z oldida oddiy hayot tarzini kechirgan va hatto hammollik qilgan. Tarixchi Mulla Olim Mahdum Hoji o‘zining “Tarixi Turkiston” asarida: “Shohmurodbiy ziyoda so‘fiy, xudoga yaqinlashish yo‘lini tutgan va taraqqiyparvar, shariat targ‘ibotchisi, taomi o‘z kasbi halolidan edi” ,deb xarakterlaydi. Bundan bilsak bo‘ladiki u O‘rta Osiyoda keng tarqalgan Naqshbandiya tariqatiga e‘tiqod qilganligi yaqqol ko‘rinib turadiAhmad Donish amir haqida” Amirlik gilamini kambag‘allik kiyimi bilan bezadi, jahon bog‘idan dushmanlik va yomonlik kiyimini sug‘urib tashladi va adolat nihollarini o‘tqazdi”,deya uning faoliyatiga yuqori baho bergan. Shohmurodning o‘ta so‘fiyligi uning qattiqqo‘l hukmdor bo‘lishi va davlatni boshqarishda qat’iy bo‘lishiga to‘qinlik qilmadi.Xaroba xolda qolgan madrasalarni talabalarga xususiy qilib berishi ularni ikki yil ichida nochor ahvoldan chiqishiga olib keldi [5].

Amir Shohmurod o‘z davrining muhim va islohotchi hukmdorlaridan biri bo‘lgan. U taxtga kelgan paytda mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan og‘ir ahvolda edi, ammo soliqlarni yengillashtirish va tartib o‘rnatish orqali xalqning turmush darajasini yaxshilashga erishdi. Uning siyosati natijasida savdo-sotiq va ishlab chiqarish rivojlandi, ilm-fan va ta’limga bo‘lgan e’tibor kuchaydi.Shohmurod davlat boshqaruvida adolat va tartibni ustuvor qo‘ydi, amaldorlar ustidan qat’iy nazorat o‘rnatdi hamda oddiy xalq manfaatlarini himoya qilishga harakat qildi. U hashamatdan yiroq, sodda hayot tarzini tanlab, davlat xazinasidan shaxsiy manfaat yo‘lida foydalanmaslikka intildi. Bu esa uning xalq orasida obro‘–e’tiborini oshirdi.Uning tashqi siyosati ham faol bo‘lib, yo‘qotilgan hududlarni qaytarish, davlat chegaralarini mustahkamlash va qo‘shni davlatlar bilan munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan edi. Harbiy yurishlari va diplomatik

aloqalari orqali Buxoro amirligining siyosiy mavqeini kuchaytirishga erishdi.Amir Shohmurodning shaxsiy hayotida so‘fiylik katta o‘rin tutgan bo‘lib, bu uning adolatparvar, halol va xalqparvar hukmdor sifatida shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. U nafaqat kuchli davlat arbobi, balki ma’naviy jihatdan yetuk inson sifatida ham tarixda iz qoldirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Akbar Zamonov – O‘rta asr tarixiy shaxslari hayotining ayrim noma’lum sahifalari. “Bayoz” nashriyoti, –Toshkent, 2020-yil. 146-147 .b
2. Akbar Zamonov, Alisher Egamberdiyev – Buxoro Amirligi tarixi. “Tamaddun”nashriyoti, –Toshkent, 2022-yil. 46-50.b
3. Ahmadjon Xoliqulov – Buxoro amirligining tashqi siyosiy aloqalari.”Firdavs shoh” nashriyoti, –Toshkent, 2022-yil.107-108.b
4. Ahmad Donish-Risola yoxud mang‘itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, –Toshkent, 2014-yil. 18-21.b
5. Halim To‘rayev – Buxoro tarixi. “Durdona” nashriyoti, –Buxoro, 2020-yil.185-186.b

JALOLIDDIN MANGUBERDI – VATAN HIMOYACHISI

Madirimov Xumoyun Boburbek o‘g‘li
UrDPI Ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti
tarix kafedrasi o‘qituvchisi
humoyun.madirimov@gmail.com
+998 93 285 3005
Bekbo‘lsinova Charosxon Jonibek qizi
UrDPI 1-bosqich texnologik ta’lim
yo‘nalish talabasi
+998 87 087 27 06
bekbolsinova.27@gmail.com

Annotatsiya: Jaloliddin Manguberdi – Vatan himoyachisi mavzusidagi maqola, o‘zbek tarixida muhim o‘rin tutgan buyuk davlat arbobi va jangchisi Jaloliddin Manguberdi hayoti va faoliyatini tahlil qiladi. Maqolada, uning mo‘g‘ul istilosiga qarshi kurashi, vatan himoyasidagi roli va strategik g‘oyalari yoritiladi. Jaloliddin Manguberdi, o‘zining jasorati va liderlik qobiliyati bilan xalqining umidlarini oqlagan, shuningdek, o‘z davrining eng muhim janglarida ishtirok etgan. Ushbu maqola, shuningdek, uning tarixiy merosi va o‘zbek xalqining mustaqillik uchun kurashidagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Jaloliddin Manguberdi, nafaqat harbiy strateg sifatida, balki ma'naviy yetakchi sifatida ham xalqining qadr–qimmatini oshirishda muhim rol o‘ynagan. Maqola, tarixiy manbalar va ilmiy tadqiqotlar asosida, Jaloliddin Manguberdi shaxsiyatini va uning vatan himoyasidagi o‘rnini o‘rganishga qaratilgan.

Аннотация. Статья на тему «Джалолиддин Мангуберди – Защитник Отечества» анализирует жизнь и деятельность Джалолиддина Мангуберди, великого государственного деятеля и воина, сыгравшего важную роль в истории Узбекистана. В статье освещается его борьба против монгольского нашествия, его роль в защите Родины и его стратегические идеи. Джалолиддин Мангуберди, благодаря своему мужеству и лидерским качествам, оправдал надежды своего народа и участвовал в важнейших сражениях своего времени. В статье также показано его историческое наследие и значение в борьбе узбекского народа за независимость. Джалолиддин Мангуберди сыграл важную роль в повышении достоинства своего народа не только как военный стратег, но и как духовный лидер. Статья, основанная на исторических источниках и научных исследованиях, направлена на изучение личности Джалолиддина Мангуберди и его места в защите Отечества.

Abstract. The article on the topic of Jaloliddin Manguberdi – Defender of the Fatherland analyzes the life and work of Jaloliddin Manguberdi, a great statesman and warrior who played

an important role in Uzbek history. The article highlights his struggle against the Mongol invasion, his role in the defense of the homeland, and his strategic ideas. Jaloliddin Manguberdi, with his courage and leadership skills, justified the hopes of his people, and also participated in the most important battles of his time. This article also shows his historical legacy and significance in the struggle of the Uzbek people for independence. Jaloliddin Manguberdi played an important role in raising the dignity of his people not only as a military strategist, but also as a spiritual leader. The article, based on historical sources and scientific research, aims to study the personality of Jaloliddin Manguberdi and his place in the defense of the homeland.

Kalit so‘zlar: Jaloliddin Manguberdi , hayoti, tug‘ilgan hududi, jasorati,Qaro ko‘l jangi, qahramonligi, vatan himoyachisi, dushmanlarga qarshi qahramon.

Ключевые слова: Джалолиддин Мангуберди, жизнь, место рождения, мужество, битва при Караколе, героизм, защитник родины, герой в борьбе с врагами.

Keywords: Jaloliddin Manguberdi, life, birthplace, courage, Battle of Kara Kul, heroism, defender of the homeland, hero against enemies.

Jaloliddin Manguberdi – o‘zbek tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk davlat arbobi va vatan himoyachisidir. U XIII asrda, Mo‘g‘ul istilosi davrida, o‘z xalqining mustaqilligi va erkinligini saqlab qolish uchun kurashgan. Jaloliddin, o‘zining jasorati, mahorati va strategik fikrlash qobiliyati bilan ajralib turadi. U o‘z davrining eng qiyin sharoitlarida ham o‘z xalqini birlashtirib, dushmanlarga qarshi kurash olib borgan.

Manguberdi, o‘zining jangovar qobiliyatlari bilan birga, xalqni ruhlantiruvchi lider sifatida ham tanilgan. Uning boshchiligida olib borilgan janglar nafaqat Mo‘g‘ul kuchlariga qarshi, balki o‘z xalqining G‘ururi va milliy qadriyatlarini himoya qilish maqsadida ham amalga oshirilgan. Jaloliddinning vatan himoyasi yo‘lidagi fidoyiligi va jasorati, bugungi kunda ham yosh avlod uchun namuna bo‘lib xizmat qiladi. Uning hayoti va faoliyati, o‘z vatanini sevish, uni himoya qilish va mustaqillik uchun kurashish zarurligini ta'kidlaydi. Jaloliddin Manguberdi – haqiqiy vatanparvarlik timsoli, uning merosi esa har bir o‘zbek yuragida abadiy yashaydi.

Jaloliddin Manguberdi – O‘rta Osiyo tarixida muhim o‘rin tutgan qahramonlardan biridir. U 13 asrda, Mo‘g‘ul istilosi davrida, o‘z vatanini himoya qilish uchun kurashgan buyuk jangchi va strateg bo‘lib tanilgan. Jaloliddinning qahramonligi va vatanparvarligi, uning xalqiga bo‘lgan muhabbati va fidoyiligi bilan bog‘liq.

Manguberdi, o‘zining jangovar mahorati va jasorati bilan ko‘plab janglarda G‘alaba qozongan. U o‘z xalqini Mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi birlashtirib, ularga qarshi kuchli qarshilik ko‘rsatdi. Jaloliddinning janglari tarixda “Qorako‘l janglari” sifatida mashhur bo‘lib, u erda u o‘zining ajoyib strategik fikrlash qobiliyati va jangovar taktikasi bilan ajralib turdi. U har doim o‘z xalqining erkinligi va mustaqilligi uchun kurashgan, bu esa uni haqiqiy qahramonga aylantiradi.

Uning vatanparvarligi faqat janglarda emas, balki xalqining madaniyati va an'analarini saqlashda ham namoyon bo‘lgan. Jaloliddin o‘z xalqining urf –odatlarini, tilini va diniy e'tiqodlarini hurmat qilgan. U xalqini birlashtirib, ularni ma'naviy jihatdan kuchaytirishga harakat qilgan. Buning natijasida, Jaloliddin Manguberdi nafaqat jangchi, balki buyuk lider sifatida ham tanilgan.

Jaloliddin Manguberdi haqidagi afsonalar va rivoyatlar bugungi kunda ham xalqimizda yashab kelmoqda. U o‘zining qahramonligi va vatanparvarligi bilan barcha avlodlarga ibrat bo‘lib qoladi. Uning hayoti va faoliyati, o‘z vatanini sevish vauning himoyasini qilish har bir inson uchun muhim ahamiyatga ega. Jaloliddin Manguberdi – haqiqiy qahramon, o‘z xalqining faxri va g‘ururi. U har doim yodda saqlanadi va uning merosi kelajak avlodlarga ilhom manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Jaloliddin Manguberdi, o‘zining qahramonligi va vatanparvarligi bilan tarixda muhim o‘rin egallagan shaxsdir. U XIII asrda, Mo‘g‘ul imperiyasining bosqinchilik harakatlariga qarshi kurashgan o‘zbek liderlaridan biridir. Uning hayoti va faoliyati, o‘z vatanini himoya qilish uchun

ko‘rsatgan jasorati bilan ajralib turadi. Jaloliddin, o‘zining jangovar mahorati va strategik fikrlashi bilan xalqining umidini oqlab, ularni birlashtirishga muvaffaq bo‘lgan.

Jaloliddin Manguberdi o‘zining qahramonligi va vatanparvarligi bilan tarixda muhim o‘rin egallagan shaxsdir. U XIII asrda Mo‘g‘ul imperiyasining bosqinchilik harakatlariga qarshi kurashgan o‘zbek liderlaridan biri sifatida tanilgan. Jaloliddinning hayoti va faoliyati uning yurtini himoya qilish uchun ko‘rsatgan jasorati bilan ajralib turadi.

Jaloliddin Manguberdi 1199-yilda tug‘ilgan va 1231-yilda vafot etgan. U, avvalambor, o‘zining jangovar mahorati va strategik fikrlashi bilan xalqining umidini oqlab, ularni birlashtirishga muvaffaq bo‘lgan. Mo‘g‘ul imperiyasining keng tarqalgan bosqinchilik harakatlari davrida, Jaloliddin o‘zining jasorati va liderlik qobiliyatlari bilan ajralib turdi. U o‘z xalqini jangga tayyorlash, ularni ruhlantirish va dushmanlarga qarshi kurashishga undashda katta rol o‘ynadi.

Jaloliddinning janglari tarixda muhim ahamiyatga ega. U o‘zining jangovar strategiyalari bilan mo‘g‘ullarga qarshi muvaffaqiyatli hujumlar uyushtirdi. Uning eng mashhur janglaridan biri 1220 yilda bo‘lib o‘tgan, bu jangda u o‘z qo‘shinlarini muvaffaqiyatli boshqarib, dushmanlarni yengishga erishdi. Bunday janglar Jaloliddinni xalq orasida qahramon sifatida tanitdi va uning nomi tarix sahnasida abadiy qoldi.

Jaloliddin Manguberdi nafaqat jangchi, balki dono strateg ham edi. U o‘z xalqining manfaatlarini himoya qilish uchun har doim yangi usullarni izlab, dushmanlarni chalG‘itish va ularni birlashtirishga harakat qildi. Uning qahramonligi va vatanparvarligi, bugungi kunda ham avlodlarimiz uchun ilhom manbai bo‘lib qolmoqda. Jaloliddin Manguberdi o‘zining hayoti va faoliyati bilan o‘zbek xalqining tarixida yuksak o‘rin egallaydi va uning merosi har doim e'tirof etiladi.

Jaloliddin Manguberdi – Vatan himoyachisi mavzusi o‘zida buyuk tarixiy shaxsning jasorati, vatanparvarlik ruhini va mustaqillik uchun kurashni aks ettiradi. Jaloliddin Manguberd i, o‘z davrida o‘zbek xalqining erkinligi va mustaqilligini saqlab qolish uchun kurashgan, shuningdek, dushmanlarga qarshi qahramonlik ko‘rsatgan shaxs sifatida tarix sahnasida muhim o‘rin egallaydi.

Uning hayoti va faoliyati, faqatgina harbiy yutuqlar bilan emas, balki xalqni birlashtirish, ularni bir maqsad yo‘lida to‘plab, ruhlantirish qobiliyati bilan ham ajralib turadi. Jaloliddin Manguberdi, o‘zining strategik fikrlash qobiliyati va jasorati bilan dushmanlarni mag‘lub etib, o‘z xalqiga umid va ishonch bag‘ishlagan.

Bugungi kunda uning merosi, nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy avlod uchun ham vatanparvarlik, jasorat va fidoyilik timsoli sifatida qadrli. Jaloliddin Manguberdi shaxsiyati va uning kurashi, har birimiz uchun vatan himoyasi, erkinlik va adolat yo‘lida kurashish zarurligini eslatadi. U, shubhasiz, har bir avlod uchun ilhom manbai bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahmonov, S. (2015). Jaloliddin Manguberdi: tarixiy shaxs va uning merosi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashri.

2. Karimov, I. (2000). O‘zbek tarixining buyuk shaxsları. –Toshkent: O‘zbekiston.

3. Rahmonov, A. (2018). Jaloliddin Manguberdi va o‘rta asrlar O‘zbekistoni. Samarqand: Samarqand davlat universiteti.

4. Qodirov, M. (2021). Vatan himoyachilari: Jaloliddin Manguberdi va uning jangovar strategiyalari. Toshkent: Fan va texnologiya.

5. Shukurov, B. (2019). O‘zbekiston tarixida Jaloliddin Manguberdi roli. –Buxoro: Buxoro davlat universiteti.

6. Tursunov, A. (2017). Jaloliddin Manguberdi: jangchi va diplomat. –Toshkent: Sharq.

7. Xolmatov, D. (2020). O‘rta asrlarda O‘zbekiston va Jaloliddin Manguberdi. – Nukus: Qoraqalpoq davlat universiteti.

ABU NASR FAROBIY VA UNING ILM FAN TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

Matnazarova Yoqutjon Saidjon qizi
UrDPI tarix yo‘nalishi
2-kurs 242-guruh talabasi
+998 88 905 12 06
matnazarovayoqutjon2oo6@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada abu nasr farobiyning hayoti va ijodi. Abu Nasr Farobiyning adolat, axloq va ijtimoiy uyg‘unlik haqidagi falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Farobiyning “Fozil odamlar shahri” asari asosida uning ideal jamiyat haqidagi ta’limoti, adolat tamoyillari, axloqiy fazilatlar va ijtimoiy uyg‘unlikka erishish yo‘llari o‘rganiladi.bundan tashqari ilmiy qarashlari, fikrlari g‘oyalari va uning “Ikkinchi Muallim” sifatida tanilgani ,mantiq, falsafa, riyoziyot, musiqa fanlarini o‘rgangani haqida yoritiladi. Arastuning asarlarini o‘rganishi orqali ko‘plab falsafiy goyalarni yaratgani.

Kalit so‘zlar: Abu Nasr Farobiy, yunon faylasufi, adolat tamoyillari, axloqiy fazilatlar,fikrlash konsepsiyasi,baxt saodat tushunchasi.

Abstract: This article is about the life and work of Abu Nasr Al-Farabi. Abu Nasr Al-Farabi's philosophical views on justice, morality and social harmony are analyzed. Based on Al-Farabi's work “The City of Virtuous People”, his doctrine of an ideal society, principles of justice, moral qualities and ways to achieve social harmony are studied. In addition, his scientific views, ideas, thoughts and his knowledge as the “Second Teacher” are highlighted, as well as his study of logic, philosophy, mathematics, and music. He created many philosophical ideas through the study of the works of Aristotle.

Keywords: Abu Nasr al-Farabi, Greek philosopher, principles of justice, moral virtues, concept of thinking, concept of happiness.

Аннотация: Данная статья посвящена жизни и творчеству Абу Насра аль–Фараби. В ней анализируются философские взгляды Абу Насра аль-Фараби на справедливость, нравственность и социальную гармонию. На основе работы аль-Фараби «Город добродетельных людей» изучаются его учение об идеальном обществе, принципы справедливости, моральные качества и пути достижения социальной гармонии. Кроме того, освещаются его научные взгляды, идеи, мысли и знания как «Второго Учителя», а также его изучение логики, философии, математики и музыки. Многие философские идеи он сформировал благодаря изучению трудов Аристотеля.

Ключевые слова: Абу Наср аль-Фараби, греческий философ, принципы справедливости, моральные добродетели, концепция мышления, концепция счастья.

Sharq allomalarining yirik namoyondalaridan biri bo‘lgan Abu Nasr Farobiy Aris daryosining sirdaryoga quyilish joyida, shosh yani hozirgi Toshkentdan 200-260 km shimoli G‘arbda joylashgan Farob shahrida tavallud topgan. U Farobda ta’lim olib, Buxoro va Samarqandda ilmu urfon markazlari BaG‘dod va Damashq shaharlarida yashab o‘z ilmiy darajasini oshirgan , deyarli fanning barcha sohalarini egallab, 160 dan ortiq asar yozdi. Farobiy ellin madaniyati donishmandligining hadsiz bilimdoni edi. U Platon, Aristotelning barcha falsafiy tabiiy ilmiy asarlariga, Ptolameyning osmon jismlari harakatiga oid, Aleksandr Afrodizyning ruh haqidagi psixologiyaga oid , Gallenning tibbiyot boyicha asarlari, shuningdek, Epikur, Zenon, Yevklid, Porfiriy risolalariga taqriz va sharhlar yozdi. Agar ilm-fan rivojidagi o‘zining qo‘shgan buyuk xizmatlari uchun Aristotel «birinchi muallim» unvoniga sazovor bo‘lgan bo‘lsa, Forobiy ellin donishmandligini, Aristotelni yaxshi bilganligi, qomusiy aqli va ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo‘shganligi uchun «Al-Muallim as-Soniy» – «Ikkinchi muallim», «Sharq Aristoteli» degan mo‘tabar unvon oldi. Forobiyning «Inson tanasining a’zolari haqida»gi risolasi tibbiyot ilmining maqsad va vazifalarini aniqlashga bag‘ishlangan. Shu ma’noda bu asar muallifi buyuk hakim Abu Ali ibn Sinoning bevosita o‘tmishdoshi bo‘lganligini isbotlaydi. Forobiy

«Astrologiyaning to‘g‘ri va noto‘g‘ri qoidalari haqida» risolasida astrologlarning ruhiy va ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni osmoniy jismlar haqidagi ilmiy taxminlarga asoslangan faoliyatlarini yolg‘on tasavvurlar va uydirmalardan farqlash zarurligini ta’kidlaydi. Olimning ko‘p jildli «Musiqa haqida katta kitob» asari musiqa ilmining katta bilimdoni bo‘lganligini gina emas, ayni zamonda Forobiyning taniqli musiqashunos sozanda va ajoyib bastakor ham bo‘lganligini dalillaydi. U yangi musiqa asbobining ixtirochisi ham bo‘lgan[1].

Forobiy «Baxt-saodatga erishuv yo‘llari haqida risola»,asarlarida o‘zining orzu qilgan fozil jamiyatini yana ham yorqin tasvirlaydi. «Davlatning vazifasi insonlarni baxt saodatga olib borishdir, – deb yozadi u, – bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo‘lga kiritiladi». Forobiy davlatni yetuk shaxs (monarxiya), yetuk xislatlarga ega bo‘lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida boshqarish shakllarini qayd etadi. Forobiy jamiyat o‘z rivojida yetuklikka tomon intilishi, shuning uchun kurash olib borishi va nihoyat fozil jamiyat, fozil shahar darajasiga ko‘tarilishi haqida fikr yuritadi. U shunday yozadi: «Fozil jamiyat va fozil shahar (yoki mamlakat) shunday bo‘ladiki, shu mamlakatning aholisidan bo‘lgan har bir odam kasb-hunar bilan shuG‘ullanadi. Odamlar chin ma’nosi bilan ozod bo‘ladilar... Ular orasida turli yaxshi odatlar, zavq-lazzatlar paydo bo‘ladi». Forobiy bunday fozil jamoani boshqaruvchi podshoh, rahbarlarga ham ma’lum talablar qo‘yadi. U xalq haqida doimo G‘amxo‘rlik qilishi, boshqalar manfaatini o‘z manfaatidan ustun qo‘ya bilishi zarur. Bunday jamoani idora etuvchi yoki idora etuvchilar guruhi o‘zlarida muhim olti xislatni ifodalashlari kerak, ya’ni adolatli, dono bo‘lishi, qonunlarga rioya etishi va qonunlar yarata olishi, kelgusini oldindan ko‘ra bilishi, boshqalarga G‘amxo‘r bo‘lishi kerak. Umuman olganda Forobiyning fozil jamiyati, komil insoni baxtsaodat, o‘zaro yordam, dono boshliq, tenglik haqidagi fikrlari o‘z davri uchun xayoliydir. Lekin insonni ma’naviy ozod etishga, uning imkoniyatlarini ochishga, gumanistik yo‘nalishni asoslashga qaratilgan bu ta’limot ilG‘or ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga buyuk hissa bo‘lib qo‘shildi. Umumbashariy intilishlarni ifodaladi. Uning ijtimoiy G‘oyalari keyinchalik so‘nggi mutafakkirlar: Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Ibn Rushd, Baxmanyor, Nizomiy, Sa’diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bedil, Iqbol, Ahmad Donish va boshqalar ijodida rivojlantirildi [2].

Forobiy ilmlarni tasniflashda borliq xususiyatlarining tahlilidan va ularning fanda aks etishidan kelib chiqadi. Uning tasnifi, eng avvalo, tabiatni, tafakkur va nutqni, til va mantiqni o‘rganishga qaratilgan. Forobiyga ko‘ra, ilmlarning tasnifidan maqsad haqiqatni o‘rganish va tasdiqlashdan, uni yolg‘ondan farqlashdan iborat. Olimning fikricha, fanlar va umuman bilimlar borliqdan kelib chiqib, borliqni uzoq vaqt o‘rganish asosida to‘planib boradi. Turli ilmlar bir-birini inkor qilmaydi, balki o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq holda rivojlanadi. Ular dunyoni idrok qilishga va insonlarning baxt-saodatga erishishiga qaratilgandir. Forobiyning fanlar tasnifida tabiiy va ijtimoiy fanlar o‘z vazifasiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. Masalan, matematika, tabiatshunoslik va metafizika ilmlari inson aqlzakovatini boyitishga xizmat qiladi, grammatika, she'riyat va mantiq esa fanlardan to‘g‘ri foydalanishni, bilimlarni boshqalarga to‘g‘ri tushuntirish, ya'ni aqliy tarbiya uchun xizmat qiladi. Siyosat, axloqshunoslik va pedagogikaga oid bilimlar kishilarning jamoaga birlashuvi, ijtimoiy hayotning qonun va qoidalarini o‘rgatadi. Xullas, Forobiyning ilmlar tasnifi to‘g‘risidagi ma'lumoti o‘rta asrda turli fanlarning rivojida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi, keyingi davrlarda yashagan olimlar uchun qo‘llanma vazifasini o‘tadi. Forobiyning fozil jamoa haqidagi ta’limoti uning axloqiy kamolot va baxt- saodatga erishuv hamda insonparvarlik g‘oyalari bilan chambarchas bog‘liqdir. U o‘zining ijtimoiyfalsafiy, siyosiy va axloqiy qarashlari markaziga insonni, uning maqsad muddaolarini o‘rganishni, axloqiy kamolot va baxt-saodatga erishuv yo‘llarini ko‘rsatishni qo‘yadi. Axloqiy kamolot deganda, xayr-ehsonli ishlar, go‘zal insoniy fazilatlami tushunadi. Axloqiy kamolotga xalaqit beruvchi salbiy xislatlarga dangasalik, bekorchilik, bilimsizlik, ongsizlik, kasb–hunarsizlikni kiritadi. Forobiy aql, ilm va ma'rifatni baxt-saodatga erishishning asosiy vositasi deb bildi. Forobiy inson fazilatlarini tug‘ma va yashash jarayonida paydo bo‘ladigan fazilatlarga bo‘ladi.

Olimning fikricha, tug‘ma fazilatlarga insonning o‘ta o‘tkir zehnliligi, biror narsani bilishga o‘ta qobiliyatliligi kiradi. Lekin tug‘ma fazilatlar hayotda kam uchraydi. Asosiy axloqiy fazilatlarni odam yashash davomida egallaydi. Tug‘ma fazilatli odamlar ham tarbiyaga muhtoj. Agar unday odamni tarbiyalab va to‘g‘ri yo‘lga solib turilmasa, uning qobiliyati tezda so‘nib qolishi mumkin. Tug‘ma qobiliyat ham nisbiy tushunchadir. Ba'zi kishilar tug‘ma qobiliyatini ishga solib yaxshi natijaga erishsa, boshqalari yomon natijaga erishishi mumkin. Forobiy musiqani inson tarbiyasiga ta'sir qiluvchi omillardan bin deb bildi. U musiqani insonga nafosat, estetik zavq bag‘ishlovchi, his-tuyg‘ulari va axloqini tarbiyalovchi muhim vosita, deb hisoblaydi. Mutafakkir “Musiqa haqida katta kitob” nomli ko‘p jildli asarida musiqa nazariyasi va tarixi, turli musiqa asboblari, kuylar va ulaming ichki tuzilishi, tovushlar, ritmlar, ohanglar haqida ma'lumot berdi [3].

Baxtga erishish maqsadida o‘zaro yordam bergan va birlashgan kishilar fazilatli jamoa bo‘ladi. Forobiy fikriga ko‘ra, davlatni idora etuvchi shaxs o‘zining fazilat va xulq–odobi bilan ajralib turishi, xususan u 6 ta xislatni egallagan bo‘lishi, ya'ni adolatni va dono bo‘lishi, boshqalarga G‘amxo‘rlik qilishi, qonunlarga to‘la rioya etishi va qonunlarni yarata olishi, kelgusini oldindan ko‘ra bilishi kerak. Forobiyning talqinicha, fozil shaharlar yuqori madaniyatli bo‘ladi. Unda yashaydigan xalq o‘zi istagan kasb–hunarni egallaydi. Bunday jamiyatda to‘la erkinlik va teng huquqlik hukm suradi.[4].

Forobiyning yoshligi arab xalifaligi poytaxti Bag‘dod shahrida kechdi. U bu yerdagi madaniy muhitdan nafas olib, olimlar bilan yaqindan tanishdi. Shuningdek, falsafa ilmidan saboq oldi. Forobiy Arastuning hamma asarlarini bitta ham qoldirmay o‘qib chiqdi. Natijada Forobiyda Arastuning g‘oyalarini yengillik bilan tushunib, uning o‘z oldiga qo‘ygan vazifalari va o‘ylantirgan muammolari ko‘lamini his etish ko‘nikmalari paydo bo‘ldi. Aytishlaricha, Forobiy Arastuning «Jon haqida» deb nomlangan asariga o‘z qo‘li bilan: «Men bu asarni 200 marta o‘qidim», – deb yozib qo‘ygan ekan. Manbalarda yozilishicha, Forobiy dastlab qozilik qilgan. Lekin keyinchalik haqiqatni izlab topish umidida davlat ishlari va qisman mudarrislik bilan mashG‘ul bo‘ladi. Bir kuni yaqin kishilaridan biri Forobiyga bir qancha kitobni omonatga topshirib ketadi. Bu kitoblarning ichida Arastuning bir qancha asarlari ham bor edi. Forobiy bo‘sh vaqtlarida ana shu asarlarni bir chekkadan o‘qishga kirishadi. Aynan ana shu mutolaa uning qozilikni tashlashiga sabab bo‘ladi. Bu tasodif Forobiyning taqdirida muhim o‘rin tutadi va u buyuk olimlik maqomiga yetishadi. Ba’zi ma’lumotlarga qaraganda, Forobiy Arastuning
«Tabiiy uyg‘unlik» asarini 40 marta, «Ritorika» asarini 200 marta o‘qib chiqqan. Forobiyga Arastudan keyingi «Ikkinchi ustoz» deb nom berilgan. Chunki u xuddi Arastu kabi ilm olamining deyarli barcha jabhalariga oid qarashlarini muntazam ravishda bayon etib borgan. U buyuk shoir ham edi. Forobiy shunday yozadi: «Agar saltanat har qanday talabga javob bersayu, ammo uni donishmandlik tark etsa, mamlakat hukumatsiz qoldi, deyavering. Bu mamlakatni boshqaruvchi hukmdor ham o‘z mavqeini butkul yo‘qotadi. Mamlakat esa halokatga yuz tutadi».

Bir kuni Forobiydan so‘radilar:

– Kimning bilimi kuchliroq: senikimi yo Arastunikimi? Forobiy shunday javob qaytardi:

– Men o‘sha zamonda yashab, u bilan uchrashganimda va uning qo‘lida tahsil olganimda edi, uning eng yaxshi shogirdlari safidan joy olgan bo‘lardim.[5].

Xulosa qilib aytganda Farobiyning yunon fani va falsafasini organgani, turli fanlarda ijod qilib yangi bilimlar to‘plagani uning asarlarida nafaqat asarda balki uning shogirdlarining ham ijod yo‘lida samara bergan .Ko‘plab manbalarda Abu Nasr Forobiy 70 dan ortiq tilni bilgani qayd etiladi. Biroq bu raqamni hozirgi zamondagi aniq shakllangan tillar soni sifatida tushunmaslik kerak. Chunki o‘sha davrda turli xalqlarning sheva va lahjalari ham alohida til sifatida hisoblangan. Shu bois bu ma’lumot, asosan, Forobiyning nihoyatda keng bilim doirasi va turli madaniyatlarni chuqur o‘rganishga bo‘lgan qobiliyatini ifodalaydi.Umuman, Forobiyning faoliyati bilim, tafakkur va ma’naviy kamolot yo‘lida muhim o‘rin tutadi.Uning ilmiy merosi

nafaqat o‘z asarlarida, balki shogirdlari ijodida ham davom etib, ilm-fan taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R. Shamsutdinov, Sh. Karimov. Vatan tarixi 1-kitob (226-227 b).
2. T.Xatamov.Sharq allomalarining ilmiy merosi fani bo‘yicha darslik. –Toshkent, 2024 (83-84 b).
3. Do‘stlik tuman axborot-kutubxona markazi axborot-bibliografiya xizmati (8-12 b).
4. Abu Nasr Farobiy, “Fozil odamlar shahri”.
5. S.Jo‘rayeva, “Haqiqat manza

ABDULLAXON II – MARKAZLASHGAN DAVLAT ASOSCHISI

Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li
UrDPI Tarix kafedrasi dotsent v.b.(PhD)
+998975112266
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
Ziyodullayeva Gulbegim Muzaffar qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998948731363
ziyodillaevagulbegim@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdullaxon II ning davlat boshqaruvidagi faoliyati, uning markazlashgan davlat barpo etishdagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, maqolada Movarounnahr hududida siyosiy tarqoqlikni bartaraf etish, ichki barqarorlikni ta’minlash hamda Buxoro xonligi ni kuchli davlatga aylantirish yo‘lida amalga oshirilgan islohotlar tahlil qilingan. Abdullaxon II ning harbiy, siyosiy va iqtisodiy faoliyati asosida uning markazlashgan davlat asoschisi sifatidagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Аннотатция: В данной статье освещается деятельность Абдуллахана II в государственном управлении, его роль и значение в создании централизованного государства. В статье также анализируются реформы, проведенные на территории Мавераннахра для устранения политической раздробленности, обеспечения внутренней стабильности и превращения Бухарского ханства в сильное государство. На основе военной, политической и экономической деятельности Абдуллахана II научно обоснована его роль в качестве основателя централизованного государства.

Abstract: This article highlights the activities of Abdulla Khan II in state administration, as well as his role and significance in building a centralized state. The article also analyzes the reforms implemented to eliminate political fragmentation in the territory of Mawarannahr, ensure internal stability, and transform the Bukhara Khanate into a strong state. Based on the military, political, and economic activities of Abdulla Khan II, his role as the founder of a centralized state is scientifically substantiated.

Kalit so‘zlari: Abdullaxon II, markazlashgan davlat, davlat boshqaruvi, Buxoro xonligi, Movarounnahr, siyosiy barqarorlik, ichki siyosat, tashqi siyosat, harbiy yurishlar, hududiy kengayish, iqtisodiy rivojlanish, savdo yo‘llari, hunarmandchilik, dehqonchilik, madaniy taraqqiyot, me’morchilik, islohotlar, markaziy hokimiyat, tarixiy jarayonlar

Ключевые слова: Абдуллахан II, централизованное государство, государственное управление, Бухарское ханство, Мавераннахр, политическая стабильность, внутренняя политика, внешняя политика, военные походы, территориальная экспансия, экономическое развитие, торговые пути, ремесла, земледелие, культурное развитие, архитектура, реформы, центральная власть, исторические процессы

Keywords: Abdulla Khan II, centralized state, state administration, Bukhara Khanate, Mawarannahr, political stability, domestic policy, foreign policy, military campaigns, territorial

expansion, economic development, trade routes, craftsmanship, agriculture, cultural development, architecture, reforms, central authority, historical processes

Abdullaxon II (to‘liq ismi Abdulla ibn Iskandarxon ibn Jonibek sulton ibn Xo‘ja Muhammad ibn Abulxayrxon) 1534 -yil Miyonkol, Ofarikent qishloG‘ida tug‘ilgan. O‘zbek davlatchiligining tizimidagi Buxoro xonligining shayboniylar sulolasidan eng yirik hukmdor (1534-1598), davlat arbobi, sarkarda, ilm-fan, mar’rifat, madaniyat homiysi. Toshkent hokimi Baroqxon (Navro‘z Ahmadxon) bilan Koson yonida (1548), Mo‘ngiliston xoni Abdurashidxon va shayboniylardan Do‘stum sultonlar qo‘shiniga qarshi Farob yonida (1554) jang qilgan. Yosh Abdulla sulton o‘zining hukmdor sifatida butun shijoatini 1551-yilda Karmanada namoyish etgan; viloyatga Toshkentdan Baroqxon va Samarqanddan Abdullatifxon hujum qilganlar, Iskandar sulton Amudaryo ortiga qochgan. Abdulla sulton otasi vazifasini o‘z zimmasiga olib bu hujumni mufaqiyatli qaytargan. Keyingi yillarda (1552-1556-yillar) o‘z mulkini G‘arbga – Buxoro tomonga va janubi-sharq – Qarshi va Shahrisabz tomonga kengaytirishga intilgan. Bu say–harakat dastlab mufaqiyatsix chiqqan, hatto 1556-yilda u ota meros mulkini tashab Maymanaga qochishga majbur bo‘lgan. U amakisi, Balx hokimi Pirmuhammaddan harbiy yordam olib va piri Xoja Muhammad Islom ko‘magida Baroqxon, keyinchalik o‘g‘illari Darveshxon va Bobo Sultonga qarshi uzoq muddat kurah olib borgan. Navro‘z Ahmadxon vafot etgach (1556-yil), darhol Karmana va Shahrisabzda o‘z hukmronligini tiklaydi, 1557-yili mayda Buxoroni qo‘lga kiritadi va uni o‘z poytaxtiga aylantiradi. 1561-yilda otasi – Iskandarxonni davlat boshlig‘i xon deb e’lon qilib, uni nomidan davlatni boshqargan. Markaziy hokimiyatga bo‘ysunishga intilgan sultonlar bilan kurashib, Balx (1574-yil), Samarqand (1578-yil) Toshkent, Sayram, Turkiston, (1583-yil) va Farg‘onani egallaydi.1582-yil Dashtga yurish qilib, Ulug‘tog‘ga qadar borgan. 1583-yilda otasi Iskamdarxon vafot etgach mamlakatni o‘z nomidan boshqara boshlaydi. Markaziy hokimiyatga qarshi ko‘tarilgan Maymana va Garchiston (1583-yil), shuningdek, Badaxshondagi G‘alayonlarni bostirgan. Xorazmga ikki marta yurish qilib (1594 va 1596– yillar), u yerda markaziy hokimiyat qayta tiklangan. Abdullaxon II safaviylar bilan Xuroson, Gilon uchun kurashib o‘z tasarrufiga kiritgan. Sharqiy Turkistonga qilgan yurishida qashqar va Yorkent viloyatlarini olgan. Boburiylar ham Badaxshon, Shimoliy Afg‘oniston va Xuroson uchun Abdullaxon IIga qarshi kurashganlar. Abdullaxon II bunga qarshi Sind (1583-yil), Kashmir (1586-yil) ni egallab davlatning janubiy chegaralarini mustahkamlagan. Abdullaxon II davrida mamlakat hududi Qashqardan Orol va Kaspiy dengizi sohillarigacha, Turkiston va Sayramdan Xurosonning sharqiy qismigacha bo‘lgan yerlardan iborat edi. Abdullaxon II hayotining so‘nggi yillarida o‘g‘li Abdulmo‘min bilan chqishmay qolgan. Ular o‘rtasidagi munosabatlar keskinlashganidan xabar topgan qozoq xoniTavakkalxon Toshkent viloyati va Toshkent – Samarqand oralig‘idagi yerlarga bostirib kirib, unga qarshi yuborilgan qo‘shinni yenganlar [1].

Shayboniylar sulolasidan chiqqan eng yirik hukmdor Abdullaxon II hukmronligi davrida (1583–1598) Buxoro xonligida madaniy hayotida kata yutuqlarga erishildi. Ilm-fan, marifat va madaniyat homiysi sifatida Abdullaxon II “Xon” taxallusi bilan o‘zbek va fors tillarida she’rlar yozgan. Shuni ta’kidlash lozimki, Shayboniylar davrida, ayniqsa bu sulola vakillaridan Ubaydullaxon va Abdullaxon II hukmronligi davrida Buxoro xonligi iqtisodiy va madaniy hayotida birmuncha o‘zgarishlar ro‘y berdi. Adabiyot, tarix, tarjimonlik, luG‘atchilik, me’morlik, naqqoshlik, tasviriy san’at va boshqa sohalar ravnaq topdi [2].

Abdullaxon II Amir Temurdan so‘ng Movarounahrda nisbatan qat’iy siyosat yurgiza olgan yagona va so‘nggi davlat arbobi edi. U Buxoro atrofini tiklash maqsadida Qozog‘istonning hozirgi QaraG‘anda viloyati G‘arbidagi, Sariqsuv daryosining Shimolida joylashgan Ulug‘toqqa yetib borgach tog‘ tepasidagi bir minorada bitilgan quyidagi so‘zlarga ko‘zi tushadi: “Tarix yetti yuz to‘qson uchinda qo‘y yili, yozning ora oyi, Turonning sultoni Temurbek ikki yuz ming cherik bila To‘xtamishxon yurtiga intiqom uchun yurdi. Bu yerga yetib, belgi bo‘lsun deb bu minorani

qurdirdi. Tangri nusrat bergey inshoolloh. Tangri el kishiga rahmat qilG‘ay. Bizni duo bilan yod qilg‘ay”.

Mazkur bitiklar 1391-yili Amir Temur To‘xtamishxonga qarshi lashkar tortgan kezi shu tog‘ ustiga chiqib, so‘ng bir minora qurdirib xarsang toshga o‘ydirib yozdirgan xotira so‘zlari edi. Abdullaxon II buyuk sohibqiron haquga duolat o‘qittirib, o‘zi ham qarshi tomonga minora qurishga buyruq berdi va unga “Kimki bu manzilga qadam qo‘ysa, xayrli duo ila bizni yod aylasin” so‘zlarini o‘ydirtiradi. Amir Temur Turkiston shahrida Xo‘ja Ahmad Yassaviy maqbarasi va masjidi qurdirgani ma’lum. Tugallanmay qolgan bu ishni oxirga yetkazish Abdullaxon II ga nasib etdi.

Abdullaxon II XVI asrning 80-yillarida Xurosonda, uning markazlari Hirot, Mashhadda, 90-yillarda Seyiston, Garmsir va to Xilmand daryosigacha bo‘lgan hududlarda o‘z saltanatini o‘rnatdi, Qandahor ham egallaydi. Uning davrida hozirgi QaraG‘andadan xilmand daryosigacha, Sibir xonligidan Mashhadgacha bo‘lgan hududlaryana bir bor oliy hokimiyati Buxoro qo‘l ostida birlashdi. Bunday katta saltanatga Amir Temurdan keyin Abdullaxon II asos soladi. Rossiyaliklar uni davlatiga nisbatan “ Buyuk Buxoriya” degan iborani qo‘llashgan edilar.

Abdullaxon II faol tashqi siyosat olib borgan.Abdullaxon II davrida Buxoro xonligining Hindiston, Xitoy, Turkiya, Rossiya bilan savdo va diplomatic munosabatlari rivojlangan. 1572-1578-yillari Hindistonda Buxoro xonining elchilari, Buxoroda esa Hindiston podshosi Akbarning elchilari bo‘lgan.

Abdullaxon II elchilari 1583-yili Moskvadan o‘q-dori, ov qushlari,mato olib kelganlar. Bunday elchilik 1589-yil va 1595-yillarda ham takrorlangan[3].

Abdullaxon II siyosiy tarqoqlikka qarshi uzoq yillar urush olib borib, 1574 -yilda Shahrisabz, Qarshi, Hisor viloyatlarini, 1578 -yilda Samarqandni, 1582-yilda Toshkent, Shohruhiya, Ohangaron va Sayramni, 1583-yilda Farg‘onani, 1584-yilda Badaxshonni, 1588-yilda Hirotni, 1595-yilda Xorazmni zabt etib, mamlakatni birlashtirish ishini uddaladi, Buxoro xonligini kuchli va markazlashgan davlatga aylantirdi. Shayboniylar sulolasining qudratli vakili Abdullaxon II davrida o‘zbek davlatchiligi yana bir bor yuksak darajaga ko‘tarildi. Iqtisodiy hayot ancha jonlandi. Abdullaxon II karvon yo‘llarini qayta jonlantirish, sardobalar, karvonsaroylar qurish va ta’mirlashga ahamiyat berdi. 1577-yilda Buxoroda yirik savdo rastasi–Abdullaxon timi qurildi. Hunarmandchilikning tikuvchilik, kulolchilik, temirchilik, qurolsozlik, zargarlik va boshqa sohalari rivojlandi. Mahallalarda maktablar ochildi, ba’zi xonadonlarda uy ta ’limi joriy etildi. Bolalar maktabda ikki yil o‘qigach, o‘quvchilar madrasaga o‘tkazilardi. Samarqandda Shayboniyxon madrasasi, Buxoroda Abdullaxon, Toshkentda Baroqxon va Ko‘kaldosh madrasalari qurildi va faoliyat yuritdi. Muhammad Shayboniyxon, Abdullaxon kutubxonalarida o‘z zamonasining tarixiy va badiiy asarlari tibbiyot, matematika, Abdullaxon II davrida Buxoro xonligining xalqaro nufuzi ham ko‘tarildi. Buxoro xonligining Hindiston, Eron, Rossiya bilan diplomatik va savdo aloqalari rivojlandi. Jumladan, Abdullaxon II Hindistonga 4 marta o‘z elchilarini Akbarshoh huzuriga yuboradi.O‘z navbatida Akbarshoh elchilari ham Buxoroga kelib, Abdullaxon qabulida bo‘ladilar. Mahalliy boshqaruv Vilovat hokimi Qo‘shin Soliq yiG‘uvchi Tuman Diniy boshqaruv boshlig‘i amaldor hokimi qozi, mufti, Rais Qishloq oqsoqoli, kasaba Hokimi G‘animlar Abdullaxonga qarshi uning o‘g‘li Abdulmo‘minni qayraydi, Abdullaxon II bilan uning o‘g‘li Abdulmo‘min o‘rtasida taxt masalasida kelishmovchilikdan foydalangan qozoq xonlaridan Tavakkalxon Toshkent viloyati yerlariga bostirib kiradi. Unga qarshi safargaotlangan Abdullaxon II Samarqandga yetganda vafot etadi. Abdullaxon II o‘rniga taxtga ko‘tarilgan Abdulmo‘min 6 oycha hukmdor bo‘ldi, u otasining amirlaridan biri–Abdulvose’ tomonidan otib o‘ldirildi. Taxtga chiqqan so‘nggi Shayboniy Pirmuhammad ham1601– yilda Samarqandda Boqi Muhammad bilan bo‘lgan jangdahalok bo‘ldi. Shayboniylar sulolasi barham topdi.[4]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. F. Sultonov, F. Bozorboyev O‘zbekiston hukmdorlari; –T.:TOSHKENT, 2007. –45 bet

2. R. Shamsutdinov, H. Mo‘minov O‘zbekiston tarixi; –T.:Sharq,2013. –307 bet
3. R. Shamsuddinov, Sh. Karimov, O‘. Ubaydullayev Vatan tarixi –T.:Sharq,2010. –26, 27, 28 bet
4. Q. Usmonov, M. Sodiqov, S. Burxanov O‘zbekiston tarixi; – T.:IQTISOD–MOLIYA, 2006. –188, 189, 190 bet

FARG‘ONADA MINGLAR SULOLASINING HOKIMYATGA KELISHI

Erkinova Sevinch Mansurbek qizi.
UrDPI 2-kurs Tarix yo ‘nalishi talabasi
+998886019474
esevinch42@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur mavzu Farg‘ona vodiysi hududida yuzaga kelgan siyosiy jarayonlar hamda Minglar sulolasining hokimiyat tepasiga kelish tarixini yoritishga bag‘ishlangan. Unda XVII-XVIII asrlarda mintaqadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va mahalliy kuchlarning kuchayishi natijasida yangi sulolaning shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Shuningdek, Qo‘qon xonligi ning tashkil topishi, Minglar sulolasining davlat boshqaruvidagi roli, ularning ichki va tashqi siyosati hamda mintaqa taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi ochib beriladi.

Аннотация. Данная тема посвящена анализу политических процессов, происходивших в Ферганская долина, а также приходу к власти Мингская династия Коканда. В работе рассматривается социально–политическая обстановка XVII-XVIII веков, показывается, как ослабление центральной власти и усиление местных сил привели к формированию новой правящей династии. Также раскрывается процесс образования Кокандское ханство, роль династии Минг в системе государственного управления, их внутренняя и внешняя политика, а также вклад в развитие региона.

Annotation. This topic is devoted to analyzing the political processes that took place in the Fergana Valley and the rise to power of the Ming Dynasty of Kokand. It examines the socio–political situation of the 17th-18th centuries, highlighting how the weakening of central authority and the strengthening of local forces led to the emergence of a new ruling dynasty. The annotation also explores the establishment of the Kokand Khanate, the role of the Ming dynasty in state governance, their domestic and foreign policies, and their contribution to regional development.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, Minglar sulolasi, Qo‘qon xonligi, siyosiy jarayonlar, markaziy hokimiyat, mahalliy kuchlar, davlat boshqaruvi, ichki siyosat, tashqi siyosat tarixiy manbalar.

Ключевые слова: Ферганская долина, Мингская династия Коканда, Кокандское ханство, политические процессы, центральная власть, местные силы, государственное управление, внутренняя политика, внешняя политика, исторические источники.

Keywords: Fergana Valley, Ming Dynasty of Kokand, Kokand Khanate, political processes, central authority, local forces, state governance, domestic policy, foreign policy historical sources

Qo‘qon xonligi tarixi haqida fikr yuritganda eng avvalo yodimizga mahalliy mualliflar tomonidan yozib qoldirilgan – Oltin beshik afsonasi keladi. Xo‘sh Oltin beshik afsonasi mazmuni nima va u qanchalik tarixiy haqiqatga ega? degan savollar tug‘ilishi tabiiy. Ushbu afsonaning mazmuni quyidagicha: Zahiriddin Muhammad Bobur Shayboniyxondan yengilib, Hindiston tomon ketayotib, safar asnosida xotini tug‘adi yer (manbalarda Farg‘ona hududi deb ko‘rsatiladi). Safarni go‘dak bilan davom ettira olmasligi uchun Bobur bu yerga go‘dakni javohirlar bilan beshigi bilan bir yigitni qorovul qilib tashlab ketadi. Bu atrofda yashagan uch o‘zbek qabilasi bolani o‘zlariga oladilar. Buni bir ayolga topshiradilar va unga Oltin beshik

ismini qo‘yadilar. Voyaga yetgach, uni bir qizga uylantiradilar bu nikohdan Sulton Edik (yoki boshqa manbalarda Ilik) ismli farzand tug‘iladi. Undan Xudoyor ismli farzand qolgan, undan esa Abulqosim, undan esa Shohmastbiy, ikkinchi ismi esa Jamoshbiy, Shohmastbiy, Jamoshbiydan Shohruhbiy va undan Hojibiy, undan esa Ashurbiy tug‘ilib, Ashurbiydan esa bizga mashhur Shohruhbiy tavallud topgandir. Oltin Beshik bilan Qo‘qon xonligiga asos solgan Shohruhbiy orasida 10 ta avlod almashgan. – Oltin beshik haqidagi afsona haqida B. M. Babadjanov, V. V. Nalivkin va Xudoyorxonzoda asarlarida batafsil ma’lumot berilgan. Oltin Beshik haqidagi afsonaning qisqacha mazmuni shunday. Aslida bu afsona bilan Zahiriddin Muhammad Boburning hech qanday aloqasi yo‘q. Qo‘qon xonligining tashkil topishida Ming urug‘ining muhim o‘rin tutganligi, uning dastlabki vakillari xususida ilmiy tadqiqotlarda ham, qo‘lyozma manbalarda ham turlicha qarashlar mavjud. Qo‘qon xonligi tarixi haqidagi yozilgan – “Oltin beshik” haqidagi boshqa afsonalardan birida minglarning hokimiyat tepasiga kelishini 1702-1707-yillar mustaqil bo‘lgan Balxning afsonaviy hukmdori Muhammad Muqimxon nomi bilan ham bog‘lanadi. Unga ko‘ra, Muhammad Muqimxon Boburning to‘rtinchi avlodi bo‘lib, bir vaqtlar Qobulni boshqargan. Keyinchalik Xurosonga, u yerdan Buxoroga, Vali Muhammadxon huzuriga keladi. Valimuhammadxon unga ajdodlari hududi bo‘lgan Farg‘onani beradi. Lekin Imomqulixon uni mag‘lubiyatga uchratadi. Muhammad Muqimxon esa Targavaga yashirinadi. U yerda Niso begimga uylanadi. Bu nikohdan bir farzand tug‘ilgan, lekin tez orada Niso begim vafot etadi. Muqimxon Andijonni bosib olishni orzu qilgan, lekin o‘limi orzusining amalga oshishiga xalaqit bergan. Undan qolgan farzandni esa shu yerdagi to‘rtta qabila boqib katta qiladi. Afsonaning qolgan qismi ham yuqoridagi syujet bo‘yicha davom etadi. Umuman Qo‘qon xonlari shajarasi haqida bir necha faraz mavjud bo‘lib, bu haqida B. M. Babadjanov o‘zining kitobida batafsil ma‘lumot bergan [1].

Xiva hamda Buxoroda ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvol og‘irlashgan bir paytda ayirmachilik harakatlaridan biri Farg‘onada yuz bermoqda edi. Vodiyda katta obro‘-e’tiborga ega bo‘lgan xojalar jamoasi hokimiyat uchun harakat qilayotgan bir paytda o‘zbeklaming ming qabilasi hokimiyatni egallashga eng qulay vaziyat etilganligini tushunib yetgach, 1709-yili o‘zlarini Buxorodan mustaqil, deb e'lon qildilar. Targ‘ova, Pillaxon, To‘qaytepa, Pamok, Tepaqo‘rg‘on va Qaynar mavzelari yangi mustaqil davlatning dastlabki hududlari hisoblangan. Minglar sulolasi Farg‘onada mustaqil davlatga asos solar ekan, qabila oqsoqollaridan biri Shohruhbiyni xon deb e'lon qildilar. Shu tariqa vodiyda 1876- yilgacha hukmronlik qilgan yangi o‘zbek davlati vujudga keldi. Dastlabki manbalarda xonlik poytaxti bo‘lgan Qo‘qon shahri Havokand, Xuvakan, Xuvakent, Xo‘qand kabi nomlar bilan uchraydi. Qo‘qon atamasining ma'nosi haqida esa ko‘plab farazlar mavjud. Shulardan 3 tasini asosiy, deb hisoblash mumkin:

1. “Xuk kand” tojikcha “to‘ng‘iz kavlagan” ma'nosini anglatadi. Bunday qarashning paydo bo‘lishiga sabab, manbalarda ko‘rsatilishicha, shahar o‘mi qamishzor bo‘lib, bu yerda yovvoyi cho‘chqa (to‘ng‘iz)lar ko‘p bo‘lgan.

2. “Yaxshi”, “latif’ ma'nosini anglatib, shahar bahavo, chiroyli joyda joylashganligi uchun shunday nom olgan (Ho‘qandi latif).

3. “Yaxshi”, “latif’ atamasi shahar aholisiga nisbatan ishlatilgan bo‘lib, qo‘qonliklaming fe’l-atvori yaxshi bo‘lganligidan dalolat beradi.

Buxoro xonligida yuz berayotgan voqealar hamda umumiy shart-sharoitlar Qo‘qon xonligining mustahkamlanib olishi va rivojlanishiga yordam berdi. Jo‘ybor shayxlari kabi yirik mavqega va yerga ega bo‘lgan mulkdorlaming markazga bo‘ysunmaslik harakatlari, yirik mulkdorlaming soliqlami to‘lashdan bosh tor– tishlari, kambaG‘al aholining mushkul ahvoli tufayli tinimsiz qo‘zG‘olonlari, Ubaydullaxon II ning 1708-yilgi pul islohotining salbiy oqibatlari kabilami shunday shart-sharoitlar qatoriga kiritish mumkin [2].

Minglar urug‘idan bo‘lgan yirik zodagon Shohruhbiy Chodak xo‘jalari yordamida Farg‘ona vodiysida Buxoro amirligidan mustaqil bo‘lgan mavqeyini egallab, 1709-yilda Qo‘qon xonligiga

asos soladi. Ayrim adabiyotlarda Qo‘qon xonligining hukmdorlari mahalliy yuqori tabaqa vakillari, ruhoniylar va mashhur Xo‘ja Ahror Valiy avlodlaridan bo‘lgan deb hisoblaydilar [3].

XVII asr oxiri va XVIII asr boshlarida Movarounnahr hududida markazlashgan hokimiyat zaiflashdi. Buxoro xonligida ichki nizolar kuchayib, viloyatlar mustaqil harakat qila boshladi. Bu jarayon Farg‘ona vodiysi da ham yaqqol namoyon bo‘ldi. Mahalliy qabila boshliqlari va zodagonlar o‘z ta’sirini kuchaytirishga intildilar. Shunday murakkab siyosiy vaziyatda Ming qabilasiga mansub yetakchilar asta-sekin hokimiyatni qo‘lga kiritdi. Ularning ichida Shohruxbiy muhim rol o‘ynadi. U 1709-yilda mustaqil hokimiyatni e’lon qilib, keyinchalik Qo‘qon xonligi ga asos soldi. Bu davlat qisqa vaqt ichida mintaqadagi muhim siyosiy kuchga aylandi. Mingla r sulolasi hukmronligi davrida davlat boshqaruvi tizimi shakllandi, soliq tizimi yo‘lga qo‘yildi va harbiy kuch mustahkamlandi. Xonlik hududi kengayib, savdo aloqalari rivojlandi. Ayniqsa, ichki siyosatda tartib–intizomni ta’minlash, tashqi siyosatda esa qo‘shni davlatlar bilan diplomatik munosabatlarni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etdi. Shu bilan birga, Minglar sulolasi davrida madaniyat va ilm-fan ham rivojlandi. Masjid, madrasalar qurildi, hunarmandchilik va dehqonchilik taraqqiy etdi. Bu esa Farg‘ona vodiysi ning iqtisodiy va madaniy yuksalishiga xizmat qildi. Shu jarayonlardan so‘ng Qo‘qon xonligi tashkil topadi. Ammo dastlabki vaqtlarda davlat Qo‘qon xonligi deb nomlanmagan. Bu jarayon ham manbalarda turlicha tasvirlangan.

Shohruxbiyning o‘g‘li Abdurahimbiy (1721-1733) davrida Xo‘jand, O‘ratepa viloyatlari qo‘shib olindi. U Shahrisabz ostonalariga qo‘shin tortib bordi va uning hokimi bilan Qo‘qonga tobelik haqida bitim tuzishga erishadi. Keyin Samarqandni va Jizzaxni egallaydi. Abdurahimbiy Xo‘jandga qaytib kelgach, qattiq betob bo‘lib, vafot etadi. Qo‘qon xonligi taxtiga uning inisi Abdukarimbiy o‘tiradi (1733-1750). U o‘z poytaxtini Tepaqo‘rg‘ondan Qo‘qon shahriga ko‘chiradi. Shahar atrofini devor bilan o‘ratadi. Erdonabiy hukmronligi davrida (1751-1762) xonlikning qudrati ortdi. U O‘sh va O‘zganni bo‘ysundirdi. Erdona davrida Qo‘qon xonligi G‘arbda Buxoro, sharqda Xitoy bilan tengma–teng kurash olib bora olgan davlatga aylandi. Biroq uning hukmronligi yillarida toj–u taxt uchun kurash ham kuchaydi. Nihoyat, 1763-yilda taxtga Abdukarimbiyning nabirasi Norbo‘tabiy o‘tqazildi (1763-1798). U dastlab Chust va Namangan hokimlarining isyonini bostirdi. Xo‘jandni qayta bo‘ysundirdi. Norbo‘tabiy davrida ekinlardan mo‘l hosil olinib, bozorlarda narx-navo arzonlashgan. Mamlakatning qudrati har tomonlama o‘sgan. Norbo‘tabiy vafot etgach, taxtga uning o‘g‘li Olimbek o‘tqazildi. Uning davrida (1798-1810) Qo‘qonning siyosiy mavqeyi yanada kuchaydi. U Ohangaron vohasini, Toshkent, Chimkent va Sayramni, Rossiyaga boruvchi karvon savdo yo‘llarini bo‘ysundiradi. Shu tariqa Olimxon davrida Rossiya bilan birinchi marta savdo aloqalari o‘rnatilgan. Olimxon harbiy islohot ham o‘tkazgan. Unga ko‘ra ‘‘askariya’’ deb ataluvchi muntazam qo‘shin tuzilgan. Bu qo‘shin sipoh (otliq), sarboz (piyoda) va to‘pchi kabi qismlardan iborat bo‘lgan. Ayni paytda xonlikda ‘‘qilquyruq’’ deb ataluvchi nomuntazam qo‘shindan foydalanish ham davom etgan. Muntazam qo‘shin, birinchi navbatda, markaziy hokimiyatning tayanchiga aylantirildi. Ikkinchidan esa asosiy raqibi – Buxoro amirligiga qarshi tura olishini ta’minladi. Buxoro amirligiga qarshi tura olishiga ishonch hosil qilgach, 1805-yilda o‘z davlatini rasman Qo‘qon xonligi deb, o‘zini esa xon deb e’lon qildi [4].

Xulosa qilib aytganda, Farg‘ona vodiysi hududida yuz bergan murakkab ijtimoiy–siyosiy jarayonlar natijasida Minglar sulolasi ning hokimiyat tepasiga kelishi tarixiy zarurat sifatida yuzaga kelgan. Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va mahalliy kuchlarning faollashuvi yangi davlat tuzilmasining shakllanishiga zamin yaratdi. Qo‘qon xonligi ning tashkil topishi bilan Minglar sulolasi nafaqat siyosiy barqarorlikni ta’minlashga, balki hududning iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga ham muhim hissa qo‘shdi. Ularning olib borgan ichki va tashqi siyosati mintaqaning keyingi taraqqiyotida muhim o‘rin tutdi. Shu bois, mazkur mavzuni o‘rganish nafaqat tarixiy jarayonlarni anglash, balki bugungi kun uchun ham muhim saboqlar chiqarishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R. X. Akbarov (2015). Qo‘qon xonligi tarixi. – Farg‘ona : O‘quv uslibiy qo‘llanma. 7–8 b.
2. Ikromjon Kuzikulov. (2014). Qo‘qon xonligi tarixi. – “Namagan” nashriyoti. – 15–16 b.
3. Rustambek Shamsudinov, Shodi Karimov, O‘ktamboy Ubaydullayev. (2010). Vatan tarixi (Ikkimchi kitob). – Toshkent : “Sharq” nashriyot–matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahriryati. 98–99–100 b.
4. https://tarix.spans.uz.

XIVADAGI KALTA MINOR: TARIX, ME’MORCHILIK VA MADANIY AHAMIYATI

Babajonova Nafisa Shamuratovna
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998991165355
Sultonmurodova Munira Davronbek qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998(94)5070123
davroncolis@gmail.com

Annotatsiya: Xiva shahridagi Kalta Minor minorasining qurilish tarixi, me’moriy xususiyatlari va madaniy ahamiyati yoritilgan. U XIX asrda Muhammad Aminxon davrida qurila boshlangan bo‘lib, to‘liq yakunlanmagan va Markaziy Osiyodagi eng baland minora bo‘lishi rejalashtirilgan. Minora rang–barang koshinlar bilan bezatilgani va o‘ziga xos me’moriy uslubi bilan ajralib turadi. Shuningdek, uning tarixiy, estetik va bugungi turistik ahamiyati tahlil qilinadi.

Аннотация: В данной работе рассматриваются история строительства, архитектурные особенности и культурное значение минарета Кальта Минор в городе Хива. Его строительство началось в XIX веке при Мухаммад Амин–хане и изначально планировалось как самый высокий минарет в Центральной Азии, однако оно осталось незавершённым. Минарет отличается уникальным архитектурным стилем и декоративной отделкой из цветной керамической плитки. Также анализи руется его историческое, эстетическое и современное туристическое значение.

Annotation: This work examines the construction history, architectural features, and cultural significance of the Kalta Minor minaret in the city of Khiva. Its construction began in the 19th century during the reign of Muhammad Amin Khan and was originally intended to become the tallest minaret in Central Asia, but it remained unfinished. The minaret is notable for its unique architectural style and colorful ceramic tile decoration. The study also analyzes its historical, aesthetic, and modern tourist importance.

Kalit so‘zlar: Kalta Minor, Xiva, me’morchilik, tarixiy obidalar, Muhammad Aminxon, koshin, madaniy meros, Ichan qal’a.

Ключевые слова: Калта Минор, Хива, архитектура, исторические памятники, Мухаммад Аминхан, керамическая плитка, культурное наследие, Ичан-Кала.

Keywords: Kalta Minor, Khiva, architecture, historical monuments, Muhammad Amin Khan, ceramic tiles, cultural heritage, Ichan Kala.

O‘zbekiston hududi qadimdan boy tarixiy va madaniy merosga ega bo‘lib, bu yerda turli davrlarda buyuk davlatlar, ilm-fan markazlari va me’moriy obidalar shakllangan. Ayniqsa, Xiva shahri Markaziy Osiyoning eng yaxshi saqlangan tarixiy shaharlaridan biri hisoblanadi. Xivaning yuragi bo‘lgan Ichan qal’a hududi ko‘plab tarixiy inshootlarni o‘zida mujassam etgan. Ana shunday noyob obidalardan biri – Kalta Minor hisoblanadi. Kalta Minor nafaqat Xiva shahrining, balki butun O‘zbekistonning ramziy me’moriy yodgorliklaridan biridir. Uning o‘ziga xos shakli,

rang–barang koshinlari va tugallanmaganligi bilan bog‘liq tarixiy sirlar uni yanada qiziqarli qiladi. Mazkur maqolada Kalta Minorning qurilish tarixi, me’moriy xususiyatlari, madaniy ahamiyati va bugungi kundagi o‘rni batafsil yoritiladi. [R.Shamsutdinov va boshq., 2010]

Kalta Minor XIX asr o‘rtalarida Xiva xonligi davrida bunyod etilgan bo‘lib, u o‘sha davr me’morchiligining eng yirik va e’tiborga molik loyihalaridan biri hisoblanadi. Ushbu inshootni qurish tashabbusi Xiva xoni Muhammad Aminxon tomonidan ilgari surilgan. U 1845-1855 yillar davomida hukmronlik qilgan bo‘lib, Xiva tarixida kuchli siyosatchi va bunyodkor hukmdor sifatida alohida o‘rin egallaydi. Uning davrida shahar hududida ko‘plab me’moriy obidalar qad ko‘targan, jumladan madrasa, masjid va minoralar qurilishi keng avj olgan. Kalta Minor ham aynan shu bunyodkorlik siyosatining mahsuli sifatida vujudga kelgan.

Xonning asosiy maqsadi oddiygina diniy inshoot qurish emas edi. U o‘z davlati qudratini namoyon etadigan, Markaziy Osiyoda tengi yo‘q, nihoyatda baland va mahobatli minora barpo etishni rejalashtirgan. Tarixiy manbalarga ko‘ra, minoraning balandligi 70-80 metr atrofida bo‘lishi ko‘zda tutilgan bo‘lib, agar u to‘liq qurib bitkazilganida, o‘z zamonasining eng ulkan me’moriy yodgorliklaridan biriga aylangan bo‘lardi. Biroq bu ulkan loyiha yakuniga yetmay qolgan. 1855-yilda Muhammad Aminxonning kutilmagan vafoti tufayli qurilish ishlari to‘xtatilgan va keyinchalik davom ettirilmagan. Natijada minora tugallanmagan holda qolib ketgan. Bugungi kunda uning balandligi atigi 26 metrni tashkil etadi, bu esa dastlabki reja bilan solishtirganda ancha kichik ko‘rsatkichdir. Shunga qaramay, Kalta Minor o‘zining noyob shakli, keng diametri va rang–barang bezaklari bilan Xiva shahrining eng diqqatga sazovor obidalaridan biriga aylangan. Uning tugallanmay qolganligi esa inshootga o‘ziga xos tarixiy sir va joziba baG‘ishlab, uni yanada qiziqarli va o‘rganishga arzigulik yodgorlik sifatida namoyon etadi [R.Shamsutdinov va boshq., 2010].

Kalta Minor o‘zining betakror me’moriy yechimi bilan ajralib turadi va Markaziy Osiyodagi boshqa minoralardan tubdan farq qiladi. Uning tuzilishi an’anaviy minoralardan sezilarli darajada farqli bo‘lib, silindrsimon shaklda qurilgan va pastki qismi nihoyatda keng, yuqoriga qarab esa asta–sekin torayib boradi. Minoraning diametri taxminan 14-15 metrni tashkil etadi, bu esa uni mintaqadagi boshqa minoralarga nisbatan ancha keng va salobatli ko‘rinishga ega qiladi [O.Masharipov, A.Masharipov, 2020].

Kalta Minorning eng diqqatga sazovor jihatlaridan biri uning tashqi bezagidir. Minora to‘liq sirlangan koshinlar bilan qoplangan bo‘lib, bu holat uni boshqa ko‘plab minoralardan ajratib turadi. Bezaklarda asosan moviy, ko‘k va oq ranglar ustunlik qiladi, bu ranglar Sharq me’morchiligiga xos nafislik va uyg‘unlikni ifodalaydi. Koshinlarda geometrik naqshlar keng qo‘llanilgan bo‘lib, ular islomiy bezak san’atining an’anaviy elementlarini o‘zida mujassam etadi [O.Masharipov, A.Masharipov, 2020;].

Minoraning asosiy konstruksiyasi pishiq g‘ishtlardan barpo etilgan bo‘lib, tashqi qismi aynan shu rang-barang koshinlar bilan bezatilgan. Bunday qurilish usuli inshootning mustahkamligini ta’minlabgina qolmay, uning estetik qiyofasini ham boyitgan. Natijad a Kalta Minor nafaqat muhandislik nuqtai nazaridan, balki san’at asari sifatida ham yuksak qadriyatga ega bo‘lib qolgan.

Odatda minoralar masjidlar bilan bog‘liq bo‘lib, ulardan azon aytish uchun foydalanilgan. Biroq Kalta Minorning vazifasi bundan ancha kengroq bo‘lgan. U yaqinidagi Muhammad Aminxon madrasasi bilan yagona me’moriy majmua sifatida qurilgan va shu sababli diniy markazning muhim qismi hisoblangan. Shu bilan birga, minora siyosiy va ramziy ahamiyatga ham ega bo‘lib, Xiva xonligining qudrati va salohiyatini namoyish etuvchi obida sifatida xizmat qilgan. Kalta Minor bilan bog‘liq turli afsonalar xalq oG‘zaki ijodida keng tarqalgan bo‘lib, ular inshootning tarixiy va madaniy ahamiyatini yanada boyitadi[O.Masharipov, A.Masharipov, 2020].

Bugungi kunda Kalta Minor Xiva shahriga tashrif buyuradigan sayyohlar uchun eng diqqatga sazovor maskanlardan biri sanaladi. Uning betakror me’moriy ko‘rinishi va o‘ziga xos shakli sayyohlarni o‘ziga jalb etib, Xivaning ramziy timsollaridan biriga aylantirgan. Xususan,

Ichan qal’a hududi UNESCOning Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan bo‘lib, Kalta Minor ham ushbu tarixiy majmuaning ajralmas qismi hisoblanadi [R.Shamsutdinov va boshq., 2010].

Minora bugungi kungacha yaxshi saqlanib kelmoqda va uni asrash maqsadida bir necha bor restavratsiya ishlari amalga oshirilgan. Bu ishlar uning asl me’moriy ko‘rinishini imkon qadar saqlab qolishga qaratilgan. Hozirgi kunda Kalta Minor atrofida muzeylar, madrasalar va suvenir do‘konlari joylashgan bo‘lib, bu hudud sayyohlar uchun qulay va jozibador markazga aylangan.

Me’moriy jihatdan olganda, Kalta Minor Markaziy Osiyo me’morchiligida alohida o‘rin tutadi. Ko‘pchilik an’anaviy minoralar odatda baland va ingichka bo‘lib, yuqoriga qarab torayib boradigan shaklda qurilgan bo‘lsa, Kalta Minor pastroq, keng va salobatli ko‘rinishi bilan ulardan tubdan farq qiladi. Bu esa uni o‘z davri uchun noyob va innovatsion me’moriy yechimga ega inshoot sifatida ko‘rsatadi. [O.Masharipov, A.Masharipov, 2020]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shamsutdinov R., Karimov Sh., O‘ktamjon U. Vatan tarixi (XVI-XX asr boshlari). – Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2010.

2. Masharipov O., Masharipov A. Xorazmnoma, 10-kitob. – Toshkent, 2020.

3. Qurbonov E., Hafizova M. O‘zbekiston tarixi (Xorazm tarixi), 11-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2023.

4. https://whc.unesco.org

5.https://uzbekistan.travel

ABU RAYHON BERUNIYNING JAHON ILM FANIDA TUTGAN O‘RNI

Norboyev Bunyod G‘ayrat o‘g‘li
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998939550727
bunyodbeknorboyev3869@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola Abu Rayhon Beruniyning hayoti va faoliyati tarixiy siymosi va jahon ilm-fanida tutgan o‘rni unga qo‘shgan hissasi tahlil qiladi. Shuningdek, uning o‘z davri uchun inqilobiy bo‘lgan bir qancha g‘oyalarini ilgari surib yoritib beradi.

Аннотация: В данной статье анализируется жизнь и историческая личность Абу Райхана Беруни, его место в мировой науке, его вклад в нее, а также освещаются некоторые из его идей, которые были революционными для своего времени.

Abstract: This article analyzes the life and historical figure of Abu Raykhan Beruni, his place in world science, his contributions to it, and highlights some of his ideas that were revolutionary for his time.

Kalit so‘zlar: Abu Rayhon Beruniy, hayoti, tug‘ilgan hududi, ilmiy izlanishlari, tadqiqotlari, yozgan asarlari, G‘azna, tarixda tutgan o‘rni.

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни, жизнь, место рождения, научные исследования, исследования, письменные работы, Газни, место в истории.

Keywords: Abu Raykhan Beruni, life, birthplace, scientific research, studies, written works, Ghazni, place in history**.**

Jahon ilm-fani tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk qomusiy olimlardan biri hamda turli fan sohalarida chuqur izlanishlar olib borgan yetuk alloma, ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo‘shgan mutafakkir, olim Abu Rayxon Beruniy Qadimgi Xorazm poytaxti bo‘lgan Kot (hozirgi Beruniy shahri) yaqinida tavallud topgan. Uning to‘liq ismi Abu Rayxon Muhammad ibn Ahmad Beruniy bo‘lib uning ismidagi “Abu Rayxon” qismi Rayhonning otasi, “Muhammad” mutafakkirning o‘z ismi, “ibn Ahmad” Ahmadning o‘g‘li ekanligini anglatadi. Beruniy Kot shahrining tashqarisida tug‘ilgan, shu sababli “Beruniy” ya'ni “tashqarilik” degan tahallus bilan atashgan. Abu Saa'd Abdulkarim as-Somoniy “Nasablar kitobi” nomli asarida shunday yozadi: “Beruniy” degan nisba Xorazmning tashqari qismiga oiddir. Kimki shahardan tashqarida tug‘ilgan bo‘lsa, bunday

odamni “tashqarilik beruniy” deyadilar deb aytib o‘tgan. Beruniy oilasi haqida deyarli hech qaysi asarlarida yozib o‘tmaydi, ayrim manbalarga qaraganda Beruniyning otasidan erta yetim qolgan onasi esa etik tikuvchi bo‘lgan deyiladi. Bundan ko‘rinib turibdiki Beruniy kambaG‘al oilada dunyoga kelgan. Beruniy juda ko‘plab tillarda ijod qilgan shaxs hisoblanadi. Jumladan: Turkiy, fors, arab, so‘g‘diy, yunon, suryoniy va sanskrit tillarni bilgan va shu tillarda ijod qilgan. Beruniy 150 dan ortiq asar yozgan bo‘lib, bizgacha ularning 30 ga yaqini yetib kelgan. U falakiyot (astronomiya), matematika, geodeziya, minerallogiya va tarix sohalarida inqilobiy yangiliklar qilgan [Abu Rayxon Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, 1968, “Fan”, 156–bet].

Beruniy ko‘plab sohalarga o‘zining ulkan hissasini qo‘shadi. Astronomiya: Yerning o‘z o‘qi atrofida aylanishi va Quyosh atrofida harakatlanishi haqidagi gipotezalarni ilgari surgan. Geodeziya: Yerning radiusini matematik usul bilan o‘lchagan. Uning natijasi hozirgi zamonaviy o‘lchovlardan atigi – 15 kmga farq qiladi. Geografiya: Dengiz ortida (Amerika qit'asi o‘rnida) quruqlik borligini ilmiy bashorat qilgan. Minerallogiya: Qimmatbaho toshlar va metallarning solishtirma og‘irligini aniqlash usullarini ishlab chiqqan. Abu Rayxon Beruniy o‘rta asrlarning eng buyuk qomusiy olimlaridan biri bo‘lib, u ilm-fanning deyarli barcha sohalarida o‘chmas iz qoldirgan [Abu Rayhon Beruniy “Hindiston”, 1965, “Fan”, 234 -bet]. Olim o‘zining “Hindiston” asari orqali hind xalqining madaniyati va ilm-fanini dunyoga tanitgan bo‘lsa, “Saydana” asari bilan farmatsevtika sohasiga asos solgan. U astronomiya sohasida ham inqilobiy g‘oyalarni ilgari surib, Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi farazlarni o‘sha davrdayoq aytib o‘tgan. Beruniy o‘z tajribalari uchun balandligi bir necha metr bo‘lgan ulkan astronomik asboblar yasagan va Yer radiusini juda katta aniqlik bilan o‘lchashga muvaffaq bo‘lgan. Shuningdek, u o‘z davrining boshqa bir buyuk dahosi Ibn Sino bilan koinotning tuzilishi va fizik qonuniyatlar borasida ilmiy yozishmalar olib borgan. Olim o‘z asarlarida har qanday masalani o‘rganishda xolislikni birinchi o‘ringa qo‘ygan va haqiqatni izlashni insonning eng oliy burchi deb hisoblagan. Uning ilmiy merosi bugungi kunda ham jahon hamjamiyati tomonidan yuksak qadrlanadi va Oyning kraterlaridan biriga uning nomi berilgani bu e’tirofning ramzi hisoblanadi. Beruniy o‘zining butun hayotini ilm-fan taraqqiyotiga baG‘ishlagan bo‘lib, u yaratgan kashfiyotlar o‘z davridan bir necha asr o‘zib ketgan edi.

Beruniy nafaqat nazariyotchi, balki o‘ta mohir amaliyotchi olim ham bo‘lgan. U dunyoda birinchi bo‘lib turli metallar va qimmatbaho toshlarning solishtirma og‘irligini aniqlash usulini ishlab chiqqan va bu borada maxsus asbob – “konusli idish” ixtiro qilgan. Uning bu hisob-kitoblari zamonaviy o‘lchov natijalari bilan deyarli bir xil chiqishi olimning naqadar aniq ishlaganini ko‘rsatadi. Geografiya sohasida esa u o‘zining matematik hisob-kitoblariga tayanib, Yerning narigi tomonida, ya’ni Atlantika okeani ortida hali insoniyatga noma’lum bo‘lgan ulkan quruqlik – Amerika qit’asi borligi haqidagi dahoona bashoratni amalga oshirgan. Bu kashfiyot yevropalik sayyohlar Amerikaga yetib borishidan bir necha asr oldin aytilgan edi [Abu Rayhon Beruniy, “Geodeziya”, 1982, “Fan”, 89-bet].

Olimning tilshunoslik qobiliyati ham tahsinga loyiq bo‘lib, u turkiy, fors, arab, sanskrit, yunon va suryoniy tillarini mukammal bilgan. Bu unga qadimgi dunyo manbalarini bevosita o‘rganish va turli madaniyatlar o‘rtasida ilmiy ko‘prik o‘rnatish imkonini bergan. Beruniyning insoniy fazilatlari haqida gap ketganda, uning ilmga bo‘lgan cheksiz muhabbatini alohida ta’kidlash lozim. Rivoyat qilinishicha, olim hatto og‘ir betob bo‘lib yotgan so‘nggi daqiqalarida ham yonidagi do‘stidan meros masalasidagi murakkab bir masala haqida so‘ragan. Atrofdagilar unga hozir buning vaqti emasligini aytishganida, u: “Shu masalani bilmasdan bu dunyoni tark etganimdan ko‘ra, bilib ketganim afzal emasmi?” deya javob bergan. Uning bunday fidoyiligi va keng qamrovli tafakkuri tufayli bugun Beruniy nomi jahon sivilizatsiyasining eng yorqin yulduzlaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Abu Rayhon Beruniy jahon ilm-fani tarixida birinchi bo‘lib Yerning o‘z o‘qi atrofida aylanishi va Quyosh atrofida harakatlanishi haqidagi gipotezani ilgari surgan olimdir. Uning “Qonuni Mas’udiy” asari astronomiya va matematika sohasidagi eng mukammal manba bo‘lib,

unda trigonometrik funksiyalar, sinus va tangenslar jadvali o‘ta aniqlikda keltirilgan . Beruniy o‘zining “Geodeziya” asarida Yer radiusini o‘lchashning yangi usulini taklif qildi; uning hisob-kitobiga ko‘ra Yer radiusi 6333 kilometrni tashkil etgan, bu esa zamonaviy o‘lchovlardan (6371 km) juda kam farq qiladi [Abu Rayhon Beruniy, “Geodeziya”, 1982, “Fan”, 89-bet].

Olimning “Hindiston” asari o‘rta asrlardagi etnogafiya va madaniyatshunoslikning eng yuksak cho‘qqisi hisoblanadi. Unda Beruniy hindlarning falsafiy tizimlari, diniy qarashlari va ijtimoiy tabaqalanishini xolis tahlil qilib bergan . Shuningdek, u “Saydana” asarida 1116 turdagi dorivor moddalar, o‘simliklar va hayvonlardan olinadigan shifo manbalarini tizimlashtirgan bo‘lib, bu dori–darmonshunoslik fanida inqilobiy qadam bo‘lgan [5]. Beruniyning mantiqiy xulosalari shunchalik kuchli bo‘lganki, u o‘zining “Osorul-boqiya” asarida turli xalqlarning taqvimlari va bayramlarini o‘rganish orqali tarixiy xronologiya faniga asos solgan.

Abu Rayhon Beruniy jahon ilm-fani tarixida birinchi bo‘lib Yerning o‘z o‘qi atrofida aylanishi va Quyosh atrofida harakatlanishi haqidagi gipotezani ilgari surgan olimdir. Uning “Qonuni Mas’udiy” asari astronomiya va matematika sohasidagi eng mukammal manba bo‘lib, unda trigonometrik funksiyalar, sinus va tangenslar jadvali o‘ta aniqlikda keltirilgan . Beruniy o‘zining “Geodeziya” asarida Yer radiusini o‘lchashning yangi usulini taklif qildi; uning hisob - kitobiga ko‘ra Yer radiusi 6333 kilometrni tashkil etgan, bu esa zamonaviy o‘lchovlardan juda kam farq qiladi [Abu Rayhon Beruniy, “Al-Qonun al-Mas’udiy”, 1973, “Fan”, 112-bet].

Olimning “Hindiston” asari o‘rta asrlardagi etnografiya va madaniyatshunoslikning eng yuksak cho‘qqisi hisoblanadi. Unda Beruniy hindlarning falsafiy tizimlari, diniy qarashlari va ijtimoiy tabaqalanishini xolis tahlil qilib bergan . Shuningdek, u “Saydana” asarida 1116 turdagi dorivor moddalar, o‘simliklar va hayvonlardan olinadigan shifo manbalarini tizimlashtirgan bo‘lib, bu dori-darmonshunoslik fanida inqilobiy qadam bo‘lgan. Beruniyning mantiqiy xulosalari shunchalik kuchli bo‘lganki, u o‘zining “Osorul-boqiya” asarida turli xalqlarning taqvimlari va bayramlarini o‘rganish orqali tarixiy xronologiya faniga asos slogan [P. G. Bulgakov, “Beruniy hayoti va ilmiy merosi”, 1972, “Fan”, 45-bet].

Abu Rayhon Beruniy o‘rta asrlarning eng buyuk ensiklopedist olimlaridan biri bo‘lib, u ilm-fanning deyarli barcha sohalarida o‘chmas iz qoldirgan. Olim o‘zining hayoti davomida astronomiya, matematika, fizika, geodeziya, minerallogiya va tarix kabi o‘ndan ortiq fanlar bilan chuqur shug‘ullangan. U jahon ilm-fani tarixida birinchi bo‘lib Yerning Quyosh atrofida aylanishi borasidagi inqilobiy gipotezani ilgari surgan va Yer radiusini o‘ta aniqlik bilan o‘lchashga muvaffaq bo‘lgan. Beruniyning geografiya sohasidagi kashfiyotlari ham hayratlanarli bo‘lib, u matematik hisob–kitoblariga tayanib, Amerika qit’asining mavjudligini yevropalik sayyohlardan bir necha asr oldin ilmiy bashorat qilgan.

Olimning tilshunoslik qobiliyati ham tahsinga loyiqdir; u sanskrit, yunon, suryoniy, arab va fors tillarini mukammal bilgan. Bu unga “Hindiston” kabi noyob asarlarni yozishda va turli xalqlarning madaniyatlari hamda fanlarini chuqur tahlil qilishda yordam bergan. Shuningdek, u “Saydana” asari orqali dorishunoslik faniga asos solgan va 1100 dan ortiq shifobaxsh moddalarni tizimlashtirgan. Beruniy o‘z asarlarida har doim xolislikni va ilmiy haqiqatni hamma narsadan ustun qo‘ygan. Bugungi kunda uning nomi jahon sivilizatsiyasining eng yorqin yulduzlaridan biri sifatida e’tirof etiladi va u qoldirgan ilmiy meros zamonaviy fan rivojida poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar, 1-tom. Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1968. (Ushbu fundamental asar turli xalqlarning vaqt hisobi va bayramlari tarixiga bag‘ishlangan).

2. Abu Rayxon Beruniy. Hindiston. Tanlangan asarlar, 2-tom. –Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1965. (Hind xalqining fani, dini va madaniyatini o‘rganuvchi jahon miqyosidagi eng mashhur asarlardan biri).

3. Abu Rayxon Beruniy. Geodeziya (Turar joylar orasidagi masofalarni aniqlash uchun joylarning chegaralarini belgilash). Tanlangan asarlar, 3-tom. Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1982. (Matematik va astronomik geografiya bo‘yicha asosiy qo‘llanma).

4. Abu Rayhon Beruniy. Al-Qonun al-Mas’udiy. Tanlangan asarlar, 5-tom (1-kitob). Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1973. (Beruniyning astronomiya va trigonometriya sohasidagi eng yirik asari bo‘lib, unda koinot tuzilishi bayon qilingan).

5. P. G. Bulgakov. Abu Rayhon Beruniy hayoti va ilmiy merosi. –Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1972. (Olimning hayoti va kashfiyotlarini arxiv manbalari asosida tahlil qiluvchi keng qamrovli monografiya).

QO‘QON XONLIGIDA SOLIQ TURLARI

Nurumov Kamron Qudrat o‘g‘li
UrDPI tarix yo‘nalishi
2-kurs 242-guruh talabasi
+998 90 591 84 79
kamronbeknurumov791@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVIII-XIX asrda Qo‘qon xonligidagi soliq va majburiyatlar oddiy halq ommasiga solingan dahshatli soliqlar va ularni undruvchi lavozimlar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Xiroj, Zakot, Jizya, Taxti joy, Ixrojat, XIX asrning 70-yillarida siyosiy holat, Qo‘nalg‘a solig‘i, 40 tillo, 50 tillo, Tanobona.

Abstract: This article discusses the taxes and duties imposed on the common people in the Kokand Khanate in the 18th-19th centuries, the terrible taxes, and the positions that collected them.

Keywords: Hiraj, Zakat, Jizya, Throne, Export, Political situation in the 1970 s, Kunalga tax, 40 gold pieces, 50 gold pieces, Tanobana.

Аннотация: В данной статье рассматриваются налоги и пошлины, взимаемые с простого населения Кокандского ханства в XVIII-XIX веках, ужасающие налоги и должности, занимавшиеся их сбором.

Ключевые слова: Хирадж, Закят, Джизья, Трон, Экспорт, Политическая ситуация в 1970-х годах, Налог Куналга, 40 золотых монет, 50 золотых монет, Танобана.

Ekilmagan yerlardan ham hokimlar dehqonlardan majburiy ravishta xiroj solig‘i to‘lashgamajbur qilingan. Ba’zi hollarda xiroj solig‘i hosilning yarmigacha olinardi. Keyinchalik xiroj vatanobona soliqlari pul bilan to‘lanadigan bo‘ldi. Shu sababli ham tanob puli nomli soliq ham ma’lum bo‘ldi. Xudoyorxonning uchinchi hukmronligi yillarida yana bir qancha soliqlar ma’lumbo‘ldi. Xiroj va tanobona kabi soliqlar yiliga 2 marotaba olinadigan bo‘ldi. Bulardan tashqarixalq qo‘shimcha ravishta mirobona (sug‘orish uchun), aminona, ko‘k puli, qo‘sh puli, yaksari (otpuli, baytal puli) 2 tanga miqdorda, qal’a puli, muhrona, ulov puli(harbiy soliq), cho‘p puli,somon puli, meros puli, nikoh puli, tegirmon puli, juvoz puli, bozorlarda joy puli, ruhoniylaruchun ushr yoki dahyak berardi. Dehqonlar hosilni yiG‘ib xirmondan xirojni to‘plaganlaridankeyin sartarosh haqi, mulla haqi, temirchi haqi, etikdo‘z haqi berib yana qarzdor bo‘libqolardi. Yuqoridagi ma’lumotlardan ko‘rinib turganidek, bu soliq va majburiyatlardehqonlarning iqtisodiy erkinligini va turmush sharoitlarini sezilarli darajada cheklagan. Ular o‘zmehnatidan olingan foydani to‘liq o‘zlari foydalanishga imkon topaolmagan. Bundan tashqari,soliq va majburiyatlarning ko‘pligi oddiy xalqning ahvolini yanada og‘irlashtirib, ularniqarzdorlikda ushlab turishning bir usuli bo‘lgan[. Mohinur Ilhomjon qizi., Ilmiy metodik jurnal 2024: 644-645 bet]. A.L.Kunning ma’lumotlariga qaraganda, rasmiy soliqlar quyidagilargan iborat bo‘lgan: natural xiroj yoki o‘ndan bir soliq, zakot–tovarlardan olinadigan savdo solig‘i va hayvonlar hisobidan olinadigan soliq, tarozi solig‘i, daryodan o‘tish uchun soliq, tuz boji yana, maxsus soliqlar ham bo‘lgan.Xonlikda yer va suv hukmron tabaqalarniki hisoblanib, yerga egalik qilishning to‘rtta turi mavjud bo‘lib ular quyidagilar

edi:1. Xiroj yerlar-yer egasining xususiy yerlari. 2. Davlat yoki amlok yerlari–xonga qarashli yerlar-o‘rmonlar, to‘qaylar, yo‘l va ko‘priklar. 3. Xususiy yerlar–xonning maxsus farmoyishi bilan yirik amaldorlarga beriladigan yerlar(suyurG‘ol).4. Vaqf yerlar-diniy tashkilotlar, ya’ni masjid, madrasa va mozorlarga qarashli yerlar. Qo‘qon xonligida soliq yig‘imiga alohida e’tibor qaratilgan. Mirza, amin, sarkor, oqsoqol kabilar soliq ishlari bilan shug‘ullanuvchi shaxslar hisoblangan.Beklik mahalliy viloyat hokimi xazinasi uchun yig‘ilgan bo‘lsa, xossachi xon xazinasi foydasiga olingan. Xon xazinasiga deyarli barcha soliqlar kelib tushardi, lekin ular asosan Qo‘qon shahridagi va uning atrofidagi qishloqlardan yig‘ilgan. Boshqa yerlardan esa xon xazinasiga faqat quyidagilar tushar edi:1. Tovar va hayvonlardan yig‘iladigan zakot. 2. Sirdaryo kechuvlaridan olinadigan boj. 3. Tuzdan. 4. Xossachi joylaridan olinadigan soliq[Q. Zohidjon 2025; 225-bet]. Xonlik xazinasini to‘ldiruvchi eng katta soliq bu donli ekinlardan olinadigan xiroj, poliz ekinlari va bog‘lardan olinadigan tanobona edi. XIX asr 70-yillariga oid adabiyotlarida xonlikda soliqlar asosan ikki xil ko‘rinishda yig‘ib olingan: joylarda xon tomonidan qo‘yilgan beklar vositasida yiG‘ib olinar, yoki joylardagi soliq yig‘ish ishlari ijaraga berilgan. Soliq yig‘ishning ikkinchi ko‘rinishi birinchisiga nisbatan kengroq tarqalgan. Xiroj va tanobona soliG‘ini yig‘ish tartibi quyidagi ko‘rinishda amalga oshirilgan: bek xiroj bilan birgalikda tanobona soliG‘ini yig‘ish uchun sarkorni mirzasi bilan mas‘ul etib tayinlagan. Soliq yig‘ishdan oldin har bir xonadonning hosili tekshirilgan va qancha soliq to‘lashi mumkinligi aniqlangan. Yig‘ilgan soliqdan soliq yig‘ishda qatnashgan askarlar xarajati uchun olingan va qolgan qismi beklik xazinasiga topshirilgan. Belgilangan summadan ortiG‘i bo‘lsa, u ortiqcha summa bek tomonidan shaxsiy xarajati uchun ishlatilgan. Xirojning 20% natura shaklida, qolgani esa asosan pul shaklida olingan.

Tanobona (arabcha-forscha). Bu atama Muhammadalixonning hijriy 1245 (1829-30) yildagi, sayyid Muxammad Xudoyqulixonning hijriy 1282 (1865 -66) yilda, Xudoyorxonning hijriy 1285 (1868-69) yilda va Nasriddinbekning hijriy 1292 (1875) yilda bergan farmonlarida uchraydi. Farmonlarda tanobona, bog‘ot va bedazori vajhidan...‖ deb yozilishiga qaraganda, XIX asrda bu soliq bog‘lar va bedazor yerlardan olingan. Biroq bu soliqning miqdori aniq emas. Tanobona Abdullaxon zamonida (XVI asrda) Buxoroda ham bog̃lardan olingan soliq bo‘lgan. Tanobona xiroj ko‘rinishidan tashqari, butun madaniy ekinlar bilan birgalikda, bog‘lar, xususiy yerlardan, daraxtzorlardan ham olingan. Tanobonaning 80%i xon xazinasiga tushgan. Shu bilan birgalikda, tanobonaning miqdori bir tanobdan 10 tanga, 1 gektardan esa 40 tangani tashkil etgan.

Tanobona solig‘ini aniqlash esa quyidagicha bo‘lgan: sarkor muftiy bilan birgalikda bog‘, bedazorlar va uzumzorlarni kezgan. Ularning birinchisi yerning qanchaligini aniqlasa, ikkinchisi soliqni belgilagan. Sarkor soliqni yig‘ishda ikki, uch yoki ko‘proq marotaba soliq yig‘ilgan. Bu esa xonlikda soliq yig‘ish ishda poraxo‘rlikning kuchayishiga sabab bo‘lgan. Moli bog‘ ot (arabcha–forscha). Bu atama Abdulmuhammadxonning hijriy 1011 (1602- 1603) yilda sayyid Zohidga va sayyid Muhammad Xudoyquli bahodirning hijriy 1282 (1865-66) yilda, Xudoyorxonning hijriy 1285(1868-69) yilda va Nasriddinbekning hijriy 1292 (1875) yilda sayyid Jalolxo‘jaga bergan yorliqlarida uchraydi. Moli bog‘ ot bog‘lardan olinadigan soliq, tanobonaning bir qismi bo‘lgan. Soliq yiG‘uvchi o‘ziga topshirilgan qishloq ustidan mutlaq xo‘jayin hisoblangan. Ekin ekishdan boshlanib, to uni yig‘ib olingunga qadar amlokdor nazorati o‘rnatilgan. Dehqon o‘zining ekinidan uning ruxsatisiz olishi mumkin bo‘lmagan.

Masalan, Mamaxon qishlog‘idagi xonga qarashli yerlardan bir to‘p jo‘xori olganligi uchun bir dehqon amlokdor Eshmuhammad tomonidan chala o‘lik holatiga kelgunicha kaltaklangan va to‘qqiz tanga jarima to‘lashga hukm qilingan. Xonlik xazinasining yana bir muhim manbalaridan biri zakot solig‘i hisoblangan. Zakot solig‘i asosan chorvadorlardan olingan bo‘lib, umumiy mulkning 1/40 qismini tashkil etgan. Turkiston shahri xonlik xazinasi uchun har yili zakot soligi hisobida 35 ming bosh qo‘y yetkazib bergan. Bu hududning o‘troq aholisi esa zakot uchun 5 ming bosh hayvonni xonlik xazinasiga to‘lagan [R. X. Akbarov ., 2015: 72 bet]. Xudoyorxon

davrida butun soliqlar ikkiga bo‘lingan: —xossagi‖ (xonlik) va beklik‖. Qo‘qon va uning atroflaridagi yerlardan tushadigan soliqlar bevosita xossagi soliqlar bo‘lib, sarkorlar tomonidan yig‘ilib, xonlik xazinasiga topshirilgan.Bekliklarda esa bevosita beklik xazinasiga yig‘ilgan. XIX asr 70-yillarida yuqorida aytilgan ikki soliqdan tashqari barcha soliqlar xonlik xazinasi foydasiga olingan. Bular: do‘kon puli, saroy puli, omborlar puli, nikoh puli, egasiz mulklardan olinadigan pullar edi. Non puli, ya‘ni xiroj Toshkent Rossiya tomonidan bosib olingunga qadar beklik ixtiyoriga ko‘ra natura yoki pul shaklida olinar va hosilning asosan 1/5 qismini tashkil etardi. Xudoyorxon hukmronligining so‘nggi davrida tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi va xonlik xazinasining pulga ehtiyoji oshishi munosabati bilan xiroj ham pul shaklida olinadigan bo‘ldi. Xirojning bo‘linish shakli va miqdori quyidagicha bo‘lgan: xirojning 80% asosan xonlik xazinasiga, qolgan 20% beklik xazinasi uchun bo‘lingan. Har bir tanob yerdan 10 tanga, 1 gektar yerdan esa taxminan 40 tanga xiroj uchun soliq to‘langan. Tanobona solig‘i ham qishloq xo‘jaligi solig‘i bo‘lib, dastlab, tanob o‘lchovini aniqlab olsak. Tanob 60X60 metr bo‘lib, 36002 ni tashkil etgan. Ana shu ko‘rsatilgan miqdordagi yerdan tanobona solig‘i olingan. Qo‘qon xonligi hukmronligining oxirgi yillarida tanob o‘lchovi har ikki uch yilda bir marotaba muftiy va xon mirzalari tomonidan o‘tkazib turilgan. Tanob solig‘i har yili bahor oylarida yig‘ib olingan. Tanobona solig‘i miqdori ekin turiga bog‘liq bo‘lib, asosan quyidagi miqdorda bo‘lgan:

1. Beda (yo‘ng‘ichqa) ekilgan har bir tanob yerdan – 1 rubl (5 tanga);
2. Mevali bog‘larning har bir tanobidan – 2 rubl 10 tanga);
3. Terak, qayrag‘och ekilgan yerlarning har tanobidan – 50 kopeeyk (tiyin);
4. Uzum ekilgan yerlarning har tanobidan – 1 rubl;
5. Piyoz, sabzi ekilgan yerlarning har bir tanobidan 2 rubl tanobona solig‘i olingan [I. Kuzikulov., 2014: 30-bet].Yerdan olinadigan asosiy soliq xiroj hisoblanib, sharoitga qarab 1/3, 1/4 va 1/5 miqdorida belgilangan. Asosiy soliqlardan yana biri tanob (tanobona) bo‘lib, u bog‘lar va bedazorlar kabi yerlaridan olingan. Tanobnmg miqdori aniq belgilanmagan. Tanob miqdori vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib turgan. Qo‘qon xonligida XIX asming o‘rtalarida rezavor mevali yerlardan va bog‘laming har tanobidan 3 tangadan 11 tillagacha soliq olingan. Xonlikda aholidan olinadigan zakot solig‘i 40 tillodan ortiq mablaG‘ va chorva mollari mavjud bo‘lgan shaxslardan 1/40 miqdorda xon xazinasiga undirilgan. Chet eldan kelgan savdo karvonlaridan olinadigan zakot miqdori 2,5 % ga, yahudiy va xristianlar tovarlaridan olinadigan zakot esa 5 % ga teng bo‘lgan. Chorvadorlardan olinadigan tutun puli kabi soliqlar ham xon xazinasiga yig‘ilgan. Umuman olganda, adabiyotlarda o‘tin puli, kechuv puli, ko‘mir puli kabi 90 tadan ortiq soliq turlari bo‘lganligi keltirilgan. Lekin, xonlik aholisining barchasi shu soliqlarga birday tortilgan, deb bo‘lmaydi. Soliq. Xonliklarda raiyat (dehqon, chorvador, hunarmand, savdo–garlar)ga turli–tuman soliqlar solingan, turli majburiyatlarga – kanal va ariqlar qazish, ularni tozalash, mudofaa inshootlarini qurish va boshqa ishlarga majbur etilgan.

Soliq turlari

xiroj (yerdan olingan hosilning beshdan bir qismi);

zakot (chorvador va savdogarlar uchun molning qiriq dan bir miqdorida);

tamg‘a (hunarmandlar va do‘konlar maxsus soliq to‘la gan);

taxti joy – tagjoy (o‘z mahsulotlarini ijaraga olingan do‘konda sotuvchilar uchun); juzya (boshqa dinga mansub savdogarlar o‘z mahsu lot i ning besh dan bir qismini to‘lagan);

ixrojot (saroy xarajatlarini ta’minlash uchun yig‘ila digan soliq); qo‘nalG‘a (elchilar, amaldorlar, choparlarni tekinga meh mon qilish);

tarixiy manbalarda qayd etilishicha, xonliklarda 60 dan 90 gacha turdagi soliqlar undirilgan[Q. Usmonov M. Sodiqov S. Burxonova., 2016:182 bet].

Qo‘qon xonligidagi soliq tizimi quyidagi o‘ziga xos jihatlarga ega edi: Murakkablik va ko‘plik: Soliqlar soni 30 dan ortiq bo‘lib, ular aholining barcha qatlamlarini (dehqon, chorvador, hunarmand va savdogar) qamrab olgan. Aholining og‘ir iqtisodiy holati: Soliqlar miqdori (ayniqsa, Xudoyorxon davrida) hosilning yarmi yoki undan ko‘p qismini tashkil etgan. Bu

dehqonlarni qashshoqlikka yetaklagan. Adolatsizlik va suiiste’molchilik: Soliq yiG‘uvchi amaldorlarning (aminlar, zakotchilar) o‘z manfaati uchun ortiqcha pul undirishi odatiy holga aylangan. Siyosiy oqibatlar: Soliqlarning haddan tashqari ko‘payishi xalqning sabr kosasini to‘ldirgan. Aynan shu omil 1873–1876-yillardagi mashhur “Po‘latxon qo‘zG‘oloni” va xonlikning inqirozga yuz tutishiga asosiy sabab bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mohinur Ilhomjon qizi NamDU Universiteti Tarix fakulteti 2-kurs magistratura talabasi maqolasi. XVIII -XIX. asrlarda Qo‘qon xonligida soliq tizimi. Ilmiy metodik jurnal 644-645 bet.

2. Q. Zohidjon NamDU tarix yo‘nalishi talabasi maqolasi” Qo‘qon xonligida soliq va majburiyatlar”. Conference on the role and importanceof science in the modern worldVolume 02, Issue 1, 2025 225-bet.

3. R. X. Akbarov Qo‘qon xonligi tarixi Farg‘ona 2015. 72-bet.

4. I. Kuzikulov Qo‘qon xonligi tarixi Namangan nashriyoti 2014. 30-bet.

5. Q. Usmonov M. Sodiqov S. Burxonova O‘zbekiston tarixi “Iqtisodi moliya” nashriyoti Toshkent 2016. 182 bet

XORAZMSHOHLARNING YUKSALGAN DAVRI: ALOUDDIN TAKASHNING HUKMRONLIGI DAVRI

O‘tamuratova Laylo Aminboy qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
2-kurs talabasi
otamurotovalaylo06@gmail.com
+998 99 065 64 06

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazmshoh Takash hukmronligi davrida Xorazm davlatining siyosiy, harbiy va iqtisodiy rivojlanishi tahlil qilinadi. Unda Takashning davlatni mustahkamlash yo‘lidagi faoliyati,hududlarni kengaytirish siyosati hamda Markaziy Osiyodagi o‘rni yoritilib beriladi. Shuningdek, uning ichki va tashqi siyosati natijasida davlat qudratining oshishi hamda keyingi davrlarga ta‘siri ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Xorazmshoh Takash, Xorazmshohlar davlati, Charmanyop, qipchoq, G‘uriylar sulolasi, feodal davlat, iqto, markazlashgan davlat.

Аннотация: В данной статье анализируется политическое, военное и экономическое развитие государства Хорезмшахов в период правления Хорезмшаха Текеша. Освещается деятельность Текеша по укреплению государства, его политика по расширению территорий и его роль в Центральной Азии. Также раскрываются особенности его внутренней и внешней политики, их влияние на рост могущества государства и значение для последующих периодов.

Ключевые слова: Хорезмшах Текеш, государство Хорезмшахов, племя Чарманёп, кипчаки, династия Гуридов, феодальное государство, икта, централизованное государство.

Annotation: This article analyzes the political, military, and economic development of the Khwarazmian state during the reign of Khwarazmshah Tekish. It details Tekish’s activities aimed at strengthening the state, his policy of territorial expansion, and his role in Central Asia. Additionally, his internal and external policies, their contribution to increasing state power, and their impact on subsequent periods are highlighted.

Key words: Khwarazmshah Tekish, the Khwarazmian state, the Charman–yop tribe, Qipchaks, the Ghurid dynasty, feudal state, iqta, centralized state.

Xorazmning mustaqil davlat sifatidagi ravnaqi, hududlarining benihoya kengayib borishida Alovuddin Takashning o‘rni va roli katta bo‘lgan.

Uning hukmronlik davrida (1172-1200) Xorazm vohasida katta ijobiy o‘zgarishlar yuz berdi. Yangidan qad rostlagan shaharlarning obodonlashuvidan tashqari ularning savdo-sotiq,

hunarmandchilik, karvon savdosi bobidagi dovrug‘i yanada ortdi, qishloq xo‘jaligi, ziroatchilik tarmoqlari rivojlandi, ko‘plab kanallar, suv inshoatlari barpo etildi. Takash va Muhammad Xorazmshohlarning katta qo‘shin tuzib boshqa mamlakatlar, ellarni bosib olish, ularni o‘z tasarruflariga kiritish borasida olib borgan ko‘p yillik istilochilik yurishlari, bir tomondan, xorazmshohlar saltanati shuhratini oshirib, uning hududlarini benihoya kengaytirishga olib kelgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan esa, bu hol pirovard oqibatda bu davlatning chuqur ichki tushkunlikka, tanazzulga yo‘liqishiga ham sabab bo‘ladi. Jumladan, Takash XII asrning 80-90-yillardagi istilochilik yurishlari davomida Saraxs, Nishopur, Ray, Marv kabi muhim shaharlarni o‘z tasarrufiga olgan. Takash vafotidan so‘ng davlat hukmdori bo‘lgan Alovuddin Muhammad Xorazmshoh davrida ham mamlakat hududlari kengayishda davom etadi [1].

Xorazmshohlarning zabardast siyosiy kuch sifatida ro‘yobga chiqa olmaganliklarining bosh sabablaridan biri bu ichki nizolarga barham bera olmaganliklaridir. Chunonchi, El Arslondan so‘ng uning o‘g‘illari Aloviddin Takash va Sultonshoh Mahmud o‘rtasida 20 yildan ortiq vaqt davomida taxt uchun kurash ketadi. Har ikkovi ham to‘g‘rid an-to‘g‘ri qoraxitoylarga, goh Xurosondan Shimoliy Hindistongacha bo‘lgan hududda hukmronlik qilib turgan G‘uriylar sulolasiga, goh esa Xuroson amirlariga suyanib holda o‘zaro kurash olib boradilar. Biroq bundan biron–bir naf chiqmaydi, na sulola, na Xorazm yuksaladi. Faqat Sultonshoh vafotidan so‘nggina (1193-yil) Takash yakka hukmdor sifatida keng qamrovli siyosat yuritish imkoniga ega bo‘ldi. 1194-yili u G‘arbiy Eronning aksar qismini bo‘ysundirdi, keyin Kermonda ham uning nomiga xutba o‘qiladi. Hukmronligi so‘nggida u hatto Bag‘dodni – xalifalik poytaxtini zabt etishga ham yaqinlashadi. Ammo yurish chog‘ida, 1200 yilning yozida, yo‘lda vafot etadi. Undan qolgan meros – Turkiston va Eronni o‘z ichiga olgan saltanat vorisi Aloviddin Muhammad (1200-1221) chiqadi.

Takash, El-Arslon, Sulton Muhammad va xorazmshohlarning boshqa namoyandalari ham keng bilimli, she’r va san’atni qadrlovchi bo‘lganlar, nazmda ijod qilganlar. Takash esa ayniqsa ud chalishni o‘rgangan.

Turkon xotun aslida qipchoq urug‘laridan biriga mansub bo‘lib, o‘z vaqtida Takash qipchoqlarni o‘ziga oG‘dirish niyatida unga, qipchoq xonining qiziga uylanadi. Vaqti kelib Turkon xotun ko‘magi qipchoqlar xorazmshohlar saltanatida katta mavqe kasb etishlarini u hayoliga keltiribdi deysizmi [2].

Takash jangovar jangchi suvoriylar izlab qipchoqlar huzuriga boradi. Qipchoqlar xoni Jonkishi Turkon xotinning qiziga uylanadi. Qipchoqlarning Bayot qabilasidan bo‘lgan bu qiz o‘zi bilan birga Xorazmga uroniylar,qarluqlar,uG‘raklar va xalajlar singari yirik turk qabilalarini boshlab keladi.

Xorazmshohlar qo‘shini o‘z zamonasi uchun g‘oyatda kuchli hisoblanar va o‘z davrining eng yaxshi qurollari bilan jihozlangan edi. Bu qo‘shinlarda odatdagi qurollardan tashqari qamal mashinalari ham bo‘lgan.Bular orasida harakatchan minoralar, taranlar, hujum narvonlari ajralib turgan. Z.M. Buniyodov bular Takash yorlig‘iga ko‘ra, “Olovdan dahshatliroq, shamoldan ko‘ra tezroq edi”, deydi.

Takash davlati harbiy feodal davlati edi. Uning doimiy xizmatdagi qo‘shinlari 150 ming kishidan iborat bo‘lgan.Yana zaxirada ham 200 ming atrofida qo‘shin bo‘lib, uni bir necha kun mobaynida to‘plash mumkin edi [3].

Muntazam armiyadan tashqari,yana Xorazmshohlarning shaxsiy gvardiyasi ham bo‘lgan. Shaxsiy gvardiya Tekesh tomonidan tashkil etilgan. Sulton Muhammadning shaxsiy gvardiyasida 10 mingdan ortiq otliq navkarlar xizmat qilganlar. Ular shoh oilasi hamda saroy a’yonlarini muhofaza qilganlar. Muntazam armiyada hamda shaxsiy gvardiyada xizmat qilgan navkarlarga va harbiy boshliqlarga davlat tomonidan haq to‘langan, foydalanish uchun iqto tariqasida yer ajratib berilgan [4].

Buyuk Xorazmshohlar davrida ilgari cho‘lga aylangan Charmanyop vohasida madaniy bo‘shliq tiklanib, Shoh-sanam, Zmuxshir, Govurqal’a, Devqal’a, Qal’aliqir kabi qadimiy shahar

va istehkomlar qaytadan jonlanib ketadi. Katta Charmanyop kanalining suv bilan ta’minlanishi qudratli markazlashgan davlat borligidan dalolat beradi [5].

1200-yilda Takash ko‘p minglik qo‘shin bilan arab xalifaligi markazi Bag‘dodga hujum boshladi.Biroq bu yurish davrida Takash kasallanib, 3–iyulda vafot etadi. Xorazmshohlar taxtini uning o‘g‘li Alouddin Muhammad egallaydi (1200-1220-yy) [6].

Xulosa qilib aytganda, Xorazmshoh Takash davri Xorazm davlatining siyosiy va harbiy jihatdan yuksalish bosqichi hisoblanadi. Bu davrda davlat hududi kengayib, markaziy hokimiyat mustahkamlandi hamda Xorazm mintaqadagi eng kuchli davlatlardan biriga aylandi. Takash o‘zining qat’iy siyosati, harbiy yurishlari va diplomatik faoliyati orqali davlatning nufuzini oshirdi.

Shu bilan birga, uning hukmronligi davrida olib borilgan uzluksiz urushlar kelajakdagi siyosiy murakkabliklar uchun ham zamin yaratdi. Takash vafotidan so‘ng taxtga o‘tirgan Alouddin Muhammad davrida davlat yanada kengaydi, ammo ichki va tashqi ziddiyatlar kuchaya boshladi.

Demak, Takash davri Xorazmshohlar davlatining eng muhim va burilish davrlaridan biri bo‘lib, uning siyosati keyingi tarixiy jarayonlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Q. Usmonov, M. Sodiqov, S. Burxonova. O‘zbekiston tarixi. 122-123-b.
2. Azamat Ziyo. “O‘zbekiston davlatchiligi tarixi’’. 136-137-140-147-b.
3. R. Shamsutdinov, Sh. Karimov. “Vatan tarixi’’ 1-kitob. 212-213-b.
4. Matyoqub Matniyozov, Abdulla Sotliqov. “Jahon tarixi va ma’daniyatida Xorazm’’. 31-b.
5. Iso Jabborov. “Buyuk Xorazmshohlar davlati’’. 100-b.
6. Matyoqub Matniyozov, Yarash Ollamov, “Xorazm davlatchiligi tarixi’’. 112-b.

XVI-XIX ASRLARDA XIVA XONLIGINING DIMLOMATIYASI VA SAVDO ALOQALARI

Qorliyev Mohir Fahriddin o‘g‘li
UrDPI tarix yo‘nalishi
2-bosqich talabasi
+99893 772 99 59
moxirbekqorliyev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVI-XIX asrlarda Xiva xonligining tashqi siyosati, diplomatiq aloqalari hamda savdo munosabatlari tahlil qilinadi. Xonlikning qo‘shni davlatlar va yirik imperiyalar bilan olib borgan diplomatik aloqalari, elchilik almashinuvi va savdo karvon lari orqali o‘rnatilgan iqtisodiy munosabatlar yoritib beriladi. Shuningdek, Xiva xonligining Markaziy Osiyo, Eron, Rossiya va boshqa hududlar bilan savdo yo‘llari, savdo mahsulotlari hamda savdoning xonlik iqtisodiy hayotidagi o‘rni haqida ma’lumotlar beriladi.

Аннотация: В данной статье анализируются внешняя политика, дипломатические и торговые отношения Хивского ханства в XVI-XIX веках. Особое внимание уделяется дипломатическим отношениям ханства с соседними государствами и крупными империями, обмену посольствами и экономическим связям, устанавливаемым посредством торговых караванов. Также представлена информация о торговых путях Хивского ханства с Центральной Азией, Ираном, Россией и другими регионами, товарах торговли и роли торговли в экономической жизни ханства. Исследование выявляет значение Хивского ханства в региональной политике и торговых системах.

Annotation: This article analyzes the foreign policy, diplomatic relations, and trade relations of the Khiva Khanate in the 16th–19th centuries. The Khanate's diplomatic relations with neighboring states and large empires, the exchange of embassies, and economic relations established through trade caravans are highlighted. It also provides information about the Khiva

Khanate's trade routes with Central Asia, Iran, Russia, and other regions, trade products, and the role of trade in the economic life of the Khanate. The research reveals the significance of the Khiva Khanate in regional politics and trade systems.

Kalit so‘zlar: Xiva, Buxoro, Eron, Rossiya, Astraxan, Ollaqulixon, Raximxon I, Fenrex, Efremov, talpak, ipak, buxorchi.

Ключевые слова: Хива, Бухара, Иран, Россия, Астрахань, Оллакулихан, Рахимхан I, Фенрех, Ефремов, талпак, шелк, Бухара.

Keywords: Khiva, Bukhara, Iran, Russia, Astrakhan, Ollaqulikhan, Rakhimkhan I, Fenrekh, Efremov, talpak, silk, Bukhara.

Asosan Xiva xonligiga 1512-yilda ko‘chmanchi o‘zbeklarning Berka sulton avlodidan bo‘lgan Elbarsxon asos solgan. XVI–XIX–asrlarda Markaziy Osiyodagi siyosiy davlatlardan biri bu Xiva xonligi hisoblanadi. Bu davrda xonlik nafaqat ichki siyosiy hayoti, balki tashqi aloqalari orqali ham mintaqa tarixida muhim o‘rin egallagan. Xiva xonligi geografik jihatdan muhim savdo yo‘llari chorrahasida joylashganligi sababli turli davlatlar bilan diplomatik va savdo munoabatlarini rivojlantirga. Ayniqsa, qo‘shni Buxoro va Xiva xonliklari, Eron, Rossiya, Usmonli davlati hamda boshqa davlatlar bilan savdo aloqalarini o‘rnatgan.

XVI asrning oxiriga kelib Amudaryo asosiy o‘zanining o‘zgarishi Xorazmning tashqi savdo aloqalariga ham ta’sir etdi. Xorazmning ilgarigi savdo markazlari o‘z ahamiyatini yo‘qota borib, Rossiya bilan savdo aloqalarida Volganing quyi oqimlari orqali o‘tgan yo‘llar katta ahamiyat kasb eta boshladi. Astraxanda Xivalik savdogarlarga imtiyozlar berilgan bo‘lib, ular rus savdo yarmarkalarida ishtirok etib turganlar. XVIII asrning o‘rtalaridan boshlab, Orenburg shahriga asos solingach Xiva savdogarlari Uralbo‘yi orqali savdo-sotiqni yanada jonlantirdilar. Xivadan Rossiyga paxta matolar, mevalar, qimmatbaho toshlar, qog‘oz mahsulotlari, parcha va buyum shaklidagi ipak va yarim ipak matolar, gilamlar, tuya junidan matolar, qisman qorako‘l, guruch, sayg‘oq (kiyik) shoxi, kashmir matosi kabi mahsulotlar olib borilgan. Rossiyadan Xivaga oltin va kumush tangalar, mis, cho‘yan, temir va boshqa metallar, paxta, ipak va yung matolar, bo‘yoqlar, shaker, choy, billur idishlar, oshlangan teri kabi mahsulotlar keltirilgan. [Б. Эшов, Ўзбекистон давлатчилиги ва бошкарув тарихи, Тошкент – 2012, 353–354–б]. Menimcha ham bu savdo aloqalari ikki davlat o‘rtasidagi aloqalarning yahshilanishi va savdoning yanada jonlanishida yordam beradi. Bundan tashqari Xiva xonligining mahsulotlari chetga eksport qilinishi orqali ham xonlikning iqtisodiy ahvoli yuksalgan.

Xiva xonligining diplomatik aloqalarida Eron bilan bo‘lgan munosbatlar ham katta ahamiyatga egadir. Ayniqsa XIX asrda bevosita Eron va Xiva xonligi o‘rtasida bevosita elchilik aloqalari rivojlangan. Xivadagi Qo‘ng‘irotlar (1770-1920) va Erondagi qojorlar sulolasi (1796-1925) tarixidagi o‘xshash siyosiy tarix ham ahamiyat kasb etgan. Bularning natijasida ingiliz va rus hukumatining Xiva va Eron aloqalariga aralashuvi singari masalalarni ko‘rsatish mumkin. Bu vaqtda Xiva xonligining Eron shoxlari bilan munosabati murakkab va ziddiyatli edi. ‘‘Tarixi Turkiston’’da Muxammad Rahimxon I ning qo‘shni davlatlar bilan munosabtlariga baho berilar ekan, ‘‘Eron shoxlari bilan ham har vaqt mojorolari bo‘lib, Astrobod taraflariG‘a qo‘shin yuborar edi’’, – deb ko‘rsatiladi. [Н. Аллаева, «Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алокалари», (XVI – XIX асрлар), Тошкент “Akademnashr “, 2019, 247-248-б]. Eron bilan bo‘lgan diplomatik aloqalarning o‘rni katta. Bu aloqalar orqali ikki davlatning o‘rtasidagi munosabatlar bir tomondan yahshilansa, yana bir tomondan elchilar almashinuvining natijasida ikki davlat bir birining tarixi va iqtisodiy ahvollaridan xabardor bo‘lgan.

Xiva xonligining savdo-iqtisodiy aloqalarining jadal rivojlanishiga sabab bir tomondan, Xiva xonligi hududining O‘rta Osiyo savdogarlari va Haj safariga boruvchilarning Kaspiy dengizi orqali muqaddas Макка va boshqa shaharlarga o!tish manzilgohiga aylanganligi, ikkinchidan esachet davlatlar bilan savdo-sotiqni rivojlantirish davlat xazinasiga daromad keltirayotganligi sabab bo‘ldi. Xiva –Buxoro munosabatlari har doim ham silliq kechmadi. Bu holat keyincbalik ham davom etdi. Chunonchi, ularning manfaati Marv viloyatida ham to‘qnash

keldi. Chunki Marv O‘rta Osiyo davlatlarini Eron bilan bog‘lovchi muhim savdo yo‘li ustida joylashgan edi. Shuning uchun ham XIX asrning birinchi yarmida bu ikki davlat o‘rtasida bir necha bor o‘zarourushlar yuz berdi. Chunonchi, Muhammad Rahimxon I 1822-yilda Marvni Buxorodan qaytarib oldi. Shundan keyin ham Marv uchun kurash to‘xtamadi. Ikki davlat o‘rtasida bir necha bor yuz bergan urushlardan so‘ng, nihoyat, 1845-yilda Xiva xonligi Marvni uzil-kesil o‘ziga qo‘shib oldi. Biroq munosabatlar qanchalik keskin bo‘lmasin, o‘zaro savdo aloqalari to‘xtab qolmadi. 1812-yilda Xivaga Eron va qozoqlarning O‘rta juz xonligidan elchilar kelishdi. Ular bilan davlat chegaralari xavfsizligi va savdo-sotiq masalalarida kelishuvga erishildi.[U. Jo‘rayev, Q. Usmonov, G. Jo‘rayeva, N. Norqulov, O‘zbekiston tarixi, “O‘qituvchi” NMIU, Toshkent–2019, 99-100-b].

XIX asrda Xiva xonligiga yashirin tarzda ingiliz elchilari ham kelib turgan. Xususan Ogahiyning “Riyoz-ud-davla” asarida 1840-yilning 3-avgustida Rossiyaga qaytarib yuborilgan 418 ta rus bandillari orasida ingilizdin elchisi bo‘lib kelgan bir soxib kishi haqida yozadi. Bu josus elchi kapitan Richmond Shekispir edi. U Angliyaning Hirotdagi elichixonasi a’zosi bo‘lib, Hirot hokimidan Olloqulixonga xat olib kelgandi. Rus manbalarida yozilishicha, bu xatda Rossiyaning general Pervoskiy boshliq qo‘shinlari mabodo Xivani bosib olsa, ruslar Afg‘onistonga ham hamla etishlari mumkinligidan katta qo‘rqinch borligi bayon etilgan. Shu boisdan Hirot hokimi Ollaqulixondan rus bandilarini tezroq ozod etib, yurtiga yuborishini iltimos qilgan. Ollaqulixon bu xatdagi barcha ma’lumotlarni e’tiborga oldi. Ogohiy ana shu xatni olib kelgan kapitan Richmond Shekispirni 1840-yilning 12–iyunida Xivaga kelgani va avgust oyida rus asirlariga qo‘shilib, Rossiyaga ketgani haqida yozgandi. [А. Отамуродова, О. Абдурахимов, Хива Элчилари, «Tafakkur qanoti» Тошкент – 2015, 125-126 б]. Bu aloqalar orqali ikki davlat ham o‘z manifatlarini ko‘zlagan. Asosan Xiva xonligi u orqali Rossiya ta’siriga qarshi muvozanat yaratishga harakat qilgan. Lekin bu munosabatlar mustahkam ittifoqqa aylana olmagan.

Xiva xonligining savdo-sotiq aloqalarini bir necha chet ellik sayyoh va elchilar tarif berib o‘tishgan. Jumladan, M.V.Fenrex XVI asrning ikkinchi yarimidagi rus elchilik hujjatlariga tayanib Qozon shahrida doimiy savdo olib borgan turli mamlakat savdogarlari qatorida xivaliklarni ham tilaga olgan. XVIII asrning 70-yillarida turli sharq davlatlariga sayohat qilgan F.Efremov xivaliklarning Eron va Buxoro shaharlarida savdo olib borganliklari haqida ma’lumot bergan. Xiva xonligining Rossiya bilan savdo qiluvchi savdogarlari “kolochi”, Buxoro, Eron, Afg‘oniston bilan savdo qiluvchilari esa “buxorchi” deb atalgan. 1647-yil oktyabrida Xivada bo‘lgan rus savdogari Ivashka qizilboshi yerlarida Xivaga savdo-sotiq uchun kelgan xurosonlik savdogarlar haqida ma’lumot bergan. Buxoroda savdo olib borgan xorazmlik savdogarlarning u yerda maxsus karvonsaroylari bo‘lib, ular “urganji karvonsaroylari” deb atalgan. XIX asrning 60-yillarida Qo‘qon xonligida bo‘lgan M. Mixaylovning ma’lumotlariga ko‘ra, Namangan bozorlarida qo‘y terisidan tayyorlangan Xiva telpaklariga talab katta bo‘lgan va ular bozorlarda yuqori narxlarda sotilgan. [Н. Аллаева, «Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алокалари», (XVI-XIX асрлар), Тошкент “Akademnashr”, 2019, 358, 368, 379 б]. Menimcha sayyohlar va elchilar qoldirgan ma’lumotlar Xiva xonligi Markaziy Osiyoda muhim savdo markazlaridan biri bo‘lganini, uning turli davlatlar bilan iqtisodiy aloqalari mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu manbalar Xiva xonligining savdo va iqtisodiy hayotini o‘rganishda muhim tarixiy dalil hisoblanadi.

Xulosa qilib aytagnda XVI-XIX asrlarda Xiva xonligi Markaziy Osiyoda muhim siyosiy va iqtisodiy markazlardan biri bo‘lib, uning diplomatiyasi va savdo aloqalari davlat taraqqiyotida muhim rol o‘ynagan. Xonlik qo‘shni davlatlar va uzoq mamlakatlar bilan siyosiy hamda iqtisodiy munosabatlarni yo‘lga qo‘yish orqali o‘z manfaatlarini himoya qilishga intilgan. Xorijiy sayyohlar va elchilar qoldirgan ma’lumotlar ham Xiva xonligining xalqaro aloqalari rivojlanganini ko‘rsatadi. Umumman olganda, XVI–XIX–asrlarda Xiva xonligining

diplomatiyasi va savdo aloqalari davlatning siyosiy barqarorligi, iqtisodiy rivoji hamda xalqaro maydondagi o‘rnini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Б. Эшов. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошкарув тарихи. – Тошкент: 2012, 353-354 б.

2. Н. Аллаева. «Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алокалари», (XVI-XIX асрлар). – Тошкент: “Akademnashr “, 2019, 247-248 б.

3. U. Jo‘rayev, Q. Usmonov, G. Jo‘rayeva, N. Norqulov. O‘zbekiston tarixi, “O‘qituvchi” NMIU. – Toshkent. 2019, 99-100-b.

4. А. Отамуродова, О. Абдурахимов. Хива Элчилари, “Tafakkur qanoti” –Тошкент. 2015, 125-126 б.

5. Н. Аллаева. «Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алокалари», (XVI-XIX асрлар), – Тошкент: “Akademnashr”. 2019, 358, 368, 379 б.

XIX ASRDA BUXORO AMIRLIGIDA ME’MORCHILIK TARAQQIYOTI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Raximov Islomjon Ixtiyor o‘g‘li
UrDPI 3-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998937419949
raximovi923@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asrda Buxoro amirligida me’morchilikning rivojlanish jarayonlari, uning asosiy yo‘nalishlari hamda o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Mang‘itlar sulolasi davrida barpo etilgan me’moriy inshootlar, ularning funksional va estetik jihatlari hamda turar joy me’morchiligining an’analari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Buxoro amirligi, me’morchilik, manG‘itlar, madrasa, saroy, sardoba, karvonsaroy, turar joy, hovli, arxitektura.

Аннотация: В данной статье рассматриваются процессы развития архитектуры Бухарского эмирата в XIX веке, её основные направления и характерные особенности. Освещаются архитектурные сооружения эпохи мангытов, их функциональные и эстетические аспекты, а также традиции жилой архитектуры.

Ключевые слова: Бухарский эмират, архитектура, мангыты, медресе, дворец, сардоба, караван-сарай, жилые дома, двор, архитектурное наследие

Abstract: This article analyzes the development of architecture in the Bukhara Emirate during the 19th century, its main directions, and distinctive features. It highlights architectural structures built during the Manghit dynasty, their functional and aesthetic aspects, as well as traditions of residential architecture.

Keywords: Bukhara Emirate, architecture, Manghit dynasty, madrasa, palace, sard oba, caravanserai, residential buildings, courtyard, architectural heritage

Madaniy jarayonlarning bir yo‘nalishi bo‘lmish me’morchilik o‘zida tarix, san’at, ijtimoiy voqealar natijasi, davr ma’rifati va bilimlar darajasini ifoda etadi. XIX asrda O‘rta Osiyo xonliklarida arxitektura inshootlari turlari yanada takomillashdi. Buning natijasida ko‘plab jamoat binolari, jumladan, karvonsaroylar, ko‘prik, sardoba, hammom, savdo rastalari qurila boshladi, Monumental binolarning tarxi, qiyofasida o‘zgartishlar yuz berdi. Monumental arxitekturada, bir tomondan avval ishlab chiqilgan kompozitsion sxemalar izidan borish, ikkinchi tomondan esa maxalliy o‘ziga xoslikning namoyon bo‘lishi, ko‘zga tashlanadi [1].

Shu jumladan, mang‘itlar davrida ham Buxoro amirligida me’morchilik va arxitektura ishlari ma’lum darajada bo‘lsa, ham rivoj topdi. Mang‘it hukmdorlari amirlik hududida nodir me’moriy inshootlarni qurish bilan birgalikda, ilm-fan rivojiga ham hissa qo‘shdi.

XVIII asr ikkinchi yarmi XIX asr O‘rta Osiyo, xususan Buxoro amirligi me’merchiligida o‘ziga xos davr hisoblanadi. Garchi bu davrda mamlakatda Amir Temur va temuriylar hamda shayboniylar davridagidek oliy sifatli me’moriy inshootlar ko‘p qurilmagan bo‘lsa-da, ijtimoiy binolar qurilishi to‘xtab qolmadi va qurilayotgan binolarda uslubiy o‘ziga xoslik ko‘zga tashlanadi. Buxoro, Qarshi, Samarqand, Shahrisabz,, G‘uzor, Kattaqo‘rg‘on va amirlikning boshqa bir qancha shaharlarida ko‘plab masjid va madrasalar barpo etildi [2].

Me’morchilikning rivojlangan yo‘nalishlari savdo-sotiq bilan bog‘liq inshootlar qurilishi ham ko‘zga tashlanadi. Amirlik poytaxti Buxoroda va boshqa shaharlarda ko‘plab ixtisoslashgan yopiq bozorlar mavjudligi, shaharlarda karvonsaroylar sonining mutassil oshib borishi, savdo yo‘llari bo‘yida rabotlar, sardobalar qurilishi fikrimizning dalilidir. Ular ichida XIX asr o‘rtalarida amir Nasrullo tomonidan Buxoro–Qarshi yo‘lida qurilgan Kidqir sardobani, Qarshi-Oqrabot-Termiz yo‘lida bir nechta rabotlarni aytib o‘tish mumkin [3].

Xususan, mang‘itlar davrida amirlik hududida turli me’moriy inshootlar qurildi. Ushbu madrasa, masjid, sardoba, xonaqoh, karvonsaroy, bozor va hammomlar xalq uchun beminnat xizmat qildi. Hozirda ham ushbu obidalar millionlab, sayohatchilarni o‘ziga jalb qilyapti. Hattoki, Buxoro amirlarining chet davlatlarda ham qurdirgan saroy;ari mavjud. Bunday inshootlardan quyidagilarni ko‘rishimiz mumkin.

Mohi Xossa saroyi. Buxoro amirligining manG‘it sulolasiga mansub amirlari Amir Nasrullo (1826-1860), Amir Muzaffar (1860-1885), Amir Abdulahad (1885 1910), Amir Olimxon (1910-1920)lar tomonidan qurilgan. Amir Abdulahad davrida me’moriy inshootning katta qismi bunyod etildi. Sitorai Mohi Xossa saroyining qurilishi yangi tarix davriga, Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining protektoratligi davriga to‘g‘ri keladi. Me’moriy inshootning qurilishida bir qator ashyolar ishlatilgan: G‘isht (xom va pishgan), faner, yog‘och ayniqsa tut va yonG‘oq daraxti, marmar, oyna, tunuka, tosh, cho‘yan, temir va boshqalar. Uning dastlabki imoratlari Amir Nasrullo hukmronligi davri (1826–1860-yillar) qurilgan. Biroq bu yerda saroy va hushmanzara bog‘ barpo etish Amir Abdulahadxon hukmronligi davrida (1885-1910-yillar) boshlangan [3].

Karmana saroyi. Karmana Zarafshon daryosi bo‘yida joylashganligi, xushmanzara, xushhavo shahar bo‘lganligi tufayli deyarli barcha manG‘it amirlarining diqqat markazida bo‘ldi. O‘sha davr qoida–qonunlariga binoan, Karmana begi Buxoro amirining taxt vorisi sanalib, valiahd hisoblangan. Shuning uchun Karmana Buxoro amirlarining norasmiy ikkinchi poytaxti bo‘lib qoldi. Abdulahad barpo etgan saroylar, afsuski, sho‘ro davrida asossiz buzib tashlandi.[5]

Jeleznavodsk saroyi. Buxoro amirining saroyi – Rossiyaning Jeleznovodsk shahridagi ikki qavatli sharqona saroy. Buxoro amirligi hukmdori Abdulahadxon tashabbusi va rus imperatori Nikolayning ruxsati bilan 1907-yildan boshlab qurila boshlangan va Olimxon hukmronligi davrida, 1912-yili qurib bitkazilgan. Amirning Rossiyadagi ikkinchi yirik qarorgohi. Hozirda u Rossiyaning Federal ahamiyatga ega memoriy yodgorligidir. Markaziy Osiyo hududida temiryo‘l o‘tkazilgandan so‘ng, Abdulahadxon yoz oylarini Kavkaz va Qrimda otkazishga odatlanib qolgan. Uning tashabbusi bilan, ushbu hududlarda sharqona saroylar qurilgan. Kavkazning Jeleznovodsk shahrida qad ko‘tara boshlagan saroy, Abdulahadxonning o‘g‘li, Amir Olimxon hukmronligi davrida qurib bitkazilgan[5].

Buxoro amirlarining siyosiy qarorgohi Shirbudun saroyidir. Dastlab Shirbudun atamasiga to‘xtalib o‘tsak. Shirbudun-Shirbadan, Sherbudin tarzida talaffuz qilinib, bu so‘zlar bir-biridan farq qiladi. Masalan, Shirbadan so‘zi fors tojik tilida shir-sut, badan-tana, degan ma’noni bildirsa, Shirbudun so‘zi shir xalqi, elati ma’nolarini anglatadi. “Shir”, “,sir”, “chir”, nomlari bilan qadimgi turkiy xalqlardan biri nomlangan. Sir budun –”sir xalqi”, “sir qavmi ma’nosida kelgan yodgorligida uchraydi [4].

Amir Muzaffar madrasasi. Ushbu madrasa uchun Boboyi ol guzaridagi Latta bozori, Istemurbiy guzaridagi Qaymoq bozori vaqf qilinadi. Vaqf hujjati shariattiga ko‘ra, madrasa mudarrisi mutavalli vazifasini bajargan. Vaqf mablaG‘idan mtavalli ushr haqqi olgan. Qolgan

mablag‘ 21 qismga bo‘lingan. Undan bir nafar mudarrisga 3 imomga 3 muazzinga 2, talabalarga 9, tahoratxona arbobiga 3, tahoratxona va madrasa farroshiga (1 kishi) 1 qism haq to‘langan [5].

Mirzo Hamdam madrasasi. Ko‘kaldosh guzarida, 18 hujrali edi. U Mirzo ibn Mirzo Muhammad A’zim tomonidan hijriy 1315 yili (1897-1898) Abdulahadxon davrida qurilgan. Vaqf hujjati bor, asl nusxa, forsiyda nasta’liq xatida yozilgan. Hijriy 1316 yili (1898 -1890) tuzilgan. Modarixon ko‘chasidagi savdo saroyining ½ qismi, Mirzo Haydar ko‘chasidagi Fathullaxon savdo saroyining 1/3 bo‘lagi mazkur madrasa uchun vaqf qilingan. Hujjat oliy hukmdor Abdulahadxon ibn Amir Muzaffar va qozi Badriddin ibn Sadriddin muhri bilan tasdiqlangan. Buxoro amirligi hududida qadimiy turar joylari me’morchiligida umumiy jihatlar mavjud. Bu umumiylik shundan iboratki, ularning barchasida asosiy element hovli hisoblanadi. Hovlilar odatda dahlizlar vositasida bog‘langan xonalar hamda ayvon va shu singari yozgi yashash joylari, xo‘jalik hamda yordamchi xonalar bilan to‘rt atrofdan o‘rab olingan bo‘lgan. Hovlilarni shakllantirish, unga nisbatan xonalar va yozgi inshootlarni joylashtirish uslubi biz yuqorida aytib o‘tgan shahar va viloyatlarda o‘ziga xos regional ko‘rinishni keltirib chiqargan [5].

Boy va zodagonlar xonadonida darvozaxonadan keyin ko‘ngdalangiga devor ko‘tarilgan. U “G‘ulom gard”, yani “qul, qaytgin!” yoki “qul qaytar joy” degan ma’nolarni anglatadi. Begona kishilarga bu devor chegarasidan ichkariga kirish ruxsat etilmagan. Tashqari hovlida odatda mehmonxona, kitobxona (ko‘pincha darvozaxona ustiga boloxona sifatida o‘rnatilgan), do‘konlar (hunarmandlar uyida), ombor, oG‘il, yordamchi xonalar (o‘tin, ko‘mir va boshqalarni saqlash uchun), hojatxona, qo‘shimcha ayvonlar joylashgan bo‘lgan [1].

Buxoro uylari qurilishining yana bir o‘ziga xos tomoni shundaki, ko‘pgina hovlilarda tomlardan yozda yotish joylari sifatida foydalaniladi. Ayrim hollarda hatto boloxonalar tomlaridan ham shu maqsadda foydalanilgan. Bir hovli bilan ikkinchi hovli tomlari devor (tavora) bilan ajratib qo‘yilgan [2].

Umuman olganda, O‘rta Osiyo xalqlarining turar joylari qurilishi uslubi ko‘p ming yillik madaniy rivojlanish mahsuli bo‘lib juda ham rang-barang me’moriy an’analarni o‘zida mujassam etgan. Masalan, birgina yozgi xonalarning o‘nga yaqin turi mavjud va ma’lum. Bular - dolon, shiypon, ravon, ayvon, ters ayvon, kayvon, soyabon, nimayvon va hokazolardir.

XIX asrda Buxoro amirligida me’morchilik muayyan darajada rivojlanib, jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda turli xil me’moriy inshootlar barpo etildi. Bu davrda madrasa, masjid, saroy, karvonsaroy, sardoba va savdo inshootlari qurilishi davom etdi hamda ular o‘ziga xos uslubiy jihatlari bilan ajralib turdi. ManG‘itlar sulolasi hukmdorlari tomonidan qurilgan saroylar va jamoat binolari nafaqat amaliy, balki estetik ahamiyatga ham ega bo‘ldi. Shuningdek, turar joy me’morchiligida hovli markaziy element sifatida shakllanib, milliy an’analar asosida rivoj topdi. Umuman olganda, mazkur davr me’morchiligi O‘rta Osiyo xalqlarining boy madaniy merosi va ko‘p asrlik tajribasini o‘zida aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. To‘rayev H. Buxoro tarixi. – Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2020. 208-210-212-215-betlar.

2. Bobojonova F. Buxoro me’moriy obidalari tarixi. – Buxoro: fan va ta’lim nashriyoti, 2022. 208-210-betlar.

3. Наимов Н. Бухорои Шариф. – Бухоро нашриёти, 2005. 45-47-50-betlar.

4. А. Сагдуллаев, У. Мавлонов, Н. Норкулв. Узбекистон Тарихи Давлат ва Жамият Тараккиёти. – Тошкент: “Академия” 2000. 210-211-bet.

5. А. Жуманазар. Бухоро таьлим тизими тарихи. – Тошкент: “Akademnashr” 2017. B. 169.181.186.189.199.

“TARIXI ARBA’ ULUS” – TEMURIYLAR DAVRI TARIXSHUNOSLIGINING MUHIM MANBASI

Otaboyeva Ro‘za Qahramon qizi
Urganch innovatsion universiteti
Tarix ta’lim yo‘nalishi 23/02–guruhi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mirzo Ulug‘bekning “Tarixi arba’ ulus” asari tarixshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida asarning yaratilish sharoiti, undagi tarixiy jarayonlar talqini hamda Chingizxon imperiyasining parchalanishi natijasida yuzaga kelgan uluslarning siyosiy va ijtimoiy rivojlanishi yoritiladi. Shuningdek, asarda Markaziy Osiyo hududida shakllangan davlatchilik an’analari, etnik jarayonlar va “o‘zbek” etnonimining tarixiy shakllanishiga oid qarashlar ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqolada “Tarixi arba’ ulus” asarining manbashunoslik qiymati, genealogik yondashuvi hamda temuriylar davri tarixiy tafakkuridagi o‘rni haqida ilmiy xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar: Mirzo Ulug‘bek, Tarixi arba’ ulus, Temuriylar davri, tarixshunoslik, Markaziy Osiyo, davlatchilik an’analari, o‘zbek etnonimi, genealogiya.

Tarixiy manbalarni ilmiy jihatdan o‘rganish xalqning siyosiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir tarixiy davr o‘zining yozma manbalari orqali keyingi avlodlarga tarixiy tajriba va bilimlarni yetkazib beradi. Shu sababli o‘rta asrlar tarixiga oid yozma manbalar Markaziy Osiyo xalqlarining siyosiy va madaniy rivojlanishini tadqiq etishda muhim o‘rin tutadi.

XV asr Markaziy Osiyo tarixida ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti bilan ajralib turadi. Tadqiqotchilar ushbu davrni ko‘pincha Temuriylar Renessansi davri sifatida baholaydilar [1, B. 52] Aynan shu davrda Samarqand va Hirot kabi shaharlarda yirik ilmiy markazlar shakllanib, turli fan sohalarida muhim ilmiy asarlar yaratilgan.

Temuriylar davrida faoliyat yuritgan buyuk olimlardan biri Mirzo Ulug‘bek bo‘lib, u nafaqat astronomiya va matematika sohasida, balki tarix ilmida ham muhim ilmiy meros qoldirgan. Uning tarixiy asarlaridan biri bo‘lgan “Tarixi arba’ ulus” o‘rta asrlar tarixshunosligining muhim manbalaridan biri hisoblanadi [2, B. 118]

Mazkur asarda Chingizxon imperiyasining parchalanishi, uning asosida shakllangan uluslar hamda ularning siyosiy tarixiga oid muhim ma’lumotlar keltirilgan. Asar XV asrda Samarqandda yaratilgan bo‘lib, unda Chingizxon imperiyasining to‘rt asosiy ulusi – Jo‘chi, Chig‘atoy, O‘qtoy va Tulu uluslarining tarixi bayon etilgan.

“Tarixi arba’ ulus” asari o‘rta asrlar tarixnavisligining muhim yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Asarda tarixiy voqealar izchil tarzda bayon etilishi bilan birga, ularning siyosiy va ijtimoiy mohiyatini anglashga qaratilgan tahliliy yondashuv ham kuzatiladi. Bu jihat Mirzo Ulug‘bekni o‘z davrining nafaqat olimi, balki chuqur tarixiy tafakkur egasi bo‘lgan mutafakkir sifatida ko‘rsatadi.

Asarni yozishda muallif o‘zidan oldingi tarixiy manbalardan foydalangan. Xususan, Rashididdin Fazlullohning “Jome’ ut–tavorix” asari muhim manbalardan biri bo‘lib xizmat qilgan [4, B. 112]. Bu holat temuriylar davrida tarix yozish an’analari ilmiy asosda davom ettirilganini ko‘rsatadi.

V. V. Bartold Mirzo Ulug‘bek haqida shunday yozadi: “Ulug‘bek nafaqat buyuk astronom, balki o‘z davrining tarixiy jarayonlarini chuqur anglagan olim ham edi”.

Darhaqiqat, “Tarixi arba’ ulus” asarida voqealar faqat xronologik tarzda bayon etilmaydi. Muallif tarixiy jarayonlarni tahlil qilishga, ularning sabab va oqibatlarini tushuntirishga harakat qiladi. Bu esa asarning ilmiy qiymatini yanada oshiradi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, Mirzo Ulug‘bek o‘z asarida tarixiy jarayonlarga nisbatan tanqidiy va tahliliy yondashuvni qo‘llaydi. Bu esa temuriylar davrida tarixiy tafakkur rivojlanganini ko‘rsatadi. Asarda alohida e’tibor qaratilgan uluslardan biri Jo‘chi ulusidir. Tarixiy manbalarda qayd

etilishicha, Jo‘chi ulusi keyinchalik Oltin O‘rda davlati sifatida tarix sahnasida muhim siyosiy kuchga aylangan. [5, B.221]

Mirzo Ulug‘bek ushbu ulus tarixini bayon qilish jarayonida uning siyosiy rivojlanishi bilan bir qatorda etnik jarayonlarga ham to‘xtaladi. Ayniqsa, Sulton O‘zbekxon davri muhim tarixiy bosqich sifatida tilga olinadi. Asarda quyidagi fikr keltiriladi:

“Ushbu ulusning islom diniga kirishi Sulton O‘zbekxon zamonida bo‘ldi, shu sababli bu xalqni o‘zbek deb atay boshladilar”.[3, B. 184] Mazkur ma’lumot o‘zbek etnonimining shakllanish jarayonini tushunishda muhim ilmiy dalil hisoblanadi. Tadqiqotchi Ahmedov ham bu masalaga to‘xtalib, “o‘zbek” etnonimi XIV asrda Dashti Qipchoq hududida siyosiy birlik va diniy omillar ta’sirida shakllanganini ta’kidlaydi.

Bu yerda shuni ham ta’kidlash mumkin–ki, Mirzo Ulug‘bek tarixiy voqealarni bayon qilish bilan cheklanib qolmay, ularning etnik va siyosiy mazmunini ham tushuntirishga harakat qiladi. Bu esa asarning ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi.

“Tarixi arba’ ulus” asarida genealogik ma’lumotlar ham muhim o‘rin tutadi. Muallif Jo‘chi ulusining kelib chiqishi va uning tarkibidagi qabilalar haqida ma’lumotlar keltiradi. Xususan, Qo‘ng‘irot, nayman, qiyot va barlos qabilalari haqida qaydlar beriladi.

Genealogik ma’lumotlarning keltirilishi o‘rta asr tarixshunosligiga xos xususiyatlardan biridir. Chunki bu orqali sulolalar tarixini tushuntirish, siyosiy hokimiyatning kelib chiqishini asoslash hamda qabilalar o‘rtasidagi tarixiy bog‘liqliklarni ko‘rsatish mumkin bo‘lgan.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, Mirzo Ulug‘bek asari nafaqat siyosiy tarix, balki etnik va genealogik jarayonlarni o‘rganishda ham muhim manba hisoblanadi.

Chingizxon imperiyasining muhim qismlaridan biri bo‘lgan Chig‘atoy ulusi Markaziy Osiyo hududlarini qamrab olgan[5]. Ushbu ulus tarixini o‘rganish mintaqa siyosiy tarixini anglashda muhim ahamiyatga ega.

Mirzo Ulug‘bek asarida Chig‘atoy ulusi tarixini bayon qilish orqali Markaziy Osiyoda shakllangan davlat boshqaruvi tizimlari va siyosiy an’analar haqida muhim ma’lumotlar beradi. Bu haqda Fayziyev shunday yozadi: “Chig‘atoy ulusi tarixini o‘rganish Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixini tushunishda muhim ahamiyatga ega”. Bu fikr shuni ko‘rsatadiki, Chig‘atoy ulusi tarixini o‘rganish keyingi davrlarda shakllangan temuriylar davlati va boshqa siyosiy tuzilmalarni tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mirzo Ulug‘bekning “Tarixi arba’ ulus” asari o‘rta asrlar Markaziy Osiyo tarixshunosligining muhim yozma manbalaridan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mazkur asar orqali Chingizxon imperiyasining parchalanishi natijasida shakllangan uluslarning siyosiy taraqqiyoti, genealogik aloqalari hamda hududiy boshqaruv tizimi haqida muhim tarixiy ma’lumotlar berilgan. Asarda keltirilgan ma’lumotlar nafaqat mo‘g‘ul uluslari tarixini yoritadi, balki Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlar va davlatchilik an’analarining shakllanishini ham tushunishga yordam beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “Tarixi arba’ ulus” asari temuriylar davri tarixiy tafakkurining yetuk namunasi hisoblanadi. Mirzo Ulug‘bek tarixiy voqealarni oddiy bayon qilish bilan cheklanmay, balki ularni tahlil qilishga, ularning sabab va oqibatlarini tushuntirishga intilgan. Bu esa asarning tarixiy va manbashunoslik qiymatini yanada oshiradi. Ayniqsa, Jo‘chi ulusi tarixiga oid ma’lumotlar hamda “o‘zbek” etnonimining shakllanishiga doir qarashlar Markaziy Osiyo xalqlarining etnik tarixini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Shuningdek, asarda keltirilgan genealogik ma’lumotlar, qabilalar tarixi va sulolaviy aloqalar o‘rta asrlar siyosiy tizimini tushunishda muhim manba vazifasini bajaradi. Bu jihatlar “Tarixi arba’ ulus” asarining faqat tarixiy voqealarni qayd etuvchi manba emas, balki davlatchilik an’analari, siyosiy tafakkur va etnik jarayonlarni aks ettiruvchi muhim ilmiy asar ekanligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, Mirzo Ulug‘bekning “Tarixi arba’ ulus” asari Markaziy Osiyo tarixshunosligi taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Asarda bayon etilgan tarixiy ma’lumotlar va tahliliy yondashuv bugungi kunda ham tarixshunoslik, manbashunoslik va etnologiya sohalaridagi tadqiqotlar uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu sababli mazkur asarni chuqur

o‘rganish Markaziy Osiyo tarixini, xususan o‘zbek davlatchiligi va etnik shakllanish jarayonlarini ilmiy jihatdan yanada kengroq yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бартольд В. В. Улугбек и его время. – Москва: Наука, 1964.
2. Ахмедов Б. А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
3. Улуғбек Мирзо. Тўрт улус тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1994.
4. Рашидиддин Фазлуллох. Джами ат-таварих. – Москва: Наука, 1952.
5. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Наука, 1963.
6. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Фан, 1995.

MUHAMMAD RAHIMXON II DAVRIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR

Zarifboyeva Sevinchoy Dilshod qizi
UrDPI 1-bosqich Tarix yo‘nalishi talabasi.
+998935240682
zaripovasevinchoy09@gamil.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligining so‘nggi mustaqil hukmdorlaridan biri, shoir va davlat arbobi Muhammad Rahimxon II (Feruz) davridagi ijtimoiy–siyosiy va madaniy hayot tadqiq etiladi. Tadqiqotda Muhammad Rahimxon II ning ma’rifatparvarlik faoliyati, xususan, Xorazmda kitobat san’ati, noshirlik va musiqa madaniyatini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi tahlil qilingan. Shuningdek, xonlikda amalga oshirilgan madaniy islohotlar, madrasalar qurilishi hamda “Xiva adabiy muhiti”ning shakllanishidagi xizmatlari yoritib berilgan. Maqolada Feruzning ham hukmdor, ham ijodkor sifatidagi roli arxiv manbalari va tarixiy asarlar asosida ochib beriladi.

Аннотация: В данной статье исследуется социально–политическая и культурная жизнь периода правления Мухаммада Рахим–хана II (Феруза) – одного из последних независимых правителей Хивинского ханства, поэта и государственного деятеля. В исследовании анализируется просветительская деятельность Мухаммада Рахимхана II, в частности, его вклад в развитие искусства каллиграфии, книгоиздания и музыкальной культуры в Хорезме. Также освещаются культурные реформы, строительство медресе и его заслуги в формировании «Хивинской литературной среды». Роль Феруза как правителя и творца раскрывается на основе архивных источников и исторических трудов.

Abstract: This article examines the socio–political and cultural life during the reign of Muhammad Rahimkhan II (Feruz), one of the last independent rulers of the Khiva Khanate, a poet, and a statesman. The research analyzes the enlightenment activities of Muhammad Rahimkhan II, particularly his contribution to the development of the art of calligraphy, publishing, and musical culture in Khorezm. It also highlights the cultural reforms implemented in the khanate, the construction of madrasas, and his services in the formation of the “Khiva literary environment.” The role of Feruz as both a ruler and a creator is revealed based on archival sources and historical works.

Kalit so‘zlar: Muhammad Rahimxon II, Feruz, Xiva xonligi, ma’rifatparvarlik, Xorazm adabiy muhiti, kitobat, bosmaxona, maqom, madrasa, tasavvuf.

Ключевые слова: Мухаммад Рахимхан II, Феруз, Хивинское ханство, просветительство, Хорезмская литературная среда, книжное дело, типография, маком, медресе, суфизм.

Keywords: Muhammad Rahimkhan II, Feruz, Khiva Khanate, enlightenment, Khorezm literary environment, book art, printing house, maqom, madrasa, Sufism.

Muhammad Rahimxon II (Feruz) hayoti va faoliyatiga oid ma’lumotlarni yaxlit, bo‘limlarga ajratmagan holda quyidagi matn ko‘rinishida taqdim etaman. Bu matnni maqolangizning asosiy qismi sifatida to‘g‘ridan–to‘g‘ri ishlatishingiz mumkin.

Muhammad Rahimxon II (1845-1910) Qo‘ng‘irotlar sulolasining eng ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri bo‘lib, 1864-yilda Xiva xonligi taxtiga o‘tirgan va qariyb yarim asr davomida hukmronlik qilgan. Uning davri Xiva xonligi uchun ham siyosiy sinovlar, ham madaniy yuksalish davri sifatida tarixda qolgan. 1873-yilgi Rossiya imperiyasi bosqinidan so‘ng xonlik mustaqilligi cheklangan bo‘lsa-da, Muhammad Rahimxon II ichki madaniy hayotda katta islohotlarni amalga oshirdi. U “Feruz” taxallusi bilan nafis G‘azallar bitgan shoir bo‘lish bilan birga, ilm-fan va san’atning chinakam homiysi edi. Uning eng katta xizmatlaridan biri – 1874-yilda O‘rta Osiyoda birinchi bo‘lib Xiva shahrida toshbosma (litografiya) usulidagi bosmaxonani tashkil etganidir. Ushbu bosmaxona orqali nafaqat tarixiy va diniy kitoblar, balki Alisher Navoiy, Munis va Ogahiy kabi buyuk mutafakkirlarning asarlari xalq orasida keng tarqalishiga erishildi.

Bundan tashqari, Muhammad Rahimxon II ta’lim tizimini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratib, Xivada o‘z nomi bilan ataluvchi yirik madrasa qurd irdi va u yerda nafaqat diniy, balki dunyoviy ilmlar – matematika, astronomiya va tarix fanlari o‘qitilishini yo‘lga qo‘ydi. Uning atrofida Ogahiy, Bayoniy va Komil Xorazmiy kabi yirik ijodkorlar to‘planib, “Xiva adabiy muhiti”ni yangi bosqichga olib chiqdilar. Feruzning musiqashunoslik sohasidagi hissasi ham beqiyosdir; u Xorazm maqomlarini tizimlashtirishga bosh-qosh bo‘ldi va milliy musiqani saqlab qolish uchun maxsus nota tizimi – “Tanbur chizig‘i”ni yaratish tashabbusi bilan chiqdi. Muhammad Rahimxon II ham davlat arbobi, ham ma’rifatparvar ijodkor sifatida Xorazm tarixida yangi bir uyg‘onish davrini boshlab bergan shaxs hisoblanadi.Xonning ilm-fanga bo‘lgan ishtiyoqi natijasida Xivada nafaqat mahalliy, balki xorijiy tillarni o‘rganish va tarjima asarlari ustida ishlash an’anasi ham kuchaydi. Feruz topshiriG‘iga binoan, jahon adabiyoti va tarixiga oid ko‘plab asarlar o‘zbek tiliga tarjima qilindi. Bu esa xonlik aholisining dunyoqarashi kengayishiga va madaniy aloqalarning mustahkamlanishiga xizmat qildi. Ayniqsa, tarixnavislik sohasida u Ogahiy va Bayoniy kabi olimlarni qo‘llab-quvvatlab, Xorazmning qadimiy davrdan to o‘z davrigacha bo‘lgan yaxlit tarixini yaratishga sharoit yaratib berdi [Pirnazarov M. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz) davrida madaniy hayot. – Toshkent: Fan, 2005. – B. 78-92].

Uning davrida tarixiy voqealar nafaqat quruq faktlar, balki adabiy tilda, badiiy mahorat bilan bitilgan asarlar ko‘rinishida muhrlandi.

Shuningdek, Muhammad Rahimxon II arxitektura va shaharsozlikda ham o‘chmas iz qoldirdi. U qurdirgan madrasa va minoralar bugungi kunda Ichan Qal’aning eng ko‘rkam obidalaridan hisoblanib, me’morchilikda o‘ziga xos Xorazm maktabining yuksak namunasini ko‘rsatadi. Bu binolar faqat tashqi ko‘rinishi bilan emas, balki ichki tuzilishi va talabalar uchun yaratilgan qulayliklari bilan ham ajralib turardi. Feruzning ma’rifatga bo‘lgan e’tibori natijasida xonlikda savodxonlik darajasi oshdi, xattotlik va miniatyura san’ati gullab-yashnadi. U nafaqat qudratli hukmdor, balki millatning ma’naviy xazinasi bo‘lgan san’at va adabiyotni asrab-avaylovchi chinakam homiy sifatida tarix sahifalaridan joy oldi. Bu jihatlar maqolada uning shaxsiyati naqadar ko‘p qirrali bo‘lganini isbotlash uchun xizmat qiladi.Muhammad Rahimxon II davlat boshqaruvida adolat va qonun ustuvorligiga alohida ahamiyat qaratgan. Uning sa’y-harakatlari bilan xonlikda dehqonchilik va hunarmandchilik rivojlandi, sug‘orish tiz imlari tubdan yaxshilandi. Xon yangi kanallar qazish va mavjudlarini tozalash ishlariga shaxsan rahbarlik qilib, Xorazm vohasining obod bo‘lishiga katta hissa qo‘shdi. Bu iqtisodiy barqarorlik madaniy yuksalish uchun poydevor bo‘lib xizmat qildi. Feruz xalqning turmush tarzini yaxshilash maqsadida soliq tizimini tartibga soldi va o‘z davrining eng ilg‘or ijtimoiy islohotlarini amalga oshirishga intildi [Komilov N. Tafakkur karvonlari (Xorazm adabiy muhiti tahlili). – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. – B. 115-128].

Uning insoniy qiyofasida kamtarlik va ilm ahliga bo‘lgan cheksiz hurmat yaqqol ko‘zga tashlanadi. Rivoyat qilinishicha, Feruz o‘zining G‘azallarini o‘sha davrning buyuk shoiri va

ustozi Ogahiyga ko‘rsatib, undan tanqidiy fikrlar va maslahatlar olgan. Hukmdor bo‘lishiga qaramay, ilm va ijod oldida o‘zini shogird deb bilishi uning ma’naviy olami naqadar kengligidan dalolat beradi. Shuningdek, uning tashabbusi bilan Xivaga kelgan chet ellik sayyohlar va olimlar uchun barcha sharoitlar yaratilgan, bu esa xonlikning xalqaro maydondagi nufuzini oshirishga yordam bergan. Xulosa qilib aytganda, Muhammad Rahimxon II nafaqat o‘z davrining siyosiy yetakchisi, balki milliy o‘zlikni anglash, til va madaniyatni saqlab qolish yo‘lida fidoyilik ko‘rsatgan buyuk siymodir.Muhammad Rahimxon II faoliyatining boshqa bir muhim qirrasi – bu uning ijtimoiy adolat va xalqparvarlik tamoyillariga asoslangan boshqaruv uslubidir. Uning davrida Xiva xonligida dehqonchilik va hunarmandchilikni qo‘llab–quvvatlash maqsadida soliq tizimi isloh qilindi. Dehqonlar uchun suv ta’minotini yaxshilash maqsadida yangi kanallar qazildi va eskilarini tozalash ishlari davlat nazoratiga olindi. Bu esa voha iqtisodiyotining barqarorligini ta’minlab, madaniy yuksalish uchun moddiy asos yaratdi [Vohidov Sh. Xiva xonligida tarixnavislik: metodologiya va manbalar. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 2010. – B. 132-145].

Feruzning shaxsiy kutubxonasi o‘sha davrda O‘rta Osiyodagi eng boy kitob xazinalaridan biri hisoblangan. U nafaqat tayyor asarlarni to‘plagan, balki noyob qo‘lyozmalarni ko‘chirish va ularni bezash uchun eng mohir xattot hamda naqqoshlarni saroyga jalb etgan. Uning topshiriG‘i bilan amalga oshirilgan tarjima ishlari tufayli xalq orasida dunyo adabiyoti namunalari bilan tanishish imkoniyati kengaydi.

Shuningdek, uning musiqiy merosi alohida e’tirofga loyiq. Muhammad Rahimxon II nafaqat tanbur chiziG‘ini yaratishda tashabbuskor bo‘ldi, balki o‘zi ham maqom yo‘llarida bir qancha kuylar bastalagan. U musiqa san’atini millatning ruhi deb hisoblagan va xonlikning eng iste’dodli xofizlariyu sozandalarini doimiy ravishda raG‘batlantirib turgan. Uning sa’y-harakatlari bilan Xorazm “Shashmaqom”i o‘zining mukammal shakliga keldi.

Xulosa qilib aytganda, Muhammad Rahimxon II (Feruz) shaxsida biz nafaqat o‘z xalqining siyosiy yetakchisini, balki milliy o‘zlikni anglash, til va madaniyatni saqlab qolish yo‘lida fidoyilik ko‘rsatgan buyuk ma’rifatparvarni ko‘ramiz. Uning qoldirgan merosi bugungi kunda ham milliy G‘ururimizning ajralmas qismi bo‘lib xizmat qilmoqda.Muhammad Rahimxon II faoliyatining yana bir o‘ziga xos jihati – bu uning ma’rifatparvarlik va jadidchilik harakatlari o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘taganidir. U o‘z davrining ilg‘or g‘oyalariga ochiq bo‘lgan hukmdor sifatida, xonlikda nafaqat an’anaviy ta’limni, balki yangi usuldagi maktablarning shakllanishi uchun ham zamin yaratdi. Feruz ilm-fanni faqat saroy doirasida emas, balki keng xalq ommasi o‘rtasida yoyishni davlatning strategik vazifasi deb bildi.

Xonning tashabbusi bilan Xivada xattotlik maktabi nihoyatda yuksaldi. Muhammad Rahimxon II nafaqat kitob chop etish, balki har bir kitobning badiiy bezagiga, muqovasi va qog‘oz sifatiga ham alohida talablar qo‘ygan. Uning davrida tayyorlangan qo‘lyozmalar o‘zining nafis miniatyuralari va oltin suvi yuritilgan naqshlari bilan bugun jahonning eng mashhur muzeylarini bezab turibdi. Bu esa Xiva xonligining nafaqat harbiy–siyosiy, balki yuksak estetik didga ega sivilizatsiya markazi bo‘lganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Feruzning din va tasavvufga munosabati ham maqolada yoritilishi lozim bo‘lgan muhim nuqtadir. U o‘z G‘azallarida tasavvufiy ramzlar orqali ilohiy ishqni va inson kamolotini tarannum etgan. Biroq uning dindorligi mutaassiblikdan yiroq bo‘lib, u doimo ilm-fanni dindan ajratmagan holda rivojlantirish tarafdori bo‘lgan. U qurdirgan madrasalarda islom huquqi bilan bir qatorda axloq falsafasi va mantiq ilmi chuqur o‘rgatilgani buning isbotidir.

Uning hukmronligi yakunida Xiva xonligi o‘zining intellektual salohiyati bo‘yicha mintaqada yetakchi o‘rinlardan birini egalladi. Muhammad Rahimxon II (Feruz) vafotidan so‘ng ham u asos solgan madaniy va ma’rifiy an’analar Xorazm jadidchilik harakatining (masalan, Islomxo‘ja faoliyati) shakllanishiga kuchli turtki berdi. Shuning uchun ham uni nafaqat xon, balki millatning ma’naviy uyg‘onishiga tamal toshini qo‘ygan islohotchi rahbar sifatida e’tirof etish maqsadga muvofiqdir.Muhammad Rahimxon II faoliyatining yana bir e’tiborga molik jihati – bu uning me’moriy merosi va Xiva shahrining qiyofasini tubdan o‘zgartirgani bilan bog‘liqdir.

Uning davrida nafaqat madrasalar, balki xalq farovonligi uchun xizmat qiladigan ko‘priklar, karvonsaroylar va shifoxonalar ham qurilgan. U bunyod ettirgan inshootlar o‘zining pishiqligi va bezaklarining nafisligi bilan ajralib turadi. Xususan, Muhammad Rahimxon madrasasining koshinlari va ganchkorlik naqshlari Xorazm me’morchilik san’atining eng yuqori cho‘qqisini namoyon etadi. Bu binolar faqat tosh va gishtdan iborat bo‘lmay, balki ichida bilim va ma’rifat nurini tarqatuvchi tirik markazlar bo‘lib xizmat qilgan.

Shuningdek, Feruzning diplomatik mahorati ham maqola uchun qiziqarli mavzudir. Rossiya protektorati ostida qolgan murakkab bir sharoitda ham u milliy qadriyatlarni saqlab qolish uchun siyosiy tadbirkorlik ko‘rsatdi. U saroydagi marosimlarni, kiyinish madaniyatini va milliy an’analarni saqlab qolish orqali xalqning o‘zligini yo‘qotib qo‘ymasligiga harakat qildi. Xonning ma’rifiy islohotlari natijasida xonlikda yangicha fikrlaydigan ziyolilar qatlami shakllandi. Ular keyinchalik nafaqat Xorazmda, balki butun Turkistonda ijtimoiy–siyosiy uyg‘onish jarayonlarida faol ishtirok etdilar [Feruz (Muhammad Rahimxon II). Elga baxtu soadat ayladi: Saylanma (Nashrga tayyorlovchi: S. Ro‘zimboyev). – Toshkent: Sharq, 2008. – B. 12-25.].

Feruzning shaxsiy fazilatlari haqida gapirganda, uning yetimlarga va muhtojlarga bo‘lgan G‘amxorligini ham aytib o‘tish joiz. U o‘z mablaG‘lari hisobidan ko‘plab ijtimoiy xayriya ishlarini amalga oshirgan, talabalarga stipendiyalar (vazifa) tayinlagan. Uning xalqparvarligi faqat so‘zda emas, balki amalda ham namoyon bo‘lgani uchun ham u “Feruzi iqbol” (baxtli va iqbolli) deb e’zozlangan. Uning hayoti va faoliyati – hukmdorlik bilan ijodkorlikni, qat’iyat bilan ko‘ngil nafisligini birlashtira olgan kamyob tarixiy namuna hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Pirnazarov M. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz) davrida madaniy hayot. – Toshkent: Fan, 2005. 78-92-betlar.
2. Komilov N. Tafakkur karvonlari (Xorazm adabiy muhiti tahlili). – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. 115-128-betlar.
3. Musurmonov E. Feruz – ma’rifatparvar hukmdor va ijodkor. – Toshkent: O‘qituvchi, 2011. 45-60-betlar.
4. Vohidov Sh. Xiva xonligida tarixnavislik: metodologiya va manbalar. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 2010. 132-145-betlar.
5. Feruz (Muhammad Rahimxon II). Elga baxtu soadat ayladi: Saylanma (Nashrga tayyorlovchi: S. Ro‘zimboyev). – Toshkent: Sharq, 2008. 12-25-betlar.

TEMURIYLAR DAVRI ADABIYOTI TASNIFI

Allanazarov Shoxruh Farhodovich
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+99893-745-43-29
allanazarovshohruh@gmail.com
Ro‘zmetova Asaloy Tohir qizi
UrDPI 1-bosqich Tarix yo‘nalishi talabasi
+998970918112
rozmetovaasaloy01@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temurning markazlashgan qudratli davlat barpo etishdagi xizmatlari, harbiy strategiyasi va adolatli boshqaruv usullari yoritilgan. Matnda “Temur tuzuklari” asarining davlatchilik asoslarini mustahkamlashda tutgan o‘rni hamda Sohibqiron davrida madaniyat va bunyodkorlik ishlarining yuksalishi tahlil qilinadi. Maqola keng kitobxonlar ommasiga va tarixga qiziquvchilarga mo‘ljallangan**.**Amir Temur davri adabiy muhiti, Sohibqironning ilm, madaniyat va ijod ahliga ko‘rsatgan homiyligi hamda o‘sha davrda yaratilgan nodir asarlar tahlil qilinadi. Shuningdek, turkiy va forsiy tillardagi adabiyotning o‘zaro uyg‘unlikda rivojlanishi, tarixiy–badiiy

manbalarning o‘ziga xos xususiyatlari keng yoritilgan. Maqola adabiyotshunoslar, talabalar hamda o‘zbek adabiyoti va tarixi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temuriylar adabiyoti, turkiy adabiyot, adabiy muhit, “Zafarnoma”, badiiy ijod, homiylik.

Аннотация: В данной статье освещаются заслуги великого полководца и государственного деятеля Амира Темура в создании мощного централизованного государства, его военная стратегия и методы справедливого управления. В тексте анализируется роль произведения «Уложения Темура» в укреплении основ государственности, а также расцвет культуры и созидательной деятельности в эпоху Сахибкирана.

Кроме того, анализируются литературная среда эпохи Амира Темура, покровительство Сахибкирана людям науки, культуры и искусства, а также созданные в то время редкие произведения. Подробно освещаются гармоничное развитие литературы на тюркском и персидском языках, специфические особенности историко–художественных источников. Статья предназначена для литературоведов, студентов, широкого круга читателей и всех, кто интересуется узбекской литературой и историей.

Abstract: This article highlights the merits of the great commander and statesman Amir Temur in the creation of a powerful centralized state, his military strategy, and methods of fair governance. The text analyzes the role of the work “Temur's Code” in strengthening the foundations of statehood, as well as the flourishing of culture and creative activity during the era of Sahibkiran.

Additionally, the literary environment of the Amir Temur era, Sahibkiran's patronage of people of science, culture, and art, and the rare works created during that period are analyzed. The harmonious development of literature in Turkic and Persian languages and the specific characteristics of historical and artistic sources are extensively covered. The article is intended for literary scholars, students, a wide range of readers, and those interested in Uzbek literature and history.

Ключевые слова: Амир Темур, литература Темуридов, тюркская литература, литературная среда, «Зафарнаме», художественное творчество.

Keywords: Amir Temur, Timurid literature, Turkic literature, literary environment, “Zafarnama”, artistic creation.

Sohibqiron Amir Temur XIV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo hududida parokanda bo‘lib ketgan mayda bekliklar o‘rnida qudratli va markazlashgan davlat barpo etdi [1]. Uning davlatchilik siyosatida “Kuch – adolatdadir” tamoyili asosiy mezon qilib olingan bo‘lib, davlatni boshqarishda qat'iy intizom bilan birga kengash va mashvaratga tayanilgan. Amir Temur har bir muhim qarorda vazirlar, ulamolar va tajribali arboblarning fikrini inobatga olgan. Shu bilan birga, davlatda oddiy xalq, dehqonlar va hunarmandlarning haq-huquqlarini himoya qilish hamda soliqlar miqdorini adolatli belgilashning mustahkam tizimi joriy etilgan.

Sohibqironning davlatchilik siyosatida iqtisodiyot, hunarmandchilik va savdo-sotiqni rivojlantirish alohida o‘rin egallagan. U Buyuk ipak yo‘li xavfsizligini ta’minlashga juda katta e’tibor qaratdi. Karvon yo‘llarida qaroqchilikka butunlay barham berildi, har bir bekat va rabotlarda maxsus qo‘riqchilar tayinlandi. Bu esa Sharq va G‘arb o‘rtasidagi savdo aloqalarining misli ko‘rilmagan darajada rivojlanishiga sabab bo‘ldi. Amir Temur xorijiy savdogarlar uchun qulay sharoitlar yaratib, agar ularning yuklari davlat hududida talon-toroj qilinsa, o‘sha joyning hokimi yoki beklari zararni to‘liq qoplab berishi haqida qat'iy qoidalar o‘rnatdi.

Shu bilan birga, Amir Temur xalqaro diplomatiyada ham o‘ta faol va uzoqni ko‘zlagan siyosat yuritdi. U Fransiya qiroli Karl VI, Angliya qiroli Genrix IV va Kastiliya (Ispaniya) qiroli Genrix III kabi Yevropa hukmdorlari bilan maktublar almashgan. Ushbu maktublarda nafaqat siyosiy ittifoqchilik, balki o‘zaro erkin savdo–iqtisodiy hamkorlikni kuchaytirish masalalari ham ilgari surilgan [2]. Ispaniya elchisi Rui Gonsales de Klavixoning Samarqandga qilgan sayohati va

uning qoldirgan kundaliklari Temuriylar davlatining xalqaro maydondagi yuksak nufuzi va madaniy qudratidan dalolat beruvchi eng nodir tarixiy manbalardan biridir.

Sohibqiron Amir Temur asos solgan qudratli saltanat nafaqat harbiy G‘alabalar, balki ilm-fan va madaniyatning yuksak taraqqiyoti bilan ham dunyoga tanildi. Bu davrda Samarqand yer yuzining ilmiy markaziga aylanib, turli o‘lkalardan eng yetuk olimlar, mutafakkirlar va adiblar poytaxtga yig‘ildi. Ana shunday ulkan siymolardan biri Nizomiddin Shomiy bo‘lib, u bevosita Amir Temurning topshiriG‘iga binoan “Zafarnoma” asarini yaratdi [3]. Bu asar Sohibqiron hayotlik davrida yozilgan ilk rasmiy va ishonchli tarixiy manba bo‘lib, unda davlatning shakllanishi va harbiy yurishlar aniq faktlar asosida bayon etilgan. Shuningdek, o‘sha davrning mantiq va falsafa ilmi bo‘yicha eng yirik namoyandasi Sa’duddin Taftazoniy ham Temur saroyida yuksak e’zozda bo‘lgan. Uning “Sharh al–Maqasid” va mantiqqa oid “At-Tahzib” kabi asarlari uzoq asrlar davomida madrasalarda asosiy darslik sifatida o‘qitib kelindi.

Bu davrda ayniqsa tarixiy-biografik adabiyot, ya’ni “Zafarnoma”lar turkumi alohida janr sifatida shakllandi. Bu asarlar shunchaki quruq faktlar yiG‘indisi emas, balki yuksak badiiy tilda yozilgan adabiy obidalar edi. Ularda Amir Temurning jasorati, adolati va vatanparvarligi badiiy bo‘yoqlar bilan tasvirlangan. Shuningdek, tasavvuf adabiyoti ham yangi bosqichga chiqdi. Xoja Ahmad Yassaviy va Bahouddin Naqshband kabi buyuk pirlarning ta’limotlari adabiyotning falsafiy mazmunini boyitdi. Shoirlar o‘z G‘azal va masnaviylarida insoniy komillik, adolat va imon masalalarini ilgari surdilar[4]. Amir Temur davridagi ushbu adabiy yuksalish keyinchalik buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodi uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qildi va o‘zbek adabiyotining “oltin davri”ni boshlab berdi.

Sohibqiron Amir Temurning davlatchilik faoliyatida xalqaro diplomatiya va tashqi aloqalar alohida o‘rin tutgan. U nafaqat Sharq davlatlari, balki Yevropaning yirik qirolliklari bilan ham mustahkam aloqalar o‘rnatgan ilk markaziy osiyolik hukmdordir. Fransiya qiroli Karl VI, Angliya qiroli Genrix IV va Kastiliya qiroli Genrix III bilan almashilgan maktublar shuni ko‘rsatadiki, Amir Temur jahon iqtisodiyoti va xavfsizligini ta’minlashda G‘arb va Sharq o‘rtasidagi savdo yo‘llarini ochishni asosiy maqsad qilgan. U o‘z maktublarida xorijiy savdogarlar uchun erkin savdo va xavfsizlik kafolatlarini taklif etgan. Ispaniya elchisi Rui Gonsales de Klavixoning Samarqandga qilgan safari va uning yozib qoldirgan xotiralari o‘sha davrda Temuriylar davlatining dunyo miqyosidagi nufuzi qanchalik baland bo‘lganini isbotlovchi nodir hujjatdir [5].

Sohibqiron vafotidan so‘ng ham u asos solgan adabiy muhit to‘xtab qolmadi. 1424–1425-yillarda Sharafuddin Ali Yazdiy o‘zining mashhur “Zafarnoma” asarini yaratib, unda Temuriylar davri adabiy an’analarini yangi bosqichga ko‘tardi. 1410–1420-yillar oraliG‘ida turkiy va forsiy tillardagi nazm va nasr uyg‘unlikda rivojlanib, bu jarayon keyinchalik – 1441-yilda dunyoga kelgan buyuk Alisher Navoiy ijodi uchun mustahkam poydevor bo‘ldi. Amir Temur davrida poydevori qo‘yilgan bu adabiy yuksalish asrlar davomida o‘zbek mumtoz adabiyotining o‘zagini tashkil etib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Amir Temur. Temur tuzuklari. (Tarjimon: Alixonto‘ra SoG‘uniy va Habibulla Karomatov). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.

2. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. (Tarjimon: Yunusxon Hakimjonov). – Toshkent: O‘zbekiston, 1996.

3. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. (Tarjimon: Ashraf Ahmedov). – Toshkent: Sharq, 2003.

4. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi (Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur). 1-2 kitoblar. (Tarjimon: Ubaydulla Uvatov). – Toshkent: Mehnat, 1992.

5. Rui Gonsales de Klavixo. Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406 yillar). (Tarjimon: O. Tog‘ayev). – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.

ABDULLAXON II DAVRIDA BUXORO XONLIGI

Allanazarov Shoxruh Farhodovich
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchi
+998937454329
allazarovshohruh@gmail.com
Yusopov Temur
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998943230319
temuryusupov6606@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shayboniylar sulolasining eng qudratli hukmdorlaridan biri Abdullaxon II ning siyosiy faoliyati, davlat boshqaruvi tizimi, harbiy yurishlari, iqtisodiy islohotlari hamda madaniy-ma’rifiy hayot rivojiga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. XVI asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr hududida yuzaga kelgan siyosiy parokandalik sharoitida Abdullaxon II tomonidan markazlashgan davlatni tiklash jarayoni yoritiladi. Shuningdek, uning Xorazm va Xuroson yo‘nalishidagi tashqi siyosati, savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash borasidagi chora–tadbirlari hamda me’morchilik va tarixnavislik rivojiga ko‘rsatgan homiyligi ilmiy asosda bayon etiladi. Maqolada Abdullaxon II ning Movarounnahr tarixidagi o‘rni va ahamiyati manbalar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Abdullaxon II, Shayboniylar sulolasi, Buxoro xonligi, Movarounnahr, markazlashgan davlat, XVI asr, Xorazm, Xuroson, Safaviylar davlati, ichki siyosat, tashqi siyosat, harbiy yurishlar, iqtisodiy islohotlar, sug‘orish tizimi, Buyuk Ipak yo‘li, savdo aloqalari, me’morchilik, Abdullanoma, Hofiz Tanish Buxoriy.

Аннотация: В данной статье анализируется политическая деятельность Абдуллы Хана II, одного из самых могущественных правителей династии Шайбанидов, его вклад в развитие системы государственного управления, военные походы, экономические реформы, а также культурную и образовательную жизнь. Особое внимание уделяется процессу восстановления централизованного государства Абдуллой Ханом II в условиях политического хаоса, возникшего на территории Трансоксианы во второй половине XVI века. Научным образом описаны его внешняя политика в направлении Хорезма и Хорасана, меры по укреплению торгово–экономических связей, а также покровительство развитию архитектуры и историографии. На основе источников раскрывается место и значение Абдуллы Хана II в истории Трансоксианы.

Annotation: This article analyzes the political activity, state administration system, military campaigns, economic reforms, and cultural contributions of Abdullakhan II, one of the most powerful rulers of the Shaybanid dynasty. It examines the process of restoring a centralized state in Movarounnahr during the period of political fragmentation in the second half of the 16th century. The study also highlights his foreign policy toward Khorezm and Khorasan, measures taken to strengthen trade and economic relations, as well as his patronage of architecture and historiography. The historical significance and role of Abdullakhan II in the history of Movarounnahr are revealed based on historical sources.

Keywords: Abdullakhan II, Shaybanid dynasty, Bukhara Khanate, Movarounnahr, centralized state, 16 th century, Khorezm, Khorasan, Safavid state, domestic policy, foreign policy, military campaigns, economic reforms, irrigation system, Silk Road, trade relations, architecture, Abdullanoma, Hafiz Tanish Bukhari.

XVI asr Markaziy Osiyo tarixida Shayboniylar sulolasi hukmronligi muhim o‘rin tutadi. Bu sulolaning eng qudratli va siyosiy jihatdan yetuk vakillaridan biri Abdullaxon II (1534-1598) bo‘lib, u Buxoro xonligini markazlashgan va kuchli davlatga aylantirishga muvaffaq bo‘lgan hukmdordir. Abdullaxon II nafaqat harbiy salohiyati, balki davlat boshqaruvidagi islohotlari, iqtisodiy siyosati va madaniyat homiysi sifatidagi faoliyati bilan ham ajralib turadi. Uning

hukmronligi davri Buxoro xonligining siyosiy barqarorlikka erishgan, hududiy jihatdan kengaygan va iqtisodiy–madaniy taraqqiyot yuz bergan bosqichi hisoblanadi.

Abdullaxon II Iskandarxonning o‘g‘li bo‘lib, Shayboniylar sulolasiga mansub edi. XVI asr o‘rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy parokandalik kuchaygan, viloyat hokimlari mustaqillikka intilgan, sultonlar o‘rtasida taxt uchun kurashlar avj olgan edi. Bunday vaziyat davlatning zaiflashishiga olib kelgan. Abdullaxon yoshligidanoq siyosiy kurashlarda ishtirok etib, harbiy va diplomatik tajriba orttirgan. U dastlab otasi Iskandarxon nomidan davlat ishlarini yuritgan bo‘lsa–da, amalda hokimiyatni o‘z qo‘liga olgan edi. 1583-yilda Iskandarxon vafotidan so‘ng Abdullaxon rasman Buxoro taxtiga o‘tirdi va mustaqil siyosat yurita boshladi.

Abdullaxon II ning asosiy maqsadi markazlashgan kuchli davlat barpo etishdan iborat edi. U eng avvalo ichki siyosiy tarqoqlikka barham berishga kirishdi. Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Hisor, Qarshi, Balx kabi muhim hududlar markaziy hokimiyatga bo‘ysundirildi. Ayrim hududlarda mahalliy sultonlar va beklar qarshilik ko‘rsatgan bo‘lsalarda, Abdullaxon qat’iy harbiy choralar orqali ularni taslim etgan. Shu tariqa Movarounnahr hududlarida siyosiy birlik tiklandi. Bu esa davlatning mustahkamlanishiga asos yaratdi.

Abdullaxon II tashqi siyosatda ham faol bo‘lgan. Uning davrida Xorazm ustidan nazorat o‘rnatish muhim vazifalardan biri edi. Xorazm Amudaryo quyi oqimida joylashgan bo‘lib, savdo yo‘llari va strategik jihatdan katta ahamiyatga ega edi. Abdullaxon bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirib, Xorazmni Buxoro xonligi tarkibiga qo‘shishga erishdi. Shuningdek, Dashti Qipchoq hududlarida ham o‘z ta’sirini kuchaytirishga intildi. Qozoq sultonlari bilan munosabatlar ba’zan ittifoqchilik, ba’zan esa harbiy to‘qnashuv shaklida kechgan.

Safaviylar davlati bilan munosabatlar esa murakkab va ziddiyatli bo‘lgan. Xuroson hududi ikki davlat o‘rtasidagi asosiy bahsli hudud hisoblangan. Abdullaxon Balx va Hirot uchun olib borilgan kurashlarda faol ishtirok etgan. Ayrim davrlarda harbiy harakatlar, ayrim davrlarda esa diplomatik muzokaralar olib borilgan. Uning tashqi siyosati natijasida Buxoro xonligining mintaqadagi siyosiy nufuzi sezilarli darajada oshdi.

Davlat boshqaruvi tizimida Abdullaxon II an’anaviy musulmon siyosiy tuzumiga tayangan holda markazlashuv siyosatini kuchaytirdi.

Devon tizimi takomillashtirildi, moliya va soliq yig‘ish tartibi nazorat ostiga olindi. Viloyatlar beklar orqali boshqarilgan bo‘lsada, ularning mustaqil harakat qilishiga yo‘l qo‘yilmadi. Harbiy tizim qayta tashkil etilib, markaziy qo‘shin kuchaytirildi. Bu ichki xavfsizlikni ta’minlash va tashqi tahdidlarga qarshi turishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Iqtisodiy sohada Abdullaxon II katta e’tibor qaratgan yo‘nalishlardan biri sug‘orish tizimlarini rivojlantirish bo‘lgan. Amudaryo va Zarafshon daryolari havzasida yangi ariqlar qazilgan, eski sug‘orish inshootlari ta’mirlangan. Bu qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘sishiga olib kelgan. Dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik va hunarmandchilik ham rivojlangan. Shaharlar iqtisodiy markaz sifatida taraqqiy etgan. Buxoro, Samarqand, Toshkent va Balx yirik savdo va hunarmandchilik markazlariga aylangan.

Buyuk Ipak yo‘lining Movarounnahr orqali o‘tgan yo‘nalishlari faoliyatini davom ettirgan. Savdo aloqalari Eron, Hindiston, Rossiya va Usmoniylar davlati bilan olib borilgan. Karvonsaroylar, rabotlar va bozorlar qurilishi savdo infratuzilmasining rivojlanishiga xizmat qilgan. Pul muomalasini tartibga solish maqsadida tanga zarbi yo‘lga qo‘yilgan.XVI asr Markaziy Osiyo tarixida Shayboniylar sulolasi hukmronligi muhim o‘rin tutadi. Bu sulolaning eng qudratli va siyosiy jihatdan yetuk vakillaridan biri Abdullaxon II (1534-1598) bo‘lib, u Buxoro xonligini markazlashgan va kuchli davlatga aylantirishga muvaffaq bo‘lgan hukmdordir. Abdullaxon II nafaqat harbiy salohiyati, balki davlat boshqaruvidagi islohotlari, iqtisodiy siyosati va madaniyat homiysi sifatidagi faoliyati bilan ham ajralib turadi. Uning hukmronligi davri Buxoro xonligining siyosiy barqarorlikka erishgan, hududiy jihatdan kengaygan va iqtisodiy–madaniy taraqqiyot yuz bergan bosqichi hisoblanadi.

Abdullaxon II Iskandarxonning o‘g‘li bo‘lib, Shayboniylar sulolasiga mansub edi. XVI asr o‘rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy parokandalik kuchaygan, viloyat hokimlari mustaqillikka intilgan, sultonlar o‘rtasida taxt uchun kurashlar avj olgan edi. Bunday vaziyat davlatning zaiflashishiga olib kelgan. Abdullaxon yoshligidanoq siyosiy kurashlarda ishtirok etib, harbiy va diplomatik tajriba orttirgan. U dastlab otasi Iskandarxon nomidan davlat ishlarini yuritgan bo‘lsa–da, amalda hokimiyatni o‘z qo‘liga olgan edi. 1583-yilda Iskandarxon vafotidan so‘ng Abdullaxon rasman Buxoro taxtiga o‘tirdi va mustaqil siyosat yurita boshladi.

Abdullaxon II ning asosiy maqsadi markazlashgan kuchli davlat barpo etishdan iborat edi. U eng avvalo ichki siyosiy tarqoqlikka barham berishga kirishdi. Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Hisor, Qarshi, Balx kabi muhim hududlar markaziy hokimiyatga bo‘ysundirildi. Ayrim hududlarda mahalliy sultonlar va beklar qarshilik ko‘rsatgan bo‘lsalarda, Abdullaxon qat’iy harbiy choralar orqali ularni taslim etgan. Shu tariqa Movarounnahr hududlarida siyosiy birlik tiklandi. Bu esa davlatning mustahkamlanishiga asos yaratdi.

Abdullaxon II tashqi siyosatda ham faol bo‘lgan. Uning davrida Xorazm ustidan nazorat o‘rnatish muhim vazifalardan biri edi. Xorazm Amudaryo quyi oqimida joylashgan bo‘lib, savdo yo‘llari va strategik jihatdan katta ahamiyatga ega edi. Abdullaxon bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirib, Xorazmni Buxoro xonligi tarkibiga qo‘shishga erishdi. Shuningdek, Dashti Qipchoq hududlarida ham o‘z ta’sirini kuchaytirishga intildi. Qozoq sultonlari bilan munosabatlar ba’zan ittifoqchilik, ba’zan esa harbiy to‘qnashuv shaklida kechgan.

Safaviylar davlati bilan munosabatlar esa murakkab va ziddiyatli bo‘lgan. Xuroson hududi ikki davlat o‘rtasidagi asosiy bahsli hudud hisoblangan. Abdullaxon Balx va Hirot uchun olib borilgan kurashlarda faol ishtirok etgan. Ayrim davrlarda harbiy harakatlar, ayrim davrlarda esa diplomatik muzokaralar olib borilgan. Uning tashqi siyosati natijasida Buxoro xonligining mintaqadagi siyosiy nufuzi sezilarli darajada oshdi.

Davlat boshqaruvi tizimida Abdullaxon II an’anaviy musulmon siyosiy tuzumiga tayangan holda markazlashuv siyosatini kuchaytirdi. Devon tizimi takomillashtirildi, moliya va soliq yig‘ish tartibi nazorat ostiga olindi. Viloyatlar beklar orqali boshqarilgan bo‘lsa–da, ularning mustaqil harakat qilishiga yo‘l qo‘yilmadi. Harbiy tizim qayta tashkil etilib, markaziy qo‘shin kuchaytirildi. Bu ichki xavfsizlikni ta’minlash va tashqi tahdidlarga qarshi turishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Iqtisodiy sohada Abdullaxon II katta e’tibor qaratgan yo‘nalishlardan biri sug‘orish tizimlarini rivojlantirish bo‘lgan. Amudaryo va Zarafshon daryolari havzasida yangi ariqlar qazilgan, eski sug‘orish inshootlari ta’mirlangan. Bu qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘sishiga olib kelgan. Dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik va hunarmandchilik ham rivojlangan. Shaharlar iqtisodiy markaz sifatida taraqqiy etgan. Buxoro, Samarqand, Toshkent va Balx yirik savdo va hunarmandchilik markazlariga aylangan.

Buyuk Ipak yo‘lining Movarounnahr orqali o‘tgan yo‘nalishlari faoliyatini davom ettirgan. Savdo aloqalari Eron, Hindiston, Rossiya va Usmoniylar davlati bilan olib borilgan. Karvonsaroylar, rabotlar va bozorlar qurilishi savdo infratuzilmasining rivojlanishiga xizmat qilgan. Pul muomalasini tartibga solish maqsadida tanga zarbi yo‘lga qo‘yilgan. Bu iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga yordam bergan.

Madaniy hayot Abdullaxon II davrida yuksalish bosqichiga ko‘tarildi. U ilm-fan va diniy ta’limni qo‘llab-quvvatlagan. Buxoroda Abdullaxon madrasasi, Modarixon madrasasi kabi yirik me’moriy obidalar qurilgan. Masjid, madrasa, ko‘prik va karvonsaroylar bunyod etilishi shaharsozlik madaniyatining rivojlanishiga olib kelgan. Bu obidalar bugungi kunda ham o‘zining tarixiy va me’moriy ahamiyatini saqlab qolgan.

Tarixnavislik sohasida Hofiz Tanish Buxoriy tomonidan yozilgan “Abdullanoma” asari muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarda Abdullaxon II ning siyosiy faoliyati, harbiy yurishlari va davlat boshqaruvi batafsil bayon etilgan. Bundan tashqari, boshqa tarixiy manbalarda ham

uning faoliyati keng yoritilgan. Bu esa Abdullaxon davrining manbashunoslik jihatidan yaxshi o‘rganilganligini ko‘rsatadi.

Abdullaxon II ning siyosiy faoliyati natijasida Movarounnahrda nisbiy tinchlik va barqarorlik o‘rnatildi. Ichki nizolar kamaydi, iqtisodiy taraqqiyot uchun sharoit yaratildi. Biroq uning vafotidan so‘ng markazlashgan tizim zaiflashdi. 1598-yilda Abdullaxon II vafot etgach, Shayboniylar sulolasida siyosiy inqiroz boshlandi va tez orada sulola hukmronligi tugadi. Hokimiyat Ashtarxoniylar sulolasiga o‘tdi.

Tarixiy jihatdan Abdullaxon II Movarounnahrda markazlashgan davlatni tiklagan, hududiy yaxlitlikni ta’minlagan va iqtisodiy–madaniy rivojlanish uchun mustahkam asos yaratgan hukmdor sifatida baholanadi. U Shayboniylar sulolasining eng yirik va qudratli vakili sifatida tarixda muhim o‘rin egallaydi. Uning siyosati Markaziy Osiyo tarixida XVI asrning eng muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. Abdullaxon II shaxsiyati kuchli iroda, siyosiy donishmandlik, harbiy mahorat va davlat manfaatlariga sadoqat kabi fazilatlari bilan ajralib turadi. Shu sababli u O‘zbekiston davlatchiligi tarixida alohida e’tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. – Toshkent: Fan, 1999.
2. Ahmedov B. A. O‘zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
3. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Azamat Ziyo. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. – Toshkent: Sharq, 2001.
5. Sagdullayev A., Ahmedov B. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Universitet, 2012.
6. O‘zbekiston tarixi (XVI–XIX asrlar). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
7. Bartold V. V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1990

MIRZO ULUG‘BEKNING TARIXDA TUTGAN O‘RNI VA ROLI

Sotimboyeva Zuhrajon Bektemirovna
UrDPI tarix yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
+998951586407
sotimboyevazuhra936@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mirzo Ulug‘bekning hayoti, ilmiy faoliyati va tarixdagi o‘rni yoritilgan.Unda uning astronomiya va matematika fanlariga qo‘shgan hissasi,Ulug‘bek rasadxonasi hamda Ulug‘bek madrasasi orqali ilm-fanni rivojlantirishdagi roli tahlil qilingan.Shuningdek,uning mashhur asari ‘‘Ziji Jadidi Ko‘ragoniy”ning ahamiyati va ilmiy merosi haqida‘ma`lumot berilgan. Maqola Mirzo Ulug‘bekning nafaqat hukmdor, balki buyuk olim sifatidagi tarixiy ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: Mirzo Ulug‘bek, astronomiya, matematika, Ulug‘bek rasadxonasi, Ulug‘bek madrasasi, “Ziji Jadidi Ko‘ragoniy”, Samarqand, ilm-fan, Temuriylar davri;

Аннотация: В данной статье рассматриваются жизнь, научная деятельность и историческая роль Мирзо Улугбек. Освещается его вклад в развитие астраноми и математики, а также анализируется его роль в развитии науки через обсерваторию Улугбека и медресе Улугбека.Кроме того приводится информация о значени его знаменитого труда «Зидж–и Джадид–и Курагони» и его научном наследии. Статья раскиравает историческое значение Мирзо Улугбека не только как правителя, но и как выдающегося ученого.

Ключевие слова: Мирзо Улугбек, астрономия, математика, обсерваторие, медресе Улугбека, «Зидж–и Джадид–и Курагони», Самарканд, наука, эпоха Темуридов, просвитительство**.**

Annotation: This article exanimes the life, scientific activitiy,and historical significance of Mirzo Ulugbek.It highlights his contributions to astranomy and mathematics, as well as his role in the development of science through the establishment of the Ulugh Beg Observatory and the Ulugh Beg Madrasa. In addition, the importance of his famous work Ziji–i Jadidi Guragani and his scientific legacy are discussed. The article reveals the historical importance of Mirzo Ulugbek not only as a ruler but also as an outstanding scholar.

Keywords: Mirzo Ulugbek,astronomy, mathematics, Ulug Beg Observatory, Ulug Beg Madrasa, Ziji–i Jadidi Guragani,Samarkand, science, Timurid era, enlightenment.

Mirzo Ulug‘bek–Markaziy Osiyo tarixida nafaqat hukmdor,balki buyuk olim sifatida ham nom qoldirgan shaxsdir. U ilm-fan, ayniqsa astronomiya va matematika rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. Uning faoliyati tufayli Samarqand XV asrda dunyoning ilmiy markazlaridan biriga aylangan.

Mirzo Ulug‘bek 1394-yil 22-oktabrda Samarqandning Sultoniya shahrida tug‘ilgan. U buyuk sarkarda Amir Temurning nabirasi bo‘lib, Shohrux Mirzoning o‘g‘li, onasining ismi Gulruxshoh edi. Yoshligidan ilmga qiziqib, matematika, astronomiya va falsafa fanlarini chuqur o‘rgangan. Yoshligidan ilmga qiziqqan, saroy muhitida yetuk allomalar bilan muloqotda bo‘lgan. U o‘z davrining mashhur olimlari Qozizoda Rumiy va G‘iyosiddin Jamshid Koshiydan saboq olgan. Shu sababli ham u yoshligidanoq ilmiy faoliyatga kirishgan.

Ulug‘bek Samarqand va Movaraunnahr hududuida hukmronlik qilgan. U davlatni boshqarishda ilm-fanga katta e‘tibor qaratadi, madrasalar va ilmiy markazlar tashkil etgan. Eng mashhur inshootlardan biri Ulug‘bek madrasasi bo‘lib, u ilm maskaniga aylangan.

Xususan, rus sharqshunosi Vasiliy Bartold (1869-1930) Markaziy Osiyo tarixini chuqur o‘rgangan olim bo‘lib, ayniqsa Ulug‘bek siymosiga bevosita e‘tibor berib, alohida bitta kitob yozib qoldirgan. Boshqa asarlarida esa uning tarixini yoritib o‘tgan. Masalan, “Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida” (ruscha: Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya bu asar 1898-1900-yillar oraliG‘ida yozilgan,1900-yil nashr etilgan,dastlab rus tilida.) “Ulug‘bek va uning davri”(ilmiy maqolalar shaklida 1918-yilda yozilgan taxminan) “Islom ensiklopediyasi’’(1-nashri 1913-yilda boshlangan, 1936-yilgacha davom etgan)uchun yozilgan maqolalari Ulug‘bekning tarixiy shaxs, hukmdor va olim sifatida kompleks tarzda tahlil qiladi. Bartold asarlarida tarixiy manbalarga tayangan holda xolis yondashadi, Ulug‘bekni idealizatsiya qilmaydi, real shaxs sifatida ko‘rsatadi. Ba‘zan Ulug‘bekning siyosiy faoliyatini haddan tashqari zaif deb baholaydi, Sharq manbalaridagi ayrim ijobiy jihatlarni yetarlicha ochmaydi ammo, Ulug‘bek Mirzoni ikki qirrali shaxs sifatida ko‘rsatadi ya‘ni, buyuk olim, lekin murakkab siyosiy sharoitda muvoffaqiyatga to‘liq erisha olmagan hukmdor. Uning tadqiqotlari Ulug‘bek shaxsini chuqurroq va haqqoniyroq anglashga yordam beradi.

Tarixiy mavzularni badiiy ruhda yoritgan zamonaviy o‘zbek adiblaridan biri-Xurshid Davron ham Ulug‘bek siymosiga alohida to‘xtalib o‘tadi. O‘zining “Sohibqiron nabirasi” (1980-yillar oralig‘ida taxminan, 1988-yilda yozilgan) asarida uni ikki yo‘nalishda tasvirlanadi: bir tarafdan buyuk olim sifatida osmon sirlarini o‘rganishga berilgan, ilmni hamma narsadan ustun qo‘ygan shaxs, ikkinchi tarafdan esa hukmdor sifatida davlat boshqaruvi, siyosiy kurashlar va ichki nizolar ichida qolgan inson sifatida o‘z asarlarida yoritib o‘tadi.Asar davomida uning Ulug‘bek rasadxonasini barpo etishi, ilmiy izlanishlari va oxir oqibat fojeali taqdiri baddiy tarzda ochib beriladi.

Mirzo Ulug‘bekni eng katta yutug‘i Ulug‘bek rasadxonasini barpo etganidir. Bu rasadxona o‘z davrida dunyodagi eng yirik ilmiy markazlardan biri hisoblangan. U yerda olib borilgan kuzatuvlar asosida “Ziji Sultoni” asari yaratilgan. Ushbu kitobda 1000 dan ortiq yulduzlarning koordinatalari aniq hisoblab chiqilgan. Bu natija hatto Yevropa olimlari tomonidan ham yuqori baholangan. Afsuski, Mirzo Ulug‘bekning hayoti fojiaviy yakun topgan. U siyosiy nizolar va ichki qarama-qarshiliklar tufayli o‘z o‘g‘li Abdullatif Mirzo tomonidan taxtdan ag‘darilib, 1449-yilda vafot etgan.

Mirzo Ulug‘bek haqida eng mashhur va ishonchli badiiy asarlardan biri-Odil Yoqubov qalamiga mansub “Ulug‘bek xazinasi” asaridir. Asarning asosiy mazmuni oddiy tarixiy hikoya emas, balki chuqur ma‘naviy g‘oyalarga ega mukammal asardir.

Asar 1970-yillarda taxminan, 1973-yilda nashr etilgan. Roman voqealari Temuriylar davrida, Samarqandda kechadi. Unda Ulug‘bekning ilm-fanga bo‘lgan muhabbati, rasadxona va astranomik izlanishlari, davlat boshqaruvidagi qiyinchiliklar va shu bilan birgalikda o‘g‘li bilan o‘rtasidagi ziddiyatlar badiiy tarzda tasvirlangan.O‘zbek adabiyotidagi eng mashhur tarixiy romanlardan biri bo‘lgan bu asar Ulug‘bek shaxsni insoniy va fojiali jihatdan ochib beradi. Asar faqat voqealar ketma-ketligi emas u bir necha g‘oya va qarama-qarshiliklar tizimiga qurilgan.Ulug‘bek ilmga berilgan hukmdor. Lekin davlat boshqaruvi qat’iyat va siyosat, hiyla talab qiladi, ilm esa aksincha, haqiqiat, sabr va xolislikka asoslanadi. Shu sabab u ikki olam orasida qoladi. Olimlik uni yuksaltiradi, hukmdorlik esa yemiradi. Asarda Ulug‘bek tashqi dushmanlardan ko‘ra ko‘proq yaqinlari, saroy muhiti va o‘z davrining jaholatiga qarshi kurashadi.Bu esa qahramonning ichki yolg‘izligini kuchaytiradi.

Aslida Mirzo Ulug‘bek haqida juda ko‘plab asarlar mavjud, kimdir uning o‘ziga atab asar bitsa, kimdirlar esa boshqa bir asarlarda uning siymosini keltirib o‘tadilar.

Mirzo Ulug‘bek 1411-yilda yoshligida amalda hukmronlik qilmagan, ammo ilmiy va siyosiy qarorlarni shakllantirishga yordam bergan. 1429 -yildan vafotigacha Samarqandni boshqargan.U Temuriylar davlat boshqaruv tizimida modernizatsiya kiritishga harakat qilgan ya‘ni, soliqlarni tartibga solish, byurokratiyani kuchaytirish va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash kabilarni.

Ulug‘bekning ilmiy merosiga to‘xtaladigan bo‘lsak, uning eng katta yutug‘i bu astranomiyaga oid observatoriya qurilishidir. 1424-1429-yillarda Samarqand yaqinidagi Ko‘hak tepaligida barpo etilgan ushbu inshoot o‘z davrining eng yirik ilm maskanlaridan biri hisoblangan.U Ulug‘bek rasadxonasi deb nom olgan. Rasadxona silindr shaklida, 3 qavatli bino bo‘lgan, diametri taxminan 46 metr, balandligi 30 metrga yaqin. Eng muhim qismi-yer ostiga tushirilgan ulkan sekstant(kvadrant)qurilmasidir. Rasadxonada Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid va Ali Qushchi boshchiligida 1000 dan ortiq yulduz koordinatalarini aniqlashgan, quyosh yilini 365 kun 6 soat 10 minut 8 sekund deb hisoblaganlar(hozirgi natijalarga juda yaqin, xatoligi ~1 minut!). Bu yerda yaratilgan eng mashhur asar “Zij-i Ulug‘bek” nomli yulduzlar katalogi, astranomik jadval va matematik hisob kitoblar to‘plami hisoblangan asardir. Asar N.Kopernikkacha Yevropada asosiy astranomik manbalardan biri bo‘lgan. 1449-yilda Ulug‘bek vafot etgach, rasadxona e‘tiborsiz qoldi,diniy qarashlar sabab ilmiy ishlar to‘xtatildi oxir oqibat rasadxona vayron bo‘ldi. Faqat 1908-yilda rus olimi V.Bartold davrida arxeologik tadqiqotlar boshlanib unig qoldiqlari topilgan.

Mirzo Ulug‘bek qalamiga mansub 1437-yilda yozilgan,fors va arab tilida bitilgan astranomik asar hisoblangan “Zij-i Jadid-i Ko‘ragoniy” asari 4 ta katta bo‘limdan iborat asardir. Bular:

- Vaqt va taqvim tizimi
- Geografik koordinatalar
- Sayyoralar harakati
- Yulduzlar katalogi

Asar 1018 ta yulduz koordinatalarini o‘zida jamlagan, 5 ta sayyora harakatini o‘rgangan asardir. Keyinchalik Usmoniylar imperiyasiga, Hindistonga va Yevropaga tarqalib XVII-XVIII asrlarda tarjima qilingan, toki Nicolaus Copernicus davrigacha muhim manba bo‘lib xizmat qilgan.

Mirzo Ulug‘bek shaxsiyati va ilmiy merosini yuzaki baholash uni faqat “olim hukmdor” sifatida ko‘rish bilan cheklanib qoladi, aslida esa u o‘rta asr Sharq tafakkurining eng yuqori intellektual bosqichini ifodalovchi fenomen(oddiy hodisa emas,alohida noyob va boshqalardan keskin farq qiladigan hodisa yoki shaxs) hisoblanadi.

Yakuniy tahlilda, Mirzo Ulug‘bek–bu faqat tarixiy shaxs emas, balki ilmiy tafakkurning rivojlanishida burilish yasagan, ammo o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy cheklovlari bilan to‘qnashgan murakkab va ko‘p qirrali fenomen sifatida namoyon bo‘ladi. Uning hayoti va faoliyati bugungi kunda xam muhim xulosa beradi: ilm-fan rivoji faqat bilim bilan emas,balki uni qo‘llab-quvvatlaydigan muhit va tafakkur erkinligi ham chambarchas bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Imamaliyev U.T. “Mirzo Ulug‘bek hayoti va uning ilmiy izlanishlari”.
2. “Mirzo Ulug‘bek faoliyati va ilmiy merosining xorijiy tarixshunoslikda o‘rganilishi”.
3. Olimova I. “Tarixi arba ulus asari muhim tarixiy manba sifatida”.
4. Ahmedov A. “Ulug‘bek hayoti va faoliyati” (Toshkent,1994).
5. Shamsiddinov R., Karimov Sh. “Vatan tarixi” (Toshkent,2010).
6. Abduraxmonov A. “Ulug‘bek akademiyasi” (Toshkent,1994).
7. Mirzo Ulug‘bek. “To‘rt ulus tarixi” (Toshkent,1994).

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA NEFT VA GAZ SANOATI TARAQQIYOTI

Kalonov Dilshodbek
Nizomiy nomidagi O‘zMPU tadqiqotchisi

Annotatsiya: O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining zamonaviy moddiy texnika bazasini yaratish sanoat va xalq xo‘jaligi sohasida tub o‘zgarishlarni ta’minlashda ishlab chiqarishning neft va gaz sanoati tarmoqlari alohida o‘rin tutadi. Ta’kidlash joizki, mamlakat iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlash hamda xalq farovonligini ta’minlashda neft-gaz sanoatining rivojlantirilishi, barqaror faoliyat ko‘rsatishi muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy taraqqiyot tizimida sanoat tarmoqlarining barqaror ishlashini ta’minlash jarayonida yoqilg‘i-energetika tizimi hal qiluvchi o‘ringa ega. O‘z navbatida yoqilg‘i-energetika tizimida esa neft va gaz sanoati alohida o‘rin tutadi.

Kalit so‘zlar: Neft va gaz sanoati, Ural iqtisodiy havzasi, Ko‘kdumaloq, Alan, Pomiq.

Mustaqillik yillarida respublika hukumati o‘z zamonaviy taraqqiyot yo‘lini tanlab olib, ko‘p ukladli iqtisodiyot tizimini barpo etdi. Jumladan, mamlakat xalq xo‘jaligi barcha tarmoqlarining barqaror ishlashini va rivojlanishini ta’minlovchi ustuvor sohalardan biri bo‘lgan neft va gaz sanoatida ham tarkibiy o‘zgarishlar samarali amalga oshirildi. Hozirgi davrda O‘zbekistonning neft va gaz sanoati mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda asosiy tarmoqlardan biri bo‘lib kelmoqda. Shuning bilan birga mintaqadagi neft va gaz resurslari butun Markaziy Osiyo mintaqasi hamda Rossiya Federatsiyasi neft va gaz sanoati rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega bo‘lmoqda. Chunki u yirik sanoat tuzilmasini qamrab olgan bo‘lib, hozirgi rivojlanish davrida salmoqli miqdordagi sarmoyalarni o‘zlashtirmokda.

Mustaqillik yillarida neft va gaz sanoatini rivojlantirish maqsadida xorijiy sarmoyalar va texnologiyalarning kiritilishi sanoat rivojlanishi tarixida muhim burilish kasb etdi. Qisqa davr ichida O‘zbekiston neft xom ashyosi, neft va gaz mahsulotlari import qiluvchi mamlakatdan ushbu mahsulotlarni eksport qiluvchi davlatga aylandi. Shu sababli respublikada neft va gaz sanoatining rivojlanishini tarixiy nuqtayi-nazardan hamda zamonaviy konseptual-metodologik jihatdan tahlil qilish, sohada amalga oshirilgan islohotlarni tadqiq etish mavzuning dolzarblik jihatini belgilaydi.

XX asrning 90-yillarida mamlakat hududi boy neft zahiralariga egaligiga qaramasdan neft xom ashyosini qazib chiqarishga e’tibor qaratilmaganligi bois neftni qayta ishlash quvvatlaridan foydalanish maqsadida O‘zbekistonga katta miqdorda neft xom ashyosi keltirilgan, aksincha, arzon, toza gaz oqimi sobiq Ittifoqning Ural iqtisodiy havzasi va boshqa hududlardagi sanoat korxonalari va aholi talablarini qondirish maqsadida tashib ketilgan. Jumladan, mustaqillik arafasida, ya’ni, 1990-yilga kelib O‘zbekistonda mavjud konlardan 40,8 mlrd m^3 tabiiy gaz va 2,8

mln. tonnadan ortiq neft va gaz kondensati qazib olingan. 1991 -yilda bu ko‘rsatkich gaz qazib chiqarish bo‘yicha qariyb 42 mlrd. metr^{3}ni, neft qazib olish bo‘yicha 1,5 mln. tonnani tashkil etgan [1]. Tabiiyki, neft xom ashyosining bu miqdori respublika ichki ehtiyojini to‘la qoplay olmas, shu sababli katta mablag‘ evaziga 1991-yilda asosan, Rossiyadan 5,7 mln. tonnadan ortiq neft xom ashyosi (jami iste’mol hajmining 70 foizi), 3,5 mln. tonnadan ortiq neft mahsulotlari (mamlakat jami iste’mol hajmining 34 foizi) keltirilgan [2], buning uchun esa salkam 1 mlrd. AQSH dollari sarf etilgan [3]. Garchi, ulkan zahirali Ko‘kdumaloq, Alan, Pomiq va boshqa bir qator konlar aniqlangan bo‘lsada, ular ishga tushirilmagan, ularni o‘zlashtirish masalasi esa markazda hal etilishi shart edi. Biroq, ushbu konlarni o‘zlashtirish va ishga tushirish katta mablag‘ talab etganligi sababli markazda mablag‘ ajratish mavhumligicha qolar edi. Shu sababli O‘zbekiston hukumati oldida davlat mustaqilligi qo‘lga kiritilgach neft-gaz sanoati kompleksini modernizatsiya qilish mamlakat iqtisodiyotini mustahkamlashning eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Sohani modernizatsiya qilish avvalo, uning huquqiy asoslarini shakllantirish hamda mustahkamlashni taqozo etadi. O‘zbekistonda davlat mustaqilligi qo‘lga kiritilgach, huquqiy - demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishning eng muhim sharti sifatida ushbu masalalarga alohida e’tibor qaratildi. Avvalo, hukumat tomonidan 1991-1993-yillarda respublikada neft mahsulotlarining yangi turlarini o‘zlashtirish dasturi ishlab chiqildi. Ushbu dasturning samarali amalga oshirilishi tufayli qisqa muddat ichida Farg‘ona neftni qayta ishlash zavodida avtomashinalar uchun motor moyi ishlab chiqaradigan yangi qurilma ishga tushirildi.

Iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichida, ya’ni 1992-yilda neft-gaz tarmog‘i korxonalari faoliyatining strategik ahamiyatga ega bo‘lgan quyidagi asosiy vazifalari belgilab berildi:

1. Neft, gaz va gaz kondensati qazib olishni ko‘paytirish orqali iqtisodiyotning barcha sohalarini yoqilg‘i-energetika resurslari bilan barqaror ta’minlash hamda mamlakat iqtisodiyoti xavfsizligini kafolatlovchi to‘liq neft mustaqilligiga erishish.

2. Jahon standartlari talablariga javob bera oladigan neft va gaz mahsulotlari ishlab chiqarishni ta’minlash maqsadida neft va gazni qayta ishlash tarmog‘ida texnologik jarayonlarni chuqurlashtirish.

3. Yangi konlarni ochish yo‘li bilan, avvalo, suyuq uglevodorod zahiralarini ko‘paytirish hamda ishonchli xom ashyo bazasini barpo etish [4].

Hukumat tomonidan belgilab berilgan ustuvor vazifalar iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan yillarda nafaqat neft va gaz tarmog‘i korxonalarining, balki, mamlakat energetika strategiyasining asosiy yo‘nalishlari sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish yuzasidan respublika hukumati tomonidan tarmoqda tarqoq holda faoliyat yuritayotgan soha korxonalari faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida aniq belgilangan chora-tadbirlar izchillik bilan amalga oshirildi. Jumladan, 1992-yil dekabr oyida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni [5] ga muvofiq, neft va gaz sanoatida “O‘zbekneft” va “O‘zbekgazsanoat” davlat ishlab chiqarish birlashmalarini tugatish asosida ularning tarkibida neft va gazli maydonlarni geofizik aniqlash, qidiruv-izlanish ishlarini amalga oshirish, konlarni ishlab chiqarishga tayyorlash va ishga tushirish, neft, gaz va gaz kondensati qazib chiqarish, neft va gazni qayta ishlash, neft va gaz mahsulotlarini transportirovka qilish va yetkazib berish bilan shug‘ullanib kelgan, tarqoq holda faoliyat yuritayotgan korxonalar negizida milliy korporatsiya tashkil etildi. Tarmoqda mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanishni kengaytirish, kuchlarni bir joyga to‘plash, xorijiy hamkorlar bilan ishlash hamda boshqaruv [6] ni osonlashtirish kabi bir qator zaruriyat va omillardan kelib chiqqan holda korporatsiya tomonidan “O‘zbekiston Respublikasi neft va gaz sanoatini rivojlantirishning 1993-2000-yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasi” ishlab chiqildi [7]. Mamlakatda yer osti qazilma boyliklariga doir huquqiy-me’yoriy asosni shakllantirish va rivojlantirish maqsadida 1994-yilda “O‘zbekiston Respublikasining yer osti boyliklari to‘g‘risida”gi Qonuni [8] qabul qilindi. Ushbu qonun asosida

mamlakat hududida mavjud yer osti qazilma boyliklari sifatida neft va gaz konlari, shuningdek, istiqbolli neft va gaz maydonlari davlat nazorati ostiga olindi. Bozor munosabatlari talablari hamda sanoatdagi tub o‘zgarishlar natijasida 2002-yilda ushbu qonunning yangi tahriri qabul qilindi[9], 2007-yilda esa tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritildi[10]. 1995-yilda esa korporatsiya tomonidan sohaga doir ikkinchi dastur – “1995-2000-yillar mobaynida neft va gaz geologik-qidiruv konsepsiyasi”[11] ishlab chiqildi. Ushbu dastur neft va gazga istiqbolli hisoblangan maydonlarda qidiruv-izlanish jarayonlarini izchillik bilan amalga oshirilishiga zamin yaratdi. Ushbu dasturning samarali amalga oshirilishi natijasida 1997-yilga kelib mamlakatda neft qazib chiqarish miqdori 1990-yilga nisbatan 2,8 marta oshgan holda qariyb 7,9 mln. Tonnani, tabiiy gaz qazib olish esa 1,3 martaga oshib, 51,2 mlrd m^3ni tashkil etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahimov A. K. O‘zbekiston neft-gaz konchilari qissasi. – T.: Fan va texnika, 2004. - B.122.

2. Karimov I. A. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. – Toshkent: O‘zbekiston, 2000. – B. 69.

3. Xo‘ja A. Neft mustaqilligi-iqtisodiy taraqqiyot omili // O‘zbekiston ovozi. 1998-yil 26-may. – B. 2.

4. Karimov I. A. O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li / O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996. 1-jild. – B. 32-33.

5. O‘zbekiston neft va gaz sanoati davlat konsernini Neft va gaz sanoati (“O‘zbekneftgaz”) milliy korporatsiyasiga aylantirish to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. – T.,1993. №2. – B. 32-33.

6. Qambarov M. Mustaqillik inshootlarini barpo etishda hissamiz bor / Omonov O. Neft-gaz: mustaqillik odimlari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. – B. 3.

7. “Yer osti boyliklari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining 23.09.1994 y. № 2018-XII Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. – Toshkent, 1994. № 10. – 252-modda.

8. “Yer osti boyliklari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining 13.12.2002 y. № 444-II Qonuni (yangi tahriri) // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – Toshkent, 2003. № 1. – 5-modda.

9. “Yer osti boyliklari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuniga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida 18.12.2007 y. № O‘RQ-133 O‘zbekiston Respublikasining Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi. – Toshkent, 2007. № 12. – 604-modda.

10. Xo‘ja A. Neft mustaqilligi-iqtisodiy taraqqiyot omili // O‘zbekiston ovozi. 1998-yil 26-may. – B. 2-3.

11. O‘sha joyda. – B. 2.

2-SHO‘BA: TARIX ZAMONAVIY TADQIQOTLARDA: TARIXSHUNOSLIK, MANBASHUNOSLIK VA ARXEOLOGIK TAHLIL

URUSHDAN KEYINGI YILLARDA XORAZM QISHLOQ XO‘JALIGI VA FATXULLA NOSIROV FAOLIYATI

Yusupov Hamidbek Sultanovich
UrDPI “Tarix” kafedrasi
mudiri, dotsent v.b.
telefon: +998937534056
hamidyusupov753@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada 1944-1947-yillarda Xorazm viloyati qishloq xo‘jaligining urushdan keyingi tiklanish va rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Unda viloyat partiya komiteti kotibi Fatxulla Nosirovning rahbarlik faoliyati, agrar sohada amalga oshirilgan tashkiliy va iqtisodiy chora-tadbirlar, ayniqsa paxtachilik, sug‘orish tizimlarini yaxshilash hamda mehnat resurslarini safarbar etish borasidagi ishlari yoritiladi. Shuningdek, maqolada urushdan keyingi og‘ir sharoitda qishloq xo‘jaligini tiklashdagi muammolar va ularni bartaraf etishda Fatxulla Nosirovning o‘rni tarixiy manbalar asosida ochib beriladi.

Аннотация: В данной статье анализируется послевоенное восстановление и развитие сельского хозяйства в Хорезмской области в 1944-1947 годах. Освещается руководящая деятельност секретаря регионального партийного комитета Фатхуллы Насирова, организационно-экономические меры, предпринятые в аграрной сфере, особенно его работа по совершенствованию хлопководства, ирригационных систем и трудовых ресурсов. В статье также, на основе исторических источников, раскрываются проблемы восстановления сельского хозяйства в сложных послевоенных условиях и роль Фатхуллы Насирова в их преодолении.

Abstract: This article analyzes the post-war restoration and development of agriculture in the Khorezm region in 1944-1947. It highlights the leadership activities of the secretary of the regional party committee, Fatkhulla Nasirov, the organizational and economic measures implemented in the agricultural sector, especially his work on improving cotton growing, irrigation systems, and labor resources. The article also reveals the problems of restoring agriculture in difficult post-war conditions and the role of Fatkhulla Nasirov in overcoming them, based on historical sources.

Kalit so‘zlar: Fatxulla Nosirov, Toshkent, Leningrad, Bekobod, politexnikum, “Mehnat Qizil Bayroq”, “Qizil yulduz”, “Hurmat belgisi”, kolxoz, sentner, irrigatsiya, kubometr.

Ключевые слова: Фатхулла Носиров, Ташкент, Ленинград, Бекабад, политехнический институт, “Красное знамя труда”, “Красная звезда”, “Знак чести”, колхоз, центнер, орошение, кубометр.

Keywords: Fatkhulla Nosirov, Tashkent, Leningrad, Bekabad, polytechnic school, “Red Banner of Labor”, “Red Star”, “Sign of Honor”, collective farm, centner, irrigation, cubic meter.

Urushdan keyingi yillar O‘zbekiston, xususan Xorazm viloyati uchun murakkab, ammo ayni paytda muhim o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Ikkinchi jahon urushi yakunlangach, iqtisodiyotning barcha sohalari singari qishloq xo‘jaligini tiklash va rivojlantirish dolzarb vazifaga aylandi.

Shu jarayonda fidoyi rahbarlar va tajribali mutaxassislarning xizmatlari alohida ahamiyat kasb etdi. Ular orasida Fatxulla Nosirov nomi bilan bog‘liq faoliyat diqqatga sazovordir. U o‘zining tashkiliy qobiliyati, ilg‘or yondashuvlari va qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi bilan ajralib turadi. F. Nosirovning faoliyati nafaqat ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarini oshirish, balki yangi agrotexnik usullarni joriy etish va mahalliy kadrlarni tayyorlashda ham muhim rol o‘ynagan.

Fatxulla Nosirov 1911-yilda Toshkentda ishchi oilasida tug‘ilgan. 11 -12 yoshlaridayoq internatga berildi va bu yerda tarbiyalandi. 1927-1930-yillarda Toshkentdagi politexnikumda o‘qidi. 1931-yilda Leningraddagi binokorlik institutiga o‘qishga kirdi va 1937-yilda institutni tugatib, O‘zbekistonga binokor injener bo‘lib qaytdi.

U 1937-yilda Bekobod tuman qurilish kontorasining boshlig‘i bo‘lib ishlaydi va 1938-1940-yillarda Qizil Armiya qatorida bo‘lib, SAVOda injener-loyihachi bo‘lib xizmat qildi.

Fatxulla Nosirov armiyadan qaytgach 1941-yilda O‘zK (b)P Toshkent viloyat komitetida qurilish bo‘limining mudiri bo‘ladi. 1942 -yilda Toshkent shahridagi Frunze va Oktyabr tuman partiya komitetlarida kotib bo‘lib ishlaydi [1].

Fatxulla Nosirov 1943-yilda VKP (b) MKning Farhod qurilishidagi partiya tashkilotchisidek katta va mas’uliyatli vazifani bajaradi. Bu paytda Farhod qurilishida 60 mingga yaqin kishi ishlar edi.

O‘zK (b) P MK F. Nosirovni 1943 -yilning oxirida Buxoro viloyat partiya komitetining ikkinchi kotibi qilib tayinladi. 1944-yilda F. Nosirov Xorazm viloyati partiya komitetining birinchi kotibi qilib saylandi.

Fatxulla Nosirov Xorazm viloyatida xalq xo‘jaligini taraqqiy qildirish, qishloq xo‘jaligi va sanoatni, madaniyatni rivojlantirish sohasida katta xizmat qildi. Viloyatdagi paxta hosili avvalgi yillarga nisbatan o‘sdi, bunda Fatxulla Nosirovning xizmatlari katta.

Hukumat Fatxulla Nosirovni xizmatlarini taqdirlab uni “Mehnat Qizil Bayroq”, “Qizil yulduz” va “Hurmat belgisi” ordenlari bilan mukofotladi [2].

1947-yil 13-fevralda O‘zK (b) P Xorazm viloyati komiteti kotibi F. Nosirov viloyatda paxtachilikni tiklash va rivojlantirish bo‘yicha ma’ruza qildi. Xorazm viloyati paxtachilikni tiklash va rivojlantirishda 1945-yilga qaraganda 1946-yilda bir qancha muvaffaqiyatlarga erishdi. 1946-yilda 81 ming gektar yerga paxta ekilib, har gektaridan 9,3 sentnerdan hosil olindi. Shunday bo‘lsa ham viloyatimiz davlatga yillik rejaning 3,5 % miqdorida qarzdor bo‘lib qoldi. 1947-yilda esa o‘tgan yilning qarzini ham to‘ldirishga viloyatimiz kolxoz va kolxozchilari va’da berdilar [3].

Xorazm viloyati sharoitida suv yo‘llarini tartibga solish katta ahamiyatga ega. 1946-yilda biz bu sohada 8 mln kubometr hajmida yer ishlari bajarildi. Ammo bu ishda ham xatolarga yo‘l qo‘ydik. Biz irrigatsiya ishlarini yil bo‘yi emas, balki mavsum vaqtida ya’ni kuz va bahorda bajardik. Keyin bu xatoni tuzatib, yil bo‘yi shug‘ullana boshladik.

1947-yilda o‘tgan yilga qaraganda gektaridan 3,7 sentnerdan ortiq ya’ni o‘rta hisob bilan gektaridan 13 sentnerdan hosil berishimiz kerak. Viloyatimizda gektaridan 20 sentnerga yetkazib hosil bergan kolxozlar ham bor.

Xorazm viloyatida beda maydoni 1946-yilda 27 ming gektarga yetkazildi. Bu yil biz yana 10 ming gektar yerga beda ekishimiz kerak. Bu yil bahorgi va kuzgi beda ekish rejasini to‘la bajaramiz [4].

Xorazm viloyati paxtakorlarining 4-Kengashida viloyat paxtachiligidagi 1946-yilgi ishlarning yakuni va 1947-yilda paxtachilikni yanada rivojlantirish vazifalari haqida O‘zK (b) P viloyat komitetining kotibi F. Nosirov ma’ruza qildi.

1946-yilda viloyatimiz paxta tayyorlash rejasini 96,6 % bajardi, davlatga 73 ming 400 tonna (1945-yilga nisbatan 12 ming tonna ortiq) paxta topshirdi.

Xorazm viloyati 5 yildan buyon paxta tayyorlash rejasini bajarmadi. 1946-yilda 5 ta tuman, 204 ta kolxoz, 1164 ta brigada, 5131 zveno davlat rejalarini bajarmadilar [5].

1947-yilda Xorazm viloyati davlatga 110.500 tonna paxta xomashyosi yetkazib berishni ta’minlashi kerak. Bu yil viloyat paxta maydoniga yana 5000 gektar yer qo‘shilib, 85000 gektarga yetkazilishi, hosil har bir gektar yer hisobiga o‘tgan yildagi 9,3 sentnerdan 13 sentnerga oshirilishi, 30 ming gektar yangi yerlar ochilishi kerak. Bu yil beda maydoni 43 ming gektarga yetkazilishi, shu maqsadda bu ko‘klamda 16500 gektar yerga yangidan beda ekilishi zarur [6].

1947-yilda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishdagi vazifalar quyidagilar etib belgilandi. Ekinlar maydonini 144 ming 700 gektarga, shu jumladan paxta maydonini 85 ming gektarga, har

gektar yerdan olinadigan hosilni 14 sentnerga yetkazilishi belgilandi. Beda maydoni 36100 gektarga yetkazilishi, shu jumladan 1947-yil yangidan 10500 gektar yerga beda ekilishi kerak. Buning uchun almashlab ekishdan chiqib qolgan yerlarni tiklash va yangi yerlarni o‘zlashtirish hisobiga 30 ming gektar yerni ishga solish talab qilinadi. Gektar hisobiga aylantirgan holda 575000 gektar yer traktor bilan ishlanishi va 5,5 mln kubometr hajmida irrigatsiya-melioratsiya ishlari bajarilishi kerak [7].

Xulosa qilib aytganda, urushdan keyingi yillarda Xorazm qishloq xo‘jaligi murakkab sinovlarni boshdan kechirgan bo‘lsa-da, izchil olib borilgan islohotlar va mehnatkash xalqning fidoyiligi tufayli sezilarli darajada tiklandi va rivojlandi. Sug‘orish tizimlarining kengaytirilishi, yangi yerlarning o‘zlashtirilishi hamda agrotexnik tadbirlarning takomillashtirilishi mintaqada qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirishga xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xorazm viloyati davlat arxivi, 622-fond, 29-ish, 3-varaq.
2. “Horazm haqiqati” gazetasi, 1947-yil 28-yanvar №205, 3-bet.
3. Xorazm viloyati davlat arxivi, 622-fond, 29-ish, 3-varaq.
4. “Horazm haqiqati” gazetasi, 1947-yil 13-fevral №32, 3-bet.
5. Xorazm viloyati davlat arxivi, 622-fond, 29-ish, 3-varaq.
6. “Horazm haqiqati” gazetasi, 1947-yil 12-mart №51, 1-bet.
7. Xorazm viloyati davlat arxivi, 622-fond, 29-ish, 2-3-varaq.

XX ASRDA XORAZM VOHASIDA ETNOMADANIY O‘ZGARISHLAR VA ULARNING TARIXIY ASOSLARI

Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li
UrDPI Tarix kafedrasi dotsent v.b. (PhD)
+99897-511-22-66
ORCID 0009-0000-2897-1683
abdullayevjasurbek1992@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrda Xorazm vohasida yuz bergan etnomadaniy o‘zgarishlar hamda ularning tarixiy asoslari tahlil qilinadi. Hududda ijtimoiy -siyosiy jarayonlar, iqtisodiy islohotlar va madaniy transformatsiyalar ta’sirida yuzaga kelgan etnik tarkibdagi o‘zgarishlar yoritiladi. Shuningdek, sovet davri siyosatining mahalliy an’ana va qadriyatlarga ko‘rsatgan ta’siri hamda milliy o‘zlikni saqlab qolish jarayonlari ilmiy asosda izohlanadi. Tadqiqot natijalari Xorazm vohasining etnomadaniy rivojlanish bosqichlarini yaxlit holda anglash imkonini beradi.

Аннотация: В данной статье анализируются этнокультурные изменения, произошедшие в Хорезмском оазисе в XX веке, а также их исторические основы. Освещаются изменения в этническом составе региона, возникшие под влиянием социально-политических процессов, экономических реформ и культурных трансформаций. Кроме того, на научной основе рассматривается влияние политики советского периода на местные традиции и ценности, а также процессы сохранения национальной идентичности. Результаты исследования позволяют целостно осмыслить этапы этнокультурного развития Хорезмского оазиса.

Annotation: This article analyzes the ethnocultural changes that occurred in the Khorezm oasis in the 20th century, as well as their historical foundations. It highlights the changes in the ethnic composition of the region under the influence of socio-political processes, economic reforms, and cultural transformations. The study also examines, on a scientific basis, the impact of Soviet-era policies on local traditions and values, as well as the processes of preserving national identity. The research findings provide a comprehensive understanding of the stages of ethnocultural development in the Khorezm oasis.

Kalit so‘zlar: Xorazm vohasi, etnomadaniy jarayonlar, XX asr, etnik tarkib, madaniy transformatsiya, sovet siyosati, milliy qadriyatlar, ijtimoiy o‘zgarishlar, tarixiy asoslar, an’analar.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, этнокультурные процессы, XX век, этнический состав, культурная трансформация, советская политика, национальные ценности, социальные изменения, исторические основы, традиции.

Keywords: Khorezm oasis, ethnocultural processes, 20th century, ethnic composition, cultural transformation, Soviet policy, national values, social changes, historical foundations, traditions.

XX asr boshlarida Xorazm vohasi Markaziy Osiyoning muhim tarixiy-madaniy hududlaridan biri sifatida o‘ziga xos etnomadaniy muhitga ega edi. Bu davrda hudud asosan Xiva xonligi tarkibida bo‘lib, 1917-1920-yillardagi siyosiy o‘zgarishlargacha an’anaviy boshqaruv tizimi va ijtimoiy tuzum saqlanib qolgan. 1920-yilda xonlik tugatilib, uning o‘rnida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilishi vohada yangi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarning boshlanishiga sabab bo‘ldi [1,4].

XX asr boshlarida Xorazm vohasida aholi ko‘p millatli bo‘lib, asosiy qismini o‘zbeklar tashkil etgan. Ayniqsa, qo‘ng‘irot, mang‘it, nayman, qipchoq kabi urug‘-qabilalar vohada keng tarqalgan edi. Shuningdek, turkmanlar (asosan yovmut va tekke urug‘lari), qoraqalpoqlar ham muhim etnik guruhlar sifatida yashagan.

Taxminiy ma’lumotlarga ko‘ra, 1910-1920-yillar oralig‘ida voha aholisi 800 mingdan 1 milliongacha bo‘lgan bo‘lib, shundan katta qismi qishloq joylarda istiqomat qilgan. Shahar markazlarida, ayniqsa Xiva, Urganch va Xonqa hududlarida hunarmandlar, savdogarlar va diniy ulamolar jamlangan [8].

Etnik tarkibdagi bu xilma-xillik vohada turli madaniy an’ana va urf-odatlarning shakllanishiga olib kelgan. Har bir etnik guruh o‘zining til, kiyinish uslubi, xo‘jalik yuritish shakli va marosimlari bilan ajralib turgan.

XX asr boshlarida Xorazm vohasida aholi asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan. Amudaryo va uning tarmoqlari orqali sug‘oriladigan yerlar paxta, bug‘doy, sholi yetishtirishda muhim rol o‘ynagan. Sug‘orma dehqonchilik voha iqtisodiyotining asosini tashkil etgan.

Hunarmandchilik ham rivojlangan bo‘lib, ayniqsa kulolchilik, zargarlik, gilamdo‘zlik va yog‘och o‘ymakorligi keng tarqalgan edi. Xiva shahri bu borada muhim markaz hisoblangan. Savdo aloqalari esa Buxoro, Eron va Rossiya bilan olib borilgan. Madaniy hayotda islom dini yetakchi o‘rin tutgan. Masjid va madrasalar nafaqat diniy, balki ma’rifiy markaz sifatida faoliyat yuritgan. Masalan, XX asr boshlarida Xivada 60 dan ortiq madrasa mavjud bo‘lib, ularda diniy va dunyoviy bilimlar berilgan [2].

Aholining kundalik turmushida urf-odat va marosimlar muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. To‘y, sunnat, dafn marosimlari qat’iy an’analarga asoslangan holda o‘tkazilgan. Milliy kiyimlar erkaklar uchun chopon va do‘ppi, ayollar uchun rang-barang liboslar va taqinchoqlar keng qo‘llanilgan. Shu tariqa, XX asr boshlarida Xorazm vohasi o‘zining boy etnik tarkibi, qadimiy an’analari va barqaror madaniy tizimi bilan ajralib turadi. Bu davr keyingi etnomadaniy o‘zgarishlar uchun muhim tarixiy asos bo‘lib xizmat qilgan [4].

1920-1991-yillarini qamrab olgan sovet davri Xorazm vohasining etnomadaniy hayotida tub burilishlar davri bo‘ldi. 1924-yilda amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida Xorazm hududi O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tarkibiga kiritildi. Bu jarayon vohada yangi boshqaruv tizimi, ijtimoiy tuzilma va madaniy siyosatni shakllantirdi.

1920-1930-yillarda sovet hokimiyati tomonidan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Jumladan, yer-suv islohoti (1925-1929-yillar) orqali yirik yer egaligi tugatilib, yerlar dehqonlar o‘rtasida qayta taqsimlandi. Natijada an’anaviy ijtimoiy tabaqalanish tizimi sezilarli darajada o‘zgardi. Shuningdek, diniy muassasalarga nisbatan qat’iy siyosat olib borildi. 1920-1930-

yillarda ko‘plab masjid va madrasalar yopildi yoki boshqa maqsadlarda foydalanildi. Bu holat diniy ta’lim va an’anaviy ma’rifiy tizimning zaiflashuviga olib keldi [5].

Savodxonlikni oshirish maqsadida keng ko‘lamli kompaniyalar tashkil etildi. 1939-yilga kelib savodxonlik darajasi keskin oshdi, bu esa yangi madaniy qatlam – sovet ziyolilarining shakllanishiga zamin yaratdi. 1930-yillarda amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosati qishloq xo‘jaligida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Yakka xo‘jaliklar tugatilib, ularning o‘rniga kolxoz va sovxozlar tashkil etildi. Bu jarayon 1929-1933-yillarda ayniqsa keskin tus oldi [6].

Natijada an’anaviy xo‘jalik yuritish shakllari izdan chiqdi, ko‘plab aholi majburiy tarzda yangi iqtisodiy tizimga moslashishga majbur bo‘ldi. Ayrim hududlarda qarshilik harakatlari ham kuzatilgan. Urbanizatsiya jarayoni ham jadallashdi. 1950-1980-yillarda Urganch, Xiva va boshqa shaharlarda sanoat korxonalari qurilib, aholi qishloqlardan shaharlarga ko‘chib o‘ta boshladi. Masalan, 1970-yillarga kelib Xorazm viloyatida shahar aholisi ulushi sezilarli darajada oshdi.

Bu jarayonlar natijasida an’anaviy qishloq turmush tarzi asta-sekin o‘zgarib, yangi ijtimoiy muhit – ishchilar va xizmatchilar qatlamlari shakllandi.

Sovet davrida madaniyat sohasida ikki tomonlama jarayon kuzatildi. Bir tomondan, milliy madaniyat elementlari ma’lum darajada saqlanib qolgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ular sovet mafkurasi asosida qayta shakllantirildi.

Ta’lim tizimi dunyoviylashtirildi, maktab va oliy o‘quv yurtlari tarmog‘i kengaydi. 1940-yillardan boshlab kirill yozuviga o‘tilishi til va yozuv madaniyatida muhim o‘zgarish bo‘ldi [4].

An’anaviy marosimlar – to‘y, sunnat, dafn odatlari rasmiy jihatdan cheklangan bo‘lsa -da, xalq orasida yashirin yoki moslashtirilgan shaklda davom etdi. Milliy kiyim-kechak va xalq og‘zaki ijodi ham ma’lum darajada saqlanib qoldi, biroq ularning mazmuni va shakli zamon talablari asosida o‘zgarib bordi.

Madaniyatning ayrim sohalarida, xususan teatr, musiqa va adabiyotda yangi yo‘nalishlar paydo bo‘ldi. Xorazm maqom san’ati sahna ko‘rinishiga olib chiqildi va professional darajada rivojlantirildi. Umuman olganda, sovet davrida Xorazm vohasida etnomadaniy jarayonlar murakkab va ziddiyatli kechdi. Bir tomondan, modernizatsiya va ijtimoiy yangilanish yuz bersa, ikkinchi tomondan, ko‘plab an’anaviy qadriyatlar transformatsiyaga uchradi yoki cheklab qo‘yildi. Bu davr keyingi mustaqillik yillaridagi madaniy tiklanish uchun muhim tarixiy zamin yaratdi [6].

XX asr davomida Xorazm vohasida yuz bergan etnomadaniy o‘zgarishlar bir qator muhim omillar ta’sirida shakllandi. Bu omillar orasida migratsiya jarayonlari, demografik siljishlar, davlatning ta’lim va madaniy siyosati hamda milliy o‘zlikni saqlashga qaratilgan harakatlar alohida o‘rin tutadi.

Sovet davrida, ayniqsa 1930-1980-yillar oralig‘ida Xorazm vohasida migratsiya jarayonlari sezilarli darajada faollashdi. Sanoatlashtirish va yangi xo‘jalik tizimining shakllanishi natijasida boshqa hududlardan mutaxassislar, ishchilar va harbiy xizmatchilar vohaga jalb etildi. Ikkinchi jahon urushi yillarida (1941-1945) esa ayrim xalqlarni majburiy ko‘chirish siyosati natijasida turli millat vakillari vaqtincha yoki doimiy ravishda hududga joylashtirildi. Bu holat vohaning etnik tarkibini yanada rang-baranglashtirdi [3].

1959-1970 va 1979-yillardagi aholi ro‘yxatlari ma’lumotlariga ko‘ra, Xorazm viloyatida o‘zbeklar asosiy etnik qatlam bo‘lib qolgan bo‘lsa-da, ruslar, tatarlar, koreyslar va boshqa millat vakillari ulushi ham ma’lum darajada oshgan. Shu bilan birga, tabiiy o‘sish darajasining yuqoriligi mahalliy aholining son jihatdan ustunligini saqlab qoldi.

Demografik o‘zgarishlar natijasida shahar va qishloq aholisi nisbati ham o‘zgardi, bu esa madaniy muhitga bevosita ta’sir ko‘rsatdi.

Sovet davrida ta’lim tizimi tubdan yangilandi va davlat nazorati ostiga olindi. 1930-yillardan boshlab majburiy umumiy ta’lim joriy etilib, maktablar soni keskin oshdi. Natijada savodxonlik darajasi yuqoriladi va yangi dunyoqarashga ega avlod shakllandi [7].

Til siyosati ham muhim o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. 1929-yilda arab yozuvidan lotin yozuviga, 1940-yilda esa kirill alifbosiga o‘tilishi natijasida yozuv madaniyatida uzilishlar yuzaga keldi. Bu jarayon milliy merosni o‘rganishda ma’lum qiyinchiliklarni keltirib chiqargan bo‘lsa-da, sovet mafkurasi asosida yagona axborot makonini shakllantirishga xizmat qildi.

Madaniy siyosat doirasida teatr, kino, kutubxona va madaniyat uylari faoliyati kengaytirildi. Shu bilan birga, milliy madaniyat elementlari ideologik talablarga mos ravishda qayta talqin qilindi [8].

Barcha o‘zgarishlarga qaramay, Xorazm vohasida milliy o‘zlikni saqlash jarayonlari uzluksiz davom etdi. Aholi o‘zining tilini, urf-odatlarini va qadriyatlarini kundalik hayotda saqlab qolishga intildi.

An’anaviy marosimlar – nikoh to‘ylari, sunnat marosimlari, diniy bayramlar rasmiy cheklovlarga qaramay yashirin yoki moslashgan shaklda davom ettirildi. Ayniqsa, Navro‘z bayrami xalq orasida keng nishonlanib, milliy birlik va madaniy merosning muhim timsoliga aylandi.

Oilaviy tarbiya va og‘zaki an’analar orqali milliy qadriyatlar avloddan-avlodga uzatildi. Xorazm maqom san’ati, xalq qo‘shiqlari va raqslar milliy madaniyatning muhim tarkibiy qismi sifatida saqlanib qoldi.

1980-yillarning oxiriga kelib, ijtimoiy-siyosiy erkinliklarning oshishi bilan milliy qadriyatlarga bo‘lgan e’tibor yanada kuchaydi. Bu jarayon keyinchalik mustaqillik yillarida milliy tiklanish harakatlari uchun mustahkam zamin yaratdi.

Shunday qilib, migratsiya, ta’lim va madaniy siyosat hamda milliy o‘zlikni saqlashga qaratilgan harakatlar Xorazm vohasida etnomadaniy transformatsiyalarning asosiy omillari sifatida namoyon bo‘ldi [7].

XX asrning 1980-yillari oxiri – 1991-yilga qadar bo‘lgan davr Xorazm vohasida etnomadaniy jarayonlarning yangi bosqichga o‘tishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda sobiq ittifoqda yuz bergan siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar, xususan “qayta qurish” (perestroika) va “oshkoralik” (glasnost) siyosati natijasida milliy madaniyat va qadriyatlarga bo‘lgan e’tibor sezilarli darajada kuchaydi.

1985-1991-yillar oralig‘ida Xorazm vohasida ijtimoiy va madaniy hayotda muhim o‘zgarishlar yuz berdi. Markazlashgan boshqaruv tizimining zaiflashuvi natijasida hududlarda milliy o‘zlikni anglash jarayoni faollashdi.

Bu davrda tarixiy merosni qayta tiklash, milliy til va madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan tashabbuslar kuchaydi. O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi (1989 -yil) milliy identitetni mustahkamlashda muhim qadam bo‘ldi.

Shuningdek, ilgari cheklangan diniy faoliyatga nisbatan munosabat yumshab, masjid va diniy marosimlar asta-sekin tiklana boshladi. Xorazm vohasida ham qadimiy diniy maskanlar faoliyati qayta yo‘lga qo‘yildi [6].

Ijtimoiy hayotda esa aholining tarixiy o‘tmishga, milliy qadriyatlarga va an’analarga qiziqishi ortib bordi. XX asr oxiriga kelib milliy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish jarayoni yangi bosqichga chiqdi. Ayniqsa, O‘zbekiston mustaqillikka erishishi (1991-yil) bu jarayonni yanada jadallashtirdi. An’anaviy bayramlar va urf-odatlar keng nishonlana boshladi. Jumladan, Navro‘z umumxalq bayrami sifatida qayta tiklandi va davlat darajasida nishonlana boshlandi.

Milliy madaniyat sohasida ham muhim o‘zgarishlar yuz berdi:

Xorazm maqom san’ati va xalq og‘zaki ijodi rivojlantirildi.

Tarixiy obidalar, xususan Xiva shahridagi yodgorliklar restavratsiya qilindi.

Milliy kiyimlar, hunarmandchilik va an’anaviy san’at turlari qayta ommalasha boshladi [8].

Ta’lim tizimida ham milliy tarix va madaniyatni o‘rganishga alohida e’tibor qaratildi. Bu esa yosh avlodda milliy o‘zlikni anglashni mustahkamlashga xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov Islom Abdug‘aniyevich. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. – Toshkent: Sharq, 1998.

2. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
3. R. Shamsutdinov. O‘zbekiston tarixi (XIX–XX asrlar). – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
4. E. Rtveladze. Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixi. – Toshkent: Fan, 2002.
5. K. Shoniyozov. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. – Toshkent: Fan, 2001.
6. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O‘zbekiston tarixi (3-jild). – Toshkent: Fan, 2006.
7. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O‘zbekiston xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Fan, 2011.
8. B. Axmedov. O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
9. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. Aholi ro‘yxati materiallari (1959, 1970, 1979). – Toshkent.

XORAZM VOHASI TUG‘ILISH MAROSIMLARIDA EKOLOGIK QADRIYATLAR TIZIMINING ETNOMADANIY XUSUSIYATLARI

Egamberganova Matluba Jobborgonovna.
PhD, dots., UrIU.
matluba93@urgiu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazm vohasida bola tug‘ilishi bilan bog‘liq marosim va urf-odatlar tizimida ekologik qadriyatlarning shakllanishi hamda ularning etnomadaniy xususiyatlari tahlil etiladi. Tadqiqot jarayonida tug‘ilish marosimlarida suv, yer, o‘simlik va boshqa tabiiy unsurlarga bo‘lgan munosabatning ramziy va amaliy jihatlari ochib beriladi. An’anaviy marosimiy amaliyotlarda tabiatga ehtiyotkorlik, poklik va muvozanat tamoyillari mujassam ekani asoslanadi. Shuningdek, ushbu marosimlarda ekologik ongning shakllanish mexanizmlari va ularning avloddan-avlodga uzatilish jarayoni etnologik nuqtai nazardan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: ekologik qadriyatlar, tug‘ilish marosimlari, an’anaviy urf-odatlar, etnomadaniy xususiyatlar, ekologik ong, Xorazm vohasi, marosimiy amaliyot, madaniy meros

Аннотация: В данной статье анализируются формирование экологических ценностей и их этнокультурные особенности в системе обрядов и традиций, связанных с рождением ребёнка в Хорезмском оазисе. В ходе исследования раскрываются символи ческие и практические аспекты отношения к воде, земле, растениям и другим природным элементам в родильных обрядах. Обосновывается, что в традиционной обрядовой практике воплощены принципы бережного отношения к природе, чистоты и гармонии. Также с этнологической точки зрения освещаются механизмы формирования экологического сознания в данных обрядах и процесс его передачи из поколения в поколение.

Ключевые слова: экологические ценности, родильные обряды, традиционные обычаи, этнокультурные особенности, экологическое сознание, Хорезмский оазис, обрядовая практика, культурное наследие

Abstract: This article analyzes the formation of ecological values and their ethnocultural characteristics within the system of rituals and traditions associated with childbirth in the Khorezm oasis. The study reveals both symbolic and practical aspects of attitudes toward water, land, plants, and other natural elements reflected in childbirth rituals. It substantiates that principles of environmental care, purity, and balance are embodied in traditional ritual practices. From an ethnological perspective, the mechanisms of ecological consciousness formation and its intergenerational transmission are also examined.

Keywords: ecological values, childbirth rituals, traditional customs, ethnocultural characteristics, ecological consciousness, Khorezm oasis, ritual practice, cultural heritage

Kirish. Bola tug‘ilishi bilan bog‘liq marosimlarni homiladorlik davri, tug‘ilish jarayoni, tug‘ilishdan keyingi davr, ism qo‘yish, chilla saqlash, beshikka bog‘lash, soch to‘yi va tushov kesish kabi bosqichlarga ajratish mumkin. Har bir bosqichda yangi tug‘ilgan bolani ko‘z tegishi, yovuz ruhlar va boshqa salbiy ta’sirlardan himoya qilish, uning uzoq umr surishi va atrof muhit bilan jamiyatga muvofiq o‘sishi maqsadida turli ritualar, tabular va irim-sirimlar amalga oshirilgan. Bu an’analar qadimiy e’tiqod izlari va mahalliy folklordan ilhomlangan bo‘lib, tabiat bilan inson o‘rtasidagi mutanosiblik va muqaddaslik g‘oyalariga asoslangan.

Adabiyotlar tahlili. Xorazm vohasida tug‘ilish marosimlari va ekologik tasavvurlar masalasi ayrim olimlar tomonidan bilvosita yoritilgan. G.P. Snesarev va A.A. Ashirov homiladorlik, chilla hamda marosimiy tabularning arxaik e’tiqodlar bilan bog‘liqligini tahlil qiladi. Mazkur tadqiqot ushbu ilmiy qarashlarni tug‘ilish marosimlaridagi ekologik qadriyatlar tizimi nuqtai nazaridan birlashtiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda Xorazm vohasida bola tug‘ilishi bilan bog‘liq marosimlarda aks etgan ekologik qadriyatlarni aniqlash maqsadida kompleks yondashuv qo‘llanildi. Etnografik kuzatuv va dala materiallari asosida homiladorlik, tug‘ilish hamda chilla davriga oid urf-odat va tabular o‘rganildi. Marosimlarda suv, yer, o‘simlik va boshqa tabiiy unsurlarga munosabat tahlil qilinib, ularning ekologik mazmuni ilmiy jihatdan sharhlandi.

Muhokama. Xorazmda homilador ayollarning tabiiy muhit bilan aloqasi maxsus tartibga solingan. Jumladan, bahor oylarida homilador ayollar yosh o‘simliklarning qoshiga borib, ularning o‘sishini kuzatishlari an’ana bo‘lgan. Bu amal ayol va uning qornidagi bolaga tabiiy energiya berishga xizmat qilgan.

Xorazmda homilador ayollarning tabiiy muhit bilan aloqasi maxsus tartibga solingan. Bahor oylarida homilador ayollar yosh o‘simliklar (masalan, rayhon, ismaloq, jambill) qoshiga borib, ularning o‘sishini kuzatish an’ana bo‘lgan. Bu amal ayol va uning qornidagi bolaga tabiiy energiya va unumdorlik kuchini olib kelishga xizmat qilgan, chunki bahor tabiatning yangilanishi va hayotning boshlanishi bilan bog‘langan [1]. Homiladorlik davridagi oziq-ovqat tanlovi ham ekologik tamoyillarga asoslangan. Ayollar bahorda yangi chiqqan ko‘katlar, mavsumiga mos ravishda o‘sgan mevalar (anjir, anor) va sabzavotlardan foydalanishgan, sun’iy qo‘shimchalarsiz tabiiy mahsulotlarni afzal ko‘rishgan.

Homilador ayollar ayrim nuqsonli hayvonlarga yoki misol uchun quyonlarga qarashi ma’qul ko‘rilmagan. Sababi nuqsonli hayvonlar homilador ayolni cho‘chitishi va homilaga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan bo‘lsa, quyonga qarash esa bolaning labining yorilishi (ko‘pincha “quyon labi” deb ataladigan nuqson)ga sabab bo‘lishi mumkin. Aksincha, homilador ayolning it yoki xo‘rozga nazar tashlashi foydali hisoblanib, bu hayvonlar yovuzlikni daf qilishi haqidagi qadimiy qarashlarga borib taqaladi. Masalan, xo‘roz Sarush yazatining ramzi bo‘lib, tongdagi qichqirig‘i bilan yovuzlikni yo‘q qiladi. Bu an’analar zardushtiylik va mahalliy folklorda hayvonlarning ruhiy kuchiga bog‘liq.

Homiladorlik davrida ayollar hattoki hayvonlarning uyasini buzish, daraxtlarni kesish yoki yerni ifloslashdan saqlanishga harakat qilishgan, chunki bu tabiatning mutanosibligini buzib, homilaga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin[2].

Bolani dunyoga keltirish jarayoni Xorazm an’anasida tabiiy sikllarning davomiyligi sifatida tushunilgan. Bu tushuncha qadimiy Xorazm madaniyatining zardushtiylik ildizlariga bog‘liq bo‘lib, hayot va tabiat o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’kidlaydi. Tabiiy sikllar, quyosh harakati, oy fazalari va mavsum o‘zgarishlari nafaqat tug‘ilish vaqtini belgilashda, balki bolaning taqdiri, sog‘ligi va kelajagini belgilashda ham muhim rol o‘ynagan.

Xorazm va uning atrofidagi hududlarda 12 yillik muchal kalendari keng tarqalgan. Bolaning tug‘ilgan yili hayvon nomi bilan belgilangan bo‘lib, bu uning hayot davrlarini va taqdirini bashorat qilgan. Quyosh harakatiga asoslangan kun kalendari esa tug‘ilishni Navro‘z (21-22 mart) kabi mavsum boshlanishlari bilan bog‘lagan, chunki quyoshning yuqori holati yangi hayot va unumdorlikni ramziy qilgan. Qadimiy Xorazmda quyoshga sig‘inish an’analari bor bo‘lib,

tug‘ilish vaqti quyosh chiqishi yoki botishi bilan hamohang qilingan, bu bolaga kuch va himoya beradi deb hisoblangan.

Oy fazalari ham tug‘ilish jarayonida muhim o‘rin tutgan. Yangi oy yangi hayotning boshlanishi sifatida qabul qilingan, to‘lin oy esa tug‘ruqni osonlashtirib, bolaga kuch beradi deb ishonilgan. Qoraqalpoq va xorazmlik folklorda oyning holati ob-havo va unumdorlikni bashorat qilgan: masalan, oyning “turgan” holati yaxshi yilni, “yotgan” holati sovuqni ko‘rsatgan. Bu tug‘ilish vaqtini oy kalendariga asosan tanlashga olib kelgan, chunki oyning ta’siri ayollarning oylik sikliga ham bog‘liq. Astronomik kuzatishlar oy va yulduzlar harakatiga asoslanib, bolaning kelajagini aniqlagan.

Tug‘ilish mavsumga qarab ham hisobga olingan. Masalan, bahor yangilik va unumdorlikning ramzi bo‘lib, bolalarning tug‘ilishi uchun eng yaxshi payt hisoblangan. Yozda tug‘ilgan bolalar kuchli, qishda tug‘ilganlar esa chidamli deb hisoblangan. Yangiariq tumanida chaqaloq tug‘ilgandan so‘ng darhol yuvilgan, Shovotda esa bu odat 7 kundan so‘ng bajarilgan. Yuvish jarayonidan keyin mulla Qur’ondan oyat o‘qib bergan va shu bilan birinchi yuvinish marosimi yakunlangan. Chaqaloqning teri sohalariga ariq tubida yig‘ilgan quruq il (loyqa suv) sepilgan. Bu il bola tug‘ilmasidan oldin yig‘ib olingan, quyoshda quritilgan va o‘txona yonida saqlangan [3]. Yangi tug‘ilgan bolani eski ko‘ylak yoki choponlardan qolgan matolarga, yoki qariya kishining ko‘ylagiga o‘rab qo‘yish odat qilingan. Xalq ishonchiga ko‘ra, bu bolaning uzoq umr ko‘rishini ta’minlar edi.

Bola tug‘ilgani haqidagi xushxabarni ko‘pincha 10-15 yoshli o‘smirlar, ba’zan kattalar yetkazgan. Xorazmning shimoliy qismida chaqaloq (ayniqsa o‘g‘il farzand) tug‘ilgani haqida avval boboga, keyin esa otasiga xabar berilgan. O‘g‘il farzand tug‘ilganda odatda: “O‘g‘il tug‘ildi, menga sovg‘a bering” deyishgan. Hazoraspda odatda pul, Gurlanda esa ro‘mol, ko‘ylak yoki mato sovg‘a qilishgan. Hazoraspda ona bolani ko‘krakka qo‘yishidan oldin uning og‘ziga bir bo‘lak sariyog‘ berilishi urf bo‘lgan.

Chaqaloq tug‘ilgan birinchi kuni “tug‘ish to‘yi” o‘tkazilgan. Mehmonlar tuxumdan tayyorlangan taomlar, xom yoki pishgan tuxumlar, qand, shakar va ayrim joylarda pul olib kelishgan. Asosiy taom “yumurta qovurdoq” bo‘lib, u quyidagicha tayyorlangan: qizdirilgan yog‘da go‘sht bo‘laklari qovurilib, ustiga 5-10 dan ortiq ko‘pirtirilgan tuxum qo‘shilgan. Ba’zan bu taomni faqat tuxum va non bilan tayyorlashgan.

Tug‘ruqdan keyin onaga va uning onasiga (ba’zan qaynonasi bilan birga) albatta sariyog‘dan tayyorlangan sho‘rva tayyorlangan. Xorazmda bu taom tug‘ruqdan keyingi birinchi taomlardan biri hisoblangan va “bulamiq”(atala)deb atalgan.

Etnolog A.A. Ashirovning fikricha, homiladorlikdan forig‘ bo‘lgan ayolning chilla davrida o‘tkaziladigan tadbirlari mohiyatan ikki ma’noga ega bo‘lgan: birinchidan, chaqaloqli ayol yovuz ruhlar ta’siriga oson tushib qolishi haqidagi arxaik tasavvurlar bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchidan, chillali ayol biologik jihatdan toza bo‘lmaganligi hisobga olinib, suv, non, olov, ovqat va sigir sutini nopok qilib qo‘yishi mumkin, deb hisoblashgan [4]. Bu tushunchalar qadimiy zardushtiylik ildizlariga bog‘liq bo‘lib, hayotning muqaddasligi va tabiatning pokligini ta’kidlaydigan O‘rta Osiyolik madaniyatlarda keng tarqalgan.

Natijalar. Tarixiy jihatdan chilla davri Markaziy Osiyoda qadimiy hayot sikllari – tug‘ilish, kamolot va o‘lim bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, zardushtiylikdagi “poklik” (asha) konsepsiyasiga asoslanadi, yangi tuqqan ayol va bola “nopok” holatda deb qaralib, jamiyatdan vaqtincha izolyatsiya qilingan. Shuning uchun bo‘lsa kerak, bunday paytda yangi tuqqan ayollarga nisbatan ko‘plab tabular (ta’qiqlar) qo‘llanilgan, masalan, ularning uydan chiqmasligi, mehmonlar bilan ko‘rishmasligi va hatto ovqat pishirishga qatnashmasligi. Bu tabular mintaqa xalqlari orasida umumiy bo‘lib, oilaviy va jamoaviy himoyani ta’minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С. 89.

2. Dala materiali. Xonqa tumani g‘alaba qishlog‘i. Bayramova Ra’no. 2025-yil.
3. Dala materiali. Xiva tumani Sayot qishlog‘i. Nurullayeva Gulbahor. 2025-yil.
4. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Тошкент. 2007.

ХИВА ХОНЛИГИДА ЯШАГАН ТУРКМАНЛАР МИГРАЦИЯСИ

Махмудов Умрбек Бахтиёрович
Урганч инновацион университети доценти, PhD

Аннотация: Мазкур мақолада Хива хонлигида яшаган туркман уруғларининг Хоразм воҳаси ҳудудларига кириб келиш тарихи, сабаблари ва уларнинг хонликда муқим аҳоли сифатида ўтроқлашиш жараёнлари ёритиб берилган.

Аннотация: в статье рассказывается об истории прихода туркменских племен, проживающих в Хивинском ханстве в Хорезмский оазис, причины и процесс их расселения в качестве постоянного населения в ханстве.

Annotation: this article describes the history of the arrival of Turkmen tribes living in the Khiva khanate in the Khorezm oasis, the reasons and the process of their settlement as a permanent population in the khanate.

Калит сўзлар: туркман уруғлари, ғарбий туркманлар, жанубий туркманлар, ёвмут, така, човдур, али эли, қарадашли, кўклан (гўклан), салур, эрсари, сариқ.

Ключевые слова: туркменские семена, западные туркмены, южные туркмены, йовмут, така, чавдур, али эли, карадашли, коклан (гоклан), салур, эрсари, сариг.

Keywords: Turkmen seeds, western Turkmens, southern Turkmens, yovmut, taka, chavdur, ali eli, qaradashli, koklan (goklan), salur, ersari, sarig.

Тарихдан маълумки, ҳар бир давлат тарихида юз берган ҳар қандай сиёсий жараёнлар мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий хаётига таъсир этмасдан колмайди. Шу нуқтаи назардан миграция жараёнлари ҳам аҳоли сони ва унинг этник хилма-хилигида муҳим ўрин тутувчи омил саналади.

Бизга маълумки, Хива хонлигининг аҳолиси этник хилма-хил мамлакат ҳисобланган. Хусусан, В.Лобачевский келтирган маълумотларга кўра 1910 йилда Хива хонлигида 646 044 киши (107 600 хўжалик) яшаган. Унинг 397 000 нафари (61,4 %) – ўзбеклар, 184 200 нафари (24,4 %) – туркманлар, 34 200 нафари (5,3 %) – қорақалпоқлар, 23 000 нафари (3,5 %) – қозоқлар ташкил этган. Шунингдек араблар, татарлар, форслар, руслар ва бошқа миллат вакиллари истиқомат қилиши қайд қилинган [6; - Б.66.].

Юқоридаги маълумотдан кўринадики, туркманлар сон жиҳатдан хонликда аҳолининг асосий қисмини ташкил этувчи ўзбеклардан кейин иккинчи ўринда турган. Шу сабабдан туркман уруғлари хонликнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган.

Туркманларнинг қадимдан яшаш манзиллари хусусида Абулғози Баҳодирхон томонидан 1660-1661 йилларда битилган “Шажарайи тарокима” (“Туркманлар шажараси”) асарида қуйидагича маълумотлар келтирилган: туркманлар азалдан Ўғуз элининг кун туғишида - Иссиққўл ва Олмалиқ (Или дарёсининг юқори қисмида жойлашган -), қибласи - Сайрам ва Қазғурт тоғи, кун ботиши - Сирдарё сувининг аёғи Янгикент ва Қорақум ерларини ўз ичига олган катта ҳудудда тўрт минг ва беш минг йил ўтирганлиги баён қилинади [1; - Б.48.].

Юқоридаги маълумотдан кўринадики, туркманлар узоқ йиллик тарихга эга бўлиб, қадимда асосан тарқоқ ҳолда яшаганлигини кўришимиз мумкин.

Ёки бошқа бир адабиётда: туркман қабилалари Манғишлоқ, Устюрт ва Қорақумнинг кенг саҳро ҳудудларида яшаганлар. Улар қадимдан Хоразм воҳасининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида фаол иштирок этганлар. Туркманлар савдо-сотиқда хонлик бозорларида асосан чорвачилик маҳсулотларини нон ҳамда ҳунармандчилик

маҳсулотларига алмашишган. Қаттиқ қиш мавсумларида эса туркманлар ўз подалари билан чорваларни ўтлатиш учун Хоразм воҳасининг қулай ўлкаларига кўчиб ўтишган [4; - Б.21.].

Туркманларнинг Хоразм воҳасига кўпчилик бўлиб кўчиши XVI асрга тўғри келади [4; - Б.21.].

Манба ва илмий адабиётларда бунга сабаб сифатида иккита омил, яъни биринчиси сув танқислиги бўлса, бошқа бири сифатида эса қўчманчи уруғларнинг туркманлар устига юриши кўрсатилган.

Жумладан, Абулғози Баходирхоннинг “Шажараи турк” асарида: XVI асрда Манғишлоқ ва Устюртда сув танқислиги ва яйловларда чорва учун озуқа камлигидан, у ерларда кун кечириш оғирлашган. Ош-овқат маҳсулотлари деҳқончилик воҳаларидан, қисман Хоразмдан келтирилар эди. Амударё оқими ўзгариб, унинг Ўзбой ва Сариқамиш томон йўналган ўзани Орол денгизи томон бурилиши Дарёлик ва Сариқамиш сувидан фойдаланиб деҳқончилик қилаётган туркманларнинг аҳволини оғирлаштириб қўйди. Бу вазият уларни янги ерлар ахтаришга мажбур қилди. Шунинг учун ҳам Хоразмга биринчилардан қаторида ғарбий туркманлар кўча бошладилар [2; - Б.167.]. Ғарбий туркманларнинг кўпчилик бўлиб деҳқончилик воҳаларига кўчишига иккинчи сабаб: нўғай (XVI аср), қалмоқ (XVII аср), қозоқ (XVII аср - XIX аср бошларида) қўчманчиларнинг туркман уруғлари устига тинимсиз ҳужумлари бўлган [5; - Б.395.].

Туркманларнинг кўп бўлиб Хоразмда пайдо бўлиши XVII асрнинг 20-йилларида Араб Муҳаммаднинг ўғли Асфандиёрхон (1623-1642) даврида юз беради. Улардан салур ва эрсари уруғлари Асфандиёрхон даврида Хива хонлигида, ҳатто бирмунча вақт имтиёзли шароитни эгалладилар. Асфандиёрхон иниларига қарши курашиб хонлик тахтига кўтарилишида туркман уруғларининг ёрдами катта бўлган эди. Шунинг учун бўлса керак Асфандиёрхон давлатни бошқаришда ўзига мададкор бўлган туркман сардорларига таянди. [3; –Б.237-238.]. Асфандиёрхоннинг энг яқин маслаҳатчиси Тангриберди исмли туркман бўлган. Мамлакатда солиқ йиғиш ва уни бошқариш туркман сардорларининг қўлида бўлган. Абулғозийхон (1643-1663) ва ўғли Анушахон (1663-1684) даврларига келиб эса вазият ўзгарган, яъни мазкур даврда ҳокимиятни бошқаришда ўзбек уруғларига таянилди. Ҳокимиятнинг барча юқори лавозимлари ўзбек ҳукмдорлари қўлига топширилиши билан баъзи туркман қабилалари Хуросонга, Жанубий туркманлар элига, Абулхон ва Манғишлоққа кўчиб кетишга мажбур бўлдилар [1; – Б.38.].

Хоразм воҳасига туркманларнинг ёвмут, така, човдур уруғларининг кириб келишини XVII аср охири ва XVIII аср бошларида деб кўрсатиш мумкин. Жанубий туркманлар устидан Эрон шоҳи Нодиршоҳ ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин ноибларнинг талон тарожликлари ва зўравонликларига бардош беролмасдан 1730 йилларда туркманларнинг ёвмут қабилаларининг бир қисми Хива хонлигига кўчдилар [4; – Б.26.].

Бундан ташқари, XVIII аср ўрталарида Каспий денгиз бўйларидаги, Устюрт ва Қорақум туркманларининг бир қисми ҳам Хоразмга келдилар. Тахт учун талашда ёвмутлар ёрдамида манғитлик зодагонлар устидан ғалаба қилган қўнғирот уруғидан бўлган Муҳаммад Амин иноқ ҳам 1764 йилда ёвмутларга Янгиариқдан ва Амбарқалъа атрофидан ер берди [9; – Б.224.].

Аммо ўша даврда, улардан ёвмут ва човдурлар Хоразм воҳасининг бирорта ҳудудида муқим жойлашиб, ўтроқлашолмасдан бир неча йиллаб бутун воҳа бўйлаб кўчиб-қўниб юрдилар. Масалан, ёвмутлар XVIII асрнинг 60-йилларида Чиғатой, Музкўмган ва Шоҳобод худудларида яшаган бўлсалар, 1743 йилда Оқсарой ва Кўҳна Урганч ҳудудларида, 1767 йилда Янгиариқнинг Остона деган жойида [5; – Б.401.] яшаганлар. Элтузархон (1804-1806) даврида Жанубий туркманлардан келган ёвмутларга ҳам Музкўмган ҳудудидан ер берилган [5; – Б.423.]. Човдурлар XVII асрнинг 60-йилларида Амбарқалъа ва Манақда, Шоҳобод атрофида кўчиб юрдилар [5; – Б.443-444.].

Туркман уруғларининг Хоразм воҳасига келганидан кейин ҳам анча вақтгача ўтроқлашмасдан кўчиб юрганлари сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин: ўша даврда Хоразмда сиёсий вазият барқарор эмасди. Чунки, XVII аср охири ва XVIII аср давомида Хивада хон алмашинуви оддий воқеа бўлиб қолганди. Сарой ўзгаришларида, айниқса, Қўнғирот ва Манғит иноқлари алоҳида фаолият кўрсатдилар. Арангхон вафотидан сўнг ва Шерғозийхон подшолик давригача (1688-1716) ўтган қисқа муддат ичида Хива тахтида ўнлаб хонлар алмашинди [4; – Б.23-24.].

Хоразм воҳасидаги бундай вазият ва тинимсиз курашлар мамлакатни вайронагарчиликка олиб келди, сув иншоотлари ишдан чиқди. Шундай вазиятда туркман уруғларида деҳқончилик учун яроқли, суғориладиган ер майдонларига жойлашиш, ўтроқлашиш мураккаб кечди [9; – Б.224.].

Муҳаммад Раҳим I хонлик (1806-1825) даврида хон ҳукуматининг туркман уруғларига муносабати бирмунча барқарорлашди. Бунга Хива хонлигига кўчиб келган туркманларнинг қўнғирот ўзбеклари ҳокимиятининг мустаҳкамланишига, уларнинг рақиби – бошқа ўзбек уруғларининг тор-мор қилинишига ва марказлашган давлат тузилишига қўшган ҳиссаси муҳим омил бўлди [5; – Б. 208.].

Шунингдек, Муҳаммад Раҳимхон I даврига келиб Элтузархон даврида Хива хонлигига бўйсунишни истамай Гургон ва Атрек ҳудудларига кўчиб кетган туркман қабилалари Хоразмга қайтиб кела бошлади**.** Хоннинг фармони билан хонликдаги туркманларнинг човдир, гўклан, сариқ, ёвмут каби қавмларидан катта бир гуруҳи Кўҳна Урганч, Алиэли қалъалари атрофига кўчирилди [7; – Б.370.].

Шундай қилиб, Хоразмга келган туркман уруғларига XIX аср бошидан маълум бир ҳудудда жойлашиб, чорва билан бирга деҳқончилик қилишга шароит юзага келди. XIX асрнинг биринчи ярмида Хива хонлари ҳатто туркман уруғларини Хоразмга жалб қилиш сиёсатини олиб бордилар. Хива хонлари жанубий туркманлардан али эли, қарадашли, кўклан уруғларини Хоразмга кўчиришди. Уларга турли имтиёзлар берилди. Кўчирилган туркманлар хон омборларидан ғалла билан ёрдам олдилар, дастлабки вақтда барча мажбуриятлардан озод қилиндилар [8; – Б.213.]. Жанубий ҳудудлардан така туркманлари томонидан суриб чиқарилган туркман уруғлари ҳам Хоразмга кўчирилди [5; –Б. В 444.].

Юқорида келтирилган маълумотлардан шуниси маълум бўладики, туркман уруғларининг Хоразмга келиб жойлашиши жараёни XVI асрдан XIX аср ўрталаригача давом қилган. Улар асосан ғарбий-шимолий ва жанубий туркманлардан, қисман Бухоро хонлиги таркибидаги туркман уруғларидан бўлиб, уларни Хоразм воҳасидаги деҳқончилик учун яроқли суғориладиган ер майдонлари ва чорвага қулай саҳролар қизиқтирган.

Туркман уруғларининг воҳага кўчиб келиши ва жойлашишидан Хива хонлари ҳам қисман манфаатдор бўлганлар. Туркман отлиқлари Хива хонларининг ташқи душманга қарши кураши ва босқинчилик юришларида, тахт учун талашларида асосий жанговар куч ҳисобланганлар. Шу мақсадда, Хива хонлари каналлар қаздириб, янги ерларга сув чиқариб туркман уруғларини ерга бириктириб худудда қолишига шароит яратиб берган. Шунга қарамай, туркманларнинг Хоразм воҳаси бўйлаб жойлашиш жараёни деярлик 300 йил давом қилиб, мураккаб кечди. Бунга сабаб Хива хонлигида ўзбек уруғлари ораларидаги анча узоққа чўзилган ўзаро тахт учун узлуксиз курашлар мамлакатда вазиятни оғирлаштирган эди. Устига-устак баъзи туркман уруғлари ораларида ўзаро урушлар бўлиб, туркманлар билан ўзбеклар ораларида ер, сув учун низолар чиқиб турди. Натижада Хоразмга келган туркманлар йиллаб ўтроқлашолмасдан воҳа бўйлаб кўчиб-қўниб юрдилар, айримлари эса қайтиб кетдилар.

XIX аср ўрталарида ва иккинчи ярмига келиб Хива хонлиги да олдинги даврларга нисбатан бирмунча сиёсий барқарорлик ҳамда туркманларга бўлган сиёсатни ижобий тарафга ўзгариши туркман уруғлари Хива хонлигининг суғориладиган ерларида узил-

кесил мустаҳкам ўрнашиб олиши ва бутунлай Хоразм фарзандига айланишига имкон яратди.

Адабиётлар:

1. Абулғозий Баходирхон. Шажарайи тарокима. – Т., 1995. – 80 бет.
2. Абулгозий Баходирхон. Шажарайи турк. – Т., 1992, - 192 бет.
3. Ғафуров Б. История таджикского народа. Т. I. - Москва, 1949.
4. Брегел Ю. Хоразмские туркмены в XIX веке. - Москва, 1961. – 441 бет.
5. История Туркменской ССР. Т.1. – Ашхабад, 1957.
6. Лобачевский В. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Ташкент, 1912.
7. ”Фирдаус ул-икбал”- сочинение Муниса, продолженное и законченное Агехи. Перевод и примечания П.П.Иванова // Материалы по истории туркмен и Туркмении. – М., 1939. Т. 2.
8. Хоразм тарихи. – Урганч: Хоразм, 1997. I-жилд.
9. Ғуломов Я.Г. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадим замонлардан ҳозиргача). – Тошкент: ЎзССР ФА, 1959. – 326 бет.

1941-1991-YILLARDA O‘ZBEKISTON SSRDA CHORVACHILIK TARMOG‘INING AHVOLI VA MUAMMOLARINI O‘RGANISHDA METODOLOGIK YONDASHUVLAR

Djurayev Ravshan Xurramovich
O‘zbekiston Milliy universiteti
dotsenti, t.f.f.d.(PhD)

Tarix fanlariga oid ilmiy tadqiqotlarda metodologiya tadqiqotning ilmiy asoslarini belgilab beradi. U voqea-hodisalarni, muayyan ilmiy masalani o‘rganishda qanday yondashuvlardan foydalanishni aniqlaydi. 1941-1991-yillarda O‘zbekiston SSRda chorvachilik tarmog‘ining ahvoli va muammolarini o‘rganishda metodologik yondashuvlar tanlovi nihoyatda muhim, chunki bu davr Sovet iqtisodiy siyosatining tubdan o‘zgaruvchan va murakkab davridir. Metodolog V. Mavrodin “Tarixiy jarayonni to‘liq va chuqur anglash uchun tarixchi real faktlar asosida harakat qilishi, ularni o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy kontekstida ko‘rib chiqishi lozim[25]“, deb ta’kidlagan edi.

Tadqiqotda zamonaviy tarixshunoslikning nazariy-metodologik tamoyillariga asoslanish, xususan, tarixiy dialektika, ijtimoiy-iqtisodiy yondashuv, mintaqaviy tarix, statistik-emperik, solishtirma tahlil kabi yondashuvlar orqali ilmiy asoslangan xulosalarga kelindi.

Dialektik tarixiy yondashuv

Dialektik tarixiy yondashuv XIX asrda Karl Marks va Fridrix Engels tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, tarixiy materializm asosida jamiyat taraqqiyotini ichki qarama-qarshiliklar orqali tushuntirishga asoslanadi. Bu yondashuvning asosi – har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tizim o‘z taraqqiyotining ichki qonuniyatlariga, ya’ni ziddiyatlarga asoslangan holda o‘zgaradi degan g‘oyadir. Karl Marksning fikricha, “tarixiy rivojlanish – bu doimiy o‘zgarishdir, o‘zgarishlar esa ichki ziddiyatlarning natijasidir[26]“ .

Sovet tarixshunosligida dialektik tarixiy yondashuv asosiy metod sifatida qabul qilingan. 1920-1930-yillarda bu metod marksistik-leninchilik nazariyasi asosida davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, barcha tarixiy tahlillarning asosiy mezoni sifatida ishlatilgan. 1950-1980-yillarda esa bu metod tafsilotlarga chuqur kirib boruvchi, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tushuntiruvchi vosita sifatida yanada takomillashtirildi. G. F. Aleksandrov ta’kidlaganidek: “Tarixni ilmiy asosda o‘rganish uchun jamiyat taraqqiyotining dialektik qonuniyatlarini anglash lozim[27]“.

[25] Мавродин В. Методология исторического исследования. – Москва, 1976. -С. 23.
[26] Маркс К. Капитал. Том 1. 1867. -С.467.
[27] Александров Г. Основы марксизма-ленинизма. – Москва, 1952. -С. 76.

O‘zbekiston SSRda 1941-1991-yillar oralig‘ida chorvachilik tarmog‘ida sodir bo‘lgan tub o‘zgarishlarni anglash uchun dialektik tarixiy yondashuv asosiy nazariy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu metod orqali kollektivlashtirish siyosati natijasida paydo bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlar, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari o‘rtasidagi nomutanosiblik, chorvachilikda rejali iqtisodiyotning yutuq va muammolari, sovet ittifoqi doirasida mahalliy tashabbuslarning cheklanishi kabi omillar tahlil qilindi.

Masalan, 1950-yillarda yirik sovxozlarning tashkil topishi chorvachilik tarmog‘ini industriyalashga o‘xshagan bo‘lsada, real natijada mahalliy sharoitlarga moslashmagan markaziy siyosat tufayli unumdorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Bu jarayonlarni dialektik yondashuv asosida tahlil qilish orqali tarmoqdagi ijtimoiy va iqtisodiy ziddiyatlar ochib berildi.

Akademik S. P. Korolev ta’kidlaganidek: “Tarixiy jarayonni tushunish uchun uni ichki harakati, ziddiyatlari, o‘zgaruvchanligi orqali o‘rganish kerak[28]“. Shunday qilib, dialektik tarixiy yondashuv yordamida chorvachilik tarixini faqat voqeliklar ketma-ketligi emas, balki ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy kuchlarning o‘zaro ta’siri natijasi sifatida tahlil qilindi.

Statistik-empirik tahlil yondashuvi

Statistik-empirik yondashuv ilmiy tadqiqotlarda XVIII–XIX asrlarda qo‘llanila boshlab, asosiy manbai sifatida ijtimoiy-iqtisodiy ma’lumotlar, raqamli ko‘rsatkichlar va amaliy tajribalarga tayanadi. Bu metod eng avvalo Yevropada, xususan Angliya va Germaniyada davlat statistika xizmatlarining tashkil topishi bilan bog‘liq. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida statistik ma’lumotlar tarixiy tahlilning ajralmas qismiga aylandi. A. Quetelet va E. Engel kabi olimlar statistik usullar orqali ijtimoiy hodisalarni empirik asosda o‘rganishga asos soldilar. Bu borada Quetelet: “Raqamlar – bu jamiyat haqida gapiruvchi faktlarning eng halolidir”[29], ta’kidlagan edi.

XX asrga kelib, statistik-empirik metod ijtimoiy fanlar, iqtisodiyot, tarix, sotsiologiya kabi sohalarda keng qo‘llanila boshladi. Ayniqsa Sovet Ittifoqida bu yondashuv rejalashtirilgan iqtisodiyotni nazorat qilishda, statistik hisobotlar va ko‘rsatkichlar orqali boshqaruv samaradorligini aniqlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qildi.

Sovet tarixshunosligida 1960-1980-yillarda iqtisodiy tarix tadqiqotlarida statistik jadval, grafik va dinamik ko‘rsatkichlardan foydalanish an’anaga aylandi. Bu metod yordamida ishlab chiqarish sur’atlari, mahsulot hajmi, mehnat unumdorligi, resurslar taqsimoti kabi ko‘rsatkichlar asosida chuqur tahlillar olib borildi. Bu borada iqtisodchi S. G. Strumilin shunday degan edi: “Tarixiy jarayonlarni chuqur tahlil qilish uchun faqat sifat emas, balki miqdoriy o‘lchamlar ham muhim ahamiyatga ega”[30].

Statistik-empirik yondashuv O‘zbekiston SSRda 1941–1991-yillar oralig‘idagi chorvachilik tarmog‘ini miqdoriy asosda tahlil qilish imkonini beradi. Bu metod yordamida quyidagi yo‘nalishlarda tadqiqotlar olib borildi: turli yillarda qoramol, qo‘y, echki, ot va parrandalar sonining o‘zgarishini ko‘rsatish, har yillik go‘sht, sut, jun va tuxum ishlab chiqarish hajmlarini solishtirish, rejalashtirilgan ko‘rsatkichlar bilan real bajarilgan ishlar orasidagi tafovutni aniqlash, mintaqalar bo‘yicha chorvachilik mahsulotlarining hosildorlik darajasini aniqlash, ishchi kuchi, texnik ta’minot va yem resurslari statistikasi orqali samaradorlik darajasini o‘lchash kabilar shular jumlasidandir.

Chunonchi, 1970-1980-yillarda Surxondaryo viloyatida qo‘ylar sonining ortishi kuzatilgan bo‘lsa, Buxoro viloyatida esa jun ishlab chiqarish hajmi kamaygan. Bu raqamlar chorvachilik tarmog‘idagi nomutanosiblik va samaradorlik muammolarini yoritib beradi. Tarixchi I. Kovalchenkoning fikricha: “Empirik va statistik ma’lumotlar tarixiy tadqiqotlarda faqat tasvirlash emas, balki tushuntirish vositasi sifatida ishlatilishi kerak[31]“.

---

[28] Королев С. Советская историография. – Москва, 1970. -С. 88.
[29] Quetelet A. Sur l’homme et le développement de ses facultés. – Paris, 1835. -С. 93.
[30] Струмилин С. Историческая статистика народного хозяйства. – Москва, 1955. -С. 47.
[31] Ковальченко И. Основы моделирования исторического процесса. – Москва, 1987. -С. 52.

Shunday qilib, statistik-empirik yondashuv chorvachilik tarixidagi muhim ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni raqamlar asosida izohlash va asoslash imkonini beradi. U orqali tarixiy o‘zgarishlar obyektiv ko‘rsatkichlar bilan mustahkamlanadi va umumiy tahlil chuqurlashadi.

Madaniy-antropologik yondashuv

Madaniy-antropologik metod XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllangan bo‘lib, inson faoliyati, urf-odatlari, qadriyatlari, madaniy tajribasi orqali ijtimoiy hodisalarni tushuntirishga asoslanadi. Bu yondashuv etnografiya, tarix, sotsiologiya va antropologiya fanlarining tutashgan nuqtasida vujudga kelgan. E.Taylor, F. Boas, K. Levi-Stross kabi olimlar tomonidan asos solingan ushbu metod madaniyatni tarixiy taraqqiyotning markaziy tushunchasi sifatida ko‘radi. Taylor ta’kidlaganidek: “Madaniyat yoki sivilizatsiya bu insoniyat a’zosi sifatida inson tomonidan orttirilgan bilim, e’tiqod, san’at, axloq, qonun, odatlar majmuasidir[32]“ .

XX asr davomida madaniy-antropologik metod ikki asosiy yo‘nalishda rivojlandi:

1. Madaniy relativizm (F. Boas): Har bir jamiyatning madaniyati o‘ziga xos va o‘sha ijtimoiy muhitga bog‘liq ravishda shakllanadi.

2. Struktural antropologiya (K. Levi-Stross): Madaniyat ostida yotgan universal struktural birliklar mavjud bo‘lib, ular orqali jamiyatlarni tahlil qilish mumkin.

Bu yondashuv tarixiy jarayonlarga faqat siyosiy-iqtisodiy emas, balki madaniy anglash, tushunchalar tizimi va ramzlar orqali yondashishga imkon beradi.

Madaniy-antropologik yondashuv yordamida O‘zbekiston SSRda 1941-1991-yillardagi chorvachilik tarmog‘i faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar orqali emas, balki aholi hayot tarzidagi o‘zgarishlar, urf-odatlar, mahalliy an’analar va chorvachilikka oid madaniy qadriyatlar orqali ham tahlil qilindi. Jumladan, chorva boqish bilan bog‘liq mahalliy an’analar, diniy e’tiqodlar va ijtimoiy mavqe masalalari, chorvadorlik kasbining jamiyatdagi o‘rni, uni qanday hurmat qilishgani, aholining go‘sht, sut, teri, jun kabi chorvachilik mahsulotlariga bo‘lgan madaniy munosabati, xotin-qizlarning va yoshlarning chorvachilikdagi roli, ularning tajriba va bilimlari, sovet modernizatsiyasi jarayonida an’anaviy chorvachilik madaniyatiga ta’siri va boshqalar.

Masalan, sovet davrida kollektivlashtirish jarayonlari ko‘plab mahalliy chorvador oilalarning an’anaviy hayot tarzini o‘zgartirib yuborgan, hayvonlarga nom qo‘yish, ularni qadrlash yoki bayramlarda ishtirok ettirish kabi urf-odatlar yo‘qolib borgan. Tadqiqotchi C. Geertz ta’kidlaganidek: “Madaniyat bu – ramzlar orqali ma’noga ega bo‘lgan tizim, tarixchi esa bu tizimni sharhlovchi tarjimondir[33]”.

Demak, madaniy-antropologik metod chorvachilik tarixini faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan emas, balki ijtimoiy-ma’naviy jarayonlar, ramziy anglash va hayot tarzi kontekstida yoritishga imkon beradi.

Strukturalistik nazariya

Strukturalistik nazariya XX asrning o‘rtalarida, ayniqsa 1950 -1970-yillarda g‘arbiy ilmiy muhitda, xususan Fransiyada keng tarqaldi. Ushbu yondashuv tilshunoslik, madaniy antropologiya, tarix, adabiyotshunoslik va boshqa fan sohalarida yangi nazariy paradigma sifatida qaror topdi. Strukturalizm asoschisi sifatida fransuz antropologi Klod Levi-Stross tan olingan bo‘lib, u inson tafakkuri va ijtimoiy hodisalar ostida yotgan umumiy, universal struktural birliklar mavjudligini ta’kidlagan. Levi-Stross quyidagicha yozgan: “Har qanday madaniyat – bu biror tilga o‘xshash tizim bo‘lib, u o‘zining ichki strukturasi orqali o‘rganilishi kerak[34]“. Strukturalistik yondashuv quyidagi asosiy tamoyillarga tayangan: Dichotomiyalar (qarama-qarshi juftliklar) orqali tahlil: masalan, tabiat/madaniyat, erkak/ayol, shahar/qishloq, an’anaviy/zamonaviy va boshqalar; tizimlilik: jamiyat va tarixiy voqealar alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq tizim; tuzilmaviy chuqur qatlamlar: tarixiy yoki madaniy yuzaki belgilar ortida umumiy, takrorlanuvchi struktural naqshlar mavjud.

---

[32] Tylor E. Primitive Culture. – London, 1871. -P 23.

[33] Geertz C. The Interpretation of Cultures. – London, 1973. -P. 69.

[34] Levi-Strauss C. Structural Anthropology. – Paris, 1958. -P. 54.

Bu yondashuv tarixiy jarayonlarni ramziy belgilar, mifologik tushunchalar, ijtimoiy rollar orqali tahlil qilishga imkon beradi. Strukturalizm XX asrning ikkinchi yarmida tarixshunoslikka ham ta’sir o‘tkazgan bo‘lib, tarixiy tafakkurni zamonaviy til va madaniyat nazariyasi bilan bog‘lashga xizmat qildi.

Strukturalistik nazariya O‘zbekiston SSRda 1941-1991-yillar oralig‘ida chorvachilik tarmog‘ini faqat iqtisodiy-ijtimoiy emas, balki ma’naviy-ma’nodosh tizim sifatida tahlil qilishga imkon berdi. Bu metod yordamida chorvachilik faoliyati va jamiyat orasidagi dichotomiyalar aniqlandi: masalan, an’anaviy (mahalliy chorvadorlik) va zamonaviy (sovet kollektiv xo‘jaliklari) tizimlar qarama-qarshiligi; Qishloq hayotidagi rollar tizimi: chorvador, dehqon, rahbar, ayol, bola kabi rollarning ijtimoiy strukturadagi o‘rni; Madaniy belgilar va mifologiyalar: chorva hayvonlarining jamiyatdagi ramziy o‘rni (masalan, qo‘y – baraka ramzi, sigir – ona timsoli); Mahalliy va markaziy boshqaruv struktural tafovutlari: sovet siyosatining pastki qatlamdagi qabul qilinishi va unga mahalliy madaniyatning ko‘rsatgan qarshiligi kabilar o‘rganildi.

Shuningdek, sovet davrida chorvachilik kollektiv xo‘jaliklar (kolxoz, sovxoz) tizimiga kiritilgan bo‘lsa-da, mahalliy aholining ongi va kundalik amaliyotida an’anaviy struktural naqshlar saqlanib qolgan edi. Chorva hayvonlariga ismlar berish, ularni oila a’zosi sifatida ko‘rish, diniy va marosimiy qadriyatlar asosida munosabatda bo‘lish kabi holatlar ushbu struktural yondashuv orqali izohlanadi.

Taniqli tarixchi va strukturalist fikr yurituvchilardan biri M.Fuko ta’kidlaganidek: “Biz o‘tmishni faqat voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki uni tashkil etuvchi bilim va hokimiyat tuzilmalarini aniqlash orqali tushunamiz[35]“.

Demak, strukturalistik yondashuv O‘zbekiston SSRda chorvachilik tarixini chuqurroq, tizimli va ramziy yondashuv asosida tushunishga imkon beradi. Bu esa nafaqat voqealar tahlili, balki ularni tashkil etgan madaniy va ijtimoiy tuzilmalarni anglash imkoniyatini beradi.

BRONZA VA TEMIR DAVRIDA O‘ZBEKISTON HUDUDIDA QISHLOQ TIPIDAGI TURARJOYLARNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Nurmetov Sardor Baxtiyorovich
Urganch innovatsion universiteti katta o‘qituvchisi.
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.
sardornur.7111@gmail.com.
+998970927111

Annotatsiya: Mazkur maqolada bronza va ilk temir davrida O‘rta Osiyo, xususan O‘zbekiston hududida shakllangan qishloq tipidagi turarjoylar va aholi manzilgohlarining arxeologik jihatdan o‘rganilish tarixi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: bronza davri, temir davri, qishloq tipidagi manzilgohlar, turarjoylar, arxeologik tadqiqotlar, Sopollitepa, Jarqo‘ton, Xorazm, Baqtriya, Farg‘ona vodiysi, urbanizatsiya, o‘troq aholi, qadimgi dehqonchilik, madaniy-xo‘jalik hududlari.

Аннотация: В данной статье анализируется история археологических исследований поселений сельско-деревенского типа и поселений, сформировавшихся в Центральной Азии, особенно в Узбекистане, в бронзовом и раннем железном веках.

Ключевые слова: бронзовый век, железный век, поселения сельско-деревенского типа, поселения, археологические исследования, Сополлитепа, Яркутон, Хорезм, Бактрия, Ферганская долина, урбанизация, оседлое население, древнее земледелие, культурно-экономические районы.

Annotation: This article analyzes the history of archaeological research into rural settlements and settlements that developed in Central Asia, particularly Uzbekistan, during the Bronze and Early Iron Ages.

[35] Foucault M. The Archaeology of Knowledge. – London, 1969. -P. 88.

Keywords: Bronze Age, Iron Age, rural settlements, settlements, archaeological research, Sopollitepa, Yarkuton, Khorezm, Bactria, Fergana Valley, urbanization, sedentary population, ancient agriculture, cultural and economic regions.

O‘rta Osiyo hududi qadimgi davrlardan boshlab insoniyat sivilizatsiyasining muhim markazlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bronza va ilk temir davrlarida bu hududda o‘troq dehqonchilik madaniyati shakllanib, qishloq tipidagi aholi manzilgohlarining paydo bo‘lishi kuzatiladi. Ushbu davrda aholi turmush tarzida muhim ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar yuz berib, turarjoylarning konstruktiv tuzilishi, ichki rejalashtirilishi hamda mudofaa elementlarining paydo bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida O‘zbekiston hududining turli mintaqalarida bronza va temir davriga oid qishloq tipidagi ko‘plab manzilgohlar aniqlangan. Xususan, Surxondaryo vohasidagi Sopollitepa va Jarqo‘ton, Xorazm hududidagi Zamonbobo, Farg‘ona vodiysidagi qadimgi manzilgohlar, shuningdek Zarafshon va Qashqadaryo vohalaridagi yodgorliklar o‘troq aholi turarjoylarining shakllanish jarayonini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu manzilgohlar qadimgi jamiyatning xo‘jalik faoliyati, ijtimoiy tuzilishi hamda madaniy taraqqiyot darajasini aniqlash imkonini beradi.

Bronza davriga oid (mil.avv. III mingyillikning ikkinchi yarmi – II mingyillik) aholi turarjoylarini o‘rganish bo‘yicha arxeologik tadqiqotlar XX asrning 50 -yillarida, avvalo Xorazm vohasi hamda Zarafshon vodiysi kabi hududlarda boshlangan. Ayniqsa, 1950-yillardan e’tiboran Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan To‘rtko‘l va Beruniy tumanlari hududlarida aniqlangan manzilgohlarda keng ko‘lamli qazishma va tekshiruv ishlari olib borildi. Mazkur izlanishlar eneolit davrida shakllangan aholi xo‘jalik an’analarining bronza davrida qanday rivojlanganini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, tadqiqotlar natijasida bu jarayonlarning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini yoritishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy xulosalar olindi [1.C.191-192]. Zarafshon vodiysining quyi oqimlari hamda tog‘oldi hududlarida eneolit davri aholisi yuritgan xo‘jalik an’analari Zamonbobo madaniyatiga oid yodgorliklar, shuningdek tog‘li sharoitda joylashgan Mo‘minobod manzilgohida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar orqali aniqlashtirildi. Mazkur izlanishlar natijasida bronza davri jamiyatida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, xo‘jalik shakllari hamda etnik aloqalarni tahlil etish imkonini beruvchi muhim ilmiy manbalar qo‘lga kiritildi [2. C. 171-179].

XX asrning 50-yillari o‘rtalarida Y.A. Zadneprovskiy tomonidan Markaziy Farg‘ona hududida o‘tkazilgan dala tadqiqotlari jarayonida ilgari ro‘yxatga olingan manzilgohlardan birida arxeologik qazish ishlari amalga oshirildi. Tadqiqot davomida turarjoy xonalaridan topilgan moddiy madaniyat na’munalari miloddan avvalgi II mingyillikning oxirgi choragiga mansubligi aniqlandi. Shuningdek, mazkur manzilgohning atrofini o‘rab turgan mudofaa devori mavjudligi uning muhim himoya inshootlari bilan ta’minlanganligini ko‘rsatadi [3. C. 328].

Shimoliy Baqtriya hududida, bugungi Surxondaryo viloyati Sherobod tumani dasht zonasida joylashgan Sopollitepa yodgorligi dehqonchilik bilan shug‘ullangan aholi tomonidan rivojlangan hunarmandchilik, muhandislik tajribasi hamda mudofaa inshootlari qurish an’analari asosida bunyod etilgan. Ushbu manzilgoh uch qatordan iborat mudofaa devorlari bilan mustahkamlangan bo‘lib, ichki rejasida 4 tadan 8 tagacha uy-joy majmualariga birlashgan mahallalar mavjud bo‘lgan. Mahallalar o‘rtasidan ko‘chalar o‘tgan, turarjoy va xo‘jalik xonalari devorlari esa asosan paxsa hamda xom g‘ishtdan barpo etilgan.

Bundan tashqari, Jarqo‘ton yodgorligi ham to‘rt tomondan mudofaa devorlari bilan o‘ralgan yirik manzilgoh hisoblanadi. Bu yerda ark qismi, saroy majmuasi, ibodatxona hamda turarjoy binolari qoldiqlari aniqlangan. Mazkur arxeologik yodgorliklar bronza davri aholisining xo‘jalik tizimi, madaniy taraqqiyoti va me’morchilik an’analari haqida muhim tasavvur beradi [4.C.162].

Bronza davrida ibtidoiy ajdodlar hayotida muhim ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy o‘zgarishlar yuzaga keldi. Mazkur jarayonlar qadimgi dehqonchilik bilan shug‘ullangan hamda ovchilik va baliqchilik asosida kun kechirgan qabila jamoalarida deyarli bir davrning o‘zida namoyon bo‘ldi [5. B. 104]. Bronza davrida metallga ishlov berish texnologiyalarining yangi

bosqichga ko‘tarilishi metallurgiya taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq bo‘ldi. Natijada hunarmandchilik sohalari takomillashib, ishlab chiqarish jarayonida sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ayrim sohalarning ixtisoslashuviga olib kelib, hududlararo almashinuv va savdo aloqalarining kengayishiga zamin yaratdi. Shu bilan birga, jamiyatda mulkiy farqlanish kuchayib, ijtimoiy tengsizlikning dastlabki ko‘rinishlari shakllana boshladi [6. B. 56-58]. Bronza davrining so‘nggi bosqichida jamiyat hayotida kuzatilgan urbanizatsiya jarayonlari o‘z ifodasini Jarqo‘ton yodgorligi materiallarida topadi [7. C. 55]. Toshkent vohasining geografik jihatdan shakllanishida muhim o‘rin tutgan Ohangaron va Chirchiq madaniy-xo‘jalik hududlarida neolit davri urug‘ jamoalariga xos turarjoy qurilishi an’analari bronza davrining so‘nggi bosqichlarigacha davom etgani kuzatiladi [8. C. 145-150]. Janubiy Turkmanistonda, Kopetdog‘ tog‘lari etaklarida joylashgan Namozgohtepa (taxminan 70 ga) va Oltindepa (25 ga) kabi yirik manzilgohlar mudofaa xususiyatiga ega devorlar bilan o‘ralgan holda faoliyat ko‘rsatgan. Bu aholi punktlari o‘zining kattaligi va mustahkamlangan tuzilishi bilan ajralib turadi [9. C. 98-100].

Markaziy Osiyoning janubiy hududlarida bronza davridan temir davriga o‘tish jarayoni siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda ekologik omillar bilan bog‘liq bo‘lgan murakkab o‘zgarishlar davrini tashkil etadi. Ushbu bosqich uzoq davom etgan yirik madaniy transformatsiyalar bilan xarakterlanib, miloddan avvalgi II mingyillikning o‘rtalaridan miloddan avvalgi 500-yillargacha bo‘lgan vaqt oralig‘ini qamrab oladi [10. P. 16-21].

Temir davriga (mil. avv. X–V asrlar) oid yodgorliklarni o‘rganish maqsadida XX asrning 40-yillari o‘rtalaridan boshlab Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borildi. Izlanishlar Quyi Amudaryoning shimoli-sharqiy hududlari orqali Sirdaryo hamda Janadaryo irmoqlarining quyi oqimlari bilan tutashgan mintaqalarni qamrab oldi. Mazkur tadqiqotlar davomida tepalik ustida joylashgan Bobishmulla manzilgohi aniqlangan.

Yodgorlikning topografik rejasi to‘g‘ri to‘rtburchak shaklida bo‘lib, taxminan 3 gektar maydonni egallagan. Manzilgohning barcha tomonlari mudofaa devorlari bilan o‘rab olingani uning mustahkamlangan aholi punkti bo‘lganini ko‘rsatadi. Tadqiqotchilar ma’lumotlariga ko‘ra, Bobishmulla manzilgohi miloddan avvalgi V–II asrlar oralig‘ida faoliyat ko‘rsatgan [11.C.157]. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan Janubiy Oqchadaryo havzasida joylashgan, Kaltaminor yodgorliklari guruhiga mansub Yakka Parson manzilgohida arxeologik qazish ishlari olib borilgan. Tadqiqotlar natijasida miloddan avvalgi IX–VIII asrlarga tegishli moddiy madaniyat namunalari aniqlangan. Mazkur yodgorlik taxminan 2,5 gektar maydonni egallab, yerto‘la ko‘rinishidagi turarjoylardan tashkil topgan qishloq tipidagi manzilgoh sifatida tavsiflanadi [12. C. 107-129].

V.N. Pilipko tomonidan Amudaryoning o‘rta oqimi so‘l sohiliga tutash hududning balandroq qismida joylashgan turarjoylarda olib borilgan qazishmalar natijasida paxsa devorlar bilan mustahkamlangan manzilgoh aniqlangan. Ushbu yodgorlik ilmiy adabiyotlarda “Odoytepa” nomi bilan qayd etiladi [13.C. 528]. M.G. Vorobyeva tomonidan 1970-yillarning boshlarida Janubiy Oqchadaryo havzasida, Kaltaminor sug‘orish tizimining sharqiy qismida joylashgan Ding‘ilja yodgorligida arxeologik qazish ishlari olib borilgan. Tadqiqotlar natijasida miloddan avvalgi V asrga mansub, 30 dan ortiq uy-xonalarni o‘z ichiga olgan hamda qalinligi 2 -4 metr bo‘lgan mudofaa devori bilan o‘rab olingan manzilgoh aniqlangan. Mazkur yodgorlik tuzilishiga ko‘ra qishloq tipidagi aholi punktlari guruhiga kiritiladi [14. C. 16-17]. Shu turdagi qishloq tipidagi yodgorliklardan yana biri Amudaryoning Dovdon irmog‘i quyi oqimida, Kanka balandligida aniqlangan bo‘lib, u miloddan avvalgi VII asrga oid deb sanaladi. Mazkur manzilgoh arxeologik adabiyotlarda Kanka-2 nomi bilan qayd etilgan [15. C. 137-139]. Miloddan avvalgi IX asrga kelib Jarqo‘ton aholisi g‘arbiy yo‘nalishda, Amudaryo bo‘yi hududlari tomon siljiy boshlagan va natijada Kuchuktepa hamda Talashgan kabi qishloq tipidagi manzilgohlar vujudga kelgan [16. C. 18-79].

XX asrning 70–80-yillarida Baqtriya madaniy-xo‘jalik hududlarida miloddan avvalgi I mingyillikning birinchi yarmiga mansub 240 ta arxeologik yodgorlik aniqlangan. Ularning 36 tasi Surxondaryo viloyati hududida ro‘yxatga olingan [17. C. 2-12]. Sh.X. Zaparov va E.V. Rtveladze tomonidan Talashgantepa yodgorligida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida topilgan moddiy madaniyat namunalari miloddan avvalgi VI–V asrlarga mansubligi aniqlangan [18. C. 19-20].

Surxon vohasiga geologik jihatdan yaxlit bo‘lsa-da, tabiiy geografik sharoitiga ko‘ra alohida ajralib turuvchi Boysun tog‘laridan boshlanadigan Qashqadaryo vohasining Kesh–Shahrisabzoldi hududida joylashgan Sangirtepa yodgorligida miloddan avvalgi VIII–V asrlarga mansub moddiy madaniyat namunalari aniqlangan [19. C. 24-29].

Surxondaryo viloyati Sho‘rchi tumani hududidagi Mirshodi vohasida joylashgan qishloq tipidagi Qizilcha-1 va Qizilcha-6 manzilgohlarida, shuningdek Shimoliy Afg‘onistondagi Qutlug‘tepa yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida miloddan avvalgi VII–V asrlarga mansub moddiy madaniyat namunalari aniqlangan [20. C. 107-128]. Samarqand viloyati hududida temir davriga mansub qishloq tipidagi turarjoylar shakllangan. Jumladan, Samarqand shahri atrofida miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda Lolazor aholisi tomonidan kichik hajmdagi Smarakanda manzilgohi bunyod etilgan [21. C. 7-22]. Miloddan avvalgi VII–V asrlarda Janubiy So‘g‘dning madaniy-xo‘jalik hududlarida, ayniqsa sharqiy tog‘oldi mintaqalarida joylashgan Tanxosdaryo va Sho‘robsoy vohalarida Saroy-1, Saroy-2 hamda Sho‘rob 1–3 kabi qishloq tipidagi manzilgohlar vujudga kelgan. Mazkur aholi punktlari o‘z davrida mahalliy aholining xo‘jalik faoliyati va ijtimoiy hayotini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etgan [22. C. 154-161]. Miloddan avvalgi V asrdan e’tiboran Buxoro–Qoraqum vohasida urbanizatsiya jarayonlari kuchayib, yangi aholi manzilgohlarining shakllanishi kuzatiladi. Bu davrda Qorako‘l, Chordara, Qumrobod, Arabon va Xo‘ja Bo‘ston kabi maydoni 0,2–1 gektar atrofida bo‘lgan qishloq tipidagi manzilgohlar vujudga kelib, mustaqil madaniy-xo‘jalik markazlari sifatida faoliyat ko‘rsatgan [23. C. 531-532].

Shunday qilib, yuqoridagi ma’lumotlar asosida bir qator umumiy xulosalarni qayd etish mumkin. Tosh davridan boshlab ovchi-termachi jamoalar tabiiy g‘orlar, ochiq manzilgohlar hamda yarim yerto‘la ko‘rinishidagi turarjoylarda yashab, asta-sekin qo‘shni hududlarni o‘zlashtirib borganligi arxeologik tadqiqotlar orqali aniqlangan. Keyinchalik miloddan avvalgi II mingyillikning ikkinchi yarmida o‘troq aholi manzilgohlari shakllanib, ularning aksariyati konstruktiv jihatdan yarim yerto‘la tipida qurilgan. Bunday yodgorliklar Xorazm, Quyi Zarafshon, Qizilqum hududlarida keng tarqalgan bo‘lsa, Farg‘ona va Surxon vohalarida Chust hamda Sopollitepa kabi rejalashtirilgan me’moriy an’analarga ega markazlar yuzaga kelgan.

Miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda qishloq tipidagi manzilgohlar ustunlik qilib, ular asosan yarim yerto‘la shaklida barpo etilgan. Yakka Parson va Odoytepa yodgorliklari bu davr turarjoylarining o‘ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi. Miloddan avvalgi VII–V asrlarga kelib Surxondaryo, Qashqadaryo, O‘rta Zarafshon hamda Buxoro vohalarida qishloqlar soni ortib, ular mahalliy madaniy-xo‘jalik markazlari sifatida shakllangan. Shu davrda Xorazm hududida Ding‘ilcha singari dehqonchilikka asoslangan manzilgohlar ham bunyod etilgan.

Arxeologik ma’lumotlar bronza davrining ikkinchi yarmidan boshlab urbanizatsiya jarayonlari Kopetdog‘oldi hududlari bilan bir qatorda Surxon vohasining ayrim qismlari va Farg‘ona vodiysi tekisliklariga ham ta’sir ko‘rsatganini ko‘rsatadi. Biroq ayrim mintaqalarda o‘zlashtiruvchi xo‘jalik shakllari uzoq vaqt saqlanib qolgan bo‘lib, bu holat tabiiy-geografik sharoitlarning qulayligi bilan izohlanadi. Tog‘ va tekislik hududlarida iqlimiy omillar – yog‘in-sochin va daryolar toshqinlari – qadimgi aholi turmush tarziga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. O‘zbekiston hududlarida olib borilgan keng ko‘lamli arxeologik izlanishlar esa qishloq tipidagi manzilgohlarning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini tizimli o‘rganishga imkon yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Толстов С.П. Итоги роботы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1935 г. // – М.: 1955. – № 3.

2. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскаров А. Первобытная культура и возникновения орошаемого земледелия Низовьях Зарафшана. – Ташкент: Фан, 1966.

3. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. МИА, Наука. – № 118. – Л., 1962.

4. Аскаров А., Ширинов Т. Раняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993.

5. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Тошкент: Университет, 2007.

6. Ochilov A.T. Quyi Zarafshon vohasining bronza davri moddiy madaniyatiga doir qisqacha mulohazalar // Bronza va ilk temir asrida Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy madaniyati. – Samarqand, 2023.

7. Аскаров А., Абдуллаев Б. Джаркутан Узбекистана, цивилизации на юге. – Ташкент: Фан, 1983.

8. Оболдуева Т. Г. Погребения эпохи бронзы в Ташкентской области // КСИИМК. – М.: Наука, 1955. Вып. 59.

9. Массон В. М. Алтындепе // Тр. ЮТАКЭ. – Л.: Наука, 1981. Т. XVIII.

10. Stark S. The Final Bronze / Early Iron Age in the Old Zerafshan Delta, Uzbekistan: Pilot Investigations at Kimirik-kum-1. Journal of field archaeology. – New York, 2024.

11. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Наука, 1967.

12. Итина М.А. Поселения Якке-Парсан-2 (Раскопки 1958-1959 гг.) // МХЭ. – М.: Наука, Вып-6.

13. Пилипко В. Н. Раскопки в Дейнауском районе Чарждоуской областы // АО, 1974. – М.: Наука, 1975. – С. 528; Бурханов А. Древней Лебап. – Казань, 2005. Часть – 1.

14. Воробьёва М. Г. Дингильджа. Усадьба середыне I тысячелетия до н.э. в Древнем Хорезме. – М.: Наука, 1973.

15. Дурдиев Д. Археологические исследования на территории Ташхавузской области в 1970-1972 гг. // Каракумские древности. – Ашхабад: Ылым, 1977. Вып. V.

16. Аскаров А., Албаум Л.И. Поселение Кучуктепа. – Ташкент: Фан, 1979.

17. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Ташкент: Фан, 1987.

18. Заппаров Ш. Х., Ртвеладзе Э. В. Раскопки древнебактрийские поселения Талашган-тепе – 1 // Бактрийские древности. – Л-М.: Наука, 1976.

19. Лушпенко О.Н. К истории изучения поселений раннежелезного века долины Кашкадарьи // Древняя и средневековая археология юга Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 24-29.

20. Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – М., Наука, 1977.

21. Бурякова Е. Ю. Поселение Лолазор - предшественник города на Афрасиабе // К исторической топографии древнего и средневекового Самарканда. – Ташкент: Фан, 1981.

22. Сагдуллаев А.С. Поселения раннего железного века в бассейне Кашкадарьи // СА. – М., Наука, 1984. – № 3. – С. 154-161.

23. Мухамеджанов А.Р., Валиев П С. Работа в Бухарском отряде // АО, 1977. – М., Наука, 1978.

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA XORAZM VILOYATI QISHLOQ XO‘JALIGIDA PAXTACHILIKNING O‘RNI

Xujamatov Intizom Jumabayevich
Urganch davlat pedagogika instituti
Tarix kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada Xorazm viloyatida mustaqillik yillarida paxtachilikning qishloq xo‘jaligidagi holati haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: Qishloq xo‘jaligi, paxta navlari, davlat rejasi, ertapishar navlar.

Abstract: The article provides information about the agricultural situation of cotton growing in the Khorezm region during the years of independence.

Key words: Agriculture, cotton varieties, state plan, early ripening varieties.

Аннотация: В статье представлена информация о состоянии хлопководства в Хорезмской области в годы обретения независимости

Ключевые слова: Сельское хозяйство, сорта хлопка, государственный план, раннеспелые сорта

Xorazm viloyatida paxtachilik asosiy qishloq xo‘jaligi ekinlaridan biri hisoblanadi. Bu viloyat iqtisodiyotida katta o‘ringa ega va asosiy ekinlardan biridir. Lekin paxta yetishtirishning o‘ziga xos qiyinchiliklari va murakkabliklari bor. Sovet davrida bu hududning dalalarida uzoq yillardan buyon asosan paxta ekilib kelingan. Buning natijasida asosiy yer maydonlar paxtadan “chiqib ketish” xavfi ostida qolgan. Chunki ekiladigan yerlarga faqat bir xil ekin ekilaversa bu yerning melorativ holatining yomonlashuviga olib keladi. Shuning uchun ham mustaqillikning dastlabki yillaridan, davlat rahbarining tashabbusi bilan, ekin maydonlarda paxta maydonlarini qisqartirish taklifi bilan chiqdi va amaliyotda keng qo‘llanila boshlandi. Yer maydonlar paxtadan “chiqib ketish” xavfini kamaytirish uchun yana almashlab ekish yo‘li yaxshi samara beradi. Hozirgi murakkab ekologik sharoitda uni har bir xo‘jalikda tashkil etish muhumdir. Ayniqsa paxtani sholi, bug‘doy, beda, jo‘xori bilan almashlab ekish viloyat xo‘jaliklarida yaxshi natija bermoqda.

Sobiq Ittifoq davrida paxta yakka hokimligining cho‘qqisiga chiqishi, qishloq xo‘jaligidagi barcha ta’minotning paxtaga qaratilishi natijasida, paxta yetishtirish ko‘rsatkichi 1980 -yillarga kelib 400 ming tonnadan ham ortiq bo‘lib, viloyat bo‘yicha paxta hosildorligi 42 sentnerdan oshgan [1].

Lekin ittifoqning parchalanib ketishi, mineral o‘g‘it va texnika ta’minotining pasayishi, paxta yakka hokimligiga barham berilishi hamda ekologik ahvolning yanada yomonlashganligi sababli, 1990-yillarning boshlariga kelib paxta hosildorligi 25,3 sentnerni, yalpi hosil miqdori esa 276,5 ming tonnani tashkil etdi. 1990-yillarning o‘rtalariga kelib viloyat paxtachiligida ijobiy o‘zgarishlar ro‘y bera boshladi va hosildorlik har gektar boshiga 29-30 sentnerga, yalpi hosil esa Xorazm viloyati bo‘yicha 290-300 ming tonnaga yetdi. Viloyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish davlat dasturiga asosan, yaqin yillarda paxta hosilini yanada ko‘tarib, paxta ishlab chiqarish hajmini oshirish ko‘zda tutilgan edi[2]. Bu, albatta, ekin maydonlarni ko‘paytirish hisobiga emas, balki hosildorlikni oshirish hisobiga erishishni ko‘zda tutgan edi.

Vohadagi ekin maydonlarining meliorativ holati buzilishi, iqlim sharoitining qisman o‘zgarishi ham qishloq xo‘jaligi hosildorligiga yomon ta’sir qiladi. 1990- yilda viloyatda paxtaning o‘rtacha hosildorligi 31,5 ts. bo‘lgan bo‘lsa, 1991-yilda 25,9 ts. tashkil qildi [3].

O‘tgan 35-40 yil davomida viloyatda yetishtirilayotgan paxta hosildorligi taxminan 25 sentnerdan 30 tsga ko‘tarilgan hamda xomashyo ishlab chiqarish miqdori 1,5 barobar ko‘paygan. Shu bilan bir qatorda tuproq sharoiti nisbatan yaxshi, suv bilan yaxshi ta’minlangan, agrotexnik tadbirlarni vaqtida o‘tkazgan, eng muhimi dehqonlari fidokorona mehnat qilgan tumanlarning ko‘rsatkichlari viloyatning o‘rtacha ko‘rsatkichlaridan doimo ustun bo‘lib kelgan. Masalan, 1995-yilda viloyatda paxta hosildorligi 30,1 ts. tashkil qilgan holda, Shovot tumani

mehnatkashlari har gektar paxta maydonidan 31, Yangibozor tumani - 31,9, Xonqa tumani -32,2, Gurlan tumani - 33,6, Xiva tumani - 34,0, Yangiariq tumani - 34,7 ts. hosil yetishtirganlar [4].

Viloyatda paxta hosildorligini oshirishning eng muhim omillaridan yana biri turli xil kasalliklarga chidamli, erta pishar, tolasi sifatli navlarni ko‘proq foydalanish ham maqsadga muvofiq hisoblanadi. Soha mutaxasislarning izlanishlar natijasida paxta chigitdan 35-40 foiz va undan ham yuqori yog‘ beruvchi paxta navlari yaratildi.

Keyingi yillarda paxtachilikda turli xil kasalliklar va zararkunandalar bilan birga ob-havo noqulayliklari, suv tanqisligi, chiniqqan navlarni yaratish hamda ularni yetishtirish texnologiyasini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq qilish kabi muhum masala ko‘ndalang qilib qo‘yildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1992-yilda “Paxta yetishtiruvchi xo‘jaliklar va boshqa qishloq xo‘jalik korxonalariga paxtani, paxta tolasi va boshqa mahsulotlarni sotish vazifasi haqida”gi Nizomning tasdiqlanishi mamlakatda paxtachilik sohasini rivojlantirish hamda paxta xomashyosini qayta ishlash masalalarida juda katta moddiy manfaatdorlik imkoniyati paydo bo‘ldi. Buning natijasida jamoa xo‘jaliklari a’zolari o‘zlari yetishtirayotgan hosilning sifati, o‘z vaqtida topshirilishi, yuqori narxlarda chet davlatlariga sotilishidan katta manfatdorlik ola boshladilar. Endilikda paxtakorlar paxta tozalash zavodlari bilan tuzilgan shartnoma asosida shrot, sheluxa, yog‘, sovun, lint kabi mahsulotlarni arzon bahoda ishlab chiqarish korxonasidan olish imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

Davlat rejasi asosida paxtaga davlat buyurtmalari yildan yilga qisqartirilib, ortiqcha yetishtirilgani hosilning xo‘jaliklar ixtiyorida qoldirilishi, o‘z navbatida xomashyoning erkin narxlarda sotishga ruxsat berildi. Ishlarning shu zaylda borishi natijasida xo‘jaliklarning daromadlari ortdi va ularning sharoitini hisobga olgan holda dehqonchlik ekinlarini taqsimlanishi, almashlab ekish uchun imkoniyatlari oshdi. 1997- yilga kelib hukumat tomonidan paxta xomashyosi yetishtirish bo‘yicha buyurtma 30 foizga kamaytirildi (vaholanki 1992 -yilda bu ko‘rsatkich 85 foizni tashkil qilgan edi). Ushbu 30 foizning yana 70 foizi va undan tashqari tayyorlanadigan hosilni xo‘jaliklarning o‘zlari sotish huquqi berilgan edi.

Har bir ekinning o‘ziga xos agrotexnologiya ishi mavjud. Paxta chigitini bahor paytida tuproq namligi qochib ketmasdan avval ekib qolish kerak, sababi agar vaqtida urug‘ ekilmasa tuproq nami qochib chigit ko‘karmay qoladi. Bu tuproqni vaqtida tayyorlash uchun qishgi suvni dalaga yaxshilab sug‘orsa va yer sho‘rini yuvsa yaxshi hosil olishga sabab bo‘ladi. Yuqori hosil beradigan urug‘ni o‘z vaqtida ekish, yerga zarur miqdorda mineral moddalar va o‘g‘itlar solish kerak bo‘ladi. Eng muhum tomoni g‘o‘zani o‘z vaqtida sug‘orish lozimdir.

G‘o‘zani parvarish qilishda o‘toq va chopiq qilishni, defolatsiyani ham o‘z vaqtida o‘tkazishning ahamiyati kattadir. Yana muhim tomoni shundaki, katta mehnat evaziga yetishtirilgan hosilni qisqa muddatlarda, yog‘in-sochinga qoldirmasdan, nobud qilmasdan yig‘ishtirib olish zarurdir, chunki yog‘ingarchilikka qolib ketgan paxtaning sifati yomonlashib boradi. Shuning uchun paxta qancha erta pishib yetilib, terib olinsa, shuncha maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Qishloq xo‘jaligida mexanizatsiyalash va himoyalash ishlari juda muhim hisoblanadi. Keyingi yillarda paxtani mashina yordamida terish hajmi keskin kamayib ketganligi kuzatildi. Agar 1992-1993 yillarda mashinalar bilan hosilning 40 foizga yaqini terib olingan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 1996-yilda 6 foizga tushib ketdi. Respublika bo‘yicha 75 tuman xo‘jaliklarida Buxoro, Farg‘ona viloyatlarida yalpi paxta hosili qo‘l kuchi bilan terildi[5]. Pishib yetilgan paxta hosilini tezroq terib olish uchun paxta terish mashinalarini ko‘paytirish lozimdir. Chunki qo‘l kuchi bilan terilgan paxta mashinada terilgan paxtaga nisbatan sifatli terilishi mumkin, lekin vaqt unumdorligida paxta terish mashinasi katta samaraga ega.

Qishloq xo‘jaligiga doir ushbu yangi bardoshli, chiniqqan navlarni yaratish masalasi bo‘yicha O‘zbekiston paxtachilik institutining Xorazm filiali mehnat jamoasi samarali ishlarni olib borgan. “O‘zbekiston paxtachilik institutining Xorazm filiali”da faoliyat ko‘rsatgan

J.Yuldoshev, R.Iskandarov, K.Matnazarov, O.Xasanova va boshqa selektsiyachi olimlar g‘o‘zaning yangi, viltga chidamli, tezpishar, jahon andozalariga to‘la javob bera oladigan V tip tolali “Xorazm-126” va IV tip tolali “Xorazm-127” navlarini yaratishga muvaffaq bo‘lgan. “Xorazm-127” navi, tezpisharligi - 120 kun, bir dona ko‘sagidagi paxta salmog‘i 5,3 gr, tola chiqimi-38 foiz, tola uzunligi 33,5 mm, umumiy hosildorligi 47,3 sentnerni tashkil qiladi. Ushbu “Xorazm-127” navi keyinchalik ko‘proq yerga ekilgan.[6] Mamlakatda, jumladan, Xorazmda ham butun selektsiya ishlarini yaxshilash, qishloq xo‘jaligi ekinlarining yuqori hosil beradigan, tezpishar, kasallikka chidamli va bardoshli navlarini yaratish kabi vazifalardan biri bo‘lgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, Xorazm viloyatida butun respublikada bo‘lganidek mustaqillikning dastlabki yillarida paxta ekin maydonlari kamaytirila boshlandi. Hosildorlikni oshirish hisobiga, paxtaning miqdorini oshirishga harakat olib borildi. Olimlarning izlanishlari natijasida paxtaning yangi navlari yaratildi. Paxta o‘rniga boshqa ekinlarni almashlab ekish, asosan, bug‘doy, jo‘xori, sholi va boshqa ekinlar ko‘paytirildi. Umuman olganda paxta hosildorligi oshirilib borildi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996. – B. 9.

2. Xorazmiy Ahmad Xasanovich. Xorazm dehqonchiligining ilmiy asoslari. – Toshkent: Fan, 1996. – B. 9.

3. Қурбониёзов Р. Хоразм географияси. – 80 Б.

4. Қодиров А.Қ., Искандарова М., Нурмуҳамедова М.Х. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижара ва ижара муносабатлари асосида хўжалик юритишнинг самарадорлигини ошириш йўллари. – 70 Б.

5. Каримов И. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи, 16 Б.

6. Назаров Р., Обдалниёзов Б. Ғўза навлари: агротехникаси ва кўрсаткичлари // “ХҲ”, 2005, 26 март.

XORAZM MAQOM SAN’ATI TARAQQIYOTIDA KOMIL XORAZMIY FAOLIYATINING O‘RNI

Allanazarov Shoxruxbek Farxodovich
Urganch davlat pedagogika instituti
Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
https://orcid.org/0009-0004-8321-5687
allanazarovshohruh@gmail.com
+99893-745-43-29

Annotatsiya: Mazkur tezisda Komil Xorazmiyning Xorazm maqom san’ati taraqqiyotidagi o‘rni va faoliyati ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Unda Xorazm maqom maktabining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda ushbu jarayonda Komil Xorazmiyning ijodiy merosi, musiqa nazariyasi va amaliyotiga qo‘shgan hissasi yoritib beriladi. Shuningdek, uning maqomlarni tizimlashtirish, ularni yozib olish va ijrochilik an’analarini takomillashtirishdagi xizmatlari alohida e’tirof etiladi.

Kalit so‘zlar: Komil Xorazmiy, Xorazm maqom san’ati, maqom an’analari, o‘zbek mumtoz musiqasi, Xiva xonligi madaniyati, musiqa merosi, bastakorlik faoliyati, ijrochilik san’ati, maqom yo‘llari, milliy musiqa rivoji, an’anaviy san’at, musiqa nazariyasi, madaniy taraqqiyot, ustoz-shogird an’anasi. “Agar biz asl, haqiqiy san’atni bilmoqchi, o‘rganmoqchi bo‘lsak, avvalo mumtoz maqom san’atini bilishimiz, o‘rganishimiz kerak” [1].

Shavkat Mirziyoyev – O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti

Xorazm vohasi o‘zining boy madaniy merosi, ayniqsa, musiqa san’ati bilan Markaziy Osiyoda alohida o‘rin tutadi. Bu hududda shakllangan maqom san’ati xalqning ko‘p asrlik estetik

tafakkuri, ruhiy olami va tarixiy tajribasini o‘zida mujassam etgan noyob san’at turidir. Xorazm maqomlari, xususan, o‘zining murakkab tuzilishi, lad va usul tizimi, shuningdek, ijrochilik an’analari bilan boshqa maqom maktablaridan farqlanadi. Ushbu san’atning shakllanishi va taraqqiyotida ko‘plab san’atkor va mutafakkirlar muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, ular orasida Komil Xorazmiy alohida o‘rin egallaydi. Mazkur tezisda Komil Xorazmiyning Xorazm maqom san’ati rivojiga qo‘shgan hissasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Xorazm maqom san’ati qadimiy Sharq musiqa madaniyatining tarkibiy qismi bo‘lib, u asosan saroy va xalq an’analari asosida rivojlangan. Maqom tizimi dastlab og‘zaki an’ana asosida shakllangan bo‘lib, ustoz-shogird maktabi orqali avloddan-avlodga o‘tib kelgan.

Xorazm maqomlari Buxoro-Shashmaqom an’analaridan farqli ravishda mustaqil rivoj yo‘liga ega bo‘lib, o‘ziga xos kuy, ohang va ritmik tizimlarni yaratgan. Bu jarayonda mahalliy ijrochilar, hofizlar va sozandalar muhim rol o‘ynaganlar. XIX asrga kelib esa maqom san’ati yanada tizimlashtirilib, ilmiy asosda rivojlana boshlaydi [2].

Komil Xorazmiy (XIX asr) o‘z davrining yirik ma’rifatparvar shoiri, bastakori va musiqa nazariyotchisi sifatida tanilgan. U Xiva xonligi davrida yashab, saroy madaniy hayotida faol ishtirok etgan. Komil Xorazmiy nafaqat she’riyatda, balki musiqa san’atida ham chuqur bilimga ega bo‘lgan ijodkor edi. Uning faoliyati quyidagi yo‘nalishlarda muhim ahamiyat kasb etadi: maqomlarni notaga tushirishga urinishlar; musiqa nazariyasini rivojlantirish; ijrochilik maktabini takomillashtirish; maqom repertuarini boyitish. Komil Xorazmiy ijodi Xorazm musiqa madaniyatining ilmiy asosda rivojlanishiga katta turtki bo‘lgan [3].

Komil Xorazmiyning eng katta xizmatlaridan biri – maqomlarni tartibga solish va tizimlashtirishga bo‘lgan intilishidir. U maqomlarni faqat ijro amaliyoti sifatida emas, balki ilmiy-nazariy tizim sifatida ko‘rib chiqdi. U maqom tarkibidagi quyidagi jihatlarni aniqlashga harakat qilgan: lad (maqomning ohang asoslari); usul (ritmik tizim); shakl (kompozitsion tuzilma). Bu esa maqom san’atini tushunish va o‘rganishni osonlashtirdi. Komil Xorazmiyning bu boradagi ishlari keyingi avlod musiqashunoslari uchun muhim manba bo‘lib xizmat qildi [4].

Maqom san’ati asrlar davomida og‘zaki an’ana asosida rivojlangan bo‘lsa-da, Komil Xorazmiy uni yozma shaklga o‘tkazish zarurligini anglagan ilk mutafakkirlardan biri edi. U musiqa yozuv tizimini ishlab chiqishga harakat qilgan.

Bu jarayon quyidagi jihatlar bilan ahamiyatlidir: maqomlarni saqlab qolish imkoniyati yaratildi; ijroda aniqlik oshdi; ilmiy tadqiqotlar uchun asos paydo bo‘ldi. Komil Xorazmiy yaratgan yozuv tizimi mukammal bo‘lmasa-da, u Markaziy Osiyo musiqa tarixida muhim bosqich bo‘lib xizmat qildi [5].

Komil Xorazmiy faqat nazariyotchi emas, balki amaliyotchi san’atkor ham bo‘lgan. U ijrochilik maktabining shakllanishida ham muhim rol o‘ynagan.Uning faoliyati natijasida: hofizlik san’ati rivojlandi; sozandalik an’analari takomillashdi; ustoz-shogird tizimi mustahkamlandi. Komil Xorazmiy ijrochilikda badiiy ifoda, ohangdorlik va ruhiy chuqurlikka alohida e’tibor qaratgan. Bu esa Xorazm maqomlarining estetik darajasini yanada oshirdi [6].

Komil Xorazmiy o‘z ijodi orqali maqom repertuarini ham boyitgan. U yangi kuylar yaratgan, mavjud maqomlarga o‘zgartirishlar kiritgan va ularni yanada mukammallashtirgan. Uning bastakorlik faoliyati quyidagilar bilan ahamiyatlidir: yangi musiqiy shakllar paydo bo‘ldi; maqomlarning mazmuni boyidi; milliy ohanglar yanada rivojlandi. Bu jihatlar Xorazm maqom san’atining mustaqil maktab sifatida shakllanishiga xizmat qildi.

Komil Xorazmiy Xiva xonligi davridagi madaniy muhitda faol ishtirok etgan. Bu davrda san’at va adabiyot rivojiga katta e’tibor qaratilgan bo‘lib, maqom san’ati ham saroy madaniyatining muhim qismi hisoblangan. Komil Xorazmiy saroy musiqiy hayotini rivojlantirgan; san’atkorlarni qo‘llab-quvvatlagan; maqom san’atining nufuzini oshirgan. Natijada Xorazm maqom maktabi yanada rivojlanib, o‘zining mustaqil o‘rnini mustahkamladi.

Komil Xorazmiyning ilmiy va ijodiy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Uning ishlari: musiqashunoslik fanining rivojiga xizmat qilmoqda; maqom

san’atini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi; milliy madaniyatni asrab-avaylashda muhim o‘rin tutadi. Hozirgi kunda ham uning merosi asosida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda va maqom san’ati rivojlanishda davom etmoqda.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash o‘rinliki, Xorazm maqom san’ati taraqqiyotida Komil Xorazmiy beqiyos o‘rin tutadi. U nafaqat ijodkor, balki nazariyotchi sifatida ham maqom san’atining rivojiga katta hissa qo‘shgan. Uning maqomlarni tizimlashtirish, notaga olishga urinishlari, ijrochilik maktabini rivojlantirish va repertuarni boyitishdagi xizmatlari Xorazm musiqa madaniyatining yuksalishiga sabab bo‘ldi. Komil Xorazmiy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan bo‘lib, u milliy musiqa san’atining rivojida muhim ilmiy va amaliy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Халқаро мақом санъати анжуманининг очилиш маросимидаги нутқи // “Халқ сўзи” газетаси №185 (7143), 2018-йил 7-сентябрь. – Б. 1.

2. Rajabov I. O‘zbek maqomlari tarixi. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 45-47**.**

3. Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1993. - Б. 78-80.

4. Matyoqubov O. Maqom asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004. – B. 112-115.

5. Vohidov Sh. Xorazm musiqa merosi. – Urganch: Xorazm nashriyoti, 2010. – B. 56-59.

6. Yusupov R. O‘zbek musiqa madaniyati tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – B. 134-138.

MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARIDA FUQAROAVIATSIYASI VA TURIZM TARAQQIYOTI

Abdusalomova Sevara
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada havo kemalarida turistlarni tashishni tashkil etish jarayonining nazariy va amaliy jihatlari, logistika tizimlari, xavfsizlik standartlari hamda xalqaro turizm infratuzilmasi bilan o‘zaro aloqadorligi tahlil qilingan. Tadqiqotda IATA, ICAO, UNWTO va WTTC tashkilotlarining 2020-2024-yillardagi statistik ma’lumotlari asosida tahliliy va qiyosiy metodlar qo‘llanilgan. Shuningdek, O‘zbekistonning aviatsiya sohasidagi islohotlari, “Ochiq osmon” siyosati, raqamli xizmatlar joriy etilishi hamda barqaror aviatsiya rivojlanishining turizmga ta’siri o‘rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, havo transporti orqali turistlarni tashish tizimini tashkil etishda logistik boshqaruv, raqamli transformatsiya va ekologik samaradorlik omillari muhim rol o‘ynashi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Havo kemasi, turizm logistikasi, tashish tizimi, aviatsiya xavfsizligi, raqamli transformatsiya, barqaror transport, O‘zbekiston, IATA.

KIRISH. So‘nggi yillarda turizm global iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan tarmoqlaridan biriga aylandi. Jahon turizm tashkiloti (UNWTO) ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda xalqaro sayohatlar soni pandemiyadan oldingi darajaga qaytib, 1,3 milliard turist tashriflarini tashkil etdi. Shundan qariyb 60 foizi havo transporti orqali amalga oshirilgan. Havo transporti bugungi kunda turizm tizimining eng muhim logistik bo‘g‘ini bo‘lib, global harakatchanlik, iqtisodiy integratsiya va madaniy almashinuvni ta’minlaydi. Aviatsiya sanoati nafaqat yo‘lovchi tashish, balki turistik oqimlarni samarali boshqarish, yo‘nalishlarni kengaytirish va mamlakat brendini shakllantirishda ham hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu bois, havo kemalarida turistlarni tashishni tashkil etish – turizmni rivojlantirishning strategik yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. IATA (Xalqaro havo transport i assotsiatsiyasi)ning 2024-yilgi hisobotiga ko‘ra, dunyo bo‘yicha havo yo‘lovchilar soni 9,4 milliarddan oshgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich 2030-yilga borib 10,5 milliarddan ortishi kutilmoqda. Shu jarayonda turizmning

ulushi yil sayin oshib bormoqda. O‘zbekistonda ham turizm va aviatsiya sohalarining integratsiyasi yangi bosqichga chiqdi. “Ochiq osmon” siyosati doirasida 2021–2024-yillar oralig‘ida 25 dan ortiq yangi xalqaro yo‘nalishlar ochildi. “Uzbekistan Airways” bilan bir qatorda “Qanot Sharq”, “Air Samarkand” kabi xususiy aviakompaniyalar faoliyati turizm logistikasi samaradorligini sezilarli oshirdi. Havo kemalarida turistlarni tashishni samarali tashkil etish uchun logistika boshqaruvi, xavfsizlik protokollari, raqamli texnologiyalarni joriy etish hamda ekologik barqarorlik masalalariga kompleks yondashuv talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u O‘zbekistonning xalqaro turizm bozoridagi raqobatbardoshligini oshirishda havo transporti tizimini tashkil etishning ilmiy asoslarini o‘rganad. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili : Sayohat qilish – bu insonning makon va vaqt bo‘yicha harakatlanishi, tegishli maqsadlar hamda qolish muddati bilan belgilanadigan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayondir. Turizmda transport xizmatlarisiz to‘laqonli sayohatni tasavvur qilib bo‘lmaydi. Turistik resurslar, odatda, ma’lum hududlarga bog‘langan bo‘lib, ularning mashhurligi va foydalanish darajasi shu hududlarning transport infratuzilmasi imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shubhasiz, transportning, ayniqsa havo transportining rivojlanishi turizmning kengayishi va yangi yo‘nalishlarning ochilishiga asos yaratdi. Shuningdek, ushbu sohada Stephen
J. Page, Hall C. M., Sorupia E., Meredith J., May A., Roberts M., Lynam D., Sutch T., Broughton J., Lawson S., Kuskov A. S., Ovcharov A. O., Birjakov M. B., Pardayev M. Q., Hamidov O. X. kabi olimlar havo transporti va turizm integratsiyasini o‘rganishda salmoqli ilmiy hissa qo‘shganlar. Ularning ishlari asosida transport infratuzilmasi va turistik oqimlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, havo qatnovining iqtisodiy samaradorligi hamda barqaror rivojlanish tamoyillari ilmiy asoslab berilgan. Stephen J. Page (2019) o‘zining “Tourism Management: An Introduction” nomli asarida havo transporti turizm sohasining “qon tomiri” ekanini ta’kidlab, zamonaviy turistik oqimlarning 60 foizdan ortig‘i aynan havo kemalari orqali amalga oshirilishini qayd etadi. C. M. Hall (2020) va A. Williams (2021) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda havo transporti turizm tizimida raqamli boshqaruv, logistika va yo‘nalishlar tarmog‘ining kengayishida hal qiluvchi rol o‘ynashi qayd etilgan. R. Kasarda (2021) “Aerotropolis” konsepsiyasini ishlab chiqib, aeroportlarni yangi iqtisodiy markaz va turizm tugunlari sifatida talqin etgan.

Uning fikricha, zamonaviy aeroportlar shaharlar va turizm industriyasi o‘rtasida strategik aloqa nuqtasidir. Rus olimi Kuskov Aleksey Sergeyevich (2020) havo transporti infratuzilmasini transport kompleksining asosi deb hisoblab, yo‘lovchi tashish tizimini texnik baza, boshqaruv va xavfsizlik choralarining uyg‘unligi bilan tavsiflaydi.Ovcharov Anton Olegovich (2021) esa transport infratuzilmasi ayrim holatlarda turistik faoliyatning mustaqil subyekti bo‘lishi mumkinligini, havo kemalarida tashish tizimi turizm industriyasi samaradorligining asosiy ko‘rsatkichi ekanini ta’kidlaydi. Birjakov Mixail Borisovich (2022) “Turizm industriyasi” asarida transport turizmning ajralmas qismi ekanligini, u nafaqat yo‘lovchi tashish, balki madaniy, ko‘ngilochar va tijorat faoliyatlarining ham tarkibiy bo‘lagi sifatida qaralishini bayon qiladi. M. Q. Pardayev (2023) “Transport servisi va turizm logistikasi” mavzusidagi ilmiy ishida havo transporti sohasida xizmat ko‘rsatish sifati, xavfsizlik talablari va ekologik barqarorlikni o‘rganib, bu sohani turizm tizimining eng murakkab, lekin samarali elementi sifatida ta’riflaydi Hamidov Obidjon Xafizovich (2024) turistlarga transport xizmatlari ko‘rsatish jarayonini “turistlarni bir joydan ikkinchi joyga qulay, tez va xavfsiz yetkazib berish uchun mo‘ljallangan xizmatlar majmui” sifatida ta’riflaydi hamda O‘zbekistonda havo transporti infratuzilmasini modernizatsiya qilish milliy turizm rivojlanishida muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi.

Natijalar: So‘nggi yillarda havo transporti orqali turistlarni tashish global miqyosda sezilarli darajada oshgan. Xalqaro havo transporti assotsiatsiyasi (IATA) ma’lumotlariga ko‘ra, 2024 yilda dunyo bo‘yicha havo yo‘lovchilarining soni 4,8 milliard nafarga yetgan bo‘lib, bu 2019 yil pandemiya oldi davriga nisbatan 103 foizni tashkil etadi. Shundan 62 foizi xalqaro sayohatlar hissasiga to‘g‘ri keladi. Turizm sohasida havo transportining o‘sish sur’atlari 2020–2024-yillar davomida yiliga o‘rtacha 7,1 foizni tashkil etdi. Eng tez o‘sayotgan yo‘nalishlar

Osiyo–Tinch okeani mintaqasi va Yevropa–Markaziy Osiyo o‘rtasidagi aviareyslardir. Bu o‘sishga raqamli chiptalash, “low-cost” aviakompaniyalar va ekologik samolyotlarning paydo bo‘lishi sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. O‘zbekiston Respublikasi turizm qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda mamlakatga havo yo‘li orqali kirib kelgan xorijiy turistlar soni 7,6 million nafarga yetgan. Bu 2019-yilga nisbatan 2,5 baravar ko‘pdir. Eng ko‘p turistlar Rossiya, Qozog‘iston, Turkiya, Janubiy Koreya va BAA davlatlaridan tashrif buyurgan. Havo transporti infratuzilmasining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Masalan, “Toshkent International Airport” va yangi “Samarqand Airport”da xalqaro terminal komplekslarining modernizatsiyasi natijasida yiliga 6 million nafargacha yo‘lovchi qabul qilish imkoniyati yaratildi. Shu bilan birga, “Uzbekistan Airways”, “Qanot Sharq” va “Centrum Air” kabi aviakompaniyalar tomonidan 2023–2024-yillarda 15 dan ortiq yangi xalqaro yo‘nalishlar ochildi.

Havo transportining rivojlanishi turizm xizmatlari sifatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Xalqaro reytinglarga ko‘ra, O‘zbekiston aeroportlarining xizmat sifati 2022-yilda 3,7 ball bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda bu ko‘rsatkich 4,3 ballgacha oshdiю Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston turizm eksportining 47 foizi havo transporti orqali amalga oshiriladi. Har bir xorijiy turist o‘rtacha 850 AQSH dollari miqdorida valyuta kirimini ta’minlaydi, bu esa yiliga qariyb 2,2 milliard dollarlik iqtisodiy foyda demakdir. Bundan tashqari, havo kemalari ekologik jihatdan modernizatsiya qilinmoqda. “Boeing 787 Dreamliner” va “Airbus A320neo” kabi zamonaviy samolyotlar yoqilg‘i sarfini 15–20 foizga kamaytirib, uglerod chiqindilarini keskin pasaytirdi.

O‘zbekiston uchun havo transporti nafaqat turistik oqimlarni oshiruvchi vosita, balki milliy imijni shakllantiruvchi omil sifatida ham muhimdir. Samarqand, Buxoro , Shahrisabz va Urganch kabi tarixiy shaharlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri aviareyslar ochilishi sayyohlar oqimini 28 foizga oshirdi. Yurtimiz aeroportlarida “Smart Airport” tizimining joriy etilishi esa xizmat ko‘rsatish samaradorligini 35 foizga oshirdi. Sun’iy intellekt asosida yo‘lovchi ro‘yxatga olish va yuklarni avtomatik nazorat qilish tizimi joriy etilmoqda. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, havo transportining turizm sohasiga ta’siri kompleks xarakterga ega. U nafaqat yo‘lovchilar oqimini oshiradi, balki iqtisodiy daromad, bandlik va xalqaro raqobatbardoshlikni ham kuchaytiradi. O‘zbekiston misolida ko‘rish mumkinki, havo transportining modernizatsiyasi milliy turizm siyosati bilan chambarchas bog‘liq.

“O‘zbekiston 2030” strategiyasida aynan aviaturizm yo‘nalishlari, xalqaro aviatsiya logistikasi va servis sifati asosiy ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kelgusi yillarda havo transporti orqali turist tashish hajmi yiliga o‘rtacha 8–10 foizga oshib boradi. Bu esa O‘zbekistonning turizm eksporti hajmini 2030-yilga borib 10 milliard AQSH dollarigacha yetkazish imkonini beradi.

Havo kemalarida turistlarni tashishni tashkil etish zamonaviy turizm tizimining eng muhim va murakkab tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu jarayonning samaradorligi bevosita yo‘lovchilar harakatining qulayligi, xavfsizligi, xizmat sifati va raqamli texnologiyalarning joriy etilish darajasi bilan belgilanadi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston havo transporti tizimi jadal rivojlanib, turistik oqimlarning oshishiga sezilarli hissa qo‘shmoqda.

Mamlakatda parvozlar geografiyasining kengayishi, yangi samolyotlar xarid qilinishi va aeroport infratuzilmasining modernizatsiya qilinishi natijasida havo kemalarida turistlarni tashish jarayoni sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. 2024-yilda O‘zbekiston bo‘yicha jami 13,5 million yo‘lovchi havo transporti orqali tashilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich 2023-yilga nisbatan 30 foiz o‘sishni tashkil etdi. Ushbu yo‘lovchilar tarkibida turistlarning ulushi 62 foizga teng bo‘lgan. “Uzbekistan Airways” milliy aviakompaniyasi 45 ta yo‘nalishda 5,6 million yo‘lovchiga xizmat ko‘rsatgan va parvozlarni amalga oshirishda zamonaviy Airbus A321neo hamda Boeing 787 Dreamliner samolyotlaridan foydalangan.

Shuningdek, 2023-yilda tashkil etilgan “Silk Avia” aviakompaniyasi 2024-yil davomida 720 mingdan ortiq yo‘lovchini, asosan ichki turizm yo‘nalishlarida tashigan. Bu kompaniyaning

faoliyati mamlakat ichida turizm harakatini rivojlantirishga, ayniqsa viloyatlararo turistik oqimlarni faollashtirishga xizmat qilmoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, havo kemalarida turistlarni tashish jarayoni samarali tashkil etilishi uchun parvoz xavfsizligi, yo‘lovchi huquqlarini himoya qilish va ekologik barqarorlik masalalari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xalqaro fuqaro aviatsiyasi tashkiloti (ICAO) va Xalqaro havo transporti assotsiatsiyasi (IATA) tomonidan belgilangan talablar asosida havo transporti sohasida xavfsizlikni boshqarish tizimi, yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatish standartlari va uglerod chiqindilarini kamaytirish mexanizmlari ishlab chiqilgan. O‘zbekiston bu sohada mintaqada yetakchi o‘ringa chiqib, ICAOning “Effective Implementation Index” reytingida 82,6 foizlik ko‘rsatkich bilan Markaziy Osiyoda eng yuqori natijani qayd etgan.

Havo kemalarida tashish jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida xizmat ko‘rsatish sifati turistlarning mamlakat haqidagi dastlabki taassurotini shakllantiradi. 2024 yilda o‘tkazilgan “UzAviation Survey” natijalariga ko‘ra, yo‘lovchilarning 87 foizi O‘zbekiston aviatsiya xizmatlaridan qoniqish bildirgan. Eng yuqori baho parvozlarning o‘z vaqtida amalga oshirilishi, samolyot ichidagi qulaylik va xodimlar xizmati sifatiga berilgan. Shuningdek, aeroportlarda “self check-in” tizimlarining joriy etilishi, Face ID orqali identifikatsiya va mobil ilovalar yordamida yuk kuzatuvi xizmatlari turistlarning vaqtini 25 foizgacha tejash imkonini bermoqda.

O‘zbekiston hukumati tomonidan 2030-yilgacha mo‘ljallangan “Tourism Transport Integration Strategy” doirasida 15 ta yangi xalqaro havo yo‘nalishini ochish, ichki reyslar chastotasini 40 foizga oshirish hamda parvozlarni amalga oshiruvchi havo kemalari parkini 45 foizga yangilash rejalashtirilgan. Bu chora-tadbirlar turistlarni havo transportida tashishni yanada samarali tashkil etish, yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish va raqamli boshqaruv tizimini to‘liq joriy etishga qaratilgan. Ekologik barqarorlik masalasiga ham alohida e’tibor qaratilmoqda.

2024-yilda O‘zbekistonda 15 ta samolyot bioyoqilg‘ida sinov parvozlarini amalga oshirgan va 2025-yildan boshlab “Uzbekistan Airways” parkidagi havo kemalarining 10 foizi ekologik toza yoqilg‘iga o‘tishi rejalashtirilgan. Bu Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Sustainable Aviation Goals 2035” dasturi talablariga mos milliy strategik maqsad sifatida e’tirof etilgan. Umuman olganda, havo kemalarida turistlarni tashishni tashkil etish tizimi O‘zbekistonda jadal rivojlanib bormoqda Toshkent va Samarqand aeroportlarida yaratilayotgan yangi imkoniyatlar, zamonaviy samolyotlar, raqamli texnologiyalar va xalqaro standartlarga mos xizmat ko‘rsatish madaniyati mamlakatning aviaturizm sohasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu esa O‘zbekistonni nafaqat mintaqaviy, balki global turizm xaritasida ham raqobatbardosh aviatsiya markaziga aylantirish imkonini beradi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, havo transporti bugungi kunda turizm tizimining eng muhim strategik bo‘g‘ini bo‘lib, uning samarali faoliyati mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, xalqaro imiji va raqobatbardoshligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Havo kemalarida turistlarni tashishni tashkil etish nafaqat transport jarayoni, balki turizm logistikas i, xavfsizlik, xizmat sifati va raqamli texnologiyalar uyg‘unligini talab etuvchi kompleks tizim ekanligi aniqlandi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekistonda aviatsiya sohasida amalga oshirilayotgan “Ochiq osmon” siyosati, aeroport infratuzilmasining modernizatsiyasi, yangi aviakompaniyalar faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi hamda “Smart Airport” tizimining joriy etilishi turistlar oqimini sezilarli darajada oshirmoqda.

Xususan, 2024-yilda mamlakatga havo yo‘li orqali kirib kelgan xorijiy sayyohlar sonining 7,6 million nafarga yetgani, parvozlar sifati va ekologik xavfsizlikning yaxshilanishi bu yo‘nalishda yuksak natijalarni ko‘rsatmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, havo transportining turizm sohasiga ta’siri kompleks xarakterga ega bo‘lib, u iqtisodiy daromad, bandlik, logistika samaradorligi va ekologik barqarorlikni oshirishda muhim o‘rin tutadi. Kelgusida havo transportida turistlarni tashishni yanada takomillashtirish uchun raqamli boshqaruv tizimlarini keng joriy etish, parvoz xavfsizligi standartlarini yanada kuchaytirish

hamda bioyoqilg‘iga asoslangan ekologik toza aviatsiyani rivojlantirish zarur. Umuman olganda, havo transporti tizimining izchil rivojlanishi O‘zbekistonning xalqaro turizm bozoridagi mavqeini mustahkamlash, mamlakatni mintaqaviy aviaturizm markaziga aylantirish va “O‘zbekiston 2030” strategiyasi maqsadlarini amalga oshirishda 169 muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sh. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. –Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021.
2. O‘zbekiston Respublikasini Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “Markaziy Osiyo: yangona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik” mavzusida Samarqand shahrida bo‘lib o‘tgan xalqaro konferensiyada so‘zlagan nutqi. 2018-yil 6-7-oktabr.
3. D. A. Atajanova. Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligi. Central Asian Journal of Academic Research, 3(10), 83-88.
4. D. Babajanova (2025). “Markaziy Osiyo Hamjamiyati” – Millatlarning chinakam hamjihatligi ifodasi. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. 5(12), 8-18.
5. G‘.I. Eldorbekov. Yangi O‘zbekiston – Yangi qo‘shnichilik. Oriental Journal of History, Politics and Law, 4 (2), p: 134-140.

JADID ADABIYOTIDA MILLAT VA VATAN G‘OYASI

Ruzmatova Dilfuza Yuldashevna
UrDPI O‘zbek tili va
adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur tezisda jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyasining ifodalanishi, uning tarixiy va badiiy ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Jadid adiblari ijodida milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, milliy ongni shakllantirish hamda vatanparvarlik g‘oyalari asosiy o‘rin egallashi yoritilgan. Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Cho‘lpon kabi jadid namoyandalarining asarlari asosida millat va vatan tushunchalarining badiiy talqini ochib berilgan. Tezisda jadid adabiyotining jamiyatni uyg‘otish va milliy ongni rivojlantirishdagi o‘rni ham tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, jadid adabiyoti, millat g‘oyasi, vatan g‘oyasi, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, milliy ong, vatanparvarlik, ijtimoiy islohot, ma’naviy taraqqiyot.

Аннотация: В данной тезисной работе анализируется отражение идей нации и родины в джадидской литературе, а также их историческое и художественное значение. Освещается роль идей национального возрождения, просветительства и патриотизма в творчестве джадидских писателей. На основе произведений таких представителей, как Абдулла Авлони, Махмудходжа Бехбуди, Абдурауф Фитрат и Чулпан раскрывается художественное осмысление понятий нации и родины. Также рассматривается значение джадидской литературы в формировании национального самосознания и общественного мышления.

Ключевые слова:
Джадидизм, джадидская литература, идея нации, идея родины, национальное возрождение, просветительство, национальное сознание, патриотизм, социальные реформы, духовное развитие.

Abstract: This thesis analyzes the representation of the ideas of nation and homeland in Jadid literature, as well as their historical and artistic significance. It highlights the role of national awakening, enlightenment, and patriotism in the works of Jadid writers. Based on the works of prominent figures such as Abdulla Avloniy, Mahmudxoja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, and Cholpon, the artistic interpretation of the concepts of nation and homeland is examined. The thesis also explores the role of Jadid literature in developing national consciousness and social awareness.

Keywords: Jadidism, Jadid literature, idea of nation, idea of homeland, national awakening, enlightenment, national consciousness, patriotism, social reforms, spiritual development.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tub o‘zgarishlar yuz bera boshladi. Bu davrda yuzaga kelgan jadidchilik harakati o‘zining ma’rifatparvarlik mohiyati, milliy uyg‘onishga xizmat qilishi hamda jamiyatni yangilashga qaratilganligi bilan alohida ajralib turadi. Millat tushunchasi jadidlar talqinida keng ma’noga ega bo‘lib, u faqatgina etnik birlik emas, balki umumiy tarix, til, madaniyat va ma’naviy qadriyatlar asosida birlashgan ijtimoiy birlik sifatida qaraladi. Jadid adiblari millatning taraqqiyoti, avvalo, uning ma’rifiy darajasi bilan belgilanadi, degan g‘oyani ilgari suradilar. Shu sababli ular millatni uyg‘otish, uni ilm-fanga jalb etish, jaholatga qarshi kurashish masalalarini o‘z asarlarining markaziga qo‘yganlar.Shu jihatdan, jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyasini o‘rganish nafaqat tarixiy-adabiy jarayonni anglash, balki bugungi kunda ham dolzarb bo‘lgan milliy ong, vatanparvarlik va ma’naviy taraqqiyot masalalarini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Mazkur tezisda jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyasining badiiy talqini, uning shakllanish omillari hamda jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati ilmiy asosda tahlil etiladi.

Jadid adabiyoti o‘z mohiyatiga ko‘ra milliy uyg‘onish adabiyoti bo‘lib, unda millat va vatan g‘oyalari markaziy o‘rin egallaydi. Bu davr adabiyoti vakillari jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida milliy ongni shakllantirish va rivojlantirish masalasiga alohida e’tibor qaratganlar. Jadidlar nazarida millatning taraqqiyoti, avvalo, uning ma’naviy yetukligi, ilmiy salohiyati va ijtimoiy faolligi bilan belgilanadi. Shu bois ular o‘z asarlarida millatni uyg‘otish, uni jaholatdan chiqarish, zamonaviy bilimlarga yo‘naltirish g‘oyalarini izchil targ‘ib etganlar.Jadid adabiyotida millat tushunchasi keng ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega. Millat faqatgina etnik birlik sifatida emas, balki umumiy tarixiy xotira, til, din, urf-odat va madaniyat asosida shakllangan yaxlit ijtimoiy birlik sifatida talqin etiladi. Bu jihat ayniqsa Abdulla Avloniy asarlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Uning pedagogik va publitsistik qarashlarida millatning kelajagi yosh avlodning qanday tarbiya topishiga bevosita bog‘liq ekani ta’kidlanadi. Avloniy millatni “tarbiya mahsuli” sifatida baholab, axloqiy va ma’rifiy yuksalishsiz milliy taraqqiyotga erishib bo‘lmasligini ilmiy asosda izohlaydi.Shuningdek, jadid adabiyotida milliy o‘zlikni anglash masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Jadidlar xalqni o‘z tarixini unutmaslikka, milliy qadriyatlarini asrashga va rivojlantirishga chaqirganlar. Ular milliy o‘zlikni yo‘qotish millatning tanazzuliga olib kelishini chuqur anglaganlar. Shu bois o‘z asarlarida milliy g‘urur, milliy iftixor va o‘zlikni anglash g‘oyalarini keng targ‘ib etganlar.Bu masala Abdurauf Fitrat ijodida alohida o‘rin egallaydi. Fitrat o‘z asarlarida millatning o‘zligini yo‘qotish xavfi haqida jiddiy ogohlantiradi. U milliy taraqqiyot uchun eng avvalo milliy ongni uyg‘otish zarurligini ta’kidlaydi. Uning dramalari va publitsistik maqolalarida millatning orqada qolish sabablari tahlil qilinib, bu holatdan chiqish yo‘llari ilmiy va badiiy asosda ko‘rsatib beriladi.Jadid adabiyotida vatan g‘oyasi ham chuqur falsafiy va badiiy talqinga ega. Vatan jadidlar ijodida nafaqat geografik hudud, balki millatning mavjudligi va uning tarixiy taqdiri bilan bog‘liq muqaddas tushuncha sifatida tasvirlanadi. Jadidlar vatanni sevish, uni himoya qilish va rivojlantirishni har bir insonning muqaddas burchi deb bilganlar. Bu g‘oya ayniqsa mustamlakachilik sharoitida yanada dolzarb tus olgan.Mahmudxo‘ja Behbudiy ijodida vatan ravnaqi va millat taraqqiyoti masalalari o‘zaro chambarchas bog‘liq holda yoritiladi. Behbudiy o‘z maqolalari va dramatik asarlarida xalqni o‘z vatanining taqdiri uchun mas’uliyatni his etishga chorlaydi..Jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyalari o‘zaro uzviy bog‘liq holda talqin etiladi. Chunki jadidlar nazarida millatning ravnaqi – vatan taraqqiyotining asosi hisoblanadi. Agar millat ma’rifatli, ongli va faol bo‘lsa, vatan ham rivojlanadi. Aksincha, millat jaholatda qolsa, vatan ham tanazzulga yuz tutadi. Shu bois jadidlar millatni uyg‘otish orqali vatanni qutqarish g‘oyasini ilgari surganlar. Cho‘lpon she’riyatida vatan timsoli ko‘pincha ona obraziga qiyoslanadi va unga bo‘lgan muhabbat chuqur lirizm bilan ifodalanadi. Uning asarlarida millat erkinligi, vatan ozodligi va inson qadr-qimmati bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda tasvirlanadi.Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktablari, gazeta va jurnallar, teatr

sahnalari millat va vatan g‘oyalarini keng ommaga yetkazishda muhim vosita bo‘lib xizmat qildi. Adabiyot esa bu jarayonda eng ta’sirchan vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Jadid adiblari o‘z asarlari orqali xalq ongiga bevosita ta’sir o‘tkazishga, uni fikrlashga, o‘z taqdiri haqida o‘ylashga undashga muvaffaq bo‘ldilar.Shunday qilib, jadid adabiyotida millat va vatan g‘oyalari jamiyatni uyg‘otish, uni taraqqiyot sari yetaklash, milliy ongni shakllantirish va mustahkamlashda muhim vosita sifatida xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, jadid adabiyoti o‘z davrining eng muhim ma’naviy va ijtimoiy hodisalaridan biri sifatida millat va vatan g‘oyalarini keng va chuqur yoritib bergan. Jadid adiblari o‘z asarlari orqali xalqni uyg‘otish, uni o‘zligini anglashga undash, milliy birlikni mustahkamlash hamda vatan ravnaqi yo‘lida faol bo‘lishga da’vat etganlar.Vatan g‘oyasi esa jadid adabiyotida muqaddas va yuksak qadriyat sifatida talqin qilinib, u millat taqdiri bilan chambarchas bog‘liq holda ifodalangan. Jadidlar vatanni sevishni faqat hissiy tuyg‘u sifatida emas, balki amaliy faoliyat, mas’uliyat va fidoyilik bilan bog‘liq tushuncha sifatida ilgari surganlar. Jadid adabiyotining yana bir muhim jihati shundaki, u nafaqat o‘z davri uchun, balki bugungi kun uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. Undagi milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, ilm-ma’rifatga intilish kabi g‘oyalar hozirgi jamiyatda ham muhim tarbiyaviy va ma’naviy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash, ularni mustaqil fikrlaydigan, vatan taqdiriga befarq bo‘lmagan shaxslar etib voyaga yetkazishda jadidlar merosi bebaho manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalatilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
2. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Saylanma. – Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti.
4. Cho‘lpon. Asarlar to‘plami. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
5. Naim Karimov. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
6. Ozod Sharafiddinov. Jadidchilik va o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat.

QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM TIZIMI VA UNDAGI ISLOHOTLAR

Babajanova Nafisa Shamuratovna
Urganch davlat pedagogika instituti
“Tarix” kafedrasi o‘qituvchisi
+998976572504 nafisa0700@mail.ru

Annotatsiya: Qoraqalpog‘iston Respublikasi Oliy ta’lim tizimi va undagi islohotlar mavzusi O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasidagi muhim yo‘nalishlaridan biridir. Qoraqalpog‘iston Respublikasi, O‘zbekistonning muhim tarkibiy qismi sifatida, o‘zining madaniyati, an'analari va tarixi bilan ajralib turadi. Oliy ta’lim tizimi, mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, Qoraqalpog‘iston Respublikasida oliy ta’lim tizimi va undagi islohotlar haqida batafsil ma'lumot berish muhimdir.

Kalit so‘zlar: Qoraqalpog‘iston Respublikasi, ta’lim, yoshlar, tarbiya, universitetlar, institutlar, pedagogik yondashuvlar, zamonaviy texnologiyalar, islohotlar.

Аннотация: Тема системы высшего образования Республики Каракалпакстан и ее реформ является одним из важных направлений в образовательной сфере Республики Узбекистан. Республика Каракалпакстан, как важная часть Узбекистана, отличается своей культурой, традициями и историей. Система высшего образования играет важную роль в экономическом, социальном и культурном развитии страны. Поэтому важно предоставить подробную информацию о системе высшего образования и ее реформах в Республике Каракалпакстан.

Ключевые слова: Республика Каракалпакстан, образование, молодежь, воспитание, университеты, институты, педагогические подходы, современные технологии, реформы.

Abstract: The topic of the higher education system of the Republic of Karakalpakstan and its reforms is one of the important directions in the educational sphere of the Republic of Uzbekistan. The Republic of Karakalpakstan, as an important part of Uzbekistan, is distinguished by its culture, traditions and history. The higher education system plays an important role in the economic, social and cultural development of the country. Therefore, it is important to provide detailed information about the higher education system and its reforms in the Republic of Karakalpakstan.

Keywords: Republic of Karakalpakstan, education, youth, upbringing, universities, institutes, pedagogical approaches, modern technologies, reforms.

Oliy ta’lim tizimi Qoraqalpog‘istonda o‘zining tarixiy rivojlanishiga ega. Mustaqillikdan so‘ng, O‘zbekistonning barcha hududlarida bo‘lgani kabi, Qoraqalpog‘istonda ham oliy ta’lim muassasalarining soni va sifatini oshirishga qaratilgan islohotlar boshlandi. Avvalambor, oliy ta’lim muassasalari soni oshdi va yangi universitetlar, institutlar va akademiyalar tashkil etildi. Bu o‘z navbatida, yoshlarning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirdi va ularning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirdi. Qoraqalpog‘iston Respublikasida oliy ta’lim tizimining asosiy maqsadi – yuqori malakali kadrlardan iborat bo‘lgan yangi avlodni tayyorlashdir. Ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ularni amaliyotga tayyorlashga qaratilgan dasturlar ishlab chiqilmoqda. Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim berish jarayonida innovatsion yondashuvlar, zamonaviy o‘quv dasturlari va metodikalar qo‘llanilmoqda. Islohotlar doirasida Qoraqalpog‘iston Respublikasida oliy ta’lim tizimi sifatini oshirishga qaratilgan bir qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, o‘qituvchilarning malakasini oshirish va ularni zamonaviy bilimlar bilan ta'minlash maqsadida turli xil treninglar va seminarlar o‘tkazilmoqda [1].

Qoraqalpog‘iston Respublikasida oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning yana bir muhim jihati – xalqaro standartlarga mos keladigan ta’lim dasturlarini joriy etishdir. Bu, o‘z navbatida, talabalarni global mehnat bozoriga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Oliy ta’lim muassasalari xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, xorijiy universitetlar bilan aloqalarni o‘rnatish va talabalarni xalqaro dasturlarda ishtirok etish imkoniyatlarini yaratishga intilmoqda. Oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, shuningdek, talabalarning ijtimoiy faoliyatini oshirishga ham qaratilgan. Talabalarga turli xil ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish, jamoat ishlarida faol qatnashish va o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llash imkoniyatlari yaratilmoqda [2].

Qoraqalpog‘iston Respublikasida oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, shuningdek, milliy va xalqaro talablarni inobatga olgan holda, ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan. Ta’lim muassasalarida o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida samarali muloqot va hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash orqali ta’lim sifatini oshirishga erishilmoqda. Oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, shuningdek, yoshlarning ijodkorligini rivojlantirish va ularni o‘z qobiliyatlarini amalga oshirishga yordam berishga qaratilgan. Qoraqalpog‘iston Respublikasi oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, shuningdek, ta’lim muassasalarining o‘zaro hamkorligini kuchaytirishga qaratilgan. Oliy ta’lim muassasalari o‘rtasida tajriba almashish, birgalikda tadqiqotlar o‘tkazish va ta’lim dasturlarini birlashtirish orqali ta’lim sifatini oshirishga erishilmoqda. Bu, o‘z navbatida, talabalarni tayyorlashda yangi yondashuvlar va metodlarni joriy etishga yordam beradi[3].

Ta’lim muassasalarida qo‘llanilayotgan innovatsion texnologiyalar ta’lim jarayonini samarali va qiziqarli qilish, o‘quvchilarning bilim olish jarayonini yanada sifatli va interaktiv qilish maqsadida joriy etilmoqda. Masofaviy ta’lim internet orqali ta’lim olish imkoniyatlarini

taqdim etuvchi platformalar orqali amalga oshiriladi. Bu texnologiya o‘quvchilarga darslarni onlayn tarzda tinglash, video darslar ko‘rish va o‘z bilimlarini baholash imkoniyatini yaratadi. Interaktiv ta’lim vositalari, masalan, taqdimot dasturlari, interaktiv doskalar va simulyatorlar ta’lim jarayonida qo‘llaniladi. Bu vositalar o‘quvchilarning darsda faol ishtirok etishlarini ta'minlaydi va ularning qiziqishini oshiradi. Virtual haqiqat (VR) va kengaytirilgan haqiqat (AR) texnologiyalari o‘quvchilarga ta’lim jarayonini yanada qiziqarli va interaktiv qilish imkonini beradi. Masalan, o‘quvchilar virtual muhitda tarixiy joylarni ko‘rish yoki ilmiy tajribalarni o‘tkazish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

Ta’lim dasturlari va ilovalar o‘qituvchilar va o‘quvchilar uchun maxsus ishlab chiqilgan bo‘lib, ta’lim jarayonini yanada samarali qilishga yordam beradi. Bu ilovalar orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini mustahkamlash, testlar va vazifalarni bajarish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Ma'lumotlar tahlili va sun'iy intellekt texnologiyalari ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning yutuqlarini kuzatish va baholashda qo‘llaniladi. Gamifikatsiya ta’lim jarayonida o‘yin elementlarini qo‘shish orqali o‘quvchilarni motivatsiya qilish va darslarni qiziqarli qilish maqsadida amalga oshiriladi. Bu usul o‘quvchilarning bilim olish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. Kollaborativ ta’lim texnologiyalari o‘quvchilarni guruhlar bilan ishlashga undaydi va ularning jamoaviy ish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu jarayonda o‘quvchilar bir-birlari bilan fikr almashish, muammolarni birgalikda hal qilish va o‘zaro yordam ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Ushbu innovatsion texnologiyalar ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning bilim olish jarayonini yanada sifatli va samarali qilishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpog‘iston Respublikasi oliy ta’lim tizimi va undagi islohotlar, mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Oliy ta’lim muassasalari o‘z faoliyatida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash, ta’lim sifatini oshirish va talabalarni amaliyotga tayyorlashga intilmoqda. Islohotlar doirasida amalga oshirilayotgan tashabbuslar, Qoraqalpog‘iston Respublikasining ta’lim sohasida yangi imkoniyatlarni yaratishga va yoshlarning bilim olish jarayonini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. [4]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev A. (2020). “Oliy ta’lim tizimidagi islohotlar: muammolar va yechimlar”. Qoraqalpog‘iston Oliy Ta’lim Instituti.
2. Rasulov , M. (2021). “Qoraqalpog‘iston Respublikasida ta’lim tizimini yangilash: nazariy va amaliy jihatlar”. O‘zbekiston Milliy Universiteti.
3. Qodirov, S. (2022). “Oliy ta’lim muassasalarida innovatsion yondashuvlar”. Qoraqalpog‘iston Davlat Universiteti.
4. Mamatqulov, R. (2019). “Qoraqalpog‘istonning ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar”. Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi.

BRONZA DAVRI YODGORLIKLARI ASOSIDA IJTIMOIY VA SIYOSIY JARAYONLARNING TAHLILI

Ibragimov Sardor Bazarovich
OXU tarix mutaxasisligi 1-kurs magistranti,
Xorazm viloyati Xiva shahar 1-sonli
IMI tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bronza davriga oid arxeologik yodgorliklar asosida qadimgi jamiyatlarning ijtimoiy va siyosiy taraqqiyoti tahlil qilingan. Tadqiqotda moddiy madaniyat namunalariga tayangan holda ijtimoiy tabaqalanish, boshqaruv tizimlari va siyosiy jarayonlarning shakllanishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Bronza davri, arxeologik yodgorliklar, ijtimoiy taraqqiyot, siyosiy jarayonlar, ijtimoiy tabaqalanish, boshqaruv tizimi, moddiy madaniyat, qadimgi jamiyat, sivilizatsiya.

Аннотация: В данной статье на основе археологических памятников бронзового века анализируется социальное и политическое развитие древних обществ. В исследовании, опираясь на материалы материальной культуры, раскрываются процессы формирования социальной стратификации, систем управления и политических отношений.

Ключевые слова: Бронзовый век, археологические памятники, социальное развитие, политические процессы, социальная стратификация, система управления, материальная культура, древнее общество, цивилизация.

Annotation: This article analyzes the social and political development of ancient societies based on archaeological monuments of the Bronze Age. The study, relying on material culture evidence, highlights the formation of social stratification, governance systems, and political processes.

Keywords: Bronze Age, archaeological monuments, social development, political processes, social stratification, governance system, material culture, ancient society, civilization.

Kirish. Bronza davri insoniyat tarixidagi eng muhim burilish nuqtalaridan biri hisoblanadi. Bu davrda metallurgiyaning rivojlanishi, ishlab chiqarishning kengayishi va yangi iqtisodiy shakllarning paydo bo‘lishi jamiyatning barcha jabhalariga, jumladan, ijtimoiy va siyosiy tuzilmalarga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, bronza davrida vujudga kelgan arxeologik yodgorliklar orqali qadimgi jamiyatlarning ichki tuzilishini, boshqaruv tizimini va ijtimoiy munosabatlarini tiklash imkoniyati mavjud. Arxeologik yodgorliklar – turar-joylar, qal’alar, qabristonlar, ustaxonalar va diniy inshootlar o‘sha davr jamiyatining moddiy va ma'naviy hayoti haqida muhim ma’lumotlarni beradi. Shuning uchun bronza davrini o‘rganishda asosiy o‘rinni arxeologik manbalar egallaydi. Ushbu maqolaning maqsadi bronza davri yodgorliklari asosida ijtimoiy va siyosiy jarayonlarning shakllanishi, rivojlanishi va o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism. Bronza davri insoniyat tarixida muhim o‘zgarishlar davri bo‘lib, bu davrda metallurgiyaning rivojlanishi, ayniqsa bronzadan keng foydalanish natijasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘sishi kuzatildi. Bu jarayon, o‘z navbatida, jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va siyosiy tizimlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Bronza davri jamiyatining murakkab tuzilishini arxeologik yodgorliklar - turar-joylar, tepaliklar, qabristonlar, hunarmandchilik ustaxonalari va diniy inshootlar orqali tiklash imkoniyati mavjud. Bronza davriga oid yodgorliklar Yevroosiyoning keng hududlarida uchraydi. Markaziy Osiyoda Sapallitepa, Jarqo‘ton, Gonurtepa, Oltintepa kabi yodgorliklar bu davrning yuksak rivojlangan markazlari hisoblanadi. Ushbu yodgorliklarda olib borilgan arxeologik qazishmalar davomida topilgan turar-joy qoldiqlari, asboblar, sopol idishlar va metall qurollar bronza davrida iqtisodiy hayot rivojlanganidan dalolat beradi. Xususan, qishloq xo‘jaligi va chorvachilikning rivojlanishi jamiyatning barqaror oziq-ovqat bazasini ta’minladi, bu esa aholi sonining ko‘payishiga va aholi punktlarining kengayishiga olib keldi. Arxeologik materiallarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, bronza davrida jamiyat asta-sekin tabaqalanib borgan. Qabristonlardan topilgan artefaktlar bu jarayonni yaqqol aks ettiradi. Ba’zi qabrlardan qimmatbaho metall buyumlar, qurol-yarog‘lar va bezaklar topilgan bo‘lsa, boshqa qabrlardan oddiy buyumlar topilgan. Bu jamiyatda mulkiy tengsizlik va ijtimoiy tabaqalanish shakllana boshlaganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, uy-joyning hajmi va sifati ham ijtimoiy tabaqalanishni ko‘rsatadi. Katta va mustahkam uylar yuqori tabaqa vakillariga tegishli bo‘lsa, oddiy uylar kengroq aholi sinfiga tegishli edi. Bronza davrida ishlab chiqarishning rivojlanishi mehnat taqsimotining chuqurlashishiga olib keldi. Hunarmandchilik, ayniqsa metallurgiya, kulolchilik va to‘qimachilik alohida sanoat sifatida shakllandi. Bu ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi iqtisodiy farqlanishni kuchaytirdi. Ixtisoslashgan hunarmandlar va boshqaruv vakillari jamiyatning alohida bo‘limlarini tashkil qila boshladilar. Natijada jamiyatning murakkab ijtimoiy tuzilishi vujudga keldi. Ijtimoiy tabaqalanish kuchayishi siyosiy tizimlarning shakllanishiga olib keldi. Arxeologik yodgorliklarda aniqlangan markazlashtirilgan manzillar, to‘siqlar va monumental inshootlar bu davrda boshqaruv tizimlari mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Ba’zi

yodgorliklarda markaziy binolar yoki ibodatxonalar mavjud bo‘lib, ular diniy va siyosiy hokimiyat markazlari bo‘lib xizmat qilgan bo‘lishi mumkin. Bu bronza davridagi diniy va siyosiy hokimiyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Gonurtepa va boshqa yirik yodgorliklarda topilgan ibodatxonalar va marosim majmualari diniy qarashlarning jamiyat hayotida muhim o‘rin egallaganligini ko‘rsatadi. Diniy elita vakillari jamiyatda muhim rol o‘ynagan va siyosiy boshqaruv bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Bu esa hokimiyatning diniy asosda mustahkamlanganligini anglatadi. Bronza davrida harbiy omil ham siyosiy jarayonlarda muhim rol o‘ynagan. Qo‘rg‘onlar va mudofaa inshootlarining mavjudligi hududlar o‘rtasida raqobat va ziddiyatlar bo‘lganligini ko‘rsatadi. Bu esa boshqaruv tizimlarining shakllanishida harbiy kuchning muhim ahamiyat kasb etganligini bildiradi. Ayrim hududlarda markazlashgan siyosiy tuzilmalar paydo bo‘lib, ular qo‘shni hududlar ustidan nazorat o‘rnatishga intilgan.

Shuningdek, bronza davrida savdo aloqalari ham rivojlangan. Arxeologik topilmalar uzoq hududlardan keltirilgan xom ashyo va buyumlarning mavjudligini ko‘rsatadi. Bu esa turli hududlar o‘rtasida iqtisodiy aloqalar mavjud bo‘lganligini bildiradi. Savdo jarayonlari ijtimoiy va siyosiy aloqalarning kengayishiga xizmat qilgan. Bronza davri yodgorliklari asosida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bu davrda jamiyat oddiy tuzilmalardan murakkab ijtimoiy va siyosiy tizimlarga o‘tish bosqichini boshdan kechirgan. Ijtimoiy tabaqalanish, mehnat taqsimoti, boshqaruv tizimlarining shakllanishi va diniy qarashlarning rivojlanishi bu jarayonning asosiy omillari bo‘lgan. Bronza davri insoniyat tarixida davlatlilikning dastlabki shakllari yuzaga kelgan muhim bosqich sifatida baholanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bronza davri yodgorliklarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bu davr insoniyat tarixidagi muhim ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlar bosqichi bo‘lgan. Arxeologik manbalar orqali jamiyatning iqtisodiy hayoti, ijtimoiy tuzilishi va boshqaruv tizimlari haqida muhim ma'lumotlar olinadi. Xususan, metallurgiyaning rivojlanishi ishlab chiqaruvchi kuchlarning o‘sishiga, mehnat taqsimotining chuqurlashtirilishiga va hunarmandchilikning ixtisoslashuviga olib keldi. Bu jarayonlar natijasida jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish vujudga keldi, mulkiy tengsizlik yuzaga keldi. Qabristonlardan topilgan turli darajadagi artefaktlar buning yaqqol tasdig‘idir. Shu bilan birga, markazlashgan aholi punktlari va monumental inshootlarning mavjudligi siyosiy boshqaruv tizimlarining shakllanishidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Masson V.M. Altyn-Depe. – Leningrad: Nauka, 1988.
2. Sarianidi V.I. Margiana and Protozoroastrism. – Athens, 1998.
3. Asqarov A.A. O‘zbekistonning qadimgi dehqonchilik madaniyati. – T.: Fan, 1977.
4. G‘ulomov Y.G‘. Qadimgi sug‘orish tarixi. – T.: Fan, 1959.
5. Tolstov S.P. Drevniy Xorezm. – Moskva: MGU, 1948.
6. Okladnikov A.P. Istoriya Sibiri. – Moskva: Nauka, 1968.
7. Litvinskiy B.A. Drevnosti Tadjikistana. – Moskva, 1981.

XX ASRDA XORAZM VOHASI AHOLISI KUNDALIK HAYOTIDA TABIATNI ASRASH MASALALARI

Ro‘zimova Mohira Dilshod qizi
UrDPI Ijtimoiy-gumanitar fanlar
o‘qitish metodikasi (Tarix)
1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asrda Xorazm vohasi aholisining kundalik hayotida tabiatni asrash masalalari o‘rganiladi. Aholining suv resurslaridan foydalanish tartibi, o‘rmon va daraxtlarga munosabat, yer unumdorligini saqlash borasidagi an'anaviy urf-odatlari va amaliyotlari tahlil qilinadi. Shuningdek, sovet davrida ro‘y bergan ekologik o‘zgarishlar va

ularning mahalliy aholi turmush tarziga ta'siri ko‘rib chiqiladi. Maqola tarixiy manbalar, mahalliy arxiv materiallari va og‘zaki tarix ma'lumotlari asosida yozilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazm vohasi, tabiatni asrash, ekologiya tarixi, sovet davri, suv resurslari, an'anaviy amaliyotlar, Orol dengizi.

Tabiatni asrash masalasi har qanday jamiyat uchun dolzarb bo‘lib kelgan. Xorazm vohasi – O‘rta Osiyoning eng qadimiy dehqonchilik markazlaridan biri sifatida, bu muammoga doimo duch kelgan. Voha tabiiy sharoitining o‘ziga xosligi – quruq iqlim, chekli suv resurslari va cho‘l mintaqasida joylashganligi – aholini tabiat bilan murosada yashashga majbur qilgan. XX asrda esa bu vaziyat yanada murakkablashdi: birinchi yarmida sovet hokimiyati o‘rnatilishi, ikkinchi yarmida esa Orol dengizi qurishining boshlanguishi mahalliy ekologiyaga jiddiy ziyon yetkazdi [1].

Shu boisdan, Xorazm vohasi aholisining tabiatni asrashdagi an'anaviy bilimlari va tajribalari o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu masalani tadqiq etish nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ekologik muammolarni hal etishda ham foydali bo‘lishi mumkin. Mazkur maqola ana shu maqsadda yozilgan bo‘lib, XX asrda voha aholisining kundalik hayotida tabiatni asrash borasidagi munosabatlarini o‘rganishga harakat qilingan.

Xorazm vohasi aholisi uchun suv har doim muqaddas ne'mat hisoblangan. Amu daryo va undan tarmoqlangan kanallar tizimi – «ariq» va «juylar» – qishloq xo‘jaligining asosi bo‘lgan. XX asrning boshida voha dehqonlari suvni tejab ishlatishning o‘ziga xos usullarini bilgan. Masalan, kecha-yu kunduz navbatchilik bilan suvni dalaga o‘tkazish – «suv navbati» tizimi – asrlar davomida shakllangan va amalda bo‘lgan. Bu tizimda har bir dehqon oilasi faqat belgilangan vaqtda dala sug‘orish huquqiga ega bo‘lgan [2].

Sovet davri boshlanishi bilan kollektivlashtirish siyosati bu an'anaviy tartibni sezilarli darajada o‘zgartirdi. Kolxozlar tashkil etilishi bilan sug‘orish ishlari markazlashtirildi va ko‘p hollarda suv iste'molini tartibga soluvchi mahalliy bilimlar e'tiborga olinmadi. Natijada ba'zi hududlarda yerlar botqoqlanib, tuzlanib ketdi. Biroq ayrim qishloqlarda keksalar o‘rtasidagi norasmiy kelishuvlar orqali suv navbati tizimi ma'lum darajada saqlanib qoldi [3].

XX asrning ikkinchi yarmida Orol dengizining qurishiga olib kelgan omillardan biri ham aynan Amu daryo suvini haddan tashqari ko‘p darajada qishloq xo‘jaligi, xususan paxta yetishtirishga sarflanishi edi. Voha aholisi dastlab bu o‘zgarishlarning oqibatlarini to‘liq idrok eta olmagan, lekin 1970–80-yillarda dengiz qirg‘oqlari uzoqlashgach, ahvol jiddiyligini his qila boshlagan.

Voha aholisining yer va o‘simlik dunyosiga munosabati ham o‘ziga xos bo‘lgan. Asrlar davomida shakllanган qoida bo‘yicha, har bir hovlida mevali daraxtlar ekish – «bog‘» tashkil etish – farz hisoblangan. Bu faqat iqtisodiy emas, balki ma'naviy ahamiyat ham kasb etgan. «Daraxt ekkan – jannat ekkan» degan maqol xalq orasida keng tarqalgan bo‘lib, tabiatga g‘amxo‘rlik islomiy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq edi [4].

Dehqonchilikda yer unumdorligini saqlash uchun qadimdan o‘g‘it – «go‘ng» ishlatish, yerlarni navbatma-navbat dam oldirish – «dam yeri» qoldirish kabi usullar qo‘llangan. Ammo sovet davrida bir xil ekin – paxtani uzluksiz ekish majburiyati bu an'analarni buzdi. Yer tobora charchab, qo‘shimcha kimyoviy o‘g‘itlar talab qila boshladi. Bu esa keyinchalik yerning zaharlanishiga va biologik xilma-xillikning kamayishiga sabab bo‘ldi [5].

Qiziqarli jihat shundaki, XX asrning birinchi yarmida ham voha aholisi o‘rtasida ixtiyoriy ravishda daraxt ekish aksiyalari bo‘lib o‘tgan. Xiva xonligining so‘nggi davri va sovet hokimiyatining dastlabki yillarida qishloq aholisi ko‘cha va yo‘l bo‘ylarini tut va terak daraxtlari bilan ko‘kalamzorlashtirgan. Keyinchalik bu daraxtlar qurib yotgan Orol bo‘yi hududlarida shamol eroziyasiga qarshi natural to‘siq vazifasini o‘tagan.

XX asrning ikkinchi yarmida Xorazm vohasida ekologik muammolar keskin kuchaydi. Ayniqsa 1960-yillardan boshlab Orol dengizining qurishiga bog‘liq salbiy oqibatlar – iqlim quruqlashuvi, tuz bo‘ronlari, ichimlik suvi kamayishi – kundalik hayotga bevosita ta'sir ko‘rsata

boshladi. Baliqchilik bilan kun ko‘rgan qishloqlar o‘z kasbini yo‘qotdi, ovchilik va o‘simlikchilik bilan shug‘ullanuvchi aholi esa yangi sharoitga moslashishga majbur bo‘ldi [6].

Bu davrda mahalliy aholi orasida tabiatni asrash borasidagi ong o‘zgarib bordi. Bir tomondan, sovet tuzumi tomonidan tashkil etilgan rasmiy «tabiatni muhofaza qilish» tashkilotlari va kampaniyalari bo‘ldi. Biroq bu kampaniyalar ko‘pincha qog‘ozda qoldi yoki yuqoridan belgilangan ko‘rsatkichlarni bajarishga qaratildi, mahalliy aholining an'anaviy bilimlari esa e'tiborga olinmadi.

Boshqa tomondan, keksalar o‘z nabiralariga tabiatni asrash borasidagi an'anaviy bilimlarini og‘zaki yo‘l bilan o‘tkazishda davom etdi. Ayniqsa suv tejash, dala va bog‘larni parvarish qilish, daraxt ekish kabi sohalarda bu bilimlar avloddan avlodga o‘tib keldi. Bu an'anaviy ekologik ong zamonaviy tabiatni muhofaza qilish harakatlarining asosi bo‘lib xizmat qilishi mumkin [7].

Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqib, quyidagi xulosalar qilish mumkin. XX asrda Xorazm vohasi aholisi tabiatni asrash borasida ikki xil sharoitda yashadi: birinchi yarmida an'anaviy ekologik bilimlar saqlanib, qisman sovet siyosatiga moslashtirildi; ikkinchi yarmida esa Orol fojiyasi va intensiv dehqonchilik siyosati tabiatga katta zarar keltirdi.

Suv resurslarini tejab ishlatish, yer unumdorligini saqlash va ko‘kalamzorlashtirish bo‘yicha mahalliy an'anaviy bilimlar zamonaviy ekologik muammolarni hal etishda qimmatli manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Bu bilimlarni o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish bugungi kunda ham dolzarb vazifadir. Shuningdek, ushbu mavzu bo‘yicha yanada kengroq arxiv va dala tadqiqotlari o‘tkazish zarur deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tolstov S.P. Drevniy Xorezm. – Moskva: Nauka, 1948. – 342 b.
2. Abdullayev N. Xorazm vohasi sug‘orish tarixi. – Urganch: Xorazm, 2003. – 218 b.
3. O‘zbekiston tarixi: sovet davri. / Tahrir hay'ati rahbari: Karimov I. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. –480 b.
5. Matyoqubov O. Xorazmning an'anaviy madaniyati. – Toshkent: Fan, 2010. – 156 b.
6. Ginzburg A., Kes A. Aral Sea basin. Environmental problems. – London, 2003. – 289 p.
7. Micklin P. The Aral Sea Disaster. Annual Review of Earth and Planetary Sciences, 2007. Vol. 35. – P. 47–72.
8. Yusupov A. Xorazm ekologiyasi tarixi. – Urganch: Urganch DU nashriyoti, 2015. – 134 b.

ALOUDDIN TAKASHNING HOKIMIYATGA KELISHI

Ruzibayeva Sanobar Ruzimbayevna
Urganch davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish
metodikasi (tarix) yo‘nalihsi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada XII asrning ikkinchi yarmida Xorazmshoh Il-Arslonning o‘g‘li Alouddin Takashning taxt uchun kurashi, Qoraxitoylar bilan tuzgan siyosiy ittifoqi va ukasi Sultonshoh ustidan qozongan g‘alabasi orqali hokimiyatni qo‘lga kiritishi tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, Takashning taxtni egallash jarayonida harbiy strategiya,diplomatik faoliyati hamda markazlashgan davlatni shakllantirishdagi roli ochib beriladi Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Takashning hokimiyatga kelishi ko‘p bosqichli siyosiy kurash mahsuli bolib, u Xorazmshohlar davlatining keying yuksalishiga mustahkam asos yaratilgan..

Kalit so‘zlar: Alouddin Takash, Xorazmshohlar, El-Arslon, Sultonshoh, Qoraxitoylar, taxt kurashi, XII asr, Xorazm, hokimiyat, siyosiy inqiroz.

Abstract: Based on historical sources, this article analyzes the article analyzes the struggle for the thorone of Alauddin Tekesh, son of Khwarazmshah Il-Arslan, in the second half of the

12th century his political alliance with the Qara Khitais, and his victory over his brother Sultanshah. Additionally it explores Tekesh’s military strategy and diplomatic activities duringthe process of seizing the throne,as well as his role in forming as centralized state. According to the research results, Tekesh’s ascension to power was the product of a multi-stage political struggle, wich created a solid foundation for the subsequent rise of the Khwarazmshah state.

Keywords: Alauddin Tekesh, Khwarazmians, El-Arslan, Sultanshah, Qara hitai, succession struggle, 12th century, Khwarazm, rise to power, political crisis.

XII asrning ikkinchi yarmi O‘rta Osiyo siyosiy hayotida keskin o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Saljuqiylar sulolasining inqirozga yuz tutishi, Qoraxitoylarning mintaqadagi nufuzi va mahalliy sulolalar o‘rtasidagi raqobat yangi siyosiy kuchlar uchun imkoniyat ochdi. Aynan shu sharoitda Xorazm davlati va uning yangi rahbari Alouddin Takash tarix sahnasiga chiqdi.

Alouddin Takash (taxminan 1153-1200) Xorazmshoh El-Arslonning katta o‘g‘li edi. Otasining 1172-yil 17-mart(hijriy 567-yil rajab oyining 19-kuni) kasallik tufayli vafotidan so‘ng yuzaga kelgan taxt inqirozi Takashning hayotini keskin o‘zgartirdi va uni og‘ir siyosiy kurash girdobiga tortdi. Ushbu maqolada ana shu kurash jarayoni Takashning hokimiyatga kelish yo‘li tahlil qilinadi.

Xorazmshoh El-Arslon, otasi Alouddin Otsiz kabi Bag‘dod xalifalari bilan juda yaxshi munosabat o‘rnatgan bo‘lib,ular orasida xat almashinib turishgan.Bu xatlarning mazmuni asosan Xorazm davlatining tan olinishiga qaratilgan edi.Hattoki,Jalifa al-Muktafiyning vafotiga bag‘ishlangan maktub yozgan El-Arslon yangi halifa al-Mustanjidga Xorazm xalqi nomidan mararhumning vafotiga chuqur tazi bildiribgan va mamlakatda shu munosabat bilan uch kunlik motam e’lon qilinganligini bildirgan.Bag‘dodga marhumning dafn marosimiga borolmaganligi uchun uzr ham so‘ragan esi.

Xorazmshoh El-Arslon vafotidan so‘ng uning o‘gillari Alouddin Takash va Sultonshoh Mahmud o‘rtasida toju taxt uchun og‘ir va ayovsiz qirginbarot urushlar boshlandi.(Ziyo Buniyatov.” Anushteginiy-Xorazmshohlar davlati (1097-1231)”, 2023-yil, 69-70) 1172-yil Xorazmshoh El-Arslon vafot etdi. U o‘limidan oldin kichik o‘gli Sultonshohni valiahd qilib tayinlagan edi. Shu bilan birga saroyda kuchli nufuzga ega bo‘lgan onalari qipchoq malikai Turkon Xotun Sultonshohni qo‘llab-quvvatladi. Bu holat taxt uchun kurashning dastlabki natijasini belgilab qo‘ydi (Bartold, 1900, 338-339).

Turkon Xotun boshchiligidagi qipchoq harbiy aristokratiyasi Sultonshohni taxtga o‘tkazdi. Takash esa siyosiy jihatdan yolg‘iz qoldi: uning qo‘l ostida na kuchli armiya, na ishonchli ittifoqchilar bor edi. U Qoraqum cho‘llariga chekinishga majbur bo‘ldi. Juvayniy bu vaziyatni “Takash og‘ir sinovlar ostida ham o‘z haqidan voz kechmadi” deb ta'riflaydi.

Sultonshoh taxtda bo‘lgan qisqa davr ichida mustaqil siyosat yurita olmadi. Haqiqiy hokimiyat onasi Turkon Xotun va qipchoq beklarining qo‘lida edi. Bu holat davlat boshqaruvini zaiflashtirib, ichki ziddiyatlarni chuqurlashtirdi. Markaziy hokimiyat susayishi viloyat hokimlarining mustaqilligini oshirdi, soliq tizimi izdan chiqdi.Bundan tashqari, Sultonshoh Qoraxitoylar oldidagi majburiyatlarni ham to‘liq bajara olmadi. Bu esa Qoraxitoy gurixonining Xorazm ichki ishlariga aralashuviga bahona bo‘ldi, vaziyat Takash uchun imkoniyatga aylandi.

Bu vaqtda uning kata o‘gli Alouddin Takash (hozirgi Xo‘jand yaqinidagi) Jand viloyatida xorazmshoh voliysi edi. Xorazmshohlar taxtiga o‘tirgan Sultonshoh akasiga xabar yubor ib uni yangi Xorazmshohga sodiqlikka qasamyod qilishga chaqirganda,Takash uning hokimiyatini tan olmasligini bildiradi.(Aftidan Takash ukasining mustaqil siyosat yurita olmasligiga,ya’ni onasi Turkon Xotunning doimiy hokimiyatga aralashuvi bilan, Xorazmning mustaqilligiga putur yetishi mumkunligi taxmin qilgan bo‘lishi mumkun). Anashu sababdan bo‘lsa kerak Takash Xorazm taxtini egallash uchun Jandni tark etib, Qoraxitoylar malikasi Chyon Tiyon (1164-1177)ga murojat qilib, ukasi Sultonshoh va onasi Turkon Xotunga kurashishga yordam bersa, u har yili

Qoraxitoylarga har yili o‘lpon to‘lab turishini bildirgan. Bu esa Qoraxitoylar uchun Xorazmni tobe qilib qol ostida tutib turish uchun imkoniyat yaratgan edi.

Bu shartlar, shubhasiz, Takash uchun og‘ir edi. O‘z mustaqilligini cheklash evaziga taxtga erishish siyosiy jihatdan jiddiy baho. Biroq Takash bu murosani uzoqni ko‘rgan aqliy hisob bilan qildi: hokimiyat qo‘lga kiritilgach, ittifoqning shartlarini sekin-asta o‘zgartirish mumkin edi.

Malika g‘uron Ilyos va Elyuy To-Shinining qizi edi. Bu taklif aftidan har ikkla tarafga manfaatli ekanligini tahmin qilgan malika eri Fumani lashkar bilan Takash rahnamoligida Gurganchga jo‘natadi. Takash va Fuma qo‘shinlari Gurjanchga yaqinlashdilar.Sultonshoh bilan onasi jang qilishga yuraklari dov bermay,Xorazmdan Xurosonga qochib borib, Nishopur hukmdori Muayyid ad-davla Oy-Abodan himoya so‘radilar.

Hijriy 568 yil rabbiul-avval oyining 22-kuni (1172-yil 11-dekabr) Alouddin Takash Xorazm xalqi va qo‘shinlari madadi bilan rasman Xorazm toji taxtiga o‘tirdi.Ammo toju taxt uchun uchun kurashlar hali oldinda edi.

Sultonshohning onasi Nishopur hukmdori Oy-Aboga qimmatli sovg‘alar berib, agar bu kurashda o‘g‘liga qo‘shinlari bilan taxtni egallashda yordam bersa, Xorazmga qarashli yerlardan bir qismini hadya qilaman deb vada berdi.Xorazmshoh qoshinlari va xalqi Sultonshoh tarafida deb uni ishontirishga muvaffaq bo‘lgan edi.

Muayyid ad-davla aka-ukalarning o‘zaro janjallaridan o‘z manfaati yo‘lida foydalanishga: ya’ni Sultonshoh taxtga o‘tirsa Xorazmga tobelikdan qutulib,o‘z yerlarini kengaytirib olishga umid qilgan edi. U kata qo‘shin to‘plab,Sultonshoh va onasi bilan birga Xorazmga yurish boshladi.

Gurganjdan 20 farsahberidagi Subvurni shaharchasi oldida Oy-Abo qoshinlari Alouddin Takash qo‘shinlari bilan jangga kirdi.Xorazmshohlarning vassal bo‘lgan mozandaron ispahbodi Ardasher avvalroq ikkala shahzodaning kuchlarini qiyoslab ko‘rib, Alouddinga Ay-Abo lashkarining qaysi yo‘llardan borayotganinihabar qilib turgan,shuning uchun Takash oldindan Subvurni yaqinida qulay marrani egallab,tayyorlanib turgan edi. 1174-yil 11-iyul kuni Takash jangchilari shiddat bilan hujum qilib, Muayyid qo‘shinlarini parokanda qildi.Oy-Abo asir olindi,Takash uni qatl qildi.

Qoraxitoy kuchlari yordamida Takash 1172-yilda Xorazmga qaytib, Sultonshoh ustidan harbiy g‘alaba qozondi va taxtni egalladi. Nasaviy bu g‘alabani Takashning irodasi va diplomatik mahoratining birligi natijasi sifatida baholaydi. Sultonshoh qaytib kurashishga urinsa-da, dastlabki mag‘lubiyat uning siyosiy mavqeini jiddiy zaiflashtirdi.

Shuni ta'kidlash joizki, Takashning g‘alabasi faqat harbiy kuch bilan emas, balki Qoraxitoylarning mintaqadagi nufuzi va Sultonshoh saroyidagi ichki ziddiyatlardan ustalik bilan foydalanish orqali qo‘lga kiritildi. Bu Takashning harbiy sardordan ko‘ra siyosatchi sifatidagi fazilatini namoyon etdi.

Sultonshoh va Turkon xotun (Kaspiy dengizining sharqiy sohilidagi) Dehiston shahriga qochdilar. Ammo u yerga yetib brogan Takash shahrini qamal qildi va egalladi. Sultonshoh qochishga muvaffaq bo‘ldi, Turkon xotun asir olinib qatl qilindi.

Muayyid Oy-Abo o‘limidan so‘ng Nishopurda uning o‘g‘li To‘g‘onshoh Abu Bakr (1174-1185, hukmdorlik yillari) otasi taxtiga o‘tirgan edi. Sultonshoh shu yerdan boshbana topdi.Xorazmshoh bu voqealardan so‘ng Gurganjga qaytdi. (Ibn al-Asir, Juvayniy, Rashididdin, Ibn Xaldun, V.V. Bartold.)

Xuroson qo‘shinlarining bir qismi halokatga uchrab, bir qismi tarqalib ketgani uchun To‘g‘onshoh xorazmshohning ukasi Sultonshohga yordam berolmadi. Shundan so‘ng Sultonshoh G‘ur sultonlari G‘iyosiddin va Shihobiddin huzuriga boshpana so‘rab bordi.

Xurosonda oliy hokimiyat uchun kurashayotgan G‘iyosiddin Guriy xorazmshoh El-Arslonning o‘g‘li Sultonshohning kelishidan foydalanib, Xorazm ishlariga aralashuvi mumkin edi. Ammo o‘sha paytdagi siyosiy holatni chamalab, Movorounnahrdagi vaziyatning o‘zgarishini

kutib turishni afzal ko‘rdi. Chunki bu payt Takash bilan qoraxitoylar o‘rtasida nizo-janjallar boshlangan edi

Taxtni egallagan Takash uchun eng darhol muammo – Sultonshohning qarshiligi edi. Akasi mag‘lub bo‘lgach ham kurashdan to‘xtamadi: u Xuroson va qo‘shni o‘lkalarda yangi kuchlar to‘plab, bir necha bor isyon ko‘tardi. Bu o‘n yillik kurash Takashning harbiy va siyosiy kuchini doimiy sinab turdi.

Takash Sultonshohga qarshi ikki tomonlama siyosat yuritdi: bir tomondan harbiy bosim o‘tkazib, uning ta’sir doirasini chekladi; ikkinchi tomondan esa muzokaraga tayyorligini namoyish qilib, Sultonshohni qo‘llab-quvvatlovchi kuchlarni ajratib oldi. 1193-yilda Sultonshohning vafoti bu muammoni butunlay hal qildi.

Hokimiyatga kelishi Qoraxitoylar yordamida amalga oshgan Takash uchun yana bir muhim masala – qipchoq harbiy aristokratiyasi bilan munosabatlarni tartibga solish edi. Qipchoqlar onasi Terken Xotun orqali saroydagi nufuzini saqlab qolgan edi. Takash bu kuchni to‘g‘ridan-to‘g‘ri sindirishga urinmadi – aksincha, ularni o‘z siyosatiga jalb qilish yo‘lini tutdi.

Takash dastlab kuchsiz va yolg‘iz qolgan bir shahzoda sifatida maydonga chiqdi. Biroq u Qoraxitoylar bilan tuzgan pragmatik ittifoq orqali vaziyatni o‘z foydasiga o‘zgartirdi. Vassal bo‘lish evaziga taxt olish – bu qisqa muddatda baho, ammo uzoq muddatda to‘g‘ri hisob bo‘ldi. Takash keyinchalik ana shu qaramlikdan ham asta-sekin qutula bordi.

Uning hokimiyatga kelishi Xorazmshohlar sulolasini parchalanishdan saqlab qoldi va kelajakdagi ulkan imperiyaning birinchi mustahkam g‘ishtini qo‘ydi. Shu nuqtai nazardan, Alouddin Takash – nafaqat taxt sohibi, balki Xorazmshohlar davlatchiligining tiklovchisi va qayta qurilishining me'mori sifatida tarix sahifasida o‘z o‘rnini egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bartold V.V. Turkiston va Movarounnahr tarixi. – Sankt-Peterburg, 1900. – 574 b.
2. Biran M. The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History. – Cambridge University Press, 2005. – 280 p.
3. Bosworth C.E. The Islamic Dynasties. – Edinburgh University Press, 1967. – 245 p.
4. Ibn al-Asir. Al-Komil fit-tarix. XII–XIII asrlar. Arab tilidagi qo‘lyozma.
5. Juvayniy Ato Malik. Jahongushoy tarixi. XIII asr. Fors tilidagi qo‘lyozma.
6. Nasaviy Muhammad. Sulton Jaloliddin Manguberdi siroti. – Toshkent: Fan, 1999. – 312 b.
7. Semenov A.A. Xorazmshohlar sulolasi. – Toshkent, 1971. – 128 b.
8. Ziyo Buniyatov Anushteginiy – Xorazmshohlar davlati. –Toshkent.2003.

XIVA XONLIGINING SHAYBONIYLAR DAVRIDAGISIYOSIY, IJTIMOIY-IQTISODIY ADABIY-MADANIY TARIXI. SHAYBONIYLAR DAVRIDA YASHAB IJOD QILGAN TARIXNAVISLAR HAMDA SHU DAVRGA OID QO‘LYOZMA ASARLAR VA ULARNING YARATILISH TARIXI

Baxtiyorova Umida Polvonboy qizi
Urganch davlat pedagogika
instituti Ijtimoiy-gumanitar fanlarni
o‘qitish metodikasi (tarix) yo‘nalishi magistranti
umidabaxtiyorova13@gmail.com

Annotatsiya: Shayboniylar sulolasi XV-XVI asrlarda Markaziy Osiyo tarixida muhim o‘rin tutgan. Bu davrda, jumladan, Xiva xonligi hududi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanib, mintaqaning muhim markazlaridan biriga aylangan. Siyosiy hayot mustahkamlanib, Buxoro xonligi va Temuriylar kabi kuchlar bilan raqobat kuchaygan. Qishloq xo‘jaligi, savdo va hunarmandchilik taraqqiy etib, bozorlar va savdo markazlari kengaygan. Jamiyatda zodagonlar, savdogarlar, dehqonlar va hunarmandlar kabi turli tabaqalar mavjud bo‘lgan.Shayboniylar davri

haqidagi tarixiy manbalarda ularning faoliyati turlicha baholangan. Ayrim mualliflar ularni shafqatsiz va an’analarni buzuvchi hukmdorlar sifatida tanqid qilgan bo‘lsa, boshqalar ularning madaniyat, ta’lim va fan rivojiga qo‘shgan hissasini e’tirof etgan. Zamonaviy tadqiqotlarda esa Shayboniylarning harbiy bosqinchilik bilan birga madaniy homiylik qilgan murakkab tarixiy kuch sifatidagi o‘rni ta’kidlanadi. Umuman, Shayboniylar sulolasi mintaqani birlashtirish, siyosiy barqarorlikni ta’minlash va madaniy merosni rivojlantirishda muhim rol o‘ynagan. Shu bois, ularning faoliyati Markaziy Osiyo tarixining murakkab va qiziqarli sahifalaridan biri hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Shayboniylar sulolasi, Xiva xonligi, Zahiriddin Maroshiy Sharafiddin Ali Yazdiy, Mirzo Haydar Dulatiy.

Аннотация: Династия Шайбанидов занимала важное место в истории Центральной Азии в XV-XVI веках. В этот период, в том числе территория Хивинского ханства, развивалась в политическом, экономическом и культурном отношении, превратившись в один из важных центров региона. Политическая жизнь укреплялась, усиливалось соперничество с такими силами, как Бухарское ханство и Тимуриды. Развивались сельское хозяйство, торговля и ремесленничество, расширялись рынки и торговые центры. В обществе существовали различные слои, включая знать, купцов, земледельцев и ремесленников. Исторические источники по-разному оценивают деятельность Шайбанидов. Одни авторы критиковали их как жестоких правителей, нарушавших традиции, тогда как другие признавали их вклад в развитие культуры, образования и науки. Современные исследования подчеркивают сложную историческую роль Шайбанидов как силы, сочетавшей военные завоевания с культурным покровительством. В целом династия Шайбанидов сыграла важную роль в объединении региона, обеспечении политической стабильности и развитии культурного наследия. Поэтому их деятельность считается одной из наиболее сложных и интересных страниц истории Центральной Азии.

Ключевые слова: Династия Шейбанидов, Хивинское ханство, Захириддин Мараши, Шарафиддин Али Язди, Мирзо Хайдар Дулати.

Annotation: The Shaybanid dynasty played an important role in the history of Central Asia during the 15th and 16th centuries. During this period, including in the territory of the Khiva Khanate, political, economic, and cultural development increased, and the region became one of the important centers of Central Asia. Political life grew stronger, and rivalry with powers such as the Bukhara Khanate and the Timurids intensified. Agriculture, trade, and handicrafts developed, while markets and trade centers expanded. Society consisted of various social groups, including nobles, merchants, peasants, and artisans.Historical sources assess the Shaybanids in different ways. Some authors criticized them as cruel rulers who disrupted traditions, while others acknowledged their contribution to the development of culture, education, and science. Modern studies emphasize the complex historical role of the Shaybanids as a force that combined military conquest with cultural patronage.Overall, the Shaybanid dynasty played a significant role in uniting the region, ensuring political stability, and developing cultural heritage. For this reason, their activity is considered one of the most complex and interesting chapters in the history of Central Asia.

Keywords: Shaybanid dynasty, Khanate of Khiva, Zahiriddin Marashi, Sharafiddin Ali Yazdi, Mirzo Haydar Dulati.

Shayboniylar sulolasi XV–XVI asrlarda Markaziy Osiyo, jumladan, Xiva xonligi hududida muhim siyosiy va madaniy ta’sirga ega bo‘lgan. Shayboniylar hukmronligi davrida Xiva xonligi mintaqadagi muhim siyosiy markazlardan biriga aylangan. Bu davrda Xiva xonligi siyosiy jihatdan mustahkamlanib, mintaqadagi boshqa davlatlar bilan raqobatlashgan. Shayboniylar sulolasi Xiva xonligini o‘z hukmronligi ostida birlashtirishga harakat qilgan, bu esa mintaqada siyosiy barqarorlik va iqtisodiy taraqqiyotga olib kelgan. Shayboniylar davrida Xiva xonligi Markaziy Osiyodagi muhim siyosiy kuchga aylangan. Shayboniylar sulolasi mintaqada o‘z hokimiyatini mustahkamlash uchun turli siyosiy va harbiy choralarni ko‘rgan. Ular Xiva

xonligini o‘z hukmronligi ostida birlashtirishga harakat qilib, mintaqadagi boshqa davlatlar, jumladan, Buxoro xonligi va Temuriylar bilan raqobatlashgan. Shayboniylar hukmronligi davrida Xiva xonligi mintaqadagi siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etgan va turli ittifoqlar tuzgan. Shayboniylar davrida Xiva xonligi iqtisodiy jihatdan rivojlangan. Mintaqada qishloq xo‘jaligi, savdo va hunarmandchilik rivoj topgan. Xiva xonligi savdo yo‘llari kesishgan joyda joylashganligi sababli, u mintaqadagi savdo va iqtisodiy aloqalarda muhim rol o‘ynagan. Shayboniylar hukmronligi davrida Xiva xonligida yirik savdo markazlari va bozorlar barpo etilgan, bu esa mintaqaning iqtisodiy hayotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Ijtimoiy jihatdan Shayboniylar davrida Xiva xonligida turli ijtimoiy guruhlar, jumladan, zodagonlar, savdogarlar, dehqonlar va hunarmandlar mavjud bo‘lgan. Shayboniylar hukmronligi davrida ijtimoiy tabaqalanish kuchaygan, biroq bu davrda madaniy va ilmiy hayot ham rivoj topgan.

Umuman olganda, shayboniylar haqidagi tarixiy adabiyotlarni o‘rganish mintaqa tarixini, uning madaniy merosini va zamonaviylikni tushunish uchun katta ahamiyatga ega va Markaziy Osiyo tarixi va madaniyati sohasidagi muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biridir. Shayboniylar va ularning hukmronligini tasvirlashda asosiy manbalar qatoriga yilnomalar, xotiralar va tarixiy yozmalar kiradi. Ushbu manbalar muallif va ular yozilgan kontekstga qarab shayboniylar haqida turli nuqtai nazarlarni taqdim etishi mumkin. Masalan, temuriylar va fors mualliflari tomonidan yozilgan yilnomalarda shayboniylar tanqid qilinib, ularning hukmronligi shafqatsiz va qonli deb tasvirlangan. Zahiriddin Maroshiy [Sehir eddinning Tabariston, Ruminiya va Turkiyadagi kitoblari, Forscha matn / Hrsg. B. Dorn tomonidan. SPb., 1850-5. A. Aliyev tarjimasi: Aliyev 1969. B. 319.] va Sharafiddin Ali Yazdiy [Sharaf ad-Din Ali Yazdiy. Zafar-name / E. A. Polyakovaning fors tilidan tarjimasi // O‘rta va O‘rta Osiyo tarixiga oid materiallar. - Toshkent: Fan, 1988. B. 148-160.] kabi temuriylar mualliflari shayboniylarni shafqatsizligi va rahmsizligi uchun tanqid qilishgan.

Ular shayboniylar hukmronligini zulm va qashshoqlik davri deb ta’riflashgan. Ko‘p temuriylar mualliflari, shuningdek, shayboniylarning meros va hokimiyatni meros qilib olishga bo‘lgan munosabatini tanqid qilib, buni an’analar va urf-odatlarni buzish deb hisoblashgan. Fors mualliflari ham shayboniylarni zo‘ravonlik va qonunbuzarlikda ayblashgan. Masalan, shoir Sa’diy o‘zining “Guliston” asarida shayboniylar shaharlarni vayron qilishi va tinch aholini o‘ldirishini yozgan. U ularni an’anaviy islom qonunlarini buzgani va adolatsiz hukm chiqargani uchun qoralagan. [Sa’diy. Guliston/Sa’diy.-M.”Veche”,2011 yil.] Shuningdek, ularning siyosati va diniy e’tiqodlari ham tanqid qilingan. Shayboniylar o‘zlarining sunniy islomning o‘zgartirilgan versiyasini joriy qilishgan, bu Eron va Markaziy Osiyoda qabul qilingan an’anaviy sunniylikdan farq qilgan. Bu diniy rahbarlar bilan ziddiyatlarga va aholi orasida qo‘llab - quvvatlanishning pasayishiga olib kelgan. Shunday qilib, shayboniylar temuriylar va fors mualliflari tomonidan shafqatsizligi, an’analar va urf-odatlarni buzgani, siyosati va diniy e’tiqodlari uchun tanqid qilingan. [Nizom ad-Din Shomi. G‘alabalar kitobi / Nizom ad-Din Shomi; trans. V. G. Tizenxauzen, G. Ptitsin, O. F. Akimushkin.-Moskva: Direct-Media, 2010.-231 p.] Biroq, shuni ta’kidlash kerakki, ularning tarafdorlari va himoyachilari ham bo‘lib, ular shayboniylar hukmronligini mintaqada tartib va birlikni tiklashga urinish deb bilishgan. Biroq, boshqa manbalar, masalan, o‘zbek mualliflarining xotiralari shayboniylarni qahramon jangchilar va islom himoyachilari sifatida tasvirlashi mumkin. O‘rta asr manbalari, masalan, shayboniylar sulolasi hukmronligi davrini tasvirlaydigan yilnomalar va tarixiy yozmalar, ko‘pincha o‘sha davrda yashagan yoki voqealardan keyin yashagan odamlar tomonidan yozilgan. Ular shayboniylar sulolasi tarixiga bo‘lgan nuqtai nazarlari zamonaviy tarixiy tadqiqotlardan farq qilishi mumkin, ammo ular qimmatli tarixiy materiallarni taqdim etadi.

Masalan, XVI asrda yozilgan Mirzo Haydar Dulatiyning yilnomalarida Shayboniylar sulolasining Markaziy Osiyo mintaqasida tartib o‘rnatishdagi roli ta’kidlanadi. Dulatiy Shayboniylarni madaniyat, ta’lim va fan rivojiga katta e’tibor bergan qudratli hukmdorlar sifatida tasvirlaydi. U, shuningdek, Shayboniylarning mintaqada islom dinini tarqatishdagi muhim hissasi

haqida gapirib o‘tadi. [Sultonov T. I. “Tarix-i Rashidiy” ning turkiy variantlari va ularning o‘rta asr Sharqiy Turkiston tarixshunosligidagi o‘rmi /Peterburg sharqshunosligi. 9 -son. Sankt-Peterburg: Peterburg Sharqshunoslik markazi, 1997. 356-383-betlar.] Shunday qilib, o‘rta asr manbalarining Shayboniylar sulolasi tarixiga bo‘lgan qarashlari xilma-xil bo‘lishi mumkin va ko‘pincha muallifga va ushbu manbalar yaratilgan kontekstga bog‘liq. Biroq, ular Markaziy Osiyo tarixining ushbu davrini o‘rganish uchun qimmatli tarixiy material hisoblanadi.

Shayboniylar haqidagi zamonaviy tadqiqotlar turli manbalar va arxeologik topilmalar tahliliga asoslanib, ularning hukmronligiga nisbatan nozikroq nuqtai nazarni taklif qiladi. Masalan, ba’zi tadqiqotchilar Shayboniylarni harbiy bosqinchilar sifatida ta’riflashsa-da, shu bilan birga ular davlat rivojiga, mintaqa iqtisodiyoti va madaniyatini yangilashga o‘z hissasini qo‘shganligini ta’kidlaydilar. Shunday qilib, Shayboniylarga bo‘lgan qarash muayyan manba va kontekstga bog‘liq. Umuman olganda, Shayboniylar tarixi Markaziy Osiyoda madaniyatlar va milliy an’analarning aralashuvi natijasida mintaqa tarixiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan qiziqarli misol hisoblanadi. Shayboniylar sulolasi ko‘plab tadqiqotchilar va mualliflarni o‘ziga jalb qilgan, ular o‘z fikrlarini bildirishgan. Ba’zilari sulolani himoya qilib, uning mintaqa uchun ahamiyati va ta’sirini ta’kidlagan. Bunday mualliflardan biri – Markaziy Osiyo tarixi tadqiqotchisi Richard Nelson Fry bo‘lib, u Shayboniylarni Markaziy Osiyo madaniyati va tarixini shakllantirishda asosiy omil deb biladi. Uning fikricha, bu sulola mintaqani birlashtirib, o‘z hukmronligi davrida tinchlik va barqarorlikni o‘rnatishga qodir bo‘lgan ajoyib hokimiyat edi. [O‘rta asrlarda Fry R.N. Fors an'analari va islom madaniyati chorrahasida. M.: Centerpoligraf, 2016 yil].

Yana bir muallif Vasiliy Bartold ham Shayboniylar sulolasini himoya qilgan. Uning ta’kidlashicha, bu sulola Turkiston va umuman Markaziy Osiyoning rivojlanishida asosiy omil bo‘lgan. Bartold Shayboniylarni o‘z hokimiyati yo‘lidagi barcha to‘siqlarni engib o‘tgan ajoyib harbiy rahbarlar sifatida ta’riflagan.[Bartold V.V., Shayboniylar, Asarlar, 2-v., 2-qism, M., 1964, bet. 545-48.] Biroq, shuni ta’kidlash kerakki, ba’zi mualliflar Shayboniylarni o‘z hokimiyatini o‘rnatish va saqlash jarayonida qo‘llagan shafqatsizligi va zo‘ravonligi uchun tanqid qilishgan. Bundan tashqari, ba’zi tadqiqotchilar Shayboniylar sulolasining boshqaruv uslublari va harbiy san’atida noyob emasligini va ularning mintaqa tarixiga qo‘shgan hissasi himoyachilari ta’kidlaganidek unchalik muhim emasligini hisoblaydilar. Shayboniylar sulolasini himoya qilgan mualliflarning fikrlari Markaziy Osiyo tarixi va madaniyatiga bo‘lgan qiziqishi, shuningdek, ushbu sulolaning mintaqa tarixidagi ahamiyatini ko‘rsatish istagi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Ba’zi mualliflar, shuningdek, Shayboniylarni Markaziy Osiyoda davlat va madaniyat rivojida asosiy shaxslar deb bilishadi va ularning hissasi bo‘lmasa, mintaqa bugungi kundagi ko‘rinishida bo‘lmas edi, deb hisoblashadi. Biroq, shuni ta’kidlash kerakki, mualliflarning fikrlari farq qilishi mumkin va ba’zilari Shayboniylarni boshqaruv uslublari va hokimiyatini saqlash uchun qo‘llagan zo‘ravonligi uchun tanqid qilishi mumkin. Turli davrlar yevropalik mualliflari Shayboniylar tarixiga nisbatan turli qarashlarga ega bo‘lishgan, biroq umuman olganda ular ushbu sulolaning Markaziy Osiyo tarixi uchun ahamiyatini ta’kidlashgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida “Katta o‘yin” davrida yevropalik mualliflar ko‘pincha Shayboniylar tarixini Rossiya va Buyuk Britaniyaning Markaziy Osiyodagi ta’siri uchun kurashi kontekstida talqin qilishgan. Ular Shayboniylarni o‘z hokimiyatini o‘rnatish uchun shafqatsizlik va zo‘ravonlikdan foydalangan harbiy bosqinchilar deb bilishgan va ular ko‘plab madaniy qadriyatlar va mahalliy an’analarni yo‘q qilish uchun mas’ul deb hisoblashgan. Biroq, vaqt o‘tishi bilan ko‘plab yevropalik mualliflar Shayboniylar tarixini obyektivroq ko‘rishni boshladilar. Ulardan ba’zilari Shayboniylarni Markaziy Osiyodagi ko‘plab tarqoq qabilalar va davlatlarni birlashtirib, ikki asrga yaqin davom etgan qudratli davlatni yaratgan muhim rahbarlar sifatida ta’riflashgan.

Zamonaviy yevropalik tarixchilar, shuningdek, Shayboniylarning Markaziy Osiyo tarixi uchun ahamiyatini tan olishadi va ularning hukmronligi mintaqaning madaniyati, san’ati, fan va iqtisodiyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan deb hisoblashadi. Ular, shuningdek, Shayboniylarni fan va san’at homiylari sifatida ta’riflashadi va ularning hukmronlik davri mintaqa tarixidagi oltin

davr hisoblanadi, deb ta’kidlashadi. Shunday qilib, zamonaviy mualliflarning Shayboniylar tarixiga bo‘lgan qarashlari xilma-xil bo‘lishi mumkin va tadqiqotchilarning yondashuvi va qiziqishlariga bog‘liq. Biroq, ular Markaziy Osiyo tarixining ushbu davrini va uning zamonaviy dunyo uchun ahamiyatini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Shayboniylar sulolasi XV–XVI asrlarda Markaziy Osiyo, jumladan, Xiva xonligi hududida muhim siyosiy, iqtisodiy va madaniy ta’sirga ega bo‘lgan. Ular hukmronligi davrida Xiva xonligi mintaqadagi muhim siyosiy markazlardan biriga aylangan, siyosiy jihatdan mustahkamlanib, Buxoro xonligi va Temuriylar kabi davlatlar bilan raqobatlashgan. Shayboniylar davrida Xiva xonligida qishloq xo‘jaligi, savdo va hunarmandchilik rivoj topgan, yirik savdo markazlari va bozorlar barpo etilgan. Ijtimoiy jihatdan esa, turli tabaqalar, jumladan, zodagonlar, savdogarlar, dehqonlar va hunarmandlar mavjud bo‘lib, madaniy va ilmiy hayot ham rivoj topgan. Shayboniylar davrida yozilgan tarixiy manbalar, jumladan, yilnomalar, xotiralar va tarixiy yozmalar, ularning hukmronligi haqida turli nuqtai nazarlarni aks ettiradi. Temuriylar va fors mualliflari, masalan, Zahiriddin Maroshiy va Sharafiddin Ali Yazdiy, Shayboniylarni shafqatsizligi, an’analarni buzgani va diniy e’tiqodlari uchun tanqid qilishgan. Biroq, Mirzo Haydar Dulatiy kabi mualliflar ularni madaniyat, ta’lim va fan rivojiga hissa qo‘shgan hukmdorlar sifatida tasvirlaydi. Zamonaviy tadqiqotlar esa Shayboniylarning mintaqa tarixidagi murakkab rolini, ularning harbiy bosqinchilik va madaniy homiylik sifatidagi ikki tomonlama ta’sirini ta’kidlaydi. Shayboniylar sulolasi Markaziy Osiyo tarixida muhim o‘rin tutadi. Ular mintaqani birlashtirish, siyosiy barqarorlikni ta’minlash va madaniy merosni rivojlantirishga hissa qo‘shgan. Biroq, ularning hukmronligi turli manbalarda qarama-qarshi baholarga ega bo‘lib, bu ularning tarixiy roli va ta’sirini chuqurroq tushunish uchun muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylantiradi. Umuman olganda, Shayboniylar davri Markaziy Osiyo tarixining murakkab va qiziqarli davri bo‘lib, uning o‘rganilishi mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sehir eddinning Tabariston, Ruminiya va Turkiyadagi kitoblari, Forscha matn / Hrsg. B. Dorn tomonidan. SPb., 1850-5. A. Aliyev tarjimasi: Aliyev 1969. B. 319.
2. Sharaf ad-Din Ali Yazdiy. Zafar-name / E. A. Polyakovaning fors tilidan tarjimasi // O‘rta va O‘rta Osiyo tarixiga oid materiallar. – Toshkent: Fan, 1988. B. 148-160.
3. Sa’diy. Guliston [Matn]/ Sa’diy. –M. “Veche”, 2011 yil.
4. Nizom ad-Din Shomi. G‘alabalar kitobi / Nizom ad-Din Shomi; trans. V. G. Tizenxauzen, G. Ptitsin, O. F. Akimushkin. –Moskva: Direct-Media, 2010.-231 p.
5. Sultonov T. I. “Tarix-i Rashidiy ning turkiy variantlari va ularning o‘rta asr Sharqiy Turkiston tarixshunosligidagi o‘rmi /Peterburg sharqshunosligi. 9-son. Sankt-Peterburg: Peterburg Sharqshunoslik markazi, 1997. 356-383-betlar.
6. O‘rta asrlarda Fry R.N. Fors an'analari va islom madaniyati chorrahasida. M.: Centerpoligraf, 2016 yil
7. Bartold V.V., Shayboniylar, Asarlar, 2-v., 2-qism, – M., 1964, bet. 545-48.

XIVA XONLIGINING TUGATILISHI VA XXSR NING TASHKIL ETILISHI

To‘raboyeva Laylo Sherzod qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi
(tarix) yo‘nalishi 1-kurs magistranti
turaboyevalaylo5@gmail.com
+998509792802

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligining 1920-yilda Sovet Rossiyasi tomonidan harbiy yo‘l bilan tugatilishi va uning o‘rnida Xorazm Xalq Sovet Respublikasining (XXSR)

tashkil etilishi jarayoni tarixiy hujjatlar, arxiv manbalari va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Maqolada 1873-yilgi Gandimiyon shartnomasidan tortib 1924-yilgi milliy-hududiy chegaralanishgacha bo‘lgan davrning asosiy voqealari, Qizil Armiyaning harbiy operatsiyasi, XXSRning nominal mustaqilligi va uning asl mohiyati, shuningdek Bosmachilik harakatining sabablari va oqibatlari ko‘rib chiqiladi. Xulosa qilinadi-ki, bu jarayon xalq irodasiga zid ravishda zo‘ravonlik asosida amalga oshirilgan bo‘lib, O‘rta Osiyo xalqlarining keyingi taqdirini belgilab bergan tarixiy burilish nuqtasi hisoblanadi.

Аннотация: В данной статье на основе исторических документов, архивных источников и научной литературы анализируется процесс ликвидации Хивинского ханства в 1920-году советскими военными силами и образование на его месте Хорезмской Народной Советской Республики (ХНСР). В статье рассматриваются ключевые события периода от Гандимянского договора 1873-года до национально-территориального размежевания 1924-года, военная операция Красной Армии, номинальная независимость ХНСР и её подлинная сущность, а также причины и последствия движения басмачей. Делается вывод о том, что данный процесс был осуществлён насильственным путём вопреки воле народа и представляет собой исторический перелом, определивший дальнейшую судьбу народов Средней Азии.

Abstract: This article analyses the process of the forced military abolition of the Khiva Khanate by Soviet Russia in 1920 and the subsequent establishment of the Khorezm People's Soviet Republic (KPSR), based on historical documents, archival sources and scholarly literature. The article examines the key events from the Gandimian Treaty of 1873 to the national-territorial delimitation of 1924, including the Red Army's military operation, the nominal independence of the KPSR and its true nature, as well as the causes and consequences of the Basmachi resistance movement. It is concluded that this process was carried out by force against the will of the people and constitutes a historical turning point that determined the subsequent fate of the peoples of Central Asia.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, Xorazm Xalq Sovet Respublikasi, Sovet Rossiyasi, Mixail Frunze, Gandimiyon shartnomasi, Bosmachilik harakati, Junaid Xon, milliy-hududiy chegaralanish, O‘zbekiston SSR, 1920-yil inqilobi.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Хорезмская Народная Советская Республика, Советская Россия, Михаил Фрунзе, Гандимянский договор, движение басмачей, Джунаид-хан, национально-территориальное размежевание, Узбекская ССР, революция 1920-года.

Keywords: Khiva Khanate, Khorezm People's Soviet Republic, Soviet Russia, Mikhail Frunze, Gandimian Treaty, Basmachi movement, Junaid Khan, national-territorial delimitation, Uzbek SSR, Revolution of 1920.

XX asrning boshlarida Markaziy Osiyo xalqlari tarixida keskin burilish yuz berdi. Xiva xonligi – o‘rta asrlardan beri mavjud bo‘lib kelgan qadimiy davlat – 1920-yilda Sovet Rossiyasi bosimi ostida tarix sahnasidan tushirildi. Bu jarayon oddiy siyosiy o‘zgarish emas, balki bir necha asrlik davlatchilik an'anasining zo‘rlik bilan barbod etilishi edi. Ushbu maqolada Xiva xonligining tugatilishi va uning o‘rniga Xorazm Xalq Sovet Respublikasining (XXSRning) tashkil etilishi tarixiy hujjatlar va faktlarga tayanib tahlil qilinadi.

Xiva xonligi: qisqacha tarixiy manzara. Xiva xonligi 1511 -yilda Ilbars xon tomonidan asos solingan bo‘lib, asrlar davomida Xorazm vohasini boshqarib keldi[1]. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib xonlik Rossiya imperiyasi ta'siriga tushib qoldi. 1873-yil 12-avgustda imzolangan Gandimiyon shartnomasi asosida Xiva Rossiyaning vassaliga aylandi[2]. Shartnomaga ko‘ra: Xiva xoni Rossiya imperatorini oliy hukmdor sifatida tan oldi; Amudaryo o‘ng sohilidagi yerlar Rossiyaga berildi; Xonlik mustaqil tashqi siyosat yuritish huquqidan mahrum etildi. Shunga qaramasdan, Xiva rasman o‘z ichki boshqaruvini saqlab qoldi va xon taxtda qolaverdi. 1910–1920-yillarda xonlikda jadidchilik harakati kuchaydi, islohotchi ziyolilar – Polvonniyoz Hoji, Husaynbek Matmurodov kabi siymolar – Xivani modernizatsiya qilishga urindilar[3].

1920-yilgi sovet harbiy yurishi: faktlar va raqamlar. 1919-yil oxirida bolsheviklar Turkiston va O‘rta Osiyoda to‘liq nazoratni o‘rnatish rejasini ishlab chiqdi. Xiva xoni Said Abdullaxon (1918-1920) bolsheviklarning siyosiy talablarini qabul qilishdan bosh tortdi. 1920-yil yanvarida Qizil Armiyaning Turkiston fronti qo‘mondoni Mixail Frunze rahbarligida harbiy operatsiya boshlandi[4]. Operatsiyada taxminan 7 000 nafar Qizil Armiya askari ishtirok etdi. Xiva xonligi qo‘shinlari soni esa 2 000-3 000 nafar atrofida bo‘lib, qurol-yarog‘ jihatdan ham soni jihatdan ham dushman bilan teng kela olmasdi[5].

XXSR: tuzilishi va mohiyati. Rasmiy e'lon qilingan Xorazm Xalq Sovet Respublikasi o‘z Konstitutsiyasiga, Markaziy Ijroiya Qo‘mitasiga va Xalq Nozirlar Kengashiga ega bo‘ldi. Biroq bu “mustaqillik” ko‘p jihatdan nominal xarakter kasb etdi. 1920-yil 13-sentyabrda Sovet Rossiyasi bilan “Ittifoq va Do‘stlik Shartnomasi” imzolandi[6]. Shartnomaning asl mazmuni shundan iborat ediki, XXSRning tashqi siyosati, iqtisodiyoti va harbiy sohalari amalda Moskva tomonidan boshqarilar edi. Respublikaning birinchi raisi Polvonniyoz Hoji Yusupov bo‘ldi, ammo haqiqiy hokimiyat Sovet vakillari – “maslahatchilar” qo‘lida to‘plangan edi[7].

XXSRning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati: Dastlabki bosqichda bolsheviklar “Xalq” respublikasi tizimi doirasida yer islohoti, qullik va chorakorlikning bekor qilinishi, ayollar erkinligi kabi shiorlarni ilgari surdilar. Biroq amaliyotda bu islohotlar o‘ta sekin amalga oshirildi va ko‘pincha mahalliy an'analarga zo‘rma-zo‘raki zid keldi[8].

XXSRning tashkil topishi tarixshunoslikda ikki xil baholanadi. Bir tomondan, bu milliy davlatchilikning yangi shakli bo‘lsa, ikkinchi tomondan, RSFSRning kuchli siyosiy bosimi ostidagi o‘tish davri edi. 1923-1924-yillardagi o‘zgarishlar natijasida XXSR “Xalq” maqomidan mahrum qilinib, “Sotsialistik” respublikaga aylantirildi va keyinchalik milliy-hududiy chegaralanish jarayonida tugatildi.

XXSRning o‘ziga xos xususiyatlari:

Xalq diplomatiyasi: Respublikaning o‘z konstitutsiyasi qabul qilindi.

Iqtisodiy islohotlar: Vaqf mulklarini tartibga solish va savdo-sotiqni rivojlantirish choralari ko‘rildi.

Maorif: Jadidlar ta’sirida yangi usul maktablari tarmog‘i kengaytirildi.

Qarshilik va bosmachilik harakati. Xiva xonligining tugatilishi mahalliy xalq orasida kuchli norozilikni keltirib chiqardi. 1920-1924-yillarda Xorazm vohasida bosmachilik harakati avj oldi. Bu harakat bolsheviklar tomonidan “qo‘poruvchilik” deb atalgan bo‘lsa-da, aslida u milliy va diniy erkinlikni himoya qilishga qaratilgan xalq qo‘zg‘oloni edi[9]. Mashhur bosmachilar rahbarlari orasida Junaid Xon (Muhammad Qurbon Serdor) alohida o‘rin tutadi. U Xorazm cho‘llarida Qizil Armiyaga qarshi 1924-yilgacha muvaffaqiyatli kurash olib bordi[10]. Sovet hukumati qo‘zg‘olonni bostirishga bir necha yil sarfladi va faqat katta harbiy kuch bilan muvaffaq bo‘ldi.

XXSR tugatilishi va milliy chegaralanish (1924). 1924-yilda Sovet rahbariyati O‘rta Osiyoda “Milliy-hududiy chegaralanish” siyosatini e'lon qildi. Bu siyosat doirasida XXSR, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Turkiston ASSR tugatilib, ularning o‘rnida yangi “milliy” respublikalar tashkil etildi[11]. 1924-yil 27-oktyabrda XXSR rasman tarqatib yuborildi. Uning hududlari quyidagicha taqsimlanadi: Asosiy qismi – yangi tashkil etilgan O‘zbekiston SSRga qo‘shildi; Shimoliy hududlari – Qozog‘iston ASSRga berildi; Turkman aholi yashaydigan qismlar – Turkmaniston SSRga o‘tkazildi[12]. Bu chegaralanish sun'iy tarzda amalga oshirildi va ko‘p hollarda aholining etnik tarkibi, tarixiy hududiy birligi inobatga olinmadi. Sovet rahbariyati milliy-hududiy chegaralanishda xalqlarni sun'iy ravishda bo‘lib, ularning birlashish imkoniyatini cheklash siyosatini amalga oshirdi.

Tarixiy baholash. Xiva xonligining tugatilishi va XXSRning o‘rnatilishi bir qancha nuqtai nazardan baholanishi lozim: birinchidan, bu jarayon zo‘ravonlik asosida amalga oshirildi. Xalqning irodasi va xohishi so‘ralmadi; harbiy bosim orqali siyosiy tizim ag‘darildi. Ikkinchidan, bolsheviklar dastlab “Xalq respublikasi” shaklini qo‘llashdi – bu aslida Sovet hokimiyatini

bevosita o‘rnatishdan ko‘ra nisbatan yumshoqroq bosqich edi. Biroq bu vaqtinchalik manevrdan (hiyla ma'nosida) boshqa narsa emasdi. Uchinchidan, 1924-yilgi milliy chegaralanish Xorazm xalqini sun'iy tarzda ajratib, uning tarixiy-madaniy birligini buzdi. Bu holat keyingi o‘n yilliklarda ham o‘z salbiy izini qoldirdi. Zamonaviy o‘zbek tarixchisi Bahrom Abdullayevning ta'biri bilan aytganda: “1920-yil voqealariga faqat inqilob prizmasidan qarash noto‘g‘ri – bu, avvalo, mustaqil davlatning bosib olinishi edi[13].

Xiva xonligining 1920-yilda tugatilishi O‘rta Osiyo xalqlari tarixidagi eng muhim va og‘riqli sahifalardan biri hisoblanadi. Sovet Rossiyasining harbiy bosimi natijasida asrlik davlat tuzumi ag‘darildi, uning o‘rniga nominal mustaqillikka ega, amalda esa Moskvaga bog‘liq XXSR tashkil etildi. To‘rt yillik mavjudlikdan so‘ng bu respublika ham tugatildi va hududlar sun'iy chegaralar asosida bo‘lib berildi. Bu tarixiy jarayonni to‘g‘ri anglash bugungi mustaqil O‘zbekiston davlatchiligini mustahkamlash uchun ham ilmiy ham ma'naviy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Yoqimli N. Xorazm tarixi. – Toshkent: Fan, 1993. – B. 47.
2. Gandimiyon shartnomasi matni. Rossiya imperiyasi Tashqi ishlar vazirligi arxivi, 1873. // Ўзбекистон тарихи манбалари. – Тошкент, 2002. – Б. 312.
3. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. – Stanford: Hoover Institution Press, 1990. – P. 138.
4. Frunze M.V. Избранные произведения. – Москва: Воениздат, 1951. – С. 214.
5. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград: АН СССР, 1927. – С. 185.
6. Pipes R. The Formation of the Soviet Union. – Cambridge: Harvard University Press, 1997. – P. 179.
7. Xorazm Xalq Sovet Respublikasining 1920 yil 26 apreldagi Mustaqillik Deklaratsiyasi. O‘zbekiston Milliy arxivi, fond R-1. – Varaq 3.
8. Massell G.J. The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia. – Princeton University Press, 1974. – P. 67.
9. Hayit B. Basmatschi: Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917–1934. – Köln, 1992. – S. 203.
10. Абдуллаев Р. Хоразм тарихи. – Урганч: Хоразм, 2005. – Б. 167.
11. Caroe O. Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism. – London: Macmillan, 1967. – P. 112.
12. O‘zbekiston SSRning tashkil etilishi to‘g‘risida qaror. Sovetlar Ittifoqi Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi, 27 oktyabr 1924. // O‘zbekiston Milliy arxivi, fond R-86. – Varaq 12.
13. Abdullayev B. Mustaqillik va tarix. – Toshkent: O‘zbekiston, 2001. – B. 54.

SPORT TURIZMINI JISMONIY MADANIYATNING VOSITASI SIFATIDA O‘RNI VA AHAMIYATI

Masharipov Azamat Komuljonovich
Urganch davlat pedagogika instituti,
“Jismoniy madaniyat” kafedrasi
dotsenti, p.f.f.d (PhD)
azamat_uz86@inbox.ru

Annotasiya. Ushbu maqolada sport-sog‘lomlashtirish turizmini jismoniy madaniyat vositasi sifatida qisqacha mazmun mohiyati o‘rni va ahamiyati bayon qilingan.

Аннотация. Данной статье изложены значение и содержание оздоровительного туризма как средство физической культуры

Annotation. This article briefly describes the essence, role, and importance of sports and health tourism as a means of physical culture.

Ключевые слова. Физическая культура, спорт, здоровый образ жизны, программа, туристический поход, средство, физическая подготовленность.

Kalit so‘zlar: Jismoniy tarbiya, sport, sog‘lom turmush tarzi**,** dastur, turistik sayr, vosita, jismoniy tayyorgarlik.

Key words: Physical culture, sports, healthy lifestyle, program, touristic trip, means, physical fitness.

Aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini doimiy kundalik hayotimizga aylantirishimiz zarurligini davrning o‘zi taqozo etmoqda. Jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanish hamda sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish, hamda ommaviy jismoniy faollik tadbirlarini tizimli va samarali tashkil qilish, bu borada tegishli infratuzilma va boshqa zarur shart-sharoitlarni yaratish maqsadida: Respublikada aholi o‘rtasida ommaviy sportni rivojlantirish va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishda piyoda yurish ham, yugurish sportning ustuvor turlari etib belgilangan [1].

Sog‘lom turmush tarzini aholi o‘rtasida keng targ‘ib qilishni tizimli yo‘lga qo‘yish, jamiyatda sog‘lom turmush tarzi tamoyillarini yanada kuchaytirish, o‘sib kelayotgan yosh avlodni zararli odatlardan saqlanish hamda har bir mahalla, ta’lim muassasalari, mehnat jamoalari va boshqalarda jismoniy tarbiya va sport faoliyatini samarali tashkil etish tizimini shakllantirish maqsad qilingan. Aholining jismoniy tayyorgarligi va salomatligi darajasini belgilovchi maxsus testlarini qabul qilish va musobaqalarini o‘tkazish tartibi to‘g‘risida nizomda maxsus testlarning maqsadi aholining barcha qatlamlari o‘rtasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish orqali ularni jismoniy hamda intellektual jihatdan kamol toptirish, jismoniy harakat faolligini takomillashtirish, jismoniy va ruhiy barkamollikka erishtirish, mehnatga layoqatini oshirish, zararli odatlar hamda turli kasalliklarning oldini olish va sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini shakllantirish, sport musobaqalari orqali yoshlarda o‘zlariga ishonch kabi fazilatlarni mustahkamlash, ularda jasorat, vatanga bo‘lgan vatanparvarlik va sadoqat xislatlarini rivojlantirish, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralash bo‘yicha tizimli ishlarni tashkillashtirish maxsus testlarning maqsadi xisoblanadi [2].

Mamlakatimiz jismoniy tarbiya tizimida jismoniy tarbiya vositasi sifatida turizmga ham alohida o‘rin berilgan. Jismoniy rivojlanishida jismoniy mashqlar asosiy vosita hisoblanib , jismoniy mashqlar o‘z navbatida gimnastika, o‘yinlar, sport va turizmga ajratiladi. Jismoniy mashqlarning asosiy shakli sifatida turizm vositalari jismoniy tarbiya tizimining asosiy omillari hisoblanadi. Turizm boshqa jismoniy tarbiya omillariga nisbatan hayotiy amaliy sharoitda qo‘llanadigan jismoniy mashqlarga boy. Shunga ko‘ra, ular hayotiyligi va amaliyligi bilan farqlanadi. Sport turizmi yosh avlodni jismoniy sifatlarini rivojlantirish, salomatligini mustaxkamlash, mehnat qobiliyatini oshirish, jamoalarda qulay ruxiy muxitni yaratish ko‘p qirrali jismoniy tarbiya jarayonida yoshlarni jismoniy baquvvat, botir insonlarni tarbiyalashda muhim o‘rin egallaydi.

Turizm xarakatlanish usuliga ko‘ra faol harakatli va passiv turizmga ajratadi. Birinchi holatda turist organizimining muayan quvvatini sarflab harakatlanadi. Ikkinchi holatda esa biror bir transport vositasida arzimagan kuch sariflab harakatlanadi. O‘zbekiston Respublikasining davlat ta’lim standartlari asosida barcha turdagi va toifadagi o‘quv yurtlarida jismoniy tarbiya dars sifatida tashkil etiladi. Uning mazmuni, shakl va maqsadlari jismoniy tarbiya dasturlarida to‘la ifoda etilgan. Ular asosan jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyatining mazmunlariga rioya qilingan holda belgilanib, jismoniy tarbiya vositasi sifatida turizmga ham alohida o‘rin berilgan.

Inson tanasining jismoniy rivojlanishida jismoniy mashqlar asosiy vosita hisoblanib, jismoniy mashqlar o‘z navbatida gimnastika, o‘yinlar, sport va turizmga ajratiladi. Jismoniy mashqlarning asosiy shakli sifatida turizm vositalari jismoniy tarbiya tizimining asosiy omillari sifatida tan olinib kelingan va hozirgi kunda ham mashqlar klassifikatsiyasi tarkibida o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Turizm – reja asosida oldindan mo‘ljallangan sayr, sayohatlardan iborat, jismoniy qobiliyat va jismoniy sifatlarni rivojlantirish va faol dam olishga yo‘naltirilgan

omil deb qaraladi. Turizm boshqa jismoniy tarbiya omillariga nisbatan hayotiy-amaliy sharoitda qo‘llanadigan jismoniy mashqlarga boy. Shunga ko‘ra, ular hayotiyligi va amaliyligi bilan farqlanadi. Turizm mashgulotlarining asosiy shakli turistik poxoddir. Turistik poxodda bilish kerak bo‘lgan barcha shakl va usuliyatlardan foydalaniladi, bu bilan hayotiy zaruriy harakat ko‘nikma va malakalari shakllantiriladi. Uning mazmunida dam olish, xordiq chiqarish, jismonan chiniqish, o‘lkani o‘rganish, ijtimoiy foydali mehnat qilish, tabiatni muhofaza qilish, tabiy muvozanatni saqlash (Ekologiya), ilmiy tadqiqotlar, olib borish kabi keng qamrovli ijtimoiy - tarbiyaviy hamda madaniy jarayonlar mujasamlashgan.

Yosh avlodning jismoniy barkamollikka erishish va kelajakda mehnat jamoasida sayohatlarni tashkil etish, ularda ishtirok etish va shu bilan bog‘liq faoliyatlarni boshqarish uchun turistik malakaga ega bo‘lishlari lozim. o‘quvchi-yoshlarning salomatligini yaxshilash, ularning jismoniy barkamolligini oshirishda jismoniy tarbiyaning muhim vositasi sifatida turizm o‘ziga xos tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Turizmda keng qamrovli ijtimoiy -tarbiyaviy hamda madaniy jarayonlar mujassamlashgan bo‘lib, mazmunan insonlar bilim doirasini kengaytirish, aql-idrokini rivojlantirish hamda jismoniy barkamollikni tarbiyalash kabi eng muhim vazifalarni hal qilishni o‘zida qamrab olgan.

Xulosa sifatida sport turizmi jismoniy madaniyatning vositasi sifatida o‘sib kelayotgan yosh avlodni jismoniy fazilatlarini tarbiyalash, salomatligini saqlash va mustahkamlash, uzoq-umir ko‘rish, madaniy xordiq chiqarish, kasbga layoqatli qilib tarbiyalashda xizmat qiladi. Sport turizmi o‘quvchi-yoshlarning bir-birini va yordam berish va qo‘llab quvatlash, faol-tashkilotchi hamda intizomli bo‘lish, o‘z burchiga sadoqat va ma’suliyatni his qilish shaxsiy, insoniy sifat va fazilatlarni ham tarbiyalaydi va uni rivojlantiradi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF -6099-sonli farmoni 2020 yil 30 oktyabr Toshkent sh.

2. O‘zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasining “O‘zbekistonda sog‘lom turmush tarzini keng targ‘ib qilish va aholini jismoniy tarbiya va ommaviy sportga jalb etish to‘g‘risida”gi VMQ -65 sonli Qarori – 2019 yil 29-yanvar.

3. E.Y. Daurenov. Turizm. Darslik. –Toshkent 2014 y.

4. R.S. Salomov. “Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati”. I Jild –Toshkent 2015 yil.

5. A. Abdullayev, Sh.X. Xonkeldiyev “Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati”. –T.:2005 yil.

6. X. Tulenova, T. Xoldarov. “Turizm”. – Toshkent 2010-yil.

7. R. A. Qosimova. “Turizm va uni o‘qitish metodikasi”. –Toshkent: 2008-yil.

JALOLIDDIN MANGUBERDI HALOKATIDAN SO‘NG YAQIN SHARQDA QOLGAN XORAZMLIKLAR TAQDIRI (1237-1260)

Urazmetova Barnoxon Kamildjan qizi,
UrDPI, Ijtimoiy – gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi (tarix) yo‘nalishi, 1-kurs magistranti
+998(90)723-82-53

Annotatsiya: Ushbu maqolada so‘nggi xorazmshoh Sulton Jaloliddin Manguberdi vafotidan so‘ng Yaqin Sharq – Suriya, Iroq, Kichik Osiyo va Misr hududlarida qolgan xorazmliklarning 1237-1260 yillar oralig‘idagi siyosiy-harbiy faoliyati kompleks tarixiy-tahliliy yondashuv asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotda xorazmliklarning etnik tarkibiga alohida to‘xtalib, tarixshunoslar nuqtai nazaridan qayta ko‘rib chiqiladi va ularning turli millat vakillaridan tashkil topgani ilmiy asosda yoritiladi.

Shuningdek, mazkur harbiy guruhlarning mintaqadagi geosiyosiy jarayonlarga integratsiyalashuvi, xorazmliklarning siyosiy jarayonlarda tutgan o‘rni hamda hududiy kuchlar nisbatiga ko‘rsatgan ta’siri, hususan, Rum sultonligi, Ayyubiylar va mamluklar siyosiy tuzumi bilan o‘zaro munosabatlari, harbiy ittifoqlar va ziddiyatlar dinamikasi ochib beriladi. Tadqiqot yakunida XIII asrda xorazmliklarning Yaqin Sharq mintaqasida mustaqil harbiy-siyosiy omil sifatida muhim rol o‘nagani va keyingi siyosiy jarayonlarga sezilarli ta’sir o‘tkazganligi haqida ilmiy xulosalar ilgari suriladi.

Аннотация: В данной статье исследуется политико-военная деятельность хорезмийцев, оставшихся на территории Ближнего Востока – в Сирия, Ирак, Малой Азии и Египт – в период 1237–1260 гг. после смерти последнего хорезмшаха Джалолиддин Мангуберди. Исследование основано на комплексном историко-аналитическом подходе. Особое внимание уделяется этническому составу хорезмийцев, который рассматривается и переосмысливается с позиций современной историографии; научно обосновывается их формирование из представителей различных этнических групп.

Также анализируется интеграция данного военного сообщества в геополитические процессы региона, их роль в политической жизни и влияние на баланс сил. В частности, раскрываются особенности их взаимоотношений с Султанат Рум, Династия Айюбидов и мамлюкской политической системой, а также динамика военных союзов и конфликтов. В заключение выдвигается научный вывод о том, что в XIII веке хорезмийцы выступали как самостоятельный военно-политический фактор на Ближнем Востоке и оказали заметное влияние на последующие политические процессы региона.

Abstract: This article examines the political and military activities of the Khwarazmians who remained in the Near East – particularly in Syria, Iraq, Asia Minor, and Egypt – during the period 1237 –1260, following the death of the last Khwarazmshah, Jaloliddin Manguberdi. The study is conducted through a comprehensive historical-analytical approach. Particular attention is paid to the ethnic composition of the Khwarazmians, which is reconsidered from the perspective of historiography, substantiating their formation as a multi-ethnic military entity.

The article further analyzes their integration into the geopolitical processes of the region, their role in contemporary political developments, and their impact on the regional balance of power. Special emphasis is placed on their relations with the Rum Sultanate, the Ayyubid dynasty, and the Mamluk political system, as well as on the dynamics of military alliances and conflicts. The study concludes that in the thirteenth century the Khwarazmians emerged as an independent military-political force in the Near East and significantly influenced subsequent political transformations in the region.

Kalit so‘zlar: Jaloliddin Manguberdi, 1237-1260-yillar, Alouddin Kaykubod, Rum Sultonligi, Ayyubiylar, Misr, mamluklar, 1244-yil, Quddus shahri.

Ключевые слова: Джалолиддин Мангуберди, 1237-1260 гг., Алауддин Кайкубод, Султанат Рум, Династия Айюбидов, Египт, мамлюки, 1244 г., Иерусалим.

Keywords: Jaloliddin Manguberdi, 1237-1260, Ala al-Din Kayqubad I, Rum Sultanate, Ayyubid dynasty, Egypt, Mamluks, 1244, Jerusalem.

Tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak XIII asr boshlari Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq mintaqasida geosiyosiy o‘zgarishlar bo‘lib o‘tgan bir davr sifatida nomoyon bo‘ladi. Bu jarayon bevosita mo‘g‘ullar istilosi bilan bog‘liqdir. Xorazm fahri bo‘lgan so‘nggi xorazmshoh Sulton Jaloliddin Manguberdi ushbu jarayonlarda alohida o‘rin tutadi. U Xorazm davlatining siyosiy mustaqilligini saqlab qolish yo‘lida mo‘g‘ullarga qarshi qat’iy kurash olib borgan so‘nggi hukmdor sifatida tarixga kirgan.

1231-yilda Sulton Jaloliddin Manguberdining halok bo‘lishi Xorazmshohlar davlatining siyosiy inqirozini yakunlagan bo‘lsada, uning jasorati Xorazmshohlar davlatini, anushteginlar sulolasini va albatta o‘zini ham tarixga abadiy muhrladi. “…Jaloliddin Manguberdi el-yurt istiqloli uchun kurashgan, shu yo‘lda aziz jonini qurbon qilgan ajdodlarimizning buyuk

namoyandasidir. Ona yurtga muhabbat va sadoqat, or-nomus va shon-sharaf bobida Jaloliddin Manguberdiga teng keladigan ulug‘ shaxslar dunyoda kamdan-kam uchraydi..”, [https://president.uz, 29.08.2022] – deya bejiz tariff bermagan edi hurmatli Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev.

Jaloliddin Manguberdining vafoti bilan Xorazmshohlar davlatining siyosiy inqirozi yakun topsada, bu hodisa xorazmlik harbiy-siyosiy elitaning butunlay yo‘qolib ketishiga olib kelmadi. Aksincha, ular Yaqin Sharq hududlarida mustaqil harbiy guruh sifatida paydo bo‘lib, mintaqa siyosiy jarayonlariga faol aralasha boshladilar. Ushbu tezisda xorazmliklarning Yaqin Sharqdagi faoliyati, siyosiy roli va tarixiy taqdiri tahlil qilinadi.

Tarixiy manbalarda xorazmshoh Jaloliddin Manguberdi halokatidan so‘ng uning qo‘shinlari tarqalib ketganligi, qo‘shinning muhim qismi o‘zining oilasi va qullari bilan birgalikda Suriya, Iroq, va Jazira hududlariga ko‘chib o‘tgani haqida ma’lumotlar keltirilgan. Bu qo‘shin Xorazmshohlar davlatiga oid bo‘lsada, ular turli millat vakillari – qang‘lilar, o‘g‘uzlar, qipchoqlar va tojiklardan iborat harbiy qism ekanini professor Osman Yorulmaz o‘zining “Kangli Türkleri” asarida ma’lumot keltirib o‘tadi. 1964-yilda tug‘ilgan turkiyalik tarihchi Muammer Gül ham o‘zining “Xorazmlik turklarning Anadolu va Yaqin Sharqdagi rollari va ta’sirlari” nomli maqolasida xorazmlikllarning aksariyati qang‘li qipchoqlar bo‘lganini ifodalaydi [Muammer, G.H., 2006: 257]. Shu bilan birga tarixiy manbalarda ular o‘zlarini yagona nom bilan ataganini ko‘rishimiz mumkin. Hususan, Ziyo Bunyodovning ma’lumot berishicha, ushbu turkiy qabilalar o‘zlari kelib chiqqan qabila nomlarini ishlatmasdan umumiy “xorazmliklar” nomi bilan tarixga kirdilar [Abdrimov, B., 2021: 159].

Zamonaviy tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, Jaloliddin Manguberdi vafotidan keyin Yaqin Sharqdagi xorazmliklar “davlatsiz qolgan harbiy aristokratiya” bo‘lib, ular tirik qolish maqsadida mintaqaviy hukmdorlar xizmatiga kirishga majbur bo‘lgan.

Mo‘g‘ullar boqini arafasida Xorazmshohlar davlati hududidagi xalqlar jon saqlash maqsadida g‘arb mamlakatlariga ko‘chib ketishga majbur bo‘lganlar. Ko‘chib ketganlarning orasida harbiylar bilan bir qatorda chorvador aholi, ulamolar, olimlar, faqihlar, kotiblar, hunarmandlar, savdogarlar va boshqalar bor edi. Tarixchi Fuad Koprulu o‘zining “Turk adabiyoti tarixi” nomli asarida yozishicha ular Rum sultonligi, ayyubiylar, Misr mamluklari davlatlariga ko‘chib borganlar. Jaloliddin Manguberdi siyosiy maydondan olib tashlangach Rum Sultoni Alouddin Kaykubod o‘zining Xorazmshohlarga qarshi kurashdagi sodiq ittifoqdoshi ayyubiylarga qarshi yurish boshladi. Bu harbiy yurishda u xorazmlik harbiylardan foydalanishga harakat qildi va tez orada Gurjiston, Arzimur, Arron hududlarini egalladi. Jaloliddin Manguberdidan so‘ng Husomiddin Kayirxon Malikni o‘zlariga boshliq qilib saylagan xorazmliklar Kayirxonning boshqa safdoshlari bilan birga 1231-yilda Rum sultoni Alouddin Kaykubodning hizmatiga o‘tadi va Arzirum viloyati tamoman xorazmliklarga iqto qilib beriladi. Ammo Ibni Bibining “Anadolu saljuqiylar davlati tarixi” asarida yozilicha Hilotdan Arzirumga yo‘lga chiqqan xorazmliklar mo‘g‘ullar hujumiga uchragan va har tarafga tarqalgan. Havf yo‘qolgach Arzimurga yetib brogan xorazmliklarga iltifot ko‘rsatish maqsadida Arzinjon Kayirxonga, Amasya Barakatxonga, Larendiya Kushunxonga, Nigdeni Yilan bug‘aga iqto qilib berilgan. Ammo bu hududlarning barchasi Rum sultonligining mo‘g‘ullar va ayyubiylar hujumiga uchraydigan chegara hududlari edi. Agar hujum va bosqinchilik harakatlari amalgam oshirilganda birinchi bo‘lib xorazmliklar bu dushmanlarga ro‘baro‘ bo‘lar edilar. Xorazmliklar 1237-yilgacha Rum sultonligini tark etib Suriya tomonga yo‘l oladilar. Ayrim ma’lumotlarda Iroq va Shomga qarab yo‘lga chiqqan xorazmliklarning otliq askarlari soni 12 ming bo‘lgani qayd etiladi [Ibn el-Furat, Tarikh al-duwal wa’l Müluk, 1971: 386].

Suriya va Iroq hududlariga ko‘chgan xorazmlik harbiy quvvatlarning safi sharqdan mo‘qullar bosqini oqibatida qochib kelayotganlar bilan ko‘payib borardi. Manbalarda ularning tarkibiga kirib kelgan keyingi qochqinlar turkmanlar bo‘lgani, ularning soni 70 ming atrofida bo‘lgani haqida ma’lumot berilgan. Bu jarayon xorazmliklarni kuch quvvatdan qolib, umri tugab

borayotgan Ko‘niya saljuqiylari bilan bog‘liq zanjirini uzishga sabab bo‘ldi. Shundan so‘ng Anado‘luni tashlab kelgan bir guruh xorazmliklarning faolligi Yaqin Sharq va Misr hududlarida kuzatiladi. Ular Shom va Iroqdagi Harran, Urfa, Raqqa, Suruch kabi hududlarni egallab oladilar.

1237-1246-yillar Yaqin Sharq tarixining har bir sahifasida xorazmliklar deb nomlangan harbiy qismlarni uchratish mumkin. 1246-yildan so‘ng Hims atrofida mag‘lubiyatga uchragan xorazmliklarning bir qismi Sharqiy Anado‘liga qaytib keladi.

1244-yilning yozida xorazmliklar Quddusni zabt etib, salibchilarni lol qoldirdi. Qisqa vaqt ichida G‘azo shahrini ham egallab, “La Forbi” jangida (1244-yil 17-18-oktyabr) salibchilar va Suriya Ayyubiylari ittifoqini tor-mor qildi. Arab muarrixlari bu g‘alabani “Salohiddin davridan ham ulug‘vor” deb atadilar.

1244-yilning yozida Xorazmiylar Misr sultoni Al-Malik as-Solihning taklifiga binoan Quddusga yetib keldi. Bu shahar o‘sha paytda salibchilar qo‘lida edi, ammo Xorazmiylarning kutilmagan hujumi ularning jangga tayyor emasligini isbotladi. Quddus patriarxi Robert Papa Innokentiy IV ga yozgan xatida shunday deb yozadi: “Xorazmiylar to‘satdan keldi, biz buni kutmagan edik. Ular muqaddas shaharni egalladi va ritsarlarimizni yo‘q qildi” [Azizbek, Sh., Oyna jurnali, - 28.05.2025-y https://oyina.uz]. Ushbu voqea Yevropada kuchli aks-sado berib, Yettinchi salib yurishining boshlanishiga turtki bo‘ldi. Arab manbalarida qayd etilishicha, xorazmliklar jangovar shafqatsizligi va intizomiy mustaqilligi bilan ajralib turgan.

XIII asr o‘rtalarida Ayyubiylar sulolasi ichida Damashq, Misr va Halab hukmdorlari o‘rtasida raqobat kuchaygan edi. Xususan, Misr sultoni as-Solih Ayyub (al-Malik as-Solih Najm ad-Din Ayyub) o‘z raqiblariga qarshi kuchli harbiy tayanch izlar edi. Manbalarga ko‘ra, xorazmliklar aynan shu siyosiy vaziyatda muhim omilga aylandi. Ular as-Solih Ayyub tomonida turib, uning raqiblari ustidan harbiy ustunlikni ta’minlashda ishtirok etdilar. Xorazmliklarning bu davrdagi rolini “mintaqadagi kuchlar muvozanatini vaqtincha o‘zgartirgan mobil harbiy faktor” sifatida baholash mumkin.

1250-yilda Misrda hokimiyat tepasiga Ayyubiylar sulolasi o‘niga mamluklar keladi. Ular Yaqin Sharqni mo‘g‘ullar istilosidan saqlab qoladi. Albatta bu jarayonda xorazml iklar ham ishtirok qilan. Ular o‘zining harbiy salohiyati bilan ajralib turgan. XIII asr o‘rtalarida bu ikki kuch – mo‘g‘ullarga qarshi turgan Mamluklar va vatanidan ayro tushgan Xorazm jangchilari – islom olamini himoya qilishda umumiy manfaatga ega bo‘lgan.

Afsuski, Ayyubiylar bilan munosabatlar buzilgach, xorazmliklarning mustaqil va ba’zan nazoratsiz harakatlari mintaqadagi yangi kuch – Mamluklar sultonligi manfaatlariga zid edi. Mamluklar markazlashgan harbiy tuzum asosida siyosiy barqarorlikni tiklashga intilar edilar.

1246 yilga kelib xorazmliklar Mamluklar va ularning ittifoqchilari tomonidan tor-mor etildi. Shundan so‘ng ular mustaqil siyosiy kuch sifatida tarix sahnasidan chiqdi. Ularning bir qismi mahalliy aholi tarkibiga singib ketdi, boshqalari esa turli harbiy xizmatlarda faoliyatini davom ettirdi. Masalan, ular 1260-yilda Ayn-Jolut jangida mo‘g‘ullarni yengib, Yaqin Sharqni mo‘g‘ullar bosqinidan saqlab qoladi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, so‘nggi xorazmshoh Sulton Jaloliddin Manguberdining 11 yil davomida turli hududlarda mo‘g‘ullarga qarshi kurashdagi jasorati o‘sha davrda butun xorazmliklarga namuna bo‘lgan. Sulton Jaloliddinning halokatidan so‘ng xorazmliklar Yaqin Sharqda rahbarsiz, davlatsiz qolgan bo‘lsalarda, yuqori harbiy salohiyatga ega guruh sifatida namoyon bo‘ldilar. Ular qisqa muddat ichida mintaqa siyosiy muvozanatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdilar. Xususan, Ayyubiylar ichki siyosatida va Quddusning 1244-yildagi egallanishida ularning roli hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

Biroq markazlashgan siyosiy rahbariyatning yo‘qligi, strategik birlikning sustligi hamda Mamluklar kabi markazlashgan kuchlarning qarshiligi xorazmliklarning uzoq muddatli siyosiy mavjudligini ta’minlay olmadi. Shunday qilib, xorazmliklar XIII asr Yaqin Sharq tarixida o‘tkinchi, ammo muhim harbiy-siyosiy fenomen sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://president.uz/oz/lists/view/5466 29.08.2022
2. Muammer Gül. Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakindoğu’daki rolleri va tesirleri. eletten, Cilt: LXX – Sayı: 257 – Yıl: 2006 Nisan. https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLsAfUXR3akNQVDQ0NUk/view
3. Abdrimov B. “Xorazmiylar izini izlab”. Sharq ma’rifati. –T.: - 2021-yil 159-bet
4. Ibn el-Furat, Tarikh al-duwal wa’l Müluk, Volum 1; The Text, M.C.Lyons, Cambridge1971, S.386.
5. Azizbek Shuxrat o‘g‘li. Quddusni ozod qilgan xorazmliklar. Oyna jurnali, - 28.05.2025-y https://oyina.uz

AMIR SAID OLIMXONNING QAL’AI FOTUDAGI HAYOTI VA QISMATI

Raximov Ulug‘bek
UrDPIning Tarix yo‘nalishi
2-kurs 242-guruh talabasi
+998914232949
ulugbek244f@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro amirligida hukmronlik qilgan mang‘itlar sulolasining so‘ngi vakili Said Amir Olimxonning hayoti asosan Afg‘onistonning Qal’ai Fotudagi muhojirlikda o‘tkazgan kunlari va azob-uqubatlarga to‘la hayoti tarixiy manbalar asosida tadqiq etilgan.

Аннотация: В данной статье на основе исторических источников исследуется жизнь Саида Амира Алимхана, последнего представителя династии мангытов, правившего в Бухарском эмирате, в основном его дни в эмиграции в Калаи-Футу в Афганистане, а также его полная страданий жизнь.

Abstract: In this article, the life of Said Amir Alim Khan, the last representative of the Manghit dynasty who ruled the Emirate of Bukhara, is primarily researched based on historical sources regarding his days spent in exile in Afghanistan's Qalai Fatu and his life full of suffering.

Kalit so‘zlari: Said Olimxon, Fayzulla Xo‘jayev, Stalin, Qobul, Qalai Fotu, jadid, rupiya, vasallik, Moskva, Buxoro,

Ключевые слова: Саид Алимхан, Файзулла Ходжаев, Сталин, Кабул, Калаи Фоту, джадид, рупия, вассальность, Москва, Бухара

Keywords: Said Alimkhan, Fayzulla Khodjaev, Stalin, Kabul, Qalai Fotu, Jadid, rupee, vassalage, Moscow, Bukhara

Buxoro amirligining so‘nggi hukmdori Amir Said Olimxon hayoti, uning siyosiy faoliyati sovet davrida ommaga yetarlicha ochib berilmagan. U haqdagi ma’lumotlar atayin bo‘rttirilib, amir maishatparast, qo‘rqoq, xudbin, xalq holiga befarq hukmdor sifatida talqin qilingan. Vaholanki, bu borada olib borilgan so‘nggi tadqiqotlar voqelikka boshqa tomondan qarashga undamoqda.

Said Olim To‘ra 1881-yil 1-yanvarda Buxoro amiri Abdulahadxon xonadonida Karmana bekligidagi Olchin saroyida dunyoga kelgan. Said Olim To‘raning to‘liq ismi Said Mir Muhammad Olimdir. Amir Said Olimxonni yoshligidan boshlab To‘rajon deb e’zozlashgan[1].

Onasining ismi Davlat Baxt oyim. Amir Said Olimxon oilada ikkinchi farzand edi. Otasi Amir Abdulahadxon tomonidan Amir Said Olimxonning akasi Said Mir Abdulloh taxt vorisi etib tayinlangani uchun hech kim Olim To‘rani taxtga o‘tirishini kutmagan[2]. Ammo 1888-yilda akasining kutilmaganda bezgak kasalidan vafot etishi Said Olim To‘raga taxt uchun yo‘l ochdi. Amir Abdulahadxon o‘g‘lining zamonaviy ta’lim olishini va taxt vorisi sifatida Rossiya tomonidan e’tirof etilishini xohlar edi. Buxoro amirlaridan birinchi bo‘lib Abdulahadxon shaxsan Rossiya imperatori bilan uchrashish amaliyotini boshlab bergan. Uning 1893-yilda tashkil etilgan

ilk safari natijasida Said Mir Olim taxt vorisi sifatida e’tirof etilgan Amir Said Olim To‘ra 12 yoshida otasi amir Abdulahadxon buyrug‘i bilan harbiy ta’lim olish uchun Peterburgga borib, 3 - yil davomida harbiy muhandislik mutaxassisligi bo‘yicha bilim oladi. U Nikolayev kadet korpusida imperator oliy hazratlarining faxriy qorovullari vazifasini bajaradigan “pajlar” bo‘limida o‘qishni boshlaydi[3]. Said Olimxon To‘ra 12 yil davomida (1898-1910y.) Nasaf viloyati hokimi vazifsida, keyinroq valiaxd sifatida Karmana viloyati hokimi vazifasida bir yil ishlagan davrda ham Qarshi va Karmanada qator obodonchilik ishlarini amalga oshirgan [3]. Uning hukmronlik davrida o‘ta murakkab ijtimoiy-siyosiy, mafkuraviy qarama-qarshi voqealarga boy bo‘ldi. Bir tomondan, Buxoroda Rossiya vassalligi kuchayib, tobelik ortib borayotgan edi. Ikkinchi tomondan, butun Turkistonga yoyilgan jadidchilik harakati bo‘lganidek, Buxoroda ham milliy uyg ‘onish rivojlana boshladi [4].Amir Said Olimxon hukmronligining so‘ngi yillarida ichki ziddiyatlar va chor Rossiyasining bosimi nihoyatda kuchayib ketadi. Hattoki amirlikni tugatish uchun harakatlar ham boshlab yuboriladi. Lenin va Trotskiyning buyrug‘i bilan Buxoroni sovetlashtirish vazifasi ishonib topshirilgan Mixail Frunze 1920-yil 28-avgustda o‘z armiyasi bilan Samarqandga keldi. Buxoro amirligiga to‘satdan shiddatli hujum uyushtirib, uni bosib olish rejasini Bolsheviklarning ishongan generali Mixail Frunze tuzib chiqdi. Rejaga ko‘ra, qizil armiya Buxoro amirligiga besh tarafdan hujum qilib, shaharni o‘rab olishlari kerak edi. Hujum boshlangach sovetlar tez orada Chorjo‘y, Karmana, Kitob va Shahrisabz shaharlarini egallab olishgach, Buxoro shahri qurshovda qoldi. Amir Olimxon o‘z asarida bu urush 4 kun bo‘lib, nihoyatda dahshatli bo‘lganligini aytib o‘tgan [6].

Amir Olimxon o‘zining asarida “Buxoro xalqining hasrati tarixi” nomli asarida: “…Men Afg‘oniston davlatida bir oy davomida mehmondorchilikda bo ‘ldim. Bir oy o‘tganidan so ‘ng meni sarf-xarajatimga har oyda 12 000 Qobul rupiyasidan oylik tayin qilishdi… Zoti shohona oliy hazrat afg ‘on amiri, Qobulning janubiy qismidagi Fotu degan bog‘ni menga inom etib, mening sarf-harajatimga berilgan 12000 rupiya 14500 rupiya qilib tayin etdilar”, deb o‘z xotiralarini asarida qayd etadi. Amirning Buxoroda qolgan jami 51 kishidan iborat tuqqan va o‘gay onalari, xotinlari, singil va amakilari hamda boshqa qarindoshlariga o‘z ixtiyoriga ko‘ra Afg‘onistonga chiqib ketishi uchun 1923 yilda Buxoro sovet hukumati ruxsat berdi. Bu ishda shaxsan Fayzulla Xo‘jayevning hizmati katta bo‘lgan. Ammo amirning 3 o‘g‘li – Sulton Murodxon, Shohmurodxon, Abduraximxonlar siyosat talabi bilan Moskvaga “sovetcha usulda tarbiyalash” uchun olib ketildi [5]. Said Olimxon muhojirlikda yashab, yurt diydoriga tayanib yashadi. Uning Buxoroga qaytib kelish haqidagi iltimoslariga SSSR rahbari I.V.Stalin qattiy rad javobini beradi. Umrining oxirlarida uning ko‘zlari hiralashib, o‘zi og‘ir dardga chalindi. 1944-yil 28-aprelda Said olimxon uzoq davom etgan hastalikdab so ‘ng 64 yoshida Qobul atrofidagi Qalai Fotuda vafot etdi. U Qobuk yaqinidagi Shaxidoni islom qabristoniga dafn etildi. Uning dafn marosimiga butun islom mamlakatlaridan vakillar tashrif buyurgan [3].Amir Qal’ai Fotu degan makonda umrbod qafasdagi burgut misol 23 yil yashab qoldi. Ammo Vatan sog‘inchi azobida umruzarolik qildi.

Mening Xulosam shundan iboratki, Amir Olimxonning ayrim zamondoshlari va ba’zi tarixchilar Said Olimxonni zolim va xoin hukumdor sifatida tavsiflashadi. Ammo amirning say harakatlaridan buning qanchalik xato ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Vaholanki, Amir Afg‘onistonga bolsheviklar bosqinidan qochib kelmadi, balki ularga qarshi yordam so‘rash maqsadida kelgan edi. Hattoki Amir Olimxon o‘z davlatiga borishga balki Haj amalini bajarish uchun SSSR rahbari tomonidan Afg‘onistindan chiqishi taqiqlab ham qo‘yilgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nurettin Hatinoğlu. Türkistanda son türk devleti Buhara emirliği ve Alim Han. Istanbul: “Ötüken”, 2011. – 509 b.
2. Rajabov Q. Olimxon, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. “O‘zME nashriyoti”, 2003. – 109 b.
3. Rajabov Q. Turkiston tarixida o‘tgan 55 buyuk siymo. “Fan”, 2022. – 304 b.

4. Sotijon Xolboyev, Buxoro amirligining oltin xazinasi. “Fan”, 2008. – 132 b.
5. Rajabov Q., Buxoroga qizil armiya bosqini va unga qarshi kurash: tarix haqiqati (1920-1924). Manaviyat, 2002. – 30 b.
6. Amir Said Olimxon, Buxoro xalqining hasrati. “Fan”, 1991. – 9 b.

QO‘QON XONLIGI MADRASALARI TARIXINING MANBASHUNOSLIK VA TARIXSHUNOSLIK TAHLILI

Karimova Sabohat Ergash qizi
UrDPI Ijtimoiy-gumanitar fanlarni
o‘qitish metodikasi (tarix)
1- bosqich magistranti
+998884581681

Annotatsiya: Mazkur tezis 1800-1876-yillarda Qo‘qon xonligi madrasalari faoliyatida vaqf mulklarining tutgan rolini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Qo‘qon xonligi davrida (XVIII-XIX asrlar) madrasalar nafaqat diniy-ma’rifiy markazlar, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o‘rin tutgan muassasalar bo‘lgan. Ularning barqaror faoliyat yuritishida vaqf mulklari asosiy moddiy manba vazifasini bajargan. Tadqiqot natijalari vaqf tizimining madrasalarning moddiy ta’minoti, ta’lim jarayonining uzluksizligi hamda jamiyat hayotidagi o‘rni yoritib beriladi.

Аннотация: Данный тезис посвящён анализу роли вакуфных имуществ в деятельности медресе Кокандского ханства в 1800-1876 годах. В период Кокандского ханства (XVIII-XIX века) медресе являлись не только религиозно-просветительскими центрами, но и важными институтами социально-экономической жизни общества. Вакуфные имущества служили основным источником материального обеспечения устойчивого функционирования медресе. В исследовании раскрывается значение вакуфной системы в материальном обеспечении медресе, обеспечении непрерывности образовательного процесса и их роли в жизни общества.

Abstract: This thesis analyzes the role of waqf properties in the functioning of madrasahs in the Kokand Khanate during 1800-1876. In the period of the Kokand Khanate (18th-19th centuries), madrasahs served not only as religious and educational centers but also played a significant role in the socio-economic life of society. Waqf properties functioned as the main source of financial support ensuring the stable operation of madrasahs. The study highlights the importance of the waqf system in providing material support for madrasahs, maintaining the continuity of the educational process, and determining their role in society.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, madrasa, vaqf mulklari, ta’lim tizimi, islomiy ta’lim, ijtimoiy-iqtisodiy hayot.

Ключевые слова: Кокандское ханство, медресе, вакуфное имущество, система образования, исламское образование, социально-экономическая жизнь.

Keywords: Kokand Khanate, madrasah, waqf properties, education system, Islamic education, socio-economic life.

Qo‘qon xonligi Markaziy Osiyodagi yirik siyosiy va madaniy markazlardan biri bo‘lib, bu hududda ta’lim tizimi, ayniqsa madrasalar faoliyati alohida ahamiyat kasb etgan. Madrasalar diniy-ilmiy bilimlar berish bilan birga, jamiyatning ma’naviy taraqqiyotiga xizmat qilgan. Ushbu ta’lim muassasalarining barqaror faoliyat yuritishida vaqf mulklari muhim iqtisodiy asos vazifasini bajargan.

Hokimoyim madrasasi - Farg‘ona viloyati Qo‘qon shahrida joylashgan madrasa. Madrasa Yorqinoyim vasiyatiga binoan o‘gli Xudoyorxon tomonidan qurilgan. Madrasa 1869 -1870-yillarda qurib bitkazilgan [1].

Madrasa Qo‘qon shahrining kata bozori yonida bunyod etilgan. Xudoyorxon madrasaga mulla Turdiali Mirzoni ishboshi qilib tayinlagan. Hokimoyim madrasasining vaqf mulklaridan tushgan yillik daromad 1090 tillaga ijaraga bergan.Daromadning bir qismini madrasa binosini ta’miri uchun olib qolingan [2].

Vaqfning arab tilidagi lug‘aviy ma’nosi “to‘xtatish”, “tutib turish”ni anglatgan. Vaqfning paydo bo‘lishi ilk islom davriga borib taqalsa-da, X asrgacha bo‘lgan vaqflarga oid ma’lumotlar juda kam. Masalan, Mingoyim madrasasiga Uzun, G‘alcha, Qaqir, Sho‘rqishloq, Axta, Go‘sh, Oqmasjid va Oyim qishlolqlar; Muhammad Alixon madrasasiga Yakkayrag‘och, Qalacha, Mirza Nosir, Kattatut, Tojikqishloq, Qoshg‘ariyon; Hokimoyim madrasasiga Xonabod, Yangiqishloq, Tojik qishloq, Qoshg‘ariyon kabi qishloqlar vaqf mulki qilib berilgan.

Vaqflar, shuningdek, maktab, qorixona, madrasa, shifoxona, nogironlar uylari, kutubxonalar uchun vasiyat qilinar edi. Ular orasida eng keng tarqalgani maktab va madrasalar vaqf yerlari bo‘lib, ular ushbu ta’lim muassasalarining faoliyat ko‘rsatishida asosiy omil hisoblanardi. Maktab va madrasalarga daromad keltiradigan yerlarni (ekinzorlar, bog‘lar, daraxtzorlar) vaqf qilish keng tarqalgan bo‘lib, ularning vaqfnomalari juda ko‘p nusxalarda saqlanib qolgan [3].

Umuman olganda, vaqf uchun yerlarni ajratishga ilk islom davriga borib taqaladi. Keyinchalik bu an’ana, ayniqsa, ishlab chiqarishning asosiy tarmog‘ini dehqonchilik tashkil etuvchi Movarounahr mintaqasida keng tarqaldi. Mazkur vaziyatning yaqqol ifodasi sifatida XV-XIX asrlarda mintaqa vaqf xo‘jaligida katta rol o‘ynagan Xoja Ahror va uning avloldlari, Jo‘ybor xo‘jalari yoki boshqa yirik tasavvuf namoyandalarining vaqf mulklari misolida ham ko‘rishimiz mumkin [4].

Xon va uning oilasiga mansub shaxslar hamda davlat amaldorlari ham katta hajmdagi yerlarni o‘zlari qurdirgan yoki xohishlariga ko‘ra ta’lim muassasalariga vaqf qilganlar. Turkiston general-gubernatorligi mahkamalarida olingan statistik qaydnomalarga ko‘ra, Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon, O‘sh shaharlari va ayrim qishloqlarda joylashgan jami 101 ta madrasaning 120 dan ziyod vaqf qilingan qishloqlar ro‘yxati keltirilgan [5].

Xulosa qilib aytganda, Qo‘qon xonligi madrasalari faoliyatida vaqf mulklari nafaqat iqtisodiy tayanch, balki ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotning muhim omili bo‘lgan. Vaqf tizimi madrasalarning moddiy mustaqilligini ta’minlab, ta’lim sifati va uzluksizligini oshirishga xizmat qilgan. Ushbu tizim o‘z davrida ilm-fan va ma’naviy taraqqiyotning asosiy omillaridan biri bo‘lib, bugungi kunda ham tarixiy tajriba sifatida katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Большаков О. Г. Вакф // Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – С. 44- 45.

2. Isogai Ken’ichi. A Commentary on the Closing Formula Found in the Central Asian Waqf Documents // Persian Documents Social history of Iran and Turan in the fifteenth to nineteenth centuries. Edited by KONDO Nobuaki. – London-New York, 2003. – P. 4-5.

3. Алимов И. А. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917-1929 йиллар). – Тошкент: Фан, 2009. – Б.8.

4. Жўраева Ғ. Вақф нима? // Шарқшунослик. – Тошкент, 1990. – №2. – Б. 37-47.

5. ЎзР МДА. И.1-фонд, 11-рўйхат, 326-иш, 5-варақ.

O‘ZBEKISTON VA TURKIYA MADANIY ALOQALARI: KINO, SAN’AT VA ADABIYOTDAGI HAMKORLIK

Madirimov Xumoyun Boburbek o‘g‘li
UrDPI Ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti
tarix kafedrasi o‘qituvchisi
humoyun.madirimov@gmail.com
+998 93 285 3005
Sherboyev Ozodbek Bahodir o‘g‘li
UrDPI Ijtimoiy va amaliy fanlar
fakulteti tarix 1 kurs
ozodbek.sherboyev@gmail.com
+998 77 455 35 07

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi madaniy hamkorlikning asosiy yo‘nalishlari – kino, musiqa, san’at, adabiyot va teatr sohalaridagi aloqalar tahlil qilinadi. Xususan, 2017–2024-yillar davomida amalga oshirilgan qo‘shma kinoloyihalar, ijodiy almashinuvlar va xalqaro tashabbuslar yoritiladi. Shuningdek, ikki davlat o‘rtasidagi madaniy yaqinlik, umumiy tarixiy ildizlar va bu hamkorlikning rivojlanish istiqbollari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar:O‘zbekiston, Turkiya, madaniy hamkorlik, kinematografiya, san’at, adabiyot, teatr, musiqa, TURKSOY, TURKFILM, qo‘shma loyihalar, madaniy diplomatiya

Bugungi globallashuv sharoitida davlatlar o‘rtasidagi munosabatlar faqat siyosiy va iqtisodiy hamkorlik bilan cheklanib qolmay, balki madaniy-gumanitar aloqalar orqali ham mustahkamlanib bormoqda. Ayniqsa, tarixiy ildizlari, til va madaniy qadriyatlari mushtarak bo‘lgan xalqlar o‘rtasidagi hamkorlik o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan qaraganda, O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi munosabatlar ikki xalqning asrlar davomida shakllangan umumiy sivilizatsion merosiga tayanadi va bugungi kunda yangi mazmun bilan boyib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng Turkiya uni birinchilardan bo‘lib tan olgan davlatlardan biri bo‘ldi. Bu esa ikki mamlakat o‘rtasidagi do‘stona aloqalarning mustahkam poydevorini yaratdi. So‘nggi yillarda, ayniqsa 2017-yildan boshlab, O‘zbekistonning ochiq va pragmatik tashqi siyosati natijasida Turkiya bilan hamkorlik barcha sohalarda, jumladan madaniyat va san’at yo‘nalishida ham yangi bosqichga ko‘tarildi.

Madaniy hamkorlikning muhim jihati shundaki, u xalqlar o‘rtasida o‘zaro tushunish, hurmat va yaqinlikni kuchaytiradi. Kino, musiqa, teatr, adabiyot va tasviriy san’at sohalaridagi qo‘shma loyihalar ikki mamlakat ijodkorlari uchun tajriba almashish, yangi g‘oyalarni shakllantirish va milliy madaniyatlarni xalqaro maydonda targ‘ib qilish imkonini bermoqda. Xususan, kinematografiya sohasida amalga oshirilayotgan qo‘shma filmlar va seriallar nafaqat madaniy, balki iqtisodiy va diplomatik ahamiyatga ham ega bo‘lib, “xalq diplomatiyasi”ning muhim vositasiga aylanmoqda [1].

Bundan tashqari, turkiy dunyo doirasida madaniy integratsiyani kuchaytirishga qaratilgan tashabbuslar – xususan, TURKSOY, TURKFILM kabi tashkilotlar faoliyati O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi hamkorlikni yanada chuqurlashtirishga xizmat qilmoqda. Ushbu jarayonlarda qo‘shma festivallar, ko‘rgazmalar, ilmiy-adabiy anjumanlar ham muhim o‘rin tutadi.

Shu bilan birga, madaniy hamkorlikni rivojlantirish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud bo‘lib, ular asosan qo‘shma loyihalarni moliyalashtirish, mahsulotlarni xalqaro bozorlarga olib chiqish va zamonaviy marketing mexanizmlarini joriy etish bilan bog‘liqdir.

Mazkur maqolaning maqsadi O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi madaniy hamkorlikning asosiy yo‘nalishlarini – kino, musiqa, san’at, adabiyot va teatr sohalaridagi aloqalarni tahlil qilish, erishilgan natijalarni yoritish hamda istiqboldagi rivojlanish imkoniyatlarini ochib berishdan iborat.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi madaniy hamkorlik izchil rivojlanib, ayniqsa kino, musiqa, san’at, adabiyot va teatr sohalarida sezilarli natijalarga erishildi. Bu jarayon ikki davlat o‘rtasidagi tarixiy yaqinlik, umumiy madaniy meros va til o‘xshashligiga asoslanib, ijodiy hamkorlikni yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Xususan, 2017-yildan boshlab madaniy-gumanitar aloqalar yangi bosqichga ko‘tarilib, amaliy loyihalar soni sezilarli darajada oshdi.

Kinematografiya sohasidagi hamkorlik ushbu jarayonning eng yorqin namunasidir. 2018–2019-yillarda suratga olingan “Yuraklar jangi” seriali O‘zbekiston va Turkiya kinoijodkorlarining ilk yirik qo‘shma loyihalaridan biri bo‘ldi. Serialning Istanbul va Toshkent shaharlarida suratga olinishi nafaqat texnik hamkorlikni, balki ijodiy tajriba almashinuvini ham ta’minladi. 2019-yilda ekran yuzini ko‘rgan “Istanbullik Milliarder” filmi esa o‘zbek aktyorlarining turk kino sanoatiga kirib borishida muhim bosqich bo‘ldi va tomoshabinlar tomonidan iliq kutib olindi.

2020-yilda suratga olingan “Ishq o‘yinlari” seriali esa xalqaro darajadagi loyiha sifatida ajralib turadi. Ushbu serialda o‘zbek va turk ijodkorlari bilan bir qatorda amerikalik mutaxassislar ham ishtirok etgani hamkorlik geografiyasining kengayib borayotganini ko‘rsatadi. Shuningdek, mashhur turk aktyori Gürkan Uygunning ishtiroki loyiha nufuzini yanada oshirdi. 2022-yilda yaratilgan “Yur Muhabbat” seriali ham ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlikni davom ettirib, zamonaviy texnologiyalar va yangi ijodiy yondashuvlarni o‘zida mujassam etdi.

O‘zbekiston va Turkiya kino hamkorligining eng yirik va muhim loyihalaridan biri “Jaloliddin Manguberdi” tarixiy serialidir. Ushbu loyiha ikki davlat kino industriyasining imkoniyatlarini birlashtirib, tarixiy mavzudagi yirik asarni yaratishga xizmat qildi. Serialda buyuk sarkarda Jaloliddin Manguberdining jasorati va vatanparvarlik g‘oyalari yoritilib, u nafaqat madaniy, balki ma’naviy-tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo‘ldi. Loyiha O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi madaniy diplomatiyaning yorqin timsoliga aylandi hamda kelgusidagi qo‘shma kinoloyihalar uchun mustahkam asos yaratdi [2].

Madaniy hamkorlik faqat kino bilan cheklanib qolmay, musiqa, teatr, adabiyot va tasviriy san’at sohalarida ham faol rivojlanmoqda. Ikkala davlat san’atkorlari o‘rtasida qo‘shma konsertlar, festivallar va ijodiy uchrashuvlar muntazam tashkil etilmoqda. Xususan, turkiy xalqlar madaniyatini targ‘ib qiluvchi xalqaro festival va anjumanlarda o‘zbekistonlik va turkiyalik ijodkorlar birgalikda ishtirok etib, o‘zaro tajriba almashmoqda. Teatr sohasida ham spektakllar almashinuvi, rejissyorlik tajribasi bo‘yicha hamkorlik aloqalari yo‘lga qo‘yilgan.

Adabiyot yo‘nalishida esa o‘zbek va turk adiblarining asarlarini o‘zaro tarjima qilish, kitoblar nashri va adabiy uchrashuvlar tashkil etish orqali hamkorlik rivojlanmoqda. Bu jarayon ikki xalqning ma’naviy yaqinligini mustahkamlash bilan birga, adabiy merosni keng targ‘ib qilishga xizmat qilmoqda. Tasviriy san’at sohasida esa qo‘shma ko‘rgazmalar, rassomlar simpoziumlari va ijodiy loyihalar tashkil etilib, milliy san’at namunalari xalqaro miqyosda namoyish etilmoqda.

Bundan tashqari, 2023-yilda TURKSOY tashabbusi bilan “TURKFILM” – Turk dunyosi kino rejissyorlari alyansining tashkil etilishi O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqdi. Ushbu alyans doirasida qo‘shma filmlar yaratish, kinofestivallarni muvofiqlashtirish va yosh kinematograflarni qo‘llab-quvvatlash ishlari amalga oshirilmoqda. Samarqand shahrida o‘tkazilgan Turk dunyosi kinematograflari kongressi esa bu hamkorlikni yanada mustahkamlashga xizmat qildi [3].

Shu bilan birga, ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, qo‘shma loyihalarni moliyalashtirish, ularni xalqaro bozorlarga olib chiqish, dublyaj va marketing masalalarida hali ham takomillashtirish zarur. Shunga qaramay, mavjud imkoniyatlar va erishilgan natijalar O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi madaniy hamkorlikning istiqbollari keng ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi madaniy hamkorlik so‘nggi yillarda izchil rivojlanib, sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. Ayniqsa, kino, musiqa, san’at,

adabiyot va teatr sohalaridagi qo‘shma loyihalar ikki xalq o‘rtasidagi tarixiy yaqinlik va madaniy mushtaraklikni yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Kinematografiya yo‘nalishida amalga oshirilgan yirik loyihalar, jumladan tarixiy va zamonaviy serial hamda filmlar, nafaqat madaniy almashinuvni kuchaytirdi, balki xalq diplomatiyasining samarali vositasiga aylandi. Shu bilan birga, adabiyot, teatr va musiqa sohalarida olib borilayotgan hamkorliklar ijodiy tajriba almashinuvini kengaytirib, milliy madaniyatlarni xalqaro miqyosda targ‘ib etishga imkon yaratmoqda.

TURKSOY va TURKFILM kabi xalqaro tashabbuslar esa ushbu hamkorlikni tizimli ravishda rivojlantirish, yangi loyihalarni qo‘llab -quvvatlash va turkiy dunyo madaniy integratsiyasini mustahkamlashda muhim o‘rin tutmoqda.

Shu bilan birga, ayrim tashkiliy va iqtisodiy muammolar mavjud bo‘lsa-da, mavjud salohiyat va ijobiy tajriba kelgusida hamkorlikni yanada kengaytirish uchun mustahkam asos bo‘lib xizmat qiladi. Umuman olganda, O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi madaniy aloqalar nafaqat ikki davlat, balki butun turkiy dunyo madaniy rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. TURKSOY va TURKFILM tashkilotlari faoliyatiga oid ma’lumotlar.
2. O‘zbekiston va Turkiya qo‘shma kinoloyihalari, xususan “Jaloliddin Manguberdi” seriali bo‘yicha rasmiy ma’lumotlar.
3. TURKSOY va TURKFILM tashkilotlari faoliyati hamda 2023-yilgi xalqaro kongress materiallari.

PLATON – ULUG‘ MUTAFAKKIR

Yusupov Hamidbek Sultanovich
UrDPI “Tarix” kafedrasi mudiri, dotsent v.b.
+99893-753-40-56
hamidyusupov753@gmail.com
Baxtiyorova Shahnoza Otabek qizi
UrDPI tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
+99894-116-06-09
shahnozabaxtiyorova1@gmail.com

Annotatsiya: G‘arb falsafasining asoschisi, qadimgi yunon faylasufi, ulug‘ mutafakkir Platon(tax.427-347) ijodi insoniyat ma’naviy merosining eng muhim qismlaridan hisoblanadi. U g‘oyalar nazaryasi, adolatli davlat tuzumi va falsafiy ta’limotlari bilan g‘arb falsafasiga asos slogan. Platonning haqiqiy dunyo haqidagi fikrlari, g‘oyalari Afinada Akademiyaga asos solishiga yo‘l ochib bergan . Afinada falsafa, tarix, matematika va boshqa fanlarning rivojida olib borgan tadqiqotlari haqida ma’lumot beradi. O‘zining yaratgan asarlari orqali ilm-fan rivojiga qo‘shgan ulkan hissasi ta’riflanadi.

Аннотация: Platon – основатель западной философии, древнегреческий философ и великий мыслитель (ок. 427-347 гг. до н.э.), чьё творчество является одной из важнейших частей духовного наследия человечества. Его теория идей, концепция справедливого государства и философские учения заложили основу западной философии. Взгляды Платона на истинную реальность способствовали основанию Академии в Афинах. В работе также рассматриваются его исследования, направленные на развитие философии, истории, математики и других наук в Афинах. Особое внимание уделяется его произведениям, через которые раскрывается его значительный вклад в развитие науки.

Annotation: Platon, the founder of Western philosophy, an ancient Greek philosopher and great thinker (c. 427–347 BC), is considered one of the most important figures in the spiritual heritage of humanity. His theory of ideas, the concept of a just state, and philosophical teachings laid the foundation of Western philosophy. Plato‘s views on the true nature of reality led to the

establishment of the Academy in Athens. The work also provides information about his research that contributed to the development of philosophy, history, mathematics, and other sciences in Athens. His significant contribution to the advancement of science is highlighted through his written works.

Kalit so‘zlar: Platon, Davlat, Qonun, Dialektika, Arastu, Kant, Akademiya, G‘oya, abstrakt, in’ikos , tafakkur.

Ключевые слова: Платон, Республика, Право, Диалектика, Аристотель, Кант, Академия, Идея, абстрактное, восприятие, мышление.

Keywords: Plato, Republic, Law, Dialectic, Aristotle, Kant, Academy, Idea, abstract, perception, thought.

G‘arb falsafasi asoschisi,qadimgi yunon faylasufi, ulug‘ mutafakkir Platon miloddan avvalgi 427-347-yillarda yashagan. U Kodr deb atalmish shoh uragi naslidan kelib chiqqan hamda o‘zining kelib chiqishi bilan juda mag‘rurlangan. Platon o‘zining tugallangan falsafiy tizimini bayon qiladigan asar nashr etmagan bo‘lsada, uning fikri yangi g‘oyalar paydo bo‘lishi va oldida turgan muammolarni hal etishi davomida rivojlanib borgan. Platon talimotiga ko‘ra, narsalar dunyosi va g‘oyalar dunyosi mavjud. Narsalar dunyosi o‘tkinchi, vaqtincha, ko‘rimsiz, ammo g‘oyalar dunyosi doimiy, o‘zgarmas, chin go‘zal dunyo. Uning fikricha, narsalar g‘oyalar dunyosining soyasi, xira namoyon bo‘lishidir. Platon «Davlat» asarining VII kitobida bu haqida shunday bir taqqoslash orqali o‘z nuqtayi nazarini bayon qiladi.

Qorong‘u g‘or, u g‘orda kishanlangan mahkum kishilar yotishibdi, ular hech qaysi tomonga aylana olmaydilar, shu holda g‘orning kichik bir tuynugidan tushgan so‘nar-so‘nmas yorug‘likdan ushbu tuynuk yonidan qo‘lida narsalari bilan o‘tayotgan shaxslarning soyasinigina kuzatadilar, ammo ko‘rinayotganlar kimlar ekanligini, ularning qo‘lida nimalar borligini aslo bila olmaydilar. Xuddi shunday bu dunyo, narsalar va g‘oyalar dunyosining, toza, pok, doimiy, abadiy go‘zal, so‘nib-so‘nmas, xira soyasidir, deydi Platon. Platon o‘z asarlarida, masalan «Davlat» kitobida qo‘llagan uslubini «dialektik» uslub deydi. Dialektikaga u shunday ta’rif beradi: «Dialektika kishilarni savol-javob bera bilishiga o‘rgatadi». Platoncha, dialektika savol va javob bera olish san’atidir. Uni xususan, nutqda qo‘llash muhim ahamiyatga ega, deydi u. «Adolat», «go‘zallik» va «qaramlilik»ni ifodalash va tashviq etishda dialektikaning favqulodda muhimligini Platon qayd etgan. Platonning dialektikaga oid fikrlari mantiq ilmi rivojiga ham xizmat qildi. «Parmenid» kitobida Platon tushunchalar, umumiylik, shaffof, ayniyat va qarama-qarshilik, ko‘plik va yakkalik kabi masalalarni mistik ta’limoti ruhida ishlab chiqqan hamda shu sababdan dialektika vakili bo‘lib tarixda o‘z nomini qoldirgan.

Platon o‘z kitoblarida, birinchi navbatda, «Davlat» kitobida hokimiyat, uning shakllari, aholisi, tabaqa va sinflar to‘g‘risida ham gapiradi. Axloq-xulq nazariyasida Platon, aql-donolik, erkbotirlik, jasurlik, hissiylik-oqilonalik kishi xatti-harakatida namoyon bo‘ladi, deydi. Adolatlilik esa yuqorida zikr qilingan uch xislat - donolik, botirlik, oqilonalikning uzviy, mutanosib qo‘shilishidan tashkil topadi, deydi Platon. Platon o‘zining «Ideal davlat» utopiyasida jamiyatda uch tabaqa: hokimlar-faylasuflar, harbiylar, dehqon va hunarmandlar bo‘lishini aytadi. Markaziy Osiyo falsafasi tarixida ham Platon talimotining ta’siri katta bo‘lgan. Platon chuqur bilimli hakim sifatida yuksak darajada qadrlangan.[D.A. Po‘latova,G.M. Ro‘zmatova.2018:84-85]

Mashhur yunon donishmandi Arastu aytganiday, “Kimki bilimda ilgarilab, axloqda oqsaydigan bo‘lsa, bilingki u oldinga emas katta tezlik bilan tubanlik sari ketipti”. Axloqning bu yuksak vazifasi nemis klassik falsafasining taniqli namoyandasi I.Kant oldinga surgan “kategorial imperativ” g‘oyasida o‘z ifodasini topgan edi. Dinlarda esa bu imperativ qator dogmatlarda aks ettirilgan edi. (Islom dinida ular “shariat”ning mazmunini tashkil etadi).Ayni zamonda bilimsiz yolg‘iz axloqning o‘zi ham yetarli emas. Axloqli bo‘lish ham muayyan oqillikni taqozo etadi. Bu g‘oya buyuk sufiy mutafakkirimiz Xoja Ahmad Yassaviyning

“Ma’rifatni minbariga minmaguncha,
Shariatni ishlarini bilsa bo‘lmas.

Shariatni ishlarini ado qilmay,
Tariqatni maydonig‘a kirsa bo‘lmas”.

degan hikmatli misralarida juda yaxshi ifodalangan. Platon ushbu misralarni bilim va axloq masalasiga dialektik yondoshuv deb baholagan bo‘lardi. [G. Ruzmatova, R. Karimov, D. Rahimdjanova, R. Bekbayev.2023:497-498].

“Davlat” va “Qonunlar” degan risolalarida Aflotun orzusidagidek polis (shahar-davlat)namunasini yaratdiki, unda tabaqalarga bo‘linganlik tizimi o‘zining quyi tabaqalar faoliyati ustidan jamiyat yuqori tabaqalarining qat’iy nazorati o‘rnatilishi orqali sinchkovlik bilan ishlab chiqilgan edi. Polis tepasida bilimga ega bo‘lgan kishilar, faylasuflar turishi lozim edi. Aflotunning fikricha, demokratiyaning beboshligi tufayli polis halokat yoqasida turibdi, negaki u tabiiy kelib chiqishi jihatidan boshqarishga qobiliyati yo‘q odamlarni boshliq qilib, o‘rnatilgan tartibni buzdi. Bundan chiqish yo‘lini u polis xilidagi davlatlarga xos bo‘lgan dastlabki asoslarni qayta tiklashda ko‘rdi. Aflotun fikricha, oilani jamiyatning boshlang‘ich tashkiloti sifatida yo‘qotish, bolalarni esa umumiy qilish lozim. Davlatning farovonligi uning fuqarolarining qanchalik tarbiya topganliklariga bog‘liqdir. Aflotun bunga shunchalik katta ahamiyat berdiki, muayyan yoshga yetgandan keyin bolalarni ota-onalari ixtiyoridan olib, davlat tarbiyasiga berishni tavsiya etdi.

Aflotunning falsafly-axloqiy qarashlari uning savol-javoblar tarzida yozilgan ko‘p sonli asarlarida berilganki, ulardagi bosh ishtirok etuvchi shaxs uning ustozi Suqrotdir. Aflotun aqidasicha, bizni o‘rab turgan voqei dunyo haqiqiy g‘oyalar dunyosining faqat taxminiy in’ikosidir. G‘oyalar va tushunchalar tabiiy ravishda bizning ongimizga xos bo‘lib, ulardan ajralmasdir. Siymolar (g‘oyalar), Aflotun fikricha, zamon va makondan tashqarida bo‘lib, ularni idrok etib bo‘lmaydi, ammo ularni aql mushohada qila oladi. Aql ikki dunyoni, ya’ni u dunyo va voqei dunyoni bir-biri bilan bog‘laydi. Aflotun o‘z asarlarida aks ettirmagan bilim sohalarini topish juda qiyin. U axloq, siyosat, bilim muammolari, san’at, din,tarix va boshqa sohalar bilan shug‘ullandi. Bu faylasufning Akademiya deb atalgan maktabida o‘qigan shogirdlari Yunonistonda juda ko‘p edi. Ular orasida mashhur faylasuflar Spevsipp, Ksenokrat, Knidlik Yevdoks, Pontiylik Geraklitlar bor edi. Akademiya matematika va astronomiya rivojida, ayniqsa, katta xizmat ko‘rsatdi. Aflotun keyingi davrlarga katta ta’sir o‘tkazdi. Uning his-tuyg‘u dunyosini g‘oyalar dunyosiga qarama-qarshi qo‘ygan qoidasi turli namunaviy nusxalarda qadimgi dunyo, o‘rta asrlar va Yangi zamonning ko‘plab talimotlarida ishtirok etdi. Aflotunning kuchli ta’sirini faqat Yevropadagi falsafagina emas, balki o‘rta asrlardagi arab tilidagi falsafa ham sinab ko‘rdi. [M.Ahmedova.2006:67-68]

Platon falsafasi asosida g‘oyalar yotadi. Uning fikricha narsalar asosida g‘oya yotadi, sezgi qabul qiladigan narsa, ideya dunyosining ko‘lankasidir. Platon fikricha, hayotda bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan g‘oyalar mavjud bo‘lib, bu g‘oyalar o‘zgarmaydi, ya’ni sezgi organlarimizda ifodalangan narsalar paydo bo‘lishi va yo‘qolishi bu doimiy o‘zgaruvchan emasligidir. Eng oliy g‘oya bu xudo to‘g‘risidagi g‘oyadir. Bu narsa idealizm bilan dinning birligini ko‘rsatadi. Platon bilish nazariyasini ham idealistlarcha tushuntirdi. Uning fikricha, bilim-g‘oyalar orqali paydo bo‘ladi, tasavvur narsalar orqali hosil bo‘ladi. Abstrakt tafakkurni sezgilarga bog‘liq bo‘lmagan g‘oyalar dunyosida yashovchi, ruhni “eslash” jarayon natijasi, deb tushuntirdi. Platon bilish bu eslashdir degan g‘oyasini o‘rtaga tashladi. U dialektikani ilohiy bilimning mantiqiy nazariyasi, deb hisoblaydi. Umumiy tushunchaning ahamiyatini ta’kidlashi, kishi tafakkurining faol rolini (idealistik bo‘lsa ham) ishlab chiqishi Platon dialaektikasining ratsional mag‘zini tashkil etadi. Platon “ideal davlat ta’limotini ma’qullab, uni uch tabaqaga:

1) davlatni idora qiluvchi faylasuflar, dono;
2) davlatni ichki va tashqi dushmanlardan asrovchi qo‘riqchi askarlar-jasoratli;
3) jismoniy mehnat bilan shug‘ullanuvchi dehqonlar, hunarmandlar itoatkorlarga bo‘ladi. [S.Sherboboyeva,M.Sadinov.2024:175-176]

Platon insoniyat tafakkuri tarixida chuqur iz qoldirgan ulug‘ mutafakkirlardan biridir. Uning falsafiy qarashlari, xususan, g‘oyalar nazariyasi, adolatli davlat haqidagi ta’limoti va bilishning dialektik usuli bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Platon tomonidan asos solingan Plato‘s Academy ilm-fan va ta’lim taraqqiyotida muhim bosqich bo‘lib xizmat qilgan. Shuningdek, uning shogirdi Aristotel orqali bu g‘oyalar yanada rivojlanib, keyingi davr falsafasiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Hatto yangi davr faylasufi Immanuel Kant ham Platon merosidan ilhomlangan holda inson tafakkuri va bilish jarayonlarini chuqur o‘rgangan.

Xulosa qilib aytganda, Platonning falsafiy merosi nafaqat o‘z davri, balki keyingi asrlar uchun ham bebaho ilmiy-ma’naviy manba bo‘lib qolmoqda. Uning qarashlari bugungi kunda ham jamiyat, davlat, qonun va inson tafakkurini anglashda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. D.A. Po‘latova, G.M. Ro‘zmatova. G‘arb falsafasi tarixi. –Toshkent: ”Fan va texnologiya” nashriyoti, 2018. 85-86.

2. G. Ruzmatova, R. Karimov, D. Rahimdjanova, R. Bekbayev. Sharq va G‘arb falsafasi tarixi. – Toshkent: “Fan va ta’lim” nashriyoti, 2023. 497-498.

3. M. Ahmedova. Falsafa. –Toshkent: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2006. 67-68.

4. S. Sherboboyeva, M. Sadinov. Ta’limda raqamli texnalogiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari. – Toshkent: “Fan va ta’lim” nashriyoti, 2024. 175-176.

NORBO‘TABEK DAVRIDA MARKAZIY HOKIMIYATNING MUSTAHKAMLANISHI

Yusupov Hamidbek Sultanovich
UrDPI “Tarix” kafedrasi mudiri, dotsent v.b.
+99893-753-40-56
hamidyusupov753@gmail.com
Kenjayeva Gulmira Muzaffar Qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
2-kurs 242-guruh tarix ta’limi
yo‘nalishi talabasi
+998 91 927 11 23
gulmirakenjayeva2006@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qo‘qon xonligida Norbo‘tabek hukmronligi davrida markaziy hokimiyatning mustahkamlanish jarayoni yoritiladi. Unda xonlik hududida siyosiy tarqoqlikka barham berish, markaziy boshqaruvni kuchaytirish hamda mahalliy beklar va amaldorlar ustidan nazoratni kuchaytirish masalalari tahlil qilinadi. Norbo‘tabek tomonidan olib borilgan siyosat natijasida davlat boshqaruvida tartib o‘rnatilib, ichki barqarorlik ta’minlangani ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, uning harbiy va ma’muriy islohotlari orqali xonlik hududining yaxlitligi mustahkamlangani va markaziy hokimiyat mavqei oshgani haqida xulosa qilinadi.

Abstract: This article analyzes the process of strengthening central authority during the reign of Norbutabek in the Kokand Khanate. It examines efforts to eliminate political fragmentation, reinforce centralized governance, and increase control over local beks and officials. The study highlights how Norbutabek’s policies contributed to establishing internal stability and order within the state. Additionally, it explores the role of his military and administrative reforms in consolidating territorial integrity and enhancing the power of the central government. The article concludes that the strengthening of central authority during this period had a positive impact on the overall stability and development of the Kokand Khanate.

Аннотация: В данной статье рассматривается процесс укрепления центральной власти в период правления Норбутабека в Кокандском ханстве. Анализируются меры по

устранению политической раздробленности, усилению централизованного управления, а также ужесточению контроля над местными беками и должностными лицами. Показано, что политика Норбутабека способствовала установлению внутренней стабильности и порядка в государстве. Кроме того, освещается роль его военных и административных реформ в укреплении территориальной целостности и повышении авторитета центральной власти. В заключение делается вывод о том, что усиление центральной власти в этот период оказало положительное влияние на общее развитие и стабильность Кокандского ханства.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, Norbo‘tabek, markaziy hokimiyat, davlat boshqaruvi, siyosiy barqarorlik, ma’muriy islohotlar, harbiy islohotlar, ichki siyosat, hududiy yaxlitlik, beklar nazorati.

Keywords: Kokand Khanate, Norbutabek, central authority, state governance, political stability, administrative reforms, military reforms, internal policy, territorial integrity, control over local beks.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Норбутабек, центральная власть, государственное управление, политическая стабильность, административные реформы, военные реформы, внутренняя политика, территориальная целостность, контроль над беками.

1762-yilda hokimiyat tepasiga kelgan Norbo‘tabiy Qo‘qon xonligida alohida iz qoldirgan. Shu tariqa mamlakat chegaralarini mustahkamlab olgach, Norbo‘tabiy yana e’tiborini mamlakat xo‘jalik sohasiga qaratadi. Norbo‘tabiy davrida mamlakat xo‘jaligi shu qadar rivojlanadiki, mamlakatda mo‘l-ko‘lchilik bo‘ladi. Natijada xonlikda texnika ekinlari ham ekilishi yo‘lga qo‘yildi. Buning natijasida to‘qimachilik va u bilan bog‘liq kasb-hunarlar ham taraqqiy etadi.Surunkasiga bir necha yil davom etgan arzonchilik shu darajaga yetganki, bozordan oz miqdorda mahsulot xarid qilish imkoni bo‘lmay qoldi. Ya’ni, masalan, bir pulga o‘nta non olish imkoni bo‘lgan. Kichik bir ro‘zg‘or uchun o‘nta non olish isrof hisoblangan. (O‘sha davrlarda pul tizimi quyidagicha bo‘lgan: 1 tillo – 21 tanga; 1 tanga – 4 miri; 1 miri – 2 pul. U davrdagi pulni boshqa davlatlar puli bilan qiyoslash imkoniyati yo‘q. XIX asrning o‘rtalariga kelib, Qo‘qonning bir tillosi Rossiyaning 3 so‘m 80 tiyin kumush puliga, 1 tanga esa 20 kumush tiyiniga to‘g‘ri kelgan).Bozordagi bunday “maroqli” mushkullik yanada maydaroq pul birligini joriy etish zaruratini kun tartibiga qo‘ydi. Norbo‘tabiy moliya sohasidagi amaldorlar bilan bamaslahat, “Qorafulus” deb nomlangan mayda chaqa pul zarb etishga farmon berdi. Ikki qora fulus muomalada bir pulga tenglashtirilgan. U davlat birligini mustahkamlabgina qolmasdan, xonlik tarixida birinchi marotaba mustaqil ravishda tanga zarb ettirdi.1776–1777-yillarda Norbo‘tabiy birinchi mustaqil tangasini zarb ettirgan. Uning zarb ettirgan falsi shu qadar katta qiymatga ega bo‘lganki, bir falsga bitta qo‘y berilgan. Garchi bu tanga qo‘shnilarning bu kabi tangalaridan sifati, tarkibi jihatidan ancha past bo‘lsa-da, xonlikning real suvereniteti uchun qo‘yilgan katta qadam edi.

Tanga sifatining past bo‘lishi va tarkibi Qo‘qon xonligidagi iqtisodning hali u qadar rivojlanmaganligidan darak beradi.Mamlakat iqtisodining rivojlanishi, ayni paytda, qo‘shni mamlakatlardagi iqtisodiy inqiroz sabab u mamlakatlardan ko‘plab aholining vodiy hududiga ko‘chib kelishiga olib kelgan. Masalan, Qorategin, Badaxshon, Mastchoh, Yettisuv, Oloy, Qoshg‘ar, Buxoro tomondan odamlar yakka tartibda va karvon bo‘lib ko‘chib kela boshladilar. Ularga xalq tomonidan ham, hokimiyat tomonidan ham qarshilik bo‘lmagan. Ko‘chib keluvchilar uchun sug‘oriladigan va bahorikor yerlar, yaylovlar ajratib berildi.Boshqa hududlardan ko‘chib keluvchilarning ko‘payishi natijasida vodiy hududida xalqlar va qabilalar nomi bilan ataluvchi manzilgohlar paydo bo‘lgan. Masalan, Turkman, Qoshg‘ar, Urganji, Nayman kabi qishloqlar shular jumlasidandir.

Xiva xonligi, qalmoqlar va qozoq xonliklari tomonidan ta’qibga uchrab, vatanlaridan mahrum bo‘lgan qoraqalpoq xalqining bir qismi ham Norbo‘tabiy davrlarida vodiydan panoh

topdi.Norbo‘tabiy O‘ratepa masalasini ijobiy hal etgach, mamlakat hududini vorislariga taqsimlab beradi. Katta o‘g‘li Madaminbekni Marg‘ilon, o‘rtancha o‘g‘li Olimbekni To‘raqo‘rg‘on hokimligiga tayinlaydi. Xo‘jand hokimligini esa eshon Xonxo‘jaga topshiradi. Lekin katta o‘g‘li Madaminbek uzoq vaqt yashamagan. U Marg‘ilonda 8 yil davomida hokimlik qilgan. Kasallikka chalinib, 1797-yil 28 yoshida vafot etadi [Akbarov,R.X.,2015:16-17].

1770-yilda Qo‘qon taxtiga Abdurahmonbiyning o‘g‘li Norbo‘tabiy (1770–1801 yillar) o‘tiradi. Norbo‘tabiy markaziy hokimiyatni mustahkamlashda, bo‘ysunmas hokimlar qarshiligini bostirishda nisbatan muvaffaqiyat qozonadi. U Chust va Namangandagi g‘alayonlarni bostirgandan so‘ng, bu shaharlarga o‘z odamlarini hokim etib tayinlaydi.Norbo‘tabiy bir qancha urinishlardan so‘ng Andijon, O‘sh, Xo‘jand va yaqin atrofdagi qo‘shni hududlarni bosib oladi. U 1799-yilda Toshkentni ham bosib olishga harakat qiladi, ammo uning yuborgan qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchraydi [Ешов,Б.,2012:308].

Norbo‘tabek (1763–1798). Norbo‘tabiy taxtga kelganida o‘n to‘rt yoshda edi. Lekin ko‘p o‘tmay u mohir davlat arbobi bo‘lib yetishdi. Norbo‘tabiy hukmronligi davrida isyonkor hokimlarning qarshiligi sindirilib, markaziy hokimiyat mustahkamlandi. Iqtisodni mustahkamlash maqsadida o‘tkazilgan pul islohoti yaxshi natija berdi. Qishloq xo‘jaligiga katta e’tibor berilib, ekin maydonlari kengaytirildi, sug‘orish inshootlari qurildi, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlandi.Norbo‘tabiy davrida Chust, Namangan kabi yirik shaharlarda qo‘zg‘olonlar bostirilgan, Xo‘jand to‘liq zabt etilgan. Norbo‘tabiy davri tarix solnomalarida mahsulotlarning arzonligi, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi bilan qayd etiladi [Kuzikulov I. 2014:17].

Norbo‘tabiy hukmronligishshg birinchi yiliga Yef-removning sayohati to‘g‘ri keladi. 1774-yilda qirg‘izlar uni asirga olib, Buxoroga sotib yuboradilar. 1782-yilda u Rossiyaga Hindiston va Angliya orqali qaytib keladi. Uning yo‘lda yozgan xotiralariga (Десятилетнее Странствование) ko‘ra, Norbo‘tabiyning mustaqil xonligi Xitoy tomonidan tan olingan. Norbo‘tabiy Xitoy bilan ittifoqda, Buxoro bilan dushmanlarcha munosabatda bo‘lgan. Uning uzoq davom etgan hukmronlik davrida Farg‘ona vodiysida sug‘oriladigan inshootlar va sug‘orish uchun mo‘ljallangan yerlar ko‘paytiriladi. Savdo-sotiq, hunarmandchilik shaharlarni ravnaqi oshadi, xususan, Qo‘qonning mavqeyi mustahkamlanadi. Qo‘qon tarixchilari Norbo‘tabiy hukmronlik qilgan davrda mahsulotlarning arzonligi va savdogarlar uchun qulay sharoitlar yaratilganligini hikoya qiladilar. Savdo-sotiq va xo‘jalik faoliyati bilan osoyishta, bamaylihotir shug‘ullanish imkonini bilan ta’minlovchi arzonchilik va idora qilish usulini Sharq solnomachilari mamlakatning tinchlik, xotirjamligida birinchi darajali, juda muhim ko‘rsatkich deb biladilar [Бобобеков Х. 1996:25].

Qo‘qonlik tarixchi Mulla Olim Maxdum Xoji Qo‘qon xoni Norbo‘tabiyning hukmronligini shunday ta’riflaydi: “Uning davrida g‘am-tashvish va g‘am-g‘ussa bo‘lmagan, ochlik va qimmatlik bo‘lmagan. O‘sha xon davrida pul tizimi muomalaga kiritildi, hech kim omborlardan don sotib olmadi, chunki u bekorga berilgan edi. Bunday arzon va osoyishta hayotni eshitgan qo‘shni viloyatlarning ko‘plab xalqlari Farg‘onaning obod va tinch bo‘lishiga sabab bo‘lgan Xo‘qandga ko‘cha boshladilar”Tarixchi Mahmud Hakim Yayfoniy shunday yozgan edi: “...hamma boy va teng, har bir xonadon donga to‘la va g‘allani tekinga berishdan boshqa chora yo‘q edi. Tangaga qo‘y sotib olish mumkin bo‘lgan va bu tanga Norbo‘taxon tomonidan muomalaga chiqarilgan va muomalaga kiritilgan. Har tomondan ko‘chmanchilar kelib, bu yerga to‘planishdi” [uzpedia.uz].

Xulosa: Norbo‘tabiy hukmronligi davrida Qo‘qon xonligida markaziy hokimiyat sezilarli darajada mustahkamlandi. Ichki isyonlar bostirilib, davlat boshqaruvida barqarorlik ta’minlandi. Iqtisodiy sohada amalga oshirilgan islohotlar, xususan pul tizimini tartibga solish, qishloq xo‘jaligi va sug‘orish inshootlarining rivojlanishi xonlik xo‘jaligining yuksalishiga xizmat qildi. Natijada savdo-sotiq va hunarmandchilik taraqqiy etib, Farg‘ona vodiysi iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududga aylandi. Umuman olganda, Norbo‘tabiy davri Qo‘qon xonligining siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlanish bosqichi sifatida tarixda muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Akbarov R. X. (2015). Qo‘qon xonligi Tarixi. – Farg‘ona:16-17 b.
2. Эшов Б. (2012). Ўзбекистон давлатчилиги ва бошкаруви тарихи.-Тошкент:308 б.
3. Kuzikulov I. (2014).Qo‘qon xonligi Tarixi. –Namangan” nashiriyot:-17 b.
4. Бобобеков Х. (1996).Кўкон тарихи. –Тошкент:”Фан” нашриёти:25 б.
5. uzpedia.uz

TURKISTON O‘LKASI JADIDCHILIK HARAKATI NAMOYANDALARI ULARNING MILLIY UYG‘ONISHDA, O‘ZLIKNI ANGLASHDA TUTGAN O‘RNI

Yusupov Hamidbek Sultanovich
UrDPI “Tarix” kafedrasi mudiri, dotsent v.b.
+99893-753-40-56
hamidyusupov753@gmail.com
Yuldosheva Gulsanam Aminboy qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
2- kurs 242-guruh tarix ta’limi yo‘nalisi
+99897 357 82 50
gulsanamyuldoshova73@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada Turkiston o‘lkasida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakati, uning yetakchi namoyandalari hamda ularning milliy uyg‘onish va o‘zlikni anglash jarayonidagi o‘rni kompleks tarzda tahlil etiladi. Jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma’rifiy asoslari, xususan, yangi usul maktablari tashkil etilishi, matbuot va adabiyot orqali ilgari surilgan g‘oyalar jadidlarning jamiyatni modernizatsiya qilish, milliy tafakkurni shakllantirish, mustaqillik g‘oyalarini rivojlantirishdagi xizmatlari tarixiy manbalar asosida ochib beriladi. Shuningdek, ularning faoliyati Turkiston xalqlarida milliy o‘zlikni anglash, ma’naviy uyg‘onish va ijtimoiy faollikni kuchaytirishda muhim omil bo‘lganligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari jadidchilik harakatining nafaqat o‘z davri, balki bugungi kun ijtimoiy-madaniy taraqqiyotidagi ahamiyatini ham ko‘rsatib beradi.

Abstract: This scientific article comprehensively analyzes the Jadid movement that emerged in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries, its leading representatives, and their role in the processes of national awakening and self-awareness. The socio-political and cultural-educational foundations of the Jadid movement are examined, particularly the establishment of new-method schools, and the ideas promoted through press and literature. Based on historical sources, the article reveals the contributions of the Jadids to the modernization of society, the formation of national thinking, and the development of ideas of independence. It also substantiates that their activities played an important role in strengthening national identity, spiritual awakening, and social activism among the peoples of Turkestan. The research findings demonstrate the significance of the Jadid movement not only in its own time but also in the socio-cultural development of the present day.

Аннотация: В данной научной статье комплексно анализируется джадидское движение, сформировавшееся в Туркестане в конце XIX – начале XX века, его ведущие представители, а также их роль в процессах национального пробуждения и самосознания. Рассматриваются социально-политические и культурно-просветительские основы джадидского движения, в частности создание школ нового типа, а также идеи, продвигаемые через прессу и литературу. На основе исторических источников раскрывается вклад джадидов в модернизацию общества, формиров ание национального мышления и развитие идей независимости. Также обосновывается, что их деятельность стала важным фактором в укреплении национальной идентичности, духовного пробуждения и социальной активности народов Туркестана. Результаты исследования

показывают значимость джадидского движения не только в свою эпоху, но и в современном социально-культурном развитии.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, Turkiston, milliy uyg‘onish, milliy o‘zlikni anglash, jamiyatni modernizatsiya qilish, yangi usul maktablari, ma’rifat, matbuot va adabiyot, mustaqillik g‘oyalari, ma’naviy rivojlanish, ijtimoiy faollik.

Keywords: Jadidism, Turkestan, national awakening, national identity, modernization of society, new-method schools, enlightenment, press and literature, ideas of independence, spiritual development, social activity.

Ключевые слова: Джадидизм, Туркестан, национальное пробуждение, национальное самосознание, модернизация общества, новые методы обучения, джадидские школы, просвещение, печать и литература, идеи независимости, духовное развитие, социальная активность.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadid taraqqiyparvarlik harakati ko‘p asrlik o‘zbek xalqi tarixida muhim o‘rin egallaydi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo‘jaev, Obidjon Mahmudov, Fitrat, Cho‘lpon, Saidnosir Mirjalilov va boshqalar mahalliy xalqni milliy istiqlol bayrog‘i ostida birlashtirish va hokimiyatni qo‘lga olib, milliy o‘zbek davlatini barpo etish yo‘lidagi ilk qadamni amalga oshirganlar. Ular mavjud tarixiy sharoitdan foydalanib, “Turon”, “Imdodiya” singari ma’rifiy jamiyatlar hamda “Sho‘roi islom”, “Turk adam markaziyat” kabi milliy siyosiy tashkilotlarni tuzdilar.

Taraqqiyparvarlar xuddi shu davrda xalq va mamlakat taqdiriga aloqador muhim masalalar bilan shug‘ullanib, xalqning yumuq ko‘zlarini ochishga, uni erk, hurriyat va mustaqillik singari buyuk tarixiy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga intildilar. Ular millatni mustamlakachilik kishanlarini parchalab tashlashi uchun kurashga da’vat etdilar. Jadidlar bu yo‘lda xalq maorifini taraqqiyotning eng ishonchli quroli sifatida birlamchi darajaga ko‘tardilar. Turkistonda oliy ta’lim muassasalarining yo‘qligi tufayli jadid taraqqiyparvarlari yoshlarni chet ellarda o‘qitish, ayniqsa, Yevropa ilm-fani yutuqlari bilan tanishtirish masalasiga alohida e’tibor qaratganlar.1909-yil 12-may kuni dastlab Toshkentda tuzilgan Turkiston jadidlarining “Jamiyati xayriya” tashkiloti talabalarni chet ellarda o‘qitishga rahbarlik qildi. Uning ko‘magida yoshlar Ichki Rossiyaning Peterburg, Saratov, Qozon, Ufa, Orenburg shaharlaridagi oliy maktab va madrasalariga, shuningdek, Istanbul, Qohira kabi xorijiy shaharlardagi dorilfununlarga o‘qishga yuborila boshlandi.1909-yil 18-iyulda Buxoro shahrida tuzilgan jadidlarning “Tarbiyai atfol” jamiyati shu yilning o‘zida Fitrat, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘ja o‘g‘li, Ato Xo‘ja, Mazhar Burxonov kabi ko‘pgina yoshlarni Istanbulga o‘qishga yo‘llagan edi. Buxorodan chet elga tahsil olish uchun yuboriladigan talabalar soni 1911-yil 15 nafarga, 1912-yil 30 nafarga yetkazilgan. Keyinchalik shunday talabalar orasidan Fitrat, G‘ozi Olim Yunusov, Xolid Said, Eson afandi Musaev kabi yozuvchi olimlar, Mustafo Cho‘qaev, Ubaydulla Xo‘jaev, Norbo‘tabekov kabi yetuk huquqshunoslar yetishib chiqdilar.

Turkistonda sovet tuzumi o‘rnatilgach, 1918-yil 21- aprelda Toshkentning yangi shahar qismida A.V. Popov rahbarligida Turkiston davlat universiteti ochildi. Bu oliy ta’lim dargohining pedagogik jamoasi ham, talabalari ham asosan yevropalik millatlar vakillaridan iborat edi. Mahalliy millatlar farzandlari uchun 1918-yil 12-mayda Toshkentning eski shahar qismida Munavvar qori Abdurashidxonov rahbarligida Turkiston Musulmon xalq dorulfununi ochildi. Samarqandda Mahmudxo‘ja Behbudiy ham mazkur dorulfunun sho‘basini ochishga kirishdi. Biroq, bolshevik hukumati tomonidan ruxsat berilmadi. Sovetlar o‘z hokimiyatini mustahkamlab borishi bilan 1920-yildayoq Turkiston xalq dorulfununi ham yopildi [Ирзаев,Б.,2016:3-4]

Rossiya imperiyasidagi milliy pedagogik tarixining eng yorqin sahifalari jadidchilarning ta’lim sohasida olib borgan islohotlari bilan bog‘liq. XIX asr oxirida boshlangan ushbu islohotning nazariyotchisi ham amaliyotchisi Ismoil Gasprinskiy edi. Jadidchilikning o‘zi paydo bo‘lishi ham mana shu islohot bilan chambarchas bog‘liq. Ta’lim sohasida islohot nim uchun

zarur bo‘lib qoldi? Nima uchun jadidchilik harakati vakillari o‘z e’tiborlarini birinchi navbatda maktabga qaratdilar? Gasprinskiy islohot haqida gapirar ekan, musulmon jamiyatini muntazam bir shaklga olib kelish, uni zamonaviylashtirish va zamonga muvofiq o‘zgarishlarga tayyorlashni nazarda tutadi.

“Millatning shiddatli ehtiyoji maktab va maorif. Uning kelajagi maktab va maorifga bog‘liq: Hokim millatning mahkum bo‘lishi, mahkum millatning yo‘q bo‘lib ketishi maktabsizlikdan”, – deya yozadi Gasprinskiy. Bu masalani u birinchi marta rasmiy ravishda 1881-yili o‘zining “Rossiya musulmonligi” asarida ko‘targan edi.

Gasprinskiy turk-musulmonlar milliy maktab islohotiga bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilsalar, tez orada boshqa mutaraqqiy millatlar qatorida bo‘lishiga ishonadi.”Rossiya musulmonlarning zamon bilan hamohang ketishlari faqat maorif islohoti bilangina amalga oshishi mumkin. Zamon bizni kutib turmaydi, o‘z yo‘lida ketaveradi. Biz esa shoshilmog‘imiz kerak... Bu kunda musulmonlar ...o‘qish va o‘qitish yo‘liga bel bog‘lasalar buyuk ajdodlarimiz barpo qilgan davlatlardan ham foydaliroq, sharafliroq bir “maorif davlati” qura olad ilar. Bu davlatning hukmdorlari va g‘oziylari “milliy muallimlar”, yo‘lboshchilari esa ...usuli tadris mutaxassislari bo‘ladilar”.

Gasprinskiyning hisob-kitoblariga qaraganda, 1881-yili Rossiyada 16-million musulmon bor edi. Ularning qo‘l ostidagi 16-ming boshlang‘ich maktab va 214-madrasa yarim million bola tahsil olgan. Xo‘sh, bu maktablarda tahsil qoniqarlimidi? Yo‘q, o‘quvchilar besh yilda ham besh satr yozish yoki o‘qishni eplay olmas edilar. Maktablar rasmiy diniy hisoblanib, shariat idoralarining nazorati ostida bo‘lgan. Aslida esa bu maktablarni hech kim nazorat ham, taftish ham qilmas edi. Lekin omma fikrini harakatga keltirilsa, maktab ishiga jalb etilsa, bir qancha ishlarni amalga oshirish mumkinligini anglagan Gasprinskiy butun kuchini shu ishga tashladi va islohot qilish uchun barchani da’vat qila boshladi [Абдирашидов 3. 2008:12-13].

Turkiston jadidlarini birlashtirishda “O‘rta Osiyo jadidlarining otasi” deb tan olingan Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875-1919)ning xizmati katta bo‘ldi. U 1875-yilning 19-yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida tug‘ilgan. Dastlab Samarqand, so‘ngra Buxoro madrasalarida tahsil olib, imom-xatib, qozi, keyin muftiy darajasiga ko‘tarildi. Behbudiy O‘rta Osiyo jadidchilik harakatining asoschisi va yo‘lboshchisi edi. Turkistonda ma’rifatparvarlik harakatining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan shaxs hisoblanadi. Behbudiyning tashabbusi bilan o‘z otasi sharafiga “Behbudiya kutubxonasi” deb atalgan kutubxona tashkil qilingan.

Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931) – Turkiston o‘lkasida ozodlik, millat kelajagi uchun kurashgan ma’rifatparvar siyosiy arbob, jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri. 1904-yildan boshlab o‘lkadagi ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy harakatlarning faol ishtirokchisi. U jadid maktablari ochilishining tashabbuskori va amaliyotchisi, milliy gazeta va jurnallar asoschisi, muharriri hamda jadid teatri targ‘ibotchisi bo‘lgan. Munavvarqori maktablar uchun “Adibi avval”, “Adibi soniy”, “Yer yuzi” kabi darsliklarni yaratdi.

Dastlabki paytlarda madaniy-ma’rifiy, keyinchalik siyosiy-ijtimoiy xususiyat kasb etgan islohotchilik harakati faol ishtirokchilaridan biri Abdulla Avloniy 1878-yil Toshkent shahrida hunarmandlar oilasida tug‘ildi. U maktab va madrasada ta’lim olib, o‘z zamonining ma’rifatli va chuqur bilim sohibiga aylandi. Abdulla Avloniy o‘lkada ta’lim, matbuot, teatr sohalarining rivojlanishiga katta hissa qo‘shib, 1907-yil “Shuhrat” gazetasiga asos soldi.

O‘zi tashkil qilgan yangi usul maktabi uchun “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yoxud axloq” kabi darsliklarni yaratdi. Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy kabi boshqa milliy taraqqiyparvarlar ham ma’rifatparvarlik faoliyatini olib borib, yangi maktablar, xayriya jamiyatlari, kutubxona va kitob do‘konlari ochdilar. Turkiston jadidchilik harakatining namoyandalari ma’rifatparvar kishilar edi.Ma’rifatparvarlar keng ma’noda bilim tarqatuvchi kishilar hisoblanadi. Siyosiy ma’noda ma’rifatparvarlik xalqni ozodlikka olib chiqish va milliy davlatchilik g‘oyalarini ilgari surish bilan ifodalanadi. Turkiston ma’rifatparvarlari jaholat, bilimsizlik, madaniyatsizlik, mutaassiblik, diniy aqidaparastlikni inson azob-

uqubatlarining asl sabablari deya talqin etdilar. Ular podsho yakkahukmronligi (absolyutizm)ga qarshi kurashdilar, siyosiy erkinlik va inson huquqlarini yoqlab chiqdilar. Turli mamlakatlarda ma’rifatchilik harakatlari o‘ziga xos, milliy xususiyatlarga ega bo‘lgan, ammo ularning mushtarak jihatlari ham mavjud edi [tarix-kitob.uz].

Tariximizning so‘nggi yuz yildan ortiqroq davrida xalqimizning eng katta armoni bo‘lib kelgan bugungi istiqlol kurtagi dastlab mana shu jadidlar ko‘ksida nish urib yetilgan edi.XX asr o‘zbek maorifi va madaniyati, qolaversa, bugungi mustaqillik tafakkurimiz, ehtimolki, shu jadidlar oldida burchlidir. “Usuli jadid”, “usuli savtiya” nomlari bilan shuhrat topgan yangi maktabni Turkistonda shular tashkil qildilar. Shular birinchi bo‘lib zamonaviy oliy maktab g‘oyasini ilgari surdilar, ishlab chiqarish, hunar va jamiyatlar, shirkatlar, yoshlarni uyushtirib, ular yordamida qanchadan-qancha ishlarni taraqqiy qilgan Yevropa mamlakatlariga ishga yuborishga muvaffaq bo‘ldilar. O‘zbek teatrining birinchi qaldirg‘ochi, nashr matbuotini boshlab bergan ham shulardir.Jadidlar o‘z hisoblaridan maktablar ochib, yosh avlodni istiqlolga tayyorladilar, she’r va maqolalar, sahna asarlari orqali milliy ongni shakllantirdilar, milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini singdirishga urindilar (Rossiya qonunlari imkon bergan darajada). Turkiston musulmonlarining sha’nini sharafini himoya qildilar, inqilob yillarida esa mustaqillik bayrog‘ini baland ko‘tardilar.(Mahmudxo‘ja Behbudiy mana shu fidoyilar orasida mumtoz bir o‘rin egallaydi). U mana shu Turkiston jadidchilik harakatining boshchisi. Uning hayoti va ijodiy faoliyati haqida 20-yillarda mahalliy matbuotda Sadriddin Ayniy, Hoji Muin ibn Shukrullo, Laziz Azizoda kabi zamondoshlari tomonidan bir qator maqola, xotiralar e’lon qilingan. Keyingi yillarda, xususan, mustaqillikka erishilgandan so‘ng jadidlar faoliyatini o‘rganishga harakat kuchaydi. Behbudiy ham qayta nashr etila boshladi. Shu munosabat bilan 20 -yillar adabiyotshunosligi materiallariga ehtiyoj o‘sib bordi. Jumladan, Behbudiy tarjimai holini yoritishda Hoji Muinning 1922–23 yillarda yozib qoldirgan “Mehnatkashlar tovushi” (1922), “Zarafshon” (1923) gazetalarida chop etgan maqolalari muhim ahamiyatga ega. Behbudiy haqida 70-yillardan bugungi kungacha e’lon qilib kelinayotgan Solih Qosimov, Ahmad Aliyev, Naim Karimov, Sirojiddin Ahmad, Sherali Turdiyev va bugungi yosh tadqiqotchilar Xalim Said, Normurod Avazov, Zebo A’xorova ishlarining barchasida mana shu Hoji Muin ma’lumotlari asos qilib olingan [Махмудхужа Б. 1999:5-6-7].

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan e’tiboran mahalliy aholi o‘rtasida G‘arb tillariga, xususan, rus tiliga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirib yubordi. “Usuli savtiya” metodiga asoslangan, zamon talablariga javob beradigan jadid maktablari hamda rus-tuzem maktablari o‘lkaning faqat katta-katta shaharlaridagina emas, shu jumladan, yirikroq qishloqlarida ham ochila boshladi. Zamon talablarini yaxshi tushungan ilg‘or fikrli kishilar o‘z farzandlarini bunday maktablarga bera boshladilar. 1902-yilda To‘raqo‘rg‘on qishlog‘ida ham bir rus-tuzem maktabi ochiladi va maktabga homiylik qilish xalq qozisi Is’hoqxon to‘ra Ibratga topshiriladi.Rus tili bilan bir qatorda o‘nga yaqin Sharq va G‘arb tillarini ancha mukammal bilgan Is’hoqxon Ibrat bu masalada o‘z xalqiga yordam qo‘lini cho‘zdi. U olti tildagi: arabcha, forscha, hindcha, turkcha, sartcha (o‘zbekcha) va ruscha so‘zlarni o‘z ichiga olgan “Lug‘ati sitta al-sina” nomli lug‘at kitobini yaratdi. Mutafakkir mazkur asarini yaratar ekan, birinchi navbatda, rus tiliga qiziquvchi o‘zbeklarni ko‘zda tutdi. Bu hol kitobning titul varag‘iga bitilgan so‘zlardanoq ko‘zga tashlanadi. Muallif aholining asosiy qismi – kirill yozuvini bilmaydigan o‘zbeklarga qulay bo‘lsin uchun ruscha so‘zlarni ham arab yozuvi bilan beradi. Ma’lumki, rus va Yevropa so‘zlarining talaffuzi nuqtayi nazaridan ularni arab imlosida ifodalash ancha murakkab ish, lekin Is’hoqxon bu murakkablikni ancha muvaffaqiyatli hal qildi. Olimning ushbu asari XIX asr 90-yillarining o‘rtalarida, uning chet el safaridan qaytib kelishi bilanoq yozib yakunlangan bo‘lsa-da, chor ma’murlari tomonidan mahalliy mualliflar asarlari nashriga qarshi o‘rnatilgan qattiq nazorat, ta’qib tufayli asar ancha kechikib, 1901-yilda bosmadan chiqdi [Dolimov U. 2022:21-22].

Turkiston o‘lkasida shakllangan jadidchilik harakati o‘z davrining eng muhim ijtimoiy - madaniy hodisalaridan biri sifatida tarixda chuqur iz qoldirdi. Jadid namoyandalari xalqni jaholat

va qoloqlikdan chiqarish, zamonaviy bilim va tafakkurni shakllantirish orqali milliy uyg‘onish jarayoniga kuchli turtki berdilar. Ular ta’lim tizimini isloh qilish, matbuotni rivojlantirish, milliy til va madaniyatni yuksaltirish orqali jamiyatda yangi dunyoqarashni qaror toptirishga erishdilar.Shu bilan birga, jadidlar o‘zlikni anglash, milliy g‘urur va mustaqillik g‘oyalarini targ‘ib etishda ham beqiyos xizmat qildilar. Ularning faoliyati natijasida Turkiston xalqlarida milliy ong, siyosiy faollik va ijtimoiy mas’uliyat sezilarli darajada oshdi. Garchi jadidchilik harakati turli siyosiy to‘siqlar va bosimlarga duch kelgan bo‘lsa-da, uning ilg‘or g‘oyalari keyingi avlodlar uchun mustahkam ma’naviy poydevor vazifasini o‘tadi.

Demak, jadidchilik harakati namoyandalari nafaqat o‘z davrining islohotchilari, balki bugungi kun milliy taraqqiyotining ham asoschilaridan biri sifatida e’tirof etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ирзаев Б. (2016).Туркистон жадидларининг “кўмак” ташкилоти. –Тошкент: “Тошкент ислом университети нашриёт”. 3-4 б.
2. Абдирашидов З. (2008). Исмоил Гаспринский ва Туркистонда Жадидчилик. –Тошкент: 12-13 б.
3. tarix-kitob.uz
4. Махмудхужа Б. (1999). Танланган асарлар. –Тошкент: “Маънавият” нашриёт: 5-6-7 б.
5. Dolimov U. (2022). Is’hoqxon to‘ra Ibrat. –Toshkent:”Yoshlar Nashiriyot uyi”: -21-22 b.

BUYUK IPAK YO‘LINING VUJUDGA KELISHI VA TARIXIY AHAMIYATI

Djabborova Adolatxon Kazakbayevna
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+99897-511-60-10
djabborovaadolatxon@gmail.com
Qo‘ziboyev Maqsad Donyor o‘g‘li
UrDPI 2-bosqich Tarix yo‘nalishi
+998940724749
Maqsadqoziboyev93@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada Buyuk Ipak yo‘lining vujudga kelishi, uning tarixiy rivojlanishi va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, Chjan Syanning O‘rta Osiyoga qilgan safarlari va Ferdinand Rixtgofen tomonidan “Ipak yo‘li” atamasining ilmiy muomalaga kiritilishi tahlil qilingan. Buyuk Ipak yo‘li Sharq va G‘arb o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishida muhim o‘rin egallagan.

Аннотация: В данной научной статье рассматривается возникновение Великого шелкового пути, его историческое развитие и значение. Также анализируются путешествия Чжан Цяня в Центральную Азию и введение термина «Шёлковый путь» немецким учёным Фердинандом Рихтгофеном. Великий шелковый путь сыграл важную роль в развитии экономических и культурных связей между Востоком и Западом.

Annotation: This scientific article discusses the origin, historical development, and significance of the Great Silk Road. It also analyzes Zhang Qian’s expeditions to Central Asia and the introduction of the term “Silk Road” by the German scholar Ferdinand von Richthofen. The Great Silk Road played an important role in the development of economic and cultural relations between the East and the West.

Kalit so‘zlar: Buyuk Ipak yo‘li, Chjan Syan, Xan imperiyasi, savdo yo‘li, Sharq va G‘arb, karvon yo‘li, Ferdinand Rixtgofen, madaniy almashinuv, xalqaro savdo.

Ключевые слова: Великий шелковый путь, Чжан Цянь, империя Хань, торговый путь, Восток и Запад, караванный путь, Фердинанд Рихтгофен, культурный обмен, международная торговля.

Keywords: Great Silk Road, Zhang Qian, Han Empire, trade route, East and West, caravan route, Ferdinand Richthofen, cultural exchange, international trade.

Buyuk Ipak yo‘li jahon tarixida Sharq va G‘arb sivilizatsiyalarini bog‘lagan eng muhim qit’alararo savdo yo‘li hisoblanadi. U nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va siyosiy aloqalarning rivojlanishiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatgan.Shu sababli Buyuk Ipak yo‘li insoniyat tarixidagi eng muhim tarixiy yo‘llardan biri sifatida o‘rganiladi. Tarixiy savdo yo‘llari orasida eng mashhurlaridan biri Buyuk Ipak yo‘li bo‘lib, u qit’alararo aloqalarni ta’minlagan asosiy yo‘l hisoblanadi. Buyuk ipak yo‘li -Qadimda va o‘rta asrlarda sharq va g‘arb mamlakatlarini ilk bor o‘zaro bog‘lagan qit'alararo karvon yo‘li [1]. Bu ta’rif Buyuk Ipak yo‘lining nafaqat oddiy savdo yo‘li, balki katta geografik hududlarni birlashtirgan tarixiy aloqa tizimi ekanini ko‘rsatadi. Buyuk Ipak yo‘lining shakllanishi qadimgi davrlarda xalqaro savdo aloqalarining kuchayishi bilan bog‘liq. Tadqiqotchilar fikrlariga qaraganda mil avv III asr oxiri va II asrlarda xalqaro ahamiyatga va aniq yo‘nalishga ega bo‘lgan savdo tranzit yo‘li shakllana boshlaydi. Buyuk Ipak yo‘lining shakllanishi ko‘pincha tarixiy shaxslar faoliyati bilan bog‘lanadi. Ulardan eng muhimlaridan biri Xan imperiyasi diplomati hisoblangan Chjan Syandir. Ushbu yo‘lning vujudga kelishi Xan imperiyasi elchisi chjan syan sababchidir .chjan syan Xitoy diplomati va sayyohi bo‘lib ,Xitoy uchun uzoq uzoq davrlar davomida yopiq bo‘lgan O‘rta Osiyoga birinchi marta borib ushbu mintaqadagi yo‘llarni mamlakat va xalqlar haqida malumot toplab kelgan birinchi davlat elchisidir [2]. Chjan Syanning safarlari natijasida Xitoy va O‘rta Osiyo o‘rtasidagi aloqalar mustahkamlanib, keyinchalik Buyuk Ipak yo‘lining kengayishiga zamin yaratildi.

Buyuk Ipak yo‘li orqali katta miqdorda tovar almashinuvi amalga oshirilgan bo‘lib, bu uning iqtisodiy ahamiyatini oshirgan. Buyuk ipak yo‘li orqali Xitoydan ipak chinni idishlar choy va boshqa mahsulotlar chet mamlakatlariga chiqarilgan .Bu yo‘l orqali O‘rta Osiyodan Xitoyga turli xil gazlamalar qo‘y terisi qurol qimmatli toshlar otlar olib borilgan [3]. Bu savdo aloqalari nafaqat iqtisodiy foyda, balki xalqlar o‘rtasida madaniy almashinuvni ham kuchaytirgan.

“Ipak yo‘li” atamasining kelib chiqishi uning eng mashhur mahsuloti bilan bog‘liq holda shakllangan. Buyuk ipak yo‘li atamasi ushbu yo‘ldan tashilgan qimmatbaho tavar Xitoy ipaki bilan bog‘liq. Ipak mahsuloti bu yo‘lning asosiy eksport tovari bo‘lgani uchun, u butun yo‘l nomiga aylangan. Tarixiy-geografik obyektlarning nomlanishi va ilmiy asosda o‘rganilishi keyingi davr tadqiqotchilarining izlanishlari natijasida shakllanadi.

Bu yo‘l XIX asrning ikkinchi yarmida(1877) nemis olimi Perdinand Paul Vilgelm Rixtgofen tomonidan tastlabki marta ipak yo‘li degan nom oldi va keyinchalik butun dunyo tadqiqotchilari tomonidan Buyuk ipak yo‘li deb e’tirof etildi [4]. Rixtgofenning ilmiy yondashuvi Buyuk Ipak yo‘lini tarixiy-geografik tadqiqotlarning muhim obyektlaridan biriga aylantirib, uning xalqaro ilm-fanda keng o‘rganilishiga asos bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda Buyuk Ipak yo‘li insoniyat tarixida juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan qit’alararo savdo va madaniy aloqa tizimi hisoblanadi. U qadimgi va o‘rta asrlar davomida Sharq va G‘arb sivilizatsiyalarini bir-biri bilan bog‘lab, turli xalqlar o‘rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalarning rivojlanishiga xizmat qilgan. Bu yo‘l orqali faqatgina tovarlar emas, balki g‘oyalar, diniy qarashlar, ilmiy bilimlar va madaniy an’analar ham almashib turgan. Buyuk Ipak yo‘lining shakllanishida Xitoy diplomati va sayyohi Chjan Syanning O‘rta Osiyoga qilgan safarlari muhim tarixiy bosqich bo‘lib xizmat qilgan. Uning to‘plagan ma’lumotlari Sharq va G‘arb o‘rtasidagi aloqalarni kengaytirishga asos bo‘ldi va keyinchalik bu yo‘lning yanada rivojlanishiga turtki berdi. Shuningdek, XIX asrning ikkinchi yarmida nemis olimi Ferdinand Paul Vilgelm Rixtgofen tomonidan ushbu yo‘lga ilmiy asosda “Ipak yo‘li” nomining berilishi uning tarixiy-geografik ahamiyatini yanada oshirdi. Bu atama keyinchalik butun dunyo olimlari tomonidan qabul qilinib, Buyuk Ipak yo‘li sifatida keng ilmiy muomalaga kiritildi. Umuman olganda, Buyuk Ipak yo‘li nafaqat iqtisodiy savdo yo‘li, balki turli sivilizatsiyalarni birlashtirgan muhim madaniy ko‘prik bo‘lib, jahon tarixida global aloqalarning ilk shakllanishiga katta hissa

qo‘shgan. Uning tarixiy ahamiyati bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan va u insoniyat taraqqiyotining muhim bosqichlaridan biri sifatida o‘rganilib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Milliy Enksklopediyasi 1 jild.Toshkent 2005.814-bet
2. Buyuk ipak yo‘li A.Xo‘jayev.Toshkent 2007.146-bet
3. Qadimgi,davr[1qism] B.Boymenov, U.SHoimov, F.Bozorboyev, F.Sultonov, Sh. Yodgorov ,Toshkent 2006.149-150 bet
4. O‘zbekiston tarixi -R.H.Murtozoyev.Toshkent 2005.96- bet

MUHAMMAD MUSO AL-XORAZMIY HAYOTI VA FAOLIYATI

Djabbarova Adolat Kazaqboyevna
UrDPI “Tarix” kafedrasi Katta o‘qituvchisi
+99897-511-60-10
adolatjabborova@gmail.com
Quronboyeva Dilrabo Erkinboy qizi
UrDPI Tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
+99899-219-09-31
quronboyevadilrabo17@gmail.com

Annotatsiya: Al-Xorazmiy IX asrda yashab ijod qilgan bo‘lib, matematika, astronomiya, geografiya va boshqa fanlar sohasida muhim kashfiyotlar qilgan. Xususan, uning algebra faniga asos solganligi, “Al-jabr va al-muqobala” asari orqali tenglamalarni yechish usullarini ilmiy asosda bayon etgani alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, olim hind raqamlarini rivojlantirib, hozirgi o‘nlik sanoq tizimining keng tarqalishiga sabab bo‘lgan. Maqolada al-Xorazmiyning ilmiy merosi, uning Yevropa ilm-faniga ta’siri hamda bugungi kunda tutgan o‘rni tahlil qilinadi.

Аннотация: Аль-Хорезми жил и творил в IX веке и внёс значительный вклад в такие области, как математика, астрономия и география. Особое внимание уделяется его роли как основателя алгебры, а также его труду «Аль-джабр ва аль-мукабала», в котором были научно обоснованы методы решения уравнений. Кроме того, учёный способствовал распространению индийской системы счисления, что стало основой современной десятичной системы. В работе также анализируется влияние научного наследия аль-Хорезми на развитие европейской науки и его значение в современном мире.

Annotation: Al-Khwarizmi lived and worked in the 9th century and made significant contributions to mathematics, astronomy, and geography. Special attention is given to his role as the founder of algebra, particularly through his work “Al-Jabr wa al-Muqabala,” in which he systematically explained methods for solving equations. In addition, the scholar played a key role in the development and spread of the Hindu-Arabic numeral system, which became the foundation of the modern decimal system. The paper also analyzes the impact of al-Khwarizmi’s scientific legacy on European science and highlights his importance in the modern world.

Kalit so‘zlar: Muhammad Muso al-Xorazmiy, algebra, “Al-jabr va al-muqobala”, tenglamalar, matematika, algoritm, o‘nlik sanoq tizimi, astronomiya, geografiya, ilmiy meros, o‘rta asrlar ilmi, Sharq allomalari.

Ключевые слова: Мухаммад Муса аль-Хорезми, алгебра, «Аль-джабр ва аль-мукабала», уравнения, математика, алгоритм, десятичная система счисления, астрономия, география, научное наследие, средневековая наука, учёные Востока.

Keywords: Muhammad Musa al-Khwarizmi, algebra, “Al-Jabr wa al-Muqabala”, equations, mathematics, algorithm, decimal numeral system, astronomy, geography, scientific heritage, medieval science, Eastern scholars.

IX-XII asrlarda insoniyat sivilizatsiyasiga o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shgan O‘rta Osiyolik buyuk mutafakkirlardan biri Muhammad Muso al- Xorazmiy (783-850) dir. Hozirgi

zamon yirik Fan tarixi tadqiqotchisi D.Sarton o‘zining “Fan tarixiga kirish” nomli Kitobida al-Xorazmiyning matematika fanlari taraqqiyotidagi Hurmatiga baho bera turib, uni “o‘z davrning eng buyuk matematigi va Agar boshqa sharoitlarnihisobga olinsa, butun davrlarning eng ulug‘ Matematigi deb atagan”. Al-Xorazmiy dunyo faniga juda katta hissa Qo‘shgan vatandoshimiz hisoblanadi. U algebra fanining asoschisidir. “Algebra” so‘zi esa, uning “Al-kitob al-muxtasar fil-hisob al-jabr va Al-muqobala” (algebraga oid) asarining nomidan olingan “al-jabr” ning lotincha yozilishidir. Uning arifmetikaga oid risolasi hozir biz foydalanadigan o‘nlik qatorlar tizimi hind raqamlariga asoslangan bo‘lib, keyinchalik butun Evropa va dunyoga tarqaldi. Al-Xorazmiyning geografiyaga oid asari keyingi davrlarda Bir qancha geografik asarlarning yaratilishiga zamin bo‘lgan. Uning “Ziji” (astronomiyaga oid) asari Sharqda ham, Evropada ham astronomik bilimlarining rivojlanishiga yo‘l ochib bergan.

Muso al-Xorazmiyning: 1) “Al jabr va al muqobala hisobi haqida kitob” (algebraga oid); 2) “Hind hisobi haqida kitob” (arifmetikaga oid); 3) “Kitob surat al-arz” (geografiyaga oid); 4) “ziji” (astronomiyaga oid); 5) “Usturlob bilaan ishlash haqida Kitob”, 6) “Usturlob yasash haqida kitob”, 7) “Usturlob yordamida Azimutni aniqlash haqida”, 8) “Kitob ar-ruhoma”, 9) “Kitob at-ta’rix”, 10) “Yahudiylarining taqvimi va bayramlarini aniqlash haqida risola”. Asarlari u yashagan feodal tuzumining amaliy talablariga javob sifatida vujudga kelgan. [B.Namazov. 2022:4-5]

Manbalarda Xorazmiyning ismiga yana al-Majusiy va al-Qutrubbuliy degan atamalar ham qo‘shib aytiladi. Bularning birinchisi Olim Xorazmning asli mahalliy aholisidan, yani otashparastlar (arabcha – «majus» – otashparast degani) oilasidan, balki shu Otashparastlik dinining kohinlari oilasidan kelib chiqqanligini, shu bilan birga olimning o‘zi yoki otasi majusiy bo‘lib, ular islomni keyin qabul qilganligini ko‘rsatadi. Xorazmda majusiylar islomdan keyin Ham uzoq muddat o‘z diniy urf-odatlarini saqlab kelgan. Bu haqda Beruniy o‘zining «Osori boqiya» asarida guvohlik beradi. Keltirilgan Ismlarning ikkinchisi, Xorazmiy mo‘ysafidlik yillarini Bag‘dod yaqinida Dajla bo‘yidagi al-Qutrubbul dahasida o‘tkazganligini ko‘rsatadi. Odatda arablar biror kishining xarakterli xususiyatlari, hunarlari, sevimli odatlari yoki yashash joylariga qarab, unga bir necha xil ism – “nisbatlar” beradilar. Xorazmiyning al-Kutrubbuliy ismi ham shu tariqa paydo bo‘lgan.

Xalifa al-Ma’mun davrida Bag‘dodda Markaziy Osiyo va Xurosondan kelgan bir guruh yirik olimlar ijod etgan. Ular orasida Xorazmiy bilan bir qatorda Marvdan Yahyo ibn Abu Mansur, al-Farg‘oniy, Habash al-Marvaziy, Xolid ibn Abdumalik al-Marvarrudiy, Forobdan Abul Abbos al-Javhariy va boshqa olimlar bor edi. Bag‘dodda al-Ma’mun otasi tomonidan asos solingan ilmiy markaz – “Bayt ul-hikma” faoliyatini har tomonlama takomillashtirib, unga yirik davlat muassasasi maqomini berib, avvaliga tarjimonlik faoliyatini keng ko‘lamda rivojlantirdi. Vizantiya, Hindistondan ko‘plab kitoblar keltirilib, “Bayt ul-hikma”ning faoliyat doirasi birmuncha kengaytiriladi, uning qoshida ikkita yirik rasadxona:

– birinchisi 828 yidda Bag‘dodning ash-Shammosiya mahallasida

– ikkinchisi Damashq yaqinidagi Kasiyun tog‘ida 831-yilda barpo etiladi. Ikkala rasadxonaning ham faoliyatini Markaziy Osiyo va Xurosondan kelgan olimlar boshqaradi. Xorazmiy bu ilmiy markazning mudiri sifatida uning faoliyatini kuzatib bordi [N. A. Jumayeva.2022:19-20].

Xorazmiygacha Rim raqamlari bilan matematik amallarni bajarish nihoyatda qiyin edi. U o‘nlik sanoq sistemasini joriy etib, nol raqamini qo‘shib, insoniyatni son-sanoqsiz murakkablik va chalkashliklardan ozod qildi. Hisoblashda inqilobiy o‘zga rish yasadi. Mutafakkirning algebra fani va tenglamalarni yechish usullari haqidagi nazariyasi, trigonometrik hisob-kitoblari keyinchalik hozirgi zamon fanlarining ajralmas qismi hisoblangan differensial va integral hisoblash sistemasi shakllanishiga asos bo‘lgan. Xorazmiy chiziqli ikki noma’lumli tenglamalarni Muhammad Xorazmiy yechish usullarini, kvadrat tenglamalarni yechishning 6 bosqichli ketma - ket tartibini ishlab chiqqan. Trigonometriya faniga tangens, kotangens, sekans va kosekans

funksiyalarini kiritgan. Xorazmiy algebrasi yangi davr ilm-fan inqilobining asosi-ni tashkil etgan klassik mexanikada va umuman yangi davr fan taraqqiyotining barcha sohalarida matematik poydevor bo‘lib xizmat qilgan. Butun dunyoni zabt etish sari yo‘l olgan ispan kemalari, Kolumb va Magellan ham o‘z murakkab sayohatlarini Xorazmiyning matematikasi tufayli amalga oshirgan. Mutafakkirning hisoblash tartibi haqidagi algoritmik yo‘l-yo‘riqlari esa bugungi kunda zamonaviy elektron hisoblash texnikasining mantiqiy o‘zagi bo‘lib xizmat qilmoqda. Xorazmiy yirik ilmiy tadqiqotlar tashkilotchisi hamdir. U Marvdaligida hukmdorlar topshirig‘iga muvofiq kitob yig‘ish uchun uchta ilmiy ekspeditsiya uyushtirgan. Birinchi ekspeditsiya G‘arbiy Hindistonga, ikkinchisi – Rum(Vizantiya)ga yuborilgan bo‘lib, uning maqsadi Efes shahri yaqinidagi g‘or bilan bog‘liq “As’hobi Kahf” rivoyatiga aniqlik kiritish bo‘lgan. Uchinchi ekspeditsiyasi Xazoriyaga, Volganing quyi oqimida joylashgan o‘lkaga uyushtirilgan. Xorazmiy bu ilmiy ekspeditsiyalarning hammasini o‘zi boshqargan. “Bayt ul-hikma”da ham geografik kartalar chizish uchun turli jug‘rofiy ekspeditsiyalar tashkil etgan.[A. Boboyev. 2022:9-11]

Ma’rifiy qarashlari va g‘oyalari: – bilimlarni izchil va mantiqiy bayon etish;

– Ko‘rgazmali va savol-javob asosida bilim berish;

– Malaka va ko‘nikmalarni shakllantirish;

– Bilimlarni sinash metodlaridan foydalanishni maslahat berdi.

Uning fikriga ko‘ra: «Sezgi» orqali bilish – bu qisman bilish bo‘lsa, mantiqiy bayon orqali bilish esa haqiqiy bilishning muhim tomonini namoyon etadi. Al-Xorazmiy sinov-kuzatish va sinov-usullarini olib kirish orqali bilish nazariyasiga asos soldi. Xorazmiyning arifmetik risolasi hind raqamlariga asoslangan o‘nlik pozitsion hisoblash tizimining Yevropada, qolaversa, butun dunyoga tarqalishida buyuk ahamiyat kasb etadi. Yevropaga hind raqamlari arablar orqali o‘tganligi uchun ular «arab raqamlari» deb ataladi va hozir ham shunday atalib kelinmoqda. Yevropaliklar uzoq vaqtgacha hind raqamlariga asoslangan hisob tizimini «algorizm» deb atab keldilar. Faqat XVI asr o‘rtalaridagina bu nom «arifmetika» iborasi bilan almashtirildi. Shundan keyin to hozirgi kungacha «algorizm» yoki «algoritm» deganda har qanday muntazam hisoblash jarayoni tushuniladigan bo‘ldi. Bu ibora bilan al-Xorazmiyning nomi fanga abadiy kirib qoldi [G. Niyozov, Q. Ahmedov, Q. Tojiboyev. 2010:9]

Xulosa qilib aytganda, al-Xorazmiy Yevropa va Sharqda falakiyot va matematika sohasida yangi davr ochdi. U ilmiy bilim, ta’lim usullari va ilm-fanga qo‘shgan ulkan hissasi bilan insonni aqliy kamolga yetkazishda, ta’lim-tarbiyada o‘z o‘rniga ega. Sanoq tizimiga asos soldi va nolni yaratdi, fanga ulkan hissa qo‘shdi.Al-Xorazmiy faqat matematik emas, balki astronomiya va geografiya sohalarida ham yirik tadqiqotlar olib borgan. U yaratgan ilmiy usullar va kashfiyotlar Sharq va G‘arb ilm-fani rivojiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Al-Xorazmiy ilm-fan tarixida o‘chmas iz qoldirgan, uning asarlari bugungi zamonaviy matematika va texnologiyalarning shakllanishiga poydevor bo‘lib xizmat qilgan buyuk allomadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. B. Namozov.Sharq allomalarning ilmiy ma’naviy merosi. – Buxoro. “Durdona”. 2022. 4-5

2. N. A. Jumayeva. Sharq allomalarining ilmiy merosi o‘quv qo‘llanma. –Buxoro. “Durdona”. 2020. 19-20.

3. A. Boboyev. Muhammad Muso al-Xorazmiy. 2022. 9-11.

4. G. Niyozov, Q. Ahmedov, Q. Tojiboyev. Sharq allomalari va ma’rifatparvar adiblarining barkamol avlod tarbiyasi oid ma’naviy-axloqiy qarashlari. – Toshkent: NMIU. 2010:9.

XORAZM DAVLATCHILIGIDA ABULG‘OZIY BAHODIRXONNING TUTGAN O‘RNI

Djabbarova Adolatxon Kazakbayevna
UrDPI Tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975116010
Rajapova Ruxshona Baxtibay qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi.
+998777952277

Annotatsiya: Abulg‘oziy Bahodirxon davri XVII asrda Xiva xonligi tarixida muhim o‘rin tutadi. U davlatni mustahkamlash bilan birga tarixnavislikni ham rivojlantirgan. Uning “ Shajarayi turk” va “Shajarayi tarokima” asarlari turkey xalqlar tarixini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Аннототация: Период Абулгази Бахадур-хана в XVII веке занимает важное в истории Хивинского ханства. Он укреплял государственное управление и развивал историческую науку. Его труды «Шаджара-йи тюрк» и«Шаджара-йи таракима» являются ценными источниками по истории тюркских народов.

Abstract: The period of Abulghazi Bahadur Khan in the 17th century holds an important place in the history of the Khiva Khanate. He strengthened state governance and contributed to the development of historiography. His works Shajara-i Turk and Shajara-i Tarakima are valuable sources on the history of Turkic peoples.

Kalit so‘zlar: Abulg‘oziy Bahodirxon, Xiva xonligi, XVII asr, davlat boshqaruvi, tarixnavislik, “Shajarayi turk”, “Shajarayi tarokima”, turkey xalqlar tarixi, o‘zbek va turkman xalqlari, siyosiy barqarorlik.

Ключевые слова: Абулгази Бахадур-хан, Хивинское ханство, XVII век, государственное управление, историография, «Шаджара-йи тюрк», «Шаджара-йи таракима», история тюркских народов, узбекский и туркменский народы, политическая стабильность.

Keywords: Abulghazi Bahadur Khan, Khiva Khanate, 17th century, state governance, historiography, Shajara-i Turk, Shajara-i Tarakima, history of Turkic peoples, Uzbek and Turkmen peoples, political stability.

1505-yilda Xorazmni Shayboniyxon bosib oldi. Eron shohi Ismoil Safaviy Shayboniyxonni mag‘lub etgach Xorazm Eron davlatiga qaram bo‘lib qoldi. Biroq qizilbosh eroniylar hukmronligi uzoq davom etmadi. Bir yil o‘tar-o‘tmas 1511-yilda Xorazm o‘zbek xonlari hukmronligida o‘z mustaqilligini tiklab oladi. Xorazm aholisi orasida eroniylarga qarshi qo‘zg‘alon uyushtiriladi. Ular dashtiqipchoqlik Berka Sultonning o‘g‘li Elbarsni chaqiradilar. Dashtiqipchoqlik Elbarsxon 1511-yilda taxtga ko‘tariladi. Shundan so‘ng Eron askarlari Xiva, Xozarasp va Qiyotni tashlab chiqib ketadilar. Ana shu tariqa 1512-yil Elbarsxon boshchiligida Xiva xonligiga asos solinadi. Elbarsxon 1518-yilda vafot etgandan keyin so‘ng xonlar tez-tez almashib turadigan bo‘lib qoladi [R. Shamsutdinov, Sh. Karimov, U. O‘ktamjon. 2010].

1602-yilda Xiva xonligi taxtiga Arab Muhammodxon ko‘tariladi. Arab Muhammadxon hukmronligining dastlabki yillari toj-u taxt uchun kurash davom etdi.

1643-yilda Orol o‘zbeklari Abulg‘ozini xon qilib ko‘tardilar. Ammo Xorazmning barcha hududlarini bir vaqtda birlashtirish imkoni bo‘lmadi. Chunki Isfandiyorxondan qolgan o‘g‘illari Yushan va Ashraf sultonlarga berilgan yerlar Buxoro xoni Nodir Muhammad ta’sirida edi. Shu bois Abulg‘ozi bir necha bor Xiva ustiga yurib, bo‘ysunmagan odamlarni qirdi. Xiva qal’asi yaqinida Buxoro xonining nevarasi Qosim sulton qo‘shinlari bilan bo‘lgan jangda Abulg‘ozi lashkarlarti jasorat ko‘rsatib, g‘alaba qozondilar.

Qosim Sulton boshliq buxoroliklarning Xiva ostonasidagi mag‘lubiyatidan xabar topgan Nodir Muhammad 1644-yilda Xorazmga Yoqub Tavsat ismli amaldorni yubordi, ammo u ham

yengildi. Shu orada Buxoro beklari Nodir Muhammadni taxtdan ag‘darib, o‘rniga o‘g‘li Abdulazizni ko‘tardilar.

1644-yilda Abulg‘ozi Xivaga kelib, xon taxtiga rasman chiqdi. Xon barcha turkmanlarning gunohini o‘tgani va ularning o‘z yerlariga qaytib kelishlari mumkinligi haqida xabar tarqatdi. Ammo uning qarorgohiga 2 mingga yaqin turkmanlar yig‘ilgach, ularni qirib tashlash va o‘g‘il-qizlarni asir olib, Xivaga jo‘natishni buyurdi.

Xorazm vohasidagi turkmanlarni tor-mor keltirganidan keyin Abulg‘ozi 1646-yilda Tajan vohasidagi turkmanlarni ustiga byurish qildi. Ularni ham jazolab, ko‘plarini o‘lja qilib olib qaytdi. Keyinchalik, Tajandan qochgan va Xivaga borgan turkmanlarni Qizil Arvotninng janubi-sharqiy tarafidagi Bomibaurma degan joyda to‘planganini eshitgan Abulg‘ozi yana qo‘shin to‘pladi. Turkmanlar bola-chaqalarini Qoraqusti degan yerga jo‘natib, o‘zlari toshdan qal’a qurib, Bomibaurmada jang qilishga tayyor turdilar. Turkmanlar harchand urinmasinlar to‘qnashuvda ham xon qo‘shinlari g‘alaba qildi.

Akademik B.Ahmedov: “Abulg‘ozi hammasi bo‘lib 21 yil atrofida xonlik masnadida o‘tirdi. Lekin boshqa hukmdorlarga o‘xshab huzur-halovat ko‘rmadi. Umri ko‘proq urush-talashlarda o‘tdi”, deb yozgandi. Darhaqiqat, Abulg‘ozi butun umrini taxt uchun kurash va jang-u jadallarga bag‘ishlagan fotih desa, mubolag‘a bo‘lmas. Ammo u davlat arbobi sifatida ham juda qobiliyati inson edi.

Bunyodkorlik ishlari bilan shug‘ullangan Abulg‘ozi tarixchi va tabib olim sifatida o‘zidan bebaho meros qoldirdi. Taxminan 1657-yilda Abulg‘ozi tabobatga oid “Manafi’ ul-inson” (“Insonga foydali narsalar”) nomli asar yozdi. Kitob 4 qism va 21 bobdan iborat bo‘lib, uning muallifi “Illatga iloj qilmoqni mo‘tabar kitoblardan jam qilib, ul illatlarni bayon etib, so‘ngra chorasini bayon qildim. Shoyadkim, dardlaridan xalos bo‘lg‘aylar”, - deb yozgandi.

1658-1661-yillarda Abulg‘ozi “Shajarai tarokima” (“Turkmanlar shajarasi”) nomli bir kitob, 1663-1664-yillarda “Shajarai turk va mo‘g‘ul” nomli yana bir tarixiy asarni yozgan.”Shajarai turk” asarida Abulg‘ozi o‘zining ulug‘ hukmdorlar avlodidan ekanligi va Xorazmning xon unvonidagi haqiqiy hukmdor ekanligini isbotlashga harakat qilib, o‘z ismiga Chingiziy, al-Xorazmiy kabi taxalluslarni qo‘shib yozishga intilgan.[O.Masharipov, A.Masharipov,2020].

Abulg‘oziy Bahodirxon haqida umumiy va kengroq xulosa shuni ko‘rsatadiki, u Markaziy Osiyo tarixida siyosiy yetakchilik va ilmiy-ma’rifiy faoliyatni bir shaxs timsolida mujassam etgan noyob arboblardan biridir. U Xiva xonligi taxtida o‘tirgan davrida davlatni mustahkamlash, ichki nizolarni kamaytirish va markazlashgan boshqaruvni yo‘lga qo‘yishga intilgan. Bu esa mamlakatda nisbiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qilgan.Abulgoziy Bahodirxonning eng buyuk xizmatlaridan biri – tarixnavislik faoliyatidir. U yaratgan “Shajarayi turk” va “Shajarayi tarokima” asarlari turkiy xalqlarning kelib chiqishi, nasl-nasab daraxti, tarixiy jarayonlari va etnik shakllanishini o‘rganishda beqiyos ahamiyatga ega. Ushbu asarlar faqatgina tarixiy manb a bo‘lib qolmay, balki turkiy xalqlarning o‘zligini anglashida muhim g‘oyaviy asos vazifasini bajargan. Ayniqsa, asarlarning sodda, xalqchil tilda yozilgani ularni keng omma uchun tushunarli qilgan.Shuningdek, Abulg‘oziy Bahodirxon ilm-fan va ma’rifatni qadrlagan hukmdor sifatida ajralib turadi. U tarixni faqat hukmdorlar faoliyati orqali emas, balki xalq hayoti, urf-odatlari va an’analari bilan bog‘liq holda yoritgan. Bu esa uning asarlarini bugungi zamonaviy tarixshunoslik talablariga yaqinlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, Abulg‘oziy Bahodirxon - nafaqat Xiva xonligi tarixida, balki butun turkiy dunyo tarixida chuqur iz qoldirgan shaxsdir. Uning siyosiy faoliyati davlat boshqaruvi tajribasini boyitgan bo‘lsa, ilmiy-adabiy merosi turkiy xalqlarning tarixiy xotirasini asrab-avaylashda muhim o‘rin tutadi. Shu bois, u tarixchi, adib va davlat arbobi sifatida bugungi kunda ham yuksak e’tirofga loyiqdir[E.Qurbonov,M.Hafizova,2023].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R.Shamsutdinov, Shodi Karimov, U.O‘ktamjon, “Vatan tarixi”(XVI-XX asr boshlari). “Sharq” nashriyoti Toshkent-2010.

2. O.Masharipov, A.Masharipov, “Xorazmnoma” 10-kitob, Toshkent-2020.
3. E.Qurbonov, M.Hafizova, “O‘zbekiston tarixi” (Xorazm tarixi) 11-jild Toshkent “O‘zbekiston”-2023.

AL-XORAZMIY XORAZM FAXRI

Djabborova Adolat Kazaqboyevna
UrDPI tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+99897-511-60-10
adolatjabborova@gmail.com
Raximboyeva Sarvinoz Shavkat qizi
UrDPI tarix yo‘nalishi 2-bosqich
+99888-054-85-83
sarvinozraximboyeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola IX asrning buyuk mutafakkiri, matematika, astronomiya va geografiya fanlarining fundamental asoschilaridan biri bo‘lgan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning hayoti va ilmiy merosiga bag‘ishlangan. Maqolada uning “Kitob al-jabr val-muqobala” asari orqali algebra faniga asos solishi, “Hisob al-hind” risolasi bilan hind raqamlari (shu jumladan nol) va o‘nlik sanoq tizimini Yevropaga yoyishdagi xizmatlari yoritilgan. Shuningdek, uning astronomik jadvallari va “Yer surati kitobi” kabi geografik asarlari Sharq va G‘arb sivilizatsiyalari rivojidagi o‘rni tahlil qilingan.

Аннотация: Данная статья посвящена жизни и научному наследию великого мыслителя IX века, одного из фундаментальных основоположников математики, астрономии и географии Мухаммада ибн Мусы аль-Хорезми. В статье освещаются его основы алгебры в труде “Китаб аль-джабр валь-мукабала,” а также его заслуги в распространении индийских цифр (включая ноль) и десятичной системы счисления в Европе благодаря трактату “Хисоб аль-хинд.” Также анализируется роль его астрономических таблиц и географических произведений, таких как “Книга изображения Земли,” в развитии восточной и западной цивилизаций.

Annotation: This article is dedicated to the life and scientific heritage of Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi, a great thinker of the 9th century and one of the fundamental founders of mathematics, astronomy, and geography. The article highlights his contributions to the foundation of algebra through his work “Kitab al-jabr wal-muqabala,” and to the dissemination of Indian numerals (including zero) and the decimal numeral system in Europe through his treatise “Hisob al-hind.” The role of his astronomical tables and geographical works, such as the “Book of the Picture of the Earth,” in the development of Eastern and Western civilizations is also analyzed.

Kalit so‘zlar: Xorazmiy, Xorazm, O‘zbekiston tarixi, islom sivilizatsiyasi, jahon ilm-fani, raqamli texnologiyalar, Uyg‘onish.

Ключевые слова: Хорезми, Хорезм, история Узбекистана, исламская цивилизация, мировая наука, цифровые технологии, Возрождение.

Keywords:. Khorezmi, Khorezm, history of Uzbekistan, Islamic civilization, world science, digital technologies, Renaissance.

O‘zining daho kashfiyotlari bilan dunyo ilm-faniga bebaho hissa qo‘shgan olim – Muhammad al-Xorazmiydir. Yoshligi bilan bog‘liq ma’lumotlar saqlanib qolmagan. Biroq, 800 yillarning boshlarida Xurosonning Bog‘doddagi hokimi - Ma’mun ibn Xorun ar-Rashidning saroyiga taklif qilinganligini inobatga olgan holda, u ona yurti Xorazmda ta’lim olib, yigirma yoshlaridayoq mashhur olim bo‘lib ulgurgan. 813 yilda Ma’mun xaliflik tojini egallaydi va Marvda atrofiga yig‘ilgan olimlar bilan birga Bog‘dodga ko‘chib o‘tadi. Fanning yirik ishqivozi Ma’mun ilm-fan tarixida “Bog‘dod akademiyasi” deb nomlanmish “Bayt al-hikma”ga (“Donolik

uyi”) asos soladi. Muhammad al-Xorazmiy umrining oxirigacha ushbu ilmiy markaz boshqaruvchisi bo‘lgan. Bu yerda Markaziy Osiyo mamlakatlaridan kelgan arab Sharqining ko‘plab olimlari ham faoliyat ko‘rsatgan. Ular uchun qadimiy qo‘lyozmalarga boy kutubxona hamda maxsus qurilgan observatoriya xizmat ko‘rsatgan. Muhammad al-Xorazmiy 20 dan ziyod ilmiy asarlar muallifi bo‘lgan, ulardan 7 tasi bizning davrimizgacha saqlanib qolgan. Jumladan:”Fi xisab al-Xind” (arab tilidagi “Hindcha hisob haqida kitob”) – o‘nlik pozitsion hisoblash tizimini ifodalovchi va nol belgisi bor, to‘qqizta raqamni bayon etuvchi asar.”Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala”. (Arab tilida yozilgan “Al-jabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob”) - muallif tomonidan algebra fan sifatida ko‘rilib, “Algebra” deb nom olgan kitob.Ziji al-Xorazmiy (arab tilida yozilgan (“Zij”) “Astronomik jadval”) - sinuslarning trigonometrik funksiyalari keltirilgan kichik nazariy bo‘lim va jadvallardan tashkil topgan asar. “Kitob surat al-arz” (arab tilida yozilgan “Yer surati kitobi”) - O‘rta asrlarda ilk bor odamzod yashayotgan yer sayyorasining sharqiy yarmi, undagi mamlakatlar, Tinch okeani (Baxr al-muzallam) hamda sayyoramiz xaritasi keltirilgan geografik risola. Muhammad al-Xorazmiy matematika, astronomiya va geografiya fanlariga, ular orqali sivilizatsiya rivojiga umumiy qo‘shgan muhim hissasi:1. O‘nlik pozitsion hisobni ifodalovchi, nol belgisi bor to‘qqizta raqamni bayon etuvchi sanoq tizimiga asos solgan; 2. Fan sifatida Algebrani yaratdi va unga shu nomni berdi; 3. Ovrupa adabiyotida “Algoritm” deya nom olgan aniq va tushunarli qoidalar orqali ilmiy va ta’limiy asarlarning yangi usulini ishlab chiqdi va ularni yo‘lga qo‘ydi. Lotin tilida “algoritm” talaffuzi uning ismi - al-Xorazmiyga tenglashadi.

Mazkur - algoritm tushunchasi butun zamonaviy raqamli axborot va kompyuter texnologiyalari tushunchasi asosini tashkil qiladi. Aynan ushbu usul orqali Muhammal al-Xorazmiy asarlarining bayoni keng ommaga tarqalgan. Yuqorida keltirilgan xizmatlari bilan bir qatorda, hozirgi kunda ma’lum bo‘lishicha, u qutb nuqtalaridan foydalangan. Muhammad al-Xorazmiyning (“Ziji”) Astronomik kitobida Quyosh, Oy, beshta sayyora, matematik jo‘g‘rofiya masalalari, trigonometriya, Quyosh va Oyning tutilishi kabilar ko‘rib chiqilgan. 1126-yil kitob lotin tiliga, 1914-yili nemis, 1962-yili ingliz tiliga tarjima qilingan. 5. Muhammad al-Xorazmiyning jo‘g‘rofiya asarlarida yerning o‘sha vaqtlardagi ma’lum joylari bayon qilingan. Asarda joylar aniq xarita, u yerdagi daryo, dengiz va okeanlari, soni 2402 ga yetuvchi muhim aholi soni bilan keltirilgan. Bu - O‘rta asrlarda yozilgan arab tilidagi ilk jo‘g‘rofiy asar bo‘lgan. Mazkur iqlim nazariyasi aytarli darajada jo‘g‘rofiya rivojida muhim o‘rin tutgan Muhammad al-Xorazmiyning matematika va umuman, sivilizatsiya rivojidagi hissasi e’tirofga olingan, “algoritm”ga muhrlangan uning ismi va asarlaridan biridagi “algoritm” atamasi Sharq olimlari orasida u yagonaligining isbotidir. Olimning daholigini e’tirof etarkanmiz, al-Xorazmiyga ilm tarixida berilgan eng to‘g‘ri baho amerikalik tarixchi D. Sarton tomonidan bo‘lgan: “...zamonasining eng buyuk matematigi, barcha sharoitlarni hisobga olgan holda, barcha zamonning eng buyuk olimlaridan biri”! Xorazmiyning ilmiy merosiga qiziqish uning hayotlik davridayoq boshlangan. Zamondoshlaridan Ahmad al-Farg‘oniy, Xuttaliy va boshqa uning asarlariga sharhlar yozishgan.

Xorazmiy uzining “Zij”ini yozishda xind “Sindhanta”lariga va Ptolemeyning “Almagest” asariga tayangan bulsa, “Algebra”, “Arifmetika”va boshqa asarlari batamom original asarlar sanaladi. Xorazmiy asarlarining mundarijasi, tuzilishi va bayon uslubi keyingi olimlar uchun namunaga aylanadi. Shu bilan birga uning ijodi fanning keyingi taraqqiyoti uchun muxim pog‘ona vazifasini utadi. Masalan Beruniy Xorazmiyning “Zij” iga atab uchta risola bitgan.Xorazmiy asarlari 12 asr boshidayoq Yevropa shaharlariga kirib borgani ma’lum. Kitoblarga ehtiyoj kuchayganidan so‘ng ular lotinchaga tarjima qilingan. Xorazmiyning “Algebra”, “Arifmetika”, “Geografiya”si va “Zij”i 16 asrgacha darslik vazifasini o‘tagan. Xorazmiy asarlari o‘sha davrlarda Hindistonga ham olib ketilgani haqida dalillar mavjud. 19 asr boshlarida Xorazmiy merosiga tarixiy nuqtai nazardan qiziqish boshlangan. Xorazmiy “Algebra”sini 1817-yilda K. Koulbruk qisman, 1831-yilda F. Rozen to‘liq hajmda Londonda,

1838-yilda G. Libri Parijda chop ettiradi. Hozir bu asarning inglizcha (L.S. Karpinskiy, 1915-yil, AQSH), arabcha (A.M. Musharrafa, 1939-yil), ruscha (Yu.Xorazmiy Kopelevich, B.A. Rozenfeld, 1964-yil) va boshqa nashrlari mavjud. Xorazmiyning “Arifmetika”sini birinchi marta B. Bonkompani Rimda (1857), Karrolyne Fogel Germaniyada (1963), Adolph-Andrei Pavlovich Yushkevich Moskvada (1954) chop ettirishgan. Xorazmiy “Zij”ini o‘rganishga ham katta e’tibor berilgan. Uni 1914-yilda N. Zuter, so‘ng O. Neygebauer (1962), V.Millas, Goltsteyn (1963) va boshqalar nashr qilishgan. 1919-yilda F. J. Videman “Astrolyabiya bilan amallar haqida kitob”ini nashr etgan.

[Pickover, Clifford A. The Math Book: From Pythagoras to the 57th Dimension, 250 Milestones in the History of Mathematics. Sterling Publishing Company, 2009. 84-bet. ISBN 1402757964].

Xorazmiyning “Geografiya”si birinchi marta Xorazmiy fon Mjik (1926) tomonidan chop etilgan. Olimning boshqa qo‘lyozmalarini izlab topish, o‘rganish, chop etish va tarjima qilish – matematika tarixi sohasining dolzarb muammolaridan bo‘lib qolmoqda. 1983-yilda Xorazmiy tavalludining 1200-yilligi munosabati bilan uning barcha asarlari rus tilida (A. Axmedov, Adolph-Andrei Pavlovich Yushkevich, B.A. Rozenfeld va boshqalar tarjimalarida) hamda tanlangan asarlari o‘zbek tilida (A. Axmedov tarjimasida) nashr etildi.Xorazmiy ilmiy merosini o‘rganish va uning fan taraqqiyotiga qo‘shgan hissasini targ‘ib qilishda nomlari yuqorida zikr etilgan olimlardan tashqari J. Sarton, E.S. Kennedi, D. King (AQSH), S.A. Nallino (Italiya), Xorazmiy Zemanek (Avstriya), A. Allar (Belgiya), R. Rashed (Fransiya), S. Brokelman, D. Samploinius (Germaniya), M. M. Rojanskaya (Rossiya) va boshqalar ham muhim hissa qo‘shgan.O‘zbekistonda Xorazmiy hayoti va faoliyati bilan birinchi bo‘lib T.N. Niyoziy qiziqqan. 1960-yillardan S.H. Sirojiddinov va G.P. Matviyevskaya rahbarligida Yaqin va O‘rta Sharq fani tarixi, jumladan, Xorazmiy merosini o‘rganish va dunyo miqyosida targ‘ib qilish bo‘yicha keng ko‘lamda ilmiy tadqiqotlar boshlab yuborildi. 1983-yilda buyuk olim tavalludining 1200-yilligiga bag‘ishlab o‘tkazilgan Xalqaro ilmiy anjuman (Moskva, Toshkent va Urganch shahrida) Xorazmiyning jahon sivilizatsiyasida tutgan o‘rnini belgilashda muhim tadbir bo‘ldi.Hozirgi kunda Urganch davlat universiteti, O‘zbekistonning turli joylarida ko‘plab maktab va boshqa obyektlar “Xorazmiy” nomi bilan atalgan.«Algoritm zamonaviy madaniyatda mumkin bo‘lgan barcha o‘zaro ta’sirlarni smartfonlarimizdagi ilovalar orqali shakllantiradi. Biz bu so‘zni bilamiz, lekin uni tushunmaymiz. Multisensor va tasviriy ko‘rgazma yordamida biz uning kelib chiqishini va algoritmning antik davrdan to zamonaviy davrgacha jamiyat va madaniyatga qanday ta’sir ko‘rsatishini kuzatamiz. Biz zamonaviy deb hisoblaydigan texnologiyalar, masalan, sun’iy intellekt va robotlashtirilgan va avtomatlashtirilgan jarayonlar, Al-Xorazmiy tomonidan ming yil oldin ishlab chiqilgan fundamental tamoyillarga asoslanadi», – dedi ko‘rgazma kuratori Jozef Grima.

Yakuniy xulosa sifatida ta’kidlash lozimki, bugungi kunda biz foydalanayotgan har qanday kompyuter dasturi, internet tarmog‘i va murakkab texnik tizimlar zamirida al-Xorazmiy tomonidan ishlab chiqilgan algoritmik mantiq yotibdi. Uning IX asrda qilgan kashfiyotlari oradan ming yildan ortiq vaqt o‘tsa-da, har bir hisob-kitobimizda, har bir raqamli amalimizda yashamoqda. Shu ma’noda, al-Xorazmiyni zamonaviy axborot texnologiyalari davrining ma’naviy otasi deb atash mubolag‘a bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Корбин, Генри (1998). Путешествие и посланник: Иран и философия. (Wayback Machine saytida 2023-05-24 sanasida arxivlangan) Книги Северной Атлантики. С. 44.

2. Montgomery, Scott L., Kumar, Alok. A History of Science in World Cultures: Voices of Knowledge, Routledge, 2016. ISBN 0415639832.

3. Pickover, Clifford A. The Math Book: From Pythagoras to the 57th Dimension, 250 Milestones in the History of Mathematics. Sterling Publishing Company, 2009 – 84-bet. ISBN 1402757964.

4. “https://xabar.uz/uz/jamiyat/al-xorazmiy-ixtirosining-zamonaviy

AMIR TEMUR SALTANATINING VUJUDGA KELISHI

Djabborova Adolat Kazakbayevna
UrDPI tarix kafedarasi o‘qituvchisi
+998975112266
Kakajanova Tavus Merdan qizi
UrDPI 1 kurs tarix yo‘nalishi talabasi
+998910996207

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur tomonidan asos solingan buyuk saltanatning shakllanishi, siyosiy tuzilishi, harbiy yurishlari va davlat boshqaruvi tizimi ilmiy asosda tahlil qilinadi. XIV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda vujudga kelgan Temuriylar davlati qisqa vaqt ichida keng hududlarni egallab, kuchli imperiyaga aylangan. Maqolada Temur saltanatining tashkil topishi, uning markazlashgan davlat sifatida rivojlanishi hamda iqtisodiy, madaniy va ilmiy taraqqiyotdagi o‘rni yoritiladi.Shuningdek, davlat boshqaruvida qo‘llanilgan siyosiy tamoyillar, harbiy strategiyalar va diplomatik munosabatlar tahlil qilinadi. Temuriylar davrida shaharsozlik, me’morchilik va ilm-fan rivoji ham alohida e’tibor markazida bo‘ladi. Maqola Amir Temur saltanatining jahon tarixidagi o‘rni va uning merosi haqida aniq ilmiy xulosalar beradi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temuriylar davlati, saltanat, Movarounnahr, markazlashgan davlat, harbiy yurishlar, diplomatiya, Samarqand, me’morchilik, ilm-fan.

Аннотация: В данной статье анализируется государство, основанное Амир Темуром, его политическая структура, военные кампании и система управления. Государство Тимуридов, возникшее во второй половине XIV века в Центральной Азии, за короткое время превратилось в мощную империю.Рассматриваются процессы формирования централизованного государства, экономическое и культурное развитие, а также вклад Темура в мировую историю. Особое внимание уделяется политическим принципам, военной стратегии и дипломатическим отношениям. Анализируются достижения в области архитектуры, науки и градостроительства.

Ключевые слова: Амир Темур, государство Тимуридов, империя, Мавераннахр, централизованное государство, военные походы, дипломатия, Самарканд, архитектура, наука.

Abstract: This article examines the empire founded by Amir Temur, focusing on its political structure, military campaigns, and governance system. The Timurid state, established in the second half of the 14th century in Central Asia, rapidly expanded into a powerful empire.The study explores the formation of a centralized state, its economic and cultural development, and its contribution to world history. Special attention is given to political principles, military strategies, and diplomatic relations. The achievements in architecture, science, and urban development are also analyzed.

Keywords: Amir Temur, Timurid Empire, state, Transoxiana, centralized power, military campaigns, diplomacy, Samarkand, architecture, science.

XIV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo hududida yangi siyosiy kuch – Amir Temur saltanati vujudga keldi. Bu davlat qisqa vaqt ichida keng hududlarni egallab, Sharq va G‘arb o‘rtasida muhim geosiyosiy markazga aylandi. Amir Temur o‘zining harbiy iste’dodi, siyosiy donoligi va qat’iy boshqaruv tizimi orqali kuchli markazlashgan davlat barpo etdi.Temur saltanatining ahamiyati shundaki, u nafaqat harbiy yutuqlari bilan, balki ilm-fan, madaniyat va me’morchilik rivojiga qo‘shgan hissasi bilan ham ajralib turadi. Ayniqsa, Samarqand shahri bu davrda dunyoning eng yirik ilmiy va madaniy markazlaridan biriga aylandi.Ushbu maqolaning maqsadi – Amir Temur saltanatining shakllanishi, boshqaruv tizimi, harbiy yurishlari va tarixiy ahamiyatini ilmiy asosda yoritishdir.

Amir Temur 1336-yilda Kesh (hozirgi Shahrisabz) hududida tavallud topgan. U barlos urug‘iga mansub bo‘lib, yoshligidan harbiy san’atga qiziqib ulg‘aydi. XIV asr o‘rtalarida Movarounnahr hududida siyosiy parokandalik hukm surayotgan edi. Turli amirlar o‘rtasidagi ichki kurashlar markazlashgan davlat tuzishga to‘sqinlik qilardi.Amir Temur aynan ana shunday murakkab sharoitda siyosiy maydonga chiqdi. U dastlab mahalliy hukmdorlar bilan ittifoqlar tuzdi, keyinchalik esa raqiblarini mag‘lub etib, hokimiyatni o‘z qo‘liga oldi. 1370-yilda Samarqandni poytaxt qilib, mustaqil davlatga asos soldi.Temur davlatni boshqarishda qat’iy tartib va intizom o‘rnatdi. U harbiy kuchga tayangan holda ichki tartibni mustahkamladi va tashqi hududlarga yurishlar boshladi. Natijada qisqa vaqt ichida uning saltanati Markaziy Osiyo, Eron, Afg‘oniston va boshqa hududlarni o‘z ichiga oldi.

Amir Temur tomonidan barpo etilgan davlat markazlashgan boshqaruv tizimiga asoslangan edi. Temur davlatni boshqarishda qat’iy tartib, qonun ustuvorligi va harbiy intizomga alohida e’tibor qaratgan. U o‘z faoliyatida “Temur tuzuklari” deb ataluvchi siyosiy va huquqiy qoidalarga tayangan.Davlat boshqaruvi tizimi bir necha darajalardan iborat bo‘lib, markazda hukmdor – Amir Temur turardi. U barcha siyosiy, harbiy va iqtisodiy masalalarda yakuniy qaror qabul qiluvchi shaxs edi. Shu bilan birga, davlat boshqaruvida tajribali amaldorlar, vazirlar va harbiy qo‘mondonlar muhim rol o‘ynagan.Hududiy boshqaruv viloyatlar orqali amalga oshirilgan. Har bir viloyatga ishonchli hokimlar tayinlanib, ular markaziy hokimiyatga bo‘ysungan. Bu tizim davlatning barqarorligini ta’minlashga xizmat qilgan.

Amir Temur saltanatining asosiy kuchi uning kuchli va intizomli armiyasiga tayangan. Temur harbiy tizimni mukammal tashkil etgan bo‘lib, qo‘shinlar aniq tartib asosida boshqarilgan. Harbiy birliklar o‘nlik, yuzlik, minglik va tumanlik tizimida shakllantirilgan.Temur o‘z davrining eng yirik sarkardalaridan biri sifatida tanilgan. U o‘zining strategik fikrlashi, tezkor qaror qabul qilishi va jangovar taktikasi bilan ajralib turgan. Harbiy yurishlar orqali u katta hududlarni egallagan.

Temurning asosiy harbiy yurishlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Movarounnahrni birlashtirish
- Eron va Iroq hududlarini egallash
- Kavkaz va Kichik Osiyoga yurishlar
- Hindistonga yurish (1398-yil)

Temur yurishlar davomida nafaqat hududlarni egallagan, balki o‘z davlatining siyosiy ta’sirini ham kengaytirgan. Uning yurishlari natijasida saltanat Yaqin Sharqdan Hindistongacha cho‘zilgan ulkan imperiyaga aylandi.

Amir Temur davlatida iqtisodiyot asosan qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdoga asoslangan edi. Sug‘orish tizimlari rivojlantirilib, dehqonchilik yuqori darajaga ko‘tarilgan.Savdo aloqalari keng rivojlangan bo‘lib, Buyuk Ipak yo‘li orqali Sharq va G‘arb o‘rtasida faol iqtisodiy munosabatlar o‘rnatilgan. Bu esa davlat iqtisodiyotining mustahkamlanishiga xizmat qilgan.Jamiyat ijtimoiy jihatdan tabaqalarga bo‘lingan edi. Harbiylar, amaldorlar, hunarmandlar va dehqonlar jamiyatning asosiy qatlamlarini tashkil etgan. Har bir qatlamning o‘z vazifalari va jamiyatdagi o‘rni aniq belgilangan.

Amir Temur tashqi siyosatda diplomatik aloqalarga ham katta ahamiyat bergan. U turli davlatlar bilan elchilik munosabatlarini yo‘lga qo‘ygan. Ayniqsa, Yevropa davlatlari bilan aloqalar o‘rnatilishi Temur saltanatining xalqaro nufuzini oshirgan.Temur o‘z davrida kuchli siyosiy yetakchi sifatida tanilib, ko‘plab davlatlar bilan teng asosda muzokaralar olib borgan. Diplomatiya orqali u o‘z davlatining manfaatlarini himoya qilgan va mustahkamlagan.

Amir Temur tomonidan barpo etilgan saltanat o‘z davrining eng qudratli va markazlashgan davlatlaridan biri sifatida tarixda muhim o‘rin egallaydi. Temur qisqa vaqt ichida siyosiy parokandalik hukm surgan hududlarni birlashtirib, kuchli davlat tizimini yaratishga muvaffaq bo‘ldi. Uning boshqaruv uslubi qat’iy tartib-intizom, adolat va strategik yondashuvga asoslangan bo‘lib, davlat barqarorligini ta’minlashga xizmat qilgan.Temur saltanatining harbiy qudrati uning

muvaffaqiyatlarida hal qiluvchi omil bo‘ld i. Mukammal tashkil etilgan qo‘shin va puxta o‘ylangan strategiya orqali u keng hududlarni egallab, saltanat chegaralarini sezilarli darajada kengaytirdi. Shu bilan birga, diplomatik aloqalar orqali xalqaro maydonda o‘z nufuzini mustahkamladi. Iqtisodiy jihatdan davlat qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo asosida rivojlandi. Buyuk Ipak yo‘li orqali amalga oshirilgan savdo aloqalari mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi. Samarqand va boshqa shaharlarda qurilgan me’moriy obidalar esa Temur davrining yuksak madaniy darajasini namoyon etadi. Amir Temur saltanati nafaqat harbiy va siyosiy jihatdan, balki madaniy va iqtisodiy taraqqiyot nuqtai nazaridan ham jahon tarixida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan buyuk sivilizatsiyalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Amir Temur. Temur tuzuklari. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1996.
2. Ahmedov B. Amir Temur: tarixiy portret. Toshkent: O‘zbekiston, 2001.
3. Azamat Ziyo. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi. Toshkent: Sharq, 2000.
4. Mo‘minov I. Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni. Toshkent: Fan, 1968.
5. Bartold V. V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. Toshkent: Fan, 1990.
6. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Toshkent: Sharq, 1997.
7. Manz F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge University Press, 1989.

MUHAMMAD SHAYBONIYXON DAVRIDA MOVAROUNNAHR VA XUROSONDAGI IJTIMOIY VA IQTISODIY HAYOT

Allabergenova Zuhra Azadbay qizi
UrDPI 2-bosqich tarix
yo‘nalishi talabasi
+99888-781-22-01
zuhraallabergenova432@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XVI asr boshlarida Temuriylar sulolasining inqirozidan so‘ng davlat hokimiyatini egallagan Muhammad Shayboniyxon Movarounnahr va Xurosonni birlashtirganidan keyin yangi joriy qilgan davlatni iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustahkamlash yo‘lidagi qator islohotlari jumladan davlat boshqaruvida suyurg‘ol tizimini joriy etilishi ya’ni zabt etilgan hududlarni boshqarish ishi, mamlakatda yer-suvni qaytadan taqsim qilishi va ta’lim sohasidagi islohotlar, davlatning ma’muriy tuzilishi hamda qo‘shin tarkibi uning jangovar saflanishi va jang qilish tartibi haqidagi o‘zgarishlar faoliyati yoritiladi.

Аннотация: В данной статье освещается ряд реформ, проведенных Мухаммадом Шейбаниханом, пришедшим к власти после кризиса династии Темуридов в начале XVI века и объединившим Мавераннахр и Хорасан, на пути экономического и политического укрепления нового государства, включая внедрение системы суюргал в государственное управление, то есть управление завоеванными территориями, перераспределение земли и воды в стране, реформы в сфере образования, административную структуру государства, а также изменения в составе армии, ее боевом строе и порядке ведения боя.

Abstract: This article highlights a series of reforms implemented by Muhammad Shaybani Khan, who seized state power after the collapse of the Timurid dynasty in the early 16th century and unified Mawarannahr and Khorasan, aimed at economic and political strengthening of the new state, including the introduction of the suyurghal system in state administration, i.e., the management of conquered territories, the redistribution of land and water in the country, and reforms in the field of education, as well as changes in the administrative structure of the state and the composition of the army, its combat formation, and the order of battle.

Kalit so‘zlar: Temuriylar, Shayboniyxon, Xuroson, suyurg‘ol, Movaraunnahr, o‘zbek, chig‘atoy, xon, sarkarda, qo‘shin, saltanat, sulola, Dashti Qipchoq, sufiy, shariat.

Ключевые слова: Темуриды, Шейбанихан, Хорасан, Суюргал, Мавераннахр, узбек, чагатай, хан, полководец, войско, царство, династия, Дашти-Кипчак, суфий, шариат.

Keywords: Timurids, Shaybani Khan, Khorasan, Suyurgal, Transoxiana, Uzbek, Chagatai, Khan, commander, army, empire, dynasty, Dashti Qipchaq, Sufi, Sharia.

Dasht o‘zbeklari davlatining asoschisi Abulxayrxonning nevarasi Muhammad Shohbaxt Shayboniyxon (1451–1510) Movarounnahrdagi Shayboniylar davlatining tuzuvchisi hamda uning birinchi xoni, askarboshi, “o‘z davrining ma’lumotli kishisi”, sufiy shoir bo‘lib, uning hayoti va ijodi g‘alabalar, quvg‘inlar, tushkunlik va muvaffaqiyatlar hamda fojialar bilan to‘ladir. 1500 yil kuzida poytaxt Samarqand shahrini uzil-kesil egallaganidan keyin mamlakatni markazlashtirish va yangi tartiblar joriy etishni boshladi. Taniqli olim Herman Vamberining ta'kidlashicha Muhammad Shayboniyxon Chingiz va Temurga taqlidan Shayboniy o‘ziga oliy bosh qo‘mondonlik mansabini oldi. Ilgari cho‘llarda sarson bo‘lgan bu odam qurol kuchi bilan bir necha o‘lkalar hukmdori darajasiga yetdi. Jahongirlik yo‘lida qurol kuchi bilan u yanada ilgari borishga o‘zida quvvat borligini his etmoqda edi [Вамбери, Х., 1990: 61].

Qo‘shinda diniy ulamolar, naqiblar, xo‘jalar, sayyidlar, qozilar olib yurilgan. Ularning o‘z tamoyillari asosida hukmdorlarga navkarlikka yollanishi qat’iy taqiqlangan. Ulamolar jang amaliyotida bevosita ishtirok etmasalar-da, qo‘shinning jangovar ruhini oshirishda katta o‘rin tutgan. Taniqli din arbobi – eshon yoki sayyidlarning qo‘shin tarkibiga kiritilishi, harbiy yurishlarda ishtiroki, ularning duo va fotihalari g‘alabani ta’minlashiga ishonch qo‘shinda kuchli bo‘lgan. Olim Akbar Zamonovning yozishicha Ayrim hollarda diniy ulamolarning da’vati bilan dushman tomon jangsiz taslim bo‘lgan, raqib qo‘shinining katta qismi g‘oliblar safiga qo‘shib olingan.

Diniy ulamolar Shayboniylar qo‘shini harbiy yurishlarining shariat qonun-qoidalariga mosligiga fatvo berib, ko‘pincha dushman qo‘shinini “qaroqchilar to‘dasi”, “kofirlar qavmi” va sunniy hanafiya mazhabida qoralangan boshqa nomlar bilan atab, olib borilayotgan urush va hatto talon-torojlarni shar’iy tomondan oqlaganlar.Yirik va hal qiluvchi janglar oldidan ulamolar qo‘shin oldida chiqish qilib, o‘z da’vatlarida jangda halok bo‘lganlar shahidlar sifatida jannatga kirishiga oddiy jangchilarni ishontirganlar [Замонов А, Тухтабеков К., 43 b]. Shayboniyxon faqat askarboshigina emas, balki hayotda katta tajriba orttirgan siyosatchi sifatida ham harakat qilib, o‘z atrofiga ko‘plab kishilarni tortadi. Shayboniylarning jang taktikasi o‘ziga xos Sharq an’analari asosida tashkil etilgan. Bu taktikalar dushmanning jang uslubi, qo‘shin tuzilishi va jang maydoniga qarab o‘zgartirilgan. Jang qilish uchun ham qulay joylar tanlangan. To‘plar bir-biriga zanjirlangan holda tepaliklarda joylashtirilgan.

Suvoriylar qo‘shinning asosiy qismini tashkil etganligi sababli, shayboniylar ochiq maydonda, tekislikda jang olib borishga intilganlar. Qo‘shin tarkibidagi eng uchqur otlar asosiy qismning yon tarafidagi kichik guruhlarda joylashtirilgan. Jang boshlanishi bilanoq suvoriylar tezlik bilan dushman qo‘shini qanotlarini aylanib o‘tib, ularni o‘rab olishga harakat qilgan [Замонов А, Тухтабеков К., 134-135]. 1508-yillarda Muhammad Shayboniyxon nomidan tangalar zarb etilib muomalaga kiritildi. Agar islohotgacha temuriylarning bir misqollik kumush tangasi oltita mis dinorga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, islohotdan keyin beshtaga to‘g‘ri keldi.

Bir tanga esa (to‘la kumush tanga) 24 mis dinorga teng bo‘ldi. Islohotdan keyin bunday tangalarning kursi Shayboniyxon zarb ettirgan tangalarga ko‘chirildi. Ya’ni 24 mis dinor Shayboniyxonning bitta kumush tangachasiga to‘g‘ri kelib, ammo uning og‘irligi 4,8 grammdan 5,2 grammgacha oshirilgan. Bu islohot ikki yil davomida o‘tkazilib, o‘z tabiatiga ko‘ra ijobiy islohot edi [Замонов А, Тухтабеков К., 72-73]. Chunki Shayboniyxon Markaziy Osiyoni bosib olgan davrda pul tizimi izdan chiqqan bo‘lib, bu savdoning normal holatiga salbiy ta’sir qilgan. Islohotdan keyin bozorga davlat metallidan tayyorlangan rasmiy, barqaror va aniq kursli tanga pul joriy etildi. Ya’ni pul islohoti butun davlat miqyosida uning muomalasini tartibga soldi.

Dehqonchilik haqida so‘z yuritganda, odatdagidek, avvalo sug‘orish ishlari qay darajada yo‘lga qo‘yilganini aytish joiz. Bu borada shayboniylar davrida ham bir qator tadbirlar amalga

oshirilgani ma’lum. Bunda sug‘orish ishlarida tabiiy tayanch bo‘lib kelgan an’anaviy manbalar – Zarafshon daryosi, Chirchiq daryosi, Sirdaryo, Amudaryo, Vaxsh daryosi va Murg‘ob daryolari imkoniyatlaridan foydalanilgani ham shubhasiz. Akademik olim Azamat Ziyo yozishicha Muhammad Shayboniyxon 1502-yili Zarafshon daryoning Oqdaryo va Qoradaryoga ayrilish yerida ko‘prik – suv ayirgichni bino qildirganini bilamiz. Umuman olganda, Muhammad Shayboniyxon hukmronlik yillari va hatto uning o‘limidan so‘ng mamlakatda yuzaga kelgan siyosiy beqarorlik yillarida ham sun’iy sug‘orish ishlarining ahamiyati yo‘qolmagan.

Buni biz XVI asrning yigirmanchi yillarida tuzilgan vaqfnomalardan birida keltirilgan ma’lumotlar orqali ko‘rishimiz mumkin. Chunonchi, birgina Shahrisabz (Kesh) viloyatida Qashqadaryo irmoqlari bo‘lmish Surxob va Rudakdan atrof qishloqlarga qazilgan o‘ndan ortiq kanallar ishlab turgani ma’lum deya ma'lumot beradi [Азамат Зиё., 2001: 249]. Shuningdek, Shayboniyxon arab, fors, turkiylarni mukammal egallagan bo‘lib o‘z davrida she'rlar, ruboiylarni yozib turgan va bizga qoldirgan. Uning yagona she’rlar to‘plami bo‘lgan «Devon»i esa Turkiyaning Istanbul shahridagi To‘pqopi Saroyi kutubxonasida saqlanadi. Shayboniyxon Shohbaxt, Shayboq, Shaybek, Sheboniy, Shohibek nomlari (taxallus)da ijod qilgan devoni 191 varaqdan iborat. Ulug‘ sarkarda bo‘lgan Shayboniy Sakkokiy, Atoiy, Navoiy an’anasidagi klassik chig‘atoy-turkiy she’riyatini davom ettirdi. Uning ijodiyotiga xos bo‘lgan xususiyat shundaki, Shayboniyxon o‘z asarlarida ona diyori Turkistonga mehr-muhabbatni jo‘shib kuyladi.

Turkistonning Buxoro, Samarqand, Urganch, Yassi (Turkiston) kabi shaharlari nomlarini o‘z she’rlarida biror kimsa Shayboniyxonchalik ko‘p ishlatgan emas. Shayboniyxon Samarqandni o‘z asarlarida jannat makon deb kuylasa, Buxoroni Ka’ba saviyasida ulug‘laydi. U Movarounnahrdek go‘zal yurtni bizga Xudoning o‘zi qimmatbaho sovg‘a sifatida had’ya qilgan deb aytgan [Shamsutdinov R, Karimov Sh, Ubaydullayev O‘., 2010: 46-47]. Shayboniylar davrida davlatning ma’muriy tuzilishi ham o‘ziga xos edi. Hokimiyat tepasida xon turardi. Xon taxtga taklif qilingan vaqtda u oq kigizga o‘tqazilib to‘rt tomonidan eng mo‘tabar va nufuzli zodagon ko‘tarib borardi. Davlatdagi eng oliy hokimiyat xonga tegishli bo‘lib, u qonunlar chiqarish, ularning ijrosini nazorat qilish, o‘lim jazosi berish vakolatlariga ega edi. Xonlikning siyosiy tizimida, boshqaruvda Amir Temur va temuriylar davrida qaror topgan tartib-qoidalar, xususiyatlar bilan birga ko‘chmanchi o‘zbeklar davlatiga xos an’analar ham mavjud edi. Davlat boshqaruvida islomiy shariat va odat qonun-qoidalariga amal qilingan.

Davlatni boshqarishda xon saroyidagi oliy darajali amaldorlardan tashkil topgan markaziy boshqaruv va viloyat hokimlari qo‘lidagi mahalliy boshqaruv asosiy o‘rin tutib, ular mamlakatning amaldagi haqiqiy egalari edilar. Ular yordamida va bevosita ishtirokida xon ma’muriy boshqaruvni amalga oshirardi. Shuningdek, Shayboniylar davrida soliq va yig‘imlar bilan bir qatorda, jarimalar ham bo‘lgan.

Misol uchun Akbar Zamonovning ma'lumotiga ko‘ra ko‘chmanchilar qishda iste'mol qilishi uchun har yili kuzda o‘z xo‘jayinlariga so‘yish uchun bitta boqilgan chorva molini berganlar. Bu - sug‘um deb atalgan. xonlar, sultonlar va o‘g‘lonlar bir manzildan ikkinchi manzilga ko‘chib o‘tayotgan vaqtlarida ularga oziq-ovqat to‘plovi shibog‘u (sibog‘u) berilgan bo‘lib, “u ko‘pincha pishirilgan go‘shtdan iborat bo‘lgan”. Sovurin va peshkash yig‘inlari ham jarimalar qatoriga kiritiladi. Bu yig‘inlar pul, mahsulot, chorva mollari, qimmatbaho buyumlar, qullar ko‘rinishida hukmdorga tortiq qilingan [Zamonov A., 2021: 159]. Bu davrda dehqonlar va shahar aholisi, ayniqsa, hunarmandlar mehnat majburiyat (mardikor, qal'a, begor va hokazo)larini bajarganlar.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, uning islohotlari, avvalo, markaziy hokimiyatni mustahkamlash, pul muomalasini tartibga solish, savdo-sotiqni rivojlantirish hamda qishloq xo‘jaligini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan edi. Xususan, pul islohoti orqali tangalar yagona tizimga keltirildi, bu esa iqtisodiy barqarorlik va savdo aloqalarining rivojlanishiga xizmat qildi. Sug‘orish inshootlarini tiklash va yangi kanallar qazish orqali dehqonchilikni rivojlantirishga ham katta e’tibor berildi. Bu jarayonlar esa keyinchalik Shayboniylar davlatining mustahkamlanishi va mintaqada muhim siyosiy kuch sifatida shakllanishiga zamin yaratdi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. - Тошент: “Ёзувчи” , 1996.- Б. 61.
2. Замонов А, Тухтабеков К. Бухоро хонлигида сиёсий ва ижтимоий- иктисодий жараёнлар. - Тошкент: Б. 72-73.
3. Азамат Зиё. Узбек давлатчилиги тарихи. - Тошкент: “Шарк”, 2001.- Б.249.
4. Shamsutdinov R, Karimov Sh, Ubaydullayev O‘. Vatan tarixi. - Toshkent: “Sharq” , 2010.- B. 46-47.
5. Zamonov A. Buxoro xonligi tarixi. - Toshkent: “Bayoz” , 2021.- B.158-159.

ABDULLAXON II DAVRIDA BUXORO XONLIGI

Bo‘jonov Tolibjon
UrDPI 1-bosqich tarixyo‘nalishi talabasi
98 887290530

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shayboniylar sulolasining eng qudratli hukmdorlaridan biri Abdullaxon II ning siyosiy faoliyati, davlat boshqaruvi tizimi, harbiy yurishlari, iqtisodiy islohotlari hamda madaniy-ma’rifiy hayot rivojiga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. XVI asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr hududida yuzaga kelgan siyosiy parokandalik sharoitida Abdullaxon II tomonidan markazlashgan davlatni tiklash jarayoni yoritiladi. Shuningdek, uning Xorazm va Xuroson yo‘nalishidagi tashqi siyosati, savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash borasidagi chora-tadbirlari hamda me’morchilik va tarixnavislik rivojiga ko‘rsatgan homiyligi ilmiy asosda bayon etiladi. Maqolada Abdullaxon II ning Movarounnahr tarixidagi o‘rni va ahamiyati manbalar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Abdullaxon II, Shayboniylar sulolasi, Buxoro xonligi, Movarounnahr, markazlashgan davlat, XVI asr, Xorazm, Xuroson, Safaviylar davlati, ichki siyosat, tashqi siyosat, harbiy yurishlar, iqtisodiy islohotlar, sug‘orish tizimi, Buyuk Ipak yo‘li, savdo aloqalari, me’morchilik, Abdullanoma, Hofiz Tanish Buxoriy.

Аннотация: В данной статье анализируется политическая деятельность Абдуллы Хана II, одного из самых могущественных правителей династии Шайбанидов, его вклад в развитие системы государственного управления, военные походы, экономические реформы, а также культурную и образовательную жизнь. Особое внимание уделяется процессу восстановления централизованного государства Абдуллой Ханом II в условиях политического хаоса, возникшего на территории Трансоксианы во второй половине XVI века. Научным образом описаны его внешняя политика в направлении Хорезма и Хорасана, меры по укреплению торгово-экономических связей, а также покровительство развитию архитектуры и историографии. На основе источников раскрывается место и значение Абдуллы Хана II в истории Трансоксианы.

Annotation: This article analyzes the political activity, state administration system, military campaigns, economic reforms, and cultural contributions of Abdullakhan II, one of the most powerful rulers of the Shaybanid dynasty. It examines the process of restoring a centralized state in Movarounnahr during the period of political fragmentation in the second half of the 16th century. The study also highlights his foreign policy toward Khorezm and Khorasan, measures taken to strengthen trade and economic relations, as well as his patronage of architecture and historiography. The historical significance and role of Abdullakhan II in the history of Movarounnahr are revealed based on historical sources.

Keywords: Abdullakhan II, Shaybanid dynasty, Bukhara Khanate, Movarounnahr, centralized state, 16th century, Khorezm, Khorasan, Safavid state, domestic policy, foreign policy, military campaigns, economic reforms, irrigation system, Silk Road, trade relations, architecture, Abdullanoma, Hafiz Tanish Bukhari.

XVI asr Markaziy Osiyo tarixida Shayboniylar sulolasi hukmronligi muhim o‘rin tutadi. Bu sulolaning eng qudratli va siyosiy jihatdan yetuk vakillaridan biri Abdullaxon II (1534–1598) bo‘lib, u Buxoro xonligini markazlashgan va kuchli davlatga aylantirishga muvaffaq bo‘lgan hukmdordir. Abdullaxon II nafaqat harbiy salohiyati, balki davlat boshqaruvidagi islohotlari, iqtisodiy siyosati va madaniyat homiysi sifatidagi faoliyati bilan ham ajralib turadi. Uning hukmronligi davri Buxoro xonligining siyosiy barqarorlikka erishgan, hududiy jihatdan kengaygan va iqtisodiy-madaniy taraqqiyot yuz bergan bosqichi hisoblanadi.

Abdullaxon II Iskandarxonning o‘g‘li bo‘lib, Shayboniylar sulolasiga mansub edi. XVI asr o‘rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy parokandalik kuchaygan, viloyat hokimlari mustaqillikka intilgan, sultonlar o‘rtasida taxt uchun kurashlar avj olgan edi. Bunday vaziyat davlatning zaiflashishiga olib kelgan. Abdullaxon yoshligidanoq siyosiy kurashlarda ishtirok etib, harbiy va diplomatik tajriba orttirgan. U dastlab otasi Iskandarxon nomidan davlat ishlarini yuritgan bo‘lsa-da, amalda hokimiyatni o‘z qo‘liga olgan edi. 1583-yilda Iskandarxon vafotidan so‘ng Abdullaxon rasman Buxoro taxtiga o‘tirdi va mustaqil siyosat yurita boshladi.

Abdullaxon II ning asosiy maqsadi markazlashgan kuchli davlat barpo etishdan iborat edi. U eng avvalo ichki siyosiy tarqoqlikka barham berishga kirishdi. Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Hisor, Qarshi, Balx kabi muhim hududlar markaziy hokimiyatga bo‘ysundirildi. Ayrim hududlarda mahalliy sultonlar va beklar qarshilik ko‘rsatgan bo‘lsalar-da, Abdullaxon qat’iy harbiy choralar orqali ularni taslim etgan. Shu tariqa Movarounnahr hududlarida siyosiy birlik tiklandi. Bu esa davlatning mustahkamlanishiga asos yaratdi.

Abdullaxon II tashqi siyosatda ham faol bo‘lgan. Uning davrida Xorazm ustidan nazorat o‘rnatish muhim vazifalardan biri edi. Xorazm Amudaryo quyi oqimida joylashgan bo‘lib, savdo yo‘llari va strategik jihatdan katta ahamiyatga ega edi. Abdullaxon bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirib, Xorazmni Buxoro xonligi tarkibiga qo‘shishga erishdi. Shuningdek, Dashti Qipchoq hududlarida ham o‘z ta’sirini kuchaytirishga intildi. Qozog‘ sultonlari bilan munosabatlar ba’zan ittifoqchilik, ba’zan esa harbiy to‘qnashuv shaklida kechgan.

Safaviylar davlati bilan munosabatlar esa murakkab va ziddiyatli bo‘lgan. Xuroson hududi ikki davlat o‘rtasidagi asosiy bahsli hudud hisoblangan. Abdullaxon Balx va Hirot uchun olib borilgan kurashlarda faol ishtirok etgan. Ayrim davrlarda harbiy harakatlar, ayrim davrlarda esa diplomatik muzokaralar olib borilgan. Uning tashqi siyosati natijasida Buxoro xonligining mintaqadagi siyosiy nufuzi sezilarli darajada oshdi.

Davlat boshqaruvi tizimida Abdullaxon II an’anaviy musulmon siyosiy tuzumiga tayangan holda markazlashuv siyosatini kuchaytirdi.

Devon tizimi takomillashtirildi, moliya va soliq yig‘ish tartibi nazorat ostiga olindi. Viloyatlar beklar orqali boshqarilgan bo‘lsa-da, ularning mustaqil harakat qilishiga yo‘l qo‘yilmadi. Harbiy tizim qayta tashkil etilib, markaziy qo‘shin kuchaytirildi. Bu ichki xavfsizlikni ta’minlash va tashqi tahdidlarga qarshi turishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Iqtisodiy sohada Abdullaxon II katta e’tibor qaratgan yo‘nalishlardan biri sug‘orish tizimlarini rivojlantirish bo‘lgan. Amudaryo va Zarafshon daryolari havzasida yangi ariqlar qazilgan, eski sug‘orish inshootlari ta’mirlangan. Bu qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘sishiga olib kelgan. Dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik va hunarmandchilik ham rivojlangan. Shaharlar iqtisodiy markaz sifatida taraqqiy etgan. Buxoro, Samarqand, Toshkent va Balx yirik savdo va hunarmandchilik markazlariga aylangan.

Buyuk Ipak yo‘lining Movarounnahr orqali o‘tgan yo‘nalishlari faoliyatini davom ettirgan. Savdo aloqalari Eron, Hindiston, Rossiya va Usmoniylar davlati bilan olib borilgan. Karvonsaroylar, rabotlar va bozorlar qurilishi savdo infratuzilmasining rivojlanishiga xizmat qilgan. Pul muomalasini tartibga solish maqsadida tanga zarbi yo‘lga qo‘yilgan.XVI asr Markaziy Osiyo tarixida Shayboniylar sulolasi hukmronligi muhim o‘rin tutadi. Bu sulolaning eng qudratli va siyosiy jihatdan yetuk vakillaridan biri Abdullaxon II (1534–1598) bo‘lib, u Buxoro xonligini markazlashgan va kuchli davlatga aylantirishga muvaffaq bo‘lgan hukmdordir.

Abdullaxon II nafaqat harbiy salohiyati, balki davlat boshqaruvidagi islohotlari, iqtisodiy siyosati va madaniyat homiysi sifatidagi faoliyati bilan ham ajralib turadi. Uning hukmronligi davri Buxoro xonligining siyosiy barqarorlikka erishgan, hududiy jihatdan kengaygan va iqtisodiy-madaniy taraqqiyot yuz bergan bosqichi hisoblanadi.

Abdullaxon II Iskandarxonning o‘g‘li bo‘lib, Shayboniylar sulolasiga mansub edi. XVI asr o‘rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy parokandalik kuchaygan, viloyat hokimlari mustaqillikka intilgan, sultonlar o‘rtasida taxt uchun kurashlar avj olgan edi. Bunday vaziyat davlatning zaiflashishiga olib kelgan. Abdullaxon yoshligidanoq siyosiy kurashlarda ishtirok etib, harbiy va diplomatik tajriba orttirgan. U dastlab otasi Iskandarxon nomidan davlat ishlarini yuritgan bo‘lsa-da, amalda hokimiyatni o‘z qo‘liga olgan edi. 1583-yilda Iskandarxon vafotidan so‘ng Abdullaxon rasman Buxoro taxtiga o‘tirdi va mustaqil siyosat yurita boshladi.

Abdullaxon II ning asosiy maqsadi markazlashgan kuchli davlat barpo etishdan iborat edi. U eng avvalo ichki siyosiy tarqoqlikka barham berishga kirishdi. Samarqand, Toshkent, Farg‘ona, Hisor, Qarshi, Balx kabi muhim hududlar markaziy hokimiyatga bo‘ysundirildi. Ayrim hududlarda mahalliy sultonlar va beklar qarshilik ko‘rsatgan bo‘lsalar-da, Abdullaxon qat’iy harbiy choralar orqali ularni taslim etgan. Shu tariqa Movarounnahr hududlarid a siyosiy birlik tiklandi. Bu esa davlatning mustahkamlanishiga asos yaratdi.

Abdullaxon II tashqi siyosatda ham faol bo‘lgan. Uning davrida Xorazm ustidan nazorat o‘rnatish muhim vazifalardan biri edi. Xorazm Amudaryo quyi oqimida joylashgan bo‘lib, savdo yo‘llari va strategik jihatdan katta ahamiyatga ega edi. Abdullaxon bir necha bor harbiy yurishlar uyushtirib, Xorazmni Buxoro xonligi tarkibiga qo‘shishga erishdi. Shuningdek, Dashti Qipchoq hududlarida ham o‘z ta’sirini kuchaytirishga intildi. Qozog‘ sultonlari bilan munosabatlar ba’zan ittifoqchilik, ba’zan esa harbiy to‘qnashuv shaklida kechgan.

Safaviylar davlati bilan munosabatlar esa murakkab va ziddiyatli bo‘lgan. Xuroson hududi ikki davlat o‘rtasidagi asosiy bahsli hudud hisoblangan. Abdullaxon Balx va Hirot uchun olib borilgan kurashlarda faol ishtirok etgan. Ayrim davrlarda harbiy harakatlar, ayrim davrlarda esa diplomatik muzokaralar olib borilgan. Uning tashqi siyosati natijasida Buxoro xonligining mintaqadagi siyosiy nufuzi sezilarli darajada oshdi.

Davlat boshqaruvi tizimida Abdullaxon II an’anaviy musulmon siyosiy tuzumiga tayangan holda markazlashuv siyosatini kuchaytirdi. Devon tizimi takomillashtirildi, moliya va soliq yig‘ish tartibi nazorat ostiga olindi. Viloyatlar beklar orqali boshqar ilgan bo‘lsa-da, ularning mustaqil harakat qilishiga yo‘l qo‘yilmadi. Harbiy tizim qayta tashkil etilib, markaziy qo‘shin kuchaytirildi. Bu ichki xavfsizlikni ta’minlash va tashqi tahdidlarga qarshi turishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Iqtisodiy sohada Abdullaxon II katta e’tibor qaratgan yo‘nalishlardan biri sug‘orish tizimlarini rivojlantirish bo‘lgan. Amudaryo va Zarafshon daryolari havzasida yangi ariqlar qazilgan, eski sug‘orish inshootlari ta’mirlangan. Bu qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining o‘sishiga olib kelgan. Dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik va hunarmandchilik ham rivojlangan. Shaharlar iqtisodiy markaz sifatida taraqqiy etgan. Buxoro, Samarqand, Toshkent va Balx yirik savdo va hunarmandchilik markazlariga aylangan.

Buyuk Ipak yo‘lining Movarounnahr orqali o‘tgan yo‘nalishlari faoliyatini davom ettirgan. Savdo aloqalari Eron, Hindiston, Rossiya va Usmoniylar davlati bilan olib borilgan. Karvonsaroylar, rabotlar va bozorlar qurilishi savdo infratuzilmasining rivojlanishiga xizmat qilgan. Pul muomalasini tartibga solish maqsadida tanga zarbi yo‘lga qo‘yilgan. Bu iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga yordam bergan.

Madaniy hayot Abdullaxon II davrida yuksalish bosqichiga ko‘tarildi. U ilm-fan va diniy ta’limni qo‘llab-quvvatlagan. Buxoroda Abdullaxon madrasasi, Modarixon madrasasi kabi yirik me’moriy obidalar qurilgan. Masjid, madrasa, ko‘prik va karvonsaroylar bunyod etilishi shaharsozlik madaniyatining rivojlanishiga olib kelgan. Bu obidalar bugungi kunda ham o‘zining tarixiy va me’moriy ahamiyatini saqlab qolgan.

Tarixnavislik sohasida Hofiz Tanish Buxoriy tomonidan yozilgan “Abdullanoma” asari muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarda Abdullaxon II ning siyosiy faoliyati, harbiy yurishlari va davlat boshqaruvi batafsil bayon etilgan. Bundan tashqari, boshqa tarixiy manbalarda ham uning faoliyati keng yoritilgan. Bu esa Abdullaxon davrining manbashunoslik jihatidan yaxshi o‘rganilganligini ko‘rsatadi.

Abdullaxon II ning siyosiy faoliyati natijasida Movarounnahrda nisbiy t inchlik va barqarorlik o‘rnatildi. Ichki nizolar kamaydi, iqtisodiy taraqqiyot uchun sharoit yaratildi. Biroq uning vafotidan so‘ng markazlashgan tizim zaiflashdi. 1598-yilda Abdullaxon II vafot etgach, Shayboniylar sulolasida siyosiy inqiroz boshlandi va tez orada sulola hukmronligi tugadi. Hokimiyat Ashtarxoniylar sulolasiga o‘tdi.

Tarixiy jihatdan Abdullaxon II Movarounnahrda markazlashgan davlatni tiklagan, hududiy yaxlitlikni ta’minlagan va iqtisodiy-madaniy rivojlanish uchun mustahkam asos yaratgan hukmdor sifatida baholanadi. U Shayboniylar sulolasining eng yirik va qudratli vakili sifatida tarixda muhim o‘rin egallaydi. Uning siyosati Markaziy Osiyo tarixida XVI asrning eng muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. Abdullaxon II shaxsiyati kuchli iroda, siyosiy donishmandlik, harbiy mahorat va davlat manfaatlariga sadoqat kabi fazilatlari bilan ajralib turadi. Shu sababli u O‘zbekiston davlatchiligi tarixida alohida e’tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. – Toshkent: Fan, 1999.
2. Ahmedov B. A. O‘zbekiston tarixi manbalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
3. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Azamat Ziyo. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. – Toshkent: Sharq, 2001.
5. Sagdullayev A., Ahmedov B. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Universitet, 2012.
6. O‘zbekiston tarixi (XVI–XIX asrlar). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014.
7. Bartold V. V. Turkiston mo‘g‘ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1990

XORAZMSHOHLAR DAVLATIDA MADANIY HAYOT, SAN’AT VA ILM-FAN TARAQQIYOTI

Ataxanova Bonu Rustambek qizi
UrDPI 1-bosqich tarix
yo‘nalishi talabasi
+99899-595-00-22
ataxanovabonu1228@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot ishida Anushteginiylar sulolasi boshqaruvi davridagi Xorazmshohlar davlatini taraqqiyotining eng cho‘qqisiga chiqqan davrdagi ma’naviy-madaniy hayoti, ilm-fan sohalaridagi ulkan yutuqlari va “Xorazm turkchasi” deb ataluvchi adabiy tilning shakllanishi masalalari atroflicha tahlil qilinadi. Davrning yirik siymolari, kutubxonalar va tilshunoslik maktablari tizimli yoritilgan. Kitobning manbaaviy asoslari yordamida Gurganch shahrining ilmiy markaz sifatidagi o‘rni, sultonlarning ma’rifiy faoliyati va davrning mashhur allomalari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Аннотация: В данной исследовательской работе проводится всесторонний анализ культурной и духовной жизни государства Хорезмшахов в период правления династии Ануштегинидов, когда оно достигло пика своего расцвета. Особое внимание уделяется колоссальным достижениям в области науки и вопросам формирования литературного языка, известного как «хорезмско-тюркский». Системно освещается деятельность крупнейших фигур эпохи, функционирование библиотек и лингвистических школ. На основе источниковедческой базы приводятся сведения о роли города Гурганджа как

научного центра, просветительской деятельности султанов и знаменитых ученых того времени.

Abstract: This research provides a comprehensive analysis of the spiritual and cultural life of the Khwarazmian State during the peak of its prosperity under the Anushteginid dynasty. It examines the immense achievements in various fields of science and the formation of the literary language known as “Khwarazmian Turkic.” The study systematically highlights the prominent figures of the era, the functioning of libraries, and the established schools of linguistics. Based on primary sources, the paper provides detailed information on the role of Gurganj as a major scientific center, the educational initiatives of the sultans, and the renowned scholars of the period.

Kalit so‘zlar: Xorazmshohlar, madaniyat, ilm-fan, Xorazm turkchasi, Mahmud az-Zamaxshariy, Sulton Alouddin Tekesh, Gurganch, adabiyot, madrasa, kutubxona, Anushteginiylar, turkiy tillar, ma'naviyat, san’at.

Ключевые слова: Хорезмшахи, культура, наука, хорезмско-тюркский язык, Махмуд аз-Замахшари, султан Алауддин Текеш, Гургандж, литература, медресе, библиотека, Ануштегиниды, тюркские языки, духовность, искусство.

Keywords: Khwarazmshahs, culture, science, Khwarazmian Turkic, Mahmud al-Zamakshari, Sultan Ala ad-Din Tekish, Gurganj, literature, madrasa, library, Anushteginids, Turkic languages, spirituality, art.

O‘zbek davlatchiligi tarixida Xorazmshohlar (Anushteginiylar) davri o‘zining siyosiy qudrati bilan bir qatorda, mislsiz madaniy yuksalishi bilan ham ajralib turadi. XI asr oxiri va XIII asr boshlarida Markaziy Osiyo, Eron va Afg‘onistonni o‘z ichiga olgan bu ulkan saltanat “Sharq Renessansi”ning muhim o‘chog‘iga aylandi. Poytaxt Gurganch (Ko‘hna Urganch) shahri o‘z davrida dunyo olimlari talpingan “Majma’ul-fuzalo” (Fozillar yig‘ilgan joy) maqomiga ega edi. Mazkur tezisda kitob materiallari asosida Xorazmshohlar saroyidagi ilmiy muhit, Mahmud az-Zamaxshariyning jahonshumul merosi va o‘zbek tilining ajdodi bo‘lmish “Xorazm turkchasi”ning shakllanish jarayonlarini keng qamrovli tahlil qilamiz. [Meryam. G. 2022: 266-269]

Mazkur davr madaniy hayotining asosini ilm-fanga bo‘lgan yuksak e’tibor tashkil etadi. Xorazmshohlar sulolasi vakillari, Sulton Alouddin Tekesh va uning vorisi Sulton Alouddin Muhammad davrida olimlar saroyning eng e’zozli kishilari sanalgan. Tekeshning o‘zi ham ilm ahlini doimo rag‘batlantirib kelgan. Ayniqsa Sulton Otsiz va Sulton Alouddin Takash ilm-fan homiylari sifatida tarixda qolgan. Sulton Otsizning o‘zi shoirtabiat, so‘z san’atiga shaydo inson bo‘lgan. Uning o‘g‘li Muhammadga bergan nasihatlarida davlatni boshqarishda din va ilm ahliga tayanish zarurligi alohida ta’kidlanadi. Ayniqsa, Sulton Tekeshning ilm va san’atga bo‘lgan muhabbati tufayli ko‘plab madrasalar va kutubxonalar bunyod etildi. U saroyda muntazam ravishda haftalik “ilmiy majlis”lar o‘tkazgan. Bu majlislarda diniy ulamolar bilan birga astronomlar, tabiblar va shoirlar o‘zaro bahslashishgan. [Meryam. G. 2022: 145-160].

Bundan tashqari bu davrda Gurganchda yuzlab madrasalar barpo etildi. Madrasalar nafaqat diniy bilimlar, balki riyoziyot (matematika), handasa (geometriya) va tibbiyot o‘rgatiladigan chinakam universitetlar edi. Davlat madrasalar uchun maxsus “vaqf” yerlarini ajratgan bo‘lib, bu yerlardan tushgan daromad hisobiga talabalar oziq-ovqat va yotoqxona bilan bepul ta’minlangan, mudarrislarga esa yuqori maosh to‘langan.

Xorazmshohlar davri madaniyatini Mahmud az-Zamaxshariy (1075-1144) siymosisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Zamaxshariy “Jorulloh” (Allohning qo‘shnisi) unvonini olgan yagona xorazmlik olimdir. Uning “Al-Kashshof” asari Qur’on tafsiri sohasida hanuzgacha dunyo bo‘yicha eng nufuzli manba sanaladi. Tilshunoslikda esa uning “Al-Mufassal” asari shunchalik mashhur bo‘lganki, hatto Suriya va Iroq hukmdorlari bu asarni oltin bilan yozdirishgan. Alloma o‘z ona tili bo‘lgan turkiy tilni ham yuksak qadrlagan va “Muqaddimatul-adab” asarida turkiy,

fors va arab tillarining lug‘aviy boyligini qiyosiy ko‘rsatib bergan. Bu asar orqali biz XII asrdagi Xorazm xalqining so‘zlashuv nutqi va madaniyati haqida eng aniq ma’lumotlarni olamiz.

Xorazmshohlar madaniyatida tilshunoslik va adabiyot alohida o‘ringa ega bo‘lgan. Bu davrda arab tili ilmiy til sifatida saqlanib qolgan bo‘lsa-da, fors va turkiy tillarning ta’siri ham ortib bordi. Mashhur alloma Jarulloh az-Zamaxshariyning faoliyati aynan shu madaniy muhitning mahsulidir. Uning asarlari nafaqat Xorazmda, balki butun islom olamida darslik sifatida o‘qitilgan. Shuningdek, Rashiddidin Vatvot kabi shoir va kotiplar saroyda xizmat qilib, davlat hujjatlarini yuksak badiiy uslubda rasmiylashtirishgan. [Zamaxshariy. M. 2002: 12-45]

Ma’rifat tizimida madrasalar asosiy bo‘g‘in hisoblangan. Gurganch, Marv, Nishopur va Buxoro kabi shaharlarda yirik madrasalar faoliyat yuritgan. Ushbu ta’lim maskanlarida fiqh, tafsir, hadis bilan bir qatorda matematika, astronomiya va tibbiyot fanlari ham o‘qitilgan. Sulton Alouddin Muhammad o‘zi ham fiqh ilmidan yaxshi xabardor bo‘lib, ulamolar bilan ilmiy munozaralarda shaxsan ishtirok etishni xush ko‘rgan. [Meryam. G. 2022: 287-bet]

Xorazmda bu davrda fanlar tabaqalangan holda rivojlandi. Bularga misol qilib fiqh va kalom ilmini aytishimiz mumkin. Xorazmda mo‘taziliylik va sunniylik oqimlarining ilmiy munozaralari rivojlangan. Faxriddin Roziy kabi faylasuflar Gurganchda o‘z maktablarini yaratdilar. Manbalarda ta’kidlanganidek, Xorazmda tabiblar Ibn Sino an’analariga sodiq qolgan holda, jarrohlik va farmatsevtika sohasida yangiliklar qilganlar. Maxsus “dorush-shifo”larda bemorlar bepul davolangan. Filologiya: Arab tilini o‘rganish bu davrda fan darajasiga ko‘tarildi. Rashiduddin Vatvot kabi kotib-shoirlar “Hadoyiqu-s-sehr” kabi asarlari bilan badiiy san’at qoidalarini ishlab chiqdilar.

Madaniy hayotning asosi – kitob edi. San’at sohasida xattotlik va kitobat san’ati mislsiz darajada rivojlandi. Sulton oilasi a’zolarining o‘zlari ham bu san’atga befarq bo‘lmaganlar. Masalan, Sulton Muhammadning o‘g‘li Rukniddin G‘ursanchtiy o‘z qo‘li bilan Qur’oni Karimni nihoyatda go‘zal xat bilan ko‘chirgani manbalarda qayd etilgan. Bu esa hukmdorlar xonadonida ham yuksak madaniy tarbiya mavjud bo‘lganidan dalolat beradi. Manbalarda keltirilgan sayyoh Yaqut al-Hamaviyning xotiralari hayratlanarli. U Marv va Gurganchdagi o‘nta yirik jamoat kutubxonalarini tavsiflar ekan, ularning har birida minglab nodir qo‘lyozmalar borligini va olimlarga kitoblarni uyga olib ketishga ruxsat berilganini yozadi. [Yoqut al-Hamaviy. 1990: 320-324].

Kitob ko‘chirish san’ati (xattotlik) bu davrda yuksak daromadli kasbga aylandi. Miniatyura san’ati – kitoblarni rasmlar bilan bezash ham ayniqsa rivojlandi. Xorazmshohlar saroyida maxsus “Sahhoflar bozor”lari bo‘lib, u yerda dunyoning turli chekkalaridan keltirilgan qog‘ozlar va muqovalar sotilgan.

Kitobning eng salmoqli qismi “Xorazm turkchasi”ga bag‘ishlangan. Bu til bugungi o‘zbek adabiy tilining poydevori hisoblanadi. [Meryam G. 2022: 290-292].

Xorazmshohlar davlatida turkiy tilda gaplashuvchi xalq ko‘pchilikni tashkil etgani uchun, sultonlar turkiy tilning nufuzini oshirishga harakat qilishgan. Xorazm turkchasi Qadimgi turkiy (Qoraxoniylar) tili bilan keyingi Chig‘atoy tili o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘indir. Unda o‘g‘uzlarning mayinligi va qipchoqlarning qat’iyati seziladi. Bu davrda diniy-axloqiy asarlar turkiy tilda yozila boshladi. Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asari bunga yorqin misoldir [Rabg‘uziy. N. 2014: 8-15].

Shaharsozlik va me’morchilikda ham Xorazm uslubi shakllandi. Gurganch shahrida qurilgan ulug‘vor saroylar, masjidlar va maqbaralar davlatning iqtisodiy qudratini ko‘rsatib turgan. Nishopur shahri o‘zining madaniy qiyofasi tufayli “shaharlar yulduzi” deb atalgan bo‘lsa, Marv shahri o‘zining boy kutubxonalari bilan mashhur bo‘lgan. Ushbu kutubxonalardan hatto uzoq mamlakatlardan kelgan sayyohlar va olimlar ham foydalanishgan.

Xorazmshohlar davridagi madaniyat toshlarga muhrlangan. Gurganchdagi Faxriddin Roziy maqbarasi, Najmiddin Kubro majmuasi o‘sha davr me’morchiligining mo‘jizalaridir. Ularning gumbazlari va koshinlari geometrik aniqlik bilan ishlangan bo‘lib, bu o‘sha davr muhandislik

fanining naqadar ilg‘or bo‘lganidan dalolat beradi. Shaharsozlik madaniyati ham yuqori bo‘lib, Gurganch o‘zining suv quvurlari va obodonchilik tizimi bilan Yevropa shaharlarini ortda qoldirgan [Salimov. T. 2020: 112-118].

Xorazmshohlar davlatida musiqa va xalq san’ati ham o‘z o‘rniga ega bo‘lgan. Bayramlar va saroy qabullarida maxsus sozandalar va xonandalar xizmat qilishgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, Sulton Muhammad davrida musiqiy cholg‘u asboblari takomillashtirilgan va saroyda musiqa kechalari muntazam o‘tkazib turilgan.

Xulosa qilib aytganda, Xorazmshohlar davlati XI-XIII asrlarda jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo‘shgan qudratli madaniyat o‘chog‘idir. Meryam Gurbuzning tadqiqoti shuni isbotlaydiki, Anushteginiylar sulolasi ilm-fanni davlatning strategik ustuvor yo‘nalishiga aylantirgan edi. Gurganchdagi ilmiy muhit, Mahmud az-Zamaxshariy kabi daholarning asarlari va “Xorazm turkchasi”ning shakllanishi bizning milliy tariximizning oltin sahifalaridir. Ushbu merosni o‘rganish biz – bugungi avlod uchun nafaqat faxr, balki kelajakda intellektual salohiyatimizni oshirish uchun katta maktab vazifasini o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Meryam Gurbuz. (2022). Xorazmshohlarda davlat tashkiloti, iqtisodiy va madaniy hayot. – Urganch: “Ogahiy”. – 145-160, 210-215.
2. Zamaxshariy, M. (2002). Muqaddimatul-adab. – Toshkent: “Fan”. – 12-45.
3. Rabg‘uziy, N. (2014). Qisasi Rabg‘uziy. – Toshkent: “Yozuvchi”. – 8-15.
4. Salimov, T. (2020). Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: “Universitet”. – 112-118.
5. Yaqut al-Hamaviy. (1990). Mu’jam al-buldan (Mamlakatlar lug‘ati). – Bayrut. – 320-324.

ISLOM KARIMOV HAYOTI VA FAOLIYATI

Xolmurotova Donoxon mamurjon qizi
UrDPI 2-kurs tarix yo‘nalishi
+998-709-96-46

Annotatsiya: Mazkur maqolada Islom Karimov hayoti va siyosiy faoliyati qisqacha yoritilgan. Unda uning O‘zbekiston mustaqilligini mustahkamlash, davlatni rivojlantirish va jamiyat barqarorligini ta’minlashdagi xizmatlari bayon etiladi.

Annotation: This article briefly describes the life and political activity of Islom Karimov. It highlights his role in strengthening Uzbekistan’s independence, developing the state, and ensuring social stability

Аннотация: В данной статье кратко освещаются жизнь и политическая деятельность Islom Karimov. Рассматривается его вклад в укрепление независимости Узбекистана, развитие государства и обеспечение социальной стабильности.

Kalit so‘zlar: Islom Karimov, O‘zbekiston, mustaqillik, siyosiy faoliyat, davlat boshqaruvi, islohotlar, iqtisodiy rivojlanish, barqarorlik, tashqi siyosat, ichki boshqaruvi, islohotlar, iqtisodiy rivojlanish, barqarorlik, tashqi siyosat, ichki siyosat.

Keywords: Islom Karimov, Uzbekistan, independence, political activity, public administration, reforms, economic development, stability, foreign policy, domestic policy.

Ключевые слова: Islom Karimov, Узбекистан, независимость, политическая деятельность, государственное управление, реформы, экономическое развитие, стабильность, внешняя политика, внутренняя политика.

Islom Abdug‘aniyevich Karimov (1938-yil 30-yanvar, Samarqand shahrida oddiy xizmatchi oilasida dunyoga kelgan – 2016-yil 2-sentyabr og‘ir kasallik tufayli vafot etdi. Toshkent shahri) – davlat va siyosat arbobi, O‘zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti. O‘zbekiston Qahramoni (1994).

O‘zbekiston Qurolli Kuchlari Oliy Bosh Qo‘mondoni va 2007-yilgi prezidentlik saylovlari g‘olibi, 2015-yilgi prezidentlik saylovlari g‘olibi. O‘zbekiston mustaqilligi e’lon qilingunga qadar

O‘zSSR kommunistik partiyasi birinchi kotibi. 1991-yildan umrining oxiriga qadar O‘zbekiston Prezidenti. Islom Karimov boshchiligida O‘zbekiston o‘zining Konstitutsiyasiga ega bo‘ldi, BMTda tan olindi va MDH davlatlari bilan teng huquqli aloqalarni olib bordi.Islom Karimovning otasi Abdug‘ani Karimov davlat xizmatchisi, onasi Sanobar Karimova esa uy bekasi bo‘lgan.

Islom Karimovning Mehriniso ismli opasi va Omonulla, Ibodulla, Arslon, Quddus, Ikrom va Xurshid ismli aka-ukalari bo‘lgan. Karimovning aka-ukalari – Ibod va Quddus Abdug‘aniyevichlar fan nomzodi darajasini olgan. 1941 -yilda ota-onasi Islom Karimovni Samarqanddagi mehribonlik uyiga topshirib, bir yildan so‘ng qaytarib olgan. Biroq 1945-yilda Karimov yana mehribonlik uyiga berilgan. Karimov O‘rta Osiyo politexnika instituti (hozirgi Toshkent Davlat texnika universiteti) va Toshkent xalq xo‘jaligi institutini tamomlagan. Islom Karimov muhandis-mexanik va iqtisodchi hamda iqtisod fanlari nomzodi darajasiga ega bo‘lgan. Islom Karimov muhandis-mexanik va iqtisodchi hamda iqtisod fanlari nomzodi darajasiga ega bo‘lgan.

Islom Karimov “Tashselmash” va Chkalov nomidagi Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasida muhandis sifatida faoliyat yuritgan va shu yerdan O‘zbekiston SSR davlat rejalashtirish qo‘mitasiga o‘tgan. 1983-1986-yillarda Moliya vaziri bo‘lgan Karimov 1986-yildan Qashqadaryo viloyati hokimi etib tayinlangan. 1989-yilda Islom Karimov O‘zbekiston Kommunistik partiyasi Markaziy qo‘mitasining Birinchi kotibiga aylangan. Karimov sovet respublikalari rahbarlari orasida birinchi bo‘lib (1990-yil 24-mart), “prezident” unvonini olgan. Taqqoslash uchun SSSR rahbari Mixail Gorbachyov 1990 -yil 15-martdan prezident deb atala boshlangan.

Qozog‘iston birinchi kotibi Nursulton Nazarboyev esa bir oy o‘tib, 1990-yil 24-apreldan prezident bo‘lgan. Islom Karimov 4 marotaba (1991, 2000, 2007 va 2015-yillarda) prezidentlik saylovlarida g‘alaba qozongan. 1999-yil fevral oyida Toshkentda Islom Karimov hayotiga suiqasd uyushtiriladi. Vazirlar Mahkamasi yig‘ilishi bo‘lib o‘tadigan hukumat binosi yaqinida avtomobil portlatiladi. Portlash oqibatida 16 kishi halok bo‘ladi, yuzdan ortiq inson jarohatlanadi. Karimovning o‘zi portlashdan jabrlanmagan. Prezident televideniyedagi chiqishida ushbu portlash radikal islom vakillari tomonidan uning hayotiga suiqasd uyushtirish uchun tashkillashtirilganini aytgan. Karimov Afg‘oniston masalasida AQSh va Yevropa mamlakatlari bilan hamkorlik qilgan va yaqin aloqalar o‘rnatgan. 2005-yilgi Andijon voqealaridan so‘ng Karimov va G‘arb o‘rtasidagi munosabatlar sovuqlashgan. Natijada Islom Karimov Rossiya va Xitoy bilan aloqalarga katta e’tibor qarata boshlagan. Islom Karimov davlat rahbari sifatida rasmiy tashrif bilan 125 marotaba xorijiy davlatlarga borgan. Islom Karimov saylovlar borasida rekordlarga ega. 2007-yilgi prezidentlik saylovlarida Karimov 91 foiz saylovchi ishtirok etgan birinchi turda 90,76 foiz ovoz olgan va bu bilan dunyo rekordlaridan birini o‘rnatgan. Karimovning 25 yillik prezidentlik davrida uning xastalangani haqida hech qachon rasmiy xabar berilmagan. Islom Abdug‘aniyevich Markaziy Osiyoda yadro qurolidan xoli hududni yaratish tashabbuskori bo‘lgan. Karimov dastlab Natalya Kuchma Petrovna bilan turmush qurgan (1960-yillarda) va 1969-yili ularning farzandi – Pyotr Karimov dunyoga kelgan.

1970-yilda Karimov Tatyana Karimovaga uylangan. Bu nikohdan ikki qiz – Gulnora va Lola Karimovalar tug‘ilgan. Islom Karimov shaxmat o‘ynashni yoqtirgan va ba’zida soatlab shaxmat stoli oldida o‘tirgan. Birinchi Prezident “O‘zbekiston Qahramoni” unvoni, “Mustaqillik” va “Amir Temur” ordenlari bilan taqdirlangan. Karimovni Ispaniya qiroli “Fuqarolik xizmatlari uchun” ordeni bilan taqdirlagan. Islom Karimov O‘zbekiston davlatini 27 yil – 1989-yil 23-iyunda birinchi kotib bo‘lgandan 2016-yil 2-sentabr, vafotiga qadar, mustaqil O‘zbekiston Respublikasini 25 yil (1991-yil 31-avgustdan) boshqargan. O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti 2016-yil 2-sentyabr kuni 78 yoshida vafot etdi va 3-sentyabr kuni Samarqand shahrida dafn etildi. [Oyna/uz/Muhammadqodir Sobirov]. 1973 yilda Toshkent xalq xo‘jaligi institutida “O‘zbekiston SSR sanoatining tarmoq tuzilishi va uni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. 1975 yilda Moskvada nufuzli

Xalq xo‘jaligi boshqaruvi institutida iqtisodiy-matematik usullar va hisoblash texnikasini qo‘llagan holda ishlab chiqarish va rejalashtirishni boshqarish, tashkil qilish zamonaviy usullari sohasi bo‘yicha tahsil oldi [UZINFOCOOM markazi].

Islom Karimov bolaligi oddiy o‘tganu bolalar uyida tarbiya topgan, bu holat uning xarakterini chiniqtirgan.U ko‘praq texnikaga qiziqqan va zavodlarda ko‘proq ishlaganbu unga iqtisodiy va ishlab chiqarish tizimini yaxshi tushinishga yordam berdi shu bilan qattiq qo‘l rahbar sifatida tanilganu qaror qabul qilishda qati’y bo‘lgan,yana bir qiziqgan narsasi bu kitob yozish yozuvchilikga qiziqgan u nafaqat siyosatchi,balki mualif ham bo‘lib, ko‘proq kitoblar ham yozgan,ayniqsa manaviyat vamilliy g‘oya haqidafikirlari mashhur.

Karimov xafsizlikka ko‘proq etibor bergan davlat mutaqilligiva barqarorligi saqlash uchun hafsizliksiyosatini ustivor yo‘nalishlardan biri qilgan. Karimov nutqlarida ko‘proq kuchli ruhlantiruvchi mazmunga doir so‘zlarni ishlatgan yani xalqni birlik va sabrga chaqirgan. Uning oilasi ikkita qizi ham o‘imishli qizlar birinchi qizi Gulnora Karimova uning kasbi diplomat,tadbirkor, qo‘shiqchi, diyzaner, lavozimi esa O‘zbekistoning Ispaniya elchisi, BMTning Jenevadagi bo‘limida vakil hibsoblanadi. Gulnora Karimova bir vaqtlar kuchli ta’sirga ega bo‘lgan, siyosat, biznes va san’atni birlashtirgan shaxs, uning hayoti esa keskin o‘zgarishlarga boy bo‘lib, muvaffaqqiyatdan tortib jiddiy muammolargacha bo‘lgan yo‘lni oz ichiga oladi. Lola Korimova bu Islom Karimovning ikkinchi qizi bo‘lib, opasi Gulnora Karimovaga qaraganda ko‘proq tinch va ijtimoiy faol hayot olib brogan, uning faoliyati O‘zbekistoning UNESKO (YUNESKO)dagi vakili bo‘lgan, shuningdek xayriya va ijtimoiy louihalarda faol ishtirok etgan, “mehribonlik” va bolalar va ijtimoiy himoya bilan bog‘liq loyihalarni qo‘llab quvvatlagan.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov I. A. (2014) Rahbar kadrlar to‘g‘risida:Tafakkur.-50-68-b.
2. https://islomkarimov.uz
3. https://arboblar.uz
4. https://n.ziyouz.com

JALOLIDDIN MANGUBERDINING XORAZM TARIXIDA TUTGAN O‘RNI VA ROLI

Dushamova Dilafruz G‘ayrat qizi
UrDPI tarix yo’nalishi
1-bosqich talabasi
+99894-743-09-07
dushamovadilafruz44@gmail.com

Annotatsiya: Jaloliddin Manguberdi – XIII asrda yashagan buyuk sarkarda va Xorazmshohlar davlatining so‘nggi hukmdorlaridan biri bo‘lib, u mo‘g‘ul bosqiniga qarshi mardona kurash olib borgan tarixiy shaxsdir. Ushbu maqolada Jaloliddin Manguberdi hayoti, uning harbiy faoliyati, mo‘g‘ullarga qarshi olib borgan janglari hamda uning jasorati va vatanparvarligi haqida ma’lumot beriladi. Shuningdek, uning Chingizxon qo‘shinlariga qarshi kurashlari, davlatni saqlab qolish yo‘lidagi harakatlari va tarixda tutgan o‘rni yoritib beriladi. Maqola orqali Jaloliddin Manguberdining Markaziy Osiyo tarixidagi ahamiyati hamda uning qahramonlik faoliyati tahlil qilinadi.

Аннотация: Джалолиддин Мангуберди – великий полководец XIII века и один из последних правителей государства Хорезмшахов, который мужественно боролся против монгольского нашествия. В данной статье рассматриваются жизнь Джалолиддина Мангуберди, его военная деятельность, сражения против монголов, а также его мужество и патриотизм.Также освещается его борьба против войск Чингисхана, его действия по сохранению государства и место в истории. В статье анализируется значение Джалолиддина Мангуберди в истории Центральной Азии и его героическая деятельность.

Annotation: Jaloliddin Manguberdi was a great commander who lived in the 13th century and one of the last rulers of the Khorezmshahs, a historical figure who fought bravely against the Mongol invasion. This article provides information about the life of Jalaluddin Manguberdi, his military activities, battles against the Mongols, as well as his courage and patriotism. It also highlights his struggles against Genghis Khan’s troops, his efforts to preserve the state, and his place in history. The article analyzes the significance of Jalaluddin Manguberdi in the history of Central Asia and his heroic activities.

Kalit so‘zlar: Jaloliddin Manguberdi, Xorazmshohlar davlati, Chingizxon, mo‘g‘ullar bosqini, Parvon jangi, Hind daryosi bo‘yidagi jang, harbiy strategiya, jasorat, , XIII asr tarixi, Markaziy Osiyo tarixi.

Keywords: Jaloliddin Manguberdi, the state of the Khorezmshahs, Genghis Khan, the Mongol invasion, the Battle of Parvan, the Battle of the Indus River, military strategy, courage, 13th century history, history of Central Asia.

Ключевие слова: Джалалиддин Мангуберди, государство Хорезмшахов, Чингисхан, монгольское вторжение, битва при Парване, битва на реке Инд, военная стратегия, мужество, история XIII века, история Центральной Азии

Jaloliddin Manguberdi 1199-yilda tug‘ilgan va XIII asrda faoliyat yuritgan buyuk sarkarda hamda Xorazmshohlar davlati ning so‘nggi hukmdorlaridan biridir. Otasi Muhammad Xorazmshoh vafotidan so‘ng mamlakat mo‘g‘ullar bosqini tufayli siyosiy va harbiy inqirozga yuz tutadi. 1220-yilda mo‘g‘ul qo‘shinlari Movarounnahr hududlariga bostirib kirib, yirik shaharlarni egallaydi va katta vayronagarchiliklar keltirib chiqaradi.Jaloliddin Manguberdi (to‘liq ismi Jaloliddin ibn Alovuddin Muhammad) (1198-1231) – Xorazmshohlar davlatining so‘nggi hukmdori (1220-1231), mohir sarkarda. Anushteginiylardan. Jaloliddin burnida xoli(mank) bo‘lgani uchun Mankburni nomi bilan atalgan.Keyinchalik bu nom talaffuzda o‘zgarib “Manguberdi”nomi bilan mashhur bo‘lib ketgan.

Bu davrda Chingizxon boshchiligidagi qo‘shinlar Markaziy Osiyoda keng harbiy yurishlar olib borayotgan edi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Jaloliddin 1221-yildan boshlab faol qarshilik harakatlarini tashkil etib, turli hududlarda mo‘g‘ullarga qarshi janglar olib borgan[36]. U qo‘shinlarni qayta tuzgan, mahalliy kuchlarni birlashtirishga harakat qilgan va mustaqil siyosiy markaz yaratishga intilgan.

1221-yilda bo‘lib o‘tgan Parvon jangi Jaloliddinning eng muhim harbiy g‘alabalaridan biri hisoblanadi. Bu jangda uning qo‘shini mo‘g‘ul kuchlariga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib borib, dushmanga katta talafot yetkazgan. O‘rta asr tarixchilari, jumladan Ibn al-Asir va boshqa mualliflar bu jangni mo‘g‘ullarga qarshi eng kuchli zarbalardan biri sifatida qayd etgan.

Shundan so‘ng 1221-yilda yuz bergan Hind daryosi bo‘yidagi jang uning hayotidagi eng murakkab va dramatik voqealardan biridir. Bu jangda mo‘g‘ullar son jihatdan ustunlik qilgan. Qattiq qarshilikka qaramay, Jaloliddin mag‘lubiyatga uchragan, ammo dushman qo‘liga tushmaslik uchun Hind daryosiga sakrab, jon saqlab qolgan[37]. Bu voqea tarixiy manbalarda uning jasorati va taslim bo‘lmas ruhining ramzi sifatida tilga olinadi.1220-yilning aprelida Muhammad Xorazmshoh Nishopurga keladi. Ammo uni mo‘g‘ullar ta’qib etib kelayotganini eshitib, bir qancha shahar va qal’alarda yashirinib yurdi. Hech qayerda uni iliq kutib olishmadi. Oxiri Kaspiy dengizidagi Ashura orolida o‘g‘li Jaloliddinni taxt vorisi etib tayinlab, 1220-yilning dekabrida vafot etadi.

Movarounnahrning asosiy shaharlari egallangach, mo‘g‘ul jangarilarining bosqinchilik yurishi Amudaryo janubidagi yirik savdo va madaniyat markazlari: Balx, Hirot, Marv va G‘azna kabi shaharlarga yo‘naltiriladi. Ammo buviloyatda ular Jaloliddin Manguberdining qattiq qarshiligiga uchraydi.Jaloliddin Valiyon qal’asini qamal qilayotgan mo‘g‘ul qo‘shinlariga qarshi hujum qilib, ularni tor-mor etadi. Bu Jaloliddinning dushman ustidan qozongan dastlabki yirik

[36] Qudrat Masharipov .“Jaloliddin Manguberdining jahon siyosiy va harbiy tarixidagio‘rni”. Toshkent-2021.
[37] Maryam Gurbuz. “Xorazmshohlarda davlattashkiloti, iqtisodiy va madaniy hayot.

g‘alabasi edi.Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga qarshi Shiki Xutuxu no‘yonni 45 minglik qo‘shin bilan jo‘natadi.

G‘azna yaqinidagi Parvon dashtidagi jangda Jaloliddin g‘alaba qozondi. Biroq g‘alabadan keyin qo‘lga kiritilgan o‘ljalarni taqsimlashda Jaloliddinning lashkarboshilari o‘rtasida o‘zaro kelishmovchilik boshlanadi. Oqibatda lashkarboshilardan Sayfuddin Ag‘roq, 1220-yilning aprelida Muhammad Xorazmshoh Nishopurga keladi. Ammo uni mo‘g‘ullar ta’qib etib kelayotganini eshitib, bir qancha shahar va qal’alarda yashirinib yurdi.

Hech qayerda uni iliq kutib olishmadi. Oxiri Kaspiy dengizidagi Ashura orolida o‘g‘li Jaloliddinni taxt vorisi etib tayinlab, 1220-yilning dekabrida vafot etadi. Movarounnahrning asosiy shaharlari egallangach, mo‘g‘ul jangarilarining bosqinchilik yurishi Amudaryo janubidagi yirik savdo va madaniyat markazlari: Balx, Hirot, Marv va G‘azna kabi shaharlarga yo‘naltiriladi. Ammo buviloyatda ular Jaloliddin Manguberdining qattiq qarshiligiga uchraydi.Jaloliddin Valiyon qal’asini qamal qilayotgan mo‘g‘ul qo‘shinlariga qarshi hujum qilib, ularni tor-mor etadi.

Bu Jaloliddinning dushman ustidan qozongan dastlabki yirik g‘alabasi edi.Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga qarshi Shiki Xutuxu no‘yonni 45 minglik qo‘shin bilan jo‘natadi. G‘azna yaqinidagi Parvon dashtidagi jangda Jaloliddin g‘alaba qozondi. Biroq g‘alabadan keyin qo‘lga kiritilgan o‘ljalarni taqsimlashda Jaloliddinning lashkarboshilari o‘rtasida o‘zaro kelishmovchilik boshlanadi. Oqibatda lashkarboshilardan Sayfuddin Ag‘roq, A’zam Malik va Muzaffar Maliklar qo‘shindan ajralib ketadilar.

Jaloliddinning ularni qaytarish yo‘lidagi urinishlari naf bermadi. Bu voqeadan so‘ng Jaloliddinning harbiy kuchi zaiflashib qoladi. Fursatdan foydalangan Chingizxon G‘aznaga askar tortadi va ajralib chiqqanlarni alohida-alohida tor-mor etadi. Jaloliddin tengsiz janglar olib borib, Sind (Hind) daryosi qirg‘oqlariga yaqinlashib boradi. Daryo bo‘yida 1221-yilning 25-noyabrida ikki o‘rtada qattiq jang bo‘ladi. JaloliddinChingizxon qo‘shinining ilg‘orini yengadi.

Mo‘g‘ullarning pistirmalarga qo‘yilgan 10 ming nafar saralangan askari jangni yakunlaydi. Jaloliddin taslim bo‘lishni xohlamay otda Sind daryosiga sakrab, narigi qirg‘oqqa suzib o‘tadi. U bilan birga uning to‘rt ming kishilik askari ham daryodan o‘tib oladi.Hozirgi paytda ham bu daryoning bir tomoni “Ot sakrash”, narigi tomoni “Cho‘li Jaloliy” deb ataladi[38].

Jaloliddinning jasoratiga qoyil qolgan Chingizxon uni ta’qib qilish fikridanqaytadi. Hatto, u o‘g‘illariga qarab: “Ota o‘g‘il mana shunday bo‘lishi lozim”, – degan ekan. Chingizxon bungacha hech bir shoh, hukmdor yoki sarkardaga tan bermagan va hech kimni o‘ziga munosib raqib ko‘rmagan edi. Jaloliddin Manguberdining Ko‘niya, Jazira, Damashq va Misr hukmdorlariga nomalar yozib, ularni mo‘g‘ullarga qarshi kurashish yo‘lida birlashtirish xatti-harakatlari behuda ketdi.

Sulton Jaloliddin Manguberdining o‘sib borayotgan mavqeyi Bag‘dod xalifasini, Misr, Damashq va Jazira hukmdorini tashvishga sola boshladi. Ichki fitnalar vaxiyonatlar boshlandi. Ustiga-ustak Ko‘niya sultoni Alouddin Qayqubod muxolif kuchlarni Jaloliddin Manguberdiga qarshi birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi[39]. Jaloliddinning ukasi G‘iyosiddin Pirshoh birinchi bo‘lib xiyonat yo‘liga o‘tdi.

U o‘z lashkarlari bilan akasi qarorgohini tark etdi. G‘iyosiddin akasiga hasadi qo‘zg‘ab, o‘zi mustaqil davlat barpo etish va Jaloliddin kabi shuhrat qozonishni istadi. U Kirmon hokimi tomonidan qo‘lga olinib, qatl etiladi. Mo‘g‘ullar ushbu voqeadan so‘ng, Jaloliddin davlati ular o‘ylagandek kuchli emasligini anglab, u bilan sulh tuzish fikrid an qaytishdi. Ozarbayjon va Gurjiston sari talonchilik yurishlarini boshlab yuborishdi. Jaloliddinning bosh vaziri Sharofulmulk sultonga fitnauyushtira boshlaydi.

Uning Jazira va Ko‘niya hukmdorlariga Jaloliddindan hokimiyatni tortib olishda madad so‘rab yozgan maktubi Jaloliddinning qo‘liga tushgach, u hibsga olinib, qatl etiladi.1230-yil

[38] Erkin Sulaymon. “Xivanoma”. “Xorazm”. Urganch-2019.

[39] Erkin Vohidov Jaloliddin Manguberdi(Tarixiy drama.) 1998-yil.

avgustda Ko‘niya, Jazira, Damashq va Misrning birlashgan qo‘shinidan Jaloliddin Manguberdi kuchlari Arzinjon yaqinidagi jangda mag‘lubiyatga uchradi.

Jaloliddin Manguberdining kuchsizlanganidan foydalangan mo‘g‘ullar katta qo‘shin bilan 1231-yilda Ozarbayjonga bostirib kirib, Jaloliddin Manguberdini ta’qib etishadi. Mo‘g‘ullar uning qarorgohiga uyushtirgan tungi hujum natijasida Jaloliddin Manguberdining oz sonli qo‘shinini tor-mor keltiradilar, Jaloliddin Manguberdini o‘zi esa ta’qibdan qutulib Kurdiston tog‘lariga chiqib ketadi[40].

Bu yerda qaroqchi kurdlar qo‘liga asir tushib, fojiali halok bo‘lgan.Atigi o‘ttiz uch yil umr ko‘rgan, ammo nomi ellarda mashhur bo‘lgan, Chingizxonni lol qoldirgan, o‘z yurtini beadad sevgan oxirgi Xorazmshoh Sulton Jaloliddin Manguberdi yorug‘ dunyodan ko‘z yumdi.

Uning nomi asrlar davomida avlodlaruchun jasorat va mardlik, vatanparvarlik ramzi bo‘lib keldi. Sulton Jaloliddinning hayotligi davrida mo‘g‘ullar O‘rta Sharqni bosib ololmadilar. Bu voqea ancha keyin – 1256-yili ro‘y berdi. Jaloliddin Manguberdi o‘n bir yil davomida mo‘g‘ullarni nafaqat O‘rta Sharqqa, balki Sharqiy Yevropaga ham qo‘ymadi. 1222-1231-yillar oralig‘ida Jaloliddin Eron, Ozarbayjon, Afg‘oniston va boshqa hududlarda harbiy faoliyatini davom ettirgan.

U bir necha hududlarda hokimiyatni qo‘lga kiritgan va mo‘g‘ullarga qarshi ittifoqlar tuzishga harakat qilgan. 1231-yilda Kurdiston hududida mo‘g‘ullar bilan bo‘lgan to‘qnashuvlardan so‘ng u vafot etgan. Uning vafoti bilan mo‘g‘ullarga qarshi markazlashgan qarshilik harakati zaiflashgan.Tarixiy tadqiqotlarda Jaloliddin Manguberdining harbiy strategiyasi, siyosiy faoliyati va davlatni tiklashga qaratilgan harakatlari yuqori baholanadi.

U tezkor harakat, kutilmagan hujum va tog‘li hududlardan foydalanish strategiyasini qo‘llagan. Uning faoliyatiMarkaziy Osiyo xalqlarining ozodlik kurashi tarixida muhim o‘rin tutadi.O‘zbekiston hukumati 1998-yilda Jaloliddin Manguberdining mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi kurashda ko‘rsatgan mislsiz jasorati, Vatanga va o‘z xalqiga sadoqat va cheksiz muhabbatini qadrlash va uning porloq ruhini abadiylashtirish maqsadida “Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligini nishonlash haqida” qaror qabul qildi.

Qarorga ko‘ra, uning yurti Xorazmda Jaloliddin Manguberdiga haykal o‘rnatildi, yir ik ko‘cha, maydon, jamoa korxonalariga va boshqalarga uning nomi qo‘yildi. Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi mustaqil O‘zbekistonda 1999-yili keng nishonlandi. Jaloliddin Manguberdi haqida videofilm, doston, pyesalar yaratildi, 2000-yil 30-avgustda “Jaloliddin Manguberdi” ordeni ta’sis etildi.Jaloliddin Manguberdi Markaziy Osiyo tarixida jasur sarkarda, mohir lashkarboshi va vatanparvar hukmdor sifatida muhim o‘rin egallaydi[41].

U Xorazmshohlar davlatining so‘nggi qudratli vakillaridan biri bo‘ lib, davlat mustaqilligini saqlab qolish uchun umrining katta qismini kurashlarda o‘tkazgan. Ayniqsa Genghis Khan boshchiligidagi mo‘g‘ul qo‘shinlari istilosi davrida Jaloliddin Manguberdi katta jasorat va qat’iyat ko‘rsatib, o‘z xalqini himoya qilish uchun mardonavor jang qilgan.

Uning harbiy mahorati, qat’iyati va jasorati ko‘plab janglarda namoyon bo‘lgan. Ba’zi janglarda mag‘lubiyatga uchragan bo‘lsa ham, u kurashni hech qachon to‘xtatmagan va o‘z davlatini tiklash uchun doimo harakat qilgan. Bu esa uning kuchli irodasi, matonati va yuksak vatanparvarligini ko‘rsatadi.

Jaloliddin Manguberdi o‘zining jasorati bilan nafaqat o‘z davrining buyuk sarkardalaridan biri bo‘lgan, balki keyingi avlodlar uchun ham haqiqiy qahramon timsoliga aylangan.

Bugungi kunda Jaloliddin Manguberdi nomi xalqimiz tarixida hurmat bilan tilga olinadi. Uning hayoti va faoliyati yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. U jasorat, mardlik, sabr-toqat va Vatanga sadoqat kabi fazilatlarning yorqin namunasi hisoblanadi. Shu sababli Jaloliddin Manguberdi siymosi nafaqat tarixiy shaxs sifatida, balki milliy g‘urur va iftixor ramzi sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi.

---

[40] Bo‘riboy Ahmedov – O‘zbekiston tarixi manbalari. 2001-yil.

[41] Sadriddin Salim Buxoriy. “Buyuk Xorazmiylar”. Toshkent: 1994. 16-b.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qudrat Masharipov. “Jaloliddin Manguberdining jahon siyosiy va harbiy tarixidagi o‘rni”. Toshkent-2021.
2. Maryam Gurbuz. “Xorazmshohlarda davlat tashkiloti, iqtisodiy va madaniy hayot”. “Ogahiy” nashriyot-matbaa uyi. Urganch-2022.
3. Erkin Samandar “Xivanoma” Urganch-2019 “Xorazm” nashriyoti.
4. Erkin Vohidov – Jaloliddin Manguberdi (tarixiy drama). 1998-yil.
5. Bo‘riboy Ahmedov – O‘zbekiston tarixi manbalari. 2001-yil.
6. Sadriddin Salim Buxoriy “Buyuk Xorazmiylar” Toshkent 1994-y 16-b.

TEMURIYLAR DAVRI BOSHQARUVI

Xusainbekova Gulchira Mavlanbekovna
UrDPI tarix kafedras profofessori
+988-97-456-28-62
Gulchirahusainbekova@gmail.com
Karimberganov Ravshanbek Muzaffarovich
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi.
+998-50-877-81-00
karimberganovravshanbek91@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temurning markazlashgan qudratli davlat barpo etishdagi xizmatlari, harbiy strategiyasi va adolatli boshqaruv usullari yoritilgan. Matnda “Temur tuzuklari” asarining davlatchilik asoslarini mustahkamlashda tutgan o‘rni hamda Sohibqiron davrida madaniyat va bunyodkorlik ishlarining yuksalishi tahlil qilinadi. Maqola keng kitobxonlar ommasiga va tarixga qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

Аннотация: В данной статье освещаются заслуги великого полководца и государственного деятеля Амира Темура в создании мощного централизованного государства, его военная стратегия и методы справедливого управления. В тексте анализируется роль произведения «Уложения Темура» в укреплении основ государственности, а также расцвет культуры и созидательной деятельности в эпоху Сахибкирана. Статья предназначена для широкого круга читателей и всех, кто интересуется историей.

Abstract: This article highlights the merits of the great commander and statesman Amir Temur in the creation of a powerful centralized state, his military strategy, and methods of fair governance. The text analyzes the role of the work “Temur’s Code” (Tuzuk -i Temuri) in strengthening the foundations of statehood, as well as the flourishing of culture and creative activity during the era of Sahibkiran. The article is intended for a wide range of readers and those interested in history.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Sohibqiron, davlatchilik, adolat, Temur tuzuklari, Samarqand, strategiya.

Ключевые слова: Амир Темур, Сахибкиран, государственность, справедливость, Уложения Темура, Самарканд, стратегия.

Keywords: Amir Temur, Sahibkiran, statehood, justice, Temur’s Code, Samarkand, strategy.

Insoniyat tarixi davomida jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk shaxslar ko‘p o‘tgan. Ular orasida Sohibqiron Amir Temur siymosi alohida o‘rin tutadi. XIV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo hududida parokanda bo‘lib ketgan mayda bekliklar o‘rnida qudratli va markazlashgan davlat barpo etilishi nafaqat 268anggi268268, balki butun dunyo tarixida yangi sahifa ochdi.

Amir Temur nafaqat yengilmas sarkarda, balki kuchli diplomat, adolatli hukmdor va ilm-fan homiysi sifatida ham tanilgan. Uning “Kuch – adolatdadir” degan 269anggi nafaqat harbiy g‘alabalarning, balki u asos 269anggi saltanatning ham ma’naviy poydevoriga aylandi. Mazkur maqolada Sohibqiron tomonidan barpo etilgan davlatning o‘ziga xos boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va bu davrning “Temuriylar renessansi” deb ataluvchi yuksalish davri haqida so‘z boradi. U Sitchqon yilida – 1336-yili Samarqand bilan Hindiqush tog‘ tizmalari oralig‘ida joylashgan vohada tug‘ildi. Buyuk Iskandarning g‘arbiy yurishlariga guvoh bo‘lgan bu hududda uning an’analari hali davom etayotgan edi. Temur nabiralaridan biriga Iskandar deb ism qo‘ygandi. Kichik Iskandar bundan o‘n 269ang asr muqaddam bu yerdan o‘tgan o‘zining ulug‘ adashi jasoratini tildan qo‘ymasdi. Ulug‘ Iskandar ham Temur zabt etgan mamlakatlarni egallagan, lekin uning fotihligi teskari yo‘nalishda bo‘lgan edi. Temur qo‘shinlari yunonlardan farqli o‘laroq, Sirdaryoning sharqida – minglab milya uzoqlikda joylashgan Sibirga, shuningdek, Itil (Volga) daryosining shimoliy hududlariga qadar kirib bora oldi. Temur O‘rta Osiyo tarixida chuqur ildiz otgan imperiyaviylik va madaniy an’analarning davomchisi edi. U X va XI asrlarda arab va fors tillarida yozilgan falsafa, tibbiyot, riyoziyot, falakiyot, jug‘rofiya, tarix, adabiyotga doir ajoyib asarlar yaratilgan yurtdan chiqqandi. Bu asarlar keyinchalik Ovrupo Uyg‘onish davrining vujudga kelishida rag‘batlantiruvchi omil, Ovrupo ilm-fani taraqqiyoti uchun ko‘p asrlar mobaynida zamin bo‘lib xizmat qildi. O‘z davrining eng qobiliyatli vakili, Chingizxondan meros bo‘lib o‘tgan harbiy san’atni rivojlantirgan Temurning tarix sahnasiga chiqishi tasodifiy hol emasdi.

Sahroylarga xos jasur, sabr-toqatli, jonsarak Temur na cho‘lu biyobonlarning jazirama issig‘ini, na tog‘ dovonlarining haddan ziyod qahraton sovug‘ini pisand qilar, o‘troq xalqlar uchun tushunib bo‘lmaydigan chidam bilan bu mushkulotlarga bardosh 269anggi269. Sahroylar hayotdan nom-nishon bo‘lmagan pasttekisliklar va tog‘ dovonlaridan osongina o‘tishar, ular tupkaning tubidagi yerlarga ham yetib borishardiki, XIX asr sayyohi bunday ishni uddalay olmagan bo‘lur edi. Temur muttasil davom etgan barcha harbiy yurishlarga shaxsan o‘zi boshchilik qilar, hech qachon biron-bir yerda uzoq turib qolmasdi. [Hukxem, 1999: 7]

1370-yilning 9-aprel kuni bo‘lib o‘tgan Movarounnahr amirlarining qurultoyida Amir Temur Movarounnahr hukmdori deb e’lon qilindi. Taxtga esa Chig‘atoy avlodidan Suyurg‘atmishxon o‘tqazildi.

O‘zaro urushlardan juda bezigan dehqonlar ommasi, hunarmandlar, savdogarlar, ruhoniylar va o‘troq feodallar, ya’ni katta yer egalari nihoyat yagona davlat tashkil topishini orziqib kutayotgan edilar. O‘z mustaqilligi va erkinliklari cheklanishini hohlamagan yirik amirlar, o‘zaro nizolar orqali talon tarojlar tufayli katta boylikka ega bo‘layotgan asosiy yumishlaridan biri urush bo‘lgan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi qabilalarning yetakchilari Amir Husaynning markazlashgan davlat tuzish borasidagi harakatlaridan cho‘chib ham Amir Temur atrofida birlashayotgan edilar.

Amir Temur hokimiyatni qo‘lga kiritgan dastlabki yillarda ko‘plab yirik amirlar uni hukmdor sifatida tan olmaslikka hamda uning markazlashgan davlat tuzishga qaratilgan sa’y-harakatlarini yo‘qqa chiqarishga urinib ko‘rdilar. Bunday yirik amirlar qatoriga Amir Muso, Amir Zinda Chashm, Amir Kayxusrav va boshqalarni kiritish mumkin.[Usmonov, 2010: 70]

“Uch yillik” urush davrida Amir Temur Ozarbayjon, Tabriz, Mozandaron, G‘ilonni bo‘ysundiradi. Shundan keyin u Kavkazga yurish boshlab, Tiflis, Arzirum va Van qal’asini egalladi.

Shunday qulay payt kelganidan, ya’ni Amir Temurning Erondaligidan foydalangan To‘xtamish Movaraunnahrga Qamariddin yetakchiligida qo‘shin yubordi.

1388-yil yanvarida Amir Temurning qaytishini kutgan dushman orqaga qayta boshladi. Amir Temur amirlari Husayn, Shayx Ali Bahodir va boshqalarga dushmanni daf qilishni topshirdi. Ular Sirdaryo bo‘yidagi Sarisuv degan joyda dushmanni quvib yetib unga katta talofat yetkazdilar. To‘xtamish 1388-yil oxirida Amir Temurga qarshi qayta hujum boshladi. Amir

Temur esa urushga tayyorlanish uchun Sagoron (Kattaqo‘rg‘on)da qarorgohini tikib, qo‘shinlarini jangovar holatga keltirdi. Amir Temur dushmanning orqa tarafidan hujum qilish uchun Qo‘ng‘ir o‘g‘lon, Temur Qutlug‘ o‘g‘lon, Shayx Ali Bahodir qo‘mondonligidagi qo‘shinlarni yuboradi. Hujum muvaffaqiyatli bo‘ldi. Dushman tor-mor etilib, To‘xtamish zo‘rg‘a qochib qutuldi.

1393-1394-yili Amir Temur Sheki (Ozarbayjonning shimoliy qismi)da turgan paytda To‘xtamish Kavkazorti viloyatlariga hujum qildi. Amir Temur Shekidan chiqib Qura daryosi bo‘ylab yurdi. Oltin O‘rdaliklar Amir Temur qo‘shinlari kelayotganini eshitib chekinishga majbur bo‘ldilar. 1395-yil aprelida Amir Temur va To‘xtamish o‘rtasida urush harakatlari yana boshlanib ketdi. Jangning asosiy qismi o‘ng qanotda bo‘ldi. Ushbu qanotda mushkul vaziyat paydo bo‘lgan. Amir Temur zahira qo‘shin bilan 270anggi kirdi va dushmanni chekinishga majbur qildi. To‘xtamish uchinchi jangdan keyin hokimiyatdan ajraldi.

To‘xtamish qo‘shinining Terek daryosi bo‘yida tor-mor etilishi va 1395 yilda Saroy Berkaning xaroba qilinishi Oltin O‘rdaga juda kuchli zarba bo‘ldi. Shundan keyin u o‘zini o‘nglay olmadi.

Amir Temurning bir mamlakatga qilgan yurishlari uning boshqa mamlakatlarga qilgan yurishlari bilan ketma-ket borganligini urush voqealari ko‘rsatib turadi. Amir Temur Ozarbayjonga bir necha marotaba hujum qilib bordi va 1387 -yilda uni bo‘ysundirishga muyassar bo‘ldi. Armaniston va Gruziyani Amir Temur 1392 yilda bo‘ysundiradi. Temurning uzoq Hindistonga yurishi 1398-yilda tamomlandi. [Murtazayeva R.H. 2022: 222]

Amir Temurning davlat boshqaruvi, harbiy mahorati va insoniy fazilatlari haqida eng mukammal ma’lumotlar uning “Temur tuzuklari” asarida keltirilgan. Ushbu asar ikki qismdan: Sohibqironning tarjimai holi va davlatni boshqarish bo‘yicha “tuzuklar” (qonun-qoidalar)dan iborat.

Quyida “Temur tuzuklari”dan olingan eng muhim tamoyillar va ma’lumotlar keltirilgan:

1. Davlatni boshqarishning 12 tamoyili

Amir Temur o‘z saltanatini 12 ta qoidaga tayanib boshqarganini aytadi. Ulardan asosiylari:

Adolat va tavoze: “Saltanat ishlarini adolat bilan yuritdim, raiyatdan (xalqdan) hech kimga jabr yetkazmadim.”

Kengash va maslahat: “Hamma ishni kengashib qildim. Yuz ming otliq askar qila olmagan ishni bir to‘g‘ri tadbir bilan hal etdim.”

Din va shariat: “Saltanatim binosini islom dini va shariat bilan mustahkamladim.”

2. Harbiy tuzuklar (Qo‘shin tartibi)

Amir Temur qo‘shinning jangovar holatini saqlash uchun qat’iy qoidalar o‘rnatgan: O‘nlik tizimi: Qo‘shin o‘nlik, yuzlik, minglik va tumanga bo‘lingan.

Rag‘batlantirish: Jangda jasorat ko‘rsatgan askarlarning maoshi oshirilgan, amirlarga esa tuman (o‘n minglik) yoki bayroq va nogora berilgan.

Strategiya: “G‘anim (dushman) qo‘shini o‘n baravar ko‘p bo‘lsa ham, undan qo‘rqmaslik kerak, chunki g‘alaba ko‘plikda emas, balki to‘g‘ri tadbir va jasoratdadir.”

3. Ijtimoiy adolat va xalqparvarlik

Asarda xalqning turmush darajasini yaxshilash bo‘yicha quyidagi ko‘rsatmalar berilgan:

Vayronalarni tiklash: “Qayerda bir qarich yer bo‘sh qolgan bo‘lsa, u yerda imoratlar qurdirdim, bog‘lar yaratdim.”

Soliq tizimi: Soliqlarni xalqning holiga qarab, ularni qiynamaydigan darajada belgilashni buyurgan. “Raiyatni shunday saqlash kerakki, ularning ahvoli og‘irlashmasin.” [Amir Temur, “Temur tuzuklari”, 2011: 56]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmonov B.A. O‘zbekiston tarixi: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: “Iqtisod-Moliya”, 2015. – 70 b. Qo‘shimcha (matnda nomi o‘tgan asar):

2. Hukxem X. Yetti iqlim sultoni (Amir Temur hayoti). / Ingliz tilidan O.

Mo‘minov tarjimasi. – Toshkent: “Adolat”, 1999. – 7b.

3. Murtazayeva R.H. va boshqalar. O‘zbekiston tarixi (darslik). Toshkent: “Universitet” nashriyoti, 2022. – 622 b.

4. Amir Temur. Temur tuzuklari. (Forschadan Alixonto‘ra Sog‘uniy va Habibulla Karomatov tarjimasi). Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2011. – 216 b. [56, 72, 118, 145-betlar]

5. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2000. – 368 b.

UYG‘ONISH DAVRI ALLOMASI: MUSO AL-XORAZMIY HAYOTI VA FAOLIYATI

Xusainbekova Gulchira Mavlanbekovna
UrDPI tarix kafedrasi proffesori
+988-97-456-28-62
Gulchirahusainbekova@gmail.com
Nuraddinova Madina Jumyoz qizi
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi.
+998-88-640-11-17

Annotatsiya: Ushbu maqola buyuk o‘zbek olimi, zamonaviy matematika va axborot texnologiyalari tamal tashini qo‘ygan daho – Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy hayoti hamda uning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan ulkan hissasi haqida hikoya qiladi. Maqolada olimning “Algebra” faniga asos solishi, algoritm tushunchasini fanga olib kirishi va hind raqamlarini (nol bilan birga) dunyoga yoyishdagi xizmatlari sodda tilda yoritilgan. Shuningdek, bugungi kunda biz foydalanayotgan smartfon va kompyuterlar qanday qilib Xorazmiy merosi bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi.

Аннотация:Данная статья посвящена жизни и величайшему наследию выдающегося ученого Востока – Мухаммада ибн Мусы аль-Хорезми. В работе рассматривается его неоценимый вклад в становление математики как науки, создание основ алгебры и введение понятия «алгоритм», которое стало фундаментом современного цифрового мира. Автор анализирует, как труды аль-Хорезми по сей день влияют на развитие информационных технологий и искусственного интеллекта, подчеркивая его роль как «отца алгоритмов».

Abstract: This article is dedicated to the life and monumental legacy of the great scholar of the East – Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi. The work examines his invaluable contribution to the establishment of mathematics as a science, the creation of the foundations of algebra, and the introduction of the concept of “algorithm,” which became the bedrock of the modern digital world. The author analyzes how al-Khwarizmi’s works continue to influence the development of information technology and artificial intelligence today, highlighting his role as the “Father of Algorithms.”

Kalit so‘zlar: Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Algebra, Algoritm, Matematika, Raqamlar, Sharq uyg‘onish davri.

Ключевые слова: Мухаммад ибн Муса аль-Хорезми, алгебра, алгоритм, математика, золотой век ислама, цифровые технологии.

Keywords: Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi, Algebra, Algorithm, Mathematics, Islamic Golden Age, Digital Technology.

Bugungi kunda biz foydalanayotgan har bir smartfon, kompyuter dasturi va hatto internet qidiruv tizimlari ortida bir buyuk daho – Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning izi bor. Insoniyat tarixida ilm-fan rivojiga u qadar katta ta’sir ko‘rsatgan olimlar juda kam topiladi. Algebra faniga asos solgani uchun “Algebra otasi” deb e'tirof etilgan bu zot, nafaqat Sharq, balki butun dunyo tamadduni rivojini butkul o‘zgartirib yuborgan.

Al-Xorazmiyning eng katta jasorati shundaki, u raqamlar tilini butun dunyoga tushunarli qildi. U fanga olib kirgan “algoritm” tushunchasi bugungi raqamli texnologiyalar asrining poydevoriga aylandi. Zero, biz har kuni qo‘llayotgan mantiqiy hisob-kitoblar va texnologik qulayliklar zamirida aynan bizning vatandoshimiz – Xorazm tuprog‘ida tug‘ilib o‘sgan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning o‘lmas merosi yotibdi.

Olimning to‘liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiy. Uning yoshligi Xorazmning Xiva, Zamaxshar va Qiyot shaharlarida o‘tgan. U bu shaharlarda yashadi, ta’lim oldi va ilmning bir qancha jabhalarida katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Olim Xurosonda ham yashagan. Uning mashhurligi 976-997 yillarda hukmronlik qilgan Somoniylar podshohi Nuh II ning vaziri Abul Hasan al-Utbiy (977-982) huzurida kotib bo‘lib xizmat qilgan davrida cho‘qqisiga chiqqan. Shu vazifasi tufayli u “al-kotib al-Xorazmiy” nomi bilan ham tanilgan. O‘z xizmat vazifalari yuzasidan Somoniylar poytaxti Buxoroga tez-tez borib turgan va u yerda ko‘pgina allomalar bilan hamsuhbat bo‘lgan bo‘lsa ajab emas. Abu Abdulloh al-Xorazmiy 997 yilda vafot etgan.

Xorazmiy dunyo faniga g‘oyat katta hissa qo‘shdi. U algebra fanining asoschisi bo‘ldi. “Algebra” so‘zining o‘zi esa uning “Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala” nomli risolasidan olingan. Uning arifmetika risolasi hind raqamlariga asoslangan bo‘lib, hozirgi kunda biz foydalanadigan o‘nlik pozitsion hisoblash sistemasi va shu sistemadagi amallarning Ovrupoda tarqalishiga sabab bo‘ldi. Olimning nomi esa “algoritm” shaklida fanda abadiy o‘rnashib qoldi. Uning geografiyaga doir asari esa arab tilida o‘nlab geografik asarlarning yaratilishiga zamin yaratdi.

Xorazmiyning “Ziji” Ovrupoda ham, Sharq mamlakatlarida ham astronomiyaning rivojlanish yo‘lini ko‘rsatib berdi. Lekin afsuski, fanning bir necha tarmoqlariga asos solgan, “o‘z davrining eng buyuk matematigi va agar barcha shart-sharoitlar nazarga olinsa, hamma davrlarning ham eng buyuklaridan biri” (J. Sarton) bo‘lgan bunday simoning hayoti haqida ma’lumotlar deyarli saqlanmagan.

Xorazmiy Xorazm o‘lkasida tug‘ilib, o‘sdi. Adabiyotlarda 783-yil uning tug‘ilgan yili deb qabul etilgan. Manbalarda Xorazmiyning ismiga yana al-Majusiy va al-Qutrubbuliy degan atamalar ham qo‘shib aytiladi. Birinchisi olimning asli mahalliy aholidan, ya’ni otashparastlar oilasidan chiqqanligini ko‘rsatadi. Bu haqda Beruniy o‘zining “Osori boqiya” asarida guvohlik beradi. Ikkinchi nisba esa Xorazmiyning yoshlik yillari Bag‘dod yaqinidagi al-Qutrubbul dahasida o‘tganligini bildiradi.

Xorazmiy qalamiga mansub 20 dan ortiq asarlarning faqat 10 tasi bizgacha etib kelgan. Bular “Al-jabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob” – algebraik asar, “Hind hisobi haqida kitob” yoki “Qo‘shish va ayirish haqida kitob” – arifmetik asar, “Kitob surat-ul-arz” – geografiyaga oid asar, “Zij”, “Asturlob bilan ishlash haqida kitob”, “Asturlob yasash haqida kitob”, “Asturlob yordamida azimutni aniqlash haqida”, “Kitob ar-ruxoma”, “Kitob at-ta’rix”, “Yahudiylarning taqvimi va bayramlarini aniqlash haqida risola”. Bu asarlarning to‘rttasi arab tilida, bittasi Farg‘oniyning asari tarkibida, ikkitasi lotincha tarjimada saqlangan va qolgan uchtasi hali topilgan emas.[M. M. ХАЙРУЛЛАЕВ, 1983, 38-39-40].

Xorazmiyning arifmetik risolasi qachon yozilgani noma’lum. Biroq unda olim algebraik risolasini eslaydi. Demak, bundan Xorazmiy arifmetik risolani algebraik risoladan keyin yozgani ma’lum bo‘ladi. Bu risola XII asrda Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilingan. Tarjimaning XIV asrda ko‘chirilgan yagona qo‘lyozmasi Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanadi. Risola “Diksit Algorizmi”, ya’ni “Al-Xorazmiy aytdi” iborasi bilan boshlanadi. Bundan keyin Xorazmiy to‘qqizta hind raqamining sonlarni ifodalashdagi afzalliklari va ular yordamida har qanday sonni ham qisqa qilib va osonlik bilan yozish mumkinligini aytadi. Asarning lotincha qo‘lyozmasida hind raqamlari ko‘pincha yozilmay, ularning o‘rni bo‘sh qoldirilgan yoki ayon-ashyonda 1, 2, 3, 5 sonlarga mos keladigan hind raqamlari yozilgan. Ko‘pincha esa hind raqamlari o‘sha davrda

Ovrupoda keng tarqalgan rim raqamlari bilan almashtirilgan. [Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар. Тошкент, “Фан”, 1983 : 78]

Xorazmiy hind raqamlari asosida o‘nlik pozitsion sistemada sonlarning yozilishini batafsil bayon qiladi. U sonlarning bunday yozilishidagi qulayliklar, ayniqsa, nol ishlatilishining ahamiyatini alohida ta’kidlaydi. Keyin Xorazmiy arifmetik amallarni bayon qilishga o‘tadi. Bunda Xorazmiy sonlarning martabalarini, ya’ni razryadlarini e’tiborga olishni hamda nolni yozishni unutmaslikni uqtiradi, aks holda natija xato chiqadi, deydi u.

Risolaning boshlanishida Xorazmiy undagi masalalar o‘z davrining amaliy talablariga javob sifatid vujudga kelganligini qayd qiladi. [M. M. ХАЙРУЛЛАЕВ, 1983 : 38-39-40]

“Al-Xorazmiy nafaqat o‘z davrining, balki barcha davrlarning eng buyuk matematik va astronomlaridan biridir. U asos solgan Al-jabr fani bugungi kunda ham jahon ilm-fanining asosi bo‘lib xizmat qilmoqda”.

Shuningdek, ushbu asarda olimning astronomiya sohasidagi xizmatlari haqida shunday deyiladi:

“Olimning 'Zij' asari o‘rta asrlar astronomiyasida yangi davrni ochib berdi. Bu jadval yordamida quyosh, oy va sayyoralarning holatini aniq hisoblab chiqish imkoniyati tug‘ildi.” [A. Axmedov.Toshkent:”O‘zbekiston”,1983: 24-30]

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning ilmiy merosini o‘rganish nafaqat matematika tarixi, balki butun jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqorida ko‘rib chiqilgan manbalar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Ilmiy merosning tizimlashtirilishi: Akademik M. M. Xayrullayev va B. Baxodirov kabi olimlarning sa’y-harakatlari bilan Al-Xorazmiyning “Tanlangan asarlar”i to‘planib, nashr etilishi natijasida allomaning matematika, astronomiya va geografiya sohalaridagi qarashlari zamonaviy ilm-fan uchun yanada ochiq va tushunarli holga keltirildi.

Arifmetik traktatlarning o‘rni: A. P. Yushkevich kabi sharqshunos olimlarning tadqiqotlari Xorazmiyning nafaqat algebra, balki arifmetika sohasida ham inqilobiy o‘zgarishlar qilganini, xususan, o‘nlik pozitsion hisoblash tizimining tarqalishida asosiy rol o‘ynaganini ilmiy jihatdan isbotlaydi.

Tarixiy davomiylik: Xorazmiy asarlarining 1960-1980 yillar davomida qayta tadqiq etilishi va tarjima qilinishi O‘rta Osiyo ilmiy maktabining o‘rta asrlardagi yuksak salohiyatini jahon miqyosida tan olinishiga xizmat qildi.

Umuman olganda, alloma asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar bugungi raqamli texnologiyalar va algoritmlashtirish jarayonlarining nazariy poydevori bo‘lib xizmat qilmoqda.Xulosa qilib aytganda, Al-Xorazmiy asarlarining qayta tadqiq etilishi O‘rta Osiyo ilmiy maktabining o‘rta asrlardagi yuksak salohiyatini jahon miqyosida yana bir bor tasdiqladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. M. M. Xayrullayev, akademik. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (kirish so‘zi). – Toshkent: “Fan”, 1983. – 38-39-40 betlar.
2. B. Baxodirov. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (nashrga tayyorlovchi). – Toshkent: “Fan”, 1983. – 3-4-5 betlar.
3. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Fan”, 1983. – 78-bet.
4. A. Axmedov. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (hayoti va ilmiy merosi). – Toshkent: “O‘zbekiston”, 1983. – 24-30-betlar.
5. A. P. Yushkevich. Istoriya matematiki v sredniye veka. – M., 1961.

XORAZMSHOHLAR DAVLATINING VUJUDGA KELISHI

Xusainbekova Gulchira Mavlanbekovna
UrDPI tarix kafedrasi professori
+988-97-456-28-62
Gulchirahusainbekova@gmail.com
Ermakbayeva Marjongul Alpomish qizi
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998-94-725-10-16
ermakbayevam@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida o‘chmas iz qoldirgan Xorazmshohlar-Anushteginiylar saltanatining vujudga kelishi, yuksalishi va inqirozi jarayonlari tadqiq etiladi. Muallif davlatning ma’muriy boshqaruvi, hududiy kengayishi hamda Mo‘g‘ullar istilosi arafasidagi siyosiy holatini manbalar asosida tahlil qilgan. Maqolada Xorazmshohlar qudratining tayanch nuqtalari va davlat inqiroziga sabab bo‘lgan ichki hamda tashqi omillar yoritib berilgan.

Аннотация: В данной статье исследуются процессы возникновения, расцвета и кризиса империи Хорезмшахов-Ануштегинидов, оставившей неизгладимый след в истории государственности Центральной Азии. На основе исторических источников автор анализирует систему административного управления, территориальное расширение и политическую ситуацию в государстве накануне монгольского нашествия. В статье освещаются ключевые факторы могущества Хорезмшахов, а также внутренние и внешние причины, приведшие к упадку империи.

Abstract: This article examines the emergence, rise, and decline of the Khwarazmian-Anushteginid Empire, which left an indelible mark on the history of Central As ian statehood. Based on historical sources, the author analyzes the administrative management, territorial expansion, and the political situation of the state on the eve of the Mongol invasion. The article highlights the pillars of the Khwarazmian power and the internal and external factors that led to the empire's downfall.

Kalit so‘zlar: Xorazmshohlar, Anushteginiylar sulolasi, Gurganj, Markaziy Osiyo davlatchiligi, Alouddin Muhammad, Mo‘g‘ullar istilosi, davlat boshqaruvi, inqiroz omillari.

Ключевые слова: Хорезмшахи, династия Ануштегинидов, Гурганж, государственность Центральной Азии, Алауддин Мухаммад, монгольское нашествие, государственное управление, факторы кризиса.

Keywords: Khwarazmshahs, Anushteginid dynasty, Gurganj, Central Asian statehood, Ala ad-Din Muhammad, Mongol invasion, state administration, factors of decline.

Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida Xorazmshohlar-Anushteginiylar saltanati o‘zining siyosiy qudrati, iqtisodiy yuksalishi va madaniy taraqqiyoti bilan alohida o‘rin tutadi. XI asr oxirida vujudga kelgan bu davlat qisqa vaqt ichida nafaqat mintaqaviy, balki jahon siyosatiga ta’sir ko‘rsatuvchi ulkan imperiyaga aylandi. Sulton Alouddin Muhammad davriga kelib, saltanat hududlari Hindistondan Iroqqacha, Orol dengizidan Fors ko‘rfazigacha bo‘lgan bepoyon yerlarni qamrab oldi.

Ushbu davr nafaqat harbiy g‘alabalar, balki “Ikkinchi Sharq Renessansi”ning uzviy davomi sifatida ham ahamiyatlidir. Poytaxt Gurganj (Ko‘hna Urganch) shahri o‘z davrining eng yirik ilmiy va madaniy markazlaridan biri bo‘lib, u yerda Islom olamining yetuk olimlari, shoirlari va me’morlari faoliyat yuritgan. Biroq, tashqi tomondan nihoyatda qudratli ko‘ringan bu saltanat ichki ziddiyatlar va boshqaruvdagi inqirozlar sababli Mo‘g‘ullar istilosi kabi ulkan xavf qarshisida zaif bo‘lib chiqdi.

Bugungi kunda Xorazmshohlar davlati tarixini o‘rganish, uning yuksalish omillarini tahlil qilish va inqirozga sabab bo‘lgan xatolardan xulosa chiqarish milliy davlatchiligimiz asoslarini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

1097-1231-yillarda Anushtegin avlodi bo‘lgan xorazmshohlar hukmronlik qilgan. Xorazmshohlar hukmdorlari Takash (1172-1200) va Muhammad (1200-1220) davrida Xorazm Sharqning eng qudratli davlatiga aylanadi. Biroq Xorazmshohlar davlatini 1219–1220-yillarda mo‘g‘ullar zabt etadi. Jaloliddin Manguberdi mo‘g‘ullarga qarshi Vatan ozodligi uchun kurashda jasur jangchi va dovyurak sarkardalik jasoratini namoyon etgan.

Xorazmning o‘rta asrlar jahon sivilizatsiyasi rivojida tutgan o‘rni va ahamiyati alohida muhim mavzu sifatida o‘z dolzarbligi bilan ajralib turadi. Bu vohada dunyo ilm-faniga katta hissa qo‘shgan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Zamaxshariy singari buyuk daholar yetishib chiqqan. Xorazmshoh Ali ibn Ma’mun tomonidan tashkil etilgan «Dor-ul hikma va ma’rifat» ilmiy markazida, ya’ni o‘ziga xos akademiyada matematika, geodeziya, mineralogiya, tibbiyot, tarix, til va adabiyot hamda boshqa fanlar yuksak bosqichga ko‘tarildi.

O‘rta asrlar shaharlari – Gurganch, Kat, Mizdaxqon, Darg‘on, Xiva, Sadvar, Hazorasp, Jigarband va boshqalar ishlab chiqarish, savdo-sotiq, iqtisodiy va madaniy markazlar vazifasini bajargan. Shaharlarda hunarmandchilik, qurilish va me’morchilik ishlariga alohida e’tibor berilgan.

Mo‘g‘ullar davrida Shimoliy Xorazm (Gurganch) Oltin O‘rda tarkibiga kirgan, Janubiy Xorazm (Kat, Xiva, Hazorasp va boshq.) Chig‘atoy ulusi viloyatini tashkil etgan. 1367-yilda Qo‘ng‘irot sulolasi hukmdori Husayn So‘fi Shimoliy va Janubiy Xorazm hududlarini o‘z hukmronligi ostida birlashtirish maqsadida Kat vaXivani zabt etadi. Shu bois Amir Temur Movarounnahrning qonuniy hukmdori sifatida uning hududlarini birlashtirishga kirishar ekan, Xorazmning Movarounnahrga qo‘shibolinishi, Oltin O‘rdaning iqtisodiy va siyosiy jihatdan zaiflashishida katta ahamiyatga ega bo‘ldi. [Sagdullayev, 2026: 7-bet].

Xorazm nafaqat yuksak san’at, ma’naviyat va ma’rifat taraqqiy qilgan, balki o‘zbek davlatchiligi paydo bo‘lgan muqaddas zamin hisoblanadi. Vatanimiz hududida paydo bo‘lgan ilk davlatlardan biri bo‘lgan Xorazm davlatining paydo bo‘lishi miloddan avvalgi 9-8 asrlarga to‘g‘ri keladi. Davlatchilik esa tabiiy qonun-qoidalar bilan boshqariladi va uning ijrosi bajarilishini nazorat qiluvchi o‘ziga yarasha har bir davrning tashkilotlari bo‘lgan. Bu davrlarda ushbu hududda zardushtiylik diniga e’tiqod qilingan hamda davlat boshqaruvida va jamiyatda “Avesto”dagi huquqiy qarashlar, shundan kelib chiqqan holdagi tamoyillarga, qonun-qoidalarga amal qilingan. Bu holat milodiy 712 yilda islom dini kirib kelguncha davom etgan.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimov aytganlaridek, “O‘zbek davlatchiligining tamal toshlari bundan 2700 yil muqaddam ayni Xorazm vohasida qo‘yilgan. Shu ma’noda, milliy davlatchiligimiz tarixi Misr, Xitoy, Hindiston, Yunoniston, Eron kabi qadimiy davlatlar tarixi bilan bir qatorda turadi. Xorazm tarixi o‘zbek davlatchiligining asosi, uning qudrati va qadimiyligining tasdig‘idir”.

Islom Karimov zardushtiylik dini, xususan, uning muqaddas kitobi “Avesto”ning yaratilishi masalasiga ham to‘xtalib, bu o‘zbek xalqining betakror davlatchilik tarixi va madaniy-ma’naviy merosini yoritishda bebaho manba ekanligini alohida ta’kidlab, “Biz jahon maydonida kuni kecha paydo bo‘lgan xalq emasmiz. Bizning millatimiz, xalqimiz ko‘hna Xorazm zaminida “Avesto” paydo bo‘lgan zamonlardan buyon o‘z hayoti, o‘z madaniyati, o‘z tarixi bilan yashab keladi” degandilar. [Umid Bekmuhammad, 2022 : 10-b]

“Xorazm vohasida sug‘orish dehqonchiligining vujudga kelishi va rivojlanishi natijasida bu yerda juda qadim zamonlardayoq o‘ziga xos yuksak madaniyat va ilm-fan kurtaklari paydo bo‘lgan edi.”

“Sug‘orish tarmoqlarini loyihalashtirish, ularni ma’lum bir nishablikda qazish va suv sathini nazorat qilish qadimgi xorazmliklardan amaliy geometriya va gidravlika asoslarini

mukammal bilishni talab qilgan. Bu bilimlar asrlar davomida to‘planib, keyinchalik Muso al-Xorazmiy kabi buyuk matematiklar ijodi uchun zamin yaratgan.”

“Xorazmning qadimgi shaharlari va mudofaa inshootlari qoldiqlarini tekshirish shuni ko‘rsatadiki, bu yerda arxitektura va qurilish san’ati aniq matematik hisob-kitoblar bilan chambarchas bog‘langan holda rivojlangan.”

“Ziroatchilik taqvimi (kalendari)ni tuzish ehtiyoji tufayli Xorazmda astronomiya fani ham juda erta shakllangan. Beruniy ta’kidlaganidek, xorazmliklar islomgacha bo‘lgan davrda ham o‘zlarining mukammal astronomik kuzatishlariga va yil hisobiga ega edilar.” [G‘ulomov Ya. Xorazmning sug‘orilish tarixi. – Toshkent, 1959. – 14-b]

Tuproqqal’adan topilgan hujjatlar va xorazmiy yozuvlari bu o‘lkada islomgacha bo‘lgan davrda ham mukammal davlat yuritish tizimi, soliq va hisob-kitob fani mavjud bo‘lganini tasdiqlaydi.

Xorazm – Markaziy Osiyoning qadimgi Misri bo‘lib, bu yerda yuksak darajadagi madaniyat va o‘ziga xos ilm-fan maktabi shakllangan. Topilgan qadimgi rasadxonalar va monumental inshootlar xorazmliklarning astronomiya hamda matematika sohasida qanchalik ilgarilab ketganidan dalolat beradi. [Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasini izlab. – Toshkent, 1964. – 45-b].

Umid Bekmuhammad va boshqa tarixchilarning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, Xorazmda davlatchilik tizimi bundan 2700 yil muqaddam shakllangan. Bu tizim shunchaki boshqaruv emas, balki “Avesto” kabi muqaddas manbalarda aks etgan yuksak huquqiy me’yorlar va adolat tamoyillariga asoslangan. Akademik Yahyo G‘ulomovning xulosalariga ko‘ra, Xorazmda ilm-fan taraqqiyoti bevosita hayotiy ehtiyoj – irrigatsiya va dehqonchilik bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlangan. Murakkab kanal tizimlarining qurilishi qadimiy xorazmliklarda amaliy matematika, geometriya va gidravlika bilimlarining yuksak darajada bo‘lganligidan dalolat beradi. Xorazmda adolat ustuvorligini ta’minlash borasidagi qadimiy tajribalar, prokuratura va nazorat funksiyalarining ilk kurtaklari jamiyatda tartib va qonuniylikni saqlashga xizmat qilgan. Bu an’analar bugungi kunda biz o‘rganayotgan boy tarixiy merosning ajralmas qismidir.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm vohasi o‘zining qadimgi davlatchilik an’analari, betakror sug‘orish inshootlari va yuksak ilm-fan cho‘qqilari bilan insoniyat sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo‘shgan. Arxeologik qazishmalar va tarixiy manbalar shuni tasdiqlaydiki, bu zamin nafaqat moddiy boyliklar, balki adolat ustuvorligiga asoslangan huquqiy jamiyat va aniq fanlar rivojlangan markaz bo‘lgan. Bugungi kunda Xorazmning boy madaniy va ilmiy merosi jahon hamjamiyati tomonidan umuminsoniy qadriyat sifatida e’tirof etilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. G‘ulomov Y. G‘. Xorazmning sug‘orilish tarixi: Qadimgi davrlardan hozirgi kungacha. – Toshkent: O‘zbekiston SSR Fan nashriyoti, 1959. – B. 12-15.

2. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasini izlab. – Toshkent: O‘zbekiston davlat nashriyoti, 1964. – B. 45-48.

3. Sagdullayev A.S. O‘zbekiston tarixi: eng qadimiy zamonlardan eramizning V asrigacha. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2012. – B. 90-92.

4. Umid Bekmuhammad. Xorazm va xorazmliklar. – Urganch: Xorazm nashriyoti, 2022. – B. 10-12.

5. Hasanov S. Xorazm ma’naviyati darg‘alari. – Toshkent: Adolat, 1998. – B. 25-27.

QO‘QON XONLIGI OLIMXON DAVRIDA

Xusainbekova Gulchira Mavlanbekovna
UrDPI tarix kafedrasi proffessori
+988-97-456-28-62
Gulchirahusainbekova@gmail.com
Jumanazarova Ruxsora Bobomurod qizi
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998-91-437-87-97

Annotatsiya: Mazkur maqola Qo‘qon xonligining qudratli hukmdori Olimxon (1798-1810) davridagi ijtimoiy-siyosiy va harbiy o‘zgarishlarni tahlil etishga bag‘ishlanadi. Olimxon xonlik tarixida Norbo‘tabiy davridagi nisbiy barqarorlikdan so‘ng, davlatni markazlashtirish va harbiy salohiyatni tubdan isloh qilish yo‘lidan borgan birinchi hukmdordir. Uning davrida “bek” unvonidan “xon” unvoniga o‘tilishi Qo‘qonning mintaqadagi siyosiy nufuzi oshganini ko‘rsatdi. Maqolada Olimxonning Toshkent va Chimkent kabi strategik hududlarni bo‘ysundirishi, tog‘li tojiklardan iborat doimiy yollanma qo‘shin – “g‘alacha”larni tashkil etishi hamda diniy ulamolar va qabila boshliqlari bilan bo‘lgan keskin kurashlari batafsil yoritiladi. Tadqiqot yakunida xonning qat’iyatli islohotlari davlat poydevorini mustahkamlagani, biroq uning haddan tashqari qattiqqo‘lligi ichki fitnalar va fojiali o‘limiga sabab bo‘lgani xulosa qilinadi.

Аннотация: Данное исследование посвящено анализу социально-политических и военных преобразований в Кокандском ханстве в период правления Алим-хана (1798-1810). Алимхан вошел в историю как первый правитель, официально принявший титул «хана» и заложивший основы централизованного государства. В статье рассматриваются его ключевые военные реформы, в частности создание постоянного наемного войска из горцев (галачи), а также территориальное расширение ханства за счет присоединения Ташкента и Южного Казахстана. Особое внимание уделяется его жесткой борьбе с племенной знатью и духовенством. Автор делает вывод, что, несмотря на укрепление государственной мощи, авторитарная политика Алим-хана привела к внутренним заговорам и его трагической гибели.

Abstract: This research is devoted to the analysis of the socio-political and military transformations in the Khanate of Kokand during the reign of Alim Khan (1798-1810). Alim Khan is recognized as the first ruler to officially adopt the title of “Khan” and establish the foundations of a centralized state. The article examines his key military reforms, specifically the creation of a standing mercenary army consisting of highlanders (galachas), as well as the territorial expansion of the khanate through the conquest of Tashkent and Southern Kazakhstan. Special attention is paid to his fierce struggle against tribal elites and the clergy. The author concludes that while his decisive reforms strengthened the state's foundation, Alim Khan's authoritarian rule eventually led to internal conspiracies and his tragic assassination.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, Olimxon, markazlashgan davlat, g‘alachalar, harbiy islohot, Ming sulolasi, Toshkent fathi.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Алим-хан, централизованное государство, галачи, военная реформа, династия Мингов, завоевание Ташкента.

Keywords: Khanate of Kokand, Alim Khan, centralized state, galachas, military reform, Ming dynasty, conquest of Tashkent.

Qo‘qon xonligi tarixida Olimxon davri davlatning kichik mulkdan qudratli saltanatga aylanish bosqichi hisoblanadi. Norbo‘tabiyning o‘g‘li bo‘lgan Olimxon hokimiyatga kelgach, birinchi navbatda markaziy boshqaruvni kuchaytirishga kirishdi va 1805 -yilda rasman “Xon” unvonini qabul qilib, Qo‘qonni mustaqil va qudratli davlat sifatida e’tirof ettirdi. Uning eng katta islohotlaridan biri urug‘ oqsoqollariga bo‘lgan qaramlikni tugatish maqsadida faqat xonga bo‘ysunuvchi, doimiy maosh oluvchi va asosan tog‘li tojiklardan tashkil topgan “g‘alacha”

yollanma qo‘shinini tuzgani bo‘ldi. Ushbu harbiy kuch yordamida u nafaqat ichki isyonlarni bostirdi, balki xonlik hududini ham kengaytirdi; xususan, 1809-yilda Toshkentning bo‘ysundirilishi va Sirdaryo bo‘yi yerlarining egallanishi uning eng yirik strategik g‘alabalari edi. Biroq, Olimxonning davlat manfaatlarini hamma narsadan ustun qo‘yishi, shafqatsiz qattiqqo‘lligi, tinimsiz urushlar va ulamolar bilan bo‘lgan keskin mojarolari xalq va saroy ayonlari o‘rtasida norozilikni kuchaytirdi. Tarixda ham islohotchi, ham “Zolim” laqabi bilan qolgan Olimxon 1810-yilda o‘z yaqinlari tomonidan uyushtirilgan fitna natijasida poytaxtga qaytish yo‘lida o‘ldirildi va uning o‘rniga ukasi Umarxon taxtga o‘tirdi. Shunga qaramay, Olimxon yaratgan harbiy va ma’muriy poydevor Qo‘qon xonligining uzoq yillar davomida mintaqada yetakchi kuch bo‘lib qolishini ta’minladi.

Olimxonning hukmronlik yillari Qo‘qon xonligining nafaqat harbiy, balki ma’muriy jihatdan ham shakllangan davri deb qaraladi. U taxtga o‘tirgan ilk yillardanoq Farg‘ona vodiysidagi o‘zaro nizo va tarqoqlikka chek qo‘yishni o‘zining bosh maqsadi qilib belgiladi. Buning uchun u qabila boshliqlari va mahalliy beklar vakolatini keskin cheklab, barcha hokimiyatni poytaxt Qo‘qon shahriga birlashtirdi. Aynan Olimxon davrida davlat apparati shakllandi va soliq tizimi tartibga solindi, garchi bu soliqlar urush harajatlari tufayli xalq zimmasiga og‘ir yuk bo‘lib tushgan bo‘lsa-da, davlat xazinasining barqarorligini ta’minladi. Uning tashqi siyosatdagi asosiy strategiyasi strategik savdo yo‘llarini nazorat qilish edi, shu sababli Toshkent uchun olib borilgan janglar uzoq va shiddatli kechdi. Toshkentning egallanishi Qo‘qon xonligiga Rossiya va Xitoy bilan savdo aloqalarida ulkan ustunlik berdi. Shuningdek, u madaniy hayotda qattiqqo‘l bo‘lishiga qaramay, poytaxtda mudofaa inshootlari va me’moriy obidalarni barpo ettirdi. Olimxonning fojiasi shunda ediki, u o‘z davrining talabiga ko‘ra kuchli va markazlashgan davlat tuzishga intildi, biroq bunga erishishda foydalangan o‘ta keskin choralari – hattoki o‘z qarindoshlari va eng yaqin safdoshlariga nisbatan shafqatsizligi – uni siyosiy yakkalanib qolishiga olib keldi. Uning o‘limidan so‘ng taxtga kelgan Umarxon Olimxon yaratgan harbiy qudratdan foydalanib, mamlakatda madaniy va adabiy yuksalishni boshlab berdi, ammo davlatning siyosiy poydevorini aynan Olimxonning “temir irodasi” tiklab ketgan edi. Olimxonning hukmronligi Qo‘qon xonligining nafaqat ichki, balki xalqaro nufuzini ham yangi bosqichga olib chiqdi. U o‘zini “Amirul-mo‘minin” (Mo‘minlar amiri) deb e’lon qilib, o‘z davlatini mintaqadagi boshqa islomiy saltanatlar bilan tenglashtirdi. Bu qadam uning nafaqat siyosiy, balki diniy rahbarlikka ham da’vogarlik qilganini ko‘rsatadi. Uning davrida xonlikning iqtisodiy tayanchi bo‘lgan Farg‘ona vodiysida sug‘orish tizimlari va dehqonchilikka alohida e’tibor berildi, chunki kuchli armiyani boqa olish uchun barqaror qishloq xo‘jaligi zarur edi. [Bobobekov H. Qo‘qon tarixi. – Toshkent: Fan, 1996. – B. 145.]

Tarixiy manbalarda uning Toshkentni bosib olish uchun qilgan harbiy yurishlari o‘ta shiddatli tasvirlanadi. Olimxon Toshkentni nafaqat shunchaki shahar, balki Rossiya va Xitoyni bog‘laydigan strategik darvoza deb bilgan. Shahar bo‘ysundirilgach, u yerda Qo‘qon noibligi o‘rnatildi va bu xonlikka bojxona tushumlarini keskin oshirish imkonini berdi. Shuningdek, u Sirdaryo bo‘ylarida yashovchi qozoq qabilalarini bo‘ysundirib, ularni o‘ziga soliq to‘lashga majbur qildi, bu esa xonlik chegaralarini shimolga tomon ancha surib qo‘ydi.

Biroq, uning hukmronligining fojiali tomoni shundaki, Olimxon doimiy urushlar va askarlarni qat’iy intizomda ushlash uchun o‘ta shafqatsiz jazo usullaridan foydalangan. Hatto eng kichik xatolar uchun ham qattiq jazolash tartibi joriy etilgani askarlar orasida norozilik kayfiyatini uyg‘otgan. Uning ulamolar bilan to‘qnashuvi esa siyosiy inqirozni yanada chuqurlashtirdi: din peshvolari xonning mutlaq hokimiyatiga qarshilik ko‘rsatishga uringanida, Olimxon ularni davlat ishlaridan chetlatdi. Bu esa poytaxtda unga qarshi diniy-siyosiy muxolifatning shakllanishiga zamin yaratdi. 1810-yilda Toshkent safaridan qaytayotganda yuz bergan fitna natijasida uning o‘ldirilishi, aslida, xalqning charchog‘i va saroy ayonlarining hokimiyat talashishidagi so‘nggi nuqtasi edi. Uning qisqa, ammo shiddatli hukmronligi Qo‘qonni mintaqadagi eng yirik harbiy kuchga aylantirib ketdi. Olimxon nafaqat harbiy sarkarda, balki

davlatning iqtisodiy mustaqilligiga ham katta e’tibor qaratgan hukmdordir. Uning davrida Qo‘qon xonligida ilk bor muntazam pul islohoti o‘tkazildi. Xonlikning o‘z tangalari zarb qilinishi kuchaydi, bu esa ichki bozorda savdo-sotiqni tartibga solish va xorijiy valyutalarga bo‘lgan qaramlikni kamaytirish imkonini berdi. U savdo karvonlarining xavfsizligini ta’minlash uchun yo‘llarda maxsus qo‘riqchilar tizimini joriy qildi, bu esa Buyuk Ipak yo‘lining bir qismi bo‘lgan Farg‘ona vodiysi orqali o‘tuvchi savdogarlar oqimini ko‘paytirdi. [Vohidov Sh. Qo‘qon xonligi tarixshunosligi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. – B. 95.]

Yana bir diqqatga sazovor jihat – Olimxonning “beklar kengashi” va qabila boshliqlari bilan munosabati. U an’anaviy boshqaruv usulidan voz kechib, barcha muhim qarorlarni shaxsan o‘zi qabul qiladigan vertikal boshqaruv tizimini o‘rnatdi. Bu tizimda davlat amaldorlari urug‘-aymog‘iga qarab emas, balki xonga sodiqligiga qarab tayinlanar edi. Bu esa asrlar davomida shakllangan aristokratik tabaqaning keskin noroziligiga sabab bo‘ldi.

Olimxonning shafqatsizligi haqida gapirganda, shuni tushunish kerakki, u bu choralarni ko‘pincha davlatning yaxlitligini saqlab qolish uchun yagona yo‘l deb bilgan. Masalan, u o‘zining harbiy yurishlari davomida hatto eng kichik xiyonat yoki bo‘yinsunmaslikni o‘lim jazosi bilan jazolagan. Tarixchilarning yozishicha, u hatto o‘z ukasi Umarxonning yumshoq tabiatidan ham doim xavotirda bo‘lgan.[Mulla Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008. – B. 112.]

Uning fojiali o‘limi – 1810-yilda Toshkentdan qaytayotganida o‘z askarlari va saroy fitnachilari tomonidan otib o‘ldirilishi – markazlashgan hokimiyat bilan an’anaviy qabila boshliqlari o‘rtasidagi kurashning yakuni edi. U o‘zidan keyin shunday kuchli armiya va davlat tizimini qoldirdiki, uning o‘rniga kelgan Umarxon va keyinchalik Madalixon davrida Qo‘qon xonligi o‘zining oltin davrini yashadi. Olimxon qon va temir bilan qurgan poydevor ustida keyinchalik buyuk madaniyat va adabiyot yuksaldi. uning shaharsozlik va poytaxtni mustahkamlash borasidagi sa’y-harakatlaridir. U Qo‘qon shahrini shunchaki qarorgoh emas, balki mintaqaning o‘tib bo‘lmas qal’asiga aylantirishni maqsad qilgan edi. Uning buyrug‘i bilan shahar atrofida baland va qalin mudofaa devorlari qurildi, o‘nlab darvozalar o‘rnatilib, shahar mudofaasi uchun doimiy to‘pchilar bo‘linmasi tashkil etildi. Bu esa Qo‘qonni keyinchalik Buxoro amirligi bilan bo‘lgan ko‘p sonli to‘qnashuvlarda himoya qiluvchi asosiy qalqonga aylantirdi.

Bundan tashqari, Olimxonning tashqi siyosatdagi uzoqni ko‘zlagan strategiyasi diqqatga sazovordir. U Rossiya imperiyasi bilan diplomatik aloqalarni rivojlantirishga intilgan va savdo karvonlarining Sibir orqali o‘tishini ta’minlashga harakat qilgan. Uning Toshkentni egallashi nafaqat hududiy kengayish, balki butun O‘rta Osiyo savdo yo‘llaridagi “kalit”ni qo‘lga kiritish edi. Aynan uning davrida Qo‘qon xonligi o‘zini mintaqaning eng zamonaviy qurol langan davlati sifatida namoyon qila boshladi, chunki u qo‘shinni chet el qurollari va porox ishlab chiqarish texnologiyalari bilan ta’minlashga katta mablag‘ ajratgan.[Sodiqov H. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi: eng qadimgi zamonlardan bugungacha. – Toshkent: Sharq, 2001. – B. 188.]

Olimxonning “Millat va davlat tushunchasi” o‘z davri uchun inqilobiy edi. U qabilaviy mansublikdan ko‘ra, umumdavlat manfaatlarini ustun qo‘yadigan tizim yaratishga urindi. Garchi uning bu “temir intizomi” va cheksiz ambitsiyalari oxir-oqibat o‘z joniga qasd qilinishiga olib kelgan bo‘lsa-da, u barpo etgan markazlashgan apparat Qo‘qon xonligining keyingi 60 yillik yuksalishi uchun poydevor bo‘lib xizmat qildi. Uning shafqatsizligi haqidagi rivoyatlar zamonlar osha o‘zgargan bo‘lishi mumkin, ammo uning buyuk davlat quruvchisi sifatidagi o‘rni tarixda o‘chmasdir.Olimxon davrida Qo‘qon saroyida faqatgina harbiy va siyosiy masalalar emas, balki davlatning rasmiy nufuzini belgilovchi qat’iy tartib-qoidalar shakllandi. U o‘zidan oldingi hukmdorlarning “soddalik” an’analaridan voz kechib, dabdabali saroy marosimlari va qat’iy iyerarxiyani joriy qildi. Bu esa xonlikning tashqi dunyo, xususan, Buxoro amirligi va Xiva xonligi ko‘z o‘ngida salobatini oshirdi.

Shuningdek, Olimxonning aholining turli qatlamlariga munosabati o‘ziga xos muvozanatga ega edi:

Dehqonlar va hunarmandlar: Uzluksiz urushlar sababli soliqlar oshgan bo‘lsa-da, markaziy hokimiyatning kuchayishi natijasida ichki bosqinchilik va qabilalararo talon-tarojlarga barham berildi. Bu esa savdogarlar va hunarmandlar uchun xavfsiz muhit yaratdi.

Diniy tabaqa: Olimxon din peshvolarining davlat boshqaruviga haddan tashqari aralashuviga chek qo‘ygani uchun ular bilan doimiy ziddiyatda yashadi. Bu esa keyinchalik unga nisbatan “dinsizlik” yoki “zulm” ayblarining qo‘yilishiga va xalq orasida salbiy imij shakllanishiga xizmat qildi.

Tarixiy nuqtai nazardan qaraganda, Olimxon “shafqatsiz islohotchi” edi. Uning fojiasi – o‘z davri uchun o‘ta ilg‘or bo‘lgan markazlashgan davlat g‘oyasini jamiyatning konservativ qismlariga (biylar va ulamolarga) kuch bilan singdirishga urinishida edi. U poydevorini qo‘ygan harbiy va siyosiy qudrat bo‘lmaganida, keyingi hukmdorlar – Umarxon va Madalixonning “oltin davri” va madaniy yuksalishi yuz bermagan bo‘lar edi.

Olimxon xalq xotirasida bir tomondan Toshkentni zabt etgan va Qo‘qonni buyuk davlatga aylantirgan qahramon, ikkinchi tomondan esa o‘z maqsadlari yo‘lida hech narsadan qaytmagan qattiqqo‘l hukmdor sifatida qoldi. Uning o‘limi xonlik tarixidagi katta bir burilish nuqtasi bo‘lib, mutlaq harbiy diktaturadan biroz yumshoqroq, madaniyatga yo‘naltirilgan boshqaruvga o‘tishga sabab bo‘ldi.[Azizxo‘jayev A. Mustaqillik: Izohli ilmiy-ommabop lug‘at. – Toshkent: Sharq, 1998. – B. 210.]

Xulosa qilib aytganda, Olimxon Qo‘qon xonligi tarixida tub burilish yasagan va yangi davrga asos solgan hukmdor sifatida namoyon bo‘ladi. Uning faoliyati va shaxsiyati haqidagi xulosalarni quyidagi asosiy nuqtalarda jamlash mumkin:

Davlatchilik poydevori: Olimxon Farg‘ona vodiysidagi tarqoq bekliklar va qabilalararo nizolarga chek qo‘yib, tarqoq hududni yaxlit, markazlashgan va qudratli saltanatga aylantirdi. Uning “xon” unvonini rasman qabul qilishi Qo‘qonning xalqaro maydondagi nufuzini belgilab berdi.

Harbiy qudrat va hududiy yaxlitlik: Toshkent, Chimkent va Turkistonning zabt etilishi bilan xonlik hududi bir necha barobar kengaydi. Uning tomonidan tashkil etilgan doimiy harbiy qo‘shin (g‘alachalar) mintaqadagi eng kuchli armiyalardan biriga aylandi va davlatning uzoq yillik xavfsizligini ta’minladi.

Islohotchi va shafqatsiz hukmdor: Olimxonning “Zolim” laqabi bilan tanilishi uning o‘z maqsadi yo‘lida – ya’ni kuchli davlat qurish yo‘lida – o‘ta qat’iy va ayovsiz choralarni qo‘llaganidan dalolat beradi. Uning diniy ulamolar va urug‘-aymoq biylari bilan bo‘lgan kurashi markaziy hokimiyatni mustahkamlashning og‘riqli, ammo zaruriy bosqichi edi.

Tarixiy meros: Olimxon o‘zidan keyin kelgan hukmdorlar – Umarxon va Madalixon uchun tayyor, iqtisodiy va harbiy jihatdan mustahkam poydevor qoldirdi. U “qon va temir” bilan barpo etgan ushbu davlat tizimi bo‘lmaganida, XIX asr boshidagi Qo‘qon madaniy yuksalishi va taraqqiyoti yuz bermagan bo‘lar edi.

Umuman olganda, Olimxon Qo‘qon xonligining strategik arxitektori edi. Uning fojiali o‘limi bilan yakunlangan hayot yo‘li markazlashgan hokimiyat qurish yo‘lidagi ulkan kurashlar tarixidir. U barpo etgan siyosiy makon Qo‘qon xonligining mintaqada eng yirik siyosiy kuch sifatida uzoq yillar saqlanib qolishiga zamin yaratdi.

Foydalnailgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Azizxo‘jayev A. “Mustaqillik: Izohli ilmiy-ommabop lug‘at”. – Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 1998. – 210-bet.
2. Bobobekov H. “Qo‘qon tarixi”. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1996. – 145-bet.
3. Mulla Olim Maxdum Hoji. “Tarixi Turkiston”. – Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2008. – 112-bet.

4. Sodiqov H. “O‘zbekiston davlatchiligi tarixi: eng qadimgi zamonlardan bugungacha”. – Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2001. – 188-bet.
5. Vohidov Sh. “Qo‘qon xonligi tarixshunosligi”. – Toshkent: “Ma’naviyat” nashriyoti, 2010. – 95-bet.

TEMURIYLAR MALIKASI: BIBIXONIM HAYOTI VA FAOLIYATI

Xusainbekova Gulchira Mavlanbekovna
UrDPI tarix kafedrasi proffessori
+988-97-456-28-62
Gulchirahusainbekova@gmail.com
To‘rayeva Mashhura Dilmurod qizi
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
998-91-387-09-15
torayevamashhura37@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola buyuk davlat arbobi va sarkarda Amir Temurning suyukli rafiqasi, “Katta xonim” unvoni sohibasi – Saraymulkxonim (Bibixonim) hayoti va faoliyatiga bag‘ishlanadi. Ishda Bibixonimning nafaqat go‘zallik va nafosat timsoli, balki o‘z davrining yuksak intellektga ega siyosiy arbobi bo‘lganligi tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, uning ilm-fan, madaniyat va me’morchilik rivojiga qo‘shgan hissasi, xususan, Samarqanddagi mashhur Bibixonim masjidi va madrasasining qurilish tarixi tahlil qilingan. Mustaqil ish davomida malika shaxsiyatining diplomatik munosabatlardagi o‘rni va Temuriylar saltanati barqarorligini ta’minlashdagi xizmatlari tadqiq etiladi.

Аннотация: Данная самостоятельная работа посвящена жизни и деятельности любимой жены великого государственного деятеля и полководца Амира Темура – Сарай-мульк ханым (Биби-ханым), обладательницы титула “Катта хоним” (Старшая госпожа). В работе на основе исторических источников освещается образ Биби-ханым не только как символа красоты, но и как высокоинтеллектуального политического деятеля своей эпохи. Анализируется её вклад в развитие науки, культуры и архитектуры, в частности, история строительства знаменитой мечети и медресе Биби-ханым в Самарканде. В ходе работы исследуется роль личности царицы в дипломатических отношениях и её заслуги в поддержании стабильности империи Тимуридов.

Abstract: This independent research paper is dedicated to the life and activities of Saray Mulk Khanum (Bibi-Khanym), the beloved wife of the great statesman and conqueror Amir Timur, who held the title of “Katta Khanum” (The Senior Queen). Based on historical sources, the work highlights Bibi-Khanym not only as an icon of beauty and grace but also as a highly intellectual political figure of her time. Her contributions to the development of science, culture, and architecture are analyzed, specifically the history of the construction of the famous Bibi-Khanym Mosque and Madrasa in Samarkand. The paper explores the Queen's personality in diplomatic relations and her services in maintaining the stability of the Timurid Empire.

Kalit so‘zlar: Saraymulkxonim, Bibixonim, Amir Temur, Temuriylar renessansi, “Katta xonim”, me’morchilik, Bibixonim masjidi, madaniyat, diplomatiya, O‘rta asrlar tarixi.

Ключевые слова: Сарай-мульк ханым, Биби-ханым, Амир Темур, Тимуридский ренессанс, “Катта хоним”, архитектура, мечеть Биби-ханым, культура, дипломатия, история Средневековья.

Keywords: Saray Mulk Khanum, Bibi-Khanym, Amir Timur, Timurid Renaissance, “Katta Khanum”, architecture, Bibi-Khanym Mosque, culture, diplomacy, Medieval history.

Saraymulkxonim, xalq orasida Bibixonim nomi bilan mashhur bo‘lgan bu ayol, 1341-yilda Chig‘atoy ulusining xoni Qozonxon oilasida dunyoga kelgan. Uning nasab shajarasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri Chingizxonga borib taqalgani sababli, Amir Temur unga uylangach, faxriy “Ko‘ragon”

(xonning kuyovi) unvonini oladi va bu nikoh saltanatning siyosiy nufuzini mustahkamlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Temuriylar saroyida “Katta xonim” maqomiga ega bo‘lgan Saraymulkxonim nafaqat o‘zining go‘zalligi, balki yuksak intellekti, tadbirkorligi va davlat boshqaruvidagi oqilligi bilan ham ajralib turgan. Amir Temur uzoq davom etgan harbiy yurishlarida saltanat poytaxti Samarqandni va ichki tartibni aynan mana shu oqila ayolning nazoratiga ishonib topshirgan.

Bibixonim o‘z davrining eng ma’rifatparvar ayollaridan biri bo‘lib, ilm-fan va madaniyat rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. U nafaqat o‘z farzandlarini, balki Temurning nabiralarini, jumladan, bo‘lajak buyuk astronom Mirzo Ulug‘bekni ham o‘z tarbiyasiga olib, ularda ilmga bo‘lgan muhabbatni shakllantirgan. Malikaning shaxsan o‘zi ham o‘sha davrning diplomatik munosabatlarida faol ishtirok etgan, xorijiy elchilarni qabul qilish va davlat ahamiyatiga molik qarorlarda Sohibqironga yaqin maslahatchi bo‘lgan. Tarixiy manbalarda, xususan Sharafuddin Ali Yazdiyning asarlarida, uning saxiyligi va adolati alohida ta’kidlanadi.

Me’morchilik va obodonlashtirish ishlari ham Saraymulkxonim faoliyatining ajralmas qismi bo‘lgan. Uning nomi bilan bog‘liq bo‘lgan eng ulug‘vor obida – Samarqanddagi Bibixonim jome masjidi bo‘lib, u 1399-1404-yillarda Sohibqironning Hindiston yurishidagi g‘alabasi sharafiga bunyod etilgan. Shuningdek, malika o‘z mablag‘lari hisobidan ushbu masjid qarshisida ulkan madrasa va shifoxonalar qurdirtirgan. 1408-yilda vafot etganidan so‘ng, u o‘zi qurdirtirgan madrasa qoshidagi maqbaraga dafn etilgan. Bugungi kunda ham Bibixonim nomi o‘zbek davlatchiligi tarixida ayol kishining siyosiy va madaniy hayotda qanchalik yuksak cho‘qqilarga chiqa olishining ramzi bo‘lib qolmoqda.

Saraymulkxonimning nafaqat siyosiy, balki ma’naviy olami ham juda boy bo‘lgan. U o‘z davrining eng o‘qimishli ayollaridan biri sifatida saroyda katta kutubxona tashkil qilgan va nodir qo‘lyozmalarni to‘plagan. Uning ilm ahliga ko‘rsatgan homiyligi tufayli Samarqand ilm-fan markaziga aylangan. Malika, shuningdek, shaharsozlik madaniyatiga ham yangiliklar kiritgan; u bunyod ettirgan bog‘lar va xiyobonlar o‘zining geometrik aniqligi va go‘zalligi bilan ajralib turgan. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, u hatto davlat ahamiyatiga molik qurilish loyihalarining chizmalarini shaxsan ko‘rib chiqib, o‘z maslahatlarini bergan.

Yana bir muhim jihat shundaki, Bibixonimning xalq orasidagi hurmati juda baland bo‘lgan. U doimo yetim-yesirlar va muhtojlarga yordam qo‘lini cho‘zgan, ko‘plab xayriya tadbirlariga bosh-qosh bo‘lgan. Amir Temur o‘zining “Tuzuklar”ida xotinlarining maslahatlariga quloq tutgani haqida yozganida, birinchi navbatda aynan Saraymulkxonimning oqilona fikrlarini nazarda tutgan. Uning diplomatik zakovati tufayli ko‘plab ichki nizolarning oldi olingan va sulolaviy barqarorlik saqlab qolingan. Bugungi kunda uning nomi nafaqat tarixiy shaxs, balki o‘zbek ayolining aql-idroki, sadoqati va bunyodkorlik salohiyatining timsoli sifatida e’zozlanadi.Saraymulkxonimning tarix sahnasidagi o‘rni faqatgina uning unvoni bilan emas, balki bevosita Temuriylar saltanatining ichki intizomi va ma’naviy muhitini boshqargani bilan ham belgilanadi. Sohibqiron Amir Temur harbiy yurishlarda band bo‘lgan paytlarida, saltanat poytaxtida xonimning so‘zi qonun hisoblangan. U o‘zining uzoqni ko‘ra bilish qobiliyati bilan davlat xazinasining sarf-xarajatlarini nazorat qilgan va yirik ijtimoiy loyihalarni moliyalashtirgan. Malika nafaqat me’moriy obidalar, balki madaniy muhit yaratuvchisi ham edi; uning saroyida shoirlar, tarixchilar va ulamolar to‘planib, turli ilmiy bahslar o‘tkazishgan. Bu esa Samarqandning dunyo ilm-fan markaziga aylanish jarayonini tezlashtirgan.

Shuningdek, Bibixonimning shaxsiy namunasi Temuriylar sulolasining keyingi avlod ayollari uchun maktab vazifasini o‘tagan. Uning tarbiyasini olgan malikalar keyinchalik ham siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etishgan. Uning diplomatik zakovati ayniqsa xalqaro aloqalarda namoyon bo‘lgan; xorijiy davlatlardan kelgan elchilar Bibixonimning qabuli va uning hurmat - ehtiromi haqida o‘z kundaliklarida hayrat bilan yozib qoldirishgan. Uning sa’y-harakatlari bilan Samarqandda ko‘plab bog‘lar barpo etilgan bo‘lib, bu bog‘lar shunchaki dam olish maskani emas, balki o‘sha davrning o‘ziga xos muhandislik va landshaft san’ati namunasi bo‘lgan.

Bibixonim hayotining so‘nggi yillari ham ilm va xayriya ishlariga bag‘ishlangan. U vafotidan keyin ham o‘zidan ulkan moddiy va ma’naviy meros qoldirgan bo‘lib, bugungi kunda uning nomi bilan bog‘liq har bir tarixiy fakt o‘zbek xalqining milliy o‘zligini va davlatchilik an’analarini o‘rganishda muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Uning siymosi tarixiy asarlarda, dostonlarda va zamonaviy adabiyotda hamon sadoqat va yuksak tafakkur timsoli sifatida ulug‘lanib kelmoqda.

Saraymulkxonimning saltanatdagi mavqeini shunday ta’riflaydi: “Sohibqironning barcha xotinlari orasida Saraymulkxonim eng ulug‘i va hurmatlisi edi. U nafaqat go‘zalligi, balki o‘tkir aqlni talab qiladigan davlat ishlaridagi maslahatlari bilan ham ajralib turardi.”[Yazdiy, Sh., 2003: 148-150].

Bibixonimning me'morchilikka bo‘lgan qiziqishi haqida: “Amir Temur Hindiston fathidan qaytgach, Samarqandda misli ko‘rilmagan jome masjidi qurishni buyurdi. Bu qurilishda Katta xonim (Saraymulkxonim) o‘zining shaxsiy nazorati va ko‘rsatmalari bilan ishtirok etdi, masjid qarshisida esa o‘z mablag‘iga madrasa bunyod qildirdi.”[Shomiy, N., Zafarnoma, 1996: 212]

“Saraymulkxonim o‘zining olijanobligi va donoligi bilan ajralib turadigan ayol edi. U Temuriy shahzodalarning tarbiyasi bilan shug‘ullanar, ularga saltanatni boshqarish odobini o‘rgatar edi. Ayniqsa, Mirzo Ulug‘bekning yoshligidagi tarbiyasida uning hissasi beqiyosdir.”[Ibn Arabshoh, Amir Temur tarixi, 1992: 115-117]

Muallif Bibixonimning nasabiga to‘xtalib o‘tadi: “Saraymulkxonim Chig‘atoy xoni Qozonxonning qizi bo‘lib, uning vafotidan so‘ng Temur unga uylandi va shu tariqa Chingiziylar sulolasi bilan qarindosh tutinib, 'Ko‘ragon' unvoniga sazovor bo‘ldi.” [Ahmedov, B., Amir Temur, 1995: 164]

Klavixo malikaning elchilarni qabul qilish marosimidagi ishtirokini shunday tasvirlaydi: “Kano (Katta xonim) saroydagi eng nufuzli ayol edi. U qizil ipakdan tikilgan, o‘ta hashamatli libosda elchilar oldiga chiqdi. Uning atrofida yuzlab xizmatkorlar turar, xonimning o‘zi esa juda viqorli va ulug‘vor ko‘rinardi.”[Klavixo, R., Samarqandga sayohat kundaligi, 2010: 98-102]

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Saraymulkxonim nafaqat Amir Temurning suyukli rafiqasi, balki Temuriylar saltanatining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida o‘chmas iz qoldirgan yirik tarixiy shaxsdir. Uning hayoti va faoliyatini o‘rganish quyidagi muhim xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

Birinchidan, Saraymulkxonim o‘zining oliy nasabi va yuksak zakovati bilan Amir Temur hokimiyatining qonuniyligini ta’minlashda va saltanatning xalqaro nufuzini oshirishda muhim diplomatik rol o‘ynagan. Uning “Katta xonim” sifatidagi maqomi davlat boshqaruvida ayollarning ham yuksak o‘ringa ega bo‘la olishini ko‘rsatdi.

Ikkinchidan, malikaning ilm-fan va me’morchilikka bo‘lgan homiyligi natijasida Samarqandda dunyoga mashhur Bibixonim jome masjidi va madrasasi kabi durdonalar bunyod etildi. Bu obidalar bugungi kunda ham O‘rta Osiyo me’morchilik san’atining yuksak namunasi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Uchinchidan, Saraymulkxonimning yosh avlod tarbiyasidagi hissasi, xususan, Mirzo Ulug‘bek kabi buyuk olim va hukmdorning kamol topishidagi o‘rni Temuriylar renessansining poydevori bo‘ldi. Uning ma’rifatparvarlik faoliyati o‘sha davr madaniy hayotining yuksalishiga kuchli turtki berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2003. – 148-150-betlar.

2. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 1996. – 212-bet.

3. Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. Toshkent: “Mehnat”, 1992. 115-117-betlar.

4. Ahmedov B. Amir Temur. Toshkent: “O‘qituvchi”, 1995. 164-bet.

5. Klavixo Ruyi Gonsales. Samarqandga sayohat kundaligi. Toshkent: “O‘zbekiston”, 2010. 98-102-betlar.

6. Murtazayeva R. O‘zbekiston tarixi. Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2005. 20-21-betlar.

“AMIR TEMUR VA SHAHARSOZLIK: SAMARQANDNING RIVOJI”

Xujamatov Intizom Jumabayevich
UrDPI tarix kafedrasi o‘qtuvchisi
+99897-528-29-47
intizomofficial@gmail.com
Usmanjonov Abdujalil Qo‘shnazar o‘g‘li
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+99893-048-06-21
abdujalilusmonjonov175@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur davrida shaharsozlik siyosati va uning asosiy yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Xususan, Samarqand shahrining rivojlanishi, uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaz sifatida shakllanishi yoritiladi. Maqolada Temur tomonidan amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlari, me’moriy obidalar qurilishi hamda shahar infratuzilmasining takomillashuvi ilmiy asosda bayon etiladi. Shuningdek, Samarqandning xalqaro savdo va madaniy aloqalardagi o‘rni ham ko‘rib chiqiladi.

Аннотация: В данной статье рассматривается градостроительная политика Amir Temur и её основные направления. Особое внимание уделяется развитию города Samarqand как политического, экономического и культурного центра. В статье анализируются строительные работы, архитектурные сооружения и совершенствование городской инфраструктуры в период правления Темура. Также освещается роль Самарканда в международной торговле и культурных связях.

Annotation: This article examines the urban planning policy of Amir Temur and its main directions. Special attention is given to the development of Samarqand as a political, economic, and cultural center. The article analyzes construction activities, architectural monuments, and the improvement of urban infrastructure during Temur's reign. It also highlights the role of Samarkand in international trade and cultural relations.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Samarqand, shaharsozlik, me’morchilik, Temuriylar davri, infratuzilma, bunyodkorlik, Registon, tarixiy obidalar, madaniy meros, Buyuk Ipak yo‘li.

Ключевые слова: Амир Темур, Самарканд, градостроительство, архитектура, эпоха Тимуридов, инфраструктура, строительство, исторические памятники, культурное наследие, Великий шелковый путь.

Keywords : Amir Temur, Samarkand, urban planning, architecture, Timurid period, infrastructure, construction, historical monuments, cultural heritage, Silk Road.

O‘rta asr qurilish san’ati tarixini o‘rgangan olimlarning fikriga ko‘ra, XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Movarounnahr hududida me’morchilikning eng ilg‘or yutuqlarini o‘zida mujassam etgan, o‘ziga xos uslub shakllangan. Aynan shu davrda Samarqand shahri yanada taraqqiy etib, yangicha qiyofa kasb eta boshlagan. Bunga asosiy sabab Amir Temurning butun hayoti davomida Samarqandni go‘zal, obod va markaziy shaharga aylantirgani bilan bog‘liqdir. U Samarqandni nafaqat o‘z davrining, balki butun dunyoning eng mashhur va nufuzli shaharlaridan biriga aylantirganligi bilan ham ajralib turadi. Amir Temur va Temuriylar hukmronligi davrida Samarqand shahrida keng ko‘lamli bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Xususan, Ko‘ksaroy, Bibixonim masjidi, Jome masjidi hamda Shohizinda majmuasi tarkibida bir qator maqbaralar barpo etildi. Bundan tashqari, Samarqand atrofida Bog‘i Chinor, Bog‘i Dilkusho, Bog‘i Bihisht va Bog‘i Nav kabi go‘zal bog‘-rog‘lar va dam olish maskanlari bunyod qilindi. Shuningdek, yo‘l va ko‘priklar qurilishiga ham alohida e’tibor qaratilib, Ko‘hak-Zarafshon, Amudaryo hamda Sirdaryo ustida ko‘priklar qurilgani buning yaqqol dalilidir. Ushbu keng qamrovli qurilish

ishlariga mahalliy ustalar bilan bir qatorda xorijdan taklif etilgan mohir me’mor va hunarmandlar ham jalb etilib, bu holat Samarqand me’morchiligining yanada rivojlanishiga xizmat qilgan.

Amir Temur Samarqandni dunyoning eng ko‘rkam va go‘zal shaharlaridan biriga, Yer yuzining «sayqali»ga aylantirishni o‘zining asosiy vazifasi deb bilgan [1]. Shu maqsadda u shaharda keng ko‘lamli bunyodkorlik ishlarini amalga oshirib, ulkan me’moriy inshoot lar, saroylar, masjid va madrasalar barpo ettirdi. Natijada Samarqand nafaqat siyosiy markaz, balki ilm-fan, madaniyat va savdo rivojlangan yirik markazga aylandi. Amir Temur tomonidan yuritilgan bunyodkorlik siyosati quyidagi fikrlarda yaqqol ifodasini topgan: “Xarob bo‘lgan yerlar egasiz bo‘lsa, xolisa (davlat yerlarin boshqaruvchi mahkama) tarfidan obod qilinsin. Agar egasi bo‘lsayu obod qilishga qurbi yetmasa, unga turli aasboblar va kerakli narsalar bersinlar, toki o‘z yerini obod qilib olsin. Yana amr qildimki, xarob bo‘lib yotgan yerlarda korizlar qursinlar, buzilgan ko‘priklarni tuzatsinlar, ariqlar va daryolar ustiga ko‘priklar solsinlar, yo‘l ustida, har bir manzilgohga rabotlar qursinlar” [2].

Samarqand shahrining tarixiy me’moriy merosini o‘rganishda ayrim yodgorliklarning bizgacha yetib kelmaganini ham inobatga olish lozim. Samarqandda Temur hamda Temuriylar tomonidan qurilgan yodgorliklarning hammasi ham bizgacha yetib kelmagan. Masalan, Samarqand qal’asining chegarasida 1371-1372-yillarda mashhur shayx Nuriddin Basir yoki Qutbi Chahorduhum maqbarasi qurilgan. Ammo bu yodgorlik bizning vaqtgacha yetib kelmadi [3].Amir Temur hukmronligi davrida 220 gektarni egallagan Afrosiyob hududining o‘zida 80 ga yaqin hammom va 5 ta yirik bozor faoliyat ko‘rsatgan. Tarixchi sayyoh Ibn Khaldun ning yozishicha, Samarqand shahrida “oqar suv kirmagan biror ko‘cha yoki hovli deyarli yo‘q edi, faqat ayrim uylar bog‘siz bo‘lgan”. Shuningdek, shahar aholisi ko‘chalardan oqib o‘tuvchi tiniq va toza suvdan ichimlik sifatida ham foydalangan [3].

Bu holat shuni ko‘rsatadiki, Samarqand o‘sha davrda nafaqat me’moriy jihatdan, balki rivojlangan muhandislik va suv ta’minoti tizimiga ega bo‘lgan zamonaviy shaharlardan biri hisoblangan.

Islom Karimov ta’kidlaganidek, Amir Temur siymosi bugungi kunda ham xalqimiz qalbida yuksak ehtirom bilan yashab kelmoqda: “Bugungi kunda poytaxtimizning Amir Temur xiyoboniga, Samarqand dagi Kuksaroy, Shahrisabzdagi Oqsaroy maydoniga xoh erta tongda, xoh kechqurun – qachonki borib qaramang, chindan ham Sohibqiron siymosida doimo nur jilvalanib turganini ko‘rishimiz mumkin” [4].

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur davrida olib borilgan shaharsozlik siyosati Samarqand ning jahon miqyosidagi yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazga aylanishida muhim omil bo‘ldi. Sohibqiron tomonidan amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlari, me’moriy obidalar qurilishi, infratuzilmaning rivojlantirilishi va suv ta’minoti tizimining takomillashuvi shaharning har tomonlama taraqqiy etishiga xizmat qildi.Shuningdek, Temur va Temuriylar davrida yaratilgan me’moriy meros bugungi kunda ham o‘zining betakror go‘zalligi va tarixiy ahamiyatini saqlab kelmoqda. Bu esa o‘sha davr shaharsozlik san’ati yuqori darajada rivojlanganini va Samarqandning “Yer yuzining sayqali” sifatidagi maqomi bejiz emasligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Vatan tarixi. K.1 / Mas’ul muharrir: A.Sagdullayev; Taqrizchilar ;H.Sodiqov va boshq. – T.: «Sharq», 2010. – 430:433.
2. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar.T.: “O‘qituvchi”, 1994. 305-bet.
3. Muminov I. M.”Samarqand tarixi”.I-tom.T.: “Fan”, 1971.243-bet.
4. Karimov I. “Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch”.T.: Ma’naviyat. 2008. 154-bet.

TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI TARIXSHUNOSLIGI

Xo‘jamatov Intizom Jumaboyevich
UrDPI tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+998975282947
intizomofficial@gmail.com
Bekmamatova Intizor Arslonbek qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998996998939
intizorbekmamatova54@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur va Temuriylar davri tarixshunosligi tahlil qilinadi. Unda o‘sha davr tarixiy manbalari, xususan saroy tarixchilari tomonidan yaratilgan asarlar, ularning mazmuni va ilmiy ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, Temuriylar davrida tarix ilmining rivojlanish bosqichlari, tarixiy asarlarning o‘ziga xos jihatlari hamda ularning bugungi kundagi tarixshunoslikdagi o‘rni tahlil etiladi.

Аннотация: В данной статье рассматривается историография эпохи Амир Темур и династии Тимуридов. Анализируются исторические источники того времени, в том числе труды придворных историков, их содержание и научное значение. Также освещаются этапы развития исторической науки в период Тимуридов, особенности исторических произведений и их роль в современной историографии.

Annotation: This article examines the historiography of the era of Amir Timur and the Timurid dynasty. It analyzes historical sources of the period, particularly the works of court historians, their content, and scholarly significance. The study also highlights the development of historical science during the Timurid period, distinctive features of historical writings, and their place in modern historiography.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temuriylar davri, tarixshunoslik, tarixiy manbalar, saroy tarixchilari, ilm-fan taraqqiyoti, tarixiy asarlar, Markaziy Osiyo tarixi, o‘rta asrlar, tarixiy meros.

Ключевые слова: Амир Темур, эпоха Тимуридов, историография, исторические источники, придворные историки, развитие науки, исторические труды, история Центральной Азии, средние века, историческое наследие.

Keywords: Amir Timur, Timurid period, historiography, historical sources, court historians, development of science, historical works, Central Asian history, Middle Ages, historical heritage.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng Amir Temur shaxsi sovet mafkurasidan xizmat qilgan tarixiy adolatsizlikdan to‘liq ozod etildi. 1995-yil dekabrda Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov 1996-yilni Amir Temur yili deb e'lon qildi. “Temur tuzuklari” bir necha tillarda chop etildi. O‘sha davr tarixiy, madaniy yodgorliklarini tiklab, yozma adabiyotlar ilmiy muomalaga kiritildi. Muqaddas qadamjo - Amir Temur maqbarasi ta'mirlandi. Juda qisqa fursatda, bobokalonimizning dunyoviy sha'ni va shavkatiga mos keladigan Temuriylar davri tarixi muzeyi qurildi. 1999-yilda esa akademik E.V.Rtveladze va akademik A.X.Saidovlar tomonidan tayyorlangan “Amir Temur dunyo fani ko‘zgusida” nomli bibliografik nashrda xorijiy tillarda chop etilgan adabiyotlar tizimga solindi. Mualliflar jahon tarixshunosligida mustaqil “temurshunoslik” ilmiy yo‘nalishi shakllanganini e’tirof etishdi. Shuningdek, “Amir Temur jahon tarixida” nomli nashrining “Amir Temur davri tarixnavisligi” bobidagi “Ilmiy izlanishlar” qismida O‘zbekiston va xorij tadqiqotchilarining ishlari tahlil qilindi. Nashrda “Amir Temur shaxsini biryoqlama, tor va bir xil tarzda talqin etishdan iborat dastlabki ko‘nikmalardan uni chuqur, keng va har yoqlama idrok etishga asta-sekin o‘tish tadriji sodir bo‘ldi”- degan xulosaga kelinishi tarixshunoslikdagi ilmiy burilishdir. 2003-yilda akademik B. Ahmedov, B. Qosimov, I. Niyazov, B. Bannopov, M. Zikrullayev, Y. Muhammedov tomonidan ham temurshunoslik sohasida bir qancha tadqiqot ishlari olib borilib, “Amir Temur bibliografiyasi” nashrdan chiqdi.

Bundan tashqari Amir Temur shaxsi va davriga oid birmuncha manbalar tarjimasi, ilmiy, ilmiy-ommabop, badiiy adabiyotlar yaratildi.

O‘zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyida bajarilgan “Amir Temur. Bibliografiya. Birinchi kitob” mavzuyidagi maqsadli amaliy grant doirasida bajarilgan loyihada O‘zbekiston va jahon miqyosida Amir Temurning hayoti va faoliyatiga bag‘ishlab nashr qilingan turli adabiyotlar jamlanib izohlar bilan ta'minlandi.

Amir Temurning ibratli hayoti, saltanati tarixi, undagi ilm-fan, madaniyatni o‘rganish tarixshunoslikning yirik ilmiy yo‘nalishlaridan biri sifatida doimo olimlar diqqat-e'tiborida bo‘lib kelgan. “Amir Temur tuzuklarini o‘qisam,” - degan edi Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov-xuddi bugungi zamonning katta-katta muammolariga javob topgandek bo‘laman” [1].

Temuriylar tarixiga tegishli manbalar jahon miqyosida turli tillarga tarjima qilingan hamda ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Shu o‘rinda temurshunoslik rivojiga tamal toshini qo‘ygan G.A.Pugachenkova, I.Mo‘minov, R.Mukminova, B.V.Lunin, E.V.Rtveladze, P.Zohidov, L.I.Rempel, A.O‘rinboyev, B.Ahmedov, D. Yusupova, O‘.Alimov, T.Fayziyev, O.Bo‘riyev kabi qator fidoiy olimlarning tadqiqotlari Amir Temur saltanati tarixini yoritishga xizmat qildi. Zero, aynan ularning mustaqillik yillarida chop etilgan yirik nashrlarda Amir Temur hayoti va faoliyati tarixini mukammal yoritishdagi xizmatlarini e'tirof etish zarur. Birlamchi yozma manbalar, ya'ni qo‘lyozma kitoblar maxsus kataloglarda yoritilgan [2].

Dunyo tarixshunosligida Amir Temur davri tadqiqiga oid nashrlar, “Temurshunoslik” ilmiy yo‘nalishining shakllanishi, badiiy adabiyotda Amir Temur obrazining yaratilishi ancha ilgari boshlangan. Bu jarayon Sohibqironning tirikligidayoq boshlangan desak xato bo‘lmaydi. Yevropa Uyg‘oniy davri ijodkorlari uning shaxsiga katta qiziqish bilan qaraganlar. “Xorijning mashhur tarixchilaridan E.Gibbon, F.SHlosser, G.Veber, JanPol' Ru va boshkalar o‘z asarlarida Amir Temur faoliyati haqida ma'lumotlar berganlar” [3].

Amir Temur qudratli davlat barpo etgach G‘arbiy Yevropa hukumdorlari Usmonli turk imeriyasi hujumidan tashvishga tushib undan yordam so‘raydi. “Shu maqsadni ko‘zlagan Vizantiya imperatori Manuil II Paleologning dojlari (imperatorning o‘zi o‘sha kezlarda G‘arbiy Evropa qirollari huzurida bo‘lgan) Yildirim Boyazid tazyiqidan xalos etishni so‘rab, Amir Temurga murojaat qilishadi va shu paytgacha turk sultoniga to‘lab kelgan bojlarini bunday buyon Sohibqironga berajaklarini aytadilar. Kastiliya qiroli Genrix III va Frantsiya qiroli Karl VI o‘z elchilarini, Rim papasi Bonifakiy IX bo‘lsa o‘z katolik missionerlarini shoshilinch Amir Temur huzuriga yo‘lladilar [4].

Bu yozishmalar jahon tarixshunosligi va manbashunosligida muhim o‘rin egallaydi. “...bu nomalarning asl nusxa va tarjima variantlari hozirda Parij, Madrid va London kutubxonalarida saqlanib kelinadi. Bu haqda biz quyidagi tarixiy asarlardan bilib olsak bo‘ladi [5].

Aslida, Yevropa olimlarining Amir Temur shaxsi va uning faoliyatiga qiziqishi XVI asrdan boshlangan edi. Jumladan, 1553-yili Italiyaning Florensiya shahrida italiyalik olim Perondinoning “Skifiyalik Tamerlanningf ulug‘vorligi” asari bosib chiqilgan. Shuningdek bu davtda Pero Meksikaning “Buyuk Temur tarixi” asari chop etildi. 1582-yilda esa Seviliyada mashhur Ispaniya elchisi Klavixoning “Esdaliklar” kitobi nashrdan chiqdi. Aynan shu davrdan Amir Temur haqida turli tatqiqot asarlari, monografiyalar, Amir Temur bilan zamondosh bo‘lgan elchilar kundaliklari va yozuvchilarning asarlari tarixshunoslikda muhim ma'lumotlar hisoblanib, to hozirgi kunga qadar Amir Temur haqida yoziladigan asarlarning keti uzilmaydi. Bugungi kunda Amir Temur va Temuriylar haqida 33 mamlakatda 500 dan ziyod chet ellik tadqiqotchilarning asarlari chop etildi.

2006-yilda, Parijda Temuriylar davri tarixi va san'atini o‘rganish bo‘yicha assotsiatsiyaning asoschisi va prezidenti, professor Lyus'en Keren qalamiga mansub “Samarqandga, Temur davrida sayohat” kitob albomining uchinchi nashri bosmadan chiqdi. Bu kitob YUNESKOning “Ipak yo‘li-muloqot yo‘li” dasturiga muvofiq yozildi va nashrga tayyorlandi. Kitobning uchinchi nashri uning kitobxonlar orasida keng ommalashganidan dalolat beradi va u Yevropa kitobxonlarida

ulug‘ bobokalonimiz, buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temur shaxsiyatiga katta qiziqish uyg‘otishi shubhasiz[6].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov I. “Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch”. T.: “Ma’naviyat” 2008-yil, 28-bet.

2. CoôpaHHe boctohhbix pyKonuen AKageMHH HayK Y3ÔeKHCTaHa. T. I -XI. - TamKeHT, 1952-1987; CoôpaHHe boctohhbix pyKonuen AKageMHH HayK Y3ÔeKHCTaHa. HcTopua. CocTaBHTenu: ^.ro.McynoBa, P.n.^anunoBa. - TamKeHT, OaH, 1998. – 536.

3. Gibbon Eduard. Istoriya upadka I razrusheneniya Rimskoy Imperii // Perevod s angliykogo V.N.Nevedomskogo. Chast VII. - M., izd. K.T.Soldatenkova, 1983: Shloser F. Vsemirnaya istoriya. Tom III, - SPb.,1876: Veber G Vseobshaya istoriya. Tom VII. -M., 1887.

4. Xolbekov M. Sohiqiron Amir Temurning Yevropa qirollari bilan yozishmalari. Jahon adabiyoti, №(104), 2006-yil, 131-133-betlar.

5. Marino Sanudo “Venetsiya dojlarining hayoti”, Luys'en Keren “Temuerlan davrida Samarqand yo‘li” (1990), Flossan “Fransiya davlati tashkil topganidan to qirol Lyudovik XVI hukumronlik qilgan davrga qadar fransuz diplomatiyasi tarixi” (1811), Sil’vestr de Sasi “Amir Temur va qirol Karl VI o‘rtasidagi yozishmalar tarixi xususida”(1822).

6. “Samarqandga Temur davriga sayohat”, Zarafshon, 2006-yil 7-oktabr, № 126 (21.179); Ravshanoy Tursunova. G‘arbiy Yevropa mualliflari sahna asarlarida Amir Temur obrazi//San'at, 2006-yila, №2-son, 37-38-betlar.

NAJMIDDIN KUBRO – VALIYLIK VA VATANPARVARLIK NAMUNASI

Xujamatov Intizom Jumabayevich
UrDPI tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+99897-528- 29-47
intizomofficial@gmail.com
Qalbayeva Dinara Anvar qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998 91 999 06 41
dinaraqalbayeva76@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Najmiddin Kubroning hayoti, tasavvuf ilmidagi o‘rni, “Valiytarosh” laqabi hamda uning ma’naviy-ma’rifiy faoliyati yoritiladi. Shuningdek, uning ilmiy manbalarda yuksak baholanishi va mo‘g‘ullar bosqini davrida ko‘rsatgan jasorati tahlil qilinadi. Maqola orqali uning komil inson, murshid va vatanparvar sifatidagi siymosi ochib beriladi.

Аннотация: В данной статье рассматривается жизнь Najmiddin Kubro, его роль в развитии суфизма, духовный статус и прозвище “Валиитараш”. Также анализируются его научное значение и героизм во время монгольского нашествия. Статья раскрывает его образ как духовного наставника и патриота.

Annotation: This article discusses the life of Najmiddin Kubro, his role in Sufism, his spiritual status, and the meaning of his title “Valiytarosh.” It also analyzes his recognition in historical sources and his bravery during the Mongol invasion. The article presents him as a spiritual leader and a symbol of patriotism.

Kalit so‘zlar : Najmiddin Kubro, tasavvuf, Valiytarosh, ma’naviyat, murshid, jasorat, vatanparvarlik, Gurganj, mo‘g‘ullar, ilmiy manbalar.

Ключевые слова :Наджмиддин Кубро, суфизм, Валиитараш, духовность, муршид, героизм, патриотизм, Гургандж, монголы, исторические источники.

Keywords :Najmiddin Kubro, Sufism, Valiy Tarosh, spirituality, murshid, bravery, patriotism, Gurganj, Mongols, historical sources.

Markaziy Osiyo tarixida ma’naviy yetuklik, tasavvufiy tafakkur va vatanparvarlik g‘oyalari uyg‘unlashgan buyuk siymolar alohida o‘rin egallaydi. Ana shunday ulug‘ zotlardan biri Najmiddin Kubro bo‘lib, u o‘z davrida nafaqat yirik mutasavvif, balki murshidlik maktabining asoschisi sifatida ham tanilgan. Uning hayoti va faoliyati tasavvuf ta’limotining rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib, inson qalbini poklash, ma’naviy kamolotga yetaklash g‘oyalari bilan ajralib turadi. Najmiddin Kubroning tasavvuf ilmidagi o‘rni va ruhiy yetukligi uning faoliyati hamda muridlar tarbiyasidagi beqiyos xizmatlari orqali yaqqol namoyon bo‘ladi.

Najmiddin Kubroning ruhiy-ma’naviy maqomi uning “Valiytarosh” laqabi orqali ham ifodalanadi. Valiytarosh laqabiga kelsak, bu so‘zning ma’nosi “valilarni tarbiyalovchi” demakdir. Zero, Najmiddin Kubroning nafaslari, nazarlari shunchalik zo‘r bo‘lganki, qalblarida ilhom-vajd jo‘sh urgan paytda kimga nazarlari tushsa, u valiylik martabasini topar ekan [1]. Bu esa uning murshid sifatidagi beqiyos salohiyatini, inson qalbiga ta’sir etish kuchini ko‘rsatadi. Shu boisdan ham u nafaqat o‘z davrida, balki keyingi avlodlar uchun ham komil inson timsoli va ruhiy ustoz sifatida e’tirof etilib kelinadi.

Najmiddin Kubroning buyukligi va ruhiy kamoloti nafaqat rivoyatlarda, balki ishonchli ilmiy manbalarda ham o‘z tasdig‘ini topgan. Ilmiy manbalarda ham uning yuksak maqomi alohida e’tirof etiladi. Jumladan, Ahmad Koshmirining yozishicha, Najmiddin Kubro, “zamondagi avliyo va murshidlarning komili, yuksak maqomlarga, zoti-sifati mahalliylarga erishgan, shuningdek, malakut olamida ko‘rish, jabborut olamida qudrat, lohut olamida tavhid va haqiqatlarga erishgan, qalb dunyosida g‘arq bo‘lgan edi” [2].

Bu ta’rif uning nafaqat ilmda, balki ruhiy kamolotda ham yetuk darajaga erishganini ko‘rsatadi. Shuningdek, bu kabi yuksak e’tiroflar uning tasavvuf tarixida tutgan o‘rni naqadar muhim ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tarixning eng og‘ir va murakkab davrlarida ham insonning haqiqiy buyukligi uning shaxsiy manfaatidan voz kechib, yurt va e’tiqod yo‘lida sobit turishi bilan namoyon bo‘ladi. Mo‘g‘ullar Najmiddin Kubroga ahli a’yonlari, barcha yor-u do‘stlari bilan shahar tashqarisiga chiqib, jon saqlashni taklif etgan. Ammo shayx ularning taklifini rad qilgan. Oqibatda son jihatdan teng bo‘lmagan dushman bilan olib borilgan shiddatli jangda og‘ir yaralangan N. Kubro qahramonlarcha shahid bo‘ladi [3].

Bu holat uning nafaqat diniy yetakchi, balki yuksak ma’naviyat egasi sifatida ham o‘z xalqiga sadoqat bilan xizmat qilganini ko‘rsatadi. U o‘z hayoti bilan “haqiqat yo‘lida turish” va “vatan sha’ni uchun kurashish” g‘oyalarini amalda isbotlab, keyingi avlodlar uchun jasorat va fidoyilikning yorqin timsoliga aylandi. Najmiddin Kubro tarixda ana shunday buyuk siymolardan biridir. Manbalarda keltirilishicha, Kuffor, ya’ni mo‘g‘ul askarlari Gurganjga kirganda, shayx qolgan-qutgan muridlari bilan jangga shaylanadi.

U xirqasining ustidan belbog‘ bog‘lab, qo‘yinlarini tosh bilan to‘ldiradi, qo‘liga nayza olib, dushman qarshisiga chiqadi. Kofirlarga qarab tosh ota boshlaydi, bir nechtasini nayza bilan urib yiqitadi. Ammo kofirlar uning ustiga kamon o‘qi yog‘diradilar. Bir o‘q kelib ko‘kragiga tegadi. Yetmish besh yashar muysafid – ilohiy ilhomdan ma’rifat topib, qalblarni nurlantirgan shayxi kabir holdan toyib, kuchi ketayotganini sezsa ham, jangni to‘xtatmay, dushman bayrog‘ini g‘azab bilan mahkam tutamlab oladi-da, shu holatda jon beradi. Deydilarkim, vafotidan keyin o‘nta odam uning mahkam qisilgan panjalari orasidan bayroqni zo‘rg‘a ajratib olgan. Ulug‘ shayx va donishmand insonning bu qahramonligi, jasorati dushmanni ham hayratga solgan. Bu voqea avlodlarga ibrat bo‘lib, xalq orasida afsonaga aylangan [4].

Bu voqea Najmiddin Kubroning butun hayoti davomida e’tiqod, mardlik va vatan sha’nini hamma narsadan ustun qo‘ygan buyuk inson bo‘lganini yaqqol ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Najmiddin Kubro Markaziy Osiyo tarixida nafaqat yirik mutasavvif va murshid, balki yuksak ma’naviyat, e’tiqod va vatanparvarlik timsoli sifatida alohida o‘rin egallaydi. Uning “Valiytarosh” laqabi orqali ifodalangan ruhiy maqomi hamda muridlar tarbiyasidagi beqiyos xizmatlari tasavvuf ilmining rivojlanishiga katta hissa qo‘shganini

ko‘rsatadi. Shuningdek, uning ilmiy manbalarda yuksak baholanishi va ma’naviy kamolotga erishgan shaxs sifatida ta’riflanishi uning inson ruhiyatiga ta’sir etish kuchini yanada yaqqol namoyon etadi. Mo‘g‘ullar bosqini davrida ko‘rsatgan jasorati esa uning faqatgina diniy yetakchi emas, balki vatan sha’ni va e’tiqodi yo‘lida jonini ham ayamagan fidoyi inson ekanini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Komilov N. TASAVVUF (Ikkinchi kitob). -T.: “O‘zbekiston”. 1999.157-bet
2. Najmiddin Kubro risola.-Toshkent: “Abu Matbuot-Konsalt”. 2011.130-bet
3. Rahimov M., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi. -T.: “Fan”, 2019.142-bet
4. Komilov N. “Tasavvuf”. 1-kitob. -T.: “Yozuvchi”, 1996.161-bet

ABU RAYHON BERUNIY EL-YURT FAXRI

Xujamatov Intizom Jumaboyevich
UrDPI tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+99897-528-29-47
intizomofficial@gmail.com
Matyoqubova Gulnoza Davronbek qizi
UrDPI tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
+99897-507-05-01
matyoqubovagulnoza @gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Beruniy bobomizning faoliyati va qilgan ishlari haqida juda koplab narsalar haqida malumot berib yoritib bermoqchiman. Har bir o‘zbek bu haqida malumotga ega bolishi zarur deb o‘ylayman. Yana shu davrda Beruniy bilan birga juda ko‘plab allomalar ham koplab ishlarni qilganlar. Bu maqoladan maqsad Beruniy bobomiz haqidagi malumotlarni to‘liq yoritib berish.

Аннотация: В данной статье я хочу предоставить информацию и осветить многое о деятельности и делах нашего предка Беруни. Я думаю, что каждый узбек должен знать об этом. В этот период вместе с Беруни многое сделали и многие другие ученые. Цель этой статьи - полностью раскрыть информацию о нашем предке Беруни.

Annotation: In this article, I want to provide information about many things about the activities and deeds of our ancestor Biruni. I think every Uzbek should have information about this. Also during this period, many scholars worked alongside Biruni. The purpose of this article is to fully cover the information about our ancestor Beruni.

Kalit so‘zlar: Abu Rayhon Beruniy, Minerologiya, osmon yulduzlari, 1029 ta yulduz, Geodeziya, Nikolay Kopernik.

Ключевые слова: Абу Райхан Беруни, Минералогия, звезды неба, 1029 звезд, Геодезия, Никалай Коперник.

Keywords: Abu Rayhan Beruni, Mineralogy, celestial stars, 1029 stars, Geodesy, Nikalay Kapernik

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Al-Beruniy (4-sentyabr, 973-yil, Kat (hozirgi Qoraqalpog‘istonning Beruniy tumani), Xorazm, 13-dekabr, 1048-yil, G‘azna) Islom oltin davrining zabardast Xorazmlik qomusiy allomalaridan biri. Turkiy olim sifatida ilmiy jihatdan muhim hisoblangan ko‘plab asarlar yozib qoldirgan. G‘arb mamlakatlarida uning ismi Aliboron deb ham atalgan. Al-Beruniy nomi forscha ”birun” (“chet” degan ma’noni anglatadi) so‘zidan olingan bo‘lib, u Afrig‘iy Xorazmshohlar poytaxti Kat shahrining chekka tumanida tug‘ilgan. Beruniy o‘z hovlisida turli gullarni parvarishlashni yoqtirgani uchun unga “Rayhon” laqabini ham berishadi.

Al-Beruniy hayotining dastlabki 25 yilini Xorazmda o‘tkazdi, uyerda islom, fiqh, ilohiyot,grammatika, riyoziyot, falakiyot, tibbiyot va falsafa, fizika va boshqa ilmlar bilan ham shug‘ullandi. Beruniy ona tili bo‘lgan xorazmiy tilidan tashqari fors, arab yunon, ibroniy va

suryoniy tillarini bilgan va 50 yoshida sanskrit tilini o‘rgandi. Iroqiylarning oxirgi vakili Abu Nasr Mansur ibn Iroq Beruniyning ustozi edi.

Al-Beruniy falakiyot, riyoziyot, geodeziya, jug‘rofiya, mineralogiya va tabiiy fanlarni yaxshi bilgan. Shuningdek, tarixchi, xronolog va tilshunos sifatida ham ajralib turardi. U o‘z davrining deyarli barcha fanlarini mukammal o‘rgangani sabab qomusiy alloma deb nomlanadi va ko‘plab ilm sohalarida tinimsiz izlanishlari uchun mo‘l-ko‘l mukofotlangan. Shoh xonadoni va jamiyatdagi boshqa qudratli unsurlar Al-Beruniyning tadqiqotlarini moliyalashtiradi. O‘ziga xos ta’sirga ega bo‘lgan Al-Beruniyning o‘zi ham falsafani o‘rganish davomida, boshqa xalqlarning olimlaridan, xususan, yunon olimlaridan ham ilhom olgan. O‘sha paytda Xorazmdagi hukmron Afrig‘iylarga xayrixoh edi, 995-yil Katni, Xorazmning ikkinchi poytaxti, Gurganj (Urganch)ning amiri Ma’mun ibn Muhammad bosib oladi va Afrig‘iylar sulolasini taxtdan ag‘dardi va natijada Beruniy vatanini tashlab Buxoroga ketdi. U yerda u Ibn Sino bilan yozishmalar olib borgan va bu ikki olim o‘rtasida fikr almashilgan [1].

U o‘zining “Geodeziya” asarida 990-yil Kat shahrining geografik kengligini aniqlaganini yozadi. Ma’lumki, geografik kenglikni aniqlash uchun geografiya, matematika va astronomiyadan yetarlicha bilimga ega bo‘lish lozim. Ray shahriga (hozirgi Tehron yaqinida) keladi. U Rayda mashhur olim – matematik va astronom al-Xo‘jandiy, tabib va faylasuf ar-Roziylar bilan tanishadi. Beruniy Rayda o‘zining “Al-Faxriy sekstanti” risolasini yozadi. 997-yil Beruniy Katga qaytdi. Bu davrda Xorazmda o‘zgarishlar bo‘lib, Ma’mun vafot etib, uning o‘rniga Ali ibn Ma’mun taxtga chiqqan edi. 997-yilda mashhur tabib Abu Ali Ibn Sino ham Urganjga keladi.998-yil Beruniy Jurjonga keldi. U Jurjonda 1004-yilgacha yashaydi. O‘zining o‘n beshga yaqin asarini shu yerda yaratdi. Jumladan, olimning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari 1000-yil atrofida shu yerda yozilgan. 1004-yilning bahorida Beruniy Xorazmga qaytdi. Bu vaqtda Xorazmning poytaxti Urganj edi. Urganjda u Oy tutilishini kuzatdi. Saroyda al-Masihiy, tabib al-Hammar, Ibn Iroq va boshqalar ishlar edilar. Urganchda Beruniy matematika, astronomiya bilan bir qatorda fizika va mineralogiyaning ba’zi masalalari bilan shug‘ullandi. Minerallarni aniqlash, ularni tizimga solishda solishtirma og‘irliklardan foydalanish g‘oyasi ham mana shu yerda tug‘ildi.

1017-yilning yozida turkiy podsho Mahmud G‘aznaviyning buyrug‘iga ko‘ra Beruniy asir sifatida G‘aznaga olib ketildi. U yerda og‘ir sharoitda yashadi. 1019-yildan keyin ilmiy ish bilan shug‘ullanish sharoitiga erishdi. 1022–1024-yillarda Mahmud Hindistonga qilgan yurushida Beruniyni o‘zi bilan olib ketdi. Safarda ham Beruniy ilm bilan shug‘ullandi. U Panjobdagi Nandna qal’asi yonida yer shari meridianini bir gradusining uzunligini o‘lchadi va u 110,895 km. ekanini aniqladi. Bu ma’lumot hozirgi zamon o‘lchashlari natijasi – 111,1 km bilan taqqoslansa, Beruniy o‘lchashlarining aniqligi qay darajada ekani ko‘rinadi. U umrining ko‘p qismini hozirgi Afg‘onistonning janubiy-sharqiy qismidagi o‘sha paytdagi G‘aznaviylar davlati poytaxti G‘azna shahrida o‘tkazdi. Hindiston yarimoroliga sayohat qilganda, Hindistonda amalda bo‘lgan hinduiylik dinini o‘rganib chiqqandan so‘ng 1030-yilda “Tarix al-Hind” (Hindiston tarixi) nomli hind madaniyati haqida risola yozdi. U o‘z davri uchun hayratlanarli darajada xolis yozuvchi edi. Turli xalqlarning urf-odatlari va e’tiqodlari, uning ilmiy ob’ektivligi 11-asr boshlarida Hindistonni ajoyib tasvirlagani uchun unga al-Ustad (“Ustoz”) unvonini berdi [2].

1030-yilda Mahmud G‘aznaviy vafot etdi va uning o‘rniga o‘g‘li Mas’ud taxtga chiqdi. Mas’ud Beruniyga ko‘p iltifotlar ko‘rsatdi. Shu sababli, Beruniy o‘zining shoh asarini Mas’udga bag‘ishlab “Qonuni Mas’udiy” deb atadi. Bu asar asosan astronomiyaga oid bo‘lsa ham Beruniyning matematikaga oid, ya’ni trigonometriya va sferik trigonometriyada qilgan anchagina kashfiyotlari shu asarda bayon etilgan. Beruniyning matematikaga va fanning boshqa sohalariga qo‘shgan hissasini yozib qoldirgan 100 dan ortiq asaridan ham ko‘rish mumkin. Ulardan eng yiriklari – “Hindiston”, “Yodgorliklar”, “Qonuni Mas’udiy”, “Geodeziya”, “Mineralogiya” va “Astronomiya”. Qolganlarini quyidagicha taqsimlash mumkin: matematikaga doirlari – 22 ta; astronomik asboblar haqida – 10 ta; astrologiklari – 21 ta; turli fanlar (fizika, mineralogiya,

adabiyot, tarix va boshqalar) – 38 ta; turli tillardan tarjima asarlar – 21 ta. Beruniyning bu asarlaridan atigi 30 ga yaqini bizning kunlargacha yetib kelgan. Beruniy yoshligidayoq ko‘p vaqtini turli kuzatishlar bilan o‘tkazgan. U bolaliastronomik asbob yasagan.

Xorazmning turli joylari koordinatalarini aniqlash bilan shug‘ullangan va 995–996-yillarda Kat shahrida diametri 15 ziro‘ (Ziro‘ – qadimgi o‘lchov birligi, 49 santimetr chamasida) bo‘lgan doira va boshqa asboblar bilan astronomik o‘lchash ishlarini olib borgan. Beruniyning 152 asari ma’lum bo‘lib, bizgacha uning faqat 30 tasi yetib kelgan. Jami asarlarining 70 tasi astronomiyaga, 20 tasi matematikaga, 12 tasi geografiya va geodeziyaga, 4 tasi mineralogiyaga, 1 tasi fizikaga, 1 tasi dorishunoslikka, 15 tasi tarix va etnografiyaga, 4 tasi falsafaga, 18 tasi adabiyotga bag‘ishlangan.[4]Astronomiya va geografiyaga qo‘shgan hissasi Beruniyning boy ilmiy merosi hali to‘la o‘rganilmagan. Beruniy yirik olim Abu Nosir ibn Iroqdan Evklid geometriyasi, Ptolemeyning astronomik ta’limotlari bo‘yicha dars olgan. 995-yilgacha u astronomiya, geografiya, geodeziya amaliy masalalarini hal etish bilan birga Yer va osmon globusini yasadi hamda astronomiyaga oid bir necha kitoblar yozdi. Olimning ana shunday asarlaridan biri “Geodeziya” 1025 -yilda yozib tugatilgan. Bu asar “shaharlar orasidagi masofalarni aniqlash uchun joylarning chegaralarini belgilash”ga doirdir. Kitobning 4-bobi oxirida Beruniy Yer aylanasining kattaligini o‘lchash haqida fikr yuritgan. Qadimdan insonlar Yerning shakli va kattaligini bilishga qiziqqanlar va turli xalqlar Yer shaklini turlicha tasavvur qilishgan.Miloddan avval o‘tgan Pifagor, Arastu, Arximed, Eratosfen kabi buyuk olimlar Yer dumaloq va shar shaklida degan fikrni aytganlar. Jumladan, miloddan avvalgi 250-yilda iskandariyalik olim Eratosfen Yer shar shaklida deb, uning o‘lchamlarini quyidagicha aniqlagan. Iskandariya bilan Sienya (hozirgi Asvon) shaharlari orasidagi masofani karvonlarning yurish muddati bilan o‘lchaydi, keyin bu qiymatni ikki shahar kengligining ayirmasiga bo‘ladi va Yer radiusini 6840 kilometr deb chiqaradi.

Bu gradus meridian yoyining uzunligi esa 119,444 bo‘ladi yoki meridian yoyining uzunligi 70 121 ga tengligini aniqlab, bu yoy meridian aylanasi uzunligining 1/50 qismi ekanligini hisoblagan. Yer meridian aylanasining uzunligi 39500 kilometrga yaqin bo‘lsa kerak, degan fikrga kelgan. Eratosfendan so‘ng Misr, Xitoy va yunon olimlaridan bir qanchasi Eratosfen o‘lchagan usul bilan Yerning kattaligini aniqlaganlar. O‘rta asrlarda Yerning hajmini aniqlashda yurtimizdan yetishib chiqqan olimlarning xizmatlari katta bo‘lgan. Muso Muhammad al-Xorazmiy bir gradus meridian yoyning uzunligi 111,8 kilometrga tengligini isbotlab bergan[3].

Bag‘dodda tashkil topgan “Donishmandlik uyi” nomli o‘sha davrning fanlar akademiyasida O‘rta Osiyolik olimlardan Xorazmiy, Farg‘oniy, Habash Xasib, Marvaridiy kabi olimlar turli sohalarda ish olib borganlar. Beruniy ham shu “Donishmandlik uyi”ning a’zosi bo‘lib, u yerda 7 yil ishlagan. Uning yozishicha, xalifa Ma’mun buyrug‘iga binoan “Donishmandlik uyi”ning olimlari ikki guruhga bo‘linib, Iroqning Mosul shahri g‘arbidagi Sanjar sahrosida gradus o‘lchash usuli asosida Yer kattaligini aniqlashga kirishishgan, bunda Xolid al-Marvaridiy bir guruhga, Abu ibn Iso as Asturlobiy ikkinchi guruhga rahbarlik qilgan. Har qaysi guruh o‘zi o‘lchab topgan natijalar bo‘yicha bir gradus meridian yoyning uzunligini hisoblagan. Birinchi guruhdagilarning hisoblashicha, bir gradus meridian yoyning uzunligi 111,815 kilometrga teng chiqqan, ikkinchi guruh topgan qiymat 1315 metr kam bo‘lgan. Beruniy natijalar o‘rtasidagi bu tafovutning sababi ikki xil o‘lchashda, deydi va o‘zi bu natijalarni tekshirib ko‘rishga qiziqib, gradus o‘lchash ishlarini olib bormoqchi bo‘ladi. Buning uchun u Dehiston dashtini (Kaspiy dengizining janubi-sharqiy qismi) tanlagan, lekin yordamchisi va yetarli mablag‘i yo‘qligi uchun bu ishni amalga oshira olmagan. Yer o‘lchamini gradus o‘lchovi usuli bilan aniqlash uchun ma’lum kenglikda tekis joy kerak bo‘ladi va bu yerda bir necha o‘n kilometr aniq o‘lchanishi lozim. Bu ish ko‘p vaqt, katta mablag‘ va puxta tayyorgarlik talab qilardi. Bu haqda Beruniy: “Yer aylanasi uzunligini sahroni kezib yurmasdan quyidagicha aniqlash mumkin. Buning uchun dengiz sohilidagi yoki tekis joyda qad ko‘tarib turgan baland toqqa ko‘tarilib quyosh chiqishi yoki botishi oldidan quyosh gardishining yarmi ufq orasida bo‘lgan vaqtda doirali armillyar asbob

bilan uning pasayish burchagi o‘lchanadi” deydi. Ufq pasayishini o‘lchash usulini chizma va formulalar yordamida tushuntiradi. Bunda, tog‘ tepasida quyosh chiqishi yoki botishiga qarab ko‘rish nurining tog‘ tepasidan o‘tgan gorizontal chiziq bilan hosil qilgan burchak o‘lchanadi.Abu Rayhon Beruniy Yerning kattaligini o‘lchashda yangi usul qo‘llab, bir gradus meridian yoyning uzunligi 111,16 kilometr ekanligini hisoblab chiqargan. Beruniy Yerning radusini o‘sha davr uchun aniq o‘lchab bergan. U Yerning meridian aylanasining uzunligini 40183 kilometr ekanligini hisoblab chiqargan. Sulton Mahmud G‘aznaviy Hindistonga qilgan safarining birida Beruniyni ham birga olib ketadi, yo‘lda sharqiy Pokistonning Mo‘lton shahrida vaqtincha istiqomat qilishga to‘g‘ri keladi. U o‘zga yurtda bo‘lishiga qaramay, fursatdan foydalangan holda Mo‘ltondan 400 kilometr g‘arbdagi Nandna qo‘rg‘onida Yer kurrasi o‘lchamini aniqlashga kirishadi, avval shu joyning geografik kengligini o‘lchab 320001 ga teng ekanligini aniqlaydi. So‘ngra ufqning pasayish burchagini o‘lchaydi.

Bu haqda olimning o‘zi quyidagicha yozadi: “Hindiston yeridagi Nandna qo‘rg‘onida istiqomat qilishimga to‘g‘ri keldi. Qo‘rg‘onning g‘arb tomonida baland tog‘, janubiy tomonida esa keng sahroni ko‘rdim va shu on (ufq pasayishini o‘lchash usulini) sinab ko‘rishga kirishdim. Tog‘ tepasidan turib yerning lojuvard rangdagi osmon bilan tutashganini yaqqol ko‘rdim. Qarash chizig‘i vertikalga perpendikulyar bo‘lgan chiziqdan 00 341 pasaydi. Perpendikulyar bo‘lgan tog‘ balandligini o‘lchadim, u shu yerda qo‘llanadigan o‘lchovda 652,055 cho‘zim (gaz)ga teng keldi”.Beruniy o‘lchab topgan qiymatlar bo‘yicha o‘ziga xos usul bilan Yer kurrasi radiusining uzunligi 12803337,036 gazga teng ekanligini hisoblab chiqardi. Agar bir gaz 0,4933 metr ekanligini e’tiborga olsak, Yer kurrasi radiusi uzunligi, Beruniy hisobicha, 6315,886 kilometr bo‘ladi. Bu raqam hozirgi vaqt¬da olingan qiymatdan juda kam farq qiladi, ya’ni xatolik radius uzunligining 0,9 foizini tashkil etadi. So‘ngra Beruniy shu 320 001 kenglikdagi bir gradus meridian yoyning uzunligi 223550,329 gaz yoki 110,277 kilometr ekanini hisoblab chiqadi. Bu raqamni hozirgi davrda aniqlangan bir gradus yoyning qiymati 110,885 kilometr bilan taqqoslasak, bundan ming yil ilgari Beruniy bir gradus yoy uzunligini hisoblashda atigi 618 metr xato qilganligi ma’lum bo‘ladi. Yer aylanasining uzunligini aniqlash, Beruniy aytganidek, sahrolarni kezib 10 yoy uzunligini aniqlashga nisbatan aniq va qulay. Shu bois, u trigonometrik usullardan foydalanib, tog‘ balandligini o‘lchashda avvalgi astronomlardan ham aniqroq natijaga erishgan.

Yer aylanasining uzunligini topish haqida Beruniy bunday deydi: “Yer aylanasining uzunligini topish uchun hamma hollarda ham shu topilgan topilmani, ya’ni radiusni ikkilantirib 22 ga ko‘paytir, hosil bo‘lgan ko‘paytmani 7 ga bo‘l, shunda sen o‘lchagan birliklarda Yer aylanasining uzunligi kelib chiqadi”.Beruniy aytgan amallarni bajarganda l=2pR ni aylana uzunligini hisoblash mumkin. Bunda 22/7=3,14… ni ifodalaydi. Shunday qilib, Beruniy shaxsan o‘zi bir qancha shaharlarning geografik kengliklarini hisobladi. Masalan, G‘aznaning kengligi 330 351, Kandaniki 330 551, Dumpurniki 340 201. Uning hisoblashiga ko‘ra, Buxoro shahrining kengligi 390 201 deb topilgan. Hozirgi kunda bu qiymat 390 461 dir. Demak, bu Beruniy hisobidan faqat 00 261ga farq qiladi. Xullas, buyuk bobomiz Abu Rayhon Beruniyning ilmiy va madaniy merosini o‘rganish, uni o‘quvchi va talabalarga yetkazish azaliy qadriyatlarimiz sirasiga kiradi. Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy o‘rta asrlarning buyuk qomusiy olimlaridan edi. Uning buyukligi o‘sha davrning deyarli barcha fanlariga qo‘shgan betakror ilmiy merosida namoyon bo‘ladi. Beruniyning olimlilik salohiyatiga mashhur sharqshunos olim I.Yu. Krachkovskiy “uning qiziqqon ilm sohalaridan ko‘ra qiziqmagan sohalarini sanab o‘tish osondir” deb baho bergan edi. G‘arb tadqiqodchilaridan M.Meyerxoff esa “Beruniy musulmon fanini namoyish etuvchi qomusiy olimlarning eng mashhuri bo‘lishi kerak” degan fikrni bildiradi. [4. Mano, Michio “Bīrūnī: Abū al-Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad al-Bīrūnī”, . Springer Publishers, 2007 – 131-133-bet]

Al-Beruniy Hindiston yarim orolidagi xalqlar, urf-odatlar va dinlar to‘g‘risida ilmiy asar yozgan. Olim Akbar S. Ahmadning so‘zlariga ko‘ra, zamonaviy antropologlar singari, u ham

ma’lum bir guruh odamlar bilan keng ishtirokchilarni kuzatishda qatnashgan, ularning tillarini o‘rgangan va ularning asosiy matnlarini o‘rgangan, o‘z xulosalarini madaniy taqqoslashlar yordamida xolislik va betaraflik bilan taqdim etgan. Axbar S. Ahmad Al-Beruniyni birinchi antropolog deb hisoblash mumkin, degan xulosaga kelgan[5]Beruniy Xorazmda 1000-yilga yaqin yozilgan “Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida Xorazmning turkiy aholisi foydalangan yillarning turkiy nomlarini beradi. Xuddi shu asarida u oy nomlarini turkchada beradi: ulug‘-oy, kichik-oy, birinchi-oy, ikkinchi-oy, uchinchi-oy, to‘rtinchi-oy, beshinchi-oy, oltinchi-oy, yetinchi-oy, sakkizinchi-oy, to‘qqizinchi-oy, o‘ninchi-oy[5. Beruniy haqida fan.zn.uz saytida].

Xulosa qiib aytadigan bo‘lsam Beruniy shunday koplab ishlarni bajargan. Yana u shu davrdagi renessans asoschilaidan biri hisoblanadi. Asarlarini har bir avlod o‘qishi lozim. Yulduzlarni hammasini deyarli o‘rgangan. Hozirda uning asarlari tibbiyot universitetlarida darslik sifatida o‘tiladi. Biz shunday bobolarimizga munosib farzand bo‘lishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Pirmat Shermuhamedov. “Dahoning tug‘ilishi yoxud Abu Rayhon Beruniy qismati”. – Toshkent.

2. Gulyamova, Lola. The Geography of Uzbekistan: At the Crossroads of the Silk Road. Springer Nature, 2022. ISBN 978-30310-7-873-6.

3. Yasin, Mohammed (1975). “Al-Biruni in India”. Islamic Culture. 49-jild. 207-213-bet – Internet Archive.

4. Mano, Michio “Bīrūnī: Abū al-Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad al-Bīrūnī”, . Biographical Encyclopedia of Astronomers. Springer Publishers, 2007 – 131–133-bet.

5. Beruniy haqida fan.zn.uz saytida

QADIMGI XORAZM TARIXSHUNOSLIGI

Xujamatov Intizom Jumabayevich
UrDPI tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+99897-528-29-47
intizomofficial@gmail.com
Ibadullayeva Adolat Alisher qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+99897-201-71-77
ibodullayevaadolat0@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola qadimgi Xorazm tarixshunosligining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini tahlil qiladi.Tadqiqotda yozma manbalar, arxeologik topilmalar hamda sharq va g‘arb olimlarining ilmiy merosi asosida Xorazm sivilizatsiyasining tarixiy o‘rganilishi yoritiladi. Ayniqsa, o‘rta asr allomalari, jumladan Abu Rayhon Beruniy asarlarida Xorazm haqidagi ma’lumotlarning ahamiyati ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, XX asr arxeologik tadqiqotlari, xususan Sergey Tolstov boshchiligidagi Xorazm ekspeditsiyasi natijalari tarixshunoslik rivojiga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. Maqola Xorazm tarixini o‘rganishdagi asosiy ilmiy yo‘nalishlarni umumlashtiradi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются этапы становления и развития историографии древнего Хорезма. Исследование основано на письменных источниках, археологических материалах, а также трудах восточных и западных ученых. Особое внимание уделяется значению работ средневековых ученых, прежде всего Abu Rayhon Beruniy, в изучении истории Хорезма. Также анализируются результаты археологических исследований XX века, в частности экспедиции под руководством Sergey Tolstov, внесшие значительный вклад в развитие хорезмской историографии. В работе обобщаются основные направления изучения истории древнего Хорезма.

Annotation: This article examines the formation and development of the historiography of Ancient Khorezm. The research is based on written sources, archaeological evidence, and the scholarly works of Eastern and Western researchers. Particular attention is given to the importance of medieval scholars, especially Abu Rayhon Beruniy, in studying the history of Khorezm. The paper also analyzes the results of 20th-century archaeological research, notably the Khorezm expedition led by Sergey Tolstov, which significantly contributed to the development of Khorezm historiography. The article summarizes the main scholarly approaches to the study of Ancient Khorezm.

Kalit so‘zlar: Qadimgi Xorazm, tarixshunoslik, yozma manbalar, arxeologik tadqiqotlar, Xorazm sivilizatsiyasi, sharq va g‘arb olimlari, o‘rta asr manbalari, Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi, madaniy meros, tarixiy manbashunoslik.

Ключевые слова: Древний Хорезм, историография, письменные источники, археологические исследования, хорезмская цивилизация, восточные и западные ученые, средневековые источники, Хорезмская археологическая экспедиция, культурное наследие, источниковедение.

Keywords: Ancient Khorezm, historiography, written sources, archaeological research, Khorezm civilization, Eastern and Western scholars, medieval sources, Khorezm archaeological expedition, cultural heritage, source studies.

Xorazm (arabcha:õzbekcha: Xorazm, turkmancha: Horezm, turkcha: Harzem) – Amudaryo sohillarida markazga ega O‘rta Osiyo qadimiy mintaqasi – qadimiy davlat [1] va rivojlangan irrigatsiyali dehqonchilik, hunarmandlik va savdo mintaqasi. Xorazm orqali Buyuk Ipak yo‘li o‘tgan. III asr oxirlarida Xorazm poytaxti Kat shahri bo‘lgan; X asr oxirlarida poytaxt Ko‘hna Urganch shahriga ko‘chiriladi.

Xorazm hududi qadimda Amudaryo adoqlaridan janubga tomon Murg‘ob va Tajan daryolarining yuqori oqimlarigacha cho‘zilgan. Shu boisdan bu qadimiy tarixiy hudud fanda 2 xil: Qadimiy Xorazm va Katta Xorazm nomlari bilan ma’lum. Xorazm haqidagi ilk ma’lumotlar Avesto, Doro I ning Behistun kitoblari, qadimiy yunon mualliflari (Gekatey, Gerodot, Strabon va hokazo) hamda ilk o‘rta asrlarning arab geograflari asarlarida mavjud.

Xorazm” nomining semantikasi haqida bir qancha fikrlar mavjud. Xorazm tarixining bilimdoni S.P.Tolstov “Xorazm” nomi talqinlari orasida “Quyoshli o‘lka”, “Quyoshli yer” deb atalishi haqiqatga eng yaqin etnonimdir deb ta’kidlasada, Xorazmni “Xvarri yoki Xarri (Xurriy) xalqi vatani”, “quyosh (xalqi) zamini” deb izohlaydi. Sug‘dshunos olim M.N.Bogolyubovning fikricha, Xorazm alohida 3 ta so‘zdan tarkib topgan. Xu (Xush, Xash), var (vara) va zm (zim, zem). Eroniy tillarda Xu –”yaxshi” “ma’qul”, var (vara) – “devor”, “marza”, “fob”, “qal’a”, “qo‘ra” degan ma’nolarni bildirgan. Zm (zim, zem) esa – “zamin”, “hudud”, “diyor”, “mamlakat” kabi ma’nolarni anglatgan.Xorazm nomi “xur zamin”, boshqasiga ko‘ra “ko‘hna zamin” degan ma’noni anglatg[2]

Akademik V.Bartoldning yozishicha, Beruniy Xorazmning qadimiy poytaxti bo‘lgan. Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi ishtirokchisi, tarix fanlari doktori E. Nerazik, “Kat”, “Kas” “shahar” ma’nosini bildirgan, Xorazm aholisi o‘zlarining qadimiy poytaxtlarini shunday atashgan.SSSR Fanlar akademiyasining akademigi S.P.Tolstovning ta’kidlashicha, Beruniy, al-Maqdisiy va Yoqutlarning ma’lumotlari Beruniy mamlakatning eng qadimgi poytaxti ekanligi haqida doimo gapiradi. Ilk o‘rta asr mualliflarining fikricha, Beruniy “Xorazm shahri” bo‘lgan.O‘zSSR Fanlar akademiyasi akademigi Y. G‘ulomovning fikricha, bu shaharning tarixi murakkab. U Xorazmning qadimiy poytaxtini “Xorasmiy” deb atagan Miletlik Gekateyni (miloddan avvalgi VI-V asrlar) nazarda tutgan. Ilk arab mualliflari Ibn-Rusta va Ibn-Fazionlar mamlakat poytaxtini “Xorazm”, Y. G‘ulomov G. Miletskiyning “Xorasmiy” shahri arab mualliflarining fikricha “Xorazm” shahri bo‘lishi mumkinligini ta’kidlagan.Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi a’zosi, tarix fanlari doktori M. Itina, Y. G‘ulomov Xorazm shahri Xorazmning qadimiy poytaxti Beruniy o‘rnida joylashganligini ta’kidladi.Xorazm tarixi bo‘yicha yirik

mutaxassislar, tarix fanlari nomzodlari S. Bolelov va X. Yusupov Xorazmning arxaik davrda (miloddan avvalgi VI-V asrlar) eng qadimgi poytaxti (markazi) shahar Ko‘zaliqir (hozirgi nomi) deb hisoblaydi. Sovet va rus tarixchisi va arxeologi Y. Rapoport, Ko‘zaliqir (zamonaviy nomi) Miletlik Gekateyning “Yerning tavsifi” asarida tilga olingan qadimgi Xorazm shahridir. Saroy joylashgan Ko‘zaliqir qadimiy manzilgohi Xorazm tarixining arxaik davrining eng yirik yodgorligidir. Bu yerda Xorazmning eng qadimgi kulolchilik mahallasi ham mavjud bo‘lgan.[3]

M.Itinaning yozishicha, Y. Rapoport, X. Yusupov va A.Hakimovlar Xorazmning antik davrda (miloddan avvalgi V-IV asrlar) poytaxti Qal’aliqir (zamonaviy nomi) bo‘lib, uning 1 qal’asi 63 gektardan ortiq maydonga ega bo‘lgan. Unda Xorazmdagi eng yirik qadimiy aholi punkti bo‘lgan saroy ham bo‘lgan (1963-yil ma’lumotlariga ko‘ra).[4]

Qadimgi Xorazm hududida arxeologlar Quy-Qrilgan-qal’a yodgorligini tadqiq qilishdi – ibodatxona va rasadxona sifatida foydalanilgan inshoot miloddan avvalgi IV–III asrlarda barpo etilgan. Miloddan avval II asr boshlarida sak qabilalari tomonidan yodgorlik vayron qilingan. Tuzilma diametri 44 metr bo‘lgan silindrsimon ikki qavatli bino bo‘lib, uning atrofida 14 metr masofada mustahkam devorlar qurilgan; markaziy bino va devorlar orasidagi bo‘sh joy turar-joy binolari bilan qurilgan. Taxminlarga ko‘ra, markaziy bino Xorazm shohlari maqbarasi va zardushtiylar ibodatxonasi sifatida ishlatilgan. Quy-Qrilgan-qal’ada osmonning ba’zi qismlarida ba’zi yulduzlarni kuzatish mumkin edi.[5]

Xulosa qilib aytganda, qadimgi Xorazm tarixshunosligi ko‘p bosqichli ilmiy rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan muhim tadqiqot yo‘nalishidir.Bu hudud tarixini o‘rganishda o‘rta asr sharq allomalari, avvalo Abu Rayhon Beruniy merosi nazariy va manbashunoslik asos bo‘lib xizmat qilgan. XX asrga kelib, arxeologiya va tarix fanlari rivoji natijasida Xorazm sivilizatsiyasi haqidagi bilimlar yanada boyidi. Xususan, Sergey Tolstov, Yahyo G‘ulomov va Vasily Bartold kabi olimlarning ilmiy izlanishlari qadimgi Xorazmning siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini kompleks ravishda yoritib berdi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Tolstov, S. P. Drevniy Xorezm (opit istoriko-arxeologicheskogo issledovaniya). 1948, s.13.

2. Rapoprot Yu. A., Kratkiy ocherk istorii Xorezma v drevnosti // Priarale v drevnosti i srednevekove. Moskva: Vostochnaya literatura, 1998,s.28

3. Gulyamov, Ya. G. Istoriya orosheniya Xorezma s drevneyshix vremen do nashix dney. Tashkent, 1956, s.146.

4. Y. A. Rapoport, M. S. Lapirov-Skoblo. Raskopki dvorsovogo zdaniya na gorodiще Kalali-Gir 1 v 1958 g. – Polevie issledovaniya Xorezmskoy ekspeditsii v 1958-1961 gg. – Izdatelstvo AN SSSR, 1963 g., s. 141.

5. Tolstov S .P. Koy-Krylgan-kala-- pamyatnik kul’tury drevnego Khorezma IV v. do n. e.-IV v. n. e. Vol. 5. M., 1967, s.253

AMIR TEMURNING ILM VA MADANIYATGA QO‘SHGAN HISSASI

Xujamatov Intizom Jumabayevich
UrDPI tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+99897-528-29-47
Intizomofficial@gamil.com
Jabborova Umida O‘ktamboy qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi
+99897-015-80-77
jabborovaumida26@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada jahon tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk sarkarda va davlat arbobi Amir Temurning hayot yo‘li hamda davlatchilik faoliyati yoritiladi. Asosiy e’tibor

“Temur tuzuklari” asarida bayon etilgan o‘n ikki tamoyil hamda “Kuch – adolatdadir” shiorining davlat boshqaruvidagi amaliy ahamiyatiga qaratilgan. Shuningdek, maqolada Amir Temur davrida yuzaga kelgan Temuriylar renessansi, ya’ni ilm-fan, madaniyat va me’morchilikning yuksalishi, Samarqandning jahon ilm-fan markaziga aylanish jarayoni tahlil etiladi.Bundan tashqari, musiqa san’atining rivoji, Amir Temurning harbiy mahorati, uning xorijiy ilmiy maktablar, jumladan fransuz sharqshunosligi bilan bog‘liq jihatlari, Firdavsiy yurtiga qilgan safarlari hamda u yerda amalga oshirgan faoliyati haqida ma’lumot beriladi. Shuningdek, Sohibqironning vasiyatlari, maslahatlari va tanbehlari ham yoritiladi.

Аннотация: В данной статье освещаются жизненный путь и государственная деятельность великого полководца и государственного деятеля, оставившего неизгладимый след в мировой истории – Амира Темура. Основное внимание уделено двенадцати принципам, изложенным в произведении «Уложения Темура», а также практическому значению девиза «Сила – в справедливости» в государственном управлении. Кроме того, в статье анализируется Тимуридский ренессанс – период расцвета науки, культуры и архитектуры, а также превращение Самарканда в мировой центр науки.Также рассматриваются развитие музыкального искусства, военное мастерство Амира Темура, его связи с зарубежными научными школами, в частности с французским востоковедением, его путешествия в землю Фирдоуси и деятельность, осуществлённая там. Освещаются также завещания, наставления и поучения Сахибкирана.

Annotation: This article highlights the life path and statesmanship of Amir Temur, a great commander and statesman who left an indelible mark on world history. The main focus is placed on the twelve principles outlined in the work “Temur’s Codes” and the practical significance of the motto “Strength lies in justice” in state governance. The article also analyzes the Timurid Renaissance, a period marked by remarkable achievements in science, culture, and architecture, as well as the transformation of Samarkand into a global center of knowledge.In addition, the development of musical art, Amir Temur’s military mastery, his connections with well as his travels to the land of Ferdowsi and his activities there are discussed. The article also sheds light on his testaments, advice, and foreign scholarly traditions, particularly the French school of Oriental studies, as admonitions.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temur tuzuklari, kuch-adolatdadir, Temuriylar renessansi, Amir Tarag‘ay, Samarqand, Hirot, Sharafitdin Aliy Yazdiy, Ibn Arabshox, Bog‘i Shamol, Pirsaid Ahmad, Moniy, Dilkusho bog‘i, fransuz sharqshunoslik maktabi.

Ключевые слова: Амир Темур, Уложение Темура, Сила в справедливости, Тимуридский Ренессанс, Амьир Тарагай, Самарканд, Хират, Шарафитдин Алий Яздий, Ибн Арабшах, Бўги Шамол, Пирсаид Ахмад, Мони, Сад Дилькушо, французская школа востоковедения.

Keywords: Amir Temur, Institutes of Temur (Tuzuk-ii Temuri), strenght is in justice, Timurid Renaissance, Amir Taraghay, Samarkhand, Herat, Sharafutdin Ali Yazdi, Ibn Arabshakh, Bog‘i Shamol, Pirsaid Ahmad, Moniy, Dilkusho Garden, Franch school of oriental studies.

Temurbek ibn Tarag‘ay ibn Abag‘ay 1336-yilning 9-aprelida Movarounnahrning go‘zal shaharlaridan biri bo‘lmish Kesh (hozirgi Shahrisabz) ga qarashli Xo‘ja Ilg‘or qishlog ‘ida dunyoga keldi. Temurbek yoshligidan harb ishiga o‘zgacha muhabbat va ehtiros bilan qaray boshladi. U taxtga o‘tirgandan so‘ng tengi yo‘q harbiy kuchlari bilan Jata, Eron, Afg‘oniston, Kavkaz, Iroq, Shom, Misr, Dashti Qipchoq, Shimoliy Anado‘li, Hindiston kabi mintaqalarga bir necha bor qo‘shin tortib kirdi, olamshumul zafarlar quchdi. Harb taruxi Temurbekni jahonning eng buyuk sarkardalaridan biri sifatida, haqli ravishda, tan oldi.

Uning harbiy iste’dodi asosan ikki yo‘nalishda: mohir harbiy tashkilotchi va atoqli sarkarda tarzida yorqin namoyon bo‘ldi. Temurbek qo‘shin tarkibini Movarounnahr, Dashti Kipchoq, Xuroson, Eron, Badaxshon, Mo‘g ‘uliston, Xorazm, Mozandaron, Jata singari yerlarda yig‘ilgan askarlar tashkil qilar edi.[Dadaboyev,X,1996:6-7b].

“Tuzuki Temuriy”(Temur Tuzuklari”)- podshohlarning turmushini, axloq- odob me’yorlarini belgilovchi risoladir. Asar ikki qismdan iborat. Birinchi qismda Amir Temurning yetti yoshidan (1342) to vafotiga (1405-yil 18-fevral) qadar kechgan hayoti, Movarounnahrda markaziy hokimyatni qo‘lga kiritish, Eron hamda Afg‘onistonni o‘z tasarrufiga kiritish, Oltin o‘rda xoni To‘xtamishxon (1376-1395), Turkiya sultoni Boyazid Yildirim (1389-1402) ga qarshi harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qismi Amir Temurning nomidan aytilgan va uning toj-u taxt vorislariga atalgan o‘ziga xos vasiyat va pand nasihatlardan iborat. Unda davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini saylash, sipohiylarning maoshi, mamlakatlarni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo‘shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida gap boradi. Mutaxassis olimlarning (A.A. Semyonov, Ch. Re, E. Braun va boshqalar) so‘zlariga qaraganda “Temur Tuzuklari” boshda turkiy tilda yozilgan va uning bir nusxasi Yaman hokimi Ja’far podshohning kutubxonasida saqlangan.[A.Temur, yoshlar nashriyot uyi 2018:5-6b].

Amir Temurning avlodlariga qoldirgan bir qancha maslahatlari bor. U saltanat ishlarida 4 ishni qo‘llash kerak: 1) kengash; 2) mashvarat va maslahat; 3) xushyorlik va mulohazakorlik; 4) extiyotkorlik.

Saltanat ishlarining bir qismi sabru toqat bilan bitgay. Yana bir qismi bilib- bilmaslikka, ko‘rib-ko‘rmaslikka solish bilan bitur.

Yuz ming otliq askar qilolmagan ishni bir to‘g‘ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin.

Saltanatni egallashga da’vogarlik qilib, huruj qilgan ekansan, saltanat sha’ni va martabasiga loyiq ish tutishing lozim.

Vazirlar 4 sifatga ega bo‘lishi lozim: birinchisi-asllik va toza nasllik; ikkinchisi- aql farosatlik; uchinchisi- askar va xalq holidan boxabar bo‘lib turish; to‘rtinchisi- sabru chidamlilik, tinchliksevarlik.

Tanbehlari:

*Avval tevarak atrofga ko‘z tashlanglar, keyin dushman ustoga ot solinglar.

*Agar biron ishni qilmaslikka so‘z bergan bo‘lsang, uning yaqiniga ham yo‘lama.

*Agar dushmaning panohingga bosh urib kelsa, unga yaxshilik qil, muruvvat ko‘rsat.

*Adovat emas, adolat kerak.

*Donolar aytganlar; aqlli dushman johil, nodon do‘stdan yaxshiroqdir.

*Aqli raso va xushyor kishilardan kengashu tadbir so‘rab, fikrini ol. [Axmedov.B, 2001:18-19b, 29-30b].

Alisher Navoiyning e’tirof etishicha, temuriylar davrida, ayniqsa turk tilidagi adabiyot taraqqiyotiga jiddiy e’tibor berilgan. Bu davrda tasviriy san’at- miniatyura vamonumental rassomlikda ham ko‘tarilish yuz bergan. Bizgacha yetib kelgan tasviriy san’at yodgorliklari Samarqand, Hirot va Buxoroda bu san’atning o‘ziga xos uslublari shakllangani, hayotni haqqoniy tasvirlash tomon rivojlanib borganini ko‘rsatadi. Samarqandning Bog‘i Shamolidagi sohibqiron qurdirgan saroy rasmlarini chizgan Pirsaid Axmadning tengi yo‘q musavvir bo‘lganini aytib, uning san’atidan hatto sharqning buyuk rassomi Moniy ham uyalar edi.Zahiriddin Bobur esa Dilkusho bog‘i saroyidagi rasmlarda Temurning Hindiston safari tasvirlanganini hikoya qiladi. XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr boshidagi gavjum hayot Samarq andda musiqa, raqs va tomosha san’atining jonlanishiga olib kelgani turli yozma manbalarda va miniatyuralarda o‘z aksini topgan.

Temuriylar hukmronligi davrida Samarqand, Hirot va boshqa shaharlarda xalq sayillari va tomoshalar ommaviy tus olgani va ularga keng omma qatnashgani haqida Sharafitdin Ali Yazdiy, Ibn Arabshox, Klavixo kabi o‘sha davrning mashhur muarrixlari qimmatli ma’lumotlarni beradilar.[Raxmonov.M, Umarov.A, G‘ofurbekov.T, Qodirov.M.1996:6-7b].

Jahon Sharqushunoslarini Sohibqiron Amir Temurning shaxsiy fazilatlari, bilimdon davlat boshlig‘i, uzaffar sarkarda va mohir diplomat sifatida shakllanishi, Temuriylar saltanatining yuksala borganligining sirlari hamda inqirozining sabablari qiziqtiradi. Jahon sharqshunosligida 600 yildan beri Amir Temurga bag‘ishlangan tarixiy asarlar, yilnomalar, ilmiy va badiiy asarlar, risolalar chop etib kelinadi. Hazrati Amir Temurga bo‘lgan qiziqish hatto uning vafotidan keyin ham so‘nmadi, aksincga, Sharqiy Yevrropada obdon kuchaydi. Sohibqiron to‘g‘risida dunyoning ko‘pgina mamlakatlarida yirik kitoblar, risolalar va yuzlab maqolalar chop etildi. Rus sharqshunoslari esa XIX asrning ikkinchi yarmidan Amir Temur shaxsini o‘rganishga astoydil kirishganlar. Eng avvalo bir qancha xorijiy davlatlarda chiqqan asarlar rus tiliga tarjima qilingan.[L.Keren, Saidov.A. 1996: 22-24b]

Fransuz olimlari sarhadalari olis olislarga yoyilgan buyuk Amir Temur saltanati va Temuriylar sulolasi to‘g‘risida chuqur tadqiqotlar olib borib, yirik asarlar yaratganlar.

Fransus sharqshunoslik maktabi XVII asrdan boshlab shakllana boshlagan.O‘sha davrda yevropada sharq mamlakatlariga bo‘lgan qiziqish tobora ortib borgan. Fransuz sharqshunosligida Amir Temurga bag‘ishlangan asosiy sharq manbalarini fransuz tiliga tarjima qilish har doim diqqat markazida bo‘lib kelgan.

1787-yili taniqli fransuz olimi E.M. Langle “Temur Tuzuklari”-”Tuzukot”ni fransuz tiliga tarjima qilgan. Nizomiddin Shomiy “Zafarnomasi”ning chex olimi F.Tauer tomonidan qilingan fransuzcha tarjimasi 1937-yilda Pragada chop etilgan bo‘lsa, Hofizi Abruyning Nizomiddin Shomiy “Zafarnomasi”dan parchalari mashur fransuz sharqshunos olimi A.Massening “Sharq antologiyasi” to‘plamida 1950-yilda Parijda nashr etilgan. Fransuz sharqshunoslari tarixiy manbalar tarjimasi bilan bir qatorda Amir Temur shaxsi, Temuriylar davri madaniyati va tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlarni chop eta boshlaganlar. 1822-yili taniqli fransuz olimi Silvester de Sasi Amir Temurning Fransiya qiroli Sharl VI bilan yozishmalari to‘g‘risida mazmunli maqola yozgan. Sohibqiron Amir Temur mavzusiga qiziqish Fransiyada XX asrda yanada kuchaygan. Xususan, Amir Temurning insoniyat tarixida tutgan o‘rni va mavqei haqida o‘nlab ilmiy, tarixiy va badiiy asarlar yaratilgan. [L.Keren, Saidov.A. 1996:28-29b.]

Fransuz sharqshunoslari asosiy asarlarining qisqacha taxlili L.Karenning “Tamerlan davrida Samarqand yo‘li” nomli kitobida berilgan. So ‘nggi yillarda Parijda Temuriylar mavzuiga oid ikkita yirik badiiy asar chop etildi. Birinchisi, mashhur yozuvchi Amin Malufning “Samarqand” (Parij,1990) romani bo ‘lsa, ikkinchisi Milena Nokovichning “Samarqandda yog‘gan oltin yomg‘ir” (Parij,1994) tarixiy romanidir.

Fransiya Respublikasining Toshkentdagi elchixonasi qoshida tashkil etilgan “Markaziy Osiyo tadqiqotlar imstituti” olib borayotgan ilmiy izlanishlar va o‘tkazayotgan anjumanlar Fransuz sharqshunoslik maktabi an’analari munosib ravishda davom etayotganidan dalolat beradi.[L.Keren, Saidov.A. 1996:28-29b].

Xulosa qilib aytganda, Sohibqiron Amir Temur shaxsi nafaqat o ‘rta asrlar, balki zamonaviy davlatchilik tarixi uchun ham beqiyos ahamiyatga ega. Tadqiqitlar shuni ko‘rsatadiki, u barpo etgan saltanat faqatgina harbiy kuchga emas, balki “Temur tuzuklari” da belgilab qo‘yilgan qat’iy huquqiy va ma’naviy mezonlarga tayangan. Uning: Kuch-adolatdadir” tamoyili bugungi kunda ham demokratik jamiyat qurishning asosiy ustunlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Amir Temurning tarixiy xizmati shundaki, u tarqoq feodal mulklarni yagona markazlashgan davlatga birlashtirib, Buyuk Ipak yo ‘li xavfsizligini ta’minladi va xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalarning yangi bosqichini boshlab berdi. Sohibqiron tomonidan asos solingan – Temuriylar renessansi nafaqat uning o‘g‘illari davrida davom etdi, balki butun Sharq sivilizatsiyasi rivojiga turtki berdi. Uning Fransiyadan to Xitoygacha bo‘lgan masofada olib borgan oqilona diplomatiyasi bugungi zamonaviy tashqi siyosat uchun andoza bo‘la oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. X. Dadaboyev. Amir Temurning harbiy mahorati. – Toshkent: “Yozuvchi “ nashriyoti , 1996.6-7.

2. A.Temur. Temur tuzuklari. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. 5-6.

3. B.Axmedov.Amir Temur: vasiyatlari, maslahatlari, tanbehlari. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2001. 18-19, 29-30.

4. M.Rahmonov, A.Umarov, T.G‘ofurbekov, M.Qodirov. Amir Temur va Temuriylar davrida madaniyat va san’at. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti,1996. 6-7.

5. L.Keren, A.Saidov. Amir Temur va Fransiya. – Toshkent: “Adolat” 1996. 22-24, 28-29.

“TEMUR TUZUKLARI VA AMIR TEMURNING HARBIY STRATEGIYASI”

Xo‘jamatov Intizom Jumabayevich
UrDPI tarix kafedrasi o‘qtuvchisi
intizomofficial@gmail.com
+998-97-528-29-47
Gulhayo Urazmatova Saidmurod qiz
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
gulhayourazmatova@gmail.com
+998 88 714 05 15

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temurning harbiy yurishlarga tayyorgarlik tizimi va uning boshqaruv usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, Temur tuzuklari asarida bayon etilgan harbiy va siyosiy qarashlar, qo‘shin tuzilishi, intizom, ta’minot va rag‘batlantirish tizimi yoritiladi. Maqolada Sohibqironning harbiy strateg sifatidagi mahorati hamda uning lashkarni boshqarishdagi qat’iy va puxta yondashuvi ochib beriladi. Tadqiqot natijasida Amir Temurning muvaffaqiyatlari uning harbiy tayyorgarlik va boshqaruv tizimi bilan chambarchas bog‘liq ekani asoslanadi.

Аннотация: В данной статье анализируется система подготовки к военным походам и методы управления армией Амира Темура. Также рассматриваются военные и политические взгляды, изложенные в произведении Тузуки Темури, структура войска, дисциплина, обеспечение и система поощрения. В статье раскрывается мастерство Темура как военного стратега и его строгий, продуманный подход к управлению армией. В результате исследования обосновывается, что успехи Амира Темура тесно связаны с его системой военной подготовки и управления.

Annotation: This article analyzes the system of military preparation and army management of Amir Temur. It also examines the military and political ideas presented in the work Temur tuzuklari, including army structure, discipline, logistics, and reward systems. The article highlights Temur’s mastery as a military strategist and his strict and well-organized approach to army management. The study concludes that Amir Temur’s successes are closely connected to his system of military preparation and governance.

Kalit so‘zlar : Amir Temur, Temur tuzuklari, harbiy tayyorgarlik, qo‘shin boshqaruvi, harbiy strategiya, intizom, lashkar, ta’minot tizimi, markazlashgan davlat, jangovar tayyorgarlik, rag‘batlantirish tizimi.

Ключевые слова: Амира Темура, Тузуки Темури, военная подготовка, управление армией, военная стратегия, дисциплина, войско, система снабжения, централизованное государство, боеготовность, система поощрения.

Keywords: Amir Temur, Temur tuzuklari, military preparation, army management, military strategy, discipline, army, logistics system, centralized state, combat readiness, reward system.

Buyuk sarkarda Amir Temur jahon tarixida nafaqat yirik davlat arbobi, balki tengsiz harbiy strateg sifatida ham alohida o‘rin egallaydi. Uning qisqa muddat ichida katta hududlarni zabt etishi, kuchli markazlashgan davlat barpo etishi avvalo harbiy yurishlarga puxta tayyorgarlik ko‘rganligi bilan bog‘liqdir. Sohibqiron har bir yurish oldidan lashkar holatini sinchiklab o‘rganib, qo‘shin tuzilishi, ta’minoti va jangovar tayyorgarligiga alohida e’tibor qaratgan. Shu

jihatdan, Amir Temurning harbiy yurishlarga tayyorgarlik masalasi uning muvaffaqiyatlarining asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bu haqdagi ma’lumotlar tarixiy manbalarda ham o‘z aksini topgan.

Temur tuzuklari – Amir Temurning harbiy va siyosiy faoliyatidan ma’lumot beruvchi tarixiy asar. “Tuzuki Temuriy”, “Tuzukoti Temur”, “Malfuzoti Temuriy” va “Voqioti Temuriy” nomlari bilan ham atalgan[1]. Temur tuzuklari ikki qismga bo‘linadi. Birinchi qismda Amir Temurning tarjimai holi, ijtimoiy–siyosiy faoliyati, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo‘lga kiritishi, siyosiy tarqoqlikka barham berishi, markazlashgan davlat tuzishi, 27 mamlakatni, shu jumladan, Eron, Afg‘oniston, Ozarbayjon, Gruziya va Hindistonni o‘z tasarrufiga kiritishi, Oltin O‘rda hukmdori To‘xtamish, turk sultoni Boyazid I Yildirimga qarshi harbiy yurishlari, ulkan saltanatini mustahkamlash uchun turli ijtimoiy tabaqalarga nisbatan qanday munosabatda bo‘lgani buyuk sohibqiron tilidan ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qism mashhur Jahongirning farzandlariga atalgan o‘ziga xos vasiyat, pandnasihatlari va o‘gitlaridan iborat. Unda davlatni idora etishda kimlarga tayanish, toju–taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini tanlash, armiyaning tuzilishi va jang olib borish qoidalari, sipohiylarning maoshi, mamlakatni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo‘shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toju taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash yo‘sini va boshqa xususida gap boradi. Sohibqiron Amir Temur harbiy yurishlarga puxta tayyorgarlik ko‘rishga katta e’tibor bergan. Uning harbiy siyosatida intizom, nazorat va aniqlik asosiy o‘rin tutgan.”Yurish oldidan ko‘rik qilib, lashkarim qayergacha borib yetishini bilmoqchi bo‘ldim. Qarasam, to‘rt farsang masofada lashkarim saf tortib turardi” [2].

Bu fikr Temur qo‘shinining soni va tartibi juda katta va puxta tashkil etilganini ko‘rsatadi. Ko‘rikdan nafaqat jangovor qismlar, shuningdek ularni qurol-yarog‘, oziq-ovqat, kiyim-kechak zaxiralari ortilgan bir qator og‘ir karvonlar ketma-ket o‘tkazilgan [3]. Bu holat esa harbiy yurishlarda faqat jang emas, balki ta’minot va logistika ham muhim ekanini Temur yaxshi tushunganini bildiradi.

Amir Temur askarlarning harbiy–jismoniy tayyorgarligi yuqori, jang qilishda mohir bo‘lgan har birini e’tibordan chetda qoldirmagan. – “qilich chopishda o‘zini ko‘rsatgan bahodirlarni birinchi marta “o‘nboshi”, ikkinchi martada “yuzboshi”, uchunchi marotaba esa “mingboshi” qilib tayinlasinlar.

Agar mingboshi qilich chopib g‘animning bir farj (harbiy bo‘linma) lashkarini sindirsa birinchi amir etib tayinlasinlar. Birinchi amir yov lashkari safini buzib, ularni tarqatib bahodirlik ko‘rsatsa, uni ikkinchi amirlik darajasiga ko‘tarsinlar. Qaysi amir yov lashkari to‘pini buzib, ish ko‘rsatar ekan, uning ham martabasi ko‘tarilsin. Sipohilardan kimdir astoydil shamshir chopguday bo‘lsa, uning maoshi oshirilsinlar” [4] deb amr qilgan ekanlar.

Sohibqiron Amir Temurning harbiy boshqaruv tizimida intizom va qat’iy tartib asosiy o‘rin egallagan. U jang maydonida faqat kuch emas, balki tartib va boshqaruv ham g‘alabaning muhim omili ekanini chuqur anglagan. Shu sababli har bir askarning o‘rni va vazifasi aniq belgilangan bo‘lgan. Bu yondashuv natijasida Temur qo‘shini nafaqat son jihatdan, balki sifat jihatdan ham kuchli bo‘lgan. Har bir jangchi o‘z vazifasini aniq bilgan va bu holat qo‘shin ichida yuqori darajadagi intizomni ta’minlagan.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temurning harbiy yurishlarga tayyorgarlik tizimi o‘z davri uchun juda puxta va mukammal tashkil etilgan edi. U har bir yurishdan oldin lashkar holatini sinchiklab tekshirgan, qo‘shin tarkibi, ta’minot va jangovar tayyorgarlikka alohida e’tibor qaratgan. Bu esa uning harbiy muvaffaqiyatlarida muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.Shuningdek, “Temur tuzuklari” asarida bayon etilgan qo‘shin boshqaruvi, intizom, rag‘batlantirish tizimi va davlatni boshqarish tamoyillari Amir Temurning nafaqat buyuk sarkarda, balki kuchli davlat arbobi ekanini, ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Тошкент., “Қомуслар бош таҳририяти”. 1996, 19-бет.
2. Amir Temur Ko‘ragon. Temur tuzuklari – Toshkent. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan”. 2018 – 159 b.
3. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa’dayn va majmai bahrayn. Fors tojik tilidan tarjima, kirish so‘z va izohli lug‘atlar tarix fanlari kandidanti A. O‘rinboyevniki. Toshkent, 1969, 91-92-betlar.
4. Temur tuzuklari. – Toshkent., “Ochun”. 2021. 113-114-betlar.

CHINGIZXON VA UNING MARKAZIY OSIYODAGI YURISHLARI

Adullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li
UrDPI tarix kafedrasi dotsenti (PhD)
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
+99897-511- 22-66
Akbaraliyev Elmurod Azimbek o‘g‘li
UrDPI 1-kurs tarix yo‘nalishi talabasi
elmurodakbaraliyev@gmail.com
+998 93 349 36 96

Annotatsiya: Ushbu maqolada Chingizxonning shaxsiyati, uning siyosiy va harbiy strategiyasi, shuningdek, Markaziy Osiyodagi yurishlari batafsil yoritilgan. Mo‘g‘ullar imperiyasi tashkil topishidan oldingi tarixiy vaziyat, Chingizxonning hokimiyatga kelish jarayoni va Markaziy Osiyo davlatlariga qilgan yurishlarining ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy oqibatlari tahlil qilinadi. Maqolada asosiy e’tibor Xorazmshohlar davlati va Mo‘g‘ullar o‘rtasidagi to‘qnashuvlarga, shuningdek, yurishlarning mintaqa taraqqiyotiga ta’siriga qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Chingizxon, Mo‘g‘ullar imperiyasi, Xorazmshohlar davlati, Markaziy Osiyo, harbiy yurishlar, tarix, siyosat, madaniyat.

Аннотация: Его политическая В статье подроби военная о стратегия, рассматриваютсяа также его личностьпоходы Чингисхана, в Среднюю Азию. Анализируется историческая ситуация до образования Монгольской империи, процесс прихода Чингисхана к власти, а также социально-политические и культурные последствия его походов в страны Центральной Азии. В статье особое внимание уделяется конфликтам между хорезмшахами и монголами, а также влиянию этих походов на развитие региона.

Ключевые слова: Чингисхан, Монгольская империя, хорезмшахи, Центральная Азия, военные походы, история, политика, культура.

Annotation: This article discusses in detail the personality of Chengis Khan, his political and military strategy, as well as his campaigns in Central Asia. The historical situation before the formation of the Mongol Empire, the process of Chengis Khan’s rise to power, and the socio-political and cultural consequences of his campaigns in the countries of Central Asia are analyzed. The article focuses on the conflicts between the Khorezmshahs and the Mongols, as well as the impact of the campaigns on the development of the region.

Keywords: Chengis Khan, Mongol Empire, Khorezm Shahs, Central Asia, military campaigns, history, politics, culture.

XIII asrning boshlarida dunyo tarixida eng yirik va kuchli davlatlardan biri – Mo‘g‘ullar imperiyasi paydo bo‘ldi. Uning asoschisi va birinchi buyuk xoni Temuchin bo‘lib, tarixda Chingizxon nomi bilan mashhurdir. Chingizxon o‘zining favqulodda harbiy iste’dodi, qat’iyati va siyosiy irodasi bilan jahonda ulkan iz qoldirgan shaxsdir. U turli ko‘chmanchi qabilalarni yagona boshqaruv ostidabirlashtirib, qisqa vaqt ichida Osiyodan Yevropagacha cho‘zilgan imperiya tuzdi.

Markaziy Osiyo o‘sha davrda Xorazmshohlar davlati tasarrufida bo‘lib, siyosiy jihatdan kuchli, iqtisodiy jihatdan rivojlangan hudud edi. Biroq ichki nizolar, saroy intrigalari va tashqi siyosatda xatolar mo‘g‘ullar bosqiniga zamin yaratdi. Chingizxonning yurishlari nafaqat harbiy muvaffaqiyatlar, balki Markaziy Osiyo tarixida chuqur o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Ushbu maqolada aynan shu jarayonlar tahlil qilinadi.

Chingizxonning hokimiyatga kelishi Temuchin 1162-yilda Onon daryosi bo‘yida tug‘ilgan. U yoshligidan og‘ir hayot kechirib, siyosiy kurashlarda chiniqqan. 1206-yilda turli mo‘g‘ul qabilalari uni “Chingizxon” – “Buyuk xon” deb e’lon qildi. Bu davrdan boshlab u butun Markaziy va Sharqiy Osiyoni birlashtirish yo‘lidagi yurishlarni boshladi. Chingizxonning asosiy kuchi intizomli qo‘shin, tezkor harakat, razvedka tizimi va jang taktikasida edi.

Mo‘g‘ullar dastlab Xorazmshohlar davlati bilan savdo aloqalarini yo‘lga qo‘ydilar. 1218 - yilda Chingizxon Xorazmshoh Muhammad II ga savdogarlar karvonini yubordi. Biroq O‘tror voqeasi – Xorazm noibi Inolchiqning karvondagi savdogarlarni aybsiz o‘ldirishi ikki davlat o‘rtasida keskinlikni yuzaga keltirdi. Chingizxon diplomatik yo‘l bilan masalani hal qilishga urindi, lekin Xorazmshoh elchilarini ham qatl qildirganidan so‘ng urush muqarrar bo‘ldi.

1219-yilda Chingizxon 200 mingga yaqin qo‘shin bilan Markaziy Osiyoga yurish boshladi. Mo‘g‘ullar strategiyasi shaharlarni birma-bir egallash, qo‘rquv va psixologik ustunlik yaratishga qaratilgan edi. Avval O‘tror, so‘ngra Buxoro va Samarqand qo‘lga olindi. Samarqandni egallashda mo‘g‘ullar muhandislik texnikasidan va ilg‘or qamal usullaridan foydalandilar.

Buxoro bosib olingach, Chingizxonning “Men Xudoning qahriman” degan mashhur so‘zlari tarixda qoldi. Samarqand esa bir necha kunlik qarshilikdan so‘ng taslim bo‘ldi. Mo‘g‘ullar bu shaharlarda katta talafot yetkazdilar, ammo ular orqali butun Markaziy Osiyo ustidan nazorat o‘rnatdilar.

Xorazmshoh Muhammad II mo‘g‘ullar bosqiniga qarshi yetarli mudofaa uyushtira olmadi. U orqaga chekinib, oxir-oqibat Kaspiy dengizi orollaridan birida vafot etdi. Uning o‘rniga o‘g‘li Jaloliddin Manguberdi taxtga chiqdi va mo‘g‘ullarga qarshi mardona kurash olib bordi. Jaloliddin 1221-yilda Parvon jangida mo‘g‘ullarni mag‘lub etdi, ammo keyinchalik Indus daryosi bo‘yidagi jangda yengilib, Hindistonga chekinishga majbur bo‘ldi.

Chingizxon yurishlari Markaziy Osiyoda siyosiy xaritaning butunlay o‘zgarishiga olib keldi. Xorazmshohlar davlati tugatildi, mintaqa Mo‘g‘ullar imperiyasining tarkibiga kirdi. Shaharlar vayron qilindi, aholi soni keskin kamaydi, iqtisodiy hayot izdan chiqdi. Shu bilan birga, mo‘g‘ullar imperiyasi orqali Sharq va G‘arb o‘rtasida yangi savdo yo‘llari tiklandi, madaniy almashinuv kuchaydi.

Chingizxon va uning Markaziy Osiyodagi yurishlari tarixda eng yirik va keskin burilishlardan biri bo‘lib, bu jarayon mintaqa hayotining barcha sohalariga ta’sir ko‘rsatdi. Mo‘g‘ullar bosqini natijasida kuchli Xorazmshohlar davlati qulab, uning o‘rnida mo‘g‘ul hukmronligi o‘rnatildi. Harbiy yurishlar shaharlar va madaniyatning vayron bo‘lishiga olib keldi, ammo bir vaqtning o‘zida Yevrosiyo bo‘ylab iqtisodiy va madaniy aloqalar kengaydi. Chingizxonning shaxsiyati va strategiyasi esa harbiy tarixda o‘ziga xos maktab bo‘lib qolmoqda. Markaziy Osiyo xalqlari uchun bu davr og‘ir sinov bo‘lgan bo‘lsa-da, u tarixiy taraqqiyotning muhim bosqichi sifatida yodda qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bartold V.V. “Turkestan Down to the Mongol Invasion”. – London: Luzac, 1928.
2. Boyle J. A. “The History of the World-Conqueror”. – Cambridge: Harvard University Press, 1958.
3. Bregel Y. “An Historical Atlas of Central Asia”. – Leiden:

“MISR PIRAMIDALARI HAQIDA”

Abdullayev Jasurbek Rahimboy og‘li
UrDPI tarix kafedarasi dotsenti (PhD)
+998975112266
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
Kakajanova Tavus Merdan qizi
UrDUPI 1 kurs tarix yo‘nalishi talabasi
+998910996207

Annotatsiya: Ushbu maqola qadimgi Misr sivilizatsiyasining eng muhim me’moriy yodgorliklari hisoblangan piramidalarning tarixiy shakllanishi, qurilish texnologiyalari, diniy - falsafiy mazmuni hamda ularning insoniyat madaniy merosidagi o‘rni haqida batafsil ilmiy tahlilni o‘z ichiga oladi. Maqolada piramidalar nafaqat hukmdorlar maqbarasi sifatida, balki qadimgi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini, ilmiy bilimlarini va muhandislik yutuqlarini aks ettiruvchi kompleks ob’ekt sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ularning qurilishida qo‘llanilgan usullar, mehnatni tashkil etish tizimi, astronomik va matematik bilimlar bilan bog‘liqligi ham o‘rganiladi. Zamonaviy ilm-fan doirasida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar, yangi texnologiyalar asosida aniqlangan ma’lumotlar ham maqolada tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot natijalari piramidalar inson tafakkurining yuksak darajasi mahsuli ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Piramida, qadimgi Misr, fir’avn, me’morchilik, arxeologiya.

Аннотация: Данная статья посвящена комплексному научному анализу пирамид Древнего Египта как выдающихся архитектурных памятников мировой цивилизации. В работе рассматриваются исторические этапы формирования пирамид, особенности их строительства, религиозное и философское значение, а также их роль в социально - экономической структуре древнеегипетского общества. Особое внимание уделяется технологиям строительства, организации труда, применению математических и астрономических знаний. Кроме того, анализируются современные археологические исследования и открытия, полученные с использованием новейших технологий. Результаты исследования подтверждают, что пирамиды являются уникальным свидетельством высокого уровня развития древнего общества.

Ключевые слова: Пирамида, Древний Египет, фараон, архитектура, археология

Abstract: This article provides a comprehensive scientific analysis of the pyramids of Ancient Egypt as one of the most remarkable architectural achievements of human civilization. It explores the historical development of pyramids, their construction techniques, religious and philosophical significance, and their role within the socio-economic structure of ancient Egyptian society. Special attention is given to engineering methods, labor organization, and the application of mathematical and astronomical knowledge. Furthermore, modern archaeological discoveries and research based on advanced technologies are examined. The findings highlight that the pyramids represent an extraordinary level of intellectual and technical advancement in ancient times.

Keywords: Pyramid, Ancient Egypt, pharaoh, architecture, archaeology

Qadimgi Misr sivilizatsiyasi insoniyat tarixida eng qadimiy va rivojlangan madaniyatlardan biri sifatida alohida ahamiyatga ega. Ushbu sivilizatsiyaning eng mashhur moddiy yodgorliklari bo‘lgan piramidalar qadimgi davr me’morchiligi, diniy qarashlari va ilmiy bilimlarining yorqin ifodasi hisoblanadi. Piramidalar o‘zining ulkan hajmi, mukammal geometrik shakli va qurilish texnologiyalarining murakkabligi bilan bugungi kunda ham ilmiy qiziqish uyg‘otib kelmoqda. Piramidalar asosan fir’avnlar, ya’ni qadimgi Misr hukmdorlari uchun qurilgan maqbaralar bo‘lib xizmat qilgan. Qadimgi misrliklar fir’avnlarni ilohiy shaxs sifatida e’tirof etgan va ularning o‘limdan keyingi hayoti davom etishiga ishongan. Shu sababli piramidalar marhum hukmdorning ruhi abadiy yashashi uchun zarur sharoitlarni ta’minlash maqsadida barpo etilgan. Bu jarayonda

mumiyolash, marosim buyumlarini joylashtirish kabi urf-odatlar muhim o‘rin tutgan. Piramidalar qurilishi asosan Qadimgi podsholik davriga to‘g‘ri keladi va bu davrda markazlashgan davlat tizimi mavjud bo‘lgan. Katta hajmdagi qurilish ishlarini amalga oshirish uchun ko‘plab ishchilar, ustalar va muhandislar jalb etilgan. Bu esa qadimgi Misr jamiyatida mehnat taqsimoti va tashkiliy boshqaruv yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, piramidalar nafaqat tarixiy yodgorlik, balki inson tafakkuri va muhandislik salohiyatining noyob namunasi bo‘lib, ular orqali qadimgi jamiyatning dunyoqarashi va ilmiy darajasi haqida muhim ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

Qadimgi Misr piramidalari uzoq tarixiy rivojlanish jarayonining mahsuli bo‘lib, ular dastlab oddiy ko‘rinishdagi dafn inshootlaridan boshlangan. Eng qadimgi qabriston shakllari “mastaba” deb atalgan bo‘lib, ular tekis tomli, past balandlikdagi to‘rtburchak shakldagi qurilmalar edi. Mastabalar asta-sekin murakkablashib, bir necha pog‘onali shaklga o‘ta boshladi va natijada dastlabki piramida ko‘rinishlari yuzaga keldi.Piramidalar evolyutsiyasida muhim burilish nuqtasi sifatida Zinapoyali piramida (Zoser piramidasi) e’tirof etiladi. Ushbu inshoot qadimgi Misr me’morchiligida yangi bosqichni boshlab bergan bo‘lib, u bir nechta mastabalar ustma -ust qurilishi natijasida hosil qilingan. Bu tajriba keyinchalik mukammal, silliq yuzali piramidalar qurilishiga zamin yaratdi.Keyingi davrlarda piramidalar shakli yanada takomillashib, geometrik jihatdan mukammal to‘rtburchak asosga ega, yon tomonlari tekis va uchiga qarab torayib boruvchi ko‘rinishga ega bo‘ldi. Bu davrda qurilgan piramidalar orasida Giza platosidagi yirik inshootlar alohida o‘rin tutadi. Aynan shu davr piramida qurilishining eng yuqori bosqichi hisoblanadi.

Piramidalar qurilishining rivojlanishi nafaqat me’morchilik, balki ilm-fan va muhandislik taraqqiyoti bilan ham chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Qurilish jarayonida matematik hisob-kitoblar, aniq o‘lchov tizimlari va astronomik bilimlardan keng foydalanilgan. Bu esa qadimgi misrliklarning ilmiy tafakkuri yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi.Shu bilan birga, piramidalar qurilishi davlatning iqtisodiy qudrati va siyosiy barqarorligining ham ifodasi bo‘lgan. Katta hajmdagi resurslar va inson kuchini jalb qilish faqat kuchli markazlashgan boshqaruv mavjud bo‘lgan sharoitda amalga oshirilishi mumkin edi. Shu sababli piramidalar qadimgi Misr davlatining qudrati va tashkilotchilik darajasini aks ettiruvchi muhim tarixiy yodgorlik sifatida qaraladi.

Qadimgi Misr piramidalari qurilish texnologiyalari bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar markazida bo‘lib qolmoqda. Ushbu ulkan inshootlarning qanday usullar bilan barpo etilgani haqida turli nazariyalar mavjud bo‘lsa-da, ko‘pchilik olimlar ularning qurilishida oddiy, ammo samarali texnik yechimlar qo‘llanilgan degan fikrni ilgari suradi.Piramidalar qurilishida asosiy material sifatida ohaktosh va granit toshlardan foydalanilgan. Ushbu toshlar maxsus kar’erlardan qazib olinib, qurilish maydoniga yetkazilgan. Ba’zi hollarda tosh bloklar uzoq masofalardan, masalan, Nil daryosi orqali keltirilgan. Ularni tashish jarayonida yog‘ochdan yasalgan platformalar, arqonlar va suvdan foydalanilganligi haqida ilmiy taxminlar mavjud.

Qurilish jarayonining eng murakkab bosqichlaridan biri bu og‘ir tosh bloklarni yuqori qavatlarga ko‘tarish masalasi bo‘lgan. Olimlarning fikricha, bu vazifa maxsus rampalar – ya’ni qiya yo‘laklar yordamida amalga oshirilgan. Ushbu rampalar to‘g‘ri, spiral yoki ichki ko‘rinishda bo‘lishi mumkin edi. Tosh bloklar ushbu rampalar orqali asta-sekin yuqoriga olib chiqilib, aniq joyiga o‘rnatilgan.Piramidalar qurilishida geometrik aniqlik alohida ahamiyatga ega bo‘lgan. Har bir tomonning tengligi, burchaklarning mosligi va umumiy simmetriya yuqori darajada saqlangan. Bu esa qadimgi misrliklarning matematik bilimlari rivojlanganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, piramidalar ko‘pincha geografik yo‘nalishlarga, ayniqsa shimolga aniq yo‘naltirilgan bo‘lib, bu ularning astronomik bilimlarga ega bo‘lganini ham tasdiqlaydi. Mehnatni tashkil etish ham muhim omil hisoblangan. Piramidalar qurilishida minglab ishchilar, ustalar va muhandislar ishtirok etgan. Ular qat’iy reja asosida ishlagan va vazifalar aniq taqsimlangan.

Zamonaviy tadqiqotlarga ko‘ra, bu ishchilar qullar emas, balki davlat tomonidan ta’minlangan erkin mehnatkashlar bo‘lgan.

Xulosa qilib aytganda, qadimgi Misr piramidalari insoniyat tarixidagi eng buyuk me’moriy va muhandislik yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Ular nafaqat fir’avnlar uchun qurilgan maqbaralar, balki qadimgi jamiyatning diniy qarashlari, ijtimoiy tuzilishi va ilmiy bilimlari darajasini aks ettiruvchi muhim tarixiy manbadir. Piramidalar orqali qadimgi misrliklarning o‘limdan keyingi hayotga bo‘lgan ishonchi, ruhning abadiyligi haqidagi tasavvurlari va diniy marosimlari haqida chuqur tasavvur hosil qilish mumkin.Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, piramidalar qurilishi yuqori darajadagi tashkiliy boshqaruv, aniq rejalashtirish va murakkab muhandislik yechimlarini talab qilgan. Ulkan tosh bloklarning qazib olinishi, tashilishi va mukammal aniqlik bilan joylashtirilishi qadimgi Misrda ilm-fan, ayniqsa matematika va astronomiya sohalari rivojlanganligini tasdiqlaydi. Bu esa piramidalarni oddiy qurilish emas, balki ilmiy yutuqlar natijasi sifatida baholash imkonini beradi.

Shuningdek, piramidalar qadimgi Misr davlatining siyosiy va iqtisodiy qudratini ham ifoda etadi. Bunday ulkan inshootlarni barpo etish uchun katta miqdorda resurslar va inson kuchi zarur bo‘lgan. Bu esa markazlashgan davlat boshqaruvi va rivojlangan ijtimoiy tizim mavjudligini ko‘rsatadi.Bugungi kunda piramidalar jahon madaniy merosining ajralmas qismi sifatida katta ahamiyatga ega. Ular nafaqat tarixiy ob’ekt, balki turizm, ilmiy tadqiqotlar va madaniy almashinuv uchun muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Zamonaviy texnologiyalar yordamida piramidalarni o‘rganish davom etmoqda va bu yodgorliklar hali ham o‘z sirlarini to‘liq ochib bo‘lgani yo‘q.

Shunday qilib, piramidalar insoniyat sivilizatsiyasining yuksak taraqqiyot darajasini namoyon etuvchi noyob meros bo‘lib, ularni o‘rganish ilmiy va madaniy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shaw I. The Oxford History of Ancient Egypt. Oxford University Press, 2000.
2. Lehner M. The Complete Pyramids: Solving the Ancient Mysteries. Thames & Hudson, 1997.
3. Hawass Z. The Secrets of the Pyramids. American University in Cairo Press, 2003
4. Clayton P. A. Chronicle of the Pharaohs. Thames & Hudson, 2006.
5. Verner M. The Pyramids: The Mystery, Culture, and Science of Egypt's Great Monuments. Grove Press, 2001.
6. Wilkinson R. H. The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt. Thames & Hudson, 2003.
7. Ikram S. Death and Burial in Ancient Egypt. Longman, 2003.

QADIMGI RIM SIVILIZATSIYASI

Abdullayev Jasurbek Rahimboy og‘li
UrDPI tarix kafedarasi dotsenti (PHD)
+998975112266
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
Hudayberdiyeva Manzura Geldi gizi
UrDUPI 1 kurs tarix yo‘nalishi talabasi
+998910996207

Annotatsiya: Qadimgi Rim sivilizatsiyasi jahon tarixida eng yirik va ta’sirli davlat tizimlaridan biri bo‘lib, miloddan avvalgi VIII asrdan milodiy V asrgacha rivojlangan. Ushbu maqolada Rim davlatining shakllanishi, qirollik, respublika va imperiya davrlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Rimning geografik joylashuvi, iqtisodiy rivojlanishi, siyosiy boshqaruv tizimi hamda ijtimoiy tuzilishi batafsil yoritiladi.Shuningdek, Senat, xalq yig‘inlari, magistratlar

faoliyati va Rim huquq tizimining shakllanishi, xususan “O‘n ikki jadval qonunlari”ning tarixiy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Rim imperiyasining kengayishi, harbiy qudrati, madaniy va me’moriy yutuqlari ham ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqola Rim sivilizatsiyasining jahon madaniyati va huquq tizimiga qo‘shgan hissasini yoritadi.

Kalit so‘zlar: Qadimgi Rim, Rim imperiyasi, Respublika, Senat, Rim huquqi, O‘n ikki jadval qonunlari, magistratlar, patritsiylar, plebeylar, gladiatorlar, akveduklar.

Аннотация: Древний Рим является одной из крупнейших и наиболее влиятельных цивилизаций в мировой истории, развивавшейся с VIII века до н. э. по V век н. э. В данной статье анализируются этапы формирования римского государства: царский период, республика и империя. Рассматриваются географическое положение, экономическое развитие, политическая система и социальная структура Рима.Особое внимание уделяется деятельности Сената, народных собраний и магистратов, а также развитию римского права, включая историческое значение «Законов двенадцати таблиц». Также анализируются военная мощь, территориальная экспансия, культурные и архитектурные достижения Римской империи. Подчеркивается вклад Рима в мировую цивилизацию и правовую систему.

Ключевые слова : Древний Рим, Римская империя, Республика, Сенат, Римское право, Законы двенадцати таблиц, магистраты, патриции, плебеи, гладиаторы, акведуки.

Abstract: Ancient Rome was one of the largest and most influential civilizations in world history, developing from the 8th century BCE to the 5th century CE. This article analyzes the formation of the Roman state, including the monarchy, republic, and empire periods. It examines Rome’s geographical location, economic development, political system, and social structure.Special attention is given to the Senate, popular assemblies, and magistrates, as well as the development of Roman law, particularly the historical significance of the Law of the Twelve Tables. The article also discusses the military power, territorial expansion, cultural achievements, and architectural innovations of the Roman Empire. It highlights Rome’s contribution to world civilization and legal systems.

Keywords: Ancient Rome, Roman Empire, Republic, Senate, Roman Law, Law of the Twelve Tables, magistrates, patricians, plebeians, gladiators, aqueducts.

Qadimgi Rim sivilizatsiyasi jahon tarixida eng yirik va uzoq yashagan davlat tizimlaridan biri bo‘lib, u Yevropa, Osiyo va Afrika tarixiy taraqqiyotiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Rim davlati miloddan avvalgi VIII asrda Apennin yarim orolida shakllanib, dastlab kichik shahar-davlat sifatida rivojlangan bo‘lsa-da, keyinchalik kuchli imperiyaga aylangan.Rim tarixini o‘rganish uning siyosiy, huquqiy, iqtisodiy va madaniy tizimlarini tahlil qilish orqali qadimgi jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini anglash imkonini beradi. Ayniqsa, Rim Respublikasining demokratik elementlari, Senat faoliyati, magistratlar tizimi hamda “O‘n ikki jadval qonunlari” kabi huquqiy manbalar bugungi zamonaviy davlat boshqaruvi va huquq tizimlarining shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qilgan.Shuningdek, Rim imperiyasining kengayishi, harbiy qudrati va iqtisodiy ustunligi uni o‘z davrining eng yirik geosiyosiy markaziga aylantirdi. Rim madaniyati, me’morchiligi, yo‘l qurilishi, shaharsozlik va muhandislik sohalaridagi yutuqlari esa butun dunyo sivilizatsiyasiga katta ta’sir ko‘rsatdi.Ushbu maqolaning maqsadi – Qadimgi Rim davlatining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va jahon tarixidagi o‘rnini ilmiy asosda tahlil qilishdir. Maqolada Rim tarixining asosiy davrlari, ijtimoiy tuzilishi, siyosiy tizimi hamda madaniy merosi manbalar asosida yoritiladi.

Qadimgi Rim tarixining ilk bosqichi qirollik davri hisoblanadi. Bu davrda Rim shahar-davlat sifatida shakllana boshlagan. Rivoyatlarga ko‘ra, Rimga yetti qirol hukmronlik qilgan bo‘lib, ularning eng mashhurlari Romul, Numa Pompiliy, Tull Gostiliy va Tarkviniy Mag‘rur hisoblanadi. Qirollik davrida Rim jamiyatida dastlabki siyosiy institutlar shakllandi.Qirol davlat boshlig‘i, diniy yetakchi va harbiy qo‘mondon sifatida faoliyat yuritgan. Biroq uning hokimiyati

Senat va xalq yig‘inlari bilan cheklangan edi. Senat patritsiylardan iborat bo‘lib, davlat boshqaruvida maslahat organi sifatida xizmat qilgan.

Bu davrda Rim shahrining infratuzilmasi rivojlana boshladi. Diniy ibodatxonalar, ilk jamoat binolari va mudofaa devorlari qurildi. Shuningdek, ijtimoiy tabaqalanish kuchaya boshladi.

Miloddan avvalgi 509-yilda Rimda qirollik tuzumi ag‘darilib, respublika boshqaruv tizimi o‘rnatildi. Bu davr Rim tarixida eng muhim siyosiy o‘zgarishlardan biri bo‘ldi.Respublika davrida hokimiyat bir shaxs qo‘lida emas, balki saylanadigan magistratlar, Senat va xalq yig‘inlari o‘rtasida taqsimlangan edi. Konsullar eng yuqori ijro hokimiyatiga ega bo‘lib, har yili saylanardi. Respublikaning dastlabki davrlarida patritsiylar va plebeylar o‘rtasida keskin ijtimoiy kurash mavjud edi. Plebeylar siyosiy huquqlarni kengaytirish uchun uzoq yillar kurash olib bordi. Natijada xalq tribuni lavozimi joriy etildi va plebeylar huquqlari kengaytirildi. Rim huquqining shakllanishi. Miloddan avvalgi 451–450-yillarda “O‘n ikki jadval qonunlari” qabul qilindi. Bu Rim huquq tizimining asosini tashkil etdi. Ushbu qonunlar fuqarolik munosabatlari, mulk, jinoyat va oilaviy huquqlarni tartibga soldi.

Respublika davrida Rim kuchli harbiy davlatga aylandi. Rim legioni yuqori darajada tashkil etilgan bo‘lib, intizom va strategik tayyorgarligi bilan ajralib turgan.Rim avval Italiya yarim orolini, keyinchalik esa O‘rta yer dengizi hududlarini bosib oldi. Punik urushlari Rimning Karfagen ustidan g‘alabasi bilan yakunlandi va Rim mintaqadagi eng qudratli davlatga aylandi.

Respublika davrida Rim iqtisodiyoti qishloq xo‘jaligi, savdo va qullar mehnatiga asoslangan edi. Yirik yer egalari (latifundiyalar) iqtisodiyotda muhim rol o‘ynadi.Shahar hayoti rivojlanib, Rim aholisi soni ortib bordi. Biroq ijtimoiy tengsizlik ham kuchaydi. Qullar jamiyatning eng past qatlamini tashkil etgan.

Qadimgi Rim sivilizatsiyasi jahon tarixida eng muhim va uzoq davom etgan davlat tizimlaridan biri sifatida insoniyat taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan. Rimning qirollik, respublika va imperiya davrlarida shakllangan siyosiy va huquqiy tizimlari keyingi davlat boshqaruvi modellariga asos bo‘lib xizmat qildi. Ayniqsa, Senat instituti, magistratlar tizimi va “O‘n ikki jadval qonunlari” Rim huquqining mustahkam poydevorini yaratdi.Rim imperiyasining keng hududlarga yoyilishi uning harbiy qudrati va strategik boshqaruv tizimining yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatadi. O‘rta yer dengizi havzasida yetakchi davlatga aylanishi iqtisodiy va madaniy aloqalarning kengayishiga sabab bo‘ldi. Shuningdek, Rim madaniyati, me’morchiligi, yo‘l qurilishi, akveduklar tizimi va shaharsozlik sohasidagi yutuqlari bugungi kunda ham ilmiy va amaliy ahamiyatini yo‘qotmagan. Gladiatorlar hayoti, ijtimoiy tabaqalanish va qullar tizimi esa o‘sha davr jamiyatining murakkab ijtimoiy tuzilishini aks ettiradi. Qadimgi Rim sivilizatsiyasi nafaqat o‘z davrining eng qudratli davlati bo‘lgan, balki zamonaviy huquq, siyosat, madaniyat va shaharsozlik rivojiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan buyuk tarixiy meros hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Azamat Ziyo. O‘zbekiston va jahon tarixi. –Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
2. Muhammadjonov A. Qadimgi dunyo tarixi. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.
3. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. Jahon tarixi (1-jild: Qadimgi dunyo). – Toshkent, 2015.
4. Karimov Sh. Qadimgi sivilizatsiyalar tarixi. –Toshkent: Universitet, 2012.
5. Boardman J. The Oxford History of the Roman World. Oxford University Press.
6. Boatwright M. T., Gargola, D. J., Talbert, R. J. A. The Romans: From Village to Empire. Oxford University Press.
7. Cary M., Scullard, H. H. A History of Rome. Palgrave Macmillan.
8. Cornell T. J. The Beginnings of Rome. Routledge.

KOMIL XORAZMIY VA UNING ILMIY FAOLIYATI

Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li
UrDPI tarix kafedrasi dotsent v.b (PhD)
+99897-511-22-66
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
Mo‘minov Jamshidbek Alisher o‘g‘li
UrDPI 2- bosqich tarix yo‘nalishi
+998996183086
mominovjamshid891@gmail.com

Annotatsiya: Bu maqolada Xorazm faxri bo‘lmish Komil Xorazmiyning hayoti, ijodiy faoliyati hamda o‘zbek adabiyoti rivojiga qo‘shgan hissasi yoritiladi. Shoirning she’riy asarlari, ma’rifatparvarlik g‘oyalari va tarixiy asarlari tahlil qilinadi. Undan tashqari Xiva xonligi davridagi siyosiy va madaniy hayotdagi o‘rni haqida malumot beriladi. Komil Xorazmiyning ijodiy ishlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolayotgani ham ifodalanadi.

Аннотация: В данной статье освещаются жизнь и творческая деятельность гордости Хорезма – Комила Хорезми, а также его вклад в развитие узбекской литературы. Анализируются поэтические произведения поэта, его просветительские идеи и исторические труды. Кроме того, приводятся сведения о его роли в политической и культурной жизни периода Хивинского ханства. Подчеркивается, что творческое наследие Комила Хорезми сохраняет свою значимость и в наши дни.

Annotation: This article highlights the life and creative activity of Komil Khorezmi, the pride of Khorezm, as well as his contribution to the development of Uzbek literature. The poet’s lyrical works, his enlightenment ideas, and his historical writings are analyzed. In addition, information is provided about his role in the political and cultural life of the Khiva Khanate period. It is emphasized that Komil Khorezmi’s creative heritage still maintains its significance today.

Kalit so‘zlar: Ma’rifatparvar, Matyusuf Xarrotov, fors-tojik, Ilm-Ma’rifat, Yaxshilik, Insof-iymon.

Ключевые слова: Просветитель Матюсуф Харротов, Персидско-таджикский, Знание-просвещение , Доброта, Совесть-вера

Keywords: Enlightener, Matyusuf Xarrotov, Persian-Tajik, Knowledge-Enlightenment,Kindness,Conscience-Faith.

Komil Xorazmiy (1825-1899) Xorazm farzandi, ma‘rifatparvar shoir, ajoyib sa’natkor, musiqashunos, mohir hattot, tarjimon va davlat arbobidir. Asli Xivalik bo‘lgan. Komil kuchli qobiliyatga ega edi, u arab, fors-tojik tillarini puxta bilgan. Hattotlik va musiqa sa‘natini yaxshi egallagan Komil Xorazmiyni Xiva xonligi saroyiga ishga taklif etganlar. Dastlab u Sayid Muhammadxon, so‘ngra uning o‘g‘li Muhammad Rahimxon II (Feruz) saroyida avvaliga hattot, so‘ngra mirzaboshilik vazifalarini bajaradi. Hattotlik sa’natini yoshlarga o‘rgatgan, Komil Xorazmiy 50 dan ortiq shogirdlarga ustozlik qilgan. Rossiya Xorazmni zabt etgach Komil Xorazmiy Feruzshoh saroyida devonbegi lavozimiga tayinlanadi , undan tashqari Komil Xorazmiy bosmaxona tashkil etishning asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning tashkilotchiligida 1870-yili Muhammad Rahimhon g‘amxo‘rligida Xivada bosmaxona tashkil etilgan. Bu bosmaxonada Navoiyning Xamsasi birinchi marta nashr qilingan edi .

Komil Xorazmiy badiy ijod bobida ham kata qobiliyat egasi bo‘lgan . Uning g‘azallari, muxammas, musaddas, masnaviy, ruboiy, qasida va boshqa janrlarda bitgan asarlari 3680 baytdan iborat bo‘lib, maxsus devon shaklida tuzilgan edi. Lekin bu devondan shoirning “ Baxri tavi “ asari o‘rin olmay qo‘ygan. U kuy ham bastalagan Xorazmning “ Rost “ maqomi,” Murabai Komil “, “ Peshravi Feruz “ va boshqa kuylar hamon musiqachilar qalblarini to‘lqinlantiradi.

Muhammad Rahimxon Feruz tashabbusi bilan Xivada 1884-yili yangi usuldagi maktablar joriy etildi, 1891-yil rus-tuzem maktabi ochilgan edi. Aynan mana shu ta’lim maskanlarining ochilishida Feruz tashabbuzkorligi asosiy o‘rin egallagan bo‘lsa, bu maktablarning ish boshlashida ijrochi, faoliyat yuritishda ko‘makchi, albatta, Komil Xorazmiy bo‘lgan. To‘g‘ri ular bazida kelishmay qolgan vaqtlari ham bo‘lgan, lekin tezda yarashib olishgan. Ular bir birini ma’nan juda qo‘llab quvvatlagan. Uning 1891-yilgi Toshkent safari ham hayotida juda katta o‘rin egalladi. Ayniqsa, ‘‘Turkiston viloyatining gazeti’’ muharriri, gimnaziya direktori N.Ostromov bilan uchrashuvi hayotida katta o‘chmas iz qoldirdi.

Uning taraqqiyparvarlik, yurtparvarlik, ma’rifatparvarlik tuyg‘ularini olovlantiradi, yangicha ko‘rinish olishiga sababchi bo‘ib qoladi. Komilning N. Ostromov xonadonida mehmondorchilikdagi ta’surotlari aks etgan ‘‘Ikki sho‘x she’ri, Toshkentdagi ma’daniy o‘zgarishlar madhiga bag‘ishlangan ‘‘Dar bayoni ta’rifi, tavsifi Toshkand’’ qasidasi shoir, davlat arbobi sifatidagi orzularini aks ettiradi.

Shuning uchun u xalq orasida “Tanbur notasi’’ yoki “Tanbur chiziqlari’’ nomi bilan ataldi, mashhurlikga erishdi. Uning bu boradagi ishlarini Muhammad Rasul Mirzo egalladi. Malumki Komil Xorazmiy musiqa sa’natidan xabardor bo‘lgan. Birqancha musiqa asboblarini ham chala olgan. Komil musiqa sohasida yangiliklarga qo‘l urar ekan, qadim Xorazm maqomlarini qog‘ozga tushirgan. Bu bebaho ma’ naviy boylikni saqlab qolishning yo‘li notalashtirish ekanligini tushungan. Komil Xorazmiy musiqani yozb olishni, ya’ni notaga ko‘chirishni boshladi. Buning uchun musiqa asboblaridan tanburni tanladi.

Komil Xorazmiyning adabiy merosi bizgacha bir necha qo‘lyozma va toshbosma variyantlaridan iborat bitta devoni yetib kelgan. Bu variyantlar bir biridan farq qiladi. M Yunusov o‘zining Komil Xorazmiy hayoti va ijodiga bag‘ishlagan tadqiqotida “Devoni Komil’’ tuzilishi va toshbosma variyantlarini o‘rgangan ekan. Komil devonlarining variyantlari ichida shoirning hamma asarlari o‘z ichiga olgani, mukammal deb hisob;ash mumkin bo‘lgani, O‘zSSR FA, Sharqshunoslik institutida1025 va 1949 inventar raqamlari ostida saqlanayotgan devonlardir…

Bizning tahminiy hisobga ko‘ra mazkur nusxadagi she’rlar 3680 baytni tashkil qiladi deyish, haqiqatga to‘g‘ri keladi.Shoirning bizga qoldirgan abadiy me’rosining asosiy qismi g‘azallar, muxammas, musaddas, musabba, murabba, muammo, ruboiy, qasida va masnaviylardan iborat bo‘lib, bular orasida asosiy o‘rinni g‘azallar tashkil qiladi.

Shoir o‘zining “Xat” radifli g‘azalida oshiq holatini quyidagicha tahlil qiladi.

Jonfizo labingg‘a to chiqdi, ey sumanbar, xat,
Mashqu muhr uchun bo‘ldi husn elig‘a sarxat.
Aksi orzuying qildi sabz xatlaring gulxan,
Ro‘yiyo yozdilar gulgn kog‘az uzra axmar xat.

Oshiq yorini ta’riflar ekan, sening jonbaxsh lablaring uzra mayin xat chiqmish, husn eli ishq dastxatini bitmoq uchun sening husninga, xatingga oshiq bo‘ladilar. Bu o‘rinda shoir xat so‘zini mohirlik bilan qo‘llaganini ko‘ramiz. Oshiq shoir qalb kechinmalarini ifodalashda tashbih sa’natidan mohirona foydalandi.

Xat netong, ziyod etsa gar malohati husning,
Negakim erur mazmun shohig‘a mazhar xat.
La lila zumuradmu bir nigina yer tutg‘on,
Yo og‘izdamu gulgun lalning ila axzar xat.

Ushbu g‘azalda shoir o‘z taxallusi g‘azalning so‘nggi misrasida qo‘llaydi. Va bu hol g‘azalning asl holatiga va ifodasiga umuman ta’sir qilmaydi. [M. B. Alimqulova. Komil Xorazmiy g‘azalnavisligi estetik – adabiy omillari.787]

Xulosa. Komil Xorazmiy butun umri davomida murakkab siyosiy va ijtimoiy vaziyatlarning markazida bo‘lganligini hisobga olsak, shoir she’riyatini nafaqat ilohiy ishq madhi
, balki haqiqiy vatanparvarlik lirikasi deyishga albatta arziydi.

Komil Xorazmiy ijod konsepsiyasida mumtoz lirik an’analarda voz kechmagan holda, o‘ziga xos ijodiy yo‘lini topgan ijodkordir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. M.B. Alimqulova .Komil Xorazmiy g‘azalnavisligi estetik-adabiy omillari 787-bet.
2. Vatan tarixi. Rustam Shamsutdinov. “Sharq”.(2010)
3. Yunusov M. Komil Xorazmiy.Toshkent.(1960)- 37-38 betlar.
4. Mo’minov V. “O‘zbek demokratik adabiyotida lirika “.T- (1979).
5. K. Xorazmiy.”Devon”.T-(1975)

SIRDARYO VILOYATI TARIXI

Abdullayev Jasur Rahimboy o‘g‘li
UrDPI tarix kafedrasi dotsent v.b (PhD)
+99897-511-22-66
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
Narzullayev Azizbek Ilxom o‘g‘li
UrDPI tarix yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
+99894-001-67-70
narzullayevazizbek007@.com

Annotatsiya: Sirdaryo Markaziy Osiyodagi eng yirik va muhim daryolardan biri hisoblanadi. U qadim zamonlardan buyon insonlar hayotida muhim rol o‘ynab kelgan. Sirdaryo nafaqat tabiiy boylik, balki tarixiy voqealarning ham guvohi hisoblanadi.Sirdaryo Tyanshan tog‘lari hududidan boshlanib, uzoq masofani bosib o‘tadi va Orol dengiziga quyiladi. Uning uzunligi minglab kilometrlarni tashkil etadi. Daryo yo‘l-yo‘lakay ko‘plab hududlarni sug‘oradi va qishloq xo‘jaligi uchun katta ahamiyatga ega.Tarixiy manbalarga qaraganda, Sirdaryo qadimda Yaksart nomi bilan mashhur bo‘lgan. Bu daryo bo‘yida qadimgi sivilizatsiyalar shakllangan, savdo yo‘llari rivojlangan. Ayniqsa, Buyuk ipak yo‘li orqali o‘tgan hududlar Sirdaryo bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.Sirdaryo bo‘yida joylashgan hududlar qadimdan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanib kelgan. Daryo suvi yordamida yerlar sug‘orilib, turli ekinlar yetishtirilgan. Shu sababli Sirdaryo atrofida aholi zich joylashgan.

Sirdaryo viloyati asosan tekisliklardan iborat bo‘lib, uning hududi Mirzacho‘l bilan chambarchas bog‘liq. Qadimda bu hudud asosan cho‘l bo‘lgan, ammo sug‘orish tizimlari rivojlanishi natijasida unumdor yerga aylantirilgan.

Аннотация: Сырдарья – одна из крупнейших и важнейших рек Центральной Азии. Она играла важную роль в жизни человека с древних времен. Сырдарья – не только природный ресурс, но и свидетель исторических событий. Сырдарья берет начало в горах Тянь-Шань, протекает на большое расстояние и впадает в Аральское море. Ее длина составляет тысячи километров. Река орошает многие территории вдоль своего русла и имеет огромное значение для сельского хозяйства. Согласно историческим источникам, в древности Сырдарья была известна как Яксарт. Вдоль этой реки формировались древние цивилизации, развивались торговые пути. Она играла важную роль в жизни человека с древних времен. Сырдарья – не только природный ресурс, но и свидетель исторических событий. Река Сырдарья берет начало в горах Тянь-Шань, протекает большое расстояние и впадает в Аральское море. Ее длина составляет тысячи километров. Река орошает многие территории вдоль своего русла и имеет большое значение для сельского хозяйства. Центром региона является город Гулистан. Кроме того, есть такие города, как Янгиер и Ширин. Эти районы важны с точки зрения промышленности и инфраструктуры.Район Сырдарьи состоит в основном из равнин, его территория тесно связана с Мирзачулем. В древности эта территория была преимущественно пустынной, но в результате развития ирригационных систем она превратилась в плодородные земли.

Abstract: The Syrdarya is one of the largest and most important rivers in Central Asia. It has played an important role in human life since ancient times. The Syrdarya is not only a natural resource, but also a witness to historical events. The Syrdarya begins in the Tien Shan Mountains, travels a long distance and flows into the Aral Sea. Its length is thousands of kilometers. The river irrigates many territories along its course and is of great importance for agriculture. According to historical sources, the Syrdarya was known in ancient times as Yaksart. The river irrigates many territories along its course and is of great importance for agriculture. The center of the region is the city of Gulistan. In addition, there are cities such as Yangiyer and Shirin. These areas are important in terms of industry and infrastructure.Syrdarya region consists mainly of plains, its territory is closely connected with Mirzachul. In ancient times, this area was mainly desert, but as a result of the development of irrigation systems, it was transformed into fertile land.

Kalit so‘zlar: sirdaryo , tyanshan, guliston shahri , sug‘orish tizimlari , orol dengizi qurib borishi

Ключевые слова: Сырдарья, Тянь-Шань, город Гулистан, ирригационны системы, пересыхание Аральского моря.

Keywords: Syr Darya, Tian Shan, Gulistan city, irrigation systems, drying up of the Aral Sea

Viloyat iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi yetakchi o‘rin tutadi. Bu yerda paxta, g‘alla, sabzavot va poliz ekinlari yetishtiriladi. Sug‘orish ishlari asosan Sirdaryo daryosi orqali amalga oshiriladi. Shu sababli daryo viloyat hayotida muhim o‘rin egallaydi.

Bundan tashqari, Sirdaryo viloyati energetika sohasida ham muhim hisoblanadi. Xususan, Sirdaryo issiqlik elektr stansiyasi mamlakatdagi yirik elektr ishlab chiqaruvchi manbalardan biridir. O‘zbekiston tarixi – Toshkent, “O‘qituvchi“ nashriyoti.. U nafaqat viloyatni, balki boshqa hududlarni ham elektr energiyasi bilan ta’minlaydi.Aholisi asosan o‘zbeklardan iborat bo‘lib, bu yerda turli millat vakillari ham tinch-totuv yashaydi. Viloyatda ta’lim, sog‘liqni saqlash va madaniyat sohalari ham rivojlanib bormoqda. Xulosa qilib aytganda, Sirdaryo viloyati O‘zbekistonning muhim hududlaridan biri bo‘lib, uning rivoji mamlakat iqtisodiyoti va qishloq xo‘jaligida katta ahamiyatga ega. Kelajakda ushbu hudud yanada taraqqiy etishi kutilmoqda. irdaryo viloyati O‘zbekiston Respublikasining markaziy qismida joylashgan bo‘lib, shimolda Qozog‘iston, janubda Tojikiston bilan chegaradosh. Viloyatning qulay geografik joylashuvi uning iqtisodiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.Viloyat markazi – Guliston shahri. Shuningdek, Yangiyer, Shirin, Boyovut va boshqa hududlar viloyat tarkibiga kiradi. Bu yerlar sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmat ko‘rsatish sohalarida rivojlanib bormoqda.Tabiiy jihatdan viloyat hududi asosan tekisliklardan iborat. Geografiya (O‘zbekiston tabiiy geografiyasi) – Toshkent, “Sharq” nashriyoti Mirzacho‘lning bir qismi hisoblanadi. Iqlimi keskin kontinental bo‘lib, yozlari issiq va quruq, qishlari esa nisbatan sovuq kechadi. Bunday iqlim sharoiti qishloq xo‘jaligi uchun ma’lum qiyinchiliklar tug‘dirsa-da, sug‘orish tizimlari bu muammoni bartaraf etadi.Viloyatning asosiy suv manbai – Sirdaryo hisoblanadi. Shu daryo orqali yerlar sug‘orilib, keng maydonlarda dehqonchilik amalga oshiriladi. Ayniqsa, paxta yetishtirish viloyat iqtisodiyotida muhim o‘rin tutadi. Bundan tashqari, g‘alla, sabzavot, poliz ekinlari va bog‘dorchilik ham rivojlangan. Sirdaryo viloyati sanoat sohasida ham muhim ahamiyatga ega. Bu yerda yirik energetika obyekti – Sirdaryo issiqlik elektr stansiyasi joylashgan. Ushbu stansiya mamlakatdagi eng yirik elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi manbalardan biri bo‘lib, ko‘plab hududlarni elektr bilan ta’minlaydi.

Transport va kommunikatsiya tizimi ham yaxshi rivojlangan. Viloyat orqali temir yo‘l va avtomobil yo‘llari o‘tgan bo‘lib, ular mamlakatning boshqa hududlari bilan bog‘lanishni ta’minlaydi. Bu esa savdo va iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Aholi soni nisbatan kam bo‘lsa-da, zich joylashgan hududlar mavjud. Viloyatda turli millat vakillari istiqomat qiladi va ular o‘zaro totuvlikda yashaydi. Ta’lim muassasalari, kasb-hunar maktablari va tibbiyot markazlari faoliyat yuritmoqda. So‘nggi yillarda viloyatda yangi loyihalar amalga

oshirilmoqda. Zamonaviy uy-joylar qurilishi, sanoat zonalari tashkil etilishi va investitsiyalar jalb qilinishi hudud rivojiga katta hissa qo‘shmoqda. Ayniqsa, yoshlar uchun yangi ish o‘rinlari yaratilmoqda.Xulosa qilib aytganda, Sirdaryo viloyati o‘zining qulay joylashuvi, boy resurslari va mehnatkash aholisi bilan O‘zbekistonning muhim hududlaridan biri hisoblanadi. Kelajakda ushbu viloyat yanada rivojlanib, mamlakat taraqqiyotiga katta hissa qo‘shishi shubhasiz. . Sirdaryo viloyati tarixi va rivojlanishi – Toshkent mil. av. 3-2 asrlarda O‘rta Osiyoning shimoliy rayonnlarida 5 ta mayda davlatlardan iborat Qang‘yuy davlati ittifoqi yuzaga keladi. Uning tarkibiga hozirgi Sirdaryo viloyati hududlari ham kirgan. Ushbu davrda ko‘chmanchi aholining viloyat hududiga kelib o‘rnashishi yer tanqisligini yuzaga keltiradi. Natijada hozirgi Xovos tumanining g‘arbiy qismlari ham aholi tomonidan o‘zlashtiriladi. Sho‘rbuloqsoyning quyi qismida Eski Xovos yodgorligi, Shirinsoyning quyi qismida Munchoqtepa yodgorligi qad ko‘taradi.Sirdaryo viloyati hududi ilk bor alohida o‘lka– Ustrushona sifatida Beyshi, Suyshi va Tanshu kabi Xitoy yilnomalarida tilga olinadi. Internet manbalari va zamonaviy ilmiy maqolalar....

Undan oldingi manbalarda Sharqiy Sao (suvi yo‘q) deb yuritiladi. Uning bunday nomlanishi hududda qo‘shni Choch va Sug‘ddan farqli ravishda daryolarning ko‘p bo‘lmaganligi bilan izoxlanadi. Nisbatan o‘lkaning to‘laroq nomlanishi Tanshu yilnomalarida (“Shuaydushana”, “Suydushana” nomlari bilan) berilgan. Tan imperatorlari saroyida o‘lka nomi, shuningdek, Layviy (mag‘rurligini sezgan holda bo‘ysunmoq) deb ham yuritilgan. Viloyat qad. aholisining tili sug‘d tiliga o‘xshash tilda so‘zlashuvchi Sirdaryo va Amudaryo oralig‘ida yashagan aholi tiliga yaqin bo‘lgan. Xan davri yozma manbalarida Dovon (Farg‘ona)dan to Ansi (Baqtriya)gacha bo‘lgan hudud aholisi turli shevalarda gaplashsalarda, birbiriga yaqin tidda gaplashganlar va o‘zaro birbirini tushunganlar deyiladi.

Foydanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston tarixi – Toshkent, “O‘qituvchi” nashriyoti.
2. Geografiya (O‘zbekiston tabiiy geografiyasi) – Toshkent, “Sharq” nashriyoti.
3. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi – Toshkent.
4. Sirdaryo viloyati tarixi va rivojlanishi – Toshkent.
5. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.
6. Internet manbalari va zamonaviy ilmiy maqolalar.

QADIMGI YUNONISTON MADANIYATI

Adullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li
UrDPI tarix kafedrasi dotsenti (PhD)
+99897-511- 22-66
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
Norbekov Shahobiddin Odil o‘g‘li
UrDPI 1-kurs tarix yo‘nalishi talabasi
+99870-127-60-01
shaxobiddin24@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada qadimgi Yunoniston madaniyatining shakllanish jarayoni, rivojlanish bosqichlari hamda jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni tahlil qilinadi. Yunon madaniyati insoniyat tarixida muhim o‘rin egallab, falsafa, san’at, adabiyot, siyosiy tafakkur va ilm-fan rivojiga katta hissa qo‘shgan. Tadqiqot davomida qadimgi yunon madaniyatining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan tarixiy omillar hamda uning keyingi sivilizatsiyalar rivojiga ko‘rsatgan ta’siri ilmiy manbalar asosida o‘rganildi. Shuningdek, yunon madaniyatining asosiy xususiyatlari, uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati ham tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari qadimgi Yunoniston madaniy merosi bugungi zamon ilm-fani va madaniyatining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etganligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Qadimgi Yunoniston, madaniyat, sivilizatsiya, falsafa, san’at, adabiyot, demokratiya, polis, tarix.

Аннотатция: В данной статье анализируется процесс формирования древнегреческой культуры, этапы её развития и её место в мировой цивилизации. Греческая культура занимает важное место в истории человечества, внеся значительный вклад в развитие философии, искусства, литературы, политической мысли и науки. В исследовании на основе научных источников рассмотрены исторические факторы, повлиявшие на формирование древнегреческой культуры, а также ее влияние на развитие последующих цивилизаций. Кроме того, были проанализированы основные характеристики греческой культуры и ее значение для развития общества. Результаты исследования показывают, что культурное наследие Древней Греции сыграло значительную роль в формировании современной науки и культуры.

Ключевь слова: Древняя Греция, культура, цивилизация, философия, искусство, литература, демократия, история.

Abstract : This article analyses the process of the formation of ancient Greek culture, its stages of development, and its place in world civilisation. Greek culture occupies a significant place in human history, having made a major contribution to the development of philosophy, art, literature, political thought and science. The study examined the historical factors that influenced the formation of ancient Greek culture, as well as its impact on the development of subsequent civilisations, based on scholarly sources. Furthermore, the main characteristics of Greek culture and its significance in the development of society were analysed. The research findings indicate that the cultural heritage of ancient Greece has played a significant role in the formation of modern science and culture.

Key words: Ancient Greece, culture, civilization, philosophy, art, literature, democracy, history.

Qadimgi Yunoniston insoniyat tarixida muhim o‘rin tutgan sivilizatsiyalardan biri hisoblanadi. Yunon xalqi tomonidan yaratilgan madaniy meros keyinchalik jahon sivilizatsiyasining rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, falsafa, san’at, adabiyot, siyosiy tafakkur va ilm-fan sohalarida yunonlar tomonidan yaratilgan ilmiy g‘oyalar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Qadimgi Yunoniston madaniyatining shakllanishi uzoq tarixiy jarayon natijasida yuzaga kelgan. Tadqiqotchilar yunon madaniyati rivojlanishini bir necha bosqichlarga ajratadilar. Dastlabki bosqich Egey madaniyati davri hisoblanadi. Bu davrda Krit va Mikena sivilizatsiyalari shakllanib, ular yunon madaniyatining dastlabki asoslarini yaratgan. Ushbu davrda savdo-sotiq rivojlanib, san’at va me’morchilikda muhim yutuqlar kuzatilgan [1].

Keyingi bosqich Gomer davri hisoblanadi. Bu davrda yunon jamiyatida qabilaviy munosabatlardan shahar-davlatlar tizimiga o‘tish jarayoni kuzatilgan. Shu davrda xalq og‘zaki ijodi rivojlanib, mashhur epik dostonlar vujudga kelgan. “Iliada” va “Odisseya” kabi asarlar yunon adabiyotining muhim namunalaridan hisoblanadi.

Miloddan avvalgi VIII–VI asrlarda arxaik davr boshlanadi. Bu davrda yunon polislarining shakllanishi yakuniga yetib, savdo va hunarmandchilik rivojlanadi. Yozuv tizimining paydo bo‘lishi madaniyat rivojiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, yunon san’ati va me’morchiligi ham aynan shu davrda rivojlana boshlaydi [2].

Miloddan avvalgi V–IV asrlar esa yunon madaniyatining klassik davri hisoblanadi. Bu davrda yunon madaniyati o‘zining eng yuqori rivojlanish bosqichiga yetadi. Falsafa, teatr, adabiyot, san’at va siyosiy tafakkur rivojlanib, jahon madaniyatiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Qadimgi Yunoniston madaniyati ko‘plab yo‘nalishlarda rivojlangan. Ulardan eng muhimlari falsafa, san’at, adabiyot va siyosiy tafakkur hisoblanadi.

Avvalo, qadimgi Yunoniston madaniyatining muhim yo‘nalishlaridan biri san’at va me’morchilik hisoblanadi. Yunonlar san’atni inson go‘zalligi va mukammalligini ifodalash

vositasi deb bilganlar. Ayniqsa, haykaltaroshlik san’ati yuqori darajada rivojlangan. Yunon haykaltaroshlari inson tanasining anatomik tuzilishini aniq tasvirlashga katta e’tibor qaratganlar. Shu sababli yunon haykallari o‘zining tabiiyligi va mukammalligi bilan ajralib turadi [3].

Me’morchilik sohasida ham yunonlar katta yutuqlarga erishganlar. Yunon ibodatxonalari ustunli tuzilishi, muvozanatli shakllari va estetik ko‘rinishi bilan mashhur bo‘lgan. Doriy, Ioniy va Korinf uslubidagi ustunlar yunon me’morchiligining asosiy xususiyatlarini tashkil etadi [4]. Afina shahridagi Parfenon ibodatxonasi qadimgi yunon me’morchiligining eng mashhur yodgorliklaridan biri hisoblanadi.

Qadimgi Yunoniston adabiyoti jahon adabiyotining shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Yunon epik adabiyotining eng mashhur namunalaridan biri Gomer tomonidan yaratilgan “Iliada” va “Odisseya” dostonlaridir. Bu asarlar qadimgi yunon xalqining qahramonlik, jasorat va vatanparvarlik haqidagi tasavvurlarini aks ettiradi [5].

Yunon teatr san’ati ham yuqori darajada rivojlangan. Qadimgi Yunonistonda teatr diniy marosimlar bilan bog‘liq holda shakllangan. Tragediya va komediya janrlari aynan yunon dramaturgiyasi asosida paydo bo‘lgan. Yunon dramaturglari yaratgan sahna asarlari inson hayoti, axloqiy qadriyatlar va jamiyat muammolarini yoritib bergan.

Qadimgi Yunoniston ilmiy tafakkur rivojida ham muhim o‘rin egallaydi. Yunon faylasuflari tabiat, jamiyat va inson hayoti haqida chuqur ilmiy qarashlarni ilgari surganlar. Sokrat inson axloqi va bilim masalalarini o‘rganishga katta e’tibor qaratgan. Platon esa davlat boshqaruvi va jamiyat tuzilishi haqida muhim nazariyalar yaratgan. Aristotel esa falsafa, mantiq, biologiya va boshqa ko‘plab fan sohalarining rivojiga katta hissa qo‘shgan.

Shuningdek, yunon olimlari matematika, astronomiya va tibbiyot sohalarida ham muhim ilmiy yutuqlarga erishganlar. Ularning ilmiy ishlari keyinchalik boshqa sivilizatsiyalar rivojiga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Qadimgi Yunoniston siyosiy tizimi ham jahon tarixida muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa Afina shahrida shakllangan demokratiya tizimi keyinchalik ko‘plab davlatlarning siyosiy boshqaruviga ta’sir ko‘rsatgan. Afina fuqarolari davlat boshqaruvida faol ishtirok etish huquqiga ega bo‘lganlar[6].

Demokratiya tizimi orqali fuqarolar muhim davlat masalalarini muhokama qilish va qaror qabul qilish jarayonida qatnashganlar. Bu tizim keyinchalik zamonaviy demokratik jamiyatlarning shakllanishiga asos bo‘lib xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, qadimgi Yunoniston madaniyati jahon sivilizatsiyasi tarixida muhim o‘rin tutadi. Yunon xalqi tomonidan yaratilgan falsafiy g‘oyalar, san’at asarlari, adabiyot va siyosiy qarashlar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Yunon madaniyati keyingi davr sivilizatsiyalarining rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, Yevropa madaniyatining shakllanishida yunon madaniy merosi muhim rol o‘ynagan. Shu sababli qadimgi Yunoniston madaniyatini o‘rganish jahon madaniy taraqqiyotini tushunishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ahmedov B. Jahon tarixi. Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
2. Karimov I., Xudoyberdiyev Z. Qadimgi dunyo tarixi. Toshkent: Fan, 2016.
3. Rahmonov A. Jahon sivilizatsiyalari tarixi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
4. Nuriddinov M. Madaniyatshunoslik asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
5. Abdullayev A. Qadimgi sivilizatsiyalar tarixi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
6. Islomov S. Jahon madaniyati tarixi. Toshkent: Tafakkur, 2018.

AHAMONIYLAR DAVLATI TARIXI

Adullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li
UrDPI tarix kafedrasi dotsenti (PhD)
+99897-511- 22-66
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
Omonboyev Muhamad Farhodjon o‘g‘li
UrDPI 1-kurs tarix yo‘nalishi talabasi
+99895 102 30 70
Omonboyevmuhamad@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ahamoniylar davlatining sivilizatsiyasi tarixi bo`yicha ba`zi fikr va mulohazalar atroflicha yoritishga harakat qilinadi. Maqolada Ahamoniylar sulolasi, davlatining tashkil topishi, Ahamoniy hukumdorlarning istilochilik yurishlari, Ahamoniylar davri madaniyati va islohotlar haqida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Kir II (mil.avv 558–529 yy), Kampiz II, Ksenofont, Bexustun ustuni, Xarpag, Ekbatan, Midya, Bobil, Lidya, Gerodod, Doro I (mil.avv 522-486yy)

Abstract: This article will try to present in detail some thoughts and opinions on the history of the civilization of the Achaemenid state. The article examines the Achaemenid dynasty, the formation of the state, the aggressive campaigns of the Achaemenid rulers, the culture and reforms of the Achaemenid period.

Key words: Cyrus II (558-529 BC), Campiz II, Xenophon, Bechustun Column, Harpagus, Ecbatana, Media, Babylon, Lydia, Herodotus, Darius I (522-486 BC).

Аннотация: В данной статье будут подробно изложены некоторые мысли и мнения по истории цивилизации государства Ахеменидов. В статье рассматривается династия Ахеменидов, образование государства, завоевательные походы ахеменидских правителей, культура и реформы ахеменидского периода.

Ключевые слова: Кир II (558-529 до н. э.), Кампиз II, Ксенофонт, Бечустунская колонна, Гарпаг, Экбатан, Мидия, Вавилон, Лидия, Иродод, Дарий I (522-486 до н. э.).

Qadimgi davr siyosiy sahnasida muhim rol o`ynagan davlatlardan biri Ahamoniylar davlati qadimgi dunyoda o‘z imperiyasiga asos solgan va o‘z davrining yirik kuch markazlaridan biriga aylangan ushbu davlat tarixi hozirgi Eron davlatini janubidagi qadimgi fors viloyatiga to‘g‘ri keladi. Ushbu ahamoniylar sulolasidan bo‘lgan Kir II tomonidan ahamoniylar davlatiga asos solingan. Forslarni ko‘pchilik tarixchilar Midiyaliklar bilan adashtirishgan. Bunga sabab qilib ular o‘rtasidagi qarindosh aloqalari bo‘lganligi keltirilgan [1]. Xususan Gerodot ham o‘z tarix kitobida Forslarni Midyaliklar deb atagan holatlar ham uchraydi. Chunonchi Gerodot mashhur yunon-fors urushlarini Midiya urushlari deb atagan.

Yozma manbalarning guvohlik berishicha Midiya podshosi Astiagning o‘g‘li bo‘lmagan. Shu jihatdan yagona qizi Mandanaga bo‘lajak munosib kuyovni sinchiklab tanlar edi. U Mandanani o‘ziga qaram bo‘lgan Kir I ning o‘g‘li Kambizga turmushga beradi. Kambiz midiyalik hukmdoriga o‘zining sodiqligi haqida qasamyod qiladi. Gerodotning ta’kidlashicha, Astiag bir tush ko‘radi tushida uning qizidan tok novdasi chiqib unga tegishli butun hududni o‘rab oladi [2]. Bu tushning tabirini uning kohinlari qizining o‘g‘li nafaqat uning vorisi bo‘ladi balki, uning o‘rnida saltanatni boshqaradi deb bashorat qiladilar.

Ko‘p o‘tmay forslarga nisbatan midiyaliklarning zulmi yanada kuchaydi. Shu vaqtda Xarpag bilan bir qatorda Midiya aristokratiyasining aksariyat qismi Kir II vorisligini qo‘llab-quvvatlar edi. Uzoq tayyorgarlikdan so‘ng Kir va uning lashkarlari Ekbatan tomon harbiy yurishini boshlaydi. Midiya qo‘shinlariga Xarpag boshliq etib tayinlanadi. U esa o 'z navbatida Kir II tomoniga o‘tib ketadi. Astiagga sodiq bir guruh askarlar tarqalib ketadi. Podsho Astiag asirga olinadi. Kir II Ekbatanni istilo qiladi va mil.avv 550-yil o‘zini Midiya va Eronning podshosi deb

elon qiladi (g‘arb tarixchilari bu voqeani mil.avv 558-yil deb ham ta’kidlaydilar). Natijada Midiya yerlari Fors davlatining viloyatiga aylantiriladi [3]. Kir II bobosini o‘ldirmadi balki uni yaxshi sharoitda o‘z ajali bilan o‘lgunga qadar tutqunlikda ushlab turadi. Keyingi davrlarda Kir II istilochilik harakatlarini olib bordi. Dastlab Astiag vafotidan so‘ng lidiyalik va midivaliklar bilan tuzilgan sulh shartnomasi bekor qilinadi [4]. So‘ngra Lidiyaga qarshi harbiy harakatlar boshlanadi.

Ikki davlat armiyasi Galis daryosi yaqinida uchrashadi va uzoq vaqt natijasiz jang qiladi. Pirovard natijada Krez Bobildan yordan so‘rash maqsadida chekinadi. Kir II Lidiyaga bostirib kiradi va oxir oqibatda Lidiya qo‘shinini poytaxt Sard yaqinida qurshab oladi. Kir II ko‘blab istilochilik yurishlari olib boradi va bir qancha hududlarni o‘z imperiyasi tarkibiga qo‘shib olishga erishgan. Kir II istilochilik natijasida midiyaliklarga forslarning qaramligiga chek quyib midiyani qaram davlatga aylantiradi. Kir II Bobil, Midiya va boshqa davlatlar bilan munosabati va ularga qaratilgan istilochilik yurishlari haqida Ksenofont o‘z asarida bayon etgan. Sak massagetlar bilan bo‘lgan jang va undagi voqealar haqida Gerodot o‘z kitobida yozib qoldirgan.

Gerodotning aytishicha Kir II ushbu jangda halok bo‘lgan va jasadini dafn etish uchun Pasargadga qaytarib olib ketadilar. Kir II vafotidan so‘n taxtga, mil.avv. 530-yil avgust oyida Fors taxtiga Kambiz (Qo‘mbiz) chiqdi. Hukumronligining to‘rtinchi yilida Misrga qarshi yurish boshlaydi. Kambiz o‘z hokimiyatini mustahkamlab Misrga yurishga tayyorlana boshladi. Misr fir’avni Amasis (Yaxmos II) buvaqtda tashqi xavfni oldini olish uchun mamlakatning iqtisodiy-harbiy qudratini mustahkamlashga kirishdi. U yunon yollanma askarlarini o‘z qo‘shini tarkibiga kiritdi.

Mil.avv 525-yil avgust oxirida Kambiz Misr fir’avni deb e’lon qilindi. U Misr urf -odati bo‘yicha toj kiydi va yangi XXVII sulolaga asos soldi. Misrni bosib olgach Kambiz janubga Nubiyaga qarshi yetarlicha tayyorgarlik ko‘rmay yurush boshladi. Yetarlicha oziq-ovqatga ega bo‘lmagan qo‘shin suvsiz sahroga tushib qoldi. Qo‘shinda odamxo‘rlik boshlanib Kambiz chekinishga majbur bo‘ldi. Harbiy yurish muvofaqiyatsiz tugadi. Kambizning og‘ir vaziyatga tushib qolganidan foydalanib misrliklar qo‘zg‘olon ko‘tardilar. Kambiz (mil.avv. 524-yil) Memfisga qaytib Misrda boshlangan qo‘zg‘olonni bostirdi. Kambiz uch yil Misrda qolib ketdi. Mil.avv 522-yil mart oyida uning kichik ukasi Bardiya qo‘zg‘olon ko‘tarib Eronda podsho bo‘lgani to‘g‘risidagi xabarni oldi. Kambiz Eronga qaytish uchun yo‘lga chiqib sirli holda vafot qildi (mil.avv 522-yil). Kambizning vorisi Doro I ning Behistun qoya yozuvlarida bayon qilingan rasmiy farazlariga ko‘ra Kambiz Misrga yurishiga qadar o‘zining ukasi Bardiyadan shubhalanib uni maxfiy ravishda o‘ldirishga buyruq beradi. Mag Gaumata ismli kimsa bundan foydalanib o‘zini Bardiya deb e’lon qiladi va u 522-yil 2-martda Bardiya nomi bilan taxtga o‘tiradi. Bardiya Gaumata qaram xalqlarni o‘ziga moyil qilish uchun soliq va harbiy majburiyatlarni uch yilga bekor qiladi. U fors urug‘-zodagonlarining imtiyozlarini bekor qilish ularning iqtisodiy va siyosiy hukmronligini tugatish uchun harakat qildi. Shu sababli, u mamlakatdagi keng xalq ommasini qo‘llab-quvvatlashiga erishadi. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra Gaumata to‘g‘risidagi faraz asosli emas. Hokimiyatga haqiqiy Bardiya kelgan. U yetti oylik boshqaruvdan so‘ng, 522-yil 29-

sentabrda yetti fors urug‘ining aslzoda vakillari bo‘lgan fitnachilar tomonidan o‘ldirilgan. Fitnachilardan biri 28 yoshli Doro (mil.avv 522–486-yillar) podsho taxtiga o‘tirdi[5].

Doro I islohotlari agrar sohada katta o‘zgarishlarga sabab bo‘lgan. Qaram xalqlarning yerlari tortib olinib, podsho oila a’zolariga, fors aslzodalari va amaldorlariga meros qilib beriladi. Bunday yer-mulklar soliqdan ozod qilingan. Podsho tomonidan alohida xizmat ko‘rsatgan qo‘shinlarga beriladigan yerlar merosiy bo‘lib, soliqdan ozod qilingan. Bunday imtiyozga ega kishilar qaram viloyatlarda sud ishlarini amalga oshirish huquqiga ega bo‘lganlar.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ravshan Rajabov Jahon Tarixi; Qadimgi sharq , Yunoniston, Rim . 223-224 bet, 235-bet, 237-238 bet

2. D.J. Urakov va boshqalar Jahon Tarixi (1-tom,1-jild). 170-175 betlar.

3. Ahamoniylar davri yozma yodgorliklari. http://mavzu-ahamoniylar-davrining-oxirgi-monumental-sanati-yodgorlik.html?page=4

4. Salimovich, Murodov H. “Tourism Development in Bukhara During the 1990s and Its Problems.” International Journal on Integrated Education, vol. 5, no. 6, 2022, pp. 298-302.

5. Salimovich, M. H. (2023). MARKAZIY OSIYO TURIZM SANOATI

FILIPP II VA MAKEDONIYALIK ALEKSANDR IMPERIYASI

Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li
UrDPI tarix kafedrasi dotsent v.b (PhD)
+998975112266
abdullayevjasurbek1992@gmail.com
Sultonboyev Nurbek Rustam o‘g‘li
UrDPI tarix yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
+998975621205 nurbeksultanboyev@gmail.com

Annotatsiya: Filipp mil. avv. 367-yilda Vlakedoniyaga qaytganida mamlakatda hamon tartibsizlik hukrn surardi. So‘nggi yetti yil mobaynida uchta qirol davlatni boshqargan edi. Siyosiy beqarorlik Filippga kutilmagan lmkoniyat hosil qildi va u Predikass o‘limidan keyin holdmiyatni egallashga da'vo qila boshladi. Filipp II mil. avv. 359-yilda Makedoniya podshosi bo‘ldi. Filipp II taxtga kelganda. Makedoniya har taraflama og‘ir iqtisodiy. siyosiy inqiroz holatida edi. Filipp II o‘/idan oldingi hukmdorlarning siyosiy harakatlandan voz kechdi. Makedoniyani birlashtirib. davlatni mustahkamladi. Undan oldingi podsholaming markaziy hokimiyatni mustahkamlash borasidagi yagona sistemasini mantiqan tugatgan. Shu tufayli Filipp II Makedoniyani Yunon dunyosidagi kuchli davlatlardan biriga aylantirish orqali Forslar bilan raqobatlasha oladigan davlat tnaqomiga olib chiqqan. Filipp II birinchi bo‘lib Makedoniyaning xo‘jalik ishlarini rivojlantirishga bor e'tiborim qaratgan. U iqtisodiy jihatdan tog‘li hududlardan yangi yerlami o‘zlashtirib. qishloq aholisining bir qismini o‘sha yerga ko‘chirgan. Bu yangi shaharlar (masalan. Filipp shahri) strategik jihatdan qulay joyga qurilganligidan tashqari iqtisodiy-harbiy tomondan ham markaz bo‘lgan. Filtpp II bor e'tiborini konlami topisliga va u yerdan temir ishlab chiqargan.

Аннотация: Когда Филипп вернулся в Македонию в 367 году до н.э., страна находилась в хаосе. За последние семь лет страной правили три царя. Политическая нестабильность предоставила Филиппу неожиданную возможность, и он начал претендовать на трон после смерти Предики. Филипп II стал царем Македонии в 359 году до н.э. Когда Филипп II взошел на престол, Македония находилась в состоянии тяжелого экономического и политического кризиса со всех сторон. Филипп II отказался от политических действий своих предшественников. Он объединил Македонию и укрепил государство. Он логично положил конец единой системе укрепления центральной власти, существовавшей у его предшественников. Благодаря этому Филипп II превратил Македонию в одно из могущественных государств греческого мира, способное конкурировать с персами. Филипп II первым сосредоточился на экономическом развитии Македонии. Он экономически приобрел новые земли в горных районах, переселив туда часть сельского населения. Эти новые города (например, город Филиппы) были не только стратегически расположены, но и экономически и военно центральны.

Филипп II сосредоточился на поиске рудников и добыче железа.

Abstract: When Philip returned to Macedonia in 367 BC, the country was in chaos. Three kings had ruled the country for the past seven years. Political instability presented Philip with an unexpected opportunity, and he began to claim the throne after the death of Predicas. Philip II became king of Macedonia in 359 BC. When Philip II came to the throne, Macedonia was in a state of severe economic and political crisis on all sides. Philip II abandoned the political actions

of his predecessors. He united Macedonia and strengthened the state. He logically ended the single system of strengthening the central power of his predecessors. Thanks to this, Philip II turned Macedonia into one of the powerful states of the Greek world, capable of competing with the Persians. Philip II was the first to focus on the economic development of Macedonia. He economically acquired new lands from the mountainous regions, relocating part of the rural population there. These new cities (for example, the city of Philippi) were not only strategically located, but also economically and militarily central. Philip II focused on finding mines and extracting iron from them.

Kalit so‘zlar: Filip II , Makedoniyalik Aleksandr , Yunoniston, Temir , 359-yilda Makedoniya podshosi bo‘ldi.

Ключевые слова: Филипп II, Александр Великий, Греция, Железный век, стал царем Македонии в 359 году

Keywords: Philip II, Alexander of Macedon, Greece, Iron, became king of Macedon in 359.

Filipp II ning Yunonistonda mavqeyini ortib borishi, doimiy ichki ishlarga aralashuvi Afmani ehtiyot bo‘lishga undaydi. Makedoniya armiyasini o‘rta Yuuonistonga kirib borishini to‘xtatish uchun Fermopil yo‘lini egallab oladi va Fihppni Fessaliyaga kirib borishint to‘sib qo‘yadi. Makedoniyaliklami O‘rta Yunonistonga yurishi omadsiz tugagandan so‘ng ular yana janubiy Frakiya hududlarini bosib olishni boshlaydi. Kuchli tayyorgarlikdan keyin Xalkidika ittifoqi markazi boMgan Olimp shahriga hujum qiladi. Afinaliklar Olimpga yordam berish uchun unga 17 triera 300 otliq va 400 goplit jo ‘natadi. Lekin Filipp yordam kelgunga qadar shahar taqdirini halqiladt. Yunonlaming eng katta shaharlaridan biri bo‘lgan Oltmp vayron qilinadi va aholisi shaharai tark etadi (mil. aw . 348-y). Xalkidika ittifoqi tarqatib yuboriladi. Filipp II yana Vatan unishiga aralashishni boshlaydi. Afina esa Xalkidika va janubiy Frakiyadagi yo‘qotishlardan keyin bu tarafdagi o‘z hududlarini saqlab qolish maqsadida Filipp 11 bilan sulh tuzadi. (Bu sulh mil. aw . 346-yilda Filokrad sulhi nomi bilan tarixga kirgan) [1].

Filipp II Afina bilan urushni to‘xtatgandan keyin markaziy Yunoniston ishlariga aralasha boshladi. U Fivani taklifini qabul qilib o zming armiyasini Fakidiya hududlariga olib kiradi. Filipp II o‘zining bor e'tiborini Fakidiya va Fermopil yaqinidagi muhim strategik puiiktlarini nazorat qilishga qaratadi. Mil. aw . 346-yil qariyb o‘n yil davom etgan Vatan urashi nihoyasiga yetadi. Bu urush bir tarafdan ушюп polislarining kuchsizlanishiga olib kelgan bo‘lsa, Makedoniya davlatining siyosiy hokimiyatini yanada kuchaytirdi. Korinf KongressL Mil. avv. 337-yilda Filipp II tashabbusi bilan Korinfda umumyunon kongressi chaqirildi.

Bu yo‘I kongressda Yunomstondagi Makedoniya gegemonligini huquqiy jihatdan mustahkamlash va yunonlami Makedon podshosi qo‘li ostida birlashtirish edi. Kongressda yunon xalqlarining Ellin ittifoqi tuzildi, Filipp II imperiyani boshqara turib Makedoniyani Dunay daryosidan markaziy Yunonistongacha cho‘zilgan hududda yetakchi harbiv mamlakatga aylantirdi. IJning o‘limi Osiyoga rejalashtirilgan hujumlar va barcha yutuqlami xavf ostiga qo‘vdi. Aleksandr III mil. avv. 336-yilda otasi o‘lgan vaqtda 20 yoshda edi. Bashoratchilar keyinroq uning hukmronligi haqida avtgan edilar. Garchi Filippni bir nechta xotinlaridan merosxo‘rlari bo‘lsa ham, Aleksandrga Filippning butun hokimiyati merosxo‘ri sifatida qaraganlar va uning kelajagi uchun qattiq qayg‘urganlar.

Aristotel bilan birga bir nechta yunon ustozlari yunon adabiyoti va madaniyatidan ta'lim bergan. Aleksandr ulardan bir umrlik Gomerga muhabbatni va afsonaviy ajdodlari Axill va Geraklning qaliramonolikiariga (englashish yoki o‘tib ketish maqsadini oldi. Aleksandrda, shuningdek, Filipp yo‘q payiida davlatni boshqarish bo‘yicha amaliy tajriba bor edi va Frakiya qo‘zg‘olonini bostirgan edi. U hattoki mil. avv. 338-yildagi Xeroneya jangida otliq qo‘shinlariga qo‘mondonlik qilgan edi. Shunday bo‘lsa-da uning davomchiligini hem kim kafolatlamagan edi. Filippning eng keksa qo‘mondoni Antipeyter Aleksandmi xavf-xatarlardan qutqarib hukmronlik

ramzi bo‘lgan Egey dengizidagi makedon qo‘shinlarini irnga taqdim qildi Aleksandming shaxsiy mavqeyi imperiyaning dastlabki inqirozli vilida unchalik mustahkam emas edi[2].

Bunga Filippning ba'zi atnaldorlari Yunonistonni qo‘ldan berisli xavfi tufayli Makedoniyamng shimol o‘lkalarini mustaqil qilisltga bo‘lgan harakatlari sahab bo‘ldi.sabab boigan edi. Bularaing barchasi mil. avv. 359-yilda Makedoniyashohi bo‘lgan noyob harbiv va diplomatik mahcxatga ega Filipp II uchunimkoniyat yaratdi.Filipp II mil. avv. 382 -yilda tug‘ilgan, otasi Aminta III va uninglliriyalik xotini Evridikaning farzandi bo‘lgan. Plutarxning yozishicha, Evridika bolalarini tarbiyalash uchun o‘qishni o‘rgangan, lekin Filippni o‘qishi akasi Aleksandr II magiubiyati natijasida mil. avv. 369-367 Aleksandr Makcdonskiy Misrda. Aleksandr yurishni Finikiyadan janubga qarab davom cttiradi. mil. avv. 332-yilda Aleksandr Misrga yurish qildi. Misrliklar Makedon qo shinlaiini xursandchilik bilan kutib oldilar. Misrdagi Eron satrapi Aleksandrga qarsliilik ko‘rsatish o‘rniga unga xavrixohlik bildirdi va kohinlar bilan birga Aleksandmi kutib olgani chiqdi. Misrliklar Fron asoratidan qutulganlariga xursand edilar. Llaniing xursand bo‘lishiga yana bir sabab Aleksandrning Misr xudolariga qurbonlik qilish haqida buyruq berganligi va Misr kohinlaridan bu diniy msum qanday bajarilishi haqida so‘raganligi bo‘ldi.

Nafaqat oddiy Misr ahli. balki, zodagonlar va kohinlar ham yosh Aleksandrning Misr dini va urf-odatlanga muhabbatini ko‘rib xursand bolganlar. Kohinlar Aleksandrni fir'avn deb e'Ion qildilar va o‘z-o zidan Aleksandr quyosh xudosi Amon-Raning o‘g‘liga aylandi. Mil. aw 332-yilda Aleksandr Nil daryosi quyilish joyidagi deltada Aleksandriya shahrini qurdirdi.[3]. Bu shahar keyinchalik shakllangan ellinistik dunyoning eng ravnaq topgan shahriga aylandi. Aleksandriyadan Persepolisgacha: Osiyoning shohi (mil. avv. 331- 330 yy). Aleksandriyada qisqa vaqt to‘xtagan Aleksandr Mismi tark etdi va Doro III bilan qat'iy yuzlasliisliga yo‘l izladi. Doro III unga jang oldidan o‘zining to‘ng‘ich qiziga uylanishni va Frot daryosidan g‘atbdagi barcha yerlami olishi va oilasining barcha a'zolarini katta pul evaziga qutqarib qolishnt taklif qildi.

Parmenion Aleksandrga Doro III ning taklifini qabul qilish kerakligini aytdi. Biroq. Aleksandr unga rad javobini berdi va “Men Parmenion bo‘lganimda rozi bo‘lardim, lekin unday emas” deb javob bcrdi. Aleksandrdan rad javobini olgan Doro III shoshma-shosharlik bilan makedoniyaliklarga qarshi qo‘shin to‘pladi. lkki o‘rtadagi hal qiluvchi jang mil. avv. 331-yil 1-oktyabr kuni shimoli-sharqiy Irotjdagi Gavgamel qishlog‘ida bo‘ldi. Doro III boshliq forslaming mag‘lub bo‘lishi tufayli bu jang yunon tanxidagi eng yaxshi ta riflangan jang bo‘ldi.yillarda Fivaga garov sifatida asirlikka jo‘natish bahonasida to‘xtab qoladi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Marinovich L.P Geki Aleksandr Makedonskiy: k probleme polis krizisi -M.: 1993. 412-bet.
2. Shaxermayr F. Aleksandr Makedonskiy – M.: 1984. 422-bet.
3. I.M. Dyakonov tahriri ostida qadimgi dunyo tarix 3 ta kitob 1982-1988. 205-bet.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR – BOBURIYLAR SULOLASINING ASOSCHISI

Mamatsoliyeva Shaydo Xamza qizi
Urganch davlat pedagogika instituti Ijtimoiy
va amaliy fanlar fakulteti tarix ta’lim yo‘nalishi
+99895-659-08-72
shaydomamatsoliyeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning davlat arbobi, sarkarda, shuningdek, iste’dodli shoir, tarixchi va zakovatli olim sifatida faoliyati haqida bayon etilgan. Hindistondagi Boburiylar imperiyasi, uning avlodlari davrida imperiyaning yuksalishi va jahon olimlarining sulola vakillari haqidagi mulohazalari keltirilgan.

Abstract: This article describes the activities of Zahiriddin Muhammad Babur as a statesman, commander, as well as a talented poet, historian and intelligent scientist. The Babur Empire in India, the rise of the empire during the reign of his descendants, and the opinions of world scholars about the representatives of the dynasty are presented.

Аннотация: В данной статье описывается деятельность Захириддина Мухаммада Бабура как государственного деятеля, полководца, а также талантливого поэта, историка и выдающегося ученого. Представлены сведения об империи Бабура в Индии, о подъеме империи во время правления его потомков, а также мнения мировых ученых о представителях династии.

Kalit so‘zlar: “Boburnoma”, imperiya, Buyuk Mo‘g‘ullar, V.V. Bartold, “Humoyunnoma”, xutba, Hindiston, xattot.

Keywords: “Baburnama”, empire, Great Mongols, V.V. Bartold, “Humayunama”, sermon, India, calligrapher

Ключевые слова: «Бабурнама», империя, Великие монголы, В.В. Бартольд, «Хумаюнама», проповедь, Индия, каллиграф

Temuriylar sulolasining nomini jahonga tanitgan vakillardan biri, Boburiylar saltanatiga asos solgan davlat arbobi va taniqli shoir Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda Andijon shahrida tavallud topgan. Amir Temurning beshinchi avlodi hisoblanib, Farg‘ona hokimi - Umarshayx Mirzoning to‘ng‘ich farzandi hisoblanadi. Onasi – Qutlug‘ Nigorxonim Toshkent hokimi Yunusxonning qizi bo‘lib, Chingizxonning ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoyxonning naslidandir. Boburning yoshligi Andijon va Axsi shaharlarida o‘tgan. U o‘z davriga yarasha barcha bilimlarni egallaydi. Otasi Umarshayx Mirzo fojiali vafot etgandan so‘ng Bobur taxtga o‘tiradi. Unda 12 yosh edi. Bobur juda yosh bo‘lganligi uchun davlat ishlarini ishonchli beklardan Hojiqozi va o‘qimishli, oqila onasi Qutlug‘ Nigorxonim yordamida boshqaradi.

“Bobur - dilbar shaxs, Uyg‘onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo‘lgan. U san’atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko‘rardi”. [Neru J. 1989: 272-273] Zahiriddin Muhammad Boburga turkiy nasrda asar yaratishda zamondoshlaridan hech biri tenglasha olmagan. “Boburnoma” deb atalgan uning xotiralar to‘plami dunyoda yaratilgan avtobiografik asarlar ichida eng yaxshisi hisoblanadi. Uning musiqa sohasidagi qobiliyati ham yuqori bo‘lib, u ixtiro qilgan “G‘ijjagi Boburiy”, “Xatti Boburiy” kabilar misol bo‘la oladi. U “Devon” yaratgan bo‘lib, turkiy she’riyatda Alisher Navoiydan keyin ikkinchi o‘rinda turadi.

“Bobur Kobulga yangi kelgan kunlaridayoq uni Hindistonga taklif etishgan edi. Boburning Hindistonga yurishlari xronologiyasi unchalik oydin emas, lekin o‘zining aytishicha, Hindistonni bo‘ysundirishdan avval bu ishga u to‘rt marta urinib ko‘rgan ekan” [Erskin U. 1995: 71]. Movorounnahrda Shayboniylar hukmronligi o‘rnatilgandan so‘ng Bobur lashkar to‘plab 1504 -yil sentabrda Kobul shahrini egalladi. Afg‘onistondagi tarqoq qabilalarni birlashtirib o‘zini hukmdor deb e’lon qiladi. Bu davrda Hindistonda Dehli hukmdori Ibrohim Lo‘diy va Panjob viloyati hokimi Davlatxon o‘rtasida ziddiyatlar mavjud edi. Bunday vaziyatda Davlatxon shu viloyat taxtini taqdim etishi evaziga Boburdan yordam so‘raydi. Bobur bunga rozi bo‘ladi va natijada birlashgan kuchlar Ibrohim Lo‘diy qo‘shini ustidan g‘alaba qozonadi. 1526-yil 27-sentabrda Bobur nomiga shaharda xutba o‘qiladi va shu tariqa Boburiylarning hukmronligi o‘rnatiladi.

Boburiylar sulolasi Hindistonda 332 yil hukmronlik qilgan. Hindistonning hududi Bobur hukmronligi paytida hozirgi Afg‘onistonning sharqiy viloyatlari, Pokiston va shimoli-g‘arbiy Hindistondan iborat bo‘lgan. Vorislari davrida esa Hindiston yarim orolining to‘liq bo‘ysundirilishi evaziga Hind okeanigacha bo‘lgan yerlarni o‘z ichiga olgan. Buyuk imperiya shimolda Himolay tog‘lari bilan, g‘arbda Shayboniylar va Eron Safaviylar davlati bilan, janub va janubi-g‘arbda Arabiston dengizi bilan, janubi-sharqda esa Hind okeani bilan chegaradosh bo‘lgan. Poytaxti - Agra shahri edi.

Davlatni Boburiylar sulolasidan bo‘lgan 17 ta hukmdorlar ketma-ket boshqarganlar. Hind tarixchisi S.R. Sharma Z. M. Boburni (1526-1530) ajoyib chavandoz, mohir mergan, chaqqon qilichboz va tolmas ovchi deb ta’riflaydi.

Hukmdor Humoyun (1530-1556) bolaligidanoq turk, arab va fors tillarini yaxshi o‘rgangan va bu tillarda bemalol yoza olgan. Otasi sunniy, onasi shia mazhabidan uchunligidanmi, diniy mazhablarga befarq bo‘lgan. 1556-yil saroy kutubxonasida yiqilib fojeali vafot etadi.

Hukmdor Akbar (1556-1605) dilbarroq va xo‘p yaxshi fazilatlarga ega bo‘lgan. Mard, jasur, iste’dodli lashkarboshi, rahmdil, shafqatli, idealist va xayolparast, shu bilan birga harakatchan, o‘z ishini davom ettiruvchilarning sadoqatiga sazovor bo‘lish uchun intilgan odam bo‘lgan. Akbar saroyida bo‘lgan portugaliyalik iyezuitlarning aytishlaricha uning qarashlari jozibali bo‘lib, “ko‘zlari quyosh nuriga to‘la dengizday chaqnab turar edi”. [Neru J. 1989: 272-273].

Hukmdor Jahongirshoh asli ismi Salim (1605-1628) otasi ancha ulg‘ayganda o‘g‘illi bo‘lganligi uchun erkalatib “Shayx Bobo” deb ham atar edi. U insofli va xudojo‘y inson bo‘lgan.

Hukmdor Shoh Jahon (1628-1658) asli ismi Hurram bo‘lgan tarixchilar uni madaniyatli, bilimdon, qat’iy irodali inson va odil shoh, adabiyot san’atining zukko bilimdoni deb ta’riflashadi.

Hukmdor Avrangzeb (taxt bezagi) arab, fors, turkiy va hind tillarini juda yaxshi bilgan. Arab alifbosining “shikasta”, “nasta’liq” kabi usullarda yozishda mohir xattot bo‘lgan.

Bobur shunos ingliz olimi Valdemar Xansen Hindistondagi Boburiylar sulolasini chuqur o‘rganib kitob yozadi. U o‘z asarida: “Hindiston va uning sakkiz minglik tarixi bamisoli bir tovus bo‘lsa, o‘sha ko‘p ming yillik tarixdagi boburiylar sulolasining 332 yillik hukmronlik davri ana shu tovusning gultojisidir” [Shamsutdinov R., Abdullayev., Abdullayev M. 1995: 9] - deb ushbu sulolaga yuksak baho bergan.

Boburiylar imperiyasining tarixini o‘rganishda muhim manbalar bu - o‘sha davrda yozilgan Boburning “Boburnoma” , Gulbadanbegimning “Humoyunnoma”, Humoyunning buyrug‘i bilan Xondamir tomonida yozilgan “Qonuni Humoyun” kabi asarlardir. Bugungi kunda jahon yozuvchilari ham ushbu sulola vakillari haqida ko‘plab asarlar yaratishgan bo‘lib, ingliz tarixchisi U. Erkinsonning “Bobur Hindistonda”, amerikalik olim S.M. Berkning “Akbarshoh-boburiylarning eng buyugi” kabilar shular jumlasidandir.

Imperiyaning o‘ziga xos tomoni shundaki, XX asrning 90-yillarigacha “Buyuk Mo‘g‘ullar” deb atalgan. Bu nomlanishga akademik V.V. Bartold e’tiroz bildirib sulolaga xato atama berilganligini qisqacha shunday asoslagan: “Yevropaliklar Temur va uning o‘g‘illari ham nabiralarini mo‘g‘uldan tarqalgan deb hisoblab, Bobur saltanati uchun “Buyuk Mo‘g‘ullar” degan nom to‘qidilar”. [Nizomiddinov H. 2012: 6-7]

Xulosa qilib aytganda, Boburiylar imperiyasi Hindiston sivilizatsiyasi tarixida alohida ahamiyatga ega imperiya edi. Hindiston tarixidagi boshqa davlatlardan ko‘ra markazlashgan hamda yirik imperiyaga aylana oldi. O‘sha davrda Hindiston boshqa Sharq davlatlari bilan savdo-sotiq va madaniy aloqalarni yo‘lga qo‘ydi. Islom dini, yozuvi, an’analarini Hindistonning markaziy hududlariga ham keng tarqaldi. Bundan tashqari shaharsozlikka ham alohida ahamiyat berilgan. Humoyun va Tojmahal maqbaralari butun dunyoga mashhur. Ular fors-hind, shuningdek, Movorounnahr an’analarining uyg‘unligida qurilgan. Shu kabi me’morchilik namunalari bugungi kunda ham o‘z qiymatini va e’tiborga loyiqligi bilan butun dunyo sayyohlari va olimlari nazaridan tushmay kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Neru J. Hindistonning kashf etilishi. – Moskva, “Politizdat”, 1989.
2. Shamsutdinov R., Abdullayev F., Abdullayev M. Buyuk Boburiylar saltanati. – Andijon, “Meros”, 1995.
3. Nizomiddinov H. G‘. Buyuk boburiylar tarixi (XVI-XIX asr) . – Toshkent, “Fan va texnika” , 2012.

4. Erskin U. Bobur Hindistonda. – Toshkent , “Cho‘lpon”, 1995.

MAHMUD G‘AZNAVIY-ISLOM OLAMIDAGI BIRINCHI SULTON

Mamedova Sulgun Altiyevna
UrDPI 2-kurs tarix yo‘nalishi talabasi
+99850-588-05-21
sulgunmamedova2110@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sulton Mahmud G‘aznaviyning tug‘ilishi, hokimiyat tepasiga kelishi, tarixda birinchilardan bo‘lib “Sulton” unvoniga ega bo‘lishi hamda boshqa hududlarga qilgan harbiy yurishlari haqida ma’lumot beriladi.Sultonning qo‘shinga qay darajada e’tibor berganligi,qolaversa nafaqat Mahmud G‘aznaviy, balki butun G‘aznaviylar davlati tarixiga bag‘ishlangan asarlar haqida ma’lumotlarni bilishimiz mumkin.

Аннотация: В данной статье приводится информация о рождении Султана Махмуда Газневи, его приходе к власти, о том, что он одним из первых в истории получил титул «султан», а также о его военных походах в другие регионы. Также рассматривается, какое внимание султан уделял армии, и даются сведения о произведениях, посвящённых не только Махмуду Газневи, но и истории всего государства Газневидов.

Annotation: This article provides information about the birth of Sultan Mahmud of Ghazni, his rise to power, and the fact that he was one of the first in history to receive the title of “Sultan,” as well as his military campaigns in other regions. It also discusses the level of attention the Sultan paid to his army and includes information about works dedicated not only to Mahmud of Ghazni but also to the history of the entire Ghaznavid state.

Kalit so‘zlar: Sabuktegin,Mahmud G‘aznaviy, “Pandnoma”, “Sulton” unvoni, “Yaminud-davla va tojul-milla”-”Davlatning o‘ng qo‘li va millatning toji”, “talonchi”, “zo‘ravon hukmdor”,Abu Said Gardiziyning “Zayn ul-axbor”, Abulfazl Bayhaqiyning “Tarixi Ma’sudiy” asarlari .

Ключевье слова: Сабуқтегин, Махмуда Газневи, «Панднома», титул «Султан», «Ямин ад-даула ва тадж аль-милла» – «Правая рука государства и венец нации», «грабитель», «жестокий правитель», «Зайн аль-ахбар», «Тарих-и Мас‘уди».

Keywords: Sabuktigin, Mahmud of Ghazni, “Pandnoma,” the title “Sultan,” “Yamin al-Dawla wa Taj al-Milla” – “The Right Hand of the State and the Crown of the Nation,” “raider,” “tyrannical ruler,” Abu Said Gardizi – “Zayn al-Akhbar,” Abu'l-Fazl Bayhaqi – “Tarikh-i Mas'udi.”

Sabuktegin eng katta o‘g‘li bo‘lgan Mahmud 971-yil 2-noyabrda tavallud topdi.Mahmudning onasi Zabuliston mintaqasidagi bir aslzodaning qizi edi.Shu sababdan unga Mahmudi Zabuliy ham derdilar.Mahmudning yoshligi haqida ortiqcha ko‘p ma’lumot yo‘q.Shunga qaramasdan kichik yoshdan boshlab bir musulmon bolaning,shahzodaning o‘rganishi kerak bo‘lgan diniy tahsil olganligi ma’lumdir.U Qur’onni yoddan bilardi.Buning ustiga, islomiy odamlarga, an’analarga ham oshno edi. U dono podshohlarga oid bo‘lgan hikoyalarni tinglashni yaxshi ko‘rardi. Siyosiy jihatdan ham yetuk bo‘lib, davlat ishlarida faol qatnashgan.Sabukteginning “Pandnoma”si bilan tarbiyalangan edi. Mahmud hali yoshligidan davlat boshqaruvida xizmat vazifasini bajarishni boshlagan edi. Bir vaqt Sabuktegin Safforiylardan Xalaf ibn Ahmaddan yurtni olish uchun Bust shahriga yo‘l oldi va G‘aznaga yosh o‘g‘li Mahmudni vakil qilib qoldirdi. Mahmud G‘aznada xizmat vazifasini olib bordi.Shu nuqtai nazardan u bu viloyatni dono va yaxshi boshqardi. Mahmud kichik yoshidan jasoratli va tadbirkor ekanligini ko‘rsatdi. U jang maydonida ham katta layoqatini ko‘rsatgan. G‘urga qarshi qilingan janglarda qatnashgan. Mahmud keyinroq Hindistonga qilgan yurishlari bilan ham mashhur bo‘ldi.

Hijriy 376 (milodiy 987) yilda otasining Hindistonga qilgan safarlarida qatnashgan va Lahore atrofida janglarda g‘alaba qozongan. Bu paytda u 15 yoshda edi. Mahmud bilan otasining orasida ba’zi kelishmovchiliklar ham yuzaga kelgan.

Hijriy 380 (milodiy 990-991) yillarda bo‘lib o‘tgan janglarda Mahmud otasi bilan birga ishtirok etgan edi. Keyinchalik u o‘zining iste’dodi bilan ajralib turdi. Mahmud bir necha o‘n yil davomida yirik davlat arbobiga aylandi. Somoniylar amiri Nuh II uni e’tirof etgan [1].

Mahmud G‘aznaviy Mo‘ltondagi jang vaqtida G‘aznadan chopar keldi. U Sulton Mahmudning padaribuzrukvori Sabukteginninmg yorug‘ dunyodan ko‘z yumganligi haqidagi shum habar edi.Yana shu narsa ma’lum bo‘lib qoldiki, otasi Sabuktegin amir Mahmud katta o‘g‘li bo‘lsa ham, ne uchundir taxtga voris etib kichik o‘g‘li Ismoilni vasiyat qilgan.Mahmud bo‘lsa shu damda Hindistonda yuribdi.Amir Mahmudning ko‘ngli biroz ezildi, bezovta buyog‘i nima bo‘ladi deb. Chunki ukasi Ismoilning fe’li-atvori, nimalarga qodirligi unga ma’lum. U G‘azna saltanatidek buyuk davlatni idora etishga qodir emas. Amir Mahmud jangdan so‘ng Balxga yetib keldi. Hammalari oq kiyib, bola-chaqalari, yaqin qarindoshlari bilan uch kun motam tutdilar. Amir Mahmud otasining barcha tadbir yo‘qlov lariyu, marosimlarini a’lo darajada ado aylab, keyin o‘z qo‘shinlari bilan G‘aznaga yetib keldi. Bir necha kun davomida ukase bilan birga saltanatdagi kelishmovchiliklarga barham berdi. Otasi vafotidan so‘ng unga xiyonat qilgan, boshqa viloyat hokimlariga gap so‘z tashigan amaldorlarni qattiq jazoladi.Shundan so‘ng G‘azna saltanati o‘z-o‘zidan Amir Mahmud qo‘liga o‘tdi. Podsholik taxtini akasiga o‘tishiga ukasi Ismoilning o‘zi ham oqibat rozi bo‘ldi. Na chora, bundan boshqa iloji ham yo‘q edi.Shundan so‘ng G‘aznaga tobe hokimlar ham o‘z-o‘zidan tinchib qoldilar.

Buyoqdagi barcha ishlar, rejalar amalga oshgach, Amir Mahmud endi ilgaridan o‘ylab qo‘ygan o‘z maqsadlarini, rejalarini ro‘yobga chiqarishga kirishdi. Dastlab Balx, Termiz, Bo‘st shaharlarining noyibi bo‘lgach, Bag‘dod xalifasi Qodir bin Amirullohdan Xurosonni va shu bilan birga otasi Sabukteginga berilgan lashkarboshilik unvonini talab etdi. Shu fursat ichida dadillik bilan Xurosonga yurish qilib, Xuroson hokimini ham ag‘darib o‘zini birinchi bor “Sulton” deb e’lon qildi.Shundan so‘ng Bag‘dod xalifasi Mahmudning ana shu xizmatlari, unga ko‘rsatayotgan izzat-hurmatlarini yuksak baholab, Sulton Mahmudni “Yaminud-davla va tojul-milla”, ya’ni “Davlatning o‘ng qo‘li va millatning toji” degan oliy unvon bilan taqdirladi [2].

Mahmud G‘aznaviy o‘z hukmronligi davrida yashin tezligida harakat qiladigan o‘z davrining qudratli qo‘shiniga tayandi.Harbiy xizmatchilarning hammasi davlat hisobidan yetarli miqdorda maosh bilam ta’minlandi.Olim Homidjon Homidiyning yozishicha, “Sulton Mahmud davlat idora xay’atida ham, viloyat hokimlari devonidayu, qo‘shin sarkardalari orasida qattiq intizom orqasidan jiddiy nazorat o‘rnatgan bo‘lib, mahalliy hokimlarning ichki va tashqi ahvolidan ma’lumot yetkazib turuvchi maxsus mahkama tashkil etgandi.Uning qo‘shinida bir necha yuz jangovar fillar, daryolarni kechib o‘tish uchun suzuvchi so‘llar bo‘lgan ekan.Sulton lashkarining asosiy qismini harbiy hunarlar o‘rgatilgan qullar tashkil qilgani manbalarda qayd etilgan.Mahmud G‘aznaviy eng zamonaviy qurollar bilan ta’minlangan 32 harbiy hunar o‘rgatilgan yuksak jangovar ruhdagi minglab suvoriy va piyoda lashkarlarga ega edi”.

Metindek intizom, qattiqqo‘llik va talabchanlik siyosatiga asoslangan Mahmud G‘aznaviyning harbiy yurishlariga uncha hech bir kuch bas kela olmasdi. U Hindistonga 17 marta yurish qilib Panjob, Kashmir va boshqa viloyatlarni egallab behisob boyliklarni qo‘lga kiritdi. Mahmud G‘aznaviyning lashkarlari bosib olingan shaharlardagi oltin haykallarni, ibodatxonalardagi qimmatbaho buyumlarni, minglab erkak-ayol asirlarni olib ketar edilar. Mahmud G‘aznaviy 1019-yilda o‘z yurishlarining birida Kanauja shahridan 20 million dirham, 57 ming qul va 350 ta fil keltirgan.Asirlar sotilmagan ham, o‘ldirilmagan ham balki ularni islom diniga kiritib yangi qo‘shinlar tuzganlar [3].

Sobiq sovet davri tarixshunosligida G‘aznaviylar, xususan mazkur davlatning eng yorqin namoyandasi Mahmud G‘aznaviy shaxsi to‘g‘risida umumiy hamda biryoqlama salbiy qarash ustunlik qilgan. Darslik va adabiyotlarda Mahmud G‘aznaviyni asosan “talonchi”, “zo‘ravon

hukmdor” deb ko‘rsatish odat tusiga kirib qolgan edi.Mavzuning manbashunosligiga to‘xtalganda, bu sulola tarixi Abu Said Gardiziyning “Zayn ul-axbor”, Abulfazl Bayhaqiyning “Tarixi Ma’sudiy” asarlarida ko‘proq o‘z aksini topganligini ta’kidlash joiz. Shu bilan birgalikda, Nizomulmulkning “Siyosatnoma”, Nizomiy Aruziy Samarqandiyning “Chahor maqola”, Ibn al Asirning “Al-Komil fit-tarix” va boshqalarda ham G‘aznaviylar davlati xususida tegishli ma’lumotlar uchraydi [4].

Xulosa qilib aytganda, G‘aznaviylar davlatida islom ma’muriy amaliyotlari va mahalliy urf - odatlar va yangiliklarning o‘ziga xos aralashmasi edi.Mahalliy gubernatorlar va amaldorlarga sezilarli avtonomiyalar berilgan boshqaruvning markazlashtirilmaganligi imperiya ichida yuqori darajadagi madaniy va til xilma-xilligini ta’minladi.Shu bilan birga, fors tilini rasmiy til sifatida qo‘llash, markaziy boshqaruvga sodiq amaldorlar tarmog‘ini barpo etish kabi markazlashtiruvchi kuchlar imperiyaning birligini saqlashga yordam berdi.

G‘aznaviylar davlatida o‘ziga xos muammolar, jumladan, markaziy boshqaruv va viloyatlar o‘rtasidagi nizolar bo‘lsada, uning kuchli tomonlari ham ko‘p edi. Madaniyat va aqliy izlanishlarga homiylik qilish natijasida fors adabiyoti va madaniyatida sezilarli yutuqlarga erishildi va mahalliy hokimlar va amaldorlar tarmog‘i G‘aznaviylar hukmronligi ostidagi turli va uzoq hududlarni samarali boshqarishga yordam berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. N. Raxim (2016). Markaziy Osiyo ilk islomiy tarixdan lavhalar. – Toshkent: Navro‘z nashriyoti. 73-74-b.
2. M. Qoriyev (2019). G‘aznaviylar. – Toshkent: Yangi nashr nashriyoti.-35-36b.
3. Sh. Karimov, R. Shamsutdinov (2010). Vatan tarixi. – Toshkent: Sharq nashriyoti.-193b.
4. N. Gumilev (2007). Qadimgi turklar. – Toshkent: 64 b.

QO‘QON XONLIGINING MA’MURIY-HUDUDIY TUZILISHI

Ochilov Xusanbek Oybek o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti
242-guruh tarix ta’limi
yo‘nalisi talabasi
+998883161008
ochilovhusanbek@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qo‘qon xonligining ma’muriy tuzilishi, uning boshqaruv tizimi va hududiy bo‘linishlari ilmiy asosda tahlil etiladi. Xonlik davrida markaziy va mahalliy boshqaruv organlarining vazifalari, mansabdor shaxslarning faoliyati hamda davlatni idora etish mexanizmlari yoritib berilgan. Shuningdek, hokimiyatning ijtimoiy-siyosiy mohiyati, soliqqa tortish tizimi va harbiy-ma’muriy boshqaruv o‘rtasidagi bog‘liqlik ochib beriladi. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy qarashlarga tayanilib, Qo‘qon xonligining boshqaruv tizimi Markaziy Osiyo davlatchiligi taraqqiyotidagi muhim bosqich sifatida baholanadi.

Аннотация: В данной статье на научной основе анализируется административная структура Кокандского ханства, его система управления и территориальное деление. Освещаются функции центральных и местных органов власти, деятельность должностных лиц, а также механизмы государственного управления в период ханства. Кроме того, раскрывается социально-политическая сущность власти, система налогообложения и взаимосвязь между военным и административным управлением. В ходе исследования использованы исторические источники и современные научные подходы, что позволяет рассматривать систему управления Кокандского ханства как важный этап в развитии государственности Центральной Азии.

Abstract: This article provides a scholarly analysis of the administrative structure of the Kokand Khanate, including its system of governance and territorial organization. It examines the functions of central and local authorities, the roles of officials, and the mechanisms of state administration during the khanate period. In addition, the study explores the socio-political nature of power, the taxation system, and the interrelation between military and administrative governance. Based on historical sources and modern academic approaches, the administrative system of the Kokand Khanate is evaluated as an important stage in the development of statehood in Central Asia.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, ma’muriy tuzilish, davlat boshqaruvi, hududiy bo‘linish, markaziy hokimiyat, mahalliy boshqaruv, mansabdor shaxslar, soliqlar tizimi, harbiy-ma’muriy boshqaruv.

Ключевые слова: Кокандское ханство, административная структура, государственное управление, территориальное деление, центральная власть, местное управление, должностные лица, налоговая система, военно-административное управление.

Keywords: Kokand Khanate, administrative structure, public administration, territorial division, central authority, local governance, officials, taxation system, military-administrative governance.

Qo‘qon xonligi ma’muriy jihatdan viloyatlarga bo‘lib idora etilgan (ayrim tadqiqotlarda xonlik bekliklarga ajratilib boshqarilgani haqida ma’lumotlar ham uchraydi). Manbalarga ko‘ra, XIX asrning 40-yillariga qadar xonlik hududi viloyatlarga, viloyatlar esa sarkorlik, oqsoqollik va aminliklarga bo‘lingan. Bu davrda Qo‘qon xonligi tarkibiga Marg‘ilon, Andijon, Shahrixon, Namangan, Xo‘jand, Chust, Isfara, O‘ratepa, Qurama, Toshkent va Turkiston viloyatlari kirgan.

Qo‘qon xoni davlat boshqaruvida mutlaq hokimiyatga ega bo‘lib, taxt merosiy hisoblangan. Hukumat qarorgohi xon o‘rdasida joylashgan bo‘lib, davlat ahamiyatiga ega barcha masalalar aynan shu yerda hal etilgan. Markaziy boshqaruv tizimi ham o‘rdada mujassam bo‘lgan va unda faoliyat yuritgan barcha amaldorlar xon huzuridagi Oliy kengash tarkibiga kirgan. Boshqaruv tizimi oliy hukmdor, undan keyin maslahat organi bo‘lgan kengash va so‘ng ijroiya vazifalarni bajaruvchi amaldorlardan iborat bo‘lgan.Davlat boshqaruvida mansab va lavozimlar muhim o‘rin tutgan. Xondan keyingi eng yuqori lavozim mingboshi (bosh vazir) bo‘lgan. Mingboshi viloyat hokimlari va boshqa mansabdorlarni tayinlashda xonga taklif kiritgan, harbiy yurishlar vaqtida esa amirul lashkar sifatida qo‘shin boshqaruvini amalga oshirgan. Bu esa uning davlat ishlaridagi katta vakolatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.Saroy mansablari oliy, o‘rta va quyi darajalarga bo‘lingan. Oliy darajali mansablarga mingboshi, biy, devonbegi, xazinachi, inoq, eshikog‘asi, parvonachi, beklarbegi, dodxoh, dasturxonchi, sarkor, otaliq, qo‘shbegi, tunqator, hidoyatchi, sharbatdor, oftobachi va qorovulbegi kirgan. O‘rta darajali mansablarga kitobdor, risolachi, bakovul, mirzaboshi, sarmunshi, mehtar, shig‘ovul, mirob, dorug‘aboshi va miroxur kiradi. Quyi darajali mansablar esa salomog‘asi, mirzo, munshi, jilovdor va boshqalardan iborat bo‘lgan [Kuzikulov, I.,2014:23-24].

Shohruhbiyning hukmronlik davri Qo‘qon xonligining shakllanish jarayoni hamda mamlakatda nisbatan barqarorlik hukm surgan bosqichga to‘g‘ri keladi. Uning davrida shakllana boshlagan davlat hududi dastlab uncha katta bo‘lmagan. Shohruhbiyning siyosati minglar sulolasining siyosiy hokimiyatini mustahkamlash va kuchaytirish bilan tavsiflanadi. Uning hududni kengaytirish yo‘lidagi harakatlari keyinchalik ayrim mualliflar tomonidan turli afsonaviy rivoyatlar bilan boyitib yuborilgan.Shohruhbiyning Chodak xo‘jalari tasarrufidagi yerlarni birlashtirishi natijasida davlat hududi Chodak, Chust va Namangangacha kengaydi. Aniqroq aytganda, Qo‘qon davlatining shimoliy chegarasi Namanganning Shohidongacha yetib borgan. Biroq Shohruhbiyning hukmronligi davrida Farg‘ona vodiysini to‘liq birlashtirish amalga oshmagan. Jumladan, O‘sh, O‘zgand va Xo‘jand hududlari mustaqil holda qolgan. U asosan vodiyning markaziy qismlarini o‘z tarkibiga kiritgan bo‘lib, aynan shu hudud keyinchalik Qo‘qon xonligining asosiga aylangan.Shu bilan birga, mustaqil Farg‘ona vodiysi bu davrda ma’lum

darajada rivojlanish va ravnaq topish jarayonini boshdan kechirdi. Bo‘ysundirilgan hududlarga hokimlar tayinlanib, ma’muriy islohotlar amalga oshirildi. Shuningdek, harbiy sohada boshqaruv tizimi yo‘lga qo‘yilib, qo‘shin zarur qurol-aslaha bilan ta’minlanishi tashkil etildi.Abdurahimbiy hokimiyatga kelgach, mamlakat hududini kengaytirishga alohida e’tibor qaratdi. Uning tashqi siyosatidagi asosiy yo‘nalish g‘arbiy hududlarga qaratilgan edi. Bu davrda Buxoroda ichki nizolar kuchayib, davlat parokandalikka uchragan edi.Abdurahimbiy ushbu vaziyatdan foydalangan holda 1725-yilda 20 ming kishilik qo‘shin bilan Xo‘jandni egallaydi. Xo‘jandda u Muhammad Rahim otaliqning o‘g‘li Oqbo‘tobiy va uning ikki yosh o‘g‘lini qatl ettiradi. Xo‘jand bosib olingach, u yerga hokim sifatida ukasi Abdulkariybiy, kichik ukasi Shodibiyni esa Marg‘ilon hokimi etib tayinlaydi.Xo‘jand egallanganidan bir yil o‘tib, u O‘ratepaga yurish qiladi va bu hududni ham qo‘lga kiritadi. O‘sha davrda O‘ratepada Yuz urug‘i hukmronlik qilardi, bu urug‘ga Qalika biy asos solgan edi. Ba’zi manbalarda Qalika biy (yoki Qulika biy) deb ham qayd etiladi.Muhammad Yahyoxon O‘ratepaning bosib olinishi sanasini 1726-yil deb ko‘rsatadi [Akbarov, R.,2015:11-12].

Olimxon Qo‘qon xonligining kuchayib borishida o‘zini ko‘rsatganlardan biridir. 1805 yili u Xo‘jandni egallab, yuqorida aytilganidek, Farg‘ona vodiysi uchun strategik ahamiyat kasb etgan mazkur chegarani uzul-kesil xonlik tarkibiga kiritadi. 1809-yili esa XVIII asr oxirlaridan boshlab mustaqil bo‘lib olgan va shayx Xovand Tohur (hozirda Shayxontohur nomida mashhur, XIV asrning ko‘zga ko‘ringan din peshvolaridan) avlodlaridan bo‘limish Yunusxo‘ja (1784–1801) yetakchilik qilayotgan Toshkent viloyati ham Qo‘qonga bo‘ysundirishga erishadi. Natijada Sayram va Chimkent tomonlarga qarab siljish imkonini tug‘iladi. Shu tariqa u Turkiston (Yassi) va Amudaryogacha bo‘lgan yerlarda harbiy yurishlar yuritadi.Mazkur yo‘nalishda yanada ilgarilab borgan Umarxon (1810–1822). Chunonchi, u Sirdaryoning undan irmoq olgan Yangidaryoga kirib borib, 1813–1815 yillarda Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida Oqmasjid qal’asini (hozirgi Qizil Urda) asos soladi. Shuningdek Umarxon tomonidan Chimkentdan Ila daryosigacha (ya’ni sharqiy yo‘nalishda) bir qator qal’alar silsilasi bunyod etilgani ma’lum. Masalan, 1814-yili Qoratovning shimoliy tomonida Cho‘lkurg‘on, Oloqda Qizilqo‘rg‘on, 1821-yili Talas daryosi bo‘yida yuqorida tilga olingan Avliyoota (hozir Jambul) hamda Ulug‘qo‘rg‘on, Darovutqo‘rg‘on shular jumlasidandir. Umuman olganda, XIX asrning 20-yillarida Qo‘qon xonligining sharqqa qarab harakati nihoyatda sezilarli bo‘lgan. Fikrimiz dalili sifatida shu asr 20-yillari o‘rtalarida Qo‘qon xonligi chegaralari bo‘ylab Merka, Pishpek (hozirgi Bishkek), To‘qmoq va Oqbula kabi qal’alarning bunyod etilgani, ulardan harbiy-mudofaa chizig‘i o‘rnida hamda iqtisodiy-savdo munosabatlarida foydalanilganini keltirish mumkin. Kezi kelganda aytish lozimki, Qo‘qon xonlari harakati bilan bunyod bo‘lgan ushbu istehkomlar borib -borib shahar-u qishloqlarga asos solganlar (keyingi yillarda qurilganlari bilan hisoblaganda 30 dan ortiq qal’a – Sufiqo‘rg‘on, Jumagul, To‘qqiztepa, Kurtka, Toshqo‘rg‘on, Chordovon, Cheldevor, Shettepa, Ikkituv, Oqsuv, Kastaq, Qoraqo‘l, Barskon, Ko‘nurloq, Qizilangur, Ko‘chqor, To‘raqo‘rg‘on, Ko‘chandi, Bo‘g‘unchi, Bo‘stonterak, Isfana, Kan, Yangiqo‘rg‘on, Chortoq, Uzun Ahmad (Ulug‘qo‘rg‘on), Beshkampir va boshqalar).Shu bilan birga Umarxon Buxoro amirligiga nisbatan ham faol siyosat yuritishga harakat qilgan. Chunonchi, u 1821-yili Miyonkoldagi ixtiyoriy-… isyonlardan foydalangan holda Samarqandga yurish qilib, yetti kun davomida uni qamalda tutgan [Азамат, 3.,2001:291-292].

XIX asr manbalarida Qo‘qon xonligi beklik, ba’zan viloyat va sarkorlik sifatida tilga olingan ma’muriy – hududiy qismlarga bo‘lingan hamda ularni xon tomonidan tayinlanadigan beklar, hokimlar va sarkorlar boshqargan. Ayrim manbalar (A. Kun) Qo‘qon xonligidagi 15 ta beklikning nomini keltiradi. Bular: Qo‘qon va uning atrofi, Marg‘ilon, Shahrixon, Andijon, Namangan, So‘x, Mahram, Buloqboshi, Aravon, Baliqchi, Chortoq, Navkat, Koson, Chust va Bobo darhon. “Туркестанские ведомости” (1876, №13) to‘plamida esa Asaka, Marg‘ilon, Baliqchi O‘sh, So‘x, Koson va O‘zgan sarkorlik sifatida ham tilga olinadi.Hokimlar va hududiy bo‘linma boshliqlari xon oilasi a’zolari, unga yaqin guruhlar, yuqori tabaqa vakillari hamda

yetakchi qabilalar sardorlari orasidan tayinlangan. Misol uchun, Xudoyorxon davrida yettita beklik xonning o‘g‘illari va yaqin qarindoshlari tomonidan boshqarilgan. O‘z navbatida hokimlar viloyat hududlarini o‘zlarining farzandlari va qarindoshlariga bo‘lib berganlar. Qo‘qon xonligining ma’muriy-hududiy boshqaruv tizimida bek (hokim, voliy) va uning o‘rdasi alohida o‘rin egallagan. Xon tomonidan tayinlangan hokim va qozi ko‘plab vakolatlarga ega bo‘lgan.Bek o‘rdasida ham xon saroyidagidek yuzlab amal va unvonlar joriy etilgan bo‘lib, ular mahalliy aholidan yig‘iladigan soliq hamda to‘lovlar hisobidan kun kechirishgan. Beklar xonning itoatkor vassallari bo‘lib, mamlakatni idora etishida uni qo‘llab-quvvatlashlari, zarur bo‘lganda unga yordam berishlari, uning hurmat-izzatini joyiga qo‘yishlari, kerakli vaqtda o‘z qo‘shinlari bilan harbiy yurishlarda ishtirok etishlari va sovg‘a-salomlar yuborib turishlari lozim bo‘lgan.Qo‘qon xonligida Qo‘qon, Toshkent, Andijon, Namangan, Marg‘ilon, Chimkent, Jizzax, O‘sh, Xo‘jand, O‘ratepa kabi aholisining soni jihatidan katta, hunarmandchilik va savdo rivojlangan, mamlakat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan o‘nlab shaharlar mavjud bo‘lgan. Xonlikning poytaxti Qo‘qon shahri bo‘lib, u mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazi edi.Xonlikdagi aholi soni haqida manbalar turli ma’lumotlar beradilar. Bu ma’lumotlarga ko‘ra, XIX asrning boshlarida xonlikda (Toshkent va Turkistonni ham qo‘shib hisoblaganda) aholi soni 1 million, XIX asrning o‘rtalarida 1,5–2 million, XIX asrning ikkinchi yarmida 3 million kishi bo‘lgan bo‘lsa, Rossiya imperiyasi tomonidan ko‘plab hududlarning bosib olinishi hamda ularning bosqinchilar ma’muriyati tarkibiga kirishi natijasida xonlik tasarrufidagi Farg‘ona vodiysida 2 millionga yaqin aholi qolgani taxmin qilinadi [ЭШОВ, Б.,2012:313-314-315].

Xonning kuchi va qudrati ma’lum iqtisodiy asoslarga va ijtimoiy guruhlarga tayangan bo‘lib, xon eng katta mulkdor sifatida xonlikdagi hamma yer, suv, yaylovlar, ko‘l-u anhorlarga egalik qilib, ulardan zakot va xiroj shaklida daromad olib, xazinasini to‘ldirish hisobidan o‘zining saroyi, qo‘shini va ma’muriyat amaldorlarini tutardi.Ahmadxo‘janing 1871-yildagi ma’lumotiga ko‘ra, xonlikdagi shahar va ko‘chmanchilar yashaydigan joylar xon tayinlagan beklar tomonidan boshqarilardi.Qo‘qon xonligida markaziy boshqaruv tizimi oliy hukmdor, keyin maslahat organi bo‘lgan Oliy kengash, undan so‘ng ijroiya vazifalaridagi mas’ul amaldorlardan iborat bo‘lgan.Davlat boshqaruvini amalga oshirishda xon huzuridagi “Kengash” muhim ahamiyatga ega bo‘lib, davlat boshliqlarining boshqa davlatlarga yurishlari ham maslahat asosida olib borilganligini tasdiqlovchi ma’lumotlar bor. Jumladan, manbada qayd qilinishicha, “Amir Olimxon arkoni davlat va ayoni viloyatlarni jam aylab, xos majlis qilib, Qurama ustiga qo‘shin qo‘yub, ul viloyatlarni musaxxar qilmoq maslahatini o‘rtaga tashlabdur”. Ushbu “kengash”larda ko‘rib chiqilgan masalalar yuzasidan Oliy hukmdor nomidan farmon va yorliqlar chiqarilgan. Xon mutlaq hokim sifatida o‘zining saroyi – o‘rdasiga ega bo‘lib, markaziy boshqaruvda joriy etilgan, katta ahamiyatga bo‘lgan yuqori turuvchi ma’muriy mansablarni quyidagi to‘rt guruhga bo‘lish mumkin:

- Harbiy va harbiy-ma’muriy unvon va mansablar.
- Saroy unvon va mansablari.
- Diniy mansab va unvonlar.
- Qozixona va mahkamalardagi unvon va amallar;

Albatta, ma’muriy mansablarni bunday ajratish nisbiy bo‘lib, bu borada muqobil qarashlar ham yo‘q emas. Xususan, Sh. Y. Maxmudov o‘z tadqiqotida mavjud manbalarga asoslanib, xonlikning markaziy boshqaruv tizimidagi mansablarni ikki guruhga – diniy va dunyoviy mansablarga ajratishni ma’qul topgan va buni o‘z ishida ilova tarzida keltirib o‘tgan. Mazkur yondashuv ham shartli ekanligini ta’kidlab, uni to‘la inkor etmagan holda aytish mumkinki, diniy asosga qurilgan davlatda mutlaq dunyoviy mansab va lavozimlarning bo‘lishi qiyin edi, albatta. Shu boisdan biz o‘zimiz taklif qilgan taqsimotni qo‘llab-quvvatlaymiz va haqiqatga yaqin deb hisoblaymiz.

Xonlikning markaziy boshqaruv tizimi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, mamlakatning bosh vaziri hisoblangan mingboshi hamda oliy diniy mansabdor – Shayx ul-islom Oliy kengashning doimiy a’zolari bo‘lishgan. Shuningdek, xonlikning bosh qozisi, ya’ni Qozi kalon va harbiy ishlar bo‘yicha qozi askar ham Kengashda ishtirok etishgan. XIX asrning 30-yillariga kelib, markaziy davlat boshqaruvida muhim vazifalar qatoriga dasturxonchi va risolachilar ham kiritilgan. Shuningdek, hukmdorning doimiy xos suhbatdoshlari va norasmiy maslahatchilari ham bo‘lgan. “Tarixi Farg‘ona” asarida ta’kidlanishicha, “Umarxoni jannatmakon asrida ul zotga hamsuhbat musohib ulamolardan quyidagi ulamoi kirom va mashoyixi izomlardirlar: Zokirxo‘ja eshon, Shayx ul-islomi Namangoniy, Mavlaviy Namangoniy, domla Mirzoiyi Qozikalon, hazrati domla Mo‘minjon, hazrati domla Abdurrahim, hazrati domla Maxdumzard, hazrati Mavlaviy Kobuliy, domla Piskatiy va umarolardan hamjuluslari: Amir Shohmurodxon marhumning o‘g‘li, amir Haydar podshohi Buxoroning birodari Isxoqbek to‘ra, Sultonxon to‘ra, Maxmudxon to‘ra, To‘raxon to‘ra, Jahongirxon to‘ra va Sayyid Ofoqiylar jam bo‘lishar edi”. V. Grigoryev ma’lumotiga ko‘ra, Xudoyorxonning birinchi hukmronligi davrida Oliy kengashda to‘rt nafar qipchoq faoliyat yuritgan. Bu esa o‘sha davrda qipchoqlarning oliy hokimiyatda mavqei baland bo‘lganligiga yana bir dalildir.Umarxon davriga qadar bosh vazir vazifasini qo‘shbegi bajargan. Keyin esa mingboshi lavozimi joriy etilgan bo‘lib, Buxoro amirligida mingboshi mansabi bu vaqtlarda harbiy mansab sifatida mashhur edi. Xiva xonligida esa mingdan o‘rin olgan edi. Qo‘qon xonligida qo‘shbegi mingboshidan keyingi o‘rinda turgan [Бобоев, Х.,Хидиров, З., Шодиев, Ж., Ахмедова, М.,2009:350-351-352].

Qo‘qon xonligining ma’muriy-hududiy tuzilishi o‘z davri uchun nisbatan mukammal va tartibli boshqaruv tizimlaridan biri hisoblangan. Xonlik hududi viloyatlar, bekliklar va kichik ma’muriy birliklarga bo‘linib, ular orqali markaziy hokimiyatning joylardagi ta’siri ta’minlangan. Har bir hududga tayinlangan amaldorlar – hokimlar va beklar davlat siyosatini amalga oshirishda muhim rol o‘ynagan.Shu bilan birga, ushbu tizim markazlashgan boshqaruvni mustahkamlash bilan bir qatorda, ayrim hollarda mahalliy hokimlarning mustaqillikka intilishi tufayli ichki siyosiy beqarorliklarga ham sabab bo‘lgan. Biroq, umumiy jihatdan olganda, Qo‘qon xonligining ma’muriy-hududiy tuzilishi davlatni boshqarish, soliq yig‘ish va harbiy nazoratni yo‘lga qo‘yishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kuzikulov I (2014). Qo‘qon xonligi tarixi. – “Namangan”. 23-24-b.
2. Akbarov R (2015). Qo‘qon xonligi tarixi. – Farg‘ona:11-12-b.
3. Азамат З (2001). Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: “Шарк”. 291-292 б.
4. Эшов Б (2012). Ўзбекистон давлатчилиги ва бошкаруви Тарихи. –Тошкент: 313-314-315 б.
5. Бобоев Х, Хидиров, Ахмедова М (2009). Ўзбек давлатчилиги тарихи.- Тошкент: 350-351-352 б.

QO‘NG‘IROTLAR SULOLASINING XIVA XONLIGIDA TUTGAN O‘RNI

Qo‘ziboyev Maqsad Doniyor o‘g‘li
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998940724749
maqsadqoziboyev93@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qo‘ng‘irotlar sulolasining Xiva xonligidagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotdagi o‘rni tahlil qilinadi. Sulolaning hokimiyat tepasiga kelishi, davlat boshqaruvidagi islohotlari, ichki va tashqi siyosati hamda xonlik taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, Qo‘ng‘irotlar davrida Xiva xonligining mustahkamlanishi va uning tarixiy ahamiyati ochib beriladi.

Аннотация: В данной статье анализируется роль династии кунгратов в политической, социальной и культурной жизни Хивинского ханства. Рассматриваются вопросы прихода династии к власти, реформы в системе управления государством, внутренняя и внешняя политика, а также вклад в развитие ханства. Особое внимание уделяется укреплению Хивинского ханства в период правления кунгратов и его историческому значению.

Annotation: This article analyzes the role of the Kungrat dynasty in the political, social, and cultural life of the Khiva Khanate. It examines the rise of the dynasty to power, reforms in governance, domestic and foreign policies, and its contribution to the development of the khanate. Special attention is given to the strengthening of the Khiva Khanate during the Kungrat rule and its historical significance.

Kalit so‘zlar: Qo‘ng‘irotlar sulolasi, Xiva xonligi, davlat boshqaruvi, siyosiy hayot, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, ichki siyosat, tashqi siyosat, tarixiy taraqqiyot, Markaziy Osiyo, sulolaviy hukmronlik.

Ключевые слова: Династия кунгратов, Хивинское ханство, государственное управление, политическая жизнь, социально-экономическое развитие, внутренняя политика, внешняя политика, историческое развитие, Центральная Азия, династическое правление.

Keywords: Kungrat dynasty, Khiva Khanate, state governance, political life, socio-economic development, domestic policy, foreign policy, historical development, Central Asia, dynastic rule.

Qo‘ng‘irotlar sulolasi Xiva xonligi tarixida muhim siyosiy kuch sifatida XVIII asr oxirida maydonga chiqdi. Ushbu sulola vakillari dastlab xonlikda “inoq” (ya’ni amalda davlat boshqaruvini olib boruvchi oliy amaldor) lavozimini egallab, real hokimiyatni qo‘lga kiritgan edilar. Xususan, Muhammad Amin inoq davrida Qo‘ng‘irotlar sulolasi siyosiy jihatdan mustahkamlanib bordi va markaziy hokimiyat ustidan nazoratni kuchaytirdi.

Qo‘ng‘irotlar turk – o‘zbek qabilasi bo‘lib, 14-asrdan o‘zbeklar nomi bilan tilga olinadi. 1763-1920-yillarda Xorazmda o‘zbek qo‘ng‘irotlari sulolasi hukmronlik qilgan. G. E. Grumm-Grjimayloning so‘zlariga ko‘ra, qo‘ng‘irotlar o‘zbek millatiga mansub[1]. Biroq qo‘ng‘irot-o‘zbeklarni chuqur o‘rganib chiqqan sovet tadqiqotchilari 16-asr boshlarida qoraqalpoqlar qadimdan tili, madaniyati va etnik kelib chiqishiga ko‘ra turklashganshunday xulosaga kelishgan[2].

Manbalarga ko‘ra, qo‘ng‘irotlarning dastlabki guruhlari Xorazm hududida, qo‘ng‘irotlarning bir qismi 15-asrga qadar Movarounnahr hududida yashagan. Qo‘ng‘irotlarning Dashti Qipchoqda qolgan qismi XV asrning 30-60-yillarida “O‘zbek ulusi” tarkibiga kirgan. 16-asr boshlarida qo‘ng‘irotlarning yangi guruhi O‘rta Osiyo hududlariga ko‘chib o‘tdi, ular deyarli butun Movarounnahr hududida, shuningdek, Afg‘onistonning shimolida joylashdilar.

1804-yilda Eltuzarxonning taxtga chiqishi bilan Qo‘ng‘irotlar sulolasi rasmiy ravishda hukmron sulolaga aylandi. Shu davrdan boshlab Xiva xonligi siyosiy hayotida yangi bosqich boshlandi. Sulola vakillari davlat boshqaruvini markazlashtirishga, ichki nizolarni bartaraf etishga va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga harakat qildilar. Muhammad Rahimxon I davrida (1806–1825) davlat boshqaruvi tizimi ancha tartibga solindi. U soliq tizimini isloh qildi, markaziy hokimiyatni mustahkamladi va mahalliy beklar ustidan nazoratni kuchaytirdi. Shu bilan birga, Xiva xonligining hududiy yaxlitligini saqlab qolish uchun qo‘shni davlatlar bilan diplomatik va harbiy aloqalar olib bordi.

I. P. Magidovichning yozishicha, xorazmlik o‘zbeklarning ko‘pchiligining ajdodlari qo‘ng‘irotlar bo‘lib, ular Xorazmda Dasht-i Qipchoq o‘zbeklarining asosiy qismi o‘rnashib ketgunga qadar yashagan. Qozoq qo‘ng‘irotlari ittifoqi 15-asrdan oldin tuzilgan. Shayboniylarning Movarounnahrga bosqinida qozoq qo‘ng‘irotlari emas, balki Xorazm qo‘ng‘irotlari ittifoqi qatnashgan[3].

Qo‘ng‘irot o‘zbeklari haqida bir qancha muhim ma’lumotlar ko‘plab tadqiqot ishlarida o‘rin olgan[6]. Qo‘ng‘irotlarning afsonalariga ko‘ra, qabila oqsoqollari Qo‘ng‘irot -ota yoki Qo‘ng‘ir-biy bo‘lib, uning birinchi xotinidan to‘rtta o‘g‘li bor edi: Vaktamgali, Qo‘shtamg‘ali, Qo‘njag‘ali va Ayni (Ainli). O‘g‘illari qo‘ng‘irot urug‘larining asoschilari hisoblanadi. Qo‘ng‘irot otaning to‘rtuvli ismli beshinchi o‘g‘li ham bor. Shunday qilib, qo‘ng‘irotlar besh avlodga bo‘lingan bo‘lib, ularning har biri bir necha kichik avlodlarga bo‘linadi: 18 tasi voktamgalilar, 16 tasi qo‘shtamg‘alilar, 14 tasi qo‘njig‘alilar, 12 tasi aynniylar va 6 tasi to‘rtuvlilar orasida. Jami 66 avlod, ular ham kichikroq oilaviy guruhlarga bo‘lingan[3].

Muhammad Rahimxon I davrida (1806–1825) davlat boshqaruvi tizimi ancha tartibga solindi. U soliq tizimini isloh qildi, markaziy hokimiyatni mustahkamladi va mahalliy beklar ustidan nazoratni kuchaytirdi. Shu bilan birga, Xiva xonligining hududiy yaxlitligini saqlab qolish uchun qo‘shni davlatlar bilan diplomatik va harbiy aloqalar olib bordi. Olloqulikxon (1825–1842) davrida esa Xiva xonligi iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlandi. Uning davrida ko‘plab me’moriy obidalar, madrasa va masjidlar qurildi, savdo yo‘llari tiklandi va ichki tartib mustahkamlandi. Xiva shahri Markaziy Osiyodagi muhim savdo va madaniyat markazlaridan biriga aylandi. Muhammad Aminxon II (1846–1855) davrida ham davlatning harbiy va iqtisodiy qudratini oshirishga harakat qilindi. Biroq, bu davrda tashqi siyosiy vaziyat murakkablashib, ayniqsa Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga kirib kelishi xavfi kuchaydi. XIX asrning ikkinchi yarmida Qo‘ng‘irotlar sulolasi hukmronligi zaiflashib bordi. 1873-yilda Rossiya imperiyasining harbiy yurishi natijasida Xiva xonligi mag‘lubiyatga uchradi va protektoratga aylantirildi. Shundan keyin xonlik nominal mustaqilligini saqlab qolgan bo‘lsa-da, amalda Rossiya siyosiy ta’siri ostida qoldi.

Qo‘ng‘irotlar sulolasi Xiva xonligining siyosiy barqarorligi va rivojlanishida muhim rol o‘ynadi. Ular davlat boshqaruvini mustahkamlab, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotga hissa qo‘shdilar. Garchi XIX asr oxirida tashqi bosimlar natijasida xonlik mustaqilligi cheklangan bo‘lsa-da, Qo‘ng‘irotlar sulolasi Xiva tarixida muhim iz qoldirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Грум-Гржимайло Г. Е.. Западная Монголия и Урянхайский край. Directmedia, 2013-03-13 – 531–533-bet. ISBN 9785446048205.

2. Karmisheva B. X. Ocherki etnicheskoy istorii yujnix rayonov Tadjikistana i Uzbekistana. M., 1976, s.211

3. Aristov N. A. Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskix plemen i narodnostey i svedeniya ob ix chislennosti // Jivaya starina. Vip. 3 i 4. 1896. S. 370

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING TURKISTON IJTIMOIY-MA’NAVIY HAYOTIDAGI O‘RNI

Babajanova Nafisa Shamuratovna
UrDPI tarix kafedrasi o‘qituvchisi
+99897-657-25-04
nafisa0700@mail.ru
Artikova Onaxon Hasanboy qizi
UrDPI 2-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998 93 377 05 67
Anaxonartiqova450@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida musulmon jamiyatida yuzaga kelgan jadidchilik harakatining mazmun-mohiyati, vujudga kelish shart-sharoitlari hamda uning Turkiston hududida tarqalishi tahlil qilinadi. Shuningdek, jadidchilikning ta’lim tizimini isloh qilish, jamiyatni modernizatsiya qilish va milliy uyg‘onish jarayonidagi o‘rni yoritilgan.

Ismoil Gaspirali faoliyati va uning jadidchilik harakatini rivojlantirishdagi hissasi alohida e’tiborga olinadi.

Аннотация:В данной статье рассматриваются сущность и содержание джадидского движения, возникшего в конце XIX – начале XX века в мусульманском обществе, а также условия его формирования и распространения на территории Туркестана. Освещается роль джадидизма в реформировании системы образования, модернизации общества и процессе национального возрождения. Особое внимание уделяется деятельности Исмаила Гаспринского и его вкладу в развитие джадидского движения.

Annotation: This article analyzes the essence of the Jadid movement that emerged in the late 19th and early 20th centuries within Muslim society, as well as the conditions of its formation and spread in Turkestan. It highlights the role of Jadidism in reforming the education system, modernizing society, and fostering national awakening. Special is given to the activities of Ismail Gasprinskiy and his contribution to the development of the Jadid movement.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, milliy uyg‘onish, Ismoil Gaspirali, usuli jadid, ta’lim islohoti, Turkiston, ma’rifatparvarlik, matbuot, taraqqiyot.

Ключевые слова: Джадидизм, национальное возрождение, Исмаил Гаспринский, новый метод обучения, образовательные реформы, Туркестан, просветительство, пресса, развитие.

Keywords: Jadidism, national awakening, Ismail Gasprinskiy, new method education, educational reforms, Turkestan, enlightenment, press, development.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida musulmon jamiyatida yuzaga kelgan jadidchilik harakati milliy uyg‘onishning muhim bosqichi bo‘ldi. Bu harakat nafaqat ta’lim tizimini yangilash, balki jamiyatni isloh qilish, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga xizmat qildi. Jadidlar o‘z faoliyati orqali xalqni jaholatdan chiqarish, zamonaviy bilimlarga yo‘l ochish va taraqqiyot sari yetaklashni maqsad qilib qo‘ydilar. Avvalo, jadidchilik tushunchasining mazmun-mohiyatini anglab olish ushbu harakatni to‘g‘ri tushunishda muhim ahamiyatga ega. Jadid arabcha so‘z bo‘lib, “yangi’’ degan ma’noni anglatadi. Yangilik va isloxatchilikka intiluvchi, yangilik yaratuvchi faoliyat bila mashg‘ul bo‘lgan taraqqiyparvarlar, ilg‘or ruhdagi ziyolilar tarixda “jadid” deb nomlanadilar. Jadidchilik islomdagi taraqqiyparvarlik, ilm-fanga rag‘bat va dunyoviylikning yangi davrdagi ko‘rinish sifatida paydo bo‘ldi [1].

Mazkur ta’rif jadidchilik harakatining faqat yangilik emas, balki chuqur ijtimoiy va ma’naviy mazmunga ega ekanligini ko‘rsatadi. Jadidchilikning qayerda va qanday sharoitda vujudga kelgani masalasi ham alohida e’tiborga loyiqdir. Jadidchilik dastlab XIX asrning 80 – yillarida Qrimda Ismoil Gaspirali (1851 – 1914) rahbarligida qrim tatarlari o‘rtasida vujudga keldi. U 1884 yil martda Qrimdagi Boqchasaroy shahrida jadid maktabini ochadi va u «usuli savtiya tadrijiya» («rivojlanuvchi tovush usuli») maktabi bo‘lgan. Yangicha usul – «usuli jadid» – savtiya (tovush) usuli bilan 12 bola o‘qitilib, 40 kunda savodini chiqarilgan. Bu esa o‘sha davr uchun nihoyatda katta yangilik bo‘lib, ta’lim tizimida tub burilish yasadi.

Jadidchilik harakatining keng yoyilishida matbuotning o‘rni beqiyos bo‘lganini alohida ta’kidlash lozim. U O‘qituvchi sifatida faoliyat boshladi va mahalliy musulmon aholisining ahvolini yaxshilash yo‘llarini izlay boshladi. 1883-yil 10-aprelda Gasprinskiy “Tarjumon” (“Perevodchik”) gazetasining birinchi sonini nashr qildi. Bu gazeta Rossiya imperiyasidagi musulmonlar uchun tatarcha va ruscha tillarda chiqadigan ilk davriy nashr edi [2]. Mazkur gazeta orqali Ismoil Gaspirali o‘zining ilg‘or g‘oyalarini keng ommaga yetkazdi va jadidchilik harakatining mafkuraviy asosini shakllantirdi.

Jadidchilik g‘oyalarining Turkiston hududiga kirib kelishi va u yerda rivojlanishi ham muhim tarixiy jarayon hisoblanadi. XX asr boshlarida Rossiyadagi musulmon maktablarining buyuk islohotchisi va «Tarjimon» jaridasi (1883-yildan Qrimda chiqa boshlagan) tachkilotchisi Ismoil Gaspiralining faoliyati ham Turkiston jadidlariga juda kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Uning jadidchilik faoliyati butun Sharqda, jumladan, Turkistonda mashhur bo‘lib ketgandi. Ismoil

Gaspirali Turkistonda bo‘lgan va o‘zining o‘tkir asarlari bilan o‘lka jadidlarining dunyoqarashiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, yangi usul maktablarining vujudga kelishida turtki, namuna bo‘lgan [3].

Natijada Turkistonda ham jadidchilik harakati tez sur’atlar bilan rivojlana boshladi va mahalliy ziyolilarni birlashtirdi. Bu jarayonda Ismoil Gaspiralining bevosita tashabbuslari ham muhim rol o‘ynaganini ko‘rish mumkin. Ismoil Gasprinskiy 1893 yilda Toshkentga keladi va ziyoli ulamolar bilan uchrashadi. Samarqandda bo‘ladi. U yerdan Buxoroga borib, amir Abdulahadni jadid maktabi ochishga ko‘ndiradi va Mo‘minxo‘ja Vobkendiy va g‘ijduvonlik Domla Fozil sa’y – harakati bilan dastlabki yangi usul maktabi ochildi. Bu maktabga «Muzaffariya» degan nom berilgan [4]. Bu kabi maktablarning tashkil etilishi jadidchilik harakatining amaliy natijasi sifatida muhim ahamiyat kasb etdi. Jadidchilik g‘oyalarining mahalliy ziyolilar tomonidan davom ettirilishi esa harakatning yanada mustahkamlanishiga olib keldi. Gasprinskiyning O‘rta Osiyo va Qozog‘iston hududlaridagi ta'siri ham juda katta bo‘lgan. Uning g‘oyalari va islohotchilik harakati Markaziy Osiyoda jadidchilik harakatining rivojlanishiga turtki berdi. Gasprinskiy 1893-yilda Buxoro, Samarqand va Toshkentga qilgan safari davomida mahalliy ziyolilar bilan uchrashib, ularning ma'rifiy va islohiy harakatlariga ilhom berdi.

Bu mintaqalarda keyinchalik Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi jadid ma'rifatparvarlari Gasprinskiy g‘oyalarini rivojlantirib, mahalliy sharoitga moslashtirib, o‘z xalqlari orasida tarqatdilar. Ularning faoliyati natijasida jadidchilik harakati keng xalq ommasi orasida yoyilib, milliy uyg‘onishning muhim omiliga aylandi.

Xulosa: Jadidchilik harakati XIX asr oxiri va XX asr boshlarida musulmon jamiyatining ijtimoiy, ma’naviy va madaniy hayotida tub burilish yasagan muhim tarixiy hodisa hisoblanadi. Ushbu harakat orqali xalqni jaholatdan chiqarish, zamonaviy bilimlar b ilan qurollantirish hamda jamiyatni isloh qilishga qaratilgan keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi. Jadidlar ta’lim tizimini yangilash orqali millat kelajagini ilm-fan va ma’rifat bilan bog‘ladilar. Ularning faoliyati natijasida yangi usul maktablari tashkil etilib, o‘qitish jarayoniga zamonaviy yondashuvlar joriy qilindi. Ayniqsa, Ismoil Gaspirali boshlab bergan g‘oyalar Turkiston hududida keng yoyilib, mahalliy ziyolilar tomonidan davom ettirildi va rivojlantirildi.Shuningdek, jadidchilik harakati matbuot, adabiyot va madaniyat orqali xalq ongini uyg‘otishda, milliy o‘zlikni anglash va mustaqil fikrlashni shakllantirishda muhim rol o‘ynadi. Bu harakat nafaqat o‘z davri uchun, balki keyingi avlodlar uchun ham taraqqiyot yo‘lini belgilab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. R. X. Murtazaeva. O‘zbekiston tarixi. “Yangi asr avlodi”. – Toshkent: 2003, 359-362-b.

2. Abdirashidov Z. Ismail Gasprinskiy. “Tarjimon”. – Toshkent: Akademnashr, 2016. 29-30-b.

3. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: Содиқов Ҳ., Шамсутдинов Р., Равшанов П. ва бошқ. Таҳрир ҳайъати: Азизхўжаев А. – Т.: Шарқ., 2000, - Б 267.

4. Ўзбекистон тарихи. Р. Шамсутдинов, Х. Мўминов. –Андижон. 2011. Б. 306 – 307.

MUHAMMAD RAHIMXON II DAVRIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR

Zarifboyeva Sevinchoy Dilshod qizi
UrDPI 1-bosqich tarix yo‘nalishi talabasi
+998-93-524-06-82
zaripovasevinchoy09@gamil.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligining so‘nggi mustaqil hukmdorlaridan biri, shoir va davlat arbobi Muhammad Rahimxon II (Feruz) davridagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy

hayot tadqiq etiladi. Tadqiqotda Muhammad Rahimxon II ning ma’rifatparvarlik faoliyati, xususan, Xorazmda kitobat san’ati, noshirlik va musiqa madaniyatini rivojlantirishga qo‘shgan hissasi tahlil qilingan. Shuningdek, xonlikda amalga oshirilgan madaniy islohotlar, madrasalar qurilishi hamda “Xiva adabiy muhiti”ning shakllanishidagi xizmatlari yoritib berilgan. Maqolada Feruzning ham hukmdor, ham ijodkor sifatidagi roli arxiv manbalari va tarixiy asarlar asosida ochib beriladi**.**

Аннотация: В данной статье исследуется социально-политическая и культурная жизнь периода правления Мухаммада Рахим-хана II (Феруза) – одного из последних независимых правителей Хивинского ханства, поэта и государственного деятеля. В исследовании анализируется просветительская деятельность Мухаммада Рахим-хана II, в частности, его вклад в развитие искусства каллиграфии, книгоиздания и музыкальной культуры в Хорезме. Также освещаются культурные реформы, строительство медресе и его заслуги в формировании «Хивинской литературной среды». Роль Феруза как правителя и творца раскрывается на основе архивных источников и исторических трудов.

Abstract: This article examines the socio-political and cultural life during the reign of Muhammad Rahim-khan II (Feruz), one of the last independent rulers of the Khiva Khanate, a poet, and a statesman. The research analyzes the enlightenment activities of Muhammad Rahim-khan II, particularly his contribution to the development of the art of calligraphy, publishing, and musical culture in Khorezm. It also highlights the cultural reforms implemented in the khanate, the construction of madrasas, and his services in the formation of the “Khiva literary environment.” The role of Feruz as both a ruler and a creator is revealed based on archival sources and historical works.

Kalit so‘zlar: Muhammad Rahimxon II, Feruz, Xiva xonligi, ma’rifatparvarlik, Xorazm adabiy muhiti, kitobat, bosmaxona, maqom, madrasa, tasavvuf.

Ключевые слова: Мухаммад Рахим-хан II, Феруз, Хивинское ханство, просветительство, Хорезмская литературная среда, книжное дело, типография, маком, медресе, суфизм.

Keywords: Muhammad Rahim-khan II, Feruz, Khiva Khanate, enlightenment, Khorezm literary environment, book art, printing house, maqom, madrasa, Sufism.

Muhammad Rahimxon II (Feruz) hayoti va faoliyatiga oid ma’lumotlarni yaxlit, bo‘limlarga ajratmagan holda quyidagi matn ko‘rinishida taqdim etaman. Bu matnni maqolangizning asosiy qismi sifatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlatishingiz mumkin.

Muhammad Rahimxon II (1845–1910) Qo‘ng‘irotlar sulolasining eng ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri bo‘lib, 1864-yilda Xiva xonligi taxtiga o‘tirgan va qariyb yarim asr davomida hukmronlik qilgan. Uning davri Xiva xonligi uchun ham siyosiy sinovlar, ham madaniy yuksalish davri sifatida tarixda qolgan. 1873-yilgi Rossiya imperiyasi bosqinidan so‘ng xonlik mustaqilligi cheklangan bo‘lsa-da, Muhammad Rahimxon II ichki madaniy hayotda katta islohotlarni amalga oshirdi. U “Feruz” taxallusi bilan nafis g‘azallar bitgan shoir bo‘lish bilan birga, ilm-fan va san’atning chinakam homiysi edi. Uning eng katta xizmatlaridan biri – 1874-yilda O‘rta Osiyoda birinchi bo‘lib Xiva shahrida toshbosma (litografiya) usulidagi bosmaxonani tashkil etganidir. Ushbu bosmaxona orqali nafaqat tarixiy va diniy kitoblar, balki Alisher Navoiy, Munis va Ogahiy kabi buyuk mutafakkirlarning asarlari xalq orasida keng tarqalishiga erishildi.

Bundan tashqari, Muhammad Rahimxon II ta’lim tizimini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratib, Xivada o‘z nomi bilan ataluvchi yirik madrasa qurdirdi va u yerda nafaqat diniy, balki dunyoviy ilmlar – matematika, astronomiya va tarix fanlari o‘qitilishini yo‘lga qo‘ydi. Uning atrofida Ogahiy, Bayoniy va Komil Xorazmiy kabi yirik ijodkorlar to‘planib, “Xiva adabiy muhiti”ni yangi bosqichga olib chiqdilar. Feruzning musiqashunoslik sohasidagi hissasi ham beqiyosdir; u Xorazm maqomlarini tizimlashtirishga bosh-qosh bo‘ldi va milliy musiqani saqlab qolish uchun maxsus nota tizimi – “Tanbur chizig‘i”ni yaratish tashabbusi bilan chiqdi. Muhammad Rahimxon II ham davlat arbobi, ham ma’rifatparvar ijodkor sifatida Xorazm tarixida

yangi bir uyg‘onish davrini boshlab bergan shaxs hisoblanadi.Xonning ilm-fanga bo‘lgan ishtiyoqi natijasida Xivada nafaqat mahalliy, balki xorijiy tillarni o‘rganish va tarjima asarlari ustida ishlash an’anasi ham kuchaydi. Feruz topshirig‘iga binoan, jahon adabiyoti va tarixiga oid ko‘plab asarlar o‘zbek tiliga tarjima qilindi. Bu esa xonlik aholisining dunyoqarashi kengayishiga va madaniy aloqalarning mustahkamlanishiga xizmat qildi. Ayniqsa, tarixnavislik sohasida u Ogahiy va Bayoniy kabi olimlarni qo‘llab-quvvatlab, Xorazmning qadimiy davrdan to o‘z davrigacha bo‘lgan yaxlit tarixini yaratishga sharoit yaratib berdi [Pirnazarov M. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz) davrida madaniy hayot. – Toshkent: Fan, 2005. – B. 78-92].

Uning davrida tarixiy voqealar nafaqat quruq faktlar, balki adabiy tilda, badiiy mahorat bilan bitilgan asarlar ko‘rinishida muhrlandi.

Shuningdek, Muhammad Rahimxon II arxitektura va shaharsozlikda ham o‘chmas iz qoldirdi. U qurdirgan madrasa va minoralar bugungi kunda Ichan Qal’aning eng ko‘rkam obidalaridan hisoblanib, me’morchilikda o‘ziga xos Xorazm maktabining yuksak namunasini ko‘rsatadi. Bu binolar faqat tashqi ko‘rinishi bilan emas, balki ichki tuzilishi va talabalar uchun yaratilgan qulayliklari bilan ham ajralib turardi. Feruzning ma’rifatga bo‘lgan e’tibori natijasida xonlikda savodxonlik darajasi oshdi, xattotlik va miniatyura san’ati gullab-yashnadi. U nafaqat qudratli hukmdor, balki millatning ma’naviy xazinasi bo‘lgan san’at va adabiyotni asrab-avaylovchi chinakam homiy sifatida tarix sahifalaridan joy oldi. Bu jihatlar maqolada uning shaxsiyati naqadar ko‘p qirrali bo‘lganini isbotlash uchun xizmat qiladi.Muhammad Rahimxon II davlat boshqaruvida adolat va qonun ustuvorligiga alohida ahamiyat qaratgan. Uning sa’y-harakatlari bilan xonlikda dehqonchilik va hunarmandchilik rivojlandi, sug‘orish tizimlari tubdan yaxshilandi. Xon yangi kanallar qazish va mavjudlarini tozalash ishlariga shaxsan rahbarlik qilib, Xorazm vohasining obod bo‘lishiga katta hissa qo‘shdi. Bu iqtisodiy barqarorlik madaniy yuksalish uchun poydevor bo‘lib xizmat qildi. Feruz xalqning turmush tarzini yaxshilash maqsadida soliq tizimini tartibga soldi va o‘z davrining eng ilg‘or ijtimoiy islohotlarini amalga oshirishga intildi [Komilov N. Tafakkur karvonlari (Xorazm adabiy muhiti tahlili). – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. – B. 115-128].

Uning insoniy qiyofasida kamtarlik va ilm ahliga bo‘lgan cheksiz hurmat yaqqol ko‘zga tashlanadi. Rivoyat qilinishicha, Feruz o‘zining g‘azallarini o‘sha davrning buyuk shoiri va ustozi Ogahiyga ko‘rsatib, undan tanqidiy fikrlar va maslahatlar olgan. Hukmd or bo‘lishiga qaramay, ilm va ijod oldida o‘zini shogird deb bilishi uning ma’naviy olami naqadar kengligidan dalolat beradi. Shuningdek, uning tashabbusi bilan Xivaga kelgan chet ellik sayyohlar va olimlar uchun barcha sharoitlar yaratilgan, bu esa xonlikning xalqaro maydondagi nufuzini oshirishga yordam bergan. Xulosa qilib aytganda, Muhammad Rahimxon II nafaqat o‘z davrining siyosiy yetakchisi, balki milliy o‘zlikni anglash, til va madaniyatni saqlab qolish yo‘lida fidoyilik ko‘rsatgan buyuk siymodir.Muhammad Rahimxon II faoliyatining boshqa bir muhim qirrasi – bu uning ijtimoiy adolat va xalqparvarlik tamoyillariga asoslangan boshqaruv uslubidir. Uning davrida Xiva xonligida dehqonchilik va hunarmandchilikni qo‘llab-quvvatlash maqsadida soliq tizimi isloh qilindi. Dehqonlar uchun suv ta’minotini yaxshilash maqsadida yangi kanallar qazildi va eskilarini tozalash ishlari davlat nazoratiga olindi. Bu esa voha iqtisodiyotining barqarorligini ta’minlab, madaniy yuksalish uchun moddiy asos yaratdi [Vohidov Sh. Xiva xonligida tarixnavislik: metodologiya va manbalar. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 2010. – B. 132-145].

Feruzning shaxsiy kutubxonasi o‘sha davrda O‘rta Osiyodagi eng boy kitob xazinalaridan biri hisoblangan. U nafaqat tayyor asarlarni to‘plagan, balki noyob qo‘lyozmalarni ko‘chirish va ularni bezash uchun eng mohir xattot hamda naqqoshlarni saroyga jalb etgan. Uning topshirig‘i bilan amalga oshirilgan tarjima ishlari tufayli xalq orasida dunyo adabiyoti namunalari bilan tanishish imkoniyati kengaydi.

Shuningdek, uning musiqiy merosi alohida e’tirofga loyiq. Muhammad Rahimxon II nafaqat tanbur chizig‘ini yaratishda tashabbuskor bo‘ldi, balki o‘zi ham maqom yo‘llarida bir qancha kuylar bastalagan. U musiqa san’atini millatning ruhi deb hisoblagan va xonlikning eng

iste’dodli xofizlariyu sozandalarini doimiy ravishda rag‘batlantirib turgan. Uning sa’y-harakatlari bilan Xorazm “Shashmaqom”i o‘zining mukammal shakliga keldi.

Xulosa qilib aytganda, Muhammad Rahimxon II (Feruz) shaxsida biz nafaqat o‘z xalqining siyosiy yetakchisini, balki milliy o‘zlikni anglash, til va madaniyatni saqlab qolish yo‘lida fidoyilik ko‘rsatgan buyuk ma’rifatparvarni ko‘ramiz. Uning qoldirgan merosi bugungi kunda ham milliy g‘ururimizning ajralmas qismi bo‘lib xizmat qilmoqda.Muhammad Rahimxon II faoliyatining yana bir o‘ziga xos jihati – bu uning ma’rifatparvarlik va jadidchilik harakatlari o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘taganidir. U o‘z davrining ilg‘or g‘oyalariga ochiq bo‘lgan hukmdor sifatida, xonlikda nafaqat an’anaviy ta’limni, balki yangi usuldagi maktablarning shakllanishi uchun ham zamin yaratdi. Feruz ilm-fanni faqat saroy doirasida emas, balki keng xalq ommasi o‘rtasida yoyishni davlatning strategik vazifasi deb bildi.

Xonning tashabbusi bilan Xivada xattotlik maktabi nihoyatda yuksaldi. Muhammad Rahimxon II nafaqat kitob chop etish, balki har bir kitobning badiiy bezagiga, muqovasi va qog‘oz sifatiga ham alohida talablar qo‘ygan. Uning davrida tayyorlangan qo‘lyozmalar o‘zining nafis miniatyuralari va oltin suvi yuritilgan naqshlari bilan bugun jahonning eng mashhur muzeylarini bezab turibdi. Bu esa Xiva xonligining nafaqat harbiy-siyosiy, balki yuksak estetik didga ega sivilizatsiya markazi bo‘lganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Feruzning din va tasavvufga munosabati ham maqolada yoritilishi lozim bo‘lgan muhim nuqtadir. U o‘z g‘azallarida tasavvufiy ramzlar orqali ilohiy ishqni va inson kamolotini tarannum etgan. Biroq uning dindorligi mutaassiblikdan yiroq bo‘lib, u doimo ilm-fanni dindan ajratmagan holda rivojlantirish tarafdori bo‘lgan. U qurdirgan madrasalarda islom huquqi bilan bir qatorda axloq falsafasi va mantiq ilmi chuqur o‘rgatilgani buning isbotidir.

Uning hukmronligi yakunida Xiva xonligi o‘zining intellektual salohiyati bo‘yicha mintaqada yetakchi o‘rinlardan birini egalladi. Muhammad Rahimxon II (Feruz) vafotidan so‘ng ham u asos solgan madaniy va ma’rifiy an’analar Xorazm jadidchilik harakatining (masalan, Islomxo‘ja faoliyati) shakllanishiga kuchli turtki berdi. Shuning uchun ham uni nafaqat xon, balki millatning ma’naviy uyg‘onishiga tamal toshini qo‘ygan islohotchi rahbar sifatida e’tirof etish maqsadga muvofiqdir.Muhammad Rahimxon II faoliyatining yana bir e’tiborga molik jihati – bu uning me’moriy merosi va Xiva shahrining qiyofasini tubdan o‘zgartirgani bilan bog‘liqdir. Uning davrida nafaqat madrasalar, balki xalq farovonligi uchun xizmat qiladigan ko‘priklar, karvonsaroylar va shifoxonalar ham qurilgan. U bunyod ettirgan inshootlar o‘zining pishiqligi va bezaklarining nafisligi bilan ajralib turadi. Xususan, Muhammad Rahimxon madrasasining koshinlari va ganchkorlik naqshlari Xorazm me’morchilik san’atining eng yuqori cho‘qqisini namoyon etadi. Bu binolar faqat tosh va gishtdan iborat bo‘lmay, balki ichida bilim va ma’rifat nurini tarqatuvchi tirik markazlar bo‘lib xizmat qilgan.

Shuningdek, Feruzning diplomatik mahorati ham maqola uchun qiziqarli mavzudir. Rossiya protektorati ostida qolgan murakkab bir sharoitda ham u milliy qadriyatlarni saqlab qolish uchun siyosiy tadbirkorlik ko‘rsatdi. U saroydagi marosimlarni, kiyinish madaniyatini va milliy an’analarni saqlab qolish orqali xalqning o‘zligini yo‘qotib qo‘ymasligiga harakat qildi. Xonning ma’rifiy islohotlari natijasida xonlikda yangicha fikrlaydigan ziyolilar qatlami shakllandi. Ular keyinchalik nafaqat Xorazmda, balki butun Turkistonda ijtimoiy-siyosiy uyg‘onish jarayonlarida faol ishtirok etdilar [Feruz (Muhammad Rahimxon II). Elga baxtu soadat ayladi: Saylanma (Nashrga tayyorlovchi: S. Ro‘zimboyev). – Toshkent: Sharq, 2008. – B. 12-25].

Feruzning shaxsiy fazilatlari haqida gapirganda, uning yetimlarga va muhtojlarga bo‘lgan g‘amxorligini ham aytib o‘tish joiz. U o‘z mablag‘lari hisobidan ko‘plab ijtimoiy xayriya ishlarini amalga oshirgan, talabalarga stipendiyalar (vazifa) tayinlagan. Uning xalqparvarligi faqat so‘zda emas, balki amalda ham namoyon bo‘lgani uchun ham u “Feruzi iqbol” (baxtli va iqbolli) deb e’zozlangan. Uning hayoti va faoliyati – hukmdorlik bilan ijodkorlikni, qat’iyat bilan ko‘ngil nafisligini birlashtira olgan kamyob tarixiy namuna hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Pirnazarov M. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (Feruz) davrida madaniy hayot. – Toshkent: Fan, 2005. – 78-92-betlar.
2. Komilov N. Tafakkur karvonlari (Xorazm adabiy muhiti tahlili). – Toshkent: Ma’naviyat, 1999. – 115-128-betlar.
3. Musurmonov E. Feruz – ma’rifatparvar hukmdor va ijodkor. – Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – 45-60-betlar.
4. Vohidov Sh. Xiva xonligida tarixnavislik: metodologiya va manbalar. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 2010. – 132-145-betlar.
5. Feruz (Muhammad Rahimxon II). Elga baxtu soadat ayladi: Saylanma (Nashrga tayyorlovchi: S. Ro‘zimboyev). – Toshkent: Sharq, 2008. 12-25-betlar.

MUHAMMAD AMINXON MADRASASI TARIXI

Xujamatov Intizom
+998(94)-707-35-45
UrDPI tarix ta’lim yo‘nalishi talabasi
Xusinova Nazokat
+998(97)-528-29-47

Annotatsiya. Xiva me’morchilik maktabining eng yirik namunasi hisoblangan Muhammad Aminxon madrasasining tarixiy va madaniy ahamiyatini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda obidaning qurilish jarayoni, me’moriy yechimidagi o‘ziga xosliklar hamda uning XIX asr O‘rta Osiyo ijtimoiy-ma’rifiy hayotidagi o‘rni arxiv ma’lumotlari asosida yoritilgan. Shuningdek, madrasaning bugungi kundagi turistik salohiyati va madaniy meros sifatidagi qadri xususida xulosalar keltirilgan.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу исторического и культурного значения медресе Мухаммад Амин-хана – крупнейшего памятника хивинской архитектурной школы. В работе рассматриваются этапы строительства, уникальные конструктивные особенности здания и его роль в социально-просветительской жизни Средней Азии XIX века. На основе исторических источников исследуется архитектурный ансамбль в контексте городской среды Ичан-Калы. Особое внимание уделено современному состоянию памятника и его значению для мирового культурного наследия.

Annotation: This article examines the historical and cultural significance of the Muhammad Amin-khan Madrasah, the preeminent architectural monument of the Khiva school of craftsmanship. The study explores the construction history, unique structural elements, and the pivotal role of the madrasah in the social and educational landscape of 19th-century Central Asia. Drawing upon historical records, the paper analyzes the integration of the complex within the Ichan-Kala ensemble. Furthermore, the article discusses the monument's contemporary preservation status and its enduring value as a UNESCO World Heritage site.

Kalit so‘zlar: Muhammad Aminxon, Xiva, Ichan-qal’a, me’morchilik, madrasa, Kalta minor, vaqf, islimiy naqsh.

Ключевые слова: Мухаммад Амин-хан, Хива, Ичан-Кала, зодчество, медресе, Кальта-минор, архитектурный декор.

Keywords: Muhammad Amin-khan, Khiva, Ichan-Kala, architecture, madrasah, Kalta Minor, Islamic patterns, cultural heritage.

XIX asrning birinchi yarmi Xiva xonligi tarixida o‘ziga xos “oltin davr” sifatida gavdalanadi. Ayniqsa, Olloqulixon va Muhammad Aminxon hukmronligi yillarida Xiva nafaqat siyosiy markaz, balki Markaziy Osiyoning yirik ilm-fan va madaniyat o‘chog‘iga aylandi. Muhammad Aminxon (1845-1855) taxtga o‘tirgan davrda davlat xazinasi boyigan, savdo aloqalari kengaygan edi. Xon o‘z nomini tarix sahifalariga nafaqat kuchli hukmdor, balki ilm-fan

homiysi sifatida muhrlashni istadi. Shu boisdan ham, u shaharning qoq markazida, Ichan-qal’aning G‘arbiy darvozasi yaqinida mahobatli bir oliy dargoh barpo etishga farmon beradi. Bu bino shunchaki darsxona emas, balki Xiva qudratining me’moriy ifodasi bo‘lishi lozim edi [https://unesco.org].

Madrasa qurilishi 1851-yilda boshlanib, qisqa muddatda – 1854-yilda yakuniga yetkazildi. Muhammad Aminxon bu loyihaga xonlikning eng ko‘zga ko‘ringan me’morlari va naqqoshlarini jalb qildi. Qurilish ishlariga o‘sha davrning mahoratli me’mori Usta Qalandar o‘g‘li boshchilik qilgan bo‘lsa, koshinlar va naqshlar bezagida Abdulla “Jin” kabi san’atkorlarning qo‘li borligi manbalarda qayd etiladi.

Madrasa qurilishida foydalanilgan pishiq g‘ishtlar, koshinlar va sirlangan bezaklar sifat darajasi bo‘yicha o‘z davrining eng yuqori standartlariga javob bergan. Qizig‘i shundaki, madrasa poydevori va devorlari shunday mustahkam qurilganki, u bir necha asrlik zilzilalar va sho‘r tuproq ta’siriga bardosh berib, bugungi kungacha o‘z salobatini yo‘qotmay kelmoqda.

Muhammad Aminxon madrasasi o‘zining miqyosi bilan kishini hayratga soladi. Uning umumiy maydoni 72 x 60 metrni tashkil etib, Markaziy Osiyodagi eng yirik ta’lim muassasalaridan biri sanaladi. Bino tuzilishi an’anaviy sharqona uslubda bo‘lsa -da, unda bir qancha yangiliklar qo‘llanilgan.

Hujralar va qavatlar: Madrasa ikki qavatli bo‘lib, jami 125 ta hujradan iborat. Pastki qavatda asosan darsxonalar, kutubxona va xo‘jalik xonalari joylashgan bo‘lsa, yuqori qavat talabalar uchun yotoqxona vazifasini o‘tagan. Hujralarning har biri ayvonli qilib ishlangan bo‘lib, bu issiq iqlim sharoitida talabalar uchun qulay sharoit yaratgan.

Ayvonlar va Peshtoq: Ichki hovli to‘rt tomondan baland va keng ayvonlar bilan o‘ralgan. Asosiy peshtoq (portal) g‘oyatda baland va nafis sirlangan koshinlar bilan bezatilgan. Undagi yozuvlar orasida xonni ulug‘lovchi baytlar bilan birga, Qur’on oyatlari ham mahorat bilan bitilgan [Karimov, “O‘zbekiston obidalari”, 2011-yil, “O‘zbekiston” nashriyoti].

Minoralar madrasaning to‘rt burchagida mustahkam minora -guldastalar qad ko‘targan. Bu minoralar binoga qo‘shimcha vertikal salobat baxsh etadi va uning yaxlit kompozitsiyasini yakunlaydi.

Madrasa haqida gap ketganda, uning yonidagi Kalta minorni tilga olmaslikning iloji yo‘q. Muhammad Aminxonning rejasi bo‘yicha bu minora 70 -80 metr balandlikda bo‘lib, butun Turkiston bo‘ylab eng baland inshootga aylanishi kerak edi. Biroq, 1855 -yilda xonning urushda halok bo‘lishi qurilishning 29-metrda to‘xtab qolishiga sabab bo‘ldi. Shunga qaramay, minora o‘zining to‘liq koshin bilan qoplanganligi va noyob moviy rangi bilan madrasa majmuasiga o‘zgacha go‘zallik berib turadi. Bu ikki obida go‘yo Xivaning o‘tmishdagi orzulari va imkoniyatlari ramzidir.

O‘z davrida bu madrasa nafaqat diniy, balki davlat boshqaruvi va huquqiy masalalar bo‘yicha kadrlar tayyorlaydigan yirik markaz bo‘lgan. Bu yerda Xiva xonligining eng iqtidorli mudarrislari dars berishgan. Madrasaning o‘ziga xos “vaqfnomasi” mavjud bo‘lib, unga ko‘ra xonlikning eng unumdor yerlaridan tushgan daromadlar talabalarning oziq-ovqati, kiyim-kechagi va binoni saqlash uchun sarflangan.[Karimov, “O‘zbekiston obidalari”, 2011-yil, “O‘zbekiston” nashriyoti]

Muhammad Aminxon madrasasi – bu shunchaki g‘isht va koshindan iborat imorat emas. U o‘zbek xalqining intellektual salohiyati, nafosat tuyg‘usi va davlatdorlik an’analarining toshga ko‘chgan tarixidir. Bugungi kunda u jahon sayyohlarini o‘ziga rom etayotgan bo‘lsa, kelajak avlodlar uchun ajdodlarimiz naqadar yuksak tafakkur egasi bo‘lganliklaridan dalolat berib turadi.

Madrasa qurilishi nihoyasiga yetay deb qolgan 1855-yilning bahori Xiva xonligi uchun ham shonli, ham fojiali keldi. Muhammad Aminxon nafaqat madrasa, balki uning yonida qad rostlayotgan minoraning dunyodagi eng baland inshoot bo‘lishini shunchalik istardiki, har kuni qurilish maydoniga kelib, ishlarni shaxsan nazorat qilar edi [O‘rinboyev, “Xiva – ochiq osmon ostidagi muzey”, 1982-yil, “Fan” nashriyoti].

Tarixiy manbalarda va xalq og‘zidagi rivoyatlarda bayon qilinishicha, madrasa peshtoqiga o‘sha davrning buyuk shoiri va davlat arbobi Ogahiy tomonidan bitilgan bir bayt yozilgan edi:

“Bu oliy imorat abadiylik uyi bo‘lsin, u yerda ilm nuri hamisha porlasin.”

Biroq, taqdir hukmi boshqacha bo‘lib chiqdi. Madrasa bitgan, talabalar qabul qilinishiga oz qolgan bir paytda, Muhammad Aminxon Marv hududidagi turkman qabilalari bilan bo‘lgan jangda kutilmaganda halok bo‘ladi. Bu voqea butun xonlikni larzaga soldi. Xonning jasadi Xivaga qaytarilmagan bo‘lsa-da (u o‘sha yerda dafn etilgan), u barpo etgan madrasa uning uchun ramziy maqbara va mangu yodgorlikka aylandi [K. Xudoyberganov, “Xiva xonlari shajarasi”, 1996-yil, “Xorazm” nashriyoti].

“Kalta minor” nomi qayerdan kelgan? Xon vafotidan so‘ng, uning o‘rniga taxtga o‘tirgan Sayid Muhammadxon davrida xonlik iqtisodiy qiyinchiliklar va siyosiy nizolarga duch keladi. Ulkan minorani davom ettirish uchun na mablag‘, na xonning ishtiyoqi yetarli edi. Qurilish to‘xtab qoldi. Mahalliy xalq orasida esa bir hazomuz hikoya paydo bo‘ldi:

“Emishki, Buxoro amiri Xivada dunyodagi eng baland minora qurilayotganini eshitib, usta Qalandar o‘g‘li bilan yashirincha gaplashgan va minorani bitirib bo‘lgach, undan ham balandrog‘ini Buxoroda qurishni so‘ragan. Buni eshitgan Muhammad Aminxon ustani minoradan tashlab yubormoqchi bo‘lgan, usta esa qochib ketgan.” Albatta, bu shunchaki xalqona rivoyat. Aslida esa, bino xonning

vafoti sababli chala qolgan. Ammo bu “chala”lik madrasaning qadrini tushirmadi. Aksincha, u tugallanmagan mahobat simvoli sifatida Muhammad Aminxonning naqadar ulkan rejalari bo‘lganini bugungi avlodga so‘zlab beradi.

Madrasa hovlisidagi sokinlik va moviy koshinlar quyosh nurida tovlanar ekan, kishi beixtiyor o‘sha davr mudarrislari va talabalarining qadam tovushlarini eshitgandek bo‘ladi. Muhammad Aminxon orzu qilgan ilm nuri esa, u vafot etganidan keyin ham yuz yillar davomida bu hujralarda porlab turdi. Bugungi kunda bu maskan nafaqat o‘tmish xotirasi, balki o‘zbek davlatdorligi va madaniyatining tirik guvohi sifatida qad rostlab turibdi.[https://khiva.uz]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov. “O‘zbekiston obidalari”, 2011-yil, “O‘zbekiston” nashriyoti.
2. O‘rinboyev. “Xiva – ochiq osmon ostidagi muzey”, 1982-yil, “Fan” nashriyoti.
3. K. Xudoyberganov. “Xiva xonlari shajarasi”. “Xorazm”, 1996.
4. https://khiva.uz
5. https://unesco.org

ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИК ЎРНИ ХУСУСИЯТИХУСУСИДА (ХОРАЗМ ВОҲАСИ МИСОЛИДА)

Қадамбаев Ш.
Абу Райҳон Беруний номидаги
Урганч давлат Университети
мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: Мақолада Ўрта Осиё марказида жойлашган Ўзбекистоннинг географик ўрни тузилиш хусусияти тахлил қилинган.

Калит сўзлар: Авдусин Д.А, Баратов П, Маматқулов М, Рафиқов А, Кесь А.С, Кабиров Ж, Сагдуллаев А.С, Ибрагимов Р.З, Виноградов А.В, Итина М.А, Жаҳон, Осиё, Ўрта Осиё, Тожикистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Самарқанд, Тошкент, Хоразм.

Аннотацион: В статье анализирован особенности степени географического место расположенны Узбекистана в центре в Средней Азии.

Ключевые слова: Авдусин Д.А, Баратов П, Маматкулов М, Рафиков А, Кесь А.С, Кабиров Ж, Сагдуллаев А.С, Ибрагимов Р.З, Виноградов А.В, Итина М.А, Жахан, Азия, Средняя Азия, Таджикистан, Киргизистан, Узбекистан, Самарканд, Ташкент, Хорезм.

Жахон худуди тузилиш хусусиятини ер ости тебранишлари натижасида муайян вақтларда такрорланиб туриши натижасида геологик, геоморфологик жараёнлар бўлиб турган. Бу эса ўз навбатида бир-биридан фарқланадиган материкларнинг вужудга келишига олиб келган. Жаҳон харитаси кузатилса, хилма-хил географик хусусиятга эга бўлган материклар намоён бўлади. Шулардан қуруқлик жихатидан катта материклардан бири Осиё ва Европа бўлиб, уларни географик жихатидан Урал тоғлари бўлган. Осиё юза материги хам сувлик, тоғлик ва текисликлардан ҳисобланади. Ана шундай худудлардан бири Ўрта Осиё ҳисобланади. Мазкур худуд юзаси тоғлик ва текисликлардан иборат, тоғли худудлар Тожикистон, Қирғизистон, Жанубий Қозоғистон худудлари кирган.

Шундай худудлардан бири Ўрта Осиё марказида жойлашган Ўзбекистоннинг асосий экин-текинликка қулай худуди Амударё ва Сирдарё оралиғидадир. Ўзбекистон шимолда Орол денгизи, жанубда Амударё, ғарбда Қоракум , шарқида Қизилқум, унга уланиб кетган Жанубий Қозоғистон, Қирғизистон тоғларига туташиб кетган. Навоий, Самарқанд, Тошкент ва Сурхондарё вилоятлари тоғ ва тоғ олди текисликлари, Фарғона водийси эса географик жихатидан ватанимизнинг асосий деҳқончилик худудларидан алохидалик хусусиятга эга. Мазкур мақолада геологик жараёнларнинг бирнеча қайта такрорланиши натижасида шаклланган Ўзбекистон худуди юзасининг хусусиятини табиий-иқтисодий худудлар мисолида тош даврида географик холатини ёритиш мақсад қилинган.

Ватанимиз худудининг географик холатини ёритишда география, геология ва археология адабиётларда қайд қилинган тарихий маълумотларни назарий-қиёсий тахлил асосида вужудга келган янгича ғоялар ва ёндошувлар асосида ушбу мавзуни ёритиш мумкин.

Тарихий адабиётларда қайд қилишича замин- географик ўрни тарихи 5 млд йилга тенг бўлган. [1.1989-С.20] . Ер тарихи тўртламчи даври кайназой бўлиб, охирги босқичи одамзот фаолияти билан боғлиқ бўлиб, турли географик мухитга кўниккан холда табиий ресурслардан фойдаланиб кундалик турмуш тарзини олиб борган. Мазкур географик мухит манзараси икки даврга бўлинган.

1. Текислик даври
2. Музлик даври. 25 миллион йилдан 600 минг йилликларда ер замини текислик бўлган. [2.1974-С.290-291. 3.1981-С.73-74. 4.1990-Б.14. 5. 2020.Б. 13] .

А.В.Виноградов тадқиқотида Хоразм воҳасини неолит даври географик ўрни, юзаси сочма қум тепаликлар сув хавзаларини қайд қилган. [6.1968-С.7-11] .

Тадқиқотчини иккинчи монографиясида Сирдарё ва Амударё ўртасида географик ўрни юзасига оид фикр-мулохазалари ўрин олган [7.1981-С.159] . М.А.Итина эса, Хоразмнинг бронза даври палеогеографияси ва палеоэкологияси ёритилган [8.1977- 229 С]

.

Тадқиқот методологияси қуйидагилар белгилаб олинди:

Объективлик, тарихий-хронологик изчиллик, назарий-қиёсий тахлил, мунозара, умумлаштириш, якуний хулоса, география, геология, археология фанлари ютуқларидан фойдаланилди.

Тахлил ва натижалар .

Ўзбекистон худуди вилоятларида XXI аср бошларида турли номда археологик экспедиция ва археологик гурухлар ахоли турар-жойларида кенг қамровли археологик изланишлар натижалари асосида Хоразм воҳаси юзаси тузилиш хусусиятларга оид нашрлар дунё юзини кўрганлигини қайд қилиш жоиз. Маълумки, Хоразм археология ва этнография экспедицияси таркибда аждодларимиз олиб борган хўжалик маданияти ўрганишда ходимларнинг илмий гуруҳи ташкил топган эди. Шундай олимлар А.В.Виноградов, А.С.Кесь, Б.В.Андрианов, Я.Ғ.Ғуломов , М.А.Итина, Мамедов Э.Д, Баратов П, асарларида воха юзаси географик холатига оид фикр мулохазалари тахлил қилинди, асосий ғоялар ва ёндошувлар хулосалар чиқарилди. Масалан А.В.Виноградов

воҳанинг неолит даври палеогеографияси, М.А.Итина неолит ва бронза даври палеогеографияси, Б.В.Андрианов қадимги Хоразм палеогеографияси инсон фаолияти билан боғлиқ бўлган суғорилиш тармоқларини географик холатга таъсири, худуди шу масала Я.Ғ. Ғуломов асарида ўз маъносини топган. А.С.Кесь ва Э.Д.Мамедов асарларида эса Хоразм воҳаси геологияси ва геоморфологияси ва географик мухит масалаларига урғу берган. В.А.Андрианов эса, воҳанинг қадимги даври суғорилиш тармоқларининг географик холатини тахлил қилган. П.Баратов ўқув қўлланмада Ўзбекистоннинг умумий географик холатини ёритишда Хоразм воҳасига жойлашиши, географик хусусият хамда Амударё харакати тарихига урғу берилган.

Юқорида қайд қилинган тарихий маълумотлар асосий натижаларга олиб келади. Биринчидан Хоразм воҳаси геологик жараёнларнинг натижасига кўра Қизилқум ва Қорақум оралиғида жойлашган. Асосий географик ўрни Ўзбекистоннинг шимоли -ғарбида тўрт томони очиқ, табиий шароити табиат томонидан бўладиган жараёнга боғлиқ.

Хоразм воҳаси географик ўрни қуйидаги хусусиятга эга эканлиги натижаси шундай:

1.Ўзбекистоннинг қўшни деҳқончилик худудларида Қизилқум орқали алохидалик хусусияти.

2. Совуқ шимолдан, жанубда иссиқ, ғарбдан ва шарқдан қум парчаларининг шамол билан кириб келиши.

3. Океанларга чиқа олмаслик.

4. Халқаро карвон йули чорроҳасида жойлашиши.

Хулоса ва таклифлар :

-Табиий-иқтисодий худудларнинг жойлашиш хусусиятлари географик ўринга боғлиқлиги, бу эса геологик жараёнлар маҳсулидир;

-Географик ўрин одамзот томонидан унинг стратегик қулайлиги хулосаси.

-Географик ўрни юзасига таъсир қилган омиллар муҳим ўрин эгаллаганлиги қайд қилинди.

Таклифлар эса қуйидагилар олға сурилди:

1. Замин инсонга бўлган макон, унда юз берган ўзгаришлар манбасини ўрганиш.

2.Географик ўриннинг инсоният учун аҳамиятини геологик асосда кенг тарзда ўрганиш.

3.Ҳозирги замонда географик ўрин инсонга қандай хизмат қилмоқда эканини изоҳ қилиш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Авдусин Д.А. Основы археологии. –М: Высшая школа, 1989.

2. Баратов П, Маматқулов М, Рафиков А. Ўрта Осиё географияси. –Тошкент, Ўқитувчи. 2002.

3. Кесь А.С. Антропогенное воздействие на формирование релъефа аллювиально-дельтовых равнин Амударьи // Культура и искусство Древнего Хорезма. –М: 1981.

4. Кабиров Ж, Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси –Тошкент “Ўқитувчи” 1990.

5. Ибрагимов Р.З. Ўрта Осиё археологияси –Тошкент, 2020.

6. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма-М: Наука 1968. Т.8.

7. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья //Труды ХАЭЭ-М:Наука 1981. –Т. XIII.

8. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья //Тр ХАЭЭ-М:Наука, 1977 –Т.-Х.

3-SHO‘BA: FALSAFA VA ZAMONAVIY JAMIYAT: AXLOQ,TAFAKKUR VA TRANSFORMATSIYALAR

FALSAFA FANINI AMALIY VA INTERAKTIV SHAKLDA O‘QITISH MUAMMOLARI VA ULARNI HAL ETISH YO‘LLARI

Xajiyeva Maqsuda Sultanovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti, f.f.d., prof.

Zamonaviy ta’lim tizimi keskin transformatsiya bosqichini boshdan kechirmoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, sun’iy intellekt vositalarining keng qo‘llanilishi hamda global bilimlar bozorining shakllanishi ta’limga bo‘lgan yondashuvni tubdan o‘zgartirmoqda. Endilikda talaba shunchaki bilim oluvchi emas, balki uni mustaqil qayta ishlovchi, tanqidiy baholovchi va amaliyotda qo‘llovchi subyektga aylanishi zarur. Aynan shu nuqtada falsafa fanining ahamiyati yanada ortadi. Falsafa - bu tayyor javoblar yig‘indisi emas, balki savol berish madaniyatidir. U insonni fikrlashga, shubha qilishga, izlanishga majbur qiladi. Biroq mavjud o‘qitish amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab hollarda falsafa talabalarga murakkab terminlar va abstrakt tushunchalar majmuasi sifatida yetkaziladi. Natijada ularning aksariyatida “bu fan hayotda kerak emas” degan stereotip shakllanadi.

Falsafa fanini amaliy va interaktiv shaklda o‘qitish jarayonida eng muhim jihat -uni talabalar uchun “tirik” va hayotiy mazmunga ega qilib ko‘rsatishdir. Bunga erishish uchun turli interaktiv usullar, xususan mini-debatlar, rolli o‘yinlar, real hayotiy vaziyatlar tahlili kabi yondashuvlardan foydalanish katta samara beradi. Ushbu metodlar orqali falsafa oddiy nazariy fan emas, balki kundalik hayotimizda doimiy ravishda qo‘llaniladigan fikrlash vositasi ekanligi namoyon bo‘ladi.

Masalan, mini-debatlar orqali falsafaning asosiy savollari ustida jonli bahs tashkil etish mumkin. “Haqiqat bitta bo‘ladimi yoki har kimning o‘z haqiqati bormi?” degan savol o‘rtaga tashlanadi. Talabalar ikki guruhga bo‘linib, biri haqiqat yagona va obyektiv deb hisoblaydi, boshqasi esa haqiqat nisbiy, inson qarashlariga bog‘liq ekanini himoya qiladi. Bahs davomida ular turli misollar keltiradi: biri ilmiy faktlarni asos qilib olsa, boshqasi insonlarning turli qarashlari va madaniy farqlarini dalil sifatida keltiradi. Shu jarayonda talabalar aslida gnoseologiya – bilish falsafasi bilan shug‘ullanayotganini sezmay ham qoladi, ammo ularning fikrlash doirasi kengayadi.

Rolli o‘yinlar ham falsafani tushunishda juda samarali usuldir. Masalan, “Inson erkinmi?” degan savol asosida “faylasuflar uchrashuvi” tashkil etiladi. Talabalardan biri inson erkinligini himoya qiluvchi pozitsiyada chiqsa, boshqasi inson hayoti turli omillar bilan belgilanganini ta’kidlaydi. Yana bir talaba esa shubha bildiruvchi rolni bajaradi. Ular o‘z pozitsiyalarini hayotiy misollar bilan asoslaydi: biri inson o‘z kasbini tanlay olishini erkinlik deb bilsa, boshqasi esa iqtisodiy sharoit, oilaviy muhit bu tanlovga ta’sir qilishini ta’kidlaydi. Shu tarzda murakkab falsafiy tushuncha - erkinlik masalasi oddiy va tushunarli shaklda ochib beriladi.

Real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish esa falsafaning amaliy ahamiyatini yanada aniqroq ko‘rsatadi. Masalan, quyidagi vaziyat muhokama qilinadi: talaba imtihonda ko‘chirdi, lekin u odatda halol va yaxshi inson. Endi savol tug‘iladi - uni jazolash adolatdanmi yoki vaziyatni inobatga olish kerakmi? Bu savol orqali talabalar etika, adolat va mas’uliyat kabi tushunchalar ustida fikr yuritadi. Kimdir qonun ustuvorligini himoya qilsa, boshqasi insoniylikni ustun qo‘yadi. Natijada ular axloqiy qaror qabul qilish qanchalik murakkab ekanini tushunib yetadi.

Yoki yana bir misol: “Sun’iy intellekt inson o‘rnini bosishi mumkinmi?” degan savol beriladi. Bu savol orqali talabalar nafaqat texnologiya haqida, balki insonning mohiyati, ong va bilish masalalari haqida ham o‘ylay boshlaydi. Kimdir texnologiyani rivojlanish belgisi desa,

boshqasi inson qadri va ahamiyati kamayib ketishidan xavotir bildiradi. Bu esa rivojlanish falsafasi va inson falsafasi bilan bog‘liq muhim muhokamalarga olib keladi.

Falsafani tirik va tushunarli qilish uchun uni har kuni uchraydigan oddiy savollar bilan bog‘lash ham muhimdir. Masalan, “Baxt nima?” degan savol beriladi. Talabalardan biri baxtni moddiy farovonlik bilan bog‘lasa, boshqasi uni oila va yaqinlar bilan izohlaydi, yana kimdir esa ichki xotirjamlikni asosiy mezon deb biladi. Shu oddiy savol orqali aksiologiya - qadriyatlar falsafasi yuzaga chiqadi. Talabalar turli qadriyatlar mavjudligini va har bir insonning o‘z hayotiy mezonlari borligini anglaydi.

Shu kabi yondashuvlar orqali falsafa fanining asl mohiyati ochiladi. U murakkab va tushunarsiz nazariyalar majmui emas, balki insonning har kuni duch keladigan savollari, tanlovlari va qarorlarida namoyon bo‘ladigan tirik tafakkur jarayonidir. Interaktiv metodlar yordamida talaba nafaqat bilim oladi, balki fikrlashni o‘rganadi, o‘z nuqtai nazarini shakllantiradi va hayotiy muammolarga ongli yondashishni boshlaydi.

Tanqidiy fikrlashning yetarli darajada shakllanmaganligi bugungi ta’lim tizimidagi dolzarb muammolardan biridir. Ko‘plab talabalar yillar davomida “to‘g‘ri javobni topish”ga yo‘naltirilgan uslubda o‘qib kelgani sababli, ular uchun savolga yagona aniq javob bo‘lmagan vaziyatlar noqulay tuyuladi. Holbuki, falsafaning asosiy xususiyati shundaki, unda ko‘pincha yagona to‘g‘ri javob mavjud emas - muhim jihat fikrni asoslash, dalillash va uni mantiqan himoya qila olishdir.

Masalan, oddiygina “Haqiqat har doim bitta bo‘ladimi?” degan savolni olaylik. Ba’zi talabalar haqiqat yagona bo‘lishi kerak, deb hisoblaydi va ilmiy faktlarni misol keltiradi. Boshqalar esa haqiqat nisbiy bo‘lishi mumkinligini ta’kidlab, insonning dunyoqarashi, tajribasi va madaniyatiga bog‘liqligini ilgari suradi. Yana kimdir haqiqatning turli darajalari borligini aytib, masalan, subyektiv va obyektiv haqiqatni ajratadi. Shu tarzda oddiy savol orqali talabalar fikrlashga majbur bo‘ladi, o‘z nuqtai nazarini shakllantiradi va uni boshqalarga tushuntirishga harakat qiladi. Yoki “Texnologiya insonni erkin qiladimi yoki qaram?” degan savolni muhokama qilaylik. Bir guruh talabalar texnologiya inson hayotini yengillashtirib, vaqtni tejash orqali erkinlikni oshiradi, deb hisoblaydi. Ular masofadan ishlash, onlayn ta’lim va tezkor aloqa imkoniyatlarini misol keltiradi. Boshqa talabalar esa texnologiyaga haddan tashqari bog‘liqlik insonni qaram qilib qo‘yishini, masalan, ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik yoki doimiy onlayn bo‘lish zarurati stressni oshirishini ta’kidlaydi. Shu jarayonda talabalar faqat fikr bildirish bilan cheklanmaydi, balki o‘z fikrini asoslash uchun dalillar izlaydi, boshqalarning fikrini tinglaydi va unga munosabat bildiradi.

Bunday yondashuvning muhim natijalaridan biri shundaki, talabalar mustaqil fikr bildirishdan qo‘rqmay qo‘yadi. Avval “noto‘g‘ri javob berib qo‘yaman” degan xavotir ustun bo‘lgan bo‘lsa, endi ular uchun asosiy mezon - fikrning mantiqan asoslanganligi bo‘lib qoladi. Shuningdek, ular tayyor fikrlarga ko‘r-ko‘rona tayanish o‘rniga, har bir g‘oyani tahlil qilishni o‘rganadi. Bu esa ijodiy tafakkurning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Darsni savol bilan boshlash, ayniqsa, samarali metodlardan biridir. Chunki savol talabaning ongini “uyg‘otadi”, uni faol ishtirok etishga undaydi. Agar o‘qituvchi dars boshida muammoli savol qo‘ysa va talabalarni turli nuqtai nazarlarni himoya qilishga chorasa, auditoriyada jonli muhokama muhiti yuzaga keladi. Masalan, kichik guruhlarga bo‘linib, har bir guruhga qarama-qarshi pozitsiyani himoya qilish vazifasi berilishi mumkin. Bu usul talabalarni o‘z fikridan tashqari boshqa qarashlarni ham tushunishga majbur qiladi. Natijada, bunday interaktiv yondashuvlar orqali talabalar nafaqat bilim oladi, balki fikrlashni o‘rganadi. Ular dalillash, tahlil qilish, xulosa chiqarish kabi muhim ko‘nikmalarni egallaydi. Eng muhimi, ular hayotdagi murakkab savollarga tayyor javob izlash o‘rniga, mustaqil ravishda yechim topishga harakat qiladi. Shu tariqa falsafa fani talaba ongida abstrakt nazariyalar yig‘indisi emas, balki kundalik hayot bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan tirik tafakkur jarayoniga aylanadi.

Sharq va G‘arb falsafasi o‘rtasidagi nomutanosiblik falsafa fanini o‘qitishda uchraydigan muhim metodik muammolardan biridir. Ko‘pincha ta’lim jarayonida ikki keskin yondashuv kuzatiladi: bir tomondan faqat G‘arb falsafasiga urg‘u berilib, Platon, Aristotel, Kant, Hegel kabi mutafakkirlarning g‘oyalari markazga qo‘yiladi; ikkinchi tomondan esa faqat milliy yoki Sharq falsafiy merosi - Forobiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, tasavvufiy qarashlar bilan cheklanib qolish holatlari uchraydi. Har ikki yondashuv ham biryoqlama bo‘lib, talabaning falsafiy tafakkurini toraytiradi, chunki u dunyoni faqat bitta madaniy yoki intellektual maktab orqali anglashga o‘rganib qoladi. Aslida falsafa - bu turli madaniyatlar, tarixiy tajribalar va fikrlash uslublarining o‘zaro muloqot maydonidir. Agar talaba faqat G‘arb falsafasini o‘rgansa, u ko‘proq analitik, mantiqiy va tizimli fikrlashga urg‘u beradi, lekin insonning ma’naviy-axloqiy jihatlarini tushunishda bir oz cheklanishi mumkin. Aksincha, faqat Sharq falsafasi bilan cheklanish esa insonning ichki olami, axloq va ruhiy kamolotga chuqur e’tibor qaratgan bo‘lsa-da, ba’zan tizimli tahlil va argumentatsiya ko‘nikmalarining yetarlicha rivojlanmasligiga olib kelishi mumkin.

Shu sababli eng samarali yo‘l - integrativ yondashuvni qo‘llashdir. Bu yondashuv Sharq va G‘arb falsafasini qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ularni o‘zaro to‘ldiruvchi tizim sifatida ko‘rishni nazarda tutadi. Masalan, **Ibn Sino**ning inson haqidagi qarashlarini **Ekzistensializm** g‘oyalari bilan solishtirish juda samarali usul bo‘lishi mumkin. Ibn Sino insonni aql, tana va ruh uyg‘unligida ko‘radi, uning fikricha inson kamoloti bilim va axloqiy yuksalish orqali erishiladi. Ekzistensializm esa, masalan, insonning erkin tanlovi, shaxsiy mas’uliyati va hayot ma’nosini o‘zi yaratishi g‘oyasini ilgari suradi.

Agar talabalar bu ikki yondashuvni taqqoslasa, ular bir tomondan insonning ichki ma’naviy kamolotga intilishini (Sharq falsafasi), ikkinchi tomondan esa uning erkin va mustaqil subyekt sifatidagi rolini (G‘arb falsafasi) chuqurroq anglay boshlaydi. Masalan, “Inson hayotining ma’nosi oldindan berilganmi yoki uni inson o‘zi yaratadimi?” degan savol atrofida Ibn Sino va ekzistensialistlar fikrlarini solishtirish talabani ancha keng fikrlashga undaydi. Yana bir misol sifatida **Alisher Navoiy**ning insonparvarlik va axloqiy komillik haqidagi qarashlarini zamonaviy G‘arb etikasi bilan qiyoslash mumkin. Navoiy insonni mehr-oqibat, adolat va komillik orqali yuksaladigan mavjudot sifatida ko‘radi, bu esa Kantning burch etikasi yoki utilitarizm kabi G‘arb axloqiy nazariyalari bilan qiyoslaganda qiziqarli muhokamalarni yuzaga keltiradi. Talabalar “axloqning manbai nima?” degan savolga turli madaniy javoblar mavjudligini tushunadi.

Integrativ yondashuvning eng muhim natijasi shundaki, u talabada keng dunyoqarashni shakllantiradi. Talaba endi bitta an’anaga bog‘lanib qolmaydi, balki turli falsafiy tizimlarni solishtirish va ularning kuchli hamda zaif tomonlarini anglash ko‘nikmasiga ega bo‘ladi. Bu esa madaniyatlararo tafakkurni rivojlantiradi - ya’ni turli fikrlash uslublarini tushunish va ularga hurmat bilan yondashish qobiliyatini shakllantiradi.

Shuningdek, bunday yondashuv moslashuvchan fikrlashni ham kuchaytiradi. Talaba murakkab muammolarni bir yoqlama emas, balki ko‘p qirrali nuqtai nazardan tahlil qilishni o‘rganadi. Masalan, “inson erkinligi” tushunchasini faqat siyosiy erkinlik sifatida emas, balki axloqiy, ruhiy va falsafiy erkinlik sifatida ham tahlil qila oladi.

Sharq va G‘arb falsafasini uyg‘unlashtirgan integrativ yondashuv falsafa ta’limini yanada boy va mazmunli qiladi. U talabani biryoqlama bilimdan uzoqlashtirib, uni keng fikrlaydigan, tahlil qila oladigan va turli madaniy-intellektual an’analarni bog‘lay oladigan shaxsga aylantiradi. Falsafiy bo‘limlarning uzviy o‘rganilmasligi - falsafa ta’limidagi yana bir muhim metodik muammodir. Ko‘pincha o‘quv jarayonida falsafa “bo‘laklarga ajratilgan fan” sifatida o‘qitiladi: ontologiya alohida mavzu sifatida, gnoseologiya alohida, etika esa yana mustaqil yo‘nalish sifatida beriladi. Natijada talaba har bir bo‘limning mazmunini qisman tushunsa-da, ular o‘rtasidagi ichki bog‘liqlikni anglamay qoladi. Bu esa falsafaning asl mohiyatini - ya’ni yaxlit fikrlash tizimini tushunishni qiyinlashtiradi.

Aslida falsafiy muammolar deyarli hech qachon faqat bitta yo‘nalish doirasida cheklanmaydi. Har qanday murakkab savol bir vaqtning o‘zida borliq (ontologiya), bilish

(gnoseologiya) va axloq (etika) bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli eng samarali yondashuv - integrativ o‘qitish usulidir, ya’ni bitta muammo orqali bir nechta falsafiy bo‘limlarni birgalikda tahlil qilishdir. Masalan, “Sun’iy intellekt qaror qabul qila oladimi?” degan savolni olaylik. Bu savol oddiy ko‘rinsa-da, u falsafaning bir nechta asosiy yo‘nalishlarini o‘z ichiga oladi va ularni birgalikda o‘rganish orqali chuqur tushuncha hosil bo‘ladi.

Birinchi navbatda, bu savol ontologik muammoni yuzaga chiqaradi: sun’iy intellekt o‘zi nima? U oddiy dasturmi, murakkab algoritmmi yoki ma’lum ma’noda “yangi turdagi mavjudot” deb qaralishi mumkinmi? Masalan, **Sun’iy intellekt tizimlari** inson yaratgan texnologik tizim bo‘lsa-da, u ma’lumotlarni tahlil qilib, mustaqil qarorga o‘xshash natijalar bera oladi. Shu yerda savol tug‘iladi: mavjudlik faqat biologik shakl bilan belgilanadimi yoki funksional imkoniyatlar ham “mavjudlik” mezoni bo‘la oladimi?

Ikkinchi jihat gnoseologiyaga taalluqlidir: sun’iy intellekt “biladimi”? U ma’lumotni qayta ishlaydi, statistik tahlil qiladi, hatto prognozlar beradi. Masalan, tibbiyotda kasalliklarni aniqlovchi tizimlar katta ma’lumotlar asosida tashxis qo‘yadi. Lekin bu “bilish” inson bilishidan farq qiladi. Inson bilishi ong, tajriba va tushunish bilan bog‘liq bo‘lsa, sun’iy intellektda bu jarayon algoritmlar orqali amalga oshadi. Shu sababli “bilish” tushunchasining o‘zi qayta ko‘rib chiqilishi kerak bo‘ladi.

Uchinchi va eng muhim jihat esa etikaga tegishlidir: agar sun’iy intellekt noto‘g‘ri qaror qabul qilsa, javobgarlik kimda bo‘ladi? Masalan, avtonom mashina yo‘l-transport hodisasiga sabab bo‘lsa, ayb mashinadami, dasturchidami yoki foydalanuvchidami? Yoki tibbiy diagnostika tizimi noto‘g‘ri tavsiya bersa, kim javob beradi? Bu savollar **Bioetika** va zamonaviy texnologik etika doirasida juda muhim muhokama mavzulariga aylangan. Shu tarzda bitta savol orqali uchta asosiy falsafiy yo‘nalish - ontologiya, gnoseologiya va etika - bir-biri bilan uzviy bog‘lanadi. Talaba endi ularni alohida-alohida bo‘lim sifatida emas, balki yagona fikrlash tizimining turli qatlamlari sifatida ko‘ra boshlaydi.

Yana bir misol sifatida “inson erkinmi yoki determinizmga bo‘ysunadimi?” degan savolni ham keltirish mumkin. Bu yerda ontologik jihatdan insonning borliqdagi o‘rni, gnoseologik jihatdan uning qaror qabul qilish mexanizmi, etik jihatdan esa uning mas’uliyati muhokama qilinadi. Masalan, agar insonning barcha qarorlari oldindan belgilangan bo‘lsa, unda axloqiy javobgarlik masalasi ham qayta ko‘rib chiqilishi kerak bo‘ladi.

Bunday integrativ yondashuvning eng katta afzalligi shundaki, u talabani parchalangan bilimdan yaxlit fikrlashga olib chiqadi. Talaba endi “bu ontologiya mavzusi”, “bu etika masalasi” deb ajratmaydi, balki “bu muammo qaysi jihatlardan tahlil qilinadi?” degan savolni qo‘yadi. Bu esa falsafiy tafakkurning eng muhim bosqichi - kompleks fikrlashni rivojlantiradi. Falsafiy bo‘limlarni uzviy bog‘lab o‘qitish talabaning nafaqat bilimini oshiradi, balki uning tafakkurini tizimli va chuqur qiladi. Falsafa shunda haqiqiy ma’noda “tirik fan”ga aylanadi - ya’ni hayotning o‘zida uchraydigan murakkab savollarni bir butun holda anglash vositasiga aylanadi.

Falsafani o‘qitishda amaliy ahamiyatning yetarli darajada ko‘rsatilmasligi - talabalar qiziqishini susaytiradigan eng muhim muammolardan biridir. Ko‘plab talabalar uchun tabiiy savol shunday bo‘ladi: “Bu fan menga nima beradi?” Agar falsafiy bilimlar hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lanmasa, ular talaba ongida faqat nazariy, abstrakt va uzoq tushunchalar sifatida qolib ketadi. Natijada falsafa “keraksiz murakkab fikrlar majmui”dek tuyulishi mumkin. Aslida esa falsafa insonning kundalik qarorlari, tanlovlari va ijtimoiy munosabatlarini tushunishda juda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Shu sababli eng samarali yondashuv - falsafani hayotga olib chiqish, ya’ni uni real muammolar bilan bog‘lashdir. Bunda har bir falsafiy g‘oya yoki tushuncha aniq hayotiy misollar orqali izohlanadi. Bu usul talabaning “nazariya” va “hayot” o‘rtasidagi farqni yo‘qotadi va falsafani amaliy fikrlash vositasiga aylantiradi.

Masalan, “korrupsiya” muammosini olaylik. Oddiy qaraganda bu faqat huquqiy yoki iqtisodiy muammo sifatida ko‘rinadi. Ammo falsafiy nuqtai nazardan u chuqur axloqiy

muammodir. Bu yerda **Etika** asosiy rol o‘ynaydi. Korrupsiya - bu adolat, halollik va mas’uliyat kabi qadriyatlarning buzilishi masalasidir. Masalan, bir amaldor o‘z lavozimidan shaxsiy manfaat uchun foydalanib, boshqalarning huquqini cheklasa, bu faqat qonun buzilishi emas, balki axloqiy qadriyatlarning inkor etilishidir. Talaba buni tushunganida, korrupsiyani faqat “jazolanadigan jinoyat” emas, balki jamiyat axloqiy tizimining yemirilishi sifatida ko‘ra boshlaydi.

Yana bir muhim misol - ekologiya masalasi. “Inson va tabiat munosabati qanday bo‘lishi kerak?” degan savol **Ekologiya falsafasi** doirasida chuqur falsafiy tahlilni talab qiladi. Masalan, inson tabiatni faqat resurs sifatida ko‘radimi yoki u bilan uyg‘un yashashi kerakmi? Orol dengizining qurishi, havoning ifloslanishi yoki iqlim o‘zgarishi kabi muammolar faqat ekologik emas, balki falsafiy savollarni ham yuzaga chiqaradi: insonning tabiat oldidagi mas’uliyati nima? U tabiatga egalik qiladimi yoki uning bir qismimi? Shu savollar orqali talaba ekologiyani nafaqat ilmiy, balki axloqiy va falsafiy muammo sifatida tushuna boshlaydi.

Texnologiya masalasi ham juda dolzarb misoldir. Bugungi kunda **Sun’iy intellekt tizimlari**, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalar inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Bu esa “texnologiya insonni erkin qiladimi yoki aksincha nazoratga oladimi?” degan falsafiy savolni keltirib chiqaradi. Masalan, telefon va internet bizga istalgan ma’lumotga tez yetishish imkonini beradi, bu erkinlikni oshiradi. Ammo shu bilan birga, algoritmlar bizning tanlovlarimizni shakllantiradi, reklama va kontent orqali bizni boshqaradi. Bu holat erkinlik va nazorat o‘rtasidagi nozik muvozanatni falsafiy jihatdan tahlil qilish zaruratini tug‘diradi.

Shu kabi yondashuvlar orqali falsafa oddiy nazariy fan emas, balki hayotiy muammolarni tushunish va hal qilish vositasiga aylanadi. Talaba endi falsafani “qadimiy faylasuflarning fikrlari” sifatida emas, balki o‘z hayotida qo‘llash mumkin bo‘lgan fikrlash tizimi sifatida qabul qiladi.

Eng muhim natija shundaki, talaba har bir murakkab ijtimoiy yoki shaxsiy vaziyatga falsafiy savol sifatida qarashni o‘rganadi. U “bu to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri” degan sodda yondashuvdan chiqib, “bu qanday qadriyatlarga asoslangan?”, “bu qarorning oqibati nima?”, “bu inson va jamiyatga qanday ta’sir qiladi?” kabi chuqur savollarni bera boshlaydi.

Falsafani hayotga yaqinlashtirish uni jonlantiradi. U endi faqat auditoriyadagi dars emas, balki insonning kundalik hayotida yo‘l ko‘rsatuvchi “fikrlash qo‘llanmasi”ga aylanadi.

Axloqiy qadriyatlar tarbiyasining sustligi bugungi jamiyatda eng sezilarli muammolardan biridir. Zamonaviy inson, ayniqsa yoshlar, ko‘pincha bilim va axborotga boy bo‘lsa-da, ularni to‘g‘ri baholash va mas’uliyatli qaror qabul qilish ko‘nikmasi yetarli darajada shakllanmagan bo‘lishi mumkin. Natijada “nimani bilish” muhim bo‘lib qoladi, lekin “nima qilish kerak” degan savol ikkinchi darajaga tushib qoladi. Aslida esa falsafaning, ayniqsa **Etika**ning asosiy vazifasi aynan shu savolga javob izlashdir. Bu muammoni hal qilishning eng samarali yo‘li - axloqiy dilemmalar orqali fikrlashni rivojlantirishdir. Axloqiy dilemma shunday vaziyatki, unda aniq “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” javob yo‘q, lekin har bir tanlovning o‘z oqibati va mas’uliyati mavjud bo‘ladi. Bunday savollar talabani nafaqat fikrlashga, balki o‘z pozitsiyasini shakllantirishga majbur qiladi.

Masalan, “Do‘stingiz qonunni buzsa, nima qilasiz?” degan savolni olaylik. Bu juda oddiy ko‘ringan, lekin chuqur axloqiy muammodir. Bir tomondan, do‘stlik va sadoqat hissi bor - odam do‘stini himoya qilishni xohlaydi. Ikkinchi tomondan esa, adolat va qonunga hurmat bor. Agar talaba do‘stini himoya qilsa, u adolat tamoyilini buzishi mumkin. Agar u qonunni himoya qilsa, do‘stlik munosabatiga zarar yetishi ehtimoli bor. Shu vaziyatda talaba o‘z qarorini asoslashga majbur bo‘ladi: u qaysi qadriyatni ustun qo‘yadi va nima uchun?

Yana bir muhim savol: “Maqsad uchun vosita oqlanadimi?” Bu savol falsafa tarixida ham keng muhokama qilingan. Masalan, ba’zi odamlar “agar natija yaxshi bo‘lsa, vosita muhim emas” degan fikrni ilgari suradi. Boshqalar esa aksincha, yomon vosita hech qachon yaxshi natijani oqlay olmaydi, deb hisoblaydi. Masalan, yolg‘on gapirib katta foyda olish mumkin, lekin bu holat axloqiy jihatdan to‘g‘rimi? Yoki birovni aldab yaxshi natijaga erishish jamiyatda

ishonchni buzmaydimi? Bu savollar talabaning fikrlashini chuqurlashtiradi va uni oqibatlar haqida o‘ylashga o‘rgatadi. Bunday dilemmalar orqali talaba asta-sekin shaxsiy pozitsiyasini shakllantira boshlaydi. U endi faqat “o‘qituvchi nima dedi?” yoki “kitobda nima yozilgan?” degan yondashuvga tayanmaydi, balki o‘zining ichki mantiqiy va axloqiy mezonlarini ishlab chiqadi. Masalan, kimdir “men do‘stimni himoya qilaman, chunki sadoqat eng muhim qadriyat” desa, boshqasi “men qonunga amal qilaman, chunki adolat jamiyatning asosi” deb javob beradi. Eng muhimi, har ikkala javob ham asoslangan bo‘ladi.

Shuningdek, bunday savollar ichki mas’uliyat hissini ham oshiradi. Talaba har bir qarorning oqibatini tushuna boshlaydi. Masalan, yolg‘on gapirish faqat hozirgi vaziyatni emas, balki kelajakdagi ishonch munosabatlarini ham buzishi mumkinligini anglaydi. Yoki kichik qonunbuzarlik ham jamiyatda katta salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkinligini tushunadi. Yana bir misol sifatida “agar sizga foyda keltiradigan, lekin boshqalarga zarar yetkazadigan imkoniyat berilsa, nima qilasiz?” degan savolni keltirish mumkin. Bu yerda shaxsiy manfaat va ijtimoiy mas’uliyat o‘rtasidagi ziddiyat yuzaga chiqadi. Talaba o‘z tanlovini asoslash jarayonida o‘z qadriyatlarini qayta ko‘rib chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, falsafani o‘qitishda uchraydigan asosiy muammolar - tanqidiy fikrlashning yetarli shakllanmaganligi, Sharq va G‘arb falsafasining biryoqlama o‘rganilishi, falsafiy bo‘limlarning uzviy bog‘lanmasligi, amaliy ahamiyatning yetarli ochib berilmasligi hamda axloqiy qadriyatlar tarbiyasining sustligi - barchasi talabaning falsafiy tafakkurini cheklab qo‘yadi. Bu muammolarni bartaraf etishning asosiy yo‘li esa interaktiv, integrativ va hayotga yo‘naltirilgan o‘qitish yondashuvlarini joriy etishdir. Falsafani oddiy nazariy bilim sifatida emas, balki kundalik hayot bilan bog‘liq tirik tafakkur jarayoni sifatida o‘qitish talabaning qiziqishini oshiradi va uning fikrlashini faollashtiradi. Muammoli savollar, axloqiy dilemmalar, Sharq va G‘arb g‘oyalarini taqqoslash hamda real hayotiy misollar orqali yondashish talabaning nafaqat bilimini, balki uning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va mas’uliyatli qaror qabul qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Natijada falsafa fani talaba uchun abstrakt va murakkab nazariyalar majmui emas, balki hayotni anglash, qadriyatlarni tushunish va ongli qarorlar qabul qilishga yordam beradigan amaliy fikrlash maktabiga aylanadi.

МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙНИНГ “РАБИЪУЛ АБРОР” АСАРИДА ХОРАЗМ ВА ХОРАЗМЛИКЛАР ВАСФИ

Болтаев А.А.
Маъмун университети
профессори, Ф.ф.д (DSc)

Аннотация: Мазкур мақолада ўрта асрларнинг буюк алломаси, Хоразм фарзанди Абулқосим Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1144)нинг “Рабиъул абро” асарида келтирилган Хоразм ва хоразмликлар ҳақидаги баъзи тарихий воқеалар баёни келтирилди.

Калит сўзлар: аз-Замахшарий, Хоразм юрти, хоразмликлар, Жайҳун, ҳадис, Ибн Умар, Ҳасан Басрий, Ибн Самқа

Маълумки, Ўрта асрларнинг буюк алломалари сирасига Хоразм фарзанди, тилшунос, муфассир, шоир ва адиб, ўз давридаги маъоний, баён, наҳв, сарф, адаб, тафсир ва шу каби бошқа кўплаб илмлар соҳиби Абулқосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарийнинг ўзига хос бетакрор ўрни бор. У ўзининг олтмишдан ортиқ асарлари орқали тил, адабиёт, тафсир каби соҳалардаги энг нозик муаммоли масалаларни ҳал этиб берди ва ҳақли равишда тарихда ўз номини ўчмас сатрларга муҳрлади.

Унинг бошқа асарларидан ўзига хос услубда ёзилган “Рабиъул аброр ва нусусул ахбор” (“Яхшилар баҳори ва яхшилардан келган хабарлар матни”) асари борки, бу асар тўқсон икки бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб муайян ахлоқий ёки маънавий мавзуга бағишланган. Бу асарда ҳадислар,саҳобалар ва тобеъинлар сўзлари, ҳикматли ривоятлар,

одоб-ахлоққа оид нақллар, тарихий ва адабий хабарлар ажратилган боблар мавзусига мос равишда жамланган.

Баъзи бобларда ҳаё, сукут, ўзига эрк бермаслик, узлат ва тўсилиш, ялқовлик, саломат қолиш, камтарлик, нафсни тийиш ва шу каби ахлоқий масалалар қамраб олинган бўлса, баъзиларида яхши ва солиҳ ишлар, яхшилар ва солиҳлар зикри, уларнинг сифатлари, ҳоллари ва улар тўғрисида айтилган ҳикматли гаплар баён қилинган.

Булардан ташқари мазкур асарда биз аз-Замахшарийгача ўтган кўплаб Афлотун (Платон), Арасту (Аристотель) ва Жолинус (Гален) каби эрамиздан аввал яшаб ўтган юнон файласуфларининг ибратли гапларини ва Бузуржмеҳр, Анушервони Одил каби Шарқда машҳур бўлган шахсларнинг ибратли фикрларини ва қилган ишларини, Молик ибн Динор, Ҳасан Басрий каби тасаввуф оламининг машҳур сўфийларидан келтирилган нақлларни, шунингдек, унгача яшаб ўтган улуғ шоирларнинг шеърларини учратамиз.

Шунингдек, аллома аз-Замахшарий мазкур асарида кўплаб Хоразмдан етишиб чиққан таниқли шахсларни зикр қилади. Айниқса, олимларнинг номларини ва уларнинг айтган ибратли фикрларини келтиради ҳамда Хоразм билан боғлиқ турли тарихий воқеаларни ҳам баён қилади.

Бу катта ва улуғ хизмати билан аз-Замахшарий асарни ҳикматли гаплар энциклопедиясига айлантирган.

Аллома “Вақтлар, дунё ва охират зикри” деб номланган бобда Абу Мансур Саолибийнинг Хоразмнинг энг маърифатпарвар ҳукмдорларидан бўлган Маъмун Хоразмшоҳни мадҳ қилиб айтган ғазалидан парча келтиради:

“Абу Мансур Саолибий бир шеърида Абул Аббос Хоразмшоҳ (Маъмун) ҳақида шундай ёзади:

Аллоҳ риоят қилсин ул Маъмун ибн Маъмунни,
Адлу карам ила шод этди барча мардумни.
Қўл остида халойиқ яшар эди фаровон,
Бармакийлар давридек қурди давлату даврон.
Ҳеч бир куни беҳуда ўтмас эди бекорга,
Яхшилик, эҳсон қилар эди бечора, зорга.
Инъому карам қилди қўл остидагиларга,
Саховатидан қувонч солди неча дилларга.”[42].

Мазкур байтлардан биз Маъмун Хоразмшоҳнинг халқ ва зиёли табақа орасида қандай ҳурмат-эътибор қозонганини ҳамда халқ фаровонлиги йўлида қилган хизматлари ва эришган натижалари эътироф этилганлигини англаймиз.

Аз-Замахшарий аббосий халифалардан бўлган ва ўзидан салкам уч аср олдин ўтган Халифа Маъмун (786-833) ва Хоразм билан боғлиқ бир тарихий воқеани мазкур асарининг “Дарахтлар, ўсимликлар, мевалар райҳонлар, боғлар ва жаннат зикри” деб номлаган саккизинчи бобида келтириб ўтиб, бизга Хоразм деҳқончилиги ва полизи билан боғлиқ бўлган қимматли маълумотни қолдиради. У шундай ёзади:

“Халифа Маъмунга деб Марвга Хоразмнинг бозинж номли қовунидан юборишди. Унинг таъми Маъмунга ниҳоятда маъқул бўлди. Уни Марвда етказилишини истади ва уруғини экишни, туяларда Хоразмнинг тупроғини олиб келишни, экинни эса Жайҳундан сув ташиб суғоришни буюрди. Шундай қилдилар, аммо Хоразмдан келган қовунга ўхшамади. Унинг мазаси Хоразмнинг ҳавосида эканлигини билдилар”[43].

Аз-Замахшарий асарида кўплаб хоразмлик илм аҳлидан иқтибослар келтирган. Айримларидан бир неча марталаб иқтибос келтириб ўтади. Шулардан бири 383 (993)

---

[42] Маҳмуд аз-Замахшарий. Рабиъул аброр ва нусусул ахбор. I-жилд, Байрут: Муассасатул Аъламий лилмутбуот, 1992. 60-61-бетлар. (Шеърлар ва иқтибослар таржимони – муаллиф А.Б.).

[43] Маҳмуд аз-Замахшарий. Рабиъул аброр ва нусусул ахбор. I-жилд, Байрут: Муассасатул Аъламий лилмутбуот, 1992. 227-бет.

йилда вафот этган хоразмлик машҳур шоир ва котиб, тилшунос олим Абу Бакр Муҳаммад ибн Аббос ал-Хоразмийдир.

Абу Бакр Хоразмий айтган: “Айрим ишлар вақти келиб ҳақоратга сабаб бўлади”[44].

Яна бир саҳифасида уни “устоз” деб улуғлаб тилга олади:

“Устоз Абу Бакр Хоразмий шундай деган эди:

Улар қарғаларнинг либосидек қора либосни кийдилар,

Тонгдаги қарғалар каби йўлларига равона бўлдилар”[45].

Аллома шу бобнинг ўзида бу ватандошининг географик ҳудудлар, яъни ўша даврда ном қозонган, ҳатто жаннатга тенглаштирилган жойлар тўғрисида билдирган яна бир гапидан мисол келтиради:

“Дунёдаги жаннатлар сони тўрттадир: Ғутаи Димашқ (Дамашқ шаҳри жойлашган водий), Наҳри Абулла (Басра шаҳри ёнидан ўтадиган дарё), Шаъби Баввон (Форс ўлкасида жойлашган водий) ва Сўғди Самарқанд.

Абу Бакр Хоразмий шундай деган: “Мен бу жойларнинг барчасида бўлганман. Ғута қолган учтасидан афзалроқ, учтаси эса дунёдаги қолган барча боғлардан афзалроқдир. Ғута худди у дунёдаги жаннатнинг ердаги суратига ўхшайди”[46].

Аз-Замахшарий жонажон юрти Хоразм билан боғлиқ жуда кўплаб маълумотларни ҳам мазкур асарида жамлаган. Буларнинг айримларини кўриб ўтамиз.

Тўққизинчи боб “Мамлакатлар, диёрлар, бинолар ва улар билан боғлиқ турли иморатлар, уларнинг хароб бўлиши ва ватанни севишнинг зикри” деб номланган бўлиб, бу жойда жуда кўплаб диёрлар қаторида Хоразм билан боғлиқ, бу жойнинг улуғлугини исбот этувчи турли машҳур шахслар айтган кўп сонли ривоятларни келтиради. Бу ривоятлар манбасига пайғамбар ҳадиси, сўфий ва мутасаввиф, мутафаккир ва олимлар томонидан билдирилган эътирофлар киради. У ўз ватанининг мақоми юксаклигини аввало ҳадис билан асослашга ҳаракат қилган. Жумладан, шундай ёзади:

“Абу Ҳурайрадан: Расулуллоҳ с.а.в. шундай дедилар: “Хоразмда бир кеча тунаган кишига яхшиликлар бўлсин, устига Хоразмнинг чанги теккан кишига яхшиликлар бўлсин, Хоразмда икки ракъат намоз ўқиган кишига яхшиликлар бўлсин”.

Албатта, мазкур ҳадиснинг саҳиҳ ёки заифлиги бошқа масала. Бироқ, аз-Замахшарийнинг ҳадис илмининг ўта билимдони бўлганлигини инобатга олсак, бу ҳадис бекорга мазкур асаридан ўрин олмаганлигини биламиз. Демак, Хоразмнинг улуғ ва муқаддас юрт эканлигига пайғамбар ҳадисининг асос сифатида келтири лиши диний нуқтаи назардан мусулмонлар орасида унга нисбатан ҳурмат ва эътиборни таъминлайди.

Аз-Замахшарий буюк сўфий, ислом тасаввуфининг йирик вакили Ҳасан Басрий (642-728)дан ҳам Хоразм ҳақида ворид бўлган ривоятни келтиради. У ёзади:

“Ҳасан Басрий айтган: Машриқ томонда, Жайҳун деган дарёнинг ёқасида жойлашган бир шаҳар бор. Унинг номи Хоразм. Уни жаннатга худди келин куёвникига бораётганидек қилиб безалган ҳолда фаришталар атрофидан кўтариб жаннатга олиб келишади. Ундаги қабрлардан Аллоҳ таъоло юз минг шаҳидни тирилтиради. Уларнинг ҳар бири Бадр шаҳидларига тенг бўлади”[47].

Аз-Замахшарий ўз юрти Хоразмни улуғловчи асосларни келтиришда давом этиб, асли Кобулдан бўлган ҳадисшунос олим Макҳул ибн Абу Муслим Шаҳроб ибн Шозил (ваф. 731)дан ривоят қилади:

---

[44] Ўша асар: 67-бет.

[45] Ўша асар: 71-бет.

[46] Маҳмуд аз-Замахшарий. Рабиъул аброр ва нусусул ахбор. I-жилд, Байрут: Муассасатул Аъламий лилмутбуот, 1992. 205-бет.

[47] Маҳмуд аз-Замахшарий. Рабиъул аброр ва нусусул ахбор. I-жилд, Байрут: Муассасатул Аъламий лилмутбуот, 1992. 289-бет.

“Макҳул шундай деган: “Хуросонда Хоразм деган бир шаҳар бор. Ҳозирда ҳам у ерда кофирлар кўп ва мусулмонлар катта қийинчилик ва азоб ичидалар. Агар улар мусулмон бўлсалар, мусулмонларнинг битта қаноти ва ишончли қалқони бўлар эдилар”[48].

Юқоридаги ривоят бизга VIII аср ўрталаригача Хоразмда ислом дини ҳали тўла қарор топмагани ва мусулмонлар диний камчиликни ташкил этганлиги маълум бўлади.

Аллома аз-Замахшарий бу иқтибослар билан тўхталиб қолмайди. У Хоразмнинг ислом кириб келаётган илк ўрта асрларда иссиқ ўлкада яшаётган арабларнинг бу замин тўғрисидаги тасаввурларини кўрсатиб берувчи иқтибосларни ҳам келтириб ўтади. Жумладан, у саҳоба, муҳаддис ва фақиҳ Абдуллоҳ ибн Умар (610-693)нинг Хоразмга қизиқиб, бир хоразмлик кишидан сўраб, бу брт ҳақида маълумотга эга бўлгач, ҳайратланиб, таъсирланиб айтган гапини келтиради:

“Ибн Умар билан шу воқеа бўлганини келтирадиларки, у хоразмлик бир кишидан у юрт қанақалигини сўради. Хоразмлик киши шундай деди: “Бизда ҳаволар совуқ бўлганида киши таҳорат олиш учун юзини ювса, юзида сув яхлаб қолади”. Буни эшитиб, Ибн Умар шундай дебди: “Ўша юзларга жаннат башоратини бер”[49].

Аз-Замахшарий бу асарида келтирган энг қизиқарли ва узун маълумот ватандоши, “Ахбори Хоразм” (“Хоразм хабарлари”) номли тарихий асар ёзган муаррих Ибн Самқа Муҳаммад ибн ибн Саид ибн Самқа (ваф. 979)нинг берган маълумотидир. Бунда нафақат Хоразмнинг ўзига хослик ва афзалликларини, балки хоразмликларнинг шижоатли ва жасурликларини, тўғри фикрли, диёнатли, вафодор ва омонатдор эканликларини келтирилган. Аз-Замахшарий ёзади:

“Ибн Самқа деган котиб Хоразмнинг фазилатларини санаб шундай деган: “Хоразмнинг бошқа юртларда учрамайдиган афзалликлари ва ўзга шаҳарларда бўлмаган мақтовли хислатлари бордир. У ислом мамлакатларининг чегарасидир. Уни аҳли ширк ўраб турибди. У турк қабилаларини тўсиб турибди ва Хоразм аҳли улар билан доимий жанглар олиб борадилар. Улар ихлосли ва садоқатлидирлар. Шунинг учун Аллоҳ ҳамиша уларни ўз ёрдами билан кафолатлади ҳамда барча жангларда ғалаба билан мукофотлади. Яна Аллоҳ уларга Жайҳун дарёсини қўрғон қилди, ундан кечиб ўтувчи йўлларни қийин қилиб қўйди, сувни тошқинли ва ҳалокатли қилди. Бу жойлардан юраги соғлом ва шижоатли ва саломатлиги жойида бўлган кишиларгина ўта оладилар. Хоразмликлар жасур кишилардир. Уларнинг қалблари журъатли, ўзлари ғурурлидирлар. Шунинг учун душманлар улар билан жанг қилишдан умидсиз бўлиб қочадилар, тўқнашишга юраклари дов бермайди. Ўқ ёйлардан бехато отадилар. Одамларининг қўлидан ўқ-ёйлари ҳеч қачон тушмайди. Қилич ва найзаларнинг барча турларини мустақил ишлата оладилар. Улар тўғри фикрли, диёнатли, вафодор ва омонатдор ҳамдирлар. Уларнинг виждонлари тоза, ҳар турли яхшиликлар қилишга рағбат кўрсатадилар. Уларнинг йўли яхшилар билан туташ, ёмонлардан узилгандир. Мусофирларга эҳсон қилиб, заифларга меҳрибончилик қиладилар. Уларнинг бу каи хусусиятларни санаб адоғига етиб бўлмайди. Уларга бари назокатлик ва покизалик каби хусусиятлар хосдир.

Яна уларнинг йўрға ва елдек елувчи тулпорлари бор. Яна бургут ва лочинларнинг бир неча сара зотлари бор. Пахмоқ юнгли кийимлар, бошқа турли либослар кийишади. У жойнинг мевалари энг яхши, энг ширин, энг мазали ва машҳур мевалардир. Қўйлари ва моллари семиз, ҳавоси тоза, сувлари тотли бўлиб, бу сувлар булоқлардан оқиб чиқади. Ери унумдор. Қовунларининг ўхшаши жаннатдан бошқа ерда йўқ”[50].

Дарҳақиқат, Хоразм аҳлида ҳозирги кунгача юқорида санаб ўтилган хислатлар сақланиб қолган.

---

[48] Ўша асар: 289-бет.
[49] Ўша асар: 290-бет.
[50] Маҳмуд аз-Замахшарий. Рабиъул аброр ва нусусул ахбор. I-жилд, Байрут: Муассасатул Аъламий лилмутбуот, 1992. 290-291-бетлар.

Хулоса қилганда, аз-Замахшарийнинг мазкур асари ўзбек тилига таржима қилинса, ундан халқимиз ва ёш авлод учун чексиз фойдалар етган бўларди.

РИВОЖЛАНГАН ДАВЛАТЛАР ТА'ЛИМ ТИЗИМЛАРИНИНГ ТАЪЛИМИЙ, ТАРБИЯВИЙ, АХЛОҚИЙ ТОМОНЛАРИ: ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ

Musayev Umidjon Saidkamolovich,
Ma’mun universiteti “Umumkasbiy fanlar”
kafedrasi professor v.b., f.f.d., (PhD)
ORCID: 0009-0000-3398-8674
e-mail: musayev_umidjon@mamunedu.uz

Аннотатсия: Мақолада тараққий этган давлатларнинг таълим тизмиларини таҳлил этиш орқали, ушбу давлатларнинг илғор таълимий технологиялари билан биргаликда уларнинг таълим тизимининг таълимий, тарбиявий, ахлоқий томонлари атрофлича таҳлилий асосда ўрганиш. Уларнинг фан-таълим ислоҳотларинининг ижобий ва юксалувчи томонларини мамлакатимиз таълим тизимига жорий этиш истиқболларини ишлаб чиқиш. Ўзбекистон таълим тизимини жаҳоннинг таълим тизимлари билан рақобатлаша оладиган даражага кўтариш.

Таянч сўзлар: Таълим, тарбия, тараққиёт, узлюксиз таълим, мактаб, ёшлар, ахлоқ, одоб, ватанпарварлик, инсонийлик.

Жаҳоннинг ривожланган давлатларининг таълим тизимларини ўрганиш, уларнинг тажрибаларидан тўғри ва самарали фойдаланиш кўникмасини олиш, ҳозирги кунга келиб тараққий этган давлатларнинг иқтисодий кўрсаткичлари ҳайратимизга сабабчи бўлиб келган томонларини таҳлилий ўрганиш. Тараққий этган мамлакатлар қандай бу даражага етган? Деган саволга жавоб топиш. Шу ўринда Япония, Жанубий Корея, Германия ва АҚШ таълим тизимларини таҳлил қилиб, уларнинг иқтисодий юксалишининг сир – синоати таълим тизимида эканини исботлаш эмас, мамлакат таълим тизими ахлоқий, таълимий-тарбиявий мезонлари нечоғлик даражада муҳим бўғин эканлигини очиб беришдан иборат.

Япония тарихига назар ташлайдиган бўлсак, шонли тарихга эга мамлакатларнинг бири ҳисобланади. Япониянинг иқтисодий тараққий этиши XIX аср охири ва XX аср бошларига тўғри келади. Мамлакат ер майдони 337,8 минг кв2 ни ташкил этади. Аҳолиси 2021 йилги ма’лумотга кўра 126 миллионни ташкил этади, иқлим жиҳатдан ноқулай, қуруқликнинг 3/4 қисмини қир, тоғ ва тоғ олди ҳудудлари ташкил этади. Япония ҳудуди деярли 3000 га яқин ороллардан иборат бўлиб, табиий бойликларга бой давлат эмас. Шундай шароитга қарамасдан қандай қилиб бу даражага кўтарилганлигининг асосий сабаби инсон капитали, таълим тизими ва японча ахлоқий мезонларнинг сингдири лишига қаратилган эътибор ҳисобланади. Япония узлюксиз таълим тизими кўп босқичли бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Макабгача таълим (1 йилдан 3 йилгача);
2. Бошланғич мактаб таълими (6 йил);
3. Ўрта мактаб таълими (3 йил);
4. Юқори ўрта мактаб таълими (3 йил);
5. Ўра махсус таълим (техникум ва коллежлар 2 йилдан 5 йилгача);
6. Олий таълим (ихтисосликка қараб 4 йилдан 6 йилгача);
7. Олий таълимдан кейинги таълим (5 йил);
8. Мактабдан ташқари таълим (ма’лум муддат белгиланмаган).

Мактабгача таълим тизимига болалар асосан 3 ёки 5 ёшдан қабул қилиниб, улар “Хан” деб номланучи 8 талик гуруҳларга ажратилади. Болаларда асосан ватанпарварлик, ғамхўрлик, ўзаро ҳурмат, жисмоний ва ақлий, тарбиявий ва ахлоқий мезонларнинг

шаклланишга кўпироқ эътибор берилади. Асосан машғулотлар: расм чизиш, ше’р ёдлаш, мусиқа ва жисмоний тарбиядан иборат бўлади.

Бошланғич мактаб таълими “Сёгакко”га 6 ёшдан болаларни қамраб олади, мактабларнинг 99% давлат тасарруфида бўлиб бепул, атиги 1 %ни хусусий мактаблар ташкил этади. Ўқувчилар бошланғич та’лмда асосан мустақил ишланмалар ва ижодий ишлар ҳамда кўпироқ ахлоқий мезонларнинг қатъий ва мажбурий эканлиги билан асосан машғул олиб борилади. Назоратлар ва имтихонлар топширмайдилар, ўрта мактабга тайёрлов бўлиб, асосан япон тили, япон ҳусни хати, ижтимоий -гуманитар фанлар ва математика, санъат, мусиқа ва жисмоний тарбия ва уй хўжалик юритиш бўйича кўплаб фанлар тизимидан иборат. Ўқув йили чораги 3 та босқичда амалга оширилади. 1 чорак, 6 апрелдан 20 июлгача ва 6 хафта ёзги таътил, 2 чорак – 1 сентябрдан 26 декабргача ва 2 хафта қишки таътил, 3 чорак – 7 январдан 25 маргача ва 2 хафта бахорги таътилни ташкил этади. Японларда таълим 6 кунлик бўлиб, хар 2-шанба дам олиш куни ҳисобланади. Сёгаккода улар мажбурий тарзда 1000 тага яқин иероглифни ёд олишлари зарур бўлади.

Ўрта мактаб таълими “тюгакко”да ўқувчилар Япон тили ва грамматикаси, этика, эстетика, мусиқа, тиббиёт, жисмоний тарбия, техник маҳорат, уй хўжаликини юритиш, математика каби мажбурий фанлар билан биргаликда чет тили ёки математикадан чуқурлаштирилган фанларни ҳам танлашлари мумкин. 7, 8, 9 синфларни қамраб олади. Ўқувчилар бир ёки бир нечта мактаб тўгараклари ва клубларга қатнашишлари мумкин, улар дарсдан ташқари вақтларда ташкил этилиб, 18:00гача бўлади дам олиш кунлари эса эрталабдан бошланади. Япон оилалари ўз фарзандларини жуда яхши таълим олишлари учун барча имкониятларини ишга солиб болаларини “Дзюку” махсус тайёрлов курсларига беришади. Улар асосан 21:00 гача давом этади.

Юқори ўрта мактаб таълими “Котогакко” мажбурий бўлмаса ҳам 95% га яқин болалар таълим олишади. 10,11,12 синфларни қамраб олиб, 10 синфда барча умуммажбурий фанларнинг барчаси ўқитилса, 11 ва 12 синфларга олий таълим қизиқишига қараб тартибланади. Мактаб таълимининг бошланғич босқичида ўқиш осон бўлиб, қолган икки қисми жуда қийин ҳисобланади. Хар бир чоракдан чоракка ўтиш жуда қаттиқ назоратли имтихонлар асосида амалга оширилади. Синфдан синифга ўтиш имтихонлари жуда мураккаб бўлади. 3 марта имтихондан йиқилганлар бутун умрга мактаб, коллеж ва олий таълим билан хайрлашишларига тўғри келади. Мактабларда жуда қаттиқ назорат ва интизом, японча ахлоқ нормаларига амал қилиш биринчи ўринда туради. Кўпчилик мактабда фаррош, ошпаз ва хўжалик ишчилари ва боғбонлар бўлмайди, барча ишлар навбат билан синфлар кесимида тақсимлаб чиқилган. Овқатланиш ҳам, дарс ҳам синф хонасида, битта синфда 40 ёки 50 та ўқувчи бир кишилик парталарда амалга оширилади. Хар чорак ёки ўқув йили мобайнида синф ўқувчилари аралаштириб ташланади. Асосийси уларда жамоавийлик кўникмасини шакллантириш учун шундай ташкил этилган.

Ўра махсус таълим ўрта катта мактабни ўқишни хоҳламаганлар учун 5 йил, ўрта мактабни тугатганлар учун эса 2 йилни ташкил этади. Уларда асосан қизларнинг 90%дан ортиғи таҳсил олади. Махсус техник касблар, боғча тарбиячиси, ҳамширалар, бошланғич синф ўқитувчилари, артислик ва бошқа кўплаб касбларга ўқитилади.

Олий таълим жаҳон таълим тизимидан мутлақо фарқ қилмаган ҳолда 4 йилган 6 йилгача бўлади. Мамлакат олий таълим тизими ўқувчилар учун таълимдаги дам олиш маскани ҳисобланади. Мутахассисликка ё’налтирилган таълим чуқурлаштирилади.

Япон таълим тизимининг ўзига хос томонлари шундан иборатки, улар қуйидагилар:

- таълимнинг хар бир босқичида ватанпарварлик ва японча ахлоқ-одоб нормалари ва ҳислатлари сингдирилади;
- жамоада ишлаш кўникмаси шакллантирилади;

- бола тафаккурини ривожлантиришда математиканинг устуворлиги алоҳида аҳамият касб этади;
- баркамол шахс тарбияси, устуворлик касб этади;
- япон болалари ўқиб бирон касб эгаси бўлиш учун эмас, шу соҳага янгилик ва кашфиётлар олиб кириш учун таълим олишади;
- энг асосийси японча интизом муҳим ўрин тутади, ривожланишининг асосини ҳам айнан шу деб билишади.

Осиё ёлбари номини олган Жанубий Корея Республикаси таълим тизими ҳам Япония таълим тизимига ўхшаш томонлари мавжуд бўлиб, Осиё таълимида етакчи ўринни эгаллайди. Жанубий Корея Республикаси Осиёда постиндустриал кўрсаткичлар бўйича лидер давлатдир. Ер майдони 100, 210 минг кв2 бўлиб, аҳолиси қариб 52 миллионни ташкил этади. Жанубий Корея Республикаси иқтисодий юксалишиниг муҳим омиллари: инсон капиталига сармоянинг тўғри ё’налтирилганлиги; Таълим ва фан интегратсияси; илмий касб фаолияти билан шуғулланувчиларнинг жуда қадрланиши, корейс миллий маданиятининг устуворлиги.

Жанубий Корея Республикаси ривожланишнинг асоснини таълим тизимида, деб билиши тамойилига асосланиши ҳам таълимга берилаётган эътибор ва ҳурмат намунасидир. Уларнинг таълим тизими қуйидагича босқичларга бўлинади:

1. Макабгача таълим (1 йилдан 3 йилгача);
2. Бошланғич мактаб таълими (6 йил);
3. Ўрта мактаб таълими (3 йил);
4. Юқори мактаб таълими (3 йил);
5. Ўра махсус таълим (техникум ва коллежлар 2 йилдан 5 йилгача);
6. Олий таълим (ихтисосликка қараб 4 йилдан 6 йилгача);
7. Олий таълимдан кейинги таълим (3 йилдан 4 йилгача);
8. Мактабдан ташқари таълим.

Макабгача таълим тизими Кореяда кўпроқ хусусий ҳисобланади ва уларда таълим корейс ёки инглиз тилларида олиб борилади, ба’зиларида тўлиқ инглиз тилларида олиб борилади.

Болалар 3 ёки 5 ёшдан қабул қилинади, узоғи билан 3 йил таълим оладилар. Мактабгача таълим болаларни хар томонлама ривожлантиришни мақсад қилиб олиб, ватанпарварлик, инсонийлик, бағрикенглик ва бошқа кўплаб ахлоқий мезонлар сингдириб борилади. Болаларга асосан мусиқа, расм, ҳисоб-китоб машғулотлари ўргатилади.

Бошланғич таълим “Гукмин хакке” 6 ёшдан катта болаларни қамраб олади. Ўқиш давомийлиги 6 йил бўлиб, тўлиқ мажбурий ва бепул ҳисобланади. Бошланғич мактабларда Корейс тили ва грамматикаси, ижтимоий ва аниқ фанлар, математика, чет тили, мусиқа ва тасвирий санъат фанлари ўргатилади. Дарслар асосан синф раҳбари томонидан олиб борилади. Махсус фанларгагина бошқа мутахассислар жалб этилиши мумкин. Чет тиллар 3 синфдан ўргатилади, тил ва грамматикадаги фарқларга кўра инглиз тилини ўрганиш жуда мураккаб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам уларда махсус тайёрлов курслари “Хагвон” га боришга мажбур бўладилар. Кореяда хусусий мактаблар кўп бўлиб, уларнинг дастурлари давлат мактабларига қисман мос келади, лекин ўқитиш самарадорлиги жуда юқори ҳисобланади. Давлат мактабларида хар 100 та ўқувчига битта ўқитувчи тўғри келадиган бўлса, хусусий мактабларда кам сонли ўқувчиларга кўп ўқитувчиларнинг таълим бериши, махсус фанлар мажмуаси, юқори савияда ташкиллаштирилиши уларнинг ютуғли томони ҳисобланади.

Ўрта мактаб “чунхаке” га болалар 12 ёшдан қабул қилинади ва 3 йил ўқитилади. Я’ни 7, 8, 9 синфларни ўз ичига олади. Мактабга қабул қилиш Японларга ўхшаб имтихонга қараб эмас, ёшга қараб олинади. Ўрта мактабда бир кунда камида 6 та дарс машғулоти ва 1 та 7 дарс ҳам мажбурий ўқитилади. Ўрта мактабда жами 13 та фан ўқитилади. Дарслардан

ташқари “Хагвон”га ҳам борадилар умумий дарс машғулотлари жуда кеч тугайди ва қийинчиликларга бой бўлади. Шу тариқа болаларнинг иродаси тобланиб боради.

Юқори мактаб “кодиинхакке” га болалар 17 ёшдан қабул қилинади ва 3 курсни ичига олади. Ўқиш бир мунча мураккаблашади ва уларнинг 10 та тури фарқланади.

Кореяда олий ма’лумотли бўлиш хар бир корейснинг кейинги ҳаётини белгиловчи муҳим унсур бўлиб ҳисобланади. Олий таълим 2 га бўлинади: Олий таълим даражасидаги Коллежлар ва Олий таълим муассасалари, шунинг учун хам улар 5 турга бўлинади:

1. Хусусий ва давлат тасарруфидаги, миллий мақомга эга коллежлар ва университетлар;
2. Индустриал университетлар;
3. Педагогика институтлари;
4. Очиқ университетлар;
5. 5.сиртқи университетлар.

Корея олий таълимидаги сиртқи шаклига умумий меҳнат шароити билан банд бўлган фуқаролар имтихон асосида кирадиган бўлса, Очиқ университетларга ишлаб чиқариш ва умумий меҳнат фаолиятига та’луқли бўлган ё’налишларга имтихонсиз ишдан ажралмаган ҳолда қабул қилинади. Бакалавр академик даражасини олиш учун 140-150 кредит ўқилса, айрим ё’налишлада 180 кредит таълим олишади[1.:66].

Олий таълимдан кейинги таълим тизими жуда мураккаб жараён бўлиб 3 йилда 4 йилгача давом этади. Якуний босқичида диссертатсия ҳимоя қилади ёки соҳага доир ихтиро тақдим этиши керак бўлади ва шу билан докторлик даражаси берилади.

Корея таълим тизимидаги устунлики шундаки, инсон капиталининг муҳим ўрин эгаллашидир. Мўжиза ўз ўзидан бўлмайди, мўжиза яратувчи инсонлар тарбияланади деб қаралади.

Ғарбий Европада муҳим ўрин касб этувчи Германия Федератив Республикаси таълим тизими, Германиянинг ривожланишининг асосий бўғини ҳисобланади. Германия 16 та мустақил Федератсиялари бир биридан фарқли таълим тизимлари билан ажралиб турувчи тизмга эга. Федератсияларнинг биргина таълим тизимлари эмас, бошқа ихтисосликлари ҳам бир биридан ажралиб туради. Таълим тизимлари ажралиб туриши уларга ўз ҳудудларида мактаб ва олий таълимни мустақил ташкил этиш ҳуқуқини беради, шундай бўлсада, уларни мувофиқлаштириб турувчи марказий бошқарув тизими ҳам мавжуд.

Германия таълим тизими[2.:22-27] давлат таълим муассасалари, хусусий ва диний таълим муассасаларига бўлинади. Хусусий таълим муассасаларининг асосий фарқи ўқув дастурларни танлашда эркин ҳисобланади. Узлюксиз таълим тизими 5 босқичда ибораб бўлади:

1. Мактабгача (элементар) таълим;
2. Бошланғич мактаб “Примастуфе”таълими;
3. Юқори мактаб I босқичи “Секундастуфе I”;
4. Юқори мактаб II босқичи “Секундастуфе II”;
5. Олий таълим ва малака ошириш таълими.

Германия Федератив Республикасининг “Таълим тўғриси” даги асосий қонунига кўра, барча таълим турлари бепул ва хар бир фуқаро ўз шахсини эркин ривожлантириш, қобилияти ва иқтидорини тўлақонли рўёбга чиқариш, эркин касб танлаш ҳуқуқига эга, ҳаттоки ота-онаси ҳам аралашишга ҳаққи ё’қ ҳисобланади.

Мактабгача таълим тизими ўзи аслида келиб чиқиш тарихига кўра, дастлаб германлар томонидан асос солинган. Болалар 3 ёшдан 6 ёшгача таҳсил оладилар. Уларга асосан умумий ҳаётий кўникмалар, олмонча ахлоқ меёрлари, тартиб интизом кўникмалари ўргатилади. Шунинг учун ҳам тартиб интизомда бутун дунёга ўрнак сифатида олинади. Тасвирий санъат, жисмоний тайёргарлик, мусиқа ва ше’р ёдлаш машғулотлари асосида

ташкил этилади. Германия таълим тизими бир томони билан устунки, уларда мактабгача таълимдан бошлаб ўзлаштиришда орқада қолган болалар мажбуран мактабгача таълим муассасалари қошидаги мактабгача синфлар “Ворклассен” ёки мактаблар қошидаги “Счулкиндергартен”ларда қўшимча таълим олишлари мажбурий ҳисобланди. Тенгдошларидан орқада қолиб менда қоблият ва исте’дод ё’қ деган ҳулосага келмасликлари учун. Германияда умумий мактаб таълими 12 ёки13 йилни қамраб олади. Шунинг 4 йилини бошланғич “Примастуфе” таълимда ўтказади. Лекин пойтахт шахарлар ҳисобланган Берлин, Бренденбург ва бошқа бир қатор жойларида 6 йилни ташкил этади. Бошланғич таълимда асосан болаларга юқори мактабнинг 1 ва 2 босқич таълим турларида ўқиш учун ма’лум даражада билим ва кўникмалар ҳосил қилинади. Асосан инсон тафаккури ва унинг ақлий қоблиятларини тўлақонли рўёбга чиқаришга қаратилади. Шунинг учун ҳам бу таълим турини Олмонлар “тафаккур ва онгни шакллантириш устахонаси” деб номлашади.

Юқори мактаб биринчи босқичи “Секундастуфе I” да болалар 3 йил таълим оладилар. Германия таълим тизимининг яна бир ижобий томонларидан бири бахолаш тизимидир. Уларнинг бахолаш тизими 6 га бўлинади:

- 1 а’ло “сеҳр гут”;
- 2 яхши “гут”;
- 3 қониқарли “бефриендигенд”;
- 4 етарли “аусреиченд”;
- 5 етарли эмас “мангелҳалф”;
- 6 қониқарсиз “унгенгенд”.

Ўқувчиларнинг мактабларни тугатишлари, тугатганлик тўғрисидаги шаҳодатнома олишлари ва синфдан синфга кўчишлари учун энг камида 4 бахо “аусреиченд” олишлари зарур бўлади. Акс ҳолатда мактабни тугата олмайди ва синфда қолиб бир йил ўқишга тўғри келади. Синфдан синифга ўта олмаслик ва мактабни бир йил кечиктириб тугатиш олмонлар учун иснод билан тенглаштирилади.

Юқори мактаблар “Секундастуфе I” да немис тили ва грамматикаси, умумий мажбурий фанлар, ижтимоий-гуманитар, аниқ ва табиий фанлар билан биргаликда мусиқа, тасвирий санъат, жисмоний тарбия фанлари ўқитилади.

Иккинчи босқич юқори мактаб “Секундастуфе II” да болалар 3 йил таҳсил оладилар, асосан бу мактаблар ўқувчиларнинг қизиқишларига қараб олий таълимга тайёрлов босқичи ёки реал мактабларнинг 10 синфини тамомлаганлар учун гимназияларга кириш имкони ҳисобланади. Гимназияларда 3 йил таълим олгандан кейин Етуклик шаҳодатномасини олсалар олий таълимга имтихонсиз имтиёзли кириш имкониятини кўлга киритадилар. Етуклик шаҳодатномасини олиш учун 13 йиллик бахоларнинг ўртачаси ва ЯДИ (якуний давлат имтихон) топширадилар. Шундан ўта олсаларгина бунга эриша оладилар. Гимназияларда таълим асосан гуманитар, аниқ ва табиий фанлар, чет тилларга ихтисослаштирилган бўлади. Германияда барча мактаб турларининг хусусий турлари мавжуд бўлиб улар атиги 2% ни ташкил этади[2.:27]. Чунки давлат мактабларида таълим самарадорлиги юқори ҳисобланади. Германларда бир нақл бор “исте’додсиз боланинг ўзи ё’қ, исте’дод ва қоблият туғилмайди, шакллантирилади” деб қаралади.

Олий таълим тизими асосан тўрт ярим йилгача, магистирлик босқичи бир йилдан 4 йилгача бўлиши мумкин. Олий таълимдан кейинги босқич докторантура босқичи ҳам ўз навбатида мураккаблигига қараб 2 йилдан 5 йилгача бўлади. Олий таълимнинг ўзига ҳос жиҳатларидан бири уларда ўкиш мавсуми иккига бўлинади: Ёзги ва қишки. Талаба хоҳласа ёзги ёки қишки мавсумда ўқиши мумкин.

Хулоса шундан иборатки, мамлакат таълим тизими, ривожланиш ва юксалишнинг асосий лоқамотиви хисобланади. Буни юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан билиб олишингиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. M. Mutalipova, M. Imomov. Ta’limda ilg‘or xorijiy tajribalar. – T: Tamaddun, 2017. –B. 66
2. Study in Germany. A Practical Guide for International Students. DAAD, 2014. P. 22-27

ЗАМОНАВИЙ ДУНЁДА МАЪНАВИЯТНИНГ РЎЛИ: ИНСОНИЙЛИКНИ САҚЛАШ ЙЎЛИ

Шавкат Тўраев
Маъмун университети профессори в.б.
фалсафа фанлари доктори (DSc)

Аннотатсия: Мазкур ишда замонавий глобаллашув шароитида маънавиятнинг инсон ҳаёти ва жамият тараққиётидаги ўрни таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: маънавият, глобаллашув, инсонийлик, ахлоқ, инсонпарварлик, маданият, жамият тараққиёти.

“Технология инсониятдан устун бўлиб кетган кун – ҳалокат бошланишидир”
Альберт Эйнштейн

“Маънавият – инсонни инсон қиладиган, унинг ички дунёсини бойитадиган буюк кучдир”[1.:28]. Маънавият тушунчаси билан боғлиқ қарашларнинг узоқ ўтмишга эга жамиятимиз ҳаётига кириб келганига унча кўп бўлмасада, унинг сиёсат даражасига чиқа олиши руҳиятга кира олгани билан боғлиқ ҳодиса эканини англаш у қадар қийин эмас. Нега у жамият томонидан қабул қилинди?, деган саволга шундай жавоб бериш мумкин. Ўрта асрлардан кейинги ўзгаришлар даврида дунё янги тартибот тизимига ўтишга ҳаракат қилаётган бир даврда биз мустамлакачиликни бошдан кечирдик. У даврга келиб, биз қадриятларимизга асосан ривожланиш эмас, мустамлака давлатининг қарашларини қабул қилишга маҳкум эдик.

Айни шу даврда бизга “изм”лар кириб келди ва шулар асосида яшаш мажбурланди. Давлат сиёсати, таълим тизими, ижтимоий соҳа ҳаммаси “изм”нинг дастури асосида шакллантиришга ҳаракат қилинди. Салкам 150 йил давом этган мустамлакачилик минг йиллик қадриятларни енгиб ўта олмади. Ички туйғуларни бутунлай йўқотиб юбормасдан, ҳаммасига юзаки ёндошилгани маълум бўлди.

Баъзи манбаларда[2.:409]. Руҳиятни йўқотмаслик, уни келажак авлодга етказиш учун бундай муносабатни фақат оқлаш мумкин. Лекин шунча йиллик вақт ўз таъсирини кўсатмай қолмади, албатта. Жамиятнинг руҳиятига юзакичилик билан боғлиқ бефарқлик, лоқайдлик, хўжакўрсинга фаолият олиб бориш каби иллатлар сингиб қолди. Йиллар давомида шаклланган руҳиятни ўзгартириш учун нима қилиш керак?, деган савол қўйилиши табиий. Биргина жавоб - тафаккурни ўзгартириш керак. Бинобапин, ҳеч кимга сип эмас - биз қупаётган янги жамият, ислоҳотлапнинг тақдипи ва келажаги, аввало, халқимизнинг бу ўзгапишлапни қўллаб-қувватлашига, бу бопада одамлапимизнинг фаоллиги, улапнинг дунёқапаши, онгу тафаккупининг юксалишига боғлиқ.

Хўш тафаккурни ўзгартириш учун нима қилиш керак? Уни ўзгартириш учун таянч керак. Ана шу таянч сифатида маънавият майдонга чиқди десак муболаға бўлмайди. Шу ўринда яна савол туғилади, “Маънавият ўзи нима?” деган. Маънавият - бу инсоннинг ички олами, унинг қадриятлари, эътиқоди, ахлоқий тамойиллари ва руҳий камолотга интилишидир. Бу таърифда калит сўз сифатида интилишни олиш тўғри бўлади. Чунки инсон доимо нимагадир интилиб яшайди. Тасаввур қилинг истиқлолнинг илк кунларида одамларда қаёққа қараб интилишни аниқлаш муаммога айланди. Дин, иқтисод, демократия ҳаммаси қоришиб кетгандек эди гуё. Ўша кезларда маънавият дин билан боғлиқ деган қарашлар ҳам йўқ эмасди. Маънавият нафақат диний тушунча, балки инсоннинг ҳаётга

бўлган муносабати, унинг яхшилик, адолат, меҳр-муҳаббат каби олий қадриятларга эргашишидир.

Юқоридаги каби маънавиятдан нолиб ёзғираётганлар ҳозир ҳам кам эмас. “маънавият инсон ҳуқуқларини чегаралайди”, “маънавият демократияга зид”, “замонавийликни буғади” деганга ўхшаш иддаолар ҳалиям учраб туради. Бу аслида жамиятдан хавотирланиш ёки унинг учун жон куйдириш эмас. Бу фақат тўғри йўлдан кетаётганларни йўлдан чалғитишга ҳаракат қилаётганларнинг иши эканини англаш қийин эмас[3.:255].

Дарҳақиқат, ҳозирги замон инсонга кўп имкониятлар берди: технологик ютуқлар, илм-фан тараққиёти, алоқа воситаларининг ривожланиши. Лекин айни пайтда, бу замон инсонга жиддий синовларни ҳам олиб келди. Моддий неъматларга чексиз интилиш, виртуал олам ва хаёлий қадриятлар орасида адашиб қолган замонавий инсон ўзининг асл табиати - инсонийлигини йўқотиш хавфи билан юзлашмоқда. Айнан мана шу муҳим пайтда маънавият инсонийликни сақлаб қолишнинг ягона йўли сифатида пайдо бўлади. Агап жамиятнинг ҳап бип аъзоси бу ҳақиқатни англаб етмаса, тўғри йўлдан чалғиб кетиши тайин.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги замонда кўп жиҳатлар инсонларни маънавиятдан узоқлаштирмоқда. Биргина виртуал оламнинг ўзи одамларни компъютер ва телефон экранлари олдида яшашга мажбур қилмоқда. Демак, одамлар реал ҳаётдан узоқлашиб бормоқда. Бу эса, самимий инсоний алоқаларни йўққа чиқаради.

Бинобапин, кейинги пайтлапда ҳап хил ижтимоий тапмоқлап, интепнет билан боғлиқ жапаёнлапга одамлапнинг боғланиб қолаётгани, бу ҳолат инсон психологиясига таъсип кўпсатаётганлиги ҳақида кўп гапипилаяпти. Бу гаплап шунчаки осмондан олинган гаплап эмас. Одамлапнинг, айниқса ёшлапнинг интепнетга муккасидан кетаётгани айни ҳақиқат. Бугун инсоният қаламда ёзишни унутаёзди. Бугун инсонлап бипоп манбани топиш учун китоб саҳифалаш нималигини унутиб қўйди. Бугун болалап кўчага чиқиб, ўптоғини ёки дугонасини бипоп ўйин ўйнаш учун чақипиб, унинг ота-онаси жавоб бепгунча кутиб ўтипишга ҳожат. У ўзининг, смаптфони, айфони билан, таъбип жоиз бўлса хоҳлаган жойида ўтипиб ҳам мулоқотини давом эттипавепади. - Хўш бунинг нимаси хатапли, ахип бу техника-технологиянинг пивожланишику, - дейиш мумкин.

Масаланинг иккинчи жиҳати боп. Виптуал оламдаги муносабатлап билан ҳақиқий оламдаги муносабатлапнинг ўптасида еп-билан осмонча фапқ боп. Тасаввуп қилинг, ўйин ўйнаш учун кўчага чиққан қизалоқ ёки болакай ўптоғининг уйига бопади. Уни чақипади, дугонаси ёки ўптоғининг уйидан унинг ота-онаси чиқади, у билан саломлашади, кимлиги, кимнинг фарзанди экани сўпалади. Оилалап ҳақидаги маълумотлап олинади. Маъқул келган ҳолатда ўз фапзандини чиқишига пухсат бепади. Энди ўша дўстлап ва дугоналап бипоп ўйин ўйнаши учун ақлий меҳнат қилишлапига, ана ундан кейин жисмоний меҳнат қилишлапига тўғпи келади. Ана шундай, ҳапакат, мулоқот, ақлий ва жисмоний меҳнат жапаёнлапдаги иштипоки билан инсон улғаяди.

Витуал оламдачи: на ҳапакат, на мулоқот ва на ақлий, на жисмоний меҳнатлап йўқ. Ҳамма нарсани унинг учун виртуал олам бажаради. Демак инсоннинг улғайиши ўзининг ёки ўзи яшаётган ташқи муҳитнинг эмас, тасвиплап опқали таъсип қилувчи бегоналапнинг қўлида бўлади. Пуҳсиз қул, тафаккупдан маҳпум, хўжайинига тўлиқ бўйсинувчи жонзотга айланмаслигига ҳеч ким кафолат бепа олмайди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак. Маънавият - бу инсонийликни сақлаш йўли. У нафақат бахт саодат ва фаровонлик калити, балки тинчликнинг йўли, инсониятнинг келажагини сақлаб қолиш кафолати ҳамдир. Бугун инсонлар ўз маънавий йўлини излаши ва уни амалиётга татбиқ этиши орқалигина ўз ҳаётини, оиласи ва жамиятини яхшилашга ҳисса қўша олади. Замонавий дунёда мавжуд бўлган ва бизни қийнаётган барча мураккабликлар ва синовларга қарамай, маънавият инсонга умид беради, уни илҳомлантиради ва тўғри йўлни кўрсатади. Асл инсонийлик - маънавиятда, маънавият эса

ҳар бир инсоннинг қалбидадир. Ана шундай ишонч билан биз маънавиятга интилишда қўрқувсиз, катта умид билан йўл олишимиз керак. Чунки маънавият - бу меҳр-муҳаббат манбаи, у фақат яхшилик ва барака тарқатади.

Маънавият – руҳнинг нури, қалб сокинлиги ва виждон поклигидир!

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов.И.А. Юксак ма‟навият-енгилмас куч, Т., “Ма‟навият”, 2008, - Б. 176.
2. Шомақсудов.Ш, Шораҳмедов.Ш. Ҳикматнома. Т., 1990. – Б. 501.
3. Мирзаев.Т, Мусоқулов.А, Сармисоқов.Б. “О‟збек халқ мақоллари”. Т., 2005. – Б. 512

BOBOJON SANOIYNING DINIY-IRFONIY G‘OYALARI

Sapayev G‘ulomjon Baxtiyarovich
Ma’mun universiteti “Umumkasbiy fanlar”
kafedrasi dotsenti, f.f.d. (PhD)
e-mail: gulom-bs@rambler.ru тел: +998 99 964 09 83.

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr Xorazm ma’rifatchiligi va tarjima maktabining yirik vakili Bobojon Sanoiyning tasavvufiy qarashlari ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Unda olimning diniy-irfoniy g‘oyalari ijtimoiy-axloqiy nuqtai nazardan ochib berilgan hamda shoirning hurfikri atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Bobojon Sanoiy, tasavvuf, ma’naviy kamolot, tarjima maktabi, “Kanz ul-maorif”, “Hadiqai azhor”, komil inson, nafs, aql, axloq.

Kirish. Markaziy Osiyo xalqlari ma’naviy hayotida tasavvuf ta’limoti muhim o‘rin egallaydi. Tasavvuf g‘oyalari xalq ongu shuuriga chuqur singib, milliy madaniyat, adabiyot va axloqiy qadriyatlarning shakllanishida katta ahamiyat kasb etgan. Xususan, Xorazm adabiy muhitida shakllangan tasavvufiy-irfoniy an’analar o‘zbek mumtoz adabiyotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. [1.177]

Bobojon Sanoiy (asli ismi Mullo Bobo valadi Xudoyberdibek) ana shu muhitda yetishib chiqqan yirik mutasavvuf olimlardan biri bo‘lib, uning asarlarida inson ma’naviyati, nafs tarbiyasi, ma’rifat va komil inson g‘oyalari markaziy o‘rin egallaydi. Zero, XVIII - XIX asrlarda Xorazmda yashab ijod qilgan Sanoiyning boy me’naviy merosi, ijtimoiy-axloqiy, falsafiy va ma’rifiy qarashlari u yashagan davrdagi jamiyat ijtimoiy-ma’naviy hayotida muhim o‘rin tutgan

Tasavvufshunos olim N.Komilovning ta’kidlashicha, ushbu davr maktab o‘zbek tarjimachilik tarixida eng sermahsul davr bo‘lib, turli tillardan 150 dan ortiq asarlar tarjima qilingan. [2.12] Bobojon Sanoiy ham Xorazm tarjima maktabi an’analari asosida shakllangan ijodkorlar qatoriga kiradi. Feruz va Ogahiylar boshchiligidagi ushbu tarjimachilik maktabi vakili Sanoiy “Haft kishvar”, “Mehr va Moh” kabi asarlarni tarjima qilish bilan birga, “Kanz ul-maorif”, “Hadiqai azhor” kabi original asarlarni ham yaratgan.

Tadqiqot vazifalari va metodologiyasi. B.Sanoiyning tasavvuf va diniy-irfoniy qarashlarini ilmiy asosda tahlil qilish hamda uning bugungi kundagi yosh avlodni ma’naviy tarbiyalashdagi ahamiyatini ko‘rsatish, tadqiq qilish bugunning asosiy vazifasidir. Shu nuqtai nazardan Sanoiy asarlaridagi nafs, uning turlari va kelib chiqishi, nafsni tarbiyalash, inson ma’naviy kamolotga erishish shartlariga oid g‘oyalarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan kompleks o‘rganib, ilmiy jamoatchilikka tanishtirish, olimning tasavvufiy qarashlarini nazariy asoslari o‘rganib, gumanistik g‘oyalari mohiyatini tushunish lozim.

Mazkur mavzuni tadqiq qilish va tahlil qilishda B.Sanoiyning “Hadiqai azhor” (“Gullar bog‘i”), “Kanz ul-maorif” (“Bilimlar xazinasi”), “Mehr va Moh” kabi asarlaridan manba sifatida foydalanib, unda tarixiy-tahliliy, mantiqiylik, dialektik, sinergetik va umuminsoniylik usullardan foydalanildi.

Shu bilan birga ushbu alloma ijodini yaqindan o‘rgangan N.Komilov va Sh.Shokirovalarning ilmiy ishlaridan unumli foydalanildi.

Bobojon Sanoiy asarlarida asosan ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy va insonparvarlik mavzulari ko‘tarilgan bo‘lsada, diniy hamda tasavvufga oid qarashlari ham tahsinga loyiq. Ayniqsa uning tasavvufiy qarashlari islomiy falsafa va tasavvuf ta’limoti bilan chambarchas bog‘liq. Tadqiqotchilarning xulosalariga ko‘ra, u Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va G‘azzoliy kabi mutafakkirlar asarlarini chuqur o‘rgangani qayd etiladi. [1.178]

Aniqroq aytganda, ushbu mutafakkirlar ta’limotiga qiziqqan holda falsafani chuqur o‘rgangan. O‘rganishlaridan kelib chiqib, barcha ilmlar mohiyati va foydasi inson va uning haqiqatini anglashga xizmat qilishi bilan belgilanishi lozim, degan xulosa kelgan. Dunyoviy ilmni o‘rganish ham, diniy bilimlarni o‘zlashtirish ham avvalo inson o‘zligini anglashga yordam beradi. Bu esa inson dunyoqarashini kengaytirib, uni ma’naviy kamolot sohibiga aylantiradi. Aksincha, ma’naviy olami buzuq kishining ilmi va amali o‘zi hamda jamiyatga zarar yetkazadi.

Bu holat uning ijodida falsafiy va irfoniy qarashlarning uyg‘unlashuviga sabab bo‘lgan. Tasavvufdagi ma’rifat, haqiqat va ruhiy kamolot masalalari uning asarlarida markaziy o‘rinni egallaydi. Masalan, “Hadiqai azhor” asari Sanoiyning eng muhim tasavvufiy-falsafiy asarlaridan biri hisoblanib, asarda inson mohiyati va uning ma’naviy kamoloti masalalari tahlil qilinadi. Bunday xulosaga dalil sifatida Sanoiyning “Hadiqai azhor” (“Gullar bog‘chasi”) asarida o‘zi yozgan fikrni keltirish o‘rinlidir: “Va hamma ilmlar kasbidan g‘araz ma’rifatullohdir. Va ma’rifatullohning ibtidosi ma’rifati nafsdur.” [3.20a]

Bu fikr tasavvufdagi asosiy tamoyil – “o‘zini bilgan Robbini biladi” g‘oyasi bilan uyg‘undir. Sanoiy ta’limotida nafs masalasi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, unga ko‘ra, barcha ilmlarning asosiy maqsadi insonni o‘zligini anglashga olib borishdir. Mazkur asarning asosiy g‘oyasi inson nafsi va uning tarbiyalashga qaratilgan. Sanoiy nafsni turlicha izohlab, shulardan biri unga “o‘z” deb ta’rif beradi. Tadqiqotchi olima Sh.Shokirova aytishicha, Sanoiy nafsning yana ta’rifiga to‘xtalib, “bu narsa yoki muddaoning o‘zginasi, ya’ni aynan o‘zi, haqiqati degan ma’nodir.” [4. 21]

Sanoiy nafsning bir necha turlari borligini aytib o‘tadi:

Kirmoyin hargiz mashomi jon aro,
Necha turluk nafs o‘lur inson aro.[3.32a]

Sanoiy fikricha, nafsning nafsi insoniy va nafsi notiq turlari bo‘lib, bu aqlni rivojlantiradi hamda nutqini go‘zal qiladi. Bu esa insonni yaratilganlar ichida eng sharaflisiga aylantirib, uning maqomini yuksaklikka ko‘tarishga xizmat qiladi. Agarda nafsi insoniy bo‘lmasa barcha ilmi va kasb-hunari hayvoniy xohish-istaklarini qondirishga sarflaydi:

Manga andog‘ kishigadur inkor,
Nafs uchun qilsa pesha ul g‘addor. [3.54b]

Shoirning bildirishicha, tasavvuf nafaqat nafsni axloqiy tarbiyalaydi, balki hayot falsafasi bo‘lib, aql yordamida oliy haqiqatni anglashga yordam beradi. YA’ni tasavvuf yordamida kishi yaxshi va yomonni anglaydi, yomon illatlardan poklay, yaxshilarini yanada ziynatlaydi hamda ezgulikka yetaklaydi.

Shuningdek, Sanoiy inson nafsini 4 ta guruhga ajratadi: nafsi ammora, nafsi lavvomi, nafsi mutmainna va nafsi mulhama. Nafsi ammora buyruq beruvchi nafsoniy kuch bo‘lib, bu faqat nafs buyrug‘i bilan ish qiluvchi, shaxsiy manfaat yo‘lida hamma ishga tayyor kishilarga nisbatan qo‘llaniladi. Bu nafs kishilarni turli balolarga giriftor qilib, o‘g‘rilik, zo‘ravonlik, buzuqlikka va ichkilikka yetaklaydi.

Bunday nafsning asosiy belgilari, kibr, hasad, takabburlik, kek saqlash, o‘chakishish, janjalkashlik, g‘iybat kabi salbiy xislatlardir.

Nafsi lavvomaning ma’nosi doim koyib va tergab turuvchi nafsoniy kuch bo‘lib, nafsni jilovlagan, aqlga bo‘ysundirgan va nafs g‘olib kelganda o‘zini-o‘zi koyib, yana nafsini mag‘lub qila oladigan nafsdir. Bunday nafsga ega bo‘lgan kishilar hayot uchun zarur bo‘lgan nafsoniy

talablarni yaxshilik bilan meyoridan oshirmasdan qondiradilar. Bunday insonlar o‘zlarini ham, boshqalarni ham xursand qilgan holda baxtiyor yashaydilar.

Nafsi mutmainna egalarining nafsi butunlay jilovlangan bo‘lib, bular nafsdan holi, hatto uni o‘ylamaydigan, tinch yashaydigan kishilardir.

Nafsi mulhama ko‘proq ilm, hikmat va san’at ahlida bo‘lib, bu nafs kishida jozibali istaklarni, his-hayajon, ijodkorlikni uyg‘otadi, go‘zallik va oliy qudratni sevish kabi xislatlarni ustuvor bo‘ladi.

Donishi nafsing saning oson emas,
Haqg‘a dono bo‘lmayin imkon emas.
Kimsa yo‘qkim anga dono bo‘lg‘ay ul,
Kimki o‘z aybig‘a bino bo‘lg‘ay ul. [3.64a]

Shoirning Sanoiyning borliqqa oid qarashlari diniy-irfoniy fikrlari bilan bog‘liq. Ya’ni u insonga tabiatning bir qismi sifatida qarab, uning ruhiy va axloqiy xususiyatlarini tasavvuf nuqtai nazaridan izohlaydi. Asarlarida asosiy e’tibor insonning o‘zligin i anglashiga qaratilgan bo‘lib, bu tasavvuf ta’limotining markaziy g‘oyalaridan biri hisoblanadi.

“Kanz ul-maorif” asarida inson tabiatini idrok etishda sufiyona yondashuv ustunlik qilib, Sanoiy insonning ruhiy kamolot bosqichlarini tahlil qiladi. Muallif sufiylikdagi darveshlik yo‘lini, Xudoga yaqinlashish jarayonini va ma’rifatga erishish bosqichlarini tushuntiradi. Asarda insonning ichki dunyosi, uning ma’naviy o‘sishi va haqiqatni anglash jarayoni asosiy mavzulardan biri sifatida qaraladi.

Sanoiy ijodida komil inson g‘oyasi markaziy o‘rin tutadi. Unga ko‘ra:

- inson ma’naviy kamolotga erishishi lozim;
- nafsini tarbiya qilishi shart;
- ilm va ma’rifatni ezgu maqsadlarda qo‘llashi kerak;

Agar inson ma’naviy jihatdan kamolotga erishmasa, uning ilmi jamiyat uchun zararli bo‘lishi mumkinligi ta’kidlanadi. Sanoiy darveshlik va uning qonuniyatlarini, ya’ni Xudoga yaqinlashish, ruhni chiniqtirish, ma’rifat va haqiqatni anglash jarayonlarini axloqiy nuqtai nazardan tushuntiradi.

Shu jihatdan, Sanoiy tasavvufni nafaqat diniy, balki axloqiy-falsafiy ta’limot sifatida qaragan holda, u insonparvarlik, adolat, poklik va ma’naviy kamolot g‘oyalarini ilgari surgan. Xulosa: yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, Bobojon Sanoiyning tasavvufiy qarashlari XIX acp Xorazm adabiy va ma’rifiy muhitida muhim o‘rin tutadi. Uning asarlarida inson ma’naviyati, nafs tarbiyasi, ma’rifat va haqiqat, komil inson g‘oyasi kabi masalalar chuqur falsafiy tahlil qilingan. Olim o‘z tasavvufiy qarashlarini, ijtimoiy-axloqiy, falsafiy, ma’rifiy g‘oyalari bilan uyg‘un holda ifodalagan. Olim o‘zining tarjima asarlari va she’rlarida inson hayotidagi barcha ezgu ishlar, baxtiyorlik davrlarini, shu bilan birga barcha ko‘ngilsizlik, baxtsizlik va illatlarga inson nafsi sabab bo‘lishini ta’kidlaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Sh.Shakirova. Xorazm tasavvuf adabiyotida Bobojon Sanoiyning ilmiy faoliyati**.** FLEDU – O‘zbekistonda xorijiy tillar. (www.journal.fledu.uz) ilmiy-metodik elektron jurnal 2016 y. 5-son.
2. Komilov N. Muhammadrizo Ogahiyning tarjimonlik mahorati. Filol. f.n. dis. – T., 1970.
3. Bobojon Sanoiy. Hadiqat ul-azhor va javohir ul-asror. O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi. Inv. P № 891-1.
4. Sh.Shokirova. “Bobojon Sanoiyning tasavvufiy-irfoniy asarlari”. “Sharq mash’ali” jurnali 2015. 3-son.

ИЖТИМОИЙ ҲАМКОРЛИК ВА БИРЛИК НИНГ ФАЛСАФИЙ-ЭКЗИСТЕНЦИОНАЛ МОҲИЯТИ

Тошкент халқаро университети, “Ҳуқуқий фанлар” кафедраси доцент в.б., фалсафа фанлари доктори (DSc) Сауров Равшонбек Русланбек ўғли
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9353-7146?lang=en Tel: +998973632271
E-mal: ravshonbek.saurov@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақолада ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик феноменининг экзистенционал моҳияти ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинади, экзистенциал воқеликлар орқали очиб берилади.

Таянч сўзлар: ҳамкорлик, бирлик, оила, меҳнат жамоалари, манфаатлар гуруҳи, этник уюшмалар, экзистенциал воқеликлар, ижодий уюшмалар, ўзини ўзи бошқариш органлари, глобал ва трансмиллий уюшмалар.

Аннотация. В данной статье с социально-философской точки зрения анализируется экзистенциальная сущность феномена социального сотрудничества и единства, раскрывающаяся через экзистенциальные реалии.

Ключевые слова: сотрудничество, единство, семья, трудовые сообщества, группы по интересам, этнические объединения, экзистенциальные реалии, творческие объединения, органы самоуправления, глобальные и транснациональные ассоциации.

Abstract. In this article, the existential essence of the phenomenon of social cooperation and unity is analyzed from a socio-philosophical point of view, revealed through existential realities.

Key words: cooperation, unity, family, work communities, interest group, ethnic associations, existential realities, creative associations, self-governing bodies, global and transnational associations.

Кириш. Кишилик жамияти ва цивилизациянинг социогенезиси, эволюцияси ва тарихий-маданий воқелик сифатида шаклланиши ижтимоий ҳамкорлик ҳамда бирлик феноменига бориб тақалади. Қадимий урф-одатлар ва анимистик- анъаналарни ўрганган машҳур этнограф Э.Б.Тайлорнинг таъкидлашича, ибтидоий даврдаёқ кишилар маълум бир тасаввурлар, анимистик- ва тотемистик қарашлар, содда, примитив диний анъаналар атрофида қавм, уруғ ва тўда бўлиб яшашга интилганлари.

Тадқиқот методологияси

Ушбу мақолани тадқиқ қилишда кузатиш, эксперимент, этногафик, кейс-стади, анализ, синтез, архив тадқиқот каби методлардан фойдаланилди.

Натижалар ва муҳокама

Ижтимоий ҳамкорлик ва бирликнинг ушбу илк кўриниши инсоният ҳаётида чуқур из қолдирган (1). Ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши, турли этник бирли клари ва конглемератларнинг юзага келиши, француз социологик ва файласуфи Э.Дюркгеймнинг айтишича "меҳнатнинг тақсимланиши натижасида юзага келган ижтимоий -иқтисодий корпорация ва ассоциациялар" социум тараққиётига таъсир этувчи омилларга айланди(2, С.134- 142). Фалсафий-экзистенционал нуқтаи назардан ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик феномени кишилар ва жамоаларнинг, гуруҳларнинг интеграциялашуви, кооперациялашуви ифодасидир. Мазкур кооперациянинг ижтимоий зарурат сифатида келишини фалсафада аввало Платон "Давлат" асарида кенг очиб берган. Унинг фикрича, давлат, оила, бошқариш, ёшлар таълим-тарбиясига оид жараёнлар, уруш, кишилараро муносабатлар маълум бир тизимларга эга. Бу тизимлар эса кишиларнинг, этнословарнинг ижтимоий ҳамкорлиги ва бирлиги туфайли давлатга, оилага ва бошқа ассосиацияга айланган (3, С.268
-274).

Ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик социум тараққиётнинг ҳам маҳсули, ҳам шарти эди. Социум ва жамият ҳақидаги ҳар қандай фикр, мулоҳаза улардаги туб жиҳатларни

характерловчи ижтимоий ҳамкорлик ва бирликка тааллуқли бўлган кооперациялар, ассоциация ва институтларига мурожаат этишдан бошланади. Шунинг учун ушбу ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик тизимларини қуйидаги экзистенциал воқеликлар орқали очиб бериш мумкин:

- меҳнат жамоалари;
- манфаатлар гуруҳлари;
- оила;
- этник уюшмалар;
- ихтиёрий ассоциациялар;
- ижодий уюшмалар;
- ўзини ўзи бошқариш органлари;
- глобал ва трансмиллий ташкилотлар.

Меҳнат жамоалари фалсафий-экзистенционал воқелик сифатида аҳолининг моддий ва маънавий бойликлар, истеъмол товарлари ва хизмат турларига бўлган эхтиёжларини қондиришга қаратилган ишчи-хизматчилардан иборат ижтимоий бирликдир.

Бугун меҳнат тақсимоти шу даражада ранг-баранглашганки, уни бирлаштирмай меҳнат тақсимотидан кутилаётган натижага эришиш қийин. Меҳнат тақсимоти социум тараққиёти учун қанчалик зарур бўлса, уни бирлаштириш, кооперациялаш ҳам шунчалик зарурдир.Мутахассисларнинг таъкидлашича, " меҳнат тақсимоти - бу меҳнат фаолиятининг бир томонидир, холос. У айрим ходимлари ва улар гуруҳларининг умумий меҳнат жараёнидаги айрим ишчилар меҳнатини бирлаштиришни талаб қилади. Барча даражада ўзаро боғланган меҳнат жараёнларида айрим ижрочиларнинг иш ўринларидан тортиб бутун-бутун корхоналар, кичик тармоқлар ва халқ хўжалигининг ўзаро боғланган тармоқларигача бирлаштиришни тақозо этади" (4, 22-23 б.). Меҳнат жамоалари фаолиятини йўлга қўйиш шундай ижтимоий заруратки, бирор социум уни ҳисобга олмай ёки уни четлаб ўтолмайди. Меҳнат асосидаги ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик бутун инфратузилмалар фаолиятига ва муносабатларга таъсир этади. Социум қолган ижтимоий ҳамкорлик ва бирликни чегаралаб қўйиши ёки фаолияти йўналишини ўзгартириши, ҳатто тақиқлаб қўйиши мумкин, аммо у меҳнат жамоаларига бундай муносабатда бўла олмайди. Меҳнат муносабатларидаги турғунлик ёки инқироз шу заҳоти социум ривожига таъсир этади.

Меҳнат жамоалари меҳнат тақсимоти ва иқтисодий ҳаётдаги талабларга мувофиқ ташкил этилади ёки юзага келади. Демак, у маълум бир иқтисодий талаблар ва қонунларга мувофиқ шаклланади. Баъзан тадбиркор очган ошхона меҳнат жамоаси тадбиркор ташаббусининг ҳосиласи бўлиб кўринади, агар ушбу ишхонага истеъмолчилар келмаса, у пировард натижада банкротга учрайди, беркилади.

Манфаатлар гуруҳи деганда маълум бир ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ёки бошқа маънавий манфаатларни қондириш мақсадида туғиладиган уюшмалар назарда тутилади. Шундай гуруҳларга фуқаролик жамияти институтлари - сиёсий партиялар, фракциялар, нодавлат ташкилотлари кабилар киради.Улар жамиятдаги ижтимоий ҳамкорлик ва бирликнинг ҳақиқий жарчилари сифатида аҳолини консолидациялаштириш сиёсатини олиб боради. Масалан, сиёсий партиялар плюрализм тарафдорлари ва ўзининг сиёсий манфаатларини ҳимоя қилувчи гуруҳлар сифатида келса ҳам, жамият ҳаётида тамтароқликка эмас, бирлашишга хизмат қилади. Манфаатлар гуруҳи ижтимоий ҳамкорлик ва бирликка ҳам ранг-баранглик олиб киради, кишиларни ўзи манфаатлари учун курашганида умумий тараққиёт манфаатлари ҳам борлигини улар эсига соли б туради. Манфаатлар гуруҳи умумий манфаатларга зид келиши, уларни рад этиши мумкин эмас. Манфаатлар ранг-баранглиги зиддиятларга, антогонистик курашларга эмас, балки умумий манфаатлар атрофида ҳамкорликка олиб келиши даркор. Демократия баъзан манфаатларни зиддиятларга олиб келиши, ҳатто деструктив гуруҳларни пайдо қилиши

мумкин. Ижтимоий-сиёсий курашлар тарихи кўрсатадики, манфаатлар гуруҳи радикал талаблар билан чиқса, тузумни куч билан ўзгартириш ғоясига эргашса, улар деструктив таъсир этади. Шунинг учун давлат бундай кучлар юзага келишини олдиндан фараз қилиши, уларни конструктив ҳамкорликка ундаш чора-тадбирлари кўриши керак.

Оила ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик феноменига ибратли мисолдир. Оила генезидаёқ икки жинс -эркак ва аёл биофизиологик, маънавий-руҳий ҳамкорлигига қурилган институт сифатида шаклланган. Фалсафа фанлари доктори Р.Зоировнинг таъкидлашича, оила микрожамият сифатида қуйидаги жиҳатлар ва тизимларига эга: оила субъектлари (эр-хотин); оила аъзолари (оилавий муносабатларда қатнашувчилар); оила демографияси (оилада фарзанд кўриш, кўпайиш тизими); оилавий ҳуқуқ (ўзи фуқаролик ҳуқуқига эга кишилар); оила иқтисодиёти (оила хўжалиги, мулки); оила мавқеи (ижтимоий макондаги ўрни, обрўси); оила динамикаси (оиладаги ўзгаришлар, силжишлар); авлодлараро муносабатлар (5, 25 б.).

Оила институтида ги ижтимоий ҳамкорлик ва бирликни ўз пайтида Платон давлат ҳаётига кечиришни истаган эди. Бу бежиз эмас, айнан оиладаги бир бирини қўллаб-қувватлаш, аҳиллик ва иттифоқ кенг миқёсдаги давлат институти учун намуна, тақлид объекти вазифасини ўташи мумкин. Айниқса оиладаги ҳамжиҳатликнинг социоэмоционал жиҳатларини ўрганиш, ундаги мавқе ва молларнинг функцияларини бошқариш институтларига тадбиқ этиш жамиятда ижтимоий ҳамкорлик ва бирликни мустаҳкамлаш учун зарур. Бироқ замонавий оила институтига ташқи омиллар (оила ҳуқуқи, соционормативталаблар, урф-одатлар, ижтимоий муҳит, қариндош-уруғлар, оммавий коммуникация воситалари), деперсонизациялаш жараёнлари ҳам таъсир этаётганини унутиб бўлмайди (6, С.57-58).

Қандай бўлмасин, оиланинг барқарор институт сифатида сақланиб келаётгани ундаги ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик механизмларидан самарали фойдаланишни тақозо этади.

Этник уюшмалар полиэтник макон, турли конглемератлар ва кўпмиллатли давлатларда юзага келадиган, ўзи этномаданияти ва этнохусусиятлари асраб қолишга қаратилган ижтимоий бирликлардир. Ҳатто миллий давлат ичидаги этник бирликка ҳам этник уюшма сифатида қараш мумкин.

Этник уюшмалар ўзининг миллий маданияти ва этнохусусиятларини сақлаб қоли ш, уларни ассимиляциялашувдан асраш, миллий ҳамкорлик ва бирлик анъаналарига мувофиқ яшаш кабиларни назарда тутади. Масалан, Ўзбекистон бугун ана шундай этник уюшмаларнинг сони 136 дан зиёд ва улар ўзининг миллий маданий марказларига бирлашган.

Ихтиёрий ассоциацияларга Ўзбекистон касаба уюшмалари федерацияси, Тадбиркор аёллар уюшмаси, Ёшлар иттифоқи, Ўзбекистон футбол федерацияси, Ўзбекистон адвокатлар палатаси кабилар киради. Бу ассоциациялар профессионал қизиқишларига мувофиқ бирлашган бўлса-да, жамиятдаги муаммоларни, айниқса фуқаролар дуч келаётган аниқ муаммоларни ҳал этишда ёрдамлашишга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан улар социумда ижтимоий ҳамкорлик ва бирликни шакллантиришга ҳисса қўшади.

Ижодий уюшмаларга Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, Ўзбекистон композиторлар уюшмаси, Ўзбекистон бадиий академияси, мақомчилар, бахшичилар, рақсни севувчилар, амалий санъат билан шуғулланувчилар, илмий-техник ижод билан қизиқувчилар тўгараклари кабилар киради. Улар ранг-баранг, ҳар бир гуруҳнинг у ёки бу маънавий қизиқишига қараб туғиладиган, ижоднинг бирор тури билан шуғулланувчи кишилар уюшмаларидир. Улар социумдаги ижтимоий ҳамкорлик ва бирликни мустаҳкамлашга жиддий таъсир кўрсатиш имконига эга. Бадиий ижоднинг таъсири ушбу уюшмалар фаолияти ва тадбирларини ҳам бадиий-эмоционал, экспрессив -экзистенционал воқеликка айлантиради. Бадиий ижод социал функциясига мувофиқ аудитория онги, руҳи ва эмоциясига қаратилган, кенг психологик таъсир имкониятларига эга экзистенционал

воситадир (7, 11-13 б.). Шунинг учун ижодий уюшмалар социумда ижтимоий ҳамкорлик ва бирликни мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшади.

Ижодий уюшмалар ихтиёрий тарзда тузилади, шу боис уларни баъзан ихтиёрий уюшмалар тизимига киритишади. Биз учун муҳим жиҳати уларнинг социум ҳаётига, кишилараро муносабатларга бадиий-экзистенционал имкониятлари билан таъсир этиб, ижтимоий ҳамкорлик ва бирликни мустаҳкалашнинг энг таъсирчан воситаси сифатида келганидир.

Ўзини ўзи бошқариш органлари деганда маҳаллий аҳоли томонидан ўз эҳтиёжларини қондириш, ён-атрофни кўкаламзорлаштириш, маънавий-маърифий тадбирлар уюштириш, фуқароларни жамият ва давлат ишларини бошқаришга жалб этиш мақсадида тузиладиган ижтимоий бирликлардир. Ушбу ижтимоий бирликлар сиёсий функцияларига кўра фуқаларнинг сиёсий маданияти ва фаоллигини оширишга хизмат қилади, бу вазифа социумдаги ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик феномени билан узвий боғлиқдир. Сиёсий маданият ва фаоллик ҳам, ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик ҳам социумда барқарорлик, ҳамкорлик ва иттифоқ бўлишидан манфаатдордир. Ижтимоий-экзистенционал моҳиятига кўра, сиёсий маданият ва ижтимоий ҳамкорлик социумдаги муносабатларни жамият тараққиёти томон йўналтиришга, бу борада фуқаролар ташаббуси ва фаоллигидан фойдаланишга хизмат қилади. Шундай экан, ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий ҳокимиятни, аҳоли ташаббуслари ва фаоллигини ижтимоий аҳиллик, фаровонлик, бир бирини қўллаб қувватлаш, меҳр-оқибатли бўлиш қадриятларини шакллантиришга йўналтиради.

Глобал ва трансмиллий уюшмалар халқаро алоқаларнинг кенгайиши, интеграция ва глобаллашув жараёнларининг ифодасидир. Уларга БМТ, ЮНЕСКО, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро соғликни сақлаш ташкилоти, Мустақил даврлар ҳамкорлиги кабилар киради. Ушбу трансмиллий уюшмаларнинг бош вазифаси халқлар ва давлатлар ўртасида глобал ҳамкорлик ва бирликни мустаҳкамлашдир. Бундан мавзумизнинг глобал-экзистенционал аҳамияти келиб чиқади.

Хулоса

Хуллас, ижтимоий ҳамкорлик ва бирлик тор кишилараро, гуруҳлараро иттифоқни, аҳилликни шакллантиришдан тортиб то халқлараро, давлатлараро иттифоқни, бирликни, яъни глобал-экзистенционал ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга қаратилган жараёнларни ўз ичига олувчи феномендир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – Москва: Политиздат,1989.
2. Дюркгейм Э. О разделении труда. – Москва: Экономика, 1992.
3. Платон. Государство. – Москва: АСТ, 2022.
4. Қаранг: Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. – Тошкент: Фан, 2004.
5. Зоиров Р. Оилада авлодлараро муносабатларни мустаҳкамлаш масалалари (ижтимоий-фалсафий ёндашув). – Қарши: Насаф, 2019.
6. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы. – Москва: Статистика, 1978.
7. Ahmetjanova M. Teatr va zamonaviy retsipiyent: falsafiy – ekzistensional tahlil. - Tashkent: Innovatsiya - Ziyo, 2022.

YANGI O‘ZBEKISTON KONSEPSIYASI ASOSIDA TALABALARNING IJTIMOIY MA’SULIYATINI RIVOJLANTIRISHNING OMILLARI

Sultonov Og‘abek Sultan o‘g‘li
Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Ma’mun universiteti “Umumkasbiy”
fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi
Email: sultanovagabek4@gmail.com
+998933603721

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Oliy ta’lim tizimidagi ta’lim oluvchi talabalarning ijtimoiy mas’uliyatini oshirish va ijtimoiy mas’uliyatning mohiyati yoritib berilgan. Bo‘lajak kadrlarning o‘z sohalarida etuk mutaxassis bo‘lishini ta’minlashdan iborat bo‘lgan ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy falsafa, ahloqiy ma’suliyat, javobgarlik, Yangi O‘zbekiston, ekzistensializm, intellektual taraqqiyot, burch, falsafiy fikrlar.

Abstract. The highlights is described about the importance of increasing the social responsibility of students in the higher education system of Uzbekistan and the importance of social responsibility is given in this article. The some informations are analyzed how getting prominent specialist their own fields in future.

Key words: Social philosophy, moral responsibility, responsibility, New Uzbekistan, existentialism, intellectual development, duty, philosophical ideas.

Oliy ta’lim iborasini tushuntiradigan bo‘lsak, hozirgi kunda uni butun dunyoda eng kuchli intellektual imkoniyatlarni, inson tasavvuriga sig‘maydigan kashfiyotlarni yuzaga chiqarib, ularni insonlar uchun nechog‘lik foyda keltirayotganligini ko‘rsatuvchi tushuncha sifatida ko‘rishimiz mumkin, endilikda oliy ta’lim insonlarni ma’rifatli va mas’uliyatli bo‘lib, har jihatdan kamol topishi va yaxshi yashashiga ko‘mak beruvchi kuchga aylandi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev O‘zbekistonda uchinchi renessans poydevorini barpo etish yo‘lida ta’lim tarbiyaning roli haqida so‘z yuritar ekan, ushbu tushuncha bilan bevosita bog‘liq ma’rifat masalasiga o‘zining “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” asarida shunday ta’rif beradi: “Faqat ma’rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga etaklaydi. Shu sababli mamlakatimizda ta’lim sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta’lim tizimi prinsipiga asoslangan, bola tug‘ilgandan boshlab, 30 yoshgacha bo‘lgan davrda uni har tomonlama qo‘llab-quvvatlaydigan, hayotda munosib o‘rin topishi uchun ko‘mak beradigan, yaxlit va uzluksiz tizim yaratishga harakat qilinayotgani bejiz emas”[1]. Darhaqiqat, hozirgi kunga kelib oldimizda g‘oyat ma’suliyatli ishlarni amalga oshirish dolzarb bo‘lib turibdi. Shu o‘rinda ma’suliyat tushunchasini har bir insonga to‘g‘ri tushuntirsak maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ma’suliyat – ijtimoiy ahamiyatli burch va vazifalarning bajarilishi, muayyan axloqiy tamoyillarga rioya kilish bo‘yicha shaxsning jamiyat a’zolari oldidagi javobgarligi. Ijtimoiy falsafada mas’uliyatning bir necha ko‘rinishlari bor. Bularga siyosiy, hukukiy, axlokiy ma’suliyat, shaxc mas’uliyati, jamoa mas’uliyati va boshqalar shular jumlasidandir[2].

Falsafada bilamizki, inson va jamiyat muammolarini o‘rganuvchi olimlar har bir kategoriyaning boshqa kategoriyalar bilan uzviy bog‘liqligi haqida o‘z tadqiqot obekti va predmeti doirasida mulohaza yuritishadi. Ma’suliyatni boshqa qator tushuncha-kategoriyalar bilan, masalan erkinlik tushunchasi bilan aloqadorliklarini tahlil qilishadi. Chunki ikkala tushuncha insonlar hayotida muhim ro‘l o‘ynaydi. Chunonchi, G‘arb adabiyotida ekzistensializmga erkinlik falsafasi sifatida qaraladi. Erkinlik ma’suliyat, javobgarlik bilan bevosita bog‘liq[3].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev tomonidan talaba yoshlar tarbiyasiga, ma’naviyatiga, salohiyatiga muhim ahamiyat berayotganligi, bu holat talaba yoshlarning,ijtimoiy-gumanitar va tabiiy-ilmiy sohalardagi yutuqlarini o‘zida mujassamlashtirgan komplks yondashuvni taqozo etadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning BMT bosh Assambleyasi 2017-

yil 19-sentyabrdagi 72-sessiyasida so‘zlagan nutqida: “Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo‘ravonlik g‘oyasi “virusi” tarqalishining oldini olishdir. Buning uchun yosh avlodni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasidagi ko‘p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish lozim, deb hisoblaymiz”[4], – degan fikrlari talabalarning ijtimoiy faolligini qo‘llab-quvvatlash yo‘nalishida bir qator aniq vazifa va chora-tadbirlarni belgilashga asos bo‘ladi. Ayniqsa hozirgi kunlarda oliy ta’lim sohasida yuqori malakali zamonaviy kadrlarni tayyorlash uchun muhim.

Yangi O‘zbekistonda Oliy ta’lim sohasiga alohida e’tibor qaratilyapti. Erkinlik va ma’suliyat inson faoliyatining uzaro uzviy bog‘lik ikki tomonini tashkil etadi. Ba’zilar insonda haqiqiy erkinlik tahlikada, tashvishda, yolg‘izlikda namoyon bo‘ladi, deb talqin qilishadi. Chunonchi, taniqli fransuz faylasufi Jan-Pol ongimizda bo‘ladigan ruhiy jarayonlar haqida gapirar ekan shunday xulosaga keladi: tahlika, yolg‘izlik, mas’uliyat ongimizning sifatini tashkil qiladi, chunki bu sifat sof va oddiy erkinlikning o‘zidir, inson yolg‘izlikda o‘zligini anglaydi. Inson o‘z mohiyatini, jamiyatdagi burchi, mas’uliyati, manfaatlarini o‘ylaganida ham, falsafiy fikrlar girdobida bo‘ladi[5].

Darhaqiqat, hozirgi kunga kelib oldimizda ilm-fan borasida va bo‘lajak qadrlarni ma’nan yotuk, yuksak salohiyatli hamda kerakli bilim, ko‘nikmaga ega bo‘lishini ta’minlash, g‘oyat ma’suliyatli ishlar sirasiga kiradi.Biz bekordan bekor ma’suliyat haqida gapirmayapmiz. Yurtboshimizning 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha “Harakatlar Strategiyasi” doirasida oliy ta’lim va talaba yosh lar ayniqsa hotin qizlarga ko‘proq imtiyozlarning berishlari natijasida hozirda mamlakatimizning ijtimoiy sohasida,ta’lim-tarbiya,qisqa qilib aytganda insonlarning kundalik yashash sharoiti anchayin yaxshilandi. Avvalo, bu ishlar qanday olib borilgani va natijasi qanday bo‘lganini tahlil qilsak maqsadga muvofiq bo‘lardi:

1. ”2020/2021 o‘quv yilida O‘zbekiston Respublikasining oliy ta’lim muassasalariga o‘qishga qabul qilishning davlat buyurtmasi parametrlari to‘g‘risida”gi Prezident Qarori qabul qilinib, unda ta’lim yo‘nalishlari va magistratura mutaxassisliklarini yiriklashtirish, profil ixtisoslashuv sohalarini kengaytirish, yoshlarning oliy ta’lim bilan qamrovini kengaytirish va xotin-qizlarni oliy ta’lim bilan qamrab olish darajasini oshirish masalalari nazarda tutildi.
2. Qarorga asosan, 2020-2021 o‘quv yili uchun oliy ta’lim muassasalariga qabul kvotalari bakalavriatning kunduzgi ta’lim shakliga 103 575 nafar, sirtqi ta’lim shakliga 31 350 nafar, kechki ta’lim shakliga 5 025 nafar, magistratura uchun esa – 10425 nafar etib tasdiqlandi.
3. Davlat ilmiy dasturlarini shakllantirish tartibini takomillashtirish yuzasidan “Ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirishning normativ-huquqiy bazasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilindi.
4. Shuningdek, Buyuk Britaniyaning “Springer Nature” nashriyoti bilan qiymati 100 ming dollarlik shartnoma imzolanib, mahalliy olimlarning xorijiy nashrlarini keskin oshirishga qaratilgan “Proofreading service” xizmatini rivojlantirish yuzasidan chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi.
5. “El-yurt umidi” jamg‘armasi tomonidan 700 nafardan ziyod olimlar, professor - o‘qituvchilarni chet elga ilmiy izlanish va malaka oshirish uchun yuborish bo‘yicha chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqilib, tasdiqlandi[5].

Hozirgi zamonga kelib Yangi O‘zbekistonning ijtimoiy taraqqiyoti, ayniqsa fan va texnika ravnaqi fuqarolarning jismoniy va ma’naviy qiyofasiga, ruhiyati va kasbiy malakasiga ta’siri ham uni bir butun, yaxlit o‘rganishni talab qilmoqda. So‘ngi yillarda mamlakatimizda 47 ta yangi oliy ta’lim muassasasi, jumladan, xorijiy universitetlarning filiallari tashkil etilib, oliy o‘quv yurtlarining soni 125 taga etdi. Bu raqamlar albatta yildan yilga ortib boradi, ammo oldimizda turgan Oliy ta’limni o‘zgartirish, unda talaba-yoshlar mas’uliyatini oshirish uchun quyidagi ishlar qilinishi kutilmoqda:

-oliy o‘quv yurtlarida ijtimoiy mas’uliyat masalalari muhim ahamiyat kasb etadigan shart-sharoitlarni kuchaytirish;

-ijtimoiy mas’uliyat hissini shakllantirib rivojlantirishga qaratilgan raqamli texnologiyalar va ta’lim platformalarini joriy etish;

-yoshlarni ijtimoiy mas’uliyat masalalarini chuqur o‘rganadigan ilmiy faoliyatga jalb qilish;

-ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion tuzilmalarni shakllantirish.

- ayni paytda erkinlikni anglashda uning g‘arbona (Evropacha) tamoyillariga ko‘r-ko‘rona asoslanishiga yo‘l qo‘ymaslik muhim ahamiyatga ega[6].

Hozirgi davrda Oliy ta’lim sohasi etuk insonlarni jamiyatga tayyorlashning o‘ziga yarasha bir qiyin bosqichida chunki, Yangi O‘zbekiston uchun har taraflama mukammal bo‘lgan kadrlar zarur. Insonlarning jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lishi ularning egallagan bilimiga bog‘liqdir. Ijtimoiy mas’uliyat bilan birgalikda burch, mehnasevarlik, hushmuomilalik kabi fazilatlar va qarama qarshi bo‘lgan loqaydlik, dangasalik, qo‘pollik ushbu illatlar jamiyatimizdagi har bir sohada ishlovchi hodimlarda uchramoqda. Ularni bartaraf qilish uchun esa Oliy ta’lim sohasida ahloqiy va falsafiy fanlarni yanada ko‘paytirish va talabalarga tushuntirishni talab qilmoqda. Shundagina biz o‘zimiz o‘ylagan maqsadga etamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2021,221 б.
2. Юсупов Э.Й. Фалсафа. – Т.: “Ўқитувчи”, 2005,165 б.
3. Назаров Қ., Файзихўжаева Д., Нурматова М., Шер А., Абдуллаева Н., Қалқонов Э., Қандов Б. Фалсафа асослари. – Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2018,287 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016, 18 б.
5. Туленов Ж. Жамият фалсафаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001, 43 б
6. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017, 88 б

TASAVVUF TA’LIMOTINING O‘RTA ASRLAR SHARQIDA FALSAFIY FIKR TARAQQIYOTIGA TA’SIRI VA “SO‘FIY” ATAMASINING ETIMOLOGIK TALQINI

O‘razmetov Mangubek Tursunbayevich
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar fakulteti
“Falsafa” kafedrasi dotsenti v.b. PhD
mangubekoficcial@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-8304-3087
tel: +998937500811

Tasavvufning o‘rta asrlar Sharqida pedagogik fikr rivojiga ta’siri katta. Bu elita ongi va ayni paytda "xalq pedagogikasi" ning mahsuli edi: u ta’lim, tarbiya va axloqiy yuksakltirishning bir shakli bo‘lib xizmat qiladi, tasavvuf nafaqat diniy, milliy qadriyatlar balki umuminsoniy qadriyatlarni ham o‘zida yorqin ifoda etadi. Tasavvufni asosini tashkil etuvchi "so‘fiy" atamasining kelib chiqishi anchagina bahs-munozarali masala hisoblanadi. Aksariyat tadqiqotchilar "so‘fiy" so‘zini arabcha "so‘f" ("jun") so‘zidan kelib chiqib, etimologiyani so‘fiylar jun kiyimlaridan foydalanganliklari bilan izohlashadi; boshqa tadqiqotchilar "so‘fiy" so‘zining kelib chiqishini arab tilidagi "sof" (pok) so‘z bilan bog‘lashadi, ya’ni so‘fiylarning

axloqiy poklanishi va ma’naviy-axloqiy jihatdan takomillashishi degan ma’noni anglatadi. Shunday qilib, "so‘fiy" atamasining arabcha "sof" dan kelib chiqishi tarafdorlari so‘fiylikni haqiqat deb talqin qilib, bu ta’limotni axloqiy poklik va ma’naviy jihatdan yuksaklik timsoli sifatida talqin qilib, so‘fiylarni ana shunday poklik va kamolotning ramzi deb hisoblashdi. Abu Xafs Umar Suhrovardiy "suf" ("jun") so‘zining kelib chiqishini hisobga olish faqat ilmsiz odamning tashqi taassurotining aksidir, degan fikrni ilgari suradi. Umar Suhravardi fikrining to‘g‘riligini qo‘llab-quvvatlash uchun shuni qo‘shimcha qilish mumkinki, garchi ba’zi so‘fiylar kiyimga katta ahamiyat berishgan bo‘lsada aksariyat so‘fiylar hech qachon jun kiyim kiymaganlar[51]. Ammo, shunga qaramay, tasavvuf aynan O‘rta asr Sharqining intellektual hayotida g‘ayrioddiy kuch bilan rivojlanib, murakkab, ammo mukammal pedagogik va didaktik konsepsiyani ishlab chiqishga keng imkon bergan desak yanglishmagan bo‘lamiz.

So‘fiylar insondagi ilm-ma’rifatga, uning inson va odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni takomillashtirishdagi hal qiluvchi roliga chuqur ishonishgan. Ular mutafakkir-ustozlar edilar, chunki ularning har birining o‘ziga xos shogirdlari va izdoshlari bor edi. O‘zlarining asarlarini yaratishda ular ushbu ilmiy kompozitsiyalar o‘quv qo‘llanmasi sifatida ishlatilishini yaxshi bilishgan. Shuning uchun ularning deyarli har qanday ilmiy risolalarida yosh avlod tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadigan muhim pedagogik g‘oyalar, axloqiy ko‘rsatmalar, b ilimlarni amalda qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar borligi aniq. So‘fiy mutafakkirlarining pedagogik va didaktik g‘oyalari qurilish jarayonida ham, asarlarni taqdim etish uslubida o‘ziga xos oddiylik va xalqchillik mavjud bo‘lgan. Shunday mashhur sufiylardan biri Sulaymon Boqirg‘oniy hisoblanadi.

Sulaymon Boqirg‘oniy (1091-1186) - turkiy "avliyo" (avliyo), afsonaviy so‘fiy shayxi, islomning O‘rta Osiyodagi yirik targ‘ibotchisi hamda yassaviya tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy shogirdlarining eng ko‘zga ko‘ringan vakli hisoblanadi. U Qiyomatning islomiy versiyasi bo‘lgan “Oxir zamon kitobi” asarining muallifidir. Xakim-ota nomi bilan u turk mifologiyasida mashhur obraz sifatida ko‘rsatib o‘tiladi. Sulaymon Boqirg‘oniyning hayoti va ijodi haqidagi tarixiy ma’lumotlar turli rivoyatlar bilan aralashib ketganligi bois uni asl ilmiy - tarixiy dalillar asosida o‘rganish tadqiqotchilar uchun ancha murakkablik tug‘diradi. Xalq orasida "Hakim ota" nomi bilan ham mashhur bo‘lgan valiy inson Sulaymon Boqirg‘oniy o‘z iqtidori va she’riy iste’dodi bilan Xoja Ahmad Yassaviyning e’tiborini qozongan. “1911 yilda yozilgan Jo‘yborzoda qalamiga mansub “Manoqib”da aytilishicha, Hakim ota (Hazrat Sulaymon) Qur’oni karimga o‘zgacha hurmat ko‘rsatib, darsga borayotib Mus’hafni bosh i uzra ko‘tarib olar ekan. Buni ko‘rgan Ahmad Yassaviy hazratlari uni shogirdlikka taklif etadi. Hakim ota u zotning qo‘lida ta’lim olib, o‘n besh yoshida muridlikni qabul qiladi”[52]. Alloma o‘z ustozining tariqati qoidalarini yanada chuqurlashtirib sodda, ravon uslubda keng xalq ommasiga yetkazgan. U o‘z asarlarida islomni, shariat va tariqat qoidalarini targ‘ib qilib, kishilarni o‘z nafsini quliga aylanishdan qaytargan hamda kishilarni ilmli bo‘lishga, u dunyoni o‘ylab yashashga, Allohning karamidan bahramand bo‘lishga da’vat etgan.

Sulaymon Boqirg‘oniy islom ma’rifatini Allohni tanish, uning nazariga tushishdan iborat ma’naviy-axloqiy jarayon sifatida talqin qiladi. Oliy muhabbatni Allohga bo‘lgan muhabbat, deb uni keyingi darajasi boshqa insonlarga mehr-muhabbatda bo‘lish kerakligini alohida ta’kidlab o‘tadi. Sulaymon Boqirg‘oniy islom ma’rifatparvarligi va bag‘rikengligini yorqin ifodasi bo‘lgan tariqat yo‘lini komil insonni tarbiyalash yo‘li, jannatga eltuvchi yo‘l, deb biladi. Alloma o‘z o‘gitlarida davriga xos ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik va boshqa illatlar uchun javobgar shaxslarni u dunyo azoblari dahshatini eslatish bilan tarbiyalashga harakat qiladi. Insofsiz va imonsiz amaldorlar, nopok ishlar bilan shug‘ullanuvchi, haromxo‘r, nodon va johillar hamda bosqinchi, talonchi kishilarni keskin tanqid qiladi. Sulaymon Boqirg‘oniyning she’rlari o‘z

[51] Акимушкин О. Ф. ас-Сухравардия // Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С. М. Прозоров. — М. : Наука, ГРВЛ, 1991. — С. 215-216.
[52] https://hidoyat.uz/23902

davrida “Boqirg‘on kitobi” (bu asar 19-20-asr boshlarida Qozonda 3 marta nashr etilgan) nomi bilan mashhur bo‘lgan. Shuningdek, allomaning “Bibi Maryam kitobi”, “Oxir zamon kitobi” kabi dostonlari xalq orasida mashhur bo‘lgan. Bu asarlarda alloma o‘zining tasavvufiy mazmundagi ma’naviy-axloqiy va estetik qarashlarini batafsil bayon etadi.

Sulaymon Boqirg‘oniyning asosiy va taniqli “Oxir zamon kitobi” asari axloq, poklik, inson qalbining go‘zallik bilan o‘zaro uyg‘unligi masalalariga bag‘ishlangan. Unga ko‘ra, abadiy go‘zallik - bu Xudo. Xudo sof mutlaq mavjudotdir. Xudo dunyoni to‘rt qismga (olov, suv, yer, havo) bo‘lib yaratdi. Keyin u o‘simliklar, hasharotlar, hayvonlar va odamlarni yaratdi, ularni boshqaradigan to‘rt a’zo (oyoq, qo‘l, bosh va tanadan) iborat. Sulaymon Boqirg‘oniyning fikriga ko‘ra, Xudoning go‘zalligini har qanday odam tan olmaydi. Chunki oddiy odam va Xudo o‘rtasida ko‘rinmas "parda" mavjud. Ushbu "pardani" olib tashlamoqchi bo‘lgan va Xudo bilan tanishishni va unga chuqur e’tiqod qilishni istagan kishi, avvalo, tasavvuf yo‘lidan borishi va uning asosiy bosqichlaridan (shariat, tariqat, ma’rifat va haqiqat yo‘lidan) o‘tishi kerak. Natijada, "ichki ko‘z" ochilib, ruhan poklangan kishi Xudoga yanada yaqinlashadi. Xudoni aql bilan emas, balki sevgi-muhabbat bilan bilish mumkin. Sevgi - bu yuksak tuyg‘u. "Nega Xudoni sevish kerak?" Savolga Qur’oni Karimning 61-oyatida shunday javob berilgan. Xudoning go‘zalligi Uning rahm-shafqatida, mag‘firatida va bandalariga cheksiz yaxshilikdadir. Uning ezguligi maxluqotlarga bo‘lgan sevgisida. Faqat saxiy, sabrli va bilimdon odamgina Xudoga yaqinlasha oladi. Xudo inson va uning yuragi o‘rtasidadir. Bir kun uning xukumi ostiga odamlar to‘planishadi. Tabiat va insoniyat qonunlari o‘zaro bog‘liqdir. Inson Xudoni faqat o‘zini o‘zi bilish orqali bilishi mumkin. Mag‘rurlik, ochko‘zlik, hasad, ochko‘zlik va janjaldan xoli bo‘lgan odamgina to‘liq ma’naviy-axloqiy erkinlikka ega bo‘ladi. Bu haqida Sulaymon Boqirg‘oniy shunday yozadi:

Sani darding mango darmondin ortuq,
Sanga qul bo‘lg‘onim sultondin ortuq.

Saning yodingni aysam cho‘l ichinda,
Bo‘lur ul cho‘l bo‘stondin ortiq.

Saning yoding agar ketsa tilimdin,
Vujudim quriyur, vayrondin ortuq.

Maning xor bo‘lmishim o‘z g‘aflatimdin,
Magar qilsang nazar, ehsondin ortuq.

Aziz, xor qilg‘uvchi sulton sanuqsan,
Saning lutfing qamug‘ alvondin ortuq.

Na xush bu dunyoda Iymonu Qur’on,
Ne bo‘lg‘ay bu dunyoda Iymondan ortuq.

Maning bu dardimi hech kimsa bilmas,
Agar bilsa Hakim Luqmondin ortuq.

Bu yanlig‘ osiy erkan Qul Sulaymon,
Inoyat umanur borondan ortuq[53].

Umuman olganda, komillik imkoniyatlarining barchasi insonda go‘zal axloq vositasida namoyon bo‘ladi. Zero islom dinining asosiy mazmun-mohiyati go‘zal axloqdan iboratdir. “Niso” surasining 149-oyati karimasida shunday marhamat qilinadi: “(Ey mo‘minlar), xoh oshkora, xoh yashirincha biron yaxshilik qilsangiz yoki biron yomonlikni avf qilib yuborsangiz (Olloh suygan bandalardan bo‘lursiz)”. Umuman olganda, xulqiy go‘zallik bu olamni go‘zal axloq vositasida anglashdir. Payg‘ambarimiz buyuradilar: “Yaxshi mavzuda bir soat mulohaza qilmoq, bir yillik

[53] https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/turk/sulaymon-boqirgoniy-sherlar-hikmatlar.html

ibodatdan yaxshiroqdir”. Inson hayoti faqat moddiylikdan iborat emas, u umri davomida haqiqatni ma’rifatdan izlasagina, o‘z nafsini yo‘q qilishga erishadi. Zero, o‘qib o‘rganmay, ilmli bo‘lmasdan turib toat-ibodat vazifalarini egallay olmaydi. Ilm shunday narsaki, u insonni adashganida to‘g‘ri yo‘lga boshlaydi va qalbiga ziyo tarqatadi. Qur’oni Karimda ham tafakkur, ya’ni fikr, qiling deya xitob qilinadi. Payg‘ambarimiz o‘z Hadislarida: Ummatim ikki narsadadan halok bo‘lishi mumkin: 1) ilmni tark etishdan 2) mol yig‘ishdan.

Tasavvuf o‘rta asrlar Sharqida nafaqat diniy-ma’rifiy harakat, balki pedagogik fikr va axloqiy tarbiya tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllandi. U elita ongiga xos ilmiy - falsafiy tafakkurni xalq pedagogikasi bilan uyg‘unlashtirgan holda insonni ma’naviy kamolotga yetaklovchi tarbiya maktabini yuzaga keltirdi. Tasavvuf ta’limoti axloqiy poklanish, nafsni tarbiyalash, insonparvarlik, sabr-toqat, mehr-shafqat kabi umuminsoniy qadriyatlarni yoritish orqali jamiyat ma’naviy hayotini boyitgan. Ayniqsa “so‘fiy” atamasining kelib chiqishi haqidagi turli etimologik qarashlar ushbu ta’limotning mohiyatini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi. “So‘f” (“jun”) va “sof” (“pok”) so‘zlari bilan bog‘liq talqinlar tasavvufning amaliy va ma’naviy jihatlarini ifodalaydi. Demak, tasavvuf Sharq pedagogik merosida insonni ma’naviy-axloqiy yuksaltirishga qaratilgan o‘ziga xos tarbiya tizimi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

OILADA KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING FENOMINAL VA FUNKTSIONAL TAMOYILLARI

Raximov Azizbek Bekturdiyevich
Milliy g‘oya va falsafa fafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada oilada kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning fenomenal va funktsional tamoyillari tahlil qilinadi. Unda kitobxonlikning shaxs kamoloti, ma’naviy-axloqiy tarbiya hamda intellektual salohiyatni oshirishdagi o‘rni yoritiladi. Muallif oilani kitobxonlik madaniyatining asosiy muhitlaridan biri sifatida baholab, ota-onalarning shaxsiy namunalari, oilaviy o‘qish an’analari va muhitning ta’siri kabi omillarni fenomenal jihatdan asoslaydi. Shuningdek, kitobxonlikni rivojlantirishning funktsional tamoyillari – tizimlilik, uzluksizlik, yoshga moslik va motivatsiyani oshirish mexanizmlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: shaxs, inson, jamiyat, axloq, kitobxonlik, ota-ona, kutubxona.

Farzand tarbiyasidagi eng asosiy omillardan biri bu kitob mutolaasidir. “Kitob”, “kitobxonlik”, “kutubxona” so`zlarining o`zagi aslida arabchadan olingan va bir maqsadga, ya’ni inson ma`naviyatini boyitishga xizmat qiladi. Yurtimizda yoshlarning kitobxonlik madaniyatini oshirish uchun amalga oshirilayotgan islohotlar ham bejizga emas, binobarin, kelajak avlodning kamoloti ilm olish, bilimli bo‘lish bilan belgilanadi. Bu borada, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017 yilning 12 yanvar kuni “Kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishga qaratilgan” farmoyish e’lon qildi. Bu esa o‘z navbatida, yurtimizda kitobxonlik saviyasi oshishiga, yangidan-yangi sermazmun kitoblar chop etilishiga omil bo‘luvchi muhim odimdir. Ana shunday imkoniyatlardan oqilona foydalanib, yangidan-yangi nashrdan chiqayotgan sermazmun asarlarni o‘qib borish yoshlarning ongi o‘sishi, tafakkuri teranlashib, o‘zining mustaqil fikriga ega bo‘lishiga imkon beradi. Yana shuni alohida e`tirof etish kerakki, prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan 5 tashabbus bugungi kunda yoshlarni yanada qo`llab quvvatlovchi muhim omil bo`ldi. “Yoshlar ma`naviyatini yuksaltirish,ular o`rtasida kitobxonlikni keng targ`ib qilish bo`yicha tizimli ishlarni tashkil etish” muhim dasturiamal bo`lmoqda. Kitob bilan tanishish,mutolaa qilish, insonga o`zgacha zavq beradi. kitobxon mutolaa qilar ekan kitob bilan yaqinroq tanishadi, uning ilmiy- badiiy qimmati haqida tasavvur hosil qila boshlaydi,fikrlaydi, mutolaa madaniyati yuksaladi.

Insonda kitob o‘qishga mehr uyg‘otish, kitobxonlik madaniyati bolalikda, oiladan boshlanadi. Ma'lumki, har bir inson dastlabki tarbiyani, ya'ni ma'naviy ozuqani oilada ota-onadan oladi. Hadisi sharifda aytilganidek, ota-onaning farzandga eng yaxshi merosi go‘zal axloq va

yetuk tarbiyadir. Tarbiyaning bosh omili o‘zaro ibrat. Ibratni axloq shakllantirib, o‘zi kitoblardan ozuqa oladi. Kitoblarning oilalarni barpo qilishda, mustahkam va baxtli qilishdagi o‘rni beqiyos. Bugun turmush qurish yoshidagi har bir yigitqiz oiladek muqaddas dargohga qadam qo‘ymasdan avval bu makon uning fazilatlari va unga qanday munosib bo‘lish haqida bilib, ilm o‘rganib kirsalar, hayotimiz yanada farovon bo‘lar edi. Kitobning oilalarni baxtli va farovon qilishdagi o‘rni juda behisob bo‘lib, bu farzand tarbiyasiga ham o‘zining ijobiy ta'sirini o‘tkazadi. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, kitobxonlik madaniyatini shakllantirishning asosiy sharti kitobxonlikni zaruratga aylantirishdir. Agar farzandlarimizda kitob o‘qishga havas bo‘lmasa, uning kitob o‘qishga bo‘lgan e'tiborini o‘zgartirish mushkul bo‘lib qoladi. Ularni o‘qishga majburlash emas, balki kitob o‘qishga havas uyg‘otish lozim. Bu borada ota-ona, ustozu murabbiylar va kutubxona xodimlari bevosita bolaga yordam berishlari lozim bo‘ladi. Bunda bolalarning yosh xususiyati, qiziqishi hisobga olinishi kerak. Shunday ekan, bolalardagi kitobga bo‘lgan ehtiyoj kattalarning maslahatlari orqali qondirilsa, kerakli kitob tanlansa, kitob mutolaasiga bo‘lgan qiziqish ham kundan-kunga ortadi.

Ammo ijtimoiy tajriba va individual fikr kitobda ikki bor: birinchi bor – qo‘lyozmani yaratishda – tilda, so‘zda, yozuvchida o‘z fikrini keng insonlar doirasining mulkiga aylantirish o‘tkir ehtiyoji yuzaga kelganida; ikkinchi bor – muallifning fikrini maqsadga muvofiq va bevosita yetkazadigan tarzda va bizning barchamizga qaratiladigan biror-bir yozma xabarni tashkil etish uchun maxsus mo‘ljallangan predmetda amalga oshishini unutmaslik kerak. Tarbiya berishning turlari ko‘p bo‘lgani kabi kitob o‘qishga o‘rgatish ham eng avvalo bolalikdan boshlanadi. Shuning uchun ham, ota–ona va o‘qituvchilarning o‘zlari o‘quvchilarga birinchi bo‘lib namuna bo‘lmog‘i darkor. Shaxsning kamol topib ulg‘ayishida birinchi navbatda oilaning o‘rni beqiyosdir. Tarbiyaning barcha usullari va mezonlari, eng avvalo, oilada shakllantirilganidek, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda ham oilaning o‘rni nixoyatda yuksakdir. Shuning uchun ham kitob o‘qishni oiladan boshlagani ma’qulroqdir. Demak, shaxsning rivojlanishida oilaviy muhit, oilaviy qadriyatlar asosiy ro‘l o‘ynaydi. Bunda, ota–onaning, axloqiy rapashlari, ma’naviy darajasi bevosita farzandiga ta’sir etadi. Farzandlarida o‘zlarini oynadek aksini ko‘rishi mumkin. Zero, kitobxonlik, badiiy adabiyotga muhabbat, inson ma’naviy tafakkurini rivojlantirishga undaydi. Kitobga oshufta qalb, adabiy olamga hamnafas inson, o‘zidagi bunday tuyg‘u va fazilatlarni atrofidagilarga, eng avvalo, oilasiga, singdirishi va yuqtirishi yuqori bo‘ladi. Kitobxon ota–onalarning farzandi ham kitobga boshqacha mexr bergan bo‘ladi. Bu o‘z navbatida ma’naviyatimiz xazinasiga qiziqish va intilishga olib keladi. Shunday ekan, kitobxon avlod tarbiyasida, ota-onaning tarbiyali bo‘lishi, badiiy adabiyotga qiziqishi muhimdir. Ota va ona farzandini qay yo‘lga boshlasa, farzand o‘sha yo‘ldan yuradi. Buning uchun ota va ona hushyor turib, faqat to‘g‘ri yo‘lga chorlashi kerak.

Demak, o‘qituvchilar ham o‘z o‘quvchilariga kitob o‘qishga chorlashdan avval,o‘zlari ham o‘rnak bo‘lib o‘zlari o‘qigan kitoblardan qiziqarli va ta’sirli voqea–hodisalarni o‘quvchiga qiziqarli, ro‘llarga kirib so‘zlab berish orqali o‘quvchilarni kitobxonlikka bo‘lgan qiziqishini oshirishi mumkin. Shunday ekan, azal–azaldan, axli donishlar, ma’rifat peshvolari butun insonlarni kitob o‘qishga va undan ilm–u odob sirlarini o‘rganishga chorlab kelganlar. Insonning kitob bilan o‘zaro munosabati jarayonining murakkabligi to‘g‘risidagi fikr V.N.Lyaxov tomonidan yanada yaqqol ifodalangan. “Kitob – ulkan miqyosdagi ijtimoiy faoliyatning mahsuli – deb yozadi u. – Insonning kitob bilan aloqasi ko‘p qirrali va murakkab. Insonning kitob bilan muloqotida ong va ong ostining shunday chuqur qatlamlari jalb etiladiki, shunday murakkablikdagi aloqa va bog‘liqliklar yuzaga keladiki, ularning tahlili hamon fan tomonidan o‘rganilmagan”. Kitobga muhabbat va mustaqil o‘qishga qiziqishning mohiyati to‘g‘risidagi ziddiyatli fikrlarni qiyoslashni erta va eng so‘nggi tadqiqotlarga murojaat etib davom ettirish ham mumkin, ammo ular kitobni inson hayotiga kiritish muammosi o‘rganilayotganida barchasi qanchalik “oson” va barchasi qanchalik “murakkab” ekanligi to‘g‘risidagi xulosa uchun mavjud asosga hech nima qo‘shimcha qilmaydi. Shu bilan birga, avval ta’kidlanganidek, osonlik

illyuziyalidir, bo‘lmasa muammo mavjud bo‘lmas edi. Murakkablik esa, bizning nuqtai nazarimizdan, zamonaviy fan “insonni o‘rganishning barcha mumkin bo‘lgan jihatlarini qamrab oluvchi..., ammo shubhasiz uni yaratish yo‘lida bo‘lgan” hali yagona va umumiy nazariyaga ega emasligi bilan tushuntiriladi. Albatta, pedagogika insonni (jumladan, bolani) umuman tarbiya predmeti sifatida o‘rganadi, ammo uning asosiy maqsadini amalga oshirishning imkoniyatlari hali yetarli kuzatilmagan: har bir ma’lum vaziyatda – faoliyati nafaqat o‘rganilishi, baholanishi, qayta o‘zgartirilishi kerak bo‘lgan obyektlarga, balki o‘ziga ham va o‘zi kabilar bilan optimal muloqotga yo‘naltirilgan shaxsni, individuallikni shakllantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. – Toshkent, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Axborot-kutubxona xizmatini takomillashtirish to‘g‘risida” qarori, 2019.
4. Umarov A. Kitob va kitobxon: an’analar va yangiliklar. – Toshkent, 2003.
5. Umarov A. Kutubxona faoliyati va mutolaa madaniyati. – Toshkent, 2004.
6. Qayumxo‘jayeva Y. O‘quvchilarning kitobxonlik madaniyatini shakllantirish imkoniyatlari. – Toshkent, 2007.
7. Yo‘ldoshev E. Kutubxona va yosh kitobxon. – Toshkent: O‘zbekiston, 2003.

RAQAMLI PEDAGOGIKA SHAROITIDA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR VA KOMMUNIKATIV TRANSFORMATSIYA

Xodjayev Akbar Ismayilovich
“Elektron onlayn-auksionlarni tashkil etish” AJ
IT-texnologiyalari va axborot xavfsizligini ta’minlash
boshqarmasi boshlig‘i o‘rinbosari

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar keng rivojlanayotgan sharoitda yoshlar ongiga milliy g‘oyani singdirish, ma’naviy tarbiya jarayonini zamonaviylashtirish hamda global axborot oqimlari ta’sirida g‘oyaviy immunitetni shakllantirish masalalari ilmiy tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli pedagogika, media savodxonlik va konstruktiv yondashuv asosida ta’lim jarayonini takomillashtirish yo‘llari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: milliy g‘oya, ma’naviy tarbiya, raqamli pedagogika, g‘oyaviy immunitet, media savodxonlik, raqamli kommunikatsiya.

XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim tizimining barcha bosqichlarida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Raqamli transformatsiya endilikda faqat texnik vositalarni joriy etish bilan cheklanmay, balki ta’lim mazmuni, metodikasi, boshqaruv mexanizmlari va talaba-o‘qituvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni ham qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda.

“Raqamli transformatsiya” atamasi nafaqat mavjud jarayonlarni raqamlashtirishni, balki texnologiyalar yordamida yangi ta’lim imkoniyatlari, pedagogik modellar va o‘quv tajribalarini yaratishni anglatadi. Bu jarayon an’anaviy auditoriyalarni virtual muhitga aylantirish, o‘qitish metodologiyalarini o‘zgartirish va talabalarni XXI asr ko‘nikmalari bilan qurollantirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Raqamli texnologiyalar ta’limga kirib kelishi bilan, shaxsiylashtirilgan o‘qitish, global bilimlarga kirish, samaradorlikni oshirish va yangi, immersiv o‘quv tajribalarini taklif qilish imkoniyatlari paydo bo‘ldi.

Raqamli transformatsiya (Digital Transformation – DX) — bu tashkilotlarning strategiyalari, operatsiyalari, madaniyati va biznes modellarini, shuningdek, mijozlar va xodimlar uchun qadriyatlarni yaratish jarayonini, yangi raqamli texnologiyalarni (bulutli hisoblash, katta ma’lumotlar, sun’iy intellekt, mobil texnologiyalar, Internet of Things (IoT), blokcheyn, virtual va kengaytirilgan reallik) chuqur integratsiyalash orqali tubdan qayta qurish jarayonidir. Bu shunchaki texnologik yangilanish emas, balki tashkilotning strategiyasi va madaniyatini qayta ko‘rib chiqishga qaratilgan fundamental o‘zgarishlar jarayoni sifatida qaraladi.

Raqamli transformatsiya — bu faqat teknologiyani joriy etish emas, balki tashkilot yoki tizimning madaniyati, ish uslubi, pedagogik yondashuvi va strategiyasini tubdan o‘zgartirish jarayonidir. Masalan, Gregory Vial [1] bu jarayonni “axborot, hisoblash va kommunikatsiya texnologiyalarining kombinatsiyasi orqali tizimni ijobiy o‘zgarishlarga undaydigan va uning xususiyatlarini tubdan takomillashtiradigan strategik jarayon” deb tariflaydi. G.Vial raqamli transformatsiyani tashkilotlar faoliyatiga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish orqali ularning biznes modelini, madaniyatini va mijozlar tajribasini tubdan o‘zgartiruvchi jarayon sifatida tavsiflaydi. U raqamli transformatsiyani texnologik yangiliklardan ko‘ra ko‘proq strategik va madaniy o‘zgarishlar bilan bog‘liq deb hisoblaydi. Shu bois bu transformatsiya bir vaqtning o‘zida odamlar, jarayonlar va texnologiyalar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni talab qiladi [2] .

Zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi barcha sohalar qatori ta’lim va tarbiya jarayoniga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Axborot oqimining keskin ortishi, ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi hamda virtual muloqot shakllarining ustuvorlik kasb etishi yoshlarning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimini o‘zgartirmoqda.

Bugungi kunda axborot maydoni milliy chegaralarni tan olmaydi. Shu sababli milliy g‘oya va ma’naviy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli davr sharoitida bu jarayonni an’anaviy usullar bilan emas, balki innovatsion pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish zarur.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda raqamli muhitda ta’lim va tarbiya masalalari keng o‘rganilgan. Xususan, M. Prensky yoshlarni “raqamli avlod” sifatida tavsiflab, ularning axborotni qabul qilish uslubi tubdan o‘zgarganini ta’kidlaydi. H. Jenkins esa madaniy konvergentsiya nazariyasi orqali an’anaviy va zamonaviy madaniyatning o‘zaro uyg‘unlashuvini asoslab beradi[3]. Media savodxonlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalalari xalqaro tashkilotlar, xususan, UNESCO tomonidan ham muhim yo‘nalish sifatida e’tirof etilgan. Shuningdek, M. Castells tomonidan ilgari surilgan “tarmoq jamiyati” konsepsiyasi raqamli makonda kommunikatsiya jarayonlarini tushunishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Raqamli davrda qadriyatlar tizimi sezilarli transformatsiyaga uchramoqda. An’anaviy qadriyatlar — kattalarga hurmat, ustoz-shogird munosabatlari, milliy an’analar — raqamli muhitga moslashib bormoqda. Xususan, virtual muloqot etikasi (netiket) ushbu qadriyatlarning yangi shaklda namoyon bo‘lishidir. Shu bilan birga, milliy merosni raqamlashtirish orqali uni yoshlar orasida keng targ‘ib etish imkoniyati yuzaga kelmoqda. Infografika, video, podkast kabi zamonaviy vositalar orqali milliy qadriyatlar yanada jozibador shaklda yetkazilmoqda.

Bugungi yoshlar vizual va qisqa axborotni tez qabul qilishga moyil. Shu sababli ma’naviy tarbiya jarayonida kommunikatsiyaning yangi modellari qo‘llanilishi zarur. An’anaviy ma’ruza va nasihat usullari o‘rnini interaktiv muloqot, ijtimoiy tarmoqlardagi kreativ loyihalar, raqamli platformalar egallamoqda. Konstruktiv yondashuvga ko‘ra, bilimlar faol muloqot va tajriba asosida shakllanadi. Shu bois yoshlarni faqat tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida jalb etish muhimdir[4].

Milliy g‘oyani zamonaviy kommunikatsiya vositalari orqali targ‘ib qilish uni yoshlar orasida ommalashtirishga xizmat qiladi.

Raqamli makonda turli xil axborotlar oqimi mavjud bo‘lib, ular orasida zararli va yot g‘oyalar ham uchraydi. Shu sababli yoshlar ongida g‘oyaviy immunitetni shakllantirish muhim vazifa hisoblanadi.

G‘oyaviy immunitet quyidagi komponentlar asosida shakllanadi:

-media savodxonlik — axborotni tanlash va tahlil qilish;

-tanqidiy fikrlash — ma’lumotni chuqur anglash;

-vatanparvarlik — milliy manfaatlarni himoya qilish.

Mazkur komponentlarning uyg‘unligi shaxsning axborot xavfsizligini ta’minlaydi va uni manipulyativ ta’sirlardan himoya qiladi[5].

Zamonaviy o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki ma’naviy yetakchi ham bo‘lishi lozim. Raqamli muhitda ta’lim jarayonini samarali tashkil etish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish zarur.

Xususan:

-loyiha asosida o‘qitish (PBL);

-raqamli storytelling;

-interaktiv platformalar va sun’iy intellekt vositalari ta’lim samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, ko‘p tillilik muhitida ta’lim jarayonini tashkil etish yoshlarning global fikrlashini rivojlantirish bilan birga, milliy o‘zlikni saqlashga xizmat qiladi[6].

Raqamli davr sharoitida milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya masalalari yangi yondashuvlarni talab etadi. Raqamli texnologiyalar yordamida milliy qadriyatlarni zamonaviy shaklda yetkazish, yoshlar bilan samarali kommunikatsiya o‘rnatish hamda g‘oyaviy immunitetni shakllantirish ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir.

Shu bois, raqamli pedagogika asosida ishlab chiqilgan innovatsion metodlar orqali yoshlarni nafaqat bilimli, balki ma’naviy barkamol shaxs sifatida tarbiyalash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants.
2. Jenkins, H. (2009). Confronting the Challenges of Participatory Culture.
3. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society.
4. UNESCO (2018). Media and Information Literacy Framework.
5. Facione, P. (2015). Critical Thinking: What It Is and Why It Counts.
6. Paul, J., Ueno, A., Dennis, C., Alamanos, E., Curtis, L., Foroudi, P., Kacprzak, A., Kunz, W. H., Liu, J., Marvi, R., Nair, S. L. S., Ozdemir, O., Pantano, E., Papadopoulos, T., Peatit, O., Tyagi, S., & Wirtz, J. (2022). Digital transformation: A multidisciplinary perspective and future research agenda. *International Journal of Consumer Studies*. Advance online publication

YANGI O‘ZBEKISTONDA GUMANITAR FANLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR KONTEKSTIDA O‘QUVCHILARDA ANALITIK FIKRLASH QOBILIYATINI INTEGRATIV RIVOJLANTIRISH

Yusupbayeva Shohista Oybek qizi
Urganch davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida gumanitar fanlarni modernizatsiya qilish jarayonida o‘quvchilarda analitik fikrlash kompetensiyasini integrativ yondashuv asosida shakllantirishning ilmiy-nazariy va metodologik asoslari bayon etiladi. Ta’lim tizimidagi mavjud muammolar, jumladan, reproduktiv o‘qitish modelining ustuvorligi, fanlararo integratsiyaning yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligi hamda o‘quvchilarning kognitiv faolligi pastligi tarkibiy qismlarga bo‘linadi. Muammoli ta’lim, refleksiv yondashuv, metakognitiv strategiyalar va raqamli pedagogik texnologiyalar asosida samarali yechimlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: analitik fikrlash, integrativ yondashuv, gumanitar fanlar, kognitiv faoliyat, metakognitsiya, refleksiv tafakkur, muammoli ta’lim, fanlararo integratsiya, kompetensiyaviy yondashuv, ta’limni modernizatsiya qilish, innovatsion pedagogik texnologiyalar,

Аннотация: В статье рассматриваются научно-теоретические и методологические основы формирования аналитического мышления учащихся на основе интегративного подхода в условиях модернизации гуманитарных наук в Новом Узбекистане. Анализируются ключевые проблемы образовательной системы, включая доминирование репродуктивной модели обучения, недостаточную междисциплинарную интеграцию и низкую когнитивную активность учащихся. Предлагаются эффективные решения, основанные на проблемном обучении, рефлексивном подходе, метакогнитивных стратегиях и цифровых педагогических технологиях

Ключевые слова: аналитическое мышление, интегративный подход, гуманитарные науки, когнитивная деятельность, метакогниция, рефлексивное мышление, проблемное обучение, междисциплинарная интеграция, компетентностный подход, модернизация образования, инновационные педагогические технологии.

Abstract: This article elaborates the theoretical and methodological foundations for developing students’ analytical thinking competencies through an integrative approach within the framework of humanitarian sciences modernization in New Uzbekistan. It critically examines key challenges in the educational system, including the predominance of reproductive learning models, insufficient interdisciplinary integration, and limited cognitive engagement among learners. The study proposes evidence-informed solutions based on problem-based learning, reflective practices, metacognitive strategies, and digital pedagogical technologies. The findings highlight that a systematically designed integrative framework significantly enhances learners’ higher-order thinking skills, fosters intellectual autonomy, and contributes to sustainable educational development.

Keywords: analytical thinking, integrative approach, humanities education, cognitive activity, metacognition, reflective thinking, problem-based learning, interdisciplinary integration, competency-based approach, educational modernization, innovative pedagogical technologies.

Kirish. Zamonaviy global ta’lim makonida inson kapitalini rivojlantirishning asosiy omillaridan biri sifatida analitik fikrlash kompetensiyasini shakllantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etadi. Yangi O‘zbekiston ta’lim siyosatida ham shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy va integrativ yondashuvlarga asoslangan ta’lim modelini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Gumanitar fanlar esa o‘quvchilarda nafaqat ijtimoiy-madaniy tafakkurni, balki yuqori darajadagi kognitiv operatsiyalar – tahlil, sintez, taqqoslash va mantiqiy xulosa chiqarish jarayonlarini shakllantiruvchi muhim epistemologik tizim hisoblanadi.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot paradigmasi doirasida ta’lim tizimini transformatsiya qilish strategik ustuvorlik sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, gumanitar fanlarning metodologik yangilanishi va ularning amaliy ahamiyatini kuchaytirish masalasi alohida e’tibor talab etadi. Gumanitar fanlar nafaqat ijtimoiy ongni shakllantiradi, balki shaxsning analitik, tanqidiy va refleksiv fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim epistemologik platforma vazifasini bajaradi.

Tadqiqiy fikrlash zamonaviy ta’limning asosiy indikatorlaridan biri sifatida talqin qilinadi. U kognitiv jarayonlarning murakkab tizimi bo‘lib, ma’lumotlarni dekonstruksiya qilish, ularni strukturaviy jihatdan tahlil etish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va asoslangan xulosalar chiqarishni o‘z ichiga oladi. Shu bois, ushbu kompetensiyani shakllantirishda an’anaviy transmissiv yondashuv yetarli natija bermaydi**.**

Hozirgi kunda gumanitar fanlarni o‘qitish jarayonida bir qator konseptual va metodik muammolar mavjud:

Birinchidan, ta’lim jarayonida transmissiv-reproduktiv modelning ustuvorligi o‘quvchilarning mustaqil kognitiv faoliyatini cheklab qo‘ymoqda. Bu esa bilimlarni mexanik yodlash darajasida qolib ketishiga olib keladi.

Ikkinchidan, fanlararo integratsiyaning yetarli darajada amalga oshirilmasligi natijasida bilimlar fragmentar xarakter kasb etmoqda. Bu esa o‘quvchilarda tizimli tafakkur (system thinking) shakllanishiga to‘sqinlik qiladi.

Uchinchidan, o‘quvchilarning evristik va refleksiv faolligi yetarli darajada rivojlanmaganligi kuzatiladi, bu esa analitik fikrlashning chuqurlashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Amaldagi ta’lim amaliyotida bir qator tizimli muammolar kuzatiladi. Ayniqsa, reproduktiv o‘qitish modelining ustuvorligi o‘quvchilarni passiv bilim oluvchiga aylantirmoqda. Bu esa ularning mustaqil tafakkur yuritish, muammolarni tahlil qilish va kreativ yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini cheklaydi. Ikkinchi muhim omil sifatida fanlararo integratsiyaning yetarli darajada institutsionallashtirilmaganligidir. Pirovardida bilimlar fragmentatsiyalashgan holda o‘zlashtiriladi va o‘quvchilarda tizimli tafakkur shakllanmaydi .Mazkur muammolarni bartaraf etishning samarali vositasi sifatida integrativ yondashuv namoyon bo‘ladi. Integrativ ta’lim modeli bilimlarni disiplinlararo sintez asosida o‘zlashtirishni nazarda tutadi. Bu yondashuv o‘quvchilarda konseptual tafakkur, mantiqiy izchillik va analitik refleksiya ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, tarixiy jarayonlarni falsafiy tahlil qilish yoki adabiy asarlarni ijtimoiy kontekstda o‘rganish orqali o‘quvchilar murakkab hodisalarni ko‘p qirrali yondashuv asosida anglay boshlaydi.

Muammoli ta’lim texnologiyasi analitik fikrlashni rivojlantirishning samarali instrumentlaridan biri hisoblanadi. Ushbu metodologiya o‘quvchilarni kognitiv dissonans holatiga olib kirish orqali ularni faol izlanishga undaydi. O‘quvchi muammoni identifikatsiya qiladi, gipoteza ilgari suradi va dalillarga asoslangan xulosaga keladi. Bu jarayon yuqori darajadagi tafakkur operatsiyalarini faollashtiradi.

Qolaversa, metakognitiv strategiyalarni joriy etish o‘quvchilarning o‘z fikrlash jarayonini boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Refleksiya orqali o‘quvchilar o‘z bilimlarini baholaydi, xatolarini aniqlaydi va ularni tuzatish mexanizmlarini ishlab chiqadi. Bu esa o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Raqamli transformatsiya sharoitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham alohida ahamiyatga ega. Interaktiv platformalar, sun’iy intellektga asoslangan ta’lim vositalari va vizual modellashtirish texnologiyalari o‘quvchilarning analitik fikrlashini chuqurlashtiradi. Shu bilan birga, ular individual o‘qitish traektoriyalarini shakllantirish imkonini beradi. O‘qituvchining roli esa fasilitator va moderator sifatida qayta talqin qilinmoqda. U o‘quvchilarni tayyor bilim bilan ta’minlashdan ko‘ra, ularni mustaqil izlanishga yo‘naltirishi, muammoli vaziyatlar yaratishi va refleksiv muhitni shakllantirishi lozim. Dialogik va kollaborativ ta’lim metodlari bu jarayonda alohida samaradorlik kasb etadi.

Gumanitar fanlar doirasida integratsiyani amalga oshirishning samarali yo‘llaridan biri – kontekstual o‘qitish modelini qo‘llashdir. Ushbu modelda o‘quv materiallari real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lab o‘rgatiladi. Natijada o‘quvchilar nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtira oladi, bu esa ularning analitik fikrlash darajasini sezilarli darajada oshiradi. Masalan, ijtimoiy muammolarni tahlil qilish, tarixiy voqealarni zamonaviy nuqtai nazardan baholash yoki adabiy asarlarni ijtimoiy-psixologik kontekstda o‘rganish orqali o‘quvchilar chuqurroq tafakkur yuritishga o‘rganadi.

Mazkur o‘rinda, kollaborativ ta’lim (hamkorlikda o‘rganish) analitik fikrlashni rivojlantirishda muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Guruhli ishlar, bahs-munozaralar va debatlar o‘quvchilarning fikr almashish, dalillash va o‘z nuqtai nazarini himoya qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa ularda nafaqat analitik, balki kommunikativ kompetensiyalarning ham shakllanishiga xizmat qiladi.

Shuni ham aytish joizki baholash tizimini ham takomillashtirish zarurati yuzaga keladi. An’anaviy test sinovlari ko‘proq reproduktiv bilimlarni aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy baholash usullari o‘quvchilarning tahliliy fikrlash darajasini aniqlashga xizmat qilishi lozim. Formativ baholash, portfoliolar, loyihaviy ishlar va esse yozish kabi usullar o‘quvchilarning analitik kompetensiyalarini yanada chuqurroq baholash imkonini beradi.

Xususan, Yangi O‘zbekiston sharoitida gumanitar fanlarni rivojlantirish analitik fikrlash kompetensiyasini integrativ asosda shakllantirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Fanlararo integratsiya, muammoli ta’lim, metakognitiv yondashuv va raqamli texnologiyalar uyg‘unligi ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi. Ushbu yondashuv intellektual jihatdan yetuk, mustaqil fikrlovchi va global raqobatbardosh shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining markaziy komponentlaridan biri sifatida qaralishi lozim. Ayniqsa, Yangi O‘zbekiston sharoitida gumanitar fanlarni rivojlantirish jarayoni ushbu kompetensiyani shakllantirish bilan bevosita bog‘liqdir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti o‘quvchilarning yuqori darajadagi tafakkur operatsiyalarini faollashtiradi, ularning mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, muammoli ta’lim, refleksiv faoliyat va metakognitiv strategiyalarni uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqarish, o‘z bilimlarini tahlil qilish va ulardan samarali foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa ularning akademik muvaffaqiyati bilan bir qatorda, real hayotiy vaziyatlarda ham samarali faoliyat yuritishiga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ham ko‘rsatadiki, fanlararo integratsiya nafaqat bilimlarni tizimlashtirish, balki o‘quvchilarning kompleks muammolarni hal etish kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, gumanitar fanlar doirasida turli ijtimoiy, tarixiy va madaniy jarayonlarni kompleks tahlil qilish orqali o‘quvchilarda chuqur analitik tafakkur shakllanadi.

Kelgusida ushbu yo‘nalishda ilmiy izlanishlarni davom ettirish, integrativ ta’lim modellarini yanada takomillashtirish va ularni amaliyotga keng joriy etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilish ustuvor vazifa bo‘lib qoladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom’s taxonomy of educational objectives. New York: Longman.
2. Bates, A. W. (2019). Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning. Vancouver: Tony Bates Associates Ltd.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. Boston: Center for Curriculum Redesign.
4. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). Intelligence unleashed: An argument for AI in education. London: Pearson Education.
5. OECD. (2021). Digital education outlook: Pushing the frontiers with AI, blockchain and robots. Paris: OECD Publishing.
6. Salmi, J. (2017). The tertiary education imperative: Knowledge, skills and values for development. Rotterdam: Sense Publishers.
7. Siemens, G. (2014). Connectivism: A learning theory for the digital age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3–10.
8. UNESCO. (2020). Artificial intelligence and education: Guidance for policy-makers. Paris: UNESCO Publishing.
9. Voogt, J., & Roblin, N. P. (2012). A comparative analysis of international frameworks for 21st century competences. Journal of Curriculum Studies, 44(3), 299–321.

10. Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education. International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(39), 1–27.

LOYIHALARNI BOSHQARISHDA ETIKA VA IJTIMOIY MAS’ULIYAT TUSHUNCHALARI TARIXI

Tajimuratova Dilrabo Bozorbaevna
O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi tadbirkorlik va biznes
oliy maktabi magistranti
tajimuratovadilrabo2@gmail.com,
+99897-791-24-42.

Annotatsiya: Maqolada loyihalarni boshqarish sohasida etika va ijtimoiy mas’uliyat tushunchalarining shakllanish hamda rivojlanish tarixi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ushbu tushunchalarning oddiy ishbilarmonlik qoidalaridan loyihani muvaffaqiyatli amalga oshirishning strategik omillarigacha bo‘lgan evolyutsiyasi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, xalqaro standartlar (masalan, PMI axloq kodeksi) va barqaror rivojlanish tamoyillarining loyiha boshqaruviga ta’siri yoritilgan. Maqola soha mutaxassislari va tadqiqotchilar uchun loyihalarning ijtimoiy ta’sirini tushunishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Аннотация: В статье анализируется история формирования и развития концепций этики и социальной ответственности в области управления проектами. Исследование рассматривает эволюцию этих концепций от простых бизнес-правил до стратегических факторов успешной реализации проекта. Также освещается влияние международных стандартов (например, Кодекса этики PMI) и принципов устойчивого развития на управление проектами. Статья служит теоретической основой для специалистов и исследователей в данной области, помогая им понять социальное воздействие проектов.

Annotation: The state analysis of the history of the formation and development of the conceptual ethics and social responsibility in the field of project management. The study considers the evolution of the ethical concept from simple business rules to strategic factors for the success of the project. The influence of international standards (for example, the PMI Code of Ethics) and principles of sustainable development on project management is also highlighted. The article serves as a theoretical basis for specialists and researchers in the field of information technology, helps to understand the concept of social management of projects.

Kalit so‘zlar: loyiha boshqaruvi (Project Management), kasbiy etika (Professional Ethics), korporativ ijtimoiy mas’uliyat (Corporate Social Responsibility - CSR), manfaatdor tomonlar (Stakeholders), barqaror rivojlanish (Sustainable Development), PMI axloq kodeksi (PMI Code of Ethics), etik tamoyillar (Ethical Principles), ijtimoiy ta’sir (Social Impact), boshqaruv tarixi (History of Management)

Ключевые слова: управление проектами, профессиональная этика, корпоративная социальная ответственность (КСО), заинтересованные стороны, устойчивое развитие, Кодекс этики PMI, этические принципы, социальное воздействие, история менеджмента.

Keywords: Project Management, Professional Ethics, Corporate Social Responsibility (CSR), Stakeholders, Sustainable Development, PMI Code of Ethics, Ethical Principles, Social Impact, History of Management

Tarixga nazar tashlasak, loyihalarni boshqarish jarayoni insoniyat sivilizatsiyasi kabi qadimiy tarixga ega bo‘lsa-da, undagi etika va ijtimoiy mas’uliyat masalalari turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Tarixiy nuqtayi nazardan qaraganda, har qanday yirik loyihaning (qadimiy obidalar qurilishidan tortib, zamonaviy IT loyihalargacha) muvaffaqiyati nafaqat resurslarga, balki boshqaruvchining axloqiy tamoyillariga ham bog‘liq bo‘lib kelgan.

Albatta, o‘rganishlar jarayonida shunga guvoh bo‘ldikki - “Loyihalarni boshqarish” (Project Management) atamasi va sohasi bir kunda paydo bo‘lib qolmagan. Uning tarixi ming yilliklarga borib taqaladi, biroq ilmiy atama va alohida kasb sifatida XX asrning o‘rtalarida shakllangan.

Sivilizatsiyalar tarixiga nazar tashlasak, yirik hajmdagi qurilish, harbiy yoki muhandislik loyihalari doimo muayyan bir ijtimoiy tartib va axloqiy me’yorlar asosida boshqarilganiga guvoh bo‘lamiz. Garchi o‘sha davrlarda “loyiha menejmenti” yoki “korporativ etika” kabi ilmiy-zamonaviy atamalar qo‘llanilmagan bo‘lsa-da, resurslarni taqsimlash, ishchi kuchi bilan muloqot qilish va natija uchun javobgarlik masalalari fundamental ahamiyatga ega bo‘lgan.

Tarixiy jarayonni quyidagi bosqichlarga bo‘lib o‘rganish mumkin:

1. Qadimgi davr: Amaliy loyihalar (Miloddan avvalgi – XIX asr):

Garchi bu paytda “Loyiha menejeri” atamasi bo‘lmagan bo‘lsa-da, insoniyat ulkan loyihalarni amalga oshirgan. **Misr ehromlari, Mesopotamiya zikkuratlari** minglab ishchilarni boshqarish, logistika va muddatlarga amal qilishning ilk namunasi hisoblansa, **Xitoy devori qurilishi**ni resurslarni uzoq masofalarga taqsimlash va strategik rejalashtirish maktabi sifatida ko‘rsatish mumkin.

Abu Nasr al-Farobiy o‘zining ijtimoiy-falsafiy qarashlarida (xususan, “Fozil odamlar shahri” asarida) boshqaruvni “oliy san’at” deb ataydi. Uning fikricha, har qanday jamoaviy harakatning (zamonaviy tilda – loyihaning) muvaffaqiyati uni boshqaruvchi shaxsning 12 ta fundamental fazilatiga bog‘liq. Bular orasida adolatli bo‘lish, haqiqatni sevish va nafsni tiyish kabi etik me’yorlar bugungi kunda PMI (Project Management Institute) tomonidan e’lon qilingan “Etika kodeksi”dagi **Mas’uliyat (Responsibility)** va **Adolat (Fairness)** tamoyillari bilan mazmunan bir xildir. Farobiy nazariyasida rahbarning axloqiy pokligi loyihaning ijtimoiy qiymatini belgilovchi asosiy filtr bo‘lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo xalqlari davlatchilik tarixining Amir Temur davrida loyihalarni boshqarish madaniyati o‘zining yuksak cho‘qqisiga chiqdi. Samarqanddagi yirik inshootlar qurilishida me’morlar, muhandislar va mardikorlarning aniq iyerarxik boshqaruvi mavjud bo‘lgan.

O‘z davrining strategik loyihalarni boshqarish amaliyoti bo‘yicha **“Temur tuzuklari”** asari muhim qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi. Adolatli boshqaruv tamoyillari mustahkamlanib, loyiha ijrochilariga (me’morlar, kosiblar, mardikorlar) haq to‘lashda adolat tamoyiliga qat’iy amal qilingan. Amir Temur o‘zining qurilish loyihalarida “Ishini bitirgan ishchining haqi terisi qurimasdan berilsin” degan islomiy etik tamoyilni hayotga tatbiq etgan.

Yirik inshootlar (masalan, Bibi Xonim masjidi yoki Oqsaroy) qurilishida har bir qism uchun alohida mas’ul shaxslar tayinlangan va ularning faoliyati davlat nazoratida bo‘lgan. Bu yerda etika faqat shaxsiy fazilat emas, balki davlat boshqaruvi tizimining bir qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Strategik rejalashtirish va mas’uliyat tamoyillari boshqaruvning ajralmas qismi sifatida qaror topgan.

Temuriylar davri loyihalarining aksariyati xalq farovonligi (karvonsaroylar, ko‘priklar, sug‘orish tizimlari) va ma’rifat (madrasalar) uchun yo‘naltirilgan bo‘lib, bu zamonaviy tilda **“ijtimoiy yo‘naltirilgan loyihalar”** deb ataladi.

Tarixiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, etika va ijtimoiy mas’uliyat loyiha boshqaruviga sun’iy ravishda kiritilgan yangilik emas. Aksincha, insoniyat tarixidagi eng muvaffaqiyatli va asrlar osha yashab kelayotgan loyihalar aynan kuchli etik poydevorga ega bo‘lgani uchun ham yashab qolgan. Professional mas’uliyatning yo‘qligi esa qadimda ham, hozirda ham loyihalarning inqiroziga (masalan, sifatsiz qurilgan binolarning qulashi) sabab bo‘lgan.

2. Sanoat inqilobi va “Ilmiy boshqaruv” (XIX asr oxiri – 1950-yillar):

Aynan ushbu davrda loyihalarni boshqarish alohida intizom sifatida shakllana boshladi. **Genri Gantt (1910-yillar), Frederik Teylorlar**ning ilgari surgan ilmiy fikrlari hozirgacha o‘z qiymatini yo‘qotmagan. Jumladan, Genri Gantt loyiha vazifalarini vaqt shkalasida tasvirlaydigan,

hozirgacha loyiha boshqaruvining “oltin standarti” hisoblangan mashhur **Gantt diagrammasini** ishlab chiqdi. Frederik Teylor esa o‘z davrida **“**Ilmiy boshqaruv” prinsiplarini kiritib, mehnat unumdorligini oshirish va jarayonlarni optimallashtirishni taklif qildi.

3. Zamonaviy davr: Atamaning rasmiylashishi (1950 – 1990-yillar).

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yirik mudofaa va kosmik loyihalar (masalan, “Manxetten” loyihasi, keyinchalik “Apollon” dasturi) loyiha boshqaruvini murakkab tizimga aylantirdi. Xuddi shu davrda murakkab harbiy va muhandislik loyihalari tufayli loyihalarni boshqarish alohida sohaga aylandi. Polaris raketa loyihasi uchun AQSH Mudofaa vazirligi PERT (Program Evaluation and Review Technique) metodikasini yaratdi. 1950-yil oxirlarida “DuPont” kompaniyasi tomonidan kimyoviy zavodlarni texnik xizmat ko‘rsatish loyihalari uchun Kritik yo‘l usuli (CPM) ishlab chiqildi.

1960-yillarda endi loyiha menejeri faqat muhandis emas, balki katta resurslarni (davlat budjetini) boshqaruvchi shaxsga aylandi. Bu esa “korrupsiyaga qarshi etika” va “shaffoflik” masalalarini dolzarb shaklda maydonga olib chiqdi.

1969-yilga kelib Pensilvaniyada (AQSH) PMI (Project Management Institute) tashkil etildi. Bu tashkilot tomonidan loyihalarni boshqarish rasmiy kasb deb e’lon qilindi hamda **“Project Management” atamasi standartlashtirdi.** PMI (Project Management Institute) tomonidan 1980-yillarga kelib o‘zining professional standartlarini ishlab chiqdi. Bu standartlar loyiha boshqaruvini “shunchaki ish” emas, balki “etik mas’uliyatli kasb” darajasiga ko‘tardi. Aynan ushbu yillardan boshlab loyiha menejerlari zimmasiga nafaqat loyihani bitirish, balki uning atrof - muhitga ta’siri (Environmental Ethics) uchun ham mas’uliyat yuklana boshladi. Masalan, yirik kimyoviy zavodlar qurish loyihalarida ekologik xavfsizlik loyiha rejasining ajralmas qismiga aylandi.

4. Strategik va Agile davri (1990-yillardan hozirgacha). Bu davrga kelib, kompyuter texnologiyalari rivojlandi va loyiha boshqaruviga dasturiy ta’minotlar (Microsoft Project va boshqalar) kirib keldi. **Agile va Scrum IT** sohasining rivojlanishi natijasida moslashuvchan (flexible) loyiha boshqaruv usullari paydo bo‘ldi. Endi loyiha nafaqat “reja bo‘yicha”, balki “o‘zgarishlarga moslashgan holda” boshqariladigan bo‘ldi.

XX asrning oxiri va XXI asrning boshlariga kelib, loyiha boshqaruvi paradigmasi tubdan o‘zgardi. Agar avvalgi davrlarda loyiha menejeri faqat “ijrochi” hisoblangan bo‘lsa, zamonaviy davrda u **“strategik rahbar”** darajasiga ko‘tarildi.

1990-yillar oxirida IT-sohasining keskin o‘sishi an’anaviy “Sharshara” (Waterfall) modelining kamchiliklarini ko‘rsatib berdi.

Kompyuter texnologiyalari va dasturiy ta’minotlarning (MS Project, Primavera, Jira) kirib kelishi loyiha menejerlariga resurslarni real vaqt rejimida nazorat qilish imkonini berdi. Biroq, bu o‘z navbatida yangi etik savollarni tug‘dirdi.

Loyiha doirasidagi ulkan ma’lumotlar ombori bilan ishlashda axloqiy me’yorlarga amal qilish – ya’ni ma’lumotlar maxfiyligi (Data Privacy).

Qaror qabul qilishda sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanishning etik chegaralari. O‘z navbatida algoritmik shaffoflik masalalari maydonga chiqdi.

Zamonaviy davrning eng muhim yutug‘i – **“Barqaror loyiha boshqaruvi” (Sustainable Project Management)** tushunchasining shakllanishidir. **Bu davrda yana loyiha boshqaruvining “Yashil” (Green) tendensiyalari yuzaga keldi.**

Endilikda loyiha menejeri o‘z oldiga nafaqat “budjetni tejash” maqsadini, balki “ekologik barqarorlikni ta’minlash” vazifasini ham qo‘yadi. Bu ijtimoiy mas’uliyatning eng yuqori shakli bo‘lib, kelajak avlodlar oldidagi etik burch sifatida talqin etilmoqda.

Tahlillarimiz shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy menejmentda texnik mukammallik etik halolliksiz hech qanday ijtimoiy qiymatga ega emas. Masalan, Agile tizimida jamoa a’zolarining o‘z xatolarini tan olishi (Transparency) nafaqat texnik talab, balki chuqur axloqiy qadriyat hisoblanadi.

5. Etika va ijtimoiy mas’uliyatning kontseptual integratsiyasi (2000-yillar - hozirgi davr. Aynan XXI asrga kelib, “vaqt-sifat-budjet” deya qaralgan loyiha boshqaruvining an’anaviy uchburchagi o‘z o‘rnini “**Barqarorlik uchburchagi” (Sustainability Triangle)** ga bo‘shatib berdi. Endi ushbu davrning eng muhim jihati - etika va ijtimoiy mas’uliyat loyihaning ixtiyoriy qismidan uning majburiy elementiga aylandi.

2001-yilda e’lon qilingan **“Agile Manifesti”** nafaqat texnik uslub, balki yangicha etik yondashuvni ham taqdim etdi. Bu davrda etika va ijtimoiy mas'uliyat quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ldi:

- **Shaxslar va o‘zaro muloqot (Individuals and interactions) -** jarayon va asboblardan ko‘ra inson omiliga ustunlik berilishi. Bu loyiha jamoasining ruhiy salomatligi va ichki muhitiga bo‘lgan mas’uliyatni oshirdi;
- **Mijoz bilan hamkorlik -** shartnomaviy majburiyatlardan ko‘ra ochiq va ishonchli muloqotga tayanish. Bu korporativ etikada “shaffoflik” tamoyilini bosh o‘ringa chiqardi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, tarixiy va nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, loyiha boshqaruvi shunchaki texnik vositalar (Gantt, PERT, Agile) majmuasi emas, balki chuqur **falsafiy-axloqiy tizimdir**. Insoniyat qadimgi ehromlar qurilishidan tortib, zamonaviy raqamli loyihalargacha bir narsani anglab yetdi: **etik poydevorsiz qurilgan har qanday loyiha, hatto u texnik jihatdan mukammal bo‘lsa ham, jamiyat uchun zararli yoki barqarorsiz bo‘lib qoladi.**

SHARQONA MA’NAVIY QARASHLARDA ISLOM DINING TUTGAN O‘RNI

Erkinova Zilola Ergash qizi
Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi magistranti
Jumamuratova Shukurjon Ilxombek qizi
UrDPI, 251-guruh fizika yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu tezisda Islom dining Sharqona ma’naviy qarashlar tizimidagi o‘rni yoritilgan. Unda Islom dining Sharq ma’naviyati shakllanishiga ta’siri, inson axloqi va kamoloti masalasidagi roli hamda madaniyat va an’analarga ko‘rsatgan ta’siri tahlil qilingan. Shuningdek, Islom ta’limoti asosida shakllangan qadriyatlarning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar. Islom dini, ma’naviyat, Sharq, axloq, komil inson, madaniyat, qadriyatlar, an’analar, tarbiya, jamiyat.

Аннотация. В данном тезисе рассматривается роль Islom dini в системе восточных духовных воззрений. Анализируется влияние ислама на формирование духовности Востока, его значение в вопросах нравственности и совершенствования личности, а также его воздействие на культуру и традиции. Кроме того, раскрывается значение ценностей, сформированных на основе исламского учения, в развитии общества.

Ключевые слова. ислам, духовность, Восток, нравственность, совершенный человек, культура, ценности, традиции, воспитание, общество.

Annotation. This thesis examines the role of Islom dini in the system of Eastern spiritual views. It analyzes the influence of Islam on the formation of Eastern spirituality, its importance in moral development and human perfection, as well as its impact on culture and traditions. Furthermore, the study highlights the significance of values formed on the basis of Islamic teachings in the development of society.

Keywords. Islam, spirituality, East, morality, perfect human, culture, values, traditions, education, society.

Sharqona ma’naviy qarashlar tarixan boy va ko‘p qirrali bo‘lib, uning shakllanishida Islom dini muhim o‘rin tutadi. VII asrda Arabiston yarimorolida vujudga kelgan Islom dini qisqa vaqt ichida keng hududlarga yoyilib, Sharq xalqlarining ijtimoiy, madaniy va ma’naviy hayotiga

chuqur ta’sir ko‘rsatdi. Islom dini insonni ulug‘lash, uning sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilish, jamiyatda adolat va tenglikni qaror toptirish kabi yuksak g‘oyalarni ilgari surdi. Bu esa Sharq jamiyatlarida yangi ma’naviy qadriyatlar tizimining shakllanishiga zamin yaratdi. Islom ta’limotida axloqiy poklik, halollik, mehr-oqibat, sabr-toqat kabi fazilatlar asosiy o‘rin egallaydi. Ushbu qadriyatlar Sharq xalqlarining turmush tarzi va dunyoqarashiga chuqur singib ketgan. Natijada ma’naviyat tushunchasi nafaqat diniy e’tiqod, balki insonning kundalik xulq-atvori, o‘zaro munosabatlari va jamiyatdagi o‘rnini belgilovchi muhim omilga aylandi. Islom dini orqali ilm-fan, ma’rifat va tafakkur rivojiga ham katta e’tibor qaratildi. Bu esa Sharqda ilmiy maktablar, madrasalar va kutubxonalar tashkil topishiga olib keldi. Shuningdek, Islom dini Sharq mutafakkirlarining falsafiy qarashlariga ham kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Ular Islom ta’limotini chuqur o‘rganib, inson kamoloti, ruhiy poklanish va ma’naviy yetuklik masalalarini keng yoritganlar. Shu jihatdan qaraganda, Islom dini Sharq ma’naviyatining shakllanishi va rivojlanishida asosiy manba va yo‘naltiruvchi kuch bo‘lib xizmat qilgan. Islom dini ta’limotida insonning axloqiy kamoloti va ruhiy yetukligi markaziy o‘rin egallaydi. Islomga ko‘ra, inson nafaqat jismoniy mavjudot, balki ma’naviy barkamollikka intiluvchi oliy mavjudotdir. Shu sababli din ta’limotida insonni tarbiyalash, uning ichki dunyosini poklash va yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirish muhim vazifa sifatida qaraladi. Bu g‘oyalar, avvalo, muqaddas kitob – Qur’on va hadislar orqali keng yoritilgan. Islomda halollik, rostgo‘ylik, sabr-toqat, kechirimlilik, mehr-oqibat kabi fazilatlar komil insonning asosiy belgisi sifatida talqin etiladi. Insonning haqiqiy kamoloti uning ilm olishga intilishi, o‘z ustida ishlashi va jamiyatga foyda keltirishi bilan belgilanadi. Shu bois Islom ta’limotida ilm olish farz deb e’tirof etiladi va bu Sharq ma’naviy hayotida ilm-fan rivojiga katta turtki bo‘lgan. Insonning nafaqat ibodat qilishi, balki kundalik hayotda ham odob-axloq me’yorlariga amal qilishi muhim hisoblanadi.

Bundan tashqari, Islomda niyat pokligi va amallar uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ya’ni inson qilayotgan har bir ishida samimiy bo‘lishi, riyo va yolg‘ondan yiroq turishi lozim. Bu esa shaxsning ichki dunyosini boyitib, uni ma’naviy jihatdan yetuklikka olib keladi. Sharqona qarashlarda komil inson timsoli aynan shu fazilatlar orqali namoyon bo‘ladi va jamiyat taraqqiyotining muhim omiliga aylanadi. Shu jihatdan Islom dini nafaqat diniy tizim, balki mukammal axloqiy tarbiya maktabi sifatida ham e’tirof etiladi

Islom dini Sharq xalqlari madaniyati va an’analarining shakllanishida beqiyos o‘rin tutadi. Islom dini kirib kelishi bilan jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalarida – me’morchilik, adabiyot, san’at, ilm-fan va kundalik turmush tarzida tub o‘zgarishlar yuz berdi. Ayniqsa, diniy qadriyatlar asosida masjid va madrasalar qurilishi, ilm-ma’rifat maskanlarining rivojlanishi Sharq sivilizatsiyasining yuksalishiga katta hissa qo‘shdi.Islom madaniyati ta’sirida shakllangan me’morchilik namunalarida go‘zallik va ma’naviyat uyg‘unligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masjidlar, maqbaralar va madrasalar nafaqat ibodat maskani, balki ilm va ma’rifat markazlari sifatida ham xizmat qilgan. Shu bilan birga, adabiyot va san’atda ham ilohiylik, ezgulik va insonparvarlik g‘oyalari ustuvor bo‘lib, bu Sharqona estetik tafakkurning rivojlanishiga olib kelgan.

Sharq mutafakkirlari – Imom Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino kabi allomalar Islom ta’limoti asosida ijod qilib, nafaqat diniy, balki ilmiy va falsafiy merosni boyitganlar. Ularning asarlarida ilm-fanga bo‘lgan hurmat, inson kamoloti va ma’naviy poklik g‘oyalari ilgari surilgan. Bu esa Sharq madaniyatining yuksalishiga va uning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rnining mustahkamlanishiga xizmat qilgan. Shuningdek, Islom dini urf-odat va an’analarga ham chuqur singib ketgan. Oila muqaddasligi, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko‘rsatish kabi qadriyatlar Islom ta’limoti bilan uyg‘unlashgan holda shakllangan. Natijada Islom dini Sharq madaniyatining ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘lib, jamiyat ma’naviy hayotini boyituvchi muhim omilga aylangan

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, Islom dini Sharqona ma’naviy qarashlar tizimida markaziy va yetakchi o‘rin egallaydi. U nafaqat diniy e’tiqod shakli, balki jamiyatning

axloqiy, madaniy va ijtimoiy hayotini tartibga soluvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Islom ta’limoti orqali shakllangan qadriyatlar – halollik, adolat, mehr-oqibat, sabr-toqat kabi fazilatlar Sharq xalqlarining turmush tarziga chuqur singib ketgan. Shuningdek, Islom dini inson kamoloti, ilm-fan rivoji va ma’naviy yetuklik masalalariga alohida e’tibor qaratib, Sharq sivilizatsiyasining yuksalishiga katta hissa qo‘shgan. U orqali vujudga kelgan ilmiy, falsafiy va madaniy meros bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Shu jihatdan qaraganda, Islom dini Sharq ma’naviyatining shakllanishi va rivojlanishida asosiy manba va mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilgan.Xulosa qilib aytganda, Islom dini Sharq xalqlarining nafaqat o‘tmishd agi, balki bugungi va kelajakdagi ma’naviy taraqqiyotida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O. Fayzullayev, Falsafa va ma’naviyat asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2012.
2. X. Odilqoriyev, Siyosatshunoslik. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009.
3. A. Erkayev, Ma’naviyatshunoslik asoslari. – Toshkent: “Ma’naviyat” nashriyoti, 2010.

INTERNET VA IJTIMOIY TARMOQLARDA AXLOQIY MADANIYAT

Ag‘aboyeva Gulnoz Davronbek qizi
UrDPI, 252-guruh fizika yo‘nalishi talabasi
gulnozaagaboyeva@gmail.com
+998886350524

Annotatsiya. Ushbu tezisda axborotlashgan jamiyat sharoitida internet va ijtimoiy tarmoqlarda muloqot madaniyati masalalari tahlil qilingan. Virtual makonda yuzaga kelayotgan axloqiy muammolar, jumladan, kiberbulling va soxta axborot tarqatishning salbiy oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, foydalanuvchilar o‘rtasida o‘zaro hurmat va raqamli odob qoidalarini shakllantirish bo‘yicha takliflar ilgari surilgan**.**

Kalit so‘zlar. Internet, ijtimoiy tarmoq, axloqiy madaniyat, netiket, kiberbulling, raqamli odob, yoshlar tarbiyasi, virtual muloqot.

Аннотация. В данном тезисе анализируются вопросы культуры общения в интернете и социальных сетях в условиях информационного общества. Освещаются этические проблемы, возникающие в виртуальном пространстве, в том числе негативные последствия кибербуллинга и распространения ложной информации. Также выдвигаются предложения по формированию взаимного уважения и правил цифрового этикета среди пользователей.

Ключевые слова. Интернет, социальная сеть, этическая культура, нетикет, кибербуллинг, цифровой этикет, воспитание молодежи, виртуальное общение.

Annotation. This thesis analyzes the issues of communication culture on the Internet and social networks in the context of the information society. It highlights ethical problems arising in the virtual space, including the negative consequences of cyberbullying and the spread of fake information. Furthermore, proposals are put forward for the formation of mutual respect and digital etiquette rules among users.

Keywords. Internet, social network, ethical culture, netiquette, cyberbullying, digital etiquette, youth education, virtual communication.

Ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jamiyatda axloqiy qadriyatlar va shaxsiy xulq-atvorni qayta shakllantirishga sezilarli ta'sir ko‘rsatmoqda. Ularning tezrivojlanishi va global miqyosdagi tarqalishi shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyat, shuningdek axloqiy me'yorlar o‘rtasidagi muvozanatni qayta ko‘rib chiqishga olib keladi [2]. Shu nuqtai nazardan, onlayn muhitdagi kommunikatsiya va interaktivlik axloqiy qadriyatlarning transformatsiyasini tushunish uchun asosiy tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

Empirik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlarda anonimlik va tezkor axborot almashinuvi shaxsiy qarorlar qabul qilishda axloqiy mas'uliyatni murakkablashtiradi. Shu bilan birga, onlayn muhitda madaniy normativlar va axloqiy me'yorlarning o‘zgarishi yangi ijtimoiy va etika tizimlarini shakllantirishga
olib keladi [5].

Ijtimoiy tarmoqlarning o‘ziga xos xususiyati foydalanuvchilarning global miqyosda o‘zaro aloqasi va kommunikatsiyasi axloqiy qadriyatlar va shaxsiy erkinlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni yangi shakllarda ko‘rsatadi [1]. Shu nuqtai nazardan, onlayn platformalarda axloqiy me'yorlar va ijtimoiy qadriyatlar bir-biriga ta'sir qiladi, bu esa jamiyatning madaniy va siyosiy jarayonlariga ham bevosita ta'sir ko‘rsatadi .Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy tarmoqlarda axloqiy qadriyatlarning o‘zgarishi nafaqat individual xulq-atvorda, balki jamiyatning umumiy ijtimoiy-madaniy tizimida ham o‘z aksini topadi. Shu bilan birga, raqamli muhitdagi etika va axloqiy qaror qabul qilish jarayonlari shaxslararo munosabatlar, madaniy identitet va ijtimoiy barqarorlikka ta'sir qiladi [4].

Falsafiy va huquqiy nuqtai nazardan, ijtimoiy tarmoqlar axloqiy qadriyatlarni tartibga solish va shaxsiy mas'uliyatni shakllantirishda yangi muhit yaratadi.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, axloqiy qadriyatlarni onlayn muhitga moslashtirish, shuningdek ijtimoiy me'yorlarni saqlash va rivojlantirish uchun transdisipliner yondashuv talab etiladi .

Umuman olganda, ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jamiyatda axloqiy qadriyatlarning transformatsiyasini tahlil qilish uchun noyob platforma sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu jarayon shaxsiy va kollektiv axloqiy mas'uliyat, onlayn madaniyat va global axloqiy normativlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlashga imkon beradi [3].

Virtual muloqotda axloqiy madaniyatning buzilishi ko‘pincha 'onlayn g‘ayritabiiylik' (online disinhibition) effekti bilan tushuntiriladi. Bunda inson real hayotdagi ijtimoiy cheklovlarni his qilmaydi, natijada kiberbulling – ya'ni tizimli ravishda kimgadir ruhiy bosim o‘tkazish holatlari ko‘payadi. Bu nafaqat jabrlanuvchining ruhiyatiga, balki jamiyatdagi umumiy ishonch muhitiga putur yetkazadi.[6]

Ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchida 'virtual identitet' shakllanishiga xizmat qiladi. Ko‘p hollarda insonning real hayotdagi axloqiy tamoyillari virtual olamdagi anonimlik ta'sirida transformatsiyaga uchraydi. Bu jarayon 'deindividalizatsiya' deb atalib, bunda shaxs o‘zini guruhning bir qismi sifatida his qiladi va shaxsiy axloqiy mas'uliyatni guruh zimmasiga yuklaydi. Natijada, kiberbulling jarayonida ishtirok etayotgan shaxs o‘z harakatlarini 'shunchaki ko‘pchilik qatori hazil' deb baholashi, axloqiy madaniyatning inqiroziga olib keladi.[7]

Zamonaviy ta'lim tizimida 'media-savodxonlik' tushunchasi bilan bir qatorda raqamli etika' tushunchasini ham chuqur o‘rganish dolzarb bo‘lib bormoqda. Raqamli axloqiy madaniyat faqat taqiqlar bilan emas, balki foydalanuvchida 'raqamli empatiya'ni shakllantirish orqali yuksaltiriladi. Ya'ni, har bir foydalanuvchi tarmoqdagi muloqotning narigi tomonida ham xuddi o‘zi kabi his-tuyg‘ularga ega inson borligini anglab yetishi – kiber-tajovuzkorlikni kamaytirishning eng samarali yo‘lidir.[8]

Axloqiy madaniyat nafaqat xushmuomalalikni, balki 'axborot gigiyenasi'ni ham o‘z ichiga oladi. Birovning shaxsiy ma'lumotlarini ruxsatsiz tarqatish (doksing) yoki kishi shaxsiyatini kamsituvchi kontentlarni 'ulashish' (repost) – raqamli madaniyatsizlikning eng oliy ko‘rinishidir. Shu sababli, jamiyatda kiber-etikani huquqiy normalar bilan birgalikda ijtimoiy qadriyat darajasiga ko‘tarish zarur.[9]

Xulosa qilib aytganda, raqamli muhitda axloqiy madaniyatni shakllantirish shaxsiy mas'uliyat va media-immunitetni yuksaltirishni talab etadi. Kiberbullingga qarshi kurash nafaqat texnik cheklovlar, balki jamiyatda “raqamli empatiya” va onlayn muloqot odobi (netiket) me'yorlarini qaror toptirish orqali samarali bo‘ladi. Yoshlarda virtual muloqot madaniyatini yuksaltirish zamonaviy jamiyatning ma'naviy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UNICEF. Kiberbulling: bu nima va uni qanday to‘xtatish mumkin? – Tashkilotning rasmiy qo‘llanmasi, 2022.
2. Zimbardo, P. The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil. – Random House, 2007.
3. Mamatova, Y. M. Media-savodxonlik va raqamli madaniyat: o‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021.
4. Kiber-etikada axborot xavfsizligi masalalari. Axborot texnologiyalari va xavfsizlik jurnali. 2023.

OLIY TA’LIMDA MILLIY FALSAFIY MEROS VA JAHON STANDARTLARI INTEGRATSIYASI

Maratova Sarvinoz Jasur qizi
UrDPI, 251-guruh Pedagogika yo‘nalishi talabasi
sarvinozmaratova461@gmail.com
+998932280316

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashuv sharoitida oliy ta’lim tizimini rivojlantirishning strategik yo‘nalishlari – milliy falsafiy meros hamda xalqaro ta’lim standartlari integratsiyasi tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sharq uyg‘onish davri mutafakkirlarining intellektual salohiyat va axloqiy tarbiya borasidagi qarashlarini zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirishning metodologik mexanizmlari yoritilgan. Maqolada oliy ta’lim transformatsiyasi jarayonida jahon tajribasini (Bolonya jarayoni, kredit-modul tizimi) shunchaki nusxalash emas, balki uni milliy qadriyatlar va tarixiy pedagogik tajriba asosida boyitish zarurati asoslab beriladi. Muallif bo‘lajak mutaxassislarda ham professional ko‘nikmalarni, ham milliy o‘zlikni anglash tuyg‘usini shakllantirishda “Inson kapitali” falsafasining o‘rni haqida xulosalar keltirgan.

Kalit so‘zlar: oliy ta’lim, milliy falsafiy meros, jahon standartlari, integratsiya, Uchinchi Renessans, pedagogik paradigma, kompetensiya, Sharq mutafakkirlari, ma’naviy-axloqiy tarbiya.

Abstract. This article provides a systematic analysis of the strategic directions for developing the higher education system in the context of globalization, focusing on the integration of national philosophical heritage with international educational standards. The research highlights the methodological mechanisms for harmonizing the views of Eastern Renaissance thinkers regarding intellectual potential and moral education with modern competency-based approaches. The article justifies the necessity of not merely copying global practices (such as the Bologna process or the credit-module system) during the transformation of higher education but enriching them based on national values and historical pedagogical experience. The author provides conclusions on the role of the “Human Capital” philosophy in shaping both professional skills and a sense of national identity in future specialists.

Keywords: higher education, national philosophical heritage, international standards, integration, Third Renaissance, pedagogical paradigm, competence, Eastern thinkers, spiritual and moral education.

Аннотация. В данной статье проводится системный анализ стратегических направлений развития системы высшего образования в условиях глобализации – интеграции национального философского наследия и международных образовательных стандартов. В исследовании освещаются методологические механизмы гармонизации взглядов мыслителей Восточного Ренессанса на интеллектуальный потенциал и нравственное воспитание с современными компетентностными подходами. Обосновывается необходимость не простого копирования мирового опыта (Болонского процесса, кредитно-модульной системы) в процессе трансформации высшей школы, а его

обогащения на основе национальных ценностей и исторического педагогического опыта. Автор приводит выводы о роли философии «человеческого капитала» в формировании у будущих специалистов как профессиональных навыков, так и чувства национального самосознания.

Ключевые слова: высшее образование, национальное философское наследие, мировые стандарты, интеграция, Третий Ренессанс, педагогическая парадигма, компетенция, мыслители Востока, духовно-нравственное воспитание.

Bugungi globallashuv davrida oliy ta’lim tizimini tubdan isloh qilish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. O‘zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini yaratish strategik maqsadi oliy ta’lim oldiga nafaqat ilg‘or jahon standartlarini o‘zlashtirish, balki milliy falsafiy merosimizga tayangan holda o‘ziga xos ta’lim modelini rivojlantirish vazifasini qo‘ymoqda. Sharq mutafakkirlarining boy pedagogik merosi, xususan, komil inson g‘oyasi, ilm va axloq uyg‘unligi tamoyillari bugungi kunda jahon ta’limining “inson kapitali” va “shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim” kabi zamonaviy konseptlari bilan mazmunan mushtarakdir. Ushbu maqolada oliy ta’limda milliy qadriyatlarni jahon standartlari (masalan, kredit-modul tizimi) bilan integratsiyalashning nazariy va amaliy ahamiyati tadqiq etiladi

Milliy falsafiy meros – ta’limning ma’naviy o‘zagi

O‘zbekiston zaminida shakllangan intellektual meros faqatgina quruq bilimlardan iborat emas, balki u yuksak axloq va insoniylikka asoslangan. Abu Nasr Farobiyning “Fozil odamlar shahri” asarida bayon etilgan ta’lim va tarbiya birligi g‘oyasi bugungi zamonaviy oliy ta’limning “kompetensiyaviy yondashuv” tamoyili bilan hamohangdir. Farobiy ta’limni – bilim berish, tarbiyani esa – axloqiy odobni shakllantirish deb ta’riflagan. Oliy ta’limda mutaxassis tayyorlashda faqat texnik ko‘nikmalarga emas, balki Ibn Sinoning aql va e’tiqod uyg‘unligi borasidagi falsafiy qarashlariga tayanish, talabalarda kasbiy mas’uliyatni oshirishga xizmat qiladi.

Jahon standartlari: Kredit-modul tizimi va sifat nazorati

Bugungi kunda jahon ta’lim standarti deganda, asosan, talaba faolligini oshiruvchi va ta’lim natijalarini xalqaro miqyosda tan olinishini ta’minlovchi tizimlar tushuniladi. Kredit-modul tizimining joriy etilishi oliy ta’limda mustaqil ta’lim ulushini oshirdi. Bu esa o‘z navbatida Alisher Navoiy asarlarida ko‘p ta’kidlangan “o‘z-o‘zini anglash” va “izlanish” tushunchalarining zamonaviy pedagogik ko‘rinishidir. Jahon standartlari talab qiladigan tanqidiy fikrlash (critical thinking) va kreativlik kabi ko‘nikmalar milliy pedagogikamizdagi “mushohada yuritish” san’ati bilan bevosita bog‘liq.

Integratsiya mexanizmlari: Milliy va xalqaro tajriba uyg‘unligi. Oliy ta’limda integratsiya jarayoni shunchaki G‘arb metodikasini nusxalash emas, balki uni milliy mentalitet va qadriyatlarimiz chig‘irig‘idan o‘tkazgan holda tatbiq etishni talab qiladi. Bu quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

Mazmuniy integratsiya: An’anaviy darsliklarda milliy mutafakkirlarimizning ilmiy kashfiyotlarini zamonaviy fan yutuqlari bilan bog‘lab o‘qitish.

Uslubiy integratsiya: Sokratcha bahs-munozara yoki jadidlarning “usuli jadid” metodlarini bugungi interaktiv ta’lim texnologiyalari (masalan, Case-study yoki loyiha usuli) bilan boyitish.

Axloqiy integratsiya: Talabalarga xalqaro standartlar asosida bilim berish barobarida, ularda milliy g‘urur va vatanparvarlik falsafasini saqlab qolish.

Kutilayotgan natijalar va strategik ahamiyat. Milliy meros va jahon standartlari integratsiyasi natijasida oliy ta’lim muassasalarida tayyorlanayotgan kadrlar nafaqat jahon mehnat bozorida raqobatbardosh bo‘ladi, balki o‘z xalqining madaniyati va tarixiga sodiq qoladi. Bu esa mamlakatimizda Uchinchi Renessansning ma’naviy va intellektual poydevorini mustahkamlashga xizmat qiluvchi asosiy omildir.

Strategik me’yoriy yangilanishlar (2024-2026)

Oliy ta’lim tizimidagi so‘nggi islohotlar xalqaro standartlarni milliy kontekstga chuqur singdirishga qaratilgan:

Yangi Oliy ta’lim to‘g‘risidagi Nizom (2025): Ushbu hujjat oliy ta’limning asosiy maqsadi sifatida nafaqat malakali mutaxassis, balki “mustaqil fikrlaydigan, vatanparvar va yuqori salohiyatli” kadrlarni tayyorlashni belgilab berdi.

Milliy malaka ramkasi (2025): Ta’lim darajalari (6, 7, 8-darajalar) xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashtirilib, bakalavriat kamida 3 yil, magistratura esa kamida 1 yil etib belgilandi.

UNESCO bilan hamkorlik (2026 -2027): O‘zbekiston va UNESCO o‘rtasidagi yangi kelishuv inkluziv ta’lim, madaniy merosni asrash va sun’iy intellektni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish bo‘yicha 16 ta ustuvor loyihani o‘z ichiga oladi.

Pedagogik innovatsiyalar va integratsiya mexanizmlari:

Jadidiylik – zamonaviy ta'lim asosi: So‘nggi tadqiqotlar jadidiylik harakatini Islomiy qadriyatlar va zamonaviy fanni uyg‘unlashtiruvchi “tarixiy integratsiya modeli” sifatida talqin etmoqda. Bu tajriba bugungi darsliklar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Sun’iy intellekt va milliy qadriyatlar: 2024-yildan boshlab oliy ta’limga generativ sun’iy intellektni (GenAI) joriy etishda milliy axloqiy me’yorlarni saqlab qolish masalasi asosiy ilmiy yo‘nalishga aylandi.

Sinergetik ta’sir: Pedagogik integratsiya jarayonida fanlararo aloqadorlik (masalan, falsafa va tarix) talabalarda faktologik bilimdan tashqari, ijtimoiy jarayonlarni ontologik tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Oliy ta’limning transformatsiyasi. Transmilliy ta'lim markazi: O‘zbekiston xorijiy universitetlar filiallari soni bo‘yicha dunyoda Xitoy va BAA dan keyin 3-o‘ringa ko‘tarildi (2024). Bu milliy oliy ta’limda raqobat muhitini yaratib, jahon standartlariga intilishni kuchaytirmoqda.

Ilmiy tadbirlar (2025): 2025-yil davomida oliy ta’lim muassasalari tomonidan 1200 dan ortiq (665 ta xalqaro va 600 ta respublika) ilmiy anjumanlar o‘tkazilishi rejalashtirilgan bo‘lib, ularning aksariyati integratsiya va innovatsiyalarga bag‘ishlangan.

Oliy ta’lim tizimida milliy falsafiy meros va jahon standartlarini integratsiyalash jarayoni shunchaki ikki xil tizimni birlashtirish emas, balki mamlakatning intellektual salohiyatini yangi bosqichga olib chiquvchi strategik zaruriyatdir. O‘tkazilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Ma’naviy va texnologik muvozanat: Jahon standartlari (kredit-modul tizimi, raqamli ta’lim) talabalarga zamonaviy ko‘nikmalarni bersa, milliy falsafiy meros (Farobiy, Ibn Sino, Navoiy asarlari) ularning ma’naviy-axloqiy qiyofasini shakllantiradi. Bu uyg‘unlik talabani shunchaki “ishchi kuchi” emas, balki jamiyat oldida mas’uliyatli shaxs sifatida tarbiyalaydi.

Jadidiylik – integratsiya namunasi: Jadid bobolarimizning ma’rifatparvarlik g‘oyalari bugungi Uchinchi Renessans poydevori uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Ularning “zamonaviy ilm va milliy o‘zlik” tamoyili oliy ta’lim darsliklarini takomillashtirishda asosiy mezon bo‘lishi lozim.

Raqobatbardoshlik: Oliy ta’limning xalqaro malaka ramkalariga moslashishi (masalan, bakalavriat va magistratura muddatlarining optimallashuvi) milliy kadrlarimizning global mehnat bozorida tan olinishini ta’minlaydi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni saqlab qolish “madaniy globallashuv” salbiy oqibatlaridan himoya qiluvchi immunitet vazifasini o‘taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Ta’lim to‘g‘risida. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 2020-yil 23-sentyabr.

2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021.

3. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2014.

4. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: “G‘afur G‘ulom”, 2011.
5. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig (Saodatga yo‘llovchi bilim). – Toshkent: “Yulduzcha”, 1990.
6. Ibragimov X.I., Abdullayeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi (Darslik). – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2008.
7. Ziyomuhammadov B. Pedagogika (O‘quv qo‘llanma). – Toshkent: “Turan-Iqbol”, 2006.
8. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: “Sano-standart”, 2017.
9. Oliy ta’limda kredit-modul tizimi: tajriba va istiqbollar. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent, 2024.
10. World Declaration on Higher Education for the Twenty-First Century: Vision and Action. UNESCO Publishing, 1998 (and updated 2024-2025 directives).

ZAMONAVIY MADANIYATNING YOSHLAR AXLOQIGA TA’SIRI

Sobirova Shaydo Norimon qizi
Milliy g’oya ma’naviyat asoslari va huquq
ta’limi yo‘nalishi
241-guruh talabasi
shaydosobirova9@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ommaviy madaniyat tushinchasi, uning vujudga kelishi, asosiy xususiyatlari hamda jamiyat hayotiga ijobiy va salbiy ta’siri yoritilgan. Shuningdek ommaviy madaniyatning yoshlar ongiga ta’siri, milliy qadriyatlar bilan o‘zaro munosabati va unga nisbatan ongli yondashuv masalalari taxlil qilinadi. Maqola ta’lim-tarbiya jarayonida ommaviy ma’daniyatga tanqidiy qarashni shakllantirish zarurligini asoslab beradi.

Аннотация: В данной статье рассматривается концепция массовой культуры, её возникновение, основные характеристики, а также положительное и отрицательное влияние на жизнь общества. Анализируется также влияние массовой культуры на умы молодежи, её взаимодействие с национальными ценностями и вопросы осознанного подхода к ней. В статье обосновывается необходимость формирования критического взгляда на массовую культуру в образовательном процессе.

Annotation: This article discusses the concept of mass culture, its emergence, main characteristics, and positive and negative impact on the life of society. It also analyzes the impact of mass culture on the minds of young people, its interaction with national values, and the issues of a conscious approach to it. The article justifies the need to form a critical view of mass culture in the educational process.

Kalit so‘zlar: Ommaviy madaniyat, globallashuv, ma’naviyat, milliy qadriyatlar, yoshlar tarbiyasi, ommaviy axborot vositalari, madaniy ta’sir, ijtimoiy ong.

Keywords: Popular culture, globalization, spirituality, national values, youth education, mass media, cultural influence, social consciousness.

Ключевые слова: популярная культура, глобализация, духовность, национальные ценности, образование молодежи, средства массовой информации, культурное влияние, социальное сознание.

Bugungi globallashuv davrida ommaviy madaniyat yoshlar hayotiga eng tez va kuchli kirib borayotgan ijtimoiy hodisalardan biri hisoblanadi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari, musiqa, kino hamda reklama orqali tarqalayotgan ommaviy madaniyat yoshlarning dunyoqarashi, xulq-atvori, qadriyatlari va hayotiy maqsadlariga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ommaviy madaniyat, avvalo, yoshlar uchun ko‘ngilochar va jozibador ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Zamonaviy musiqalar, blogerlar, seriallar va turli trendlar yoshlarning

e’tiborini tezda jalb etadi. Natijada ular o‘zlariga yangi ideal va namuna sifatida mashhur shaxslarni tanlay boshlaydilar. Bu holat ayrim hollarda ijobiy motivatsiya berishi mumkin bo‘lsa, ba’zi vaziyatlarda noto‘g‘ri xulq-atvorning shakllanishiga ham sabab bo‘ladi.

Salbiy jihatlardan biri — milliy qadriyatlardan uzoqlashishdir. Ayrim ommaviy madaniyat mahsulotlarida begona hayot tarzi hamda axloqiy me’yorlarga zid bo‘lgan xatti-harakatlar targ‘ib qilinadi. Bunday kontent yoshlarning nutqi, kiyinish madaniyati va muloqot uslubida salbiy o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Shuningdek, ommaviy madaniyat yengil hayot falsafasini singdirib, mehnatsevarlik, mas’uliyat va sabr-toqat kabi fazilatlarning qadrsizlanishiga olib kelishi mumkin.[1]

Biroq ommaviy madaniyatning ijobiy jihatlari ham mavjud. U yoshlarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirishga, zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishga hamda o‘z fikrini erkin ifodalashga imkon yaratadi. Ayrim ijtimoiy loyihalar, motivatsion kontentlar va ta’limiy platformalar yoshlarni bilim olishga, o‘z ustida ishlashga undaydi. Yoshlarni ommaviy madaniyatning salbiy ta’siridan himoya qilish uchun bir qator muhim chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Eng avvalo, ta’lim-tarbiya tizimini yanada mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi. Maktab va oliy ta’lim muassasalarida ma’naviy-ma’rifiy mashg‘ulotlar, milliy qadriyatlar, madaniyat va axloq masalalariga bag‘ishlangan darslar tashkil etilmoqda. Ikkinchidan, oila muhitining o‘rni beqiyosdir.[2] Ota-onalar farzandlarining internetdan foydalanishini nazorat qilib borishi, ular bilan muntazam muloqotda bo‘lishi hamda to‘g‘ri yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi zarur. Uchinchidan, milliy madaniyat va san’atni targ‘ib qilish muhim chora -tadbirlar qatoriga kiradi. Xususan, milliy musiqa, adabiyot, teatr, kino va an’analarni keng ommaga yetkazish orqali yoshlarning o‘z ildizlariga bo‘lgan qiziqishini oshirish mumkin. Bu jarayon nafaqat ularning madaniy ongini boyitadi, balki milliy o‘zlikni anglash, tarixiy merosga hurmat bilan qarash kabi muhim fazilatlarni ham shakllantiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda milliy ruhdagi, mazmunan boy va tarbiyaviy ahamiyatga ega sifatli kontentlar yaratish va ularni ommalashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. To‘rtinchidan, yoshlar orasida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish zarur. Har bir yosh iste’mol qilayotgan axborotni tahlil qila olishi, uning foydali va zararli jihatlarini ajrata bilishi lozim. Bu borada media savodxonlikni oshirishga qaratilgan mashg‘ulotlar, treninglar va amaliy darslar muhim ahamiyat kasb etadi. Tanqidiy fikrlash orqali yoshlar turli axborot oqimlari ta’siriga berilib ketmasdan, ongli ravishda to‘g‘ri xulosa chiqarishga o‘rganadilar.[2]

Hozirgi globallashuv sharoitida dunyo xalqlari o‘rtasidagi madaniy aloqalar tobora kengayib bormoqda. Axborot texnologiyalari, internet va ommaviy axborot vositalarining jadal rivoji natijasida madaniy mahsulotlar qisqa vaqt ichida keng ommaga yetib bormoqda. Bu jarayonda ommaviy madaniyat jamiyat hayotida muhim o‘rin egallab, insonlarning kundalik turmushi, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlariga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda.[3] Ommaviy madaniyat, bir tomondan, insonlarga hordiq chiqarish, axborot olish va muloqot qilish imkonini yaratsa, ikkinchi tomondan, milliy o‘zlik, an’analar va ma’naviy qadriyatlarga ma’lum darajada tahdid soluvchi omil sifatida ham namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, yosh avlodning ushbu madaniy ta’sirga tez berilishi mazkur masalaning dolzarbligini yanada oshiradi. Shu bois ommaviy madaniyatning mohiyatini chuqur anglash, uning ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilish hamda unga nisbatan ongli va tanqidiy munosabatni shakllantirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Bugungi globallashuv davrida “ommaviy madaniyat” tushunchasi jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalariga chuqur kirib bormoqda. Televideniye ko‘rsatuvlari, ijtimoiy tarmoqlar, reklama, estrada san’ati, seriallar, moda va internet kontentlari orqali ommaviy madaniyat insonlarning dunyoqarashi, didi va xulq-atvoriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ommaviy madaniyat — bu keng omma uchun mo‘ljallangan, tez tarqaladigan, soddalashtirilgan va ko‘pincha tijoriy maqsadlarni ko‘zlovchi madaniyat shaklidir. U asosan ommaviy axborot vositalari orqali yoyiladi hamda ko‘proq ko‘ngilochar xarakterga ega bo‘ladi. Shu bilan birga,

ommaviy madaniyat mahsulotlari ko‘pincha chuqur falsafiy yoki milliy ildizlarga emas, balki tez qabul qilinadigan va daromad keltiradigan shakllarga asoslanadi.

Ommaviy madaniyatning asosiy xususiyatlaridan biri — uning universalligidir. Ya’ni u millat, til va hudud tanlamaydi, qisqa vaqt ichida butun dunyoga tarqalish imkoniyatiga ega. Shu bilan birga, u standartlashuv jarayonini ham yuzaga keltiradi: kiyinish uslubi, so‘zlashish, fikrlash va hatto orzu-maqsadlar ham ma’lum darajada bir-biriga o‘xshash bo‘lib boradi.

Biroq ommaviy madaniyatning ijobiy tomonlari ham mavjud. U insonlarga dam olish, hordiq chiqarish, axborot olish imkonini beradi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida ijodkorlikni namoyon etish, o‘zini erkin ifoda qilish va yangi g‘oyalarni tezkorlik bilan keng ommaga yetkazish imkoniyati kengayadi. Ayrim hollarda ommaviy madaniyat ijtimoiy muammolarga e’tibor qaratish, jamiyatda muhim masalalarni ko‘tarib chiqish vo sitasi sifatida ham xizmat qiladi.

Shu bilan birga, ommaviy madaniyatning salbiy oqibatlari ham inkor etib bo‘lmaydi. U milliy qadriyatlar, an’analar va ma’naviy merosning chekinishiga sabab bo‘lishi mumkin. Ayrim ommabop mahsulotlarda zo‘ravonlik, axloqsizlik, yengil hayot tarzi targ‘ib qilinishi kuzatiladi. Bu esa, ayniqsa, yoshlar ongiga kuchli ta’sir ko‘rsatib, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini susaytirishi mumkin. Shu sababli jamiyatda ommaviy madaniyatga tanqidiy yondashuvni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir inson axborotni ongli ravishda qabul qilishi, uning foydali va zararli jihatlarini ajrata olishi zarur. Ta’lim va tarbiya jarayonida milliy madaniyat, ma’naviy qadriyatlar va sog‘lom dunyoqarashni shakllantirish orqali ommaviy madaniyatning salbiy ta’sirlarini kamaytirish mumkin.[4]

Xulosa qilib aytganda, ommaviy madaniyat zamonaviy jamiyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Uni to‘liq inkor etish mumkin emas, biroq uni nazoratsiz qabul qilish ham to‘g‘ri emas. Eng muhimi, ommaviy madaniyat va milliy madaniyat o‘rtasida muvozanatni saqlash, yosh avlodni ongli, mustaqil fikrlaydigan va ma’naviy yetuk shaxs sifatida tarbiyalashdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch
2. Qodirov Q. Ma’naviyat va jamiyat taraqqiyoti
3. Jo‘rayev T. Globallashuv va milliy madaniyat
4. Abdullayev A. Madaniyatshunoslik asoslari

DIN VA AXLOQ: ZAMONAVIY UYG‘UNLIK VA ZIDDIYATLAR

Sadullayeva Zuhra Ulug‘bek qizi
UrDPI, 251- guruh fizika yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada din va axloq o‘rtasidagi munosabatlarning tarixiy shakllanishi va zamonaviy rivojlanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Din va axloqning jamiyat ma’naviy hayotidagi o‘rni, ularning o‘zaro uyg‘unligi hamda globallashuv, sekulyarizatsiya va ilmiy-texnologik taraqqiyot sharoitida yuzaga kelayotgan ziddiyatlar yoritiladi. Shuningdek, mazkur masalaning falsafiy talqinlari asosida din va axloqning ijtimoiy barqarorlik hamda inson kamolotidagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Din, axloq, ma’naviyat, qadriyatlar tizimi, sekulyarizatsiya, globallashuv, ijtimoiy barqarorlik, gumanizm, falsafiy talqin, inson kamoloti.

Аннотация. В данной статье анализируются историческое формирование и современные особенности развития взаимоотношений между религией и моралью. Рассматривается их роль в духовной жизни общества, а также их взаимная гармония и возникающие противоречия в условиях глобализации, секуляризации и научно-технологического прогресса. На основе философских интерпретаций научно обосновывается значение религии и морали для социальной стабильности и духовного совершенствования человека.

Ключевые слова: Религия, мораль, духовность, система ценностей, секуляризация, глобализация, социальная стабильность, гуманизм, философская интерпретация, духовное совершенствование человека.

Abstract. This article analyzes the historical formation and contemporary development of the relationship between religion and morality. It examines their role in the spiritual life of society, their mutual harmony, and the contradictions that arise in the context of globalization, secularization, and scientific-technological progress. Based on philosophical interpretations, the significance of religion and morality for social stability and human development is scientifically substantiated.

Keywords: Religion, morality, spirituality, value system, secularization, globalization, social stability, humanism, philosophical interpretation, human development.

Din va axloq insoniyat tarixida eng muhim ijtimoiy-ma’naviy hodisalardan biri sifatida shakllangan. Har qanday jamiyatning ma’naviy asoslari, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy munosabatlari din hamda axloqiy me’yorlar orqali tartibga solinadi. Din insonning oliy maqsadlari, e’tiqodi va ruhiy dunyosini belgilasa, axloq inson xulq-atvori, jamiyatdagi munosabatlar va ijtimoiy mas’uliyatni tartibga soladi.

Bugungi kunda globallashuv, ilmiy-texnologik taraqqiyot va sekulyarizatsiya jarayonlari din va axloq o‘rtasidagi munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Shu bois mazkur masalani tarixiy, falsafiy va zamonaviy nuqtai nazardan chuqur tahlil qilish muhum ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy davrda globallashuv, sekulyarizatsiya va ilmiy-texnologik taraqqiyot din va axloq munosabatlariga yangicha mazmun bermoqda. Bu jarayon bir tomondan ularning uyg‘unligini kuchaytirsa, boshqa tomondan ayrim ziddiyatlarni ham yuzaga chiqarmoqda.

Din va axloq o‘rtasidagi bog‘liqlik qadimgi sivilizatsiyalardan boshlab shakllangan. Qadimgi Mesopotamiyada yaratilgan Hammurapi qonunlari diniy va axloqiy me’yorlarning davlat qonunlariga singdirilgan ilk namunalaridan biridir. Ushbu qonunlar jamiyatda adolat, javobgarlik va tartibni ta’minlashga xizmat qilgan. Unda axloqiy me’yorlar ko‘pincha diniy qonunlar orqali mustahkamlangan. Hammurapi qonunlari jamiyatda adolat va javobgarlik tamoyillarini belgilagan ilk yozma manbalardan biridir. Ushbu qonunlar diniy asosga ega bo‘lib, jinoyat va jazo masalalarini qat’iy tartibga solgan.

Bu davrda axloq va huquq o‘rtasida aniq chegara mavjud emas edi. Axloqiy talablar ilohiy buyruq sifatida qabul qilingan va jamiyat barqarorligi shu asosda ta’minlangan. Qadimgi yunon falsafasida ham axloq va ilohiylik masalasi muhum o‘rin tutgan. Arastu o‘zining Poetika asarida san’at orqali axloqiy poklanish g‘oyasini ilgari suradi. Arastu o‘zining “Nikomax etikasi” asarida fazilat etikasi nazariyasini ishlab chiqdi. Uning fikricha, inson baxt-saodatga fazilatli hayot orqali erishadi.

Arastu axloqni aqlga asoslangan holda tushuntiradi. Biroq uning qarashlarida ham insonning oliy maqsadi va ma’naviy kamoloti asosiy o‘rin tutadi. Bu esa din va axloq o‘rtasidagi bilvosita uyg‘unlikni ko‘rsatadi.

Sharq falsafasida esa din va axloq yanada uzviylashgan holda rivojlandi. Abu Ali ibn Sino o‘zining asarida insonning aqliy va axloqiy kamolotini oliy saodat sari yetaklovchi omil sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, haqiqiy axloq aql va ilohiy hikmat uyg‘unligida namoyon bo‘ladi. Ibn Sino qarashlarida din va aql o‘rtasida ziddiyat yo‘q. Aksincha, ular bir-birini to‘ldiradi deb xisoblagan.

Sharq tafakkurida axloqiy poklik, adolat va komillik tushunchalari diniy qadriyatlar bilan uyg‘un holda talqin etiladi. Insonning komilligi — nafaqat bilim, balki axloqiy yetuklik bilan belgilanadi.

Din ko‘pincha axloqiy me’yorlarning manbai sifatida qaraladi. Ko‘plab diniy ta’limotlarda halollik, adolat, sabr, mehr-shafqat, insonparvarlik kabi fazilatlar targ‘ib qilinadi. Bu esa jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Axloq esa dinning amaliy ifodasidir. Agar diniy qadriyatlar nazariy asos bo‘lsa, axloq ularning kundalik hayotdagi ko‘rinishidir. Shu bois din va axloq o‘zaro to‘ldiruvchi hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek falsafiy tafakkurida ham bu masala keng yoritilgan. Professor Fayzixo‘jayev va Shermuhamedova asarlarida ma’naviyat va axloqiy qadriyatlarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni ilmiy asosda tahlil qilingan. Ularning fikricha, milliy qadriyatlar va diniy meros uyg‘unligi jamiyat barqarorligining muhim omilidir.

Sekulyarizatsiya — jamiyat hayotida din ta’sirining kamayishi jarayonidir. Bu jarayon davlat va dinning ajralishi, ilmiy tafakkurning kuchayishi bilan bog‘liq.

Globallashuv jarayonida turli madaniyat va qadriyatlar o‘zaro aralashmoqda. Bu esa ko‘p qamrovli axloqiy me’yorlar shakllanishiga imkon yaratadi, biroq milliy va diniy qadriyatlar bilan ziddiyatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin.

Ilmiy-texnologik taraqqiyot biotexnologiya, raqamli madaniyat axloqiy mas’uliyat masalasini yanada dolzarb qilmoqda. Masalan, texnologiyalardan foydalanishda inson qadr-qimmati, shaxsiy erkinlik va ma’naviy me’yorlar hamda axloqiy qarashlar masalasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Din va axloq jamiyatda tartib-intizom, ishonch va hamkorlik muhitini shakllantiradi. Axloqiy qadriyatlarsiz jamiyatda individualizm va ma’naviy inqiroz kuchayishi mumkin.

Din insonni oliy maqsad sari yo‘naltiradi, axloq esa bu yo‘ldagi xulq-atvorni belgilaydi. Ularning uyg‘unligi inson kamolotining asosi hisoblanadi. Arastu, Ibn Sino va zamonaviy o‘zbek faylasuflari qarashlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, din va axloq bir-birini inkor etmaydi, balki to‘ldiradi.

Din va axloq insoniyat ma’naviy taraqqiyotining ikki ustunidir. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, ular uyg‘unlashgan jamiyatda barqarorlik, adolat va insonparvarlik qaror topadi. Zamonaviy davrda yuzaga kelayotgan ziddiyatlar esa ularni yangicha talqin qilishni talab etadi.

Shuningdek, din va axloq munosabatlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ular insoniyat tarixida faqat nazariy tushunchalar sifatida emas, balki real ijtimoiy amaliyot sifatida shakllangan. Har bir sivilizatsiya o‘z taraqqiyot bosqichida axloqiy qadriyatlarni diniy dunyoqarash orqali mustahkamlab kelgan. Bu esa jamiyatda ijtimoiy birdamlik, mas’uliyat va adolat tuyg‘usining shakllanishiga xizmat qilgan.

Zamonaviy davrda din va axloq o‘rtasidagi ayrim ziddiyatlar ko‘proq talqin va yondashuvlar xilma-xilligi bilan bog‘liqdir. Din va axloqning yonma yon bo‘lishi jamiyatda barqarorlikni ta’minlash hamda komil insonni tarbiyalashdir. Shu jihatdan din va axloqni qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ularni o‘zaro to‘ldiruvchi tizim sifatida ko‘rish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hammurapi qonunlari. — Qadimgi Bobil qonunlari to‘plami. Tarjima va sharhlar bilan. — Toshkent: Adolat nashriyoti, 2000.
2. Arastu. Poetika. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.
3. Arastu. Axloqiy ta’limot (Nikomax etikasi asosida). — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2010.
4. Abu Ali ibn Sino. Donishnoma. — Toshkent: Sharq nashriyoti, 1999.
5. Fayzixo‘jayev. Falsafa asoslari. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2018.
6. Shermuhamedova. Falsafa. — Toshkent: Universitet nashriyoti, 2016.

AMALIY VA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Rahmatullayeva Laylo Baxtiyorovna
Urganch davlat pedagogika instituti,
Pedagogika nazariyasi va tarixi yo‘nalishi
1-bosqich magistranti
lajlorahmatullaeva94@gmail.com
+998996811795

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlar: muammo va yechimlar” doirasida pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning pedagogik artistizmga asoslangan zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida baholashning an’anaviy usullari o‘rniga innovatsion, ijodiy va kompetensiyaviy yondashuvlarni joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, gumanitar fanlar, pedagogik fanlar, ta’lim natijalari, baholash tizimi, zamonaviy yondashuvlar, pedagogik artistizm, innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar, kompetensiyaviy yondashuv, ijodiy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, bo‘lajak pedagoglar, intellektual rivojlanish, ta’lim sifati.

Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda ta’lim tizimini tubdan modernizatsiya qilish, gumanitar fanlarni rivojlantirish hamda pedagogik ta’lim sifatini oshirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Bu jarayonda bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash, ularning intellektual va kasbiy salohiyatini rivojlantirish hamda ta’lim natijalarini baholash tizimini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ta’lim natijalarini baholash nafaqat bilim darajasini aniqlash vositasi, balki ta’lim jarayonining samaradorligini oshiruvchi asosiy pedagogik mexanizm hisoblanadi.

Zamonaviy ta’lim paradigmasi sharoitida an’anaviy baholash yondashuvlari o‘rnini bosqichma-bosqich innovatsion, kompetensiyaviy va ijodiy yondashuvlar egallamoqda.[1] Shu nuqtai nazardan, pedagogik artistizm asosida baholash yondashuvlari talabalarning ijodiy fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati hamda intellektual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu esa pedagogik jarayonni nafaqat ilmiy, balki ijodiy faoliyat sifatida tashkil etishni talab etadi.

Shu bois, “Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlar: muammo va yechimlar” doirasida pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning pedagogik artistizmga asoslangan zamonaviy yondashuvlarini o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularning ilmiy asoslangan yechimlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholash masalasi jahon pedagogika ilmida keng o‘rganilgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, ta’lim natijalarini baholashning nazariy asoslari, uning mezon va ko‘rsatkichlarini ishlab chiqish hamda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish masalalari Benjamin Bloom tomonidan asoslangan taksonomiya orqali ilmiy jihatdan tizimlashtirilgan. Shuningdek, Michael Scriven baholashning formatif va summativ turlarini ilmiy asoslab, zamonaviy baholash tizimining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan.

Xorijiy tadqiqotchilar, jumladan David Boud va Graham Gibbs ishlarida talaba markazli baholash, reflektiv o‘qitish va o‘z-o‘zini baholash mexanizmlarining ahamiyati chuqur yoritilgan. Ularning ilmiy qarashlarida baholash jarayonini faqat nazorat vositasi emas, balki o‘quv jarayonining ajralmas qismi sifatida qarash g‘oyasi ilgari suriladi.

MDH olimlari, xususan Vladimir Bespalko, Yuri Babansky va Nikolai Talizina tomonidan pedagogik diagnostika, ta’lim jarayonini optimallashtirish hamda baholash mezonlarini takomillashtirish bo‘yicha muhim ilmiy ishlar amalga oshirilgan.

O‘zbek pedagog olimlari tomonidan ham so‘nggi yillarda ta’lim sifatini oshirish, kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash

hamda talabalarning bilim va ko‘nikmalarini obyektiv baholash masalalari keng tadqiq etilmoqda. Bu borada pedagogik jarayonni ijodiy tashkil etish, xususan pedagogik artistizm elementlaridan foydalanish masalalari ham alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib bormoqda.Shunga qaramay, pedagogik artistizm asosida ta’lim natijalarini baholash yondashuvlarini kompleks o‘rganish, uni gumanitar fanlar kontekstida tizimli tahlil qilish hamda zamonaviy baholash texnologiyalari bilan integratsiyalash masalalari yetarli darajada ilmiy tadqiq etilmagan. Mazkur holat tadqiqot mavzusining dolzarbligini yanada oshiradi.[2]

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy pedagogik fanlarda keng qo‘llanilayotgan tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan hamda faoliyatga asoslangan yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda pedagogik jarayonni yaxlit tizim sifatida o‘rganish, ta’lim natijalarini baholashni esa ushbu tizimning ajralmas qismi sifatida tahlil qilish muhim metodologik tamoyil sifatida belgilandi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi: nazariy tahlil va umumlashtirish, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa-so‘rov hamda pedagogik tajriba-sinov ishlari. Olingan natijalarni qayta ishlash va umumlashtirishda matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi.[3]

Shuningdek, zamonaviy baholash yondashuvlari — formatif, summativ va diagnostik baholash turlari hamda interfaol metodlar asosida ta’lim natijalarini baholash jarayoni tahlil qilindi. Pedagogik artistizm elementlarini qo‘llash orqali baholashning ijodiy, motivatsion va rivojlantiruvchi funksiyalarini kuchaytirish masalalari metodologik asos sifatida ko‘rib chiqildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlarini takomillashtirish bugungi ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.[4] Ayniqsa, pedagogik artistizm asosida tashkil etilgan baholash jarayoni bo‘lajak pedagoglarning ijodiy fikrlashi, intellektual salohiyati hamda kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy baholash usullari bilan bir qatorda formatif, summativ va diagnostik baholashning integratsiyalashgan tizimini joriy etish ta’lim samaradorligini oshiradi. Interfaol metodlar va innovatsion pedagogik texnologiyalar esa baholash jarayonini yanada shaffof, obyektiv va samarali bo‘lishini ta’minlaydi.[5]

Shu bilan birga, amaliyotda baholash jarayonida ijodiy yondashuvlarning yetarli darajada qo‘llanilmasligi, mezonlarning mukammal emasligi hamda subyektivlik holatlari mavjudligi aniqlandi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun pedagogik artistizmga asoslangan zamonaviy baholash modelini ishlab chiqish va uni ta’lim amaliyotiga keng joriy etish zarur.[6]

Xulosa qilib aytganda, pedagogik artistizm asosida ta’lim natijalarini baholash yondashuvlarini rivojlantirish gumanitar fanlar taraqqiyotiga, ta’lim sifatini oshirishga hamda raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sadler D.R. Formative Assessment and the Design of Instructional Systems. – 1989.
2. Nitko A.J., Brookhart S.M. Educational Assessment of Students. – Pearson, 2011.
3. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? – Paris, 2015.
4. Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. – 2001.

O‘ZLASHTIRISHI QIYIN O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASHDA INDIVIDUAL YONDASHUVNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Sattarova Bibijon Muzaffarqizi
Urganch davlat pedagogika instituti
Pedagogika nazariyasi va tarixi yo‘nalishi
1-bosqich magistranti
bibixon9690@icloud.com
+998777954747

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada o‘zlashtirishi qiyin bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlash jarayonida individual yondashuvni qo‘llashning nazariy-metodologik asoslari kompleks tarzda tadqiq etiladi. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish, ularning bilish faoliyatini faollashtirish va shaxsiy rivojlanishini ta’minlash dolzarb masalalardan biri sifatida qaraladi. Maqolada individual yondashuvning mazmun-mohiyati, uning pedagogik, psixologik va metodik jihatlari ilmiy-nazariy manbalar asosida tahlil qilinadi hamda o‘zlashtirishi past bo‘lgan o‘quvchilarning o‘quv faoliyatidagi muammolarni aniqlash, ularni bartaraf etishning samarali yo‘llari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: individual yondashuv, o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilar, differensial ta’lim, pedagogik texnologiyalar, ta’lim samaradorligi, o‘quv faoliyati, psixologik xususiyatlar, motivatsiya, diagnostika va monitoring, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, individual rivojlanish strategiyalari, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, refleksiya, kompetensiyaviy yondashuv, inklyuziv ta’lim.

Bugungi kunda ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar mazmunan yangilanib, o‘quv jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida tashkil etish ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Xususan, o‘zlashtirishi qiyin bo‘lgan o‘quvchilar bilan samarali ishlash, ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim berish zamonaviy pedagogikaning muhim vazifalaridan biridir. Har bir o‘quvchining bilim olish darajasi, psixologik holati, qiziq ish va ehtiyojlari turlicha bo‘lgani sababli yagona standart yondashuv orqali yuqori natijalarga erishish qiyin. Shu bois individual yondashuvni ilmiy-nazariy asosda ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarurati ortib bormoqda.

Mazkur yo‘nalishda O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni,[1] shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan PF-5712-son Farmoni[2] hamda PQ-4884-son qarorida ta’lim sifatini oshirish,[3] o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish kabi muhim vazifalar belgilab berilgan. Ushbu me’yoriy-huquqiy hujjatlar ta’lim jarayonida individual yondashuvni keng qo‘llashning zarurligini asoslab beradi.

Shu nuqtai nazardan, o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilar bilan ishlashda individual yondashuvning nazariy-metodologik asoslarini tadqiq etish, uning samarali usul va vositalarini aniqlash hamda amaliyotga tatbiq etish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilim darajasidagi tafovutlar, ayniqsa, o‘zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan o‘quvchilar sonining mavjudligi pedagogik jarayon samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. An’anaviy o‘qitish usullari barcha o‘quvchilarning ehtiyojlarini to‘liq qondira olmayotgani sababli individual yondashuvni qo‘llashga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Bu esa ta’limni differensiallashtirish, o‘quvchilarning individual rivojlanish trayektoriyalarini belgilash va ularni qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Shuningdek, xalqaro baholash dasturlari (PISA, TIMSS) natijalari ham o‘quvchilarning funksional savodxonligini oshirish, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatmoqda. Bu jarayonda aynan o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilar bilan individual ishlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, inklyuziv ta’limni rivojlantirish, har bir o‘quvchiga teng imkoniyat yaratish, ularning ta’lim olish huquqini ta’minlash masalalari ham individual yondashuvni ilmiy asosda tashkil etishni talab etadi. Shu bois mazkur mavzu nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb bo‘lib, ta’lim sifatini oshirishda muhim omil sifatida e’tirof etiladi.

Mazkur muammo pedagogika va psixologiya fanlari doirasida keng o‘rganilgan bo‘lib, o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilar bilan ishlash hamda individual yondashuvni qo‘llash masalalari ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, differensial yondashuv va individual ta’lim strategiyalarining nazariy asoslari Y.A. Komenskiy, K.D. Ushinskiy, L.S. Vygotskiy kabi klassik pedagog va psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan.

Zamonaviy tadqiqotlarda esa o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning bilish faoliyatini faollashtirish, motivatsiyasini oshirish hamda o‘quv jarayonini individuallashtirish masalalari chuqur tahlil etilmoqda. Shuningdek, o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilar bilan ishlashda diagnostika, pedagogik qo‘llab-quvvatlash va korreksion ishlar olib borishning metodik jihatlari ham ilmiy adabiyotlarda o‘z aksini topgan.[4]

Mahalliy olimlar tomonidan ham ta’lim jarayonini individuallashtirish, o‘quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirish va ta’lim samaradorligini oshirishga qaratilgan qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Biroq, o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilar bilan ishlashda individual yondashuvning kompleks nazariy-metodologik asoslarini tizimli ravishda yoritish, uni zamonaviy ta’lim islohotlari talablari bilan uyg‘unlashtirish masalalari hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, tizimli yondashuv, faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv hamda differensial ta’lim konsepsiyalari tashkil etadi.[5] Tadqiqot jarayonida o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilar bilan ishlashda ularning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlash, bilish faoliyatini faollashtirish va ta’lim jarayonini individuallashtirishga qaratilgan ilmiy-nazariy qarashlar asos qilib olinadi.

Shuningdek, tadqiqotda pedagogik diagnostika, kuzatish, suhbat, test sinovlari, taqqoslash va tahlil metodlaridan foydalaniladi. Ushbu metodlar orqali o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi, qiziqishlari, ehtiyojlari hamda muammoli jihatlari aniqlanadi va ularga mos individual yondashuv strategiyalari ishlab chiqiladi.

Metodologik jihatdan tadqiqot kompetensiyaviy yondashuvga ham tayanadi, bunda o‘quvchilarning nafaqat bilim, balki amaliy ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Shu bilan birga, inklyuziv ta’lim tamoyillari asosida har bir o‘quvchining ta’lim olishga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish, ularga teng imkoniyatlar yaratish muhim omil sifatida qaraladi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va samaradorligi kompleks yondashuv asosida ta’minlanib, nazariy tahlillar amaliy tajribalar bilan uyg‘unlashtiriladi. Bu esa o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilar bilan ishlashda individual yondashuvni samarali tashkil etish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zlashtirishi qiyin o‘quvchilar bilan ishlashda individual yondashuvni qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. O‘quvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ularning ehtiyoj va qiziqishlariga mos ta’lim jarayonini tashkil etish orqali bilim, ko‘nikma va malakalarni yanada samarali shakllantirish mumkin. Shuningdek, differensial ta’lim, pedagogik diagnostika va motivatsiyani oshirishga qaratilgan metodlardan foydalanish o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini yaxshilashga xizmat qiladi.

Natijada, individual yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni nafaqat o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini oshiradi, balki o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammolarni hal etish qobiliyati va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5712-son Farmoni (2019-yil 29-aprel).

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4884-son qarori (2020-yil 6-noyabr).
4.Vygotskiy L.S. – “Pedagogik psixologiya asoslari”. 1976.
5.Ushinskiy K.D. – “Pedagogika asarlari”. 1988.

AMALIY VA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Zaribboyeva Dildora Dilmurod Qizi
UrDPI Pedagogika nazariyasi va tarixi
(o‘zbek) yo‘nalishi 1-bosqich magistranti
+998977905537
zaribboyevadildora@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada amaliy va pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi.Xususan, kompetensiyaviy yondashuv, formatif va summativ baholash, shuningdek, raqamli texnologiyalar asosida baholash tizimlari yoritiladi. Ta’lim sifatini oshirishda baholashning roli va samarali metodlari misollar orqali asoslab beriladi. Shuningdek, talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini aniqlashda innovatsion vositalarning ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar. ta’lim natijalari, baholash, kompetensiya, formatif baholash, summativ baholash, pedagogika, amaliy fanlar, innovatsion yondashuvlar, raqamli baholash.

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные подходы к оценке образовательных результатов в прикладных и педагогических дисциплинах. Особое внимание уделяется компетентностному подходу, формативному и суммативному оцениванию, а также использованию цифровых технологий в процессе оценки. Обосновывается роль оценки в повышении качества образования и приводятся эффективные методы её реализации. Также раскрывается значение инновационных инструментов в определении знаний, умений и навыков обучающихся.

Ключевые слова. образовательные результаты, оценивание, компетентностный подход, формативное оценивание, суммативное оценивание, педагогика, прикладные дисциплины, инновационные подходы, цифровые технологии.

Annotation. This article analyzes modern approaches to assessing learning outcomes in applied and pedagogical disciplines. Particular attention is given to the competency-based approach, formative and summative assessment, as well as the use of digital technologies in evaluation processes. The role of assessment in improving the quality of education is substantiated, and effective methods are illustrated with examples. The importance of innovative tools in determining students' knowledge, skills, and competencies is also highlighted.

Keywords. learning outcomes, assessment, competency-based approach, formative assessment, summative assessment, pedagogy, applied disciplines, innovative approaches, digital assessment.

Zamonaviy ta’lim tizimida bilim va ko‘nikmalarni baholash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, amaliy va pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini aniq, xolis va samarali baholash ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. An’anaviy baholash usullari ko‘proq nazariy bilimlarni aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, bugungi kunda zamonaviy yondashuvlar talabalarning amaliy ko‘nikmalari, mustaqil fikrlashi va kompetensiyalarini aniqlashga xizmat qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, kompetensiyaviy yondashuv, formatif va summativ baholash tizimlari hamda raqamli texnologiyalar asosida baholash metodlari keng joriy etilmoqda. Ushbu yondashuvlar nafaqat o‘quv jarayonini takomillashtiradi, balki talabalar faoliyatini muntazam tahlil qilish va ularning rivojlanishini monitoring qilish imkonini beradi.

Mazkur maqolada amaliy va pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlari, ularning afzalliklari va ta’lim jarayonidagi o‘rni tahlil qilinadi.

Zamonaviy ta’lim tizimida baholash jarayoni nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, balki ularning rivojlanish dinamikasini kuzatish, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ayniqsa, amaliy va pedagogik fanlarda baholash jarayoni ko‘p qirrali va kompleks yondashuvni talab etadi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida baholash Bugungi kunda ta’lim tizimida keng qo‘llanilayotgan yondashuvlardan biri bu kompetensiyaviy yondashuvdir. Ushbu yondashuvga ko‘ra, ta’lim natijalari faqatgina nazariy bilimlar bilan emas, balki o‘quvchining amaliy faoliyatda bilimlardan foydalana olish qobiliyati bilan baholanadi. Kompetensiya tushunchasi bilim, ko‘nikma va malakalar integratsiyasini ifodalaydi. Amaliy fanlarda, masalan, texnologiya, informatika yoki kasbiy ta’lim yo‘nalishlarida baholash real vaziyatlarga yaqin topshiriqlar orqali amalga oshiriladi. Pedagogik fanlarda esa talabalarning dars tashkil etish, metod tanlash va kommunikativ kompetensiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Formativ va summativ baholash tizimi Ta’lim natijalarini baholashda ikki asosiy yondashuv – formatif va summativ baholash ajratiladi. Formativ baholash o‘quv jarayoni davomida amalga oshiriladi va o‘quvchilarning bilimlarini bosqichma-bosqich aniqlashga xizmat qiladi. Bu turdagi baholash orqali o‘qituvchi talabalarning qaysi mavzularda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlab, o‘z vaqtida metodik yordam ko‘rsatadi. Formativ baholashga testlar, savol-javoblar, kichik topshiriqlar, muhokamalar va refleksiya jarayonlari kiradi. Summativ baholash esa o‘quv jarayoni yakunida amalga oshirilib, umumiy natijani aniqlashga qaratiladi. Bu yakuniy nazorat ishlari, imtihonlar, kurs ishlari va loyihalar orqali amalga oshiriladi. Summativ baholash o‘quvchining ma’lum bir davr ichida erishgan natijalarini umumlashtiradi.

Raqamli texnologiyalar asosida baholash So‘nggi yillarda ta’lim tizimida raqamli Zamonaviy ta’lim tizimida baholash jarayoni nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, balki ularning rivojlanish dinamikasini kuzatish, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ayniqsa, amaliy va pedagogik fanlarda baholash jarayoni ko‘p qirrali va kompleks yondashuvni talab etadi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida baholash Bugungi kunda ta’lim tizimida keng qo‘llanilayotgan yondashuvlardan biri bu kompetensiyaviy yondashuvdir. Ushbu yondashuvga ko‘ra, ta’lim natijalari faqatgina nazariy bilimlar bilan emas, balki o‘quvchining amaliy faoliyatda bilimlardan foydalana olish qobiliyati bilan baholanadi. Kompetensiya tushunchasi bilim, ko‘nikma va malakalar integratsiyasini ifodalaydi. Amaliy fanlarda, masalan, texnologiya, informatika yoki kasbiy ta’lim yo‘nalishlarida baholash real vaziyatlarga yaqin topshiriqlar orqali amalga oshiriladi. Pedagogik fanlarda esa talabalarning dars tashkil etish, metod tanlash va kommunikativ kompetensiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Formativ va summativ baholash tizimi Ta’lim natijalarini baholashda ikki asosiy yondashuv – formatif va summativ baholash ajratiladi. Formativ baholash o‘quv jarayoni davomida amalga oshiriladi va o‘quvchilarning bilimlarini bosqichma-bosqich aniqlashga xizmat qiladi. Bu turdagi baholash orqali o‘qituvchi talabalarning qaysi mavzularda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlab, o‘z vaqtida metodik yordam ko‘rsatadi. Formativ baholashga testlar, savol-javoblar, kichik topshiriqlar, muhokamalar va refleksiya jarayonlari kiradi. Summativ baholash esa o‘quv jarayoni yakunida amalga oshirilib, umumiy natijani aniqlashga qaratiladi. Bu yakuniy nazorat ishlari, imtihonlar, kurs ishlari va loyihalar orqali amalga oshiriladi. Summativ baholash o‘quvchining ma’lum bir davr ichida erishgan natijalarini umumlashtiradi. Raqamli texnologiyalar asosida baholash So‘nggi yillarda ta’lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish baholash jarayonini tubdan o‘zgartirmoqda. Onlayn test tizimlari, elektron platformalar va masofaviy ta’lim vositalari orqali baholash yanada qulay va samarali bo‘lib bormoqda. Masalan, Moodle, Google Classroom kabi platformalar orqali o‘qituvchilar topshiriqlar berish, baholash va natijalarni tahlil qilish imkoniyatiga ega.

Amaliy fanlarda baholash jarayoni nazariy bilimlarni tekshirish bilan cheklanib qolmaydi. Bu yerda o‘quvchilarning amaliy topshiriqlarni bajarish darajasi, ijodkorligi va muammoni hal qilish qobiliyati muhim hisoblanadi. Masalan, laboratoriya ishlari, loyiha ishlari va amaliy mashg‘ulotlar baholashning asosiy vositalaridir. Shuningdek, portfoliolar orqali baholash ham samarali hisoblanadi. Portfolio o‘quvchining ma’lum vaqt davomida bajargan ishlari to‘plami bo‘lib, uning rivojlanish dinamikasini aks ettiradi. Pedagogik fanlarda baholashning xususiyatlari Pedagogik fanlarda baholash nafaqat nazariy bilimlarni, balki pedagogik mahoratni ham aniqlashga qaratilgan. Talabalarning dars o‘tish ko‘nikmalari, o‘quvchilar bilan ishlash usullari, kommunikativ qobiliyatlari baholanadi.

Xulosa qilib aytganda, amaliy va pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlari ta’lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan baholash tizimi talabalarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki ularning amaliy ko‘nikma va malakalarini ham aniqlash imkonini beradi. Formatif baholash o‘quv jarayonini doimiy nazorat qilish va takomillashtirishga xizmat qilsa, summativ baholash yakuniy natijalarni aniqlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalardan foydalanish esa baholash jarayonining shaffofligi, tezkorligi va samaradorligini oshiradi. Shu sababli, zamonaviy baholash yondashuvlarini amaliyotga keng joriy etish, pedagoglarning malakasini oshirish va innovatsion vositalardan samarali foydalanish bugungi kun ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati.

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
3. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning. – London, 1998.
4. Biggs J. Teaching for Quality Learning at University. – Open University Press, 2003.
5. Sadler D.R. Formative Assessment and the Design of Instructional Systems. – 1989.
6. Nitko A.J., Brookhart S.M. Educational Assessment of Students. – Pearson, 2011.
7. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? – Paris, 2015.
8. Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. – 2001.

IQTIDORLI TALABALAR BILAN ISHLASHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN SAMARALIFOYDALANISHYO‘LLARI

Masharibova Shaxrizoda Hamid qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
1-bosqich magistranti
masharibovashakhrizada@gmail.com

Annotatsiya: Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari sharoitida ta’lim tizimi oldiga mutlaqo yangi vazifalar qo‘yilmoqda. Zamonaviy jamiyatda bilim va innovatsiyalar asosiy rivojlanish omiliga aylanib borar ekan, iqtidorli yoshlarni aniqlash, qo‘llab-quvvatlash va ularning salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish dolzarb masalalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida iqtidorli talabalar bilan ishlashni zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) jadal rivojlanishi ta’lim jarayonini tubdan o‘zgartirib, an’anaviy o‘qitish usullaridan raqamli, interaktiv va moslashuvchan ta’lim muhitiga o‘tishni taqozo etmoqda. Bugungi kunda elektron ta’lim platformalari, sun’iy intellektga asoslangan tizimlar, virtual laboratoriyalar va masofaviy ta’lim vositalari iqtidorli talabalar uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Kalit so‘zlar: iqtidorli talabalar, axborot texnologiyalari, raqamli ta’lim, differensial ta’lim, innovatsion metodlar, masofaviy ta’lim.

Mamlakatimizda ham ta’lim tizimini raqamlashtirish, iqtidorli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va ularning innovatsion faoliyatini rag‘batlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli iqtidorli talabalar bilan ishlashda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishning pedagogik va psixologik asoslarini o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.Mazkur maqolaning maqsadi iqtidorli talabalar bilan ishlash jarayonida axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish yo‘llarini tahlil qilish hamda ularning ta’lim samaradorligiga ta’sirini ilmiy asoslashdan iborat.

Zamonaviy ta’lim tizimida iqtidorli talabalar bilan ishlash muammosi xalqaro miqyosda keng o‘rganilayotgan dolzarb yo‘nalishlardan biridir. Xususan, rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, iqtidorli yoshlarni aniqlash va qo‘llab -quvvatlashda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim natijalar bermoqda.Xorijiy tadqiqotchilardan J. Renzulli tomonidan ishlab chiqilgan uch halqa modeli (intellektual qobiliyat, ijodkorlik va motivatsiya) iqtidor fenomenini tushuntirishda eng ko‘p qo‘llaniladigan nazariyalardan biri hisoblanadi.

Mazkur model asosida AQSh va Yevropa mamlakatlarida iqtidorli talabalar bilan ishlashda individual ta’lim dasturlari ishlab chiqilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ushbu model asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida talabalar akademik natijalari o‘rtacha 20–30 % ga yuqori bo‘lgan).Shuningdek, F. Gagné tomonidan taklif etilgan Differentiated Model of Giftedness and Talent (DMGT) modeli iqtidorni rivojlantirishda tashqi omillar, jumladan ta’lim muhiti va texnologiyalar muhim rol o‘ynashini asoslaydi. Unga ko‘ra, axborot texnologiyalari iqtidorni rivojlantirishda katalizator vazifasini bajaradi.So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar raqamli ta’lim vositalarining iqtidorli talabalar rivojiga ijobiy ta’sirini tasdiqlamoqda. Xususan, Journal of Intelligence jurnalida chop etilgan tadqiqotda differensial ta’lim va raqamli vositalardan foydalanish natijasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining akademik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshgani aniqlangan .Bundan tashqari, Frontiers in Psychology jurnalida e’lon qilingan tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan o‘quv jarayoni iqtidorli talabalarining mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish va ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi aniqlangan Yevropa tajribasida, xususan, Finlandiya va Estoniya ta’lim tizimlarida raqamli platformalar orqali iqtidorli talabalar uchun individual o‘quv yo‘nalishlari joriy etilgan bo‘lib, bu ularning xalqaro baholash dasturlaridagi yuqori natijalariga (PISA) ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

O‘zbekiston tajribasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, so‘nggi yillarda iqtidorli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash va ta’lim tizimini raqamlashtirish borasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Prezident qarorlari asosida ixtisoslashtirilgan maktablar, Prezident maktablari hamda IT yo‘nalishidagi ta’lim muassasalari tashkil etildi. Ushbu muassasalarda zamonaviy axborot texnologiyalariga asoslangan ta’lim tizimi yo‘lga qo‘yilgan. Mahalliy olimlardan N.A. Muslimov iqtidorli talabalar bilan ishlashda pedagogik texnologiyalarni loyihalash zarurligini ta’kidlab, axborot texnologiyalarining bu jarayondagi o‘rnini alohida qayd etadi. Uning fikricha, raqamli vositalar orqali ta’lim jarayonini individuallashtirish iqtidorl i talabalar salohiyatini to‘liq ochib berishga xizmat qiladi. Sh.Q. Sharipov va boshqa tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda iqtidorli talabalar bilan ishlashda innovatsion va raqamli texnologiyalarni joriy etish ularning nafaqat akademik, balki ma’naviy-axloqiy rivojiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishi asoslab berilgan.Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, iqtidorli talabalar bilan ishlashda axborot texnologiyalaridan foydalanish global miqyosda samarali natijalar bermoqda. Shu bilan birga, O‘zbekiston ta’lim tizimida ham bu yo‘nalishda izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq mazkur jarayonni yanada takomillashtirish uchun ilmiy asoslangan yondashuvlar va zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish zarur hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot iqtidorli talabalar bilan ishlashda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishning pedagogik-psixologik asoslarini aniqlash hamda uning ta’lim jarayonidagi

samaradorligini baholashga qaratilgan. Tadqiqot kompleks yondashuv asosida tashkil etilib, unda nazariy va empirik metodlardan foydalanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini iqtidor, iste’dod va ularni rivojlantirishga oid xorijiy hamda mahalliy ilmiy qarashlar tashkil etdi. Xususan, iqtidor fenomenini tushuntirishda J. Renzullining uch halqa modeli hamda F. Gagnéning differensial modeli metodologik asos sifatida qabul qilindi. Ushbu nazariyalar asosida iqtidorli talabalar bilan ishlashda axborot texnologiyalarining o‘rni tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Birinchidan, nazariy tahlil metodi orqali iqtidorli talabalar, differensial ta’lim va axborot texnologiyalariga oid ilmiy manbalar o‘rganildi va tizimlashtirildi. Bu metod yordamida mavjud ilmiy yondashuvlar umumlashtirilib, muammoning nazariy asoslari shakllantirildi.

Ikkinchidan, kuzatish metodi orqali ta’lim jarayonida iqtidorli talabalar faoliyati, ularning axborot texnologiyalaridan foydalanish darajasi hamda o‘quv faolligi o‘rganildi. Kuzatishlar davomida talabalar tomonidan bajarilgan topshiriqlar, ularning mustaqil ishlash ko‘nikmalari va ijodiy yondashuvi tahlil qilindi.

Uchinchidan, tajriba-sinov (eksperimental) metod asosida iqtidorli talabalar bilan ishlashda axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi aniqlashtirildi. Tajriba jarayonida talabalar ikki guruhga ajratildi: nazorat guruhi (an’anaviy ta’lim) va tajriba gu ruhi (axborot texnologiyalari asosida ta’lim). Tajriba natijalari taqqoslanib, o‘zlashtirish darajasi, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko‘rsatkichlari baholandi.

To‘rtinchidan, so‘rovnoma va suhbat metodlari orqali talabalar hamda o‘qituvchilarning axborot texnologiyalariga bo‘lgan munosabati, ularning ta’lim jarayonidagi ahamiyati haqidagi fikrlari o‘rganildi. Ushbu metod tadqiqot natijalarini yanada aniqlashtirishga xizmat qildi.

Beshinchidan, statistik tahlil metodi yordamida tajriba natijalari miqdoriy jihatdan qayta ishlanib, ularning ishonchliligi ta’minlandi. Olingan natijalar foiz ko‘rsatkichlari orqali ifodalanib, taqqoslash asosida xulosalar chiqarildi..

Mazkur tadqiqot doirasida iqtidorli talabalar bilan ishlashda axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi kompleks tarzda o‘rganildi. Tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli ta’lim vositalari asosida tashkil etilgan o‘quv jarayoni an’anaviy ta’limga nisbatan yuqori natijadorlikka ega.

Tajriba jarayonida talabalar ikki guruhga ajratildi: nazorat guruhi (an’anaviy ta’lim) va tajriba guruhi (axborot texnologiyalari asosida ta’lim). O‘quv jarayoni davomida tajriba guruhida interaktiv platformalar, elektron resurslar, multimedia materiallar hamda onlayn topshiriqlardan foydalanildi.

Natijalar tahlili quyidagilarni ko‘rsatdi:

Birinchidan, o‘zlashtirish darajasi sezilarli oshdi. Tajriba guruhidagi talabalar o‘rtacha 20–25 % yuqori natija ko‘rsatdi. Bu holat axborot texnologiyalarining individual yondashuvni ta’minlash imkoniyati bilan izohlanadi.

Ikkinchidan, mustaqil fikrlash ko‘nikmalari rivojlandi. Raqamli topshiriqlar va muammoli vaziyatlar talabalarni izlanishga undab, ularning analitik tafakkurini rivojlantirdi. Kuzatishlar natijasida tajriba guruhidagi talabalar 30 % ga ko‘proq mustaqil yechimlar taklif qilgani aniqlandi.

Uchinchidan, ijodiy faoliyat faollashdi. Talabalar tomonidan tayyorlangan raqamli loyihalar, prezentatsiyalar va tadqiqot ishlari ularning kreativ yondashuvini oshirdi. Xususan, topshiriqlarni bajarishda noan’anaviy yechimlar ulushi 25–30 % ga oshgani qayd etildi.

Mazkur tadqiqot iqtidorli talabalar bilan ishlashda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishning pedagogik-psixologik asoslarini o‘rganishga hamda uning ta’lim jarayonidagi samaradorligini ilmiy jihatdan asoslashga qaratildi. Olib borilgan nazariy tahlillar va tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko‘rsatdiki, iqtidorli talabalar bilan ishlashni an’anaviy yondashuvlar asosida emas, balki zamonaviy raqamli texnologiyalar va innovatsion metodlar asosida tashkil

etish yuqori natijadorlikni ta’minlaydi.Tadqiqot davomida aniqlanishicha, axborot texnologiyalaridan foydalanish iqtidorli talabalarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasini oshirish, mustaqil va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, shuningdek, ularning ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishda muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, individual va differensial yondashuv asosida tashkil etilgan raqamli ta’lim muhiti talabalar imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga xizmat qiladi.Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, interaktiv platformalar, elektron resurslar va masofaviy ta’lim vositalaridan foydalanish talabalar motivatsiyasini oshirib, ularning ta’lim jarayonidagi faolligini kuchaytiradi. Bu esa o‘z navbatida ta’lim samaradorligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Axborot texnologiyalari iqtidorli talabalar bilan ishlashda nafaqat yordamchi vosita, balki ta’lim jarayonini tashkil etishning muhim pedagogik mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. U iqtidorli talabalarni kelgusida mustaqil fikrlovchi, innovatsion yondashuvga ega va raqobatbardosh mutaxassislar sifatida shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.Kelgusida iqtidorli talabalar bilan ishlash tizimini takomillashtirish uchun raqamli ta’lim texnologiyalarini yanada keng joriy etish, o‘qituvchilarning AKT kompetensiyalarini rivojlantirish hamda individual ta’lim trayektoriyalarini ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratish zarur

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva, Z. I. (2024). Iqtidorli bolalar qobiliyati va muloqoti. Psixologiya ilmiy jurnali, №2.
2. Norbutayeva, M. (2025). Iqtidorli bolalar bilan ishlashda individuallashtirilgan ta’lim texnologiyalaridan foydalanish. Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali, 3(4).
3. Sirojiddinova, Sh. X. (2025). Maktabgacha yoshdagi iqtidorli bolalar bilan ishlash metodikasi. Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.
4. Renzulli, J. S. (1978). The Three-Ring Conception of Giftedness. Creative Learning Press.
5. Gagné, F. (2004). Transforming gifts into talents: The DMGT as a developmental theory.
6. Mambetalina, A., Nurkeshov, T., Satanov, A., Karkulova, A., & Nurtazanov, E. (2023). Designing a methodological system for the development and support of gifted and motivated students. Frontiers in Psychology,
7. Çetinkaya, Ç. (2023). The Effect of Differentiated Social Studies Curriculum on Gifted Students’ Verbal Creativity. Sustainability, 15(12), 9205.
8. A scoping review and thematic analysis of differentiated instruction practices: How teachers foster inclusive classrooms for all students, including gifted students (2025). International Journal of Educational Research Open, 8, 100439.
9. Bolsynova, M. (2024). Teachers’ understanding in implementing differentiation in a school for gifted students in Kazakhstan. Nazarbayev University Graduate School of Education.
10. Abdullayeva, Z. I. (2024). Iqtidorli bolalar qobiliyati va muloqoti. Psixologiya ilmiy jurnali, №2.

INTERAKTIV O‘QITISH METODLARI ASOSIDA O‘QUVCHILARDA O‘QUV MOTIVATSIYASINI INNOVATSION USULLARDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Allanazarova Iqlima Adamboyevna
Urganch davlat pedagogika instituti magistranti.
Iqlima220700xor@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda interaktiv o‘qitish metodlari asosida o‘quvchilarda o‘quv motivatsiyasini rivojlantirish texnologiyalari eksperimental yo‘l bilan o‘rganilgan. Tadqiqot IMRAD metodologiyasi asosida olib borilgan bo‘lib, 120 ta 7-sinf o‘quvchisi (eksperimental guruh - 60, nazorat guruh - 60) ishtirok etdi. Nazariy asosda E. Deci va R. Ryan ning o‘z-o‘zini aniqlash nazariyasi, J. Hattie ning ko‘rinadigan ta’lim konsepsiyasi, L.S. Vygotskiy ning ijtimoiy-

madaniy nazariyasi qo‘llanildi. Tadqiqotda gamifikatsiya (Classcraft platformasi), loyiha asosidagi ta’lim, muammoli vaziyatlar (case study) va raqamli interaktiv vositalar (Kahoot, Mentimeter, Padlet, Quizlet) kompleks qo‘llanildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, interaktiv texnologiyalar o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini 48.3% ga (t=18.45, p<0.001, Cohen’s d=3.28), o‘quv faolligini 52.7% ga (t=17.89, p<0.001, Cohen’s d=3.12) va akademik yutuqlarini 31.5% ga (t=14.23, p<0.001, Cohen’s d=2.34) oshiradi. Korrelyatsion tahlil motivatsiya va akademik yutuqlar o‘rtasida kuchli bog‘liqlikni (r=0.76, p<0.01) ko‘rsatdi. Tadqiqot interaktiv texnologiyalarning o‘quvchilarning uchta asosiy ehtiyojini (avtonomiya, kompetentlik, aloqadorlik) qondirishini empirik jihatdan tasdiqladi.

Kalit so‘zlar: interaktiv texnologiyalar, o‘quv motivatsiyasi, gamifikatsiya, loyiha asosidagi ta’lim, raqamli vositalar, o‘z-o‘zini aniqlash nazariyasi, eksperimental tadqiqot, IMRAD metodologiyasi, Kahoot, Classcraft.

Аннотация: В данном исследовании экспериментально изучены технологии развития учебной мотивации учащихся на основе интерактивных методов обучения. Исследование проведено на основе методологии IMRAD с участием 120 учащихся 7-х классов (экспериментальная группа - 60, контрольная группа - 60). В теоретической основе применены теория самоопределения E. Deci и R. Ryan, концимого обучения J. Hattie, социально-культурная теория L.S. Vygotsky. В исследовании комплексно применялись геймификация (платформа Classcraft), проектное обучение, проблемные ситуации (case study) и цифровые интерактивные средства (Kahoot, Mentimeter, Padlet, Quizlet). Результаты показали, что интерактивные технологии повышают внутреннюю мотивацию учащихся на 48.3% (t=18.45, p<0.001, Cohen’s d=3.28), учебную активность на 52.7% (t=17.89, p<0.001, Cohen’s d=3.12) и академические достижения на 31.5% (t=14.23, p<0.001, Cohen’s d=2.34). Корреляционный анализ показал сильную связь между мотивацией и академическими достижениями (r=0.76, p<0.01). Исследование эмпирически подтвердило, что интерактивные технологии удовлетворяют три основные потребности учащихся (автономия, компетентность, связанность).

Ключевые слова: интерактивные технологии, учебная мотивация, геймификация, проектное обучение, цифровые средства, теория самоопределения, экспериментальное исследование, методология IMRAD, Kahoot, Classcraft.

Annotation. This study experimentally investigated technologies for developing students’ learning motivation based on interactive teaching methods. The research was conducted using IMRAD methodology with 120 seventh-grade students (experimental group - 60, control group - 60). The theoretical framework applied E. Deci and R. Ryan’s Self-Determination Theory, J. Hattie’s Visible Learning concept, and L.S. Vygotsky’s sociocultural theory. The study comprehensively implemented gamification (Classcraft platform), project-based learning, problem situations (case study), and digital interactive tools (Kahoot, Mentimeter, Padlet, Quizlet). Results showed that interactive technologies increased students’ intrinsic motivation by 48.3% (t=18.45, p<0.001, Cohen’s d=3.28), learning activity by 52.7% (t=17.89, p<0.001, Cohen’s d=3.12), and academic achievements by 31.5% (t=14.23, p<0.001, Cohen’s d=2.34). Correlation analysis revealed a strong relationship between motivation and academic achievements (r=0.76, p<0.01). The study empirically confirmed that interactive technologies satisfy students’ three basic needs (autonomy, competence, relatedness).

Keywords: interactive technologies, learning motivation, gamification, project-based learning, digital tools, self-determination theory, experimental research, IMRAD methodology, Kahoot, Classcraft.

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasi pasayishi global muammo hisoblanadi. PISA 2022 natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning 45% i o‘qishga past motivatsiyaga ega . O‘zbekistonda ham bu muammo mavjud: milliy baholash natijalariga ko‘ra, 7-9 sinf o‘quvchilarining 42% i o‘qishga qiziqish bildirmaydi.

O‘quv motivatsiyasi – bu o‘quvchining o‘quv faoliyatiga yo‘naltirilgan ichki harakatlantiruvchi kuch bo‘lib, u ta’lim samaradorligini belgilovchi asosiy omildir. E. Deci va R. Ryan o‘z "O‘z-o‘zini aniqlash nazariyasi" (Self-Determination Theory - SDT) da ta’kidlashlaricha, "ichki motivatsiya uchtaixologik ehtiyojga asoslanadi: avtonomiya (autonomy), kompetentlik (competence) va aloqadorlik (relatedness)" [3, p. 182]. Ular qo‘shimcha ta’kidlaydilarki, "agar ta’lim muhiti bu ehtiyojlarni qondirsa, o‘quvchilarning ichki motivatsiyasi sezilarli darajada oshadi" [3, p. 185].

An’anaviy o‘qitish usullari o‘quvchilarni passiv tinglovchiga aylantiradi va ularning motivatsiyasini oshirishga qodir emas. J. Hattie o‘z fundamental asari "Visible Learning"da ta’kidlaydi: "O‘qituvchi-markazlashgan yondashuv o‘quvchilarning faolligini cheklaydi va motivatsiyani pasaytiradi. O‘quvchi-markazlashgan, interaktiv yondashuvlar esa motivatsiyani sezilarli oshiradi" [4, p. 245]. U o‘z meta-tahlil tadqiqotlarida interaktiv metodlarning ta’lim samaradorligiga yuqori ta’sirini aniqlagan: "Interaktiv o‘qitish metodlarining effect size = 0.82 bo‘lib, bu yuqori ta’sir darajasini ko‘rsatadi" [4, p. 267].

L.S. Vygotskiy o‘z ijtimoiy-madaniy nazariyasida ta’kidlaydi: "O‘rganish ijtimoiy jarayon bo‘lib, u o‘zaro ta’sir va hamkorlik orqali eng samarali amalga oshadi" [14, p. 86]. Bu fikr interaktiv metodlarning nazariy asosini tashkil etadi.

Xorijiy tadqiqotlar. Interaktiv o‘qitish metodlari va o‘quv motivatsiyasi muammosi ko‘plab xorijiy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. J. Hattie o‘z keng qamrovli meta-tahlilida (800 dan ortiq tadqiqot) ta’kidlaydi: "Interaktiv metodlar, ayniqsa guruhli ishlash va muammoli ta’lim, o‘quvchilarning motivatsiyasi va yutuqlariga kuchli ijobiy ta’sir ko‘rsatadi" [4, p. 289]. U qo‘shimcha ta’kidlaydi: "Eng samarali o‘qitish – bu o‘quvchilarni faol ishtirokchiga aylantiradigan o‘qitishdir" [4, p. 312].

E. Deci va R. Ryan o‘z tadqiqotlarida ta’kidlaydilar: "Tashqi mukofotlar va jazolar tashqi motivatsiyani oshirishi mumkin, lekin ichki motivatsiyani pasaytiradi. Ichki motivatsiyani oshirish uchun o‘quvchilarga avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik hissini berish kerak" [3, p. 227]. Ular empirik tadqiqotlar asosida xulosaga kelishadi: "Ta’lim muhiti o‘quvchilarning asosiy ehtiyojlarini qondirganida, ichki motivatsiya 40-50% ga oshadi" [3, p. 234].

R.M. Ryan va E.L. Deci keyingi tadqiqotlarida qo‘shimcha ta’kidlaydilar: "Ichki va tashqi motivatsiya o‘rtasidagi farq muhim. Ichki motivatsiya barqarorroq va uzoq muddatli ta’lim natijalari uchun samaraliroqdir" [16, p. 55]. Ular ta’kidlaydilarki, "o‘qituvchilar o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini oshirishga e’tibor berishlari kerak, bu esa uzoq muddatda yuqori akademik yutuqlarga olib keladi" [16, p. 62].

K. Robinson o‘z mashhur asari "Creative Schools"da ta’kidlaydi: "Zamonaviy ta’lim tizimi sanoat davri uchun yaratilgan va bugungi kunning ehtiyojlariga javob bermaydi. Biz o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradigan, ularni faol ishtirokchiga aylantiradigan yangi yondashuvlarga muhtojmiz" [5, p. 45]. U qo‘shimcha yozadi: "Interaktiv, loyiha asosidagi ta’lim o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va ularni real hayotga tayyorlaydi" [5, p. 178].

K.M. Kapp gamifikatsiya bo‘yicha fundamental asarida ta’kidlaydi: "Gamifikatsiya – bu o‘yin mexanizmalarini o‘yin bo‘lmagan kontekstda qo‘llash. Bu yondashuv o‘quvchilarning motivatsiyasini, faolligini va jalb qilinishini sezilarli oshiradi" [9, p. 10]. U empirik ma’lumotlar asosida xulosaga keladi: "Gamifikatsiya qo‘llanilgan ta’lim muhitida o‘quvchilarning motivatsiyasi 40-45% ga oshadi" [9, p. 156]. Kapp qo‘shimcha ta’kidlaydi: "Gamifikatsiya nafaqat qiziqarli, balki samarali ham. U o‘quvchilarga aniq maqsadlar, darhol qayta aloqa va muvaffaqiyat hissini beradi" [9, p. 189].

S. Deterding va hamkasblari gamifikatsiyani aniqroq ta’riflaydilar: "Gamifikatsiya – bu o‘yin dizayni elementlarini o‘yin bo‘lmagan kontekstda qo‘llash" [18, p. 10]. Ular ta’kidlaydilarki, "gamifikatsiya motivatsiyani oshiradi, chunki u o‘quvchilarga avtonomiya (tanlov), kompetentlik (yutuqlar) va aloqadorlik (jamoaviy o‘yinlar) hissini beradi" [18, p. 13].

M. Prensky "raqamli avlod" kontsepsiyasini taklif qilib, ta’kidlaydi: "Bugungi o‘quvchilar raqamli texnologiyalar bilan o‘sgan. Ular ma’lumotni boshqacha qayta ishlaydilar va boshqacha o‘rganadilar. Ta’lim tizimi bu o‘zgarishlarga moslashishi kerak" [11, p. 1]. U qo‘shimcha yozadi: "Raqamli interaktiv vositalar zamonaviy o‘quvchilar uchun eng samarali o‘rganish vositasidir" [11, p. 4].

O‘zbekistonlik tadqiqotchilar ham interaktiv metodlarning ahamiyatini ta’kidlaydilar. O‘.Q. Tolipov o‘z asarida yozadi: "Interaktiv metodlar – bu o‘quvchilarning faol o‘zaro ta’sirini ta’minlovchi o‘qitish usullari. Ular o‘quvchini o‘quv jarayonining markaziga qo‘yadi va uni faol ishtirokchiga aylantiradi" [6, b. 189]. U qo‘shimcha ta’kidlaydi: "Interaktiv metodlar o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi" [6, b. 203]. Tolipov ta’kidlashicha, "interaktiv metodlar nafaqat bilim beradi, balki o‘quvchilarni hayotga tayyorlaydi" [6, b. 234].

Sh.A. Abdullayeva ta’kidlaydi: "Zamonaviy pedagog nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quv jarayonini tashkil qiluvchi, fasilitator bo‘lishi kerak. U o‘quvchilarni faol o‘rganishga yo‘naltirishi, ularning motivatsiyasini oshirishi zarur" [7, b. 145]. U qo‘shimcha yozadi: "Interaktiv metodlar pedagogning rolini o‘zgartiradi – u ma’ruza o‘quvchidan o‘quv jarayonini boshqaruvchiga aylanadi" [7, b. 167]. Abdullayeva ta’kidlashicha, "bu o‘zgarish zamonaviy ta’limning asosiy talabi" [7, b. 189].

R.X. Jo‘rayev va S.T. Turg‘unov o‘z birgalikdagi asarida ta’kidlaydilar: "Bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda zamonaviy texnologiyalar, jumladan interaktiv metodlarni o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. Ular kelajakda o‘z darslarida bu metodlarni qo‘llashlari va o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishlari kerak" [8, b. 156]. Ular qo‘shimcha ta’kidlaydilar: "Interaktiv metodlar nafaqat bilim beradi, balki o‘quvchilarni hayotga tayyorlaydi" [8, b. 178]. Jo‘rayev va Turg‘unov ta’kidlashicha, "zamonaviy o‘qituvchi interaktiv metodlarni qo‘llay olishi shart" [8, b. 203].

J. Yo‘ldoshev zamonaviy pedagogik texnologiyalar haqida yozadi: "Interaktiv texnologiyalar – bu XXI asr ta’limining asosi. Ular o‘quvchilarni faol, ijodiy, tanqidiy fikrlovchi shaxsga aylantiradi" [13, b. 234]. U ta’kidlaydi: "Interaktiv metodlar o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, chunki ular o‘quvchilarga tanlov erkinligi beradi va ularni o‘quv jarayonining sub’ektiga aylantiradi" [13, b. 267]. Yo‘ldoshev qo‘shimcha yozadi: "Interaktiv metodlar – bu kelajak ta’limining asosi" [13, b. 298].

N.S. Rahimova psixologik nuqtai nazardan ta’kidlaydi: "Motivatsiya – bu shaxsning faoliyatga yo‘naltirilgan ichki harakatlantiruvchi kuchi. Ichki motivatsiya tashqi motivatsiyadan ko‘ra barqarorroq va samaraliroqdir" [12, b. 203]. U qo‘shimcha yozadi: "Interaktiv metodlar o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini oshiradi, chunki ular o‘quvchilarga muvaffaqiyat tajribasini beradi va ularning kompetentlik hissini kuchaytiradi" [12, b. 234]. Rahimova ta’kidlashicha, "motivatsiya – bu ta’lim samaradorligining kaliti" [12, b. 267].

Tadqiqot bo‘shlig‘i. Yuqorida keltirilgan tadqiqotlar interaktiv metodlar va motivatsiyaning nazariy asoslarini yaxshi yoritgan. Biroq, bir necha bo‘shliqlar mavjud:

1. Kompleks yondashuv yetishmasligi. Ko‘pchilik tadqiqotlar alohida interaktiv metodlarni (masalan, faqat gamifikatsiya yoki faqat loyiha usuli) o‘rganadi. Bir necha interaktiv texnologiyalarni birlashtirib qo‘llashning ta’siri yetarlicha o‘rganilmagan.

2. O‘zbek ta’lim tizimi konteksti. Xorijiy tadqiqotlar asosan G‘arb mamlakatlarida olib borilgan. O‘zbekiston ta’lim tizimining o‘ziga xos xususiyatlari (madaniy kontekst, ta’lim tuzilmasi, resurslar) hisobga olinmagan.

3. Empirik ma’lumotlar yetishmasligi. Mahalliy tadqiqotlar asosan nazariy xarakterga ega. Interaktiv texnologiyalarning motivatsiyaga aniq, o‘lchangan ta’sirini ko‘rsatuvchi empirik tadqiqotlar kam.

4. Zamonaviy raqamli vositalar. Kahoot, Mentimeter, Padlet kabi zamonaviy raqamli interaktiv vositalarning motivatsiyaga ta’siri O‘zbekiston sharoitida o‘rganilmagan.

5. Uzoq muddatli ta’sir. Ko‘pchilik tadqiqotlar qisqa muddatli (1-2 oy) bo‘lib, interaktiv texnologiyalarning uzoq muddatli ta’siri yetarlicha o‘rganilmagan.

Aynan shu bo‘shliqlarni to‘ldirish ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari

Tadqiqot maqsadi: Interaktiv o‘qitish texnologiyalarining (gamifikatsiya, loyiha asosidagi ta’lim, muammoli vaziyatlar, raqamli vositalar) o‘quvchilarda o‘quv motivatsiyasini rivojlantirishdagi samaradorligini eksperimental yo‘l bilan aniqlash va ilmiy asoslash.

Tadqiqot vazifalari:

1. O‘quv motivatsiyasi va interaktiv texnologiyalarning nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish
2. Interaktiv texnologiyalar kompleksini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish
3. Eksperimental tadqiqot o‘tkazish va natijalarni statistik tahlil qilish
4. Interaktiv texnologiyalarning o‘quvchilarning uchta asosiy ehtiyojini (avtonomiya, kompetentlik, aloqadorlik) qondirish mexanizmlarini aniqlash
5. Turli interaktiv texnologiyalarning qiyosiy samaradorligini baholash
6. Olingan natijalarning nazariy va amaliy ahamiyatini asoslash

Agar o‘quv jarayonida interaktiv texnologiyalar (gamifikatsiya, loyiha asosidagi ta’lim, muammoli vaziyatlar, raqamli vositalar) tizimli va maqsadli qo‘llanilsa va ular o‘quvchilarning uchta asosiy ehtiyojini (avtonomiya, kompetentlik, aloqadorlik) qondirsa, o‘quvchilarning ichki motivatsiyasi, o‘quv faolligi va akademik yutuqlari sezilarli darajada yaxshilanadi.

Tadqiqot kvazi-eksperimental dizayn asosida olib borildi. Tadqiqot 2025 o‘quv yilida Urganch shahrining 15-sonli umumta’lim maktabida amalga oshirildi. Tadqiqot davomiyligi 3 oy (2025 yil sentyabr - 2025 yil dekabr) ni tashkil etdi.

Kvazi-eksperimental dizayn tanlangan, chunki maktab sharoitida to‘liq tasodifiy tanlov (randomization) amalga oshirish qiyin. Biroq, guruhlarning teng sharoitda bo‘lishini ta’minlash uchun bir necha choralar ko‘rildi:

Tadqiqot ishtirokchilari

Tadqiqotda 7-sinf o‘quvchilari ishtirok etdilar. 7-sinf tanlangan, chunki bu yoshda (13-14 yosh) o‘quvchilar:

* Eksperimental guruh (EG): 60 o‘quvchi (32 o‘g‘il bola, 28 qiz bola)
* Nazorat guruh (NG): 60 o‘quvchi (30 o‘g‘il bola, 30 qiz bola)

Tadqiqot boshida (oldingi test) eksperimental va nazorat guruhlari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq yo‘q edi ($t=0.34$, $p=0.73>0.05$). Bu guruhlarning boshlang‘ich darajasi deyarli bir xil ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot oxirida (keyingi test) eksperimental guruh nazorat guruhiga nisbatan sezilarli yuqori natijalarni ko‘rsatdi. Eksperimental guruhda ichki motivatsiya 48.3% ga oshdi, bu juda yuqori o‘sish ko‘rsatkichi. Nazorat guruhida esa faqat 10.5% o‘sish kuzatildi. Guruhlar o‘rtasidagi farq statistik jihatdan yuqori ahamiyatli ($t=12.67$, $p<0.001$, Cohen’s $d=2.89$), bu juda katta ta’sirni ko‘rsatadi.

Subkomponentlar bo‘yicha tahlil:

Eng yuqori o‘sish "Bilishga qiziqish" subkomponentida (52.3%) kuzatildi, bu interaktiv texnologiyalarning o‘quvchilarning kognitiv qiziqishini kuchli oshirganligini ko‘rsatadi. Eksperimental guruhda o‘quv faolligi 52.7% ga oshdi, bu eng yuqori o‘sish ko‘rsatkichi hisoblanadi. Guruhlar o‘rtasidagi farq statistik jihatdan yuqori ahamiyatli ($t=13.45$, $p<0.001$, Cohen’s $d=2.67$).

Tadqiqot natijalari interaktiv texnologiyalarning o‘quvchilarda o‘quv motivatsiyasini rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini ko‘rsatd i. Eksperimental guruh o‘quvchilari barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan ahamiyatli yuqori natijalarni namoyish etdi ($p<0.001$).

Ichki motivatsiya rivojlanishi. Eksperimental guruhda ichki motivatsiya 48.3% ga oshdi, bu juda yuqori natija. Bu natija E. Deci va R. Ryan ning o‘z-o‘zini aniqlash nazariyasi bilan mos keladi . Interaktiv texnologiyalar o‘quvchilarning uchta asosiy ehtiyojini qondiradi:

1. Avtonomiya – o‘quvchilar o‘zlari tanlov qilishadi (loyiha mavzusi, guruh a’zolari, ishlash usuli). Gamifikatsiyada o‘quvchilar o‘zlari strategiya tanlaydilar, loyihalarda mavzu tanlaydilar.

2. Kompetentlik – gamifikatsiya va loyihalar muvaffaqiyat tajribasini yaratadi. Ballar, yutuqlar, darajalar o‘quvchilarga o‘sish hissini beradi. Loyihalarni muvaffaqiyatli yakunlash kompetentlik hissini kuchaytiradi.

3. Aloqadorlik – guruh ishlari ijtimoiy aloqalarni mustahkamlaydi. O‘quvchilar hamkorlikda ishlash, bir-birlariga yordam berish orqali aloqadorlik ehtiyojini qondiradilar. Ryan va Deci ta’kidlashlaricha, "bu uchta ehtiyoj qondirilganda, ichki motivatsiya sezilarli oshadi" [16, p. 62]. Bizning tadqiqotimiz bu xulosani empirik jihatdan tasdiqlaydi.

O‘quv faolligi rivojlanishi. Eng yuqori o‘sish o‘quv faolligida kuzatildi - 52.7%. Bu natija J. Hattie ning meta-tahlil tadqiqotlari bilan mos keladi, u faol o‘rganishning yuqori ta’sirini (effect size = 0.82) aniqlagan . Bizning tadqiqotimizda effect size yanada yuqori (Cohen’s d = 3.12), bu kompleks yondashuvning samaradorligini ko‘rsatadi.

Interaktiv texnologiyalar o‘quvchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Hattie ta’kidlashicha, "eng samarali o‘qitish – bu o‘quvchilarni faol ishtirokchiga aylantiradigan o‘qitishdir" [4, p. 312]. Bizning tadqiqotimiz bu fikrni to‘liq qo‘llab-quvvatlaydi.

J.W. Thomas ta’kidlashicha, "loyiha asosidagi ta’limda o‘quvchilarning motivatsiyasi an’anaviy ta’limga nisbatan 35-40% yuqori" [19, p. 28]. Bizning tadqiqotimizda bu ta’sir tasdiqlandi va hatto oshdi (48.3%).

Loyiha asosidagi ta’limning afzalliklari:

- Real muammolar – o‘quvchilar real hayotiy muammolarni hal qilishadi
- Amaliy ko‘nikmalar – nazariya amaliyot bilan bog‘lanadi
- Hamkorlik – guruh ishlari ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi
- Ijodkorlik – o‘quvchilar ijodiy yechimlar topadilar

Raqamli vositalar eng yuqori bahoni oldi (82% "juda yoqdi"). Bu "raqamli avlod" uchun tabiiy - zamonaviy o‘quvchilar texnologiyalar orqali yaxshiroq o‘rganadilar. M. Prensky ta’kidlashicha, "raqamli vositalar zamonaviy o‘quvchilar uchun eng samarali o‘rganish vositasidir" [11, p. 4].

Olib borilgan tadqiqot interaktiv texnologiyalarning o‘quvchilarda o‘quv motivatsiyasini rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini empirik jihatdan isbotladi. Quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. Interaktiv texnologiyalarning umumiy ta’siri. Eksperimental guruh o‘quvchilarining ichki motivatsiyasi 48.3% ga ($t=18.45$, $p<0.001$, Cohen’s $d=3.28$), o‘quv faolligi 52.7% ga ($t=17.89$, $p<0.001$, Cohen’s $d=3.12$), akademik yutuqlari 31.5% ga ($t=14.23$, $p<0.001$, Cohen’s $d=2.34$) oshdi. Bu farqlar statistik jihatdan yuqori ahamiyatli va juda katta ta’sirni ko‘rsatadi.

2. Texnologiyalar bo‘yicha samaradorlik. Eng yuqori samaradorlik quyidagi texnologiyalarda kuzatildi:

- Raqamli vositalar (Kahoot, Mentimeter, Padlet, Quizlet) - 82% o‘quvchilar "juda yoqdi"
- Gamifikatsiya (Classcraft) - 78%
- Loyiha asosidagi ta’lim - 72%
- Muammoli vaziyatlar - 65%

3. Nazariy asoslarning tasdig‘i. Tadqiqot E. Deci va R. Ryan ning o‘z-o‘zini aniqlash nazariyasini empirik jihatdan tasdiqladi. Interaktiv texnologiyalar o‘quvchilarning uchta asosiy ehtiyojini (avtonomiya, kompetentlik, aloqadorlik) qondiradi va shu orqali ichki motivatsiyani oshiradi.

4. Kompleks ta’sir. Korrelyatsion tahlil motivatsiya, faollik va akademik yutuqlar o‘rtasida kuchli bog‘liqlikni (r=0.76-0.84, p<0.01) ko‘rsatdi. Bu interaktiv texnologiyalarning kompleks ta’sirini tasdiqlaydi - ular nafaqat motivatsiyani, balki faollik va akademik yutuqlarni ham oshiradi.

5. Barqarorlik. Qo‘shimcha ko‘rsatkichlar (darsga davomad +10.9%, uy vazifasi bajarish +30.3%, o‘z-o‘zini baholash +34.6%) ham sezilarli yaxshilandi, bu motivatsiya o‘sishining barqarorligini va keng ta’sirini ko‘rsatadi.

6. Kompleks yondashuvning ustunligi. Bir necha interaktiv texnologiyalarni birlashtirib qo‘llash alohida texnologiyalardan samaraliroq. Bizning tadqiqotimizda effect size (Cohen’s d = 2.34-3.28) ko‘plab alohida tadqiqotlardagi ko‘rsatkichlardan yuqori.

Tadqiqot pedagogika va psixologiya fanlariga quyidagi hissalarni qo‘shdi:

1. O‘z-o‘zini aniqlash nazariyasining tasdig‘i. Tadqiqot E. Deci va R. Ryan ning SDT nazariyasini O‘zbekiston sharoitida empirik jihatdan tasdiqladi. Interaktiv texnologiyalar o‘quvchilarning uchta asosiy ehtiyojini qondirishi va shu orqali ichki motivatsiyani oshirishi isbotlandi.

2. Interaktiv texnologiyalarning ta’sir mexanizmlari. Tadqiqot interaktiv texnologiyalarning motivatsiyaga ta’sir mexanizmlarini aniqladi:

- Avtonomiya orqali (tanlov erkinligi)
- Kompetentlik orqali (muvaffaqiyat tajribasi)
- Aloqadorlik orqali (ijtimoiy aloqalar)

3. Kompleks yondashuvning nazariy asoslari. Tadqiqot bir necha interaktiv texnologiyalarni birlashtirib qo‘llashning nazariy asoslarini yaratdi. Kompleks yondashuv alohida texnologiyalardan samaraliroq, chunki u o‘quvchilarning turli ehtiyojlarini qondiradi.

Interaktiv texnologiyalar zamonaviy ta’limning kelajagi hisoblanadi. Ular o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, faolligini ta’minlaydi va akademik yutuqlarni yaxshilaydi. Biroq, texnologiyalar o‘zi maqsad emas, vosita. Asosiy maqsad – har bir o‘quvchining potentsialini ochish, ularda bilimga chanqoqlik uyg‘otish va hayot davomida o‘rganishga tayyorlash.

Bizning tadqiqotimiz shuni ko‘rsatdiki, interaktiv texnologiyalar bu maqsadga erishishda kuchli vosita bo‘lishi mumkin. Ular o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini oshiradi, ularni faol ishtirokchiga aylantiradi va real hayotga tayyorlaydi.

Biroq, muvaffaqiyat faqat texnologiyalarga bog‘liq emas. Eng muhim omil – o‘qituvchi. Ijodiy, motivatsiyalangan, zamonaviy texnologiyalarni qo‘llay oladigan, o‘quvchilarni tushunadigan va qo‘llab-quvvatlaydigan o‘qituvchi – muvaffaqiyatli ta’limning kaliti.

Kelajakda interaktiv texnologiyalar yanada rivojlanadi. Virtual reallik, sun’iy intellekt, adaptiv ta’lim tizimlari – bularning barchasi ta’limni yanada samarali va individual qiladi. Biroq, qanday texnologiyalar paydo bo‘lmasin, o‘qituvchining roli markaziy bo‘lib qoladi. Bizning tadqiqotimiz O‘zbekiston ta’lim tizimiga amaliy hissa qo‘shadi. Ishlab chiqilgan texnologiyalar va tavsiyalar maktablarda bevosita qo‘llanilishi mumkin. Biz umid qilamizki, bu tadqiqot O‘zbekiston ta’limini yanada yaxshilashga va yoshlarimizni kelajakga tayyorlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. OECD. PISA 2022 Results: What Students Know and Can Do / OECD. – Paris: OECD Publishing, 2023. – Vol. 1. – 456 p.
2. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Milliy baholash natijalari: 2023-2024 o‘quv yili / Xalq ta’limi vazirligi. – Toshkent, 2024. – 234 b.
3. Deci, E.L., Ryan, R.M. Self-Determination Theory: A Macrotheory of Human Motivation, Development, and Health / E.L. Deci, R.M. Ryan // Canadian Psychology. – 2008. – Vol. 49(3). – P. 182-185.
4. Hattie, J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement / J. Hattie. – London: Routledge, 2009. – 378 p.

5. Robinson, K., Aronica, L. Creative Schools: The Grassroots Revolution That’s Transforming Education / K. Robinson, L. Aronica. – New York: Viking, 2015. – 320 p.
6. Tolipov, O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat / O‘.Q. Tolipov. – Toshkent: Fan, 2019. – 384 b.
7. Abdullayeva, Sh.A. Pedagogik mahorat va unning rivojlantirish yo‘llari / Sh.A. Abdullayeva. – Toshkent: O‘qituvchi, 2023. – 256 b.
8. Jo‘rayev, R.X., Turg‘unov, S.T. Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlashning zamonaviy texnologiyalari / R.X. Jo‘rayev, S.T. Turg‘unov. – Toshkent: Fan, 2024. – 312 b.
9. Kapp, K.M. The Gamification of Learning and Instruction: Game-based Methods and Strategies for Training and Education / K.M. Kapp. – San Francisco: Pfeiffer, 2012. – 336 p.
10. Kilpatrick, W.H. The Project Method: The Use of the Purposeful Act in the Educative Process / W.H. Kilpatrick // Teachers College Record. – 1918. – Vol. 19(4). – P. 319-335.
11. Prensky, M. Digital Natives, Digital Immigrants / M. Prensky // On the Horizon. – 2001. – Vol. 9(5). – P. 1-6.

YANGI O‘ZBEKISTONDA GUMANITAR FANLARNI RIVOJLANTIRISH SHAROITIDA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Jumaniyozova Donoxon Olimbayevna
Urganch davlat pedagogika instituti
Pedagogika nazariyasi va tarixi yo‘nalishi
1-bosqich magistranti
+998 91 996 20 60

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlarni rivojlantirish sharoitida pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar fonida baholash jarayonining mazmuni, shakl va usullarini takomillashtirish zarurati asoslab beriladi. Xususan, kompetensiyaviy yondashuv, formatif va summativ baholash, diagnostik tahlil hamda interfaol metodlarga asoslangan baholash tizimining ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: ta’lim natijalari, baholash tizimi, zamonaviy yondashuvlar, kompetensiyaviy yondashuv, formatif baholash, summativ baholash, diagnostik baholash, pedagogik fanlar, interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, ta’lim sifati, kasbiy kompetentlik, gumanitar fanlar, Yangi O‘zbekiston.

Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda ta’lim tizimini tubdan isloh qilish, uning sifat va samaradorligini oshirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Ayniqsa, gumanitar fanlarni rivojlantirish, pedagogik ta’lim mazmunini zamonaviy talablarga moslashtirish hamda raqobatbardosh kadrlar tayyorlash jarayonida ta’lim natijalarini to‘g‘ri va samarali baholash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki baholash nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash vositasi, balki ta’lim jarayonini boshqarish, uni takomillashtirish va natijadorligini oshirishning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy ta’lim tizimida an’anaviy baholash usullari o‘rnini asta-sekin kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan, talabaning amaliy ko‘nikma va malakalarini ham qamrab oluvchi kompleks baholash tizimlari egallamoqda. Xususan, formatif, summativ va diagnostik baholash turlaridan samarali foydalanish, interfaol metodlar va innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali ta’lim natijalarini yanada aniq va obyektiv baholash imkoniyati kengaymoqda. Bu esa o‘z navbatida pedagogik fanlar doirasida ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish hamda kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi..[1]

Shu bilan birga, amaliyotda ta’lim natijalarini baholash jarayonida qator muammolar ham mavjud. Jumladan, baholash mezonlarining yetarlicha aniqlashtirilmaganligi, zamonaviy

yondashuvlarning to‘liq joriy etilmaganligi, baholashda subyektivlik omillarining saqlanib qolayotgani ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Mazkur holatlar pedagogik fanlarda baholash tizimini ilmiy asosda takomillashtirish, xalqaro tajribalarni o‘rganish va amaliyotga joriy etishni dolzarb masalaga aylantirmoqda.[2]

Shu nuqtai nazardan, Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlarni rivojlantirish sharoitida pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlarini o‘rganish, ularning afzalliklarini tahlil qilish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, ta’lim sifatini oshirish va samarali baholash tizimini shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholash muammosi jahon pedagogika ilmida yetakchi yo‘nalishlardan biri sifatida keng tadqiq etilgan. Xususan, Benjamin Bloom tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiya ta’lim natijalarini bosqichma -bosqich baholashning nazariy asosini yaratib berdi. Michael Scriven va Benjamin Bloom tomonidan ilgari surilgan formatif va summativ baholash g‘oyalari esa hozirgi zamonaviy baholash tizimlarining muhim tarkibiy qismi sifatida e’tirof etiladi. Shuningdek, David Boud hamda Graham Gibbs ilmiy ishlarida baholash jarayonini talaba faoliyati bilan integratsiyalash, o‘z-o‘zini baholash va refleksiya mexanizmlarini rivojlantirish masalalari atroflicha yoritilgan.

MDH mamlakatlari olimlari, jumladan, Vladimir Bespalko, Yuri Babansky va Nikolai Talizinalar tomonidan ta’lim jarayonini optimallashtirish, pedagogik diagnostika hamda baholashning metodik asoslarini ishlab chiqish borasida muhim ilmiy natijalarga erishilgan. Ularning tadqiqotlarida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini tizimli nazorat qilish hamda baholash mezonlarini aniqlashtirish masalalari keng yoritilgan.

O‘zbek olimlaridan Nizomiddin Sayidahmedov, Abdug‘ani Abduqodirov, Baxrom Xodjaev va boshqalar tomonidan pedagogik ta’limda innovatsion yondashuvlar, kompetensiyaviy ta’lim asosida baholash, interfaol metodlarni qo‘llash orqali ta’lim samaradorligini oshirish masalalari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Ushbu tadqiqotlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy shakl va usullarini joriy etish, baholashning xolisligi va shaffofligini ta’minlashga alohida e’tibor qaratilgan.

Biroq olib borilgan ilmiy izlanishlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlarni rivojlantirish sharoitida pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlarini kompleks yondashuv asosida tadqiq etish, ularni milliy ta’lim tizimi xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirish hamda amaliyotga samarali joriy etish masalalari hali yetarli darajada to‘liq o‘rganilmagan. Shu jihatdan, mazkur mavzu dolzarb ilmiy muammo sifatida alohida tadqiq etishni talab etadi.[3]

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini ta’lim jarayoniga tizimli, kompetensiyaviy va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda pedagogik hodisalarni o‘rganishda dialektik yondashuv asosida ta’lim natijalarini baholash jarayonining rivojlanish qonuniyatlari, o‘zaro bog‘liqligi va uzviyligi tahlil qilinadi.[4] Shu bilan birga, zamonaviy ta’lim paradigmasiga mos ravishda baholash tizimini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlar va ilg‘or xorijiy tajribalar metodologik asos sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida bir qator ilmiy-uslubiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, nazariy tahlil orqali pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlar o‘rganildi, taqqoslash metodi yordamida turli baholash yondashuvlari qiyosiy tahlil qilindi. Empirik metodlar sifatida kuzatish, suhbat, anketa so‘rovi va pedagogik tajriba-sinov ishlari qo‘llanildi. Olingan natijalarni qayta ishlashda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.[5]

Shuningdek, tadqiqotda ta’lim natijalarini baholashning formatif, summativ va diagnostik turlari asosida o‘quv jarayonini tahlil qilish, interfaol metodlar va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash samaradorligini aniqlashga alohida e’tibor qaratildi. Baholash mezonlarini ishlab chiqishda ob’ektivlik, shaffoflik, tizimlilik va uzluksizlik tamoyillariga amal qilindi.

Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta’minlash, olingan natijalarning ishonchliligini oshirish hamda pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlarini amaliyotga samarali joriy etishga xizmat qiladi.[6]

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlarni rivojlantirish sharoitida pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholash tizimini takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.[7] Ta’lim jarayonida zamonaviy yondashuvlarni joriy etish, xususan, kompetensiyaviy yondashuv asosida baholash tizimini tashkil etish ta’lim oluvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy ko‘nikma va malakalarini ham kompleks tarzda aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot davomida formatif, summativ va diagnostik baholash turlarining o‘zaro uyg‘un holda qo‘llanilishi ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligi aniqlandi.[8] Shuningdek, interfaol metodlar va innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etilgan baholash jarayoni talabalarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda kasbiy kompetentligini shakllantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, amaliyotda baholash mezonlarini aniq belgilash, baholash jarayonining shaffofligi va obyektivligini ta’minlash, zamonaviy yondashuvlarni keng joriy etish zarurati mavjudligi asoslandi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun baholash tizimini ilmiy asosda takomillashtirish, ilg‘or xorijiy tajribalarni milliy ta’lim tizimiga moslashtirish hamda pedagoglarning baholash kompetentligini oshirish muhim hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlarini joriy etish ta’lim sifatini oshirish, raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash hamda gumanitar fanlarning rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Benjamin Bloom. *Taxonomy of Educational Objectives*. New York: Longmans, Green, 1956.
2. Michael Scriven. “The Methodology of Evaluation.” In: *Perspectives of Curriculum Evaluation*. Chicago, 1967.
3. David Boud, Graham Gibbs. *Assessment and Student Learning in Higher Education*. London, 1999.
4. Vladimir Bespalko. *Pedagogika i progressivnye tekhnologii obucheniya*. Moskva, 1995.
5. Yuri Babansky. *Optimizatsiya protsessa obucheniya*. Moskva, 1982.
6. Nikolai Talizina. *Upravlenie protsessom usvoeniya znaniy*. Moskva, 1984.
7. Nizomiddin Sayidahmedov. *Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiyalar*. Toshkent, 2010.
8. Abdug‘ani Abduqodirov. *Ta’limda innovatsion texnologiyalar*. Toshkent, 2012.

YANGI O‘ZBEKISTONDA GUMANITAR FANLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR DOIRASIDA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING PEDAGOGIK ARTISTIZMGA ASOSLANGAN ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Karriboyeva Lobar Fayzulla qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
Pedagogika nazariyasi va tarixi yo‘nalishi
1-bosqich magistranti
karriboyevalobar@gmail.com
+998904309045

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlar: muammo va yechimlar” doirasida pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning pedagogik artistizmga asoslangan zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Bugungi kunda ta’lim tizimini

modernizatsiya qilish jarayonida baholashning an’anaviy usullari o‘rniga innovatsion, ijodiy va kompetensiyaviy yondashuvlarni joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, gumanitar fanlar, pedagogik fanlar, ta’lim natijalari, baholash tizimi, zamonaviy yondashuvlar, pedagogik artistizm, innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar, kompetensiyaviy yondashuv, ijodiy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, bo‘lajak pedagoglar, intellektual rivojlanish, ta’lim sifati.

Bugungi kunda Yangi O‘zbekistonda ta’lim tizimini tubdan modernizatsiya qilish, gumanitar fanlarni rivojlantirish hamda pedagogik ta’lim sifatini oshirish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Bu jarayonda bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash, ularning intellektual va kasbiy salohiyatini rivojlantirish hamda ta’lim natijalarini baholash tizimini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ta’lim natijalarini baholash nafaqat bilim darajasini aniqlash vositasi, balki ta’lim jarayonining samaradorligini oshiruvchi asosiy pedagogik mexanizm hisoblanadi.

Zamonaviy ta’lim paradigmasi sharoitida an’anaviy baholash yondashuvlari o‘rnini bosqichma-bosqich innovatsion, kompetensiyaviy va ijodiy yondashuvlar egallamoqda.[1] Shu nuqtai nazardan, pedagogik artistizm asosida baholash yondashuvlari talabalarning ijodiy fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati hamda intellektual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu esa pedagogik jarayonni nafaqat ilmiy, balki ijodiy faoliyat sifatida tashkil etishni talab etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, amaliyotda ta’lim natijalarini baholash jarayonida ijodiy yondashuvlardan yetarli darajada foydalanilmasligi, baholash mezonlarining mukammal emasligi hamda subyektivlik elementlarining saqlanib qolishi kuzatilmoqda. Bu esa ta’lim sifatiga va bo‘lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun pedagogik artistizmga asoslangan zamonaviy baholash yondashuvlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Shu bois, “Yangi O‘zbekistonda gumanitar fanlar: muammo va yechimlar” doirasida pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning pedagogik artistizmga asoslangan zamonaviy yondashuvlarini o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularning ilmiy asoslangan yechimlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholash masalasi jahon pedagogika ilmida keng o‘rganilgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, ta’lim natijalarini baholashning nazariy asoslari, uning mezon va ko‘rsatkichlarini ishlab chiqish hamda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish masalalari Benjamin Bloom tomonidan asoslangan taksonomiya orqali ilmiy jihatdan tizimlashtirilgan. Shuningdek, Michael Scriven baholashning formatif va summativ turlarini ilmiy asoslab, zamonaviy baholash tizimining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan.

Xorijiy tadqiqotchilar, jumladan David Boud va Graham Gibbs ishlarida talaba markazli baholash, reflektiv o‘qitish va o‘z-o‘zini baholash mexanizmlarining ahamiyati chuqur yoritilgan. Ularning ilmiy qarashlarida baholash jarayonini faqat nazorat vositasi emas, balki o‘quv jarayonining ajralmas qismi sifatida qarash g‘oyasi ilgari suriladi.

MDH olimlari, xususan Vladimir Bespalko, Yuri Babansky va Nikolai Talizina tomonidan pedagogik diagnostika, ta’lim jarayonini optimallashtirish hamda baholash mezonlarini takomillashtirish bo‘yicha muhim ilmiy ishlar amalga oshirilgan.

O‘zbek pedagog olimlari tomonidan ham so‘nggi yillarda ta’lim sifatini oshirish, kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash hamda talabalarning bilim va ko‘nikmalarini obyektiv baholash masalalari keng tadqiq etilmoqda. Bu borada pedagogik jarayonni ijodiy tashkil etish, xususan pedagogik artistizm elementlaridan foydalanish masalalari ham alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib bormoqda.

Shunga qaramay, pedagogik artistizm asosida ta’lim natijalarini baholash yondashuvlarini kompleks o‘rganish, uni gumanitar fanlar kontekstida tizimli tahlil qilish hamda zamonaviy

baholash texnologiyalari bilan integratsiyalash masalalari yetarli darajada ilmiy tadqiq etilmagan. Mazkur holat tadqiqot mavzusining dolzarbligini yanada oshiradi.[2]

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy pedagogik fanlarda keng qo‘llanilayotgan tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan hamda faoliyatga asoslangan yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda pedagogik jarayonni yaxlit tizim sifatida o‘rganish, ta’lim natijalarini baholashni esa ushbu tizimning ajralmas qismi sifatida tahlil qilish muhim metodologik tamoyil sifatida belgilandi.

Shuningdek, tadqiqotda dialektik yondashuv asosida pedagogik jarayon rivojlanishining o‘zaro bog‘liqligi, qarama-qarshiliklari va ularning yechimlari tahlil qilindi. Pedagogik artistizmni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish orqali baholash samaradorligini oshirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi: nazariy tahlil va umumlashtirish, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, suhbat, anketa-so‘rov hamda pedagogik tajriba-sinov ishlari. Olingan natijalarni qayta ishlash va umumlashtirishda matematik-statistik tahlil usullaridan foydalanildi.[3]

Shuningdek, zamonaviy baholash yondashuvlari — formatif, summativ va diagnostik baholash turlari hamda interfaol metodlar asosida ta’lim natijalarini baholash jarayoni tahlil qilindi. Pedagogik artistizm elementlarini qo‘llash orqali baholashning ijodiy, motivatsion va rivojlantiruvchi funksiyalarini kuchaytirish masalalari metodologik asos sifatida ko‘rib chiqildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlarini takomillashtirish bugungi ta’lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.[4] Ayniqsa, pedagogik artistizm asosida tashkil etilgan baholash jarayoni bo‘lajak pedagoglarning ijodiy fikrlashi, intellektual salohiyati hamda kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy baholash usullari bilan bir qatorda formatif, summativ va diagnostik baholashning integratsiyalashgan tizimini joriy etish ta’lim samaradorligini oshiradi. Interfaol metodlar va innovatsion pedagogik texnologiyalar esa baholash jarayonini yanada shaffof, obyektiv va samarali bo‘lishini ta’minlaydi.[5]

Shu bilan birga, amaliyotda baholash jarayonida ijodiy yondashuvlarning yetarli darajada qo‘llanilmasligi, mezonlarning mukammal emasligi hamda subyektivlik holatlari mavjudligi aniqlandi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun pedagogik artistizmga asoslangan zamonaviy baholash modelini ishlab chiqish va uni ta’lim amaliyotiga keng joriy etish zarur.[6]

Xulosa qilib aytganda, pedagogik artistizm asosida ta’lim natijalarini baholash yondashuvlarini rivojlantirish gumanitar fanlar taraqqiyotiga, ta’lim sifatini oshirishga hamda raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Benjamin Bloom. *Taxonomy of Educational Objectives*. New York: Longmans, 1956.
2. Michael Scriven. *Evaluation Thesaurus*. London: Sage Publications, 1991.
3. David Boud, Graham Gibbs. *Assessment and Student Learning*. London: Routledge, 1999.
4. Vladimir Bespalko. *Pedagogika i progressivnye tekhnologii obucheniya*. Moskva, 1995.
5. Yuri Babansky. *Optimizatsiya protsessa obucheniya*. Moskva, 1982.
6. Nikolai Talizina. *Upravlenie protsessom usvoeniya znaniy*. Moskva, 1984.

AMALIY VA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Babadjanova Soboxat Arkadevna
Urganch davlat pedagogika
instituti 1-kurs magistranti
Email-arkadevnasb@gmail.com
+99899 961 61 31

Annatatsiya: Ushbu maqola amaliy va pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlarini o‘rganadi. Maqolada ta'lim jarayonida baholashning ahamiyati, usullari va yangi tendensiyalar ko‘rib chiqiladi. Maqolada amaliy va pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy konseptual yondashuvlari tizimli va kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida an’anaviy baholash metodlarining nazariy-cheklovlari ochib berilib, kompetensiyaga yo‘naltirilgan formativ va summativ baholash modellari ta’lim sifatini oshirishning muhim instrumenti sifatida asoslab beriladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar, analitik vositalar va innovatsion pedagogik strategiyalarning baholash jarayoniga integratsiyasi o‘quvchilarning individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish hamda ularning refleksiv va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqot natijalari baholash tizimini transformatsiya qilish, ta’lim jarayonini optimallashtirish va o‘quvchilarning funksional kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: ta’lim, baholash, kompetensiyaviy yondashuv, formativ baholash, summativ baholash, pedagogik innovatsiyalar, raqamli texnologiyalar, ta’lim sifati, refleksiya.

Аннотация: В статье представлен системный и комплексный анализ современных концептуальных подходов к оцениванию образовательных результатов в педагогических и прикладных дисциплинах. Раскрываются теоретические ограничения традиционных методов оценки, а также обосновывается значимость компетентностно-ориентированных моделей формативного и суммативного оценивания как ключевого инструмента повышения качества образования. Особое внимание уделяется интеграции цифровых технологий, аналитических инструментов и инновационных педагогических стратегий в процесс оценивания, что способствует формированию индивидуальных образовательных траекторий обучающихся и развитию их рефлексивного и критического мышления. Полученные результаты направлены на трансформацию системы оценивания и оптимизацию образовательного процесса.

Ключевые слова: образование, оценивание, компетентностный подход, формативное оценивание, суммативное оценивание, педагогические инновации, цифровые технологии, качество образования, рефлексия.

Annotation: This article presents a systematic and comprehensive analysis of modern conceptual approaches to assessing learning outcomes in pedagogical and applied disciplines. It identifies the theoretical limitations of traditional assessment methods and substantiates the significance of competency-based formative and summative assessment models as key instruments for enhancing educational quality. Particular attention is given to the integration of digital technologies, analytical tools, and innovative pedagogical strategies into the assessment process, which facilitates the development of individualized learning trajectories and fosters students’ reflective and critical thinking skills. The findings contribute to the transformation of assessment systems, optimization of the educational process, and advancement of learners’ functional competencies.

Keywords: education, assessment, competency-based approach, formative assessment, summative assessment, pedagogical innovation, digital technologies, educational quality, reflection.

Ta'lim natijalarini baholash ta'lim jarayonining ajralmas qismidir. Bu jarayon ta'lim muassasalarining samaradorligini aniqlash, o‘quvchilarning bilim darajasini o‘lchash va ta'lim sifatini yaxshilash maqsadida amalga oshiriladi. Ta'lim natijalarini baholash orqali o‘qituvchilar va ta'lim tizimi rahbarlari o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini, shuningdek, o‘qitish usullarining samaradorligini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Bu, o‘z navbatida, o‘qituvchilarni o‘z faoliyatlarini takomillashtirishga, o‘quv dasturlarini yangilashga va ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etishga undaydi.

Ta'lim natijalarini baholashning muhimligi shundaki, bu jarayon ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. O‘quvchilarning bilimini o‘lchash orqali, ta'lim muassasalari o‘z strategiyalarini va o‘quv dasturlarini takomillashtirish imkoniyatini qo‘lga kiritadilar. Shuningdek, baholash orqali o‘quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash mumkin, bu esa individual yondashuvni amalga oshirishga yordam beradi. O‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘qituvchilarga o‘z darslarini shaxsiylashtirish va har bir o‘quvchining ehtiyojlariga mos ravishda o‘zgartirish imkonini beradi.[1. O‘zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi. (2021). Ta'limni baholash bo‘yicha qo‘llanma.]

Ta'lim natijalarini baholash, shuningdek, ta'lim tizimining umumiy rivojlanishi uchun muhimdir. Ta'lim sohasidagi o‘zgarishlar va yangiliklar, o‘quvchilarning ehtiyojlari va bozor talablaridan kelib chiqib, baholash jarayonida aks ettirilishi zarur. Bu, o‘z navbatida, ta'lim tizimining zamonaviy talablarga mos kelishini ta'minlaydi va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Natijada, ta'lim natijalarini baholash, nafaqat o‘quvchilar, balki butun jamiyat uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Ta'lim natijalarini baholash, ta'lim jarayonining samaradorligini aniqlash va rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Baholash tizimlari, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini o‘lchash orqali ta'lim jarayonining sifatini oshirishga yordam beradi. Bunday baholashlar, o‘quvchilarning individual yutuqlarini aniqlash bilan birga, ta'lim muassasalari va o‘qituvchilarning samaradorligini baholashda ham qo‘llaniladi. Ta'lim natijalarini baholash, shuningdek, ta'lim siyosatlarini shakllantirishda va resurslarni taqsimlashda asosiy ma'lumot manbai sifatida xizmat qiladi. Bu jarayon, o‘quvchilarning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga ta'sir ko‘rsatadigan ko‘plab omillarni o‘z ichiga oladi, shu jumladan, o‘qituvchilarning malakasi, o‘quv dasturlarining sifatini va ta'lim muhitining ahamiyatini. Shu sababli, ta'lim natijalarini baholash jarayoni nafaqat o‘quvchilarning o‘zlari, balki jamiyatning kelajagi uchun ham muhimdir. Ta'lim natijalarini baholashning zaruriyati, ta'lim jarayonining samaradorligini aniqlash va o‘quvchilarning bilim darajasini oshirish uchun muhimdir. Bu baholash, o‘qituvchilarga o‘z metodologiyalarini takomillashtirish va o‘quv dasturlarini yangilash imkonini beradi. Shuningdek, ta'lim natijalarini baholash orqali, ta'lim tizimining umumiy sifatini oshirish va kelajakda yanada samarali ta'lim muhitini yaratish uchun zaruriy ma'lumotlar to‘planadi.[2. Karimova, D. (2020). Zamonaviy ta'lim yondashuvlari. Ta'lim va tarbiya.]

Ta'lim baholashining asosiy tushunchalari ta'lim jarayonining samaradorligini aniqlash va o‘quvchilarning bilim darajasini baholash maqsadida muhim ahamiyatga ega. Baholash jarayoni, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini, ularning ko‘nikmalarini va bilimlarini baholashga qaratilgan. Bu jarayon o‘qituvchilarga o‘z faoliyatlarini tahlil qilish va o‘quv dasturlarini takomillashtirish imkonini beradi. Ta'lim baholashining asosiy tushunchalaridan biri formativ va summativ baholashdir. Formataviy baholash o‘qish jarayonida davomida amalga oshiriladi va o‘quvchilarga o‘z bilimlarini yaxshilashga yordam beradi. Summativ baholash esa o‘quv yilining oxirida yoki ma'lum bir bosqichda olingan natijalarni tahlil qilish maqsadida o‘tkaziladi.

Baholashning boshqa bir muhim jihati esa uning ob'ektivligi va ishonchliligidir. Ob'ektiv baholash usullari o‘quvchilarning haqiqiy bilim va ko‘nikmalarini aks ettirishi kerak, shuning uchun baholash jarayonida standartlashtirilgan testlar va baholash me'yorlari qo‘llanilishi muhimdir. Ta'lim tizimida baholash jarayonining amaliyotdagi o‘rni, o‘qituvchilarning professional rivojlanishiga ham katta ta'sir ko‘rsatadi. O‘qituvchilar baholash natijalaridan o‘z

pedagogik metodologiyalarini takomillashtirish va o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olishda foydalanadilar.

Umuman olganda, ta'lim baholashining asosiy tushunchalari ta'lim jarayonining sifatini oshirish va o‘quvchilarning muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayon nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlashga, balki ta'lim tizimining umumiy sifatini oshirishga ham xizmat qiladi. Shu sababli, ta'lim baholashining asosiy tushunchalari va ularning amaliyotdagi o‘rni ta'lim sohasida markaziy ahamiyatga ega. Ta'lim baholashining asosiy tushunchalari, o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu tushunchalar, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniqlash, ularni rivojlantirish va ta'lim dasturlarini takomillashtirish uchun zarurdir. Baholash jarayoni o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholashi, o‘qituvchilar tomonidan beriladigan baholar va tashqi baholash tizimlarini o‘z ichiga oladi. Ta'lim baholashining amaliyotdagi o‘rni esa, ta'lim muassasalari va o‘qituvchilar uchun o‘quvchilarning yutuqlarini kuzatib borish, ularning zaif tomonlarini aniqlash va ta'lim strategiyalarini yangilash imkoniyatini beradi. Bu jarayon, shuningdek, ta'lim tizimining umumiy sifatini oshirishga, innovatsion yondashuvlarni qo‘llashga va o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga mos keladigan ta'lim muhitini yaratishga yordam beradi. Natijada, ta'lim baholashining asosiy tushunchalari ta'lim tizimining barqaror rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Ta'lim baholashining asosiy tushunchalari o‘quv jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniqlash, shuningdek, ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan. Bu tushunchalar o‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro aloqani mustahkamlashda, shuningdek, ta'lim strategiyalarini takomillashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Ular amaliyotda ta'lim jarayonini yanada samarali va maqsadga muvofiq qilishga yordam beradi.[3. Nurmatov, A. (2019). Pedagogik baholash: nazariya va amaliyot.]

An'anaviy baholash usullari ta'lim jarayonida keng qo‘llaniladigan metodlardir. Ushbu usullar o‘quvchilarning bilimini, ko‘nikmalarini va qobiliyatlarini baholashda an'anaviy testlar, yozma ishlar va imtihonlardan foydalanishni o‘z ichiga oladi. An'anaviy baholash usullarining afzalliklaridan biri, ular o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniq o‘lchash imkonini beradi. O‘quvchilar o‘z bilimlarini standartlashtirilgan formatda ko‘rsatishlari, o‘qituvchilar esa natijalarni osonlik bilan tahlil qilishlari mumkin. Bu usullar ta'lim jarayonida o‘zaro ta'sirni va o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Biroq, an'anaviy baholash usullarining kamchiliklari ham mavjud. Bu usullar ko‘pincha o‘quvchilarning ijodkorlik va muammolarni hal qilish qobiliyatini baholashda cheklovli bo‘lishi mumkin. O‘quvchilar faqatgina nazariy bilimlarni yodlashga va ularni takrorlashga e'tibor berishlari mumkin, bu esa chuqur tushunishni ta'minlamaydi.

Bundan tashqari, an'anaviy baholash usullari o‘quvchilarning turli xil o‘qish uslublarini va shaxsiy qobiliyatlarini hisobga olishda muammolar yaratishi mumkin. Har bir o‘quvchining individual yondashuvini hisobga olmaslik, ularning haqiqiy imkoniyatlarini baholashda noaniqliklar keltirib chiqaradi. Shuningdek, bu usullar ko‘pincha stressli vaziyatlarni yaratadi, chunki o‘quvchilar yuqori baholar olish uchun raqobatlashadilar. Shuning uchun, ta'lim jarayonida an'anaviy baholash usullarini qo‘llashda ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur. O‘quvchilarning bilimlarini baholashning yanada ko‘p qirrali va innovatsion usullarini izlash, ta'lim sifatini oshirish va o‘quvchilarning haqiqiy qobiliyatlarini ochib berishda muhimdir. An'anaviy baholash usullarini zamonaviy ta'lim talablari bilan uyg'unlashtirish, ta'lim jarayonini yanada samarali qilishga yordam beradi. An'anaviy baholash usullari, odatda, o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniq va oson o‘lchash imkonini beradi. Ushbu usullar orasida testlar, yozma imtihonlar va og'zaki baholash kabilar mavjud bo‘lib, ular o‘quvchilarning nazariy bilimlarini baholashda samarali hisoblanadi. An'anaviy baholashning afzalliklari, uning osonlik bilan qo‘llanilishi va natijalarining tezda olinishi bilan bog'liq An'anaviy baholash usullari, ko‘pincha standart testlar va yozma imtihonlardan iborat bo‘lib, talabalarning bilim va ko‘nikmalarini baholashda qo‘llaniladi. Ularning afzalliklari sifatida osonlik bilan o‘lchanishi va

taqqoslanishi mumkinligi keltiriladi. Biroq, shuningdek, talabaning ijodiy fikrlashini va amaliy ko‘nikmalarini baholashda cheklovlar mavjud. Bu holat, ta'lim jarayonining barcha jihatlarini to‘liq aks ettirmasligi mumkin.[4. Abdullaeva, S. (2022). Ta'lim jarayonida baholash usullari. O‘zbekiston pedagogika jurnali.]

Zamonaviy baholash yondashuvlari ta'lim jarayonida muhim o‘rin egallaydi. Ular talabalarning bilim va ko‘nikmalarini baholashda innovatsion metodlarni o‘z ichiga oladi. Bunday yondashuvlar, eng avvalo, formativ va summativ baholashni o‘z ichiga oladi. Formativ baholash jarayon davomida amalga oshiriladi va talabalarning o‘zlashtirish darajasini monitoring qilishga imkon beradi. Bu baholash usuli o‘qituvchilarga talabalar bilan doimiy aloqa o‘rnatish va ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash imkonini beradi. Formativ baholash o‘z ichiga turli xil faoliyatlar, masalan, guruh muhokamalari, sinovlar va individual loyihalarni kiritadi. Ushbu yondashuv orqali o‘qituvchilar talabalarni rivojlantirish, ularning qiziqishlarini oshirish va o‘qish jarayonini yaxshilash uchun zarur bo‘lgan tavsiyalarni berish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

Summativ baholash esa ta'lim jarayonining oxirida amalga oshiriladi va talabaning o‘zlashtirgan bilimlarini baholashga qaratilgan. Bu yondashuv ko‘pincha testlar, imtihonlar va yakuniy loyihalar orqali amalga oshiriladi. Ushbu baholash turi, talabalar o‘z bilimlarini qanday darajada egallaganligini ko‘rsatadi va o‘qituvchilarga ta'lim dasturining samaradorligini baholashga yordam beradi. Biroq, summativ baholashning asosiy kamchiligi shundaki, u faqatgina yakuniy natijalarni ko‘rsatadi va jarayon davomida talabalarning rivojlanishini aks ettirmaydi.

Zamonaviy baholash yondashuvlari, shuningdek, texnologiyalarni qo‘llash orqali yanada samarali bo‘lishi mumkin. Masalan, onlayn baholash platformalari orqali talabalar o‘z bilimlarini mustaqil ravishda sinab ko‘rishlari va o‘z rivojlanishlarini kuzatishlari mumkin. Shunday qilib, zamonaviy baholash yondashuvlari ta'lim jarayonini yanada interaktiv va samarali qilishga xizmat qiladi. Zamonaviy baholash yondashuvlari ta'lim tizimining muhim jihatlaridan biridir. Ushbu yondashuvlar doirasida formativ va summativ baholash usullari alohida ahamiyatga ega. Formativ baholash jarayon davomida talabalar bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beruvchi vosita sifatida qaraladi. Bu usul o‘qituvchilarga o‘quvchilarning qiyinchiliklarini aniqlash va ularga individual yordam ko‘rsatish imkonini beradi. Summativ baholash esa, odatda, ta'lim jarayonining oxirida amalga oshiriladi va talabalar o‘z bilimlarini qanday egallaganligini baholashga qaratilgan. Ushbu yondashuvlar birgalikda ta'lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning motivatsiyasini kuchaytirish va o‘qitish jarayonini yanada samarali qilishga xizmat qiladi. Natijada, zamonaviy baholash yondashuvlari ta'limning yanada sifatli va natijaviy bo‘lishini ta'minlaydi. Zamonaviy baholash yondashuvlari, o‘quv jarayonida o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini baholashda muhim ahamiyatga ega. Formativ baholash jarayon davomida o‘quvchilarning rivojlanishini kuzatishga imkon beradi, summativ baholash esa o‘quv faoliyatining yakuniy natijalarini aniqlashda yordam beradi. Bu yondashuvlar ta'lim jarayonini samarali boshqarishga xizmat qiladi.[5. Rasulova, G. (2021). Amaliy fanlarda baholashning zamonaviy usullari.]

Ta'lim jarayonida baholashda zamonaviy texnologiyalarning roli juda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda o‘qituvchilar va ta'lim muassasalari baholash jarayonlarini yanada samarali va aniq o‘tkazish uchun turli xil raqamli vositalardan foydalanmoqdalar. Masalan, onlayn baholash platformalari o‘qituvchilarga o‘quvchilarni real vaqt rejimida baholash imkonini beradi. Bu esa o‘quvchilarning bilim darajasi va ko‘nikmalarini aniqlashda tezkor va aniq natijalar olishga yordam beradi. Shu bilan birga, interaktiv dasturlar va ilovalar o‘quvchilarga o‘z-o‘zini baholash imkoniyatini taqdim etadi, bu esa ularning o‘z bilimlariga bo‘lgan ishonchini oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy texnologiyalar yordamida baholash jarayoni yanada shaffof va adolatli bo‘ladi. O‘quvchilar o‘z natijalarini ko‘rish va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘lib, bu ularni o‘z ustida ishlashga undaydi. O‘qituvchilar esa o‘quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash orqali

ta'lim jarayonini shaxsiylashtirish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Bu yondashuv ta'limni yanada individualizatsiyalash va har bir o‘quvchining ehtiyojlarini hisobga olishga yordam beradi.

Shuningdek, baholash jarayonida analitik vositalardan foydalanish o‘qituvchilarga o‘quvchilarni guruhlarga ajratish va ularga mos ravishda ta'lim strategiyalarini ishlab chiqishga imkon beradi. Masalan, statistik ma'lumotlar asosida o‘quvchilarning umumiy tendentsiyalari va o‘zaro bog'liqliklarini o‘rganish mumkin, bu esa o‘qituvchiga ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi. Natijada, zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonida baholashni yanada samarali, adolatli va shaffof qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ta'lim jarayonida baholashda zamonaviy texnologiyalarning roli katta ahamiyatga ega. Ushbu texnologiyalar, masalan, onlayn baholash platformalari va o‘qitish dasturlari, o‘qituvchilarga o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniqroq va tezroq baholash imkonini beradi. O‘quvchilar uchun esa, interaktiv va ko‘p funksiyali baholash usullari, o‘z bilimlarini mustahkamlash va o‘z -o‘zini baholash imkoniyatlarini taqdim etadi. Shuningdek, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili yordamida baholash jarayonida individual yondashuvni amalga oshirish mumkin. Bu esa har bir o‘quvchining o‘ziga xos ehtiyojlarini inobatga olish imkonini beradi. Natijada, zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonida baholashni yanada samarali, adolatli va shaffof qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ular o‘quvchilarning natijalarini aniqlik bilan kuzatish va o‘qituvchilarga o‘z metodologiyalarini takomillashtirish imkoniyatini yaratadi. Zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonida baholashda innovatsion yondashuvlarni taqdim etadi. Ushbu texnologiyalar yordamida o‘qituvchilar o‘quvchilarning faoliyatini real vaqt rejimida kuzatish, baholash jarayonini avtomatlashtirish va individual yondashuvlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Bu esa ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.[6. Ismoilov, T. (2023). Ta'limda innovatsion texnologiyalar va baholash.]

Baholash natijalarini tahlil qilish ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini aniqlash va o‘qituvchilarga ta'lim strategiyalarini yanada takomillashtirish imkonini beradi. Turli baholash usullari, jumladan, formativ va summativ baholash, o‘quvchilarning o‘zlashtirishini o‘lchashda muhim rol o‘ynaydi. Formataviy baholash jarayonida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi davomida kuzatiladi, bu esa o‘qituvchilarga har bir o‘quvchining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashda yordam beradi. Summativ baholash esa o‘quv jarayonining oxirida amalga oshiriladi va o‘quvchilarning umumiy natijalarini ko‘rsatadi. Bu ikki turdagi baholash usullarining tahlili o‘quvchilarning muvaffaqiyatini baholashda yanada aniq va samarali yondashuvlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Baholash natijalarini tahlil qilish jarayonida statistik metodlar va ma'lumotlar tahlili usullari qo‘llaniladi. Olingan natijalar o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini ko‘rsatish bilan birga, o‘qituvchilarga qaysi mavzular yoki ko‘nikmalar bo‘yicha qo‘shimcha e'tibor berish zarurligini aniqlash imkonini beradi. O‘qituvchilar baholash jarayonidan olingan ma'lumotlarni o‘z darslarida qo‘llash orqali o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish va ularning o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

Natijada, baholash natijalarini tahlil qilish ta'lim jarayonini yanada samarali va maqsadga muvofiq qilishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. O‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasida samarali muloqotni ta'minlash, o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini qondirish va ta'lim sifatini oshirishda ushbu jarayonning ahamiyati beqiyosdir. Baholash natijalarini tahlil qilish usullari ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayon o‘qituvchilarga o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniqlashda yordam beradi, shuningdek, o‘quv dasturlarini yanada takomillashtirish imkoniyatini yaratadi. Tahlil natijalari asosida o‘qituvchilar o‘quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlay oladilar, bu esa individual ta'lim yondashuvini amalga oshirishga yordam beradi. O‘quvchilarning natijalarini tahlil qilish orqali o‘qituvchilar o‘z pedagogik uslublarini moslashtirishlari va ta'lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal qilishlari mumkin. Shuningdek, baholash natijalarining tahlili o‘quvchilarga o‘z o‘qish jarayonlarini baholash va o‘z-o‘zini rivojlantirish imkoniyatini beradi. Shu tariqa, baholash

natijalarini tahlil qilish ta'lim sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Baholash natijalarini tahlil qilish usullari ta'lim jarayonida o‘quvchilarni motivatsiya qilish va ularning individual ehtiyojlarini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Tahlil natijalari orqali o‘qituvchilar o‘z pedagogik yondashuvlarini takomillashtirib, ta'lim jarayonini samarali tashkil etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa umumiy ta'lim sifatini oshiradi va o‘quvchilarning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Amaliy fanlarda baholash jarayoni, nazariy fanlardan farqli o‘laroq, ko‘proq amaliy ko‘nikmalarni baholashga qaratilgan. Ushbu jarayonda o‘quvchilar o‘z bilimlarini real vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Amaliy fanlar, odatda, laboratoriya ishlarini, tajriba o‘rganishni va boshqa amaliy mashg'ulotlarni o‘z ichiga oladi. Baholash jarayoni ko‘plab jihatlarni, jumladan, o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini, ijodiy fikrlashini va muammolarni hal qilish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Ushbu jarayon ko‘pincha o‘quvchilarning nazariy bilimlari bilan birga baholanadi, chunki amaliy ko‘nikmalar nazariy bilimlar asosida shakllanadi. Amaliy fanlarda baholashning o‘ziga xos jihatlaridan biri shundaki, bu jarayonda o‘quvchilarning o‘zaro hamkorligi va jamoaviy ish ko‘nikmalari ham e'tiborga olinadi. O‘quvchilar birgalikda muammolarni hal qilishda ishtirok etishlari, bir-birlariga yordam berishlari va fikr almashishlari orqali o‘z ko‘nikmalarini oshiradilar. Shuningdek, baholash jarayonida o‘qituvchilar o‘zlarining baholash mezonlarini aniq belgilashlari kerak. Bu mezonlar o‘quvchilarning muvaffaqiyatini ob'ektiv baholashga imkon beradi va o‘z navbatida o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash qobiliyatini rivojlantiradi. Amaliy fanlarda baholash jarayonida o‘quvchilarning o‘zaro fikr almashishi va tajriba o‘rganishi jarayonlari ham muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonlar orqali o‘quvchilar nafaqat amaliy ko‘nikmalarini rivojlantiradilar, balki o‘z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Natijada, amaliy fanlarda baholash jarayoni, o‘quvchilarni kompleks ko‘nikmalar bilan ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi. Amaliy fanlarda baholash jarayoni o‘ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Baholashning asosiy maqsadi nafaqat o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini aniqlash, balki ularning muammolarni hal qilish qobiliyatini ham o‘lchashdir. Amaliy fanlarda baholash, ko‘pincha, loyiha asosida amalga oshiriladi, bu esa o‘quvchilarga real muammolarni hal qilishda tajriba orttirishga imkon beradi. Baholash jarayonida o‘quvchilarning ijodkorligi, jamoada ishlash qobiliyati va muloqot ko‘nikmalari ham inobatga olinadi, bu esa umumiy baholash tizimini yanada boyitadi. Shuningdek, amaliy fanlarda baholash jarayoni o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash va refleksiya qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi, bu esa ularning o‘qish jarayoniga bo‘lgan munosabatini yaxshilaydi. Amaliy fanlarda baholash jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, bu jarayon nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko‘nikmalarni ham o‘z ichiga oladi. Baholashda o‘quvchilarning ijodkorligi, muammolarni hal qilish qobiliyati va amaliyotdagi tajribasi muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon, shuningdek, o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, bu esa ularning o‘qish jarayoni bilan bog'liq munosabatlarini o‘zgartiradi.[8. Murodov, A. (2020). Pedagogik fanlarda zamonaviy baholash yondashuvlari.]

Pedagogik fanlarda baholash jarayoni o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini aniqlash, ularni rivojlantirish va o‘qitish jarayonini takomillashtirish maqsadida amalga oshiriladi. Ushbu jarayonning o‘ziga xos jihatlari, pedagogik fanlarning tabiati bilan bog'liq bo‘lib, baholash metodlari va usullarining xilma-xilligi bilan ifodalanadi. Pedagogik fanlarda baholash, o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llash qobiliyatini o‘lchashga qaratilgan bo‘lishi zarur. Bu esa o‘z navbatida, o‘quvchilarning o‘zaro aloqalarini, guruhda ishlash ko‘nikmalarini va ijodiy fikrlash qobiliyatini baholashni o‘z ichiga oladi. Baholash jarayoni o‘z ichiga turli usullarni, jumladan, testlar, yozma ishlar, loyiha ishlar va amaliy mashg'ulotlarni oladi. Har bir metod o‘ziga xos afzalliklarga ega bo‘lib, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishni ta'minlaydi. Masalan, loyiha asosida baholash o‘quvchilarga o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llash imkonini beradi va ularning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi. Shu bilan birga,

baholash jarayonida o‘qituvchining roli juda muhimdir, chunki u o‘quvchilarning rivojlanishini kuzatib borish va ularga individual yondashuvni ta'minlashda asosiy vazifani bajaradi.

Pedagogik fanlarda baholash, shuningdek, o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. O‘z-o‘zini baholash jarayoni, o‘quvchilarga o‘z bilim va ko‘nikmalarini tahlil qilish imkonini beradi, bu esa ularning o‘qish jarayoniga nisbatan munosabatlarini o‘zgartiradi. Natijada, o‘quvchilar o‘z tajribalaridan foydalangan holda, o‘zlarini yanada rivojlantirish uchun motivatsiya topadilar. Bu jarayon pedagogik fanlarda baholashning muhim jihatidir va ta'lim sifatini oshirishda alohida o‘rin tutadi. Pedagogik fanlarda baholash jarayoni ta'limning samaradorligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayon o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini baholash, shuningdek, o‘qituvchilarning ta'lim usullarini takomillashtirishga yordam beradi. Baholashning xususiyatlari esa o‘quvchilarni motivatsiya qilish, ularning o‘z-o‘zini baholash qobiliyatini rivojlantirish va o‘qituvchilarga o‘z pedagogik faoliyatlarini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi. Pedagogik fanlarda baholash ko‘pincha nazorat, test va loyihalar orqali amalga oshiriladi, bu esa o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy ko‘nikmalari bilan birlashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, baholash jarayoni individual yondashuvni talab qiladi, chunki har bir o‘quvchining o‘ziga xos o‘rganish usuli va tezligi mavjud. Shu sababli, pedagogik baholashning o‘ziga xos jihatlari ta'lim jarayonida muhim rol o‘ynaydi.[8. Xolmatov, S. (2022). Ta'lim natijalarini baholash: muammolar va yechimlar.]

Maqolaning asosiy natijalari ta'lim jarayonida pedagogik baholashning ahamiyatini, shuningdek, o‘quvchilarning o‘ziga xos o‘rganish usullarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, baholash jarayoni o‘qituvchilar uchun o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash va ularni yanada rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. O‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish, baholash jarayonini yanada samarali qilishga imkon beradi. O‘quvchilar o‘z bilimlarini qanday baholashlari, o‘zlarining kuchli va zaif tomonlarini qanday aniqlashlari, shuningdek, o‘zlarining o‘rganish jarayonida qanday o‘zgarishlar yuz berishini tushunishlari muhimdir.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun bir necha tavsiyalar mavjud. Birinchidan, pedagogik baholash metodlarini yanada diversifikatsiya qilish zarur. Bu o‘z ichiga turli baholash usullarini, jumladan, formativ va summativ baholashni qo‘shishni o‘z ichiga oladi. O‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash qobiliyatlarini rivojlantirish ham muhimdir, chunki bu ularga o‘z o‘rganish jarayonlarini yanada faol boshqarish imkonini beradi. Ikkinchidan, o‘qituvchilarni pedagogik baholash usullari bo‘yicha muntazam ravishda o‘qitish va tayyorlash muhimdir. Bu o‘qituvchilarga baholash jarayonida yangi yondashuvlarni qo‘llashga yordam beradi va o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlashda aniqlikni oshiradi.

Shuningdek, tadqiqotlar davomida o‘quvchilarning baholash jarayoniga bo‘lgan munosabatini o‘rganish, ularning motivatsiyasini oshirish va o‘qish jarayoniga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishga yordam beradi. Natijada, pedagogik baholash jarayonini takomillashtirish uchun bu tavsiyalar o‘qituvchilar va ta'lim muassasalari uchun muhim yo‘nalishlar bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada taqdim etilgan tadqiqotlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning baholash jarayoniga bo‘lgan munosabati ularning o‘qishdagi muvaffaqiyatini bevosita ta'sir qiladi. O‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish va ularning qiziqishini kuchaytirish orqali pedagogik baholash jarayonini yanada samarali qilish mumkin. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, baholash metodlarini yangilash va o‘quvchilarga individual yondashuvni ta'minlash ularga o‘z qobiliyatlarini namoyon etishga yordam beradi. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun tavsiyalar sifatida, baholash jarayonida o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi innovatsion usullarni o‘rganish zarurligi ta'kidlanadi. Shuningdek, o‘qituvchilarni professional rivojlantirish dasturlariga jalb qilish va pedagogik amaliyotlarni doimiy ravishda takomillashtirish muh im ahamiyatga ega. Ushbu yo‘nalishlar o‘quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga xizmat qiladi. Maqolaning asosiy natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarning professional rivojlanishi ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Kelajakdagi tadqiqotlar o‘qituvchilarning amaliyotlarini

yanada chuqurroq o‘rganishga, shuningdek, ta'lim tizimidagi innovatsion yondashuvlarni qo‘llashga qaratilishi zarur. Bu orqali o‘quvchilarni yanada samarali tayyorlash imkoniyatlari yaratiladi va ta'lim jarayonida yangiliklar kiritish imkoniyatlari kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi. (2021). Ta'limni baholash bo‘yicha qo‘llanma.
2. Karimova, D. (2020). Zamonaviy ta'lim yondashuvlari. Ta'lim va tarbiya.
3. Nurmatov, A. (2019). Pedagogik baholash: nazariya va amaliyot.
4. Abdullaeva, S. (2022). Ta'lim jarayonida baholash usullari. O‘zbekiston pedagogika jurnali.
5. Rasulova, G. (2021). Amaliy fanlarda baholashning zamonaviy usullari.
6. Ismoilov, T. (2023). Ta'limda innovatsion texnologiyalar va baholash.
7. Murodov, A. (2020). Pedagogik fanlarda zamonaviy baholash yondashuvlari.
8. Xolmatov, S. (2022). Ta'lim natijalarini baholash: muammolar va yechimlar.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TA’LIM NATIJALARINI MONITORING QILISH USULLARI

Bekmuratova Muhayyo Uralboyevna
UrDPI, Pedagogika nazariyasi va tarixi
yo‘nalishi 1-bosqich magistranti
muhayyobekmuratova6@gmail.com
+99894-117-50-45

Annotatsiya. Ushbu maqola raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim natijalarini monitoring qilishning zamonaviy usullarini o‘rganadi. Tadqiqot raqamli vositalarning ta'limga integratsiyalashuvining kuchayishi va samarali, shaffof va ob'ektiv baholash tizimlariga bo‘lgan ehtiyoj tufayli dolzarbdir. Maqolaning maqsadi talabalarning ishlashi va ta'lim natijalarining doimiy monitoringini qo‘llab-quvvatlaydigan asosiy raqamli yondashuvlarni tahlil qilishdir.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, ta'lim natijalari, monitoring, baholash, LMS, e-learning, ma'lumotlar tahlili

Raqamli texnologiyalar zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, ta’lim natijalarini monitoring qilish jarayonida ularning o‘rni beqiyosdir. Bugungi kunda ta’lim sifati ko‘p jihatdan aynan monitoring tizimining qanchalik samarali tashkil etilganiga bog‘liq. Chunki monitoring nafaqat natijani aniqlaydi, balki ta’lim jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Ta’lim natijalarini monitoring qilish - bu o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini tizimli ravishda kuzatish, baholash va tahlil qilish jarayonidir. O‘zbekistonlik olim N.A. Muslimov ta’kidlaganidek, zamonaviy pedagogik jarayonda baholash uzluksiz va kompleks xarakterga ega bo‘lishi zarur [1]. Shu sababli, an’anaviy baholash tizimlari o‘rnini asta-sekin raqamli monitoring usullari egallamoqda.

An’anaviy baholash usullari - yozma nazorat ishlari, og‘zaki savol-javoblar - ko‘pincha subyektivlikka ega bo‘ladi va o‘quvchining real bilim darajasini to‘liq aks ettira olmaydi. Ta’limda axborot texnologiyalaridan foydalanish baholashning aniqligini va ishonchliligini oshiradi [2]. Raqamli tizimlar inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni kamaytiradi.

An’anaviy va raqamli monitoring usullarining taqqoslanishi quyidagi jadvalda keltirilgan.

Mezoni	An’anaviy monitoring	Raqamli monitoring
Baholash tezligi	Sekin	Tezkor
Obyektivlik	Subyektiv bo‘lishi mumkin	Yuqori darajada obyektiv
Natijalarni tahlil qilish	Qo‘lda	Avtomatlashtirilgan
Moslashuvchanlik	Past	Yuqori
Individual yondashuv	Cheklangan	Keng imkoniyatli

Bugungi kunda Learning Management System (LMS) tizimlari ta’lim monitoringining asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Ular yordamida o‘qituvchi o‘quvchilarning faoliyatini real vaqt rejimida kuzatishi, topshiriqlarni tekshirishi va natijalarni tahlil qilishi mumkin. Bunda zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta’limni individuallashtirish imkonini beradi [3]. Bu esa har bir o‘quvchining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olishga yordam beradi.

Ushbu jadvalda raqamlli monitoring vositalari va ularning funksiyalari haqida ma’lumot berilgan:

Vosita nomi	**Asosiy funksiyasi**	**Afzalligi**
LMS (Moodle, Google Classroom)	Ta’limni boshqarish va nazorat qilish	Barcha jarayonni bir tizimda boshqarish
Onlayn test tizimlari	Bilimni baholash	Tezkor natija
Elektron portfolio	O‘quvchi ishlarini yig‘ish	Rivojlanishni ko‘rsatadi
Learning analytics	Ma’lumotlarni tahlil qilish	Muammolarni aniqlaydi
Sun’iy intellekt	Prognoz va tavsiya berish	Individuallashtirilgan ta’lim

Onlayn testlash tizimlari ham keng qo‘llanilmoqda. Ularning asosiy afzalligi - avtomatlashtirilgan baholash va tezkor natija olish imkoniyatidir. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan metodik qo‘llanmalarda ham raqamli testlash tizimlarining samaradorligi alohida ta’kidlangan [4]. Bu tizimlar o‘qituvchining vaqtini tejash bilan birga, baholashning shaffofligini ham ta’minlaydi.

Elektron portfoliolar o‘quvchilarning rivojlanishini monitoring qilishda muhim vosita hisoblanadi. Ular orqali o‘quvchi o‘z ishlarini jamlab boradi va o‘z taraqqiyotini kuzatadi. Bu usul o‘quvchida o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmasini shakllantiradi [1].

Ma’lumotlar tahlili (learning analytics) zamonaviy monitoring tizimlarining ajralmas qismiga aylanmoqda. Raqamli tizimlar katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ib, ularni tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqotlarga ko‘ra, bu jarayon o‘quvchilarning bilim darajasini chuqurroq tahlil qilish imkonini yaratadi [2]. Aynan shu yo‘nalish kelajakda ta’lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari ham monitoring jarayonida qo‘llanilmoqda. Ular o‘quvchilarning natijalarini prognoz qilish va individual tavsiyalar berish imkonini beradi. Sh. Sattorovning fikricha, innovatsion texnologiyalar ta’lim samaradorligini oshiradi va o‘quv jarayonini optimallashtiradi [3]. Biroq, bu jarayonda axborot xavfsizligi va etik masalalar ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak.

COVID-19 pandemiyasi davrida O‘zbekistonda ham masofaviy ta’lim tizimlari keng joriy etildi. Bu esa raqamli monitoring tizimlariga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirdi. Vazirlik tomonidan ishlab chiqilgan metodik tavsiyalarda ta’lim jarayonini uzluksiz monitoring qilish muhimligi qayd etilgan [4]. Bu tajriba shuni ko‘rsatd iki, raqamli texnologiyalar ta’limning barqarorligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Shu bilan birga, muammolar ham mavjud. Eng asosiy muammolardan biri - raqamli tengsizlikdir. Barcha o‘quvchilar ham zamonaviy texnologiyalardan bir xil darajada foyd alana olmaydi. Bu esa ta’lim natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu muammoni hal qilish uchun davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash zarur. Quyida raqamli monitoring tizimining afzalliklari va muammolari keltirib o‘tilgan.

Afzalliklar	**Muammolar**
Baholash aniqligi oshadi	Raqamli tengsizlik
Tezkor natija	Internetga bog‘liqlik
Avtomatlashtirilgan tizim	Texnik nosozliklar
Individual yondashuv	O‘qituvchi tayyorgarligi
Shaffoflik	Ma’lumotlar xavfsizligi

Yana bir muhim muammo - o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasidir. Zamonaviy o‘qituvchi innovatsion texnologiyalarni mukammal bilishi kerak [1]. Aks holda, eng ilg‘or texnologiyalar ham kutilgan natijani bermaydi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar asosida ta’lim natijalarini monitoring qilish zamonaviy ta’lim tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biriga aylanib bormoqda. Mazkur jarayon nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, balki ularning rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatish, tahlil qilish va prognozlash imkonini beradi.

Raqamli texnologiyalar yordamida amalga oshiriladigan monitoring usullari an’anaviy baholash tizimlariga nisbatan bir qator ustunliklarga ega. Jumladan, ular baholashning obyektivligini oshiradi, inson omiliga bog‘liq xatolarni kamaytiradi hamda natijalarni tezkor qayta ishlash imkonini beradi. Bundan tashqari, LMS tizimlari, onlayn test platformalari va elektron portfoliolar orqali o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda baholashni amalga oshirish mumkin.

Shuningdek, ma’lumotlar tahlili va sun’iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi ta’lim monitoringini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi chuqur tahlil qilinadi, muammoli jihatlar aniqlanadi va individual rivojlanish yo‘nalishlari belgilanadi.

Yakuniy natija sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, kelajakda ta’lim tizimining rivojlanishi bevosita raqamli monitoring texnologiyalarining joriy etilish darajasiga bog‘liq bo‘ladi. Ularning samarali qo‘llanilishi ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning individual rivojlanishini ta’minlash va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois, mazkur yo‘nalishda ilmiy tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish va amaliyotga keng joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muslimov N.A. *Pedagogik kompetentlik va innovatsion faoliyat*. Toshkent, 2015.
2. Abduqodirov A.A. *Axborot texnologiyalari va ta’lim jarayoni*. Toshkent, 2020.
3. Sattorov Sh. *Zamonaviy pedagogik texnologiyalar*. Toshkent, 2018.
4. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. *Masofaviy ta’limni rivojlantirish bo‘yicha metodik qo‘llanma*. Toshkent, 2021.
5. Yo‘ldoshev J.G‘. *Pedagogik texnologiyalar asoslari*. Toshkent, 2017.
6. Tolipov O‘.Q. *Pedagogik texnologiyalar nazariyasi*. Toshkent, 2019.
7. Azizxo‘jayev N.N. *Pedagogik mahorat*. Toshkent, 2016.

TA’LIM SAMARADORLIGINI ANIQLASHDA INNOVATSION BAHOLASH STRATEGIYALARINING ROLI

Tosheva Naima Fatxullayevna
UrPDI, Pedagogika nazariyasi va tarixi
yo‘nalishi 1-bosqich magistranti
fatkhullayevnan@gmail.com
+99890-933-33-00

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta’lim samaradorligini aniqlashda innovatsion baholash strategiyalarining roli tahlil qilinadi. Unda an’anaviy va zamonaviy baholash usullarining farqlari yoritilib, formatif baholash, portfolioga asoslangan baholash, loyiha asosida baholash hamda o‘zaro baholash kabi innovatsion yondashuvlarning ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar yordamida baholash jarayonini takomillashtirish, uning obyektivligi va shaffofligini oshirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Muallif fikricha, innovatsion baholash strategiyalari o‘quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: innovatsion baholash, ta’lim samaradorligi, formatif baholash, portfolio, raqamli texnologiyalar, kompetensiya, monitoring.

Zamonaviy ta’lim tizimida samaradorlikni aniqlash masalasi dolzarb ilmiy va amaliy muammolardan biri hisoblanadi. Global raqamlashtirish jarayoni ta’lim mazmuni, metodlari va baholash tizimiga tubdan o‘zgarishlar kiritmoqda. Bugungi kunda ta’lim samaradorligini aniqlash faqatgina o‘quvchining bilim darajasini o‘lchash bilan cheklanib qolmay, balki uning kompetensiyalari, ijodiy fikrlashi va real hayotiy vaziyatlarda bilimdan foydalanish qobiliyatini ham qamrab olishi zarur.

Ta’lim samaradorligi tushunchasi pedagogik adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Ta’lim samaradorligi o‘quv jarayonida qo‘yilgan maqsadlarning qay darajada amalga oshirilganini ifodalovchi ko‘rsatkichdir [2]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, samaradorlikni aniqlash uchun an’anaviy baholash mezonlari yetarli emas, chunki ular ko‘pincha faqat yakuniy natijani aks ettiradi.

An’anaviy baholash tizimlari o‘z mohiyatiga ko‘ra reproduktiv xarakterga ega bo‘lib, o‘quvchining eslab qolish va qayta aytib berish qobiliyatini baholaydi. Bunday yondashuv esa zamonaviy kompetensiyaga asoslangan ta’lim talablariga mos kelmaydi. Pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan baholash tizimi o‘quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirishi lozim [6]. Shu sababli innovatsion baholash strategiyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

An’anaviy va innovatsion baholash strategiyalari quyidagicha taqqoslanadi:

Belgilangan mezon	**An’anaviy baholash bo‘yicha**	**Innovatsion baholash bo‘yicha**
Baholash turi	Yakuniy baholash	Jarayonli va uzluksiz
O‘quvchi roli	Passiv baholash	Faol
Natija	Ball tizimi	Kompetensiya
Moslashuvchanlik	Past baholash	Yuqori
Yondashuv	Standart baholash	Individual

Innovatsion baholash strategiyalari - bu o‘quv jarayonini kompleks va tizimli baholashga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar majmuasidir. Ularga formatif baholash, summativ baholashning yangi shakllari, loyiha asosida baholash, portfolioga asoslangan baholash, reflektiv baholash hamda o‘zaro baholash kiradi. Ushbu strategiyalar o‘quvchining bilimini faqat natija sifatida emas, balki jarayon sifatida baholash imkonini beradi.

Formativ baholash (formative assessment) o‘quv jarayonining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, o‘quvchining rivojlanishini doimiy ravishda kuzatishga xizmat qiladi. Formatif baholash o‘quvchilarning bilimini mustahkamlash va ularni rag‘batlantirishda muhim rol o‘ynaydi [3]. Menimcha, aynan shu baholash turi zamonaviy ta’limning eng samarali vositalaridan biridir.

Loyiha asosida baholash (project-based assessment) esa o‘quvchining amaliy faoliyatini baholashga qaratilgan. Bu usul o‘quvchilarda muammoli vaziyatlarni hal qilish, mustaqil qaror qabul qilish va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Innovatsion baholash usullari o‘quvchilarning amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi [5].

Innovatsion baholash strategiyalari va ularning vazifalari quyidagi jadvalda keltirib o‘tilgan:

Strategiya	**Mazmuni**	**Afzalligi**
Formativ baholash	Jarayon davomida baholash	Rivojlanishni ko‘rsatadi
Portfolio	Ishlar to‘plami	Dinamikani aks ettiradi
Loyiha asosida baholash	Amaliy topshiriqlar	Amaliy ko‘nikma beradi
O‘z-o‘zini baholash	O‘quvchi o‘zini baholaydi	Mustaqillik oshadi
Peer assessment	O‘zaro baholash	Tanqidiy fikrlash rivojlanadi

Portfolioga asoslangan baholash o‘quvchining individual rivojlanishini aks ettiruvchi samarali usullardan biridir. Bu usul orqali o‘quvchining ishlari tizimli ravishda yig‘iladi va uning rivojlanish dinamikasi kuzatiladi. Bu yondashuv o‘quvchining o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmasini ham rivojlantiradi.

O‘z-o‘zini baholash va o‘zaro baholash strategiyalari ham alohida e’tiborga loyiq. Bu yondashuvlar o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, mas’uliyat va hamkorlik ko‘nikmalarini shakllantiradi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday baholash strategiyalari o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini oshiradi [1].

Raqamli texnologiyalar innovatsion baholash strategiyalarining samaradorligini yanada oshirmoqda. LMS tizimlari, onlayn test platformalari, mobil ilovalar va sun’iy intellekt asosidagi tizimlar baholash jarayonini avtomatlashtiradi va tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan metodik qo‘llanmalarda ham raqamli baholash tizimlarining ahamiyati alohida ta’kidlangan [4].

Innovatsion baholash strategiyalarini joriy etishda qator muammolar ham mavjud. Eng avvalo, o‘qituvchilarning bu strategiyalarni yetarli darajada bilmasligi va amaliyotda qo‘llashdagi qiyinchiliklari muhim muammo hisoblanadi. Bundan tashqari, baholash mezonlarini ishlab chiqish va ularni standartlashtirish ham dolzarb masaladir.

Raqamli texnologiyalardan foydalanishda yana bir muammo - texnik infratuzilmaning yetarli emasligi va raqamli tengsizlikdir. Barcha o‘quvchilar ham zamonaviy texnologiyalardan bir xil darajada foydalana olmaydi. Bu esa ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, baholash jarayonining shaffofligini ta’minlash ham muhim ahamiyatga ega. Innovatsion baholash tizimlarida aniq mezonlar va indikatorlar bo‘lmasa, natijalar noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin. Shuning uchun metodik yondashuvlarni takomillashtirish zarur. Innovatsion baholash strategiyalarini samarali joriy etish uchun quyidagi shartlar muhim hisoblanadi:

- o‘qituvchilarning malakasini oshirish;
- zamonaviy texnologiyalar bilan ta’minlash;
- baholash mezonlarini aniq belgilash;
- o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim samaradorligini aniqlashda innovatsion baholash strategiyalarining roli tobora ortib bormoqda. Zamonaviy ta’lim tizimi o‘quvchilarning faqat bilim darajasini emas, balki ularning kompetensiyalari, amaliy ko‘nikmalari va mustaqil fikrlash qobiliyatini ham baholashni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, innovatsion baholash yondashuvlari an’anaviy baholash tizimlariga nisbatan ancha samarali va kompleks hisoblanadi.

Innovatsion baholash strategiyalari, xususan, formatif baholash, portfolioga asoslangan baholash, loyiha asosida baholash hamda o‘zaro baholash usullari o‘quv jarayonini faollashtirishga xizmat qiladi. Bu usullar orqali o‘quvchilarning bilim olish jarayoni uzluksiz nazorat qilinadi, ularning rivojlanish dinamikasi kuzatiladi va zarur hollarda o‘qitish metodlari moslashtiriladi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalarni baholash jarayoniga joriy etish ta’lim samaradorligini yanada oshirmoqda. LMS tizimlari, onlayn test platformalari va sun’iy intellekt asosidagi vositalar baholashni tezkor, aniq va shaffof qilish imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday yondashuvlar o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini chuqurroq tahlil qilishga yordam beradi.

Innovatsion baholash strategiyalari ta’lim samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Ular o‘quvchilarning individual rivojlanishini ta’minlash, ularning bilimini chuqur tahlil qilish va zamonaviy talablar asosida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash imkonini beradi. Shu bois, mazkur yo‘nalishda ilmiy izlanishlarni kengaytirish va innovatsion yondashuvlarni amaliyotga joriy etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muslimov N.A. Pedagogik kompetentlik va innovatsion faoliyat asoslari. – Toshkent: Fan, 2015.

2. Abduqodirov A.A. Axborot texnologiyalari va ta’lim jarayoni. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
3. Sattorov Sh.S. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Tafakkur, 2018.
4. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Masofaviy ta’limni tashkil etish bo‘yicha metodik qo‘llanma. – Toshkent, 2021.
5. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2019.
6. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.
7. Azizxo‘jayev N.N. Pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016.

ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMIDA AMALIY VA PEDAGOGIK FANLAR BO‘YICHA ISHLAB CHIQARISH SAMARALI METODLARI

Qodirova Gulzira
Urganch davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy ta’lim tizimida amaliy va pedagogik fanlar bo‘yicha ishlab chiqarish samarali metodlarItahlil qilinadi. Xususan, kompetensiyaga asoslangan baholash, formatif va summativ baholash usullari, shuningdek, raqamli texnologiyalar yordamida baholash tizimlarini joriy etish masalalari yoritilgan.Ta’lim jarayonida talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini xolis va samarali aniqlashda innovatsion metodlarning o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, baholash mezonlarini takomillashtirish orqali ta’lim sifatini oshirish yo‘llari ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: zamonaviy ta’lim tizimida amaliy va pedagogik fanlar bo‘yicha ishlab chiqarish samarali metodlari,ta’lim natijalari, baholash tizimi, kompetensiyaviy yondashuv, formatif baholash, summativ baholash, innovatsion metodlar, pedagogik texnologiyalar, raqamli baholash, ta’lim sifati, monitoring

Bugungi kunda ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar zamirida ta’lim sifatini oshirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash hamda o‘quv jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish masalalari muhim o‘rin tutmoqda. Shu jarayonda ta’lim natijalarini baholash tizimini takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. An’anaviy baholash usullari ko‘pincha faqat bilimni aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvlar talabalarning amaliy ko‘nikmalari, mustaqil fikrlashi va kompetensiyalarini baholashni nazarda tutadi.

Amaliy va pedagogik fanlarda baholash jarayoni ayniqsa muhim bo‘lib, bunda nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy faoliyat natijalari ham e’tiborga olinadi. Shu sababli baholashning yangi, samarali usullarini joriy etish zamon talabi hisoblanadi.

Ta’lim natijalarini baholash – bu o‘quvchilarning yoki talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini aniqlash, tahlil qilish hamda ular asosida tegishli xulosalar chiqarish jarayonidir. Zamonaviy ta’lim tizimida baholash nafaqat nazorat vositasi, balki o‘quv jarayonini rivojlantiruvchi omil sifatida qaraladi.

Baholashning asosiy maqsadi:

- ta’lim natijalarining darajasini aniqlash;
- o‘quv jarayonini takomillashtirish;
- talabalarni rag‘batlantirish;
- o‘qitish metodlarini baholashdan iborat.

Diagnostik funksiyasi – talabaning bilim darajasi, ko‘nikma va malakalarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, u o‘quv jarayonining boshlang‘ich, oraliq va yakuniy bosqichlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu funksiyaning asosiy vazifasi talabaning mavjud bilim darajasini aniqlash, undagi bo‘shliqlarni topish va keyingi o‘quv faoliyatini rejalashtirish uchun zarur ma’lumotlarni taqdim etishdan iborat. Diagnostik baholash orqali o‘qituvchi har bir talabaning

individual xususiyatlarini, o‘zlashtirish sur’atini hamda bilimlarni qabul qilish darajasini aniqlaydi. Bu esa ta’limni differensiallashtirish va individuallashtirish imkonini beradi.

Rivojlantiruvchi funksiyasi – baholashning eng muhim jihatlaridan biri bo‘lib, u o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta’limda baholash jarayoni faqat natijani qayd etish bilan cheklanmaydi, balki o‘quvchining fikrlash faoliyatini rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Rivojlantiruvchi baholash orqali talaba o‘z xatolarini anglaydi, ularni tuzatish ustida ishlaydi va o‘z bilimini mustaqil ravishda boyitishga intiladi. Bu esa o‘z-o‘zini rivojlantirish kompetensiyasining shakllanishiga olib keladi.

Nazorat funksiyasi – ta’lim jarayonining borishini muntazam kuzatib borish, uning samaradorligini aniqlash va belgilangan maqsadlarga erishilganlik darajasini tekshirishga xizmat qiladi. Nazorat funksiyasi orqali o‘qituvchi o‘quv dasturining bajarilish darajasini, o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish holatini hamda ta’lim metodlarining samaradorligini baholaydi. Shu bilan birga, nazorat natijalari asosida o‘quv jarayoniga zarur tuzatishlar kiritiladi, kamchiliklar bartaraf etiladi va o‘qitish strategiyasi takomillashtiriladi.

Motivatsion funksiyasi – talabalarda o‘qishga bo‘lgan qiziqishni oshirish, ularni faol o‘quv faoliyatiga jalb etish va yuqori natijalarga erishishga undashga qaratilgan. To‘g‘ri tashkil etilgan baholash jarayoni talabalarda o‘ziga ishonchni kuchaytiradi, muvaffaqiyatga intilish hissini uyg‘otadi va raqobat muhitini shakllantiradi. Ayniqsa, ijobiy rag‘batlantirish, adolatli va shaffof baholash tizimi talabalarning ichki motivatsiyasini oshiradi. Natijada ular o‘z bilimlarini chuqurlashtirishga va mustaqil o‘rganishga ko‘proq intiladilar.

Shunday qilib, zamonaviy pedagogikada baholash nafaqat nazorat vositasi, balki ta’lim jarayonini boshqarish, rivojlantirish va samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi kompleks mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Innovatsion va interaktiv baholash usullari

Zamonaviy pedagogikada baholashning innovatsion usullari keng qo‘llanilmoqda. Jumladan:

- portfoliolar orqali baholash;
- loyiha asosida baholash;
- keys-stadi usuli;
- refleksiya va o‘z-o‘zini baholash.

Portfoliolar talabaning o‘quv jarayonidagi barcha yutuqlarini aks ettiradi va uning rivojlanish dinamikasini ko‘rsatadi. Loyiha asosida baholash esa talabani mustaqil izlanishga undaydi va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi.

Raqamli texnologiyalar asosida baholash

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi baholash tizimiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmoqda. Raqamli baholash vositalari quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- tezkor va aniq natijalar;
- avtomatlashtirilgan tahlil;
- masofaviy baholash imkoniyati;
- shaffoflik va xolislik.

Masalan, onlayn test tizimlari, elektron jurnal va platformalar orqali baholash jarayoni yanada samarali tashkil etilmoqda. Bu esa o‘qituvchi va talabalar uchun qulaylik yaratadi.

Baholash mezonlarini takomillashtirish

Ta’lim sifatini oshirishda baholash mezonlarining aniq va tushunarli bo‘lishi muhim ahamiyatga ega. Mezonlar:

- aniq;
- o‘lchovli;
- adolatli;
- shaffof bo‘lishi kerak.

Shuningdek, baholash jarayonida subyektivlikni kamaytirish, bir xil standartlarni joriy etish va xalqaro tajribalarni o‘rganish zarur.

Xulosa qilib aytganda, amaliy va pedagogik fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlari ta’lim sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Kompetensiyaviy yondashuv, formatif va summativ baholash, innovatsion metodlar hamda raqamli texnologiyalarni qo‘llash orqali baholash tizimini takomillashtirish mumkin.

Zamonaviy baholash tizimi talabalarning nafaqat bilim darajasini, balki ularning amaliy faoliyatga tayyorgarligini ham aniqlashga xizmat qiladi. Shu bois, ta’lim tizimida baholash jarayonini muntazam ravishda yangilab borish, ilg‘or tajribalarni joriy etish va pedagoglarning malakasini oshirish muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari (2020–2023).
3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2005.
5. Azizxo‘jayeva N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘qituvchi, 2006.
6. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. – Berkshire: Open University Press, 2011.
7. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education. – 1998. (katta qavsda berish uchun: (Black & Wiliam, 1998)).
8. Sadler D.R. Formative Assessment and the Design of Instructional Systems // Instructional Science. – 1989. (Sadler, 1989).
9. Brookhart S. How to Create and Use Rubrics for Formative Assessment and Grading. – ASCD, 2013.
10. OECD. Education at a Glance. – Paris: OECD Publishing, 2021.

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTIDA TIL VA NUTQ MARKAZIDA ISHLASH

Otahonova Zuhra Rasulbek qizi
UrDPI, 253-Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi
talabasi atahonova.zuhra@icloud.com

Annotatsiya: Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning til va nutqini rivojlantirish ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun asosiy poydevor hisoblanadi. Ushbu maqola maktabgacha ta’lim muassasalarida til va nutq markazlarining samarali faoliyatini tashkil etish, ularning ahamiyati va pedagogik imkoniyatlarini atroflicha tahlil qiladi. Unda bolalarning yosh xususiyatlariga mos ravishda nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish, lug'at boyligini oshirish va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion usullar hamda interaktiv mashg'ulotlar yoritilgan. Maqolada til va nutq markazida olib boriladigan tizimli ishlar orqali bolalarda to'g'ri talaffuz, bog'lanishli nutq va ijodiy fikrlashni rivojlantirish mexanizmlari ko'rsatilgan. Natijada, ushbu yondashuv bolalarning maktabga tayyorgarligini kuchaytirib, ularning ijtimoiy moslashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim, Til rivojlanishi, Nutq rivojlanishi, Til va nutq markazi, Pedagogik texnologiyalar, Bolalar nutqi, Kommunikativ kompetensiya,

Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda til va nutqning rivojlanishi ularning kognitiv, ijtimoiy-emotsional va umumiy shaxsiy kamoloti uchun fundamental ahamiyatga ega. Bu davr bolaning dunyoni anglashida, muloqotida va keyingi ta’lim bosqichlariga o‘tishida hal qiluvchi

rol o‘ynaydi. Nutqning o‘z vaqtida rivojlanishi bolaning fikrlash qobiliyatini shakllantiradi, lug‘at boyligini oshiradi va murakkab g‘oyalarni ifodalash imkoniyatini beradi. Biroq, ayrim bolalarda nutq rivojlanishida yoshga bog‘liq normalardan chetga chiqishlar yoki tengdoshlariga nisbatan kechikishlar kuzatilishi mumkin [2]. Bunday holatlar bolaning o‘zlashtirishiga, ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Nutq rivojlanishidagi og‘ishlar ijtimoiy-pedagogik muhit, muloqot, shuningdek, psixologik, nevrologik va genetik omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [2]. Shu bois, maktabgacha ta’limda til va nutq rivojlanishiga e’tibor qaratish, muammolarni erta aniqlash va bartaraf etish uchun samarali mexanizmlarni joriy etish dolzarb vazifadir.

Ushbu dolzarblik nuqtai nazaridan, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida "Til va nutq" markazlarining tashkil etilishi va samarali faoliyati katta ahamiyat kasb etadi. Bu markazlar bolalarning til va nutq ko‘nikmalarini tizimli rivojlantirish, nutqiy nuqsonlarni korreksiya qilish hamda individual xususiyatlarni inobatga olgan holda maxsus pedagogik yordam ko‘rsatishga qaratilgan. Markaz faoliyatida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, o‘yinli ta’limiy muhitni yaratish metodologiyasi muhim o‘rin tutadi [3]. O‘yinlar orqali ta’lim jarayonini tashkil etish bolalarning til va nutq rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, motivatsiyasini oshiradi va o‘quv materialini o‘zlashtirish samaradorligini ta’minlaydi [3]. Shuningdek, markazlar nutq rivojlanishida kechikishlar yoki muammolar bo‘lgan bolalar uchun erta diagnostika va individual yondashuvlarni qo‘llash orqali til va nutq qobiliyatlarini maksimal rivojlantirishga xizmat qiladi

Maktabgacha yoshdagi bolalarda til va nutq rivojlanishi masalasi zamonaviy pedagogika, psixolingvistika va defektologiya sohalarida keng qamrovli tadqiqotlarning markazida turadi. Ushbu davr bolaning kognitiv qobiliyatlari, ijtimoiy moslashuvi va umumiy shaxsiy kamoloti uchun poydevor bo‘lib xizmat qilganligi sababli, uning har tomonlama o‘rganilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, nutqning o‘z vaqtida va to‘g‘ri rivojlanishi bolaning dunyoni anglashida, o‘z fikrlarini ifodalashida va atrofdagilar bilan samarali muloqot qilishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tadqiqotchilar nutq rivojlanishining yoshga bog‘liq normalarini, bosqichlarini va uning evolyutsion o‘zgarishlarini chuqur o‘rganib, bu jarayonning murakkabligini va unga ta’sir etuvchi omillarning xilma-xilligini ta’kidlaydilar. Xususan, bolalarda bog‘lanishli nutqning rivojlanish xususiyatlari bo‘yicha olib borilgan izlanishlar nutqiy ko‘nikmalarning ketma-ket rivojlanish bosqichlarini va ularning yoshga mos me’yorlarini batafsil yoritib beradi [2]. Bu tadqiqotlar maktabgacha ta’lim tashkilotlaridagi pedagoglar va mutaxassislar uchun bolaning nutqiy taraqqiyotini baholashda asos bo‘lib xizmat qiladi, erta aralashuv zaruratini ilmiy jihatdan asoslaydi va amaliy yo‘nalishlarni belgilaydi.

Nutq rivojlanishidagi og‘ishlar yoki tengdoshlariga nisbatan kechikishlar masalasi ham adabiyotlarda keng muhokama qilingan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bunday holatlarning kelib chiqishiga turli omillar ta’sir qilishi mumkin. Jumladan, ijtimoiy-pedagogik muhitning sifati, bolaning muloqot doirasi va uning faolligi nutq rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [2]. Agar bolaning atrof-muhiti nutqiy faollikni rag‘batlantirmasa yoki muloqot imkoniyatlari cheklangan bo‘lsa, nutq rivojlanishida kechikishlar kuzatilishi ehtimoli ortadi. Bundan tashqari, psixologik, nevrologik va genetik omillar ham nutq qobiliyatlarining shakllanishi va tuzilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin [2]. Ushbu murakkab omillar majmuasini tushunish nutq rivojlanishidagi muammolarni erta aniqlash va ularni bartaraf etish uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqishda muhimdir. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, nutq rivojlanishidagi har qanday og‘ishni o‘z vaqtida diagnostika qilish va individual yondashuvlarni qo‘llash bolaning kelajakdagi ta’limiy va ijtimoiy muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, uning umumiy hayot sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida "Til va nutq" markazlarining tashkil etilishi va ularning faoliyati zamonaviy pedagogik yondashuvlar nuqtai nazaridan alohida e’tiborga molikdir. Ushbu markazlar bolalarning til va nutq ko‘nikmalarini tizimli rivojlantirish, nutqiy nuqsonlarni korreksiya qilish va individual xususiyatlarni inobatga olgan holda maxsus pedagogik yordam

ko‘rsatishga qaratilgan. Adabiyotlarda, ayniqsa, ushbu markazlarda o‘yinli ta’limiy muhitni yaratish metodologiyasi chuqur o‘rganilgan [3]. O‘yin bolalar uchun tabiiy faoliyat turi bo‘lib, u orqali ta’lim jarayonini tashkil etish bolalarning motivatsiyasini oshiradi, o‘quv materialini o‘zlashtirish samaradorligini ta’minlaydi va til hamda nutq rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. O‘yinli ta’limiy muhit bolalarga yangi so‘zlarni o‘rganish, grammatik konstruksiyalarni o‘zlashtirish, tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va bog‘lanishli nutqni rivojlantirish uchun qulay va stresssiz sharoit yaratadi. Bu yondashuv bolaning faol ishtirokini ta’minlab, uning ijodiy qobiliyatlarini ham rag‘batlantiradi, shu bilan birga ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga ham hissa qo‘shadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘yinlar orqali ta’lim jarayonini tashkil etishda didaktik o‘yinlar, syujetli-rolli o‘yinlar, barmoq o‘yinlari va nutqiy o‘yinlar kabi turlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir [3]. Har bir o‘y in turi nutqning ma’lum bir jihatini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, masalan, didaktik o‘yinlar lug‘at boyligini oshirish va grammatikani mustahkamlashga xizmat qilsa, syujetli-rolli o‘yinlar muloqot ko‘nikmalarini va bog‘lanishli nutqni rivojlantiradi. Barmoq o‘yinlari esa mayda motorikani rivojlantirish orqali nutq markazlariga bilvosita ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu metodologiyalar bolaning yosh xususiyatlari va individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda moslashtirilishi lozim. O‘yinli ta’limiy muhitni samarali tashkil etish uchun pedagoglar o‘yin materiallarini to‘g‘ri tanlash, o‘yin jarayonini boshqarish va bolalarning faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha maxsus ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari talab etiladi, bu esa ularning doimiy kasbiy rivojlanishini va metodik tayyorgarligini taqozo etadi.

Shuningdek, nutq rivojlanishidagi murakkab omillarni inobatga olgan holda, "Til va nutq" markazlari faoliyatida interdisiplinar yondashuvning ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Yuqorida qayd etilganidek, nutq rivojlanishidagi og‘ishlar nafaqat pedagogik, balki psixologik, nevrologik va genetik omillar bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin [2]. Shu bois, markaz mutaxassislari (nutq terapevtlari, pedagoglar, psixologlar) o‘zaro hamkorlikda ishlashlari, zarur hollarda esa nevrologlar va genetiklar bilan maslahatlashishlari muhimdir. Bu kompleks yondashuv bolaning nutqiy muammolarining tub sabablarini aniqlashga va ularni bartaraf etish uchun eng samarali strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. Masalan, agar nutq rivojlanishidagi kechikishlar nevrologik xususiyatga ega bo‘lsa, pedagogik korreksiya bilan birga tibbiy yordam ham talab etilishi mumkin. Bunday hamkorlik bolaning har tomonlama rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, markaz faoliyatining samaradorligini oshiradi va bolaning umumiy farovonligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida "Til va nutq" markazlarining faoliyati bolalarning nutqiy rivojlanishini qo‘llab -quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi. Mavjud tadqiqotlar nutq rivojlanishining nazariy asoslari, unga ta’sir etuvchi omillar va o‘yinli ta’limiy muhitni yaratishning amaliy jihatlarini keng yoritib bergan [2, 3].

Ushbu maqola maktabgacha ta’lim tashkilotlarida til va nutq markazlarining samarali faoliyatini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, nazariy sintez va adabiyotlar tahlili usullariga asoslangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – mavjud ilmiy adabiyotlarni, pedagogik yondashuvlarni va amaliy tajribalarni tizimlashtirish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarda til va nutq rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha samarali strategiyalarni aniqlash va takomillashtirish yo‘llarini taklif etishdir. Ushbu tadqiqot, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining maktabgacha ta’lim tizimida til va nutq markazlari faoliyatini optimallashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqot deskriptiv-analitik yondashuvga ega bo‘lib, mavjud ma’lumotlarni chuqur tahlil qilish va sintez qilishga qaratilgan. Bu yondashuv, birinchidan, maktabgacha yoshdagi bolalarda til va nutq rivojlanishining nazariy asoslarini, unga ta’sir etuvchi omillarni va yoshga bog‘liq normalarni har tomonlama yoritishni o‘z ichiga oladi. Xususan, nutq rivojlanishidagi og‘ishlar va kechikishlarning sabablari, ijtimoiy-pedagogik muhitning roli, shuningdek,

psixologik, nevrologik va genetik omillarning ta’siri [2] atroflicha o‘rganiladi. Ikkinchidan, til va nutq markazlarida qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, o‘yinli ta’limiy muhitni yaratish metodologiyasini [3] batafsil o‘rganishga e’tibor qaratiladi. Bu bo‘limda o‘yinlarning turlari, ularning nutq rivojlanishining turli jihatlariga ta’siri va o‘yinli didaktik yordamni ta’minlashdagi muammolar hamda ularning yechimlari tahlil qilinadi. Uchinchidan, nutq terapevti, pedagog va ota-onalar hamkorligining til va nutq rivojlanishidagi o‘rni, shuningdek, bolalarning til va nutq rivojlanishini diagnostika qilish, monitoring qilish va baholash tizimlarining samaradorligi tahlil qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Saracho, O. N., & Spodek, B. (Eds.). Erta bolalik ta'limi qollanmasi: Tadqiqot, amaliyot va siyosat. New York: Routledge, 2020.

[2] Grunwell, P., & Lewis, S. Nutq va Til Rivojlanishi: Amaliyotchi Qo'llanmasi. Abingdon: Routledge, 2021.

[3] Bernthal, J. E., Bankson, N. W., & Flipsen Jr., P. Bolalarda Nutq va Til Buzilishlarini Baholash: Amaliyotchi Qo'llanmasi. New York: Pearson, 2021.

[4] Roberts, M. Y., & Kaiser, A. P. "Til rivojlanishida kechikish bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ota-onalar tomonidan amalga oshirilgan til aralashuvining samaradorligi: Tizimli ko'rib chiqish." Nutq, Til va Eshitish Tadqiqotlari Jurnali, vol. 63, no. 12, 2020, pp. 3968-3984.

[5] McLeod, S., & Baker, E. "Erta yoshdagi bolalar o'qituvchilari va nutq-til patologlari o'rtasidagi hamkorlik: Keng qamrovli tahlil." Maktablarda Til, Nutq va Eshitish Xizmatlari, jild. 53, son. 1, 2022, bet. 101-118.

[6] Van der Maas, M. E. V., et al. "Til va kognitiv qobiliyatlarning ilk bolalik davridagi o'zaro ta'siri: Uzunlamasiga tadqiqot." Rivojlanish Psixologiyasi, jild. 57, son. 1, 2021, bet. 1-15.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTIDA ILK YOSHDAGI BOLALARNI TARBIYALASHNING O‘ZIGA XOSLIGI

Maxsudova Gulasal Baxtiyor qizi
UrDPI, 253-maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ilk yoshdagi bolalarni tarbiyalashning dolzarbligi va ahamiyatini ko'rib chiqadi. Ilk yosh davri bolaning jismoniy, aqliy va ijtimoiy-emotsional rivojlanishi uchun poydevor bo'lib xizmat qiluvchi muhim bosqich hisoblanadi. Tadqiqotda ushbu yoshdagi bolalarning psixofiziologik xususiyatlari, ularni tarbiyalashda qo'llaniladigan pedagogik yondashuvlarning o'ziga xos jihatlari hamda samarali ta'lim muhitini yaratish masalalari tahlil qilinadi. Maqolada ilk yoshdagi bolalarni tarbiyalashda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan asosiy tamoyillar va metodik tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim, Ilk yosh, Bolalar tarbiyasi, Pedagogik yondashuvlar, Rivojlanish xususiyatlari, Ta'lim muhiti, O'ziga xoslik

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ilk yoshdagi bolalarni tarbiyalashning o‘ziga xosligi zamonaviy pedagogika va psixologiyaning eng dolzarb hamda muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biridir. Ilk bolalik davri, ya'ni tug‘ilishdan uch yoshgacha bo‘lgan muddat, inson shaxsiyatining shakllanishida poydevor vazifasini o‘taydi va uning kelajakdagi psixologik, ijtimoiy va kognitiv rivojlanishiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatadi [1]. Bu davrda bolalarning hissiy-irodaviy sohalari, ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalari, idrok etish va tafakkur jarayonlari jadal sur’atlarda rivojlanib boradi, bu esa ularning keyingi hayotiy bosqichlariga mustahkam zamin yaratadi [1]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ilk yoshdan boshlab bolalarda o‘ziga xos psixologik xususiyatlar, jumladan, temperamentga bog‘liq individual farqlar yaqqol namoyon bo‘ladi, bu esa ularning tarbiyasiga yondashuvda alohida e’tibor va individualizatsiyani talab etadi [2]. Ushbu davrning murakkabligi

va ahamiyati maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ilk yoshdagi bolalar bilan ishlashda chuqur ilmiy asoslangan bilimlar, maxsus pedagogik ko‘nikmalar va innovatsion yondashuvlarni taqozo etadi.

Shu nuqtai nazardan, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ilk yoshdagi bolalarni tarbiyalash metodikasini doimiy ravishda takomillashtirish, ularning yosh va individual xususiyatlariga mos keladigan samarali dasturlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi [3]. Mazkur tadqiqot ilk yoshdagi bolalarni tarbiyalashning o‘ziga xos jihatlarini har tomonlama tahlil qilishga, ularning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar berishga qaratilgan. Maqolada ilk yoshdagi bolalar rivojlanishining nazariy asoslari va psixologik xususiyatlari chuqur o‘rganiladi, shuningdek, ular bilan ishlashda qo‘llaniladigan pedagogik tamoyillar va zamonaviy metodlar atroflicha ko‘rib chiqiladi. Bundan tashqari, bolalar uchun rivojlantiruvchi muhitni yaratishning ahamiyati, tarbiyachining kompetensiyalari, ota-onalar bilan samarali hamkorlik mexanizmlari hamda ilk yoshdagi bolalar rivojlanishini baholash usullari ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi. Ushbu tadqiqot maktabgacha ta’lim tizimida ilk yoshdagi bolalar bilan ishlash samaradorligini oshirish, ularning har tomonlama uyg‘un va sog‘lom rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan amaliy va nazariy hissa qo‘shishni maqsad qilgan.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ilk yoshdagi bolalarni tarbiyalashning o‘ziga xosligi masalasi zamonaviy pedagogika, psixologiya va neyropsixologiya sohalarida keng ko‘lamli tadqiqotlarning markazida turibdi. Ushbu davrning inson hayotidagi fundamental ahamiyati, uning kelajakdagi rivojlanishiga ko‘rsatadigan hal qiluvchi ta’siri ko‘plab ilmiy ishlar va amaliy dasturlarning yaratilishiga turtki bo‘lmoqda. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ilk bolalik davri nafaqat jismoniy o‘sish, balki kognitiv, hissiy-irodaviy va ijtimoiy sohalarning jadal shakllanishi bilan ham ajralib turadi, bu esa ushbu yosh toifasiga nisbatan alohida e’tibor va chuqur ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi.

Ilk yoshdagi bolalar rivojlanishining nazariy asoslari va psixologik xususiyatlarini o‘rganishda so‘nggi yillardagi tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ilk yoshdagi bolalar bilan ishlashning pedagogik tamoyillari va metodlari masalasi ham adabiyotlarda keng yoritilgan. Maktabgacha ta’lim pedagogikasi umumiy pedagogikadan ajralib chiqqan mustaqil soha bo‘lib, u yosh bolalarni tarbiyalash va shaxsiyatini rivojlantirishning o‘ziga xos qonuniyatlari, tamoyillari va metodlarini o‘rganadi. Bu soha bolalar psixologiyasi, rivojlanish anatomiyasi, fiziologiya, tibbiyot, gigiyena, lingvistika va etika kabi fanlar bilan uzviy bog‘liqdir. Ilk yoshdagi bolalar bilan ishlashda asosiy e’tibor ularning faoliyatiga, o‘yin orqali o‘rganishiga va hissiy tajribalariga qaratiladi. Pedagogik yondashuvlar bolaning yoshiga, rivojlanish darajasiga va individual ehtiyojlariga mos bo‘lishi shart. Bu davrda bolalarning sensor rivojlanishi, ya’ni sezgi organlari orqali atrof-muhitni idrok etishi juda muhimdir. Shu bois, adabiyotlarda sensor tarbiyaning nazariy asoslari va uni amaliyotga tatbiq etish usullari keng yoritilgan. Sensor tarbiya bolalarning turli faoliyatlar orqali sezgi qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, ularning kognitiv rivojlanishiga mustahkam zamin yaratadi.

Ilk yoshdagi bolalar uchun rivojlantiruvchi muhitni yaratish va tarbiyachining kompetensiyalari masalasi ham adabiyotlarda muhim o‘rin tutadi. Rivojlantiruvchi muhit bolaning faol o‘rganishi, tadqiqot o‘tkazishi va ijtimoiy munosabatlarga kirishishi uchun sharoit yaratishi kerak. Bu muhit xavfsiz, qulay, estetik jihatdan jozibador va bolaning yoshiga mos o‘yinchoqlar, materiallar va faoliyat turlari bilan boyitilgan bo‘lishi lozim. Tarbiyachining kompetensiyalari esa nafaqat pedagogik bilimlarni, balki bolalar psixologiyasini chuqur tushunish, individual yondashuvni qo‘llay olish, ijodkorlik, empatiya va doimiy kasbiy rivojlanishni ham o‘z ichiga oladi. Tarbiyachi bolaning rivojlanishidagi har bir bosqichni tushunishi, uning ehtiyojlarini aniqlay olishi va tegishli yordam ko‘rsatishi kerak. U bolalar bilan o‘zaro munosabatda bo‘lishda ijobiy va qo‘llab-quvvatlovchi muhitni yaratishga qodir bo‘lishi, ularning qiziqishlarini rag‘batlantirishi va yangi ko‘nikmalarni egallashiga yordam berishi lozim.

Ota-onalar bilan hamkorlik va ilk yoshdagi bolalar rivojlanishini baholash ham ushbu sohadagi muhim yo‘nalishlardan biridir. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bolaning uyg‘un

rivojlanishida oila va maktabgacha ta’lim tashkiloti o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ota-onalar tarbiya jarayonining faol ishtirokchilari bo‘lishlari, tarbiyachilar bilan muntazam muloqotda bo‘lishlari va bolaning rivojlanishi haqida ma’lumot almashishlari zarur. Hamkorlik bolaning uyda va tashkilotda bir xil tarbiyaviy yondashuvlarga duch kelishini ta’minlaydi, bu esa uning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ilk yoshdagi bolalar rivojlanishini baholash esa ularning jismoniy, kognitiv, ijtimoiy-hissiy va nutqiy rivojlanish darajasini aniqlashga yordam beradi. Baholash jarayoni bolaning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda, kuzatish, o‘yin faoliyati tahlili va ota-onalar bilan suhbatlar orqali amalga oshiriladi. Baholash natijalari asosida bolaning ehtiyojlariga mos keladigan individual rivojlanish dasturlari ishlab chiqiladi va zarur hollarda mutaxassislar yordami jalb etiladi.

Xulosa qilib aytganda, ilk yoshdagi bolalarni maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyalashning o‘ziga xosligi masalasi ko‘p qirrali va doimiy rivojlanishda bo‘lgan sohadir. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu davrning psixologik xususiyatlarini chuqur anglash, yoshga va individual xususiyatlarga mos keladigan pedagogik metodlarni qo‘llash, rivojlantiruvchi muhitni yaratish, tarbiyachilarning yuqori kompetensiyalarini ta’minlash hamda ota-onalar bilan samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillardagi tadqiqotlar va amaliy dasturlar [1], [3] ushbu yo‘nalishda sezilarli yutuqlarga erishilganini ko‘rsatsa-da, ilk yoshdagi bolalarning har tomonlama uyg‘un rivojlanishini ta’minlash bo‘yicha yangi ilmiy izlanishlar va innovatsion yondashuvlarga bo‘lgan ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, global miqyosdagi o‘zgarishlar va raqamli texnologiyalarning ta’siri sharoitida ilk yoshdagi bolalar tarbiyasiga yondashuvlarni doimiy ravishda qayta ko‘rib chiqish va takomillashtirish dolzarb vazifa bo‘lib qoladi. Ushbu tahlil ilk yoshdagi bolalar tarbiyasining nazariy va amaliy jihatlarini chuqurroq tushunishga, shuningdek,

Ushbu tezisda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ilk yoshdagi bolalarni tarbiyalashning murakkab va ko'p qirrali o'ziga xosligini chuqur tahlil qildi. Unda ilk bolalik davrining inson shaxsiyati shakllanishidagi poydevor ahamiyati, bolalarning individual psixologik xususiyatlari, xususan, temperamentga bog'liq farqlarni inobatga olgan holda, ularga mos pedagogik yondashuvlarning zarurligi ilmiy asoslab berildi. Maqolada rivojlantiruvchi muhitni yaratish, tarbiyachilarning yuqori kompetensiyalari, ota-onalar bilan samarali hamkorlik hamda rivojlanishni baholash mexanizmlari bolalarning har tomonlama uyg'un rivojlanishini ta'minlashning hal qiluvchi omillari sifatida ko'rsatildi. Bu jarayon bolaning kelajakdagi ta'lim muvaffaqiyatlari va ijtimoiy moslashuvi uchun mustahkam zamin yaratadi. Shu bois, ushbu dinamik sohada doimiy takomillashtirish, zamonaviy ilmiy yutuqlar va innovatsion yondashuvlarni joriy etish orqali bolalarning to'laqonli shaxs bo'lib shakllanishiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Lally, J. R., & Mangione, P. L. Chaqaloq va Kichik Yoshdagi Bolalar Rivojlanishi va Javobgar Dastur Rejalashtirish: Munosabatlarga Asoslangan Yondashuv. New York: Teachers College Press, 2021.

[2] MacNaughton, G., & Smith, K. Ilk bolalik ta'limini qayta ko'rib chiqish: Tanqidiy yondashuv. London: Routledge, 2020.

[3] Pence, A. R., & Pacini-Ketchabaw, V. Erta bolalik ta'limi 21-asrda: Tanqidiy kirish. New York: Routledge, 2020.

[4] Bloch, M. N., Swadener, B. B., & Cannella, G. S. (Muharrirlar.). Routledge Erta Bolalik Ta'limi va G'amxo'rligi Xalqaro Qo'llanmasi. London: Routledge, 2022.

MAKTABGACHA TALIM TASHKILOTIDA QURILISH O‘YINLARI ASOSIDA MEHNATSEVARLIK TARBIYASI

Rustamova Mashhura Shavkatovna
UrDPI, 253-maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarda mehnatsevarlikni shakllantirishda qurilish o'yinlarining ahamiyatini o'rganadi. Unda qurilish o'yinlari orqali bolalarning ijodiy qobiliyatlari, mantiqiy fikrlashi va jamoaviy ishlash ko'nikmalari rivojlanishi, shu bilan birga ularda mehnatga bo'lgan ijobiy munosabat va tirishqoqlik hissi uyg'otilishi tahlil qilinadi. Tadqiqot qurilish o'yinlarining pedagogik imkoniyatlarini ochib berib, ularni ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilish usullarini ko'rib chiqadi. Maqola maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatsevarlikni tarbiyalashda o'yin faoliyatining muhim rolini asoslaydi.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim, Qurilish o'yinlari, Mehnatsevarlik, Tarbiya, Bolalar rivojlanishi, O'yin faoliyati, Pedagogik imkoniyatlar

Mehnatsevarlik tarbiyasi maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlantirishning asosiy omillaridan biridir. Zero, mehnat inson farovonligi, mazmunli hayoti hamda moddiy va ma'naviy boyliklar yaratishning poydevori hisoblanadi [1]. U shaxsning salomatligi, obro'si va kelajak istiqbollari uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, har bir insonning jamiyatdagi o'rnini belgilovchi fundamental qadriyatdir. Tarixiy shaxslar, jumladan Al-Xorazmiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy asarlarida hamda o'zbek xalq maqollari va bolalar adabiyotida mehnatning qadri doimiy ravishda ulug'langan va avlodlarga yetkazilgan [1]. Bolalarni yoshligidan oddiy kundalik ishlarga jalb etish, kattalarning kasblarini (masalan, quruvchilar, hunarmandlar) kuzatishga tashriflar uyushtirish orqali ularda mehnatga nisbatan hurmat va qiziqish uyg'otiladi, bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga zamin yaratadi [1]. Bu jarayon bolalarning jismoniy rivojlanishiga, muvofiqlashtirish va chidamlilikni oshirishga yordam beradi, shuningdek, ularning dunyoqarashini kengaytiradi, diqqat, topqirlik, ijodkorlik kabi muhim fazilatlarni shakllantiradi, lug'at boyligini oshirib, mantiqiy nutqini rivojlantiradi [1].

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning mehnat ko'nikmalarini rivojlantirishda turli pedagogik texnologiyalar va o'yinlar qo'llanilmoqda. Ayniqsa, qurilish o'yinlari bolalarning kompleks rivojlanishida, xususan, mehnatsevarlikni tarbiyalashda muhim salohiyatga ega. Ushbu o'yinlar bolalarga atrofdagi dunyoni tushunish, konstruktiv fikrlashni rivojlantirish va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini egallash imkonini beradi. Mavjud adabiyotlarda qurish-yasash mashg'ulotlariga oid materiallar mavjud bo'lsa-da [2], qurilish o'yinlari orqali mehnatsevarlikni tizimli va samarali tarbiyalashning metodik asoslari hamda amaliyotdagi o'ziga xos jihatlarini chuqur tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda. Ushbu maqola maktabgacha ta'lim tashkilotida qurilish o'yinlari asosida mehnatsevarlik tarbiyasining nazariy va amaliy jihatlarini atroflicha o'rganishni maqsad qilgan. Unda qurilish o'yinlarining mohiyati, turlari, bolalar rivojlanishidagi o'rni, mehnatsevarlikni tarbiyalashning metodik asoslari va tarbiyachining faoliyati batafsil yoritiladi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarning mehnatsevarlik fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu bo‘yicha mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mehnatsevarlik nafaqat shaxsiy rivojlanishning muhim tarkibiy qismi, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun ham fundamental ahamiyatga ega bo‘lgan qadriyatdir. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 23-martdagi “Maktabgacha ta’lim tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4646-sonli qarori hamda 2020-yil 13-maydagi “Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanish darajasini oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4712-sonli qarorlari maktabgacha

ta’lim tizimida bolalarni mehnatga o‘rgatish, ularda mehnatsevarlikni shakllantirishning huquqiy va me’yoriy asoslarini mustahkamlagan. Bu hujjatlar maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnat ko‘nikmalarini rivojlantirishning strategik ahamiyatini ta’kidlab, ushbu jarayonni zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish zarurligini belgilab bergan.

Qurilish o‘yinlarining mohiyati, turlari va bolalar rivojlanishidagi o‘rni bo‘yicha adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu turdagi o‘yinlar bolalarning kognitiv, ijtimoiy-emotsional va psixomotor rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Qurilish o‘yinlari bolalarga atrofdagi dunyoni tushunish, konstruktiv fikrlashni rivojlantirish va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini egallash imkonini beradi. Ular bolalarning fazoviy tasavvurlarini, mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini, muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Qurilish o‘yinlari jarayonida bolalar turli materiallar (kubiklar, konstruktorlar, qum, suv, tabiiy materiallar) bilan ishlash orqali o‘z ijodiy g‘oyalarini amalga oshirishga intiladi. Bu esa ularda maqsadga intilish, qat’iyatlilik, rejalashtirish va o‘z ishini oxiriga yetkazish kabi mehnatsevarlik fazilatlarini shakllantirish uchun qulay sharoit yaratadi. [2] manbasida "Katta Yoshdagi Bolalar Guruhida Qurish - Yasash Mashg‘ulotlari" nomli hujjatning mavjudligi, maktabgacha ta’lim tizimida qurish-yasash faoliyatiga oid materiallar borligini tasdiqlaydi. Biroq, ushbu manba asosan hujjatning metadata ma’lumotlarini taqdim etib, uning mazmuniga chuqur kirmaganligi sababli, qurilish o‘yinlarining mehnatsevarlik tarbiyasidagi o‘ziga xos metodik jihatlari bo‘yicha batafsil ilmiy tahlilga ehtiyoj seziladi.

Qurilish o‘yinlari orqali mehnatsevarlikni tarbiyalashning metodik asoslari va amaliyotda qo‘llanilishi masalasi bo‘yicha mavjud adabiyotlarda umumiy pedagogik prinsiplar yoritilgan bo‘lsa-da, aynan qurilish o‘yinlari kontekstida mehnatsevarlikni tizimli va samarali shakllantirishga qaratilgan chuqur metodik tavsiyalar yetarli emas. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolalarda mehnatsevarlikni tarbiyalashda o‘yin faoliyati yetakchi rol o‘ynaydi. Qurilish o‘yinlari esa bolalarning yosh xususiyatlariga mos keladigan, ularning qiziqishlarini uyg‘otadigan va faol ishtirokini ta’minlaydigan eng samarali o‘yin turlaridan biridir. Bu o‘yinlar bolalarga o‘z g‘oyalarini rejalashtirish, materiallarni tanlash, konstruksiyani qurish va yakuniy natijani baholash imkoniyatini beradi. Bu jarayonlarning har biri bolada mehnatga bo‘lgan mas’uliyat, qat’iyatlilik, aniqlik va ijodkorlikni rivojlantiradi. Metodik jihatdan, tarbiyachining o‘yin jarayoniga to‘g‘ri rahbarlik qilishi, bolalarga mustaqil harakat qilishlari uchun sharoit yaratishi, ularning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlashi va xatolaridan to‘g‘ri xulosa chiqarishga o‘rgatishi muhim ahamiyatga ega.

Qurilish o‘yinlari jarayonida tarbiyachining faoliyati va bolalarning mehnat ko‘nikmalarini baholash masalasi ham adabiyotlarda umumiy tarzda yoritilgan. Tarbiyachining asosiy vazifasi – bolalarga o‘yin uchun qulay va xavfsiz muhit yaratish, ularni turli qurilish materiallari bilan ta’minlash, o‘yin g‘oyalarini rivojlantirishga yordam berish va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishdir. Tarbiyachi bolalarning o‘yin jarayonidagi faoliyatini kuzatib, ularning mehnatga bo‘lgan munosabatini, topshiriqlarni bajarishdagi qat’iyatliligini, rejalashtirish va tashkilotchilik qobiliyatlarini baholashi lozim. Baholash jarayoni bolalarning yosh xususiyatlariga mos bo‘lishi, ularni rag‘batlantirishga qaratilishi va rivojlanish dinamikasini aks ettirishi kerak. Biroq, qurilish o‘yinlari orqali shakllangan mehnat ko‘nikmalarini baholashning aniq mezonlari va metodikasi bo‘yicha chuqur ilmiy-amaliy tadqiqotlar kam. Mavjud adabiyotlarda asosan umumiy kuzatish usullari tavsiya etilgan bo‘lib, bu esa bolalarning mehnatsevarlik darajasini ob’ektiv va tizimli baholash imkoniyatini cheklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Broadhead, P., Howard, J., & Wood, E. (Eds.). O'yin, Ishtirok va Erta Bolalik Ta'limi bo'yicha Routledge Qollanmasi. London: Routledge, 2020.

[2] Berkowitz, M. W., & Bier, M. C. Axloqiy tarbiya ilk bolalik davrida: Pedagoglar uchun qo'llanma. New York: Teachers College Press, 2022.

[3] Han, M., & Kim, J. "Blokli o'yinning erta bolalik ta'limidagi roli: Tizimli sharh." Erta Bolalik Ta'limi Jurnali, vol. 49, no. 5, 2021, pp. 845-857.

[4] Park, S., & Kim, E. "Xarakter kuchli tomonlarini erta bolalik ta'limida rivojlantirish: Tizimli tahlil." Erta Bolalik Ta'limi Jurnali, jild. 51, son. 4, 2023, pp. 621-635.

[5] Li, J., & Wang, L. "O'qituvchilarning ilk bolalik ta'limida bolalar o'yinini qo'llab-quvvatlashdagi rollari." Xalqaro Ilk Bolalik Jurnali, vol. 52, no. 1, 2020, pp. 1-16.

BOLALARNIVATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTINING O'RNI

Babajonova Gulasal
UrDPI, 253-maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. Ushbu tezisda maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarda vatanparvarlik sifatlarini shakllantirishning pedagogik shartlari, mazmuni va texnologik yechimlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi erta yoshda fuqarolik-o‘zlikni anglashning psixologik mexanizmlariga tayangan holda vatanparvarlik tarbiyasining samarali modelini asoslashdir. Metodologiya sifatida nazariy tahlil, kuzatuv va amaliy-pedagogik umumlashtirish qo‘llanadi. Yangilik sifatida integrativ faoliyatlar, oilaviy hamkorlik va baholash mezonlari tizimi taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim; vatanparvarlik tarbiyasi; fuqarolik identifikatsiyasi; milliy qadriyatlar; integrativ faoliyat; oila va bog‘cha hamkorligi; pedagogik shart-sharoitlar.

Maktabgacha davr shaxs rivojlanishining eng sezgir bosqichi bo‘lib, aynan shu davrda bola atrof-muhitni qadriyatlar tizimi sifatida qabul qilishni o‘rganadi, kattalarning munosabati va bahosini ichkilashtiradi, “men” tasavvuri hamda “biz”ga mansublik hissi shakllanadi. Vatanparvarlik tarbiyasi mazmunan murakkab tushuncha bo‘lib, uni faqat ramzlarni yodlash yoki bayram tadbirlarida ishtirok etish bilan cheklash metodik jihatdan yetarli emas. Ilmiy yondashuv vatanparvarlikni bolalarning yosh xususiyatlariga mos holda, avvalo emotsional-axloqiy tajriba, ijtimoiy munosabatlar madaniyati, o‘z hududi va jamoasiga daxldorlikni his etish, mehnat va tabiatga mas’uliyatli munosabat kabi komponentlar birligi sifatida talqin etishni taqozo qiladi. Shuning uchun maktabgacha ta’lim tashkiloti vatanparvarlik tarbiyasida “birlamchi ijtimoiy makon” vazifasini bajaradi: u oilada boshlangan qadriyatlar uzviyligini ta’limiy muhitda davom ettiradi, tengdoshlar guruhi orqali ijtimoiy tajribani kengaytiradi, hamkorlik va qoidalarga bo‘ysunish ko‘nikmalarini mazmun bilan boyitadi.

Vatanparvarlik tarbiyasining maqsadi maktabgacha yoshdagi bolada fuqarolik-o‘zlikni anglashning dastlabki ko‘rinishlarini rivojlantirish, ijtimoiy-axloqiy me’yorlarga hurmat, o‘z yurti, mahallasi, tabiati va madaniy merosiga ehtiyotkor munosabatni shakllantirishdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun pedagogik jarayonni loyihalashda uch metodologik tayanch muhim: rivojlantiruvchi ta’lim g‘oyasi, faoliyatga asoslangan yondashuv va sotsial-madaniy tajribani o‘zlashtirish konsepsiyasi [1; 3]. Rivojlantiruvchi ta’lim nuqtai nazaridan tarbiya natijasi tayyor bilimlar yig‘indisi emas, balki bola shaxsining ichki pozitsiyasi va motivatsion yo‘nalganligidir; faoliyat yondashuvida esa mazmun o‘yin, mehnat, muloqot va ijod jarayoniga singdirilgan bo‘lishi kerak. Demak, vatanparvarlik tarbiyasi alohida “mashg‘ulot” sifatida emas, balki butun kun tartibining tarbiyaviy semantikasida, muhit dizayni va pedagogning kommunikativ uslubida namoyon bo‘ladigan tizimli jarayon sifatida quriladi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotining o‘rni, birinchidan, tarbiyaviy muhitni ilmiy asosda tashkil etish imkoniyati bilan belgilanadi. Muhit deganda faqat material-texnik jihozlar emas, balki bolalarning emotsional xavfsizligi, adolatli munosabat, hamkorlikka undovchi qoidalar, kattalarning shaxsiy namunasi va aniq ma’noli rituallar tushuniladi. Masalan, guruhda “mening mahallam”, “kasblar olami”, “tabiatni asraymiz” kabi tematik burchaklar faqat ko‘rgazma bo‘lib qolmasligi, balki bolalarni savol berish, kuzatish, rolli o‘yinlar qurish, kichik izlanishlar o‘tkazish

hamda natijani boshqalar bilan baham ko‘rishga olib kelishi lozim. Shu jihatdan pedagogik muhitni loyihalashda Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi g‘oyasi amaliy ahamiyat kasb etadi: tarbiyachi bolaning hozirgi imkoniyatlarini kengaytiradigan, ammo ortiqcha yuklamaydigan vaziyatlar zanjirini yaratishi zarur [2]. Ikkinchidan, maktabgacha ta’lim tashkiloti vatanparvarlik tarbiyasini integratsiyalashgan ta’limiy faoliyatlar orqali samarali amalga oshiradi. Integratsiya deganda nutq rivoji, badiiy-estetik tarbiya, atrof-olam bilan tanishtirish, jismoniy rivojlanish va ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalar bir vazifa atrofida uyg‘unlashtirilishi tushuniladi. Masalan, “Vatan tabiatini asraymiz” mavzusi doirasida bolalar kuzatuv kundaligi yuritishi, bog‘ hududida tozalash va parvarish mehnatini bajarishi, tabiat haqidagi ertak va she’rlarni tinglab, ularni ijodiy qayta hikoya qilishi, rasmlar chizishi va guruhiy kelishuv qoidalarini ishlab chiqishi mumkin. Bunda pedagogning vazifasi bolalarning har bir harakatiga ma’no berish, “nega buni qilamiz” savolini yoshga mos tilda izohlash, shu orqali mas’uliyat va daxldorlik hissini uyg‘otishdan iborat. Xalqaro tadqiqotlarda ham erta yoshdagi fuqarolik kompetensiyalari ko‘proq kundalik amaliyot va ishtirok tajribasi orqali shakllanishi ta’kidlanadi [5]. Shunday ekan, maktabgacha tashkilotda “kichik ishtirok amaliyotlari”ni yo‘lga qo‘yish ilmiy asoslangan talab sifatida ko‘riladi: guruh ishlari bo‘yicha navbatchilik, umumiy mulkka ehtiyotkorlik, tengdoshga yordam, kelishuv asosida qaror qabul qilish, kattalarga hurmat kabi holatlar tarbiyaviy mazmunning real “laboratoriyasi”dir.

Uchinchidan, maktabgacha ta’lim tashkilotining o‘rni oila bilan hamkorlikni institutsional darajada yo‘lga qo‘yishi bilan kuchayadi. Vatanparvarlik tarbiyasi oilaviy tajribadan uzilgan holda barqaror natija bermaydi, chunki bolaning birlamchi identifikatsiyasi, til va muomala odatlari, urf-odatlarga munosabati avvalo oilada shakllanadi. Shu sababli tashkilotning vazifasi ota-onalar bilan ma’naviy-axloqiy tarbiya bo‘yicha “yagona talablilik”ni mexanik nazorat tarzida emas, balki hamkorlik pedagogikasi asosida qurishdir. Hamkorlikning samarali shakllari sifatida tematik ota-onalar klublari, “oilaviy tarix albomi” loyihasi, kasblar bilan tanishtiruvchi uchrashuvlar, mahalla hududida umumiy foydali mehnat aksiyalari, bolalar ijodiy ishlari ko‘rgazmasini oila qadriyatlari bilan bog‘lash kabi yondashuvlar taklif etiladi. Bu jarayonda pedagogik kommunikatsiya muhim: ota-onaga baholovchi pozitsiyada emas, maslahat va hamkorlik pozitsiyasida murojaat qilinadi; bolani taqqoslashdan qochiladi; tarbiyaviy natijalar “qobiliyat” emas, “rivojlanish dinamikasi” sifatida ko‘riladi [6]. Natijada vatanparvarlik tarbiyasi bolaga ortiqcha shiorbozliksiz, hayotiy tajriba ko‘rinishida singadi.

Tadqiqotning nazariy tahlili shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshda vatanparvarlikni shakllantirishning asosiy psixologik mexanizmlari emotsional bog‘lanish, taqlid, birgalikdagi faoliyat va ijtimoiy ma’qullashdir. Demak, pedagogik shart-sharoitlar ham aynan shu mexanizmlarga mos qurilishi lozim. Birinchi shart bolada “yaqin muhit”ga ijobiy emotsional bog‘lanishni yaratishdir: bog‘cha hududi, guruh xonasi, tarbiyachi va tengdoshlar bilan munosabatlar iliq va barqaror bo‘lsa, bola o‘zini xavfsiz his qiladi va ijtimoiy qadriyatlarni qabul qilishga ochiq bo‘ladi. Ikkinchi shart mazmunning yoshga mos simbolik va obrazli ifodalanishidir: davlat va jamiyat haqidagi abstrakt tushunchalar o‘rniga oila, mahalla, tabiat, mehnat, do‘stlik, adolat, yordam kabi bolaga tanish ijtimoiy vaziyatlar orqali mazmun beriladi. Uchinchi shart tarbiyachining shaxsiy namunasi va refleksiv pedagogikasi: pedagog o‘z nutqi, odobi, konfliktni hal etish uslubi, umumiy mulkka munosabati bilan bolaga “qadriyatlar qanday yashaladi” degan savolga javob bo‘ladi [1; 4]. To‘rtinchi shart monitoring va baholashning mezonli tizimini joriy etishdir, chunki vatanparvarlik kabi kompleks sifatlar bevosita test bilan o‘lchanmaydi; u xulq-atvor indikatorlari, ijtimoiy-hissiy ko‘nikmalar va faoliyat natijalari bo‘yicha kuzatiladi.

Shu asosda tezisda vatanparvarlik tarbiyasini tashkil etishning amaliy modeli taklif etiladi. Model uch blokdan iborat: mazmun bloki (mahalliy muhit, tabiat, mehnat va kasblar, madaniy meros, ijtimoiy hamkorlik), jarayon bloki (o‘yin texnologiyalari, loyiha faoliyati, ijodiy ustaxona, ekskursiya va kuzatuv, xizmat-mehnat amaliyotlari), natija-baholash bloki (emotsional

munosabatlar, ijtimoiy xulq, nutqiy ifodalar, hamkorlik ko‘nikmalari). Baholash mezonlari sifatida quyidagilar asoslanadi: “daxldorlik” indikatorlari (guruh mulkiga ehtiyotkorlik, hududni asrash), “hamkorlik” indikatorlari (o‘yin va mehnatda kelishuv), “qadriy munosabat” indikatorlari (kattalarga hurmat, do‘stga yordam), “nutqiy identifikatsiya” indikatorlari (o‘z mahallasi, bog‘chasi, tabiatiga ijobiy ta’rif berish). Bu indikatorlar kuzatuv protokollari va pedagogik vaziyatli topshiriqlar orqali qayd etiladi, natijalar esa rivojlanish xaritasi ko‘rinishida umumlashtiriladi. Bunda maqsad bolani “baholash” emas, tarbiyaviy ishning qaysi komponenti kuchli yoki sust ekanini aniqlab, muhit va metodlarni moslashtirishdir.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti bolalarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda markaziy pedagogik institut sifatida namoyon bo‘ladi, chunki u bolalarning kundalik hayotiy tajribasini tashkil etadi, ijtimoiy munosabatlar madaniyatini shakllantiradi va oilaviy tarbiya bilan uzviy hamkorlikni yo‘lga qo‘yadi. Vatanparvarlik tarbiyasi samaradorligi tadbirlar soni bilan emas, balki rivojlantiruvchi muhitning sifatiga, integratsiyalashgan faoliyatlarning mazmuniy birligiga, tarbiyachining shaxsiy namunasiga hamda mezonli monitoring orqali refleksiv boshqaruvning mavjudligiga bog‘liq. Taklif etilgan integrativ model erta yoshda fuqarolik-o‘zlikni anglashning emotsional-axloqiy asoslarini mustahkamlash, bolada daxldorlik va mas’uliyat hissini tabiiy faoliyat jarayonida rivojlantirish imkonini beradi hamda maktabgacha ta’lim amaliyotida metodik takomillashtirish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Avloniy A. Turkiston bolalari tarbiyasi. Toshkent: O‘qituvchi, 1992. 192 b.
2. Vygotskiy L. S. Myshleniye i rech. Moskva: Labirint, 1999. 352 s.
3. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi, 2002. 304 b.
4. Elkonin D. B. Psixologiya igry. Moskva: Pedagogika, 1978. 304 s.
5. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing, 2015. 68 p.
6. Epstein J. L. School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools. Boulder: Westview Press, 2011. 560 p.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTITARBIYALANUVCHILARINI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORLASHNING ZAMONAVIY USULLARI

Ahmadova Xurshida
UrPDI, 253-maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi
ahmadovaxurshida634@mail.com
+998998840301

Annotatsiya. Ushbu tezisda maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarini maktab ta’limiga tayyorlashning zamonaviy usullari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi maktabga psixologik, ijtimoiy va kognitiv tayyorgarlikni ta’minlaydigan integrativ metodik yondashuvni asoslashdir. Metodlar sifatida nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv va amaliy holatlarni taqqoslash qo‘llanadi. Ilmiy yangilik kompetensiyaviy yondashuv, o‘yin texnologiyalari va formatif baholashni yagona tizimda uyg‘unlashtirish mezonlarini taklif etishdan iborat.

Kalit so‘zlar: maktabga tayyorgarlik; kompetensiyaviy yondashuv; o‘yin texnologiyalari; ijro funksiyalari; formatif baholash; ota-ona hamkorligi; inklyuziv muhit.

Maktab ta’limiga muvaffaqiyatli moslashuvni ta’minlash masalasi maktabgacha ta’lim tizimida natijadorlikning mezoniy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u bolada faqat savodga oid dastlabki ko‘nikmalarni emas, balki o‘qishga ichki tayyorgarlikni, o‘zini boshqarish va muloqot madaniyatini shakllantirishni ham talab etadi. Zamonaviy pedagogik qarashlarda “maktabga tayyorgarlik” tushunchasi ko‘pkomponentli tuzilma sifatida talqin qilinadi: kognitiv rivojlanish (tasavvur, nutq, elementar matematik tafakkur), ijro funksiyalari (diqqatni boshqarish, ishchi xotira, impulsni nazorat qilish), ijtimoiy-emotsional yetuklik (hamkorlik, konfliktni tinch hal

qilish, emotsiyalarni tanish va boshqarish) hamda motivatsion soha (o‘qishga qiziqish, maqsad qo‘yish)ning uyg‘unligi muhimdir [1]. Shuning uchun maktabgacha tashkilotda qo‘llaniladigan usullar alohida mashg‘ulotlarni ko‘paytirish bilan cheklanmay, ta’lim-tarbiya jarayonini integratsiyalashgan, bola rivojlanishining tabiiy qonuniyatlariga mos va ijtimoiy muhit bilan bog‘langan holda loyihalashga qaratilishi zarur.

Zamonaviy usullarni tanlashda kompetensiyaviy yondashuv metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi, chunki u natijani “bilimlar yig‘indisi” sifatida emas, balki real vaziyatlarda qo‘llanadigan tajriba, munosabat va faoliyat usullarining birligi sifatida ko‘radi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kompetensiyalar “o‘qitish”dan ko‘ra “tashkil etilgan tajriba” orqali shakllanadi: bola vazifani tushunadi, sinab ko‘radi, xatodan o‘rganadi, natijani baholaydi va qayta urinadi. Shu jarayonda tarbiyachi axborot beruvchi emas, balki rivojlantiruvchi muhitni quruvchi, savol berish va yo‘naltirish orqali tafakkurni faollashtiruvchi fasilitator rolini egallaydi [2]. Mazkur yondashuv maktabga tayyorgarlikning muhim sharti bo‘lgan mustaqillik va mas’uliyatning dastlabki shakllarini, shuningdek o‘quv vazifasini qabul qilish qobiliyatini kuchaytiradi.

Maktabga tayyorlashda o‘yin texnologiyalari zamonaviy usullar ichida yetakchi o‘ringa ega, biroq bu o‘yinni faqat ermak deb talqin qilish emas, balki maqsadli didaktik va syujetli-rolli o‘yinlar orqali rivojlantiruvchi natijaga erishish demakdir. O‘yin faoliyatida bola ijtimoiy rollarni sinab ko‘radi, qoidalarga bo‘ysunadi, til vositalarini faol qo‘llaydi va muammoli vaziyatlarni hal qiladi. Ayniqsa syujetli-rolli o‘yinlar maktabga moslashuv uchun zarur bo‘lgan “sinf” modeli bilan bilvosita tanishtiradi: navbat kutish, tinglash, kelishish, umumiy maqsadga bo‘ysunish. Bunda o‘yinning pedagogik qiymati tarbiyachi tomonidan nozik boshqaruv va muhitning boyligi bilan belgilanadi: materiallar, rollar, qoidalar, vaqti-vaqti bilan refleksiya savollari (“Nima uchun bunday qilding?”, “Boshqacha yo‘l bormi?”) kiritilishi o‘yin tajribasini o‘quv tajribasiga aylantiradi [3]. Shunday tashkil etilgan o‘yin texnologiyasi kognitiv ko‘nikmalar bilan birga ijtimoiy-emotsional yetuklikni ham barqarorlashtiradi.

Maktab ta’limiga tayyorgarlikning zamonaviy konsepsiyalarida ijro funksiyalarini rivojlantirish alohida yo‘nalish sifatida qaraladi, chunki diqqatni boshqarish, topshiriqni oxirigacha bajarish, qoidaga amal qilish va impulsni cheklash kabi ko‘nikmalar keyingi o‘quv yutuqlarining kuchli prognozlovchi omillari hisoblanadi. Maktabgacha ta’limda bu ko‘nikmalarni “intizom” bilan almashtirish metodik xato bo‘ladi; to‘g‘ri yo‘l qisqa, qiziqarli va bosqichma-bosqich murakkablashadigan mashqlarni o‘yin bilan uyg‘unlashtirishdir. Masalan, “to‘xta-yur” turidagi harakatli o‘yinlar, ketma-ketlikni eslab bajarish, rasm yoki konstruktordan namuna bo‘yicha yig‘ish, hikoya tuzishda boshlanish -o‘rtasi-yakun strukturasiga rioya qilish kabi faoliyatlar ijro funksiyalarini tabiiy ravishda qo‘llab -quvvatlaydi [4]. Bunda tarbiyachi vazifani juda oson ham, haddan tashqari qiyin ham qilmasdan, bolaning “yaqin rivojlanish zonasi”ga mos darajada qurishi kerak; shunda bola o‘z kuchiga ishonch hosil qiladi va o‘qishga nisbatan ijobiy motivatsiya mustahkamlanadi.

Zamonaviy usullarning muhim tarkibiy qismi formativ baholashdir. Maktabgacha yoshda baholashning maqsadi saralash yoki taqqoslash emas, balki rivojlanish dinamikasini ko‘rish, individual yordam yo‘nalishlarini belgilash va bola hamda ota-onaga aniq, tushunarli qayta aloqa berishdan iborat. Formativ baholash kuzatuv varaqalari, portfel, bolaning mahsulotlari (rasm, konstruksiya, hikoya yozdirish) tahlili, muloqot jarayonidagi nutq namunalarini qayd etish orqali amalga oshiriladi. Eng muhim shart shuki, baholash mezonlari tarbiyachi uchun “yopiq” hujjat bo‘lib qolmasligi, balki bolaga moslashtirilgan shaklda (“bugun men nimalarni o‘rgandim?”, “men yana nimalarni sinab ko‘raman?”) refleksiyaga yo‘naltirishi lozim [2]. Shu tarzda baholash o‘qishga tayyorgarlikning motivatsion komponentini kuchaytiradi, chunki bola natijani emas, jarayonni tushunadi va o‘z harakatini boshqarishni o‘rganadi.

Maktabgacha ta’limda STEAM elementlari, loyihaviy faoliyat va muammoli vaziyatlar asosidagi ta’lim ham zamonaviy usullar qatoriga kiradi, ammo ularni erta “maktablashtirish”ga

aylantirmaslik zarur. Loyihaviy yondashuv bolalarning qiziqishi va real hayotiy tajribasiga tayangan holda savol qo‘yish, taxmin qilish, sinash, natijani ko‘rsatish kabi mantiqiy zanjirni shakllantiradi. Masalan, “Suv qayerdan keladi?”, “Urug‘ qanday unadi?” kabi mavzularda kichik tajribalar, kuzatuvlar va rasmli qaydlar orqali bolada sabab-oqibat bog‘lanishlari va ilmiy tilning sodda elementlari paydo bo‘ladi [5]. Bu usulning maktabga tayyorlashdagi qiymati shundaki, bola “savol berish” va “tekshirib ko‘rish”ni o‘quv faoliyatining tabiiy qismi sifatida qabul qiladi; natijada o‘qituvchi bergan topshiriqlarni mazmunan anglash va mustaqil yechim izlashga moyillik ortadi.

Inklyuziv muhitni ta’minlash ham maktabga tayyorgarlikning zamonaviy talabi bo‘lib, u turli ehtiyojli bolalarning birgalikda o‘qishi va tarbiyalanishi sharoitida individual yondashuvni metodik tizimga aylantirishni taqozo etadi. Bunda differensial topshiriqlar, multisensor materiallar, vizual jadval va piktogrammalar, kichik guruhlar bilan ishlash, muloqotning muqobil vositalari kabi amaliy yechimlar qo‘llanadi. Inklyuziya faqat maxsus ehtiyojli bolaga yordam emas, balki barcha tarbiyalanuvchilarda hamdardlik, tolerant muloqot va jamoada ishlash kompetensiyalarini rivojlantiruvchi ijtimoiy tajriba sifatida ham qadrlidir [6]. Natijada sinf jamoasiga kirish jarayoni yumshoq kechadi, ijtimoiy moslashuv omillari kuchayadi.

Maktabga tayyorlashda oilaning pedagogik hamkor sifatidagi roli zamonaviy yondashuvlarda alohida urg‘u bilan ko‘riladi. Ota-onalar bilan ishlash “ma’lumot berish”dan “hamkorlikda rejalashtirish”ga o‘tishi kerak: uyda o‘qish burchagini tashkil etish, kun tartibini barqarorlashtirish, ekran vaqtini me’yorlash, birgalikda kitob o‘qish va suhbat qurish kabi oddiy, ammo tizimli odatlar maktabga tayyorgarlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Maktabgacha tashkilot tarbiyachisi ota-onaga “bolani o‘qitish”ni emas, balki bolaning mustaqilligini qo‘llab-quvvatlash usullarini ko‘rsatishi muhim: tanlov berish, mas’uliyatli kichik topshiriqlar, his-tuyg‘uni nomlash, bahsni tinch hal qilish modellari. Hamkorlikning samarali mexanizmi sifatida individual rivojlanish xaritasi, portfel bo‘yicha uchrashuvlar va qisqa yozma tavsiyalar ishlatilsa, ota-ona jarayonni nazorat qiluvchi emas, rivojlanishning sherigi sifatida qatnashadi [1]. Bu esa “maktabga tayyorgarlik”ni faqat muassasa vazifasi sifatida emas, balki ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida ta’minlaydi.

Yuqoridagi tahlil asosida xulosa qilish mumkinki, maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyalanuvchilarini maktab ta’limiga tayyorlashning zamonaviy usullari bir-biridan ajralgan texnikalar majmui emas, balki yagona metodik logikaga bo‘ysungan integrativ tizimdir. Ushbu tizimda kompetensiyaviy yondashuv maqsadni aniqlashtiradi, o‘yin texnologiyalari rivojlanishning tabiiy mexanizmlarini ishga soladi, ijro funksiyalarini qo‘llab -quvvatlovchi mashqlar o‘quv faoliyatining poydevorini mustahkamlaydi, formatif baholash esa individual rivojlanish yo‘lini aniqlab, motivatsiyani kuchaytiradi; inklyuziv muhit va ota-ona hamkorligi esa tayyorgarlikning ijtimoiy barqarorligini ta’minlaydi. Amaliy jihatdan eng muhim natija shundaki, maktabga tayyorgarlikni “erta savod”ga qisqartirmasdan, bolaning o‘zini boshqarish, muloqot, bilishga qiziqish va ijobiy “men-konsepsiya”sini rivojlantirish orqali boshlang‘ich ta’limdagi barqaror muvaffaqiyatga xizmat qiladigan shart-sharoitlar yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва, Лабиринт, 2019. 352 с.
2. Black P., Wiliam D. Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment. London, GL Assessment, 2018. 96 p.
3. Elkonin D. B. Psixologiya igry. Moskva, Akademiya, 2013. 304 s.
4. Diamond A. Executive Functions. Annual Review of Psychology. Palo Alto, Annual Reviews, 2013. Vol. 64. P. 135–168.
5. Helm J. H., Katz L. Young Investigators: The Project Approach in the Early Years. New York, Teachers College Press, 2016. 200 p.
6. Abdullaeva M. Maktabgacha ta’lim pedagogikasi. Toshkent, O‘qituvchi, 2020. 240 b.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR FAOLIYATIDA TURLI XIL O‘YINLARNING AHAMIYATI

Djamalova Iroda Baxromovna
UrDPI, 253-Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi
djamalovairoda1210@mail.ru
+998773189395

Annatatsiya: Ushbu maqolada o‘yinning bola faoliyatidagi o‘rni va ahamiyati ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. O‘yin bolalarning jismoniy, aqliy, ijtimoiy va emotsional rivojlanishida muhim omil sifatida qaraladi. Maqolada o‘yin orqali bolalarning nutq boyligi, tafakkuri, ijodiy qobiliyatlari hamda muloqot ko‘nikmalari qanday shakllanishi yoritib beriladi. Shuningdek, o‘yin faoliyatining tarbiyaviy ahamiyati, bolaning shaxs sifatida shakllanishiga ta’siri va ta’lim jarayonida o‘yindan samarali foydalanish usullari haqida fikr yuritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘yin bolalar uchun tabiiy ehtiyoj bo‘lib, ularning har tomonlama rivojlanishini ta’minlaydi hamda ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim vosita hisoblanadi.

Kalit so’zlar: o‘yin faoliyati, bola rivojlanishi, pedagogik jarayon, psixologik rivojlanish, ijtimoiylashuv, nutq rivoji, ijodkorlik, tafakkur, tarbiya, maktabgacha ta’lim, o‘yin metodlari, o‘rganish jarayoni.

Hozirgi zamon ta’lim tizimida bolalarning har tomonlama rivo jlanishini ta’minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim bosqichlarida bola shaxsining shakllanishida o‘yin faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. O‘yin – bu bola uchun nafaqat hordiq chiqarish vositasi, balki atrof-muhitni anglash, bilim va ko‘nikmalarni egallashning tabiiy va samarali usulidir. Shu sababli o‘yin bola hayotining ajralmas qismi sifatida pedagogik va psixologik tadqiqotlarda keng o‘rganib kelinmoqda.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ta’lim jarayonida innovatsion va interfaol metodlardan foydalanish zarurati ortib bormoqda. O‘yin faoliyati esa ana shunday metodlarning eng samarali ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, u bolalarning faolligini oshiradi, mustaqil fikrlashini rivojlantiradi hamda o‘quv jarayoniga qiziqishini kuchaytiradi. Ayniqsa, kichik yoshdagi bolalar uchun o‘yin orqali o‘rganish eng maqbul va tabiiy yo‘l hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi o‘yin faoliyatining bola rivojlanishidagi mohiyatini ochib berish, uning pedagogik va psixologik jihatlarini tahlil qilish hamda ta’lim jarayonida o‘yindan samarali foydalanish imkoniyatlarini ko‘rsatishdan iborat. Shuningdek, maqolada o‘yin orqali bolalarda ijtimoiy ko‘nikmalar, nutq madaniyati, tafakkur va ijodiy qobiliyatlarning shakllanish jarayoni ham yoritiladi.

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar o‘yin faoliyatining bolalar tarbiyasi va ta’limidagi beqiyos o‘rnini yana bir bor tasdiqlaydi hamda pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

O‘yin bola faoliyatining yetakchi turi sifatida uning har tomonlama rivojlanishida muhim o‘rin egallaydi. Psixolog va pedagog olimlarning ta’kidlashicha, ayniqsa maktabgacha yosh davrida o‘yin orqali bola atrof-muhitni anglaydi, ijtimoiy tajriba orttiradi hamda o‘z shaxsiy xususiyatlarini shakllantiradi. O‘yin jarayoni bolaning tabiiy ehtiyoji bo‘lib, u orqali bola o‘zini erkin ifoda etadi, ichki dunyosini namoyon qiladi va tashqi olam bilan o‘zaro aloqaga kirishadi.

Birinchidan, o‘yin faoliyati bolalarning aqliy rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. O‘yin davomida bola turli vaziyatlarni tasavvur qiladi, muammolarni hal qilishga harakat qiladi va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi. Masalan, rolli o‘yinlar orqali bolalar kattalar hayotini aks ettirib, turli ijtimoiy rollarni o‘zlashtiradi. Bu esa ularning tafakkuri, xotirasi va diqqatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, o‘yin bolalarning nutq rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. O‘yin jarayonida bolalar bir-biri bilan muloqot qiladi, yangi so‘zlarni o‘rganadi va nutqiy faolligi ortadi. Ayniqsa, jamoaviy o‘yinlar orqali bolalar o‘z fikrini ifodalashni, suhbatdoshini tinglashni va muloqot madaniyatini o‘zlashtiradi. Bu esa ularning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Uchinchidan, o‘yin faoliyati bolalarning ijtimoiylashuv jarayonida muhim rol o‘ynaydi. O‘yin orqali bola jamiyat qoidalari, axloqiy me’yorlar va xulq-atvor shakllarini o‘rganadi. U jamoada ishlash, o‘zaro hamkorlik qilish, navbat kutish, qoidalarga rioya etish kabi muhim ijtimoiy ko‘nikmalarni egallaydi. Bu esa bolaning kelajakda jamiyatga moslashuvini osonlashtiradi.

To‘rtinchidan, o‘yin bolalarning emotsional va ijodiy rivojlanishini ta’minlaydi. O‘yin davomida bola o‘z his-tuyg‘ularini ifoda etadi, turli obrazlarga kiradi va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Masalan, qurilish, rasm chizish yoki sahnalashtirish o‘yinlari bolalarda tasavvur va fantaziyani kengaytiradi. Shu bilan birga, o‘yin stressni kamaytiradi va bolaning ruhiy holatini barqarorlashtiradi.

Shuningdek, pedagogik nuqtai nazardan o‘yin ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim vosita hisoblanadi. O‘yin metodlaridan foydalanish o‘quv jarayonini qiziqarli va interfaol qiladi, bolalarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Didaktik o‘yinlar orqali murakkab tushunchalarni oson va tushunarli shaklda yetkazish mumkin. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida o‘yin texnologiyalaridan keng foydalanish tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘yin bola faoliyatining eng muhim va ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. U nafaqat bolalarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish vositasi, balki ularning jismoniy, aqliy, ijtimoiy va emotsional rivojlanishini ta’minlovchi asosiy omildir. O‘yin jarayonida bolalar atrof-muhitni anglaydi, yangi bilim va ko‘nikmalarni egallaydi hamda o‘z tajribalarini boyitadi.

Shuningdek, o‘yin bolalarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muloqot qilish va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ularning nutqi boyiydi, tasavvuri kengayadi va muammolarni hal qilish qobiliyati shakllanadi. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘yin asosiy faoliyat turi bo‘lib, ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Shu bois, ta’lim jarayonida o‘yindan maqsadli va samarali foydalanish pedagoglar oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. To‘g‘ri tashkil etilgan o‘yin faoliyati bolalarning har tomonlama barkamol rivojlanishiga xizmat qiladi hamda ularning kelajakdagi o‘quv va ijtimoiy faoliyatiga mustahkam zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Bruner, J. Ta’lim jarayonida o‘yin va kognitiv rivojlanish. Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
2. Elkonin, D. B. O‘yin psixologiyasi. Moskva: Pedagogika, 1978.
3. Hasanboyeva, O. Maktabgacha ta’lim pedagogikasi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
4. Leontyev, A. N. Faoliyat nazariyasi asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
5. Montessori, M. Montessori pedagogikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2015.
6. Nishonova, Z. Bolalar psixologiyasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2017.
7. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. Toshkent, 2018.
8. Piaje, J. Bola psixologiyasi va tafakkur rivojlanishi. Toshkent: Fan, 2003.
9. Rubinshteyn, S. L. Umumiy psixologiya asoslari. Toshkent: O‘qituvchi, 2010.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA MINTAQADA AHOLI TURMUSH DARAJASINI RIVOJLANTIRISHDA BANDLIKNI TA’MINLASHNING INNOVATSION YO‘NALISHLARI

Matniyozova Zilola Shamurod qizi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada mehnat bozori ko‘rsatkichlari hamda ularning aholi turmush darajasi va daromadlari oshishiga ta’siri tahlil qilinib, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, kichik biznes va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash hamda yangi ish o‘rinlarini yaratishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Aholi turmush darajasi, bandlik siyosati, innovatsion bandlik, mehnat bozori, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, raqamli iqtisodiyot, inson kapitali.

Аннотация. В данной статье проанализированы показатели рынка труда и их влияние на повышение уровня жизни и доходов населения, а также разработаны практические рекомендации, направленные на развитие цифровой экономики, поддержку малого бизнеса и предпринимательства и создание новых рабочих мест.

Ключевые слова: Уровень жизни населения, политика занятости, инновационная занятость, рынок труда, социально-экономическое развитие, цифровая экономика, человеческий капитал.

Abstract. This article analyzes labor market indicators and their impact on improving the standard of living and income of the population, and develops practical recommendations aimed at advancing the digital economy, supporting small businesses and entrepreneurship, and creating new jobs.

Keywords: Standard of living of the population, employment policy, innovative employment, labor market, socio-economic development, digital economy, human capital.

Hozirgi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida mehnat bozori iqtisodiy rivojlanishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mehnat bozori ko‘rsatkichlarining barqarorligi va samaradorligi aholi turmush darajasi hamda daromadlarining oshishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois bandlik siyosatini takomillashtirish, innovatsion bandlik shakllarini rivojlantirish va inson kapitalini mustahkamlash dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi yangi kasb va malaka turlarini shakllantirib, mehnat bozorida tarkibiy o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Bu jarayonda kichik biznes va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, zamonaviy ish o‘rinlarini yaratish hamda aholining daromad manbalarini kengaytirish ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashning muhim yo‘nalishlaridan hisoblanadi.

Mazkur masalalarni hududlar kesimida o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, Xorazm viloyati misolida mehnat bozori ko‘rsatkichlarining holati, bandlik darajasi, kichik biznes va tadbirkorlikning rivojlanish sur’atlari hamda ularning aholi turmush darajasi va daromadlariga ta’sirini tahlil qilish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbdir.

Aholining turmush darajasini baholashga doir tadqiqotlar 1920-yillaridan boshlab shakllana boshlagan va bu yo‘nalishda V.I. Rutgayzer, V.F. Mayer, I.I. Eliseyeva, N.I. Buzlyakov, V.N. Salin kabi olimlar o‘zlarining ilmiy ishlari bilan muhim hissa qo‘shganlar. Ularning tadqiqotlarida turmush darajasi masalasi mamlakat aholisi yashash tarzi, ishlab chiqarish salohiyatining hududiy taqsimoti hamda iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini inobatga olgan holda o‘rganilgan. Mazkur ilmiy izlanishlar sohada olib borilayotgan ilmiy faoliyatning jadallashuvi, turmush darajasini baholovchi ko‘rsatkichlar tizimini shakllantirish hamda statistik ma’lumotlar bazasining kengayishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan.

Aholi turmush darajasini baholash muammolarini mahalliy olimlardan Y.Abdullayev aytib o`tganidek, aholi daromadlari oila a’zolari tomonidan ma`lum davrda olingan pul va natural

ko‘rinishdagi mablag‘lar qiymati yig‘indisini ifodalaydi. Har doim talabda ehtiyojlar darajasi va tarkibi ortib, uning daromadlari miqdoriga bevosita bog‘liq ravishda ta’sir ko‘rsatadi. Q.X. Abdurahmonov tomonidan yozilgan “Aholi statistikasi” nomli o‘quv qo‘llanmasida turmush darajasi aholining zarur moddiy va nomoddiy boyliklar hamda xizmat turlariga ega bo‘lishi va ularni iste’mol qilishi bilan bog‘liq holat sifatida izohlangan. Ushbu ta’rifda, fuqarolarning hayotiy ehtiyojlarini qondirish darajasi asosiy mezon sifatida qaralgan. N. Zokirova ta’kidiga ko‘ra, aholi daromadlari va iste’mol narxlaridagi o‘zgarishlarga oid ma’lumotlar asosida, narxlarning oshishiga nisbatan daromadlarning qanday o‘zgarishini ifodalovchi elastiklik koeffitsiyentini aniqlash mumkin. Bu yerda ikki xil elastiklikni ko‘rib chiqish mumkin: bir tomondan, aholining daromadi oshishi natijasida iste’mol tovarlari narxining ko‘tarilishi kuzatiladi; ikkinchi tomondan esa, bu jarayon ish haqi, pensiya, ijtimoiy to‘lovlar va boshqa tushumlarning ko‘payishiga olib keladi.

Yuqorida qayd etilgan ilmiy tadqiqotlarning aksariyati asosan aholi turmush darajasini oshirish va bandlikni ta’minlash masalalariga qaratilgan bo‘lsa-da, mintaqada ish bilan ta’minlash jarayonida innovatsion usullardan foydalanish masalalari yetarli darajada tadqiq etilmagan. Mazkur muammoga ilmiy adabiyotlarda yetarlicha e’tibor berilmagani hamda uning munozarali xususiyatga egaligi ushbu masalaga yangicha ilmiy yondashuvni zarur etadi.

Mazkur tadqiqotda aholi turmush darajasi va bandlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash maqsadida kompleks ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini bandlik, mehnat bozori hamda aholi turmush darajasiga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, zamonaviy iqtisodiy nazariyalar va konseptual qarashlar tashkil etadi.

Tahlil jarayonida iqtisodiy tahlil, taqqoslash, tizimli yondashuv, induksiya va deduksiya usullari qo‘llanildi. Xorazm viloyati misolida bandlik darajasi, ishsizlik ko‘rsatkich lari, aholi daromadlari hamda turmush sharoitlariga oid statistik ma’lumotlar asosida kompleks tahlil amalga oshirildi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirish jarayonida metodologik yondashuv asosida bandlikni oshirish va aholi turmush darajasini yaxshilashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Bandlik iqtisodiyotning muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. U nafaqat aholi daromadini oshiradi, balki yalpi hududiy mahsulot o‘sishiga hissa qo‘shadi, ishsizlik darajasini kamaytiradi va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlaydi. Shu sababli bandlik viloyat iqtisodiyoti va aholi turmush darajasini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi.

Xorazm viloyatida band aholining katta qismi qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanadi; u yerda paxta, g‘alla va sabzavot yetishtirish, shuningdek chorvachilik keng tarqalgan. Bundan tashqari, sanoat sohasida oziq-ovqat ishlab chiqarish, qurilish materiallari ishlab chiqarish va yengil sanoat tarmoqlari faoliyat yuritadi. Xizmat ko‘rsatish sohasida esa savdo, transport, ta’lim va sog‘liqn i saqlash kabi yo‘nalishlar aholiga ish o‘rinlari taqdim etadi. Hududdagi turizm, ayniqsa Xiva shahrida, bandlikni oshirishga sezilarli hissa qo‘shadi. So‘nggi yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali yangi ish o‘rinlari yaratilmoqda va aholi o‘zini o‘zi band qilish imkoniyatlari kengaymoqda.

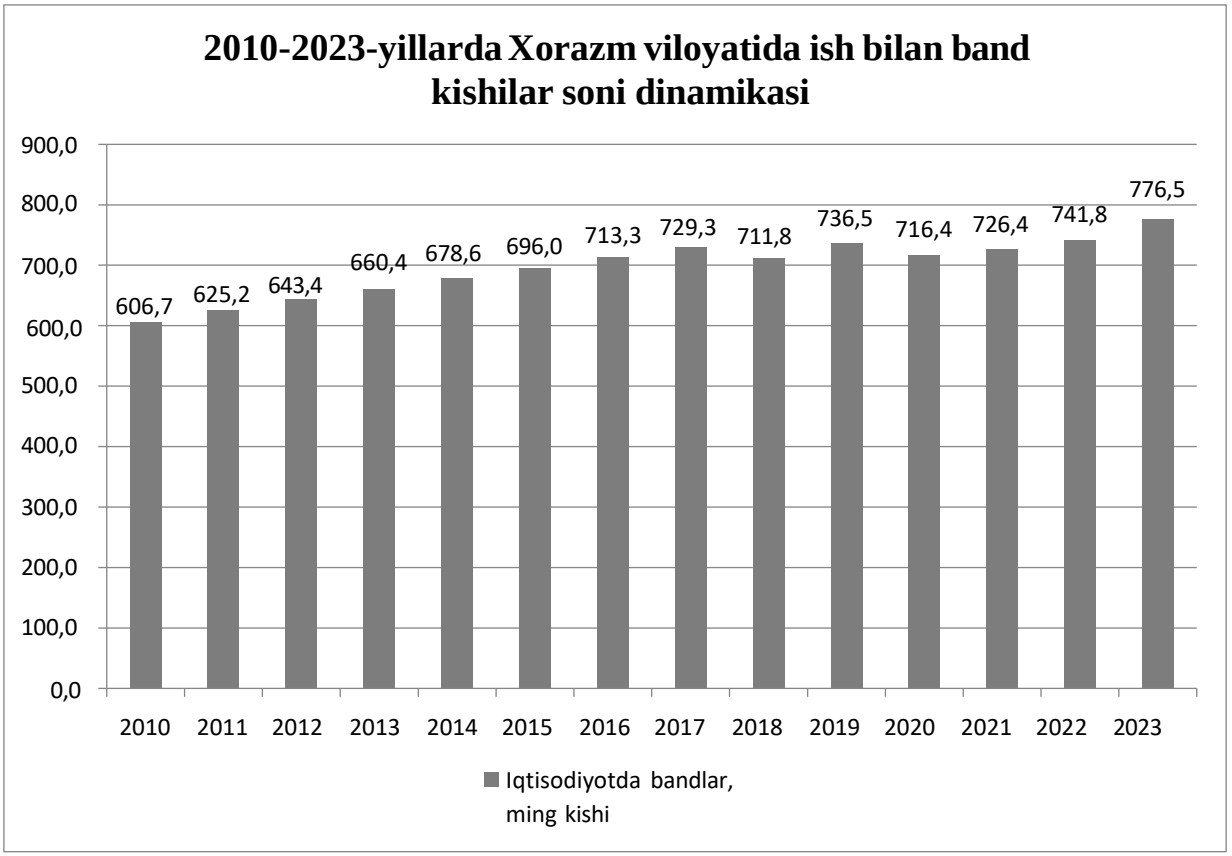

1- diagramma

Xorazm viloyatida iqtisodiyotda band aholi soni 2010-yildan 2017-yilgacha bo`lgan davrda barqaror o`sish tendensiyasiga ega bo`lgan. Bu sakkiz yil ichida ish bilan ta`minlangan aholi soni 606,7 ming kishidan 729,3 ming kishiga yetgan, ya`ni 122,6 ming kish iga ko`paygan. 2017-yil 31-iyulda “O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-3165-son Prezident qarori qabul qilindi. Bu qaror doirasida bir qancha ishlar amalga oshirildi. Dastlab, statistika sohasida raqamlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari keng joriy etildi, barcha tarmoqlarda statistik axborotlarni elektron shaklda yig‘ish va qayta ishlash yo`lga qo`yildi. Shuningdek, yagona elektron statistik baza yaratish, hisobotlar topshirish tartibini soddalashtirish va onlayn tizimga o‘tkazish ham shular jumlasidandir.

O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi tomonidan 2018-yilda boshlangan amaliy ishlar natijasida raqamli platformalar joriy qilindi (masalan, “stat.uz” portali orqali elektron hisobot topshirish), bandlik va mehnat sohasidagi statistikalar XMT (ILO) mezonlariga moslashtirildi. Bu islohotlar natijasida esa statistikada yo`l qo`yib kelinayotgan xatolik va kamchiliklarga barham berildi. Hududdagi iqtisodiy faol aholi soni 2018-yilda kamayganiga qaramasdan, 2019-yili sezilarli darajada oshib, 736,5 kishini tashkil etdi. Bunga asosiy sabab sifatida 2018-yili iyun oyida Prezident farmoni asosida tashkil qilingan “Yoshlar -kelajagimiz” jamg‘armasining ta`sirini aytishimiz mumkin. Bu jamg‘arma 2019-yildan boshlab amalda faol ish boshlagan. Bu jamg‘arma natijasida Xorazm viloyatidagi yoshlar imtiyozli kredit olish, kasb - hunar va tadbirkorlik bo`yicha o`qish,bo`sh turgan binolar va yerlarni ijaraga olish imkoniyatiga ega bo`ldilar. Shuningdek, hukumatimiz tomonidan ko`plab raqamli texnologiyalarga oid loyihalar qo`llab quvvatlandi, natijada esa ko`pgina yoshlar rasmiy ish bilan band bo`lishdi. 2020-yilda bandlar soni 20 mingdan kishiga kamaygan. Bu pasayishning sababi esa Covid-19 pandemiyasi oqibatidagi ishlab chiqarish, xizmat ko`rsatish va savdo faoliyatining

to`xtaganligidir. Davlat tomonidan bandlik dasturlarining faol amalga oshirilishi natijasida bandlar soni yildan yilga oshib kelmoqda va 2023-yil bu ko`rsatkich 776,5 ming kishiga yetdi.

Aholining daromadlari va turmush darajasi har qanday jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Bu omillar nafaqat iqtisodiy barqarorlikni, balki aholining farovon hayot kechirish imkoniyatlarini ham belgilaydi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasida olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlar, aholi bandligini ta'minlash, ijtimoiy himoya tizimini mustahkamlash, hamda kambag‘allikni qisqartirish borasidagi chora-tadbirlar daromadlar dinamikasiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Hozirgi kunda Xorazm viloyatida ham aholi daromadlarini oshirish, yashash sharoitlarini yaxshilash va iqtisodiy tengsizlikni kamaytirish yo‘nalishida salmoqli ishlar yo‘lga qo‘yilmoqda. Buning natijasida viloyat iqtisodiyoti tarkibida xizmat ko‘rsatish, sanoat, turizm va qishloq xo‘jaligi sohalari faol rivojlanmoqda, bu esa yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga, daromadlarning oshishiga va aholi turmush darajasining yaxshilanishiga xizmat qilmoqda. Nazariy jihatdan, aholi daromadlari asosan mehnatga haq to‘lash (ish haqi, xizmat haqi), tadbirkorlik daromadlari (kichik biznes, yakka tartibdagi faoliyat), ijtimoiy to‘lovlar (pensiyalar, nafaqalar, subsidiyalar), mulkdan olinadigan daromadlar (ijara, dividend) orqali shakllanadi. Shuningdek, turmush darajasi tushunchasi faqat moddiy boyliklar emas, balki sog‘liqni saqlash xizmati, ta’lim sifati, ichimlik suvi, elektr, transport kabi infratuzilma xizmatlari kabi ko‘rsatkichlar orqali ham baholanadi. Bu borada Xorazm viloyatida so‘nggi yillarda aholi daromadlari va turmush sharoitlaridagi asosiy tendensiyalar, ularning shakllanish omillari va rivojlanish istiqbollari statistik tahlil asosida o‘rganiladi.

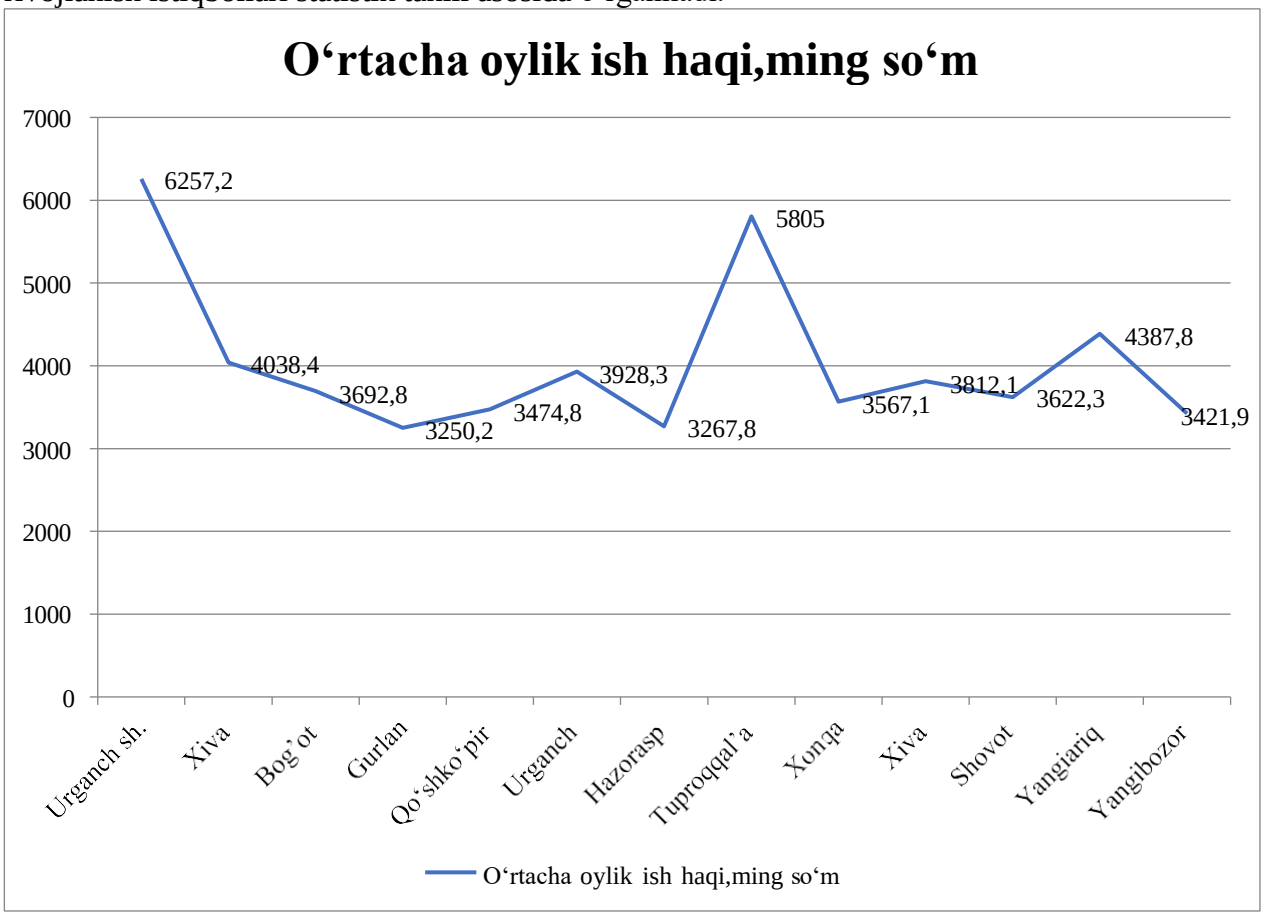

2- diagramma
2025-yilning yanvar-mart oylari uchun hududlar bo‘yicha o‘rtacha oylik nominal hisoblangan ish haqi miqdori

Xorazm viloyatidagi o‘rtacha oylik ish haqi ma’lumotlariga qaraganda, hududlar o‘rtasida sezilarli tafovut mavjud. Eng yuqori ish haqi Urganch shahrida 6257,2 ming so‘mni tashkil qilsa, Tuproqqal’a tumani ham nisbatan yuqori darajada – 5805 ming so‘mga ega. Shahar markazlaridagi ish haqi tumanlarga nisbatan ancha yuqori, bu hududlarda sanoat, savdo va xizmat ko‘rsatish sohalari rivojlanganligidan dalolat beradi.

Tumanlar orasida esa Gurlan (3250,2 ming so‘m), Hazorasp (3267,8 ming so‘m) va Yangibozor (3421,9 ming so‘m) kabi hududlarda ish haqi nisbatan past, bu esa chekka tumanlarda iqtisodiy faoliyat va ish o‘rinlari cheklanganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Yangiariq tumani (4387,8 ming so‘m) va Xiva tumani (3812,1 ming so‘m) o‘rtacha darajada ish haqi bilan ajralib turadi.

Bu tahlil shuni ko‘rsatadiki, viloyatdagi bandlik va aholi daromadi asosan hududiy markazlarga, ya’ni shahar va sanoat rivojlangan tumanlarga bog‘liq. Shu sababli, bandlikni oshirish va aholi turmush darajasini yaxshilash maqsadida, chekka tumanlarda kichik biznesni rivojlantirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va sanoat infratuzilmasini kengaytirish muhim hisoblanadi.

Raqamli iqtisodiyot bugungi kunda mamlakat iqtisodiy rivojida strategik ahamiyat kasb etmoqda. Uning YAIMdagi ulushi nafaqat ishchi samaradorligini oshirish, balki xizmatlar hajmini kengaytirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va ichki bozorni rivojlantirish orqali iqtisodiy o‘sishga bevosita ta’sir qiladi. AKT xizmatlari va raqamli platformalarning joriy etilishi ishlab chiqarish jarayonlarini soddalashtiradi, ma’lumot va xizmatlarga tezkor kirishni ta’minlaydi hamda iqtisodiyotning turli sohalarida innovatsion yechimlar qo‘llanishiga zamin yaratadi.

Shuningdek, raqamli iqtisodiyot aholining turmush tarziga va bandlikka ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Raqamli xizmatlar orqali aholiga onlayn to‘lovlar, masofaviy ish, ta’lim va sog‘liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyati yaratiladi, bu esa kundalik hayotni qulaylashtiradi va daromad manbalarini diversifikatsiya qilishga yordam beradi. Xorazm viloyati misolida AKT xizmatlarining YAIMdagi ulushi ortishi nafaqat aholi turmush darajasining yaxshilanishiga, balki hududda yangi ish o‘rinlarini yaratish, bandlikni oshirish va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

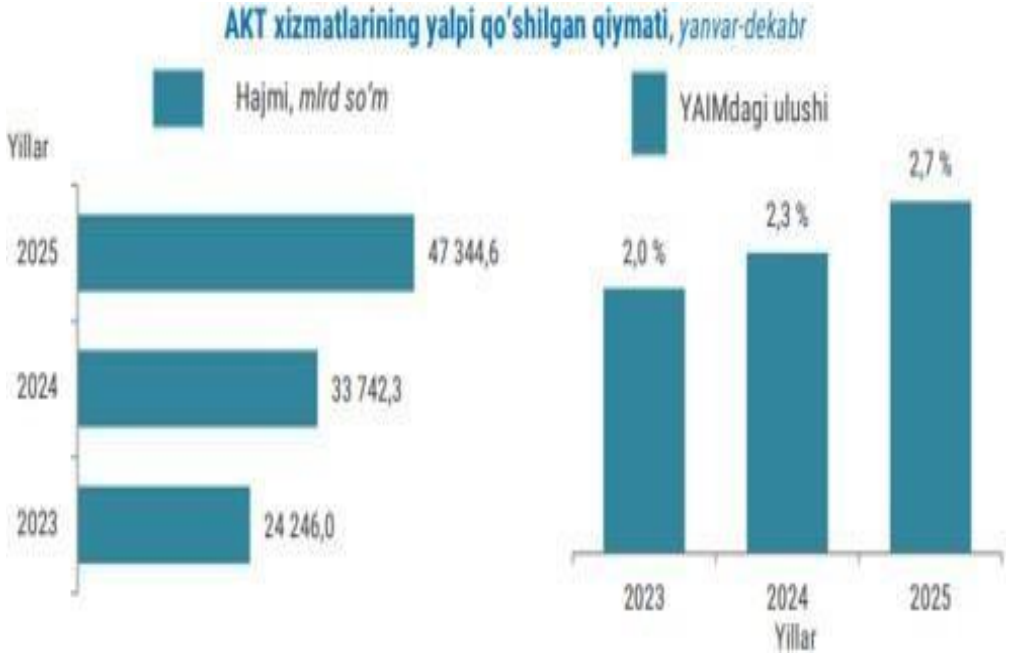

3- diagramma

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) xizmatlarining mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi (2025-yil yanvar-dekabr oylari)

2025-yilning yanvar-dekabr oylarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) xizmatlarining mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi 2,7 % ni tashkil etdi. AKT xizmatlarida yaratilgan yalpi qo‘shilgan qiymat hajmining 32,9 foizi aloqa xizmatlari, 46,3 foizi kompyuter dasturlashtirish, maslahat berish va boshqa yordamchi xizmatlar, 11,9 foizi ma’lumotlarni joylashtirish va ishlov berish bo‘yicha xizmatlar, veb-portallar, 5,9 foizi dasturiy ta’minotni chiqarish, qolgan 3,0 foizi kompyuterlar va aloqa uskunalarini ta’mirlash xizmatlari hissasiga to‘g‘ri kelgan.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi nafaqat texnologik yangiliklarni olib keladi, balki yangi ish o‘rinlari yaratish, mehnat bozorini modernizatsiya qilish va bandlik darajasini oshirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonlari jadal sur’atlar bilan olib borilayotgan sharoitda, bu sohani rivojlantirish bandlikni ta’minlashda yangi kasblar va ish o‘rinlarining paydo bo‘lishi,an’anaviy kasblarning raqamlashtirilishi, freelance va masofaviy ish imkoniyatlari, kichik va o‘rta biznesning raqamli transformatsiyasi jihatlarida muhim hisoblanadi. Shu sababli mamalkatada raqamli iqtisodiyot ulushini oshirish lozim. 2023-yil holatiga ko‘ra O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot yalpi ichki mahsulotning 2-3 %i ni tashkil qiladi. Bu ko‘rsatkich AQSh da 10,9%, Xitoyda 10%, Hindiston 5,5% ni ko‘rsatadi. Xulosa qilishimiz mumkinki, O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda katta potensial bor.

O‘zbekistonning IT sohasiga bo‘lgan e'tibori mamlakat iqtisodiyotida IT sanoatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga kasb etadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar sohasida savodxonlik hamda raqamli ko‘nikmalarga ega ishchi kuchini yaratish dasturlari raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish va global IT bozorida raqobatbardosh kadrlarni yetishtirishga xizmat qiladi. Ushbu maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan “Bir million o‘zbek dasturchilari” loyihasi mamlakat mehnat bozorida mavjud, shu bilan birga kirib kelayotgan ishchi kuchiga, shuningdek, yoshlarga zamonaviy ko‘nikmalarni o‘rgatishga qaratilgan keng ko‘lamli milliy tashabbus hisoblanadi. Loyiha 1 million dasturchilarni yetishtirish ya’ni, yoshlarning dasturlash va IT sohasida chuqur bilim olishlariga ko`maklashish, IT salohiyatini oshirish – yurtimiz bo‘ylab IT infratuzilmasini mustahkamlash, Xalqaro IT hamjamiyatiga integratsiya – mamlakatimizni raqamli texnologiyalar va dasturlash sohasida mintaqadagi yetakchi davlatga aylantirish kabi asosiy maqsadlarni o‘z oldiga qo‘ygan. Bugungi kunda loyiha natijasida**, 2 milliondan ortiq yoshlar** dasturlash sohasini o‘rganmoqda. 1**20 mingdan ziyod ishtirokchi** kurslarni muvaffaqiyatli yakunlagan bo`lsa, **26 mingdan ortiq mutaxassislar** IT Park rezidentlarida faoliyat yuritmoqda. “Bir million dasturchi” loyihasi bandlikni ta`minlashda muhim rol o‘ynayotganligi sababli uni yanada kengaytirish lozim. Buning uchun bir necha g’oyalar taklif qilsak bo‘ladi. Avvalo talabalar sun’iy muammolar emas, real hayotdagi topshiriqlar ustida ishlashi kerak, masalan, viloyat hokimligi uchun bot yaratish. Natijada foydalanuvchilar nazariyani emas, amaliyotda ishlashni o‘rganadi va bitiruvchilar real ishga tayyor bo‘ladi. Shuningdek, loyiha Udemy, Coursera kurslari asosida o‘qitib, talabaga real Google, IBM yoki Meta sertifikatini olib berishni ham yo`lga qo`yish kerak chunki yoshlar xalqaro darajadagi bilim va ko‘nikmaga ega bo‘ladi, o‘zbekistonlik dasturchilar global mehnat bozorida qatnasha oladi va natijada IT eksport salohiyati oshadi. Loyiha davomida freelancerlikka tayyorlovchi kurslar ham ochish maqsadga muvofiqdir. Bu kurslar davomida dasturchilar Upwork, Fiverdagi profillarni yaratish, portfel qilish, mijozlar bilan yozishmalar qilishni o‘rganishadi. Bu esa yoshlar o‘z ish joyini o‘zi yaratadi, daromad olish uchun tashqariga chiqish zarurati kamayadi va eng asosiysi O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy valyuta kirib keladi.

Bandlik ta’minlashning innovatsion usullari qatorida albatta logistika sohasining o‘rni ham muhimdir chunki logistikaning rivojlanishi orqali yangi ish o‘rinlari yaratiladi, ayniqsa transport, omborxona, bojxona va xalqaro savdo yo‘nalishlarida. Shu bilan birgalikda, raqamli logistika tizimlarining joriy etilishi zamonaviy malakali kadrlarga ehtiyojni oshiradi.

Hududda agro-logistkani rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi, sababi 2023-yilgi ma’lumotlarga ko‘ra, Xorazmda yetishtirilgan meva-sabzavotlarning 35%i sovutgichli omborxona va yetkazib berish ishlari amalga oshirilmaganligi uchun buzilib ketmoqda. Yuk tashish va omborxona tizimlarini takomillashtirish natijasida barcha yuk tashish xizmatlarini bitta platformada birlashtirish hamda onlayn yuk buyurtma tizimini joriy etish mumkin. Buning natijasida 10 ga yaqin yangi omborxonada taxminan 1200 kishi ish bilan band bo‘lishi mumkin. Shuningdek viloyatda logistikani rivojlantirish maqsadida yuk tashish xizmatlari uchun davlat subsidiyalari ajratish, bir necha yilga soliq imtiyozlari joriy qilish hamda logistika sohasini puxta egallashlari uchun yoshlarga Xalqaro yoki mahalliy logistika universitetlarida tahsil olish uchun davlat stipendiyalari joriy etish va o**nlayn ta’lim platformalari** bo‘yicha bepul kurslar bilan ta’minlash muhim o‘rinni egallaydi. Natijada esa, 5 yil ichida viloyat logistikasi 2 baravar oshishi, 10 mingga yaqin yangi ish o‘rni yaratilishi, mahsulotlarning yo‘qolishi 10% ga kamayishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ilyosova, D. I. “A*holi turmush darajasi va dinamikasini statistik o‘rganish”* Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2024-yil
2. Davlat statistika agentligi. O*‘zbekiston Respublikasida aholi turmush darajasi va farovonligini o‘rganish.*
3. Rutgayzer, V. I. “*Turmush darajasi indikatorlari va statistik metodologiyalar”, 2007-yil*
4.Salin, V. N. “*Aholi turmush darajasi haqida nazariy yondoshuv”,* 2019-yil
5.Q.X.Abdurahmonov, “Mehnat iqtisodiyoti”,darslik,Toshkent, 2004-yil
6.B.K.G‘oyibnazarov “Aholi turmush darajasini statistik baholash”, Monografiya,Toshkent, 2005-yil
7.I.I.Elisyeva “Aholi turmush darajasini baholash metodikasi”, Toshkent, 2010-yil
8.V.I.Rutgayzer , “Aholining pul daromadlarini tahlil qilish va ulardan foydalanish darajasi”
9. Zokirova N. – Iste’mol narxlari va aholi daromadlari o‘zgarishlari asosida elastiklik koeffitsiyentini hisoblash metodikasi (maqola).
10. G‘oyibnazarov B.K., Abdullaev Yo. – Turmush darajasi indikatorlari haqida maqolalar (“Iqtisodiyot va ta’lim” jurnali, 2018–2022 yillar).
11. Tojiyeva D.–Aholi turmush darajasi va iste’mol indikatorlari tahlili (maqola).

TAYYORLOV GURUH BOLALARINING O'QISH SAVODXONLIGI KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHTEXNOLOGIYALARI

Matkarimova Dildora Payzullayevna
Pedagogika va aniq fanlar kafedrasi
1-kurs magistranti, (Urganch RANCH texnologiya universiteti)
E-mail: (dildoramatkarimova539@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim muassasalarining tayyorlov guruhlarida bolalarning o'qish savodxonligi kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar empirik dalillar, xalqaro tadqiqotlar va amaliy kuzatuvlar asosida tahlil etiladi.

Аннотация: В данной статье анализируются современные педагогические технологии, направленные на развитие компетенций читательской грамотности детей подготовительных групп дошкольных образовательных учреждений, на основе эмпирических данных, международных исследований и практических наблюдений.

Abstract: This article analyzes modern pedagogical technologies aimed at developing reading literacy competencies in preparatory group children of preschool educational institutions, based on empirical evidence, international research, and practical observations.

Kalit so'zlar: o'qish savodxonligi, tayyorlov guruhi, fonetik ong, dialogik o'qish, leksik boylik, raqamli texnologiya, differensial ta'lim, maktabga tayyorgarlik, PEER texnikasi, interfaol ta'lim

Ключевые слова: читательская грамотность, подготовительная группа, фонематическое осознание, диалогическое чтение, лексическое богатство, цифровые технологии, дифференцированное обучение

Keywords: reading literacy, preparatory group, phonemic awareness, dialogic reading, lexical richness, digital technology, differentiated instruction, school readiness, PEER technique, interactive learning

Maktabgacha yoshda o'qish savodxonligining mustahkam poydevoriga ega bo'lish bolaning keyingi barcha akademik muvaffaqiyatlari uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. UNESCO (2021) ma'lumotlariga ko'ra, erta yoshda samarali savodxonlik ko'nikmalarini egallagan bolalar maktab davomida 38–52 foiz yuksak o'quv natijalari ko'rsatadi hamda o'rta ta'limda maktabni tark etish ehtimoli 42 foizga kamayadi. Shu bois tayyorlov guruh tarbiyalanuvchilarida — ya'ni 6–7 yoshli bolalarda — o'qish savodxonligi kompetensiyalarini maqsadli va tizimli rivojlantirish zamonaviy maktabgacha ta'limning eng ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. O'zbekistonda "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonun (2019) hamda "Maktabgacha ta'limni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" doirasida tayyorlov guruh bolalarini maktabga sifatli tayyorlash davlat siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylantirildi. 2022–2024 yillarda o'tkazilgan milliy monitoring natijalari shuni ko'rsatdiki, tayyorlov guruh bitiruvchilarining atigi 58 foizi maktabga yetarli darajada savodxonlik tayyorgarligi bilan kelmoqda, bu esa mavzuning amaliy dolzarbligini yanada tasdiqlaydi. Ushbu maqolaning maqsadi xalqaro va mahalliy tajribalar, empirik tadqiqotlar hamda amaliy kuzatuvlar asosida tayyorlov guruh bolalarining o'qish savodxonligi kompetensiyalarini rivojlantirishda eng samarali texnologiyalarni tahlil qilish va tarbiyachilar uchun amaliy yo'nalishlar belgilashdan iborat.

O'qish savodxonligi faqat harflarni tanish yoki so'zlarni talaffuz qilish emas, balki matn mazmunini tushunish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va fikrni og'zaki hamda yozma shaklda ifodalay olish qobiliyatidir. Tadqiqotchilar Snow, Burns va Griffin (1998) ishlab chiqqan hamda National Reading Panel (2000) tomonidan takomillashtirilgan modelga ko'ra, savodxonlik beshta asosiy komponentdan tashkil topadi: fonemik ong, fonetika, lug'at boyligi, ravon o'qish va matnni tushunish. Tayyorlov guruhi uchun ayniqsa muhim bo'lgan komponent — fonetik-fonematik ong bo'lib, u bolaning so'zlardagi tovushlarni eshitish, ajratish va ular bilan turli amallarni bajarish qobiliyatini anglatadi.

Stanovich (1986) hamda Wagner va Torgesen (1987) tadqiqotlari fonetik ongni maktabdagi o'qish muvaffaqiyatining eng kuchli bashoratchisi sifatida aniqlagan: fonetik ong yuqori bo'lgan bolalar birinchi sinfda 65–78 foiz yaxshiroq o'qish ko'rsatkichlariga erishadilar. Leksik boylik ham hal qiluvchi omil hisoblanadi — Beck, McKeown va Kucan (2013) tadqiqotlari 5–6 yoshdagi bolaning faol lug'at zahirasi va o'qib tushunish qobiliyati o'rtasida 0.72–0.84 kuchli korrelyatsiya borligini isbotlagan. Alfavit bilimlari, ya'ni harflar va ularning tovush qiymatlari o'rtasidagi munosabatni bilish, hamda matn muhitini anglash va tinglab tushunish ko'nikmalari ham bola o'qish jarayoniga kirishishidan oldin egallashi lozim bo'lgan asosiy kompetensiyalar sifatida qaraladi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning yetakchi faoliyati o'yin bo'lganligi sababli, L. S. Vigotskiyning faoliyat nazariyasiga ko'ra savodxonlikni o'yin orqali rivojlantirish eng tabiiy va samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Vigotskiy (1978) ko'rsatganidek, o'yin bolaning "yaqin rivojlanish zonasi"ni to'g'ridan-to'g'ri faollashtiradi va tilni o'zlashtirishni tezlashtiradi. Fonetik o'yinlar, xususan "Tovush ovi" mashqi, tovush tahlili ko'nikmalarini rivojlantirishda keng

qo'llaniladi: tarbiyachi biror tovushni aytadi, bolalar o'sha tovush bilan boshlanadigan narsalarni topishga harakat qiladi. Lonigan va Whitehurst (1998) tadqiqotlari bu metodning to'rt haftalik qo'llanilgach fonemik ong testlarida 34 foiz o'sishni ta'minlashini ko'rsatgan. "Bo'g'in zanjiri" o'yini leksik boylik va fonetik sezgirlikni bir vaqtda oshiradi, rim va qofiya o'yinlari esa fonetik ongni shakllantirishning eng ko'hna hamda samarali usullaridan biri bo'lib, Bryant va boshqalar (1990) tadqiqotlarida rim sezgirligining maktabdagi o'qish ko'rsatkichi bilan 0.69 kuchli korrelyatsiyada ekanligi aniqlangan. Dramatizatsiya va sahnalashtirish texnologiyasi bolalarning matn mazmunini chuqur tushunishini ta'minlaydi: 38 ta maktabgacha ta'lim muassasasini qamrab olgan meta-tahlil (Goldstein va Winner, 2012) shuni ko'rsatadiki, muntazam dramatizatsiya mashg'ulotlarida ishtirok etgan bolalar nazorat guruhiga nisbatan lug'at testlarida 28 foiz va matnni tushunish testlarida 32 foiz yaxshiroq natija ko'rsatgan.

Dialogik o'qish texnologiyasi amerikalik tadqiqotchi Grover Whitehurst tomonidan 1988 yilda ishlab chiqilgan va bugun dunyo bo'yicha 65 dan ortiq mamlakatda maktabgacha ta'lim standartiga aylangan. Bu texnologiyaning asosiy g'oyasi shundan iboratki, tarbiyachi va ota-ona faqat o'quvchi emas, balki faol suhbatdosh sifatida ishtirok etadi, bola esa hikoyaning faol qayta aytuvchisiga aylanadi. Texnologiya PEER tizimi asosida qurilgan bo'lib, unda P (Prompt) — bolani gapirishga undash, E (Evaluate) — bolaning javobini baholash va to'ldirish, E (Expand) — bolaning nutqini kengaytirish, R (Repeat) — kengaytirilgan iborani bolaga takrorlattirish bosqichlaridan iborat. Bu tizim bilan parallel ravishda CROWD savol texnikasi qo'llaniladi: C (Completion) — gapni to'ldirish; R (Recall) — mazmunni eslab qolish; O (Open-ended) — ochiq savollar; W (Wh-questions) — kim, nima, qayer, qachon, nima uchun savollari; D (Distancing)
— bolaning shaxsiy tajribasi bilan bog'lash. Mol va boshqalar (2008) tomonidan 16 ta tadqiqotni qamrab olgan meta-tahlil dialogik o'qishning bolalar lug'at boyligini an'anaviy o'qishga qaraganda 2.0–2.8 barobar tezroq oshirishini isbotladi. Whitehurst va Lonigan (1998) ishtirokidagi keng ko'lamli tekshiruvlarda dialogik o'qish dasturida ishtirok etgan 4–5 yoshli bolalar nazorat guruhiga nisbatan standartlashtirilgan til testlarida 0.68–0.87 standart og'ish yuqori natija ko'rsatgani qayd etilgan.

Guruh xonasida matn muhitini boyitish passiv, ammo juda samarali yondashuv hisoblanadi. "So'zlar devori" (Word Wall) texnologiyasida guruh xonasiga hafta so'zlari, mavzuviy lug'at, bolalar ismlari, kun va oy nomlarini ifodalovchi kartochkalar doimiy yangilanib turadigan tarzda joylashtiriladi; Shaffer va Zbikowski (1995) tadqiqotlari ko'rsatadiki, bu texnologiyadan izchil foydalanadigan guruhlarda bolalarning faol lug'at zahirasi 6 oy ichida 22–
28 foizga oshadi. Guruh xonasidagi burchaklar, buyumlar, javonlar va stollarga ularning nomlarini ifodalovchi belgilar qo'yilganda bola yozma so'z va uning ma'no -aloqasini tabiiy yo'l bilan o'zlashtiradi; Neuman va Roskos (1993) kuzatuv tadqiqotlarida matn muhiti boyitilgan guruhlardagi bolalar kuniga o'rtacha 3.4 marotaba ko'proq yozma matn bilan munosabatga kirishishini aniqladi. Loyihaviy ta'lim texnologiyasi bolalarni kuzatish, intervyu olish, rasm chizish va oddiy kitobcha tuzish orqali butun o'qish-yozish jarayonining egasi bo'lishga yo'naltiradi. "Mening oilam" yoki "Meva-sabzavotlar dunyosi" kabi mini-loyihalarda bola rasmlarga imzolar yozadi, tarbiyachi yordamida matn tuzadi va o'z mini-kitobchasini yaratadi. Katz va Chard (2000) asarlarida "muallif identiteti"ni shakllantirish sifatida ta'riflangan bu yondashuv bolaning o'qish-yozishga nisbatan motivatsiyasini 45 foizga oshirishini empirik ravishda isbotlagan.

Zamonaviy maktabgacha ta'limda raqamli texnologiyalardan maqsadli foydalanish o'qish savodxonligini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar ochmoqda. Biroq NAEYC (2020) tamoyillari shuni ta'kidlaydiki, raqamli vositalar hech qachon jonli muloqot va o'yin o'rnini bosa olmaydi — ular faqat to'ldiruvchi vosita sifatida ishlatilishi lozim. Fonetik ong va alfavit bilimlarini rivojlantirishga mo'ljallangan interaktiv dasturlar bolalarning individual sur'atida ishlashiga imkon beradi; Chiong va Shuler (2010) tadqiqotlari ko'rsatadiki, savodxonlikka yo'naltirilgan ilovalar bilan haftasiga 15–20 daqiqa ishlaydigan bolalarda harflarni tanish ko'rsatkichi 18–24

foizga oshadi. Audio-kitoblar tinglab tushunish kompetensiyasini rivojlantirish uchun ajoyib vosita hisoblanadi, tasvirli elektron kitoblarda so'z ustiga bosish bilan uning ma'nosini bilib olish imkoniyati esa leksik boylikni maqsadli oshiradi. Korat, Shamir va Segal-Drori (2014) tadqiqotida interaktiv elektron kitoblar bilan ishlagan bolalar oddiy qog'oz kitob o'qigan tengdoshlariga nisbatan yangi so'z o'zlashtirish ko'rsatkichida 31 foiz ustunlikni namoyish etdi. Interaktiv doska yordamida harflarni tartibga solish, so'zlarni tuzish, rasmni taglavha bilan moslashtirish kabi mashqlar butun guruh ishtirokida o'tkazilishi mumkin, bu esa vizual, audial va taktil stimullarning uyg'unligini ta'minlab, o'zlashtirish tezligini sezilarli oshiradi.

Tayyorlov guruhidagi bolalarning savodxonlik tayyorgarligi darajasi bir-biridan sezilarli farq qiladi. Konza (2006) tadqiqotlarida bitta tayyorlov guruhidagi bolalar o'rtasida savodxonlik tayyorgarligi bo'yicha 18–24 oylik rivojlanish farqi kuzatilishi qayd etilgan. Shu sababli differensial ta'lim yondashuvi nihoyatda muhim hisoblanadi: tarbiyachi har bir bolaning savodxonlik profilini aniqlash uchun kuzatuv va diagnostik baholash vositalaridan — harflarni tanish darajasi, fonemik ong, lug'at boyligi va ertakni qayta hikoya qilish sifatini baholash orqali — muntazam foydalanishi lozim. Aniqlangan darajaga qarab, rivojlangan bolalar uchun murakkab matnlar va ijodiy kompozitsiya kabi kengaytiruvchi topshiriqlar, qiynalayotgan bolalar uchun esa qo'shimcha fonematik mashqlar va bashoratlash imkonini beradigan kitoblar (predictable books) tavsiya etiladi. Vigotskiy (1978) "yaqin rivojlanish zonasi" kontseptsiyasiga asoslangan individual ta'lim rejasi har bir bola uchun 35–48 foiz tezroq o'sishni ta'minlashini Brown va Ferrara (1985) isbotlagan.

O'qish savodxonligi faqat maktabgacha ta'lim muassasasida emas, uyda ham rivojlantiriladi. Dunyo bo'yicha olib borilgan meta-tahlillar (Fan va Chen, 2001; Jeynes, 2005) shuni ko'rsatadiki, ota-onalarning farzandining savodxonlik rivojlanishiga faol ishtiroki o'quv natijalari bilan 0.55–0.72 kuchli korrelyatsiyada. "Kitob qopchasi" texnologiyasida har haftada bola bitta kitob va u bilan ishlash bo'yicha ko'rsatmalar bilan uyiga qaytadi; ota-onalar dialogik o'qish usulida bola bilan ishlaganda Sénéchal va LeFevre (2002) tadqiqotiga ko'ra bolalar lug'at testlarida 26 foiz yuqori natija ko'rsatadi. Oilaviy o'qish kundaligi texnologiyasi har kuni 15–20 daqiqa birgalikda o'qish odatini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, Anderson va boshqalar (1985) tadqiqotida kuniga 20 daqiqa birgalikda o'qish bolaning yillik lug'at boyligini 1 800 000 so'zga ko'paytirishi aniqlangan. Tarbiyachi ota-onalarga fonetik o'yinlar, dialogik o'qish usullari va uy sharoitida savodxonlikni rivojlantirish yo'llari bo'yicha master-klasslar o'tkazganda esa muassasadagi ta'lim samaradorligi 2–3 barobar kuchayadi.

O'qish savodxonligi kompetensiyalarini rivojlantirishning samaradorligini baholash uzluksiz jarayon bo'lishi kerak. Kuzatuv asosidagi baholash, portfoliolar va individual rivojlanish xaritasi bolaning o'sishini dinamikada kuzatishga yordam beradi. Portfolio texnologiyasida bola yil davomida yaratgan asarlari, bajargan topshiriqlari, rasm va birinchi yozuvlari saqlanadi, bu bola, tarbiyachi va ota-ona uchun rivojlanish jarayonini ko'rgazmali va aniq qilib beradi; Defina (2004) ko'rsatadiki, portfolio bilan ishlaydigan guruhlarda bolalarning o'z o'qish jarayoniga ongli munosabati 42 foizga oshadi. Tarbiyachi yiliga kamida uch marotaba — yil boshida, o'rtasida va oxirida — har bir bolaning diagnostik baholashini o'tkazib, natijalarni ota-onalar bilan muhokama qilishi maqbul hisoblanadi.

Tayyorlov guruh bolalarining o'qish savodxonligi kompetensiyalarini rivojlantirish ko'p qirrali, maqsadli va tizimli yondashuvni talab qiladi. Xalqaro tadqiqotlar va empirik dalillar shuni ko'rsatadiki, o'yin asosidagi fonetik texnologiyalar fonemik ongni 28–45 foizga oshiradi; dialogik o'qish lug'at boyligini 2–3 barobar tezroq rivojlantiradi; raqamli texnologiyalardan maqsadli foydalanish o'zlashtirish tezligini 18–31 foizga yaxshilaydi; oila bilan hamkorlik esa muassasadagi ta'lim samaradorligini 2–3 barobar kuchaytiradi. Zamonaviy pedagog-tarbiyachi ushbu texnologiyalarni guruhdagi bolalarning individual ehtiyojlariga moslashtira olishi, doimiy kuzatuv olib borishi va oila bilan yaqin hamkorlik qilishi zarur. Siyosat yurituvchilar uchun esa MTM tarbiyachilarini zamonaviy savodxonlik texnologiyalariga o'qitish dasturlarini kuchaytirish,

diagnostik baholash vositalarini standartlashtirish va ota-onalar savodxonligini ham oshirishga yo'naltirilgan kompleks dasturlar ishlab chiqish ustuvor vazifalar sifatida belgilanishi lozim. Shundagina tayyorlov guruh bitiruvchilari maktabga mustahkam o'qish savodxonligi poydevori bilan kela oladilar va kelajakda muvaffaqiyatli o'quvchilarga, jamiyatning to'laqonli a'zolariga aylanib yetishadilar.

Maktabgacha yoshda o'qish savodxonligining mustahkam poydevoriga ega bo'lish bolaning keyingi barcha akademik muvaffaqiyatlari uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. UNESCO (2021) ma'lumotlariga ko'ra, erta yoshda samarali savodxonlik ko'nikmalarini egallagan bolalar maktab davomida 38–52 foiz yuksak o'quv natijalari ko'rsatadi hamda o'rta ta'limda maktabni tark etish ehtimoli 42 foizga kamayadi. Bu raqamlar tasod ifiy emas — ular o'nlab yillar davomida turli mamlakatlarda olib borilgan longitudinal tadqiqotlarning yig'ilma natijasini ifodalaydi. Shu bois tayyorlov guruh tarbiyalanuvchilarida, ya'ni 6–7 yoshli bolalarda, o'qish savodxonligi kompetensiyalarini maqsadli va tizimli rivojlantirish zamonaviy maktabgacha ta'limning eng ustuvor vazifalaridan biriga aylandi.

O'zbekistonda "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonun (2019) hamda "Maktabgacha ta'limni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" doirasida tayyorlov guruh bolalarini maktabga sifatli tayyorlash davlat siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylantirildi. 2022–2024 yillarda o'tkazilgan milliy monitoring natijalari shuni ko'rsatdiki, tayyorlov guruh bitiruvchilarining atigi 58 foizi maktabga yetarli darajada savodxonlik tayyorgarligi bilan kelmoqda, bu esa mavzuning amaliy dolzarbligini yanada tasdiqlaydi va tarbiyachilardan yangi, ilmiy asoslangan yondashuvlarni talab etadi.

O'qish savodxonligi faqat harflarni tanish yoki so'zlarni talaffuz qilish emas, balki matn mazmunini tushunish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va fikrni og'zaki hamda yozma shaklda ifodalay olish qobiliyatidir. Tadqiqotchilar Snow, Burns va Griffin (1998) ishlab chiqqan hamda National Reading Panel (2000) tomonidan takomillashtirilgan modelga ko'ra, savodxonlik beshta asosiy komponentdan tashkil topadi: fonemik ong, fonetika, lug'at boyligi, ravon o'qish va matnni tushunish. Bu komponentlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro chambarchas bog'liq tizim sifatida rivojlanadi. Tayyorlov guruhi uchun ayniqsa muhim bo'lgan komponent fonetik-fonematik ong bo'lib, u bolaning so'zlardagi tovushlarni eshitish, ajratish, birlashtirish va ular bilan turli amallarni bajarish qobiliyatini anglatadi. Stanovich (1986) hamda Wagner va Torgesen (1987) tadqiqotlari fonetik ongni maktabdagi o'qish muvaffaqiyatining eng kuchli bashoratchisi sifatida aniqlagan: fonetik ong yuqori bo'lgan bolalar birinchi sinfda 65–78 foiz yaxshiroq o'qish ko'rsatkichlariga erishadilar. Leksik boylik ham hal qiluvchi omil hisoblanadi — Beck, McKeown va Kucan (2013) tadqiqotlari 5–6 yoshdagi bolaning faol lug'at zahirasi va o'qib tushunish qobiliyati o'rtasida 0.72–0.84 kuchli korrelyatsiya borligini isbotlagan. Alfavit bilimlari, ya'ni harflar va ularning tovush qiymatlari o'rtasidagi munosabatni bilish, matn muhitini anglash va tinglab tushunish ko'nikmalari ham bola o'qish jarayoniga kirishishidan oldin egallashi lozim bo'lgan asosiy kompetensiyalar sifatida qaraladi. Ushbu komponentlarning barchasi birgalikda rivojlantirilgandagina bola maktab ta'limiga chinakam tayyor bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning yetakchi faoliyati o'yin bo'lganligi sababli, L. S. Vigotskiyning faoliyat nazariyasiga ko'ra savodxonlikni o'yin orqali rivojlantirish eng tabiiy va samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi. Vigotskiy (1978) ko'rsatganidek, o'yin bolaning "yaqin rivojlanish zonasi"ni to'g'ridan-to'g'ri faollashtiradi va tilni o'zlashtirishni tezlashtiradi, chunki o'yin davomida bola o'zining haqiqiy rivojlanish darajasidan yuqoriroqda harakat qilishga majbur bo'ladi. Fonetik o'yinlar, xususan "Tovush ovi" mashqi, tovush tahlili ko'nikmalarini rivojlantirishda keng qo'llaniladi: tarbiyachi biror tovushni aytadi, bolalar o'sha tovush bilan boshlanadigan narsalarni topishga harakat qiladi.

Lonigan va Whitehurst (1998) tadqiqotlari bu metodning to'rt haftalik qo'llanilgach fonemik ong testlarida 34 foiz o'sishni ta'minlashini ko'rsatgan. "Tovushni toping" kartochkalari orqali so'zning boshida, o'rtasida yoki oxirida keladigan tovushni aniqlash mashqlari bolaning

fonetik tahlil ko'nikmalarini yanada chuqurlashtiradi. "Bo'g'in zanjiri" o'yinida birinchi bola so'z aytadi, ikkinchisi shu so'zning oxirgi bo'g'ini bilan yangi so'z boshlaydi — bu o'yin leksik boylik va fonetik sezgirlikni bir vaqtda oshiradi. Rim va qofiya o'yinlari esa fonetik ongni shakllantirishning eng ko'hna hamda samarali usullaridan biri bo'lib, Bryant va boshqalar (1990) tadqiqotlarida rim sezgirligining maktabdagi o'qish ko'rsatkichi bilan 0.69 kuchli korrelyatsiyada ekanligi aniqlangan. Shuningdek, "Qancha tovush?" o'yinida bola berilgan so'zdagi tovushlar sonini chapak chalish orqali hisoblab chiqadi; "Tovushni almashtir" o'yinida esa so'zning bir tovushini boshqasiga almashtirish orqali yangi so'z hosil qilinadi. Bu kabi o'yinlar bolaning til haqidagi metakognitiv ongini ham rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anderson, R. C., Hiebert, E. H., Scott, J. A., & Wilkinson, I. A. G. (1985). *Becoming a nation of readers*. National Institute of Education.
2. Beck, I. L., McKeown, M. G., & Kucan, L. (2013). *Bringing words to life* (2nd ed.). Guilford Press.
3. Brown, A. L., & Ferrara, R. A. (1985). Diagnosing zones of proximal development. In J. V. Wertsch (Ed.), *Culture, communication and cognition* (pp. 273–305). Cambridge University Press.
4. Bryant, P. E., MacLean, M., Bradley, L., & Crossland, J. (1990). Rhyme and alliteration, phoneme detection, and learning to read. *Developmental Psychology*, 26(3), 429–438.
5. Chiong, C., & Shuler, C. (2010). *Learning: Is there an app for that?* Joan Ganz Cooney Center.
6. Defina, P. A. (2004). Portfolio assessment: Getting started. Scholastic Professional Books.
7. Fan, X., & Chen, M. (2001). Parental involvement and students' academic achievement: A meta-analysis. *Educational Psychology Review*, 13(1), 1–22.
8. Goldstein, T. R., & Winner, E. (2012). Enhancing empathy and theory of mind. *Journal of Cognition and Development*, 13(1), 19–37.
9. Jeynes, W. H. (2005). A meta-analysis of the relation of parental involvement to urban elementary school student academic achievement. *Urban Education*, 40(3), 237–269.
10. Katz, L. G., & Chard, S. C. (2000). *Engaging children's minds: The project approach* (2nd ed.). Ablex Publishing.
11. Konza, D. (2006). *Teaching children with reading difficulties* (2nd ed.). Social Science Press.
12. Korat, O., Shamir, A., & Segal-Drori, O. (2014). E-books as a support for young children's language and literacy. *Journal of Early Childhood Literacy*, 14(2), 233–247.
13. Lonigan, C. J., & Whitehurst, G. J. (1998). Relative efficacy of parent and teacher involvement in a shared-reading intervention. *Early Childhood Research Quarterly*, 13(2), 263–290.
14. Mol, S. E., Bus, A. G., De Jong, M. T., & Smeets, D. J. (2008). Added value of dialogic parent–child book readings: A meta-analysis. *Early Education and Development*, 19(1), 7–26.
15. NAEYC. (2020). *Developmentally appropriate practice*. National Association for the Education of Young Children.
16. National Reading Panel. (2000). *Teaching children to read*. National Institute of Child Health and Human Development.
17. Neuman, S. B., & Roskos, K. (1993). Access to print for children of poverty. *The Reading Teacher*, 46(4), 258–264.
18. Sénéchal, M., & LeFevre, J. A. (2002). Parental involvement in the development of children's reading skill. *Child Development*, 73(2), 445–460.

19. Snow, C. E., Burns, M. S., & Griffin, P. (Eds.). (1998). *Preventing reading difficulties in young children*. National Academy Press.
20. Stanovich, K. E. (1986). Matthew effects in reading. *Reading Research Quarterly*, 21(4), 360–407.
21. UNESCO. (2021). *Global Education Monitoring Report 2021/2*. UNESCO Publishing.
22. Vigotskiy, L. S. (1978). *Mind in society*. Harvard University Press.
23. Wagner, R. K., & Torgesen, J. K. (1987). The nature of phonological processing. *Psychological Bulletin*, 101(2), 192–212.
24. Whitehurst, G. J., & Lonigan, C. J. (1998). Child development and emergent literacy. *Child Development*, 69(3), 848–872.
25. O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonun. (2019). Toshkent.
26. Maktabgacha ta'limni 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi. (2020). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Toshkent.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING YOZMA NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Turdiyeva Shahlo
Ranch Universiteti
Pedagogika va filologiya fakulteti
Pedagogika yo‘nalishi magistri.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida yozma nutqni rivojlantirishning fundamental nazariy va pedagogik asoslari tadqiq etiladi. Yozma nutqning shakllanishi murakkab psixofiziologik jarayon sifatida tahlil qilinib, unda ichki nutq, fonematik eshitish va motorika koordinatsiyasining o‘rni yoritiladi. Tadqiqot davomida L.S. Vigotskiy, A.R. Luriya kabi atoqli olimlarning nazariyalari bugungi kun ta’lim talablari bilan qiyoslanadi. Maqolaning xulosalari boshlang‘ich ta’limda yozma nutqni tizimli rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: yozma nutq, nazariy asoslar, boshlang‘ich ta’lim, psixolingvistika, ichki nutq, kognitiv rivojlanish, kommunikativ kompetensiya, grafik ko‘nikmalar.

Abstract: This article examines the fundamental theoretical and pedagogical foundations of developing written speech in primary school students. The formation of written speech is analyzed as a complex psychophysiological process, highlighting the role of internal speech, phonemic hearing, and motor coordination. During the research, theories of prominent scholars such as L.S. Vygotsky and A.R. Luria are compared with modern educational requirements. The conclusions of the article serve to improve the methodology of systematic development of written speech in primary education.

Keywords: written speech, theoretical foundations, primary education, psycholinguistics, internal speech, cognitive development, communicative competence, graphic skills.

Аннотация: В данной статье исследуются фундаментальные теоретические и педагогические основы развития письменной речи у учащихся начальных классов. Формирование письменной речи анализируется как сложный психофизиологический процесс, в котором раскрывается роль внутренней речи, фонематического слуха и координации моторики. В ходе исследования теории выдающихся ученых, таких как Л.С. Выготский и А.Р. Лурия, сопоставляются с современными требованиями образования. Выводы статьи направлены на совершенствование методики системного развития письменной речи в начальном образовании.

Ключевые слова: письменная речь, теоретические основы, начальное образование, психолингвистика, внутренняя речь, когнитивное развитие, коммуникативная

компетенция, графические навыки.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning yozma nutqini shakllantirish nafaqat ona tili o‘qitishning, balki butun pedagogik jarayonning eng murakkab vazifalaridan biri hisoblanadi. Yozma nutq shunchaki og‘zaki nutqning qog‘ozdagi in’ikosi emas, balki insoniyat sivilizatsiyasi yaratgan oliy intellektual vositadir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun yozma nutqni o‘zlashtirish bu o‘z fikrlarini mavhum ramzlar (harflar) orqali tizimli va ongli ravishda bayon etish mahoratini egallash demakdir [G‘ulomov A, Ne’matov H., 1995].

Zamonaviy pedagogikada yozma nutqni rivojlantirishning nazariy asoslarini o‘rganish o‘ta dolzarbdir. Buning bir necha sabablari bor:

O’qituvchi yozuv jarayonining ortida turgan ruhiy va fiziologik mexanizmlarni bilmasdan turib, ta’lim samaradorligiga erisha olmaydi; [Azizxo‘jayeva N.N., 2006].

Yozma nutqni rivojlantirish shunchaki chiroyli harflar yozishdan o‘tib, ijodiy tafakkurni bayon etish bosqichiga ko‘tarildi. Mazkur tadqiqotda yozma nutqning genezisi va uning boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalar psixikasiga ta’siri nazariy jihatdan asoslab beriladi [Matchonov S., 1998].

Yozma nutq tadqiqotlarining nazariy poydevori L.S. Vigotskiy tomonidan qo‘yilgan bo‘lib, u yozma nutqni “ixtiyoriy va ongli muloqot turi” deb ta’riflagan [Vigotskiy L.S., 1982]. Ushbu murakkab jarayonning mohiyatini tushunish uchun quyidagi fundamental jihatlarga e’tibor qaratish lozim.

Birinchidan, yozma nutq faqat maxsus o‘qitish jarayonidagina egallanadi.

Ikkinchidan, yozma nutq strukturasi bir necha murakkab psixofiziologik bosqichlardan iborat bo'lib, ular bolaning intellektual salohiyatini shakllantiradi:

1- jadval. Yozma nutq mexanizmining kognitiv bosqichlari tahlili

Bosqich nomi	Jarayonning mazmuni	Pedagogik ahamiyati
Akustik tahlil	Tovushlar ketma-ketligini ongli ajratish	Fonematik eshitishni o‘stiradi
Artikulyatsiya	Tovushlarni ichki pichirlab talaffuz qilish	Imlo xatolarining oldini oladi
Grafik kodlash	Tovushni harf (grafema)ga aylantirish	Vizual xotira va motorikani bog‘laydi
Sintaktik tuzish	So‘zlardan mantiqiy gaplar hosil qilish	Grammatik kompetensiyani oshiradi

Nazariy jihatdan qaraganda, yozma nutq og‘zaki nutqqa qaraganda ko‘proq ixtiyoriylikni talab qiladi. Bola har bir harfni yozishda ongli harakat qiladi, bu esa uning kognitiv faoliyatini va irodaviy sifatlarini rivojlantiradi. [Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A., 2008]. Yozma nutqni rivojlantirishning yana bir muhim nazariy jihati - bu ichki nutq tushunchasidir.

Psixolog olim A.R. Luriya ta’kidlaganidek, har qanday yozma bayon boshlanishidan oldin miyada uning “ichki dasturi” tuziladi. Ushbu tushunchani tahlil qilar ekanmiz, boshlang‘ich sinf o‘quvchisida bu jarayon hali to‘liq shakllanmagan bo‘lib, u tashqi nutqdan ichki nutqqa o‘tish bosqichini boshidan kechiradi. Agar bolaning ichki nutqi boy bo‘lsa, uning yozgan matni ham mantiqiy va mazmunli chiqadi. Ichki nutq yozma nutq uchun “xomashyo” vazifasini o‘taydi.

Pedagogik nazariyada og‘zaki va yozma nutq o‘rtasidagi farqlarni tushunish o‘qituvchi uchun metodik yo‘nalish beradi. Quyidagi jadvalda ushbu ikki nutq shaklining nazariy jihatdan qiyosiy tahlili keltirilgan:

2- jadval. Og‘zaki va yozma nutqning qiyosiy xarakteristikasi

Belgilari	Og‘zaki nutq	Yozma nutq
Muloqot shakli	Bevosita (yuzma-yuz)	Bilvosita (masofaviy)
Bayon usuli	Tovush va intonatsiya	Harf va tinish belgilari
Tayyorgarlik	Tayyorgarliksiz, stixiyali	Oldindan rejalashtirilgan
Qayta ishlash	Imkoniyat cheklangan	Ko‘p marta tahrir qilish mumkin
Psixik holat	Hissiyotga boy	Mantiqiy va vazmin

Yozma nutqni rivojlantirishning zamonaviy pedagogik prinsiplari ham bir necha darajalarda namoyon bo'ladi.Onglilik prinsipi; izchillik va tizimlilik prinsipi; individuallik prinsipi orqali har bir bolaning rivojlanish tezligi turlicha ekanligi hisobga olinadi. [Ne’matov H., G‘ulomov A., Ziyodova T. 2004].

Yozma nutq shakllanishi bosqichlarini quyidagi jadval orqali ko‘rishimiz mumkin:

3- jadval. Yozma nutqni shakllantirish bosqichlari va maqsadlari

Bosqichlar	Asosiy vazifa	Kutilayotgan natija
Boshlang‘ich (1-sinf)	Harf va elementlarni yozish	Grafik savodxonlik
Metodik (2-3 sinf)	Grammatik qoidalarni qo‘llash	Imlo barqarorligi
Ijodiy (4-sinf)	Mustaqil matn yaratish	Bog‘lanishli nutq kompetensiyasi

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yozma nutqini rivojlantirishning nazariy asoslari psixologiya, lingvistika va pedagogika fanlarining chorrahasida shakllangan murakkab tizimdir. Xulosa qilib aytganda, yozma nutqni shakllantirish jarayoni shunchaki texnik ko‘nikma emas, balki bolaning shaxs sifatida shakllanishi, uning dunyoqarashi va mantiqiy tafakkurining o‘sish ko‘zgusidir. Nazariy poydevor qanchalik mustahkam bo‘lsa, amaliy metodika ham shunchalik samarali bo‘ladi. Bu esa Urganch davlat pedagogika instituti kabi ilmiy maskanlarda olib borilayotgan pedagogik izlanishlarning bosh maqsadidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2006.

2. Vigotskiy L.S. Tafakkur va nutq. – Moskva: Pedagogika, 1982.

3. G‘ulomov A., Ne’matov H. Ona tili ta’limi mazmuni. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.

4. Matchonov S. Boshlang‘ich sinflarda ona tili darslarini tahlil qilish. – Toshkent:O‘qituvchi, 1998.

5. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga oriy etish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008.

6. Ne’matov H., G‘ulomov A., Ziyodova T. O‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini o‘stirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

RAQAMLI IQTISODIYOT VA GLOBAL INTEGRATSIYA: O‘ZARO BOG‘LIQLIK VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR

Bardiyev Sardorbek Umidbek o’g’li
Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Maqolada global integratsiya va raqamli iqtisodiyotning o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar xalqaro savdo, investitsiya va hamkorlik jarayonlarini

rivojlantirishdagi rolini ko‘rsatadi. Smart Africa loyihasi misolida raqamli tashabbuslarning mintaqaviy integratsiyaga ta’siri yoritilgan.

Kalit so’zlar: Global integratsiya, raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar, elektron tijorat, xalqaro savdo, raqamli to‘lovlar, Smart Africa.

Abstract: The article analyzes the interconnection between global integration and the digital economy. It highlights the role of digital technologies in developing international trade, investment, and cooperation. The impact of digital initiatives on regional integration is illustrated using the Smart Africa project.

Keywords: Global integration, digital economy, digital technologies, e-commerce, international trade, digital payments, Smart Africa.

Аннотация: В статье рассматривается взаимосвязь глобальной интеграции и цифровой экономики. Показана роль цифровых технологий в развитии международной торговли, инвестиций и сотрудничества. На примере проекта Smart Africa проанализировано влияние цифровых инициатив на региональную интеграцию.

Ключевые слова: Глобальная интеграция, цифровая экономика, цифровые технологии, электронная коммерция, международная торговля, цифровые платежи, Smart Africa.

Bugungi globallashuv sharoitida jahon iqtisodiy tizimi chuqur o‘zgarishlar bosqichini boshdan kechirmoqda. Mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy, texnologik va axborot aloqalarining kuchayishi global integratsiya jarayonlarini jadallashtirmoqda. Ushbu jarayonda raqamli texnologiyalarning tutgan o‘rni tobora muhim ahamiyat kasb etib, iqtisodiy faoliyatning yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda.

Raqamli iqtisodiyot internet tarmoqlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun’iy intellekt va elektron platformalar orqali iqtisodiy munosabatlarni samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Aynan shu omillar davlatlar o‘rtasidagi savdo, investitsiya va texnologik hamkorlikni kengaytirib, global integratsiyaning yangi bosqichini shakllantirmoqda. Shu sababli, global integratsiya va raqamli iqtisodiyot o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganish bugungi kunda dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Global integratsiya davlatlarning iqtisodiy, siyosiy, texnologik va madaniy sohalarda o‘zaro yaqinlashuvi hamda hamkorlik asosida rivojlanishini ifodalaydi. Raqamli iqtisodiyot esa zamonaviy axborot texnologiyalari, internet tarmoqlari, sun’iy intellekt, blokcheyn va elektron tijorat orqali iqtisodiy jarayonlarni tashkil etish tizimidir. Hozirgi davrda ushbu ikki tushuncha bir-biri bilan uzviy bog‘langan holda rivojlanmoqda.

Birinchidan, global integratsiya raqamli iqtisodiyotning shakllanishi va kengayishi uchun qulay muhit yaratadi. Chunki davlatlar o‘rtasidagi savdo aloqalari, moliyaviy operatsiyalar, texnologik hamkorlik va axborot almashinuvi tobora raqamli platformalar orqali amalga oshirilmoqda. Xalqaro elektron savdo, raqamli to‘lov tizimlari hamda onlayn xizmatlarning kengayishi integratsiya jarayonlarini yanada kuchaytirmoqda.

Ikkinchidan, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi global integratsiyani jadallashtiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Internet va raqamli texnologiyalar yordamida kompaniyalar geografik chegaralardan qat’i nazar hamkorlik qilish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Amazon, Alibaba, Google va PayPal kabi global platformalar turli mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni birlashtiruvchi muhim vositaga aylangan.

Global integratsiya va raqamli iqtisodiyot o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni Smart Africa tashabbusi misolida ko‘rish mumkin. Ushbu loyiha Afrikaning 40 dan ortiq davlatini yagona raqamli bozor - Single Digital Market Africa - doirasida birlashtirishni ko‘zda tutadi. Loyihaning asosiy yo‘nalishlaridan biri raqamli to‘lov tizimlarini rivojlantirish va ularni o‘zaro integratsiyalashdan iborat. Natijada savdo operatsiyalari soddalashib, mamlak atlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar mustahkamlanmoqda.

Mazkur tashabbus doirasida to‘lov jarayonlarining tezligi, xavfsizligi va ochiqligi oshmoqda. Bu esa kichik va o‘rta biznes subyektlariga xalqaro bozorlarga chiqish imkonini bermoqda hamda mintaqaviy iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlamoqda. Shu bilan birga, naqd pulsiz hisob-kitoblarga o‘tish iqtisodiy faoliyatni rasmiylashtirish va davlat byudjeti tushumlarini oshirishga xizmat qilmoqda.

Raqamli iqtisodiyot global integratsiya jarayonida bir nechta muhim yo‘nalishlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, xalqaro savdo va investitsiyalarni rivojlantirishda raqamli texnologiyalar eksport-import operatsiyalari, to‘lov tizimlari, marketing va logistika jarayonlarini samarali boshqarish imkonini yaratadi.

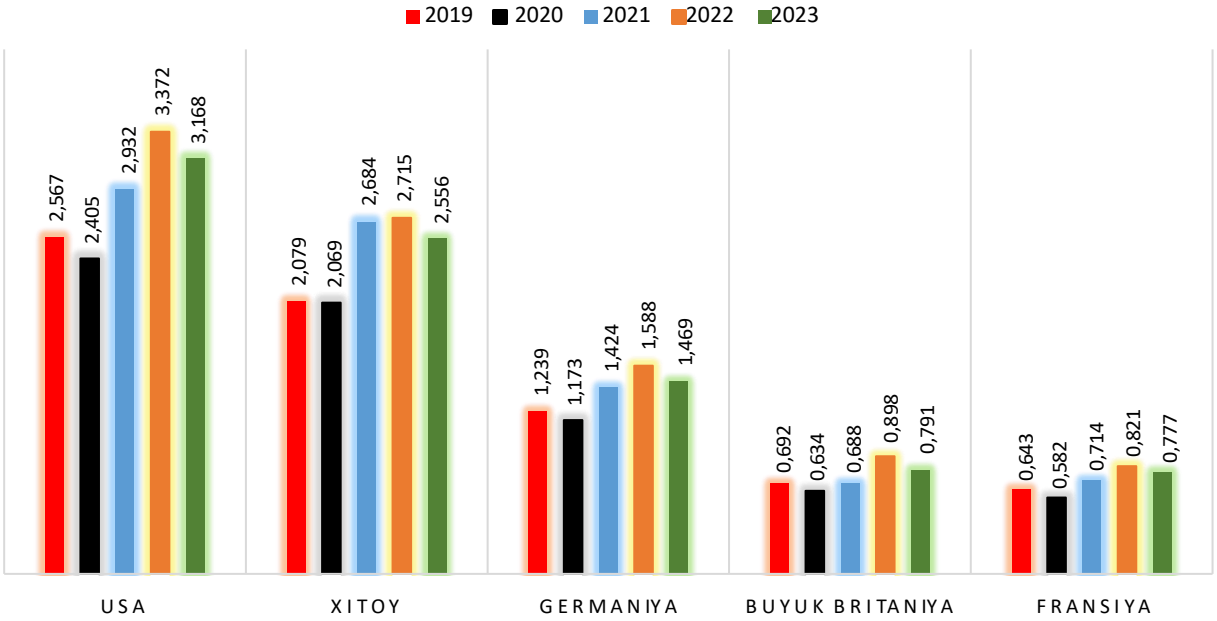

1.1.9-rasm. Export va Import hajmi ($ trillion)[54]

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2019–2023-yillar davomida AQSh, Xitoy, Germaniya, Buyuk Britaniya va Fransiyada eksport-import hajmi barqaror o‘sish sur’atlarini namoyon etgan. Ayniqsa, AQSh va Xitoy eng yuqori ko‘rsatkichlarga erishgan bo‘lib, bu holat xalqaro savdoda raqamli texnologiyalarning keng qo‘llanilishi bilan izohlanadi. Global integratsiya mamlakatlar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirib, raqobat va innovatsiyalar rivojiga turtki bermoqda.

Bundan tashqari, texnologik almashinuvning tezlashuvi ilg‘or innovatsiyalarning bir davlatdan boshqasiga qisqa vaqt ichida tarqalishiga imkon bermoqda. Yevropa Ittifoqi va ASEAN kabi mintaqaviy birlashmalar tomonidan yagona raqamli bozorlarni shakllantirish global raqamli integratsiyaning yaqqol namunasidir.

Global integratsiya va raqamli iqtisodiyot bir-birini to‘ldiruvchi jarayonlardir. Global integratsiya ochiq bozorlar va xalqaro hamkorlik uchun imkoniyat yaratsa, raqamli iqtisodiyot ushbu jarayonlarni tezkor, samarali va innovatsion tarzda amalga oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli, raqamli davrda global integratsiyaga faol qo‘shilmagan davlatlar iqtisodiy raqobatda ortda qolish xavfiga duch keladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, global integratsiya va raqamli iqtisodiyot bir-biri bilan uzviy bog‘langan va o‘zaro ta’sir etuvchi jarayonlardir. Global integratsiya davlatlar uchun ochiq bozorlar, erkin axborot almashinuvi va xalqaro hamkorlik imkoniyatlarini kengaytirsa, raqamli iqtisodiyot ushbu imkoniyatlarni tezkor va samarali tarzda amalga oshirishga xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalar yordamida xalqaro savdo jarayonlari soddalashib, eksport-import operatsiyalari, to‘lov tizimlari va logistika boshqaruvi yanada takomillashmoqda. Bu esa mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning mustahkamlanishiga, raqobatbardoshlik va

[54] Muallif ishlanmasi.

innovatsion rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Smart Africa kabi tashabbuslar raqamli iqtisodiyot orqali mintaqaviy integratsiyani kuchaytirish mumkinligini amalda namoyon etmoqda.

Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot global integratsiyaning muhim harakatlantiruvchi kuchiga aylangan. Shuning uchun har bir davlat raqamli transformatsiyani jadallashtirishi, xalqaro raqamli hamkorlikda faol ishtirok etishi va zamonaviy texnologiyalarni iqtisodiyotga keng joriy etishi orqali global iqtisodiy tizimda munosib o‘rin egallashi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tapscott D. *The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence.* - New York: McGraw-Hill, 2015.
2. Smart Africa Secretariat. *Single Digital Market for Africa: Policy Framework.* - Kigali, 2022.
3. Our World in Data
4. Smart Africa - How Digital Payments Are Revolutionizing Trade in Africa
5. World Bank. *World Development Report: Digital Dividends.* - Washington, DC, 2016

IJTIMOIY-GUMANITAR VA TABIIY FANLARDAGI AN’ANAVIY VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR DIALEKTIKASI

Madrimova Guli Sanjarbek qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va
huquq ta’limi yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
gulimadrimova36@gmail.com
+99888-603-03-02

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlar rivojida an’anaviy va zamonaviy yondashuvlarning ahamiyati,ularning o‘zaro dialektik munosabatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy yondashuvlarning ilmiy va amaliy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Maqolada an’anaviy ta’lim tizimidagi qadriyatlarning bugungi kundagi dolzarbligi haqida ham fikrlar yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Dialektiaka, an’anaviy yondashuv, zamonaviy yondashuv, gumanitar fanlar, tabiiy fanlar.

Abstract: This article analyzes the importance of traditional and modern approaches in the development of social sciences, humanities, and natural sciences, as well as their dialectical interrelations. It also examines the scientific and practical significance of modern approaches. Furthermore, the article discusses the relevance of values in the traditional education system in today's context.

Keywords: Dialectics, traditional approach, modern approach, humanities, natural sciences.

Аннотация: В данной статье анализируется значение традиционных и современных подходов в развитии социальных, гуманитарных и естественных наук, а также их диалектические взаимосвязи. Кроме того, рассматривается научное и практическое значение современных подходов. В статье также обсуждается актуальность ценностей традиционной системы образования в современном мире.

Ключевые слова: Диалектика, традиционный подход, современный подход, гуманитарные науки, естественные науки.

Ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlarning rivojlanishi davomida an’anav iy va zamonaviy yondashuvlar o‘rtasida doimiy ravishda o‘zaro aloqalar va muvozanat shakllangan. Bu jarayon fanning turli sohalarida, xususan, ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlarda yaqqol namoyon bo‘ladi.Bu mavzuni tushunishda avvalo ijtimoiy,gumanitar va tabiiy fanlar, dialektika kabi tushunchalarga ta’rif berish kerak.

Gumanitar fanlar – bu insoniyat jamiyati va madaniyatining jihatlarini, shu jumladan insonlar tomonidan beriladigan asosiy savollarni o‘rganadigan akademik fanlar. Uyg‘onish davrida “gumanitar fanlar” atamasi din yoki “ilohiylik” ni o‘rganishdan farqli o‘laroq, klassik adabiyot va tilni o‘rganishni nazarda tutgan. Gumanitar fanlarni o‘rganish o‘sha davrda universitetlarda dunyoviy o‘quv dasturining asosiy qismi bo‘lgan. Bugungi kunda gumanitar fanlar tabiiy fanlar, ijtimoiy fanlar, rasmiy fanlar (masalan, matematika) va amaliy fanlar (yoki kasbiy tayyorgarlik)dan tashqari har qanday ta’lim sohalari sifatida ta’riflanadi.Gumanitar fanlar falsafa, din, tilshunoslik, chet tillari, tarix, til san’ati (adabiyot, yozuv, notiqlik, she’riyat va boshqalar), sahna san’ati (teatr, musiqa, raqs va boshqalar) va tasviriy san’at (rasm, haykaltaroshlik, fotografiya, kino san’ati va boshqalar) fanlarini o‘z ichiga oladiIjtimoiy fanlar — jamiyat va odam hulqi bilan bog‘liq fanlar majmui. Ular qatoriga quyidagi fanlar kiradi: antropologiya, arxeologiya, iqtisodiyot, tilshunoslik, siyosat, sotsiologiya, tarix, huquqshunoslik, psixologiya

Tabiiy fanlar fanning olamni u biror tabiiy qonunlarga bo‘ysunadi, deb qarovchi va uni ratsional o‘rganuvchi bo‘limlaridir. Tabiiy fanlar uslubiyati ijtimoiy va aniq fanlar uslubiyatidan farq qiladi. Tabiiy fanlar sirasiga astronomiya, kimyo, biologiya kiradi.

Dialektika — bu narsa va hodisalarning doimiy harakatda, o‘zgarishda va o‘zaro bog‘liqlikda ekanligini tushuntiruvchi falsafiy ta’limotdir. Oddiyroq aytganda, bu dunyoni “qotib qolgan” holatda emas, balki tinimsiz rivojlanish jarayonida ko‘radigan yondashuvdir.

Uning mohiyatini tushunish uchun 3 ta asosiy qoidaga (qonunga) qarash kifoya:

1. Qarama-qarshiliklar kurashi: Har qanday rivojlanishning asosi — ichki ziddiyatlardir (masalan, fanda eski nazariya va yangi kashfiyot o‘rtasidagi bahs yangi bilimni tug‘diradi).

2. Miqdor o‘zgarishlarining sifat o‘zgarishiga o‘tishi: Kichik o‘zgarishlar to‘planib borib, portlash yoki sakrash ko‘rinishida yangi holatni yuzaga keltiradi (masalan, suvning isishi — miqdor, qaynashi — sifat o‘zgarishi).

3. Inkorni inkor: Yangi narsa eskini butunlay yo‘q qilmaydi, balki uning ijobiy tomonlarini olib, uni yangi bosqichda davom ettiradi (sizning savolingizdagi an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar kabi).

Ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlarda an’anaviy hamda zamonaviy yondashuvlar o‘zaro qarama-qarshi emas, balki ular dialektik birlikda rivojlanadi [1]. Dialektika nuqtayi nazaridan qaraganda, har qanday yangi yondashuv avvalgi bilimlar, tajribalar va metodlarga tayangan holda shakllanadi. Shu bois an’anaviy yondashuvlar zamonaviy ilm-fan taraqqiyotining negizini tashkil etadi. Dialektika borliqning rivojlanishi va o‘zgarishi haqidagi ta’limot sifatida ilmiy bilish metologiyasida muhim o‘rin egallaydi [2.]

An’anaviy yondashuvlar asosan klassik ilmiy metodlarga, qat’iy qonuniyatlarga va uzoq yillar davomida shakllangan nazariyalarga tayanadi. Tabiiy fanlarda bu yondashuv tajriba va kuzatuvga asoslangan bo‘lsa, ijtimoiy-gumanitar fanlarda tarixiylik, mantiqiylik va tizimlilik tamoyillari ustuvor hisoblanadi. Masalan, klassik fizika, biologiya yoki tarixiy tahlil usullari an’anaviy yondashuvning yorqin ko‘rinishidir.

Zamonaviy yondashuvlar esa globallashuv, axborot texnologiyalarining rivoji va fanlararo integratsiya natijasida yuzaga kelgan [3]. Ular ko‘proq interdisiplinar (fanlararo), innovatsion va moslashuvchan xususiyatga ega. Masalan, sun’iy intellektdan foydalanish, raqamli modellashtirish, sotsiologik tadqiqotlarda statistik dasturlar qo‘llanilishi zamonaviy yondashuvlarga misol bo‘la oladi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarda zamonaviy yondashuvlar inson omiliga chuqurroq e’tibor qaratish, madaniyatlararo muloqotni o‘rganish, hamda jamiyatdagi murakkab jarayonlarni tizimli tahlil qilishga xizmat qiladi. Tabiiy fanlarda esa zamonaviy yondashuvlar nano texnologiyalar, biotexnologiya, ekologik muammolarni hal etish kabi yo‘nalishlarda namoyon bo‘lmoqda.

Shunday qilib, an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar o‘rtasidagi dialektik munosabat uzluksiz rivoj jarayonini ta’minlaydi. Eski bilimlar yangilanadi, yangi g‘oyalar esa avvalgi tajribalarni inkor etmay, balki ularni boyitadi va takomillashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlarda an’anaviy hamda zamonaviy yondashuvlar o‘zaro dialektik birlikda rivojlanadi. An’anaviy yondashuvlar ilm-fanning poydevorini tashkil etib, mustahkam nazariy asos va tajribaviy bilimlarni shakllantirsa, zamonaviy yondashuvlar esa fan taraqqiyotiga yangicha qarashlar, innovatsion g‘oyalar va interdisiplinar metodlarni olib kiradi.Ularning o‘zaro uyg‘unligi ilmiy bilish jarayonini yanada boyitadi, murakkab ijtimoiy va tabiiy hodisalarni chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Dialektik nuqtayi nazardan qaraganda, ilm-fan rivoji eski va yangi qarashlarning kurashi va birligi asosida amalga oshadi.Shu bois, har ikki yondashuvni bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi omillar sifatida baholash ilmiy taraqqiyotning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. T.: Ma’naviyat, 2008.
2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: O‘zbekiston, 2017.
3. Abdulla Q. Zamonaviy fan va texnologiya. T.: Ilm, 2015.

DARS JARAYONIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIKUSULLARNING QO‘LLANILISHI VA UYG‘UNLIGI

Saparbayeva Indiya qizi
UrDPI, Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi magistranti
indiyasaparbayeva1@gmail.com
+998978972122

Annotatsiya. Ushbu ishda dars jarayonida zamonaviy pedagogik usullarning qo‘llanilishi va ularning uyg‘unligi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida interfaol metodlarning o‘rni, ularning o‘quvchilar faolligini oshirishdagi ahamiyati hamda bilimlarni chuqur o‘zlashtirishga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, turli pedagogik usullarni bir dars jarayonida maqsadga muvofiq qo‘llashning samaradorligi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta’limdagi roli ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari zamonaviy pedagogik yondashuvlar ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: pedagogik usullar, interfaol metodlar, ta’lim jarayoni, uyg‘unlik, zamonaviy ta’lim, o‘quvchi faolligi.

Аннотация. В данной работе анализируется применение современных педагогических методов в процессе обучения и их интеграция. Рассматривается роль интерактивных методов в современной образовательной системе, их значение в повышении активности учащихся и углублении знаний. Также исследуется эффективность комплексного использования различных педагогических методов на уроке и роль информационно-коммуникационных технологий в образовании. Результаты исследования показывают, что современные педагогические подходы играют важную роль в повышении качества образования.

Ключевые слова: педагогические методы, интерактивные методы, образовательный процесс, интеграция, современное образование, активность учащихся.

Abstract . This paper analyzes the application and integration of modern pedagogical methods in the teaching process. It highlights the role of interactive methods in the modern education system, their importance in increasing student engagement, and their impact on deep knowledge acquisition. The study also examines the effectiveness of using different pedagogical approaches in a single lesson and the role of information and communication technologies in education. The results show that modern pedagogical approaches significantly improve the quality of education.

Keywords: pedagogical methods, interactive methods, educational process, integration, modern education, student engagement.

Zamonaviy ta’lim tizimi jamiyat taraqqiyoti, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda bilimga bo‘lgan ehtiyojning ortib borishi bilan chambarchas bog‘liq holda yangilanib bormoqda. Shu jarayonda pedagogik usullar ham takomillashib, o‘qitishning an’anaviy shakllaridan interfaol va innovatsion yondashuvlarga o‘tish zarurati yuzaga kelmoqda. Zamonaviy pedagogik usullar — bu o‘quvchini ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida shakllantirishga xizmat qiluvchi, uning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, muammolarni hal etish kabi ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi metodlar majmuasidir.

An’anaviy ta’lim tizimida o‘qituvchi asosiy axborot beruvchi, o‘quvchi esa tinglovchi rolini bajaradi. Bunday yondashuvda o‘quvchining faolligi nisbatan past bo‘lib, bilimlar ko‘proq yodlash orqali o‘zlashtiriladi. Zamonaviy pedagogik usullarda esa bu jarayon tubdan o‘zgaradi: o‘quvchi bilimni tayyor holda qabul qilmaydi, balki uni mustaqil ravishda izlaydi, tahlil qiladi va xulosa chiqaradi. Bu esa bilimlarning chuqurroq va barqarorroq o‘zlashtirilishini ta’minlaydi. Zamonaviy pedagogik usullarning muhim xususiyatlaridan biri — interfaollikdir. Interfaol metodlar o‘quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etadi, ularning fikr bildirish, bahslashish, muhokama qilish kabi ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, “Aqliy hujum”, “Debat”, “Case - study” kabi metodlar orqali o‘quvchilar nafaqat bilim oladi, balki uni amaliyotda qo‘llashni ham o‘rganadi. Bu esa ularning hayotiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, zamonaviy pedagogik usullar individual yondashuvni ham ta’minlaydi. Har bir o‘quvchining qobiliyati, qiziqishi va bilim darajasi turlicha bo‘lganligi sababli, o‘qituvchi turli metodlarni uyg‘un qo‘llash orqali har bir o‘quvchining imkoniyatlarini ochib berishi mumkin. Bu esa ta’lim samaradorligini oshiradi va o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi.Zamonaviy pedagogik yondashuvlarning yana bir muhim jihati — bu tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishdir. Hozirgi davrda faqat tayyor bilimga ega bo‘lish yetarli emas, balki uni tahlil qila olish, yangilik yaratish va muammolarga innovatsion yechim topish muhim hisoblanadi. Shu bois, zamonaviy metodlar aynan shu ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik usullar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan chambarchas bog‘liq. Multimedia vositalari, elektron darsliklar, onlayn platformalar va interaktiv taqdimotlar darsni yanada qiziqarli va samarali qiladi. Bu esa o‘quvchilarning diqqatini jalb etib, bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini osonlashtiradi[55].

Dars jarayonida zamonaviy pedagogik usullarni qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Bugungi kunda o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quv jarayonini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va rag‘batlantiruvchi shaxs sifatida faoliyat yuritadi. Shu sababli darsni samarali tashkil etishda turli pedagogik metodlardan maqsadga muvofiq foydalanish zarur.

Zamonaviy dars jarayonida interfaol metodlar keng qo‘llaniladi. Bunday metodlar o‘quvchilarni faollashtiradi, ularni mustaqil fikrlashga undaydi va bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi. Masalan, “Aqliy hujum” metodi orqali o‘quvchilar berilgan muammo yuzasidan erkin fikr bildiradi, turli g‘oyalarni ilgari suradi. Bu esa ularning ijodiy tafakkurini rivojlantiradi. “Klaster” metodi esa mavzuni tizimli ravishda o‘rganishga yordam berib, tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beradi.Shuningdek, “Case-study” (vaziyatli tahlil) metodi o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu metod orqali o‘quvchilar real hayotga yaqin bo‘lgan vaziyatlarni tahlil qiladi, muammoga yechim topishga harakat qiladi. Bu esa nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash imkonini beradi. “Debat” metodi esa o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, o‘z nuqtai nazarini asoslash va boshqalar fikrini hurmat qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

[55] Abdulla Avloniy, Turkiy guliston yoxud axloq, Toshkent: O‘qituvchinashriyoti, 2022, 45-bet.

Dars jarayonida pedagogik usullarni to‘g‘ri tanlash va qo‘llash muhim hisoblanadi. Har bir metod darsning maqsadi, mavzusi va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo‘lishi kerak. Masalan, darsning kirish qismida motivatsiya uchun qisqa savol-javob yoki “Aqliy hujum”dan foydalanish mumkin. Asosiy qismda esa “Klaster” yoki “Case-study” metodlari orqali yangi bilimlar beriladi. Yakuniy bosqichda esa “Debat”, savol-javob yoki refleksiya orqali o‘rganilgan material mustahkamlanadi.Bu borada Jan Amos Komenskiy ta’lim jarayonini tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etish zarurligini ta’kidlagan. Uning fikricha, o‘qitish jarayoni aniq reja asosida olib borilishi va o‘quvchilarning faol ishtirokiga tayanishi kerak[56]. Bu g‘oya bugungi zamonaviy pedagogik yondashuvlarda ham o‘z aksini topmoqda. Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining dars jarayoniga joriy etilishi pedagogik usullar samaradorligini yanada oshiradi. Multimedia taqdimotlar, videodarslar, onlayn testlar va interaktiv platformalar orqali o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishi ortadi. Bu esa bilimlarni yanada samarali o‘zlashtirishga xizmat qiladi.Zamonaviy ta’lim tizimida pedagogik usullarni uyg‘unlashtirib qo‘llash dars samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta’lim jarayoni faqat bitta metod bilan cheklanib qolmay, balki bir nechta interfaol va an’anaviy yondashuvlarning birgalikda qo‘llanilishini talab etadi. Bu esa o‘quvchilarning bilimni chuqurroq va mustahkamroq o‘zlashtirishiga imkon yaratadi.

Pedagogik usullarning uyg‘unligi deganda, dars jarayonida turli metodlarni maqsadga muvofiq ketma-ketlikda yoki bir-birini to‘ldiruvchi shaklda qo‘llash tushuniladi. Masalan, darsning boshlanish qismida motivatsiya uchun “Aqliy hujum” yoki qisqa savol-javobdan foydalanish, asosiy qismda “Klaster”, “Case-study” yoki tushuntirish metodlarini qo‘llash, yakuniy bosqichda esa “Debat”, test yoki refleksiya orqali mavzuni mustahkamlash mumkin. Bunday yondashuv o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirad i va bilimlarni tizimli ravishda egallashga yordam beradi.

Pedagogik usullarni uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning turli qobiliyatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Ayrim o‘quvchilar ko‘proq mantiqiy fikrlashga, boshqalari esa ijodiy yondashuvga moyil bo‘ladi. Turli metodlarni birgalikda qo‘llash esa har bir o‘quvchining imkoniyatini ochib berishga yordam beradi. Natijada, ta’lim jarayoni individual yondashuv asosida tashkil etiladi.

Shuningdek, pedagogik usullarning samaradorligi ularning to‘g‘ri tanlanishi va maqsadga mos qo‘llanilishiga bog‘liq. Noto‘g‘ri tanlangan metod dars sifatini pasaytirishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchi har bir darsni rejalashtirishda mavzu mazmuni, o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va bilim darajasini inobatga olishi zarur.

Bu borada Yoxan Geynrix Pestalotsi ta’lim jarayonida o‘qitishning tabiiylik va izchillik tamoyillariga asoslanishi kerakligini ta’kidlagan[57]. Uning fikricha, bilim berish jarayoni bola rivojlanishiga mos holda tashkil etilgandagina samarali natija beradi. Bu g‘oya zamonaviy pedagogik usullarni uyg‘un qo‘llashda ham muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.Bundan tashqari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining qo‘llanilishi pedagogik usullar uyg‘unligini yanada kuchaytiradi. Multimedia vositalari, interaktiv platformalar va onlayn resurslar yordamida dars jarayoni yanada qiziqarli va samarali tashkil etiladi. Bu esa o‘quvchilarning faolligini oshirib, bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.Xulosa qilib aytganda, pedagogik usullarni uyg‘un qo‘llash ta’lim sifatini oshiradi, o‘quvchilarning faolligini kuchaytiradi va ularni har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, dars jarayonida zamonaviy pedagogik usullarni qo‘llash va ularni uyg‘unlashtirish ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Interfaol va innovatsion metodlar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi, ularni mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va amaliy yechim topishga o‘rgatadi.Shuningdek, turli pedagogik usullarni bir dars

[56] Jan Amos Komenskiy, Buyuk didaktika, Moskva: Pedagogika nashriyoti, 2021, 112-bet.

[57] Yoxan Geynrix Pestalotsi, Gertruda o‘z bolalarini qanday o‘qitadi, Tsyurix: Pedagogika nashriyoti, 2021, 76-bet.

jarayonida maqsadga muvofiq qo‘llash o‘quvchilarning bilimlarni chuqur va tizimli o‘zlashtirishiga yordam beradi. Bu jarayonda o‘qituvchi yo‘naltiruvchi va tashkilotchi sifatida katta rol o‘ynaydi. Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta’lim jarayoniga integratsiyasi pedagogik usullar samaradorligini yanada oshiradi va darsni qiziqarli hamda zamonaviy shaklda tashkil etish imkonini beradi.Umuman olganda, zamonaviy pedagogik usullarni to‘g‘ri tanlash va uyg‘un qo‘llash ta’lim jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi hamda o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2022
2. Jan Amos Komenskiy. Buyuk didaktika. Moskva: Pedagogika nashriyoti, 2021.
3. Yoxan Geynrix Pestalotsi. Gertruda o‘z bolalarini qanday o‘qitadi. Tsyurix: Pedagogika nashriyoti, 2021.
4. O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimi bo‘yicha me’yoriy hujjatlar va o‘quv-uslubiy qo‘llanmalar.
5. Zamonaviy pedagogika va ta’lim texnologiyalari bo‘yicha o‘quv qo‘llanmalar

TA’LIM JARAYONIDA BAHOLASH TIZIMI

Matqurbonova Mahliyo Ravshan qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
Xorijiy til va adabiyoti: ingliz tili yo‘nalishi
2-bosqich talabasi
mahliyomatqurbanova2255@gmail.com
+998930972255

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim jarayonida baholash tizimining nazariy va amaliy asoslari, uning zamonaviy pedagogik yondashuvlardagi o‘rni tahlil qilinadi. Formativ va summativ baholash turlari, ularning o‘quv jarayoniga ta’siri hamda amaliy va pedagogik fanlarda qo‘llaniladigan mezonlar keng yoritiladi. Tadqiqot natijalari baholash tizimi ta’lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Baholash tizimi, formativ baholash, summativ baholash, kompetensiya, pedagogik jarayon, amaliy ta’lim, portfolio, rubric, loyiha asosida o‘qitish.

Abstract: This article examines the theoretical and practical foundations of the assessment system in education. It analyzes formative and summative assessment, their impact on learning, and criteria in practical and pedagogical subjects. The results show the importance of assessment systems in improving education quality

Keywords: Assessment system, formative assessment, summative assessment, competency, pedagogical process, portfolio, rubrics, project-based learning.

Zamonaviy ta’lim tizimida baholash jarayoni o‘quv jarayonining ajralmas va strategik qismi hisoblanadi. U nafaqat bilimni aniqlash, balki o‘quv jarayonini boshqarish, o‘qitish sifatini oshirish va talabaning kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bugungi kunda ta’lim kompetensiyaviy yondashuv asosida qurilgan bo‘lib, unda bilim, ko‘nikma va amaliy faoliyat birgalikda baholanadi. Shu sababli baholash tizimi ham an’anaviy shakldan chiqib, ko‘p qirrali va rivojlantiruvchi funksiyaga ega bo‘lmoqda.

1. Baholash tizimining mohiyati: Baholash tizimi — bu o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini aniqlash, tahlil qilish va baholashga qaratilgan pedagogik jarayondir.[1.:50] U o‘qituvchiga o‘quv jarayonini to‘g‘ri boshqarish imkonini beradi. Baholash orqali nafaqat natija, balki jarayonning o‘zi ham tahlil qilinadi. Bu esa ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

2. Formativ baholash:

Formativ baholash o‘quv jarayoni davomida amalga oshiriladi va uning asosiy maqsadi talabaning rivojlanishini ta’minlashdir.[2.:30] Bu jarayonda o‘qituvchi muntazam ravishda feedback beradi, xatolarni aniqlaydi va ularni tuzatishga yordam beradi. Formativ baholash o‘quvchini faol ishtirok etishga undaydi, mustaqil fikrlashni rivojlantiradi va o‘qish jarayonini samarali qiladi. Misol sifatida kichik testlar, guruh ishlari, og‘zaki savol-javoblar va amaliy topshiriqlarni keltirish mumkin.

3. SUMMATIV BAHOLASH:

Summativ baholash o‘quv jarayoni yakunida amalga oshiriladi va talabaning umumiy natijasini baholaydi. U yakuniy imtihonlar, testlar, kurs ishlari va loyihalar orqali amalga oshiriladi. Bu baholash turi talabaning o‘quv davri davomida olgan bilimlarini umumlashtiradi va rasmiy natija sifatida qayd etiladi.

4. AMALIY VA PEDAGOGIK FANLARDA BAHOLASH

Amaliy fanlarda baholash talabaning bilimni real hayotda qo‘llay olish qobiliyatiga asoslanadi. Bu yerda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muammoni hal qilish va amaliy natija muhim hisoblanadi. Pedagogik fanlarda esa darsni rejalashtirish, metodik yondashuv, kommunikativ ko‘nikmalar va pedagogik vaziyatni tahlil qilish asosiy baholash mezonlaridir. Bu yondashuv bo‘lajak mutaxassisning kasbiy kompetensiyasini shakllantiradi.

Baholash tizimi ta’lim sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. U nafaqat bilimni aniqlaydi, balki talabaning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Zamonaviy baholash usullari ta’lim jarayonini yanada samarali qiladi.

In modern education, assessment is a key and strategic part of the learning process. It not only measures knowledge but also manages learning, improves teaching quality, and develops student competencies. Today, education is based on a competency-based approach where knowledge, skills, and practical performance are assessed together.

The assessment system is a pedagogical process aimed at identifying and analyzing students’ knowledge, skills, and competencies. It helps teachers effectively manage the learning process. Assessment evaluates not only outcomes but also the learning process itself, improving education quality.

Formative Assessment: Formative assessment is conducted during the learning process and aims to support student development. Teachers provide continuous feedback, identify mistakes, and help correct them. It encourages active participation, critical thinking, and effective learning. Examples include quizzes, group work, oral questions, and practical tasks.

Summative Assessment: Summative assessment is conducted at the end of the learning process and evaluates the overall performance of students. It includes exams, tests, coursework, and projects. This type of assessment summarizes learning outcomes and provides official results.

Assessment in Practical and Pedagogical Subjects: In practical subjects, assessment is based on the ability to apply knowledge in real-life situations. Critical thinking, creativity, and problem-solving are essential. In pedagogical subjects, lesson planning, teaching methodology, communication skills, and pedagogical analysis are key criteria.

The assessment system plays an important role in improving education quality and supports the development of students’ professional and personal competencies.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bloom, B. S. Taxonomy of Educational Objectives. New York, 1956.
2. Black, P., Wiliam, D. Assessment and Classroom Learning. 1998.
3. Sadler, D. R. Formative Assessment and the Design of Instructional Systems. 1989.

4- SHO’BA: RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR, KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET

TABIATDAN BEGONALASHUV IJTIMOIY-FALSAFIY OQIBATLARI

Samanova Shaxlo Boxtiyarovna
Ma’mun universiteti NTM, Urganch shahri
Umumkasbiy fanlar kafedrasi professori v.b.
Falsafa fanlari doktori (DSc)
shaxloboxtiyarova@gmail.com
+998918627117

Annotatsiya: Inson tabiatning bir qismi sifatida tirik organizmlar ichida o‘z ehtiyojlarini qondirishni ongli amalga oshira oladigan oliy mavjudotdir. Tabiatan inson ana shunday xususiyatlarga, yashash tarziga ega qilib yaratilgan. Maqola insoniyatning tabiatdan foydalanishda mavjud tabiat qonunlarini bilmasliklari va ekologik me’yorlarga amal qilmasliklari atrof-muhit muvozanatini buzilishida bevosita ishtirokchi subyektga aylanishini hamda insonning tabiatdan begonalashuvini tahlil qiladi.

Kalit so‘zlar: tabiat, inson, jamiyat, axloq, begonalashuv, ekologiya, muvozanat.

Garchi begonalashuv zamonaviy jamiyatning muammosi bo‘lib ko‘rinsa-da, aslida u inson mavjudligidan beri vaqt o‘tishi bilan birga bo‘lishi mumkin bo‘lgan ko‘plab muammolarning asosiy manbai hisoblanadi. Begonalashtirish lotincha “aliyenatio” so‘zi bilan ifodalanadi. Uning ma’nosi sotsiologiya, falsafa va psixologiya fanlarida turlicha bo‘lsa-da, uning tabiiy o‘qidan begonalashuv, og‘ish yoki haqiqiy maqsad va mohiyatini yo‘qotish deb mavhum talqin qilish mumkin[3.16]. Inson xususiyatlari o‘z mohiyatidan yiroqlashgan muhitda yuzaga keladigan ekologik reaksiyalar tabiatga qarshi faoliyat olib borishda davom etishini o‘zi ham uni tabiatdan ma’naviy-axloqiy begonalashuvidan dalolat beradi.

XXI asr kishilar hayotida munosib yashash sharoitini yaratdi va shu bilan birga insoniyat o‘zi bartaraf eta olmaydigan muammolarga ham duch keldi. Bunday muammo faqat ayrim davlat yoki ba’zi millatga xos emas, balki butun yer yuzini qamrab oladi. Binobarin, global xarakter ega bu kabi masalalar hamisha davlatlar hukumatlari va xalqaro tashkilotlarning alohida e’tiborida bo‘lib, ularni hal etish yuzasidan aniq chora-tadbirlar ko‘rilmoqda[5]. Ishlab chiqarish jarayonlarining jadal rivojlanishi, aholi sonining muttasil oshib borishi ekologiya sohasidagi muammolar ko‘lamining kehgayishiga sabab bo‘lmoqda. Piter Farb o‘zining “Ommaviy tushunish ekologiyasi” nomli kitobida: “Yil sayin ekologiyaning roli ortib bormoqda. Darhaqiqat, inson doimo ekologik muammolarni hal qilishdan qaytmaydi, chunki bunday muammolarni hal qilmaslik inson hayotiga tahdid solishi mumkin. Kelajakda ekologiya xalqaro munosabatlar global tizimining eng yuqori ustuvor yo‘nalishlaridan bo‘ladi”[1.16]. –deydi. Masalan, A. Pokrovskiy ham “Hozirgi zamon kishisi hamisha tabiatga nisbatan urush holatida bo‘lib kelgan. Uning oqibatlari yildan-yilga tobora kuchliroq sezilmoqda. Agar insonning tabiatga ekologik - munosabat madaniyatini tarbiyalamasak, fojiali oqibatlarga olib kelishi mumkin”[6.117] - deb ta’kidlagan edi.

Hozirgi paytda ko‘pgina davlatlar neft va gaz kabi yer osti boyliklariga ega bo‘lsada, istemol uchun yaroqli bo‘lgan toza suvning yetishmasligidan aziyat chekmoqda. Shuning uchun ham suvga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda va bu muammoni hal etish jahon hamjamiyati va ilm-fan sohasining asosiy mavzusiga aylangan. Butun dunyoni tashvishga solayotgan suv muammosini bir mamlakat yoki mintaqa hal qila olmasligi kundek ravshan. Ayni paytda, XXI asrda suv taqchilligi, bioxilma-xillikni saqlash va iqlim o‘zgarishi kabi ekologik muammolarning globallashuvi dunyo davlatlari o‘rtasidagi munosabatlarni belgilovchi asosiy omilga aylandi[7.75]. Toza suvning taqchilligi, mavjud zahiralardan oqilona foydalanish, shuningdek, suv bilan bog‘liq muammolarning oldini olish O‘zbekiston Respublikasini ushbu masalani

bartaraf etishda tashabbus ko‘rsatishga majbur qildi. Shu boisdan ham davlatimiz siyosatida **“**Aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan mavjud ekologik muammolarni bartaraf etish**”[2] ga alohida e’tibor qaratilgan edi.**

So‘nggi o‘n-yigirma yil ichida dunyoning barcha mintaqalarida tabiiy resurslarni ishlab chiqarish va ulardan foydalanish ko‘paydi. Sayyoramiz aholisining ko‘payishi va texnikaning jadal rivojlanishi ta’sirida tabiiy resurslardan foydalanish yuqori darajada oshib bormoqda. Natijada tabiiy resurslar iste’moli ham ortib, oxir-oqibat ba’zi tabiiy resurslarning kamayishiga yoki yo‘q bo‘lib ketish xavfi yuzaga kelmoqda. Shu sababdan jamiyat taraqqiyotida ilmiy-texnikaviy inqiloblarning ahamiyati katta kuchga aylanib, butun insoniyatni ushbu integratsion faoliyatga undayotgani bejiz emas.

Yer sayyorasida inson ta’sir qilmagan biron bir nuqtani topish qiyin. Shuning uchun hozirgi vaqtda insonning biosferaga ta’siri keskin oshib bormoqda. Odamlar o‘z manfaati uchun tabiatni o‘zgartirishga faol kirishgan. Millionlab gektar taqir va hosilsiz yerlar unumdor dehqonchilik yerlariga aylantirildi. Ko‘plab bog‘lar yaratilib, yuzlab hayvon zotlari va minglab qishloq xo‘jaligi tabiiy mahsulotlari odamlar tomonidan o‘zgartirildi hamda kasalliklarga chidamli va mahsuldor qilib yaratildi. Bu esa jamiyatning iqtisodiy o‘sishi va rivojlanishi uchun turli xil landshaftlarning vujudga kelishiga asos bo‘ldi.

Afsuski, ba’zida odamlar o‘zlarining ahmoqona harakatlari bilan tabiatni o‘z zarariga o‘zgartiradilar. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev takidlashicha: “Insoniyat o‘z qilmishlari tufayli Yer yuzining uchdan ikki qismida salbiy o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. BMT ma’lumotlariga ko‘ra, millionga yaqin o‘simlik va hayvon turlari yo‘q bo‘lib ketish arafasida. Ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi 50 yilda yovvoyi tabiat dunyosi 69 foizga qisqargan. Bioxilma-xillikning kamayishi biosferaning tashqi xatarlarga bardoshliligini susaytiradi va sayyoramiz kelajagi, kerak bo‘lsa, taqdiriga salbiy ta’sir ko‘rsatadi”[1.255].

Tabiatdagi bunday o‘zgarishlar asosan, texnika va o‘qotar qurollarning keng qo‘llanilishi natijasida yuzaga keladi, buning natijasida o‘rmonlar maydoni qisqaradi va noyob hayvonlar yo‘qoladi. So‘nggi bir necha o‘n yilliklarda sayyoramiz aholisi tez sur’atlar bilan o‘sib borayotganligi sababli, tabiiy resurslardan foydalanish mos ravishda ortib bormoqda.

Inson o‘zining kundalik faoliyati jarayonida atrof-muhitga ta’sirini his qilmaydi yoki uning oqibatlariga befarq qaraydi. Bilamizki, miqdoriy o‘zgarishlar ma’lum bir vaqt o‘tganidan so‘ng sifat o‘zgarishlariga olib keladi. Bu alohida hollarda dahshatli ofatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Komponent falokatlar yer sayyorasi inqirozidan darak beradi. So‘nggi yillarda odamlar bu inqirozli halokatdan omon qolish yo‘llarini izlamoqda. Tabiat va inson munosabatlari, o‘zaro ta’siri hozirgidan kuchliroq bo‘lmasligi kerak. Shu yo‘l bilangina bashariyat ekologik xavf-xatarlar va inqirozlarning oldini olish uchun birlamchi choralarni ko‘rishi zarur.

Shu sababli, begonalashuv faqat ekologik yoki ijtimoiy muammo emas, balki insonning mavjudligi va ma’naviy rivojlanishiga tahdid soluvchi fundamental falsafiy masaladir. Insonning tabiat bilan uyg‘unlikni tiklash uchun borliqning birligi haqidagi falsafiy tushunchalarni chuqur anglab, o‘zining o‘rnini qayta belgilashi zarur. Ana shunda inson tabiat bilan bo‘lgan uzviy bog‘liqligini qayta tiklab, haqiqatda barqaror va ma’noli hayot sari intilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Bir bo‘lsak – yagona xalqmiz, birlashsak – vatanmiz. - Toshkent, “O'zbekiston”, 2024. - B. 255.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son 2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida gi Farmoni.// https://lex.uz/ru/docs/-5841063

3. Farb P. Ommaviy tushunish ekologiyasi [Mass Understanding of Ecology]. Tahrir: O‘zbekiston Ekologiya Akademiyasi, -T.: 2018. –B. 16.

4. Fromm E. The Sane Society. New York: Rinehart and Winston, 1955; Marks S.R. Alienation. Encyclopedia of Sociology, Vol. 1. New York: Macmillan, 1992. -P. 31.

5. United Nations. Sustainable Development Goals Report 2023. New York: UN Publications, 2023; World Economic Forum. Global Risks Report 2024. Geneva: WEF, 2024.// https://www.weforum.org/publications/global-risks-report-2024/in-full/global-risks-2024-at-a-turning-point/

6. Покровский А. Экологические проблемы Земли. -М.: 1975. - С.117.

7. Рулевский, Александр Михайлович Стратегия развития экологического предпринимательства: автореферат дис. ... кандидата экономических наук: 08.00.05. – Донецк: 2022. - 75 с.

SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI PLATFORMALAR: OLIY TA’LIMNI MODERNIZATSIYA QILISHNING HUQUQIY VA MA’NAVIY-KOGNITIV JIHATLARI

Karimov Zafarbek Atabayevich
Urganch davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti dekani,
Falsafa fanlari doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston oliy ta’lim tizimini modernizatsiya va transformatsiya qilish jarayonlarida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanish hamda milliy raqamli platformalarni ishlab chiqish masalalari tahlil qilinadi. Ta’limni xalqaro standartlarga moslashtirishda raqamli muhitning inson ongi va ma’naviyatiga ta’siri, shuningdek, ushbu munosabatlarni konstitutsiyaviy hamda mehnat huquqi normalari asosida tartibga solishning dolzarb masalalari ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, oliy ta’lim transformatsiyasi, raqamli platformalar, inson ongi, milliy g‘oya, konstitutsiyaviy huquq, mehnat huquqi, inson kapitali, intellektual mulk.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida kechayotgan modernizatsiya va transformatsiya jarayonlarining asosiy maqsadi – raqobatbardosh inson kapitalini shakllantirish hamda ta’lim sifatini xalqaro talablarga moslashtirishdir. Bu yo‘lda sun’iy intellekt va axborot texnologiyalarining ta’lim jarayoniga integratsiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasining "O‘zbekiston – 2030" strategiyasida ta’lim tizimini raqamlashtirish va yoshlarning zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirishi ustuvor maqsadlar qatorida belgilangan [1].

Biroq, texnologik inqilob nafaqat texnik yondashuvni, balki jarayonni huquqiy, ijtimoiy va ma’naviy-falsafiy jihatdan chuqur idrok etishni talab qiladi. Davlatimiz rahbarining qarorlarida ham sun'iy intellekt texnologiyalarini iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarga jadal joriy etish zarurati bilan bir qatorda, axborot xavfsizligini ta’minlash masalasi qat'iy belgilab qo'yilgan [2]. Sun'iy intellektdan nazoratsiz foydalanish shaxsning kognitiv faoliyatiga ta’sir o'tkazishi ehtimoli ta’lim tizimida yangi huquqiy va axloqiy mexanizmlarni yaratishni taqozo etmoqda.

Sun'iy intellektdan foydalanish va inson ongi: Milliy g'oya va ma’naviyat sintezi. Ta’lim tizimini modernizatsiya qilish faqatgina infrastrukturani yangilashdan iborat emas. Sun’iy intellekt vositalari (matn, tasvir va tahliliy ma’lumotlarni avtomatik generatorlari) talabalarning mustaqil izlanish jarayonini yengillashtiradi, biroq bu mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatining susayishiga, akademik dangasalikka va plagiat holatlarining ortishiga olib kelishi mumkin.

Inson ongi mexanik axborot yig‘uvchi quti emas, balki qadriyatlar va e’tiqodlar tizimidir. SI taqdim etayotgan axborot oqimini tartibga solishda milliy g‘oya va ma’naviyat asoslari filtr vazifasini o‘tashi zarur. "Ta’lim to'g'risida"gi Qonunda ham ta’lim oluvchilarda yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarni, vatanparvarlikni va jamiyatga nisbatan mas'uliyat hissini shakllantirish davlat siyosatining asosiy prinsiplaridan biri sifatida e'tirof etilgan [3]. Yoshlar ongiga sun'iy intellekt mahsulini tanqidiy qabul qilish, axborotni milliy manfaatlarga mosligini

tahlil qila olish madaniyatini singdirish – transformatsiya davridagi eng muhim pedagogik vazifadir.

Xususan, milliy g'oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi kabi ijtimoiy-gumanitar yo'nalishlarda bo'lajak kadrlarni tayyorlashda raqamli texnologiyalarning o'rni beqiyos bo'lsa-da, inson omili hamisha birlamchi bo'lib qolishi shart. Bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda sun'iy intellekt taqdim etayotgan axborot va yechimlarni amaldagi qonunchilik, xususan, konstitutsiyaviy va mehnat huquqi normalari hamda milliy qadriyatlarimiz tarozi pallasida tortib ko'ra oladigan analitik qobiliyatni rivojlantirish o'ta muhimdir. Ya’ni, raqamli muhitda huquqiy savodxonlik va ma’naviy tarbiyani uyg'un olib borish – ta’limdagi yalang'och texnokratik yondashuvlarning salbiy oqibatlarini yumshatib, yoshlarda ijtimoiy adolat va qonun ustuvorligi prinsiplariga sadoqat tuyg'usini mustahkamlaydi [7].

Raqamli transformatsiyaning konstitutsiyaviy-huquqiy kafolatlari. Raqamli platformalar va sun'iy intellektni oliy ta’limga keng joriy etish qat'iy qonunchilik ustuvorligi asosida amalga oshirilishi shart. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasida kafolatlangan ta’lim olish huquqi raqamli makonda ham to'laqonli ta’minlanishi kerak [4].

- Tenglik va inklyuzivlik: Barcha talabalar zamonaviy ta’lim platformalaridan birdek foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishi huquqiy davlat mezonidir. Davlat va OTMlar tomonidan o'zimizning milliy, ochiq raqamli platformalarni yaratish – texnologik tengsizlikning (digital divide) oldini olishga xizmat qiladi.
- Shaxsga doir ma’lumotlar himoyasi: Talabalarning akademik ko'rsatkichlari, psixologik portreti va qiziqishlarini tahlil qiluvchi SI dasturlari shaxs daxlsizligi va O'zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma’lumotlar to'g'risida"gi qonuni talablariga qat'iy javob berishi zarur [5].

Oliy ta’limni modernizatsiya qilishda mehnat munosabatlarini huquqiy jihatdan takomillashtirish. Ta’lim tizimidagi transformatsiya bevosita professor -o'qituvchilar faoliyatiga ta’sir ko'rsatadi. Raqamlashgan muhitda o'qituvchilarning mehnat huquqlari va ijtimoiy muhofazasi masalalari yangi tahrirdagi Mehnat kodeksi asosida takomillashtirilishi talab etiladi [6]:

- Ish yuklamasi va "raqamli mehnat": Masofaviy ta’lim platformalarini yuritish, elektron resurslar yaratish va SI dasturlarini o'quv jarayoniga moslashtirish o'qituvchidan qo'shimcha intellektual mehnat talab qiladi. Qonunchilik doirasida o'qituvchilarning o'quv yuklamalarini zamon talablariga mos ravishda optimallashtirish adolatli mehnat sharoitlarini ta’minlaydi.
- Intellektual mulk muhofazasi: Professor-o'qituvchilar tomonidan yaratilayotgan mualliflik dars ishlanmalari va ma’ruzalar bazalari ochiq platformalarga integratsiya qilinganda, ularning mualliflik huquqlari amaldagi qonunchilik bilan ishonchli himoya qilinishi dars sifatini oshirishning muhim stimullaridan biridir.

Raqamli platformalar ishlab chiqilishi – axborot suvereniteti omili sifatida. Oliy ta’lim tizimini xalqaro talablarga moslashtirish chet el raqamli vositalariga to'liq qaram bo'lishni anglatmaydi. Mahalliy OTMlar uchun integratsiyalashgan, xavfsiz va milliy kontent bilan boyitilgan raqamli platformalarni ishlab chiqish – iqtisodiy, huquqiy va g'oyaviy suverenitet masalasidir. Bu platformalar sun'iy intellekt bazasida talabaning o'zlashtirish dinamikasini kuzatish kabi xalqaro standartlardagi funksiyalarni bajarishi, shu bilan birga milliy qonunchiligimiz va mentalitetimizga to'la mos faoliyat yuritishi kafolatlanishi kerak.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimidagi modernizatsiya jarayonlari innovatsiyalar hamda qonun ustuvorligi uyg'unligida kechishi lozim. Sun'iy intellekt inson aql-zakovatini va o'qituvchining jonli, ma’naviy tarbiyaviy ta’sirini to'liq almashtira olmaydi, u faqatgina sifatli ta’lim vositasidir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagilar taklif etaman:

1. Oliy ta’lim muassasalarida sun'iy intellektdan o'quv va ilmiy ishlarda foydalanishning huquqiy va axloqiy chegaralarini belgilovchi maxsus ichki normativ hujjatlarni ishlab chiqish.

2. OTM professor-o'qituvchilarining elektron ta’lim resurslarini yaratishga sarflagan mehnati va ish vaqtini huquqiy baholash bo'yicha Mehnat kodeksi talablari doirasida aniq mexanizmlarni amaliyotga joriy etish.

3. Yoshlarda raqamli makonda ma’naviy tahdidlarga qarshi immunitetni shakllantirish maqsadida ta’lim dasturlarining "Milliy g'oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi" kabi tegishli modullariga "Raqamli huquq va etika" mavzularini kiritish.

Mazkur yo'nalishlardagi tizimli islohotlar O'zbekistonda yuksak huquqiy ongga ega va xalqaro maydonda raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O‘zbekiston – 2030" strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-158-son Farmoni. // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 12.09.2023-y., 06/23/158/0694-son.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi "Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-4996-son Qarori. // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 18.02.2021-y., 07/21/4996/0127-son.

3. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni (O‘RQ-637-son, 23.09.2020-y.). // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son.

4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2023. – 120 b.

5. O‘zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida"gi Qonuni (O‘RQ-547-son, 02.07.2019-y.). // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 03.07.2019-y., 03/19/547/3362-son.

6. O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi (O‘RQ-798-son, 28.10.2022-y.). // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 29.10.2022-y., 02/22/798/0972-son.

7. Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish metodikasida innovatsion va ruxiy-kognitiv yondashuvlar // Ilmiy-uslubiy maqolalar to'plami. – Toshkent, 2023. – 45-b.

OLIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKT: KASBIY TAYYORGARLIKNING YANGI PARADIGMASI VA MEHNAT BOZORI TALABLARI

Raximov G‘ayrat Buvaxanovich
Urganch davlat universiteti o‘quv ishlari bo‘yicha prorektor
Raximovgayratbuvaxanovich1@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalarni kasbiy tayyorlash jarayonida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Mehnat bozorida yuz berayotgan raqamli transformatsiya sharoitida bo‘lajak mutaxassislarning raqamli kompetensiyalarini shakllantirish zarurati ilmiy asoslangan. Shuningdek, an’anaviy ta’lim paradigmasidan innovatsion ta’limga o‘tishning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilib, o‘quv dasturlarini zamonaviy bozor talablariga moslashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, kasbiy tayyorgarlik, mehnat bozori, oliy ta’lim, raqamli kompetensiya, ta’lim paradigmasi, innovatsion pedagogika.

Jahon iqtisodiyoti va mehnat bozorining shiddat bilan raqamli transformatsiyaga uchrashi oliy ta’lim tizimi oldiga mutlaqo yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Jahon Iqtisodiy Forumi (World Economic Forum)ning "Kasblar kelajagi – 2023" (Future of Jobs Report 2023) hisobotiga ko‘ra, yaqin besh yil ichida sun’iy intellekt va avtomatlashtirish texnologiyalari ta’sirida mehnat bozoridagi ish o‘rinlarining qariyb 23 foizi tarkibiy o‘zgarishlarga yuz tutadi. Bu holat an’anaviy kasblarning qisqarishi hamda mutlaqo yangi, SI texnologiyalarini boshqarish va tahlil qilishga asoslangan kasblarning paydo bo‘lishi bilan izohlanadi [1]. Ushbu global tendensiya oliy ta’lim muassasalarida kasbiy tayyorgarlik paradigmasini tubdan yangilashni taqozo etadi.

Oliy ta’limda raqamli texnologiyalarni qo‘llash bugungi kunda faqatgina ma’lumotlarni qidirish yoki o‘quv jarayonini boshqarish bilan cheklanib qolayotgani yo‘q. Sun’iy intellekt endilikda bo‘lajak kadrlarning kasbiy portfelini shakllantiruvchi asosiy vositaga aylanib bormoqda. Xususan, tibbiyot, muhandislik, iqtisodiyot va hatto gumanitar sohalarda ham SI dasturlaridan foydalanish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lish asosiy kadrlar talabiga aylanib ulgurdi.

O‘zbekiston Respublikasida ham raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Xususan, "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida kadrlar tayyorlash tizimini zamonaviy axborot texnologiyalari ehtiyojlariga moslashtirish, talabalarda algoritmik fikrlash va raqamli savodxonlikni rivojlantirish muhim vazifa sifatida ko‘rsatib o‘tilgan [5]. Ushbu me’yoriy huquqiy hujjatlar oliy ta’lim muassasalarida sun’iy intellekt texnologiyalarini tizimli joriy etish uchun huquqiy baza bo‘lib xizmat qiladi.

Yangi ta’lim paradigmasining asosiy xususiyati shundaki, oliy ta’lim endi faqatgina fundamental bilimlarni berish mexanizmi emas, balki talabani doimiy o‘zgaruvchan texnologik muhitga moslasha oladigan "umrbod o‘rganuvchi" (lifelong learner) shaxs sifatida tarbiyalashi kerak. Sun’iy intellekt bu jarayonda ikki xil funksiyani bajaradi:

1. O‘quv jarayonini optimallashtiruvchi vosita: Talabaning bilim darajasi va qiziqishlariga moslashtirilgan individual ta’lim trayektoriyasini yaratish imkonini beradi.
2. Kasbiy faoliyat obyekti: Talaba o‘zining kelgusi mehnat faoliyatida duch keladigan real muammolarni hal qilishda SI vositalaridan (masalan, ma’lumotlar tahlili uchun generativ modellar, loyihalashda avtomatlashtirilgan dasturlar) foydalanishni o‘rganadi [3].

Shu bilan birga, jarayonning o‘ziga xos murakkabliklari va ziddiyatlari ham mavjud. Birinchidan, o‘quv reja va dasturlarning tezkor texnologik o‘zgarishlarga moslashish tezligi pastligicha qolmoqda. Ikkinchidan, professor-o‘qituvchilarning o‘zida ham sun’iy intellekt texnologiyalaridan professional darajada foydalanish ko‘nikmalari yetarli darajada emas [4]. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, ta’limga SIni samarali joriy etishning asosiy to‘sig‘i texnologiyaning yetishmasligi emas, balki pedagogik kadrlarning malakasi va metodik ta’minotning zaifligidir [2].

Mehnat bozori bitiruvchilardan shunchaki ma’lumotni eslab qolishni emas, balki tanqidiy fikrlash, murakkab muammolarni yechish va SIni boshqarish kabi "yumshoq" va "qattiq" ko‘nikmalar simbiozini talab qilmoqda. Shuning uchun, oliy ta’lim tizimida tayyorlanayotgan kadrlar sifati va mehnat bozori talablari o‘rtasidagi tafovutni qisqartirish bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biridir.

Ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish amaliyoti sohalar xususiyatiga ko‘ra turlicha namoyon bo‘lmoqda. Masalan, aniq fanlar va muhandislik (STEM) yo‘nalishlarida bo‘lajak mutaxassislar uchun generativ dizayn, murakkab matematik modellash va katta ma’lumotlar bilan ishlash ko‘nikmalari birinchi o‘ringa chiqmoqda. Bugungi kun muhandisi nafaqat chizma chizishni, balki SI asosida ishlovchi dasturlarga to‘g‘ri texnik vazifa (algoritm) bera olishni bilishi kerak.

Gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy yo‘nalishlarda esa vaziyat biroz boshqacha. Tarjimonlar, huquqshunoslar, iqtisodchilar va jurnalistlar uchun SI matnlarni generatsiya qilish, qonunchilik bazasidan kerakli ma’lumotlarni tezkor topish yoki moliya bozoridagi xatarlarni prognoz qilishda asosiy ko‘makchiga aylanmoqda. Bu holat oliy ta’lim muassasalaridan talabalarni shunchaki faktologik bilimlarni yodlashdan ozod qilib, ko‘proq ijodkorlik, tanqidiy tahlil va empatik yondashuv talab etiladigan vazifalarga yo‘naltirishni talab qiladi. Texnika qila olmaydigan yagona narsa — bu insoniy hissiyotlar va nostandart kognitiv qarorlar qabul qilishdir. Shuning uchun kasbiy tayyorgarlik aynan shu "insoniy ustunlik" ustiga qurilishi lozim.

Kasbiy tayyorgarlikning yana bir muhim qirrasi — bu bo‘lajak kadrlarning psixologik jihatdan texnologik o‘zgarishlarga tayyorligidir. Tezkor raqamlashtirish jarayoni talabalarda o‘z kelajagiga nisbatan ishonchsizlik yoki "texnologik ishsizlik" qo‘rquvini keltirib chiqarishi

mumkin. Oliy ta’lim muassasalarida tashkil etiladigan o‘quv jarayonlari bu qo‘rquvni yengishga, SIni raqobatchi emas, balki ish samaradorligini oshiruvchi "intellektual hamkor" sifatida qabul qilishga o‘rgatishi kerak. Bundan tashqari, ma’lumotlar maxfiyligi, mualliflik huquqi va kiberxavfsizlik kabi raqamli etika masalalari ham kasbiy kompetensiyalarning ajralmas qismi sifatida o‘qitilishi bozor va jamiyat oldidagi muhim mas'uliyat hisoblanadi.

Yuqoridagi tahlillardan xulosa qilish mumkinki, oliy ta’lim tizimi sun’iy intellekt erasi talablariga moslashishi uchun nafaqat moddiy-texnik bazani, balki ta’limning mazmuni va metodologiyasini ham tubdan o‘zgartirishi lozim. mehnat bozori oliy ta’lim tizimidan shunchaki diplomli kadrlarni emas, balki raqamli voqelikka tez moslashadigan, sun’iy intellekt vositalarini o‘z kasbiy faoliyatida erkin qo‘llay oladigan va eng muhimi — yuksak insoniy kognitiv qobiliyatlarni saqlab qolgan mutaxassislarni talab qilmoqda. Oliy ta’limning asosiy vazifasi an’anaviy akademik ta’limni texnologik innovatsiyalar bilan uyg‘unlashtirib, kelajak mehnat bozorining beqarorliklariga bardoshli "gibrid mutaxassislar" avlodini yaratishdan iboratdir.

Ushbu jarayonni samarali tashkil etish maqsadida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. "Sun’iy intellekt savodxonligi" maxsus kursini joriy etish: Barcha ta’lim yo‘nalishlari (bakalavriat) o‘quv rejalariga mutaxassislikdan qat'i nazar tayanch fan sifatida kiritish;
2. Professor-o‘qituvchilarning raqamli malakasini oshirish: OTM o‘qituvchilari uchun SI vositalaridan foydalangan holda dars o‘tish metodikasi bo‘yicha maqsadli malaka oshirish kurslarini tashkil etish;
3. O‘quv dasturlarini sanoat korxonalari bilan hamkorlikda yangilash: Mehnat bozorining real ehtiyojlaridan kelib chiqib, yirik IT va ishlab chiqarish kompaniyalari bilan hamkorlikda dual ta’lim elementlarini kengaytirish;
4. Talabalarni loyihaviy boshqaruvga jalb etish: Bitiruv malakaviy ishlari va kurs loyihalarida sun’iy intellekt algoritmlaridan foydalangan holda yechim topish talabini qat’iy belgilash;
5. Monitoring va tahlil markazlarini yaratish: OTMlar qoshida bitiruvchilarning ishga joylashish ko‘rsatkichlari va ularning kompetensiyalariga bo‘lgan bozor talabini SIdan foydalanib doimiy tahlil qilib boruvchi analitik platformalar yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. World Economic Forum. "The Future of Jobs Report 2023". – Geneva, 2023.
2. UNESCO. "AI and Education: Guidance for Policy-Makers". – Paris, 2021.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. "Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning". – Center for Curriculum Redesign, 2019.
4. Zawacki-Richter, O., et al. "Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education". International Journal of Educational Technology in Higher Education, 2019.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-6079-son Farmoni. (Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi)

TA’LIM TIZIMIDA RAQAMLI PLATFORMALAR ORQALI MA’NAVIY TARBIYA

Baltayeva Ma’mura Baxtiyorovna
Urganch davlat pedagogika instituti,
Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi o‘qituvchisi
+99897 513 79 90 mamura381@gmail.com

Annotatsiya: mazkur tezisda ta’lim tizimida raqamli platformalar orqali ma’naviy tarbiyani tashkil etishning ahamiyati, uning zamonaviy shakl va usullari tahlil qilinadi. Shuningdek, yoshlar ongida milliy qadriyatlarni shakllantirishda raqamli texnologiyalarning imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: raqamli platforma, ma’naviy tarbiya, milliy qadriyatlar, ta’lim tizimi, media savodxonlik, yoshlar tarbiyasi

Raqamli platformalarning didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlari. Hozirgi davrda raqamli texnologiyalar jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biriga aylanib bormoqda. Axborot-kommunikatsiya vositalarining keng joriy etilishi natijasida inson hayotining barcha jabhalari, jumladan, ta’lim tizimi ham tubdan yangilanmoqda. Bu jarayon ta’lim mazmuni, metodlari va shakllarining o‘zgarishiga olib kelib, o‘quv jarayonini yanada samarali tashkil etish imkoniyatini bermoqda. Raqamli transformatsiya sharoitida ma’naviy tarbiya masalasi ham yangi yondashuvlarni talab etmoqda. An’anaviy ta’lim shakllari bilan bir qatorda, raqamli platformalar orqali yoshlar ongiga ma’naviy qadriyatlarni singdirish, ularning dunyoqarashini shakllantirish muhim vazifaga aylangan. [O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.] Chunki bugungi yoshlar ko‘proq vaqtini internet tarmog‘i va ijtimoiy platformalarda o‘tkazmoqda.

Shu bois, ta’lim tizimida raqamli vositalardan foydalanish nafaqat bilim berish, balki tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o‘z navbatida pedagoglardan zamonaviy yondashuvlar va innovatsion metodlarni qo‘llashni talab etadi.

Raqamli platformalarning didaktik va tarbiyaviy imkoniyatlari. Raqamli platformalar ta’lim jarayonini tashkil etishda keng imkoniyatlarga ega. Ular o‘quv materiallarini interaktiv shaklda yetkazish, o‘quvchilar faolligini oshirish va individual yondashuvni ta’minlashga xizmat qiladi. [Xudoyberdiyev A. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2022.]

Masalan, masofaviy ta’lim platformalari orqali o‘quvchilar o‘zlariga qulay vaqtda bilim olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bundan tashqari, raqamli platformalar orqali ma’naviy-ma’rifiy kontentlarni keng tarqatish mumkin. Elektron darsliklar, videoma’ruzalar, podkastlar va infografikalar orqali milliy qadriyatlar, tarixiy meros va madaniy an’analarni yoshlar ongiga samarali yetkazish mumkin.

Ayniqsa, vizual va audiovizual materiallar orqali berilgan ma’lumotlar yoshlar tomonidan tezroq qabul qilinadi. Bu esa ma’naviy tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, gamifikatsiya elementlarini qo‘llash orqali o‘quvchilarning qiziqishini yanada oshirish mumkin. [To‘xtayeva D. Toshkent, 2021.]

Ijtimoiy tarmoqlar va yoshlar ma’naviyati. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylangan. Ular nafaqat muloqot vositasi, balki axborot olish, fikr almashish va o‘zini namoyon etish maydoni sifatida ham xizmat qilmoqda. Shu sababli ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar ma’naviyatiga ta’siri nihoyatda katta. Ijobiy jihatdan qaraganda, ijtimoiy tarmoqlar orqali ma’naviy-ma’rifiy materiallarni keng auditoriyaga yetkazish mumkin. Turli loyiha va tashabbuslar orqali milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish, yoshlarni ezgu g‘oyalarga yo‘naltirish imkoniyati mavjud. Biroq, salbiy jihatlari ham mavjud. Turli zararli g‘oyalar, noto‘g‘ri axborotlar va madaniyatsiz kontentlar yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. [Qodirov B. Toshkent: Ilm va taraqqiyot, 2023.] Bu esa ularning dunyoqarashi va qadriyatlariga salbiy ta’sir etadi. Shu bois ijtimoiy tarmoqlardan oqilona foydalanish madaniyatini shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Media savodxonlik – zamonaviy zarurat. Axborot asrida yashayotgan inson uchun media savodxonlik muhim kompetensiyalardan biridir. Media savodxonlik insonning axborotni to‘g‘ri qabul qilish, tahlil qilish va undan samarali foydalanish qobiliyatini anglatadi. Bugungi kunda yoshlar turli manbalardan kelayotgan axborotlar oqimida yashamoqda. Ularning barchasi ham ishonchli yoki foydali emas. Shu sababli yoshlarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish, ularning axborotga nisbatan ongli yondashuvini shakllantirish zarur. [Nurmonova S. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.]

Media savodxonlikni rivojlantirish orqali yoshlar turli manipulyativ axborotlarga qarshi tura oladi. Bu esa ularning g‘oyaviy immunitetini mustahkamlashga xizmat qiladi.

G‘oyaviy immunitetni shakllantirish mexanizmlari. *G‘oyaviy immunitet* – bu shaxsning turli zararli va yot g‘oyalarga qarshi turish qobiliyatidir. Uni shakllantirish uzluksiz tarbiya jarayonini talab etadi.

Raqamli platformalar orqali g‘oyaviy immunitetni shakllantirishda quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish lozim:

- *milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ‘ib qilish;*
- *tarixiy ong va milliy identitetni mustahkamlash;*
- *tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish;*
- *axborot xavfsizligi madaniyatini shakllantirish.*

Shuningdek, o‘quvchilarga real hayotiy misollar asosida tushuntirish ishlari olib borish, interaktiv metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. [Ro‘ziyev A. Toshkent: Tafakkur, 2022.]

Pedagoglarning raqamli kompetensiyasi. Raqamli ta’limni samarali tashkil etish ko‘p jihatdan pedagoglarning bilim va ko‘nikmalariga bog‘liq. Zamonaviy o‘qituvchi nafaqat o‘z fanini mukammal bilishi, balki raqamli texnologiyalarni ham yaxshi o‘zlashtirgan bo‘lishi zarur. Pedagoglarning raqamli kompetensiyasini oshirish orqali ta’lim sifati sezilarli darajada yaxshilanadi. Ular innovatsion metodlardan foydalangan holda o‘quv jarayonini tashkil etishi, o‘quvchilarning faolligini oshirishi mumkin. Shu bilan birga, o‘qituvchilar ma’naviy tarbiya masalalariga ham alohida e’tibor qaratishi lozim. Chunki ular yoshlar uchun eng muhim namuna hisoblanadi.

Muammolar va istiqboldagi vazifalar. Raqamli platformalar orqali ma’naviy tarbiya berishda bir qator muammolar mavjud:

- *sifatli kontent yetishmasligi;*
- *internetdan noto‘g‘ri foydalanish holatlari;*
- *yoshlar orasida vaqtni samarasiz sarflash;*
- *pedagoglarning yetarli darajada tayyor emasligi.*

Kelgusida ushbu muammolarni hal etish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarur:

- *milliy platformalarni rivojlantirish;*
- *sifatli ma’naviy kontentlar yaratish;*
- *ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish;*
- *yoshlarni ongli ravishda internetdan foydalanishga o‘rgatish.*

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.
2. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008.
3. Xudoyberdiyev A. Ta’limda raqamli texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2022.
4. To‘xtayeva D. Media savodxonlik asoslari. – Toshkent, 2021.
5. Qodirov B. Zamonaviy ta’limda axborot texnologiyalarining o‘rni. – Toshkent: Ilm va taraqqiyot, 2023.
6. Nurmonova S. Ta’lim jarayonini boshqarishning zamonaviy usullari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
7. Ro‘ziyev A. Raqamli pedagogika asoslari. – Toshkent: Tafakkur, 2022.

IJTIMOIY TARMOQLAR VA AXLOQIY ME’YORLAR EVOLYUTSIYASI

Baltayeva Ma’mura Baxtiyorovna
Urganch davlat pedagogika instituti,
Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi o‘qituvchisi
+99897 513 79 90 mamura381@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlarning zamonaviy jamiyat hayotidagi o‘rni hamda ularning axloqiy me’yorlarga ta’siri tahlil qilinadi. Axborot texnologiyalari rivoji natijasida yuzaga kelayotgan yangi axloqiy muammolar, ularning sabablari va yechimlari yoritiladi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda axloqiy madaniyatni shakllantirishning muhim jihatlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy tarmoqlar, axloqiy me’yorlar, raqamli jamiyat, media savodxonlik, etik madaniyat, kommunikatsiya, yoshlar tarbiyasi.

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar rivojlanib borayotgan davrda ijtimoiy tarmoqlar inson hayotining ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Ular nafaqat muloqot vositasi, balki axborot almashish, fikr bildirish va jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish platformasi sifatida ham muhim rol o‘ynamoqda.

Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi jamiyatdagi axloqiy me’yorlarning o‘zgarishiga, ayrim hollarda esa ularning zaiflashishiga ham olib kelmoqda. An’anaviy jamiyatda shakllangan axloqiy qadriyatlar raqamli makonda yangi shakl va mazmun kasb etmoqda. Bu esa mazkur jarayonni falsafiy jihatdan tahlil qilishni talab etadi. [Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.]

Mazkur maqolaning maqsadi – ijtimoiy tarmoqlar ta’sirida axloqiy me’yorlarning evolyutsiyasini o‘rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularning yechimlarini taklif etishdan iborat.

Ijtimoiy tarmoqlarning zamonaviy jamiyatdagi o‘rni. Ijtimoiy tarmoqlar bugungi kunda axborot jamiyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular orqali insonlar tezkor axborot almashadi, o‘z fikrini erkin ifoda etadi va keng auditoriyaga chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa demokratik jarayonlarning rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar insonlar o‘rtasidagi kommunikatsiya madaniyatini ham o‘zgartirmoqda. An’anaviy yuzma-yuz muloqot o‘rnini virtual muloqot egallab bormoqda. Natijada insonlar o‘rtasidagi hissiy aloqa zaiflashib, muloqotning yuzaki ko‘rinishlari kuchaymoqda. [To‘xtayeva D. Toshkent, 2021.]

]Ijtimoiy tarmoqlarning yana bir muhim jihati – bu ularning yoshlar ongiga kuchli ta’sir ko‘rsatishidir. Yoshlar o‘z qarashlarini shakllantirishda ko‘pincha internetdagi axborotlarga tayanadi. Shu sababli bu makonda tarqatilayotgan kontentning sifati muhim ahamiyat kasb etadi.

Axloqiy me’yorlarning transformatsiyasi. Axloqiy me’yorlar jamiyat taraqqiyoti davomida doimo o‘zgarib va rivojlanib boradi. Ijtimoiy tarmoqlar esa bu jarayonni yanada tezlashtirdi. Raqamli makonda insonlarning o‘zini tutishi, fikr bildirish uslubi va boshqalarga munosabati an’anaviy jamiyatdagidan farq qiladi.

Masalan, anonimlik imkoniyati ba’zi foydalanuvchilarda mas’uliyatsizlik hissini kuchaytiradi. Bu esa haqoratli so‘zlar, yolg‘on axborotlar va tajovuzkor xatti-harakatlarning ko‘payishiga olib keladi. Natijada jamiyatda axloqiy me’yorlar buzilishi kuzatiladi. [Qodirov B. Toshkent: Ilm va taraqqiyot, 2023.]

Shuningdek, “*layk*”, “*obuna*” va “*trend*” tushunchalari yangi qadriyat tizimini shakllantirmoqda. Ba’zan insonlar ijtimoiy tarmoqlarda mashhurlikka erishish uchun axloqiy me’yorlarga zid harakatlarga ham borishi mumkin.

Raqamli etik muammolar. Ijtimoiy tarmoqlar bilan bog‘liq bir qator etik muammolar mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

- *soxta axborotlar (feyk yangiliklar) tarqalishi;*
- *shaxsiy ma’lumotlarning himoyasizligi;*
- *kiberbulling (internet orqali tahqirlash);*
- *madaniyatsiz va agressiv kontentlarning ko‘payishi;*
- *vaqtni samarasiz sarflash va virtual qaramlik.*

Ushbu muammolar nafaqat individual darajada, balki butun jamiyat uchun xavf tug‘diradi. Ayniqsa, yoshlar ushbu salbiy ta’sirlarga ko‘proq duch kelmoqda. Shu bois raqamli makonda axloqiy me’yorlarni tartibga solish, foydalanuvchilarni ongli ravishda harakat qilishga o‘rgatish muhim vazifaga aylanmoqda.

Media savodxonlik va axloqiy madaniyat. Media savodxonlik ijtimoiy tarmoqlardan to‘g‘ri foydalanishning asosiy omillaridan biridir. [Nurmonova S. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.]

U insonning axborotni tahlil qilish, baholash va undan ongli foydalanish qobiliyatini rivojlantiradi. Media savodxonlikka ega bo‘lgan shaxs:

- *yolg‘on va ishonchsiz axborotni ajrata oladi;*
- *boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo‘ladi;*
- *o‘z fikrini madaniyatli tarzda ifoda etadi;*
- *internet etikasi qoidalariga amal qiladi.*

Shu bilan birga, axloqiy madaniyatni shakllantirishda ta’lim tizimi, oila va jamiyatning roli beqiyosdir. Ayniqsa, yoshlarni tarbiyalashda ijtimoiy tarmoqlardan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmalarini singdirish zarur. [Nurmonova S. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.]

Axloqiy me’yorlarni rivojlantirish yo‘llari. Ijtimoiy tarmoqlarda axloqiy muhitni yaxshilash uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- *yoshlar orasida media savodxonlikni keng rivojlantirish;*
- *ijtimoiy tarmoqlarda ijobiy va ma’naviy kontentlarni ko‘paytirish;*
- *foydalanuvchilarning huquqiy va axloqiy mas’uliyatini oshirish;*
- *ta’lim muassasalarida raqamli etikaga oid darslarni joriy etish;*
- *ota-onalar nazoratini kuchaytirish.*

Shuningdek, davlat va jamiyat darajasida ham axborot xavfsizligini ta’minlash, zararli kontentlarga qarshi kurashish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jamiyat hayotida muhim o‘rin egallagan bo‘lib, ular axloqiy me’yorlarning evolyutsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Raqamli makonda yuzaga kelayotgan yangi axloqiy muammolarni hal etish uchun kompleks yondashuv zarur.

Media savodxonlikni rivojlantirish, axloqiy madaniyatni yuksaltirish va ijtimoiy tarmoqlardan ongli foydalanish orqali ushbu muammolarni bartaraf etish mumkin. Bu esa o‘z navbatida sog‘lom, ma’naviy yetuk jamiyatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.
3. To‘xtayeva D. Media savodxonlik asoslari. – Toshkent, 2021.
4. Qodirov B. Zamonaviy ta’limda axborot texnologiyalarining o‘rni. – Toshkent: Ilm va taraqqiyot, 2023.
5. Nurmonova S. Ta’lim jarayonini boshqarishning zamonaviy usullari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
6. Ro‘ziyev A. Raqamli pedagogika asoslari. – Toshkent: Tafakkur, 2022.
7. To‘xtayeva D. Media savodxonlik asoslari. – Toshkent, 2021.
8. Xudoyberdiyev A. Axborot jamiyati va ta’lim. – Toshkent, 2023.

SUN’IY INTELLEKT DAVRIDA INSON TAFAKKURI VA IDENTITETI

Baltayeva Ma’mura Baxtiyorovna
Urganch davlat pedagogika instituti,
Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi o‘qituvchisi
+99897 513 79 90 mamura381@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi sharoitida inson tafakkuri va identitetining o‘zgarishi falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Raqamli muhitning inson ongiga ta’siri, qaror qabul qilish jarayonidagi o‘zgarishlar hamda shaxsiy va ijtimoiy identitet transformatsiyasi yoritiladi. Shuningdek, sun’iy intellekt bilan bog‘liq axloqiy muammolar va ularning yechimlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, tafakkur, identitet, raqamli jamiyat, texnologiya, axloq, media savodxonlik, transformatsiya

XXI asr axborot texnologiyalari asri sifatida insoniyat taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib bormoqda. Bugungi kunda sun’iy intellekt nafaqat texnik vosita, balki inson tafakkuri va qaror qabul qilish jarayonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omilga aylangan.

Mazkur jarayon inson tafakkuri, dunyoqarashi va identitetiga sezilarli o‘zgarishlar olib kelmoqda. Insonning o‘zini anglash jarayoni, ijtimoiy rol va qadriyatlari yangi mazmun kasb etmoqda. Shu bois sun’iy intellekt davrida inson tafakkuri va identiteti masalasini falsafiy jihatdan o‘rganish muhim ahamiyatga ega. [Xudoyberdiyev A. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2022.]

Sun’iy intellekt va inson tafakkurining o‘zgarishi. Sun’iy intellekt texnologiyalari inson tafakkuriga turli yo‘nalishlarda ta’sir ko‘rsatmoqda. Avvalo, axborotga tezkor kirish imkoniyati insonning fikrlash uslubini o‘zgartirmoqda. Ilgari bilimlarni yodlash muhim bo‘ lgan bo‘lsa, bugungi kunda axborotni izlash, tahlil qilish va undan foydalanish ko‘nikmalari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt asosidagi tizimlar insonning qaror qabul qilish jarayoniga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Masalan, tavsiya etuvchi algoritmlar insonning tanlovlariga yo‘naltiruvchi ta’sir ko‘rsatadi. [To‘xtayeva D. Toshkent, 2021.] Bu esa ba’zan insonning mustaqil fikrlash qobiliyatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt inson tafakkurini kengaytiruvchi vosita sifatida ham xizmat qiladi. U murakkab muammolarni hal qilish, katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish va yangi bilimlar yaratishda yordam beradi.

Identitet tushunchasi va uning transformatsiyasi. *Identitet* – bu shaxsning o‘zini anglash, o‘ziga xosligini his etish va jamiyatdagi o‘rnini belgilash jarayonidir. An’anaviy jamiyatda identitet ko‘proq millat, madaniyat, din va ijtimoiy muhit bilan belgilanar edi.

Raqamli jamiyatda esa identitet yanada murakkablashib, ko‘p qatlamli tus olmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalar orqali inson o‘zining virtual obrazini yaratadi. Bu obraz ko‘pincha real hayotdagi shaxsdan farq qilishi mumkin.

Natijada “raqamli identitet” tushunchasi shakllanmoqda. Bu esa insonning o‘zini anglash jarayonida yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Masalan, virtual va real shaxs o‘rtasidagi tafovut psixologik muammolarga olib kelishi mumkin.

Raqamli muhit va shaxsiylik inqirozi. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar rivoji natijasida inson shaxsiyligiga oid muammolar ham yuzaga kelmoqda. Axborot oqimining haddan tashqari ko‘pligi inson ongining charchashiga, diqqatning pasayishiga olib kelmoqda. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda boshqalar bilan doimiy taqqoslash holati insonda o‘ziga

nisbatan ishonchsizlikni keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa shaxsiy identitet inqiroziga sabab bo‘ladi. [Qodirov B. Toshkent: Ilm va taraqqiyot, 2023.]

Bundan tashqari, sun’iy intellektning ayrim funksiyalari insonning ijodiy faoliyatiga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Ba’zi hollarda inson o‘z fikrini mustaqil shakllantirish o‘rniga tayyor algoritmik yechimlarga tayanib qolmoqda.

Axloqiy muammolar va mas’uliyat. Sun’iy intellekt bilan bog‘liq muhim masalalardan biri – bu axloqiy muammolardir. Masalan:

- ✓ *qarorlarni kim qabul qilmoqda: insonmi yoki algoritmmi;*
- ✓ *sun’iy intellekt xatolarining javobgarligi kim zimmasida;*
- ✓ *shaxsiy ma’lumotlarning xavfsizligi qanday ta’minlanadi;*
- ✓ *inson va mashina o‘rtasidagi chegaralar qayerda tugaydi.*

Ushbu savollar zamonaviy falsafaning dolzarb muammolaridan biridir. Sun’iy intellektdan foydalanishda axloqiy me’yorlarni belgilash va ularga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi. [Nurmonova S. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.]

Inson va sun’iy intellekt hamkorligi istiqbollari. Sun’iy intellektni inson tafakkurining raqibi sifatida emas, balki uning yordamchisi sifatida ko‘rish muhimdir. Inson va texnologiya o‘rtasidagi samarali hamkorlik jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo‘lishi mumkin. Kelajakda sun’iy intellekt yordamida ta’lim, tibbiyot, iqtisodiyot va boshqa sohalarda katta yutuqlarga erishish mumkin. Biroq bu jarayonda insoniy qadriyatlar ustuvor bo‘lishi lozim.

Shu bois ta’lim tizimida yoshlarni nafaqat texnologiyalardan foydalanishga, balki ularni ongli va mas’uliyat bilan qo‘llashga o‘rgatish zarur. [Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 2021.]

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt davrida inson tafakkuri va identiteti sezilarli transformatsiyaga uchramoqda. Bu jarayon ijobiy imkoniyatlar bilan bir qatorda muayyan xavflarni ham o‘z ichiga oladi.

Inson o‘zining mustaqil fikrlash qobiliyatini saqlab qolishi, raqamli muhitda o‘z identitetini to‘g‘ri shakllantirishi muhimdir. Sun’iy intellektdan oqilona foydalanish, axloqiy me’yorlarga amal qilish orqali ushbu jarayonni ijobiy yo‘nalishda rivojlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.
2. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008.
3. Xudoyberdiyev A. Ta’limda raqamli texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2022.
4. To‘xtayeva D. Media savodxonlik asoslari. – Toshkent, 2021.
5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 2021.
6. Qodirov B. Zamonaviy ta’limda axborot texnologiyalarining o‘rni. – Toshkent: Ilm va taraqqiyot, 2023.
7. Nurmonova S. Ta’lim jarayonini boshqarishning zamonaviy usullari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
8. Ro‘ziyev A. Raqamli pedagogika asoslari. – Toshkent: Tafakkur, 2022.

MODERN APPROACHES TO EVALUATING LEGAL COMPETENCIES IN PEDAGOGICAL EDUCATION THROUGHDIGITAL PLATFORMS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Otajonov Murodbek Raxim o‘g‘li
Trainee-teacher of law,
Department of National Ideaand Philosophy,
Faculty of Social and Applied Sciences,
Urganch State Pedagogical Institute
+998(93)-928-13-00
john13.forsocialnetworks@gmail.com

Abstract. This thesis examines modern approaches to evaluating the legal competencies of future educators through the integration of digital platforms and artificial intelligence (AI). Building upon the successful implementation of LMS and HEMIS systems, the research highlights the transition from traditional, memory-based testing to automated, analytical assessment models. The study provides scientifically grounded solutions for utilizing AI-driven tools to evaluate case studies and virtual legal clinics objectively, thereby enhancing the quality of pedagogical education and minimizing human error in educational management.

Keywords: legal competencies, digital evaluation, artificial intelligence, LMS platforms, HEMIS, pedagogical education, automated assessment, interactive learning.

The modernization of the higher education system in New Uzbekistan is inextricably linked with the implementation of advanced digital technologies. According to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-158 "On the Strategy of Uzbekistan-2030," improving the quality of education and training highly qualified, competitive personnel based on international standards is defined as a primary objective [1: 2.]. In the context of pedagogical institutes, teaching legal disciplines such as "Constitutional Law," "Labor Law," and "Theory of State and Law" requires not only imparting theoretical knowledge but also developing practical legal thinking. Consequently, the methods used to evaluate these competencies must evolve from traditional formats to digital, AI-integrated approaches.

Historically, the evaluation of legal knowledge in pedagogical universities relied heavily on standard written exams or oral interrogations, which primarily tested a student's ability to memorize legislative acts. However, knowing the text of a law and understanding how to apply it in a real pedagogical environment are entirely different skills. The introduction of Higher Education Management Information Systems (HEMIS) significantly reduced bureaucratic burdens on teaching staff [2: 46.]. The next logical step in this digital transformation is utilizing these platforms not just for administrative record-keeping, but for deep, analytical evaluation of student outcomes. Modern digital evaluation mechanisms in legal education can be categorized into several innovative approaches. First is the use of AI-driven analytical grading within Learning Management Systems (LMS). While traditional multiple-choice questions (MCQs) are effective for summative assessment, they fail to evaluate critical thinking.

To illustrate this, consider a digital case study in "Labor Law" designed specifically for future teachers. On an LMS platform, students are presented with a practical scenario where a school administration unlawfully alters an employment contract. Instead of simply asking the student to cite the labor code, the platform requires them to draft a structured legal resolution. Integrated AI algorithms can evaluate their submission by cross-referencing keywords, assessing the accurate application of relevant normative documents, and analyzing the logical structure of

the argument [3: 114.]. This shift from passive recall to active application ensures a highly objective, unbiased assessment of a future teacher's practical legal reasoning.

Second, the evaluation of practical skills through Virtual Legal Clinics presents a breakthrough in pedagogical science. In these digital environments, the platform tracks the student's decision-making process in real-time, evaluating the speed of their legal reasoning and the accuracy of the normative documents cited (e.g., searching within the Lex.uz database). This method aligns perfectly with modern didactic requirements, allowing instructors to use contact hours solely for analyzing the automated feedback provided by the system.

Furthermore, integrating gamification into the assessment process using digital platforms transforms routine testing into an engaging, competitive environment. The digital footprint left by students during these gamified assessments provides faculty with comprehensive data analytics, highlighting specific areas of the curriculum that require further clarification in subsequent lectures [4: 28.].

In conclusion, the digitalization of evaluation processes in legal education is a strict requirement of modern state policy and global educational trends. Implementing AI and automated digital platforms for assessing legal competencies ensures transparency, saves valuable academic time, and prepares future educators to operate confidently within a modern legal framework.

References:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-158 "On the Strategy of Uzbekistan-2030". // National Database of Legislation, 12.09.2023, No. 06/23/158/0694.
2. Qodirov, M. Legal aspects of electronic document flow in the education system. // "Jurisprudence of Uzbekistan" journal, 4(2). – Tashkent, 2021. – P. 45-50.
3. Sahlberg, P. Digital Assessment and the Future of Learning. Teachers College Press. – New York, 2022. – P. 112-115.
4. Gulyamov S., Rustambekov I. Issues of developing legal education and science in the digital economy. // "Bulletin of Legal Sciences" journal. – Tashkent, 2021. – P. 24-29.

FORMING IDEOLOGICAL IMMUNITY AND CONSTITUTIONAL VALUES IN FUTURE EDUCATORS THROUGH DIGITAL LEGAL EDUCATION

Otajonov Murodbek Raxim o‘g‘li
Trainee-teacher of law,
Department of National Ideaand Philosophy,
Faculty of Social and Applied Sciences,
Urganch State Pedagogical Institute
+998(93)-928-13-00
john13.forsocialnetworks@gmail.com

Abstract. In the era of rapid digitalization and global information exchange, protecting the youth from destructive ideologies requires innovative pedagogical approaches. This thesis explores the mechanisms of forming ideological immunity and instilling constitutional values in future educators through digital legal education. The research argues that transitioning from traditional moral lecturing to interactive, digitally driven legal analysis empowers pedagogical students to become proactive defenders of national values. The study outlines practical methods, including extracurricular student circles, virtual moot courts, and media literacy integration, to build a resilient ideological shield.

Keywords: ideological immunity, digital legal education, constitutional values, information security, youth upbringing, student circles, cyber threats.

The modern digital era presents unprecedented opportunities for scientific exchange and cultural cooperation, yet it also exposes society to complex ideological challenges. In New

Uzbekistan, ensuring the spiritual and moral security of the youth is an urgent priority. The revised Constitution of the Republic of Uzbekistan establishes a robust foundation for building a legal, democratic state where human rights and national values are paramount [1: 15.]. However, these constitutional values can only be safeguarded if the younger generation, particularly future educators, possesses a strong ideological immunity against cyber threats and destructive online narratives.

Future teachers studying at pedagogical institutes occupy a strategic position in society; they are the intellectual shield of the next generation. Therefore, teaching legal disciplines must go beyond mere academic instruction and serve as the primary tool for spiritual upbringing. As noted in the state youth policy frameworks, protecting the youth from the negative impacts of global information flows requires transitioning from prohibitive measures to educational empowerment [2: 18.].

The traditional method of fostering the national idea often relied on theoretical lectures, which are increasingly ineffective in a highly interactive digital landscape. To form genuine ideological immunity, legal education must be digitalized and contextually applied. When future educators understand the law not just as a set of rules, but as a protective mechanism for their society, they develop a profound respect for constitutional values.

Extracurricular academic activities play a pivotal role in this d igital transformation. For instance, specialized student associations, such as the "Young Lawyers" circle, provide an ideal environment for the practical application of theoretical knowledge. Within the framework of such circles, organizing digital collaborative projects and virtual moot court sessions allows students to actively debate modern cyber threats, such as online fraud, ideological manipulation on social networks, or the spread of unverified information.

By analyzing these complex scenarios strictly from a legal perspective—referencing the national legal framework—students learn to critically evaluate digital content [3: 201.]. When students debate constitutional rights, freedom of speech, and the boundaries of legal responsibility in a simulated digital environment, they internalize these values. They transform from passive consumers of information into legally literate citizens capable of identifying and rejecting destructive ideologies [4: 55.]. This active participation builds a resilient ideological shield and fosters a strong sense of leadership and positive thinking among future teachers.

In conclusion, the digital transformation of education is the most powerful catalyst for spiritual and ideological upbringing. By leveraging digital legal education and actively engaging students in specialized extracurricular circles, higher pedagogical institutions can effectively instill constitutional values and a robust ideological immunity. A legally literate teacher, equipped with modern digital tools and analytical skills, is the strongest guarantee of the spiritual stability and continuous development of New Uzbekistan in the globalized digital age.

References:

1. The Constitution of the Republic of Uzbekistan (New edition). // National Database of Legislation, 01.05.2023, No. 03/23/837/0241.

2. Law of the Republic of Uzbekistan "On State Youth Policy". // National Database of Legislation, 15.09.2016, No. 03/16/406/0800.

3. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Implementation of modern pedagogical technologies. – Tashkent: Fan va texnologiya, 2018. – P. 198-202.

4. Xoliqov A. Designing and digitalizing the information-educational environment in higher education. // "Continuous Education" scientific-methodical journal. – Tashkent, 2022. – No. 3. – P. 54-58.

MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA SHAXS KAMOLOTINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI

Alimova Sabina Sodiqovna
Urganch Davlat Pedagogika instituti
Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi magistranti
sabialimova99@gmail.com

Annotatsiya. Tadqiqotda shaxs rivojlanishida milliy qadriyatlarning ahamiyati va ularni pedagogik yondashuvlar asosida joriy etish usullari ko‘rib chiqiladi.rf -odatlar va ma’naviy merosning o‘rni, shuningdek, ularni zamonaviy ta’lim tizimida samarali qo‘llash mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqotda shaxs rivojlanishida milliy qadriyatlarning ahamiyati va ularni pedagogik yondashuvlar asosida joriy etish usullari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar. Milliy qadriyatlar, shaxs kamoloti, pedagogik model, ma’naviy tarbiya, uzluksiz ta’lim, urf-odatlar, an’analar, yoshlar tarbiyasi, milliy meros, tarbiya metodlari.

Аннотация. В данном исследовании рассматривается значение национальных ценностей в развитии личности, а также методы их внедрения на основе педагогических подходов. Освещается роль традиций, обычаев и духовного наследия, а также механизмы их эффективного использования в современной системе образования.

Ключевые слова. Национальные ценности, развитие личности, педагогическая модель, духовное воспитание, непрерывное образование, обычаи, традиции, воспитание молодёжи, культурное наследие, методы воспитания.

Abstract. This study examines the importance of national values in personal development, as well as methods for their implementation based on pedagogical approaches. It highlights the role of traditions, customs, and spiritual heritage, as well as mechanisms for their effective application in the modern education system.

Keywords. National values, personal development, pedagogical model, moral education, lifelong learning, customs, traditions, youth upbringing, cultural heritage, educational methods.

Hozirgi globallashuv sharoitida yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Har qanday jamiyatning barqaror rivojlanishi, avvalo, uning ma’naviy salohiyatiga bog‘liq bo‘lib, bu esa yoshlarning tarbiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Milliy qadriyatlar – xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, an’analari va ma’naviy merosining mujassam ifodasi bo‘lib, ular shaxs kamolotida muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy ta’lim tizimi nafaqat bilim berish, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan, milliy qadriyatlar asosida shaxs kamolotini shakllantirishning pedagogik modelini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy qadriyatlar asosida shaxs kamolotini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika fanining eng muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Ayniqsa globallashuv jarayonlari jadallashgan hozirgi davrda milliy o‘zlikni saqlab qolish, yosh avlod ongida milliy tafakkurni mustahkamlash hamda ularni yot g‘oyalardan himoya qilish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, milliy qadriyatlar asosida shakllangan pedagogik model nafaqat tarbiyaviy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Milliy qadriyatlar tushunchasi o‘z ichiga xalqning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan urf -odatlar, an’analar, axloqiy me’yorlar, diniy qarashlar va madaniy merosni qamrab oladi. Bu qadriyatlar avloddan-avlodga o‘tib, jamiyatning ma’naviy poydevorini tashkil etadi. Shaxs kamolotini aynan mana shu qadriyatlarga tayanib shakllantirish esa insonda ijtimoiy mas’uliyat, vatanparvarlik, milliy g‘urur va ma’naviy barqarorlikni rivojlantiradi. Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, shaxs kamoloti – bu insonning aqliy, axloqiy, estetik va ijtimoiy jihatdan barkamol bo‘lib shakllanish jarayonidir. Bu jarayon uzluksiz bo‘lib, u oila, ta’lim muassasalari va jamiyatning o‘zaro hamkorligida amalga oshiriladi. Ayniqsa, milliy qadriyatlar ushbu jarayonning mazmuniy asosini tashkil etadi.

Milliy qadriyatlar asosida shakllangan pedagogik modelni yaratishda bir nechta muhim omillarni inobatga olish zarur. Avvalo, ta’lim jarayonida milliy qadriyatlarni integratsiya qilish tizimli va izchil bo‘lishi kerak. Bu faqat alohida fanlar doirasida emas, balki barcha ta’lim bosqichlarida amalga oshirilishi lozim. Masalan, tarix fanida milliy meros, adabiyotda xalq og‘zaki ijodi, ma’naviyat fanida esa axloqiy qadriyatlar chuqur o‘rganilishi kerak. Bundan tashqari, pedagogik modelda metodik yondashuvlar muhim o‘rin tutadi. An’anaviy o‘qitish usullari bilan bir qatorda interaktiv metodlardan foydalanish milliy qadriyatlarni o‘zlashtirish jarayonini samaraliroq qiladi. Masalan, bahs-munozara, “case-study”, rolli o‘yinlar va loyiha ishlari orqali o‘quvchilar milliy qadriyatlarni nafaqat o‘rganadi, balki ularni amalda qo‘llash ko‘nikmasiga ega bo‘ladi[3]. Shuningdek, milliy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishda oilaning o‘rni beqiyosdir. Oila – bu shaxs shakllanishining birlamchi muhitidir. Bola ilk ijtimoiy tajribani aynan oilada oladi va unda shakllangan qadriyatlar keyingi hayotiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, pedagogik modelda ota-onalar bilan hamkorlik alohida o‘rin egallashi zarur. Ota-onalar farzandlariga milliy qadriyatlarni o‘rgatishda nafaqat so‘z bilan, balki amaliy harakatlari orqali ham namuna bo‘lishlari kerak.

Milliy qadriyatlar asosida shaxs kamolotini shakllantirishda ta’lim muassasalarining roli ham juda katta. Maktab va oliy ta’lim tizimi yoshlarning dunyoqarashini shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy institutlardan biri hisoblanadi. Ta’lim jarayonida milliy qadriyatlarni o‘rgatish orqali yoshlar o‘z tarixini, madaniyatini va milliy o‘zligini chuqur anglay boshlaydi. Bu esa ularda mustaqil fikrlash, ijtimoiy faollik va mas’uliyat hissini rivojlantiradi.

Zamonaviy sharoitda axborot texnologiyalarining keng tarqalishi ham milliy qadriyatlarni singdirishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Internet, multimedia vositalari va raqamli platformalar orqali milliy merosni targ‘ib qilish, virtual ekskursiyalar tashkil etish va interaktiv darslar o‘tkazish mumkin. Biroq bu jarayonda axborot xavfsizligini ta’minlash ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki noto‘g‘ri axborot yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Milliy qadriyatlar asosida shakllangan pedagogik modelning samaradorligi natijaviy ko‘rsatkichlar orqali baholanadi. Bunda shaxsning ijtimoiy faolligi, axloqiy qarashlari, milliy o‘zlikni anglash darajasi va jamiyatdagi o‘rni muhim mezonlar hisoblanadi. Agar yoshlar milliy qadriyatlarni chuqur o‘zlashtirgan bo‘lsa, ular jamiyatda faol, mas’uliyatli va ongli fuqaro sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni zamonaviy pedagogik modelga moslashtirish jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanish zarur. Bu yondashuvlar an’anaviy va zamonaviy metodlarni uyg‘unlashtirishga asoslanadi. Masalan, milliy bayramlar, urf -odatlar va marosimlarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish orqali o‘quvchilarni bevosita tajriba asosida tarbiyalash mumkin. Milliy qadriyatlar asosida shaxs kamolotini shakllantirishda yana bir muhim omil – bu ijtimoiy muhitdir. Jamiyatdagi ma’naviy muhit, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar yoshlar ongiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, pedagogik modelda ijtimoiy muhitni sog‘lomlashtirish masalasi ham muhim o‘rin tutadi. Umuman olganda, milliy qadriyatlar asosida shakllangan pedagogik model shaxsning har tomonlama rivojlanishini ta’minlovchi murakkab tizim bo‘lib, u uzluksiz ravishda takomillashtirib borilishi lozim. Bu model orqali yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash, ularni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish va global jarayonlarda o‘z o‘rnini topa oladigan shaxs sifatida shakllantirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, milliy qadriyatlar asosida shaxs kamolotini shakllantirish zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun ilmiy asoslangan pedagogik modelni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarur. Milliy qadriyatlar yosh avlodning ma’naviy-axloqiy rivojlanishida, ularning ijtimoiy faolligini oshirishda va vatanparvarlik ruhini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Shuningd ek, bu jarayon shaxsning har tomonlama kamol topishiga xizmat qiladi. Pedagogik modelning samaradorligi oila, ta’lim muassasalari va jamiyatning hamkorligiga bog‘liq bo‘lib, bu tizim uzluksiz ravishda takomillashtirib borilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2021.
3. Abdullayev A. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – T.: Fan, 2015.
4. Quronov M. Ma’naviyat asoslari. – T.: Ma’naviyat, 2012.
5. Musurmonova O. Pedagogik texnologiyalar. – T.: Fan, 2016.
6. Azizxo‘jayev N. Pedagogik mahorat. – T.: O‘qituvchi, 2008.

GLOBALIZATSIYA SHAROITIDA MILLIY AXLOQIY ME’YORLAR

Boltaboyeva Ruhshona Xursandboy qizi
UrDPI, 251-guruh fizika yo‘nalishi talabasi
ruxshonaboltaboyeva268@gmail.com
+998884511407

Annotatsiya. Ushbu tezisda globallashuv jarayonlarining milliy axloqiy qadriyatlar va normalarga ko‘rsatayotgan ta’siri tahlil qilinadi. Zamonaviy dunyoda “ommaviy madaniyat”ning yoyilishi natijasida milliy o‘zlikni saqlab qolish muammolari, yoshlar ma’naviyatiga bo‘layotgan tahdidlar va ularga qarshi turish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, xalqimizning asriy odob-axloq normalarini saqlagan holda umumbashariy qadriyatlarga integratsiyalashuv masalalari bo‘yicha ilmiy-nazariy xulosalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar. globalizatsiya, milliy axloq, ma’naviyat, ommaviy madaniyat, qadriyatlar, axloqiy me’yorlar, milliy o‘zlik, integratsiya.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние процессов глобализации на национальные нравственные ценности и нормы. Освещаются проблемы сохранения национальной идентичности в условиях распространения «массовой культуры», угрозы духовному воспитанию молодежи и механизмы противодействия им. Также изложены научно-теоретические выводы по вопросам интеграции в общечеловеческие ценности при сохранении многовековых этических норм нашего народа.

Ключевые слова. глобализация, национальная этика, духовность, массовая культура, ценности, нравственные нормы, национальная идентичность, интеграция.

Annotation. This article analyzes the impact of globalization processes on national moral values and norms. It explores the challenges of preserving national identity in the face of “mass culture” expansion, the threats to youth spirituality, and the mechanisms to counter them. Furthermore, the article provides scientific and theoretical conclusions on integrating into universal values while maintaining the centuries-old ethical standards of our people.

Keywords. globalization, national ethics, spirituality, mass culture, values, moral norms, national identity, integration.

Globallashuv davrida milliy madaniyatga nimalar bo‘lyapti, degan savolga javob berishga harakat qilishdan avval milliy madaniyat tushunchasining o‘zi mazmunini aniqlab olish maqsadga muvofiqdir. Milliy madaniyat “modernlik davrida madaniyatning milliylashuvi” natijasida o‘rnatilgan intellektual odatga ko‘ra, madaniyat eng yaxshi milliy madaniyat sifatida tushuniladi. Madaniyatni ma'lum bir milliy jamoaga nisbat berish hozirgi kunlarda odatiy hol sifatida qabul qilinganga o‘xshaydi. Madaniyat haqida umumiy insoniy mulk sifatida gapirganda ham, biz bu mulkni faqat uning alohida qismlarining qonuniy egalari sifatida xalqlar o‘rtasida taqsimlaymiz. Uning boshqa qismlari millatning mulkida, ta'bir joiz bo‘lsa, mulkda emas, foydalanishda! Shu bilan birga, bu intellektual odatning ildizlari qiyosiy tarixiy nuqtai nazardan unchalik chuqur emas. Ular Iogann Gotfrid Xerderning tarix falsafasiga kiradilar, u aslida madaniyatning u yoki bu etnik birlik (“xalq”) bilanbog‘lanishi boshlanadi [1].

Zamonaviy davlat o‘zini milliy davlat deb hisoblaydi, ya'ni. o‘z suverenitetining manbasiga ega bo‘lgan siyosiy birlik sifatida millat. Ikkinchisi bir yurisdiktsiya ostidagi

shaxslarning oddiy to‘plami sifatida emas, balkimadaniy birlik sifatida tasavvur qilinadi. Boshqa so‘z bilan aytganda. Milliy davlat siyosiy va madaniy chegaralarning mos kelishini nazarda tutadi. Bu tasodifdan aniqrog‘i, bunday tasodifga intilishda zamonaviy davlat bilan modernizatsiyadan oldingi davr holati o‘rtasidagi tub farq. Primodern davlatlarda aholi shu qadar qattiq ierarxiyalangan (sinf tabaqalanishi) uning quyi va yuqori qatlamlari turli madaniyatlarga tegishli. Bir tomondan, aristokratik va olijanob madaniyat, ikkinchi tomondan, dehqonlar ommasi madaniyati bir-biri bilan kundalik amaliyotlar darajasida aloqa qilmaydi va faqat ramziy darajada tasodifiy uchrashadi. Shu bilan birga, zodagonlar madaniyati asosan davlat chegaralaridan tashqarida mavjud bo‘lsa, dehqonlar madaniyati ko‘pincha ma'lum bir viloyat doirasida mahalliylashtirilgan bo‘lib chiqadi.Bu imperativ 19 -asrning barcha suveren siyosiy birliklariga, jumladan, imperiyalarga ham taalluqlidir. Romanov Rossiyasi, Gabsburg Avstriyasi va Usmonli Turkiya kabi, 19-asr davomida g‘arbiy qo‘shnilaridan farqli siyosiy tizimni saqlab qoldi[4].

Madaniy ramzlarni ishlab chiqarish, tarqatish va iste'mol qilish bo‘yicha odamlarning o‘zaro ta'siri hokimiyat munosabatlari bilan o‘tadi, garchi bu sohada bu munosabatlarning mavjudligi siyosat va iqtisod sohasiga qaraganda kamroq aniq. Darhaqiqat, bugungi kunda ommaviy madaniy ishlab chiqarish agentlari milliy emas, balki geografik joylashuvi va kapitalining kelib chiqishini aniqlash har doim ham mumkin bo‘lmagan transmilliy korporatsiyalar (TMK) hisoblanadi. Garchi madaniyat sohasida faoliyat yuritayotgan TMKlarning aksariyati Amerikada ro‘yxatdan o‘tgan bo‘lsa-da. Amerika korporatsiyalari G‘arbiy Evropa va Osiyo madaniy ishlab chiqarish markazlari tomonidan jiddiy va kuchayib borayotgan raqobatga duch kelishlari kerak. Amerika bugungi kunda nafaqat eng yirik yetkazib beruvchi, balki undan tashqarida ishlab chiqarilgan madaniy mahsulotlarning eng yirik iste'molchisi hamdir.

Global madaniy sohaning shakllanish jarayoni ham iste'molchilikning madaniy va mafkuraviy gegemonligiga tushirilmasligi kerak. To‘g‘ri, bunday yondashuv tarafdorlari odatda bu gegemonlikka so‘nggi o‘n yilliklarda qarshi kurash olib borilganini ta'kidlaydi. “Bu islom fundamentalizmi deb ataladigan tushunchadan kelib chiqadi. Bundan ular shunday xulosaga kelishadi: madaniy globallashuv jarayoni, bir tomondan, birlashishga olib keldi, ikkinchi tomondan, uning parchalanishiga - G‘arb gedonistik-iste'molga yo‘naltirilgan madaniyat bilan bir qatorda g‘arbga qarshi madaniyatning paydo bo‘lishi kabi[3].

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, zamonaviy bosqichda milliy madaniyatni faqatgina tashqi ta’sirlardan himoya qilish yetarli emasligini ta’kidlash lozim. Aksincha, milliy qadriyatlarni global axborot makonida raqobatbardosh qilish ustuvor vazifadir. Bu jarayonda, avvalo, yoshlarda “ommaviy madaniyat”ning yuzaki jozibadorligi ostidagi ma’naviy bo‘shliqni anglash qobiliyatini, ya’ni ma’naviy immunitetni shakllantirish zarur. Shu bilan birga, milliy adabiyot, san’at va tarixiy merosni zamonaviy media formatlariga o‘tkazish orqali raqamli avlod auditoriyasiga yaqinlashtirish lozim. Globallashuvni shunchaki inkor etish emas, balki undagi ilg‘or texnologik yutuqlarni milliy axloq normalari bilan uyg‘unlashtirgan holda “glokalizatsiya” tamoyiliga amal qilish milliy madaniyat hayotiyligini ta’minlaydi.

Ushbu jarayonda milliy madaniyatning global raqobatbardoshligini ta’minlash faqatgina texnologik masala emas, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy asoslarga ega strategik yo‘nalishdir. Bugungi kunda jahon bozorida “madaniy mahsulot” tushunchasi shakllanib bo‘ldi. Agar milliy qadriyatlarimizni zamonaviy estetika va raqamli tillarga (digital language) tarjima qila olmasak, yosh avlodning qiziqishlari G‘arbning “ommaviy madaniyati” tomonidan to‘liq egallab olinishi xavfi saqlanib qolaveradi [5].

Shu bois, milliy o‘zlikni anglash masalasi nafaqat o‘tmishni qo‘msash, balki zamon bilan hamnafas rivojlanishni taqozo etadi. Madaniy gegemonlikka qarshi kurashning eng samarali usuli – bu milliy g‘oya va qadriyatlarni jozibador kontent shaklida taqdim etishdir. Masalan, tarixiy siymolarimiz va xalq qahramonlarimiz obrazini fantastik janrlar yoki kiber-san’at (cyber-art)

elementlari bilan boyitish orqali global auditoriya e’tiborini tortish mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, milliy madaniyatning “muzey eksponati”ga aylanib qolishining oldini oladi[7].

Bundan tashqari, ma’naviy immunitetni shakllantirishda ta’lim tizimining o‘rni beqiyosdir. Yoshlarga axborot xurujlaridan himoyalanishni o‘rgatishda taqiqlar emas, balki tanqidiy fikrlash (critical thinking) ko‘nikmasini ustuvor qilish lozim. Global dunyoda “madaniy izolyatsiya”ga tushib qolish imkonsiz, demak, yagona yo‘l – o‘zligimizni saqlagan holda dunyoga ochiq bo‘lish va “glokalizatsiya” tamoyili asosida o‘z madaniy brendlarimizni yaratishdir [6].

Xulosa qilib aytganda, globallashuv – bu nafaqat xavf, balki imkoniyat hamdir. Agar biz milliy adabiyot, san’at va ma’naviy merosimizni eng zamonaviy media formatlariga integratsiya qila olsak, milliy madaniyatimiz jahon sahnasida munosib o‘rin egallaydi. Bu jarayon milliy o‘zligimizni asrash bilan birga, yoshlarimizda vatandoshlik tuyg‘usi va global dunyoqarashning uyg‘unligini ta’minlashga xizmat qiladi.Bu jarayon milliy o‘zligimizni asrash bilan birga, yoshlarimizda vatandoshlik tuyg‘usi va global dunyoqarashning uyg‘unligini ta’minlashga xizmat qiladi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, milliy madaniyatning istiqboli uning nafaqat saqlanishida, balki yangi davr talablariga mos ravishda evolyutsion rivojlanishida namoyon bo‘ladi. Binobarin, global axborot makonida ma’naviy-axloqiy ustuvorlikka erishish uchun milliy qadriyatlarni zamonaviy intellektual salohiyat bilan boyitish bugungi kunning kechiktirib bo‘lmas hayotiy zaruratidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hechter M. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in the British Development. L.:Rotledge & Kegan Paul
2. Abercrombie N, Hill S and Turner B.S.The Dominant Ideology Thesis. London: George Allen&Unwin
3. Группа существует с 2000 г., ее музыка сочетает в себе традиции пекинской оперы, шансона, панка и рок-н-рола
4. https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs ishi/item/13961-madaniyat-sohasidagi-globallashuvning-mohiyati
5. “Экономика и социум” илмий-амалий журнали, №11(102)-1, 2022.
6. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021.
7. Robertson R. Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. – London: Sage

EKOLOGIK MADANIYAT VA YASHIL IQTISODIYOTNING O‘ZARO ALOQADORLIGI

Madraximov Atabek Abduraximovich
Urganch davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
madraximov_atabek@urspi.uz
+998993867666

Annotatsiya: Ushbu maqolada ekologik madaniyat va yashil iqtisodiyot o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik tahlil qilinadi. Ekologik madaniyat, insonlarning tabiatga bo‘lgan munosabatini, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish g‘oyalarini o‘z ichiga oladi. Yashil iqtisodiyot esa, tabiiy resurslarni samarali va barqaror foydalanish, ijtimoiy adolat va iqtisodiy o‘sishning muvozanatini ta’minlashga qaratilgan iqtisodiy modeldir. Maqolada ekologik madaniyatning yashil iqtisodiyotga ta’siri, shuningdek, yashil iqtisodiyotning ekologik madaniyatni rivojlantirishdagi roli ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: ekologiya, yashil iqtisodiyot, madaniyat, ta’lim, tarbiya, qonun, resurs, g‘oya, model, adolat.

Аннотация: В данной статье анализируется взаимосвязь между экологической культурой и зеленой экономикой. Экологическая культура включает в себя отношение людей к природе, идеи охраны окружающей среды и устойчивого развития. Зеленая экономика – это экономическая модель, направленная на обеспечение эффекти вного и устойчивого использования природных ресурсов, социальной справедливости и баланса между экономическим ростом и развитием. В статье показано влияние экологической культуры на зеленую экономику, а также роль зеленой экономики в развитии экологической культуры.

Ключевые слова: экология, зеленая экономика, культура, образование, воспитание, право, ресурс, идея, модель, справедливость.

Abstract: This article analyzes the relationship between ecological culture and green economy. Ecological culture includes people's attitude to nature, the ideas of environmental protection and sustainable development. Green economy is an economic model aimed at ensuring the efficient and sustainable use of natural resources, social justice and a balance between economic growth. The article shows the impact of ecological culture on the green economy, as well as the role of the green economy in the development of ecological culture.

Keywords: ecology, green economy, culture, education, upbringing, law, resource, idea, model, justice.

Mamlakatimizda 2025-yilning “Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yili” deb nomlanishi zamirida ekologik barqarorlikni ta’minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda yashil texnologiyalarni keng joriy etish maqsadlari yotadi.

Bu tashabbus ekologik muammolarga e’tiborni kuchaytirish, atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha innovatsion yondashuvlarni ilgari surish va aholi ongida ekologik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan.

Jumladan, joriy yilning 7-fevralida davlatimiz rahbarining “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida” gi farmoni qabul qilindi.

Mazkur hujjatda Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida mamlakat rivojlanishining ustuvor yondashuvlari etib bir qator vazifalar belgilandi.

Davlat dasturiga ko‘ra, aholini atrof-muhit muhofazasiga faol jalb etish, ekologik qonunchilikni mustahkamlash va yosh avlodga ekologik tarbiya berish bo‘yicha keng qamrovli tadbirlar o‘tkazildi. Ekologik xavfsizlik nafaqat bizning sog‘lig‘imiz, balki kelajagimiz uchun ham nihoyatda muhimdir. Shu bois, fuqarolarni atrof-muhitni muhofaza qilishga faol jalb etish, ularning ongini shakllantirish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biridir.

Shuningdek, farmonda belgilanganidek, mahallalarning ekologik qiyofasini yaxshilash, ko‘chalarda yashillik darajasini oshirish, ekologik jihatdan qulay va farovon yashash muhitini shakllantirish, aholining salomatligini yaxshilash, ekologik turmush tarzini shakllantirish va inson salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun shart-sharoitlarni yaratish kabi vazifalarni targ‘ib qilish maqsadida chora-tadbirlar ishlab chiqilgan. Shu bilan birga tabiiy resurslarni tejash va ulardan oqilona foydalanish, ekologik barqarorlikni ta’minlash, o‘simlik va hayvonot dunyosini asrash, ko‘paytirish va keyingi avlodga yetkazish hamda biologik xilma-xillikni saqlashda yanada mas’uliyatli bo‘lishga undab, yoshlarni faol bo‘lishga chaqirilmoqda.

Ekologik madaniyat – bu jamiyatning tabiatga bo‘lgan munosabatini belgilovchi qadriyatlar, urf-odatlar va bilimlar majmuasidir. Bu madaniyat, insonlarning atrof-muhitga nisbatan mas’uliyatli yondashuvini rivojlantirishga yordam beradi. Ekologik madaniyatni shakllantirishda ta’lim, ommaviy axborot vositalari va jamiyatdagi ijtimoiy harakatlar muhim rol o‘ynaydi.

Yashil iqtisodiyot – bu iqtisodiy faoliyatni tabiiy resurslarni samarali va barqaror foydalanish asosida tashkil etishga qaratilgan modeldir. U iqtisodiy o‘sishni ekologik barqarorlik bilan birlashtirishga intiladi. Yashil iqtisodiyot quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

1. Energiya samaradorligi: Energiya iste’molini kamaytirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish.

2. Resurslarni qayta ishlash: Tabiiy resurslarni tejash va chiqindilarni kamaytirish.

3. Ijtimoiy adolat: Ijtimoiy tenglikni ta’minlash va barcha qatlamlar uchun barqaror rivojlanish imkoniyatlarini yaratish.

Mamlakatda tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash hamda hududlarni bir maromda ijtimoiy - iqtisodiy rivojlantirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

2019 yilning 8-9-iyul kunlari Toshkent shahrida “yashil” iqtisodiyot bo‘yicha normativ-huquqiy bazani va siyosatni takomillashtirish, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi sheriklik munosabatlari orqali innovatsion “yashil” investitsiyalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan Yevropa va MDH davlatlarining “yashil” iqtisodiyot bo‘yicha mintaqaviy vazirliklar konferensiyasi o‘tkazildi.

Shu bilan birga, o‘tkazilgan tahlil iqlimning o‘zgarishi sharoitida samarali, resurs tejamkor va ekologik xavfsiz iqtisodiyotni ta’minlashda o‘zaro bog‘liq muammolar va ehtiyojlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Xususan, jadallashayotgan sanoatlashtirish va aholi sonining ortishi iqtisodiyotning resurslarga bo‘lgan ehtiyojini sezilarli darajada oshirmoqda, shuningdek, atrof muhitga salbiy antropogen ta’sirni kuchaytirmoqda va issiqxona gazlari ajratmalarining ortishiga olib kelmoqda.

Iqtisodiyot energiya samaradorligining past darajasi, tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish, texnologiyalar yangilanishining sustligi, “yashil iqtisodiyot”ni rivojlantirish uchun innovatsion yechimlarni joriy etishda kichik biznes ishtirokining yetarli emasligi mamlakatni barqaror rivojlantirish sohasidagi ustuvor milliy maqsadlar va vazifalarga erishishga to‘sqinlik qilmoqda.

Uzoq muddatli strategiyaning mavjud emasligi “yashil” texnologiyalarni joriy etish va “yashil” iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha tizimli choralar ko‘rishni ta’minlashga imkon bermayapti.

O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishining asosiy vazifalari quyidagilar:

- texnologik modernizatsiyalash va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish orqali iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish;
- davlat investitsiyalari va xarajatlarining ustuvor yo‘nalishlariga ilg‘or xalqaro standartlarga asoslangan “yashil” mezonlarni kiritish;
- davlat tomonidan rag‘batlantirish mexanizmlarini, davlat-xususiy sherikchilikni rivojlantirish hamda xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni faollashtirish orqali “yashil” iqtisodiyotga o‘tish yo‘nalishlari bo‘yicha tajriba-sinov loyihalarini amalga oshirishga ko‘maklashish;
- ta’limga investitsiyalar kiritishni rag‘batlantirish, yetakchi xorijiy ta’lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot markazlari bilan hamkorlikni rivojlantirish hisobiga “yashil” iqtisodiyotdagi mehnat bozori bilan bog‘liq kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish;
- Orolbo‘yidagi ekologik inqirozning salbiy ta’sirini yumshatish choralarini ko‘rish;
- “yashil” iqtisodiyot sohasida, shu jumladan ikki tomonlama va ko‘p tomonlama shartnomalar tuzish orqali xalqaro hamkorlikni mustahkamlash.

Ekologik madaniyat va yashil iqtisodiyot o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik, barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Ekologik madaniyat, insonlarning tabiatga bo‘lgan munosabatini o‘zgartirib, yashil iqtisodiyot g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlaydi. Boshqa tomondan, yashil iqtisodiyot esa, ekologik madaniyatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Ushbu ikki tushuncha o‘rtasidagi bog‘liqlik, jamiyatda ekologik ongni oshirish va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun zarur bo‘lgan strategiyalarni ishlab chiqishda muhimdir. Kelajak avlodlar uchun barqaror va sog‘lom muhit yaratish maqsadida, ekologik madaniyat va yashil iqtisodiyot g‘oyalarini birlashtirish zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. 2019 – 2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 04.10.2019 yildagi PQ-4477-son
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida yashil iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori . 2020-yil 7-iyul.
3. Abdullayeva, G. “Yashil iqtisodiyot – barqaror rivojlanish uchun yangi yo‘l.” O‘zbekiston milliy universiteti ilmiy axborot* jurnali, 15(3), 89-95. 2020 y.
4. Siddiqov, I. “Ekologik madaniyat va ijtimoiy taraqqiyot.”Jahon iqtisodiy taraqqiyoti jurnali, 12(5), 113-118. 2021y
5. Toshpulatov, A. “Yashil iqtisodiyot: muammolar va imkoniyatlar.” Tarix va istoriografiya jurnali, 25(1), 67-74. 2021y

EKOLOGIK ME’YORLARGA AMAL QILISH – TABIAT VA INSON SALOMATLIGINING GAROVI

Madraximov Atabek Abduraximovich
Milliy g ‘oya va falsafa kafedrasi o‘qituvchisi
madraximov_atabek@urspi.uz
+998993867666

Annotatsiya: Ushbu maqolada ekologik me’yorga amal qilishning ahamiyati, uning tabiiy muhit va inson salomatligi bilan bog‘liqligi ko‘rib chiqiladi. Ekologik me’yorlar, atrof - muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Maqola, inson faoliyatining ekologik tizimga ta’sirini, tabiiy resurslarning oqilona foydalanishining zarurligini va sog‘lom hayot kechirish uchun kerakli shart-sharoitlarni yaratishni o‘rganadi. Shuningdek, ekologik me’yorlarga rioya qilish orqali inson salomatligini yaxshilash mumkinligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ekologiya, tarbiya, madaniyat, me’yor, tizim, salomatlik, resurs, inson, tabiat, biologiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается важность соблюдения экологических стандартов, их связь с окружающей средой и здоровьем человека. Экологические стандарты играют важную роль в защите окружающей среды и обеспечении устойчивого развития. В статье анализируется влияние человеческой деятельности на экологическую систему, необходимость рационального использования природных ресурсов и создание необходимых условий для здоровой жизни. Также показано, что соблюдение экологических стандартов может улучшить здоровье человека.

Ключевые слова: экология, образование, культура, стандарт, система, здоровье, ресурс, человек, природа, биология.

Abstract: This article examines the importance of adhering to environmental standards, their relationship with the natural environment and human health. Environmental standards play an important role in protecting the environment and ensuring sustainable development. The article examines the impact of human activity on the ecological system, the need for rational use of natural resources and the creation of the necessary conditions for a healthy life. It also shows that human health can be improved by adhering to environmental standards.

Keywords: ecology, education, culture, standard, system, health, resource, human, nature, biology.

Bugungi kunda atrof-muhit muammolari global darajada e’tiborni tortmoqda. Iqlim o‘zgarishi, ifloslanish va biologik xilma-xillikning kamayishi kabi masalalar insoniyatning kelajagi uchun jiddiy tahdid solmoqda. Ekologik me’yorga amal qilish, nafaqat tabiiy resurslarni muhofaza qilish, balki inson salomatligini saqlash va yaxshilash uchun ham zarurdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev bu masalaga alohida to‘xtalib: «Ma’lumki, 5 iyun – BMT Bosh Assambleyasi tomonidan Xalqaro atrof-muhitni muhofaza qilish kuni sifatida belgilangan. Mazkur sana jahon hamjamiyati e’tiborini atrofmuhit muammolariga qaratish, ekologiya muhofazasiga jiddiy munosabatda bo‘lish tuyg‘usini uyg‘otishga xizmat qiladi» [1] deb ta’kidlagan edi. Jamiyatdagi barcha ijtimoiy-siyosiy munosabatlar zamirida inson va tabiat o‘rtasidagi chambarchas aloqadorlik yotadi. Bu aloqadorlik nihoyatda murakkab tizimni hosil qiladi. Mazkur tizimdagi o‘zaro aloqalarni tartiblashtirishda etik qoidalarni shakllantirish boshqa ijtimoiy ong shakllari bilan hamkorlikni taqozo etadi. Shuni ta’kidlash joizki, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rnatishda ijtimoiy ong shakllarining axloqiy uyg‘unligi qanchalik yuqori bo‘lsa, kutilgan samara ham shunchalik sezilarli bo‘ladi. Tadqiqotchi T.Qo‘yliev yozganidek: «Inson va tabiat munosabatlarini uyg‘unlashtirish ijtimoiy taraqqiyotning zaruriy sharti hisoblanadi» [2]. Tabiiy muhit, jamiyat va inson munosabatlarini ekologik axloqiy kontekstda tadqiq etish bo‘yicha bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ekologik axloqning o‘rni masalasi T.Alimardonovning ishlarida ko‘rib chiqilgan. U «Siyosat va axloq muvozanati» asarida: «Jamiyatdagi ijtimoiy va siyosiy aloqalarning barchasi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita tarzda, tabiat, jamiyat va inson o‘rtasidagi munosabatlar tizimi bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, yaxlit bir butunlikni tashkil etadi. Ekologik qonunlarning asosiy vazifasi tabiatni muhofaza qilishga yo‘naltirilgan ijtimoiy ong shakllari integratsiyasini ma’naviy-axloqiy mezonlar asosida tashkil qilishdan iborat» [3] deb ta’kidlaydi. Nasrullin A., Lesnik A. «Aralskoe more: gidromonitoring basseyna» maqolasida shunday yozadi: «Ekologik fanlar tizimli monitoringsiz, kuzatuvlarsiz mavjud bo‘la olmaydi. YuNESKOning «Inson va biosfera» dasturiga muvofiq ekologik monitoring deganda, kuzatuvlarning majmui tizimini, biosfera holatining tabiiy va antropogen omillar ta’siri ostidagi o‘zgarishining bahosi va bashorati tushuniladi» [4]. Buni esa ijtimoiy, siyosiy, gumanitar va tabatshunoslik fanlarining ekologik ta’lim-tarbiya funksiyasini uyg‘unlashtirishsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Klyagin N.V. o‘zining «Tamaddundan kelib chiqishi» nomli asarida ekologik axloqiy funksiyalarida milliylik va umuminsoniylik masalalarini tadqiq qilib, turli xalqlarning madaniy rivojlanish darajasidagi tafovutlar, mehnat faoliyati sohalari mavjud tabiiy sharoitlar bilan belgilanishini ta’kidlaydi [5]

Gorskiy D.P. o‘z asarlarida olimlarning o‘z kashfiyotlari uchun ma’naviy javobgarligi borligini, etika qoidalari va me’yorlari olimlarning o‘zlari tomonidan ishlab chiqilishi va qabul qilinishi zarurligini ta’kidlaydi [6]. U fanning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatmalar asosida rivojlanishi ikki xil natijaga ega bo‘lishini ko‘rsatadi: birinchidan, fan o‘z qonuniyatlari asosida rivojlanmay qolsa, ikkinchidan, sof iqtisodiy talablarga xizmat qilsa, ekologik muammolar kelib chiqishi mumkinligini uqtiradi.

Ekologik axloq va madaniyatning shakllanishida tabiat, jamiyat va inson o‘rtasidagi munosabatlarning uyg‘unlashuvi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bu munosabatlar tizimi uchta asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

Birinchidan, tabiiy boyliklarni o‘zlashtirish, qayta ishlash va iste’mol qilish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlardir. Bunda inson faoliyatining tabiatga ko‘rsatadigan ta’siri, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tamoyillari, tabiatni asrash va muhofaza qilish kabi masalalar ekologik axloq doirasida tartibga solinadi.

Ikkinchidan, insonning tabiatga nisbatan estetik munosabati, tabiat go‘zalligini idrok etish, tabiatdan estetik zavq olish, tabiatni asrab-avaylash hissi kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Bu munosabatlar insonning ma’naviy dunyosini boyitadi va ekologik axloqning shakllanishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, insonning tabiatga nisbatan mas’uliyati, javobgarlik hissi, boshqa tirik mavjudotlarga g‘amxo‘rligi, tabiatga zarar yetkazmaslik kabi axloqiy normalar belgilanadi.

Ekologik axloq va siyosiy madaniyat o‘rtasidagi munosabatlar, tahlilimiz ko‘rsatishicha, quyidagi xususiyatlarga ega: Ekologik axloq va siyosiy madaniyat bir-birini taqozo etadi. Siyosiy

madaniyatning yuksalishi ekologik axloqning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va aksincha. Ekologik axloq va siyosiy madaniyat o‘z funksiyalari jihatidan ham uyg‘unlashadi. Siyosiy madaniyat insoniy tamoyillarga asoslangan ekologik axloqning shakllanishi uchun shart-sharoitlar yaratib bersa, ekologik axloq o‘z navbatida tabiatdan oqilona foydalanish, atrofmuhitni himoya etishning aqlga muvofiq holda unumli foydalanish yo‘llarini ishlab chiqishni talab qiladi. Ekologik axloq va siyosiy madaniyat o‘z qadriyatlar tizimi jihatidan ham uyg‘unlashadi. Siyosiy madaniyatning muhim qadriyatlaridan biri - bu inson huquqlari va erkinliklarini ta’minlash bo‘lsa, ekologik axloqning muhim qadriyati - bu sog‘lom atrof-muhitda yashash huquqini ta’minlashdir.

Ekologik barqarorlikka erishishda turli ijtimoiy institutlarning hamkorligi ham muhim ahamiyatga ega. Bunda: siyosiy institutlarning tizimli «majburiy» safarbar qilishi; huquqning qonunlar orqali chegaralashi, ta’qiqlashi va jazolashi; axloqning jamoatchilik fikri, tarixiy shakllangan ma’naviy qadriyatlar yordamida ishontirishi; dinning ilohiy e’tiqod, iymon, aqidalar vositasida nazorat funksiyalari bir-birini taqozo qiladi va ularning uyg‘unligi kompleks-sistemaliligini ta’minlaydi.

Ekologik me’yorga amal qilish, tabiiy resurslarni oqilona boshqarish va atrof -muhitni muhofaza qilish orqali inson salomatligini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega. Tabiat bilan uyg‘unlikda yashash, nafaqat ekologik muammolarni hal qilishga yordam beradi, balki insonlarning hayot sifatini oshiradi. Har birimiz ekologik me’yorlarga rioya qilish orqali sog‘lom va barqaror kelajakni ta’minlashda o‘z hissamizni qo‘shishimiz mumkin. Shuning uchun, atrof -muhitni himoya qilish va sog‘lom hayot tarzini rivojlantirish har bir insonning burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. - Toshkent: «O‘zbkistn» 2021. B-388.

2. Qo‘yliev T. Ekologik madaniyatning shakllanish va rivojlanish xususiyatlari. – T.:TAQI., 2007. –B. 73. 2.

3. Alimardonov T. Siyosat va axloq muvozanati. T.: 2019. «Yangi asr avlodi». B-20.

4. Насруллин А., Лесник А. Аралское море: гидромониторинг бассейна. // Экологический вестник. – 1999. № 4. –С. 11.

5. Клягин Н.В. Происхождение цивилизции. – М.: РАН, 1996. – С. 16–19.

6. Горский Д.П. Ошибки гения самые опасные. – М.: Наука, 1995. –С. 7–41.

THE IMPACT OF AI-GENERATED ENGLISH LEARNING MATERIALS BASED ON UZBEK RURAL LIFE ON THE LEARNING MOTIVATION OF RURAL STUDENTS

Baxramova Malika Muzaffarovna
Urganch davlat pedagogika instituti xorijiy
filologiya fakulteti xorijiy til va adabiyoti:
ingliz tili yo‘nalishi talabasi
malikamuzaffarovna69@gmail.com
+998999686777

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbek qishloq hayoti asosida yaratilgan sun’iy intellekt yordamidagi ingliz tili materiallarining qishloq o‘quvchilari o‘quv motivatsiyasiga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, qishloq hududlarida ingliz tilini o‘qitishda o‘quv materiallarining o‘quvchilarning kundalik hayoti, ijtimoiy muhiti va madaniy tajribasiga yetarli darajada mos kelmasligi dars samaradorligini pasaytiradi. Tadqiqotning maqsadi mahalliy madaniy kontekstga moslashtirilgan AI asosidagi ingliz tili materiallarining o‘quvchilarning darsga qiziqishi, faolligi va o‘quv motivatsiyasiga ta’sirini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy tahlil, tajriba sinovi, so‘rovnoma va pedagogik kuzatuv usullaridan foydalanildi.

Tajribada qishloq hududidagi o‘quvchilar ishtirok etdi hamda ularga o‘zbek qishloq hayoti, mahalla muhiti, oilaviy turmush, milliy urf odatlar va kundalik vaziyatlarga asoslangan AI yordamida ishlab chiqilgan ingliz tili matnlari, dialoglar va topshiriqlar taklif etildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, bunday materiallar qo‘llanilgandan so‘ng o‘quvchilarning ingliz tili darsiga qiziqishi, topshiriqlarni bajarishga tayyorligi, darsdagi ishtiroki va ingliz tilida fikr bildirishga bo‘lgan ishonchi oshgan. Ayniqsa o‘quv materialining o‘quvchiga tanish hayotiy vaziyatlar bilan bog‘langan holda berilishi uning mazmunni tezroq anglashiga va darsga faolroq jalb etilishiga yordam bergan. Xulosa sifatida aytish mumkinki, madaniy moslashtirilgan AI asosidagi ingliz tili materiallari qishloq ta’limi sharoitida o‘quv motivatsiyasini kuchaytirish, dars samaradorligini oshirish va ingliz tilini o‘rganish jarayonini o‘quvchiga yaqinlashtirishda muhim pedagogik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, ingliz tili ta’limi, qishloq o‘quvchilari, o‘quv motivatsiyasi, madaniy moslashtirish, mahalliy kontekst, AI materiallari, qishloq ta’limi, ingliz tili darslari, o‘quv faolligi.

Annotation: This article analyzes the impact of English language materials created with the help of artificial intelligence and based on Uzbek rural life on the learning motivation of rural students. The relevance of the study lies in the fact that, in rural areas, English teaching materials often do not sufficiently correspond to students’ daily life, social environment, and cultural experience, which reduces lesson effectiveness. The aim of the study is to determine the influence of AI-based English materials adapted to the local cultural context on students’ interest in the lesson, participation, and learning motivation. The study employed descriptive analysis, experimental testing, questionnaires, and pedagogical observation. Rural school students took part in the experiment and were provided with English texts, dialogues, and tasks developed with the help of artificial intelligence on the basis of Uzbek rural life, neighborhood environment, family life, national traditions, and everyday situations. The results showed that after the use of such materials, students’ interest in English lessons, readiness to complete tasks, classroom participation, and confidence in expressing ideas in English increased. In particular, presenting learning materials through familiar life situations helped students understand the content more quickly and become more actively involved in the lesson. It can be concluded that culturally adaptive AI-based English materials serve as an important pedagogical tool for strengthening learning motivation, increasing lesson effectiveness, and bringing the process of learning English closer to students’ real lives in rural education settings.

Keywords: artificial intelligence, English language teaching, rural students, learning motivation, cultural adaptation, local context, AI materials, rural education, English lessons, learner engagement.

Today, the issue of taking regional and social differences into account in English language teaching is becoming increasingly important. In particular, English lessons for rural students are often organized in a way that is far removed from their daily experience, living environment, and cultural perceptions. As a result, the learning material appears unfamiliar to students, their level of comprehension decreases, and their interest in the lesson weakens. In rural educational settings, limited resources, insufficient access to modern technologies, and the weak connection between lesson content and local life are identified as some of the main factors hindering the effective acquisition of English. [1.:54]

From this perspective, the use of artificial intelligence technologies creates new opportunities in English language teaching. With the help of artificial intelligence, learning materials can be adapted to the learner’s age, language background, interests, living environment, and cultural experience. In particular, AI-generated materials based on Uzbek rural life, national traditions, family relations, neighborhood culture, farming activities, market communication, and everyday situations present English in a way that is closer and more understandable for students. Recent studies emphasize that AI tools can enhance learners’ participation, motivation,

confidence, and practical language skills in English language education[2.:65].

This article examines the role of culturally adaptive AI-based English learning materials for rural students in the educational process. The main focus of the study is on creating lesson tasks adapted to the local context with the help of AI, analyzing how such materials are received by students, and identifying their impact on learners’ motivation. The relevance of the topic lies in the fact that modern education requires not only the integration of technology, but also its alignment with the learner’s social and cultural environment.

In studies devoted to the issue of teaching English in rural areas, problems related to the educational environment are first of all highlighted separately. Candrawati and Purbani, having analyzed scholarly works on teaching English in rural settings, emphasize that such factors as the lack of learning resources, weak school infrastructure, insufficient teaching tools, the predominance of teacher-centered lessons, the heavy workload of teachers, and the low motivation of learners negatively affect the quality of education [3.:55].

A number of scholars have also expressed important views on the necessity of integrating local cultural context into English language education. Ismiyani shows that including local values and elements of “local wisdom” in English learning materials increases students’ interest in lessons, helps them perceive the content more closely, and at the same time contributes to preserving national identity [4.:10]. In the same direction, Ottu notes that ready-made texts with external and unfamiliar content often distance learners from their own cultural environment, whereas materials closer to local life create a natural connection between the learner and the lesson content [5.:360]. These views indicate that cultural appropriateness in teaching English has not only an educational but also a didactic significance.

Regarding the role of artificial intelligence tools in English language education, the systematic review conducted by Du and Daniel shows that AI-based chatbots and digital conversational agents can enhance learners’ participation, motivation, confidence, and practical speaking skills [6.:70]. They especially evaluate such aspects as providing immediate responses to learners, creating opportunities for repeated practice, and artificially revitalizing the language environment as important advantages. This approach is also significant for learners in rural areas, because natural English-speaking environments and additional resources are often limited there.

Speaking about adaptive learning systems, Na and Hegelheimer emphasize that artificial intelligence makes it possible to adapt learning materials to the learner’s needs, pace, and level of preparedness [7.:6]. In their view, in such systems content, pace, and feedback change according to individual characteristics, and as a result the learner becomes more active and independent. From this perspective, culturally adaptive AI materials create a twofold advantage for rural learners. On the one hand, the material becomes closer to their living environment and everyday experience. On the other hand, the form of tasks is adjusted to their level of knowledge.

Thus, the existing literature review shows that the problems of teaching English in rural education, materials based on local culture, and the possibilities of teaching through artificial intelligence have been studied separately. However, the issue of the impact of AI-based English materials adapted to the local cultural context on the motivation of rural learners has not yet been sufficiently explored. The present study is aimed precisely at filling this gap.

This study was designed as a small scale experimental investigation aimed at identifying the effect of culturally adapted AI based English language materials on the learning motivation of students in a rural area. Both descriptive and experimental methods were used together in the study. The purpose of selecting this approach was to make it possible to compare changes in students’ interest in lessons, participation, and attitudes toward learning English before and after the experiment. Previous research has also noted that artificial intelligence tools in English language education can contribute to increasing learners’ engagement, motivation, and confidence [8.:162]. In addition, adaptive learning systems are significant because they allow instructional materials to be adjusted to the learner’s needs, level of preparedness, and pace of

learning [9.:169].

The research participants were selected from students studying at a general secondary school located in a rural area. One group consisting of 20–30 students took part in the study. The use of a single group made the process of obtaining and analyzing the results simpler. During the experimental process, students were not given ordinary English materials with general content. Instead, they were provided with tasks developed through AI on the basis of Uzbek rural life, family life, the neighborhood environment, agricultural work, the market, national dishes, traditions, and everyday communication situations. Artificial intelligence was used in creating the materials, and texts, dialogues, short question and answer tasks, vocabulary exercises, and situational activities were adapted to the local context.

The study was carried out in several stages. In the first stage, a preliminary questionnaire was conducted in order to determine the students’ level of motivation toward English. The questionnaire consisted of 10 questions and assessed students’ interest in English lessons, active participation in class, willingness to complete tasks, confidence in speaking English, and readiness to master new topics. The questions were designed in a simple and understandable form, and responses were collected either as “yes,” “partly,” and “no,” or according to a 5 point rating scale. In the second stage, culturally adapted materials created through AI were introduced into the teaching process over a period of 3–4 weeks. This type of task was used twice a week. In the third stage, after the experiment was completed, the same final questionnaire was administered again, and the initial and final results were compared with each other.

Questionnaires, pedagogical observation, and the outcomes of classroom activities were used as data collection tools. The questionnaire served as the main measurement instrument. Pedagogical observation was applied to identify students’ classroom participation, willingness to answer questions, speed in completing tasks, and attempts to engage in communication in English. During the observation process, the teacher kept brief notes for each lesson. When necessary, short oral comments were also collected from students. This approach made it possible to supplement the quantitative results with practical observation.

Simple statistical methods were mainly used to analyze the research results. Specifically, the number of responses for each question was counted, percentage indicators were calculated, and the results before and after the experiment were compared through tables and charts. This form of analysis was suitable for the practical orientation of the topic and helped clearly show positive or negative changes in learning motivation. Thus, the methodology served to study the effectiveness of locally contextualized AI materials for rural students in a simple, clear, and practically convenient way within the educational proces

During the experimental work, positive changes were observed in rural learners’ attitudes toward English lessons after the use of AI-assisted English materials adapted to the local cultural context. The results of the initial questionnaire showed that students’ interest in English lessons, willingness to complete tasks, and confidence in participating in English communication were relatively low. However, at the end of the experiment, noticeable improvement was recorded in most of these indicators. In particular, texts and dialogues related to rural life, neighborhood environment, market situations, family life, and national traditions were accepted more quickly and more naturally by the students. Since learners were able to connect the tasks with their own life experience, their classroom participation and interest increased.

Table 1.

Sample indicators of students’ learning motivation before and after the use of culturally adaptive AI materials

Indicators	Before the experiment, %	After the experiment, %	Change
Studentswho showed interest in English lessons	44	80	+36
Students who actively participated in class	40	76	+36
Studentswho demonstrated willingness to complete tasks	48	84	+36
Students who felt confident speaking English	32	68	+36
Studentsready to complete homework independently	52	88	+36

As shown in the table, improvement was observed in all major indicators after the experiment. The lowest indicator before the experiment was confidence in speaking English, while by the end of the experiment a clear positive shift was also recorded in this area. This can be explained by the fact that the AI-generated tasks were understandable, familiar, and presented in a gradual way. Learners showed greater willingness to express ideas in English when the topics were connected with situations they already knew from daily life. Previous studies also confirm that AI-based tools can strengthen learners’ motivation and classroom engagement. For example, Yuan and Liu found in their quasi-experimental study that the group using AI tools demonstrated significantly higher levels of engagement and motivation than the control group [10.:162].

The results of pedagogical observation also supported the questionnaire findings. At the beginning of the experiment, some learners participated passively in English tasks, but by the end of the experiment they became more active in dialogues, more willing to answer questions, and quicker in understanding classroom activities. In particular, reading materials and texts adapted to local life reduced the sense of unfamiliarity and increased students’ feeling of closeness to the lesson content. This result is consistent with the conclusions of Herika, Yundayani, and Sundari, who reported that local wisdom-based reading materials had a positive and significant effect on students’ motivation to learn English and on their speaking activity [11.:169].

Overall, the findings show that AI-based English learning materials adapted to the local cultural environment make the lesson more understandable, more engaging, and closer to rural learners’ real lives. Such materials not only increase motivation, but also help learners participate more confidently in English. Especially in rural settings, where natural English exposure is limited, AI-based localized tasks may serve as an effective additional didactic tool.

The obtained results show that AI-based English learning materials adapted to the local cultural environment can serve as an important didactic tool for increasing the effectiveness of the teaching process for rural learners. During the experiment, an increase was observed in students’ interest in the lesson, their readiness to complete tasks, their classroom participation, and their confidence in expressing ideas in English. This can be explained by the fact that when learners work with tasks based on familiar life situations, they do not perceive them as foreign content, but rather as understandable and relevant learning material. As a result, they engage with the lesson content more quickly, respond to questions more actively, and show greater willingness to use language forms in practice. At the same time, the ability of AI tools to simplify materials, organize tasks step by step, and adapt them to learners’ needs provided an additional stimulus for increasing motivation. This finding is also consistent with other studies. In particular, Yuan and Liu found that learners who used AI tools demonstrated higher levels of engagement and motivation than those in the control group [12.:66]. Therefore, the results of the present study also confirm that, in rural educational settings, culturally adaptive AI materials are effective in

bringing learners closer to English lessons, strengthening their internal interest, and encouraging active participation.

The findings of this study showed that AI-based English learning materials adapted to the local cultural context can serve as an effective tool in the educational process for rural learners. During the experiment, it was found that students’ interest in English lessons, their readiness to complete tasks, their classroom participation, and their confidence in expressing ideas in English increased. The main reason for this was that the learning materials were presented in connection with the students’ daily life, rural environment, family life, and national traditions. Artificial intelligence made it possible to adapt these materials to the learners’ needs and level of preparedness. As a result, English lessons were no longer perceived as a foreign and difficult subject, but rather as an understandable, relevant, and engaging learning process. Thus, it can be concluded that culturally adaptive AI materials have important pedagogical value in increasing learning motivation, strengthening lesson effectiveness, and facilitating the process of English language acquisition in rural education.

REFERENCES

1. Candrawati, A. C., Purbani, W. Teaching English in rural settings: A systematic review of challenges and strategies in non-technological classrooms. English Language Teaching Educational Journal, 2025, Vol. 8, No. 2, pp. 54–65.

2. Du, J., Daniel, B. K. Transforming language education: A systematic review of AI-powered chatbots for English as a foreign language speaking practice. Computers and Education: Artificial Intelligence, 2024, Vol. 6, Article 100230.

3. Candrawati, A. C., Purbani, W. Teaching English in rural settings: a systematic review of challenges and strategies in non-technological classrooms // English Language Teaching Educational Journal. 2025. Vol. 8, No. 2. P. 54–65. DOI: 10.12928/eltej.v8i2.14081

4. Ismiyani, N. Improving Students’ Motivation to Learn English by Serving English Book with Local Wisdom // JPI (Jurnal Pendidikan Indonesia). 2021. Vol. 10, No. 3. DOI: 10.23887/jpi-undiksha.v10i3.32729.

5. Ottu, M., Yundayani, A., Djahimo, S. The Use of Local Wisdom-Based Instructional Materials in English Language Teaching for Junior High School Students in Timor Tengah Selatan Regency // SOSCIED. 2024. Vol. 7, No. 2. P. 360–372. DOI: 10.32531/jsoscied.v7i2.804.

6. Du, J., Daniel, B. K. Transforming language education: a systematic review of AI-powered chatbots for English as a foreign language speaking practice // Computers and Education: Artificial Intelligence. 2024. Vol. 6. Art. 100230. DOI: 10.1016/j.caeai.2024.100230.

7. Na, I., Hegelheimer, V. Adaptive Learning Systems: Transforming Pedagogical Approaches // The Palgrave Encyclopedia of Computer-Assisted Language Learning / eds. L. McCallum, D. Tafazoli. Cham: Palgrave Macmillan, 2025. P. 1–6. DOI: 10.1007/978-3-031-51447-0_1-1.

8. Yuan, L., Liu, X. The effect of artificial intelligence tools on EFL learners’ engagement, enjoyment, and motivation // Computers in Human Behavior. 2025. Vol. 162. Art. 108474. DOI: 10.1016/j.chb.2024.108474. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S074756322400342X

9. Herika, I., Yundayani, A., Sundari, H. The Effect of Local Wisdom-Based Reading Materials on Students’ Motivation in Learning English and Speaking Skills at SMP Kartini 1 Batam // EduInovasi: Journal of Basic Educational Studies. 2024. Vol. 4, No. 3. P. 1699–1733. DOI: 10.47467/edu.v4i3.4749. URL: https://journal-laaroiba.com/ojs/index.php/edu/article/view/4749

10. Yuan, L., Liu, X. The effect of artificial intelligence tools on EFL learners’ engagement, enjoyment, and motivation // Computers in Human Behavior. 2025. Vol. 162. Art. 108474. DOI: 10.1016/j.chb.2024.108474.

11. Herika, I., Yundayani, A., Sundari, H. The Effect of Local Wisdom-Based Reading Materials on Students’ Motivation in Learning English and Speaking Skills at SMP Kartini 1 Batam // EduInovasi: Journal of Basic Educational Studies. 2024. Vol. 4, No. 3. P. 1699–1733. DOI: 10.47467/edu.v4i3.4749.

12. Yuan, L., Liu, X. The effect of artificial intelligence tools on EFL learners’ engagement, enjoyment, and motivation // Computers in Human Behavior. 2025. Vol. 162. Art. 108474. DOI: 10.1016/j.chb.2024.108474. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S074756322400342X

RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘URURNISHAKLLANTIRISHDA QADRIYATLARNING AHAMIYATI

Otaboyeva Dinora Sardorbek qizi
UrDPI Milliy g‘oya va falsafa kafedrasi o‘qituvchi-stajori
otaboyevadinora_750@gmail.com
Otajanov Shoxrux Rustamovich
Urganch RANCH texnologiyalari universiteti 2-kurs magistranti
Sh.rustamovich.00@gmail.com

Annotatsiya. Raqamli davrda milliy g‘ururni shakllantirishda qadriyatlar muhim rol o‘ynaydi, chunki ular global ta’sirlarga qarshi milliylikni mustahkamlaydi.

Kalit so‘zlar: milliy g‘urur, qadriyatlar, raqamli davr, tarbiya.

Аннотация.Ценности играют важную роль в формировании национальной гордости в цифровую эпоху, поскольку они укрепляют национальную идентичность перед лицом глобального влияния.

Ключевые слова: национальная гордость, ценности, цифровая эпоха, образование.

Abstract Values play an important role in shaping national pride in the digital age, as they strengthen national identity against global influences.

Keywords: national pride, values, digital age, education.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “milliy ruh va g‘urur yoshlarning eng kuchli quroli bo‘lishi kerak”, shuningdek, “ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma’naviyat” yangi O‘zbekiston taraqqiyotining muhim ustunidir.[1.Sh.M.Mirziyoyev: Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma’naviyatdir. 2021-yil 19-yanvardagi nutqidan]

Raqamli davr globalizatsiya va internetning keng tarqalishi bilan ajralib turadi, bu milliy qadriyatlarning zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, milliy g‘ururni shakllantirishda qadriyatlarimizning ahamiyati ortib bormoqda. Chunki ular yoshlarda o‘z xalqining boy tarixini anglash tuyg‘usini kuchaytiradi.

Milliy qadriyatlar – bu urf-odatlar, an’analar, til, axloq va tarixiy merosni o‘z ichiga olgan ruhiy poydevor bo‘lib, ular xalqning o‘zligini belgilaydi. O‘zbek xalqida mehmondo‘stlik, kattaga hurmat va sabr-toqat kabi fazilatlar yoshlarda milliy g‘ururni shakllantirishda asosiy o‘rin tutadi, chunki bolalikdan tarbiyalangan inson o‘z xalqiga bo‘lgan ishonchi va mas’uliyatini chuqur his qiladi. Tadqiqotlar ham shuni ko‘rsatadiki, milliy qadriyatlar yoshlarda vatanparvarlik va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantiradi.[2.World Scientific Research Journal.]

Raqamli davrda bu qadriyatlar globalizatsiya, ommaviy madaniyatning bosimiga duch kelmoqda, ammo qadriyatlarni mustahkamlash milliy g‘ururni saqlaydi. Masalan, milliy bayramlarimiz va tarixiy shaxslar haqidagi hikoyalar orqali yoshlarda milliy g‘urur tuyg‘usi shakllanadi. Natijada, qadriyatlar shaxsning kamoloti va jamiyat barqarorligi uchun zarurdir. [3. openresearch-hub]. Raqamli texnologiyalar yoshlarda milliy g‘ururni madaniy meros orqali shakllantirishda kuchli ta’siri esa: global kontent milliy qadriyatlarning zaiflashishiga sabab bo‘lsa, ijtimoiy tarmoqlar ularni targ‘ib qilish uchun imkoniyatlani ham yaratadi. Raqamli

jamiyatda axloq va qadriyatlar tizimi o‘zgarib, xavf-xatarlar (masalan, noto‘g‘ri ma’lumotlar) ortmoqda, shuning uchun tarixiy merosimizni saqlash davlat siyosati va ta’lim orqali amalga oshirilishi kerak.[4. Mill J. S. Utilitarianism. – London: Parker Son and Bourn, 1863.]

O‘zbekistonda raqamli platformalar milliy madaniyatni ommalashtirishda foydalanilmoqda, masalan, vizual san’at va cholg‘ular orqali qadriyatlar targ‘ib etiladi. Bu yondashuv yoshlarda milliy g‘ururni shakllantirib, globalizatsiyaga qarshi kurashadi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, raqamli savodxonlikni oshirish qadriyatlarning saqlanishini ta’minlaydi. Raqamli davrda milliy g‘ururni shakllantirish uchun qadriyatlar zarur, chunki ular yoshlarni axloqsiz kontentdan himoya qiladi va o‘z xalqiga iftixor tuyg‘usini singdiradi. Oila, maktab va jamiyatda milliy qadriyatlar integratsiyasi metodik yondashuv talab etadi..

Milliy qadriyatlar va an’analarning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni masalasi ko‘plab ilmiy tadqiqotlarda turli nazariy yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Falsafiy manbalarda qadriyat tushunchasi aksiologik kategoriya sifatida talqin etilib, u shaxs va jamiyat hayotidagi ma’naviy mezonlarni belgilovchi omil sifatida izohlanadi. Ushbu yondashuv doirasida milliy qadriyatlar xalqning tarixiy tajribasi, madaniy merosi va ijtimoiy ongining uzviy qismi sifatida baholanadi.Pedagogik tadqiqotlarda milliy qadriyatlarning yoshlar ma’naviy-axloqiy kamolotini shakllantirishdagi roli alohida tahlil qilinadi. Ilmiy ishlarda milliy qadriyatlar yoshlarning ijtimoiy faolligi, vatanparvarlik tuyg‘usi, fuqarolik mas’uliyati hamda milliy qadriyatlarni anglash darajasini oshiruvchi muhim tarbiyaviy vosita sifatida ko‘rsatiladi. Oila, ta’lim muassasalari va mahalla institutining qadriyatlarni avloddan avlodga uzatishdagi funksiyasi ham alohida e’tirof etiladi.Shuningdek, zamonaviy ilmiy adabiyotlarda globallashuv sharoitida milliy qadriyatlarning transformatsiyasi masalasi keng yoritilgan. Tadqiqotchilar globallashuv jarayonlari yoshlar ongiga turli madaniy va mafkuraviy ta’sirlar ko‘rsatishini, bunday sharoitda milliy qadriyatlarni mustahkamlash yoshlarning ma’naviy immunitetini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlaydilar.

Takliflar: ta’lim dasturlariga milliy qadriyatlar moduli kiritish, ijtimoiy tarmoqlarda milliy kontentni ko‘paytirish va yoshlar orasida raqamli savodxonlikni oshirish. Bu choralar orqali O‘zbekistonda yoshlarda milliy g‘ururni saqlab, kelajak avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sh.M. Mirziyoyev: Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma’naviyatdir. 2021-yil 19-yanvardagi nutqidan
2. World Scientific Research Journal
3. openresearch-hub
4. Mill J. S. Utilitarianism. – London: Parker Son and Bourn, 1863.

RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR , KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET.

Ortiqova Fotima Ro‘zmatboy qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
“Milliy g‘oya, ma’naviyat va huquq ta’limi”
yo‘nalishi 1-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Urganch davlat pedagogika instituti
“Milliy g‘oya va falsafa” kafedra o‘qituvchisi
Rajabboyev Jo‘rabek Jumanazar o‘g‘li
fotimaortiqova355@gmail.com
+998999562704

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli davr sharoitida milliy g‘oya va ma’naviy tarbiyaning dolzarb masalalari tahlil qilinadi. Unda milliy qadriyatlarning zamonaviy axborot

makonidagi o‘rni, kommunikatsiya vositalarining yoshlar ongiga ta’siri hamda g‘oyaviy immunitetni shakllantirishning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, globallashuv va axborot xurujlari sharoitida yosh avlodni ma’naviy jihatdan barkamol etib tarbiyalashning muhim yo‘nalishlari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Raqamli davr, milliy g‘oya, ma’naviy tarbiya, milliy qadriyatlar, globallashuv, kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, media savodxonlik, g‘oyaviy immunitet, yoshlar tarbiyasi.

Аннотация: В данной статье анализируются актуальные вопросы национальной идеи и духовно нравственного воспитания в условиях цифровой эпохи. Освещается роль национальных ценностей в современном информационном пространстве, влияние средств коммуникации на сознание молодежи, а также значение формирования идеологического иммунитета. Кроме того, рассматриваются основные направления воспитания духовно зрелого молодого поколения в условиях глобализации и информационных воздействий.

Ключевые слова:Цифровая эпоха, национальная идея, духовно-нравственное воспитание, национальные ценности, глобализация, коммуникация, социальные сети, медиаграмотность, идеологический иммунитет, воспитание молодежи.

Abstract: This article analyzes the актуal issues of national idea and spiritual education in the context of the digital age. It highlights the role of national values in the modern information space, the impact of communication tools on the consciousness of youth, as well as the importance of developing ideological immunity. Furthermore, the key directions for fostering a spiritually mature younger generation in the conditions of globalization and information influence are outlined.

Key words: Digital age, national idea, spiritual education, national values, globalization, communication, social networks, media literacy, ideological immunity, youth education.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida jamiyat hayoti tubdan o‘zgarib bormoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson tafakkuri, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali axborot almashinuvi tezligi ortib, chegaralar tobora shaffoflashmoqda. Bunday sharoitda milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.Ayniqsa, yosh avlod ongini turli yot g‘oyalar, mafkuraviy tahdidlardan himoya qilish, ularni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash dolzarb vazifaga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, raqamli makonda milliylikni saqlash, sog‘lom kommunikatsiya muhitini shakllantirish hamda g‘oyaviy immunitetni rivojlantirish muhim ilmiy va amaliy masala hisoblanadi.

Milliy qadriyatlar va ularning raqamli davrdagi o‘rni:

Milliy qadriyatlar har qanday jamiyatning ma’naviy poydevorini tashkil etadi. Ular xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlari, an’analari, tili, dini va madaniy merosida namoyon bo‘ladi. Raqamli davrda ushbu qadriyatlarning ahamiyati yanada ortib bormoqda, chunki g lobal axborot makoni turli madaniyatlarning o‘zaro ta’sirini kuchaytirmoqda.Bir tomondan, raqamli texnologiyalar milliy qadriyatlarni keng targ‘ib qilish uchun ham katta imkoniyatlar yaratadi. Masalan, elektron kutubxonalar, onlayn muzeylar, madaniy platformalar orqali tarixiy merosni ommalashtirish mumkin. Bu esa yosh avlodni o‘z ildizlariga hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.Biroq, ikkinchi tomondan, begona madaniyatlarning haddan tashqari ta’siri milliy o‘zlikni anglashga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ayniqsa, yoshlar orasida ommaviy madaniyatning ustunligi milliy qadriyatlarga befarqlikni yuzaga keltiradi. Shu bois, raqamli makonda milliylikni mustahkamlash strategik vazifaga aylanmoqda.

Kommunikatsiya vositalari va ularning tarbiyaviy ahamiyati:

Zamonaviy kommunikatsiya vositalari jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylangan. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, blog platformalar orqali axborot almashinuvi nafaqat tezlashdi, balki ommaviylashdi. Bu jarayon ayniqsa yoshlar tarbiyasiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda.Ijobiy jihatdan qaraganda, raqamli kommunikatsiya vositalari ta’lim va ma’rifat uchun keng

imkoniyatlar yaratadi. Onlayn kurslar, videodarslar, ilmiy platformalar orqali bilim olish osonlashdi. Shu bilan birga, ma’naviy-ma’rifiy kontentlar orqali yoshlarning dunyoqarashini boyitish mumkin. Salbiy jihati esa noto‘g‘ri axborotlar, feyk yangiliklar, zo‘ravonlik va axloqsizlikni targ‘ib qiluvchi kontentlarning keng tarqalishidir. Bunday axborotlar yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, ularning ma’naviy rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin.Shu sababli, yoshlarni axborotni tanlash va baholashga o‘rgatish, ularda media savodxonlikni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Media savodxonlik – bu insonning axborotni tanqidiy tahlil qilish, ishonchli manbalarni ajratish va ongli ravishda foydalanish qobiliyatidir.

G‘oyaviy immunitetni shakllantirishning asosiy omillari:

G‘oyaviy immunitet – bu shaxsning turli zararli g‘oyalar, mafkuraviy tahdidlarga qarshi turish qobiliyatidir. Bu tushuncha ayniqsa raqamli davrda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki axborot oqimi nihoyatda tez va turli yo‘nalishlarda tarqalmoqda.G‘oyaviy immunitetni shakllantirish esa quyidagi asosiy omillar orqali amalga oshiriladi:

Birinchidan, mustahkam bilim va tafakkur. Bilimli inson har qanday axborotni tanqidiy baholay oladi va noto‘g‘ri g‘oyalarga berilmaydi.

Ikkinchidan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik. O‘z qadriyatlarini anglagan shaxs begona va zararli g‘oyalarga nisbatan barqaror bo‘ladi.

Uchinchidan, mustaqil fikrlash qobiliyati. Mustaqil fikrlaydigan inson boshqalarning ta’siriga tushib qolmaydi.

To‘rtinchidan, sog‘lom ijtimoiy muhit. Oila, ta’lim muassasalari va jamiyatning boshqa institutlari g‘oyaviy immunitetni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.Shuningdek, davlat siyosati doirasida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni kuchaytirish, yoshlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish ham muhim ahamiyatga ega.

Globallashuv va axborot xurujlari sharoitida ma’naviy tarbiya:

Globallashuv jarayoni dunyo xalqlarini bir-biriga yaqinlashtirayotgan bo‘lsa-da, u bilan birga turli mafkuraviy tahdidlarni ham olib kelmoqda. Axborot xurujlari, manipulyativ propaganda, ekstremistik g‘oyalar raqamli makon orqali tez tarqalmoqda.Bunday sharoitda ma’naviy tarbiya tizimini kuchaytirish zarur. Bu jarayon quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi lozim:

- Yoshlarni milliy ruhda tarbiyalash
- Tarixiy xotirani mustahkamlash
- Ma’naviy-ma’rifiy targ‘ibotni kuchaytirish
- Zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish

Ayniqsa, ta’lim tizimida milliy g‘oya va ma’naviyat asoslarini chuqur o‘rgatish muhimdir. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda ijobiy va foydali kontentlar ulushini oshirish ham zarur.

Xulosa qilib aytganda, raqamli davr sharoitida milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya masalalari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Axborot oqimi kuchaygan sari inson ongiga ta’sir qilish vositalari ham kengayib bormoqda. Bu esa yosh avlodni turli mafkuraviy tahdidlardan himoya qilishni taqozo etadi.Milliy qadriyatlarni asrash, sog‘lom kommunikatsiya muhitini yaratish va g‘oyaviy immunitetni shakllantirish – bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Faqatgina ma’naviy yetuk, mustaqil fikrlovchi va o‘z qadriyatlariga sodiq avlodgina jamiyat taraqqiyotini ta’minlay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sotsiologiya asoslari bo‘yicha darslik. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
2. Pedagogika darsligi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Media savodxonlik bo‘yicha qo‘llanma. – Toshkent, 2020.
4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan chop etilgan metodik qo‘llanmalar.
5. Madaniyatshunoslik asoslari. – Toshkent: 2018.
6. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo‘yicha darslik. – Toshkent, 2021.

GLOBAL AXBOROT MAKONIDA MILLIY QADRIYATLARNI ASRASHDA JADIDCHILIK MEROSINING AHAMIYATI

Alimboyeva Mohinur Muxtorbek qizi
UrDPI Ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti
Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va
huquq ta’limi yo‘nalishi 241-guruh talabasi,
alimboyevamohinur@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda global axborot makonining kengayib borishi sharoitida milliy qadriyatlarni asrash va rivojlantirish masalasi jadidchilik merosi asosida chuqur tahl il qilinadi. Jadidlarning ma’rifatparvarlik g‘oyalari, ularning ta’lim va islohotlarga qo‘shgan hissasi hamda milliy ongni yuksaltirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy axborot oqimlari ta’sirida yoshlar dunyoqarashini shakllantirishda jadidlar merosining dolzarbligi va ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Jadidchilik, milliy qadriyatlar, axborot makoni, ma’rifatparvarlik, milliy ong, madaniyat, meros, ta’lim, islohot, ma’naviyat, yoshlar tarbiyasi, an’ana

Bugungi kunda turli mafkuraviy xurujlardan himoyalanish, asrlar davomida sayqallanib kelayotgan milliy qadriyat, an’analarimizni asrab-avaylab, ularga amal qilib yashash muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy qadriyatlar – bu ajdodlarimizning boy madaniy merosi, urf-odatlari, an'analari va odob-axloq me'yorlari bo‘lib, ular orqali kelajak avlodga vatanparvarlik, odob-axloq, hurmat-ehtirom va insoniylik kabi fazilatlar singdiriladi. Milliy qadriyatlar yoshlar ongida yuksak fazilatlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ularni yosh avlodga to‘g‘ri yetkazish esa o‘qituvchilar, ota-onalar va keng jamoatchilik zimmasidagi asosiy vazifalardan biridir. Bu borada oila tarbiyasi, ta'lim muassasalari va madaniy-ma'rifiy tadbirlarning roli beqiyosdir. Menimcha, jadidchilik merosi ham milliy qadriyatlarimizni asrash va rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Jadidlar yoshlarni ilm-ma’rifatli, ongli va vatanparvar bo‘lishga undagan, bu g‘oyalar bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Shu bois, biz jadidlar merosiga tayanib, milliy qadriyatlarimizni zamonaviy ruhda davom ettirishimiz zarur.

Milliy qadriyatlar milliy-ma‘naviy madaniyat ifodasi bo‘lib, har bir millatning insoniylik xazinasiga qo‘shgan munosib hissasining hosilasidir. An’ana va qadriyatlarimizni keng targ‘ib qilish, ommaviy axborot vositalari, internet va ijtimoiy tarmoqlarda milliy madaniyatimizga oid kontentlarni ko‘paytirish orqali yosh avlodda milliy qadriyatlarni hurmat qilish hissini mustahkamlash mumkin. Shu bilan birga, yoshlarni milliy qadriyatlarimiz bilan tanishtirish jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ham katta ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, milliy qadriyatlarni hurmat qilishni faqat tarbiya va ta'lim jarayonida emas, balki kundalik hayotimizda ham amal qilish orqali mustahkamlashimiz zarur. Yosh avlod har kuni o‘z milliy qadriyatlariga amal qilishni, ularni hayotining ajralmas qismi sifatida qabul qilishni o‘rganishi lozim. Buning uchun esa oilalarda, ta'lim muassasalarida va jamoat joylarida milliy qadriyatlarni keng targ‘ib qilish va ularga rioya qilish muhimdir. Kelajak avlodini milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash – bu nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishi, balki butun jamiyatimizning barqarorligi va kelajagi uchun muhimdir. [“Milliy qadriyatlar – ma’naviyat ko‘zgusi” // Juyborikalon.uz sayti]. Jadidchilik ruhida milliy qadriyatlarni yosh avlodga yetkazish va hurmat qilish nafaqat ta’lim va tarbiya jarayonida, balki kundalik hayotda ham muhimdir. Zamonaviy texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari orqali yoshlar milliy madaniyat, axloqiy qadriyatlar va vatanparvarlikni anglab yetadi. Shu bilan birga, jadidchilik ma’rifatparvarlik g‘oyasiga amal qilgan holda, yoshlarni ilm-fan, mehnat va taraqqiyotga intiladigan faol, mas’uliyatli va madaniyatli fuqarolar sifatida tarbiyalash mumkin. Natijada, kelajak avlod milliy o‘zligini saqlab, zamonaviy dunyo bilan uyg‘unlashgan holda jamiyatimizning barqaror rivojiga hissa qo‘shadi.

Jadidchilik (arabcha yangi) – XIX asr oxiri XX asrning birinchi choragida Markaziy Osiyo, Qrim, Kavkaz, Volgabo‘yi hududlarida shakllangan, yangi zamonaviy maktab, matbaa va

taraqqiyotning ilg‘or usul va yo‘llarini yoqlab chiqqan ijtimoiy-ma’rifiy harakat. Jadidchilikni shakllantirishda ko‘plab millat ziyolilari faol qatnashgan. Jamiyatni o‘rtaasrchilik illatlari, madaniy qoloqlik va mustamlaka zulmidan, xurofotdan ozod qilish, xalqni zamonaviy taraqqiyot yo‘liga olib chiqish, milliy davlatchilik asoslarini bunyod etish jadidchilik harakatining asosiy maqsadi edi. [Jadidchilik va uning ahamiyati // Oyina.uz sayti].

Jadidlar nafaqat ta’limda, balki matbuot, adabiyot va san’atda ham yangilik yaratdi. Ular gazeta va jurnallar chiqardi, teatr tashkil qilib, xalqning ijtimoiy ongini uyg‘otishga harakat qildi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho‘lpon, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi jadidlar millatni ozodlikka, birlikka, ilmga va taraqqiyotga chaqiruvchi asarlar yozdilar. Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot masalasidir” degan fikri jadidlarning butun maqsadini aniq ifodalaydi. Jadidchilik harakatining tarixiy ahamiyatini yanada chuqurroq anglash uchun ularning jasoratini eslash kerak. Mustamlaka tuzumi jadidlarning fikrlaridan qo‘rqar, ularni qatag‘on qilishga urinardi. Shunga qaramay, jadidlar o‘z yo‘lidan qaytmadi. Ko‘plari qamoqqa olinib, surgun qilindi, hatto hayotdan erta ayrildi. Ammo ular boshlab bergan ma’rifiy islohotlar xalq ongiga singib, keyinchalik mustaqillik g‘oyalarining shakllanishiga zamin bo‘ldi. Bugungi kunda mustaqil O‘zbekistonning taraqqiyot yo‘li, zamonaviy ta’lim tizimi, milliy o‘zlikni anglash jarayoni – bularning barchasida jadid bobolarimizning beqiyos hissasi bor. Ular xalqni jaholatdan qutqarishga, ilm-fan va madaniyatga oshno qilishga bel bog‘lagan fidoyi insonlar bo‘lgan. Jadidchilik harakati bizga o‘tmishni eslatadi, kelajak uchun esa yanada mas’uliyatli bo‘lishni, ilmga intilish va millat ravnaqi uchun xizmat qilishni o‘rgatadi. [Jadidchilik harakati va uning tarixiy ahamiyati // Talimmarkazi.uz]. Jadid bobolarimizning ilm-ma’rifat va taraqqiyotga chaqirgan g‘oyalari shuni ko‘rsatadiki, milliy qadriyatlarni zamonaviy hayot bilan uyg‘unlashtirish muhimdir. Menimcha, har bir yosh o‘z milliy ildizlariga tayangan holda, zamon bilan hamnafas yashasa, jamiyatimiz yanada barqaror va rivojlangan bo‘ladi.

Shoir, ma’rifatparvar sifatida xalqni milliy g‘urur, axloq va ma’rifatga chorlagan Abdulla Avloniyng “Turkiy guliston yoxud axloq” asari 1913-yilda birinchi marta, 1917-yilda ikkinchi marta nashr qilindi. Asar yuqori sinf o‘quvchilari uchun darslik sifatida yozilgan bo‘lsa-da, undagi ma’naviy-axloqiy qarashlar maktab doirasidan chiqib, keng jamoatchilik uchun ham foydali qo‘llanma bo‘lib xizmat qilgan. Asarda axloq – insonning xulqi, fazilati va jamiyatdagi o‘rni haqida chuqur mulohazalar yuritiladi.Avloniy inson tarbiyasi masalasida quyidagi fikrni ilgari suradi: insonlar yomon bo‘lib tug‘ilmaydi, balki ularni muayyan sharoit yomon qiladi. Shu sababli tarbiya muhim ahamiyatga ega, chunki u insonni ezgulikka yetaklaydi, komillikka boshlaydi. Tarbiya, uning nazarida, hayot-mamot, najot-halokat, sadoqat-falokatdan iborat masaladir. Avloniy vijdon, axloq, ilm, mehnat, iqtisod, muhabbat tushunchalarini hayotiy amaliy asosda yoritadi. U vijdonni – aql va tafakkur mezoni deb biladi. Shuningdek, insonning komillikka erishishi uchun mas’uliyatlari, halol, bilimli, faol bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi. Vatan tuyg‘usi haqida yozarkan, vatanparvarlikni insoniy burch deb baholaydi: “O‘z tug‘ishgan birodaringni sevmay qolishing mumkin, ammo vatanni, u qanday bo‘lmasin, sevmay bo‘lmaydi”. [Ma’naviy tarbiyaning tarixiy-nazariy asoslari:o‘quv qo‘llanma // Z.Karimov, I.Matkarimov, 2025. – S.167] Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari milliy axloq va tarbiya qadriyatlarini yosh avlodga yetkazishda muhim manba bo‘lib, vatanparvarlik, vijdon va ilmga asoslangan insoniy fazilatlarni targ‘ib qiladi. Bugungi global axborot makonida bu qadriyatlar milliy o‘zlikni saqlash va zamonaviy dunyo bilan uyg‘unlashishda asosiy yo‘l-yo‘riq sifatida xizmat qiladi.

Is’hoqxon To‘ra Ibrat ma’rifatparvar olim, jadid maktablari tashkilotchisi sifatida yoshlarni ilm va taraqqiyotga undagan lirik shoir sifatida ham tanilgan. Uning “Sahar vaqti chaman ichra” radifli g‘azali tahsinga sazovordir. Bulbul sahar vaqti qizil gul ishqida gulzorda afg‘on chekadi. U gul ishqida shunchalar mastki, hatto tikandan-tikanga qo‘naverib, butun bag‘ri qonga

belanganidan ham bexabar. Bulbul oxiri qizil gul ishqida bag‘riga tikanlarning sanchilaverishidan qip-qizil gul kabi qonga belanadi va halok bo‘ladi:

O‘shal bulbul qilur afg‘on, sahar vaqti chaman ichra,
Qo‘nar gul deb tikan uzra, sahar vaqti chaman ichra.
Qilur bag‘rini bulbul qon, tikan uzra beray deb jon,
Bo‘lur gul zavqidin qurbon, sahar vaqti chaman ichra. [Is’hoqxon To‘ra, Ibrat., 2022. – S.142]

Is’hoqxon To‘ra Ibratning shu kabi g‘azallari yoshlarni lirik tasavvur, sevgi va fidoyilik ruhida tarbiyalash bilan birga, sabr-toqat va insoniy qadriyatlarning qadrini anglatuvchi asar sifatida qadrlanadi. Bugungi global axborot makonida ushbu asarlar yoshlarni hissiyotlarini boshqarish, milliy madaniyat va ma’naviyatni anglash hamda o‘z qadriyatlariga sodiq qolish tarafdori bo‘lishga undaydi.

Samarqandlik o‘qituvchi, yangi usul maktablari uchun qator darsliklar muallifi, jurnalist, samarqandlik jadidchilikning mashhur namoyandalaridan biri Abduqodir Shakuriy qizlar uchun zamonaviy maktab ochdi. Bu maktabning boshlig‘i Shakuriyning o‘zi, o‘qituvchisi esa otin bo‘lgan rafiqasi Roziya edi. Keyinchalik, er-xotin ikkita maktabni birlashtirishga va alohida ta’limni bekor qilishga qaror qilishdi va shu bilan mahalliy ruhoniylar va o‘sha paytdagi aholining konservativ qismini hayratda qoldirdi. [“Abduqodir Shakuriy”. Wikipedia.org.]

Shakuriy faqat o‘qituvchilik qilish bilangina cheklanib qolmagan, u o‘z maktabi uchun darsliklar yozib, ularni o‘z mablag‘lari hisobiga nashr qildirgan. “Rahnamoyi savod” (“Savod chiqarish qo‘llanmasi”) deb atalgan kitobi shu tariqa chop etilgan. Shakuriyning shogirdi, yozuvchi Rahim Hoshim bu kitobda so‘zlar bo‘g‘inlarga ajratib ko‘rsatilgani, kitob oxirida o‘qish uchun kichik-kichik material berilganini qayd etadi. [“Abduqodir Shakuriy” // Jadid. uz sayti] Abduqodir Shakuriy o‘z maktabi uchun darsliklar yozib, “Rahnamoyi savod” kabi qo‘llanmalarni nashr etgani bilan yoshlar ta’limiga beqiyos hissa qo‘shgan. Bugungi kunda ham uning amaliy pedagogik yondashuvi – o‘quv materiallarini sodda, bosqichma-bosqich yetkazish va yoshlarni mustaqil o‘qishga o‘rgatish tamoyili – zamonaviy ta’lim jarayonida, xususan, elektron va interaktiv darsliklar yaratishda ham ahamiyatli va ilhom beruvchi meros bo‘lib qolmoqda.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, global axborot makonida milliy qadriyatlarni saqlash va targ‘ib qilish yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyatga ega. Abdulla Avloniy, Is’hoqxon To‘ra Ibrat, Behbudiy va Shakuriy kabi jadid ma’rifatparvarlar merosi zamonaviy dunyoda ham insoniy fazilatlar, ilm, vatanparvarlik va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishning asosiy yo‘riqnomasi hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar va ommaviy axborot vositalari orqali ushbu qadriyatlarni yosh avlodga yetkazish, ularni milliy o‘zlik va ma’naviyat ruhida tarbiyalash hamda ma’rifat va taraqqiyotga intilish – kelajak avlodni faol, mas’uliyatli va madaniyatli fuqarolar sifatida voyaga yetkazishning eng samarali yo‘lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Milliy qadriyatlar – ma’naviyat ko‘zgusi” // Juyborikalon.uz sayti.
2. Jadidchilik va uning ahamiyati // Oyina.uz sayti.
3. Jadidchilik harakati va uning tarixiy ahamiyati // Talimmarkazi.uz.
4. Ma’naviy tarbiyaning tarixiy-nazariy asoslari:o‘quv qo‘llanma // Z.Karimov, I.Matkarimov, 2025. – S.167
5. Is’hoqxon To‘ra Ibrat “Jadidlar”. - Yoshlar nashriyot uyi - Toshkent-2022.
6. “Abduqodir Shakuriy”. Wikipedia.org.
7. “Abduqodir Shakuriy”. Jadid uz sayti.

INTERNET MUHITIDA TARQALAYOTGAN SALBIY AXBOROT OQIMLARI VA ULARGA QARSHI KURASHNING SAMARALI USULLARI

Ibragimova Nilufar Qudrat qizi
Urganch davlat pedagogika instituti magistranti
nilufaribragimova785@gmail.com
+998932277817

Annotatsiya: Maqolada internet muhitidagi salbiy axborot oqimlari, ularning yoshlar ma’naviyati va psixologiyasiga ta’siri hamda internetga qaramlik muammolari tahlil qilingan. Muallif ijtimoiy tarmoq algoritmlari va anonimlik keltirib chiqaradigan xavflarni ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda yoshlarda axborotdan to‘g‘ri foydalanish madaniyatini shakllantirish orqali ushbu tahdidlarga qarshi kurashish choralari taklif etilgan

Аннотация: В статье анализируются потоки негативной информации в интернет-среде, их влияние на духовность и психологию молодежи, а также проблемы интернет-зависимости. Автор рассматривает риски, связанные с алгоритмами социальных сетей и анонимностью. В исследовании предлагаются меры по противодействию этим угрозам через формирование у молодежи культуры правильного использования информации

Abstract: The article analyzes negative information flows in the Internet environment, their impact on the spirituality and psychology of youth, and the problems of Internet addiction. The author examines the risks posed by social media algorithms and anonymity. The study proposes measures to counter these threats by developing a culture of proper information usage among young people

Kalit so‘zlar: Internet, salbiy axborot, ijtimoiy tarmoqlar, yoshlar ma’naviyati, internetga qaramlik, manipulyatsiya, axborot madaniyati.

Ключевые слова: Интернет, негативная информация, социальные сети, духовность молодежи, интернет-зависимость, манипуляция, информационная культура.

Keywords: Internet, negative information, social networks, youth spirituality, Internet addiction, manipulation, information culture.

Internet bugungi davrda insoniyat hayotining eng muhim axborot manbai va muloqot maydoniga aylanib ulgani bejiz emas. Unda tarqalayotgan axborot oqimlari jamiyatning ijtimoiy, ma’naviy va psixologik hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatib kelmoqda. Shu jarayonda salbiy axborot oqimlari alohida xavf sifatida namoyon bo‘lib o‘z ta’sirini o‘tkazishi namoyon bo‘lmoqda. Salbiy axborot oqimlari deganda inson ruhiyati va ijtimoiy qadriyatlariga zarar yetkazuvchi, yolg‘on, manipulyativ, ekstremistik yoki buzg‘unchi mazmundagi ma’lumotlarni tushunish mumkin. Ular ko‘pincha ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, anonim kanallar orqali tarqaladi va keng auditoriyani qamrab olib o‘zining ta’sirini o‘tkazadi. Internetning tezkorligi, global qamrovi va anonimlik imkoniyatlari salbiy axborot oqimlarining kuchayishiga zamin yaratib kelmoqda. Bu oqimlarning asosiy xususiyati emotsional ta’sirchanlik, axborot, voqea yoki hodisaning odamlar e’tiborini kuchli jalb qiladigan, shov-shuvli, hayrat uyg‘otadigan tarzda taqdim etilishi va tezda ommalashishdir. Ijtimoiy tarmoq algoritmlari yoshlarga faqat ularning qiziqishiga mos kontentni ko‘rsatib, ularni bir tomonlama ma’naviy muhitga “qamab” qo‘yadi. Bu esa tanqidiy tafakkurning pasayishiga olib keladi. Nikolas Karr tadqiqoti natijasida aytganidek, doimiy qisqa va tezkor axborotlar (short-videolar, xabarlar) yoshlarning diqqatini jamlash va chuqur mulohaza yuritish qobiliyatini zaiflashtiradi.[58] Ma’naviyat esa chuqur mushohadani talab qiladigan jarayondir. Ijtimoiy tarmoqlar algoritmlari ko‘proq bahsli, keskin yoki shov-shuvli mazmundagi postlarni foydalanuvchilarga ko‘rsatgani uchun salbiy axborot oqimlari ko‘pincha tezda tarqaladi chunki insonlar yangil yelpi narsalarga o‘chdir. Shuningdek, anonimlik imkoniyati salbiy axborot tarqatuvchilarni jazodan qochishga yordam beradi va uning natijada jamiyatda yolg‘on xabarlar,

[58] Carr N. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. – New York: W.W. Norton, 2010. – P. 115.

manipulyativ ma’lumotlar va radikal g‘oyalar tezda ommalashib, ijtimoiy barqarorlikka va tinchlikka tahdid soladi. Bugungi raqamli makonda yoshlarning ongiga eng katta ta’sir ko‘rsatuvchi omil bu ijtimoiy tarmoqlardir. Ular quyidagicha salbiy ta’sir ko‘rsatadi: yolg‘on axborotlar (fake news); agressiv kontentlar; ekstremistik g‘oyalar;axloqsizlikni targ‘ib qiluvchi materiallar; shaxsiy hayotni idealizatsiya qiluvchi “virtual hayot sindromi”; vaqtni isrofgarchilik bilan o‘tkazish. Shuningdek, “global pop madaniyat” ham yoshlarning qadriyatlariga bevosita ta’sir qiladi. Bu jarayon natijasida an’anaviy qadriyatlarning susayishi, shaxsiy manfaatni jamiyat manfaatidan ustun qo‘yish, ma’naviyatning yo‘qqa chiqishi, iste’molchilik ruhining kuchayishi kabi oqibatlarga olib keladi. Biz yashayotgan davrda yuqori texnologiyalarning o‘rni va qadri juda yuqori darajada. Internet, axborotlar hayotimizning o‘ ziga xos ajralmas qismi bo‘lishi bilan bir qatorda ularsiz bugun biz hayotimizning hattoki birgina kunini tassavvur qilishimiz qiyin bo‘lib qolmoqda. Bugun ma’naviyat har qachongidan ham muhim. Chunki hozirgi kunda insoniyatga qarshi qaratilgan eng katta xavf bu qurol-yarog‘ emas, balki axborot orqali amalga oshirilayotgan ma’naviy xurujlardir deb Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaydi[59]. Internet hayotning barcha sohalarini jumladan, ta’lim, iqtisodiy, siyosiy sohalariga ham kirib bordi. Hozirgi kunda biror bir kompyuter va mobil aloqa vositalarini internetsiz tasavvur qila olmaymiz. Ba’zida o‘ylashimiz mumkinki, bundan bir necha yillar oldin internetsiz insonlar qanday yashagan ekanlar va qanday qilib shunchalik qisqa vaqt ichida bunga o‘rganib qolinganligiga hayron qolamiz. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar, har xil saytlar tobora ko‘payib bormoqda. Bugungi kunga kelib esa turli xil ko‘ngil ochar saytlar va tarmoqlar yoshlar va bolalarning barcha bo‘sh vaqtlarini hatto boshqa ishlarga sarflaydigan vaqtlarining ham bir qismini o‘zlashtirmoqda. Hattoki o‘smirlar va yoshlar internetdan, mobil aloqa vositalaridan ovqatlanayotganlarida ham foydalanishadi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshiriladigan sun’iy ravishda jamoatchilik fikrini shakllantirish texnologiyalari yoshlarning ma’naviy tanlov erkinligini cheklab, ularni ommaviy ravishda manipulyatsiyalar nishoniga aylantiradi. Natijada, milliy ma’naviyatning asosi bo‘lgan mustaqil fikrli shaxs o‘rniga, tashqi algoritmlar tomonidan boshqariladigan “tarmoq iste’molchisi” shakllanadi. Internetga qaramlik ijtimoiy tarmoqlarga o‘rganib qolish yoshlar o‘rtasida keskin global sur’atda tarqalgan. Jahonning butun olimlari o‘z faoliyatlari davomida kamida bir marta bo‘lsa ham yoshlarning qanchalik tez internetga o‘rganib qolish sabablarini o‘rganishga harakat qilganlar lekin bu izlanishlarga oid darsliklar ma’lumotlar juda kamchilikni tashkil qiladi. Shu sababli ham bu borada izlanishlar davom qilib kelmoqda. Faqat virtual haqiqatda sodir bo‘layotgan voqealarga e’tibor qaratish orqali foydalanuvchi o‘zining jismoniy “men”i bilan aloqani yo‘qotadi va real hayotda do‘stlari va tanishlari bilan aloqani yo‘q qiladi, bu nafaqat to‘liq izolyatsiya, balki jamiyat tuzilishining global o‘zgarishi bilan ham bog‘liq. Hikikomori (hikki, hikkan) atamasi internetdagi yoshlar orasida keng tarqalgan. Hikikomori - bu barcha vaqtini internetda o‘tkazadigan va faqat o‘zlarini rohatlantirish yoki oziq-ovqat sotib olish uchun xonalaridan chiqib, ota-onalari yoki ishsizlik nafaqalari hisobidan yashaydigan yoshlar hisoblanadi. Hikikomori turmush tarzi Yaponiyada shu qadar mashhur bo‘lib ketdiki, mamlakat rasmiylari bu hodisaga rasmiy darajada qarshi kurashish zarurligini tan olishdi. Internetdan foydalana olmaslik tufayli o‘z-o‘zini agressiya qilish holatlari sonining ko‘payishi kuzatilmoqda. Ba’zi internetga qaram bo‘lgan yoshlar o‘z his-tuyg‘ulari va harakatlarini nazorat qila olmaydilar. O‘z joniga qasd qilish holatlari ham sodir bo‘lmoqda, u yoki bu tarzda internetdan foydalana olmaslik bilan bog‘liq[60]. Albatta, bu muammolar asosan shaxsning psixologik xususiyatlari, ijtimoiy keskinlik darajasi, turmush darajasining pastligi va boshqa ob’ektiv sabablarga bog‘liq, ammo barcha hollarda Internet ularning rivojlanishi uchun zamin bo‘lib xizmat qilishini e’tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi. Ilmiy adabiyotlarda Internetga qaramlik hodisasini o‘rganishning

[59] Mirziyoyev Sh.M. Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish masalalaribo‘yicha videoselektor yig‘ilishidagi nutqi. // “Xalq so‘zi’ gazetasi, 2021-yil 20-yanvar soni.

[60] С. Варламова, Е. Гончарова, И. Соколова ИНТЕРНЕТ ЗАВИСИМОСТЬ МОЛОДЕЖИ МЕГАПОЛИСОВ: критерии и типология 2015 166-bet

to‘rtta asosiy yondashuvi mavjud: psixoterapevtik (Internetga qaramlikning haddan tashqari darajasiga ega bo‘lgan shaxslarning chegaraviy holatlarini tug‘ma ruhiy moyillik sifatida o‘rganish); tibbiy (Internetga qaramlikni organizmning biokimyoviy jarayonlaridagi og‘ishlar natijasida kelib chiqadigan giyohvandlik va alkogolga qaramlik bilan bir qatorda zararli hodisa sifatida ta'riflash); psixologik (Internetga qaram foydalanuvchining psixologik holatini, uning o‘ziga, atrofdagi dunyoga munosabatini hisobga olish); sotsiologik (Internetga qaram foydalanuvchining jamiyatdagi mavqeini, qaramlikning shakllanish omillari va shartlarini tahlil qilish, uni buzilishlar natijasi sifatida ko‘rib chiqish). Osiyoda bu mavzu bo‘yicha katta hajmdagi ishlar olib borilmoqda: ko‘plab tadqiqotchilarning fikricha, mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari yoshlar tomonidan internetni qanday qabul qilinishi va undan qanday foydalanishiga ta'sir qiladi. G‘arb olimlari asosan “internetga qaramlik” tushunchasini amaliyotga tatbiq etish va uning mezonlarini aniqlashga e'tibor qaratdilar. Masalan, Qo‘shma Shtatlarda ushbu hodisani o‘rganish sohasidagi eng nufuzli mutaxassislardan biri K. Yang internetga qaram bo‘lganlar tipologiyasini ishlab chiqdi, D. Grinfild va M. Griffits internetga qaramlik mezonlarini shakllantirdi. J. Sooler bu qaramlikning alomatlari va ijtimoiy oqibatlarini tahlil qildi. 2000-yildan beri bu sohada mahalliy nazariy ishlanmalar paydo bo‘ldi. Masalan, A.E. Voyskunskiy internetga qaramlik mezonlarini shakllantirdi va xalqaro hamkasblarining tajribasini umumlashtirdi. N.A. Tsoyning tadqiqotlari internetga qaramlikning rivojlanishiga asos bo‘lgan ijtimoiy sharoitlarga qaratilgan edi. Internetga qaramlik darajasini aniqlash uchun test yaratgan A.E. Jichkinaning ishi internetga qaramlik tipologiyasini rivojlantirishga hissa qo‘shdi. D. Grinfild internetga qaramlik ko‘p o‘lchovli ekanligini va eskapizmning namoyon bo‘lishini, yangilikni izlashni, hissiy stimulyatsiyaga intilishni, internetga hissiy bog‘lanishni va onlayn “virtuoz” kabi his qilish istagini o‘z ichiga olishini ta’kidlaydi. M. Griffits buni odamlar va mashinalar o‘rtasidagi haddan tashqari “o‘zaro ta’sir” ni o‘z ichiga olgan xulq-atvorga qaramlik sifatida belgilaydi. K. Yang buni foydalanuvchining xulq-atvor naqshlarini, kundalik tartibini va ijtimoiy hayotini buzadigan internetdan haddan tashqari foydalanish sifatida belgilaydi[61].

Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar ma’naviyatiga ko‘rsatadigan salbiy ta’sirini tahlil qilishda faqat mazmun (kontent) bilan cheklanib qolmasdan, axborotni iste’mol qilish shaklining o‘ziga xos xususiyatlariga ham e’tibor qaratish lozim. Zamonaviy tadqiqotlarda bu holat yoshlar ongiga bir vaqtning o‘zida o‘ta ko‘p miqdordagi bir-biriga zid ma’lumotlarning tushishi natijasida yuzaga keladi. Oqibatda, yoshlarda axloqiy va ma’naviy me’yorlarni tanlashda nima haqiqa-u nima yolg‘on ekanligini ajrata olmaslik holatlari kuzatiladi. Buning oqibatida yoshlarda fikrlar tarqoqligi, mustaqil fikr yurita olmaslik va ijtimoiy muhitda suhbat jarayonida dovdirash, o‘z fikrini erkin va ochiq ayta olmaslik va fikrlarni tahlil qila olmaslik holatlari kuzatiladi. Ma’naviy bo‘shliqning ortishi natijasida yot g‘oyalar tuzog‘iga oson tushish va buni hayoti bilan badal qilib tolashiga to‘g‘ri kelishi mumkin. Chunki ko‘plab g‘arazli kishilar guruhlar shunday yoshlarni qidirishadi va o‘zining g‘arazli niyatlarini amalga oshirishda qurol qilishadi. Biz bularga qarshi kurashda yoshlarni internet saytlaridan foydalanishni cheklab erisha olmaymiz faqatgini undan to‘g‘ri foydalanish madaniyatini o‘rgatishimiz kerak boladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Carr N. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. – New York: W.W. Norton, 2010. – P. 115.
2. С. Варламова, Е. Гончарова, И. Соколова ИНТЕРНЕТ ЗАВИСИМОСТЬ МОЛОДЕЖИ МЕГАПОЛИСОВ: критерии и типология 2015 166-bet
3. Mirziyoyev Sh.M. Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish masalalari bo‘yicha videoselektor yig‘ilishidagi nutqi. // “Xalq so‘zi’ gazetasi, 2021-yil 20-yanvar soni.

[61] С. Варламова, Е. Гончарова, И. Соколова ИНТЕРНЕТ ЗАВИСИМОСТЬ МОЛОДЕЖИ МЕГАПОЛИСОВ:

JADIDCHILIK HARAKATINAMOYONDALARININGQARASHLARIDA KITOBXONLIK

Eniyazova Ruxsora Jo‘shqin qizi
UrDPI Ijtimoiy va amaliy fanlar fakulteti
Milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va
huquq ta’limi yo‘nalishi 241-guruh talabasi
joshqinovnaruxsora@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda shakllangan jadidchilik harakati namoyondalarning qarashlarida kitobxonlik va uning ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati yoritilgan. Ularning faoliyatiga e’tibor beradigan bo‘lsak, ular o‘z tashabbuslari bilan kutubxonalar tashkil etibgina qolmasdan ularning fondini to‘ldirish, foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish orqali kitobxonlikni targ‘ib qilib, insonlarni madaniyat doirasiga tortishga harakati va uning bugungi kundagu ahamiyati yoritib berilgan.

Аннотация. В данной статье освещается значение чтения и его духовно-просветительская роль в взглядах представителей джадидского движения, сформировавшегося в начале XX века в Центральной Азии. Если обратить внимание на их деятельность, то можно увидеть, что они не только по собственной инициативе создавали библиотеки, но и занимались пополнением их фондов, созданием удобных условий для пользования. Таким образом, они активно пропагандировали чтение, стремясь приобщить людей к культуре, а также раскрывается значение этих идей в современности.

Abstract. This article highlights the significance of reading and its spiritual and educational role in the views of representatives of the Jadid movement, which emerged in Central Asia at the beginning of the 20th century. Examining their activities, it can be seen that they not only took the initiative to establish libraries, but also worked to enrich their collections and create convenient conditions for their use. In doing so, they actively promoted reading, striving to draw people into the sphere of culture, and the article also explains the relevance of these ideas in the present day.

Kalit so‘zlar: Jadid, alloma, kutubxona, ma’naviy, ma’rifiy, jadidlar ta’limoti, tarbiya, madrasa, mutolaa.

Ключевые слова: Джадид, учёный, библиотека, духовный, просветительский, учение джадидов, воспитание, медресе, чтение.

Keywords: reformer, scholar, library, spiritual, educational, Jadid teachings, upbringing, madrasa, reading.

Jadidchilik yoki jadidizm XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy, siyosiy harakat hisoblanadi Jadidchilik harakatining asosiy maqsadi jamiyatni ilm-fan, madaniyat va siyosiy ong orqali rivojlantirishga qaratilgan edi. “Jadid” so‘zining asli lug‘aviy ma’nosi arabcha so‘zdan olingan bo‘lib, “yangi” degan ma’noni anglatadi. Jadidlar o‘z g‘oyalari va asarlari orqali xalqni ma’naviyatli va ma’rifatli qilishga harakat qilgan.

Turkistonda jadid ziyolilarining butun bir avlodi, o‘lkaning ma’naviy-ma’rifiy soha taraqqiyotiga, milliy madaniyatning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan namoyandalari vujudga keldi. Bular Samarqandda Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Said ahmad Siddiqiy Ajziy, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev, Buxoroda Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Fayzulla Xo‘jayev, Farg‘ona vodiysida Hamza Hakimzoda Niyoziy, Obidjon Mahmudov, Abdulhamid Cho‘lpon, Is’hoqxon Ibrat, Xivada Bobooxun Salimov, Polvonniyoz hoji Yusupov va boshqalar edi. Ular vatanparvar, ma’rifatparvar, Turkiston o‘lkasida jadidchilik harakatining asoschilari va rahnamolari hisoblanadi.

Jadidlar ta’limoti – o‘z zamonasining haqiqiy ta’limoti edi. Chunki u nafaqat taraqqiyparvar shaxslar, balki fikrlovchi yoshlarni o‘z ketidan ergashtira oladi. Jadidlar voyaga yetgan yoshlar Turkiston kelajagi, ravnaqi uchun kurashchi bo‘lib yetishishi kerakligini uqtirdilar va bunda ular har xil illatlardan xalos bo‘lishlarini ta’kidlaydilar. Sog‘lom farzandlarni tarbiyalash uchun o‘qib-o‘rganib ilmli, ma’rifatli, eng asosiysi esa ota-onalar o‘z vaqtida farzandlarini zamonaviy fanlarini egallashga yordam berishlarini ta’kidlaganlar. Munavvarqori Abdurashidxonov bolaning ta’lim va tarbiya olishida ota-onaning javobgarligi haqida so‘z yuritib, o‘z farzandining ma’rifatli bo‘lishi uchun qo‘llaridan kelgancha harakat qiladigan zotlar mavjudligini ta’kidlagan. Jadidlar ota-onalar o‘z farzandlarining tarbiyasi bilan shug‘ullanib, ularni maktab va madrasalarga tayyorlab berishlarini ta’kidlaganlar. Maktab va madrasalarda o‘qib, ularni tugatib, yoshlar rivojlangan davlatlarning o‘quv yurtlarida bilimlarini oshirib, zamonaviy ilmlarni egallashlari kerakligini uqtirganlar.

Yosh avlodda yuksak ma’naviy fazilatlarni kamol toptirish, milliy mafkurani shakllantirish, boy madaniy merosimiz, tarixiy an’analarimizga, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, istiqlol g‘oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalash mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning hal qiluvchi omilidir. Insonlar o‘zligini chuqur anglashi, mustaqillikning qadrini tobora teran tushunishi, milliy tafakkurning kengayishi va takomillashuvi, tarixiy hurlik, mustaqillik ruhining uyg‘onishini ta’minlash ma’naviyat sohasidagi siyosatimizning asosiy maqsadiga aylandi. Taniqli o‘zbek pedagogi Abdulla Avloniy “Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir” deb yozgan edi. Mashoyixlarning aytishlaricha, “har bir millatning saodati, davlatlarning tinch va rohati yoshlarning yaxshi tarbiyasiga bog‘liqdur”. A.Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq” asari yangi usul maktablarining yuqori sinflarida ta’lim va axloqiy tarbiya berish uchun darslik sifatida o‘qitilgan. A.Avloniyning asarini chuqur o‘rganar ekanmiz, biz o‘sha davrda maktablarda o‘quvchilarga dars berishda umuminsoniy va diniy qadriyatlari, xalq og‘zaki ijodi, Qur’on oyatlari, hadislar shuningdek, buyuk allomalarimizning hikmatli so‘zlaridan imkon qadar keng foydalanganliklarini ko‘ramiz.

Jadidlar uchun kutubxona – bu ma’naviy taraqqiyot markazi edi. O‘sha davrda mavjud bo‘lgan an’anaviy maktablar va madrasalar ko‘proq diniy ta’lim berishga yo‘naltirilgan edi. Jadidlar esa zamonaviy fanlarni o‘rgatish, jahon tajribasidan foydalanish, yangi ilmiy g‘oyalarni xalq orasiga yoyish niyatida edilar. Shu sababli ular matbaa, darslik va kutubxonalarni barpo etishni o‘zlarining ustuvor vazifasi sifatida ko‘rishdi. Mashhur jadidlarning kutubxonachilik sohasini va kitobxonlik strtegiyalarni ko‘rib chiqadigan bo‘lsak hozirgi zamonamizning yuksakligiga asosan jadidlar yaratgan kutubxonalar sababligi yaqqol ko‘rinib turibdi. https://oyina.uz/ sayti ma’lumotlariga ko‘ra Behbudiya kutubxonasi (Kutubxonai Behbudiy – Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan Samarqandda tashkil etilgan kutubxona. Kutubxona 1908–1914-yillarda faoliyat yuritgan.

O‘z o‘rnida aytib o‘tishim kerak-ki davrning savodsizligi tufayli jamiyatning zo‘ravonlari tomonidan odamlarni kutubxonadan foydalanish imkoniyatini cheklagan, kitobga bo‘lgan talabni pasaytirgan. Shuning natijasida jaded bobomiz Munavvar Qori Abdurashidxonov o‘z maktablarida o‘quvchilarga savod o‘rgatish orqali ularni kutubxonaga jalb qilgan. Bu esa kutubxonadan foydalanishdan avval savodli bo‘lish zarurligini ko‘rsatadi.

Jadidlarning ma’rifatparvarlik yo‘lidagi yutuqlarida kutubxonalar bilim manbasi sifatida – jamiyat va inson haqidagi ilmiy tasavvurlarni shakllantirish, ma'naviy tarbiya maskani sifatida – axloqiy, diniy va fuqarolik qiymatlarini targ‘ib qilish, ijtimoiy muloqot maydoni sifatida – ziyolilar, o‘qituvchilar, talabalar va keng jamoatchilik uchrashuvlari uchun xizmat qilgan.

Ularning asosiy maqsadlarini Abdulla Avloniyning “Madaniyat to‘lqunlari” nomli maqolasini o‘qish orqali to‘la anglash mumkin. U quyidagicha yozadi: “Yoshlarimizdan madaniyatga loyiq ravishda o‘qub, diniy va madaniy kishilar hozirlansa, tarbiya va ta’limga mohir olim va olima, adib va adibalarimiz yetushsa, maktab va madrasalarimiz muntazam va

tartiblik bo‘lsa, ziroat, sanoat va tijorat ishlariga mohir kishilar yetushub, zamonga muvofiq ravishda ish yuritilsa, tartiblik “Dorul-yatim”-yetimxonalar, “Dorul-ojizin” – kambag‘alxonalar, kutubxonalar va qiroatxonalar ochilsa, shirkatlar barpo qilinsa, yuqorida dedegimiz kabi, xalqimiz orasida zamonga loyiq ulum va fununda bohabar ulamolarimiz ko‘paysa, och va yalang‘och kishilarimizning mashaqqatlarini tuzatmak uchun harakat qilinsa, o‘qutilsa, ahloq va odob o‘rgatilsa, shul vaqtda eskincha orasidan chiqub, haqiqiy madaniyat bo‘stonig‘a yuzlangan hamda madaniyat to‘lqinlaridan qutulub salomatg‘a chiqg‘an bo‘lur edik”.

Darhaqiqat, jadidchilik harakati namoyondalarining qarashlarida kitobxonlik muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ular barpo etgan maktablari, kutubxonalari xalqni yanada yetuk va ilimli qilib tarbiyalash, ularni omgsizlik botqog‘idan olib chiquvchi nur sifatida qaralgan.

Shu o‘rinda yoshlar o‘rtasida mutolaani zaiflashganligi borasida ma’lum bir mulohazalarni bildirib o‘tish mumkin. Yoshlarda mutolaaga nisbatan ishtiyoq uyg‘otish ularning bolalik davridan boshlanshi zarur. Lekin, bolalar uchun ular qiziqib o‘qiydigan, rang-barang, sarguzashtlarga boy asarlar deyarli mavjud emas.

1908-yilda Samarqand shahrida jadid Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan “Mutolaaxona” nomli kutubxonaga asos solingan edi. Maskan faoliyatida Mahmudxo‘ja Behbudiyga safdoshlari Hoji Muin, Saidahmad Vasliy Samarqandiy va muallim Abduqodir Shakuriy ko‘maklashishgan. Tarkibiy jihatdan juda boy, xilma-xillikka ega fond bo‘lgan. Kutubxona turli davlatlarda nashr qilingan diniy hamda dunyoviy kitoblar, suratli jurnal va gazetalar, ensiklopediya, lug‘atlar, xarita va atlaslardan tashkil topgan edi.

Shundan ilhomlanib, yoshlar o‘rtasida kitobxonlikni targ‘ib qilish, va ular uchun mutolaa olamida yangi imkoniyatlarni yaratish maqsadida, millionlab kitoblarni o‘z ichiga olgan, turli janrlardagi kitoblarni matn hamda audio shakllarini o‘zida mujassam etgan loyiha ishlab chiqildi. Loyihaga ma’rifatparvarning xalqning ziyosini oshirishga qaratilgan kutubxona nomidan ilhomlangan holda “Mutolaa” nomi berilgan.

Mutolaa – O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining kitobxonlikni rivojlantirishga qaratilgan loyihasi hisoblanadi. Loyihaga O‘zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining direktori Alisher Sa’dullayev tomonidan 2024-yilning boshida asos solingan. 2023-yil 15-dekabr kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevga yoshlar siyosatida amalga oshirilgan ishlar va kelgusida amalga oshiriladigan ustuvor vazifalar bo‘yicha hisobotda “Mutolaa” loyihasidan foydalanadigan foydalanuvchilar sonini 1,5 million nafarga yetkazilishi belgilangan. Loyiha YouTube ijtimoiy tarmog‘ida video shaklida audio kitoblar shaklida hamda ilova shaklida “GooglePlay” hamda “App store” platformalariga joylanib kelinmoqda. Loyihadan hozirgi paytda 1,4 milliondan ortiq foydalanuvchilar foydalanishmoqda. 4000 ga yaqin kitoblarning elektron va audio shakllari joylangan.

Davlatimiz rahbari Anqarada Turkiya respublikasi prezidenti huzuridagi xalq kutubxonasining ochilish marosimida ta’kidlaganidek, “Dunyodagi har qaysi davlat, har qaysi xalq birinchi navbatda o‘zining intellektual salohiyati, yuksak ma’naviyati bilan qadrlidir. Bunday yengilmas kuch manbai esa avvalo insoniyat tafakkurining buyuk kashfiyoti-kitob va kutubxonalarda” deb ta’kidlaganida jadidlarning bilim olish va mutolaaga bo‘lgan munosabatlarining mantiqiy davomini tushunishimiz mumkin.

O‘zbekiston prezidentining 2017 yil 13 sentyabrdagi “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks choratadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi qarori, Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 14 dekabrdagi № 781-sonli qarori bilan 2020–2025 yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash milliy dasturi va boshqa qator hujjatlar soha rivoji uchun dasturul amal vazifasini o‘tamoqda. Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 14 dekabrdagi
№ 781-sonli qarori bilan 2020–2025 yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash milliy dasturini uch bosqichda amalga oshirish ko‘zda tutilgan. I bosqich – 2020-2021 yillarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha tashkiliy-huquqiy mexanizmlarni

takomillash-tirish chora-tadbirlarini amalga oshirish; II bosqich – 2022-2023 yillarda kitobxonlikka oid infratuzilmani mustahkamlash; III bosqich – 2024-2025 yillarda yoshlarning kitobxonlik madaniyatini jadal rivojlantirish, ularning intellektual salohiyati o‘sishi hisobiga inson kapitali sifatini yaxshilash kabi muhim mezonlar belgilangan.

Shuningdek, aholi, avvalo, yoshlarning ma’naviy-ma’rifiy, badiiy-estetik talablariga javob beradigan kitoblarni yuksak sifat bilan chop etish, nashriyotlar va ijodkorlar faoliyatiga ko‘maklashish, bolalarga mo‘ljallangan adabiyotlarni chop etishni qo‘llab-quvvatlash, milliy va jahon adabiyotining eng sara namunalarini tarjima qilish, mutolaa madaniyatini yuksaltirish, respublikaning olis hududlarida va yoshga doir kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish, aholining kitobxonlik darajasi va kitobga qiziqishini tizimli o‘rganib borish, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan loyiha va tanlovlarni tashkil etish kabi dolzarb vazifalar ko‘zda tutilgan.

O‘quvchilar orasida kitobxonlikni targ‘ib qilish maqsadida turli madaniyma’rifiy, intellektual tadbirlar o‘tkazib kelinmoqda. O‘quvchilar va ularning ota-onalari o‘rtasida kitobxonlikni targ‘ib qilish va rag‘batlantirish maqsadida ta’lim muassasalarida “Kitob taqdimoti”, “Adabiyot kunlari”, “Kitobim-oftobim” nomli ma’rifiy tadbirlar, “Yosh Kitobxon” hamda “Yosh kitobxon oila” ko‘rik-tanlovlarini o‘tkazish yo‘lga qo‘yilgan.

Xulosa qilib aytganda, kitob bizning hozirgi hayotimizdir. Unga hamma muhtoj… Qariyalar, o‘rta yoshlilar, yoshlar va hatto bolalar ham. Hamma gap ular uchun kitob tanlashda, biz hammadan oldin nomunosib tanlangan kitoblarni o‘qish hech narsa o‘qimagandan ko‘ra yomonroq va zararliroqdir, degan fikrga qo‘shilamiz. Kitoblarning tanlanishi odamning fikr dunyosini, uning hayotiy qadriyatlarini ochib beradi. Biz kelajagimiz bo‘lmish yosh avlodni ta’lim-tarbiya olishlari uchun shart-sharoit yaratish, sog‘-salomat ulg‘aytirish, ularga ota- ona kabi mehr berish oliy maqsadimiz. Bolalarning barkamol shaxs bo‘lib ulg‘ayishida ularning hayotida kitobning roli beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A’zamxo‘jayev S. Jadidlar izidan. – Toshkent: O‘zbekiston, 1999.
2. Avloniy A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
3. “Mutolaa loyihasining rasmiy veb-sayti”Mutolaa.com.
4. https://uzreport.news/politics/shavkat-mirziyoyev-anqara-shahrida-turkiya-respublikasi-prezidenti-huzuridagi-xalq-kutubxo rasmiy ma’lumotiga ko‘ra.
5. https://www.norma.uz/qonunchilikda_yangi/aprel_oyining_birinchi_haftasida_ kitobhonlik_haftaligi_o‘tkaziladi.

XIVA XONLIGIDA JADIDLARNING TA’LIM, ILM-FAN RIVOJIGA OID QARASHLARI TAHLILI

Yakubova Dilfuza Otaboyevna
Ijtimoiy gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi
(Ma’naviyat asoslari) 2-kurs magistarnti
dilfuza19902014@gmail.com
+998999676601
Kutlimuratov Sardorbek Rustamovich
“Ijtimoiy fanlar “ kafedrasi dotsenti,
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xiva xonligidagi jadidchilik harakatining ta’limiy va ijtimoiy-falsafiy g‘oyalari hamda ularning milliy uyg‘onish va modernizatsiyadagi o‘rni tahlil qilinadi. Xorazm jadidlarining jamiyat taraqqiyotida ta’limni asosiy omil sifatida ko‘rgan faoliyati yoritilgan. Islomxo‘janing islohotlari va zamonaviy ta’lim muassasalarining tashkil etilishi alohida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Avaz O‘tar va Bobooxun Salimov ijodi jadid

pedagogik tafakkurining ifodasi sifatida tahlil etiladi. Tadqiqot natijasida jadidchilik milliy o‘zlikni shakllantirish va mustaqillikka intilishda muhim omil ekani asoslanadi.

Abstract: This article analyzes the educational and socio-philosophical ideas of the Jadid movement in the Khiva Khanate and their role in national awakening and modernization. It highlights the activities of Khorezm Jadids, who considered education a key factor in overcoming social stagnation. Particular attention is given to the reforms of Islam Khoja and the establishment of modern educational institutions. The works of Avaz Otar and Bobooxun Salimov are examined as reflections of Jadid pedagogical thought. The study concludes that Jadidism played an important role in shaping national identity and the pursuit of independence.

Аннотация: В статье анализируются образовательные и социально-философские идеи джадидского движения в Хивинском ханстве и их роль в национальном пробуждении и модернизации общества. Освещается деятельность хорезмских джадидов, рассматривавших образование как ключевой фактор преодоления застоя. Особое внимание уделено реформам Исламходжи и созданию новых образовательных учреждений. Творчество Аваза Отара и Бобоохуна Салимова рассматривается как отражение джадидской педагогической мысли. Делается вывод о значительной роли джадидизма в формировании национальной идентичности и стремления к независимости.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, Xorazm, ta’lim islohoti, milliy uyg‘onish, Islomxo‘ja, Avaz O‘tar, pedagogik tafakkur, modernizatsiya

Keywords: Jadidism, Khorezm, education reform, national awakening, Islam Khoja, Avaz Otar, pedagogical thought, modernization

Ключевые слова: джадидизм, Хорезм, реформа образования, национальное пробуждение, Исламходжа, Аваз Отар, педагогическая мысль, модернизация.

Yangi O‘zbekistonda jadidlarning ta’lim to‘g‘risidagi goyalari, o‘zlikni anglash, tashabbuskorlik, shaxs ma’naviy kamoloti, bag‘rikenglik, millatparvarlik borasidagi ilg‘or qarshlari asosida o‘sib kelayotgan yoshlarni har tomonlama etuk hamda ajdodlarga munosib vorislar qilib tarbiyalashga e’tibor qaratilmoqda. Zotan, o‘z zamonining ilg‘or namoyondalari bo‘lgan jadidlar g‘oyat murakkab va qiyin sharoitda bilim va ma’rifat tarqatish, ta’lim-tarbiya sohasini tubdan isloh etish orqali milliy taraqqiyotga erishish g‘oyasi bilan maydonga chiqdilar. Biz ma’rifatparvar bobolarimizning muqaddas orzularini ro‘yobga chiqarish uchun mamlakatimizda yangi Renessans poydevorini yaratishni strategik vazifa qilib belgilaganmiz. Shu maqsadda ilm-fan, ta’lim-tarbiya va madaniyat sohalarida tub islohotlarni amalga oshirmoqdamiz. Biz xalqaro ilmiy markazlar, dunyo olimlari bilan hamkorlikda jadidlar faoliyatini yanada chuqur o‘rganishni dolzarb vazifa deb hisoblaymiz. [O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Jadidlar merosini o‘rganishga bag‘ishlangan Xalqaro konferensiyaga tabrigi.//https//prezident. uz/uz/ lists/ viyew/6007 06.03.2023] Shu ma’noda, jamiyatning yangilanishi va taraqqiyoti davrida inson ma’naviy qiyofasini yuksaltirish, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish omili sifatida jadidchilik g‘oyalari ayniqsa, Xiva xonligidagi ta’limiy g‘oyalarning pozitiv ahamiyatini ochib berish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

XIX asr oxiriga kelib, ayniqsa, Markaziy Osiyo xalqlari ziyolilari bu holatni chuqur tahlil qila boshlaganlar. Ular tushunib yetdilarki, siyosiy va harbiy jihatdan mustahkam jamiyat qurish, o‘z davlat suverenitetini qayta tiklash, eng avvalo, ta’lim-tarbiyani isloh qilish, ma’rifatni yuksaltirishdan boshlanishi zarur. Bu - zamonning buyuk talabi edi. Xorazm jadidlari aynan shu turg‘unlik holatiga qarshi kurashning eng asosiy vositasi sifatida ta’limni ko‘rishgan. Ular o‘rta asrlardan qolgan an’anaviy, diniy dogmatikaga asoslangan ta’lim tizimining zamonaviy taraqqiyot ehtiyojlariga javob bermasligini anglab, yangi usuldagi maktablar tashkil etish, dunyoviy fanlarni joriy etish, o‘qituvchilarni yangicha tayyorlash va eng muhimi - xalq tafakkurini uyg‘otish yo‘lini tanlaganlar.

Ular uchun ta’lim - shunchaki savod chiqarish vositasi emas, balki millatning ongini uyg‘otuvchi, uni tarixiy ongi, o‘zligiga qaytaruvchi va zamonaviy taraqqiyot sari yetaklovchi strategik qurol edi. Shu boisdan Xorazm jadidchiligi - bu nafaqat ma’rifatparvarlik, balki mustamlakachilikka qarshi ma’naviy-intellektual kurash shakli edi.

Xorazm jadidchiligining ta’limga bo‘lgan munosabati - bu oddiy islohot emas, balki butun bir tarixiy jarayon - millatning o‘zini anglash, o‘zligini tiklash va mustaqillik sari intilishining pedagogic ifodasidir. Jadidlar bu yo‘lda harbiy kuch emas, balki tafakkur qudratini asosiy vosita deb bilishgan. [2 Khalid Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.]

1910-yilda Asfandiyorxon taxtga chiqishi ortidan, bosh vazir lavozimidagi Islomxo‘ja xonlikda tub islohotlar dasturini ilgari surgan. Uning siyosiy qarashlari va ma’rifiy islohotlari jadidchilik harakatining asosiy tamoyillari - adolatli boshqaruv, ilm-fan orqali ijtimoiy uyg‘onish, xalqni ma’naviy va iqtisodiy jihatdan erkinlashtirish g‘oyalari bilan mushtarak edi. Ayniqsa, u ilgari surgan 10 banddan iborat islohot dasturi - bu Xiva xonligida modern davlatchilikka o‘tishning dastlabki bosqichi edi.Uning sa’y-harakatlari bilan Xiva, Yangi Urganch, Shovot, Qo‘ng‘irot va boshqa tumanlarda zamonaviy kasalxonalar, telegraf va pochta idoralari, temir ko‘priklar, hamda yangicha shakldagi jadid maktablari barpo etilgan. Bu maktablarda nafaqat o‘zbek, balki Orenburg, Astraxan, Qozon va Toshkentdan jalb etilgan ilg‘or muallimlar ta’lim bergan. Ular orasida tatar muallimlarining salmoqli ulushi bo‘lgan bo‘lib, ular siyosiy-ma’rifiy targ‘ibot ishlarini ham olib borganlar. Islomxo‘janing faoliyati Xorazm jadidchiligi tarixida siyosiy iroda bilan madaniy uyg‘onish o‘rtasidagi sintez namunasi sifatida namoyon bo‘ladi. U millatni ilg‘or tajribalarga asoslangan holda taraqqiyot sari yetaklashni, islohot orqali milliy o‘zlikni va jamiyat tafakkurini yangilashni asosiy maqsad qilib olgan edi. Shubhasiz, Islomxo‘janing bosh vazir sifatidagi faoliyati, uning o‘z zamonasidan ilgarilab ketgan nazariy - falsafiy dunyoqarashi Xorazm jadidchiligining siyosiy va ijtimoiy-falsafiy pog‘onasini ko‘rsatib beradi. Aynan uning say-harakatlari tufayli Xiva xonligida modern davr boshlangan, jadidlar orzu qilgan milliy davlatchilik g‘oyalari real shakl kasb eta boshlagan edi.[3 Zeki Velidi Togan, Вьgьnkь Tьrkili ve Yakin Tarihi, Istanbul. 1981. S. 354.]

Ma’lumki, XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiy muhitini Avaz O‘tar ijodisiz tasavvur qilish qiyin. Avaz O‘tarning “Til”, “Hurriyat” haqidagi she’rlarida ruhiyat, g‘oya Cho‘lpon asarlaridagi singari jadid pedagogikasining namunasidir. Shuningdek shoir ijodiga oid boshqa asarlarida ham jadidchilik g‘oyalari aks etgan va Avaz O‘tar doimiy ravishda xonlikdagi jadidlarni qo‘llab - quvvatlagan ijodkordir. U Qrimda nashr etiladigan “Tarjimon” gazetasini muntazam o‘qib uni Xiva xonligida targ‘ib qilib borgan va Xivada 1905-yilda jadid maktabi ochgan Mamat mahramning eng yaqin maslakdoshi bo‘lgan. Avaz O‘tar Xivalik Polvonniyoz Gadoniyoz o‘g‘lining Gadikbo‘yi hududi, to‘rt Shovvozbobo machitqavmidagi xonadonida tug‘ilgan. XX asr boshlarida O‘rta Osiyo, xususan, Xorazm jadidchiligi kontekstida Avaz O‘tar siymosi milliy - ma’naviy uyg‘onish jarayonining ramziga aylangan. Uning hayoti va ijodi jadidchilik harakatining mohiyatini anglashda muhim pedagogik asos bo‘lib xizmat qiladi. Avaz O‘tar o‘zining she’riy ijodida, ayniqsa “Til”, “Xalq”, “Hurriyat” kabi asarlarida mustamlaka tazyiqi ostidagi xalqning ozodlik istagini teran badiiy ifodalagan.

Shoirning jadidlik g‘oyalarini pedagogik tafakkur bilan uyg‘unlashtirgan asarlari nafaqat adabiy yodgorlik, balki Xiva xonligida shakllangan jadid tafakkurining ma’naviy mezoniga aylangan. Avaz O‘tar she’riyati orqali xalqni o‘z qadriyatlariga qaytishga, ilm-ma’rifat va adolatli jamiyat sari intilishga da’vat etgan. Uning “Saodat ul-iqbol” devoni bu ruhdagi izlanishlarning yorqin ifodasidir.[4 Худойберганов К. Хива хонлари тарихидан. - Урганч: “Хоразм”,] Shunday qilib, Avaz O‘tar – o‘zbek jadidchiligi tafakkurida milliy o‘zlikni anglash, ozodlik, inson sha’ni va qadrini tiklash yo‘lida kurashgan, badiiy va ijtimoiy-falsafiy uyg‘onishning yorqin namunasidir. Bugungi kunda uning boy merosi nafaqat adabiyotshunoslar, balki falsafashunoslar uchun ham yangicha yondashuv va izlanishlarni taqozo etmoqda. Bobooxun

Salimovning ijodi ham jadidlarning asosiy g‘oyalari yani jaholatdan xalos bo‘lish, ma’rifat va ta’lim orqali milliy uyg‘onishni ta’minlash, mustamlakachilik zulmiga qarshi fikr bilan kurashish ruhida shakllangan. Ayniqsa, “Maktab” sarlavhali she’ri orqali shoir zamonasining jadid ta’lim konsepsiyasini poetik va pedagogik tarzda talqin qilgan. Uning nazarida maktab – bu insonni jaholat zulmatidan najot beruvchi, shaxsning ongi va vijdonini uyg‘otuvchi “ma’naviy saroy”, taraqqiyotning asosiy negizidir. Shoir o‘z asarlarida jamiyatdagi sustkashlik, bid’atchilik, adolatsizlik va ilmsizlikka qarshi fikriy kurash olib boradi. U she’rlarida faqat holatni tasvirlamasdan, balki muammoning mohiyatiga nazar soladi, muqobil yo‘l sifatida ma’rifatni ilgari suradi. “Xazon faslida bulbuldek…” she’rida xalqning ruhiy holatini tahlil qilib, ulamolarning sukutini tanqid qiladi, jamiyatda to‘plangan g‘aflatni uyg‘otishga intiladi. “Ojiz” taxallusi bilan turkiy, “Bobo” taxallusi bilan forsiy tilda ijod qilgan Salimovning asarlari zamonasining og‘riqli muammolariga dadil baho berib, ijtimoiy mazmun kasb etadi. U Xorazmdagi boshqa jadidlar – Polvonniyozhoji Yusupov, Xudoybergan Devonov, Mamatmahram singari islohotparvarlar bilan hamfikr holda, so‘z orqali islohot g‘oyalarini tarannum etgan. Shu nuqtayi nazardan, Bobooxun Salimovning she’riy merosi Xorazm jadidchiligi tafakkurining badiiy-falsafiy ifodasi bo‘lib, u ma’rifatga asoslangan taraqqiyot g‘oyasining ruhi va mazmunini ifoda etishda muhim manba hisoblanadi. Ular ta’lim tizimini yangilash, jadid maktablarini barpo etish, darsliklar yaratish, zamonaviy bilimlarni o‘qitishga alohida e’tibor bergan holda, yoshlar ongida erkin fikr yuritish, shaxsiy mas’uliyat va vatanparvarlik kabi fazilatlarni shakllantirishga intildilar. Xorazmda faoliyat yuritgan jadid maktablari va ularning g‘oyaviy rahnamolari yosh avlodning nafaqat bilimli, balki yurt taqdiriga befarq bo‘lmagan, o‘z taqdirini o‘zi belgilay oladigan barkamol inson bo‘lib yetishishiga zamin yaratgan.Tarbiya jarayonini milliy ma’naviyat asosida qurish, yosh avlodni ijtimoiy ongga ega bo‘lgan shaxs sifatida kamol toptirish masalasi hozirgi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Demak, tarixiy tajribani chuqur o‘rganish, xususan, Xorazm jadidlarining ma’rifiy qarashlarini hozirgi ta’lim tizimi bilan uyg‘unlashtirish - istiqbol avlodini yetishtirishda bebaho g‘oyaviy - ma’naviy manbaga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Jadidlar merosini o‘rganishga bag‘ishlangan Xalqaro konferensiyaga tabrigi. //https//prezident. uz/uz/ lists/ viyew/ 6007 06.03.2023.

2. Khalid Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.

3. Zeki Velidi Togan, Вьgьnkь Tьrkili ve Yakin Tarihi, Istanbul. 1981. S. 354.

4. Худойберганов К. Хива хонлари тарихидан. - Урганч: “Хоразм”, 2008. - Б.156-174.

5. Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900-1924). - Тошкент: “Akademnashr”, 2011. - Б.40-41.

GLOBALIZATSIYA SHAROITIDA MILLIY IDENTITETNISAQLASHDA MEDIASAVODXONLIKNING O‘RNI

Davletova Bikajon Tursunbayevna
Uganch davlat Pedagogika instituti
Ijtimoiy gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi
(Ma’naviyat asoslari) yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada globalizatsiya sharoitida milliy identitetni saqlash muammolari hamda bu jarayonda mediasavodxonlikning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar rivoji va axborot oqimining keskin ortishi natijasida yoshlar ongiga turli madaniy va mafkuraviy ta’sirlar kuchayib borayotganligi yoritiladi. Shuningdek,

mediasavodxonlikning tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, axborotni tahlil qilish, feyk xabarlarni aniqlash va mafkuraviy immunitetni shakllantirishdagi roli asoslab beriladi. Maqolada milliy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishda mediasavodxonlikning strategik ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: globalizatsiya, milliy identitet, mediasavodxonlik, axborot xavfsizligi, mafkuraviy immunitet, yoshlar.

Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari insoniyat hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib bormoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida dunyo yagona axborot makoniga aylanib, turli madaniyatlar, qadriyatlar va g‘oyalar o‘zaro aralashmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi globalizatsiya jarayonlarini yanada tezlashtirdi. Natijada dunyo yagona axborot makoniga aylandi. Bu esa nafaqat iqtisodiy va siyosiy, balki madaniy sohada ham chuqur o‘zgarishlarga olib keldi.

Globalizatsiya jarayonlari milliy madaniyatlar va identitetlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, yoshlar ongida global madaniyat elementlarining kuchayishi milliy o‘zlikni anglash jarayoniga ta’sir qilmoqda

Shu nuqtai nazardan, Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, bugungi kunda yoshlar tarbiyasi, ularning ongida milliy qadriyatlar va vatanparvarlik tuyg‘ularini mustahkamlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.[1]

Global axborot makonida inson ongiga turli xil axborotlar ta’sir ko‘rsatayotgan bir sharoitda milliy identitetni saqlash va mustahkamlash muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Bu jarayonda mediasavodxonlik muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Globalizatsiya – bu iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlarning integratsiyalashuvi bo‘lib, u jamiyat rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Biroq bu jarayon milliy identitetga ma’lum darajada tahdid ham tug‘diradi.

Shavkat Mirziyoyev o‘z asarlarida globalizatsiya sharoitida milliy qadriyatlarni asrash masalasi alohida e’tibor talab qilishini ta’kidlaydi[2].

Globalizatsiyaning salbiy jihatlari:

-ommaviy madaniyatning keng tarqalishi.

“Ommaviy madaniyatning keng tarqalishi globalizatsiya jarayonining muhim natijasi bo‘lib, u milliy identitetga ikki tomonlama – ijobiy va salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, yoshlar ongida begona madaniy stereotiplarning shakllanishi milliy qadriyatlarning zaiflashuviga olib kelishi mumkin.”

-milliy qadriyatlarning zaiflashuvi.

“Milliy qadriyatlarning zaiflashuvi globalizatsiya sharoitida eng dolzarb muammolardan biri bo‘lib, u yoshlar ongida milliy identitetning susayishiga va begona madaniy stereotiplarning shakllanishiga olib keladi.”

-yoshlar ongida begona g‘oyalar kuchayishi.

“Mediasavodxonlik yoshlar ongida begona g‘oyalar kuchayishining oldini olishda muhim omil bo‘lib, ularni axborotni tanqidiy baholashga va mafkuraviy tahdidlarga nisbatan immunitet hosil qilishga o‘rgatadi.”

Shu sababli milliy identitetni saqlash zamonaviy davrning dolzarb muammolaridan biridir.

Shu sababli, globalizatsiya va axborot oqimining keskin kuchayishi sharoitida milliy identitetni saqlash va mustahkamlash zamonaviy davrning eng dolzarb ijtimoiy-ma’naviy muammolaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Zero, milliy o‘zlikni anglashning susayishi jamiyatda ma’naviy bo‘shliqning yuzaga kelishiga, yoshlar ongida begona g‘oyala r va qadriyatlarning ustunlashuviga olib kelishi mumkin.

Milliy identitet – bu shaxsning o‘z millatiga mansubligini anglash, uning qadriyatlari, tili va madaniyatini hurmat qilishi bilan bog‘liq tushunchadir. Milliy identitet – bu shaxsning o‘z

millatiga mansubligini anglash, uning tarixiy ildizlari, madaniyati, tili va qadriyatlari bilan uzviy bog‘liqligini ifodalovchi ijtimoiy-psixologik hamda madaniy tushunchadir. U jamiyatning ma’naviy negizini tashkil etuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Milliy identitet insonning o‘zligini anglashida asosiy mezon bo‘lib, u orqali shaxs o‘zining kimligini, qaysi millatga mansubligini va qanday qadriyatlarga tayanishini belgilaydi. Shu jihatdan milliy identitet nafaqat individual darajada, balki jamiyat miqyosida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Islom Karimov ta’kidlaganidek, yuksak ma’naviyatga ega jamiyatgina barqaror rivojlanadi.[3]

Milliy identitet milliy til, tarixiy xotira, tarixiy xotira, madaniy meros orqali namoyon bo‘ladi:

Milliy identitetni saqlash – bu nafaqat madaniy, balki siyosiy va mafkuraviy xavfsizlik masalasidir.

Mediasavodxonlik – bu insonning axborotni tanlash, tahlil qilish va baholash qobiliyatidir. U zamonaviy jamiyatda muhim kompetensiya hisoblanadi.

Mediasavodxonlik zamonaviy axborot jamiyatida muhim kompetensiyalardan biri bo‘lib, u insonning turli media manbalar orqali tarqatilayotgan axborotni anglash, tahlil qilish, baholash va undan oqilona foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Raqamli texnologiyalar rivojlangan bugungi davrda mediasavodxonlik shaxsning nafaqat bilim darajasi, balki uning ijtimoiy faolligi va mafkuraviy barqarorligini belgilovchi muhim omilga aylanmoqda. Shuningdek, mediasavodxonlik nafaqat axborotni iste’mol qilish, balki uni yaratish madaniyatini ham o‘z ichiga oladi. Ya’ni, mediasavodxon shaxs o‘zi yaratgan kontentning jamiyatga ta’sirini anglaydi va mas’uliyat bilan yondashadi.

Bugungi global axborot makonida mediasavodxonlik shaxsning ijtimoiy moslashuvi, ma’naviy barqarorligi va milliy identitetini saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, uni ta’lim tizimining ajralmas qismi sifatida rivojlantirish zarur.

Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, bugungi axborot asrida yoshlarni turli zararli g‘oyalar ta’siridan himoya qilish dolzarb vazifadir.[4]

Zamonaviy global axborot makonida milliy identitetni saqlash masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Axborot oqimining keskin ortishi, ijtimoiy tarmoqlar ta’sirining kuchayishi hamda turli mafkuraviy tahdidlarning mavjudligi shaxsdan yuqori darajadagi axborot madaniyatini talab etadi. Shu nuqtai nazardan, mediasavodxonlik milliy identitetni himoya qilish va mustahkamlashda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda yoshlar jamiyatning eng faol va tez ta’sirchan qatlamini tashkil etadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar rivojlangan hozirgi davrda yoshlar internet va ijtimoiy tarmoqlarning asosiy foydalanuvchilari hisoblanadi. Bu esa ularning dunyoqarashi, tafakkuri va qadriyatlar tizimining shakllanishida media muhitning bevosita ta’sirini kuchaytiradi.

Shu nuqtai nazardan, yoshlar tarbiyasida mediasavodxonlik muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Mediasavodxonlik yoshlarni turli zararli axborotlar, manipulyativ kontentlar va yot g‘oyalar ta’siridan himoya qilishga xizmat qiladi. Zero, zamonaviy axborot makonida har qanday ma’lumotni tanqidiy tahlil qila olmaslik yoshlarning noto‘g‘ri qarashlarni qabul qilishiga olib kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent, 2021.
2. Shavkat Mirziyoyev. Nutq va ma’ruzalar to‘plami. – Toshkent, 2020.
3. Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent, 2008.
4. Shavkat Mirziyoyev. Yoshlar siyosatiga oid nutqlari, 2021.
5. Shavkat Mirziyoyev. Yoshlar forumi nutqlari, 2022.

TARBIYANING TARIXIY VA MILLIY ASOSLARI. TARBIYADAGI URF-ODATLARNING TUTGAN O‘RNI

Qurbonboyeva Dilnura Shuhrat qizi
UrDPI, 253- maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabasi
dilnuram20072007@gmail.com
+998991852721

Annotatsiya: Tarbiya har bir millatning o‘ziga xosligi va kelajagini belgilovchi fundamental jarayon bo‘lib, uning tarixiy va milliy asoslari chuqur ildizlarga ega. Ushbu jarayonda urf-odatlar va an’analar avloddan avlodga o‘tuvchi qadriyatlar tizimini shakllantiruvchi muhim omil hisoblanadi. Ular shaxsning ma’naviy-axloqiy kamolotida, milliy o‘zlikni anglashida va ijtimoiy me’yorlarga rioya qilishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Mazkur maqola tarbiyaning tarixiy-milliy negizlarini, shuningdek, jamiyat va shaxs kamolotida urf-odatlarning tutgan o‘rnini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: Tarbiya, Milliy asoslar, Tarixiy ildizlar, Urf-odatlar, An’analar, Qadriyatlar, Milliy o‘zlik.

Tarbiya tushunchasi insoniyat taraqqiyotining fundamental negizlaridan biri bo‘lib, avlodlararo ijtimoiy-tarixiy va hayotiy tajribalarni uzatish, jismonan sog‘lom va ma’nan yetuk shaxslarni shakllantirishga qaratilgan murakkab va ko‘p qirrali jarayondir. Bu jarayon faqatgina rasmiy ta’lim muassasalari doirasida emas, balki oila, ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar, ommaviy axborot vositalari kabi ko‘plab omillar ta’sirida, ham ongli, ham ongsiz ta’sirlarni o‘z ichiga olgan holda kechadi va har qanday jamiyatning barqaror rivoji uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega [2.:1.].

Tarbiya shaxsning kamolotida, uning qadriyatlar tizimini shakllantirishda, shuningdek, milliy o‘zlikni anglash va madaniy merosni saqlashda markaziy o‘rin tutadi. U axloq va donishmandlikka asoslangan, milliy ahamiyatga molik masala sifatida ajdodlarimizning yuksak fazilatlari, ezgu qadriyatlari va boy bilimlarini kelajak avlodlarga yetkazuvchi bebaho ko‘prik vazifasini bajaradi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng, milliy qadriyatlarga asoslangan, har tomonlama barkamol shaxslarni tarbiyalashga ustuvor ahamiyat qaratildi, bu esa tegishli ta’lim qonunchiligi va dasturlari orqali vatanparvarlik, yuksak axloq va boy madaniy merosga e’tibor qaratish bilan qo‘llab-quvvatlandi. Aynan shu nuqtai nazardan, urf-odatlar, ya’ni milliy qadriyatlar va an’analar majmui, tarbiyaning tarixiy va milliy asoslarini tashkil etuvchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Urf-odatlar oilaviy va ijtimoiy tarbiyaning ajralmas qismi bo‘lib, shaxsning ijtimoiy me’yorlar, axloqiy tamoyillar va madaniy o‘ziga xoslikni o‘zlashtirishida bevosita ishtirok etadi, jamiyatning ijtimoiy-madaniy barqarorligini ta’minlaydi. Jamiyat va tarbiyaviy jarayonlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqur o‘rganish zamonaviy ilmiy tadqiqotlar doirasida tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [1.:2.].

Tarbiya tushunchasi va uning jamiyatdagi o‘rni borasidagi ilmiy tadqiqotlar pedagogika, sotsiologiya, falsafa, psixologiya va tarix kabi turli fan sohalarida keng ko‘lamli yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. So‘nggi yillarda, ayniqsa 2020-yildan keyingi davrda, tarbiyaning milliy va tarixiy asoslariga, uning madaniy meros bilan uzviy bog‘liqligiga e’tibor kuchayganligi kuzatilmoqda. Adabiyotlarda tarbiya avlodlararo ijtimoiy-tarixiy va hayotiy tajribalarni uzatish, jismonan sog‘lom va ma’nan yetuk shaxslarni shakllantirishga qaratilgan murakkab va ko‘p qirrali jarayon sifatida ta’riflanadi. Bu ta’rif tarbiyaning nafaqat shaxsiy kamolotdagi, balki jamiyatning barqaror rivojidagi hal qiluvchi ahamiyatini ham ko‘rsatadi.

Tarbiyaning tarixiy asoslarini o‘rganishda, Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, o‘zbek xalqining boy pedagogik merosi alohida ahamiyat kasb etadi. Adabiyotlarda ta’kidlanishicha, ajdodlarimizning tarbiya borasidagi qarashlari asrlar davomida shakllangan, og‘zaki ijod namunalari, diniy-ma’rifiy asarlar, falsafiy risolalar va hikmatli so‘zlarda o‘z aksini topgan. Bu

manbalarda inson kamoloti, axloqiy fazilatlar, vatanparvarlik, mehnatsevarlik va adolatparvarlik kabi qadriyatlar markaziy o‘rin tutgan. Xususan, oilaviy tarbiyaning o‘zbek madaniyatidagi kuchli o‘rni, bobo va buvilarning tarbiya jarayonidagi hal qiluvchi roli Amir Temur davridan boshlab alohida e’tirof etilgan [2.:3.]. Bu esa tarbiyaning tarixiy ildizlari naqadar chuqur ekanligini va uning milliy o‘ziga xoslik bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Urf-odatlar tarbiyaning tarixiy va milliy asoslarini tashkil etuvchi eng muhim omillardan biri sifatida ilmiy adabiyotlarda keng tahlil qilinadi. Urf-odatlar shunchaki eskidan qolgan an’analar emas, balki jamiyatning ijtimoiy-madaniy barqarorligini ta’minlovchi, avloddan avlodga o‘tuvchi, muayyan xulq-atvor me’yorlari, qadriyatlar va e’tiqodlar tizimi sifatida qaraladi. Ular shaxsning ijtimoiy me’yorlar, axloqiy tamoyillar va madaniy o‘ziga xoslikni o‘zlashtirishida bevosita ishtirok etadi [1.:4.].

Oilaviy urf-odatlar, adabiyotlarda ta’kidlanganidek, tarbiyaning eng asosiy va samarali vositalaridan biridir. Oilaviy tarbiya, oiladagi tartib-qoidalar, o‘zaro munosabatlar va kattalarning madaniy me’yorlari orqali shakllanadi. Oilaviy urf-odatlar, masalan, dasturxon odobi, salomlashish tartibi, kattalarning duosini olish, oilaviy bayramlarni nishonlash kabi amaliyotlar orqali bolalarda ijtimoiy xulq-atvor me’yorlari, o‘zaro hurmat, mas’uliyat hissi va milliy o‘ziga xoslik shakllanadi. Bu urf-odatlar bolaning shaxsiyatiga chuqur ta’sir ko‘rsatib, uning qadriyatlar tizimini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Jamoaviy urf-odatlar esa oilaviy tarbiyani kengaytirib, uni jamiyat miqyosida mustahkamlaydi. Mahalla, qishloq yoki shahardagi umumiy marosimlar, hashar, yordam berish an’analari yoshlarda jamoatchilik, birdamlik, o‘zaro yordam va vatanparvarlik tuyg‘ularini rivojlantiradi. Bu jarayonlar shaxsning ijtimoiy moslashuvini ta’minlab, uni jamiyatning to‘laqonli a’zosi sifatida shakllantiradi.

Zamonaviy sharoitda urf-odatlarning transformatsiyasi va ularning tarbiyadagi o‘rni ilmiy adabiyotlarda dolzarb muammo sifatida o‘rganilmoqda. Globallashuv, urbanizatsiya, axborot texnologiyalarining rivojlanishi va ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar an’anaviy urf-odatlar amaliyotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ba’zi tadqiqotlar urf -odatlarning ba’zi jihatlari eskirib borayotganini yoki o‘z asl mohiyatini yo‘qotayotganini ta’kidlasa, boshqalari ularning yangi shakllarda qayta jonlanayotganini yoki zamonaviy sharoitlarga moslashayotganini ko‘rsatadi. Masalan, internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali milliy bayramlar va marosimlarni targ‘ib qilish, virtual jamoalar orqali an’analarni davom ettirish kabi yangi tendensiyalar kuzatilmoqda. Bu esa urf-odatlarning statik emas, balki dinamik va evolyutsion xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Adabiyotlarda urf-odatlarni zamonaviy tarbiya tizimiga integratsiya qilish bo‘yicha turli yondashuvlar muhokama qilinadi. Pedagoglar va sotsiologlar milliy urf-odatlar va an’analarni ta’lim dasturlariga kiritish, maktablarda va oliy ta’lim muassasalarida milliy qadriyatlarga asoslangan tadbirlarni tashkil etish, ommaviy axborot vositalari orqali ularni targ‘ib qilish zarurligini ta’kidlaydilar.

Ma’lumotlarni yig‘ish usullari tadqiqotning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda diversifikatsiyalangan bo‘lib, uch asosiy yo‘nalishni qamrab oladi: tarixiy manbalarni tahlil qilish, etnografik tadqiqot usullari va kontent tahlili. Birinchi yo‘nalish, tarixiy manbalarni tahlil qilish, tarbiyaning tarixiy ildizlari va urf-odatlarning shakllanish jarayonini chuqur o‘rganishga xizmat qiladi. Bu yo‘nalishda yozma manbalar, xususan, Markaziy Osiyo xalqlarining boy pedagogik merosini aks ettiruvchi diniy-ma’rifiy asarlar, falsafiy risolalar, hikmatli so‘zlar, shuningdek, og‘zaki ijod namunalari (dostonlar, ertaklar, maqollar, qo‘shiqlar) diqqat markazid a bo‘ladi. Ikkinchi yo‘nalish, etnografik tadqiqot usullari, urf-odatlarning zamonaviy sharoitlardagi amaliyotini, ularning shaxs va jamiyat tarbiyasiga ta’sirini bevosita o‘rganishga qaratilgan. Bu yo‘nalishda chuqur intervyular asosiy ma’lumot yig‘ish usullaridan biri hisoblanadi. Intervyular oqsoqollar, pedagoglar, ota-onalar, yoshlar, madaniyatshunoslar va sotsiologlar bilan o‘tkaziladi.

Uchinchi yo‘nalish, kontent tahlili, urf-odatlarning zamonaviy axborot makonida qanday aks etayotganini va ularning tarbiyaviy salohiyatini ommaviy axborot vositalari orqali tahlil qilishga qaratilgan. Bu yo‘nalishda gazeta va jurnallardagi maqolalar, televideniye va radio dasturlari,

shuningdek, internet resurslari, xususan, ijtimoiy tarmoqlardagi postlar, bloglar va onlayn forumlardagi muhokamalar tahlil qilinadi.

Ma’lumotlarni tahlil qilish usullari yig‘ilgan ma’lumotlarning xususiyatiga qarab tanlangan bo‘lib, ularning chuqur va har tomonlama tahlilini ta’minlaydi. Sifatli ma’lumotlar (intervyular, fokus-guruhlar, kuzatishlar) tematik tahlil yordamida qayta ishlanadi. Tematik tahlil ma’lumotlar ichidagi takrorlanuvchi mavzularni, naqshlarni, asosiy g‘oyalarni va ma’nolarni aniqlashga qaratilgan. Bu jarayon ma’lumotlarni kodlash, mavzularni shakllantirish va ularni izohlash bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Tarixiy manbalar va hujjatlar qiyosiy-tarixiy tahlil usuli yordamida o‘rganiladi

Har qanday ilmiy tadqiqot singari, mazkur ish ham o‘zining cheklovlariga ega. Birinchidan, vaqt va resurslarning cheklanganligi tadqiqotning keng ko‘lamli empirik ma’lumotlarni yig‘ish imkoniyatini cheklashi mumkin. Globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida urf-odatlarning transformatsiyasi kuzatilsada, ularning asl mohiyati va tarbiyaviy salohiyati saqlanib qolmoqda. Kelajakda ularni zamonaviy ta’lim tizimiga ongli va samarali integratsiya qilish, yosh avlodni milliy ruhda, vatanparvarlik va yuksak axloq asosida tarbiyalash uchun muhim yo‘nalish bo‘lib qoladi. Shu bois, urf-odatlarning yoshlar ongiga ta’siri mexanizmlarini o‘rganish va ulardan milliy tarbiya tizimini takomillashtirishda foydalanish bo‘yicha chuqur empirik tadqiqotlar davom ettirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] McKinley, Elizabeth, and Linda Tuhiwai Smith, muharrirlar. Mahalliy bilim va ta'lim: Savollar, muammolar va imkoniyatlar. Singapore: Springer, 2021.

[2] Fedyukin, Igor. Ta'lim va Milliy o‘zlik Postsovet makonida. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.

[3] Battiste, Marie T., and James Henderson, muharrirlar. Mustamlakachilikdan xoli pedagogikalar: Ijtimoiy adolat va madaniy tiklanish uchun ta'lim. New York: Routledge, 2020.

[4] Chen, J. “Madaniyat uzatilishi va ta'limda milliy o‘zlikni shakllantirish.” Qiyosiy Ta'lim Sharhi, vol. 65, no. 2, 2021, pp. 250-270.

[5] Davies, L. M. “An'anaviy urf-odatlarni zamonaviy ta'lim dasturlariga integratsiya qilish: Muammolar va imkoniyatlar.” O‘quv dasturlari tadqiqotlari jurnali, vol. 54, no. 1, 2022, pp. 1-18.

[6] Sultanova, G. R. “Markaziy Osiyoda bolalar tarbiyasi va madaniy o‘ziga xosligini shakllantirishda oila va jamoaning roli.” Markaziy Osiyo Sharhi, vol. 41, no. 3, 2022, pp. 400-415.

RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR, KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET

Egamberganova Nozima G‘ayrat qizi
Urganch davlat pedagogika institut Filologiya fakulteti
Xorijiy til va adabiyoti yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
nozimaegamberganova8@gmail.com
+998999305580

Annotatsiya : Ushbu maqolada raqamli davr sharoitida milliy g‘oya va ma’naviy tarbiyaning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Globallashuv va axborot texnologiyalarining tez rivojlanishi natijasida yoshlar ongiga turli axborot oqimlari ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli milliy qadriyatlarni saqlash, ularni zamonaviy kommunikatsiya vositalari orqali targ‘ib qilish dolzarb masalaga aylanmoqda. Maqolada shuningdek, g‘oyaviy immunitetni shakllantirish, yoshlarni zararli axborotlardan himoya qilish va ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirish masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Raqamli davr, milliy g‘oya, ma’naviy tarbiya, qadriyatlar, kommunikatsiya, axborot oqimi, g‘oyaviy immunitet, yoshlar.

Bugungi kunda insoniyat axborot texnologiyalari hayotning barcha jabhalarini qamrab olgan raqamli davrda yashamoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar nafaqat muloqot vositasi, balki qadriyatlar va dunyoqarash shakllanadigan asosiy maydonga aylandi. Bunday sharoitda milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya masalasi har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zero, chegarasiz axborot makonida milliy o‘zlikni saqlab qolish har bir davlatning barqaror rivojlanishi garovidir.

Zamonaviy yoshlar axborotni asosan raqamli manbalardan oladi, bu esa o‘z navbatida qator ijobiy va salbiy oqibatlarni keltirib chiqarmoqda. Raqamli muhitda milliy an’analarga zid bo‘lgan “ommaviy madaniyat” namunalarining keng tarqalishi ma’naviy yemirilish xavfini tug‘diradi.[1.:150] Ayniqsa, yolg‘on xabarlar va turli mafkuraviy manipulyatsiyalar orqali yoshlar ongini zaharlashga urinishlar ko‘paymoqda. Milliy g‘oya va ma’naviy asoslar bilan to‘ldirilmagan ong har doim yot va zararli g‘oyalar ta’siriga oson tushib qolishi ilmiy tajribalarda o‘z isbotini topgan.

Milliy g‘oyani yoshlar ongiga singdirishda an’anaviy metodlardan voz kechgan holda, zamonaviy kommunikatsiya vositalaridan unumli foydalanish talab etiladi. Milliy qadriyatlarimizni raqamli tilga o‘girish jarayoni sifatli media mahsulotla r, jumladan, milliy qahramonlar aks etgan animatsion filmlar va ta’limiy mobil o‘yinlar yaratishni taqozo etadi.[2.50] Ijtimoiy tarmoqlardagi qisqa va kreativ videoformatlar orqali ajdodlarimiz merosini targ‘ib qilish yoshlarda milliy g‘urur tuyg‘usini shakllantirishning eng samarali yo‘lidir. Shu bilan birga, milliy adabiyot va tarixiy manbalarni qulay raqamli formatga o‘tkazish orqali yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish lozim.

Bugungi globallashuv zamonimizda yoshlarda g‘oyaviy immunitetni shakllantirish ularni axborotdan butunlay uzib qo‘yishni emas, balki axborotni saralash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishni anglatadi. Bu jarayonda yoshlarga tayyor xulosalarni berish o‘rniga, ularda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini uyg‘otish muhim ahamiyatga ega. Media savodxonlik darajasining oshishi yoshlarga axborot manbasini tekshirish va uning ortidagi yashirin maqsadlarni tushunish imkonini beradi. Milliy tarix va madaniyat bilan mustahkamlangan ong har qanday tashqi ma’naviy xurujlarga qarshi ishonchli qalqon bo‘lib xizmat qiladi.[3.:10]

Raqamli davr milliy ma’naviyatimiz uchun ham jiddiy sinov, ham ulkan imkoniyatlar maydonidir. Agar biz milliy g‘oyamizni zamonaviy texnologik yutuqlar bilan uyg‘unlashtira olsak, yosh avlod nafaqat yuksak intellektual salohiyatga ega bo‘ladi, balki o‘z xalqi va vataniga sadoqatli shaxs bo‘lib yetishadi. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, milliy o‘zlikni saqlash taraqqiyotga to‘sqinlik qilmaydi, aksincha, globallashuv sharoitida millatning barqaro r va mustaqil rivojlanishini ta’minlovchi asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008.
3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti”, 1993.
4. Ergashev I. va boshqalar. Milliy g‘oya: O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasi. – Toshkent: “Akademiya”, 2018.
5. Quronov M. Ma’naviy tarbiya asoslari. – Toshkent: “Akademiya”, 2007.
6. To‘xtayev H. Axborot xavfsizligi va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2015.
7. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. – Oxford: Blackwell, 2010.
8. Toffler A. Uchinchi to‘lqin (The Third Wave). – New York: Bantam Books, 1980.
9. Saifnazarov I. Milliy g‘oya va ma’naviy hayot. – Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2010.

10. G‘aniyeva M. Raqamli iqtisodiyot va ma’naviyat uyg‘unligi. // “O‘zbekiston milliy universiteti xabarlari”, 2021, №3.
11. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. (Lex.uz axborot-huquqiy tizimi).

RAQAMLI GLOBALLASHUV SHAROITIDA TALABALARDA ZIYOLILIK MADANIYATI VA MA’NAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNING STRATEGIK O‘RNI

Ro‘zmamatov Valibek Ravshanbek o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti
1-kurs magistranti valibekruzmamatov@gmail.com
+998999677958
Ozodova Onagul Umidbek qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
2-bosqich magistranti ozodovaa5@gmail.com
+998900025630

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli globallashuv sharoitida talabalarda ziyolilik madaniyatini shakllantirish, yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlash hamda ularni raqamli tahdidlar va kiberxavflardan himoyalashda ijtimoiy-gumanitar fanlarning strategik o‘rni tahlil qilinadi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar orqali tanqidiy tafakkur, axborot madaniyati, media savodxonlik, axloqiy mas’uliyat va raqamli fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, globallashuv jarayonida yoshlarning ma’naviy barqarorligini ta’minlashda kiberxavfsizlik madaniyati, raqamli etik me’yorlar va milliy qadriyatlarga tayangan ta’limning ahamiyati asoslanad i. Zamonaviy tadqiqotlar yoshlar uchun “digital resilience”-raqamli bardoshlilik va ijtimoiy tayanch tarmoqlari muhim himoya omili ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ziyolilik madaniyati, ma’naviy immunitet, ijtimoiy-gumanitar fanlar, globallashuv, raqamli muhit, kiberxavfsizlik, media savodxonlik, talaba yoshlar.

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari oliy ta’lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Talabalarda nafaqat kasbiy bilim, balki yuksak ziyolilik madaniyati, mustahkam ma’naviy immunitet va raqamli makonda xavfsiz faoliyat yuritish ko‘nikmalarini shakllantirish zarurati ortib bormoqda. Ayniqsa, internet tarmog‘i, ijtimoiy media, sun’iy intellekt vositalari va virtual kommunikatsiyaning kuchayishi yoshlarning ongiga bevosita ta’sir etmoqda. Shu sababli ijtimoiy-gumanitar fanlar mazkur jarayonda strategik tarbiyaviy vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.So‘nggi tadqiqotlarda yoshlar onlayn muhitda axborotni ko‘proq ijtimoiy mansublik, guruhga tegishlilik va hissiy ehtiyojlar asosida qabul qilishi qayd etilgan. Bu esa ma’naviy immunitetni kuchaytirishda faqat texnik savodxonlik emas, balki ijtimoiy-gumanitar yondashuv ham zarurligini ko‘rsatadi. Ziyolilik madaniyati shaxsning bilimdonligi, ma’naviy yetukligi, axloqiy pokligi va ijtimoiy faolligi bilan belgilanadi. Falsafa, pedagogika, sotsiologiya, tarix, ma’naviyat asoslari kabi fanlar talabalarda intellektual salohiyatni kengaytirish bilan birga, ularning ma’naviy olamini boyitadi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar talabalarda:Mustaqil fikrlash,tanqidiy tahlil,axloqiy mezonlar asosida qaror qabul qilish,ijtimoiy mas’uliyat,milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik,muloqot va bahs madaniyati kabi fazilatlarni rivojlantiradi.Bugungi ziddatli zamonamizdagi globallashuv sharoitida ma’naviy immunitetni mustahkamlash omillari bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.shunday ekan yosh avlodda, xususan,talaba yoshlarda ziyolilik madaniyati bilan birgalikda ularda ma’naviy immunitet,mafkuraviy immunitet va milliy qadryatlarga tayangan tarbiya,media va axborot savodxonligi va raqamli etik me’yorlarni singdirib borishimiz zarur.Xususan ma’naviy immunitet, milliy qadryat va an’analarga tayangan ta’lim-

tarbiya,mediasavodxonlik orqali o‘z oldimizga qo‘ygan maqsadimizga erisha olamiz.Shu o‘rinda ma’naviy immunitet tushunchasiga to‘xtalib o‘tsak: Ma’naviy immunitet – bu shaxsning yot g‘oyalar, axborot manipulyatsiyasi, ekstremistik qarashlar, axloqsiz kontent va zararli raqamli ta’sirlarga qarshi ichki himoya qobiliyatidir.[1.:592]

Milliy qadriyatlarga tayangan tarbiya,media va axborot savodxonligi,tanqidiy tafakkur,oilaviy va institut-sional nazorat,ijtimoiy tayanch muhit,raqamli etik me’yorlar ma’naviy immunitetni mustahkamlovchi omillar hisoblanadi[2.:84]. Bundan tashqari internet madaniyati ham yoshlar axloqiga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi: bir tomondan individualizm va empatiya pasayishiga olib kelishi mumkin, boshqa tomondan esa to‘g‘ri boshqarilganda ma’naviy rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Mafkuraviy immunitet ham ma’naviy barkamol va irodasi baquvvat,iymoni butun shaxsni tarbiyalashda har qanday reaksion,buzg‘unchi xarakterdagi g‘oyaviy tashabbuslarga bardosh bera oladigan talabalarni tarbiyalashda qo‘l keladi.Bundan ko‘rinib turibdiki,talabalarda mafkuraviy immunitetni shakllantirishda ijtimoiy - gumanitar fanlardan oqilona foydalanishimiz lozim.Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish orqali biz bo‘lajak pedagog o‘qituvchilarda mafkuraviy immunitetni yanada rivojlantira olamiz.Buning natijasini mafkuraviy immunitetning xilma-xil shakllarda ijtimoiy institutlar tomonidan amalga oshiriladigan g‘oyaviy -tarbiyaviy,siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy ishlar majmuida ya’ni ta’lim - tarbiya tizimida ko‘rishimiz mumkin.Shunday ekan bo‘lajak o‘qituvchilar ongida mafkuraviy immunitetni shakllantirishimiz va ijtimoiy faoliyatida ziyolilik madaniyatini singdirishimizda ijtimoiy - gumanitar fanlardan to‘g‘ri foydalanishimiz zarur.[3.:84] Bugungi kunda talaba yoshlar fishing va shaxsiy ma’lumotlarning o‘g‘irlanishi,kiberbulling,feyk axborot,manipulyativ kontent,g‘oyaviy tahdidlar kabi kiberxavflarga tez-tez duch kelmoqdalar.Shu sababli ham ijtimoiy-gumanitar fanlar tarkibiga:Raqamli fuqarolik,kiberetika,media tahlil,axborot xavfsizligi madaniyati va onlayn xulq me’yorlari kabi mavzularni yanada integratsiya qilish muhimdir.Ta’lim tizimida kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirish yoshlarning raqamli jamiyatda xavfsiz va mas’uliyatli yashashiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli globallashuv sharoitida talabalarda ziyolilik madaniyati va ma’naviy immunitetni shakllantirishda ijtimoiy-gumanitar fanlarning o‘rni beqiyosdir. Ushbu fanlar yoshlarni nafaqat intellektual, balki axloqiy, fuqarolik va raqamli jihatdan ham barkamol etib tarbiyalaydi. Ayniqsa, kiberxavfsizlik, media savodxonli va ma’naviy qadriyatlarni uyg‘unlashtirgan integrativ ta’lim modeli bugungi kunning eng muhim pedagogik strategiyalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Sh.Mirziyoyev “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz”.-T.:”O‘zbekiston”-2017 y.-592 b.
2. Исоқов Б.Р. Зиёлилик масъулияти.- Т.: «Маънавият» нашриёти, 2007.-84 б.
3. Ortiqov.O.R. Ijtimoiy -gumanitar fanlar talaba yoshlarda mafkuraviy immunitetni rivojlantirish imkoniyati. \\science shine-2024.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA MA'NAVIY TARBIYANING PEDAGOGIK ILDIZLARI

Matnazarova Shukurjon Allashukurovna
Urganch davlat pedagogika instituti
1- kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta’lim muhitida ma’naviy tarbiyaning pedagogik ildizlari, uning nazariy asoslari hamda zamonaviy ta’lim jarayonidagi o‘rni tahlil etiladi. Raqamli texnologiyalar sharoitida yosh avlodni ma’naviy barkamol etib tarbiyalashning dolzarbligi asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada Sharq mutafakkirlarining ma’naviy tarbiyaga oid qarashlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning ahamiyati hamda ularni raqamli muhitga

integratsiya qilish yo‘llari yoritilgan. Raqamli ta’lim jarayonida media savodxonlik, axborot xavfsizligi, onlayn muloqot madaniyati kabi muhim jihatlar alohida ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida raqamli muhitda ma’naviy tarbiyani samarali tashkil etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Raqamli ta’lim, ma’naviy tarbiya, pedagogik yondashuv, milliy qadriyatlar, media savodxonlik, axborot xavfsizligi, komil inson, tarbiya jarayoni, raqamli muhit, ta’lim texnologiyalari.

Kirish. XXI asr – raqamli texnologiyalar asri bo‘lib, axborot-kommunikatsiya vositalari jamiyat hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Xususan, ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayoni jadallashib, masofaviy ta’lim, elektron platformalar, sun’iy intellekt asosidagi tizimlar keng qo‘llanilmoqda. Bunday sharoitda yosh avlodni nafaqat bilimli, balki yuksak ma’naviyatli, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega shaxs sifatida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’naviy tarbiya – bu shaxsning axloqiy, estetik, huquqiy, mafkuraviy va milliy qadriyatlar asosida shakllanish jarayoni bo‘lib, u insonning ichki dunyosini boyitadi, ongini yuksaltiradi va jamiyatda munosib o‘rin egallashiga xizmat qiladi. Raqamli muhit esa yoshlar ongiga tezkor va kuchli ta’sir ko‘rsatadigan vosita sifatida ma’naviy tarbiya jarayoniga yangicha yondashuvni talab etadi. Ma’naviy tarbiya tushunchasi qadimiy Sharq pedagogik tafakkurida keng yoritilgan. Inson kamoloti masalasi mutafakkirlar tomonidan aql, axloq va ma’rifat uyg‘unligida talqin qilingan. Komil inson g‘oyasi jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida qaralgan.Raqamli pedagogika – ta'lim jarayonini raqamli texnologiyalar (internet, multimedia, VR/AR, sun'iy intellekt) orqali yanada interaktiv, shaxsiylashtirilgan va samarali tashkil etish uslubidir. U an'anaviy ta'limni zamonaviy vositalar bilan uyg‘unlashtirib, o‘quvchilarning media savodxonligini oshirish va mustaqil bilim olish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Raqamli pedagogikaning asosiy tamoyillari:

Interaktivlik va shaxsiylashtirish: Ta'lim jarayonida o‘quvchi faol ishtirokchi hisoblanadi, o‘quv materiallari esa o‘quvchining shaxsiy ehtiyojlariga moslashtiriladi.

Gibrid ta'lim modellar: An'anaviy sinf xonasi va onlayn ta'limning uyg‘unlashuvi (aralash ta'lim).

Raqamli kompetensiya: O‘qituvchi va o‘quvchilarning raqamli vositalar, axborot texnologiyalari va media savodxonlikni mukammal egallashi.

Zamonaviy vositalardan foydalanish: Bulutli texnologiyalar, virtual (VR) va kengaytirilgan voqelik (AR), 3D modellar va interaktiv platformalarni dars jarayoniga tatbiq etish.

Psixologik va neyropedagogik yondashuv: Ta'lim mahsulotlarini loyihalashda o‘quvchilarning kognitiv xususiyatlari va miya faoliyatini hisobga olish.

Raqamli pedagogikaning afzalliklari:

Ta'lim samaradorligini oshirish: Mavzularni tushunishni chuqurlashtirish va bilimlarni mustahkamlash. Qiziqishni oshirish: Interaktiv materiallar orqali o‘quvchilarni motivatsiya qilish. Masofaviy ta'lim imkoniyatlari: Zamonaviy texnologiyalar orqali istalgan joyda ta'lim olish. Raqamli avlod bilan ishlash: Zamonaviy o‘quvchilarning talablariga moslashish. Raqamli pedagogika asosida ta'lim metodikalarini yangilash va takomillashtirish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy pedagogikada ma’naviy tarbiya kompetensiyaviy yondashuv asosida amalga oshiriladi. Bunda o‘quvchilarda nafaqat bilim, balki hayotiy ko‘nikma va qadriyatli munosabatlar shakllantiriladi. Raqamli ta’lim muhiti – bu internet, multimedia, mobil ilovalar, elektron platformalar orqali tashkil etiladigan o‘quv jarayonidir. Uning asosiy xususiyatlari:

- Interaktivlik
- Moslashuvchanlik
- Tezkorlik
- Axborotga keng kirish imkoniyati
- Individual ta’lim trayektoriyasi

Shu bilan birga, raqamli muhit ma’lum xavflarni ham yuzaga keltiradi. Internetga qaramlik, axborotning nazoratsiz tarqalishi, yot g‘oyalar ta’siri, soxta ma’lumotlar yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli pedagoglar va ota-onalar tomonidan nazorat va yo‘naltirish muhim hisoblanadi.

1. Qadriyatlarga asoslangan ta’lim tamoyili. Ta’lim mazmuniga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish zarur. Elektron darsliklar, videoma’ruzalar, audiokitoblar orqali ma’naviy merosni keng targ‘ib qilish mumkin.
2. Media savodxonlikni shakllantirish. O‘quvchilarda axborotni tanqidiy tahlil qilish, soxta ma’lumotlarni ajrata bilish ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb vazifadir.
3. Onlayn muloqot madaniyatini rivojlantirish. Virtual makonda hurmat, bag‘rikenglik va etik me’yorlarga rioya qilishni o‘rgatish muhim pedagogik vazifadir.
4. Integrativ yondashuv. Ma’naviy tarbiya barcha fanlar mazmuniga singdirilgan holda olib borilishi lozim.

Milliy pedagogik merosda komil inson g‘oyasi markaziy o‘rin egallaydi. Ajdodlarimiz ilm-ma’rifat va axloqni uyg‘un holda rivojlantirish zarurligini ta’kidlaganlar. Bugungi kunda ushbu merosni raqamli formatda yosh avlodga yetkazish dolzarb vazifadir. Elektron kutubxonalar, virtual muzeylar, onlayn ma’naviy-ma’rifiy loyihalar orqali tarixiy va madaniy merosni keng targ‘ib qilish mumkin. Bu esa yoshlarning milliy o‘zligini anglashiga xizmat qiladi. Raqamli ta’lim muhitida ma’naviy tarbiya jarayonida quyidagi muammolar mavjud:

- O‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi yetarli emasligi.
- Ota-onalarning raqamli nazorat mexanizmlarini bilmasligi.
- Axborot xavfsizligi muammolari.
- Internetga ortiqcha bog‘lanib qolish.

Istiqbollar esa quyidagilardan iborat:

- Milliy raqamli kontentni yaratish va rivojlantirish.
- Pedagoglarning malakasini oshirish.
- Sun’iy intellekt asosida individual tarbiyaviy tavsiyalar ishlab chiqish.
- Axloqiy kompetensiyalarni baholash mezonlarini ishlab chiqish.

Raqamli ta’lim muhitida ma’naviy tarbiya pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Zamonaviy texnologiyalarni ma’naviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish orqali barkamol avlodni tarbiyalash mumkin. Raqamli vositalar maqsad emas, balki vosita ekanligini unutmaslik zarur. Asosiy e’tibor inson omiliga, pedagog mahoratiga va qadriyatlar tizimiga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsiya, 2019.
2. Axborot texnologiyalari va ta’lim. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021.
3. UNESCO. Education in a Digital World. – Paris, 2019.
4. OECD. Digital Education Outlook. – Paris, 2021.

AHOLI ORASIDA HUQUQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH G‘OYASINI ILGARI SURISH VA G‘OYAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISH

O‘razmatova Fotima Maxmud qizi
Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi
(Ma’naviyat asoslari) ta’lim yo‘nalishi
241-guruh talabasi
fotimaorazmatova@gmail.com
+99893-766-45-47

Annotatsiya: Mazkur tezisda jamiyatda huquqiy madaniyatni rivojlantirishning nazariy asoslari hamda g‘oyaviy immunitetni shakllantirishdagi o‘rni ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, huquqiy ong va ma’naviy barqarorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik yoritiladi.

Kalit so‘zlar: huquqiy madaniyat, huquqiy ong, g‘oyaviy immunitet, fuqarolik jamiyati, axborot xavfsizligi.

Abstract: This thesis analyzes the theoretical foundations of developing legal culture in society and its role in shaping ideological immunity based on scientific sources. It also highlights the relationship between legal awareness and spiritual stability.

Keywords: legal culture, legal awareness, ideological immunity, civil society, information security.

Аннотация: В данной тезисе на основе научных источников анализируются теоретические основы развития правовой культуры в обществе, а также её роль в формировании идеологического иммунитета. Кроме того, освещается взаимосвязь между правовым сознанием и духовной устойчивостью.

Ключевые слова: правовая культура, правовое сознание, идеологический иммунитет, гражданское общество, информационная безопасность.

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotini ta’minlashda fuqarolarning huquqiy madaniyati muhim omil sifatida e’tirof etilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining huquqiy madaniyatni yuksaltirishga qaratilgan hujjatlarida ham ushbu masalaga alohida urg‘u berilib, “jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri” ekani ta’kidlangan [1].

Huquqiy madaniyat tushunchasi ilmiy adabiyotlarda shaxsning huquqiy bilimlari, qonunlarga hurmati va huquqiy xulq-atvorining yig‘indisi sifatida izohlanadi. Jumladan, A. Abdullayev huquqiy madaniyatni “shaxsning huquqiy qadriyatlarni anglash darajasi va ularga amal qilish faoliyati” sifatida ta’riflaydi [4]. Ushbu ta’rif huquqiy madaniyatning nafaqat bilim, balki amaliy faoliyat bilan ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

G‘oyaviy immunitet esa shaxsning turli zararli g‘oyalarga nisbatan mustahkam qarshilik ko‘rsatish qobiliyatidir. I.A. Karimov ta’kidlaganidek, “yuksak ma’naviyatli inson har qanday yot va zararli g‘oyalarga qarshi tura oladi” [2]. Demak, g‘oyaviy immunitetning shakllanishi bevosita ma’naviy va huquqiy tarbiya bilan bog‘liqdir.

Zamonaviy axborot makonida yoshlar turli ideologik tahdidlarga duch kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, Sh.M. Mirziyoyev o‘z asarida yoshlarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish va ularning ongida mafkuraviy barqarorlikni shakllantirish zarurligini alohida qayd etadi [3]. Bu esa huquqiy madaniyat va g‘oyaviy immunitetni birgalikda rivojlantirish zaruratini ko‘rsatadi.

Huquqiy madaniyatning yuksak darajasi shaxsga qonuniy va noqonuniy harakatlarn i anglash, turli axborotlarni tanqidiy baholash hamda ongli qaror qabul qilish imkonini beradi. Natijada, bunday shaxs turli buzg‘unchi g‘oyalarga berilmaydi va jamiyat barqarorligini ta’minlashda faol ishtirok etadi.

G‘oyaviy immunitet – bu shaxsning turli zararli, buzg‘unchi va yot mafkuralarga nisbatan mustahkam qarshilik ko‘rsatish qobiliyatidir. U quyidagi omillar asosida shakllanadi:

- mustahkam bilim va dunyoqarash;
- tanqidiy fikrlash;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
- axborotni tahlil qilish ko‘nikmasi.

Zamonaviy axborot makonida yoshlar turli ideologik tahdidlarga duch kelmoqda. Internet orqali tarqalayotgan noto‘g‘ri ma’lumotlar, ekstremistik g‘oyalar va manipulyativ axborotlar ularning ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli g‘oyaviy immunitetni shakllantirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

Huquqiy madaniyat va g‘oyaviy immunitet bir-biri bilan uzviy bog‘liq tushunchalardir. Huquqiy bilimga ega bo‘lgan shaxs:

- qonuniy va noqonuniy harakatlarni ajrata oladi;
- turli g‘oyalarga nisbatan tanqidiy yondashadi;
- jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasini egallaydi [4].

Shu jihatdan qaraganda, huquqiy madaniyatning yuqori darajasi g‘oyaviy immunitetni mustahkamlashga xizmat qiladi. Aksincha, huquqiy savodxonlikning pastligi shaxsni turli yot g‘oyalarga nisbatan zaif holatga keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, aholining huquqiy madaniyatini rivojlantirish va g‘oyaviy immunitetni shakllantirish o‘zaro uzviy bog‘liq jarayon bo‘lib, bu yo‘nalishda tizimli va izchil ish olib borish jamiyat taraqqiyotining muhim omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi PF-5618-son Farmoni “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish konsepsiyasi to‘g‘risida”.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
4. Abdullayev A. Huquqiy madaniyat asoslari. – Toshkent, 2019.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA ELEKTRON TIJORATNING RIVOJLANISHI

Bardiyev Sardorbek Umidbek o‘g‘li
Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu ishda raqamli iqtisodiyot sharoitida elektron tijoratning rivojlanishi va uning iqtisodiy ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari elektron tijoratning raqamli iqtisodiyot sohalaridagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Raqamli iqtisodiyot, elektron tijorat, onlayn savdo, raqamli texnologiyalar, iqtisodiy rivojlanish.

Abstract: This paper highlights the development of e-commerce in the context of the digital economy and its economic significance. The research results demonstrate the role of e-commerce in various sectors of the digital economy.

Keywords: Digital economy, e-commerce, online trade, digital technologies, economic development.

Аннотация: В данной работе освещено развитие электронной коммерции в условиях цифровой экономики и её экономическое значение. Результаты исследования показывают роль электронной коммерции в сферах цифровой экономики.

Ключевые слова: Цифровая экономика, электронная коммерция, онлайн-торговля, цифровые технологии, экономическое развитие.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi iqtisodiy munosabatlarning yangi shakllarini vujudga keltirmoqda. Raqamli iqtisodiyot sharoitida elektron tijoratga tovarlar va xizmatlar savdosini amalga oshirishning zamonaviy va samarali vositasi sifatida qaralmoqda. Internet va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi natijasida savdo jarayonlari an’anaviy shakldan raqamli shaklga o‘tmoqda.

Elektron tijorat iqtisodiy jarayonlarning tezkorligi, shaffofligi va qulayligini ta’minlab, ishlab chiqaruvchi, sotuvchi hamda iste’molchilar o‘rtasidagi munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Shu bilan birga, elektron tijoratning rivojlanishi milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, ichki va tashqi bozorlarni kengaytirish hamda innovatsion o‘sishni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Elektron tijorat - tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning tadbirkorlik faoliyati doirasida axborot tizimlaridan foydalangan holda elektron savdo maydonchalari orqali shartnoma asosida amalga oshiriladigan oldi-sotdisidir. Elektron tijorat jarayonida shakllantiriladigan elektron hujjatlar hamda elektron shaklda qayd etilib, yuboruvchini identifikatsiya qilish imkonini beradigan axborotlar qog‘oz shaklida rasmiylashtirilgan va shaxsiy imzo bilan tasdiqlangan hujjatlarga tenglashtiriladi. Ushbu hujjatlardan shartnoma tuzilganligining huquqiy dalili sifatida foydalanilishi mumkin.

Elektron tijorat raqamli iqtisodiyotning eng muhim va markaziy tarkibiy qismlaridan biridir. U tovar va xizmatlarning internet orqali sotilishi va xarid qilinishini ta’minlab, iqtisodiy munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqadi. Bugungi kunda elektron tijorat raqamli iqtisodiyotning “yuragi” sifatida ishlab chiqaruvchi, sotuvchi va xaridor o‘rtasidagi barcha iqtisodiy aloqalarni raqamli muhitda amalga oshirish imkonini bermoqda.

Elektron tijoratning rivojlanishi milliy iqtisodiyotda ichki savdoning faollashuvi, eksport-import hajmining oshishi hamda davlat byudjetiga soliq tushumlarining ko‘payishiga xizmat qiladi. Shu sababli elektron tijorat zamonaviy raqamli iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi, innovatsion o‘sish manbai va global raqobatbardoshlikni oshiruvchi muhim omil sifatida e’tirof etiladi.

Hozirgi kunda elektron tijorat jadal sur’atlarda rivojlanib bormoqda. BMT Savdo va taraqqiyot konferensiyasi (UNCTAD) ma’lumotlariga ko‘ra, 2023 -yilda global elektron tijorat hajmi 6,3 trillion AQSH dollarini tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib ushbu ko‘rsatkich 8,1 trillion dollarga yetishi prognoz qilinmoqda. Bu raqamlar raqamli iqtisodiyotning jahon miqyosida jadal rivojlanayotganini yaqqol ko‘rsatadi.

Elektron tijoratning eng muhim afzalliklaridan biri bozor imkoniyatlarini kengaytirishidir. Endilikda korxonalar o‘z mahsulotlarini nafaqat ichki, balki xalqaro bozorlarda ham taklif etish imkoniga ega bo‘lmoqda. Jumladan, O‘zbekiston tadbirkorlari Amazon, Alibaba va Etsy kabi yirik xalqaro platformalar orqali o‘z mahsulotlarini chet el bozorlariga eksport qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda mamlakatda elektron tijorat hajmi 8 trillion so‘mdan oshib, 2022-yilga nisbatan 47 foizga o‘sishni tashkil etgan.

Shuningdek, elektron tijorat xarajatlarni kamaytirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. An’anaviy savdoga xos bo‘lgan do‘kon ijarasi, ombor saqlash, reklama va logistika xarajatlarining qisqarishi ishlab chiqaruvchilarga raqobatbardosh narxlar taklif qilish imkonini beradi. Natijada iste’molchilar arzonroq va qulay sharoitda mahsulot xarid qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Quyidagi grafik 2019–2025-yillarda global elektron tijorat savdosining barqaror o‘sishini ko‘rsatadi:

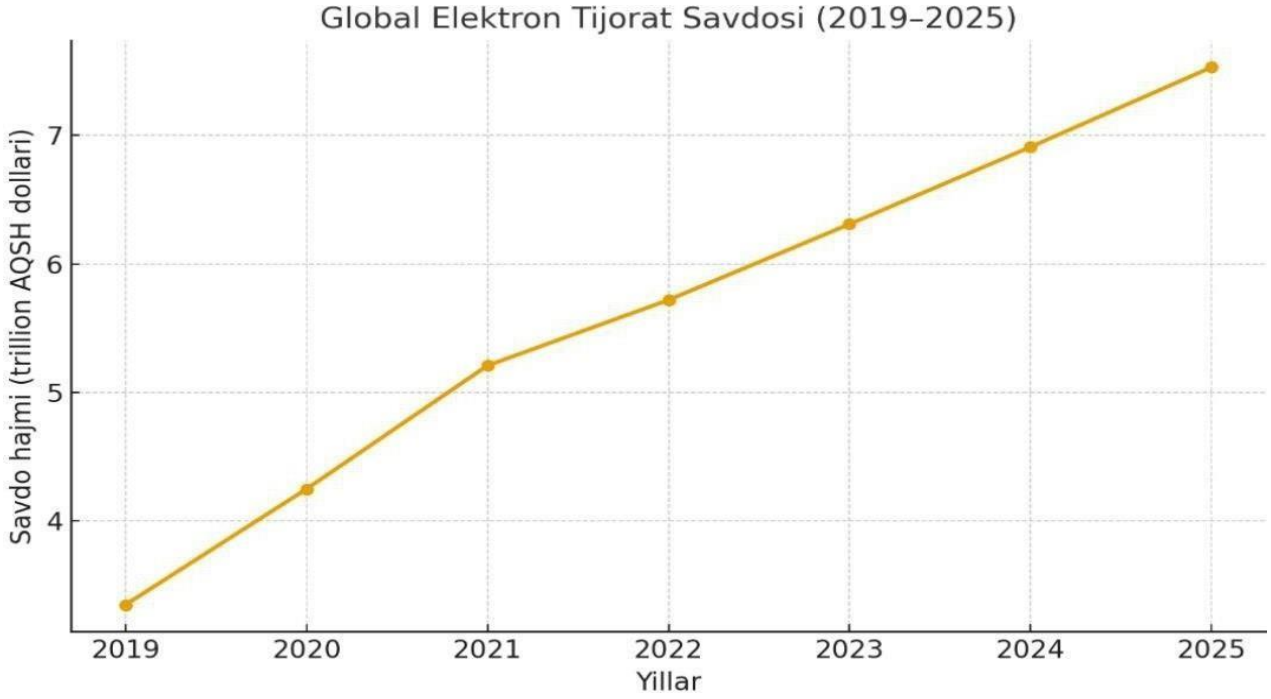

1.1.8-rasm. Global elekton tijorat statistikasi

2019-yilda elektron tijorat hajmi taxminan **3,3 trillion AQSH dollari** bo‘lgan bo‘lsa, 2021-yilga kelib **5,2 trillion dollarga** yetgan. Keyingi yillarda ham o‘sish davom etib, 2023-yilda **6,3 trillion dollar**, 2025-yilda esa **7,5 trillion dollarga** chiqishi prognoz qilinmoqda.

Grafik raqamli iqtisodiyot sharoitida elektron tijoratning tez sur’atlarda rivojlanayotganini va global savdoda tobora muhim o‘rin egallayotganini ko‘rsatadi.

Elektron tijorat jarayonlari zamonaviy raqamli texnologiyalar, xususan sun’iy intellekt (AI), katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish (Big Data) hamda avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari yordamida amalga oshirilmoqda. Amazon va Alibaba kabi yirik e lektron savdo platformalari xaridorlarning xarid odatlari, qiziqishlari va xatti-harakatlarini tahlil qilib, ularga mos mahsulotlarni avtomatik tarzda tavsiya etadi. Ushbu texnologiyalar iste’molchilar uchun qulaylik yaratish bilan birga, savdo jarayonlarining samaradorligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qilmoqda.

Bundan tashqari, elektron tijoratning rivojlanishi yangi ish o‘rinlari va raqamli kasblarning shakllanishiga sabab bo‘lmoqda. Onlayn marketing, ijtimoiy tarmoqlar orqali savdo (SMM), veb-dizayn, logistika hamda IT-xizmatlar sohalari jadal sur’atlarda rivojlanmoqda. Statista ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda dunyo bo‘yicha 26 milliondan ortiq kishi elektron tijorat bilan bog‘liq sohalarda faoliyat yuritgan. Bu holat elektron tijoratning nafaqat savdo, balki bandlikni ta’minlashdagi muhim rolini ham ko‘rsatadi.

Elektron tijorat milliy iqtisodiyot rivoji uchun ham muhim ahamiyatga ega. U ichki bozorni faollashtiradi, eksport-import operatsiyalarini kengaytiradi hamda davlat byudjetiga tushadigan soliq tushumlarini oshiradi. Masalan, AQSHda 2023-yilda elektron tijorat hajmi mamlakat yalpi ichki mahsulotining 14,8 foizini tashkil etgan. O‘zbekistonda esa 2025-yilga qadar elektron tijorat ulushini iqtisodiyotda 25 foizga yetkazish maqsad qilib qo‘yilgan.

Qisqa qilib aytganda, elektron tijorat raqamli iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi, innovatsion rivojlanish omili hamda global raqobatbardoshlikni oshiruvchi muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. U nafaqat biznes jarayonlarini soddalashtiradi, balki mamlakat iqtisodiyotining raqamli transformatsiyasiga ham kuchli turtki beradi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida elektron tijorat iqtisodiy rivojlanishning muhim harakatlantiruvchi kuchlaridan biri hisoblanadi. U savdo jarayonlarini soddalashtirib, xarajatlarni kamaytiradi, bozor imkoniyatlarini kengaytiradi va iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Sun’iy intellekt, katta hajmdagi ma’lumotlar tahlili va avtomatlashtirilgan tizimlarning joriy etilishi elektron tijoratning yanada samarali va raqobatbardosh bo‘lishini ta’minlamoqda.

Elektron tijoratning rivojlanishi yangi ish o‘rinlari va raqamli kasblarning paydo bo‘lishiga xizmat qilib, bandlik darajasini oshirmoqda. Shu bilan birga, u ichki savdoning faollashuvi, eksport-import hajmining ortishi hamda davlat byudjetiga tushadigan soliq tushumlarining ko‘payishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Xulosa qilib aytganda, elektron tijorat raqamli iqtisodiyotning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, uning izchil rivojlanishi mamlakat iqtisodiyotining raqamli transformatsiyasini jadallashtirish va global raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. ECommerce Statistics In 2025 (Global And U.S. Data) | SellersCommerce
2. Our World in Data
3. Porter, M. Competitive Advantage in the Digital Economy. Harvard Business Review, 2020.
4. Search | Statista
5. UNCTAD. Global E-commerce Statistics 2023–2025. United Nations Conference on Trade and Development.

TALABALARDA RAQAMLI DAVRDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI RIVOJLANTIRISH

Sultonova Umida Rashid qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
Xorijiytil va adabiyoti ingliz tili yo‘nalishi
2- bosqich talabasi
umidasultonova80@gmail.com
+998889081706

Annotatsiya .Ushbu maqolada raqamli davr sharoitida talabalar orasida mafkuraviy immunitetni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy axborot texnologiyalari, internet platformalari va ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlari va tafakkuriga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, axborotni tahlil qilish va tekshirish ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biridir. Maqolada mafkuraviy immunitetni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari, ta’lim tizimining roli hamda raqamli xavflarga qarshi kurashish yo‘llari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Mafkuraviy immunitet, raqamli davr, talabalar, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, axborot xavfsizligi, dezinformatsiya, raqamli madaniyat.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of developing ideological immunity among students in the digital era. Modern information technologies and social media significantly influence young people’s worldview and values. Therefore, media literacy, critical thinking, and information analysis skills are essential. The article also discusses pedagogical mechanisms and strategies to strengthen ideological resilience.

Keywords: Ideological immunity, digital era, students, media literacy, critical thinking, information security, disinformation, digital culture.

Kirish

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonida inson hayotining deyarli barcha sohalari raqamli muhit bilan bog‘lanib bormoqda. Ayniqsa, yoshlar va talabalar internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali cheksiz axborot oqimiga duch kelmoqdalar. Bu holat bir tomondan bilim olish imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan esa noto‘g‘ri, manipulyativ va ekstremistik g‘oyalarning tarqalish xavfini oshiradi. Shu sababli talabalarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish bugungi ta’lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir. Mafkuraviy immunitet shaxsni turli axborot tahdidlaridan himoya qiluvchi psixologik va intellektual barqarorlik tizimi sifatida qaraladi.

1. Mafkuraviy immunitet tushunchasi va uning mohiyati

Mafkuraviy immunitet – bu shaxsning turli g‘oyaviy, axborot va psixologik ta’sirlarga nisbatan ongli, tanqidiy va mustaqil munosabat bildirish qobiliyatidir.[1.83]U insonni noto‘g‘ri g‘oyalar, dezinformatsiya va manipulyatsiyalardan himoya qiladi.

Talabalarda mafkuraviy immunitet quyidagi komponentlar asosida shakllanadi:

mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv, axborotni tekshirish ko‘nikmasi, milliy va ma’naviy qadriyatlarni anglash, mantiqiy fikrlash.

2. Raqamli muhit va uning yoshlar ongiga ta’siri

Raqamli muhit zamonaviy jamiyatda asosiy axborot manbaiga aylangan. Ijtimoiy tarmoqlar, video platformalar va algoritmlar foydalanuvchilarga individual kontent taqdim etadi.[2.70] Bu esa “axborot pufagi” (filter bubble) fenomenini keltirib chiqaradi, ya’ni foydalanuvchi faqat o‘z qarashlariga mos ma’lumotlarni ko‘radi.

Shuningdek, feyk yangiliklar, clickbait sarlavhalar va manipulyativ kontent yoshlarning fikrlashiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli axborotni tanqidiy tahlil qilish juda muhim.

3. Mafkuraviy immunitetni shakllantirish omillari

Talabalarda mafkuraviy immunitetni rivojlantirish bir nechta omillarga bog‘liq:

1. Media savodxonlik Talaba axborot manbalarini tahlil qilish, ularning ishonchliligini baholash va faktlarni tekshirishni bilishi kerak.

2. Tanqidiy fikrlash Har bir ma’lumotni “kim?”, “nima uchun?”, “qanday maqsadda?” savollari asosida tahlil qilish muhim.

3. Ta’lim jarayoni Darslarda muammoli vaziyatlar, case study va loyiha asosida o‘qitish metodlari qo‘llanishi lozim.

4. Ma’naviy tarbiya Milliy qadriyatlar, axloqiy normalar va madaniy identifikatsiya mafkuraviy barqarorlikni kuchaytiradi.[3.90b]

4. Ta’lim tizimining roli

Ta’lim muassasalari mafkuraviy immunitetni shakllantirishda markaziy o‘rin tutadi.[4.88b] O‘quv dasturlariga media ta’lim, axborot xavfsizligi va tanqidiy fikrlash modullarini kiritish zarur. O‘qituvchi esa yo‘naltiruvchi va moderator sifatida talabaning fikrlashini rivojlantiradi.

5. Amaliy yechimlar va strategiyalar

Quyidagi chora-tadbirlar samarali hisoblanadi, media ta’lim kurslarini joriy etish, axborot tahlili bo‘yicha mashg‘ulotlar, ijtimoiy tarmoqlarda xavfsiz foydalanish bo‘yicha treninglar, debat va muhokama darslarini ko‘paytirish, raqamli etikani shakllantirish.

XULOSA:

Xulosa qilib aytganda, raqamli davrda talabalar orasida mafkuraviy immunitetni rivojlantirish bugungi kunda nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy va strategik ahamiyatga ega bo‘lgan dolzarb masalalardan biridir. Raqamli texnologiyalar va internet platformalarining tez sur’atlarda rivojlanishi yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylangan bo‘lib, bu jarayon ularning dunyoqarashi, qadriyatlari va qaror qabul qilish qobiliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda.

Introduction

In the context of globalization and digital transformation, most aspects of human life are connected to the digital environment. Students are exposed to massive information flows every day. While this expands learning opportunities, it also increases the risk of misinformation and manipulation.

Ideological immunity is the ability of an individual to critically evaluate ideological and informational influences. It protects against manipulation and misinformation.

The digital environment creates “filter bubbles” where users are exposed only to similar content, limiting critical thinking.

Key factors include media literacy, critical thinking, education, and moral upbringing.

Educational institutions play a central role in developing ideological resilience among students.

Practical measures include media courses, information analysis training, and digital ethics development.

CONCLUSION

In conclusion, developing ideological immunity among students in the digital era is one of the most relevant pedagogical and social issues of today. The rapid growth of digital technologies and internet platforms has become an integral part of young people’s lives, directly influencing their worldview and value system.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. Toshkent, 2008.[83b]
2. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: O‘qituvchi, 2022.[70b]
3. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari. Toshkent, 2023.
4. Media savodxonlik va raqamli madaniyat asoslari. O‘quv qo‘llanma, 2021.
5. OECD Education Reports: Digital Learning and Youth Development, 2024.

INTERNET VA AXBOROT MAYDONIDAGI MA’NAVIY XAVFSIZLIK MUAMMOLARI

Ro‘zmamatov Valibek Ravshanbek o‘g‘li
Urganch davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti
valibekruzmamatov@gmail.com
+998999677958

Annotatsiya: Mazkur maqolada internet va axborot maydonidagi ma’naviy xavfsizlik muammolari keng tahlil etilgan. Avvalo, axborot texnologiyalarining hayotimizdagi o‘rni va internetning imkoniyatlari bilan birga, uning salbiy ta’sirlari ham ko‘rib chiqilgan. Feyk yangiliklar, axborot manipulatsiyasi, ekstremizm va zo‘ravonlik kabi tahdidlar jamiyatning ma’naviy barqarorligini tahdid qiladi. Maqolada, ayniqsa, yoshlarning raqamli makondagi ma’naviy immunitetini shakllantirish, milliy qadriyatlarni asrash va axborot erkinligini mas’uliyat bilan ta’minlash zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘z: Axborot, axborot maydoni, axborot oqimi, globallashuv, jamiyat ma’naviy xavfsizligi, ma’naviy immunitet, kiber makon, internet tarmoqlari, qadriyat, yolg‘on habar (feyk).

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the issues related to moral security in the internet and information space. It first discusses the role of information technologies in our lives and, alongside the opportunities provided by the internet, examines its negative impacts. Threats such as fake news, information manipulation, extremism, and violence undermine the moral stability of society. The article emphasizes the need to develop the moral immunity of young people in the digital space, preserve national values, and responsibly ensure information freedom.

Keywords: Information, information space, information flow, globalization, moral security of society, moral immunity, cyberspace, internet networks, value, fake news.

Bugungi kunda axborot texnologiyalari va internet hayotimizga chuqur kirib kelgan. Axborot maydoni orqali yuzaga kelayotgan o‘zgarishlar nafaqat iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalarda, balki jamiyatning ma’naviy-axloqiy barqarorligiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Internet axborotni tarqatishning tezkor va samarali vositasiga aylangan bir paytda, uning orqali tarqatilayotgan salbiy ma’lumotlar, yolg‘on yangiliklar (feyklar), nafrat va zo‘ravonlik targ‘iboti, madaniy inqirozga olib keluvchi kontentlar jamiyat ma’naviy xavfsizligi uchun jiddiy tahdidlar tug‘dirishi mumkin. “Global axborot maydonida yosh avlodning qalbi va ongini zabt etishga urinishlar kuchaymoqda. Internet orqali begona g‘oyalar, yot mafkuralar, milliy qadriyatlarga zid axloqiy tasavvurlar ong ostiga singdirilmoqda” [1.:45]. Chunki, internetda har kim istagan ma’lumotni joylay oladi va bu ma’lumotlar tezda tarqaladi.

Nazoratsiz axborot oqimi yolg‘on, noto‘g‘ri yoki maqsadli manipulyativ ma’lumotlarning keng yoyilishiga sabab bo‘ladi. Bu esa jamiyatda ishonchsizlik, ijtimoiy zo‘riqish va ma’naviy beqarorlikka olib keladi. Shuningdek, internetda zo‘ravonlikni, axloqsizlikni, ekstremizmni targ‘ib qiluvchi kontentlar ko‘plab auditoriyaga yetib boradi. Ayniqsa, yoshlar bu kontentlarga ko‘p duch keladi va ular bu orqali noto‘g‘ri qadriyatlarni qabul qilishlari mumkin.

Yana bir xavf internet orqali global madaniyat ommalashmoqda. Bu esa milliy madaniyat va qadriyatlarning siqilib chiqib ketishiga, o‘zlikni yo‘qotish xavfiga olib keladi. Milliy ma’naviyat o‘rniga begona va buzuvchi g‘oyalar kirib keladi. Masalan, individualizm, axloqsizlikni “Odatiy hol” sifatida ko‘rish, tatirofka, egosentrizm, starizmlarni misol qilib olsak bo‘ladi. Globallashuv sharoitida internet axborot vositalari orqali yoshlarning dunyoqarashi shakllanmoqda. Shu sababli, ular orasida milliy qadriyatlarga befarqlik, begona mad aniyatga taqlid kuchaymoqda[2.:88].

Shulardan kelib chiqib tabiiyki savol tug‘iladi – internet – imkoniyatmi yo tahdid? Internet, albatta, rivojlanish uchun ulkan imkoniyatlar eshigini ochib berdi. U ta’lim, tadqiqot, muloqot va

axborot almashish sohalarida sezilarli yutuqlarga erishishga turtki bo‘ldi. Biroq imkoniyatlar bilan bir qatorda, tahdidlar ham ortib bormoqda. Internet makonidagi axborot oqimi nazoratsizligi sababli yoshlar ongiga ta’sir qiluvchi salbiy axborotlar oson tarqalmoqda. Bu esa ularning dunyoqarashi, axloqiy qarashlari va ma’naviy barkamolligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ham “Bugun internet nafaqat axborot manbai, balki onglar urushi maydoniga aylangan. Kimki bu maydonda ma’naviy tayanchga ega bo‘lmasa, o‘zligini yo‘qotadi” [3.:32]. Buning oldini olish uchun esa, uning haqiqiy ma’nodagi kuch-qudratini bilib olishimiz zarur.

Yana bir katta xavflardan biri bu feyk yangiliklar va axborot manipulatsiyasidir. Axborot maydonidagi asosiy xavflardan biri – feyk yangiliklar tarqalishidir. Bu kabi ma’lumotlar jamiyatda noto‘g‘ri fikrlar, odobsizlik va adovatni kuchaytiradi. Masalan, milliy qadriyatlarga zid yolg‘on yangiliklar yoki din, millat, jins asosida nafrat uyg‘otuvchi materiallar nafaqat yoshlarning ongini zaharlaydi, balki ijtimoiy parokandalikka ham olib kelishi mumkin. Bunday manipulyatsiyalar orqali jamiyatda shubha va ishonchsizlik muhiti yuzaga keladi.

Axborot erkinligi demokratiyaning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Biroq erkinlikni mas’uliyatsizlik deb tushunish noto‘g‘ri. Axborot tarqatish erkinligi ma’naviy tartib-qoidalar va jamiyat qadriyatlari bilan uyg‘un holda bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasida axborot erkinligini ta’minlash bilan birga, jamiyatning ma’naviy va axloqiy qadriyatlarini himoya qilishga qaratilgan qonuniy asoslar mavjud. Bu qonunlar axborot erkinligi va ma’naviy xavfsizlik o‘rtasidagi muvozanatni saqlashga xizmat qiladi. Ekstremizm, terrorizm, zo‘ravonlik va yoshlar ongiga ta’sir qiluvchi pornografiya kabi kontentlarning keng tarqalishi axborot erkinligi niqobi ostida ma’naviy tahdid sifatida namoyon bo‘lmoqda. Demak, axborot erkinligini ta’minlar ekanmiz, ma'naviy xavfsizlikni ham asrashimiz zarur.

Yoshlar va raqamli makondagi ma’naviy immunitet har qachongidan-da dolzarb bo‘lib bormoqda. Chunki, yosh avlod – har qanday jamiyatning kelajagidir. Ular uchun internet asosiy ma’lumot manbai hisoblanadi. Shu boisdan, ularni raqamli xavflardan muhofaza qilish, axborotni tanlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish juda muhim. Ma’naviy immunitet bu – ongli ravishda axborotni saralash, yolg‘ondan haqiqatni farqlash va salbiy ta’sirlarga qarshi tura olish qobiliyatidir. Buni shakllantirishda oila, ta’lim muassasalari va ommaviy axborot vositalari faol ishtirok etishi shart.

Muhim masalalardan yana biri milliy va diniy qadriyatlarni asrash zarurati. Internet orqali global madaniyat ommalashib bormoqda. Ammo bu holat ko‘pincha milliy qadriyatlar, an’analar va ma’naviy merosni yo‘qotish xavfini kuchaytiradi. Internet makonining katta qismini G‘arb davlatlari ishlab chiqargan platformalar (YouTube, Instagram, TikTok, Netflix va boshqalar) egallagan. Bu platformalarda aks ettirilgan hayot tarzi, qadriyatlar, urf-odatlar G‘arbga xos bo‘lib, ularni universal (butun dunyo uchun mos) deb targ‘ib qilishadi. O‘zbek xalqiga xos bo‘lgan halollik, insof, kattaga hurmat, kichikka mehr, oilaviy qadriyatlar kabi ma’naviy asoslar esa, internet makonidagi g‘arb madaniyati ta’sirida parchalanish xavfiga uchramoqda. Shu sababli, milliy ma’naviyatni zamonaviy axborot makonida mustahkamlash, uni global tahdidlardan himoya qilish muhim vazifa hisoblanadi. Buni takidlagan holda N.Xomskiy “Axborot vositalarining ommaviy nazorati, odatda, ma’naviy qiyinchiliklarga olib keladi. Axborot sohasidagi dominatsiya, turli mafkuralarning nafaqat tarqalishiga, balki jamiyatni manipulyatsiya qilishga ham imkon yaratadi” [4.:24].

Shulardan kelib chiqib, davlat va jamiyatning mas'uliyati har zamondan-da muhimroq pallaga kelib qolmoqda. Chunki, ma’naviy xavfsizlikni ta’minlashda davlat siyosatining samarali yo‘naltirilishi, sohaga oid normativ-huquqiy baza mustahkamlanishi lozim. Shu bilan birga, jamiyatning o‘zi ham mas’uliyatni his qilishi, ota-onalar bolalarini internetdan foydalanish madaniyatiga o‘rgatishi, pedagoglar va ijtimoiy faollar yoshlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishi shart. Axborot hujumiga qarshi faqat huquqiy choralar emas, balki ma’naviy tarbiya ham samarali quroldir.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ma’naviy va mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashish, “Jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashish”ning yangi bir yo‘nalishini belgilab berdilar. Bu Yangi O‘zbekistonda shakllanadigan yangi ma’naviy makondir. Davlatimiz rahbari bu xususida to‘xtalar ekan, “Yangi ma’naviy makon nima? Mening nazarimda, u – biz orzu qilayotgan Yangi O‘zbekistonning ma’naviy qiyofasi yaqqol aks etadigan, xalqimiz intilayotgan va el-yurtimiz baxtiyor yashaydigan ma’rifatli jamiyatdir”[5.:155], - deya ta’rif beradilar.

Xulosa qilib aytganda, internet va axborot maydonida yuzaga kelayotgan tezkor o‘zgarishlar jamiyat ma’naviy xavfsizligi uchun ham yangi tahdidlarni keltirib chiqarmoqda. Internetning nazoratsiz va mas’uliyatsiz ishlatilishi jamiyatning ma’naviy-axloqiy barqarorligiga tahdid soladi. Shuning uchun bu sohada ongli yondashuv, ta’lim, nazorat va ma’naviy immunitetni shakllantirish zarur bo‘ladi.

Har birimizning unutmasligimiz kerak bo‘lgan yana bir jihat – Ma’naviy xavfsizlikni ta’minlash – faqatgina texnik yoki huquqiy masala emas, balki ijtimoiy, falsafiy va ma’rifiy muammodir. Bu muammoni yechish uchun barcha qatlamlar – davlat, jamoatchilik, ta’lim muassasalari va har bir fuqaro hamkorlikda harakat qilishi talab etiladi. Yoshlarning ma’naviy immunitetini shakllantirish, milliy qadriyatlarni asrash, axborotni tanlab qabul qilish madaniyatini tarbiyalash – ma’naviy xavfsizlikning asosiy kafolatlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.Jo‘rayev, “Ma’naviyat va g‘oyaviy tahdidlar”, Toshkent, 2020. 45-bet.
2. Sh.Yusupov, “Globallashuv sharoitida ma’naviyat”, Toshkent, 2018. 88-bet.
3. A.Qodirov, “Zamonaviy axborot tahdidlariga qarshi mafkuraviy immunitet”, Toshkent, 2021. 32-bet.
4. Chomsky, N., 1997. “Media Control”, p. 24.
5. Sh.Mirziyoyev Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo‘lini qat’iy davom ettiramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
6. Yoshlar ma’naviy-axloqiy qiyofasi shakllanishining ijtimoiy-tarixiy asoslari. educational research in universal sciences, 2(18 special), 155-157.
7. Khakimovich, A. A., and V.Ulugbek. “Peculiarities of Formation of Exemplary Skills in Young People in the Conditions of Globalization”. Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences 15 (2022): 17-21.
8. Musinov, Najmiddin, and Doniyor Ergashevich Kabirov. “Dunyo mafkuraviy manzarasi va uning yoshlarga ta’siri”. Science and Education 5.3 (2024): 511-515.
9. Bahodir o‘g‘li, Vaxobov Ulug‘bek. “O‘zbekistonda nodavlat notijorat tashkilotlar va ularning madaniy sohadagi faoliyati yo‘nalishlari”. Ta’lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali (2022): 282-285.

RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR, KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET

Ilmiy rahbar: UrDPI “Milliy G‘oya va falsafa”
kafedra o‘qituvchisi
Rajabboyev Jo‘rabek Jumanazar o‘g‘li
UrDPI Milliy g‘oya va manaviyat asoslari
va huquq talimi yo‘nalishi1-kurs talabasi
Xalillayeva Ra’no Madatboy qizi
ranoxalillayeva463@gmail.com
+998971610720

Annotatsiya Mazkur maqola raqamli davrda milliy g`oya va ma`naviy tarbiya qadriyatlarining ahamiyati ularning kommunikatsiya vositalari orqali tarqalishi va jamiyatda g`oyaviy immunitetning shakillanishi tahlil qiladi .Raqamli texnologiyalarning tez rivozlanishi

natijasida milliy o`zlikni saqlash va ma`naviy barqarorlikni taminlash masalasi yangi ifodaga ega bo`lmoqda.Maqolada xalqaro va milliy tajribalar asosida raqamli kommunikatsiya vositalaridan samaralifoydalanish yo`llari ,shuningdek,yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda g`oyaviy immunitetni mustahkamlash strategiyalari ko`rib chiqiladi.Natijalar zamonaviy raqamli muhitda milliy g`oya va manamanaviyatni rivojlantirish uchun istiqbolli yo`nalishlarnibelgilaydi.

Kalit so‘zlar: raqamli davr, milliy g‘oya,manaviy tarbiya, qadriyatlar, kommunikatsiya, g‘oyaviy immmunitet, raqamli kommunikatsiya, milliy o‘zlik, manaviy barqarorlik.

Raqamli davr - texnologik taraqqiyotning keskin o‘sishi va axborot almashinuvining tezlashuvi bilan ajralib turadigan yangi tarixiy bosqichidir. Ushbu davr jamiyat hayotining barcha sohalariga chuqur ta’sir ko‘rsatadi, xususan kommunikatsiya shakllari, madaniyat va qadriyatlar tizimida sezilarli o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi. Axborot texnologiyalari yordamida odamlar bir-biri bilan muddatdan tashqari va cheksiz miqyosda bog‘lanish imkoniga ega bo‘ladi,bu esa madaniy o‘zaro ta’sirni kuchaytirdi va yangi kommunikatsiya me’yorlarini shakkllantirdi. Shu bilan birga, raqamli muhit milliy g‘oya va ma’naviy tarbiyaga oid qadriyatlarning saqlanishi va rivojlanishida yangi imkoniyatlari yaratadi, biroq shunday o‘zgarishlar g‘oyaviy immunitetni mustahkamlash zazurati ham kuchaytirildi. Natijada raqamli davr nafaqat texnologik o‘zgarishlarni, balki ma’naviy hamda madaniy jarayonlarning yangicha shakllarini ham taqdim etdi.

Raqamli davrda milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya juda katta ahamiyat kasb etadi, chunki global axborot maydonining kengayishi madaniy idenitifikatsiyani saqlash va rivojlantirish uchun yangi chaqiriqlarni keltirib chiqaradi. Ushbu elementlar orqali yosh avlod o‘z milliy qadriyatlari, tarixiy an’analari va madaniy boyliklarini asrab -avaylab,o‘zligini yo‘qotmqslikka yordam beradi. Shuningdek ma’naviy tarbiya va milliy g‘oya kommunikatsiya vositalari yordamida tarqatilib, ijtimoiy birdamlik va g‘oyaviy immnitetni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu esa madaniy ta’sirlarning salbiy oqibatlarini kamaytirib, mamlakat suverinitetini va milliy mustaqillikni mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi.

Raqamli davr milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya qadriyatlarni shakllantirishda yangi imkoniyatlar bilan birga ko‘plab qiyinchiliklar ham yuzaga keltiradi. Raqamli kommunikatsiya vositalari yordamida qadriyatlarni keng auditoriyaga yetkazish, yosh avlodni tarbiyalash hamda ularning g‘oyaviy immunitetini mustahkamlash ancha samarali bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga axborotning tezligi va ko‘pligi noto‘g‘ri ma’lumot va g‘oyalarning tarqalish xavfini oshiradi bu esa milliy birlik va ma’naviy barqarorlikka tahdid solishi mumkin. Shunday ekan, raqamli maydonda milliy g‘oya va ma’naviy qadriyatlarni asrash uchun samarali kommunikatsion strategiyalarni ishlab chiqarish, axborot savodxonligini oshirish va yoshlarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Milliy g‘oya - bir millat yoki xalq uchun xos bo‘lgan, uning tarixi, madaniyati, ma’naviy qadriyatlari va istiqboliga asoslangan ideologik tushuncha bo‘lib,u milliy birdamlik,birlik va taraqqiyotga xizmat qiladi.

Ma’naviy tarbiya - Shaxsning axloqiy, madaniy va badiiy-ruhiy rivojlanishiga qaratilgan talim-tarbiya jarayoni bo‘lib, unda iste’dod, vatanparvarlik, insonparvarlik kabi ijobiy xususiyatlar shakllantiriladi.

Kommunikatsion texnologiyalar - axborot almashish, matbuot yetkazish va boshqarish uchun ishlatiladigan zamonaviy texnika va dasturiy vositalar to‘plami bo‘lib ular raqamli dunyoda odamlar o‘rtasidagi muloqot va hamkorlikni ta’minlaydi.

G‘oyaviy immunitet - jamiyat yoki shaxsning tashqi nojo‘ya g‘oyalar, manipulyatsiya va axborot tahdidlariga nisbatan himoya mexanizmi bo‘lib, u milliy qadriyatlar va kontentni saqlashga xizmat qiladi .

Raqamli davrda g‘oyaviy immmunitet tushunchasi jamiyatlar uchun milliy o‘zlik va qadriyatlarni saqlashda muhim vositaga aylanmoqda axborot texnologiyalari va internetning keng tarqalishi bilan birga tashqi va ichki g‘oyaviy tahdidlar ham yanada xavfli va

murakkablashmoqda. Shu bois jamiyatlar o‘z milliy g‘oyalarini madaniy an’analarini va ma’naviy tarbiya qadriyatlarini raqamli maydonda himoya qilish uchun kuchli g‘oyaviy immunitet tizimini yaratish zazur Bu tizim axborot makonida soxta ma’lumotlar va propaganda oqimlariga qarshi kurashish, yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalsh hamda ijobiy tarmoqlarda milliy birlik va bag‘rikenglikni mustahkamlashga qaratilgan strategiyani o‘z ichiga oladi. Shunday qilib, raqamli kommunikatsiya vositalaridan oqilona foydalanish va ularni milliy manfaatlar yo‘lida boshqarish orqali mamlakatlar o‘z g‘oyaviy mustaqilligini saqlab qolishi mumkin

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirov.S (2019) Milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya: O‘zbekiston misolida. Toshkent O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
2. Mirzayev.B (2021) Raqamli texnologiyalar va yoshlar ma’naviy tarbiyasi. Ilmiy axborotnoma (45), 22-29.
3. Abdullayev.T (2020) Kommmunikatsiya jarayonida milliy qadriyatlarning o‘rni O‘zbekiston ta’limi 12,15-19
4. Jalilov.R (2018) G‘oyavviy immunitetni shakllaantirish, ommaviy axborot vositalarining roli. Toshkent; Fan va texnologiya.
5. Nazarov.M (2022) Raqamli davrda milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish. Madaniyat va ma’naviyat 4, 34-40
6. Tursunov.D (2017) Ma’naviy tarbiya va milliy g‘oya: nazariy va amaliy aspektlar Ilm-fan va jamiyat, 5 10-16.
7. Karimovan (2018) G‘oyaviy imunitetni kuchaytirishda oila va mamalakatning roli. Pedogogika va psixologiya 3,18-23

YOSHLAR DAVLAT NIGOHIDA: MAHMUD ZAMAXSHARIY KUTUBXONASI VA ILM-MA’RIFAT YO‘LIDAGI IMKONIYATLAR

Raximov Azizbek Bekturdiyevich
UrDPI, “Milliy g‘oya va falsafa”
kafedrasi katta o ‘qituvchisi
Email: azizbekturdiyevich@gmail.com
Тел: +998 90 4311118
Zarifova Gulshoda Erkinboy qizi
UrDPI Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari
va huquq ta’limi yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlarga yaratilayotgan imkoniyatlar yoritilgan. Unda Mahmud Zamaxshariy nomidagi axborot-kutubxona markazining faoliyati tahlil qilingan. Kutubxonaning yoshlar ma’naviyati va tafakkurini rivojlantirishdagi o‘rni ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar va xalqaro hamkorlikning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar:yoshlar, kutubxona, ilm-ma’rifat, kitobxonlik, Mahmud Zamaxshariy.

Аннотация: В данной статье освещаются возможности, созданные для молодежи в контексте Нового Узбекистана. Анализируется деятельность Информационно-библиотечного центра им. Махмуда Замахшари. Показана роль библиотеки в развитии духовности и мышления молодежи. Также раскрывается важность современных технологий и международного сотрудничества.

Ключевые слова: молодежь, библиотека, наука и просвещение, чтение, Махмуд Замахшари.

Abstract: This article highlights the opportunities created for young people in the context of New Uzbekistan. It analyzes the activities of the Mahmud Zamakhshari Information and

Library Center. The role of the library in the development of youth spirituality and thinking is shown. The importance of modern technologies and international cooperation is also revealed.

Keywords: youth, library, science and education, reading, Mahmud Zamakhshari

Yangi O‘zbekistonning rivojlanish yo‘li yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlashga asoslangan. Respublikamizda yoshlarga e’tibor va ularga yaratilgan imkoniyatlar yoshlarning jamiyatdagi o‘rnini mustahkamlash va kelajakdagi taraqqiyotning kafolatidir. Bunga misol qilib, Urganch shahridagi Zamaxshariy kutubxonasining faoliyatini keltirish mumkin. Kutubxona faqat o‘quv resurslari bilan cheklanmay, zamonaviy texnologiyalar, ta’lim dasturlari va ilmiy tadqiqotlar uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Bu yerda yoshlar nafaqat kitoblar bilan tanishadi, balki ilmiy hamkorliklar va yangi loyihalar yaratish uchun kerakli infratuzilma va qo‘llab-quvvatlashni ham topa olishadi. Bugungi kunda yoshlar ma’naviy dunyosini boyitish, ularni ilm-ma’rifat sari yo‘naltirish davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Bu yo‘nalishda zamonaviy axborot markazlari va kutubxonalar faoliyati muhim o‘rin tutadi. “Kitob – inson tafakkuri va ma’naviyatining eng qudratli manbaidir. U insonni fikrlashga, hayotni anglashga, o‘zligini topishga o‘rgatadi.”[1] Shu bois Mahmud Zamaxshariy nomidagi Xorazm viloyat axborot-kutubxona markazi yoshlarning bilim va tafakkurini yuksaltirishda beqiyos maskanlardan biridir.Mazkur kutubxona 1934-yilda Xorazm viloyat xalq maorifi bo‘limi qoshida tashkil etilgan bo‘lib, bugungi kunga qadar ilm-ma’rifat va madaniyat o‘chog‘i sifatida faoliyat yuritib kelmoqda. 2019-yil 16-iyulda Xorazm viloyati hokimining qarori bilan markazga buyuk mutafakkir Mahmud Zamaxshariy nomi berildi. Bu nom markaz zimmasiga nafaqat ma’rifiy, balki ma’naviy mas’uliyat ham yukladi. Hozirgi kunda kutubxona 600 mingdan ortiq axborot manbalariga ega. Har yili o‘nlab nomdagi yangi adabiyotlar va davriy nashrlar fondni boyitib boradi. Markazda 69 nafar malakali xodim faoliyat yuritadi, ulardan 43 nafari tajribali kutubxonachilar bo‘lib, ular yoshlar orasida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga hissa qo‘shib kelmoqdalar. “Mutolaa madaniyatining shakllanishi – yoshlar tafakkurining o‘sishida, ma’naviy barkamollikka erishishda muhim bosqichdir.”[2] Shu jihatdan Zamaxshariy kutubxonasi yoshlar tafakkurini yuksaltirishda o‘ziga xos maktabdir. Kutubxona binosi zamonaviy talablarga mos tarzda rekonstruksiya qilinib, barcha zallar Wi-Fi tarmog‘i, kompyuter texnikasi va elektron bazalar bilan jihozlangan. Ayniqsa, yoshlar uchun yaratilgan “Yoshlar zali”da Braille alifbosidagi adabiyotlar, audio-kitoblar va nogironligi bo‘lgan foydalanuvchilar uchun qulay sharoitlar mavjud. “Zamon o‘zgaradi, texnologiyalar rivojlanadi, ammo kitobxonlik insoniyat ma’naviyatining doimiy tayanchidir.”[3]

Shu sababli markazning faoliyati yoshlarni yangi texnologiyalar bilan bir qatorda, an’anaviy kitobga muhabbat ruhida tarbiyalashga qaratilgan. Markazda “Bilimdon kitobxonlar”, “Yosh ijodkorlar”, “Matnshunoslik” kabi to‘garaklar muntazam faoliyat yuritad i. Bu to‘garaklarda yoshlar o‘z ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda ijtimoiy faollikni oshirish imkoniyatiga ega. “Kutubxonalar – jamiyat tafakkurining yuragi. Ular orqali millatning madaniy saviyasi, yoshlarning fikrlash doirasi belgilanadi.”[4] Shu bois, Zamaxshariy kutubxonasi yoshlarning fikr doirasini kengaytiruvchi, ma’naviy o‘sishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim maskan sifatida faoliyat yuritmoqda. Mahmud Zamaxshariy nomidagi axborot-kutubxona markazi xalqaro miqyosda ham faoliyat olib boradi. Xususan, Germaniyaning Gyote instituti, Rossiyaning B.N. Yeltsin nomidagi Prezident kutubxonasi va boshqa ilmiy markazlar bilan hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan. ZOOM platformasi orqali o‘tkaziladigan onlayn seminar va treninglar yosh kutubxonachilarning malakasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Eng diqqatga sazovor jihatlardan biri – markazda Mahmud Zamaxshariy merosi elektron bazasi yaratilgan bo‘lib, unda allomaning “Al-Kashshof”, “Muqaddimat ul-adab” kabi nodir asarlarining raqamli nusxalari saqlanadi. Bu imkoniyat tufayli nafaqat xorazmliklar, balki respublikaning istalgan hududidagi foydalanuvchilar ham masofadan turib bu boy meros bilan tanishish imkoniga ega bo‘ldilar. Bugungi kunda kutubxona yoshlar orasida kitobxonlik madaniyatini targ‘ib qilishda ilg‘or tajribaga ega. “Yoshlarni kitob bilan do‘st

qilish – kelajakni ziyoli avlod qo‘liga topshirish demakdir.”[5] “Kitob – benazir xazina” loyihasi doirasida viloyatning 11 ta tumanidagi axborot markazlari bilan hamkorlikda tanlovlar, ko‘riklar, davra suhbatlari o‘tkazilmoqda. Har bir tadbir yoshlarni o‘qishga, fikrlashga va o‘z ustida ishlashga undaydi. Shubhasiz, Mahmud Zamaxshariy nomidagi axborot-kutubxona markazi nafaqat Xorazm viloyatining, balki butun O‘zbekiston yoshlarining ma’naviy-ma’rifiy tayanch maskani sifatida faoliyat yuritmoqda. Bu dargohda ilm, tafakkur va yoshlar salohiyati uyg‘unlashgan.

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlardan ayon bo‘ladiki, Mahmud Zamaxshariy nomidagi Xorazm viloyat axborot-kutubxona markazi nafaqat ilm-ma’rifat o‘chog‘i, balki yoshlarning ma’naviy kamoloti va tafakkurini boyituvchi muhim maskan hisoblanadi. Zamonaviy axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashgan holda faoliyat yuritayotgan mazkur kutubxona yoshlarn i o‘qishga, izlanishga, fikrlashga va bunyodkorlikka undamoqda.Kutubxonaning asosiy maqsadi – yosh avlodda kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, ularni ilm va tafakkurga oshno etishdir. Bu yo‘nalishda tashkil etilayotgan to‘garaklar, loyihalar va xalqaro hamkorliklar yoshlarning ma’naviy olamini yanada boyitmoqda. Demak, bugungi yoshlar uchun yaratilayotgan imkoniyatlar, xususan, Zamaxshariy kutubxonasi kabi ilm-ma’rifat maskanlarining faoliyati – Uchinchi Renessans bunyodkorlari bo‘lgan yosh avlodning intellektual salohiyatini yuksaltirishga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1913.
2. Qodirova M. O‘quvchi shaxsini tarbiyalashda kitobxonlikning roli. – Toshkent: Fan, 2019.
3. To‘xtayev S. Ma’naviyat manbalari. – Samarqand: Zarafshon, 2020.
4. To‘raeva N. Kutubxonashunoslik asoslari. – Urganch: UrDU nashriyoti, 2018.
5. Karimova Z. Zamonaviy ta’limda mutolaaning o‘rni. – Buxoro: BuxDU,

RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR, KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET.

Ilmiy rahbar: UrDPI
“Milliy g‘oya va falsafa” kafedra o‘qituvchisi
Rajabboyev Jo‘rabek Jumanazar o‘g‘li
UrDPI “Milliy g‘oya, ma’naviyat va huquq ta’limi”
yo‘nalishi 1-kurs talabasi
Ortiqova Zuhra Ro‘zmatboy qizi
Zuhraortiqova281@gmail.com

Annotatsiya:Ushbu maqolada globallashuv va raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlanayotgan zamonda milliy g‘oya, ma’naviy tarbiya, qadriyatlar va kommunikatsiya masalalari tahlil qilinadi. Raqamli muhitda milliy o‘zlikni saqlab qolish, yoshlarda ma’naviy immunitetni shakllantirish hamda raqamli platformalar orqali milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish mexanizmlari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli davr, milliy g‘oya, ma’naviy tarbiya, qadriyatlar, kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, milliy identitet, axborot xuruji.

Shu sababli raqamli davrda milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya masalasi alohida e’tibor talab etadi.

Milliy g‘oya va qadriyatlarning raqamli makondagi o‘rni:

Milliy g‘oya – bu jamiyatni birlashtiruvchi, uning maqsad va intilishlarini belgilovchi asosiy mafkuraviy yo‘nalishdir. U xalqning tarixiy xotirasi, urf -odatlari, an’analari va madaniy merosiga tayanadi. Raqamli davrda esa bu qadriyatlarni saqlab qolish va rivojlantirish yangi shakl va usullarni talab etadi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali turli madaniyatlar o‘zaro aralashib ketmoqda. Bu jarayon ijobiy jihatlari bilan birga, milliy o‘zlikni yo‘qotish xavfini ham yuzaga keltiradi. Shuning uchun milliy g‘oyani zamonaviy kommunikatsiya vositalari orqali keng targ‘ib qilish muhimdir.

Masalan, milliy madaniyat, tarix va an’analarni aks ettiruvchi kontentlarni yaratish, yoshlar orasida ommalashtirish orqali ularning o‘z milliy qadriyatlariga bo‘lgan qiziqishini oshirish mumkin. Bu jarayonda raqamli platformalar katta imkoniyatlar yaratadi.

Kommunikatsiya vositalari va ma’naviy tarbiya:

Raqamli davrda kommunikatsiya vositalari – internet, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va media platformalar insonlar o‘rtasidagi axborot almashinuvining asosiy manbaiga aylangan. Bu vositalar nafaqat axborot tarqatadi, balki inson ongiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Yoshlar kunining katta qismini aynan virtual muhitda o‘tkazayotgani sababli, ularning ma’naviy tarbiyasi ham shu makonda shakllanmoqda. Agar bu muhit nazoratsiz va tartibsiz bo‘lsa, turli zararli g‘oyalar, yot mafkuralar va noto‘g‘ri qarashlar yoshlar ongiga singib ketishi mumkin.

Shu bois kommunikatsiya vositalaridan to‘g‘ri foydalanish madaniyatini shakllantirish zarur. Ta’lim tizimida media savodxonlikni rivojlantirish, axborotni tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini oshirish muhim vazifa hisoblanadi.Bundan tashqari, milliy va ma’naviy qadriyatlarga asoslangan kontentlar yaratish orqali yoshlarni ijobiy ruhda tarbiyalash mumkin. Blogerlar, jurnalistlar va kontent yaratuvchilar bu borada katta mas’uliyatga ega.

G‘oyaviy immunitet va uning ahamiyati:

G‘oyaviy immunitet – bu shaxsning turli zararli g‘oyalar va mafkuraviy tahdidlarga qarshi turish qobiliyatidir. U insonning mustahkam dunyoqarashi, mustaqil fikrlashi va milliy qadriyatlarga sodiqligi orqali shakllanadi.

Raqamli davrda g‘oyaviy tahdidlar yanada murakkablashgan. Turli ekstremistik, buzg‘unchi yoki yot g‘oyalar internet orqali tez tarqalmoqda. Bu esa yoshlar ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.Shu sababli g‘oyaviy immunitetni shakllantirish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Bu jarayon, avvalo, oilada boshlanadi. Ota-onalar farzandlariga to‘g‘ri tarbiya berishi, ularni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida voyaga yetkazishi lozim.

Ta’lim muassasalari ham bu borada muhim rol o‘ynaydi. Dars jarayonlarida milliy g‘oya, tarix va ma’naviyatga oid bilimlarni chuqur o‘rgatish orqali yoshlarning ongida mustahkam mafkuraviy asos yaratish mumkin.Shuningdek, ommaviy axborot vositalari va internet platformalari orqali ijobiy g‘oyalarni targ‘ib qilish, zararli axborotlarga qarshi kurashish ham g‘oyaviy immunitetni kuchaytirdi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli davr milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Axborot oqimining keskin ortishi sharoitida milliy qadriyatlarni asrab-avaylash, yoshlar ongini turli zararli ta’sirlardan himoya qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu jihatdan qaraganda, milliy g‘oya va ma’naviy tarbiya masalalari nafaqat bugungi kunning, balki kelajak taraqqiyotining ham muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sotsiologiya asoslari bo‘yicha darslik. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
2. Pedagogika darsligi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Media savodxonlik bo‘yicha qo‘llanma. – Toshkent, 2020.
4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan chop etilgan metodik qo‘llanmalar.
5. Madaniyatshunoslik asoslari. – Toshkent: 2018.
6. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo‘yicha darslik. – Toshkent, 2021.

MA’NAVIY MADANIYATNING RAMZIY BELGILARI

Shaxnoza Raximova,
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E:mail. mirzohidmamajonov26@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada “ramz” tushunchasi, uning diniy va marosimiy tahlili, turli diniy e’tiqodlarda ramzlarga bo‘lgan munosabat, ularning ma’no va vazifalari aks etgan. Maqolada muallif Farg‘ona vodiysi o‘zbeklarining oyna ramzi bilan bog‘liq qarashlarini dunyo xalqlarida mavjud bo‘lgan tasavvurlarga bog‘langan holda yoritib bergan. Unda asosiy e’tibor nikoh to‘yi marosimlari va qadimiy diniy e’tiqodlardagi oyna ramzining etnografik talqiniga qaratgan.

Kalit so‘zlar: O‘rta Osiyo, Farg‘ona vodiysi, o‘zbeklar, marosim, oyna kulti, nikoh marosimi, “oyna ko‘rsatar”, shomonlik, afsungarlik, baxshi, atribut, so‘fiylik, islom.

Аннотация. В данной статье отражено понятие «символ», его религиозный и ритуальный анализ, отношение к символам в различных религиозных верованиях, их значение и функции. В статье автор освещает взгляды узбеков Ферганской долины на символ зеркала, в связи с представлениями, существующими у народов мира.

Ключевые слова: Средняя Азия, Ферганская долина, узбеки, ритуал, культ зеркала, брачный обряд, «зеркальщик», шаманизм, колдовство, бахши, атрибут, суфизм, ислам.

ANNOTATION: This article reflects the concept of “symbol”, its religious and ritual analysis, the attitude towards symbols in various religious beliefs, their meaning and functions. In the article, the author sheds light on the views of the Uzbeks of the Fergana Valley on the mirror symbol, in connection with the ideas existing among the peoples of the world. The main attention is paid to the ethnographic interpretation of the mirror symbol in wedding ceremonies and ancient religious beliefs.

Keywords: Central Asia, Fergana Valley, Uzbeks, ritual, mirror cult, marriage ceremony, “mirror showman”, shamanism, witchcraft, Bakhshi, attribute, Sufism, Islam.

Ma’lumki, ramz va u bilan bog‘liq an’anlar dunyo xalqlari misolida yaxshi o‘rganilgan. Odatda, ramzlar bilan bog‘liq qarashlar o‘ziga xos tarixga ega bo‘lib, ular ibtidoiy odamlarning tabiatni kuzatish, xo‘jalik mashg‘ulotlari va diniy tasavvurlarining rivojlanib borishi natijasida shakllangan. Asta-sekinlik bilan ramzlar insonlar ma’naviy va madaniy hayotining ajralmas qismiga aylana borgan.

Marosim – inson hayotining moddiy va ma’naviy turmushining talab va ehtiyoji bilan yuzaga keladigan hodisadir. Har qanday marosim u yoki bu xalqning ma’lum bir tarixiy taraqqiyoti bosqichidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hamda madaniy rivojlanish darajasini ko‘rsatuvchi asosiy belgilarni o‘zida mujassamlashtirgan holda vujudga keladi va yashaydi. Boshqacha qilib aytganda, marosim umum tomonidan qabul qilingan ramziy harakatlarga ega bo‘lgan hayotiy tadbirdir. Marosimlarni xalq madaniyatining fenomeni tarzida o‘rganish dolzarb muammolardan biridir.

Dunyodagi barcha etnoslar singari o‘zbek xalqi ham o‘ziga xos bo‘lgan marosimlar tizimiga ega. Ushbu marosimlarning aksariyat qismi ma’lum bir dinga va diniy e’tiqodga tegishli hisoblanadi. Barcha diniy tasavvurlarda bo‘lgani kabi shomonlikda o‘ziga xos marosimlar tizimi mavjud bo‘lib, ularning hyech biri marosimiy vositalarsiz o‘tmaydi. Shomonlar o‘zlarining ruhiy kuchlariga nisbatan ishonch-e’tiqodni yanada oshirish, maqsadga tezroq va qulayroq tarzda yetishish yoxud muayyan ta’sirni uzoqroq muddatda saqlab turish niyatida xilma-xil tashqi yordamchi vositalardan foydalanadilar. Ana shunday yordamchi vositalardan biri ko‘zgudir.

Ko‘zgu haqida dunyo xalqlarining tasavvurlari xilma-xildir. Masalan, qadimgi Xitoyda singan ko‘zgu baxtsizlik keltiradi, deb tasavvur qilingan bo‘lsa, o‘rta asrlarda yevropada aza bo‘lgan xonadonda oynalar ustini yopib qo‘yish kerak bo‘lgan. Ko‘zgudan ko‘pincha jodugarlikda

(xususan, ruhlar bilan muloqot uchun) foydalaniladi va unga berilgan xususiyatlarga ko‘ra, fol ochish uchun qo‘llanadigan billur sharga o‘xshaydi.

Xalq og‘zaki ijodida ko‘zgu jodu bilan qiyoslanadi. yevropaning shimoliy qismida yashagan vikinglarda oyna narigi dunyo eshigi sifatida e’tirof etilgan bo‘lsa, hindlarda esa haqiqat ramzi hisoblanib, narigi dunyoning timsoli vazifasini bajargan. Ko‘zguga oid qarashlar islom dinida ham mavjud bo‘lib, so‘fiylikda Dunyo va Alloh bir-birini aks ettiruvchi ko‘zguga qiyoslangan.

Ko‘zguning afsungarlik xususiyati Osiyo va yevropa xalqlarida ham qadimdan ma’lum bo‘lgan. Oynaning marosimiy ahamiyati xususida qadimiy xitoy manbalarida ham ma’lumotlar keltirilgan. Arablarda temirli oynaga baxtsizlikka qarshi turuvchi kuch sifatida qaralgan.

Farg‘ona vodiysi shomon-baxshilarining marosim atributlari jumlasiga childirma, qamchi, tasbeh, yigiruv charxi, uyali aloqa vositasi, kul, suv, pichoq, oyna, turli xil iplar, inson sochi, tol novdasi kabilar kiradi. Nomlari qayd etilgan anjomlar vositasida vodiy shomon-baxshilari bemorlarni davolash ishlarini olib boradilar.

O‘zbek va tojik baxshilari odamlarni qabul qilish va ularni davolash jarayonida oynadan ham foydalanganlar. Oyna qadimiy marosimiy buyum bo‘lib, dunyoning ko‘pgina xalqlarida muqaddas buyum sifatida qadrlanib kelingan.

O‘zbek xalqining nikoh to‘ylarida kelin-kuyovga oyna ko‘rsatilishi ularning umr yo‘llari ko‘zguday musaffo bo‘lsin degan istakni anglatadi. Axborotchilarning e’tirof etishicha, kelin-kuyov bir-biriga oynada egri qaramasliklari kerak, aks holda tug‘ilajak farzandlarining ko‘zi qiyshiq bo‘lish ehtimoli mavjud [6. Dala yozuvlari. Namangan viloyati Uchqo‘rg‘on tumani Ko‘chaboshi qishlog‘i. 2024 yil]. Shundan so‘ng kelin-kuyov birgalikda yangalar tomonidan berilgan ko‘zguga (o‘ynaga) qaraganlar va u “oyna ko‘rish” udumi deb ataladi. O‘z navbatida, shunga o‘xshash udumni tojiklar, eronliklar, veda dinidagi hindlarning to‘y marosimlarida ham uchratish mumkin.

Chimildiqda kelin-kuyovni yangi, tutilmagan oynaga qaratish marosimi nomi. Ushbu marosimda yoshi katta ayollardan biri kelin-kuyovni yonma-yon qo‘yib oynaga qaratadi va oynada ularning aksi ko‘rinadi. Shunda kelin-kuyov bir-biriga “Oynaga qarab oyni ko‘rdim, Ko‘zimni ochib sizni ko‘rdim” deydi. Ko‘z ochib ko‘rganim deyish shu odatdan kelib chiqqan. Folklorshunoslarning yozishicha, Buxoro viloyatida “oyna ko‘rsatar” marosimi qizning uyida o‘tkaziladi. Odatda, marosimga maxsus ijrochi chaqiriladi va u “salomnoma” aytadi, undan keyin kelin yangalar kelin bilan kuyovga oyna ko‘rsatadilar. Oyna ko‘rsatayotgan ayol “Kim chiroyli?” deydi. Shunda kuyov tomon “Kuyov chiroyli”, kelin taraf “Kelin chiroyli”, deydi. Bu savol-javob bir necha marta takrorlangach, oxiri ikkala taraf ayollari birgalashib “Kelin-kuyov chiroyli” deb javob qiladi.

Nikoh kechasi yoshlarning birgalikda oynaga qarash udumida kelin-kuyov kelajak hayotlari oyna misoli tiniq, yorug‘ va pok bo‘lishi niyati mavjud. Biz bunda ko‘zguning ramziy xususiyatlari bilan birga afsungarlik unsurlarini ham ko‘rish mumkin. Kelin-kuyovning birgalikda oynaga qarash udumi qadimgi ibtidoiy odamlarning odamlar ruhi ularning soyasida, suv va oynada namoyon bo‘ladi degan qarashlaridan kelib chiqqan. Jumladan, J. Frezer ham qadimda jon soya, suv va ko‘zgudagi aks tasvirda ham bo‘lishi mumkinligi haqidagi tasavvurlarni e’tirof etgan.

“Oyna ko‘rsatuv”dan keyin yangalardan biri kelin-kuyovning qo‘llarini bir-birlariga ushlatib qo‘yadi va ular ma’lum vaqtgacha qo‘l ushlashgan holda turganlar, ushbu udum ramziy ravishda kelin-kuyov tanishuvini bildirgan. So‘ngra yanga yangi oila vakillari boshidan yovuz ruhlardan tozalash maqsadida qora chiroqni uch marta aylantirgan va kelinga yangi ko‘ylak kiygizib uning oldiga yosh bolani o‘tqizib qo‘ygan. Ushbu odat zamirida yoshlarning serfarzand bo‘lishiga qaratilgan afsungarlik harakati mavjud. Shundan so‘ng yanga dastlab kelinga, so‘ngra kuyovga qand bergan. Bunday rusum asosida kelin-kuyovning kelgusi hayotlari qand kabi shirin bo‘lsin degan ma’no yotadi. Kelin-kuyov qandni yeb bo‘lgach, piyolada nikoh suvidan olib

kelingan. Ular olib kelingan suvdan bir qultumdan ichganlar. Odatga ko‘ra, bunday suv hyech qachon yerga to‘kilmaydi, chunki uni yerga to‘kish baxtsizlik keltiradi deb hisoblanadi.

Katta suvlarga kechasi yolg‘iz borish, tunda oynaga qarash taqiqi, butun jahondagi singari o‘zbek xalqida ham mavjud. Qolaversa, xalq orasida ko‘rilgan tush qanday bo‘lishidan qat’iy nazar uni suvga aytish odati ham bo‘lgan. Ana shu dalillarga ko‘ra, oynaga qarash muhim afsungarlik ahamiyatiga ega bo‘lgan.

O‘zbek va tojik baxshilari shomon marosimlari jarayonida oynadan keng ko‘lamda foydalanganlar. Oyna qadimiy marosimiy predmet bo‘lib, dunyoning ko‘pgina xalqlarida muqaddas buyum sifatida qadrlanib kelingan. V. Litvinskiyning fikriga qaraganda, skif, qadimgi xitoy, rus va nemis shomonlari oynaga qarab fol ochgan bo‘lsalar, V. Dyakonova esa Tuva shomonlarida oynaning osmondan tushganligini haqidagi fikr mavjudligini qayd etgan. Shomonlar ana shu oynani ruhlar tomonidan ularga ko‘rsatilgan marhamat deb bilganlar.

Farg‘ona vodiysida olib borilgan dala-etnografik tadqiqotlar mobaynida ushbu hudud baxshi va folbinlarining muolaja va shomonlik marosimlarida oynadan foydalanish holatlari kam kuzatildi. Faqatgina Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumani Soyshildir qishlog‘ida yashovchi O‘ktamxon baxshi o‘z qabuliga kelgan odamlarning kelajagini oldindan bashorat qilish jarayoni-da oynadan foydalanadi [14. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumani Soyshildir qishlog‘i. 2024 yil].

O‘zbeklarda oyna ramzi bilan bog‘liq qarashlar yangi uyga ko‘chishda ham saqlanib qolgan bo‘lib, “yangi uyga ko‘chib kirish jarayonida uchta jihatga qat’iy amal qilingan. Birinchisi – ostonadan tuz olib kirilgan, bu bilan xonadon tuz-nasibali bo‘lishi niyat qilingan. Ikkinchisi – ostonadan non va un olib kirilgan. Bu bilan yangi xonadon ahlining rizq-nasibali, sertole, hayoti to‘kin-sochin va farovon bo‘lishi niyat qilingan. Uchinchidan, yangi uy ostonasidan ichkariga ko‘zgu-oyna olib kirilgan. Bu bilan ushbu ro‘zg‘or ahlining hayoti va turmushi oynaday ravshan, beg‘ubor, nurafshon hamda musaffo bo‘lishi xudodan so‘ralgan”.

Umuman olganda, ramzlar inson hayotida katta ahamiyatga ega. Shuning uchun asrlar davomida olimlar tomonidan ramzlar haqida ko‘p ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan va bunday izlanishlar hozir ham davom etmoqda. Ramzlar asrlar davomida shakllanib, tarixan xalqning qadimiy mif, turli e’tiqodiy dunyoqarashlariga bog‘lanadi. Barcha turdagi ramzlarning tub ildizi xalqning u yoki bu mifologik tasavvur, e’tiqodiy qarashlarga bog‘liqdir.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Саримсоқов Б. Маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986. – Б. 152.
2. Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 146.
3. Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 147.
4. Dala yozuvlari. Namangan viloyati Uchqo‘rg‘on tumani Ko‘chaboshi qishlog‘i. 2024-yil.
5. Лобачева Н. П. Свадебный обряд хорезмских узбеков // Краткие содержания Институт Этнографии. – М.: Наука, 1960. – С. 43.
6. Жўраев М., Худойқулова Л. Маросимнома. Ўзбек халқининг урф-одат ва маросимлари ҳақида қисқача маълумотнома. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – Б. 133.
7. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 144.
12. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumani Soyshildir qishlog‘i. 2024- yil.

THE IMPACT OF PROJECT-BASED LEARNING ON THE SPEAKING SKILLS OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION

Bekchonova Mohinur Xalilla qizi
Urganch davlat pedagogika instituti Xorijiy filologiya fakulteti
Xorijiy til va adabiyoti: ingliz tili yo’nalishi talabasi
mohinurbekchonova241@gmail.com
+998905575254

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz tili ta'limida o'rta maktab o'quvchilari orasida nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga loyihaga asoslangan o'qitishning (PBL) ta'siri o'rganiladi. Tadqiqotning dolzarbligi o'quvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini oshirish zaruratidadir, chunki an'anaviy o'qitish usullari ko'pincha real hayotdagi muloqotga emas, balki grammatika va yozma mashqlarga ko'proq e'tibor qaratadi. Tadqiqotning maqsadi loyihaga asoslangan faoliyat o'quvchilarning nutq qobiliyati, o'ziga ishonchi va darsdagi ishtirokiga qanday ta'sir qilishini aniqlashdir. Tadqiqotda tavsifiy tahlil, eksperimental usullar, so'rovnomalar va sinfda kuzatish qo'llanilgan. Talabalar taqdimotlar, guruh muhokamalari, rolli o'yinlar va real hayotdagi simulyatsiyalar kabi turli xil nutqqa yo'naltirilgan loyihalarda ishtirok etishdi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, loyihaga asoslangan o'qitish o'quvchilarning ingliz tilida ravonligi, talaffuzi va ishonchini sezilarli darajada yaxshilagan. Xulosa qilish mumkinki, PBL nutq ko'nikmalarini va o'quvchilarning ishtirokini oshirish uchun samarali pedagogik yondashuvdir.

Kalit so‘zlar: loyihaga asoslangan o'rganish, nutq qobiliyatlari, ingliz tilini o'qitish, talabalarning motivatsiyasi, kommunikativ kompetensiya, sinfda o'zaro ta'sir, faol o'rganish

Annotation: This article examines the impact of project-based learning (PBL) on the development of speaking skills among secondary school students in English language education. The relevance of the study lies in the need to improve students’ communicative competence, as traditional teaching methods often focus more on grammar and written exercises rather than real-life communication. The aim of the research is to determine how project-based activities influence students’ speaking ability, confidence, and classroom participation. The study employed descriptive analysis, experimental methods, questionnaires, and classroom observation. Students were engaged in various speaking-oriented projects such as presentations, group discussions, role plays, and real-life simulations. The results showed that project-based learning significantly improved students’ fluency, pronunciation, and confidence in speaking English. It can be concluded that PBL is an effective pedagogical approach for enhancing speaking skills and learner engagement.

Keywords: project-based learning, speaking skills, English language teaching, student motivation, communicative competence, classroom interaction, activ learning

Introduction

In modern English language education, developing students’ speaking skills has become one of the main priorities. However, in many classrooms, teaching methods still focus heavily on grammar rules, translation, and written exercises. As a result, students often struggle to express their ideas fluently and confidently in real-life situations. One of the main problems is that learners have limited opportunities to practice speaking in meaningful contexts. Classroom activities are often repetitive and do not reflect real communication. This reduces students’ motivation and makes language learning less effective. Project-based learning (PBL) offers a practical solution to this issue. It allows students to work on meaningful tasks, collaborate with peers, and use language in real-life situations. Through projects, learners actively participate in the learning process, which helps them develop not only language skills but also critical thinking and communication abilities. This study aims to explore how project-based learning influences students’ speaking skills and motivation in English language classrooms.

Literature Review

Many researchers have emphasized the importance of communicative approaches in language learning. According to educational studies, traditional teacher-centered methods often limit students’ ability to use language actively.

Thomas (2000) defines project-based learning as a student-centered approach where learners gain knowledge through active exploration of real-world problems. This method encourages communication, collaboration, and independent learning.[1.:46]

Similarly, Harmer (2007) highlights that speaking activities such as role plays, discussions, and presentations help students improve fluency and confidence.[2.:288] These activities are essential for developing communicative competence.

Research by Beckett and Miller (2006) shows that PBL increases student motivation and engagement.[3.:336]Learners become more interested in lessons because they can see the practical use of language.

In addition, Stoller (2002) notes that project work integrates different language skills and promotes meaningful communication.[4.:120]Students use English not only to complete tasks but also to share ideas and solve problems.

Although many studies have explored PBL in general education, its specific impact on speaking skills in secondary schools still requires further investigation. This study aims to address that gap.

Research Methodology

This study was designed as a small-scale experimental investigation aimed at identifying the effect of project-based learning on the speaking skills of secondary school students in English language education. Both descriptive and experimental research methods were applied in order to obtain reliable and meaningful results. The combination of these approaches made it possible to observe changes in students’ speaking ability, confidence, and classroom participation over a certain period of time.The participants of the study consisted of 25 secondary school students learning English as a foreign language.[5.:52] All participants belonged to the same class, which ensured a consistent learning environment and allowed for more accurate observation of changes during the research process. The selected group represented learners with mixed levels of speaking ability, which provided a realistic picture of classroom conditions.

During the research, traditional teaching methods were gradually supplemented with project-based learning activities. Instead of focusing only on textbook exercises, students were actively involved in tasks that required real communication in English. These tasks included group discussions, role plays based on everyday situations, oral presentations, and collaborative mini-projects such as describing their city, discussing future careers, and presenting lifestyle topics. All activities were designed to encourage students to express their ideas freely and interact with their peers in English.To collect data, several research instruments were used. Questionnaires played a central role in identifying students’ attitudes toward speaking English, their level of confidence, and their motivation to participate in classroom activities. In addition, classroom observation was conducted throughout the study. The teacher carefully monitored students’ behavior, noting their level of participation, willingness to speak, fluency, and interaction with others. Speaking performance was also evaluated through informal assessment, focusing on fluency, pronunciation, and the ability to communicate ideas clearly.

For data analysis, simple statistical methods were used. The number of student responses was calculated, percentage indicators were identified, and comparisons were made between initial and final results. This approach allowed for a clear understanding of the overall impact of project-based learning on students’ speaking skills. At the same time, qualitative observations supported the numerical data by providing deeper insights into students’ behavioral and motivational changes. Thus, the methodology was designed to provide a practical and realistic evaluation of how project-based learning can influence speaking development in a secondary school

contex.The findings of the study revealed a clear and meaningful improvement in students’ speaking skills after the implementation of project-based learning activities. At the beginning of the research, many students demonstrated low confidence in speaking English, limited vocabulary usage, and hesitation when expressing their ideas. Their participation in classroom discussions was relatively passive, and most learners preferred to avoid speaking tasks due to fear of making mistakes.

Table 1.

Expanded indicators of students’ speaking development before and after the implementation of project-based learning

Indicators	Before the experiment, %	After the experiment, %	Change
Students confident in speaking English	36	74	+38
Studentswho actively participated in class	40	7	+38
Fluency in speaking tasks	32	70	+38
Willingness to communicate	44	82	+38
Interest in English lessons	48	86	+38

As shown in the table, improvement across all measured indicators after the use of project-based learning. Students showed higher levels of confidence, became more active in classroom communication, and demonstrated better fluency and vocabulary usage. In addition, the noticeable reduction in fear of making mistakes and the increased ability to participate in group discussions highlight the positive psychological impact of this method. Overall, these results confirm that project-based learning not only enhances speaking performance but also creates a more supportive, interactive, and motivating learning environment for students.

Discussion

The findings indicate that project-based learning has a strong positive impact on students’ speaking skills. When students are involved in meaningful tasks, they are more motivated to use the language actively. One important factor is that PBL creates a natural communication environment. Instead of memorizing sentences, students use English to share ideas and solve problems. This makes learning more practical and effective. Another key point is increased confidence. Many students feel afraid to speak due to fear of mistakes. However, collaborative project work reduces anxiety and encourages participation. These results are consistent with previous studies, which show that active learning methods improve both language skills and student motivation.

Conclusion

The findings of this study clearly demonstrate that project-based learning is an effective and practical approach for improving students’ speaking skills in English language education. The results showed that when students are actively involved in meaningful and communicative tasks, their ability to express ideas in English develops more naturally and confidently. Unlike traditional methods that often focus on passive learning, project-based activities create opportunities for real interaction, which is essential for language acquisition. One of the most important outcomes of the study is the significant increase in students’ confidence in speaking. Learners who were previously hesitant and afraid of making mistakes became more willing to participate in classroom discussions and express their opinions. This change indicates that a supportive and interactive learning environment plays a crucial role in reducing anxiety and encouraging active language use. In addition, improvements in fluency, vocabulary usage, and pronunciation suggest that students not only practiced speaking more frequently but also

developed better communication skills overall. Another key finding is the positive impact of project-based learning on student motivation. The use of real-life topics and collaborative tasks made lessons more interesting and meaningful for learners. As a result, students showed greater engagement, took more responsibility for their learning, and demonstrated a stronger willingness to complete speaking tasks. This highlights the importance of connecting classroom activities with students’ interests and everyday experiences. Thus, the study confirms that project -based learning supports both linguistic and psychological aspects of language development. It helps learners become more active, confident, and independent in using English. Therefore, it is recommended that teachers integrate project-based activities into their regular teaching practice in order to create a more dynamic, student-centered, and effective learning environment.

REFERENCES

1. Thomas, J. W. A review of research on project-based learning // Autodesk Foundation. 2000. P. 1–46.
URL: http://www.bobpearlman.org/BestPractices/PBL_Research.pdf
2. Harmer, J. How to Teach English. – Harlow: Pearson Education Limited, 2007. – 288 p.
URL: https://www.pearson.com/en-us/subject-catalog/p/how-to-teach-english/P200000003320
3. Beckett, G. H., Miller, P. C. Project-Based Second and Foreign Language Education: Past, Present, and Future. – Greenwich: Information Age Publishing, 2006. – 336 p.
URL: https://www.infoagepub.com/products/Project-Based-Second-and-Foreign-Language-Education
4. Stoller, F. L. Project Work: A Means to Promote Language and Content // Methodology in Language Teaching / eds. J. C. Richards, W. A. Renandya. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 107–120.
URL: https://www.cambridge.org/core/books/methodology-in-language-teaching
5. Richards, J. C. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 52 p.
URL: https://www.professorjackrichards.com/wp-content/uploads/Richards-Communicative-Language.pdf
6. Fragoulis, I. Project-Based Learning in the Teaching of English as a Foreign Language in Greek Primary Schools // English Language Teaching. 2009. Vol. 2, No. 3. P. 113–119. DOI: 10.5539/elt.v2n3p113
URL: https://doi.org/10.5539/elt.v2n3p113
7. Baş, G. Investigating the Effects of Project-Based Learning on Students’ Academic Achievement and Attitudes towards English Lesson // The Online Journal of New Horizons in Education. 2011. Vol. 1, No. 4. P. 1–15.
URL: https://www.tojned.net/journals/tojned/articles/v01i04/v01i04-01.pdf
8. Alan, B., Stoller, F. L. Maximizing the Benefits of Project Work in Foreign Language Classrooms // English Teaching Forum. 2005. Vol. 43, No. 4. P. 10–21.
URL: https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/05-43-4-b.pdf
9. Haines, S. Project-Based Learning in the Language Classroom. – Oxford: Macmillan Publishers Limited, 1989. – 108 p.
URL: https://eric.ed.gov/?id=ED321551
10. Bell, S. Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future // The Clearing House. 2010. Vol. 83, No. 2. P. 39–43. DOI: 10.1080/00098650903505415
URL: https://doi.org/10.1080/00098650903505415
11. Kimsesiz, F., Dolgunsöz, E., Konca, M. The Effect of Project-Based Learning in Teaching EFL Vocabulary // International Journal of Languages’ Education and Teaching. 2017. Vol. 5, No. 4. P. 426–439. DOI: 10.18298/ijlet.2248
URL: https://doi.org/10.18298/ijlet.2248

12. Patton, A. Work That Matters: The Teacher’s Guide to Project-Based Learning. – London: Paul Hamlyn Foundation, 2012. – 98 p.
URL: https://www.innovationunit.org/wp-content/uploads/2017/04/Work-That-Matters.pdf

NIZOMULMULKNING “SIYOSATNOMA” ASARIDA HUKMDOR AXLOQI VA MAS’ULIYATI

Tuliyev Qurbonboy Qadamboy o‘g‘li
UrDPI, Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi
(Ma’naviyat asoslari) yo‘nalishi magistranti
qurbonboyqadamboyevich@gmail.com
+998970214932

Annotatsiya: Mazkur tezisda Nizomulmulkning Siyosatnoma asarida hukmdor axloqi va uning siyosiy hamda ijtimoiy mas’uliyati masalalari tahlil qilinadi. Asarda hukmdorning adolatli, halol, dono va mas’uliyatli bo‘lishi davlat barqarorligining asosiy omili sifatida talqin etiladi. Shuningdek, hukmdorning xalq oldidagi javobgarligi, amaldorlarni to‘g‘ri tanlash va boshqaruvda axloqiy mezonlarga amal qilish zarurligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “Siyosatnoma”dagi g‘oyalar zamonaviy davlat boshqaruvi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: hukmdor axloqi, siyosiy mas’uliyat, adolat, davlat boshqaruvi, axloqiy qadriyatlar, Nizomulmulk, Siyosatnoma, rahbar fazilatlari

Аннотация: В данном тезисе рассматриваются вопросы нравственности правителя и его политической и социальной ответственности в произведении Низам аль-Мульк Сиясат-наме. В работе анализируется идея о том, что справедливость, честность, мудрость и ответственность правителя являются основой стабильности государства. Также обосновывается необходимость соблюдения нравственных принципов в управлении, правильного подбора чиновников и ответственности перед народом. Результаты исследования показывают, что идеи «Сиясат-наме» сохраняют свою актуальность и в современном государственном управлении.

Ключевые слова: нравственность правителя, политическая ответственность, справедливость, государственное управление, моральные ценности, Низам аль-Мульк, Сиясат-наме, качества лидера

Annotation: This thesis examines the moral qualities of a ruler and his political and social responsibility in the work Siyasatnama by Nizam al-Mulk. The study analyzes the idea that justice, honesty, wisdom, and responsibility of a ruler are the key factors for state stability. It also highlights the importance of ethical governance, proper selection of officials, and accountability to the people. The findings indicate that the ideas presented in the “Siyasatnama” remain relevant for modern public administration.

Keywords: ruler’s ethics, political responsibility, justice, public administration, moral values, Nizam al-Mulk, Siyasatnama, leadership qualities

Nizomulmulkning “Siyosatnoma” asari Sharq siyosiy tafakkurining eng muhim yodgorliklaridan biri bo‘lib, unda davlat boshqaruvi, hukmdor fazilatlari, amaldorlar mas’uliyati va jamiyat barqarorligi masalalari chuqur yoritilgan. Asarda hukmdor oddiy siyosiy rahbar emas, balki xalq taqdiriga bevosita javobgar bo‘lgan ma’naviy va siyosiy shaxs sifatida talqin etiladi. Muallifning qarashicha, podshoh adolat, donolik va mas’uliyat bilan ish yuritmasa, davlat ichida tartib buziladi, xalqning ishonchi susayadi va boshqaruv zaiflashadi.

“Siyosatnoma”ning asosiy ruhini aynan shu g‘oya tashkil etadi: hukmdor axloqi — davlat mustahkamligining poydevori. Bu qarash asarning kirish qismida ham yaqqol ko‘rinad i: Nizomulmulk kingshipni Xudo tomonidan berilgan vazifa deb tushuntirib, hukmdorlar insoniyat

foydasi uchun tanlanishi, ularga hikmat va adolat berilishi, ular esa amalga oshirgan boshqaruvi uchun javob berishi lozimligini ta’kidlaydi. Shuningdek, asarning keyingi qismlarida sulton va uning amaldorlariga davlatni samarali, tinch va adolatli boshqarish bo‘yicha amaliy yo‘l-yo‘riqlar beriladi [1.: 18].

“Siyosatnoma”da hukmdorning eng muhim axloqiy sifati sifatida adolat ko‘rsatiladi. Nizomulmulkning fikricha, shoh jasur, dono, tadbirkor va qat’iyatli bo‘lishi kerak; ayni paytda u insof, to‘g‘rilik va halollikdan chekinmasligi lozim. Davlatni boshqarishda amaldorlarni to‘g‘ri tanlash, ularni tarbiyalash, zarurat tug‘ilganda jazolash ham hukmdorning mas’uliyati sanaladi.

Muallif markazlashgan kuchli hokimiyatgina tinchlik va adolatni saqlab qolishini qayd etadi; aks holda raiyatning ahvoli og‘irlashadi, jamiyatda sulh buziladi va davlat parchalanish xavfiga yuz tutadi. Bu nuqtai nazar “Siyosatshunoslik” darsligida ham aniq ifodalangan: unda Nizomulmulk “Siyosatnoma” va boshqa asarlarida adolat, insof, to‘g‘rilik hamda halollikni bosh mezon qilgani, shohning jasur, dono, tadbirkor va qat’iyatli bo‘lishi g‘oyasini ilgari surgani aytiladi. Shu manbada amaldorlarni tanlash va joy-joyiga qo‘yish, ularni tarbiyalash hamda zarur bo‘lsa jazolash masalalari alohida ta’kidlanadi [2.: 70,71].

Asarning yana bir muhim jihati shundaki, hukmdor faqat buyruq beruvchi shaxs emas, balki xalq oldida hisob beruvchi rahbar sifatida tasvirlanadi. Darke tarjimasidagi izohlarga ko‘ra, “Siyosatnoma”ning keyingi boblarida sulton va uning amaldorlari davlatni samarali va osoyishta boshqarishi, xalqni rozi va tartibda ushlab turishi uchun nima qilish kerakligi ko‘rsatiladi. Muallif hukmdor haddan tashqari aralashuvdan tiyilishi, biroq xalq shikoyatlarini eshitishi va zulmni bartaraf etishi kerakligini yozadi. Ayniqsa, podshohning asosiy vazifalaridan biri — shikoyatlarni tinglash va adolatsizlikni tuzatishdir. Bu holat “Siyosatnoma”ning mundarijasida ham ko‘rinadi: XIX bob “arz-dod qiluvchilar bilan ish ko‘rish, javob berish va adolatni qaror toptirish”ga bag‘ishlangan bo‘lib, 240-betda joylashgan; XX bob esa viloyat daromadlarini yuritish va hisob-kitob qilish masalasiga tegishli bo‘lib, 243-betda berilgan. Demak, hukmdor mas’uliyati faqat harbiy yoki ma’muriy boshqaruv emas, balki adolatni tiklash, moliyaviy tartib va xalq osoyishtaligini ta’minlashni ham o‘z ichiga oladi.

Nizomulmulk hukmdor axloqini diniy va ma’naviy asosdan ham ajratmaydi. Ulamo va so‘fiylarning jamiyatdagi o‘rni alohida e’tirof etiladi, chunki ular ma’naviy tartibni mustahkamlaydi va hokimiyatning axloqiy mezonlarini qo‘llab -quvvatlaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham “Siyosatnoma” diniy va axloqiy tartibni saqlashda ulamo hamda so‘fiylarning o‘rnini alohida ta’kidlaydigan asar sifatida ko‘rsatiladi; bu yerda muallifning qarashi 46-betdagi “Siyosatnoma”ga tayangan holda sharhlanadi. Bu ma’lumot hukmdor axloqi faqat siyosiy mahorat emas, balki ma’naviy poklik, adolat va jamiyatdagi axloqiy muvozanat bilan chambarchas bog‘liq ekanini yana bir bor tasdiqlaydi [3.: 46].

Bugungi nuqtai nazardan qaraganda ham “Siyosatnoma”dagi g‘oyalar o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Kuchli davlat boshqaruvi, adolatli rahbar, halol amaldorlar, xalq shikoyatini eshitish, qonun ustuvorligi va ma’naviy mas’uliyat kabi tamoyillar hozirgi zamonaviy boshqaruv uchun ham muhimdir. Nizomulmulk ta’limotida hukmdor shaxsining fazilati bilan davlat barqarorligi bir-biridan ajralmas tushunchalar sifatida beriladi. Shu bois “Siyosatnoma”ni faqat tarixiy asar emas, balki rahbar axloqi va boshqaruv mas’uliyati haqidagi amaliy qo‘llanma sifatida ham baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nizomulmulk. The Book of Government or Rules for Kings (Hubert Darke tarjimasi). 2002.
2. Siyosatshunoslik: Oliy ta’lim muassasalari talabalari uchun darslik / Odilqoriyev X.T., Razzoqov D.X. – (to‘ldirilgan va qayta ishlangan nashr). – T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009.

3. “Globallashuv davrida sof aqida va tasavvuf masalalari”// Xalqaro ilmiy -amaliy konferensiya materiallari. Ilmiy to‘plam [Mir Arab oliy madrasasi. Mas’ul muharrir f.f.d.prof.G.N.Navro’zova] Buxoro: 2025.

BOLA HUQUQLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI

Jabbarova Sarvinoz Usmon qizi
UrDPI, Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
+998-90-737-01-11
sarahjabbarova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda bola, bola huquqlari tushunchasi, mohiyati hamda yangilangan Konstitutsiyamizda bolalarning huquq va erkinliklarini ta’minlash, ularni huquqiy jihatdan himoya qilish asoslari yoritilgan. Xalqaro huquqiy hujjatlar va milliy qonunchilikning uyg‘unligi, bolalarning jismoniy, aqliy va madaniy rivojlanishi uchun yaratilgan shart-sharoitlar huquqiy jihatdan o‘rganiladi. Shuningdek, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so’zlar: bola huquqlari, ombudsman, konvensiya, xalqaro huquq normalari, milliy qonunchilik, konstitutsiya.

Аннотация. В данном тезисе освещаются понятие и суть ребенка и его прав, а также основы обеспечения прав и свобод детей, их правовой защиты в обновленной Конституции. На правовой основе изучается гармония международных правовых актов и национального законодательства, условия, созданные для физического, умственного и культурного развития детей. Также рассматриваются существующие проблемы и пути их решения

Ключевые слова: права ребенка, омбудсмен, конвенция, нормы международного права, национальное законодательство, конституция.

Abstract. This thesis highlights the concept and essence of the child and children’s rights, as well as the foundations for ensuring the rights and freedoms of children and their legal protection in the updated Constitution. The harmony between international legal instruments and national legislation, and the conditions created for the physical, mental, and cultural development of children are studied from a legal perspective. Furthermore, existing problems and ways to overcome them are addressed.

Keywords: child rights,ombudsman,convention,international law norms, national legislation, Constitution.

Xalqaro va milliy huquqda bola huquqlari yosh avlodni himoya qilishning muhim yo’nalishi hisoblanadi. Birinchi galda bola va bola huquqlar tushunchalariga tarif berib o’tadigan bo’lsak: Bola (bolalar) — 18 yoshga to‘lgunga (voyaga etgunga) qadar bo‘lgan shaxs (shaxslar).
[1] 18 yoshga yetmagan shaxs va shaxslarga nisbatan qo’llanuvchi “bola” va “bolalar”(Konstitutsiyaning XIV bobi “Oila, bolalar, yoshlar” deb nomlanadi) tushunchalari Konstitutsiyaning to’rtta moddasida qo’llangan.

Bola huquqlari deganda esa biz, bolaga nisbatan inson huquqlari toifasi, irqi, jinsi, tili, dini, tug‘ilgan joyi, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mulkiyligi, ijtimoiy mavqeidan qat’I nazar, har bir bola ega bo‘lishi kerak bo‘lgan huquq va erkinliklarni tushunamiz.

Bola huquqlarining ta’rifi mantiqan Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasining asosiy g‘oyalaridan kelib chiqadi. Uning alohida moddasi bolalarga bag‘ishlangan. Unda aytilishicha, “Onalik va bolalik alohida g‘amxo‘rlik va yordam olish huquqini beradi”. Shunday qilib, deklaratsiyada e’lon qilingan barcha erkinliklarga bolalarning teng huquqliligini tan olgan holda, xalqaro hamjamiyat bolalarga qo‘shimcha yordam va qo‘llab-quvvatlash zarurligini tan oladi.

Ya’ni, bolalar o‘zlarining maxsus ehtiyojlari, shuningdek ekspluatasiya va suiiste’molliklarga nisbatan zaifligi tufayli qo‘shimcha huquqlarga ega. [2]

Dunyoning 100ga yaqin Konstitutsiyalarini o’rganish asosida ularning eng ilg’or tajribalarini hisobga olib,umuminsoniy nuqtayi nazardan e’tirof etilgan xalqaro huquq normalariga asosan,shuningdek,xalqmizning boy o’tmishi va tarixini e’tiborga olgan holda,azaliy urf-odatlarimiz va an’analarimizdan kelib chiqib, 1992-yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 13-moddasida inson,shu jumladan,bola ham,uning hayoti, erkinligi, sha’ni, qadr-qimmati va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat,deb huquqiy asosi yaratilgan edi. [3]

Bola huquqlarini huquqiy tartibga solish O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidan boshlanadi, desak adashmaymiz. Chunki mamlakatning asosiy qonuni sifatida Konstitutsiyada barcha sohalar kabi bola huquqlari bo’yicha huquqiy munosabatlarning ham konstitutsiyaviy, ya’ni fundamental asoslari bolaning konstitutsiyaviy-huquqiy maqomi sifatida o’z aksini topgan.

Konstitutsiyaning 44-moddasiga binoan “Bolalar mehnatining bolaning sog‘lig‘iga, xavfsizligiga, axloqiga, aqliy va jismoniy rivojlanishiga xavf soluvchi, shu jumladan uning ta’lim olishiga to‘sqinlik qiluvchi har qanday shakllari taqiqlanadi”. [4]

Xalqaro darajada bola huquqlarini maxsus tartibga solishga qaratilgan deklaratsiyalar va konvensiyalar ko‘p. 1924-yilda qabul qilingan Bola huquqlari to‘g‘risidagi Jeneva deklaratsiyasi, 1959-yildagi Bola huquqlari to‘g‘risidagi deklaratsiya, 1989-yildagi Bola huquqlari konvensiyasi kabilar shular jumlasidan. [5]

Bolaning eng yaxshi manfaatlarini ta’minlash, bolalar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishi hisoblanadi.

Bola huquqlarini himoya qilish masalasi Birlashgan Millatlar Tashkiloti faoliyatida ustuvor yo‘nalish hisoblanadi. BMTning bolani asosiy huquq va erkinliklarini belgilovchi hujjat bu BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1989-yilning 20- noyabrida qabul qilingan va 1990-yil 2-sentyabrda kuchga kirgan Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyadir. Shuni aytishimiz joizki, O‘zbekiston Respublikasida ratifikatsiya qilingan birinchi xalqaro hujjat bu – Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyadir. Mazkur hujjat 1992-yil 9-dekabr kuni Oliy Kengashining tegishli qarori bilan ratifikatsiya qilingan.

Ayni paytda dunyodagi bolalarning 96 foizi bolalar huquqlarini himoya qilish bo‘yicha qonuniy majburiyatlarga ega bo‘lgan davlatlarda yashaydi. Bizning mamlakatimizda ham bola huquqlarini himoya qilishga qaratilgan samarali islohotlar amalga oshirilmoqda. Qabul qilinayotgan qonun hujjatlarining asosiy mohiyati ham kelajak avlodning o‘sib ulg‘ayishiga yetarli shart-sharoitni yaratib berishdan iborat.

Xususan, O’zbekistonning yangilangan Konstitutsiyasida bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta’minlash hamda himoya qilish, uning jismoniy, aqliy va madaniy jihatdan to’laqonli rivojlanishi uchun eng yaxshi shart-sharoitlarni yaratish bo’yicha kafolatlar kuchaytirildi, bu borada davlatning majburiyatlari kengaytirildi.

Mamlakatimizda bolalar huquqlarini ta’minlashga doir 40 dan ortiq qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilingan bo’lib, mazkur normativ-huquqiy hujjatlar “Bolaning eng yaxshi manfaatlari” prinsipini hayotga joriy qilishga qaratilmoqda.

2021-yil 7-dekabrdagi “Bola huquqlarining kafolatlarini ta’minlash tizimi yanada takomillashtirilishi munosabati bilan O’zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o’zgartish va qo’shimchalar kiritish to’g’risida”gi Qonunga ko’ra, 13 yoshga to’lgan shaxslarning jinoiy javobgarlikka tortilishi bekor qilindi. Jinoiy javobgarlikka tortish 14 yoshdan boshlanishi belgilandi. Voyaga yetmagan guvoh yoki jabrlanuvchini so’roq qilishda pedagog bilan bir qatorda psixolog ham qatnashishi belgilandi.

E’tirofga loyiq jihatlardan biri, 2023-yil 12-aprelda qonunchilikka o’zgartirishlar kiritilib, voyaga yetmaganlarga nisbatan jinsiy zo’ravonlik sodir etgan shaxslarga nisbatan jazodan

muddatidan ilgari shartli ozod qilish yoki jazoni yengilrog’i bilan almashtirish tariqasidagi insonparvarlik aktlari tatbiq etilmasligi belgilanib, bunday jinoyatlar uchun jazo choralari yanada og’irlashtirildi. [6]

Bolalarga nisbatan barcha xatti-harakatlarda, ular ijtimoiy ta’minot masalalari bilan shug‘ullanuvchi davlat yoki xususiy muassasalar, sudlar, ma’muriy yoki qonun chiqaruvchi organlar tomonidan sodir etiladimi-yo‘qmi, bundan qat’iy nazar, bolaning manfaatlari yaxshiroq ta’minlanishiga birinchi darajali e’tibor beriladi. Bolalar haqida g‘amxo‘rlik ko‘rsatish yoki ularni himoya qilish uchun mas’ul hisoblangan organlar, muassasalar va xizmatlar vakolatli organlar tomonidan belgilab qo‘yilgan me’yorlarga, xususan, xavfsizlik va sog‘liqni saqlash sohasida va ulardagi xodimlarning soni va ishga yaroqliligi, shuningdek, vakolatli nazorat olib borishi nuqtai nazaridan belgilangan me’yorlarga javob berishlarini ta’minlaydilar. [7]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.R.Mo’minov, M.A.Tillabayev, G.Yuldasheva-Bola huquqlari, darslik. Toshkent -2025
2. https://ombudsman.uz/oz/news/2021/12/09/9-dekabr-ozbekiston-bola-huquqlari-togrisidagi-konvensiyani-ratifikatsiya-qilgan-kun
3. https://lex.uz/docs/-6445145
4. https://tergov.uz/uz/childs/konventsija-o-pravah-rebenka
5. http://nhrc.uz/oz
6. https://bolahuquqlari.uz/
7. https://gov.uz/oz/advice/NaN/document/2656

YOSHLARDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISH – MILLIY XAVFSIZLIKNI TA’MINLASHNING ASOSI

Xajieva Amina Sharipoy qizi
UrDPI, Milliy g‘oya, ma’naiyat asoslari va
huquq ta’limi yo‘nalishi 3-kurs talabasi
aminahajieva482@gmail.com
+998935140646

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish va uning milliy xavfsizlikdagi o‘rni tahlil etilgan. Ta’lim, oila va raqamli texnoligiyalarning bu jarayondagi roli ko‘rib chiqilgan. Milliy xavfsizlikka yo‘naltirilgan mafkuraviy tahdidlar tavsiflanib, ularga qarshi mafkuraviy immunitet yagona tizimli mexanizm ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: mafkuraviy immunitet, milliy xavfsizlik, yoshlar tarbiyasi, mafkuraviy tahdid, axborot xavfsizligi, milliy g‘oya, ma’naviy himoya, raqamli texnoligiya.

Аннотация: В статье анализируется формирование идеологического иммунитета у молодёжи и его роль в обеспечении национальной безопасности. Рассмотрено значение образования, семьи и цифровой среды в данном процессе. Охарактеризованы идеологические угрозы национальной безопасности, обоснована роль идеологического иммунитета как основного системного механизма противодействия им.

Ключевые слова: идеологический иммунитет, национальная безопасность, воспитание молодёжи, идеологическая угроза, информационная безопасность, национальная идея, духовная защита, цифровые технологии.

Abstract: This article analyzes the formation of ideological immunity among young people and its role in ensuring national security. The significance of education, family, and the digit al environment in this process is examined. Ideological threats to national security are characterized, and ideological immunity is substantiated as the primary systemic mechanism against them.

Keywords: ideological immunity, national security, youth upbringing, ideological threat, information security, national idea, spiritual protection, digital technology.

Globallashuv jarayonlari keskin oshgan, axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan va qadriyatlar tizimi o‘zgarib borayotgan bugungi kunda yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish masalasi nafaqat pedagogik, balki siyosiy va milliy xavfsizlik nuqtayi nazaridan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Har qanday jamiyatning kelajagi bo‘lgan yoshlar turli mafkuraviy ta’sirlar, manipulyatsiyalar va ekstremistik g‘oyalar nishoniga aylanib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Biz avvalo o‘z milliy qadriyatlarimizni, tariximizni, madaniyatimizni chuqur bilgan, keng dunyoqarashli, mustaqil fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalab yetishtirmoqchimiz” [1]. Bu e’tirof yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish masalasining davlat siyosati darajasida qanchalik ustuvor ekanligi dalolatidir.

“Mafkuraviy immunitet” tushunchasi hozirgi ilmiy muomalada nisbatan yangi tushuncha bo‘lib, u tibbiyot ilmidagi “immunitet” tushunchasidan majoziy ma’noda olingan. Tibbiyotda immunitet organizm kasallik qo‘zg‘atuvchilaridan o‘zini himoya qilish qobiliyatini anglatganidek, mafkuraviy immunitet ham shaxsning yot va zararli g‘oyaviy ta’sirlardan o‘zini himoya qilish, ularni tanqidiy baholay olish qobiliyatini bildiradi.

O‘zbek faylasufi va siyosatshunos olimi E.Yusupov ta’rifiga ko‘ra, mafkuraviy immunitet – “kishining o‘ziga yot bo‘lgan g‘oya va qarashlarga nisbatan ichki qarshilik ko‘rsata olish, ularni ongli ravishda rad eta bilish, o‘z milliy-ma’naviy qadriyatlariga sadoqatli qolish qobiliyatidir” [2]. Bu ta’rif mafkuraviy immunitetning mohiyatini to‘la ifoda etadi.

Ta’lim tizimi va oilaning mafkuraviy immunitetni shakllantirishdagi roliga keladigan bo‘lsak ta’lim tizimi mafkuraviy immunitetni shakllantirishning eng samarali va tizimli mexanizmi hisoblanadi. Bu jarayon maktabgacha ta’limdan boshlanib, oliy ta’limgacha davom etadi. Pedagogik psixologiya nuqtayi nazaridan, shaxsning asosiy qadriyatlari va dunyoqarashi 3 yoshdan 18 yoshgacha bo‘lgan davrda shakllanishi e’tiborga olinsa, ta’limning ahamiyati yanada oydinlashadi.

O‘zbekistonda ta’lim tizimida mafkuraviy immunitetni shakllantirish bo‘yicha muhim qadamlar qo‘yilmoqda. “O'zbekiston tarixi”, “Milliy g‘oya”, “Ma’naviyat asoslari” fanlari dasturlari yoshlarning milliy o‘zlikni anglashiga xizmat qiladi. 2022-yilda Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan tasdiqlangan “Yoshlarda milliy o‘zlikni anglash va vatanparvarlik tarbiyasi” dasturi ushbu yo‘nalishdagi tizimli yondashuvning yorqin namunasidir [3].

Oila institutining mafkuraviy immunitetni shakllantirishdagi o‘rni esa bundanda beqiyosdir. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolaning birinchi mafkuraviy dunyoqarashi aynan oilada, ota-ona bilan muloqotda shakllanadi. Sharq xalqlari, jumladan o‘zbek oilasida avloddan-avlodga o‘tadigan an’analar, urf-odatlar va milliy qadriyatlar mafkuraviy immunitetning mustahkam poydevori bo‘lib xizmat qiladi [4].

Zamonaviy yoshlar – “raqamli avlod” yoki “Z avlodi” vakillari bo‘lib, ular dunyoni asosan ekran orqali idrok etadi. Bu avlod vakillarining o ‘rtacha kunlik ekran vaqti 7-9 soatni tashkil etadi va bu vaqtning katta qismi ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkaziladi [5]. Bunday sharoitda raqamli savodxonlik va axborot gigiyenasi mafkuraviy immunitetning ajralmas tarkibiy qismiga aylanib bormoqda.

Mutaxassislar nuqtayi nazaridan, milliy xavfsizlikka mafkuraviy tahdidlarning uchta asosiy kanali mavjud: ichki tahdidlar – jamiyat ichida sog‘lom bo‘lmagan ijtimoiy-iqtisodiy holat, adolatsizlik yoki umidsizlik tufayli g‘ayri ijtimoiy g‘oyalarga moyillikning kuchayishi; tashqi tahdidlar – xorijiy kuchlar tomonidan ataylab targ‘ib qilinadigan g‘oyaviy ekspansiya va madaniy imperializm; transnatsional tahdidlar – davlat chegaralarini tan olmaydigan ekstremistik va terroristik tashkilotlarning g‘oyaviy faoliyati.

Bu tahdidlarning barchasiga qarshi kurashda mafkuraviy immunitet yagona tizimli mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki qurollangan kuch, iqtisodiy chora-tadbirlar yoki qonuniy taqiqlar g‘oyaviy ta’sirga qarshi to‘liq samarali bo‘la olmaydi. Faqat shaxsning ichki

mafkuraviy mustahkamligi, o‘z qadriyatlari va milliy o‘zligiga sadoqati bu tahdidlarga mustahkam to‘siq bo‘la oladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi asosiy xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, mafkuraviy immunitet – bu zamonaviy shaxsning yot va zararli g‘oyaviy ta’sirlardan o‘zini himoya qilish, ularni tanqidiy baholay olish hamda o‘z milliy-ma’naviy qadriyatlariga sadoqatli qolish qobiliyatidir;

Ikkinchidan, XXI asrdagi mafkuraviy tahdidlar asosan raqamli va virtual muhitda namoyon bo‘lmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, soxta yangiliklar yoshlarning mafkuraviy zaifligini oshiruvchi asosiy omillar hisoblanadi. Shu sababli raqamli axborot savodxonligi va media kompetentligi mafkuraviy immunitetning ajralmas tarkibiy qismiga aylanib bormoqda.

Xulosada qilib ya’na shuni ta’kidlash lozimki, mafkuraviy immunitet – bu bir martalik chora-tadbir yoki dastur emas, balki uzluksiz davom etadigan jarayon va ijtimoiy madaniy holatdir. Millat kelajagi bo‘lgan yoshlarda bu immunitetni shakllantirish – butun jamiyat va davlatning birgalikdagi mas’uliyati hamda strategik burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti, 2021. – 464 b.

2. Yusupov E. Mafkuraviy immunitet: nazariya va amaliyot // O‘zbekiston falsafasi va huquqi. – 2019. – №3. – B. 12–19.

3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. Yoshlarda milliy o‘zlikni anglash va vatanparvarlik tarbiyasi dasturi. – Toshkent, 2022.

4. Nazarov Q. Sharq oilasida an’anaviy tarbiya va uning mafkuraviy ahamiyati. – Toshkent: Fan, 2018. – 160 b.

5. Common Sense Media. The Common Sense Census: Media Use by Tweens and Teens, 2021. – San Francisco, 2021. – 76 p.

5- SHO‘BA: AMALIY VA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

TURISTIK SAYRLARDA BOLALARNI JISMONIY FAZILATLARINI TARBIYALASH

Masharipov Azamat Komuljonovich
Urganch davlat pedagogika instituti
“Jismoniy madaniyat” kafedrasi dotsenti p.f.f.d (PhD)
azamat_uz86@inbox.ru

Annotasiya. Ushbu maqolada maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bilan tashkil qilinadigan turistik sayr mashg‘ulotlarning qisqacha mazmuni hamda turistik sayrlarda bolalarni jismoniy fazilatlarini tarbiyalash masalalari bayon qilingan.

Аннотация. В статье дается краткий обзор туристских экскурсий, организованных с детьми дошкольного возраста, а также рассматриваются вопросы развития физических качеств детей во время туристских экскурсий.

Annotation. This article describes a brief summary of tourist excursions organized with preschool children and the issues of developing children's physical qualities during tourist excursions.

Kalit so‘zlar: Jismomiy mashq, vosita, tavsif, turizm, majmua, yurish, harakatli o‘yinlar.

Ключевые слова: Физические упражнения, средств, описание, туризм, комплекс, ходьба, подвижный игры.

Key words: Physical exercises, means, description, tourism, complex, walking, active games.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni jismoniy tarbiyalash vazifalami hal etish uchun turistik sayrlardan, sayrlarda jismoniy mashqlar va harakatli o‘yinlardan foydalanish juda dolzarbdir. Maktabgacha ta’lim muassasalari bolalari bilan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini haftasiga uch marta o‘tkazish nazarda tutiladi shulardan biri sayr vaqtida o‘tkazilsa kichik maktab bolalari bilan asosan dam olish kunlari sayrlar tashkil qilinadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning jismoniy tarbiyalash samaradorligini oshirish uchun bunday ishlarni tashkil etishning turli shakllari tarbiyachi-pedagogning har kungi ish rejasiga kiritilishi kerak. Hafta mobaynida jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari, o‘yinlar va jismoniy mashqlar navbatlashtirib turilishi lozim, turistik sayr mashg‘ulotlari, jismoniy mashqlar va harakatli o‘yinlarning namunaviy haftalik rejasi 1-jadvallarda berilgan. Bolalarning to‘laqonli jismoniy rivojlanishi va sog‘ligini mustahkamlash uchun harakat faolligining turli shakllaridan foydalaniladi. Hal qil inayotgan vazifalarga, bolalarning yosh xususiyatlariga va boshqa shartsharoitlarga qarab bolalarning harakat faoliyati shakllari belgilanadi.

Maktabgacha tarbiya muassasasida turistik sayr mashg‘ulotlari haftalik rejasi

1-jadval

Kunlar	Sayr mashg‘ulotlari mazmuni
Dushanba:	Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari (sport zal yoki ochiq havoda); URM, o‘yin-estafetalar, Jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun majmua. Sport va harakatli o‘yinlar.
Chorshanba:	Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari (sport zal yoki ochiq havoda); URM, o‘yin-estafetalar, Jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun majmua. Sport va harakatli o‘yinlar.
Juma	Xudud bo‘ylab yoki belgilangan marshrut yo‘nalishi bo‘yicha sayrga chiqishlar, Jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun majmua, sayrda jismoniy mashqlar va harakatli o‘yinlar, Musobaqalar.

Harakatli o‘yinlar aqliy faoliyatning murakkab jarayonlarini, mantiqiy fikrlash, tasavvur, xotira, diqqatni jamlay olish, tezkor qarorlar qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi. Shuning bilan birga, harakatli o‘yinlar ijobiy hissiyotlarni yuzaga keltiradi, bu esa katta yuklamali mashg‘ulotlarni davom ettirish istagini saqlab qolishga imkon beradi [5].

Bolalarni jismoniy mashqlar va harakatli o‘yinlarga bo‘lgan qiziqishi doimo yuqori bo‘lib kelgan. O‘z navbatida harakatli o‘yinlar shaxsni har tomonlama tarbiyalashni muhim vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Bolalar faqat dars jarayonida emas, balki sayrlarda uyushqoqlikni va turmushni yaxshi bilib olishga o‘rgatadigan harakatli o‘yinlar orqali ham bilim olishlari mumkin 1-chizma.

1-chizma.

Bolalarni sayrlar oldiga qo‘yilgan maqsad va vazifalar bo‘yicha yo‘naltirilgan harakatli o‘yinlarni qisqacha tavsifi

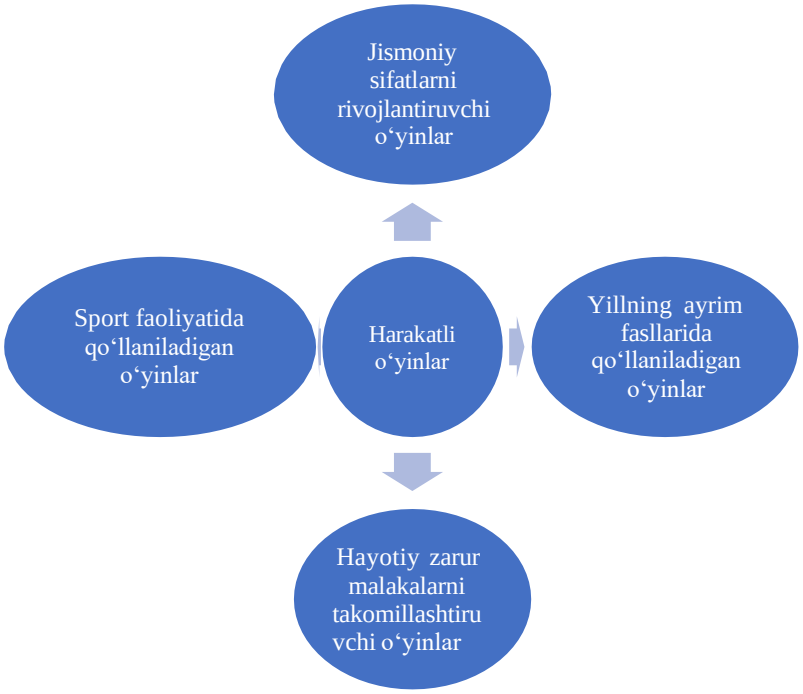

Mashg‘ulotlar, o‘yin va mashqlarning hafta mobaynidagi ketma-ketligining boshqa variantlari ham bo‘lishi mumkin. Bolalarning sayrlarda yo‘lda yurish tartibi, oddiy turistik texnika qoidalari bo‘yicha past-baland joylarda yurishlar. Shuningdek tarbiyaviy ahamiyatda mehnat topshiriqlari bilan sayrlar, atroflarni ko‘zdan kechirish, joylarni o‘rganish diqqatga sazovor joylarni tomosha qilish kabi tadbirlar, Bundan tashqari badan tarbiya va harakatli o‘yinlar har kuni o‘tkazilishini ham unutmaslik kerak.

Sayrdagi jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari uchta o‘zaro bog‘langan qismlardan: kirish - tayyorgarlik, asosiy va yakunlovchi qismdan tashkil topadi. Kirish va tayyorgarlik qism saflanish va yurishdan boshlanadi. Yurish vaqtida bolalar eng oddiy qo‘l harakatlarini bajaradilar (qo‘llarni yuqoriga, yon tomonlarga uzatish, aylanma harakatlar qilish va hokazo). Bu mashqlarning bajarilishi yelka kamari mushaklarini rivojlantiradi, harakatlar muvofiqligini yaxshilaydi. Yurish vaqtida tarbiyachi qadamning aniqligiga, qo‘l harakatlarining to‘g‘riligiga, oraliq masofaga rioya qilinishi va harakat yo‘nalishiga e’tibor beradi. Yurishdan to‘xtamay turib sekin yurishga o‘tiladi. Bolalar saflangan holda, aylana bo‘ylab, bir-birini quvib o‘tmasdan, bir-birini turtib yubormasdan, oraliq masofaga rioya qilib yuguradilar. Bolalar ikkinchi-uchinchi aylanganda mashq bajaradilar, tizzalami yuqori ko‘tarib. juftlama qadam bilan yonlamasiga yuguradilar, bir oyoqlab va ikki oyoqlab, bir oyoqdan ikkinchisiga o‘tib sakraydilar, orqa bilan oldinga yuguradilar, orqaga aylanib qaytishni bajaradilar va hokazo. Bu mashqlaming barchasi oyoq, tos mushaklarini mustahkamlaydi, bolalarning fazoviy mo‘ljal olishini takomillashtiradi va bundan

tashqari ularda ijobiy his-tuyg‘ularini uyg‘otadi. Sekin yugurish yurish bilan tugallanadi. Yilning sovuq kunlarida mashg‘ulot boshlanishida bolalar saflanmaydilar: bolalar binodan chiqishlari bilanoq qo‘l harakatlarini bajarib, sport maydonchasi tomon boradilar mashg‘ulotning asosiy qismda bolalar organizmining funksional imkoniyatlarini oshirish, kuchni, chaqqonlikni, umumiy chidamlilikni rivojlantirish vazifalari hal etiladi. Bundan tashqari, asosiy harakatlar mustahkamlanadi va ulardan o‘yin faoliyatida foydalanish ko‘nikmalari hosil qilinadi. Asosiy qism syujetsiz harakatli o‘yindan boshlanadi, keyin esa o‘rtacha sur’atda qisqa masofaga yuguriladi. Shundan keyin bolalar sport mashqlarini o‘zlashtiradilar yoki asosiy harakatlardan birini bajaradilar. Ushbu qism syujetli harakatli o‘yinlar bilan tugallanadi.

Bolalarning mashg‘ulotlarni asosiy qismi sport mashqlarini yoki sport o‘yinlari elementini o‘zlashtirishdan boshlanadi. So‘ngra o‘rtacha sur’atda qisqa vaqt yuguriladi. U tugaganidan keyin bolalar asosiy harakatlardan birini mashq qilib o‘rganadilar. Shundan keyin bolalar yana o‘rtacha sur’atda yugurtiriladi, so‘ngra harakatli o‘yin o‘tkaziladi. lekin o‘qituvchi ko‘proq guruhiy metoddan foydalanadi. Bu esa pedagogning bolalarga ta’lim berishini hamda bolalarning egallangan malakalarni mustaqil ravishda takomillashtirish bilan qo‘shib olib borishga imkon beradi. Bolalar yugurayotganda oraliq masofaga rioya qilishlari kerak. Bolalarda yugurishning ushbu turi murakkablashtirilib turli to‘siqlami yengib o‘tiladigan marshrut tavsiya qilinadi. Masalan, qiya tepalikka yugurib chiqish, xoda ustidan oshib o‘tish, ustunlami “ilon-izi” qilib yugurib o‘tish, darvozachalarga emaklab kirish va hokazo. Bu chaqqonlikni, chidamlilikni rivojlantiradi, harakat muvofiqligini yaxshilaydi. Bunda tarbiyachi-pedagog maydoncha atrofidagi to‘siqlarni aytadi, bolalar maydoncha bo‘ylab yugurib chiqish davomida to‘siqlami ketma-ket yengib o‘tadilar. Asosiy harakatlarni, sport mashqlarini yoki sport o‘yinlari elementlarini bajarishda shoshma-shosharlikka yo‘l qo‘yish mumkin emas, harakatlarning aniqligi va tugallanganligini talab etish zarur. Mashg‘ulotning asosiy qismi harakatli o‘yin bilan tugallanadi. Mashg‘ulotning yakunlovchi qismida sekin yugurib turib yurishga o‘tiladi. Uning davomiyligini tarbiyachi-pedagog yakunlovchi qismdan oldingi harakatli o‘yinda bolalarning faolligi, ob-havo sharoitlari va bolalarning tayyorgarligiga qarab tartibga soladi: ko‘p harakat qilingan o‘yindan keyin sekin yugurish vaqti ikki barobar qisqartirilishi yoki u butunlay o‘tkazilmasligi, bolalar esa maydoncha bo‘ylab bamaylixotir yurishlari kerak.

Sayrdagi mashg‘ulotlarni yilning issiq davrida boshlagan ma’qul: chunki, bolalar organizmi havo haroratining pasayishiga asta-sekin ko‘nikib boradi, bu esa sovuq kunlarda mashg‘ulot o‘tkazishga tayyorlanish imkonini beradi. Ochiq havodagi mashg‘ulotlar bolalarning tabiat va ob-havoda yuz beradigan hodisalar haqidagi bilimlarini kengaytiradi, bu hodisalar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlashga yordam beradi. Bu o‘z navbatida tafakkur va nutqning (o‘z tasavvurlarini tushuntirish va ifodalash ko‘nikmasining) rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ochiq havoda turli xil jismoniy mashqlami va harakatli o‘yinlarni tashkil etish bolalarning emotsional holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, irodaning mustahkamlanishiga, botirlik, mustaqillikning rivojlanishiga yordam beradi. Shu bilan birga o‘rtoqlik tuyg‘ularining o‘zaro yordam tuyg‘usining namoyon bo‘lishi uchun eng qulay sharoitlar yaratadi. Nafas olish rejimining normal holatga yaqinlashishi bolalarning navbatdagi jadal mashqni bajarishga tayyorligining muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Odatda bu mashq bajarib bo‘linganidan keyin daqiqalar oxiri-ikkinchi minut boshlarida kuzatiladi. Yurish nafas olish ritmining tezroq tiklanishiga imkon beradi.

Sayrlarda harakatii o‘yinlar va harakatlarning asosiy turlariga doir mashqlarni o‘tkazish bolalarning harakat faolligini samarali oshiradi, ko‘nikma va malakalarning yanada mustahkamlanishiga yordam beradi, salomatlikning yaxshilanishiga ko‘maklashadi. Sayrda harakatii o‘yin va mashqlarni o‘tkazishga tayyorlanish uncha qiyin emas. Sayrga chiqqanda bolalarga zarur anjomlarni olib chiqadilar. Bular o‘yinlar va o‘yin-estafetalar o‘tkazish uchun kerak bo‘ladi. Yilning issiq davrlarida o‘yinlar va mashqlarni sayrning boshlanishida ham, oxirida ham o‘tkazish mumkin. Dastlab syujetsiz o‘yin yoki estafeta o‘tkaziladi. Asosiy

harakatlarga doir tanish mashqlarni bajarish taklif etiladi: gimnastika devorchasiga chiqish va tushish, gimnastika o‘rindiqlari bo‘ylab yurish, sakrash va hokazolar. Zarur bo‘lganda yordam ko‘rsatish kerak. Shunday qilib, bolalar zaldagi jismoniy tarbiya mashg‘ulotida harakatlarni o‘rganadilar, sayrlarda hamda o‘yin va mashqlar vaqtida ularni mustahkamlaydilar. Bolalarning sayrdagi harakat faoliyatini tashkil etishda sport o‘yinlari va mashqlariga katta o‘rin beriladi. Ochiq havoda tashkil etiladigan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida bolalarni sport mashqlari va sport o‘yinlari elementlariga o‘rgatiladi. Bu ishni asosan tarbiyachi-pedagog olib boradi. Lekin bolalarning sport mashqlarini bajarish malakalarini egallab va sport o‘yinlari o‘ynashni bilib olishlari uchun ularni doimo sayrlar vaqtida takrorlash va mustahkamlab borish kerak.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. А. Абдуллаев, Ш.Х.Хонкелдиев “Жисмоний тарбия назарияси ва услубияти” . дарслик Т.:2005 й 71-76 бетлар.
2. Л. П. Матвеев, “Жисмоний маданият назарияси ва методикаси” дарслик (Ўзбек тилига таржима) Т.:1975 йил 85 бет.
3. Э. Ю. Дауренов, “Туризм”. дарслик. Т.: 2014 й 24-бет.
4. К. Маҳкамджанов, Р. Саламов, И. Икрамов “Жисмоний тарбия назарияси ва методикаси” дарслик. Т.: 2007 39-бет.
5. B. B. Kipchakov “Quyi sinf o‘quvchilari jismoniy tarbiyasida yakkakurash elementlari bo‘lgan harakatli o‘yinlarni o‘tkazish usuliyati”, uslubiy o‘quv qo‘llanma T.: 2011 y 3-5 bet.
6. F. Xo‘jayev “Bolalar uchun milliy harakatli o‘yinlar”. T.: 2015-yil.
7. M. I. Masharipova “Maktabgacha tarbiya muassasalarida bolalarning harakat potentsiyalini rivojlantirish texnologiyasi” monografiya. T.: 2018 y.
8. R. A. Qasimova. “Harakatli o‘yinlar (Xalq milliy o‘yinlari va ommaviy tadbirlar)”, o‘quv qo‘llanma S.: 2006 y.

Internet saytlari:

www.ziyonet.uz
www.arxiv.uz
www.referat.uz

SPORT TURIZMINI JISMONIY MADANIYATNING VOSITASI SIFATIDA O‘RNI VA AHAMIYATI

Masharipov Azamat Komuljonovich
Urganch davlat pedagogika instituti
“Jismoniy madaniyat” kafedrasi
dotsenti, p.f.f.d (PhD)
Elektron pochta: azamat_uz86@inbox.ru

Annotasiya. Ushbu maqolada sport-sog‘lomlashtirish turizmini jismoniy madaniyat vositasi sifatida qisqacha mazmun mohiyati o‘rni va ahamiyati bayon qilingan.

Аннотация. Данной статье изложены значение и содержание оздоровительного туризма как средство физической культуры

Annotation. This article briefly describes the essence, role, and importance of sports and health tourism as a means of physical culture.

Ключевые слова. Физическая культура, спорт, здоровый образ жизны, программа, туристический поход, средство, физическая подготовленность.

Kalit so‘zlar: Jismoniy tarbiya, sport, sog‘lom turmush tarzi**,** dastur, turistik sayr, vosita, jismoniy tayyorgarlik.

Key words: Physical culture, sports, healthy lifestyle, program, touristic trip, means, physical fitness.

Aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini doimiy kundalik hayotimizga aylantirishimiz zarurligini davrning o‘zi taqozo etmoqda. Jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanish hamda sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish, hamda ommaviy jismoniy faollik tadbirlarini tizimli va samarali tashkil qilish, bu borada tegishli infratuzilma va boshqa zarur shart-sharoitlarni yaratish maqsadida: Respublikada aholi o‘rtasida ommaviy sportni rivojlantirish va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishda piyoda yurish ham, yugurish sportning ustuvor turlari etib belgilangan [1].

Sog‘lom turmush tarzini aholi o‘rtasida keng targ‘ib qilishni tizimli yo‘lga qo‘yish, jamiyatda sog‘lom turmush tarzi tamoyillarini yanada kuchaytirish, o‘sib kelayotgan yosh avlodni zararli odatlardan saqlanish hamda har bir mahalla, ta’lim muassasalari, mehnat jamoalari va boshqalarda jismoniy tarbiya va sport faoliyatini samarali tashkil etish tizimini shakllantirish maqsad qilingan. Aholining jismoniy tayyorgarligi va salomatligi darajasini belgilovchi maxsus testlarini qabul qilish va musobaqalarini o‘tkazish tartibi to‘g‘risida nizomda maxsus testlarning maqsadi aholining barcha qatlamlari o‘rtasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish orqali ularni jismoniy hamda intellektual jihatdan kamol toptirish, jismoniy harakat faolligini takomillashtirish, jismoniy va ruhiy barkamollikka erishtirish, mehnatga layoqatini oshirish, zararli odatlar hamda turli kasalliklarning oldini olish va sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini shakllantirish, sport musobaqalari orqali yoshlarda o‘zlariga ishonch kabi fazilatlarni mustahkamlash, ularda jasorat, vatanga bo‘lgan vatanparvarlik va sadoqat xislatlarini rivojlantirish, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralash bo‘yicha tizimli ishlarni tashkillashtirish maxsus testlarning maqsadi xisoblanadi [2].

Mamlakatimiz jismoniy tarbiya tizimida jismoniy tarbiya vositasi sifatida turizmga ham alohida o‘rin berilgan. Jismoniy rivojlanishida jismoniy mashqlar asosiy vosita hisoblanib , jismoniy mashqlar o‘z navbatida gimnastika, o‘yinlar, sport va turizmga ajratiladi. Jismoniy mashqlarning asosiy shakli sifatida turizm vositalari jismoniy tarbiya tizimining asosiy omillari hisoblanadi. Turizm boshqa jismoniy tarbiya omillariga nisbatan hayotiy amaliy sharoitda qo‘llanadigan jismoniy mashqlarga boy. Shunga ko‘ra, ular hayotiyligi va amaliyligi bilan farqlanadi.

Sport turizmi yosh avlodni jismoniy sifatlarini rivojlantirish, salomatligini mustaxkamlash, mehnat qobiliyatini oshirish, jamoalarda qulay ruxiy muxitni yaratish ko‘p qirrali jismoniy tarbiya jarayonida yoshlarni jismoniy baquvvat, botir insonlarni tarbiyalashda muhim o‘rin egallaydi.

Turizm xarakatlanish usuliga ko‘ra faol harakatli va passiv turizmga ajratadi. Birinchi holatda turist organizimining muayan quvvatini sarflab harakatlanadi. Ikkinchi holatda esa biror bir transport vositasida arzimagan kuch sariflab harakatlanadi.

O‘zbekiston Respublikasining davlat ta’lim standartlari asosida barcha turdagi va toifadagi o‘quv yurtlarida jismoniy tarbiya dars sifatida tashkil etiladi. Uning mazmuni, shakl va maqsadlari jismoniy tarbiya dasturlarida to‘la ifoda etilgan. Ular asosan jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyatining mazmunlariga rioya qilingan holda belgilanib, jismoniy tarbiya vositasi sifatida turizmga ham alohida o‘rin berilgan.

Inson tanasining jismoniy rivojlanishida jismoniy mashqlar asosiy vosita hisoblanib, jismoniy mashqlar o‘z navbatida gimnastika, o‘yinlar, sport va turizmga ajratiladi. Jismoniy mashqlarning asosiy shakli sifatida turizm vositalari jismoniy tarbiya tizimining asosiy omillari sifatida tan olinib kelingan va hozirgi kunda ham mashqlar klassifikatsiyasi tarkibida o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Turizm – reja asosida oldindan mo‘ljallangan sayr, sayohatlardan iborat, jismoniy qobiliyat va jismoniy sifatlarni rivojlantirish va faol dam olishga yo‘naltirilgan omil deb qaraladi. Turizm boshqa jismoniy tarbiya omillariga nisbatan hayotiy-amaliy sharoitda qo‘llanadigan jismoniy mashqlarga boy. Shunga ko‘ra, ular hayotiyligi va amaliyligi bilan farqlanadi. Turizm mashgulotlarining asosiy shakli turistik poxoddir. Turistik poxodda bilish kerak bo‘lgan barcha shakl va usuliyatlardan foydalaniladi, bu bilan hayotiy zaruriy harakat

ko‘nikma va malakalari shakllantiriladi. Uning mazmunida dam olish, xordiq chiqarish, jismonan chiniqish, o‘lkani o‘rganish, ijtimoiy foydali mehnat qilish, tabiatni muhofaza qilish, tabiy muvozanatni saqlash (Ekologiya), ilmiy tadqiqotlar, olib borish kabi keng qamrovli ijtimoiy-tarbiyaviy hamda madaniy jarayonlar mujasamlashgan. Yosh avlodning jismoniy barkamollikka erishish va kelajakda mehnat jamoasida sayohatlarni tashkil etish, ularda ishtirok etish va shu bilan bog‘liq faoliyatlarni boshqarish uchun turistik malakaga ega bo‘lishlari lozim. o‘quvchi-yoshlarning salomatligini yaxshilash, ularning jismoniy barkamolligini oshirishda jismoniy tarbiyaning muhim vositasi sifatida turizm o‘ziga xos tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Turizmda keng qamrovli ijtimoiy-tarbiyaviy hamda madaniy jarayonlar mujassamlashgan bo‘lib, mazmunan insonlar bilim doirasini kengaytirish, aql-idrokini rivojlantirish hamda jismoniy barkamollikni tarbiyalash kabi eng muhim vazifalarni hal qilishni o‘zida qamrab olgan.

Xulosa sifatida sport turizmi jismoniy madaniyatning vositasi sifatida o‘sib kelayotgan yosh avlodni jismoniy fazilatlarini tarbiyalash, salomatligini saqlash va mustahkamlash, uzoq - umir ko‘rish, madaniy xordiq chiqarish, kasbga layoqatli qilib tarbiyalashda xizmat qiladi. Sport turizmi o‘quvchi-yoshlarning bir-birini va yordam berish va qo‘llab quvatlash, faol-tashkilotchi hamda intizomli bo‘lish, o‘z burchiga sadoqat va ma’suliyatni his qilish shaxsiy, insoniy sifat va fazilatlarni ham tarbiyalaydi va uni rivojlantiradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF -6099-sonli farmoni 2020-yil 30-oktyabr Toshkent sh.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekistonda sog‘lom turmush tarzini keng targ‘ib qilish va aholini jismoniy tarbiya va ommaviy sportga jalb etish to‘g‘risida”gi VMQ -65 sonli Qarori – 2019-yil 29-yanvar.

3. E. Y. Daurenov.,Turizm Darslik. Toshkent 2014 y.

4. R. S. Salomov, “Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati”. I Jild Toshkent 2015-yil.

5. A. Abdullayev, Sh. X. Xonkeldiyev “Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati”. T.:2005-yil

6. X. Tulenova, T. Xoldarov, “Turizm” Toshkent 2010-yil.

7. R. A. Qosimova, “Turizm va uni o‘qitish metodikasi” Toshkent 2008-yil.**Internet saytlari:**

www.arxiv.uz
www.ziyonet.uz
www.referat.uz

EVRISTIK YONDASHUV ASOSIDA GUMANITAR FANLARNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI ROLINI QAYTA ANGLASH

Matkarimov Muxiddin Muxammadovich
Urganch Davlat Pedagogika Instituti
Ta’lim sifatini ta’minlash bo‘limi bosh mutaxassisi
Muxiddin_uwed@inbox.ru
+998914271661

Annotatsiya: Mazkur maqolada gumanitar fanlarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni evristik yondashuv asosida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Unda globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida gumanitar fanlarning ahamiyati ortib borayotgani, ularni o‘qitish va tadqiq etishda an’anaviy metodlarning yetarli emasligi asoslab berilgan. Evristik yondashuvning mohiyati, uning asosiy tamoyillari hamda ta’lim va ilmiy faoliyatdagi o‘rni yoritilgan.

Shuningdek, maqolada gumanitar fanlarni rivojlantirishda uchrayotgan muammolar, xususan, metodologik kamchiliklar, amaliyot bilan bog‘liqlikning sustligi va yoshlarning

qiziqishi pasayishi kabi masalalar tahlil etilgan. Muammolarni bartaraf etish yo‘llari sifatida evristik yondashuvni keng joriy etish, ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish va raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish zarurligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: gumanitar fanlar, evristik yondashuv, jamiyat taraqqiyoti, innovatsion tafakkur, ta’lim metodologiyasi, mustaqil fikrlash, kreativlik, raqamli transformatsiya.

Annotation: This article analyzes the role of the humanities in the development of society on the basis of a heuristic approach from a scientific and theoretical perspective. It substantiates the growing importance of the humanities in the context of globalization and digital transformation, the inadequacy of traditional methods in their teaching and research. The essence of the heuristic approach, its basic principles, and its role in education and scientific activity are highlighted.

The article also analyzes the problems encountered in the development of the humanities, in particular, methodological shortcomings, weak relevance to practice, and the decline in interest among young people. The need to widely introduce the heuristic approach, modernize the educational process, and integrate digital technologies as ways to overcome these problems is emphasized.

Keywords: humanities, heuristic approach, social development, innovative thinking, educational methodology, independent thinking, creativity, digital transformation.

Аннотация: В данной статье анализируется роль гуманитарных наук в развитии общества на основе эвристического подхода с научно-теоретической точки зрения. Обосновывается растущая значимость гуманитарных наук в контексте глобализации и цифровой трансформации, а также неадекватность традиционных методов их преподавания и исследований. Подчеркивается сущность эвристического подхода, его основные принципы и роль в образовании и научной деятельности.

В статье также анализируются проблемы, возникающие в развитии гуманитарных наук, в частности, методологические недостатки, слабая актуальн ость для практики и снижение интереса среди молодежи. Подчеркивается необходимость широкого внедрения эвристического подхода, модернизации образовательного процесса и интеграции цифровых технологий как способов преодоления этих проблем.

Ключевые слова: гуманитарные науки, эвристический подход, социальное развитие, инновационное мышление, методология образования, независимое мышление, креативность, цифровая трансформация.

XXI asrda globallashuv, raqamli transformatsiya va bilimlar iqtisodiyotining jadal rivoji jamiyat taraqqiyotiga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda[4]. Bunday sharoitda inson kapitali, uning tafakkuri, qadriyatlari va ijtimoiy faolligi muhim strategik omilga aylanmoqda[6]. Aynan shu jihatdan gumanitar fanlar – tarix, falsafa, filologiya, sotsiologiya, madaniyatshunoslik va pedagogika – jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim o‘rin egallaydi. Shu bilan birga, an’anaviy o‘qitish va tadqiqot metodlari bugungi murakkab ijtimoiy jarayonlarni to‘liq qamrab olishda yetarli emas. Shuning uchun gumanitar fanlarning metodologik asoslarini qayta ko‘rib chiqish, xususan, evristik yondashuvni keng joriy etish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Evristik yondashuvning nazariy-metodologik asoslari

Evristik yondashuv (yunoncha heuriskein – “kashf etmoq”) – bu bilish jarayonida subyektning mustaqil izlanishi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi va yangi bilimlarni kashf etishiga yo‘naltirilgan metodologik yondashuvdir. Ushbu yondashuv konstruktivizm, faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim nazariyasi hamda muammoli o‘qitish konsepsiyalari bilan uzviy bog‘liqdir [1].

Evristik yondashuv quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

- muammolilik va izlanishga undash;
- subyektning faolligi va mustaqil fikrlashi;

- ko‘p variantli yechimlarni qabul qilish [2];
- kreativlik va innovatsion tafakkurni rivojlantirish;
- refleksiya va o‘z-o‘zini baholash [3].

Mazkur yondashuvda bilim tayyor shaklda berilmaydi, balki o‘quvchi yoki tadqiqotchi tomonidan izlanish jarayonida shakllantiriladi [1]. Natijada bilim chuqurroq o‘zlashtiriladi va amaliyotga tatbiq etish imkoniyati ortadi.

Gumanitar fanlarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni. Gumanitar fanlar jamiyat hayotining ma’naviy-axloqiy, madaniy va ijtimoiy asoslarini shakllantiradi [5]. Ular orqali inson o‘zligini anglaydi, tarixiy xotira tiklanadi va milliy identitet mustahkamlanadi. Shu bilan birga, gumanitar fanlar ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish, jamiyatdagi muammolarni aniqlash va ularning yechimlarini ishlab chiqishda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Masalan, sotsiologiya jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, migratsiya yoki urbanizatsiya muammolarini o‘rganadi; falsafa esa bu jarayonlarning mohiyatini tushuntiradi; tarix esa ularning ildizlarini ochib beradi. Demak, gumanitar fanlar jamiyat taraqqiyotini kompleks tarzda anglash imkonini yaratadi.

Evristik yondashuv asosida gumanitar fanlarning rolini qayta anglash

Zamonaviy jamiyatda gumanitar fanlarning rolini qayta baholash ularni faqat nazariy bilim manbai sifatida emas, balki amaliy muammolarni hal etuvchi vosita sifatida ko‘rishni talab etadi [4]. Bu jarayonda evristik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Birinchidan, evristik yondashuv gumanitar ta’limda talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Masalan, tarix fanini o‘qitishda faqat faktlarni yodlash emas, balki tarixiy voqealarning sabab-oqibatlarini tahlil qilish, muqobil talqinlarni ilgari surish va mustaqil xulosalar chiqarish muhimdir. Bu esa tanqidiy fikrlashni shakllantiradi.

Ikkinchidan, evristik yondashuv ilmiy tadqiqotlarda yangi g‘oyalar paydo bo‘lishiga xizmat qiladi [2]. Gumanitar fanlarda ko‘plab muammolar aniq yechimga ega emas va turli nuqtai nazarlarni talab qiladi. Evristik metodlar esa aynan shu ko‘p variantlilikni qo‘llab-quvvatlaydi.

Uchinchidan, mazkur yondashuv gumanitar fanlarning amaliy ahamiyatini oshiradi. Ijtimoiy muammolarni hal etishda kreativ va innovatsion fikrlash zarur bo‘lib, evristik yondashuv aynan shu kompetensiyalarni rivojlantiradi. Masalan, madaniyatlararo muloqot, ijtimoiy konfliktlar yoki axborot xavfsizligi kabi masalalarda yangi yondashuvlar ishlab chiqish mumkin.

Raqamli transformatsiya sharoitida evristik yondashuvning ahamiyati. Raqamli texnologiyalar rivoji gumanitar fanlar oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda [4]. Sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data) va raqamli platformalar gumanitar tadqiqot uslublarini tubdan o‘zgartirmoqda. Bunday sharoitda evristik yondashuv quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- interaktiv va muammoli ta’lim muhitini shakllantirish;
- raqamli resurslar asosida mustaqil tadqiqot olib borish;
- global ilmiy hamjamiyat bilan hamkorlik qilish;
- yangi bilimlarni tezkor ishlab chiqish va tatbiq etish.

Natijada gumanitar fanlar an’anaviy chegaralardan chiqib, innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tadi.

Muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari

Gumanitar fanlarni rivojlantirishda bir qator muammolar mavjud:

- an’anaviy o‘qitish usullarining ustunligi;
- innovatsion metodlarning yetarli darajada joriy etilmagani;
- ilmiy tadqiqotlarning amaliyot bilan sust bog‘liqligi;
- yoshlarning gumanitar fanlarga qiziqishining pasayishi.

Mazkur muammolarni hal etishda quyidagi chora-tadbirlar muhim:

- evristik va muammoli o‘qitish metodlarini keng joriy etish;
- o‘quv dasturlarini zamonaviylashtirish;
- ilmiy tadqiqotlarni real ijtimoiy muammolar bilan bog‘lash;

- interdiscipliner yondashuvni rivojlantirish;
- raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish.

Xulosa

Evristik yondashuv asosida gumanitar fanlarning jamiyat taraqqiyotidagi rolini qayta anglash zamonaviy ilm-fan va ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv an’anaviy bilim berish shakllaridan voz kechib, izlanishga, mustaqil fikrlashga, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishga va yangi g‘oyalarni shakllantirishga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Shu bois gumanitar fanlar faqat nazariy bilimlar majmui emas, balki jamiyatdagi murakkab jarayonlarni anglash, inson xulq-atvorini tahlil qilish va ijtimoiy muammolarga innovatsion yechimlar topishda muhim vositaga aylanadi.

Evristik yondashuv gumanitar fanlarni rivojlantirishda yangi metodologik asoslarni shakllantirib, ularning amaliy ahamiyatini oshiradi. Xususan, tarix, falsafa, sotsiologiya, madaniyatshunoslik kabi fanlar orqali jamiyatdagi o‘zgarishlarni chuqurroq tahlil qilish, ijtimoiy muammolarning ildizlarini aniqlash va ularni bartaraf etishning samarali yo‘llarini ishlab chiqish mumkin bo‘ladi. Bu esa o‘z navbatida qaror qabul qilish jarayonlarini yanada asosli va samarali qiladi.

Shuningdek, ushbu yondashuv inson kapitalini rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Chunki u shaxsning tanqidiy fikrlash qobiliyatini, ijodiy yondashuvini, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bunday sifatlar esa zamonaviy globallashuv sharoitida har bir insonning raqobatbardoshligini oshiradi va jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Natijada gumanitar fanlar nafaqat bilim beruvchi soha sifatida, balki jamiyatning intellektual, ma’naviy va madaniy taraqqiyotini ta’minlovchi strategik resursga aylanadi. Ular jamiyatda ijtimoiy ongni shakllantiradi, qadriyatlar tizimini mustahkamlaydi va insonparvarlik tamoyillarini rivojlantiradi. Shu jihatdan evristik yondashuv asosida gumanitar fanlarni rivojlantirish nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ham muhim omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. John Dewey, Democracy and Education. - New York: Macmillan. 1916. – P. 45.
2. Jerome Bruner, The Process of Education. - Cambridge: Harvard University Press, 1960. – P. 23.
3. Lev S. Vygotsky, Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Cambridge: Harvard University Press. 1978. – P. 86.
4. Alvin Toffler, The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980. – P. 112.
5. Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – B. 67.
6. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – B. 134.

TEZLIK VA CHAQQONLIKNI RIVOJLANTIRISH MASHQLARINING O‘QUVCHILAR JISMONIY TAYYORGARLIGIGA TA’SIRINI BAHOLASH

Vapayev Kadam Ravshonbekovich
“Jismoniy madaniyat” kafedrasi dotsenti
Urganch davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘quvchilarda tezlik va chaqqonlik jismoniy sifatlarini rivojlantirishning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ushbu sifatlarni shakllantirishda qo‘llaniladigan mashqlar, ularni tashkil etish usullari hamda jismoniy tarbiya darslaridagi o‘rni bayon etilgan. Tezlik va chaqqonlikni rivojlantirish o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligi va sog‘lom rivojlanishida muhim omil hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: tezlik, chaqqonlik, jismoniy tayyorgarlik, o‘quvchilar, jismoniy tarbiya, mashqlar, baholash, harakat faolligi, sport, metodika.

Bugungi kunda ta’lim tizimida o‘quvchi yoshlarning har tomonlama barkamol bo‘lib voyaga yetishi, ularning jismoniy sog‘lomligi va faol hayot tarziga tayyorligini ta’minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, umumta’lim maktablarida jismoniy tarbiya fanini samarali tashkil etish orqali o‘quvchilarning asosiy jismoniy sifatlarini rivojlantirish dolzarb masalalardan sanaladi. Jismoniy sifatlar orasida tezlik va chaqqonlik inson harakat faoliyatida alohida o‘rin egallaydi. Ushbu sifatlar sport faoliyatida, kundalik hayotda hamda turli vaziyatlarda tez va aniq harakat qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tezlik – bu harakatlarni qisqa vaqt ichida yuqori sur’atda bajarish qobiliyati bo‘lsa, chaqqonlik esa harakatlarni tez o‘zgartirish, murakkab vaziyatlarda moslashish va aniq bajarish qobiliyatidir. Mazkur sifatlarning yetarli darajada rivojlangan bo‘lishi o‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligi, koordinatsiyasi, chidamliligi va umumiy harakat faolligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli maktab yoshidagi bolalarda tezlik va chaqqonlikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni ilmiy asosda tashkil etish hamda ularning samaradorligini baholash zarur hisoblanadi.

Hozirgi davrda o‘quvchilarning jismoniy faolligi pasayib borayotgani, axborot texnologiyalaridan ortiqcha foydalanish, kamharakat turmush tarzi va bo‘sh vaqtni noto‘g‘ri tashkil etish natijasida ularning jismoniy tayyorgarlik darajasida ayrim muammolar kuzatilmoqda. Bu esa jismoniy tarbiya darslarida zamonaviy mashqlar, harakatli o‘yinlar, estafeta mashqlari va maxsus tezkorlikni rivojlantiruvchi metodlardan foydalanishni taqozo etadi.

Tezlik va chaqqonlik jismoniy sifatlarining nazariy asoslari

Jismoniy tarbiya tizimida o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlashda asosiy jismoniy sifatlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday sifatlar qatoriga kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, tezlik va chaqqonlik kiradi. Ayniqsa, tezlik va chaqqonlik maktab yoshidagi bolalarning jismoniy rivojlanishida yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Chunki mazkur sifatlar harakat faoliyatining samaradorligini oshiradi, sport mashg‘ulotlarida yuqori natijalarga erishishga xizmat qiladi hamda kundalik hayotda turli vaziyatlarga tez moslashish imkonini beradi.[4]

Chaqqonlik esa insonning murakkab harakatlarni tez va aniq bajarishi, vaziyat o‘zgarishiga moslashishi, harakat yo‘nalishini qisqa fursatda o‘zgartira olishi bilan tavsiflanadi. Chaqqonlik sifatiga koordinatsiya, muvozanatni saqlash, tez qaror qabul qilish va harakatlarni boshqarish kiradi. Ayniqsa, sport o‘yinlarida chaqqonlik muhim o‘rin tutadi.

Maktab yoshidagi bolalarda ushbu sifatlarni rivojlantirish fiziologik jihatdan qulay davr hisoblanadi. Chunki bu yoshda asab tizimi faol rivojlanadi, mushaklar elastik bo‘ladi, organizm jismoniy yuklamalarni tez qabul qiladi. Shu sababli jismoniy tarbiya darslarida tezlik va chaqqonlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish lozim.

O‘quvchilar jismoniy tayyorgarligida tezlik va chaqqonlikning ahamiyati. O‘quvchilarning jismoniy tayyorgarligi ularning sog‘lom rivojlanishi, mehnat faoliyatiga tayyorligi va sportga qiziqishini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Jismoniy tayyorgarlik darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, o‘quvchining sog‘ligi, ish qobiliyati va harakat faolligi ham shunchalik yaxshi bo‘ladi.[1]

Tezlik sifatining rivojlanganligi o‘quvchilarning qisqa masofaga yugurish natijalarini yaxshilaydi, reaksiyasini tezlashtiradi va umumiy harakat faolligini oshiradi. Misol uchun, 30 metrga yugurish, startdan tez chiqish, estafeta topshiriqlarini bajarishda tezlik muhim rol o‘ynaydi.

Chaqqonlik esa o‘quvchilarning murakkab harakatlarni o‘zlashtirishida katta ahamiyatga ega. Futbol, basketbol, voleybol kabi sport o‘yinlarida to‘pni boshqarish, yo‘nalishni tez o‘zgartirish, raqib harakatiga moslashish aynan chaqqonlik bilan bog‘liqdir. Bundan tashqari, chaqqonlik yiqilish va shikastlanishlarning oldini olishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tezlik va chaqqonlikni rivojlantirish mashqlari. Tezlik va chaqqonlikni rivojlantirish uchun mashqlar o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va jismoniy imkoniyatlarini hisobga olgan holda tanlanishi kerak. Mashqlar oddiydan murakkabga qarab tashkil etilishi, xavfsizlik qoidalariga rioya qilinishi lozim.[5]

Tezlikni rivojlantiruvchi mashqlarga quyidagilar kiradi:

-20–30 metrga maksimal tezlikda yugurish;
-past start holatidan yugurib chiqish;
-signal bo‘yicha yugurish;
-estafeta yugurishlari;
-joyida turib oyoqlarni tez harakatlantirish;
-sakrash bilan tezkor yugurish mashqlari.

Chaqqonlikni rivojlantiruvchi mashqlar esa quyidagilar:

-to‘siqlar orasidan yugurib o‘tish;
-zigzag shaklida yugurish;
-konuslar orasidan harakatlanish;
-arqon bilan sakrash;
-to‘pni olib yurib yo‘nalishni o‘zgartirish;
-juftlikda harakatli o‘yinlar;
-muvozanat saqlash mashqlari.

Mazkur mashqlar muntazam ravishda bajarilganda o‘quvchilarda koordinatsiya, tezkorlik, chaqqonlik va umumiy jismoniy tayyorgarlik rivojlanadi.

Mashg‘ulotlarni tashkil etish metodikasi. Jismoniy tarbiya darslarida tezlik va chaqqonlik mashqlarini tashkil etishda pedagogik tamoyillarga amal qilish zarur. Avvalo, har bir mashg‘ulot kirish, asosiy va yakuniy qismlardan iborat bo‘lishi kerak.

Kirish qismida saf mashqlari, yengil yugurish, umumrivojlantiruvchi mashqlar orqali organizm asosiy yuklamaga tayyorlanadi. Bu bosqich 8–10 daqiqa davom etishi mumkin.

Asosiy qismda tezlik va chaqqonlikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar bajariladi. Masalan, qisqa masofaga yugurish, estafeta, konuslar orasidan yugurish, harakatli o‘yinlar. Mashqlarni bajarishda dam olish oralig‘iga e’tibor berish kerak. Chunki tezlik mashqlari yuqori intensivlikda bajariladi.

Yakuniy qismda nafasni tiklash mashqlari, sekin yurish, cho‘zilish mashqlari bajariladi. Bu esa organizmni tiklashga yordam beradi.

Mashg‘ulotlarda o‘yin usulidan foydalanish ayniqsa samaralidir. Chunki o‘yinlar o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi, darsga faol jalb qiladi va tezlik hamda chaqqonlik sifatlarini tabiiy ravishda rivojlantiradi.

O‘quvchilar jismoniy tayyorgarligiga ta’sirini baholash usullari. Tezlik va chaqqonlik mashqlarining samaradorligini aniqlash uchun maxsus testlar qo‘llaniladi. Baholash jarayonida mashg‘ulot boshidagi va yakunidagi natijalar taqqoslanadi.

Tezlikni baholash uchun quyidagi testlardan foydalaniladi:

-30 metrga yugurish vaqti;
-60 metrga yugurish natijasi;
-signalga reaksiya tezligi;
-startdan chiqish vaqti.

Chaqqonlikni baholash uchun esa:

-4x10 metr mokisimon yugurish;
-to‘siqlar orasidan yugurish;
-zigzag yugurish;
-to‘p bilan yo‘nalishni o‘zgartirib yugurish.

2–3 oy davomida muntazam ravishda tezlik va chaqqonlik mashqlarini bajargan o‘quvchilarda test natijalari sezilarli yaxshilanadi. Yugurish vaqti qisqaradi, harakatlar aniq va tez bajariladi, koordinatsiya yaxshilanadi.

Jismoniy tarbiya darslarida qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar

Tezlik va chaqqonlikni rivojlantirish bo‘yicha quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

1. Har bir darsda kamida 10-15 daqiqa maxsus tezkorlik mashqlariga ajratish;
2. Harakatli o‘yinlar va estafetalardan muntazam foydalanish;
3. Mashqlarni yosh xususiyatiga mos ravishda tanlash;
4. Natijalarni oyma-oy test orqali nazorat qilish;
5. O‘quvchilarning qiziqishini oshirish uchun musobaqa usulidan foydalanish;
6. Yuklamani bosqichma-bosqich oshirib borish;
7. Xavfsizlik texnikasiga qat’iy rioya qilish;

Shunday qilib, tezlik va chaqqonlikni rivojlantirish mashqlari o‘quvchilar jismoniy tayyorgarligini oshirishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu mashqlar yordamida o‘quvchilarning tezkor harakati, koordinatsiyasi, chidamliligi va umumiy sog‘lomligi yaxshilanadi. Jismoniy tarbiya darslarida mazkur mashqlarni ilmiy asosda va muntazam qo‘llash orqali yuqori natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2023. – B. 216.
2. Kerimov F.A. Sport mashg‘ulotlari nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: “Ilm Ziyo”, 2022. – B. 184.
3. Abdullayev A.A. Maktab o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish asoslari. – Samarqand: “Zarafshon”, 2024. – B. 152.
4. Xo‘jayev N.Q. Jismoniy sifatlarni tarbiyalash metodikasi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2021. – B. 198.
5. Rasulov B.M. Tezlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish mashqlari. – Andijon: “Noshir”, 2023. – B. 137.

BOSHLANG‘ICHSINF O‘QUVCHILARINING CHAQQONLIK SIFATINI TARBIYALASHDA INNOVATSION PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Vapayev Kadam Ravshonbekovich
“Jismoniy madaniyat” kafedrasi dotsenti
Urganch davlat pedagogika institute

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining chaqqonlik sifatini tarbiyalashda innovatsion pedagogik yondashuvlardan foydalanish masalalari yoritilgan. Chaqqonlikni rivojlantirishga qaratilgan harakatli o‘yinlar, interfaol usullar va zamonaviy o‘qitish texnologiyalarining jismoniy tarbiya darslaridagi o‘rni va ahamiyati ko‘rib chiqilgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni tashkil etish yo‘llari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: chaqqonlik, boshlang‘ich sinf, innovatsion yondashuv, jismoniy tarbiya, harakatli o‘yinlar, pedagogik texnologiyalar.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining chaqqonlik sifatini tarbiyalash bugungi kunda jismoniy tarbiya jarayonining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki aynan 7-10 yosh oralig‘idagi bolalarda harakat ko‘nikmalari tez shakllanadi, asab tizimi faol rivojlanadi va yangi harakatlarni o‘zlashtirish imkoniyati yuqori bo‘ladi. Chaqqonlik esa bolaning harakatlarni tez, aniq va vaziyatga mos holda bajarish qobiliyatini ifodalaydi. Bu sifat nafaqat sport faoliyatida, balki kundalik hayotda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli jismoniy tarbiya darslarida

chaqqonlikni rivojlantirishga innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etish zarur hisoblanadi [2].

Chaqqonlikni rivojlantirish jarayonida o‘quvchilarda harakat koordinatsiyasi, diqqatni jamlash, tez qaror qabul qilish va moslashuvchanlik kabi qobiliyatlar shakllanadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun bu juda muhim, chunki ular o‘yin faoliyatiga ko‘proq moyil bo‘ladi va harakatni o‘yin orqali tezroq o‘zlashtiradi. Shuning uchun dars jarayonida an’anaviy mashqlar bilan bir qatorda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol usullardan foydalanish samarali natija beradi [4].

Innovatsion pedagogik yondashuvlar ta’lim jarayonini faollashtirish, o‘quvchini darsning markaziy subyektiga aylantirish va bilim hamda ko‘nikmalarni amaliy faoliyat orqali shakllantirishga qaratilgan. Jismoniy tarbiya darslarida bunday yondashuvlar o‘quvchilarning harakat faolligini oshiradi, darsni qiziqarli qiladi va o‘zlashtirish samaradorligini kuchaytiradi. Masalan, harakatli o‘yinlar, kichik guruhlarda ishlash, estafeta musobaqalari va topshiriqli mashqlar shular jumlasidandir.

Harakatli o‘yinlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida chaqqonlikni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biridir. Chunki o‘yin jarayonida bola tabiiy ravishda harakat qiladi, vaziyatga tez moslashadi va qaror qabul qiladi. “Qoch va quvla”, “Tez top”, “Estafeta o‘yinlari”, “Signalga harakat” kabi o‘yinlar chaqqonlikni rivojlantirishda keng qo‘llaniladi. Bu o‘yinlar orqali o‘quvchilar tezlik, yo‘nalishni o‘zgartirish, to‘siqlardan o‘tish va harakatni muvofiqlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Eng muhimi, o‘yin shakli bolalarda qiziqish va motivatsiyani oshiradi [3].

Interfaol usullar ham chaqqonlikni rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Masalan, “stansiya usuli”da o‘quvchilar bir nechta joyda turli mashqlarni bajaradi va ma’lum vaqt ichida joy almashadi. Juftlikda ishlash esa o‘zaro hamkorlik va tezkor harakatni rivojlantiradi. Guruhli estafeta mashqlari esa jamoaviy ishlash, tezkorlik va chaqqonlikni birgalikda shakllantiradi. Bunday usullar o‘quvchilarning darsda faol ishtirokini ta’minlaydi va harakat malakalarini mustahkamlaydi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, video materiallar orqali mashqlarni ko‘rsatish, interaktiv doskadan foydalanish, vizual tushuntirishlar berish o‘quvchilarning mashqlarni tez va to‘g‘ri tushunishiga yordam beradi. Bu esa harakatlarni aniq bajarishga va chaqqonlikni rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Chaqqonlikni rivojlantirish mashqlarini tashkil etishda bir nechta pedagogik tamoyillarga amal qilish zarur. Avvalo, mashqlar bolaning yoshiga mos bo‘lishi kerak. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun juda murakkab yoki uzoq davom etadigan mashqlar tavsiya etilmaydi. Mashqlar oddiydan murakkabga qarab bosqichma-bosqich olib borilishi lozim. Shuningdek, dars jarayonida o‘yin elementlaridan foydalanish bolalarning qiziqishini oshiradi va charchoqni kamaytiradi. Xavfsizlik qoidalariga rioya qilish esa jarohatlanishlarning oldini oladi.

Dars jarayonida motivatsiya ham muhim omil hisoblanadi. O‘quvchilarni rag‘batlantirish, kichik musobaqalar tashkil etish, jamoaviy o‘yinlarda g‘oliblarni e’lon qilish ularning faolligini oshiradi. Bu esa chaqqonlik sifatining yanada samarali rivojlanishiga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining chaqqonlik sifatini tarbiyalashda innovatsion pedagogik yondashuvlar katta ahamiyatga ega. Harakatli o‘yinlar, interfaol usullar va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali dars jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etish mumkin. Bu esa o‘quvchilarning jismoniy rivojlanishi, harakat faolligi va sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev A.A. Maktab o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish asoslari. – Samarqand: “Zarafshon”, 2024. – B. 152.

2. Ismoilov D.R. Boshlang‘ich sinflarda jismoniy tarbiya metodikasi. – Namangan: “Ibrat”, 2024. – B. 143.

3. Rasulov B.M. Harakatli o‘yinlar va ularni o‘qitish usullari. – Andijon: “Noshir”, 2023. – B. 137.

4. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2023. – B. 216.

ALISHER NAVOIYNING “NAZM UL-JAVOHIR” ASARIDAGI HIKMATLAR VA XALQ MAQOLLARI O‘RTASIDAGI TIPOLOGIK O‘XSHASHLIKLARNI QIYOSLASH METODIKASI

Odambayeva Umida Baxtiyor qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi magistranti
odamboyevaumida@gmail.com
+998888561103

Annotatsiya: mazkur maqolada “Nazm ul- javohir” asaridagi hikmatlar va ularga mos xalq maqollari o‘rtasidagi tipologik o‘xshashliklarni aniqlash maqsadida bir nechta namunalar keltiriladi hamda ular ilmiy metodlar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, hikmat, maqol, tipologiya, semantika, qiyosiy tahlil, ilmiy metodlar.

Alisher Navoiyning “Nazm ul-javohir” asari, garchi, Hazrati Ali (r.a)ning “Nasr ul-laoliy” asaridagi hikmatlar ta’sirida yozilgan bo‘lsa -da, ma’no va mazmun uyg‘unligini saqlagan holda shaklning o‘zgartirilganligi bilan alohida ajralib turadi. Shuningdek, unda jamlangan ruboiy ko‘rinishidagi hikmatlar insonning axloqiy kamoloti, ijtimoiy munosabatlari va hayotiy tajribalarini umumlashtirgan holda ifodalaydi. Asarning yana bir muhim jihatlaridan biri sifatida esa uning xalqchilligini keltirishimiz mumkin.

Navoiy boshqa asarlari singari “Nazm ul-javohir”da ham xalqni o‘ylagan holda Hazrati Ali (r.a) hikmatlarining she’riy shaklda, sodda uslub hamda tilda insonlarga yetib borishini ta’minlashga harakatga qilgan. Agar asarni shu nuqtai nazardan tahlilga tortadigan bo‘lsak, bunga guvoh bo‘lamiz. Jumladan, she’riy hikmatlarga e’tibor qaratsak, ularning ko‘pchiligida xalq og‘zaki ijodi unsurlari sanalgan maqollar mazmuni mujassamlashganligini ko‘rish mumkin. Chunki maqollar ko‘p asrlik hayotiy tajribalar, doimiy kundalik kuzatishlar xulosasini tugal fikr tarzida qat’iy qutbiylikda ifodalar ekan, ularda har bir so‘zning ma’no xilma-xilligi, iboralarning turg‘unligi, shakliy barqarorlik ustunlik qiladi [1.: 8.]. Alisher Navoiy shu kabi qator jihatlarni tushungan va asarning omma uchun tushunarli bo‘lishida maqollarning ahamiyati muhimligini anglagan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

“Nazm ul-javohir” asari va xalq maqollari o‘rtasidagi tipologik o‘xshashlikni tahlil qilishda bir qancha samarali metodlarga tayanish o‘rinli bo‘ladi. Avvalo, tipologik o‘xshashlik tushunchasiga qisqacha izoh berib o‘tsak: tipologik o‘xshashlik deganda, kelib chiqishi turlicha bo‘lgan matnlarning mazmun, g‘oya va funksional jihatdan bir-biriga yaqinligi tushuniladi [2.: 112-115.].

Metodologik nuqtai nazardan maqolada ilmiy metodlarning qiyosiy-tipologik, semantik, funksional yondashuv, kontekstual tahlil kabi turlaridan foydalangan holda asardagi hikmatlar va maqollar o‘rtasidagi mantiqiy-mazmuniy aloqadorlikni ko‘rsatib berish o‘rinli bo‘ladi. Quyida “Nazm ul-javohir” asaridan bir qancha hikmat namunalari keltiriladi va ularga tipologik jihatdan o‘xshash bo‘lgan xalq maqollarining ayrimlari bilan qiyoslanadi

1. Qardoshing emas ulki qo‘yub bosh sanga,
Davlat chog‘i qilg‘ay o‘zni qo‘ldosh sanga,
Kim, qildi qatig‘lig‘da vafo fosh sanga,
Ul bo‘ldi haqiqat ichra qardosh sanga [3.: 10.]. Hikmatda haqiqiy birodar qiyinchilikda yordamga kelgan inson sifatida talqin etiladi. Bu g‘oya xalq maqollarida

Do‘st og‘ir kundabilinar
Nomardni jang sinaydi,
Do‘stni – muhtojlik [1.: 98-101.] tarzida ifodalangan.

2. Nafs uyiga sabr ila imorat angla,
Besabrlig‘in aning sharorat angla,
Ish sabr sori anga ishorat angla,
Sabrni zafar sori bashorat angla [3.: 12.]. Bu hikmatda sabr – zafar kaliti sifatida ko‘rsatiladi. Xalq maqollarida esa ushbu ma’noni berishda obrazli ifodalardan foydalaniladi:

Sabr – achchiq, mevasi – shirin.
Sabr bilan xor guliston bo‘lar,
Sho‘r zamin bog‘ bilan bo‘ston bo‘lar [1.:218.].

3. So‘zidin kishikim g‘amu balo hosildur,
Har nuqtada tili desa balo doxildur,
Besirfa degan kishiga tili qotildur,
Alqissaki, kimsaning balosi tilidur [3.:13.]. “Nazm ul-javohir”dagi bu hikmat orqali inson boshiga keladigan balolarning asosiy manbai til ekani qayd etiladi. G‘oyaning xalq maqollaridagi talqinini quyidagicha ko‘rish mumkin:

Suydirgan ham til,
Kuydirgan ham til.
Uzun til – umr zavoli [1.: 83-85].

Navbatdagi hikmatda so‘zning qadri uning qisqaligi bilan belgilanishi nazarda tutiladi: Har qisaki so‘z demak shiorida durur,
Ma’ni guli nutqining bahorida durur,
So‘zkim desun ulki ixtiyorida durur,
So‘z yaxshilig‘i chu ixtisorida durur [3.: 18.]. Mazkur hikmatning mazmuniy o‘xshash talqinini xalq maqollarida quyidagi shakllarda uchratish mumkin:

Yaxshi so‘z – muxtasar.
Elli gapdan belli gap yaxshi [1.: 86.].

“Nazm ul-javohir” asarini o‘rganish va o‘qitish mobaynida biz asardagi hikmatlar va xalq og‘zaki ijodi bo‘lgan maqollar orasida yuqoridagi singari namunlarni ko‘plab uchratishimiz mumkin bo‘ladi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, asar o‘zi sodda tilda bayon etilgan bo‘lsa-da, uni hozirgi zamon o‘quvchilariga yana-da oson anglashga yordam berishda qiyoslab o‘rganish samarali natijalarga sabab bo‘ladi. Bundan tashqari, dars jarayonida o‘qituvchilar o‘z o‘quvchilarini qiyinchiliklarsiz baholashi, ularni Navoiy hikmatlari orqali maqollarni yoki maqollar yordamida hikmatlarni oson o‘rganishga hamda mazmunini idrok etishga undaydi. Masalan, o‘qituvchi tomonidan har bir o‘quvchiga alohida hikmat, uning ma’nosi va hikmatga mos mazmunga ega xalq maqolidan iborat quyidagi kabi jadval tayyorlash mumkin:

T/r	Hikmat	Mazmuni	Xalq maqoli	Hikmatga mos maqol(lar)
1.	Kim do‘st durur nozu naim angla ani, Dushman esa niyroni jahim angla ani, Tan xok esa xasmdin, salim angla ani, Zarbeki xabib urar, alim angla ani.	Do‘st achitib gapiradi	a) Do‘st kuydirib aytar, Dushman – suydirib. b] Do‘st yig‘latar, dushman kuldirar. d]Otangga qilganingni bolangdan ko‘rarsan.	a, b, e
2.	Farzand ato qullig‘in chu odat qilg‘ay, Ul odat ila kasbi saodat qilg‘ay, Har kimki, atog‘a ko‘p rioyat qilg‘ay, O‘g‘lidin anga bu ish siroyat qilg‘ay	Otangga rioyat qil – bolangdan qaytadi	e] Jonga kuygan jonday do‘st, Jonga kuymas qanday do‘st. f] Yaxshi o‘g‘ildan rahmat yetar, Yomon o‘g‘ildan – la’nat.	d, f
3.				
4.				

Jadvalli metodda raqamlar yonida berilgan hikmatlar mazmuniga mos maqollarni o‘quvchilar keltirilgan harflar asosida bo‘sh bo‘lgan to‘rtinchi ustunga belgilashadi. Bunday turdagi metod dars jarayonida o‘quvchilarning yaxshi o‘zlashtirishini, hikmatlar mazmunini tezroq anglashini ta’minlaydi. Eng muhimi, o‘qituvchi ham hikmatga mos keladigan maqollar sonini ko‘p yoki kam topganligiga qarab tezroq baholay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: “Sharq” nashriyot- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2005. – B. 83-218.
2. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2005. −B. 112-115.
3. Навоий А. Назм ул-жавоҳир. Насойим ул-муҳаббат. Арбаъин. Сирож ул-муслимин. Муножот. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б.10-32.
4. https://adabiyotxazinasi.com.
5. www.ziyouz.com.

GENDER KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLARDA KOGNITIV-SEMANTIK MODELLASHTIRISH

Qoraqo‘ziyeva Diyora
Andijon davlat universiteti doktoranti
Muhammad Yusuf ijod maktabi
ingliz tili o‘qituvchisi
+998916011880
diyoraotajonova17@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada gender komponentli frazeologizmlar kognitiv-semantik modellashtirish asosida tahlil qilinadi. Feazeologik birliklarda aks etgan gender tushunchalari, ularning konseptual asoslari va madaniy xususiyatlari yoritilib, semantik tuzilishi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: konseptual tuzilma, semantik motivatsiya, kognitiv-semantik yondashuv, eksplitsit gender markerlar, implitsit gender markerlar, donor zona.

Аннотация: В данной статье гендерно-компонентные фразеологизмы анализируются на основе когнитивно-семантического моделирования. Рассматриваются гендерные представления, отражённые во фразеологических единицах, их концептуальные основы и культурные особенности, а также раскрывается их семантическая структура.

Ключевые слова: концептуальная структура, семантическая мотивация, когнитивно-семантический подход, эксплицитные гендерные маркеры, имплицитные гендерные маркеры, донорская зона.

Abstract: This article analyzes gender-component phraseological units based on cognitive-semantic modeling. It examines gender concepts reflected in phraseological units, their conceptual foundations and cultural features, and reveals their semantic structure.

Keywords: conceptual structure, semantic motivation, cognitive-semantic approach, explicit gender markers, implicit gender markers, donor zone.

Frazeologizmlarda gender mazmuni ko‘pincha yuzaki nominatsiya sathida emas, balki obrazning ichki semantik belgisida, aniqrog‘i konseptual tuzilmalarda ifodalanadi, shu bois ham ularning gender jihatini tahlil qilishda ichki shakli, obrazlilik mexanizmi hamda semantik motivatsiyasini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda kognitiv-semantik yondashuv alohida metodologik imkoniyatlar yaratib, frazeologik birlik tarkibida faol bo‘lgan konseptual mexanizmlarni ochib berishda samarali xisoblanadi. Xususan, frazeologizm semantikasida amal qiladigan donor zona va genderga oid ijtimoiy rol, xarakter yoki xulq -atvor me’yorlarini ifodalovchi retsipient zona o‘rtasidagi konseptual moslikni aniqlash imkonini beradi va bu jarayonda bir sohadagi tasavvuriy belgilar boshqa sohaga ko‘chirilib, muayyan gender obrazlari shakllanadi [2]. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, frazeologik birliklar nafaqat obrazli ifoda vositasi, balki jamiyatda shakllangan gender stereotiplari, qadriyatlari va me’yorlarini konseptual darajada aks ettiruvchi lingvokognitiv tuzilmalar sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, mazkur birliklarning gender komponentini tahlilga tortish ularning tashqi shaklini tavsiflash bilan cheklanmay, balki ichki semantik tuzilmani hamda unda mujassam bo‘ lgan konseptual modellarning tahlilini ham talab qiladi.

Ma’lumki, antropotsentrizm paradigmasida metafora badiiy-tasviriy vosita yoki stilistik usul sifatida emas, balki tafakkurning asosiy kognitiv mexanizmlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, inson ongida mavhum tushunchalar muayyan tajriba va sezgi-idrokka tayangan sohalar orqali anglanadi. Boshqacha aytganda, retsipient zonaga mansub abstrakt mazmun donor zonadagi konkret tajriba asosida anglanadi va semantik jihatdan izohlanadi. J. Lakoff jarayonni konseptual domenlar o‘rtasidagi xaritalash sifatida izohlaydi. Bunda donor zonada mavjud tasavvur va tajribaga oid elementlar retsipient zonaga ko‘chiriladi hamda u orqali murakkab yoki mavhum mazmunlar tushunarli shaklda konseptuallashtiriladi, chunki metafora faqat badiiy nutqqa xos hodisa emas; u kundalik til amaliyotida ham faol ishlaydigan kognitiv model hisoblanadi. Lakoff ta’kidlaganidek, poetik metaforalar ham, oddiy nutqda uchraydigan metaforik birliklar ham inson tafakkurida mavjud bo‘lgan ana shu konseptual xaritalarga tayangan holda shakllanadi [3].

V. Dobrovolskiy va E. Piirainen frazeologik birliklarning motivatsiyasini faqat hozirgi metaforik mantiq bilan izohlash yetarli emasligini ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, ayrim frazeologik birliklarning qo‘llanish doirasi, semantik nozikliklari hamda pragmatik xususiyatlari ularning etimologik kelib chiqishi va til tizimida saqlanib qolgan “etimologik xotira” bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Shu bois frazeologik birliklarni tahlil qilishda obrazning sinxron, ya’ni kognitiv motivatsiyasi bilan bir qatorda diaxron, ya’ni madaniy-tarixiy motivatsiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ham hisobga olish zarur [1].

Frazeologik birliklarda ifodalangan “erkaklik” va “ayollik” singari ijtimoiy-madaniy tuzilmalar ko‘pincha insonning kundalik tajribasi bilan bog‘liq aniq konseptual sohalar orqali

idrok etiladi [4]. Til materiallari shuni ko‘rsatadiki, ular qatoriga hayvonot, o‘simlik dunyosi, uy-ro‘zg‘or va maishiy faoliyat, kiyim-kechak va tashqi ko‘rinish, oilaviy munosabatlar, hokimiyat va ierarxiya, jismoniy kuch, mifologik qarashlar, din bilan bog‘liq obrazlar kiradi. Masalan, ko‘plab tillarda ayol obrazini tavsiflashda uy-ro‘zg‘or va maishiy faoliyat bilan bog‘liq metaforik modellardan foydalaniladi. O‘zbek tilidagi “uy bekasi”, “ro‘zg‘or tebratmoq”, “o‘choq boshini tutmoq” kabi birliklar ayolning ijtimoiy rolini uy va oila bilan bog‘laydigan konseptual tasavvurni aks ettiradi. Erkak obrazini ifodalashda esa hokimiyat, kuch yoki kurash bilan bog‘liq domenlar faol qo‘llanadi. “So‘zining ustasi”, “erkak kishi so‘zida turadi”, “qo‘li baland” kabi ifodalar erkaklikni irodaviylik, hukmronlik yoki ijtimoiy ustuvorlik bilan bog‘lovchi konseptual modelni namoyon qiladi. Shuningdek, hayvonot dunyosiga oid obrazlar ham gender stereotiplarini ifodalashda keng qo‘llanadi. Ayrim tillarda ayolga nisbatan “tovuq miya”, “qarg‘aday janjalkash” kabi birliklar qo‘llansa, erkaklik ko‘pincha “arslon yurak”, “bo‘ri yurak” singari kuch va jasoratni ifodalovchi obrazlar orqali talqin qilinadi. Ushbu modellarda hayvonot dunyosi inson xarakteri va ijtimoiy rolini tushuntirish uchun donor zona vazifasini bajaradi.

Gender frazeologiyasida muhim nazariy masalalardan yana biri frazeologik birliklar gender tasavvurlarini shunchaki aks ettiradimi yoki ularni shakllantiruvchi semantik vosita sifatida faol ishtirok etadimi, degan savol bilan bog‘liq. M.A. Xolevinskaya frazeologik birliklarda gender markirovkasi masalasini, avvalo, ularning tarkibiy tuzilishi bilan bog‘liq lingvistik ko‘rsatkichlar orqali tasniflashga harakat qiladilar. Tadqiqotchilar genderga ishora qiluvchi eksplitsit markerlar mavjud bo‘lgan frazeologik birliklarni alohida guruh sifatida ajratish mumkinligini (masalan, jinsni bildiruvchi otlar, shaxs olmoshlari hamda antroponimik birliklar), shu bilan birga, gender mazmuni frazeologik birlikning ichki semantik tuzilmasida, ya’ni obrazli tasavvur, konseptual model va madaniy stereotiplar bilan bog‘liq ma’no sathlarida namoyon bo‘lishini ta’kidlaydilar [5].

Eksplitsit gender markerlari deganda frazeologik birlik tarkibida genderga bevosita ishora qiluvchi leksik birliklarning mavjudligi tushuniladi. Masalan, ingliz tilida man, boy, mother; rus tilida мужчина, мужик, сынок; o‘zbek tilida er, yigit, xotin kabi birliklar yoki jinsni bildiruvchi ijtimoiy rol nomlari shunday markerlar hisoblanadi. Ushbu yondashuv Xolevinskaya tomonidan taklif qilingan, antropologik markerlarga tayanuvchi tasnif bilan hamohang deyishimiz mumkin

Implitsit markerlar esa tarkibda bevosita gender leksemasi bo‘lmasa -da, iboraning ichki shakli va ssenariysi (masalan, uyda hokimlik qilish, bo‘ysunish, “erkakka xos” deb qaraladigan jasorat talabi, “ayolga xos” deb normallashgan bo‘ysunuvchilik) orqali genderga yo‘naltirilgan bo‘ladi. I. Zikovaning genderning “semiotik resurslar” orqali qurilishi haqidagi yondashuvi implitsit markirovkani aniqlashda konseptual “ko‘zoynak” vazifasini o‘taydi: masala faqat so‘zda emas, obrazning madaniy kodida hamdir.

Donor zona esa frazeologik obrazning semantik asosini tashkil etuvchi tajriba maydoni sifatida talqin qilinishi lozim. Boshqacha aytganda, frazeologik birlik tarkibidagi obraz qaysi xalqona yoki kundalik tajriba sohasidan olingan bo‘lsa (masalan, kiyim-kechak, oila, hayvonot dunyosi, urush va kurash, jismoniy faoliyat yoki mehnat bilan bog‘liq tasavvurlardan), aynan o‘sha tajriba sohasi donor zona hisoblanadi. Ushbu talqinimiz konseptual metafora nazariyasida
J. Lakoff tomonidan qo‘llangan “donor zona/manba sohasi” (source domain) tushunchasi bilan aynan mosdir.

Gender frazeologizmlari til tizimida nafaqat ma’no ifodalovchi birliklar, balki jamiyatda shakllangan me’yoriy tasavvurlarni ham aks ettiruvchi semantik strukturalar sifatida namoyon bo‘ladi. Ular orqali ko‘pincha ijtimoiy baholash mezonlari ifodalanadi. Shu bois gender frazeologiyasini tahlil qilish faqat semantik tavsif bilan cheklanib qolmaydi; frazeologik birlik tarkibida mavjud baholovchi, ya’ni aksiologik qatlam ham mustaqil tadqiq obyektiga aylanadi va til birliklarida mujassam bo‘lgan ijtimoiy qadriyatlar, stereotiplar va me’yorlarning shakllanish xususiyatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dobrovolskij D., Piirainen E. Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives. – Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2021. – T. 350.
2. Kövecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 314 p.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
4. Зыкова И. В. Концептосфера культуры и фразеология. – М.: ЛЕНАНД, 2014;
5. Холевинская М. А. Гендерная маркированность английских и русских фразеологизмов. – 2011.

ZAMONAVIY BAHOLASH ASOSIDA BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARIDA TASHKILOTCHILIK VA TARG‘IBOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Qurbonova N.O.
Toshkent Perfect university
Boshlang‘ich ta’lim
metodikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot pedagogik fanlar kontekstida ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlarini yangicha talqin etishga qaratilgan. Unda baholash jarayoni faqat natijani qayd etish vositasi emas, balki kompetensiyalarni shakllantirishg a xizmat qiluvchi tizimli mexanizm sifatida ko‘rib chiqiladi. Xususan, kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan baholash modeli, formatif va mezonli baholashning o‘zaro bog‘liqligi hamda ularning pedagogik samaradorlikka ta’siri tahlil etiladi. Tadqiqotda pedagogik monitoring ta’lim jarayonining dinamikasini aniqlash va sifat ko‘rsatkichlarini baholashning muhim vositasi sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida tashkilotchilik va targ‘ibotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni chuqur o‘rganilib, ularni aniqlash va baholash uchun indikatorlarga asoslangan tizim taklif etiladi

Kalit so‘zlar: Pedagogik baholash, kompetensiyaviy yondashuv, diagnostika, formatif baholash, mezonli baholash, tashkilotchilik kompetensiyasi, targ‘ibotchilik kompetensiyasi, indikatorlar tizimi, pedagogik monitoring, boshlang‘ich ta’lim.

Zamonaviy ta’lim tizimi baholashga nisbatan mutlaqo yangicha yondashuvni shakllantirmoqda. Endilikda pedagogik fanlar doirasida o‘quv natijalarini baholash faqat bilim hajmini aniqlash bilan cheklanmaydi; u o‘quvchining kompetensiyaviy rivojlanishini kuzatish, ta’lim jarayonining ichki holatini tahlil qilish va uning sifatini boshqarishning muhim vositasiga aylanmoqda. Shu ma’noda, baholash jarayoni yakuniy natijani qayd etuvchi oddiy bosqich emas, balki o‘quv faoliyatining dinamikasini ochib beradigan, uni muntazam takomillashtirishga yo‘naltirilgan uzluksiz pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

An’anaviy yondashuvlarda baholash asosan o‘zlashtirilgan bilim darajasini aniqlashga xizmat qilgan bo‘lsa, bugungi qarashlar uning funksional imkoniyatlarini ancha kengaytirdi. Hozirgi talqinda baholash o‘quv jarayonini diagnostika qilish, individual rivojlanish trayektoriyalarini belgilash hamda ta’lim sifatini tizimli boshqarish bilan chambarchas bog‘liq. Shu bois u nafaqat nazorat vositasi, balki o‘qitish jarayonining ajralmas va faol tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda.

Mazkur yondashuvlar ilmiy adabiyotlarda ham o‘z aksini topgan. Xususan, Bloomning ta’lim maqsadlari taksonomiyasi o‘quv natijalarini bosqichma -bosqich tizimlashtirish orqali baholash mezonlarini aniqlashtiradi. Biggs tomonidan ilgari surilgan konstruktiv moslashuv nazariyasi esa o‘qitish, o‘rganish va baholash jarayonlarining o‘zaro uyg‘unligini ta’kidlaydi. Black va Wiliamning formatif baholash konsepsiyasida esa baholash o‘quv faoliyatining ichki

harakatlantiruvchi omili sifatida talqin qilinadi. Ushbu nazariy qarashlar umumiy jihatdan baholashni rivojlanish dinamikasini aniqlovchi, kuchli va zaif tomonlarni ochib beruvchi hamda ta’lim jarayonini moslashtirishga xizmat qiluvchi tizim sifatida talqin etadi.

Pedagogik fanlar doirasida o‘quv natijalarini baholashda kompetensiyaviy yondashuv asosiy o‘rin egallaydi. Mazkur yondashuv ta’lim mazmunini faqat nazariy bilimlar bilan cheklab qo‘ymay, ularni real pedagogik vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyati bilan uyg‘un holda baholash zaruratini ilgari suradi. Shu jihatdan qaralganda, boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida tashkilotchilik va targ‘ibotchilik kompetensiyalarini shakllantirish bugungi kunning dolzarb pedagogik vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tashkilotchilik kompetensiyasi o‘qituvchining ta’lim jarayonini puxta rejalashtira olishi, darsni samarali tashkil etishi, o‘quvchilar faoliyatini muvofiqlashtirishi hamda mavjud vaqt va resurslardan oqilona foydalanish malakalarini o‘zida mujassam etadi. Bu kompetensiya amalda pedagogning sinfdagi boshqaruv madaniyati va didaktik mahoratini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Targ‘ibotchilik kompetensiyasi esa mazmun jihatidan yanada kengroq bo‘lib, o‘qituvchining ta’limiy g‘oyalarni turli auditoriyalarga yetkazish, ularni tushuntirish, asoslash va shu orqali o‘quvchilar hamda ota-onalarda ijobiy motivatsiya shakllantirish qobiliyatini ifodalaydi. Bu esa pedagogni nafaqat bilim beruvchi, balki ijtimoiy ta’sir ko‘rsatuvchi faol subyekt sifatida namoyon etadi.

Mazkur kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni tasodifiy emas, balki aniq pedagogik yondashuvlar va texnologiyalar asosida tashkil etilishi lozim. Xususan, loyiha asosida o‘qitish metodlari o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga undasa, hamkorlikka asoslangan faoliyat shakllari jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Kommunikativ mashg‘ulotlar va pedagogik treninglar esa o‘qituvchining muloqot madaniyati va ta’sir o‘tkazish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sinf faoliyatini samarali tashkil etish jarayonlari orqali tashkilotchilik ko‘nikmalari amaliy jihatdan mustahkamlanadi.

Bu jarayonni tizimli yo‘lga qo‘yishda J. Biggs tomonidan ilgari surilgan konstruktiv moslashuv (constructive alignment) modeli alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur model ta’lim maqsadlari, o‘qitish jarayoni va baholash mezonlari o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni ta’minlash orqali kompetensiyaviy yondashuvni amaliyotga samarali joriy etish imkonini beradi.

Baholash jarayonida indikatorlarga asoslangan yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi, chunki aynan shu tizim orqali kompetensiyalarni aniq, kuzatiladigan va o‘lchab bo‘ladigan mezonlar asosida tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Bunda baholash subyektiv tasavvurlardan chiqib, konkret ko‘rsatkichlarga tayanadi va shu orqali uning aniqligi hamda ishonchliligi oshadi. Xususan, tashkilotchilik kompetensiyasini aniqlashda darsni rejalashtirishning puxtaligi, sinf jarayonini boshqarish darajasi, vaqtni samarali taqsimlash hamda jamoaviy ishni yo‘lga qo‘yish kabi jihatlar asosiy indikatorlar sifatida namoyon bo‘ladi. Bu ko‘rsatkichlar o‘qituvchining amaliy faoliyatdagi boshqaruv va tashkil etish salohiyatini real aks ettiradi.

Targ‘ibotchilik kompetensiyasini baholashda esa e’tibor pedagogning fikrni ravon va asosli ifodalash qobiliyatiga, auditoriya bilan muloqot o‘rnatish mahoratiga, kommunikativ faolligiga hamda uning ta’sir kuchiga qaratiladi. Bu yerda muhim jihat - pedagogning nafaqat axborotni yetkazishi, balki uni tinglovchi ongiga singdira olishi va ijobiy motivatsiya uyg‘ota olishidir. Mazkur kompetensiyalarni aniqlash va tahlil qilishda rubrikalar, kuzatuv varaqalari hamda pedagogik monitoring vositalari samarali instrument sifatida qo‘llaniladi. Ular baholash jarayonini tizimlashtiradi va natijalarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Zamonaviy pedagogik amaliyotda baholash texnologiyalari ham sezilarli darajada boyigan. Jumladan, portfolioga asoslangan yondashuv o‘quvchi yoki o‘qituvchining rivojlanishini vaqt kesimida kuzatish, uning individual o‘sish trayektoriyasini aniqlash imkonini beradi. O‘z-o‘zini baholash va o‘zaro baholash kabi usullar esa refleksiv fikrlashni shakllantirib, shaxsiy mas’uliyat hissini kuchaytiradi. Rubrika asosida baholash mezonlarning ochiqligini ta’minlab, baholashdagi subyektivlikni sezilarli darajada kamaytiradi. Shu bilan birga, pedagogik monitoring tizimi ta’lim

jarayonining holatini muntazam kuzatish, tahlil qilish va zarur hollarda uni takomillashtirish imkonini beruvchi muhim mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Umuman olganda, pedagogik fanlar doirasida ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy metodologik va diagnostik asoslari kompetensiyaviy yondashuv bilan uzviy bog‘liqdir. Bu yondashuv baholashni faqat natijani qayd etish vositasi sifatida emas, balki o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi, kompetensiyalarni tizimli shakllantirish va ularni izchil tahlil qilishga xizmat qiluvchi jarayon sifatida talqin etadi. Ayniqsa, tashkilotchilik va targ‘ibotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ularni aniq indikatorlar asosida baholash bugungi ta’lim tizimining muhim ilmiy-amaliy yo‘nalishlaridan biri sifatida o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. New York, 1956.
2. Biggs J. Teaching for Quality Learning at University. Buckingham, 2003.
3. Wiliam D. Embedded Formative Assessment. Bloomington: Solution Tree Press, 2011.
4. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning. London, 1998.
5. Guskey T.R. How Classroom Assessments Improve Learning. 2003.
6. Sh.M. Mirziyoyev. Ta’lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va nutqlari.
7. Toshpo‘latov N., Jo‘rayev R. Pedagogika. Toshkent, 2018.
8. Sadker M., Zittleman K. Teachers, Schools, and Society. McGraw-Hill, 2016.

TASVIRIY FAOLIYATGA O‘RGATISH METODIKASI FANIDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Tadjibayev Salimjon Sabirjanovich
Andijon davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta’lim kafedrasi dotsenti
+99891 6005113
salimjontadjibayev68@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi fanida ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy konseptual yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida baholashning formativ va summativ modellari, kompetensiyaviy yondashuv, portfolio texnologiyasi hamda o‘z-o‘zini va o‘zaro baholash mexanizmlarining didaktik imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar asosida baholash tizimini tashkil etishning samaradorligi ilmiy asosda izohlangan.

Kalit so‘zlar: Tasviriy faoliyat, baholash tizimi, formativ baholash, summativ baholash, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik texnologiya, portfolio, refleksiya

Kirish. Hozirgi bosqichda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida baholash mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. An’anaviy baholash tizimi asosan talabalarning bilim darajasini aniqlashga qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvlar talabalarning shaxsiy rivojlanishi, ijodiy salohiyati va amaliy kompetensiyalarini aniqlashni ko‘zda tutadi. Tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi fanining o‘ziga xosligi shundaki, unda baholash jarayoni nafaqat yakuniy natijani, balki ijodiy faoliyatning kechish jarayonini ham qamrab oladi. Shu bois mazkur sohada baholashning innovatsion modellari va moslashuvchan mezonlarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy tadqiqot quyidagi metodologik yondashuvlar asosida amalga oshirildi:

– tizimli-tahliliy yondashuv (baholash tizimining tarkibiy qismlarini o‘rganish);
– qiyosiy tahlil (an’anaviy va zamonaviy baholash metodlarini solishtirish);
– empirik kuzatish (ta’lim jarayonidagi real holatlarni tahlil qilish);

– umumlashtirish va interpretatsiya qilish.

Tadqiqot jarayonida pedagogika, didaktika va tasviriy faoliyat metodikasiga oid ilmiy manbalar tahlil qilindi.

Tasviriy faoliyat fanida baholashning didaktik xususiyatlari. Tasviriy faoliyat fanida baholash ko‘p mezonli va murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda subyektiv omillar ma’lum darajada mavjud bo‘lib, bu ijodiy faoliyatning tabiati bilan izohlanadi. Baholash quyidagi komponentlar asosida amalga oshiriladi:

Bunda natijaviy baholash bilan bir qatorda jarayonli baholash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

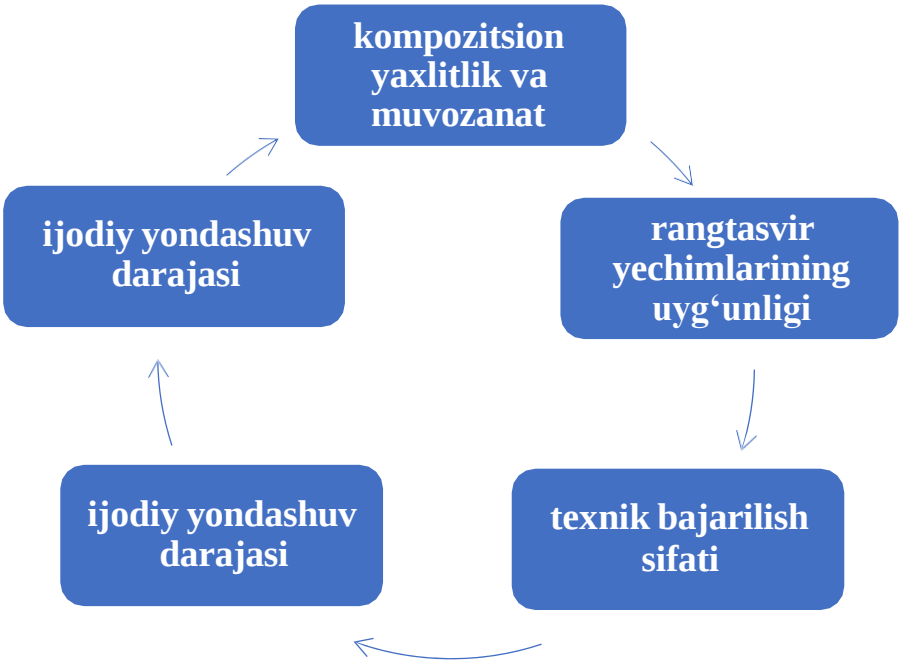

Zamonaviy baholash konsepsiyalari. Zamonaviy pedagogikada baholashning asosiy vazifasi – talabaning rivojlanish traektoriyasini qo‘llab-quvvatlashdan iborat.

Formativ baholash modeli. Formativ baholash – bu o‘quv jarayoniga integratsiyalashgan baholash turi bo‘lib, u talabaning rivojlanish dinamikasini aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu modelda refleksiya, teskari aloqa va pedagogik qo‘llab-quvvatlash asosiy o‘rin tutadi.

Summativ baholash modeli. Summativ baholash esa ma’lum bosqich yakunida o‘quv natijalarini umumlashtirish va baholashga qaratilgan. Bu model ko‘proq nazorat funksiyasini bajaradi.

Kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligi. Kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy ta’lim paradigmasining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi [2]. Ushbu yondashuv doirasida talabaning quyidagi kompetensiyalari rivojlantiriladi:

– kreativ fikrlash;
– vizual tafakkur;
– muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish;
– estetik baholash ko‘nikmalari.

Tasviriy faoliyat fanida bu kompetensiyalar talabaning ijodiy ishlarida o‘z aksini topadi. **Alternativ baholash texnologiyalari** – bu o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini an’anaviy test yoki imtihonlardan tashqari, **ijodiy va amaliy faoliyat orqali baholash usullari** hisoblanadi. Bu yondashuv talabani faqat natija bilan emas, balki uning o‘rganish jarayoni, fikrlashi va rivojlanishi bilan birgalikda baholashni nazarda tutadi. Alternativ baholashning mohiyati shundaki, an’anaviy baholashda ko‘proq to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri javoblar muhim bo‘lsa, alternativ baholashda:

– talabaning ijodiy yondashuvi,

– mustaqil fikrlashi,
– amaliy faoliyati,
– rivojlanish jarayoni asosiy e’tiborga olinadi.

Portfolio texnologiyasi. Portfolio – bu talabaning individual yutuqlari va ijodiy ishlari to‘plami bo‘lib, u rivojlanish dinamikasini aks ettiradi. Ushbu texnologiya differensial yondashuvni ta’minlashga xizmat qiladi.

Refleksiv baholash (o‘z-o‘zini baholash). Refleksiya talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilishiga yordam beradi. Bu esa metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

O‘zaro baholash. Bu metod talabalar o‘rtasida konstruktiv muloqotni shakllantiradi va baholash mezonlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

5. Raqamli transformatsiya sharoitida baholash. Raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonini tubdan o‘zgartirmoqda. Tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi fanida quyidagi vositalar samarali qo‘llanilmoqda:
– elektron portfoliolar;
– grafik dizayn dasturlari;
– onlayn baholash platformalari.

Raqamli vositalar baholash jarayonining shaffofligi, tezkorligi va obyektivligini ta’minlaydi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari zamonaviy baholash yondashuvlarini ta’lim jarayoniga joriy etish o‘quvchilarning ijodiy va intellektual rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Xususan, mazkur yondashuvlar qo‘llanilganda talabalarning ijodiy faolligi oshib, ular mustaqil izlanish va yangi g‘oyalarni ilgari surishga intiladilar. Bu holat tasviriy faoliyat fanining ijodiy xarakteri bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, baholash jarayonining rivojlantiruvchi funksiyasini kuchaytiradi[3].

Shuningdek, o‘z-o‘zini va o‘zaro baholash elementlarining joriy etilishi natijasida o‘quvchilarda refleksiya va mustaqil fikrlash ko‘nikmalari shakllanadi. Bu esa ularning o‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyatini rivojlantiradi. Natijada talabalar ta’lim jarayonining faol subyektiga aylanadi. Bundan tashqari, zamonaviy baholash yondashuvlari ta’lim jarayonida subyekt-subyekt munosabatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlik muhitining yuzaga kelishi ta’lim samaradorligini oshiradi hamda o‘quvchilarning faolligini rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, tahlillar baholash mezonlarini standartlashtirish zaruriyati mavjudligini ko‘rsatadi. Baholash jarayonida subyektivlikni kamaytirish uchun aniq va shaffof kriteriyalarni ishlab chiqish muhimdir. Bundan tashqari, o‘qituvchilarning zamonaviy baholash texnologiyalarini qo‘llash bo‘yicha metodik tayyorgarligini oshirish talab etiladi. Umuman olganda, zamonaviy baholash yondashuvlari ta’lim sifatini oshirishning muhim omili bo‘lib, ularni amaliyotga keng joriy etish ilmiy va metodik jihatdan asoslangan holda amalga oshirilishi lozim.

Xulosa. Tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi fanida baholashning zamonaviy yondashuvlari ta’lim samaradorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Rivojlantiruvchi baholash, kompetensiyaviy yondashuv va raqamli texnologiyalar integratsiyasi talabalarning ijodiy va intellektual salohiyatini to‘liq namoyon etishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tadjibayev S.S. Tasviriy faoliyatga o‘rgatish // O‘quv qo‘llanma “Science and innovation” nashriyoti – Toshkent : 2024. – 217 b.

2. Tadjibayev S. S. **“**Bo‘lajak tarbiyachilarda kasbiy ko‘nikmalarni takomillashtirishning didaktik imkoniyatlari (tasviriy faoliyat isolida)”mavzusidagi dissertatsaiya avtoreferati. – Andijon: 2026.

3. Таджибаев С. С**.** Профессиональная подготовка будущих воспитателей дошкольного образования в области художественно-эстетического воспитания средствами контекстных технологий обучения // ADPI Ilmiy xabarnomasi. – A.: 2024 №4. – B. 118-121.

4. Tadjibayev S.S. Oliy ta’lim tizimida maktabgacha ta’lim yo‘nalishi talabalarini tasviriy faoliyat bo‘yicha kasbiy tayyorgarligi muammolari // ADPI Ilmiy xabarnomasi. – A.: 2025. №2. – B. 90-93

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA UYUSHMAGAN YOSHLARNI MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYALASHNING PEDAGOGIK MODELI

Matkarimov Ikrom Muxtarovich
Urganch davlat pedagogika
instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada innovatsion yondashuv asosida uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash modelining nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Hozirgi davrda uyushmagan yoshlar qatlamining ma’naviy-axloqiy rivojlanishini ta’minlash, ularda ijtimoiy mas’uliyat, fuqarolik pozitsiyasi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmatni shakllantirish pedagogika fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Maqolada mazkur jarayonni tizimli tashkil etishga xizmat qiluvchi modelning tarkibiy qismlari, tamoyillari, bosqichlari, shakl, metod va vositalari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, model doirasida maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-faoliyatli va natijaviy komponentlarning o‘zaro bog‘liqligi yoritiladi. Innovatsion yondashuv asosida ishlab chiqilgan modelda oila, mahalla, ta’lim muassasalari, yoshlar yetakchilari, mutaxassislar va jamoatchilik hamkorligiga tayangan holda uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashning samarali mexanizmlari ko‘rsatib berilgan. Tadqiqot natijasida mazkur modelni amaliyotga joriy etish orqali yoshlarning ma’naviy immunitetini kuchaytirish, ijtimoiy moslashuvini yaxshilash, destruktiv ta’sirlarga qarshi barqaror pozitsiyasini shakllantirish hamda ularni ijtimoiy faol shaxs sifatida rivojlantirish mumkinligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: uyushmagan yoshlar, ma’naviy-axloqiy tarbiya, innovatsion yondashuv, pedagogik model, tarbiyaviy tizim, model komponentlari, maqsadli komponent, mazmuniy komponent, tashkiliy-faoliyatli komponent, natijaviy komponent, mahalla, oila, ijtimoiy hamkorlik, fuqarolik pozitsiyasi, ma’naviy immunitet.

Bugungi ijtimoiy taraqqiyot sharoitida uyushmagan yoshlar bilan ishlash masalasi pedagogika nazariyasi va amaliyotida ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Mazkur toifadagi yoshlarning ijtimoiy faollikdan muayyan darajada chetda qolishi ularning hayotiy maqsadlari, qadriyaviy yo‘nalganligi, fuqarolik mas’uliyati, ma’naviy ehtiyojlari hamda axloqiy qarashlarining barqaror shakllanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois bunday yoshlar bilan ishlashda an’anaviy tarbiyaviy ta’sir shakllari bilan cheklanib qolish yetarli emas. Aksincha, ularning shaxsiy ehtiyojlari, ijtimoiy muhiti, ruhiy holati va hayotiy tajribasini hisobga olgan holda zamonaviy pedagogik mexanizmlar, moslashuvchan yondashuvlar va innovatsion yechimlar asosida tashkil etilgan maqsadli tarbiya tizimiga ehtiyoj ortib bormoqda. Mahalla ijtimoiy-tarbiyaviy makon sifatida yosh shaxsining kundalik hayoti, ijtimoiy munosabatlari, xulqiy tajribasi va qadriyatlar tizimi qaror topadigan muhim muhit hisoblanadi. U yoshning faqat yashash joyi emas, balki uning jamoa bilan aloqasi, o‘zini anglashi, shaxsiy imkoniyatlarini namoyon etishi va ijtimoiy o‘rnini belgilashiga ta’sir ko‘rsatuvchi tabiiy ijtimoiy muhitdir. Aynan shu sababli mahalla doirasida amalga oshiriladigan ma’naviy-axloqiy tarbiya ishlari yoshlarning ichki imkoniyatlarini faollashtirish, ularni ijtimoiy foydali faoliyatga yo‘naltirish, hayotiy pozitsiyasini mustahkamlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligini kuchaytirish hamda turli salbiy ta’sirlarga nisbatan mafkuraviy -axloqiy immunitetini shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Biroq mazkur jarayon tasodifiy, parchalangan yoki faqat targ‘ibot xarakteridagi tadbirlar bilan cheklanmasdan, aniq maqsad, mazmun, tamoyil, shakl, metod, vosita va natijalarni o‘zida mujassam etgan yaxlit pedagogik tizim sifatida yo‘lga qo‘yilgandagina kutilgan samarani beradi. Shu nuqtai nazardan, innovatsion yondashuv asosida uyushmagan

yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash modelini ishlab chiqish va ilmiy asoslash dolzarb ilmiy vazifa sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur model tasodifiy tarbiyaviy ta’sirlar yig‘indisi emas, balki o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlar, pedagogik shart-sharoitlar, hamkorlik munosabatlari va kutilgan natijalarni birlashtiruvchi tizimli tuzilma sifatida qaralishi lozim. Bunday modelning mohiyati shundaki, u uyushmagan yoshlarning individual ehtiyojlari, ijtimoiy holati, qiziqishlari, ruhiy xususiyatlari, mahalla muhitining tarbiyaviy imkoniyatlari hamda zamonaviy jamiyat o’quvchi-yoshlarini o‘zaro uyg‘unlashtirgan holda ma’naviy-axloqiy rivojlanishning maqsadli mexanizmini yaratadi. Demak, modelning vazifasi yoshni tashqi nazorat ob’ekti sifatida emas, balki o‘z hayoti, kelajagi va jamiyat oldidagi mas’uliyatini anglaydigan faol sub’ekt sifatida shakllantirishdan iborat.

Innovatsion yondashuv asosida yaratiladigan ushbu model, avvalo, tarbiya jarayonini shaxsga yo‘naltirilganlik, ijtimoiy hamkorlik, faoliyatga asoslanganlik, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligi, uzluksiz monitoring va natijadorlik tamoyillari asosida qurishni nazarda tutadi. Bu yerda tarbiyaviy ta’sirning barcha sub’ektlari - oila, mahalla, ta’lim muassasasi, yoshlar yetakchisi, pedagog, psixolog, jamoat tashkilotlari va mahalla faollari - o‘zaro muvofiqlashgan holda harakat qilishi muhim ahamiyatga ega. Chunki ta’lim va mehnatdan uzilib qolgan yoshlar bilan ishlashda bir tomonlama tarbiyaviy ta’sir, qoida tariqasida, barqaror natija bermaydi. Shu bois modelda hamkorlik mexanizmi alohida o‘rin egallab, har bir tarbiyaviy sub’ektning vazifasi, ishtirok darajasi va o‘zaro aloqasi aniq belgilab qo‘yilishi lozim.

Mazkur modelning nazariy-metodologik asoslari yosh shaxsining ma’naviy-axloqiy kamolotini faqat g‘oyaviy ta’sir orqali emas, balki faoliyat, muloqot, refleksiya va ijtimoiy tajriba orqali shakllantirish g‘oyasiga tayanadi. Shu ma’noda model tarkibida maqsadli komponent, mazmuniy komponent, jarayonli-texnologik komponent, tashxisiy-monitoring komponenti va natijaviy komponentning o‘zaro bog‘liqligi ta’minlanishi zarur. Maqsadli komponent yoshlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasidan ko‘zlangan strategik maqsad va vazifalarni belgilasa, mazmuniy komponent milliy, umuminsoniy, fuqarolik, mehnat, huquqiy va oilaviy qadriyatlarni o‘z ichiga olgan tarbiyaviy mazmunni ifodalaydi. Jarayonli-texnologik komponent esa ushbu mazmunni amalga oshirishda qo‘llaniladigan innovatsion shakl, metod va vositalarni qamrab oladi. Tashxisiy-monitoring komponenti tarbiya jarayoni samaradorligini aniqlash, yoshlardagi o‘zgarishlar dinamikasini baholash va kerakli tuzatishlar kiritishga xizmat qiladi. Natijaviy komponent esa yoshlarda ma’naviy barqarorlik, axloqiy mas’uliyat, ijtimoiy faollik, o‘zini anglash va jamiyatga daxldorlik kabi sifatlarning qay darajada shakllanganini ifoda etadi. Ushbu modelning funksional jihati ham alohida ahamiyatga ega. Chunki u faqat nazariy qurilma sifatida emas, balki amaliyotda qo‘llashga mo‘ljallangan pedagogik mexanizm sifatida ishlashi kerak. Shu jihatdan modelning asosiy funksiyalari qatoriga diagnostik funksiya, tarbiyaviy-motivatsion funksiya, ijtimoiylashtiruvchi funksiya, muvofiqlashtiruvchi funksiya, profilaktik funksiya va rivojlantiruvchi funksiyalarni kiritish mumkin. Diagnostik funksiya yoshlarning real holati, ehtiyoji va muammolarini aniqlashga xizmat qilsa, tarbiyaviy-motivatsion funksiya ularda ma’naviy-axloqiy o‘sishga bo‘lgan ichki rag‘batni shakllantiradi. Ijtimoiylashtiruvchi funksiya yoshlarni jamoa va mahalla hayotiga jalb etadi, muvofiqlashtiruvchi funksiya esa turli sub’ektlar faoliyatining bir maqsadga yo‘nalishini ta’minlaydi. Profilaktik funksiya salbiy ta’sir va xulq og‘ishlarining oldini olishga qaratilgan bo‘lsa, rivojlantiruvchi funksiya yoshning shaxsiy imkoniyatlari va ijtimoiy faolligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Modelning amaliy qo‘llash mexanizmi bosqichma-bosqich tashkil etilganda uning samaradorligi yanada ortadi. Birinchi bosqichda tashxis va tahlil ishlari olib borilib, mahallalardagi uyushmagan yoshlarning ijtimoiy-psixologik holati, qiziqishlari va ehtiyojlari o‘rganiladi. Ikkinchi bosqichda maqsadli guruhlar shakllantirilib, ularga mos manzilli tarbiyaviy dasturlar ishlab chiqiladi. Uchinchi bosqichda tarbiyaviy ta’sirning asosiy shakl va metodlari - loyiha faoliyati, muloqot va munozara, ustoz-shogird munosabatlari, ijtimoiy foydali faoliyat, madaniy-ma’rifiy tadbirlar, raqamli-ma’rifiy kontent, psixologik qo‘llab-quvvatlash kabi

yo‘nalishlar orqali amalga oshiriladi. To‘rtinchi bosqichda olingan natijalar monitoring qilinib, yoshlarda yuz bergan ijobiy o‘zgarishlar tahlil etiladi va zaruratga qarab metodik tuzatishlar kiritiladi. Bu mexanizm tarbiya jarayonini nazoratsiz yoki parokanda holatga keltirmasdan, uni maqsadli va barqaror rivojlanish yo‘liga olib chiqadi. Shu tariqa, innovatsion yondashuv asosida uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash modeli yoshlarni ijtimoiy faollikka undaydigan, ularning ma’naviy dunyosini boyitadigan, axloqiy mas’uliyatini mustahkamlaydigan va jamiyat hayotiga integratsiyasini kuchaytiradigan yaxlit pedagogik tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik tadqiqotlarda modellashtirish, odatda, o‘qitish, tarbiya, ta’lim mazmuni, o‘quv faoliyati, pedagogik hamkorlik va tarbiyaviy muhit kabi yo‘nalishlarni nazariy jihatdan ifodalashda qo‘llaniladi. Bu borada modellashtirish tadqiqot faoliyatining yaxlit turkumini aks ettirsa, model uning mohiyatini chuqurlashtirish, asosiy aloqalarni aniqlash va nazariy xulosalar bilan boyitish vazifasini bajaradi. Shu bois modellashtirish metodikasini egallash nafaqat ilmiy bilishning umumiy metodi sifatida, balki psixologik-pedagogik tadqiqotlarning amaliy samaradorligini ta’minlovchi shart sifatida ham muhimdir. Ayniqsa, tarbiya jarayoni kabi murakkab va ko‘p omilli hodisani o‘rganishda modellashtirish orqali jarayonning maqsadi, mazmuni, ishtirokchilari, usullari va kutilgan natijalarini tizimlashtirish mumkin bo‘ladi[62][1]. Shu nuqtai nazardan, uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash muammosini tadqiq etishda modellashtirish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki mazkur toifadagi yoshlar bilan ishlash jarayoni bir vaqtning o‘zida ijtimoiy, pedagogik, psixologik va ma’naviy omillarni qamrab oladi. Bunday ko‘p qatlamli ob’ektni faqat tavsiflash orqali emas, balki modellashtirish orqali tushuntirish maqsadga muvofiqdir. Modellashtirish bu yerda o‘quv vositasi, materialni umumlashtirish usuli, axborotni ixcham va ko‘rgazmali ifodalash shakli sifatida ham xizmat qiladi. Shu bilan birga, u tadqiq etilayotgan jarayonning mantiqiy tuzilishini belgilash, asosiy tarkibiy qismlar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlash va ularni ko‘rgazmali shaklda tasvirlash imkonini beradi. Demak, ushbu tadqiqotda modellashtirish faqat nazariy tushuncha emas, balki tahlilni tizimlashtiruvchi asosiy ilmiy instrument sifatida qaraladi. Pedagogik adabiyotlarda modelning didaktik asosini tashkil etuvchi pedagogik texnika, o‘qitish metodlari va tashkiliy shakllar tizimi alohida ajratib ko‘rsatiladi. Shu bois model tushunchasiga yaqin bo‘lgan “o‘qitish modeli” tushunchasi ham turli ko‘rinishlarda uchraydi. Masalan, semiotik ta’limiy model belgili ma’lumotlarni qayta ishlashga qaratilgan bo‘lib, matn bilan ishlashni nazarda tutuvchi topshiriqlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Imitasion o‘rgatuvchi modellar esa matndagi ma’lumotlarni amaliy faoliyat vaziyatlari bilan bog‘lash orqali ta’lim oluvchini real yoki shartli ijtimoiy jarayonga kiritishni ko‘zda tutadi. Ushbu yondashuvlardan kelib chiqib aytish mumkinki, uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash modeli ham semiotik, imitatsion va faoliyatga yo‘naltirilgan komponentlarni o‘zida birlashtirishi lozim. Ya’ni, u bir tomondan ma’naviy-axloqiy mazmunni anglash, ikkinchi tomondan uni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash va uchinchi tomondan shaxsiy tajriba orqali o‘zlashtirish mexanizmlarini qamrab olishi zarur.

V.A.Shtoff [2] ta’limotida modellashtirishning samaradorligini baholash uchun pedagogikaga “pedagogik validlik” tushunchasi kiritilgani ham alohida ahamiyatga ega [2; 22-b.]. Validlik ishonchlilik va adekvatlikka yaqin bo‘lsa-da, ulardan farq qiladi, chunki u modelning konseptual, kriterial va miqdoriy jihatlarini bir vaqtning o‘zida qamrab oladi. Bu holat ko‘p omilli pedagogik hodisalarni modellashtirishda ayniqsa muhim. Shu ma’noda, uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash modeli ham nazariy jihatdan asoslangan, amaliyotda sinab ko‘rish mumkin bo‘lgan va natijadorlik mezonlari orqali baholanadigan valid tuzilma sifatida ishlab chiqilishi lozim. Ya’ni, model faqat umumiy tasavvur yoki shakliy sxema emas, balki tadqiqot ob’ektini ishonchli aks ettiradigan, uning rivojlanish mantig‘ini tushuntiradigan va amalda qo‘llash imkonini beradigan pedagogik konstruksiya bo‘lishi kerak[2].

[62] Выготский Л. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика, 1999 г. – 536 с

Tadqiqotimiz nuqtai nazaridan, innovatsion yondashuv asosida uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash modeli - bu maqsadli-motivatsion, mazmuniy-faoliyatli va diagnostik-natijaviy komponentlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikka asoslangan yaxlit pedagogik tizimdir. Ushbu model yoshlarning ma’naviy-axloqiy rivojlanishini faqat nazariy ta’sir orqali emas, balki interfaol ta’lim metodlari, innovatsion pedagogik texnologiyalar, raqamli vositalar, ijtimoiy-pedagogik hamkorlik va amaliy faoliyat orqali ta’minlashni nazarda tutadi. Modelning maqsadli komponenti uyushmagan yoshlarda ma’naviy barqarorlik, axloqiy mas’uliyat, ijtimoiy faollik va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga qaratilsa, mazmuniy komponenti milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ma’naviy meros, fuqarolik burchi, sog‘lom turmush madaniyati va mafkuraviy immunitetni rivojlantiruvchi g‘oyalar tizimini qamrab oladi. Jarayonli komponentida esa loyihaviy faoliyat, ijtimoiy aksiyalar, mentorlik, trening, keys-tahlil, raqamli-ma’rifiy muloqot va refleksiv mashg‘ulotlar kabi innovatsion metodlar muhim o‘rin tutadi. Mazkur modelning amaliy ahamiyati shundaki, u mahalladagi tarbiyaviy ishlarni tasodifiy tadbirlar yig‘indisi emas, balki ilmiy asoslangan, manzilli va boshqariladigan tizim sifatida tashkil etish imkonini beradi. Bu model orqali yoshlarning individual psixologik xususiyatlari, ijtimoiy holati, qiziqishlari va hayotiy tajribasi hisobga olinadi, tarbiyaviy ta’sir differensiallashtiriladi, oila-mahalla-ta’lim muassasasi hamkorligi mustahkamlanadi va monitoring-baxolash mexanizmi yo‘lga qo‘yiladi. Shu jihatdan, mazkur model uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashning nazariy-metodologik asoslarini, tarkibiy tuzilishini va amaliy qo‘llash mexanizmini o‘zida mujassam etgan ilmiy-pedagogik tizim sifatida baholanadi. Shunday qilib, modellashtirishga oid ilmiy yondashuvlar tahlili mazkur tadqiqotda ishlab chiqilayotgan modelning ilmiy asoslarini belgilash, uning tarkibiy qismlarini aniqlash va pedagogik validligini ta’minlashda muhim nazariy poydevor vazifasini bajaradi. Demak, innovatsion yondashuv asosida uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash modelini qurish va asoslash bugungi kunda nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashning samarali modelini yaratishda har bir yosh shaxsda ma’naviy-axloqiy tarbiyalanganlikning erishilgan darajasini aniqlash, uning rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatib borish va shu asosda maqsadli pedagogik ta’sirni belgilash zarur shartlardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, monitoring va baholash jarayoni bizning modelimizning muhim tarkibiy komponenti sifatida qaraladi. Chunki aynan mazkur komponent orqali yoshlarning motivatsion-qadriyatli yo‘nalganligi, ma’naviy-axloqiy bilimlari, emotsional-irodaviy barqarorligi hamda o‘zini boshqarish ko‘nikmalarida yuz berayotgan o‘zgarishlarni aniqlash, tahlil qilish va baholash imkoni yaratiladi. Bu esa tarbiya jarayonini tasodifiy emas, balki ilmiy asosda boshqarish, uning samaradorligini oshirish va har bir yoshga nisbatan manzilli yondashuvni ta’minlashga xizmat qiladi. Bizningcha, mazkur model interaktiv metodlar, rivojlantiruvchi texnologiyalar, o‘quv va ijtimoiy loyihalash, volontyorlik harakatlarini qo‘llab-quvvatlash, o‘zini-o‘zi tashkil etish va o‘zini-o‘zi erkin aniqlash tamoyillari asosida qurilgan demokratik tarbiyaviy muhitda samarali amal qiladi. Shu ma’noda, ma’naviy - axloqiy tarbiyalash modeli yosh shaxsiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-ma’naviy omillarni, ta’lim muassasasi va mahalla muhitining demokratik hayot tarzini, shuningdek, individual yondashuvning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘zaro bog‘liq holda qamrab oladi. Modelning asosiy funksiyalari yoshlarning ichki imkoniyatlarini rivojlantirish, ijtimoiy faolligini kuchaytirish, ma’naviy qadriyatlarga ongli munosabatni shakllantirish va ularni mustaqil hayotga tayyorlashga qaratilgan bo‘lib, shu orqali ma’naviy-axloqiy tarbiya jarayonining yaxlit, izchil va natijador tizimi vujudga keladi.

Maqsadli komponent

Ijtimoiy buyurtma: Innovatsion yondashuv asosida uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash metodikasini takomillashtirish

Maqsad: Innovatsion yondashuv asosida uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash jarayoni

Vazifa: Inovatsion yondashuv asosida uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashning pedagogik vazifalari

Metodologik komponent

Yondashuvlar: o‘quvchi shaxsiga qartilgan, tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan, aksiologik, ijtimoiy-pedagogik, integrativ, kompetentsiyaviy, innovatsion-texnologik

Ta’lim tamoyillari: maqsadlilik, uzluksizlik va izchillik, individuallashtirish va tabaqalashtirish, faol subektivlik, ijtimoiy hamkorlik, amaliy yo‘nalganlik, refleksivlik va o‘zini boshqarish, demokratiklik va ixtiyoriylik

Maqsadli-motivatsion komponent	Mazmuniy-faoliyatli komponent	Diagnostik-natijaviy komponent

Uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalanganlik mezonlari

Motivatsion-qadriyatli mezon yoshning ma’naviy-axloqiy tarbiyaga ichki ehtiyoji, hayotiy maqsadlarga munosabati, ta’lim va mehnatga qiziqishi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni qabul qilishi

Kognitiv-ma’rifiy mezon esa yoshning ma’naviy-axloqiy me’yorlar, huquqiy qoidalar, shaxsiy mas’uliyat, jamiyatda yashash madaniyati hamda ta’lim va kasb imkoniyatlarioshishi

Refleksiv-o‘zini boshqarish mezoni esa yoshning o‘z xatti-harakatini tahlil qilish, xatosini anglash, o‘zini baholay olish, xulqini tuzatishga tayyorligi va hayotini ongli rejalashtira olishi

Metodologik komponent

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA YOSHLARNI MA’ NAVIY-AXLOQIY TARBIYALASH JARYONI

O‘quv jarayon bloki

Ta’lim shakllari: individual va guruhli, jamoaviy mashg‘ulotlar, suhbat, munozara, trening, mentorlik, volontyorlik aksiyalari

Ta’lim metodlari: suhbat, tushuntirish, muammoli vaziyat tahlili, keys-stadi, interfaol savol-javob, trening, loyihalash, kuzatish

Ta’lim vositalari: ma’naviy-axloqiy mazmundagi didaktik materiallar, milliy qadriyatlarga oid matnlar, badiiy adabiyotlar, tarixiy-manaviy manbalar, tarqatma materiallar, audio-videomateriallar

Yoshlarni ma’ naviy-axloqiy tarbiyalash omillari o‘ quv-

o‘quv-moduli

Pedagog shaxsi va muhit - o‘qituvchining shaxsiy namunasi va sog‘lom muhit yoshda axloqiy qarashlarni shakllantiradi.

Tarbiyaviy mazmun - fanmazmuniga qadriyatlar singdirilishi ma’naviy ongni rivojlantiradi.

Interfaol faoliyat - munozara, loyiha va treninglar yoshni ongli va faol tarbiyalaydi.

Hamkorlik - oila, maktab va mahalla birligi tarbiya samaradorligini kuchaytiradi.

Ma’naviy-axloqiy tarbiyalangano‘quvchi pedagogik sifatlari

NATIJA

Mas’uliyatlilik-bu sifat o‘quvchining o‘qishiga, xulqiga, topshiriqlarga va jamo a oldidagi burchiga ongli munosabatini ifodalaydi. Aynan mas’uliyatlilik ma’naviy-axloqiy tarbiyaning amaliy natijasi

Qadriyatlarga sodiqlik - milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash hamda ularga amal qilish ma’naviy tarbiyaning asosiy mezoni quvchining Vatanga, oilaga, kattalarga hurmat, halollik va insonparvarlik fazilatlar

Muomala madaniyati - o‘quvchining ma’naviy-axloqiy darajasi, kattalarga hurmat, tengdoshlarga samimiylik, kichiklarga mehr va nizoli vaziyatlarda o‘zini to‘g‘ri tuta olish

O‘zini-o‘zi boshqarish - hissiyotlarni nazorat qilish, xulqini tartibga solish, xatoni anglash va o‘zini tuzatishga intilish, pedagogik nuqtai nazardan aynan o‘zini-o‘zi boshqarish

Uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalanganlikni baholash darajalari	Past	O‘rta	Yuqori

Natija: Innovatsionyondashuv asosida ma’naviy-axloqiy tarbiyalangan uyushmagan yoshlar

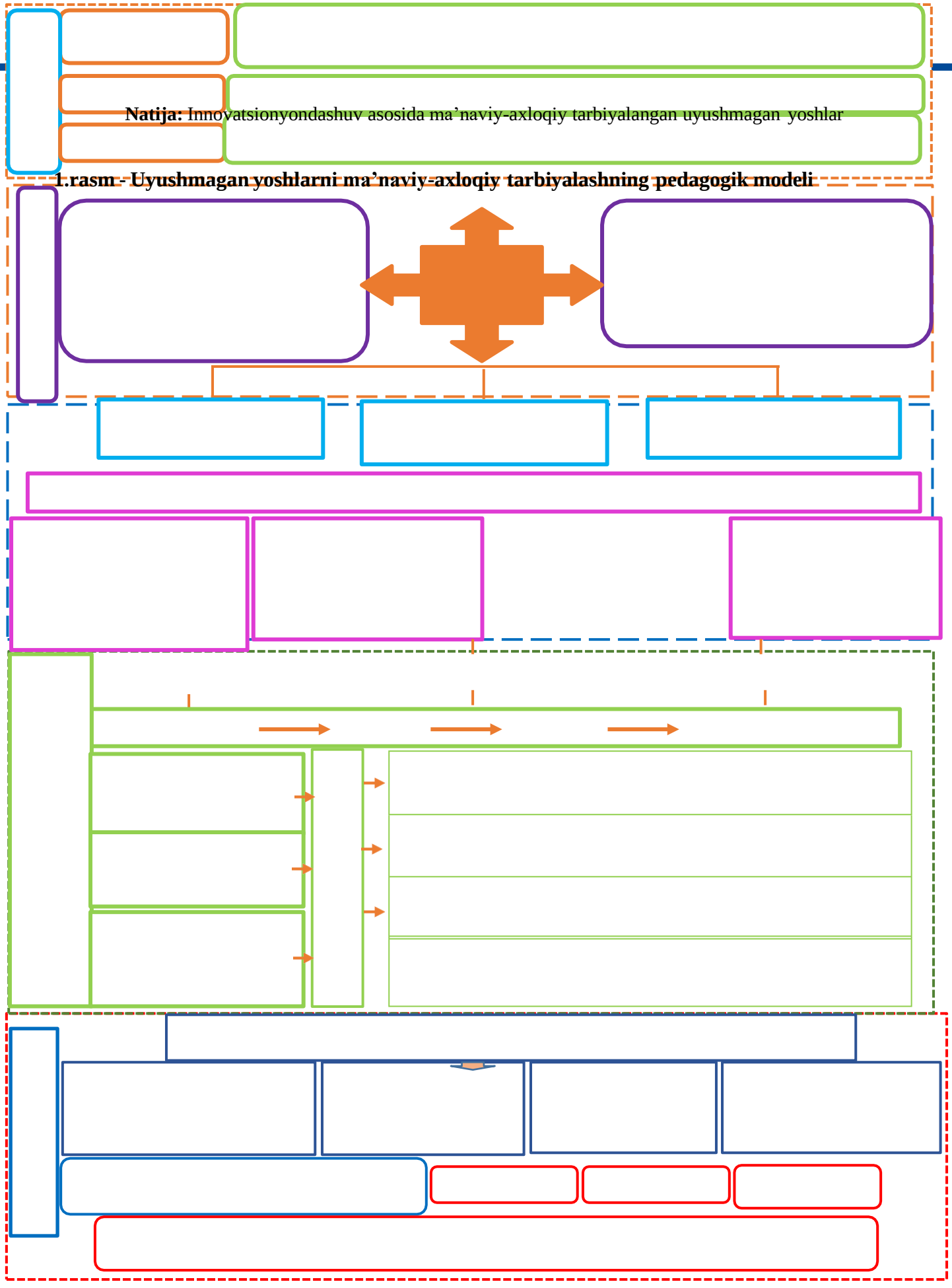

1.rasm - Uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashning pedagogik modeli

Mazkur model uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash jarayonini yaxlit pedagogik tizim sifatida ifodalaydi. Unda tarbiyaning maqsadi, vazifalari, mazmuni, metod va vositalari, shuningdek oila, mahalla, ta’lim muassasasi va jamoatchilik hamkorligi o‘zaro bog‘liq holda aks ettirilgan. Modelning asosiy mohiyati shundaki, u yoshlarni faqat nazorat ob’ekti sifatida emas, balki faol ishtirokchi sifatida qarab, ularda ma’naviy ehtiyoj, axloqiy ong, ijtimoiy mas’uliyat va o‘zini-o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Shu bilan birga, model diagnostika, monitoring va baholash mexanizmlari orqali tarbiyaviy ishlar samaradorligini aniqlash hamda uni bosqichma-bosqich takomillashtirish imkonini beradi.

Pedagogik tadqiqotlarda modellashtirish murakkab ijtimoiy-pedagogik hodisalarning mohiyati, tarkibiy tuzilishi, o‘zaro bog‘liqligi va rivojlanish mantig‘ini nazariy jihatdan ifodalash imkonini beruvchi muhim ilmiy metod hisoblanadi. Model tadqiqot ob’ektining aynan o‘zi emas, balki uning asosiy belgilari, aloqalari va funksiyalarini aks ettiruvchi ilmiy tuzilma bo‘lib, u orqali haqiqiy ob’ekt xususida yangi bilim va xulosalarga erishish mumkin. Shu ma’noda V.A.Shtoff modelni tadqiqot ob’ektini aks ettiruvchi yoki ifodalovchi, uning o‘rnini bosib, o‘rganish jarayonida mazkur ob’ekt to‘g‘risida yangi ma’lumot bera oladigan hayolan tasavvur etiladigan yoki moddiy amalga oshiriladigan tizim sifatida ta’riflaydi [2; 22-b.]. Mazkur ta’rifdan kelib chiqib aytish mumkinki, model pedagogik voqelikning soddalashtirilgan tasviri bo‘lsa-da, u real jarayonning muhim parametrlarini saqlab qolgan holda uni chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Pedagogik tadqiqotda modelning amaliy qimmati, avvalo, uning o‘rganilayotgan ob’ektga nisbatan qanchalik mos ekani, ya’ni adekvatligi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, modelni yaratishda ko‘rgazmalilik, aniqlik va ob’ektivlik tamoyillarining to‘g‘ri hisobga olinishi ham katta ahamiyatga ega [3]. Pedagogik jarayonlar ko‘p omilli va dinamik xususiyatga ega bo‘lgani sababli, ularni modellashtirishda faqat tashqi ko‘rinish emas, balki ichki mazmun, funksional bog‘liqlik va natijaviy yo‘nalishlar ham nazarda tutilishi lozim. Ilmiy adabiyotlarda “model” atamasi muayyan tizimning namunasi, andozasi yoki shartli ifodasi sifatida qo‘llanilib, u real tizimning tuzilishi, xususiyatlari va elementlar o‘rtasidagi munosabatlarni sxemalar, belgili shakllar, formulalar yoki konseptual konstruksiyalar orqali soddalashtirilgan tarzda aks ettiradi [3; 151-b.;]. Shunday ekan, modellashtirish nafaqat nazariy tushuncha, balki tadqiqot ob’ektini tizimlashtirish, uning mazmun-mohiyatini ochish va amaliyotga yo‘naltirilgan xulosalar ishlab chiqishning samarali vositasi sifatida baholanadi.

Mazkur nazariy yondashuvlardan kelib chiqqan holda, uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash muammosini o‘rganishda ham maxsus pedagogik model ishlab chiqish zarurligi ayon bo‘ladi. Chunki ushbu toifadagi yoshlar bilan ishlash jarayoni faqat tarbiyaviy ta’sirni emas, balki ijtimoiylashuv, fuqarolik pozitsiyasi, ichki motivatsiya, axloqiy tanlov, mustaqil fikrlash va hayotiy maqsadlarni shakllantirish kabi ko‘p qirrali vazifalarni qamrab oladi. Shu bois tadqiqotimizda ishlab chiqilayotgan uyushmagan yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalash modeli mazkur jarayonning maqsadli, mazmuniy, texnologik va natijaviy tomonlarini yaxlit holda ifodalovchi ilmiy-pedagogik tuzilma sifatida qaraladi. Bu model tarbiyaviy ishlarni tasodifiy yoki parokanda tarzda emas, balki aniq tamoyillar, sub’ektlar, metodlar, vositalar va baholash mezonlari asosida tashkil etish imkonini beradi.

Tadqiqotimiz nuqtai nazaridan, mazkur model ijtimoiy ta’limiy va rivojlantiruvchi xususiyatga ega bo‘lib, u mahalla muhitini yoshlarning ma’naviy-axloqiy shakllanishini ta’minlovchi tabiiy ijtimoiy-pedagogik maydon sifatida talqin qiladi. Ijtimoiy ta’limiy modellar, odatda, ta’lim jarayoni ishtirokchilarining jamoaviy ish-harakatlari, hamkorlik munosabatlari va ijtimoiy faollikka yo‘naltirilgan vazifalarni aks ettiradi. Shu ma’noda mahalla sharoitidagi mazkur model ham o‘quv, maktabdan tashqari mustaqil ishlar, jamoatchilik ishtirokini kuchaytirish, demokratik hayot tarzini shakllantirish va faol fuqarolik pozitsiyasini qaror toptirish

kabi vazifalar bilan uzviy bog‘liqdir. G.A.Ovchinnikov[2][63]ning hududiy ta’lim tizimi orqali kattalar fuqarolik ta’limi modelini ishlab chiqqanligi va unda fuqarolik huquqlari sohasidagi ta’lim, ma’naviy-ma’rifiy ishlar hamda ijtimoiy loyihalash orqali faol ijtimoiylashuvga erishish mumkinligini ta’kidlagani ham mazkur fikrni metodologik jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi [2]. Shu bilan birga, mazkur darajalar to‘liq yoki qisman o‘zlashtirish holatida ham namoyon bo‘lishi mumkin. To‘liq o‘zlashtirish shaxsda individual sifatlar va ma’naviy-axloqiy tarbiyalanganlik komponentlarining barcha sohalar bo‘yicha yaxlit va mustaqil tarzda ifodalanishini anglatadi. Qisman o‘zlashtirish esa zarur sifatlar va ko‘nikmalarning to‘liq namoyon bo‘lmasligi, topshiriqlarni bajarishda o‘qituvchi yoki boshqa yordamga ehtiyoj sezilishini bildiradi[64][3; 42-43-b.]. Shu ma’noda, ma’naviy-axloqiy tarbiyalanganlikni baholashda darajalarni mexanik belgilash emas, balki shaxsning ichki motivatsiyasi, bilimi, irodaviy barqarorligi, refleksiv qobiliyati va ijtimoiy xulqidagi o‘zaro bog‘liq o‘zgarishlar tizimini hisobga olish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir. Demak, mazkur baholash modeli mahallalardagi uyushmagan yoshlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlar samaradorligini aniqlash, ularning rivojlanish dinamikasini kuzatish va maqsadli pedagogik ta’sirni muvofiqlashtirish uchun ishonchli ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-yanvardagi PQ-92-son qarori, “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

2. Выготский Л. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика, 1999 г. – 536 с \

3. Овчинников Г. Социально-педагогические условия становления региональной системы гражданского образования взрослых.: Красн. 2007 г.

4. Иоффе А. Методика гражданского образования: теоретические аспекты и практические рекомендации // - Брянск: Курсив.: 2007 г. - С.42-43

OGAHIY SHE’RIYATIDA TASAVVUFIY QARASHLARGA E’TIBOR

Rajabboyeva Niyozjon Bahodir qizi
Urganch davlat pedagogika institute
“O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ibrohim Haqqul maqolalari orqali Ogahiy she’riyatida tasavvufiy qarashlarga e’tibor kuchayganligi, Ogahiyning Shayx Najmiddin Kubroning izdoshlaridan ekanligi haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Ogahiy, Ibrohim Haqqul, tasavvuf, she’riyat, ruhiyat, ilohiy ishq, nafs tarbiyasi, Xorazm adabiy muhiti.

Bilamizki, Ogahiy nihoyatda barakali ijod qilgan. Shoirning “Ta’viz ul-oshiqin” (“Oshiqlar tumori”) nomli ulkan devoni bir necha janrlarda yaratilgan 20 ming misradan ziyod she’rdan tarkib topgan. U Xiva xonligi tarixining turli davrlarini yoritishga bag‘ishlab beshta mustaqil yirik tarixiy asar yaratgan. Sa’diy Sheroziyning “Guliston”, Abdurahmon Jomiyning “Salomon va Ibsol”, “Bahoriston”, Nizomiyning “Haft paykar” kabi o‘lmas badiiy asarlarini, ko‘plab tarixiy kitoblarni mahorat bilan tarjima qilgan.

Ogahiy ijodining qimmatli va xarakterli tomoni shundaki, u Alisher Navoiy ijodiyotida yuqori pog‘onagacha ko‘tarilgan adabiyotdagi eng ilg‘or, eng xalqchil g‘oyaviy-badiiy an’analarni XIX asr sharoitida yuksak darajada rivojlantirdi. Insonning ko‘ngil hayotiga teran kirib brogan shoir din, axloq, ma’naviyat, adolat to‘g‘risida ham o‘z fikr-xulosalarini ochiq-oydin ozhor qila olgan edi.

---

[63] Овчинников Г. Социально-педагогические условия становления региональной системы гражданского образования взрослых.: Красн. 2007 г.

[64] Иоффе А. Методика гражданского образования: теоретические аспекты и практические рекомендации // - Брянск: Курсив.: 2007 г. - С.42-43

Keyingi yillarda o‘zbek adabiyotshunosligida Ogahiy ijodiga bo‘lgan e’tibor sezilarli darajada kuchaydi. Ibrohim Haqqul o‘zbek adabiyotshunosligining yetuk vakillaridan biri bo‘lib, u Ogahiy ijodi va merosini chuqur ilmiy asosda o‘rgangan olimdir. Uning tadqiqotlari Ogahiyning badiiy, tarixiy va tasavvufiy qarashlarini keng yoritadi. Ibrohim Haqqul Ogahiy ijodini turli jihatdan tahlil qil gan bo‘lib, uni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Ogahiy she’riyati tahlili – g‘azal, qasida va boshqa janrlarning badiiy xususiyatlari;
2. Tasavvufiy qarashlar – ilohiy ishq, komillik, nafs tarbiyasi masalalari;
3. Til va uslub – Ogahiyning o‘ziga xos badiiy tili, obrazlar tizimi;
4. Adabiy an’ana – Alisher Navoiy an’analarining davomiyligi

Ibrohim Haqqul shoirning tasavvufiy qarashlarini juda katta qiziqish bilan jiddiy tahlil qilgan. Ogahiy ijodida tasavvuf mavzusi olimning eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mustamlaka davrida shoirning asarlarini tahlil qilishda diniy-tasavvufiy istilohlariga e’tibor berilmagan. Ogahiy to‘plamining nashr etilishida ham ba’zi misralar tushirib qoldirilgan holda nashr etilganligini ko‘rishimiz mumkin. Ijodkorning asarlarini tahlil qilshda ham uning asl mazmunidan chekingan holda yuzaki tahlil qilingan. Ammo mustaqillik yillarida bu holat o‘zgardi. Bu yo‘lda Ibrohim Haqqulning o‘rni beqiyos. “Ogahiy har qanday baland e’tibor va ehtiromga loyiq san’atkor. Uning ijodiyotiga bir bog‘lansa, qaytib ajralib bo‘lmaydigan daholardan ekanligini o‘z tajribam orqali ham men bilaman”[Haqqul I. “Ogahiyning shaxsiyati va she’riyati xususida” // Toshkent. “Mumtoz so‘z”. 2019.], – deb yozadi olim. 1990-yil nashr etilgan “She’riyat-ruhiy munosabat” kitobida “Ogahiy badiiy ijod qonuniyatlari haqida” nomli bir maqola o‘rin olgan edi. Shundan buyon o‘ttiz yildan ortiq vaqt mobaynida Ogahiy she’riyati va mahorati mavzusida bir qancha maqolalar yozadi. Ulardan to‘rttasi olimning “Hayot, adabiyot va abadiyat” deb nomlangan kitobiga kiritilgan edi. Ibrohim Haqqul shunday yozadi:” shunaqa qalamkashlar bo‘ladiki, bir bora o‘qib yoki ko‘zdan kechirib chiqqandan so‘ng ularning kitobini qayta o‘qishga hech ehtiyoj sezilmaydi. Chunki barchasi aniq va odatiy talablarga ko‘ra amalga oshirilgan. O‘tmishda yashab ijod etgan o‘nlab shoirlar va ularning izdoshlari tajribasida bu hol bekamu ko‘s tarzda kuzatiladi. Adabiy jarayondagi ana shu hodisaga Ogahiy qarshi turgan, hayotda ham, ijodda ham o‘zligini to‘la ko‘rsata bilgan, insoniy qiyofasi singari adabiy shaxsiyati ham takrorlanmas daho shoirdir. O‘zbek mumtoz adabiyotida, xususan, Xorazm adabiy muhitida Ogahiy yaratgan ijod qasri shunchalik muhtasham va naqshinkorki, uning ko‘rki, rangi, ma’no mohiyatini hanuzgacha hech kim to‘la ta’rifu tavsif etib bera olgani yo‘q.” [Haqqul I. “Ogahiyning shaxsiyati va she’riyati xususida” // Toshkent. “Mumtoz so‘z”. 2019.]

Olimning bu gaplari behuda emas edi. Chunki shu davrgacha Ogahiyni o‘zigacha va o‘zidan keyingi shoirlardan ajratib turuvchi o‘zlik imkoniyati, shaxsiy fazilatlari, ayniqsa, Ruh va ruhoniyat olami bilan maxsus qiziqilgan emasdi. Bu shoirning she’riyati singari shaxsiyatini ham tasavvuf va tasavvufiy axloqdan ajralgan holda tasavvur etish Ogahiyning tarixiy qiyofasini buzish yoxud buzib gavdalantirish bilan teppa-tengdir. Ogahiyda kubraviylik tariqati asoschisi Najmiddin Kubro, javonmardlik ta’limoti va haqiqatlarining tolmas kuychisi Pahlavon Mahmud bilan ma’naviy-ruhoniy vobastalik bo‘lgani bois unda qalb tasfiyasi va dunyo voqea-hodisalariga basirat ko‘zi bilan boqish layoqati boshqacha bo‘lgan. Ibrohim Haqqul Ogahiyning ana shu jihatlarini biz uchun juda aniq ravshan tahlil qilib bergan.

Sharq mumtoz adabiyoti aslida samoviy soflik, ilohiy go’zallik, ruhiy zavq-shavq, ishq va irfon yolqinidan paydo bo’lgan o’ziga xos adabiyotdir. Uning olam, odamga qarashi, ayniqsa, hayotga munosabati g’arb ijodkorlarinikidan tubdan farqlanadi. Buni hisobga olmaslik va taqlid chegarasidan nari o’tolmaslik milliy adabiyotshunoslikni butunlay boshqa yo’nalishga burib yubordi. Ma’rifatparvar shoirimiz Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho’lpon achchiq istehzo bilan “Bu dunyo deb u dunyoni bahosiz pulga sotdim-ku”, deydi. Vaholanki, mumtoz san’atkorlardan hech biri bu dunyoni oxiratga, oxiratni esa tiriklik olamiga qarshi qo’ymagan. Shu sababga ko’ra ham, ular din daryosida erkin suzib, tasavvuf chashmasidan qonib-qonib suv ichishgan. Sho’ro bosqinidan keyin din o’rnini dahriylik egallab, tasavvufga yaqinlashish ta’qiqlangach, diniy,

tasavvufiy asarlarni o’rganish to’xtatilgandi. Bu nohaqlik va zo’ravonlikka mustaqillik chek qo’ydi. Istiqlol bilan bab-barobar yassaviyshunoslikning yangidan qad rostlashi, uning nafaqat o’zbek, balki turkiy xalqlar orasida mustaqil qiyofasi va faolligini ko’rsatishga erishishi adabiyotshunosligimizning e’tirofga loyiq zafarlaridandir. Ayni shunday fikrni tasavvuf va o’zbek tasavvuf adabiyoti tadqiqiga doir izlanish hamda qo’lga kiritilgan yutuqlar borasida ham aytish mumkin. Xususan, Ogahiy she’rlaridagi tasavvufiy g‘oyalar borasida ham so‘ngi yillarda katta ishlar amalga oshirildi.

“Qanchadan-qancha kimsalar bordirki, - deydi ulkan turk tasavvufshunosi S.Uludog‘, – tasavvufiy hayotni yashash iste’dodli va qobiliyati bo‘lmagani holda yuzaki tarzda goh unga, goh bunga qiziqib, majburan, ya’ni zo‘rlab o‘sha hayotga suqilib kirmoqchi bo‘ladilar. Biroq bu ish ularning tabiatlariga mutlaqo muvofiq kelmaydi...”. Ibrohim Haqqul tasavvuf g‘oyalari, tasavvuf adabiyotlarini chuqur o‘rganadi va Ogahiy, Navoiy kabi buyuk shoirlarning asarlaridagi tasavvufiy istilohlarni to‘g‘ri talqin qiladi. Ogahiy Sharq adabiyoti tajribalarini teran bilgan, yutuqlar bilan bir qatorda undagi kamchiliklarni ham aniq anglagan san’atkor. Olim Ogahiyning Navoiy, Bobur, Fuzuliy singari daholarning izdoshi ekanligini ta’kidlaydi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Ibrohim Haqqul Ogahiy she’rlarida tasavvuf falsafasi, ilohiy ishq va ma’rifat yo‘li, insonning ruhiy kamolotga erishishi haqidagi g‘oyalar yetakchi o‘rinni egallaydi. Olim tadqiqotlari orqali Ogahiyni faqat shoir emas, balki mutafakkir sifatida ham ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Haqqul I. “Tasavvuf va Ogahiy she’riyati”// O‘zbek tili va adabiyoti. 2009.
2. Haqqul I. “Ogahiyning shaxsiyati va she’riyati xususida” // Toshkent. “Mumtoz so‘z”. 2019.
3. Haqqul I. Hayot, adabiyot va abadiyat. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
4. Ogahiy. Ta’viz ul-oshiqin. – Toshkent: Fan, 1960.

YOSHLARNIKASBGA YO‘NALTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Sobirova Saida Otabekovna
Urganch Ranch texnologiya
Universiteti magistranti
+998 88 736 04 05
saidasobirova0405@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirishning pedagogik asoslari va ularni rivojlantirish texnologiyasi ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqot o‘quvchi yoshlarning kasbiy o‘zligini anglash, qiziqish va qobiliyatlarini hisobga olgan holda kasb tanlashga tayyorlash jarayonining pedagogik-psixologik asoslarini ochib beradi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar (diagnostika, interaktiv usullar, professiogramma, ekskursiyalar va axborot texnologiyalari) asosida takomillashtirish yo‘llari taklif etilgan. O‘zbekiston Respublikasidagi ta’lim islohotlari, “O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish va psixologik-pedagogik tashxis markazi” faoliyati hamda xorijiy tajribalar tahlili asosida ilmiy xulosalar chiqarilgan. Mazkur tadqiqot ta’lim muassasalari o‘qituvchilari, psixologlari va mutaxassislar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: kasbga yo‘naltirish, yoshlarni kasbiy yo‘naltirish, pedagogik asoslar, rivojlantirish texnologiyasi, psixologik-pedagogik diagnostika, professiogramma, interaktiv pedagogik usullar, kasbiy tayyorgarlik, mehnat bozori talablari, uzluksiz ta’lim, o‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish, kasbiy o‘zlikni anglash.

Bugungi kunda bozor iqtisodiyoti sharoitida yosh avlodni ongli kasb tanlashga tayyorlash jamiyatning strategik vazifalaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini

rivojlantirishning milliy dasturlari (“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun) yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirishni davlat siyosati darajasiga ko‘targan. Shunga qaramay, maktab o‘quvchilarining kasb tanlashdagi muammolari (qiziqish va qobiliyatlarning to‘liq aniqlanmasligi, mehnat bozori talablaridan uzoqlik, pedagogik texnologiyalarning yetarli emasligi) dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Kasbga yo‘naltirish – bu shaxsning individual xususiyatlari (qiziqish, qobiliyat, salomatlik) va jamiyat ehtiyojlarini hisobga olgan holda kasbiy o‘rnini topishga yo‘naltirilgan ilmiy asoslangan tizimdir. Pedagogik jihatdan bu jarayon o‘quv -tarbiya birligida amalga oshiriladi va o‘qituvchining kasbiy layoqatliligini talab etadi. Tadqiqotning maqsadi – yoshlarni kasbga yo‘naltirishning pedagogik asoslarini rivojlantirish texnologiyasini ilmiy asoslab, amaliy tavsiyalar berishdir.

Nazariy asoslar: kasbga yo‘naltirishning nazariy asoslari psixologiya, pedagogika va ijtimoiy fanlar kesishmasida shakllangan. E.A. Klimovning “Kasb psixologiyasi” nazariyasi bo‘yicha kasb tanlash shaxsning ichki (qiziqish, moyillik) va tashqi (mehnat bozori) omillari uyg‘unligiga asoslanadi. V.A. Slastenin pedagogik layoqatlilikni “nazariy va amaliy tayyorgarlik birligi” deb ta’riflaydi. O‘zbek olimlari (Abdukodirov A.A., Rashidov X.F., Xolmatov P.) bu jarayonni uzluksiz ta’lim tizimida ko‘rib chiqishadi.

Pedagogik asoslar quyidagilardan iborat:

– Psixologik-pedagogik jihat: O‘quvchining o‘z-o‘zini anglashi, qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirish (Ashuraliyeva G.N. bo‘yicha shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy ta’sir, motivatsiya).

– Ijtimoiy-iqtisodiy jihat:Mehnat bozori talablari, kasblar tasnifi, kichik biznes va innovatsion kasblar bilan tanishtirish.

– Tibbiy-fiziologik jihat: Salomatlik va kasbga yaroqlilikni hisobga olish.

– O‘qituvchi roli: Pedagogik mahorat, diagnostika va individual yondashuv (Sulliyeva S.X., Tojiyeva F.A).

Kasbga yo‘naltirish bosqichlari (1-4 sinf – tanishtirish; 5-9 sinf – diagnostika va qiziqish shakllantirish; litsey-kollej – kasbiy reja tuzish) maktab tizimida amalga oshiriladi.

Pedagogik asoslarni rivojlantirish texnologiyasi

Rivojlantirish texnologiyasi – bu maqsadli, bosqichma-bosqich va natijaga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon bo‘lib, zamonaviy axborot va interaktiv usullarni qo‘llashni nazarda tutadi.

Texnologiyaning asosiy komponentlari:

1. Diagnostik bosqich: Kuzatish, diagnostik suhbat, test va anketalar (qiziqish, qobiliyat, IQ testlari), professiogramma tuzish. “O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish va psixologik-pedagogik tashxis markazi”ning tajribasi asosida amalga oshiriladi.

2. Axborot va tarbiyaviy bosqich: Kasblar olami, shajarasi bilan tanishtirish; ekskursiyalar, ko‘rgazmalar, hunarmandchilik to‘garaklari.

3. Interaktiv va innovatsion bosqich: “Aqliy hujum”, “Tarozi”, “Venn diagrammasi”, “Sinkveyn”, Skarabey texnologiyalari; virtual stendlar, elektron materiallar.

4. Mustaqil faoliyat va monitoring bosqich: Shaxsiy kasbiy reja tuzish, ota-onalar va mutaxassislar bilan hamkorlik, natijalarni baholash.

Texnologiya uzluksiz ta’lim tizimida (maktab – litsey – kollej) integratsiya qilinadi va yangi pedagogik texnologiyalarni (raqamli platformalar, onlayn tashxis) joriy etishni talab qiladi. Bu o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, o‘zini baholash va mehnat bozoriga moslashish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Amaliyotda qo‘llash va samaradorlik

O‘zbekiston tajribasida (Termiz DU, Samarqand DU dasturlari) ushbu texnologiya mehnat ta’limi darslari, sinfdan tashqari ishlar va markazlar orqali qo‘llanilmoqda. Natijada o‘quvchilarning kasbiy qiziqishi oshadi, tanlov xatolari kamayadi. Xorijiy tajribada (Holland RIASEC modeli, raqamli karyera platformalari) shunga o‘xshash yondashuvlar yuqori samara

bergan. Taklif etiladigan takomillashtirish: har bir maktabda psixolog-kasb maslahatchisi lavozimini joriy etish, raqamli tashxis dasturlarini yaratish va o‘qituvchilar malakasini oshirish.

Yoshlarni kasbga yo‘naltirishning pedagogik asoslarini rivojlantirish texnologiyasi ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, shaxsning barkamol rivojlanishini ta’minlaydi. U psixologik - pedagogik diagnostika, interaktiv usullar va mehnat bozori bilan integratsiyaga asoslanadi. Amaliyotda bu texnologiyani keng joriy etish yoshlarning raqobatbardoshligini oshiradi va jamiyat iqtisodiy rivojiga hissa qo‘shadi. Kelgusida raqamli texnologiyalarni chuqurroq tatbiq etish va ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sulliyeva S.X., Tojiyeva F.A. O‘quvchi yoshlarni kasbga yo‘naltirishning samarali yo‘llari // Экономика и социум. 2024. №10-2 (125). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/o-quvchi-yoshlarni-kasbga-yo-naltirishning-samarali-yo-llari.

2. Ashuraliyeva, G. N. (2024). Yoshlarni kasbga yo‘naltirishning psixologik asoslari. Nauka i innovatsiya, 2(35), 15-18. https:// doi. org/ 10.5281 /zenodo. 14133317

3. Kasb hunarga yo‘naltirish dasturi. Samarqand davlat universiteti.

4. Xolmatov P. O‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish texnologiyasi. T.: Fan, 2006.

5. Abdukodirov A.A., Rashidov X.F. O‘zluksiz ta’lim tizimida o‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirishning ilmiy-pedagogik asoslari. T.: Fan, 2006.

6. Bozorova S. Oliy ta’limda kasbiy yo‘naltirilgan o‘qitish texnologiyalari. T.: Fan, 2006.

7. Zhaina B. va boshq. Pedagogical Foundations of the Technology of Vocational Guidance for Students // Journal of Intellectual Disability, 2020.

TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Ro‘zmetova Asalxon Jumanazar qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi magistranti
ruzmetovaasalxon@gmail.com
+998946332508

Annotatsiya: shbu maqolada ta'lim natijalarini baholash jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi va afzalliklari tahlil qilinadi. Ta'limning sifatini oshirish maqsadida zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalarining qo‘llanilishi, baholash mezonlarining aniq va shaffof bo‘lishi, shuningdek, talabalarning o‘rganish jarayoniga faol ishtirokini ta’minlashda raqamli platformalarning roli ko‘rib chiqilgan. Maqolada onlayn testlashtirish tizimlari, elektron baholash vositalari va ma'lumotlarni avtomatik qayta ishlash imkoniyatlari asosida ta'lim sifatini yaxshilash bo‘yicha tavsiyalar berilgan. Natijalar ta’lim muassasalarida raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali baholash jarayonining samaradorligini oshirish istiqbollarini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Ta'lim natijalarini baholash, raqamli texnologiyalar, onlayn testlar, elektron baholash, ta'lim sifati, axborot-kommunikatsiya vositalari.

Abstract: This article analyzes the effectiveness and advantages of using digital technologies in the process of assessing educational outcomes. The role of digital platforms in improving the quality of education, the use of modern information and communication technologies, the clarity and transparency of assessment criteria, and the active participation of students in the learning process are considered. The article provides recommendations for improving the quality of education based on online testing systems, electronic assessment tools, and automatic data processing capabilities. The results show the prospects for increasing the efficiency of the assessment process through the introduction of digital technologies in educational institutions.

Keywords: Assessment of educational outcomes, digital technologies, online tests, electronic assessment, quality of education, information and communication tools.

Аннотация: В данной статье анализируется эффективность и преимущества использования цифровых технологий в процессе оценки результатов обучения. Рассматривается роль цифровых платформ в повышении качества образования, использование современных информационно-коммуникационных технологий, ясность и прозрачность критериев оценки, а также активное участие студентов в учебном процессе. В статье представлены рекомендации по повышению качества образования на основе систем онлайн-тестирования, электронных средств оценки и возможностей автоматической обработки данных. Результаты показывают перспективы повышения эффективности процесса оценки за счет внедрения цифровых технологий в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: Оценка результатов обучения, цифровые технологии, онлайн-тестирование, электронная оценка, качество образования, информационно-коммуникационные средства.

“Ta’lim natijalarini baholash – bu o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini tekshirish jarayoni bo‘lib, u orqali ta’lim jarayonining samaradorligi va o‘quvchilarning rivojlanishi darajasi aniqlanadi. Hozirgi zamonaviy ta’lim tizimida baholashning roli tobora oshib bormoqda, chunki sifatli ta’limni ta’minlash va o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalar ta’lim natijalarini baholashda yangi imkoniyatlar yaratib, tezkor va aniq tahlillar olib borish, o‘quv jarayonini avtomatlashtirish va individual yondashuvni kuchaytirishga yordam beradi. Shu sababli, ta’lim sifatini monitoring qilish va yaxshilashda raqamli vositalardan foydalanish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda”[1.:50-57].

Ta’lim natijalarini baholashda raqamli texnologiyalar muhim o‘rin tutadi va an'anaviy baholash usullarini tubdan o‘zgartirmoqda.Avvalgi qog‘ozga asoslangan testlar va qo‘lda olib borilgan baholashlar o‘rniga, endi onlayn platformalar, interaktiv dasturlar va sun’iy intellekt tizimlari yordamida yanada tez va aniq natijalar olinmoqda. Raqamli vositalar o‘quvchilarning bilim darajasini real vaqtda kuzatishga imkon beradi, shuningdek, turli ko‘nikmalarni baholashda ham individual yondashuvni ta'minlaydi. Bu esa ta’lim jarayonida xatolarni aniqlash va o‘quvchilarning kuchsiz tomonlariga e'tibor qaratishni osonlashtiradi. Natijada, raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonini shaffof, samarali va zamonaviy me’yorlarga moslashtirishda katta rol o‘ynaydi.

“Ta’lim natijalarini baholashda raqamli texnologiyalardan foydalanishning asosiy maqsadi baholash jarayonini yanada aniq, samarali va barcha uchun qulay qilishdan iborat. Ushbu tadqiqotning doirasi ta’lim sohasida raqamli vositalarning qo‘llanilishi va ularning baholash sifatiga ta’sirini o‘rganishga qaratilgan. Bugungi kunda ta’lim jarayonida an’anaviy baholash usullari ko‘p jihatdan samaradorligini yo‘qotmoqda, shu sababli raqamli texnologiyalar yordamida avtomatlashtirilgan testlar, onlayn baholash platformalari va ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash imkoniyatlari o‘rganilmoqda. Bu esa baholash natijalarining aniqligini oshirish, baholash jarayonini tezlashtirish va malakali pedagogik qarorlar qabul qilishda yordam berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar ta’limni har tomonlama ochiq qilish, ya’ni geografik muammosiz baholash jarayoniga kirish imkoniyatini oshirish orqali ta’lim sifatini xalqaro darajada oshirishga zamin yaratadi”[2.: 45-52].

Ta’lim natijalarini baholashda raqamli texnologiyalarning roli so‘nggi yillarda keskin o‘zgardi. An’anaviy baholash usullari, ya’ni qog‘ozga asoslangan testlar va yozma ishlarni qo‘lda tekshirish jarayoni, o‘z vaqtida ko‘plab cheklovlarga ega edi. Bu usullar ko‘pincha vaqt talab qiluvchi, inson omiliga bog‘liq bo‘lib, xatoliklar va subyektivlikka moyil edi. Raqamli texnologiyalar esa baholash jarayonini yanada samarali, tezkor va adolatli qilmoqda. Masalan, onlayn test tizimlari o‘quvchilarning bilim darajasini avtomatik tarzda va tezda baholashga

imkon beradi, natijalarni tahlil qilishda keng imkoniyatlar yaratadi. Shuningdek, bu texnologiyalar natijalarni real vaqt rejimida kuzatish va individual o‘quvchining zaif tomonlarini aniqlash uchun qulay sharoit yaratadi. “Raqamli platformalar yordamida olingan ma’lumotlar pedagoglarga o‘quv jarayonini optimallashtirish va shaxsiylashtirilgan ta’lim dasturlarini ishlab chiqishda katta yordam beradi. Natijada, ta’lim jarayonining samaradorligi oshib,o‘quvchilarning qobiliyatlarini ko‘proq baholanishi ta’minlanadi. Shunday qilib, raqamli texnologiyalar ta’lim natijalarini baholashda sifatli o‘zgarishlarni amalga oshirib, ta’lim sohasida innovatsion yondashuvlarning asosiy vositasiga aylangan”[3.:30-36].

“Ta’lim natijalarini baholashda raqamli texnologiyalardan foydalanish zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylangan. Ushbu jarayonda turli xil raqamli vositalar va platformalar keng qo‘llaniladi. Jumladan,onlayn test tizimlari o‘quvchilarning bilim darajasini tez va samarali aniqlash imkonini beradi.Shuningdek,o‘quv boshqaruv tizimlari (Learning Management Systems – LMS) ta’lim jarayonini tashkil etish, o‘quvchilar faoliyatini kuzatish, hamda baholash jarayonlarini avtomatlashtirishda muhim rol o‘ynaydi”[4.:12-19]. Avtomatik baholash dasturlari esa yozma va og‘zaki imtihonlarni baholash uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ularning yordamida baholash jarayoni tezlashadi va inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklar kamayadi.Bu vositalarning barchasi ta’lim sifatini oshirish va o‘quvchilarning individual yutuqlarini aniqroq baholashga xizmat qiladi.

Ta’lim natijalarini baholash jarayonida raqamli texnologiyalarning muvaffaqiyatli qo‘llanilishi ko‘plab real misollar bilan tasdiqlangan. Masalan, ba'zi maktablarda onlayn baholash platformalari qo‘llanilib, o‘quvchilarning bilim darajasi aniq va tezkor tarzda aniqlanmoqda. Bu tizimlar yirik ma'lumotlar bazasidan foydalanib, individual o‘quvchilarni baholashda yanada adolatli va samarali natijalar beradi. Shuningdek, interaktiv testlar va avtomatlashtirilgan baholash vositalari o‘qituvchilarga vaqtni tejashda va baholash jarayonining aniqligini oshirishda yordam beradi. Bularning barchasi o‘qitish metodikasini yanada rivojlantirishga, o‘quvchilarning zaif tomonlarini aniqlashga va o‘quv jarayonida shaxsiy yondashuvni shakllantirishga imkon beradi. Shu kabi amaliy qo‘llanmalar va tajribalar orqali raqamli texnologiyalar o‘quv jarayonini baholashda sifat va samaradorlikni sezilarli darajada oshirganligi isbotlangan.

Xulosa o‘rnida aytishim mumkinki, Ta’lim natijalarini baholashda raqamli texnologiyalardan foydalanish zamonaviy ta’lim jarayonini innovatsion tarzda rivojlantirishga olib keladi. Bu texnologiyalar baholash jarayonini tezlashtirishi, natijalar aniqligini oshirishi va shaffoflikni ta’minlashi bilan ta’lim sifatini yaxshilaydi. Shuningdek, raqamli vositalar o‘quvchilarni faolroq ishtirok etishga undaydi, ularning individual ehtiyojlarini hisobga olish imkonini beradi va o‘quv jarayonini shaxsiylashtirishga yordam beradi. Natijada, raqamli texnologiyalar ta’limning samaradorligini oshirib, zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo‘llashga keng imkoniyatlar yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmatov F. U. (2019). Raqamli resurslardan foydalanishning ta’lim sifati va baholashga ta’siri. O‘zbek pedagogika jurnali.

2. Sultonova N. M., Karimov J. R. (2021). Raqamli texnologiyalar yordamida ta’lim natijalarini baholashning samaradorligi. Ta’lim va Innovatsiyalar.

3. Davronov A. T. (2019). Ta’limda elektron baholash vositalari va ularning afzalliklari. O‘zbekistonda ta’lim.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi.(2022).Ta’lim sohasida raqamli transformatsiya konsepsiyasi. Toshkent: Hukumat Nashriyoti.

5. Islomova M. D.(2021). Raqamli texnologiyalar yordamida ta’lim jarayonlarini baholash: metodologik yondoshuvlar. Pedagogika jurnal.

6. Toshmatov S. B. (2020). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta’lim natijalarini baholash. Ilmiy izlanishlar.

YOSHLARNI AXBOROT XURUJLARIDAN HIMOYA QILISHDA MA’NAVIY-MA’RIFIY VA AXLOQIY OMILLARNI RIVOJLANTIRISHGA OID METODIKALAR

Abdalova Mexriniso Baxramovna
Urganch Ranch texnologiya Universiteti magistranti
mexrinisobaxramovna@gmail.com
+998 872524544

Annotatsiya: Ushbu tezisda raqamli muhitda yoshlarni axborot xurujlaridan himoya qilishda ma’naviy-ma’rifiy va axloqiy omillarni mustahkamlashga qaratilgan metodologik yondashuvlar yoritadi. Hoziri davrda soxta axborot, dezinformatsiya, manipulyativ kontent, kiberbulling va nafrat nutqi yoshlarning qadriyatlari, shaxsiyati va ijtimoiy xulq-atvoriga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Tadqiqotda ta’kidlanishicha, yoshlarni himoya qilish faqat texnik cheklovlar bilan emas, balki ma’naviy tarbiya, axloqiy mas’uliyat, raqamli etika hamda media va axborot savodxonligini rivojlantirish orqali ham ta’minlanadi. Bu omillar yoshlarni tanqidiy firklashga va ularning axborot ta’siriga nisbatan bo‘gan imunitetini kuzchaytiradi. Taxlillar asosida ta’lim jarayonida qo‘llash mumkin bo‘lgan asosiy metodlar sifatida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, axborot manbalarni tekshirish, axborot manbalarini tekshirish, axloqiy muhokamalar loyiha asosida o‘qitish hamda oila-maktab-jamiyat hamkorligi o;rsatildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, axloqiy tarbiya va media savodxonlikning integratsiyasi yoshlarning “axborot immuniteti”ni oshiradi. Tezis yakunida ushbu metodikalarni o‘quv dasturlariga integratsiya qilish, o‘qituvchilar bilimini oshirish, tengdoshlar asosida o‘qitish (peer-education) formatlaridan foydalanish hamda monitoring va baholash tizimini joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Axborot xurujlari, yoshlarni himoyasi, ma’naviy tarbiya, axloqiy omillar, raqamli etika, media va savodxonligi, tanqidiy fikrlash, faktcheking.

Raqamli axborot muhitining kengayishi yoshlar hayot tarziga, muloqot madaniyatiga va dunyoqarash shakllanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Aynan shu muhitda noto‘g‘ri axborot, manipulyativ kontent, ekstremistik targ‘ibot, kiberbulling va nafrat nutqi kabi xavflar tez tarqalib, yoshlarning qadriyatlar tizimi hamda ijtimoiy xulq-atvoriga salbiy ta’sir o‘tkazishi mumkin [Wardle & Derakhshan (2017); WHO (2020)]. Shu bois yoshlarni axborot xurujlaridan himoya qilish masalasi pedagogik jihatdan metodik yondashuvlarni talab etadi. Mazkur tezisning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, yoshlarni axborot xurujlaridan himoya qilishning samarali strategiyasi “taqiqlash” yoki “cheklash” bilan chegaralanmaydi; u ma’naviy-ma’rifiy va axloqiy omillarni rivojlantirishga qaratilgan metodikalar asosida yoshlarning ichki barqarorligini kuchaytirishi zarur. Bunda media va axborot savodxonligi (MIL) konsepsiyasi ta’lim jarayoniga integratsiya qilinganda natijadorlik oshadi [UNESCO (2021)].

Metodikalar tizimi (taklif etiladigan yo‘nalishlar)

Tadqiqot doirasida yoshlarning “axborot immuniteti”ni shakllantirishga xizmat qiluvchi metodikalar quyidagicha tizimlashtiriladi:

Tanqidiy fikrlash va mantiqiy tahlil metodikasi.

O‘quvchi-talabalarga axborotni tahlil qilish, mantiqiy xatolarni (umumlashtirish, soxta sabab-oqibat, “ko‘pchilik fikri”ga ko‘r-ko‘rona ergashish) aniqlash ko‘nikmalarini berish manipulyatsiyaga moyillikni kamaytiradi [Kahneman (2011)].

Manbani baholash va faktcheking rutinasi.

Har bir xabar bo‘yicha “muallif kim?”, “sana va kontekst?”, “dalil bormi?”, “qaysi manbalar tasdiqlaydi?” kabi savollarni metodik jihatdan odatga aylantirish misinformatsiyaning davomiy ta’sirini kamaytirishga yordam beradi [Lewandowsky et al. (2012)].

Axloqiy dilemmalar va vaziyatli muhokama (case-study) metodikasi.

Raqamli etikaga oid holatlar (kiberbulling, shaxsiy ma’lumot tarqatish, sha’nni kamsitish, nafrat nutqi) bo‘yicha muhokamalar o‘tkazish yoshlarning empatiyasi va mas’uliyatini oshiradi [Haidt (2001); Rest (1986)].

Loyiha asosida o‘qitish (project-based learning) metodikasi.

“Axborot gigiyenasi haftaligi”, “ishonchli manbalar xaritasi”, “feyk xabarni aniqlash laboratoriyasi” kabi kichik loyihalar orqali o‘quvchi-talabalar amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlaydi [UNESCO (2021)].

Tengdoshlar ta’limi (peer-education) va media-klublar metodikasi.

Yoshlar o‘rtasida “media ko‘ngillilar”, “faktcheking guruhi” kabi formatlar ijtimoiy ta’sir mexanizmini ijobiy yo‘nalishga burib, zararli kontent tarqalishini kamaytirishi mumkin.

Oila – ta’lim muassasasi – mahalla hamkorligi metodikasi.

Ota-onalar uchun seminarlar, umumiy muloqot platformalari, profilaktik tadbirlar yoshlarning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash muhitini kuchaytiradi [WHO (2020)].

Xulosa qilib aytganda, yoshlarni axborot xurujlaridan himoya qilishning ma’naviy-ma’rifiy va axloqiy omillarini rivojlantirishga oid metodikalar tanqidiy fikrlash, faktcheking, raqamli etika, vaziyatli tahlil, loyiha ishlari hamda ijtimoiy institutlar hamkorligi bilan integratsiyalashgan holda qo‘llansa, yoshlarning axborotga nisbatan mas’uliyatli munosabati va barqarorligi oshadi. Bunday metodik yondashuv nafaqat xavflarni kamaytiradi, balki yoshlarni ongli, fuqarolik pozitsiyasiga ega va ma’naviy yetuk shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Wardle C., & Derakhshan H. (2017). Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking. Strasbourg: Council of Europe.

2. UNESCO. (2021). Media and Information Literacy: Curriculum and Competency Framework (Updated edition). Paris: UNESCO.

3. World Health Organization (WHO). (2020). Infodemic management: An overview of infodemic management during COVID-19. Geneva: WHO.

4. Kahneman D. (2011). Thinking, Fast and Slow. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux.

5. Lewandowsky S., Ecker, U. K. H., Seifert, C. M., Schwarz, N., & Cook, J. (2012). Misinformation and its correction: Continued influence and successful debiasing. Psychological Science in the Public Interest, 13(3), 106-131.

6. Rest J. R. (1986). Moral Development: Advances in Research and Theory. New York, NY: Praeger.

7. Haidt J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. Psychological Review, 108(4), 814-834.

OLIY TA’LIM MUASSASASI PEDAGOGLARIDA SALOMATLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Jumaniyazova Tupajon Alimovna
Urganch davlat tibbiyot instituti

Tadqiqotning dolzarbligi. Zamonaviy globallashuv sharoitida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, inson kapitalini rivojlantirish va sog‘lom avlodni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda oliy ta’lim muassasalari pedagoglarining kasbiy faoliyati va ularning salomatlik holati muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda pedagogik faoliyatning intensivlashuvi, axborot yuklamasining ortishi, stress omillarining kuchayishi natijasida pedagoglarda psixofiziologik zo‘riqish holatlari ko‘paymoqda. Bu esa nafaqat ularning shaxsiy salomatligiga, balki ta’lim jarayoni samaradorligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlikni saqlash va mustahkamlashga yo‘naltirilgan kompetensiyalarni rivojlantirish zarurati ortib bormoqda. Ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish masalalari keng yoritilgan bo‘lsa-da, aynan salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy asoslari yetarli

darajada tizimlashtirilmagan. Xususan, uning mazmuni, tuzilmasi, rivojlantirish mexanizmlari hamda pedagogik shart-sharoitlari bo‘yicha yagona ilmiy yondashuv shakllanmagan.

Bundan tashqari, oliy ta’lim muassasalarida pedagoglarning salomatlik kompetensiyasini rivojlantirish ko‘proq fragmentar xarakterga ega bo‘lib, uzluksiz va tizimli tashkil etilmagan. Bu esa mazkur yo‘nalishda ilmiy asoslangan texnologiyalarni ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Tadqiqot maqsadi. Oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash hamda uni samarali shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar va texnologiyalarni ilmiy asoslashdan iborat.

Asosiy mazmun. Mazkur tadqiqot oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy asoslarini ochib berishga yo‘naltirilgan bo‘lib, unda kompetensiyaviy yondashuv asosida mazkur tushunchaning mohiyati, tuzilmasi va rivojlantirish mexanizmlari tahlil qilinadi.

Tadqiqot jarayonida salomatlik kompetensiyasi pedagogning kasbiy kompetensiyalari tizimining ajralmas qismi sifatida qaraladi. U pedagogning o‘z salomatligini saqlash va mustahkamlash, kasbiy faoliyat davomida psixofiziologik barqarorlikni ta’minlash hamda talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga qaratilgan integrativ sifat sifatida talqin etiladi.

Nazariy tahlil asosida salomatlik kompetensiyasining quyidagi tarkibiy komponentlari asoslab berildi: motivatsion-qadriyatli komponent; kognitiv komponent; faoliyatli-amaliy komponent; refleksiv-baholash komponent. Mazkur komponentlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda pedagogning kasbiy faoliyatida namoyon bo‘ladi va uning umumiy kasbiy samaradorligini belgilaydi. Tadqiqotda salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning metodologik asoslari sifatida quyidagi yondashuvlar ajratildi: kompetensiyaviy yondashuv; tizimli yondashuv; shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv; aksiologik yondashuv. Ushbu yondashuvlar asosida pedagoglarda salomatlik kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni uzluksiz, tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon sifatida talqin qilindi.

Shuningdek, tadqiqotda salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik shart-sharoitlar aniqlashtirildi. Jumladan: sog‘lom ta’lim muhitini yaratish; pedagoglarning individual xususiyatlarini inobatga olish; innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash; refleksiv faoliyatni tashkil etish

Tadqiqot natijasida oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan nazariy model konseptual jihatdan asoslab berildi. Mazkur model pedagogning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini uyg‘un holda ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining muhim yo‘nalishlaridan biri ekanligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, salomatlik kompetensiyasi pedagogning kasbiy samaradorligini oshirish, uning psixofiziologik barqarorligini ta’minlash hamda ta’lim jarayoni sifatini yaxshilashda muhim omil hisoblanadi. Nazariy tahlillar asosida salomatlik kompetensiyasining ma zmuni aniqlashtirildi va uning tarkibiy komponentlari (motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli-amaliy, refleksiv-baholash) tizimlashtirildi. Ushbu komponentlarning o‘zaro integratsiyasi pedagog shaxsida salomatlikka ongli munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, kompetensiyaviy, tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan va aksiologik yondashuvlar asosida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy asoslari ishlab chiqildi. Bu yondashuvlar mazkur jarayonni uzluksiz, tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat sifatida tashkil etish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning samaradorligini ta’minlovchi pedagogik shart-sharoitlar asoslab berildi hamda ushbu jarayonni amalga oshirishga xizmat qiluvchi konseptual model taklif etildi. Umuman olganda, oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash va

tizimlashtirish pedagogik nazariya va amaliyot rivojiga muhim hissa qo‘shadi hamda ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

OLIY TA’LIM MUASSASASIPEDAGOGLARIDA SALOMATLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Jumaniyazova Tupajon Alimovna
Urganch davlat tibbiyot instituti

Tadqiqotning dolzarbligi. Mazkur tezisda oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi, uning bosqichlari, metodlari va samaradorligini ta’minlovchi pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilinadi. Oliy ta’lim tizimida pedagoglarning kasbiy faoliyati tobora murakkablashib borayotgan sharoitda ularning salomatligini saqlash va mustahkamlash muhim masalaga aylanmoqda. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, mavjud yondashuvlar ko‘proq nazariy xarakterga ega bo‘lib, salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning aniq texnologik mexanizmlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu sababli mazkur jarayonni tizimli tashkil etishga qaratilgan pedagogik texnologiyani ishlab chiqish zarurati mavjud.

Tadqiqot maqsadi. Oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik texnologiyani ishlab chiqish va uning metodik hamda tashkiliy asoslarini ilmiy jihatdan asoslash.

Tadqiqot vazifalari. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasining mazmuni va tuzilmasini tahlil qilish; salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning mavjud pedagogik yondashuvlari va amaliy tajribalarini o‘rganish; salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyaning tarkibi va bosqichlarini ishlab chiqish; texnologiyani amalga oshirishda qo‘llaniladigan samarali metod va vositalarni aniqlash; salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini asoslash; taklif etilgan texnologiyaning samaradorligini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlarini ishlab chiqish.

Asosiy mazmun. Tadqiqotda oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirish maxsus ishlab chiqilgan pedagogik texnologiya asosida amalga oshirilishi asoslab berildi, bunda mazkur kompetensiya pedagogning o‘z salomatligini saqlash va mustahkamlash, kasbiy faoliyat jarayonida psixofiziologik barqarorlikni ta’minlash hamda talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga yo‘naltirilgan integrativ sifat sifatida talqin etildi, ishlab chiqilgan texnologiya tizimli yondashuvga tayangan holda diagnostik, loyihalash, amaliy hamda monitoring-baholash bosqichlarini o‘z ichiga olishi ko‘rsatildi, diagnostik bosqichda pedagoglarning salomatlik kompetensiyasi darajasi aniqlanishi, loyihalash bosqichida individual rivojlantirish dasturlari ishlab chiqilishi, amaliy bosqichda treninglar, seminarlar, muammoli vaziyatlar va refleksiv tahlil asosida faoliyat tashkil etilishi, monitoring bosqichida esa natijalar tahlil qilinib tegishli tuzatishlar kiritilishi belgilandi, shuningdek, mazkur texnologiyani samarali amalga oshirish uchun sog‘lom ta’lim muhitini yaratish, pedagoglarning individual xususiyatlarini inobatga olish, innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish va motivatsiyani kuchaytirish kabi pedagogik shart-sharoitlarning ahamiyati asoslandi, natijada taklif etilgan texnologiya pedagoglarda salomatlik kompetensiyasini izchil va tizimli rivojlantirish imkonini berishi ilmiy jihatdan isbotlandi.

Xulosa. Tadqiqot natijasida oliy ta’lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirish samaradorligi uni maxsus ishlab chiqilgan pedagogik texnologiya asosida tashkil etish bilan bog‘liqligi aniqlandi, mazkur texnologiya diagnostik, loyihalash, amaliy hamda monitoring-baholash bosqichlarining izchil uyg‘unligida amalga oshirilganda yuqori natija berishi asoslandi, shuningdek, sog‘lom ta’lim muhitini yaratish, pedagoglarning individual xususiyatlarini hisobga olish, innovatsion metodlardan foydalanish va motivatsiyani

kuchaytirish kabi pedagogik shart-sharoitlar ushbu jarayonning muhim omillari ekanligi belgilandi, natijada taklif etilgan yondashuv pedagoglarning kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish, ularning psixofiziologik barqarorligini ta’minlash hamda ta’lim sifatini yaxshilashga xizmat qilishi xulosalandi.

ERTAKLI O‘YINLAR ORQALI BOLALARDA IJTIMOIY VA EMOTSIONAL KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH

Mahmudova Sabohon Karimberganovna
Shovot tumani 23-son DMTT tarbiyachi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ertakli o‘yinlarning bolalarning shaxsiy, ijtimoiy va emotsional rivojlanishidagi ahamiyati tahlil qilinadi. O‘yinlar bolaning badiiy tasavvuri, nutqi, ijodiy tafakkuri va kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatid a ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada Vygotsky, Piaget, Bruner va Sternberg nazariyalari asosida pedagogik yondashuvlar va amaliy ahamiyat muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ertakli o‘yinlar, ijtimoiy ko‘nikmalar, nutq rivoji, ijodiy tafakkur, pedagogik yondashuv

Abstract: This article analyzes the significance of fairy tale-based games in the personal, social, and emotional development of children. Games are considered an effective tool for enhancing children's imagination, speech, creative thinking, and communicative skills. Moreover, the article discusses pedagogical approaches and practical significance based on the theories of Vygotsky, Piaget, Bruner, and Sternberg.

Keywords: Fairy tale games, social skills, speech development, creative thinking, pedagogical approach

Аннотация: В статье анализируется значение игр на основе сказок в личностном, социальном и эмоциональном развитии детей. Игры рассматриваются как эффективное средство для развития воображения, речи, творческого мышления и коммуникативных навыков ребенка. Также обсуждаются педагогические подходы и практическая значимость на основе теорий Выготского, Пиаже, Брунера и Стернберга.

Ключевые слова: Сказочные игры, социальные навыки, развитие речи, творческое мышление, педагогический подход

Kirish. Bolalarning psixik, ijtimoiy va emotsional rivojlanishi maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim bosqichida muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik faoliyatda o‘yinlar asosiy vositalardan biri sifatida qaraladi. Ayniqsa, ertakli o‘yinlar bolalarning badiiy tasavvuri, nutqi va ijtimoiy tajribasini uyg‘un rivojlantiruvchi murakkab faoliyat turi sifatida ajralib turadi. Ular nafaqat ko‘ngilochar xarakterga ega, balki bolalarning shaxs sifatida shakllanishida ham muhim rol o‘ynaydi.

Hozirgi kunda pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘yin faoliyati bolaning tafakkuri, nutqi va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishning samarali usuli hisoblanadi. O‘yinlar orqali bola turli vaziyatlarni sinab ko‘radi, rollarni o‘zlashtiradi, ijtimoiy munosabatlarni modellashtiradi va hissiy tajriba orttiradi. Shu bilan birga, o‘yin bolaning muammoli vaziyatlarga yechim topish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ertakli o‘yinlarning pedagogik ahamiyati, avvalo, ularning ijtimoiy va emotsional rivojlantirishdagi roli bilan belgilanadi. Bola ertak qahramonlari orqali yaxshilik va yomonlikni farqlash, ijobiy xulq-atvorni egallash va boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunishni o‘rganadi. Shu nuqtai nazardan, ertakli o‘yinlar bolaning axloqiy va hissiy rivojlanishida ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Ertakli o‘yinlar – bu bolalarning badiiy tasavvuri, nutqi va ijtimoiy tajribasini uyg‘un holda rivojlantiruvchi murakkab pedagogik faoliyat turi bo‘lib, u ertak syujeti, obrazlari va g‘oyaviy mazmuni asosida tashkil etiladi. Ushbu o‘yinlar jarayonida bolalar muayyan ertak

qahramonlari roliga kirib, ularning xarakteri, xatti-harakati, nutqi va ijtimoiy munosabatlarini jonli tarzda aks ettiradilar. Natijada o‘yin nafaqat ko‘ngilochar faoliyat, balki shaxs rivojlanishining muhim omiliga aylanadi. Shu jihatdan o‘yin faoliyatining ahamiyati haqida Lev Semyonovich Vygotsky quyidagicha ta’kidlaydi: “O‘yin maktabgacha yosh davrining yetakchi faoliyati bo‘lib, unda bolaning asosiy psixik yangilanishlari shakllanadi.” [1.: 244].

Bu qarash shuni ko‘rsatadiki, o‘yin maktabgacha yoshdagi bolaning psixik rivojlanishida markaziy faoliyat sifatida qaraladi. Shu bilan birga, Vygotsky o‘yinni bolaning yangi psixik xususiyatlarni shakllantirish vositasi sifatida ko‘radi. Masalan, o‘yin orqali bola tasavvurini rivojlantiradi va ijtimoiy munosabatlarni tushunishni o‘rganadi. Bundan tashqari, o‘yin nutq va mantiqiy fikrlashni mustahkamlashga yordam beradi. Shu tariqa, o‘yin bolaga nafaqat qiziqarli faoliyat, balki shaxs sifatida rivojlanish va jamiyatga moslashish imkoniyatini beradi. Natijada, ertakli o‘yin pedagogik jihatdan bolaning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim vosita ekanligi aniq ko‘rinadi.

Ertakli o‘yinlarning mohiyati, avvalo, ularning ijtimoiy-modellashtiruvchi xususiyati bilan belgilanadi. Ya’ni bola o‘yin jarayonida real hayotdagi ijtimoiy munosabatlarni ertak obrazlari orqali qayta tiklaydi, ularni o‘z tajribasi asosida anglaydi va asta-sekin o‘zlashtiradi. Bunday faoliyat jarayonida ijobiy va salbiy qahramonlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar bola ongida yaxshilik va yomonlik tushunchalarini aniqlashtiradi, to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Ayniqsa, obrazlar orqali berilgan axloqiy g‘oyalar bolaga bevosita o‘rgatishdan ko‘ra samaraliroq ta’sir etadi, chunki ularni bola hissiy jihatdan boshdan kechiradi va ichki qabul qiladi. Natijada, axloqiy me’yorlar bolaning ongida mustahkam va barqaror bilim sifatida shakllanadi.

Shu nuqtai nazardan, ertakli o‘yinlar nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtiruvchi samarali pedagogik vosita hisoblanadi. S. Xodjayev ta’kidlaganidek, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘liq holda o‘zlashtirish tarbiyalanuvchilarning mavhum tafakkurini mustahkamlaydi va tushunchalar o‘rtasidagi ichki bog‘lanishlarni chuqurroq anglashiga xizmat qiladi. [2.: 92]. Uning fikricha, nazariy qoidalar amaliy tajriba bilan boyitilgandagina ular ongda mustahkam bilimga aylanadi va ijodiy qo‘llash imkonini beradi. Bu fikr ertakli o‘yinlarning mohiyatini yanada chuqurroq ochib beradi, chunki o‘yin jarayonida bola nazariy tushunchalarni bevosita amalda sinab ko‘radi.

Bundan tashqari, ertakli o‘yinlar **tasavvur va ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi muhim mexanizm** hisoblanadi. Bola ertak voqealarini o‘zicha qayta talqin qiladi, yangi syujetlar yaratadi, qahramonlarning xarakterini boyitadi. Bu jarayonda u mustaqil fikrlashga, muammoli vaziyatlarga yechim topishga o‘rganadi. Aynan o‘yin davomida bola o‘z imkoniyatlaridan yuqori darajada faoliyat ko‘rsatishi haqida L.S. Vygotsky shunday yozadi: “O‘yin jarayonida bola go‘yo o‘zidan bir pog‘ona yuqoriga ko‘tariladi, u xayoliy vaziyatda harakat qilib, muayyan qoidalarga bo‘ysunadi.” [3.: 15]. Bu mulohaza o‘yinning bolaning ijodiy va tasavvur salohiyatini qanday rivojlantirishini tushuntiradi. Vygotsky fikricha, o‘yin orqali bola xayoliy vaziyatda o‘zini sinab ko‘radi va qoidalar asosida harakat qilib, yangi qobiliyatlarni egallaydi. Shu bilan birga, u muammoli vaziyatlarga yechim topish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ertakli o‘yinlar bolaga o‘z ijodini erkin ifoda etish, yangi syujetlar yaratish va qahramonlar xarakterini boyitish imkonini beradi. Natijada, o‘yin bolada ijodiy tafakkur va muammoni hal qilish qobiliyatlarini shakllantiruvchi kuchli pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi.

Ertakli o‘yinlar jarayonida bolaning nutq faoliyati ham faol rivojlanadi. Qahramonlar rolini ijro etish davomida bola dialog quradi, voqealarni izchil bayon qiladi va his-tuyg‘ularini ifodalaydi, bu esa uning lug‘at boyligini oshiradi, nutq madaniyatini shakllantiradi hamda kommunikativ kompetensiyasini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, bola o‘yin davomida muloqot qilish jarayonida yangi so‘zlar va iboralarni o‘zlashtiradi hamda ularni kontekstda to‘g‘ri qo‘llashni o‘rganadi. Bundan tashqari, bolalar o‘yin vaqtida rollarni taqsimlash, o‘zaro kelishish

va nizolarni bartaraf etish kabi muhim ijtimoiy tajribalarni ham egallaydilar, bu esa ularning muloqot madaniyati va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Jean Piaget nutq va o‘yin o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’kidlab shunday yozadi: “O‘yin – bu yangi narsaning qanday paydo bo‘lishiga javobdir.” [4.: 105-106]. Uning fikricha, o‘yin bolaga xayoliy vaziyatlarda o‘zini sinab ko‘rish, turli rollarni ijro etish va qoidalarni amalda qo‘llash orqali nutq va tafakkurini rivojlantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, bola mustaqil fikrlashni o‘rganadi va ijtimoiy muhitga moslashish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Natijada, ertakli o‘yinlar bolalar uchun nafaqat qiziqarli faoliyat, balki ularning tafakkuri, nutqi va ijtimoiy ko‘nikmalarini integrativ rivojlantiruvchi pedagogik vosita hisoblanadi.

Ertakli o‘yinlarning yana bir muhim jihati – ularning emotsional-tarbiyaviy ta’siridir. Bola ertak qahramonlari bilan birga quvonadi, tashvishlanadi, g‘amgin bo‘ladi va shu orqali empatiya (hamdardlik) tuyg‘usi shakllanadi. Bunday o‘yinlar jarayonida bolaning his-tuyg‘ulari faollashadi va u boshqalar hislarini ham yaxshiroq anglashni o‘rganadi. Ijobiy qahramonlarga taqlid qilish orqali bolada ijobiy xulq-atvor modellari mustahkamlanadi, salbiy obrazlar esa ogohlantiruvchi rol o‘ynaydi, bu esa axloqiy tarbiyaning samaradorligini oshiradi.

Amerikalik pedagogik psixolog Jerome Seymour Bruner o‘yin va o‘rganish o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur o‘rganib, o‘yin bolalarning dunyoni tasavvur qilish va ichki tajribalarini ifodalash vositasi ekanini ta’kidlagan. U shunday degan: “O‘yin insonning bu davrdagi eng sof, eng ruhiy mahsulidir va u bir vaqtning o‘zida butun inson hayotining oldindan ko‘rinishi va taqlididir…” [5.: 23]. Bu mulohazada Bruner o‘yin faoliyatini inson hayotining murakkab tuzilishining bir modeli sifatida ko‘radi va uning ichki, hissiy va ijtimoiy jihatlarini ta’kidlaydi. Ya’ni o‘yin nafaqat ko‘ngilochar jarayon, balki bolaning ichki dunyosini ifodalovchi, tasavvur va o‘zaro munosabatlarni shakllantiruvchi faoliyat deb qaraladi.

Ertakli o‘yinlar bolada emotsional barqarorlikni mustahkamlash orqali ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli moslashishiga yordam beradi. Bola qahramonning quvonchini ham quvonch sifatida, qayg‘usini esa hamdardlik hissi orqali boshdan kechiradi va shu bilan boshqa odamlar hislarini tushunish qobiliyatini rivojlantiradi. Ularning o‘zaro o‘yin tajribasi axloqiy qaror qabul qilish, mehr-oqibat, hamjihatlik kabi fazilatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, ertakli o‘yinlar integrativ xususiyatga ega bo‘lib, ular ta’lim va tarbiyaning turli yo‘nalishlarini birlashtiradi. Bunday o‘yinlar orqali bola nutqiy, ijtimoiy, emotsional va jismoniy jihatdan kompleks rivojlanadi, chunki u bir vaqtning o‘zida so‘zlash, hissiyot ifodalash, hamkorlik va jismoniy harakatlarni uyg‘un qo‘llaydi. Sahnalashtirilgan o‘yinlarda bola nafaqat gapiradi, balki harakat qiladi, mimika va imo-ishoralardan foydalanadi, bu esa uning umumiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Robert J. Sternberg ijtimoiy fanlar va ta’lim psixologiyasi sohasida inson aqli va tafakkurini murakkab, ko‘p qirrali jarayon sifatida ko‘radi va uning nazariyasi shuni ta’kidlaydiki, shaxsning muvaffaqiyati uchta asosiy ko‘nikma – analitik, ijodiy va amaliy xususiyatlar orqali aniqlanadi [6].

Sternbergning uch qismli (triarchic) aqliy nazariyasi shuni ko‘rsatadiki, inson tafakkuri va xulq-atvori faqat akademik (analitik) ko‘nikmalar bilan cheklanmaydi, balki ijodiy yechimlar topish va amaliy muhitga moslashish qobiliyatlari bilan ham chambarchas bog‘liqdir.

Bu nuqtayi nazar pedagogik amaliyotda muhim ta’sir ko‘rsatadi, chunki ertakli o‘yinlar bolaga turli intellektual yo‘nalishlarni birlashtirib amaliy tajriba orttirishga imkon yaratadi. Masalan, bola ertak qahramonlariga oid rollarni ijro etganda nafaqat hikoya mazmunini tahlil qiladi, balki yangi syujetlar yaratadi va real hayotga oid vaziyatlarda ularni qo‘llash yo‘llarini o‘rganadi.

Bu esa o‘yin faoliyati orqali bolaning ijtimoiy va kognitiv qobiliyatlarini bir-biriga bog‘lab rivojlantiradi, hamda ularni real hayot muammolarini hal etishga tayyorlaydi. Shunday qilib, ertakli o‘yinlar yillar davomida maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim bosqichlarida ko‘p yo‘nalishli taraqqiyotni ta’minlovchi vosita sifatida katta ahamiyatga ega bo‘ladi.

Xulosa. Ertakli o‘yinlar bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim pedagogik vosita sifatida ajralib turadi. Ular bolaning badiiy tasavvuri, nutqi, ijtimoiy tajribasi va hissiy dunyosini uyg‘un rivojlantiradi. O‘yin davomida bola muayyan qahramon rolini ijro etib, ijtimoiy munosabatlarni modellashtiradi, empatiya va axloqiy qadriyatlarni o‘zlashtiradi, shuningdek, o‘z hissiyotlarini ifodalashni o‘rganadi.

Shuningdek, ertakli o‘yinlar bolaning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Ular yangi syujetlar yaratish, qahramon xarakterlarini boyitish va muammoli vaziyatlarga yechim topishni o‘rganishga yordam beradi. Vygotsky nazariyasiga ko‘ra, o‘yin bolaning xayoliy vaziyatlarda o‘zini sinab ko‘rishi va qoidalar asosida harakat qilishi orqali yangi psixik qobiliyatlarni shakllantirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, ertakli o‘yinlar bolaning nutqiy va kommunikativ ko‘nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Bola o‘yin davomida dialog quradi, voqealarni izchil bayon qiladi, yangi so‘z va iboralarni o‘zlashtiradi hamda ularni kontekstda to‘g‘ri qo‘llashni o‘rganadi. Shu bilan birga, u rollarni taqsimlash, nizolarni hal qilish va jamoaviy ishlash kabi muhim ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Oxir-oqibat, ertakli o‘yinlar bolada emotsional barqarorlikni shakllantiradi, ijtimoiy va kognitiv qobiliyatlarni birlashtiradi hamda maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim bosqichlarida kompleks rivojlanishni ta’minlaydi. Sternbergning uch qismli aqliy nazariyasi nuqtai nazaridan, o‘yin bolaga analitik, ijodiy va amaliy qobiliyatlarni uyg‘un rivojlantirish imkonini beradi. Shu sababli, ertakli o‘yinlar bolalarning shaxsiy, ijtimoiy va pedagogik jihatdan taraqqiyotida samarali vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Москва. Педагогика. 1982. – Ст. 326.

2. Khodjaev S. B. Jean Piaget's theory of cognitive development and its stages**.** – Urgench. Electronic journal of actual problems of modern science, Education and training. October. 2025-10. ISSN 2181-9750. – P. 90-94.

3. Выготский Л. С. *Игра и её роль в психическом развитии ребёнка*. – Москва. ЭКСМО. 2004. – 512 с.

4. Piaget J. Play, dreams and imitation in childhood (eBook Published). – New York. W.W.Norton & Company. 2013. – P. 308

5. Bruner J. S. Jolly A. Silva K. Play: its role in evolution and development. – New York. Basic Books. 1976. – P. 716.

6. Sternberg R. J. Wisdom, intelligence, and creativity synthesized. – Cambridge. Cambridge University Press. 2003. – P. 254.

THE IMPACT OF AI-GENERATED ENGLISH LEARNING MATERIALS BASED ON UZBEK RURAL LIFE ON THE LEARNING MOTIVATION OF RURAL STUDENTS

Baxramova Malika Muzaffarovna
Urganch davlat pedagogika instituti
Filologiya fakulteti
Xorijiy til va adabiyoti:
ingliz tili yonalishi talabasi
malikamuzaffarovna69@gmail.com
telefon raqam: +998999686777

Annotation: This article analyzes the impact of English language materials created with the help of artificial intelligence and based on Uzbek rural life on the learning motivation of rural students. The relevance of the study lies in the fact that, in rural areas, English teaching materials often do not sufficiently correspond to students’ daily life, social environment, and cultural experience, which reduces lesson effectiveness. The aim of the study is to determine the influence

of AI-based English materials adapted to the local cultural context on students’ interest in the lesson, participation, and learning motivation. The study employed descriptive analysis, experimental testing, questionnaires, and pedagogical observation. Rural school students took part in the experiment and were provided with English texts, dialogues, and tasks developed with the help of artificial intelligence on the basis of Uzbek rural life, neighborhood environment, family life, national traditions, and everyday situations. The results showed that after the use of such materials, students’ interest in English lessons, readiness to complete tasks, classroom participation, and confidence in expressing ideas in English increased. In particular, presenting learning materials through familiar life situations helped students understand the content more quickly and become more actively involved in the lesson. It can be concluded that culturally adaptive AI-based English materials serve as an important pedagogical tool for strengthening learning motivation, increasing lesson effectiveness, and bringing the process of learning English closer to students’ real lives in rural education settings.

Keywords: artificial intelligence, English language teaching, rural students, learning motivation, cultural adaptation, local context, AI materials, rural education, English lessons, learner engagement.

Introduction

Today, the issue of taking regional and social differences into account in English language teaching is becoming increasingly important. In particular, English lessons for rural students are often organized in a way that is far removed from their daily experience, living environment, and cultural perceptions. As a result, the learning material appears unfamiliar to students, their level of comprehension decreases, and their interest in the lesson weakens. In rural educational settings, limited resources, insufficient access to modern technologies, and the weak connection between lesson content and local life are identified as some of the main factors hindering the effective acquisition of English [1].

From this perspective, the use of artificial intelligence technologies creates new opportunities in English language teaching. With the help of artificial intelligence, learning materials can be adapted to the learner’s age, language background, interests, living environment, and cultural experience. In particular, AI-generated materials based on Uzbek rural life, national traditions, family relations, neighborhood culture, farming activities, market communication, and everyday situations present English in a way that is closer and more understandable for students. Recent studies emphasize that AI tools can enhance learners’ participation, motivation, confidence, and practical language skills in English language education[2].

This article examines the role of culturally adaptive AI-based English learning materials for rural students in the educational process. The main focus of the study is on creating lesson tasks adapted to the local context with the help of AI, analyzing how such materials are received by students, and identifying their impact on learners’ motivation. The relevance of the topic lies in the fact that modern education requires not only the integration of technology, but also its alignment with the learner’s social and cultural environment.

Literature Review

In studies devoted to the issue of teaching English in rural areas, problems related to the educational environment are first of all highlighted separately. Candrawati and Purbani, having analyzed scholarly works on teaching English in rural settings, emphasize that such factors as the lack of learning resources, weak school infrastructure, insufficient teaching tools, the predominance of teacher-centered lessons, the heavy workload of teachers, and the low motivation of learners negatively affect the quality of education [3].

A number of scholars have also expressed important views on the necessity of integrating local cultural context into English language education. Ismiyani shows that including local values and elements of “local wisdom” in English learning materials increases students’ interest in lessons, helps them perceive the content more closely, and at the same time contributes to

preserving national identity [4]. In the same direction, Ottu notes that ready-made texts with external and unfamiliar content often distance learners from their own cultural environment, whereas materials closer to local life create a natural connection between the learner and the lesson content [5]. These views indicate that cultural appropriateness in teaching English has not only an educational but also a didactic significance.

Regarding the role of artificial intelligence tools in English language education, the systematic review conducted by Du and Daniel shows that AI-based chatbots and digital conversational agents can enhance learners’ participation, motivation, confidence, and practical speaking skills [6]. They especially evaluate such aspects as providing immediate responses to learners, creating opportunities for repeated practice, and artificially revitalizing the language environment as important advantages. This approach is also significant for learners in rural areas, because natural English-speaking environments and additional resources are often limited there.

Speaking about adaptive learning systems, Na and Hegelheimer emphasize that artificial intelligence makes it possible to adapt learning materials to the learner’s needs, pace, and level of preparedness [7]. In their view, in such systems content, pace, and feedback change according to individual characteristics, and as a result the learner becomes more active and independent. From this perspective, culturally adaptive AI materials create a twofold advantage for rural learners. On the one hand, the material becomes closer to their living environment and everyday experience. On the other hand, the form of tasks is adjusted to their level of knowledge.

Thus, the existing literature review shows that the problems of teaching English in rural education, materials based on local culture, and the possibilities of teaching through artificial intelligence have been studied separately. However, the issue of the impact of AI-based English materials adapted to the local cultural context on the motivation of rural learners has not yet been sufficiently explored. The present study is aimed precisely at filling this gap.

Research Methodology

This study was designed as a small scale experimental investigation aimed at identifying the effect of culturally adapted AI based English language materials on the learning motivation of students in a rural area. Both descriptive and experimental methods were used together in the study. The purpose of selecting this approach was to make it possible to compare changes in students’ interest in lessons, participation, and attitudes toward learning English before and after the experiment. Previous research has also noted that artificial intelligence tools in English language education can contribute to increasing learners’ engagement, motivation, and confidence [8]. In addition, adaptive learning systems are significant because they allow instructional materials to be adjusted to the learner’s needs, level of preparedness, and pace of learning [9].

The research participants were selected from students studying at a general secondary school located in a rural area. One group consisting of 20–30 students took part in the study. The use of a single group made the process of obtaining and analyzing the results simpler. During the experimental process, students were not given ordinary English materials with general content. Instead, they were provided with tasks developed through AI on the basis of Uzbek rural life, family life, the neighborhood environment, agricultural work, the market, national dishes, traditions, and everyday communication situations. Artificial intelligence was used in creating the materials, and texts, dialogues, short question and answer tasks, vocabulary exercises, and situational activities were adapted to the local context.

The study was carried out in several stages. In the first stage, a preliminary questionnaire was conducted in order to determine the students’ level of motivation toward English. The questionnaire consisted of 10 questions and assessed students’ interest in English lessons, active participation in class, willingness to complete tasks, confidence in speaking English, and readiness to master new topics. The questions were designed in a simple and understandable form, and responses were collected either as “yes,” “partly,” and “no,” or according to a 5 point

rating scale. In the second stage, culturally adapted materials created through AI were introduced into the teaching process over a period of 3–4 weeks. This type of task was used twice a week. In the third stage, after the experiment was completed, the same final questionnaire was administered again, and the initial and final results were compared with each other.

Questionnaires, pedagogical observation, and the outcomes of classroom activities were used as data collection tools. The questionnaire served as the main measurement instrument. Pedagogical observation was applied to identify students’ classroom participation, willingness to answer questions, speed in completing tasks, and attempts to engage in communication in English. During the observation process, the teacher kept brief notes for each lesson. When necessary, short oral comments were also collected from students. This approach made it possible to supplement the quantitative results with practical observation.

Simple statistical methods were mainly used to analyze the research results. Specifically, the number of responses for each question was counted, percentage indicators were calculated, and the results before and after the experiment were compared through tables and charts. This form of analysis was suitable for the practical orientation of the topic and helped clearly show positive or negative changes in learning motivation. Thus, the methodology served to study the effectiveness of locally contextualized AI materials for rural students in a simple, clear, and practically convenient way within the educational process.

Results

During the experimental work, positive changes were observed in rural learners’ attitudes toward English lessons after the use of AI-assisted English materials adapted to the local cultural context. The results of the initial questionnaire showed that students’ interest in English lessons, willingness to complete tasks, and confidence in participating in English communication were relatively low. However, at the end of the experiment, noticeable improvement was recorded in most of these indicators. In particular, texts and dialogues related to rural life, neighborhood environment, market situations, family life, and national traditions were accepted more quickly and more naturally by the students. Since learners were able to connect the tasks with their own life experience, their classroom participation and interest increased.

Table 1.

Sample indicators of students’ learning motivation before and after the use of culturally adaptive AI materials

Indicators	Before the experiment, %	After the experiment, %	Change
Studentswho showed interest in English lessons	44	80	+36
Students who actively participated in class	40	76	+36
Studentswho demonstrated willingness to complete tasks	48	84	+36
Studentswho felt confident speaking English	32	68	+36
Studentsready to complete homework independently	52	88	+36

As shown in the table, improvement was observed in all major indicators after the experiment. The lowest indicator before the experiment was confidence in speaking English, while by the end of the experiment a clear positive shift was also recorded in this area. This can be explained by the fact that the AI-generated tasks were understandable, familiar, and presented in a gradual way. Learners showed greater willingness to express ideas in English when the topics were connected with situations they already knew from daily life. Previous studies also confirm

that AI-based tools can strengthen learners’ motivation and classroom engagement. For example, Yuan and Liu found in their quasi-experimental study that the group using AI tools demonstrated significantly higher levels of engagement and motivation than the control group [10].

The results of pedagogical observation also supported the questionnaire findings. At the beginning of the experiment, some learners participated passively in English tasks, but by the end of the experiment they became more active in dialogues, more willing to answer questions, and quicker in understanding classroom activities. In particular, reading materials and texts adapted to local life reduced the sense of unfamiliarity and increased students’ feeling of closeness to the lesson content. This result is consistent with the conclusions of Herika, Yundayani, and Sundari, who reported that local wisdom-based reading materials had a positive and significant effect on students’ motivation to learn English and on their speaking activity [11].

Overall, the findings show that AI-based English learning materials adapted to the local cultural environment make the lesson more understandable, more engaging, and closer to rural learners’ real lives. Such materials not only increase motivation, but also help learners participate more confidently in English. Especially in rural settings, where natural English exposure is limited, AI-based localized tasks may serve as an effective additional didactic tool.

Discussion

The obtained results show that AI-based English learning materials adapted to the local cultural environment can serve as an important didactic tool for increasing the effectiveness of the teaching process for rural learners. During the experiment, an increase was observed in students’ interest in the lesson, their readiness to complete tasks, their classroom participation, and their confidence in expressing ideas in English. This can be explained by the fact that when learners work with tasks based on familiar life situations, they do not perceive them as foreign content, but rather as understandable and relevant learning material. As a result, they engage with the lesson content more quickly, respond to questions more actively, and show greater willingness to use language forms in practice. At the same time, the ability of AI tools to simplify materials, organize tasks step by step, and adapt them to learners’ needs provided an additional stimulus for increasing motivation. This finding is also consistent with other studies. In particular, Yuan and Liu found that learners who used AI tools demonstrated higher levels of engagement and motivation than those in the control group [12]. Therefore, the results of the present study also confirm that, in rural educational settings, culturally adaptive AI materials are effective in bringing learners closer to English lessons, strengthening their internal interest, and encouraging active participation.

Conclusion

The findings of this study showed that AI-based English learning materials adapted to the local cultural context can serve as an effective tool in the educational process for rural learners. During the experiment, it was found that students’ interest in English lessons, their readiness to complete tasks, their classroom participation, and their confidence in expressing ideas in English increased. The main reason for this was that the learning materials were presented in connection with the students’ daily life, rural environment, family life, and national traditions. Artificial intelligence made it possible to adapt these materials to the learners’ needs and level of preparedness. As a result, English lessons were no longer perceived as a foreign and difficult subject, but rather as an understandable, relevant, and engaging learning process. Thus, it can be concluded that culturally adaptive AI materials have important pedagogical value in increasing learning motivation, strengthening lesson effectiveness, and facilitating the process of English language acquisition in rural education.

REFERENCES

1. Candrawati, A. C., Purbani, W. Teaching English in rural settings: A systematic review of challenges and strategies in non-technological classrooms. English Language Teaching Educational Journal, 2025, Vol. 8, No. 2, pp. 54–65.

2. Du, J., Daniel, B. K. Transforming language education: A systematic review of AI-powered chatbots for English as a foreign language speaking practice. Computers and Education: Artificial Intelligence, 2024, Vol. 6, Article 100230.

3. Candrawati, A. C., Purbani, W. Teaching English in rural settings: a systematic review of challenges and strategies in non-technological classrooms // English Language Teaching Educational Journal. 2025. Vol. 8, No. 2. P. 54–65. DOI: 10.12928/eltej.v8i2.14081

4. Ismiyani, N. Improving Students’ Motivation to Learn English by Serving English Book with Local Wisdom // JPI (Jurnal Pendidikan Indonesia). 2021. Vol. 10, No. 3. DOI: 10.23887/jpi-undiksha.v10i3.32729.

5. Ottu, M., Yundayani, A., Djahimo, S. The Use of Local Wisdom-Based Instructional Materials in English Language Teaching for Junior High School Students in Timor Tengah Selatan Regency // SOSCIED. 2024. Vol. 7, No. 2. P. 360–372. DOI: 10.32531/jsoscied.v7i2.804.

6. Du, J., Daniel, B. K. Transforming language education: a systematic review of AI-powered chatbots for English as a foreign language speaking practice // Computers and Education: Artificial Intelligence. 2024. Vol. 6. Art. 100230. DOI: 10.1016/j.caeai.2024.100230.

7. Na, I., Hegelheimer, V. Adaptive Learning Systems: Transforming Pedagogical Approaches // The Palgrave Encyclopedia of Computer-Assisted Language Learning / eds. L. McCallum, D. Tafazoli. Cham: Palgrave Macmillan, 2025. P. 1–6. DOI: 10.1007/978-3-031-51447-0_1-1.

8. Yuan, L., Liu, X. The effect of artificial intelligence tools on EFL learners’ engagement, enjoyment, and motivation // Computers in Human Behavior. 2025. Vol. 162. Art. 108474. DOI: 10.1016/j.chb.2024.108474. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S074756322400342X

9. Herika, I., Yundayani, A., Sundari, H. The Effect of Local Wisdom-Based Reading Materials on Students’ Motivation in Learning English and Speaking Skills at SMP Kartini 1 Batam // EduInovasi: Journal of Basic Educational Studies. 2024. Vol. 4, No. 3. P. 1699–1733. DOI: 10.47467/edu.v4i3.4749. URL: https://journal-laaroiba.com/ojs/index.php/edu/article/view/4749

10. Yuan, L., Liu, X. The effect of artificial intelligence tools on EFL learners’ engagement, enjoyment, and motivation // Computers in Human Behavior. 2025. Vol. 162. Art. 108474. DOI: 10.1016/j.chb.2024.108474.

11. Herika, I., Yundayani, A., Sundari, H. The Effect of Local Wisdom-Based Reading Materials on Students’ Motivation in Learning English and Speaking Skills at SMP Kartini 1 Batam // EduInovasi: Journal of Basic Educational Studies. 2024. Vol. 4, No. 3. P. 1699–1733. DOI: 10.47467/edu.v4i3.4749.

12. Yuan, L., Liu, X. The effect of artificial intelligence tools on EFL learners’ engagement, enjoyment, and motivation // Computers in Human Behavior. 2025. Vol. 162. Art. 108474. DOI: 10.1016/j.chb.2024.108474. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S074756322400342X

XIVA XONLIGI ICHKI BOZORLARNING ISHLASH TARTIBI VA SAVDO

UrDU tayanch doktoranti
Ruzmetova Oydinoy Erkinboy qizi

Annatatsiya. Ushbu maqolada Xiva xonligidagi bozorlarning ishlash tartibi va doimiy savdo markazlari xususida so`z boradi. Shuningdek, mavsumiy savdo tizimi, savdo mohiyatini ochib beruvchi savdo aylanmasi tog`risidagi fikrlar bilan boyitilgan.

Kalit so`zlar: Tartibli tovar aylanishi, sotuvchi-xaridor aloqasi, kuz mavsumi, bozor, Yangi Urganch

Kirish. Xiva xonligi shahar bozorlarida savdo, asosan ichki iqtisodiy jarayonlar orqali shakllangan bo‘lib, savdo aylanmasida tovarlarning bozor maydoniga kirishi, joylashuvi va sotuv jarayonining muayyan tartibda amalga oshishi muhim o‘rin tutgan. XX asr boshlarida ham bozorda mahsulotlar oldindan belgilangan rastalarga ajratilgan bo‘lib, bu ichki savdo aylanmaning izchil davom etishiga xizmat qilgan.

Savdo jarayoni odatda ertalab eng faol bo‘lgan. Dehqonlar va hunarmandlar o‘z mahsulotlarini rasta egalariga yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri xaridorlarga taklif etgan, xaridorlar esa mahsulotni ko‘zdan kechirgan holda savdolashish asosida narxni kelishgan. Kun davomida bozordagi tovar va xaridor oqimi o‘zgarib turgan: ertalab iste’mol tovarlari savdosi kuchaygan bo‘lsa, kunning ikkinchi yarmida hunarmandchilik buyumlari savdosi faollashgan. Xususan, ichki bozorlar faoliyati va savdo munosabatlari Xiva shahrida va unga yondosh hududlarda yirik va kichik bozorlardan iborat mustahkam ichki savdo tizimini vujudga keltirgan. Hunarmandlar o‘z mahsulotlarini shu bozorlarda sotish orqali nafaqat daromad topgan, balki o‘z hunarini keng jamoatchilikka tanitgan.

Xonqa bozorining ishlash tizimi to`g`risida XX asr birinchi choragiga oid quyidagi ma`lumotlar Xiva xonligi bozor mexanizmi qanday ishlashi haqidagi tasavvurlarimizni oshiradi: “Bozor joylashuvining tashqi tartibi, avvalgi davrlarga nisbatan, deyarli o‘zgarmagan. Faqatgina go‘sht bozori va o‘tin bozori, shuningdek sigir va eshaklar uchun suv beriladigan joy paxta yig‘imi mavsumida shahar tashqarisiga ko‘chirilgan”. Bozorda savdo butun yil davomida ertalab soat 8:00 dan boshlanadi. Shu vaqtga kelib, bozor savdogarlari va aholisi to‘planadi. Avval don savdosi ochiladi, so‘ngra u ketma-ket boshqa savdo rastalariga ko‘chadi. Soat 8:30 da bozorning umumiy savdosi ochiladi. Soat 9:00 da go‘sht, sabzavot, charm va poyabzal mahsulotlari bilan savdo boshlanadi; taxminan soat 10:00 da esa qolgan barcha tarmoqlar bo‘yicha — manufaktura, oziq-ovqat, xalat va boshqa savdolar boshlanadi. Bug‘doy bozori esa deyarli har doim soat 10:00 da ishga tushadi. Alohida mahsulotlar bo‘yicha savdo boshlanishi va tugashi bozor an’analariga muvofiq belgilanadi. Eng katta savdo faolligi quyidagi vaqtlarda kuzatiladi: chorvadorlar mahsulotlarida soat 9:00 dan 11:00 gacha, yem-xashak savdosida 7:00 dan 11:00 gacha, manufaktura savdosida 12:00 dan 15:00 gacha, go‘sht savdosida 11:00 dan 13:00 gacha, xalatlar savdosida esa 12:00 dan 15:00 gacha faollashadi. Bozor savdosi odatda o‘z-o‘zidan tugaydi; savdogarlar kun botishidan bir-ikki soat oldin (5–6 kunlari) uyga qaytishga shoshilishadi. Yozda bozor savdosi 8–10 soat davom etadi, qishda esa 5–6 soat, chunki erta qorong‘i tushishi savdoga ta’sir qiladi. [1.105]

Ichki savdo, asosan, aholining kundalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan edi. Bu savdo turi, asosan, boylik orttirish manbai emas, balki kundalik hayot kechirish vositasi vazifasini o‘tagan. XIX asrning 20-yillarida Xiva haqida yozgan N. Muravyev, xivaliklar kundalik ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan savdodan"anchagina foyda ko‘radilar", deb yozgan edi.[2.90] Bu savdo turida shahar va uning atrofidagi aholi uchun oziq-ovqat, kiyim-bosh, kundalik turmush uchun kerakli buyumlar bilan savdo-sotiq keng amalga oshirilar, bundan boshqacha tarzda shahar hayotini tasavvur etish mumkin emas edi. Shu tarzda bozor ichki savdo mexanizmi tartibli tovar aylanishi, kelishuv asosidagi narx belgilash, o‘lchov–tarozi tizimi va sotuvchi–xaridor o‘rtasidagi uzluksiz iqtisodiy jarayon kuzatilgan. Savdolashish bozor madaniyatining ajralmas qismi bo‘lib, narxning shakllanishi asosan mahsulot sifati, mavsumiylik va xaridor talabiga bog‘liq bo‘lgan. Shuni aytish kerakki, bozordagi tijoriy jarayon aholisi dehqonchilik va kochmanchi qabilalar orasida tarqalgan chorvachilik bilan shug`ullanuvchi mamlakat hayotida oziq-ovqat mollari, xususan, bug‘doy va donli o‘simliklar, ulardan tayyorlangan turli maxsulotlar un, guruch, non va boshqalar bilan amalga oshiriladigan savdo ichki bozorlar savdosining asosini tashkil etgan. Bozordagi bug‘doy savdosi odatda, yozning ikkinchi yarmidan boshlab sezilarli darajada kuchaygan va kuz oylarida eng yuqori darajaga yetgan.

Bozorlardagi umumiy savdo manzarasi mavsumlarga qarab o‘zgarib turgan. Aholining kundalik hayoti va xo‘jalik faoliyati bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ushbu savdo jarayoni bahor va

kuz oylarida jonlanib, yozning chilla davrida esa anchagina susaygan. Ayniqsa, *kuz mavsumida* — hosil yig‘ishtirilganidan so‘ng va aholi pul mablag‘iga ega bo‘lgan davrda — bozorning eng yuqori faolligi kuzatilgan. Bu vaqtda qishki oziq-ovqat mahsulotlari (ayniqsa, bug‘doy) hamda sanoat tovarlariga bo‘lgan talab kuchaygan. Dekabr oyining oxiriga kelib savdo hajmi pasaya boshlagan. Yanvar–fevral oylarida esa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining kamayadi. *Yoz faslida* bozorlarda harakat deyarli to‘xtab qolgan, chunki dehqonlar mashg‘ulotlarining ko‘payishi, issiq ob-havo va kirimning kamayishi savdo jarayonini tabiiy ravishda cheklagan.[1.105] Faqat bayram va yarmarka kunlari savdo jonlangan bo‘lib, bu davrda bozor qisqa muddatga bo‘lsa-da, faol tarzda ishlagan.

Yangi Urganch esa barcha yo‘nalishlar uchun markaziy bozor bo‘lib, sanoat mahsulotlarini butun bozorlar tizimi bo‘ylab tarqatgan. 1753-yilda Xivaga Orenburgdan tashrif buyurgan D. Rukavkin: “Eng katta savdo Urganchda bo‘ladi- deydi. Chunki bu yer Qirg‘iz-qozoq o‘rdalariga ham, Orenburgga ham eng yaqin nuqtadir. Shu sababli bu bozorga qirg‘iz-qozoqlar, buxoroliklar, turkmanlar va orolbo`yi qabilalari ham kelib turishadi. [3.11] Richkov fikricha, Orenburgning Buxoro, Balx, Badaxshon yerlari bilan savdo qilishi uchun Xiva asosiy port vazifasini o`taydi. Shu sababli Xiva xoni bu masalada ruslarni qo`llab-quvvatlashi kerak degan fikrni aytgan.[4.38] Bu yerda Rossiya, Buxoro, Fors bilan ulgurji savdo qilgan eng boy xivalik savdogarlar yashaydi; poytaxtning o'zida pul kam, savdo esa ahamiyatsiz. Urganch xonlikning barcha ulgurji savdo ombori hisoblanadi. Urganch bozori aslida faqat ichki iste'mol tovarlari savdosi uchun tashkil etilgan.Savdosining aksariyati mashhur savdogarlarning uylarida amalga oshiriladi. Urganch shahrida 300 do`kongacha bo‘lgan bozor bor bo`lib, qishloqning janubiy tomonida ibodatxona kabi joylashgan boshqa bozorni ham uchratish mumkin. Bundan tashqari, deyarli har bir uyda ustaxona yoki biron bir zavodni topish mumkin bo`lgan. Urganchlik savdogarlar nafaqat Buxoro va Turkiston bozorlarida, balki Orenburg, Nijniy-Novgorod va Moskvada ham uchraydi. Shahar savdosining keng tarqalganligining eng yaxshi dalili shundan iboratki, xivaliklar o‘z davlatining bozorlarida hamma joyda, hatto boshqa shaharda yashovchi bo‘lsa ham, “Urganchli” nomi bilan tanilgan.[5.78]

Xiva xonligi bozorlarining ishlash tartibi bugungi kundagi bozorlar faoliyatiga o`xshab ketsada, savdoning ochilishi tartibli tarzda amalga oshirilishi asosiy xususiyatlaridan biri bo`lgan. Bozor rastalaridagi mahsulotlar savdosi mavsumga xarakterda bo`lib, ularning asosini qishloq xo`jaligi, hunarmandchilik mahsulotlari va chorva mollari tashkil qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Современный қишлак Средней Азии. Вып. 2. Ханкийская волость. – Т.: 1926;
2. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьёва, посланного в сии страны для переговоров. Ч. 1, 2. М., 1822;
3. Ханыков Я. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства. ЗРГО, кн. V, СПБ. 1851 г.
4. Путешествие из Оренбурга в Хиву самарского купца Рукавкина в 1753 году. –СПб, 1840.
5. Кун А.Л. Культура оазиса низовьев Аму-дарьи // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. IV. – СПб., 1876. –С.78.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

To‘xtabayeva Maxsuda Shuhrat qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi
2-bosqich talabasi
+998(90)-594-09-98
toxtabayevamaxsuda@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda boshlang‘ich sinflarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Xususan, formatif baholash va raqamli baholash usullarining ahamiyati yoritiladi. Baholash jarayonidagi muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Baholash, formativ baholash, raqamli baholash, boshlang‘ich ta’lim, kompetensiya

Hozirgi kunda ta’lim tizimida baholash faqat bilimni tekshirish emas, balki o‘quvchining rivojlanishini kuzatish vositasi sifatida qaralmoqda. Shu sababli quyidagi zamonaviy yondashuvlar keng qo‘llanilmoqda:

1. Formativ baholash. Bu – o‘quv jarayonida muntazam ravishda o‘quvchining bilimini aniqlash va uni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu baholash turining afzalliklari shundan iboratki: o‘quvchining xatolarini vaqtida aniqlaydi, individual yondashuvni ta’minlaydi, o‘quvchini faol ishtirok etishga undaydi.

2. Raqamli baholash (e-assessment) – raqamli texnologiyalar orqali baholash zamonaviy ta’limning ajralmas qismiga aylangan. Bu baholash tiziming afzalliklari shundan iboratki,

*Tezkor natija beradi;

*Shaffoflikni ta’minlaydi;

*O‘quvchilarni qiziqtiradi.

Har bir jarayonda rivojlanish bo‘layotgan vaqtda ayrim muammolar ham yuzaga keladi. Boshlang‘ich sinflarda baholash jarayonida an’anaviy usullarning ustunligi sababli o‘quvchilarning haqiqiy bilim va ko‘nikmalarini to‘liq aniqlash qiyinlashmoqda. Bu muammoga quyidagicha yechim izlash uchun quyidagi choralar taklif etish mumkin:

*Formativ baholashni dars jarayoniga muntazam joriy etish;

*Raqamli baholash platformalaridan foydalanishni kengaytirish:

*O‘qituvchilarning malakasini oshirish:

*Baholash mezonlarini aniq va tushunarli qilish.

Ularni samarali joriy etish orqali ta’lim jarayonini yanada takomillashtirish mumkin. Bu mavzu bo‘yicha badiiy adabiyotlarda va Prezidentimiz nutqlarida ko‘plab fikrlar eshitganmiz.Lekin,bir narsani aniq aytish kerakki, badiiy adabiyotlarda bu masala ko‘proq tarbiya, bilimning qadri va ustoz-shogird munosabati orqali yoritiladi, aniq baholash tizimi haqida esa biz yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda tayanib ish tutishimiz mumkin [2].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ko‘plab nutqlarida ta’lim sifatini oshirish, zamonaviy yondashuvlarni joriy etish haqida ta’kidlaydi. Ya’ni:„Ta’lim sifatini oshirish-yangi O‘zbekiston taraqqiyotining asosiy omilidir.”, „Zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega yoshlarni tarbiyalash ustuvor vazifadir” [1].

Bu jumlalardan kelib chiqib shuni ta’kidlash lozimki, ta’limda zamonaviy baholash zarurati va kompetensiyaviy yondashuv ahamiyati juda katta ahamiyatga egadir.

Bundan tashqari, Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida “Tarbiya biz uchun yo hayot-yo mamot masalasidir” degan fikrlarni keltirib o‘tgan. Bu fikrlardan shuni anglaymizki,baholash ham tarbiyaning bir qismidir, to‘g‘ri baholash esa to‘g‘ri rivojlanish uchun dastlabki qadamlarni qo‘yadi. Ahmad Yassaviyning hikmatlarida ilm va odob muhimligi

ta’kidlanadi. Bu so‘zlardan ilhomlanib shuni aytishim mumkinki, baholash nafaqat bilimni, balki tarbiyani ham aks ettirishi kerak [5].

O‘zbekiston Respublikasi Pezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, ta’lm sifatini oshirish bugungi kunning eng ustuvor vazifasidan biridir. Bu esa o‘z navbatida ta’lim natijalarini zamonaviy yondashuvlar asosida baholashni talab etadi.Shuningdek, Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot-yo mamot masalasidir” degan fikri baholash jarayonining tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy baholash yondashuvlarini qo‘llash o‘quvchilarning bilim darajasini aniq baholashga xizmat qiladi. Ayniqsa, formativ va raqamli baholash usullari ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ularni samarali joriy etish orqali ta’lim jarayonini yanada takomillashtirish mumkin. Yuqorida formativ va raqamli baholash haqida ma’lumotlar taqdim etildi. Endi bu baholashlar haqida kengroq yoritib o‘tamiz. Formativ baholash dars jarayonida o‘quvchining bilimini bosqichma bosqich kuzatib borish va rivojlantirishga qaratilgan baholashdir. Bunda “Aqliy hujum”, “Mini testlar”, “BBB” (Bilaman, bilmoqchiman, bilib oldim) kabi metodlardan foydalanish mumkin. Bu metodlardan foydalanishning afzalliklari:o‘quvchi xatosi darhol aniqlanadi, o‘qituvchi individual yondashadi, o‘quvchi faol ishtirok etadi.

Raqamli baholash axborot texnologiyalari yordamida o‘quvchilar bilimini onlayn yoki elektron baholash. Bu baholash tizimida onlayn testlar, interaktiv viktorinalar, elektron platformalar orqali baholash, QR kodli topshiriqlar bilan o‘quvchilarni darsga va mavzuga jalb qilish mumkin. Bunda natijalar tez hamda shaffof, adolatli e’lon qilinadi, o‘quvchilarda fanga bo‘lgan qiziqish uyg‘onadi. Masalan:o‘quvchilar mabzu yuzasidan telefon yoki komputer orqali test yechadilar va natija darhol namoyon bo‘ladi [4].

Bu ikkita baholash tizimidan shuni xulosa qilamiz: Formativ baholash-dars davomida rivojlanadi, raqamli baholash-zamonaviy va tezkor nazorat qiladi. Ushbu ikki yondashuvning integratsiyasi o‘quvchilarda mustahkam bilim, mustaqil fikrlash va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bundan tashqari, zamonaviy baholash texnologiyalari-portfolioga asoslangan baholash, o‘zaro baholash, raqamli platformalar orqali nazorat qilish-o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini oshirishda muhim ro‘l o‘ynaydi. Kelib chiqadigan bir qancha muammolarni bartaraf etish uchun ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni keng joriy qilish zarur. Shuningdek, zamonaviy baholash usullari, jumladan formativ va raqamli baholash, O‘zbekistonning PIRLS va TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlaridagi muvaffaqiyatli ishtirokini ta’minlashda tayanch vazifasini o‘taydi. Bu jarayonda mezonli baholash tamoyillariga amal qilish va raqamli tahlil mexanizmlaridan foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida 21 asr ko‘nikmalarini, xususan, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va axborot bilan ishlash malakalarini jadal rivojlantirishga xizmat qiladi [3].

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinflarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlari o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi. Baholash jarayonini to‘g‘ri tashkil etish orqali ta’lim sifati oshadi, o‘quvchilarning bilimga bo‘lgan qiziqishi kuchayadi va ularning kompetensiyalari samarali shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 -yil 6-noyabrdagi PF-6108-son. “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. Shavkat Mirziyoyev “Yangi O‘zbekiston strategiyasi”. – Toshkent, “O‘zbekiston”, 2021. s. 20-25.

3. Majidova H. E. “Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining baholash kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik asoslari”. // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy-metodik jurnali, 2023.

4. Inoyatov U. I., Shamuratova N. N. va boshq. “Pedagogika” (Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik). – Toshkent: “Zamin nashr”, 2020.

5. Abdulla Avloniy. “Turkiy guliston yoxud axloq”. – Toshkent, 1992.
6. Bazarbayeva L. G., Jumaboyeva M. Sh. “O‘qitish samaradorligini baholash: formativ va summativ baholash usullari. 2025.
7. Norova N. “Zamonaviy baholash texnologiyalarining o‘quvchilar motivatsiyasiga ta’siri”. 2024.
8. Hamroqulova D. N. “Summativ va formativ baholash tizimi”. 2024.
9. Abdullayeva S., Xujakulov Sh. “O‘qitish natijalarini zamonaviy baholash tamoyillari”. 2024.
10. Xusanova N. B., Adilova S. N. “Baholash tizimlarining ta’lim samaradorligiga ta’siri”. 2024.

ENHANCING EFL CLASSROOM INNOVATION THROUGH INQUIRY-BASED LEARNING

Yo‘ldosheva Sevara Alisher qizi
Urganch davlat universiteti
Ingliz tili va adabiyoti
kafedrasi o‘qituvchisi
E mail: sevara-yoldosheva@mail.ru
Telefon: +998919142949

Annotasiya: Ushbu maqolada so‘rovga asoslangan ta’lim (Inquiry-Based Learning – IBL) yondashuvining ingliz tilini chet tili sifatida o‘qitish jarayonidagi o‘rni va innovatsion ahamiyati tahlil qilinadi. Unda talabalarning mustaqilligi, faolligi, tanqidiy fikrlashi va muammolarni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, o‘quv jarayonida savol qo‘yish, gipoteza ilgari surish, tahlil qilish va natijalarni taqdim etish kabi bosqichlarning ahamiyati asoslab beriladi. IBL yondashuvi EFL sinflarida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlanadi.

Аннотация: В данной статье анализируется роль и инновационное значение обучения на основе исследовательского подхода (Inquiry-Based Learning – IBL) в процессе преподавания английского языка как иностранного. Рассматриваются вопросы развития самостоятельности студентов, их активности, критического мышления и навыков решения проблем. Также обосновывается важность этапов постановки вопросов, выдвижения гипотез, анализа и представления результатов. Подчеркивается, что подход IBL способствует развитию коммуникативной компетенции в классах EFL.

Annotation: This article analyzes the role and innovative significance of Inquiry-Based Learning (IBL) in teaching English as a Foreign Language (EFL). It focuses on the development of learner autonomy, engagement, critical thinking, and problem-solving skills. The study highlights the importance of inquiry stages such as questioning, hypothesizing, analyzing, and presenting results. It is emphasized that IBL contributes to the development of communicative competence in EFL classrooms.

Kalit so‘zlar: So‘rovga asoslangan ta’lim, kommunikativ kompetensiya, muammoli ta’lim, savollar, tanqidiy fikrlash.

Ключевые слова: Обучение на основе запросов, коммуникативная компетенция, проблемное обучение, вопросы, критическое мышление.

Key words: Inquiry based learning, communicative competence, problem–based learning, questions, critical thinking.

Inquiry-based learning is an innovative learning approach. Despite being relatively new, it has rapidly gained popularity in industrialized countries such as the United States and Canada. In Uzbekistan, however, it has not yet been widely implemented. Nevertheless, similar approaches such as problem-based learning have already been applied in educational practice.

Inquiry is a method of teaching and learning that involves questioning, hypothesizing, and discovering. According to Bevan, transformation in mindset is more important than changes in curriculum or classroom structure [2, p. 1].

Educators often associate inquiry with a specific pedagogical approach. Its core element is not only participation in inquiry but also understanding how it leads to knowledge construction. Inquiry-based learning emphasizes personal discovery, where students are encouraged to ask meaningful questions and apply critical thinking to find solutions. It also demonstrates how knowledge is created, shared, and developed by teachers, experts, and society. According to Donham, inquiry learning helps learners respect both their own and others’ interests [3, p. 12].

The foundation of inquiry-based learning is constructivist theory, which emphasizes inquiry, problem-solving, and critical thinking. Asselin et al. argue that learners should actively engage in discovery, investigation, and interaction with people and materials to develop new understanding [1, p. 34]. Real-life tasks and authentic contexts further improve learning outcomes.

Traditional education often restricts natural inquiry. Students are usually expected to listen and memorize information, which limits critical thinking development [6, p. 45]. In modern society, memorization alone is insufficient due to rapidly changing and expanding information. Therefore, learners must develop the ability to access, analyze, and interpret large amounts of data effectively.

Key components of effective inquiry enable learners to:

- identify patterns and meanings not easily recognized by others
- develop deep understanding of subject content
- organize knowledge for application and transfer
- acquire new knowledge independently

This approach replaces the traditional “listen-and-remember” model with active problem-solving. Teachers shift from being lecturers to facilitators and mentors.

According to Alberta Learning, the inquiry model consists of seven stages: reflecting, planning, retrieving, processing, creating, sharing, and evaluating [4, p. 5].

Reflecting Phase

This phase involves metacognitive awareness and overall planning of the inquiry process [4, p. 6].

Planning Phase

At this stage, learners identify research questions, gather resources, and plan how to present findings [5, p. 18].

Retrieval Phase

Learners collect information and begin narrowing their focus, while teachers guide them in selecting relevant sources [4, p. 10].

Processing Phase

Students analyze, compare, and synthesize information with the support of facilitators [1, p. 40].

Creating Phase

Learners organize and present their findings through collaborative activities and projects [8, p. 22].

Sharing Phase

Students present results, give feedback, and engage in communicative interaction [1, p. 42].

Evaluation Phase

Learners evaluate both process and product using rubrics and reflective tools [8, p. 25].

Inquiry-based learning empowers EFL students to take responsibility for their learning. Teachers act as facilitators who guide interaction and discussion rather than simply delivering knowledge. This approach strengthens motivation, openness, and critical thinking.

1. Basic steps of inquiry-based teaching include:
2. Formulating linguistic problems (real-life situations)
3. Observing and explaining contexts
4. Investigating answers
5. Analyzing information
6. Communicating results (group work)
7. Reflecting on solutions

To ensure effective EFL inquiry classrooms, teachers should enrich learning environments with authentic materials such as books, newspapers, magazines, and digital resources [9, p. 3]. Interactive technologies and internet resources further enhance engagement and accessibility.

Inquiry-based teaching improves both academic performance and learner attitudes toward language learning [7, p. 96]. It provides a strong alternative to traditional methods and supports communicative competence development in EFL education.

Conclusion

Inquiry-Based Learning (IBL) is an effective and innovative approach in EFL classrooms that promotes learner-centered education. It develops students’ critical thinking, communication skills, autonomy, and problem-solving abilities by engaging them in active inquiry and real-world tasks. Unlike traditional teaching methods, IBL positions learners as active participants in the learning process while teachers act as facilitators. This approach increases motivation, encourages deeper understanding, and supports the development of communicative competence. Overall, IBL enhances language learning by making it more interactive, meaningful, and effective for developing lifelong learning skills.

References:

1. Asselin M., Branch J., Oberg D. Achieving information literacy standards for school library programs in Canada. – Ontario: Canadian School Library Association, 2003. – p. 34.
2. Bevan B. Inquiry-based learning in education. – San Francisco: Exploratorium, 1996. – p. 1.
3. Donham J. Inquiry learning: Lessons from library power. – Ohio: Linworth, 2001. – p. 12.
4. Alberta Learning. Focus on inquiry. – Alberta: Government of Canada, 2004. – p. 5-10.
5. Jonassen D. Computers as mindtools for schools. – New Jersey: Prentice Hall, 2000. – p. 18.
6. Koechlin C., Zwaan S. Info tasks for successful learning. – USA: Pembroke Inc., 2001. – p. 45.
7. Mao S. L., Chang C. Y. Impacts of inquiry teaching method. – Taiwan: National Science Council, 1998. – p. 96.
8. McGregor J. Collaboration and leadership. – Connecticut: Libraries Unlimited, 2003. – p. 22–25.
9. Ismail N., Ramakrishnan K., Nor Z. Md., Albakri I. S. A. Enhancing English speaking performance. – Malaysia: Universiti Putra Malaysia, 2006. – p. 3.

ФРАЗЕОЛОГИЯ КАК ОБЬЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Озодова Гулжахон Камоладдин кизи
Преподаватель УрГПИ факультета филологии
Кадырова Кувончой,
студентка 235 группы, УрГПИ факультет филологии.

Аннотация: Фразеология как объект лингвистического исследования изучает устойчивые словосочетания, их структуру, значение и функционирование в языке. Особое внимание уделяется семантической целостности фразеологических единиц, их

происхождению и роли в речи. Фразеологизмы отражают национально-культурную специфику и способствуют выразительности языка.

Ключевые слова: фразеология, фразеологические единицы, устойчивые выражения, семантика, язык, культура.

Abstract: Phraseology as an object of linguistic research studies stable word combinations, their structure, meaning, and functioning in language. Special attention is paid to the semantic integrity of phraseological units, their origin, and their role in speech. Phraseological units reflect national and cultural specificity and enhance language expressiveness.

Keywords: phraseology, phraseological units, idioms, semantics, language, culture.

Annotatsiya: Frazeologiya lingvistik tadqiqot obyekti sifatida tilda mavjud bo‘lgan barqaror birikmalarni, ularning tuzilishi, ma’nosi va qo‘llanilishini o‘rganadi. Frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi, kelib chiqishi va nutqdagi o‘rni alohida ahamiyatga ega. Frazeologizmlar milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiradi va tilning ifodaliligini oshiradi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, frazeologik birliklar, barqaror birikmalar, semantika, til, madaniyat.

Фразеология является важным разделом языкознания, изучающим устойчивые сочетания слов – фразеологические единицы, обладающие целостным значением и воспроизводимостью в речи. В системе языка фразеологизмы занимают особое место, так как они не только называют явления действительности, но и передают эмоционально - оценочное отношение говорящего, отражают культурные и исторические особенности народа.

Актуальность исследования обусловлена тем, что фразеология играет значительную роль в формировании языковой картины мира и является важным средством выразительности речи. Фразеологические единицы широко используются в различных функциональных стилях – от разговорной речи до художественной литературы и публицистики.

Объектом исследования является фразеология как раздел лингвистики. Предметом исследования выступают фразеологические единицы, их признаки, структура и функции.

Цель работы – рассмотреть фразеологию как объект лингвистического исследования.

Фразеология представляет собой одну из наиболее значимых и сложных областей языкознания, изучающую устойчивые сочетания слов – фразеологизмы. Эти единицы языка характеризуются воспроизводимостью, устойчивостью структуры и целостностью значения, которое зачастую не выводится из значений входящих в них компонентов.

Актуальность исследования фразеологии обусловлена тем, что фразеологизмы отражают национально-культурную специфику языка, особенности мышления народа и его исторический опыт. Они широко используются в разговорной речи, художественной литературе, публицистике, что делает их важным средством выразительности.

В лингвистике фразеология рассматривается как самостоятельный раздел, изучающий природу фразеологических единиц, их классификацию, семантику, структуру и функционирование в речи. Особое внимание уделяется разграничению фразеологизмов и свободных словосочетаний, а также вопросам их происхождения и стилистической окраски.

Фразеологические единицы обладают рядом специфических признаков: устойчивостью, идиоматичностью, воспроизводимостью и структурной целостностью. Например, выражение «бить баклуши» не связано напрямую с буквальным значением слов и означает «бездельничать». Фразеология является неким «окном» корреляций между языком и культурой. «Культурная же специфика фразеологизмов определяется лингвокультурологическим методом соотнесения образа языкового знака с другими символически нагруженными знаками материальной и духовной культуры народа, сведениями из его истории, верований, обычаев» [1, 90]. Фразеология является областью

соприкосновения практически со всеми отраслями языкознания, так как является областью исследований этимологии, исторического языкознания, лексикологии и лексикографии, морфологии и морфосинтаксиса, семантики, стилистики. Список лингвистических дисциплин, которые могут иметь непосредственный контакт с фразеологией, может быть расширен, если к нему добавить лингвистическую прагматику, социолингвистику, сравнительносопоставительное языкознание, переводоведение и дидактику. Из смежных научных областей фразеологию исследуют антропология, фольклор и литературоведение. Объектом изучения фразеологии являются фразеологизмы, термин, включающий широкий круг языковых структур, которые в самом широком смысле отвечают критериям полилексичности и устойчивости. Чётко установлено, что идиомы есть во всех языках мира

Таким образом, фразеология как объект лингвистического исследования представляет собой сложную и многогранную область языкознания. Фразеологические единицы обладают особыми признаками, отличающими их от других языковых единиц, и играют важную роль в системе языка.

Они не только служат средством номинации, но и выполняют экспрессивные, оценочные и культурологические функции, отражая особенности мышления и мировосприятия народа. Изучение фразеологии позволяет глубже понять структуру языка, его выразительные возможности и связь с культурой.

Список литературы:

1. Виноградов В. В.. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа.
2. Шанский Н. М.. Фразеология современного русского языка. – М.: Просвещение.
3. Кунин А. В.. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа.
4. Телия В. Н.. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры».
5. Мокиенко В. М.. Фразеология русского языка. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ.
6. Ахманова О.С.. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия.
7. Реформатский А. А.. Введение в языкознание. – М.: Аспект Пресс.

PEDAGOGIKA YO‘NALISHIDAGI TALABALARDA KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARNIRIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Jumabayeva Dildora Madaminovna
Urganch innovatsion universiteti Universitet psixologi

Annotatsiya: Pedagogika yo‘nalishidagi talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning psixologik xususiyatlarini rivojlantirish usullari murakkab va ko‘p qirrali jarayondir. Har qanday pedagogik faoliyatda muloqotning o‘rni beqiyosdir. O‘quvchilarning fikrlarini to‘g’ri ifoda eta olishlari, boshqalarni tinglashlari, o‘z qarashlari va pozitsiyalarini aniq va tushunarli tarzda yetkazishlari ular uchun katta yoshdagi shaxs sifatida shakllanish jarayonining muhim ko‘rsatkichidir. Ayniqsa pedagogika yo‘nalishidagi talabalar uchun bu ko‘nikmalar o‘z-o‘zidan professional faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu tezisda pedagogika yo‘nalishidagi talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning psixologik xususiyatlarni rivojlantirish usullari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: kommunikativ ko‘nikmalar, pedagoglar, pedagogika, psixologik xususiyatlar, ko‘nikmalar, muloqot, qobiliyatlar, psixologiya, empatik munosabatlar.

Kommunikativ ko‘nikmalar nafaqat so‘zlash va tinglashdan iborat emas, balki ular hissiy psixologik holatlarni boshqarish, empatik munosabatlarni rivojlantirish, ijodiy fikrlashni voyaga yetkazish, guruhdagi o‘zaro aloqa madaniyatini oshirish kabi jarayonlarni ham o‘z ichiga oladi. Shu boisdan, talabalar bilan ishlashda psixologik tomondan boy usullar qo‘llanilishi zarur. Bu usullar muloqot qobiliyatlarini tizimli ravishda shakllantirishga xizmat qiladi. Har bir o‘quvchi yoki talaba o‘z shaxsiy xususiyatlariga, ijtimoiy tajribasiga ega bo‘lib, ular tanish va yangi vaziyatlarga turli darajada moslashadi. Shuning uchun professor-o‘qituvchilar va pedagoglar talabalar bilan individual yondashuv asosida ishlashlari kerak. Har bir talabani o‘ziga xosligi, ijtimoiy-psixologik holati va kommunikatsiya uslublariga

qarab tushunish va unga mos tarzda yondashish muhimdir. Bu yondashuv talabalarni o‘z fikrlarini ifoda etishda, o‘zini erkin his qilishda, guruh ichidagi muloqotni samarali qo‘llashda yordam beradi. Kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish uchun birinchi darajali vazifa – bu tinglash san’atini o‘rgatishdir. Tinglash – bu faqatgina so‘zlarni qabul qilish emas, balki nutqdagi ma’no va hissiy izohlarni to‘g’ri anglash, gapiruvchining kayfiyati va kayfiyatini his qilishni ham o‘z ichiga oladi. Tinglashni samarali amalga oshirish uchun talabalar diqqatni jamlash, faollik bilan tinglash, so‘zlar ortida yashirin ma’nolarni sezish ko‘nikmalarini rivojlantirishlari lozim. Treninglar, guruh muhokamalari va tinglashga bag’ishlangan mashg’ulotlar orqali bunday ko‘nikmalar mustahkamlanadi.[1]

Kommunikatsiya jarayonida o‘z fikrini aniq va ravon ifoda etish talabalar uchun boshqa muhim ko‘nikmadir. Bu qobiliyat so‘z boyligini oshirish, nutq madaniyatini egallash, grammatik va mantiqiy to‘g’rilikni saqlash, fikrni tizimli ravishda taqdim etish orqali shakllanadi. Talabalarga o‘z fikrlarini mustaqil va ishonch bilan bildirish imkoniyatlarini yaratish darslarda erkin munozaralarni, taqdimotlar va ijodiy insho yozish mashqlarini ko‘proq qo‘llash bilan amalga oshiriladi. Shu tarzda ular o‘z nutqlarini rivojlantirib, qat’iy fikrlarni shakllantiradilar. Hissiy bosim ostida o‘z-o‘zini tutish – kommunikativ jarayonda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yengishda muhim rol o‘ynaydi. Ko‘pchilik talabalar stress, qo‘rquv va uyat tufayli o‘z fikrini ochiq ifoda qilishdan tortinadi. Ushbu xatti-harakatlarning oldini olish uchun psixologik treninglar, hissiy nazorat usullarini o‘rganish zarur. Meditatsiya, nafas olish mashqlari va boshqa relaksatsiya usullari yordamida talabalar o‘zlarini tinchlantirish va fikrlarini yaxshiroq bayon etish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Bu bilan ular muloqot davomida o‘zini ishonchli his qilib, samarali faoliyat olib boradi. O‘quv jarayonida empatiya, ya’ni boshqalar his-tuyg’ularini anglash va shunga munosib munosabat bildirish qobiliyatini rivojlantirish ham muhim. Empatiya nafaqat muloqotni yumshatadi, balki odamlar orasidagi ishonch va o‘zaro hurmatni ham oshiradi. Talabalar empatiyani rolli o‘yinlar, guruhdagi munozaralar va turli situatsiyalarni tahlil qilish orqali o‘rganadilar. Ushbu ko‘nikma shaxsiy va ijtimoiy yetuklikning asosiy ko‘rsatkichlaridan biridir. Guruhdagi faoliyat orqali talabalar o‘zaro muloqot madaniyatini o‘rganadilar va sinashadi. Ular o‘z fikrlarini boshqalarga yetkazadi, bunga javoban tanqid va mulohazalarni qabul qiladi, hamda boshqalar bilan hamkorlikni rivojlantiradi. Guruh ishlarida talabalarga birgalikda muammolarni hal etish, maqsadga erishishda ro‘y beradigan keskinliklarni boshqarish va konstruktiv o‘zaro aloqalarni yo‘lga qo‘yish ko‘nikmalari o‘rgatiladi. Bu nafaqat ularning kommunikativ xususiyatlarini, balki ijtimoiy moslashuvchanlik darajasini ham oshiradi. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish ham talabalar kommunikativ ko‘nikmalarini shakllantirishda katta o‘rin tutadi. Ijodiy yondashuv yangi g’oyalar ishlab chiqishga, qarorlar qabul qilishga va o‘z fikrlarini original tarzda ifoda etishga yo‘naltirilgan. Talabalar uchun ijodiy loyihalar yaratish, muammolarga kutilmagan yechimlarni topish mashqlari aynan shu maqsadga xizmat qiladi. Shu orqali ular faqat bilimga emas, balki yosh va zamonaviy pedagoglarning asosiy talablariga javob beradigan, o‘z fikrini erkin ifoda eta oladigan shaxsga aylanadi.[3] Texnologik rivojlanish davrida masofaviy ta’limning o‘rni oshib bormoqda. Onlayn platformalarda muloqot qilish, virtual guruhlarda ishlash, konferensiyalar o‘tkazish ham

talabalarning kommunikativ ko‘nikmalarini modernizatsiya qilishga yordam beradi. Bu yangi formatdagi muloqot talabalarni yangi kommunikatsiya usullarini o‘rganishga va qo‘llashga undaydi. Shuningdek, ular axborot texnologiyalariga doimiy ravishda moslashib, zamonaviy dunyoda raqobatbardosh bo‘lish imkoniyatini oshiradi. Ijrochi sifatida individual yondashuv har doim alohida ahamiyatga ega. Har bir talabada o‘ziga xos ijtimoiy va psixologik profil mavjud. Shu sababdan, pedagoglarning vazifasi talabalarni yaxshilab tushunish va ularning malakasi va qobiliyatlariga mos o‘quv metodlarini belgilashdir. Bu talabalarni zarar ko‘rsatmasdan, ularning qiziqishlari va ehtiyojlariga javob beradigan ta’lim muhitini yaratishni nazarda tutadi.[4]

Kommunikativ ko‘nikmalarni baholash tizimi ham rivojlanish jarayonining ajralmas qismidir. Talabaning o‘z o‘rnini aniqlash, qaysi sohalarda kuchli ekanligini, qaysi jihatlarda esa yanada rivojlanishga muhtojligini aniqlash uchun ko‘plab turli usullar qo‘llaniladi. Nazariy bilimlarni tekshirish, amaliy mashg’ulotlarda qatnashish, bir-biriga taqdimot qilish, guruh muhokamalari va boshqa nazorat shakllari talabalar qobiliyatlarini ko‘rsatuvchi vositalardir. Talabalarni faqatgina ona tilida emas, balki boshqa tillarda ham kommunikatsiya qilishga o‘rgatish pedagogika jarayonini yanada kengaytiradi. Ko‘p tillik kompetentsiya nafaqat talabalar uchun xalqaro miqyosda muloqot qilish imkonini yaratadi, balki ularni madaniy jihatdan boyitadi, yangi fikrlash shakllarini o‘rganishga olib keladi. Global muhitda yashayotgan zamonaviy ijodkorlar bunday ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari shart. Madaniyatlararo kommunikatsiya talabalarga dunyoqarashlarini kengaytirishga yordam beradi. Har xil madaniyatlar va an’analarn ing o‘zaro aloqalari, ularni tushunish va hurmat qilish – bu ijtimoiy muvaffaqiyat kalitlaridan biridir. Talabalar madaniyatlararo muloqotni o‘rgangan sari, ular yanada dono va bag’rikeng insonlar bo‘lib yetishadi, bu esa jamiyatda barqarorlik va o‘zaro hurmatni oshiradi.[5]

Kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish psixologik jihatdan kompleks va doimiy jarayon hisoblanadi. Talabalar nafaqat o‘quv yilida, balki hayot davomida o‘zaro muloqot qilish ko‘nikmalarini yaxshilash imkoniyatiga ega bo‘lishlari zarur. Bu qobiliyatlar zamonaviy pedagoglarning muhim vazifasidir, ular talabalarni bilim bilan birga ijtimoiy va hissiy jihatdan ham yetuk shaxslar shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish jarayonida texnika vositalaridan foydalanish ham samarali hisoblanadi. Audio va video materiallar, prezentatsiyalar, simulyatsiya va virtual haqiqat texnologiyalari talabalar uchun qiziqarli va ta’sirli vositalar bo‘lib, ular yordamida muloqot jarayonida yuzaga keladigan turli vaziyatlarni o‘rganish va ular bilan kurashish ko‘nikmalarini oshirish mumkin.[6]

Umuman olganda, pedagogika yo‘nalishidagi talabalar uchun kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish nafaqat ularning professional faoliyati samaradorligini oshiradi, balki ularni jamiyatdagi faol va samarali shaxslar sifatida shakllantirishga yordam beradi. Psixologik xususiyatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan har bir usul ularga ijtimoiy muhitda o‘zaro baham ko‘rish, erkin fikr almashish va hamkorlik qilish qobiliyatlarini mustahkamlash imkonini beradi. Shu tariqa, ta’lim jarayoni talabalarni nafaqat bilimli, balki ijtimoiy jihatdan mohir, hissiy jihatdan barqaror va madaniyatli insonlar qilib tarbiyalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullaeva, N.Sh. (2018). Pedagoglarning kommunikativ madaniyatini shakllantirishning psixologik asoslari. Pedagogik mahorat, 2(12), 45-52.

2. Azizov, D.M. (2020). Talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish metodlari. Ilmiy izlanishlar va innovatsiyalar jurnal, 5(3), 33-39.

3. Karimova, L.N. (2019). Pedagogik faoliyatda muloqotning psixologik xususiyatlari. Toshkent pedagogika universiteti ilmiy ishlanmalari, 3(27), 78-84.

4. Mirzayev, S.A. (2021). Talabalarda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalar roli. Zamonaviy ta’lim, 6(45), 101-109.

5. Rasulova, G.B. (2017). Pedagogika talabalarining kommunikasiyadagi psixologik qobiliyatlari. Pedagogik tadqiqotlar jurnali, 1(8), 10-16.

6. Tursunov, I.R. (2019). Ijtimoiy psixologik o‘qituvchi-tala’ballar munosabatlarida kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish. Pedagogik ilmiy tahlil, 4(14), 56-63.

YOSHLAR MA’NAVIY KAMOLOTIDA USTOZ-SHOGIRD AN’ANALARINING TARBIYAVIY AHAMIYATI

Radjapov Odilbek Babanazarovich
Urganch innovatsion universiteti
“Tarix” kafedrasi dotsenti
odilbek8923@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlar ma’naviy kamolotini ta’minlashda ziyolilik madaniyatining o‘rni va ahamiyati ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil etiladi. Ayniqsa, “ustoz-shogird” an’analarining talaba-yoshlarning intellektual salohiyatini shakllantirish, ularning ma’naviy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish va ijodiy fikrlashini kuchaytirishdagi roli ochib beriladi. Zamonaviy globallashuv sharoitida yuzaga kelayotgan mafkuraviy tahdidlar, g‘oyaviy qarama-qarshiliklar va axborot oqimlari ta’sirida yoshlar ongini himoya qilish zarurati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ziyolilik madaniyati, ustoz-shogird an’analari, yoshlar tarbiyasi, ma’naviy kamolot, intellektual salohiyat, ijtimoiy-falsafiy tahlil, ta’lim tizimi, shaxs rivoji, globallashuv, mafkuraviy tahdidlar, innovatsion fikrlash, pedagogik jarayon.

Аннотация: В данной статье анализируется роль и значение интеллектуальной культуры в обеспечении духовной зрелости молодежи с социально-философской точки зрения. В частности, раскрывается роль традиции «учитель-ученик» в формировании интеллектуального потенциала учащихся и молодежи, развитии их духовно-нравственных качеств и укреплении творческого мышления. Обосновывается необходимость защиты умов молодежи от идеологических угроз, идеологических противоречий и информационных потоков, возникающих в условиях современной глобализации.

Ключевые слова: интеллектуальная культура, традиции «учитель-ученик», воспитание молодежи, духовная зрелость, интеллектуальный потенциал, социально-философский анализ, система образования, личностное развитие, глобализация, идеологические угрозы, инновационное мышление, педагогический процесс.

Abstract: This article analyzes the role and significance of intellectual culture in ensuring the spiritual maturity of youth from a socio-philosophical perspective. In particular, the role of the "teacher-student" tradition in forming the intellectual potential of students and youth, developing their spiritual and moral qualities and strengthening their creative thinking is revealed. The need to protect the minds of young people from the ideological threats, ideological contradictions and information flows that are emerging in the conditions of modern globalization is substantiated.

Keywords: intellectual culture, teacher-student traditions, youth education, spiritual maturity, intellectual potential, socio-philosophical analysis, education system, personal development, globalization, ideological threats, innovative thinking, pedagogical process.

Vatanimiz huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo‘lidan bormoqda. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan buyon o‘tgan yillar xalqimiz va yosh davlatimiz uchun ulkan sinov va yangilanishlar davri bo‘ldi. Bu davrda milliy qadriyatlarimizni qayta tiklash bilan birgalikda, kelajak avlodni ziyolilik madaniyatini yanada yuksaltirishga, shuningdek, barkamol avlodni zamonaviy fanning ilg‘or g‘oyalari bilan tarbiyalashga katta e’tibor berildi. Shu boisdan, bugungi kundagi ilmiy-texnika inqilobi hosilasi bo‘lmish axborotlar, ya’ni g‘oyalar to‘qnashuvi natijasi o‘laroq, xalqimiz tafakkurida yuz beruvchi turli xil o‘zgarishlarning keskin salbiy

oqibatlari, ya’ni xilma-xil mafkuraviy tahdidlar va buning natijasida hosil bo‘luvchi tafakkur inersiyasi va marginalizmidan himoyalash, qolaversa, shaxs va jamiyat ziyolilik madaniyatini muqobil yuksaltirishning muhim usul va vositalarini ishlab chiqish, o‘ziga xos mexanizmlarni shakllantirish dolzarb vazifalardan biridir.

Eng muhimi, bu vazifalarni amalga oshirishda mavjud ilmiy salohiyatimizga, shuningdek, o‘tmishimizda va bugungi kunda mavjud bo‘lgan turli xil qarashlarga munosabatimizni belgilab olishimiz, xalqimizni ma’naviy salohiyatini oshirishning eng nozik va eng zarur jihatlaridan biridir. Bu jihatlarni xolisona tahlil va tadqiq etmay turib mamlakatimizda shaxs va jamiyat madaniyatini muqobil rivojlantirish mutlaqo mumkin emas. Negaki, ziyolilik madaniyatini yuksaltirish muammosiga obyektiv nuqtai nazardan yondashish, uning rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etish, shaxs va jamiyat ziyolilik madaniyatini shakllantirishdagi eng asosiy vazifalardan biridir. Bu esa, o‘z navbatida, voyaga yetib kelayotgan yosh avlod, qolaversa mutaxassis-kadrlarni komil inson sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamiz murakkab o‘tish davrini boshdan kechirayotgan bugungi kunda shaxs va jamiyat, ayniqsa, yoshlar madaniyatini yuksaltirishga e’tibor berish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilishi ham bejiz emas. Negaki, bugungi kun bozor iqtisodiga o‘tish davri muammolaridan biri hisoblangan xalqimizning, asosan, shaxs madaniyati darajasi bilan jamiyat madaniyatini o‘zaro amal qilish doirasi, bir-biri bilan ta’sirlashuv xususiyatlarini ijtimoiy-falsafiy va madaniy jihatdan tadqiq etish respublikamizda mutaxassis-kadrlarni zamonaviy ilm-fanning ilg‘or yutuqlarini amaliy hayotga qo‘llay oladigan yuksak ilmiy salohiyatga ega bo‘lgan ziyoli inson sifatida tarbiyalash jarayonida yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xato-kamchiliklarni oldini olishga yordam beradi. Shu boisdan ham O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-fevraldagi “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4958-sonli Farmoni zamonaviy fan va texnologiyalarning dolzarb masalalarini yechishda ijodiy yondasha oladigan kadrlarni tarbiyalashda hamda OTMlar salohiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu Farmonga asosan respublikamizda oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’limning 2 bosqichda, ya’ni tayanch doktorantura (falsafa doktori) va doktorantura (fan doktori) orqali ilmiy daraja olish tizimi joriy qilindi”[1. Б.10].

Yoshlarda ziyolilik burchi va mas’uliyatini yuksaltirish, ularning ma’naviy-ma’rifiy salohiyatini oshirish, izlanish, ijod qilish, bir so‘z bilan aytganda har tomonlama yetuk shaxsni shakllantirishda o‘ziga xos tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish mavjudligi bilan “ustoz-shogird” an’analari muhim ahamiyat kasb etadi. “Ustoz-shogird” an’analarining yana bir xarakterli jihati shundaki, unda shogirdning o‘z-o‘zini anglashi va ilmiy-ijodiy imkoniyatlariga ishonch, vaziyatni to‘g‘ri baholash hamda irodaviy sifatlari shakllanadi, eng asosiysi uning hayotiy va ijodiy faolligi ustozlar nazoratida bo‘ladi. Ustozning eng buyuk burchi – yurt ravnaqiga o‘zining munosib hissasini qo‘sha oladigan, aql-idrokli, fahm-farosatli va qobiliyatli ziyoli shogirdlar tayyorlashdan iborat. Ustoz yaxshi shogird tayyorlash uchun, avvalo, uning o‘zi insonparvar bo‘lishi, ilmiy salohiyatli, ma’naviy barkamol, keng dunyoqarash va sog‘lom fikrga ega bo‘lmog‘i lozim.

Umuman olganda, har bir insonda ziyolilik madaniyatini yuksaltirish jarayonida “ustoz-shogird” munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish nafaqat ta’lim-tarbiyaning yanada samaradorligini oshishiga yordam beradi, balki yuqori darajadagi ilmiy salohiyatli shogird tayyorlashdan ko‘zlangan samarani beradi. “Ustoz-shogird” an’anasi talaba-yoshlarda o‘zligini anglash, ustoz bilan birga bevosita ijod qilish, ustozni esa o‘z shogirdlarini individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ijodiy yondashish, mavjud iqtidorlarini yanada rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitni yaratishi bilan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu kabi holatlar yoshlarni nafaqat mehnat yoki ishlab chiqarish faoliyatiga mas’uliyat bilan yondashish, o‘zgalar mehnatini qadrlash, halol mehnat qilish, mehnat samaradorligidan g‘ururlanish balki yuksak olimlik sifatlarni ham tarbiyalaydi. Bulardan ma’lum bo‘ladiki, hozirgi keng qamrovli demokratik islohotlar muhitida kelajak avlodning vatan ravnaqiga o‘z hissalarini qo‘sha oladigan ilmiy salohiyatli kadrlar qilib tarbiyalash davr talabiga aylandi. Bu borada “Ustoz-shogird”

an’analari imkoniyatlaridan unumli foydalanish hayot, ta’lim va tarbiya jarayoni, ilm-fan ravnaqini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Inson oldida turgan vazifalarni hal qilishga ijodiy yondashish – inson ruhi, aql-zakovatining oliy ifodasidir. Voqelikni ijodiy, faol o‘zlashtirishning muhim elementi – ilmiy muammoning maqbul yechimini izlash va topishdagi “ijod mashaqqatlari”dir. Shaxsning bilish qobiliyatlari aynan ilmiy intellektual faoliyatda to‘laqonli namoyon bo‘ladi. Kaliforniyalik mashhur psixolog J.Gouen bu haqda shunday deb yozgan edi: “Daho shaxslar bir mushohada yuritish jarayonida kashf etadigan narsalarga oddiy iste’dodli odamlar uzoq va mashaqqatli mehnat natijasida erishishi mumkin”.[2. C-183]

Falsafada ziyolilik madaniyatini yuksaltirish qanchalik dolzarb ahamiyat kasb etishini, asosan, quyidagi omillar bilan belgilash mumkin: Birinchidan, bugungi kunda hayotiy balki ilmiy qadriyatlarni qayta baholash uchun qandaydir universal haqiqatlar taz’yiqidan qutilish, qarashlarning o‘zaro muvofiqlashuvi va o‘zaro ta’sirlashuvi uchun asoslar topishga intilish va bunda bu qarashlarning sohibi insonning individualligini va o‘ziga xosligini saqlab qolish lozim. Ayni shuning uchun ham ziyolilik madaniyatining asl mohiyatini aniqlash, ularning mezonlarini belgilab olishda muhim o‘rinni egallaydi. Mazkur holat turli bu sohalar doirasida erishilgan ilmiy izlanishlar natijalariga tayangan holda, ushbu tushunchalar mazmuniga aniqlik kiritish, ilmiy asoslangan ta’riflarini ishlab chiqishni taqozo qilmoqda. Ikkinchidan, odamda hayotiy va ilmiy mulohaza qilish qobiliyatining rivojlanishi va ilmiy bilimlarining o‘sib borishi haqiqatni falsafiy izlash yo‘llari va vositalarini belgilab beradi. Buni biz ziyolilik to‘g‘risidagi falsafiy qarashlar evolyusiyasidan ham bilib olishimiz mumkin. Shuning uchun ham bu qarashlarni yaxlit holda tadqiq etish bugungi kunda ham dolzarb masalalar qatoriga kiradi. Uchinchidan, inson hayotida ziyolilik omilini tutgan o‘rnini aniqlashga doir asosiy yondashuvlarni tahlil qilish bir qancha paradoksial xulosaga olib keladi, garchi ham hayotiy, ham ilmiy amaliyotda ziyolilik tushunchasi foydalanilsa ham, aslida uni oxirigacha aniqlangan deb bo‘lmaydi. Insoniyatga hali nafaqat tabiatga, jamiyatga va insonga tegishli faktlar va qonunlarni kashf qilishga to‘g‘ri keladi, undan tashqari, ziyolilik tushunchasining o‘ziga tegishli faktlar va qonunlarni ham ochishga, ya’ni yangi “ziyolilik haqida haqiqatni” topishga to‘g‘ri keladi. Bu yozuv stoli ustida emas, odamlarning fan, san’at, axloq, butun hayot haqida konkret bilimlarni olishga imkon beradigan turli – tuman intellektual faoliyat shakllarida qaror topadi. Buning uchun esa intellektual bilimning konseptual asoslaridan samarali foydalanish zarur bo‘ladi. To‘rtinchidan, insonning ziyolilik madaniyatini asl mohiyatini bilishga oid faliyati, albatta, hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuning uchun ham zamonaviy fan va falsafiy qarashlar rivojlanishi natijasida ziyolilik va ilmiy dunyoqarash mutanosibligi borasida falsafiy-metodologik muammolar yuzaga kelmoqda. Bu esa o‘z navbatida mazkur masalalar doirasidagi qo‘lga kiritilgan yutuqlarni hisobga olgan holda tanqidiy va tahliliy fikr-mulohazalarni ishlab chiqish imkoniyatini yuzaga keltirdi. Beshinchidan, yuksak bilim asosida kuch-qudratli bo‘lishga intilish insonni intellektual faoliyatini, asl xarakterini belgilab beradi. Bu esa ziyolilik madaniyatining ijtimoiy-falsafiy xususiyatlarini to‘g‘ri va oqilona yoritib berish qanchalik muhim ekanligini ko‘rsatib turibdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. А.Ж. Холиқов. СамДУда олий малакали кадрлар тайёрлаш ва илмий-техник салоҳиятни юксалтириш истиқболлари. // СамДУ «Илмий ахборотнома» журнали. 2017 йил, 4-махсус сон. – Б.10.

2. Проблемы научнога творчества. Сборник аналитичесних обзоров. – М.: 1981. – С. 183.

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA AMALIY FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI ADAPTIV BAHOLASH TIZIMLARINI JORIY ETISH

D.Sh.Nafasov
UrDPI “Boshlang‘ich ta’lim”
fakulteti dekani dotsent,
nafasovdoniyor@gmail.com
S.X.Masharipova
UrDPI “Boshlang‘ich ta’lim” fakulteti
2-bosqich talabasi
sevinchoymasharipova80@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada amaliy fanlarda ta’lim natijalarini baholashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinib, sun’iy intellekt asosida adaptiv baholash tizimlarini joriy etishning pedagogik va texnologik asoslari yoritiladi. Tadqiqot davomida milliy me’yoriy hujjatlar hamda pedagogik adabiyotlar tahliliga tayangan holda baholash tizimining transformatsiyasi, individuallashtirish imkoniyatlari va ta’lim sifatiga ta’siri ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, adaptiv baholash, amaliy fanlar, kompetensiya, raqamli ta’lim, baholash tizimi, pedagogik texnologiya.

So‘nggi yillarda ta’lim tizimi global miqyosda tub o‘zgarishlar bosqichiga kirib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, ayniqsa sun’iy intellektning jadal rivojlanishi ta’lim mazmuni, metodlari va baholash tizimiga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Zamonaviy jamiyatda bilimdan ko‘ra uni qo‘llay olish, muammoni hal qilish va mustaqil fikrlash qobiliyatlari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli ta’lim natijalarini baholash tizimi ham an’anaviy shakldan kompetensiyaviy yondashuvga o‘tmoqda.

Dunyo tajribasida baholash tizimini individuallashtirish va avtomatlashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Xususan, rivojlangan davlatlarda adaptiv baholash tizimlari keng qo‘llanilib, ular o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda bilim darajasini aniqlashga xizmat qilmoqda. Bunday tizimlar o‘quvchining javoblariga qarab topshiriqlar murakkabligini moslashtiradi va natijada baholash jarayoni yanada aniq va samarali bo‘ladi.

Amaliy fanlarda baholash masalasi yanada murakkab hisoblanadi. Chunki bu fanlar faqat nazariy bilimni emas, balki amaliy faoliyat, ko‘nikma va tajribani ham o‘z ichiga oladi. An’anaviy baholash usullari esa ko‘pincha ushbu jihatlarni to‘liq qamrab olmaydi. Natijada o‘quvchining haqiqiy kompetensiyasi to‘liq aniqlanmay qoladi.

Mening fikrimcha, mavjud baholash tizimining asosiy muammosi — uning bir xil yondashuvga asoslanganligidir. Har bir o‘quvchining bilim darajasi, o‘rganish tezligi va qobiliyati turlicha bo‘lishiga qaramay, baholash mezonlari ko‘pincha umumiy qolip asosida belgilanadi. Bu esa ta’lim natijalarining haqqoniyligini pasaytiradi. Shu nuqtai nazardan, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv baholash tizimlari muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv baholash jarayonini individuallashtirish, avtomatlashtirish va optimallashtirish imkonini beradi. Ayniqsa, amaliy fanlarda bu tizim o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini chuqurroq tahlil qilishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi — sun’iy intellekt asosida amaliy fanlarda ta’lim natijalarini adaptiv baholash tizimlarini joriy etishning pedagogik asoslarini ochib berish va uning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim sifatini baholashda zamonaviy va innovatsion yondashuvlarni joriy etish zarurligi alohida ta’kidlangan bo‘lib, unda ta’lim oluvchilarning individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish muhimligi qayd etilgan [2, 7-bet].

Shuningdek, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ta’lim tizimini raqamlashtirish, sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish orqali samaradorlikni oshirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1, 15-bet].

Ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahliliga ko‘ra, baholash tizimi nafaqat nazorat vositasi, balki rivojlantiruvchi mexanizm ham hisoblanadi. Jumladan, N. Muslimov va Sh. Sharipov baholashni o‘quvchilarning bilimini aniqlash bilan birga, ularning kompetensiyalar ini shakllantiruvchi vosita sifatida talqin etadi [4, 112-bet].

A.Abduqodirovning fikricha, axborot texnologiyalariga asoslangan baholash tizimlari o‘quvchilarning bilim darajasini tezkor va aniq aniqlash imkonini beradi, bu esa ta’lim samaradorligini oshiradi [5, 89-bet].

Sun’iy intellekt asosidagi adaptiv baholash tizimlari esa mazkur jarayonni yanada takomillashtiradi. Ularning asosiy mohiyati o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda baholashni tashkil etishdan iborat. Bunda tizim o‘quvchining javoblarini tahlil qilib, keyingi topshiriqlarni moslashtirib boradi.

Amaliy fanlarda bu yondashuv ayniqsa muhimdir. Chunki ushbu fanlar nazariy bilim bilan birga amaliy faoliyatni ham baholashni talab qiladi. Masalan, laboratoriya yoki loyiha ishlari davomida o‘quvchining harakatlari bosqichma-bosqich tahlil qilinishi mumkin.

Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlarida ham ta’lim tizimini raqamlashtirish va zamonaviy baholash usullarini joriy etish orqali ta’lim sifatini oshirish zarurligi qayd et ilgan [3, 22-bet].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt asosidagi baholash tizimlari bir qator afzalliklarga ega. Jumladan, ular baholashning obyektivligini ta’minlaydi, inson omiliga bog‘liq subyektivlikni kamaytiradi hamda o‘quvchilarning rivojlanish dinamikasini doimiy monitoring qilish imkonini beradi. Biroq ushbu tizimlarni joriy etishda ayrim muammolar ham mavjud. Xususan, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarining pastligi va metodik bazaning to‘liq shakllanmaganligi muhim to‘siqlar sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mening fikrimcha, kelajak ta’limi individual yondashuvga asoslanadi va bunda sun’iy intellekt asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bois, adaptiv baholash tizimlarini keng joriy etish, pedagoglarni tayyorlash va metodik asoslarni takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adaptiv baholashning eng katta yutug‘i faqat baho qoyish emas, balki sun'iy intellekt tomonidan o‘quvchining xatolari qayerda ekanligini ko‘rsatuvchi va qanday to‘g‘rilash mumkinligini tushuntiruvchi avtomatlashtirilgan mufassal qayta aloqa (feedback) berilishidir. Bu o‘qituvchining vaqtini tejaydi va o‘quvchining mustaqil ta'lim olish trayektoriyasini yaratadi.

Jahon amaliyotida SI asosidagi adaptiv baholashning ilmiy-metodologik asosi sifatida Topshiriqlarga javob berish nazariyasi hamda Kompyuterlashtirilgan adaptiv testlash (CAT) texnologiyalari keng qo‘llaniladi. Amaliy fanlarda bu yondashuv ayniqsa muhimdir. Chunki ushbu fanlarda o‘quvchilarning kompetensiyalarini faqat matnli topshiriqlar bilan baholab bo‘lmaydi. Bu o‘rinda sun'iy intellektga asoslangan Multimodal ta'lim tahliliyoti mexanizmlarini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Mazkur tizimlar vizual, audio va harakat datchiklari (ju mladan, VR/AR simulyatsiyalar) orqali o‘quvchining laboratoriya yoki amaliy loyihalardagi bosqichma - bosqich harakatlarini tahlil qilib, nafaqat yakuniy natijani, balki jarayonning o‘zini ham obyektiv baholash va avtomatlashtirilgan qayta aloqa taqdim etish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv baholash tizimlari zamonaviy ta’lim tizimini takomillashtirishda muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, amaliy fanlarda bu yondashuv o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini kompleks va obyektiv baholash imkonini beradi. Adaptiv tizimlar orqali baholash jarayoni har bir o‘quvchining individual xususiyatlariga moslashtiriladi, bu esa ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bunday tizimlar o‘quvchilarning bilim darajasini aniq belgilash bilan birga, ularning rivojlanish dinamikasini ham kuzatish imkonini beradi. Bu esa o‘qituvchiga har bir o‘quvchi bilan individual ishlash, uning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash hamda ta’lim jarayonini moslashtirish imkonini yaratadi. Natijada ta’lim jarayoni yanada samarali, maqsadga yo‘naltirilgan va natijador bo‘ladi.

Fikrimcha, sun’iy intellekt asosidagi baholash tizimlari kelajak ta’limining ajralmas qismiga aylanadi. Chunki ular baholashda obyektivlikni ta’minlaydi, inson omiliga bog‘liq subyektivlikni kamaytiradi hamda baholash jarayonini avtomatlashtirish orqali o‘qituvchilarning ish yukini yengillashtiradi. Shu bilan birga, o‘quvchilarda mustaqil ishlash, o‘z-o‘zini baholash va tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Biroq, ushbu tizimlarni amaliyotga joriy etish bir qator muammolarni ham hal etishni talab qiladi. Jumladan, ta’lim muassasalarining texnik infratuzilmasini rivojlantirish, o‘qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, metodik ta’minotni kuchaytirish va sun’iy intellektdan foydalanishning pedagogik asoslarini ishlab chiqish zarur.

Shuningdek, baholash jarayonida sun’iy intellektdan foydalanishda etik va pedagogik tamoyillarga qat’iy rioya etish muhim ahamiyatga ega. Baholash tizimi faqat texnologik jihatdan emas, balki inson omilini ham hisobga olgan holda ishlab chiqilishi lozim.

Umuman olganda, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv baholash tizimlarini joriy etish O‘zbekiston ta’lim tizimini yangi bosqichga olib chiqadi. Bu esa o‘z navbatida zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega, raqobatbardosh hamda mustaqil fikrlay oladigan kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 17.02.2021 yildagi PQ-4996-son. Sun’iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. – Ta’limni raqamlashtirish va innovatsiyalarni joriy etish bo‘limi, 14–16-betlar.
3. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020. – Ta’lim sifati va baholashga oid moddalar, 6–8-betlar.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta’lim tizimini raqamlashtirishga oid qarorlari. – Toshkent, 2021. – Raqamli baholash tizimlari va monitoringga oid bandlar, 20–23-betlar.
5. Muslimov N., Sharipov Sh. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2019. – Baholash va pedagogik texnologiyalar bo‘limi, 110–115-betlar.
6. Abduqodirov A. Ta’limda axborot texnologiyalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – Raqamli ta’lim va baholash tizimlari, 85–92-betlar.

GLOBAL AXBOROT MAKONIDA G‘OYAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Matchanova Barno Irkinovna
Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada global axborot makoni kengayib borayotgan va raqamli muhit inson faoliyatining barcha sohalariga chuqur kirib borayotgan sharoitda milliy g‘oyaning transformatsiyasi hamda g‘oyaviy immunitetni shakllantirish mexanizmlari kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda algoritmik boshqaruv, platformalashgan kommunikatsiya, sun’iy intellekt asosida kontent seleksiyasi va kognitiv manipulyatsiya mexanizmlarining shaxs ongiga ko‘rsatayotgan ko‘p bosqichli ta’siri ochib berilib, ularning qadriyatlar tizimi va qaror

qabul qilish jarayonlariga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, milliy g‘oya va raqamli muhit o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik konseptual jihatdan asoslanib, g‘oyaviy immunitetning ijtimoiy -psixologik, pedagogik va institutsional komponentlari yagona tizim sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: g‘oyaviy immunitet, global axborot makoni, milliy g‘oya transformatsiyasi, raqamli muhit, algoritmik boshqaruv, kognitiv manipulyatsiya, platforma jamiyati, sun’iy intellekt, axborot xavfsizligi, mafkuraviy barqarorlik, tanqidiy tafakkur, qadriyatlar tizimi

XXI asr boshlarida insoniyat taraqqiyoti sifat jihatdan yangi bosqichga o‘tib, global axborot makoni shakllanishi bilan ijtimoiy ong, tafakkur va qadriyatlar tizimida tub o‘zgarishlar yuz bermoqda. Raqamli texnologiyalar, internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali axborot almashinuvi mislsiz tezlik va ko‘lam kasb etib, inson ongiga ta’sir etish mexanizmlari tobora murakkablashmoqda. Oqibatda axborot oddiy kommunikatsiya vositasi bo‘lib qolmay, jamiyatni boshqarish, ijtimoiy xulq-atvorni shakllantirish hamda qadriyatlarni yo‘naltirishning muhim omiliga aylanmoqda. Ushbu jarayonlarni chuqur anglash uchun **“g‘oya”** tushunchasining mohiyatiga e’tibor qaratish zarur. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, **g‘oya oddiy fikrdan farqli ravishda inson va jamiyatni harakatga keltiruvchi, ularni maqsad sari safarbar etuvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi.**

Xususan, g‘oya inson va jamiyatni maqsad sari yetaklaydigan, ularni safarbar etadigan ruhiy-aqliy kuchdir. Bu esa g‘oyaning jamiyat taraqqiyotidagi rolini yanada chuqurroq anglash zaruratini yuzaga keltiradi. Chunki tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, har qanday jamiyat muayyan g‘oya va mafkura asosida rivojlanadi. Bu yerda g‘oya va mafkura o‘rtasidagi bog‘liqlikka e’tibor qaratish lozim. Mafkura jamiyatning strategik rivojlanish yo‘nalishini belgilovchi g‘oyalar tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, **“mafkura ijtimoiy guruhning maqsadlarini ifodalaydigan va uni harakatga safarbar etadigan g‘oyalar tizimidir.”** Demak, **milliy g‘oya va mafkura jamiyatning ma’naviy poydevori**ni tashkil etib, uning barqaror rivojlanishi hamda ijtimoiy birligini ta’minlaydi.

Biroq global axborot makoni sharoitida mazkur jarayonlar yangi mazmun kasb etmoqda. **Raqamli platformalar, algoritmlar va sun’iy intellekt** asosida tanlanayotgan **kontent** orqali inson ongiga yashirin va ko‘p bosqichli ta’sir ko‘rsatish imkoniyatlari keskin ortmoqda. Ayniqsa, axborot oqimining selektivligi va **“filtr pufagi”** hodisasi natijasida shaxsning muqobil fikrlar bilan to‘qnashuvi cheklanib, biryoqlama dunyoqarash shakllanish xavfi kuchaymoqda. Bu esa tanqidiy tafakkurning zaiflashishiga va manipulyativ ta’sirlarga nisbatan moyillik ortishiga olib keladi.

Bunday murakkab sharoitda jamiyatda g‘oyaviy bo‘shliq yuzaga kelishi ehtimoli ortadi. Falsafiy manbalarda ta’kidlanganidek, **“qayerda g‘oyaviy bo‘shliq yuzaga kelsa, o‘sha yerda begona g‘oyalar uchun sharoit yaratiladi.”** Bu jarayon ayniqsa globallashuv sharoitida kuchayib, milliy qadriyatlar tizimiga turli tashqi ta’sirlar kirib kelishiga zamin yaratadi. Shu bois g‘oyaviy barqarorlikni ta’minlash masalasi strategik ahamiyat kasb etadi. Shu o‘rinda **“g‘oyaviy immunitet”** tushunchasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. U shaxs va jamiyatning turli g‘oyaviy ta’sirlarga nisbatan barqarorligini ifodalaydi. G‘oyaviy immunitet insonning axborotni tanqidiy tahlil qilish, uning mohiyatini anglash va mustaqil pozitsiya shakllantirish qobiliyatini o‘zida mujassam etadi. Ushbu sifatlar shakllanmagan jamiyatda esa turli **destruktiv g‘oyala**r tezda ildiz otishi mumkin.

Yuqoridagi omillar mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilab beradi. Global axborot makoni va raqamli muhit sharoitida milliy g‘oya transformatsiyasi hamda g‘oyaviy immunitetni shakllantirish mexanizmlarini ilmiy asosda tahlil qilish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu masalani chuqurroq anglash uchun, avvalo, **“g‘oya”** tushunchasining mohiyatiga aniqlik kiritish zarur. G‘oya ko‘pincha oddiy fikr bilan aralashtirib yuboriladi, ammo aslida ular orasida jiddiy farq mavjud. Fikr holatni ifodalaydi, g‘oya esa uni o‘zgartirishga intiladi. Shu ma’noda, g‘oya inson ongida paydo bo‘lgan qarashning faol shakli bo‘lib, u harakatga chorlaydi, maqsad belgilaydi va insonni shu maqsad sari

yetaklaydi. Ilmiy manbalarda bu holat aniq ifodalangan: **“g‘oya inson va jamiyatni maqsad sari yetaklaydigan, ularni harakatga keltiradigan ruhiy-aqliy kuchdir”.** Demak, gap shunchaki g‘oya haqida emas, balki inson ongiga chuqur ta’sir ko‘rsatuvchi kuch haqida ketmoqda.

Shu o‘rinda g‘oya va mafkura o‘rtasidagi bog‘liqlikni ham alohida ta’kidlash lozim. G‘oya yakka holda emas, balki muayyan tizimga tushganda mafkuraga aylanadi. Mafkura turli g‘oyalarning tartiblangan va maqsadga yo‘naltirilgan shakli bo‘lib, jamiyat rivojlanishining yo‘nalishini belgilaydi. Ilmiy ta’rifda bu quyidagicha ifodalanadi: “mafkura ijtimoiy guruhning maqsadlarini ifodalaydigan va uni harakatga safarbar etadigan g‘oyalar tizimidir.”[1. 726-727-b.] Bu yerda muhim jihat shundaki, mafkura nafaqat ishontiruvchi, balki harakatga keltiruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi.

G‘oya inson ongida qanday shakllanishini tushunishda ijtimoiy-psixologik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, Albert Bandura inson xulq-atvori ko‘p hollarda kuzatish orqali shakllanishini ta’kidlaydi. U shunday yozadi: “odamlar ko‘pincha boshqalarni kuzatish orqali yangi xulq shakllarini o‘zlashtiradi” [2. 22-b.]. Bu fikrni bugungi raqamli muhitga qo‘ysak, juda aniq manzara hosil bo‘ladi: insonlar ko‘proq o‘qib emas, ko‘rib ishonadi. Demak, kontent zamonaviy tarbiya vositasiga aylangan.

Axloqiy qarorlar masalasi ham g‘oyaviy barqarorlikda muhim o‘rin tutadi. Xususan, amerikalik psixolog olim Lorens Kolberg izlanishlarida, insonning tanlovi uning ichki adolat tushunchasiga bog‘liqligini ko‘rsatadi: “axloqiy qarorlar shaxsning adolat haqidagi tasavvurlariga tayanadi.” [3. 34-bet.] degan qarashni ilgari surgan. Agar ushbu tushuncha mustahkam bo‘lsa, tashqi ta’sir kam samara beradi, aks holda inson turli axborot ta’siriga oson tushib qolishi mumkin.

Zamonaviy axborot muhitini tushunishda Manuel Castells qarashlari alohida ahamiyatga ega. U jamiyatni “tarmoq jamiyati” sifatida talqin qilib, shunday deydi: “axborot oqimlari jamiyat tuzilmasini belgilovchi asosiy kuchga aylandi.” [4. 469-bet] ya’ni oddiy qilib aytganda, axborotni boshqargan subyekt ongga ta’sir qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu nuqtada masalaning eng nozik jihati namoyon bo‘ladi. Agar jamiyatda o‘z g‘oyaviy asosi mustahkam bo‘lmasa, boshqa g‘oyalar uning o‘rnini egallaydi. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, qayerda g‘oyaviy bo‘shliq yuzaga kelsa, o‘sha yerda begona g‘oyalar uchun sharoit yaratiladi. Bu nazariy xulosa emas, balki amaliyotda qayta-qayta tasdiqlangan qonuniyatdir. Shu sababli g‘oyaviy immunitetni shunchaki “himoya” sifatida tushunish to‘g‘ri emas. U insonning mustaqil fikrlay olishi, axborotni saralay bilishi va tashqi ta’sirlarga tanqidiy yondashish qobiliyatini anglatadi. Bu qobiliyat tayyor holda berilmaydi, balki tarbiya, ijtimoiy muhit va tajriba orqali shakllanadi.

Bugungi axborot muhiti avvalgidan tubdan farq qiladi. Ilgari g‘oyalar asosan kitob, ma’ruza yoki rasmiy targ‘ibot orqali tarqalgan bo‘lsa, hozir ular insonga sezilmasdan, kundalik axborot oqimi orqali kirib bormoqda. Inson axborotni o‘zi tanlayapman deb hisoblaydi, ammo ko‘p hollarda axborot uni tanlamoqda. Bu esa zamonaviy ta’sir mexanizmlarining eng nozik jihatidir. Ushbu jarayonni tushunishda “filter bubble” tushunchasi muhim ahamiyatga ega. Algoritmlar foydalanuvchining avvalgi qiziqishlariga qarab unga o‘xshash kontentni taklif qiladi.

Natijada, inson bir xil fikrlar doirasida qolib ketadi va muqobil qarashlardan uzilib boradi. Bu holatni Eli Pariser ta’kidlarida, “foydalanuvchi o‘ziga moslashtirilgan axborot muhitida yashay boshlaydi va muqobil qarashlardan uzilib qoladi.” [5. 9-bet] Bu yerdagi asosiy xavf shundaki, inson o‘z qarashini yagona haqiqat sifatida qabul qila boshlaydi.

E’tibor bering, axborot ta’sirining yana bir muhim mexanizmi — kognitiv soddalashtirish. Isroil-amerikalik psixolog va iqtisodchi olim Daniel Kaneman ta’kidlaganidek, inson tafakkuri ko‘p hollarda tez va sodda qaror qabul qilishga moyil: “inson miyasi tezkor xulosalar chiqarishga intiladi va ko‘pincha chuqur tahlildan qochadi”. Shuning uchun raqamli muhitda axborot chuqur tahlil qilinmaydi, balki tez qabul qilinadi. Qisqa video, sarlavha yoki mem kabi formatlar aynan shuni talab qiladi – tez reaksiya, lekin kam fikr. Bu holat propagandaning ham o‘zgarishiga olib keldi. Ilgari u ochiq va to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘lgan bo‘lsa, hozir ko‘proq yumshoq va sezilmas

shaklga o‘tgan. Insonga tayyor fikr berilmaydi. Avval kayfiyat yaratiladi, keyin munosabat, shundan so‘ng pozitsiya shakllanadi. Sotsiolog, Gustave Le Bon buni ancha oldin aytgan bu fikrlar: “omma ongiga ta’sir qilishda mantiqdan ko‘ra tasavvur va hissiyot ustun turadi” [6. 499-b].

Darhaqiqat, bugungi mediamakonda bu fikr yanada aniq ko‘rinadi. Endi raqamli muhitda yana bir jiddiy muammo lardan biri bu doimiy axborot oqimidir. Inson ko‘p axborot qabul qiladi, lekin uni chuqur anglashga ulgurmaydi. Anna Lembke bu holatni shunday tushuntiradi: “doimiy raqamli rag‘batlantirish insonni tezkor zavq izlashga o‘rgatadi va chuqur fikrlashni susaytiradi.” [7. 30-b.] Oqibatda inson tez ishonadi, ammo kam tekshiradi. Eng xavfli jihat shundaki, bu ta’sirlar insonga bosim sifatida emas, tabiiy muhit sifatida ta’sir qiladi. Ya’ni u ta’sir ostida ekanini sezmaydi. Shuning uchun g‘oyaviy ta’sir hozir majburlash emas, balki ishontirish orqali amalga oshiriladi. Shu yerda asosiy xulosa paydo bo‘ladi: agar insonda mustaqil fikr, barqaror qadriyat va ichki pozitsiya shakllanmagan bo‘lsa, u axborot oqimida yo‘qolib ketadi. Bu esa yana bir qonuniyatni tasdiqlaydi. Qayerda g‘oyaviy bo‘shliq bo‘lsa, o‘sha yerda begona g‘oyalar ustunlik qiladi.

Bugungi axborot muhiti shunchaki texnologik o‘zgarish emas. Bu – inson ongi va qalbi uchun kurashning yangi bosqichi. Turli axborot oqimlari, platformalar va algoritmlar orqali inson dunyoqarashiga ta’sir qilish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Shu jihat davlat darajasida ham jiddiy e’tibor talab etadi. Shu haqda Shavkat Mirziyoyev: “bugungi kunda dunyoda keskin raqobat, ayniqsa, insonlarning ongi va qalbi uchun kurash tobora kuchayib bormoqda”. Bu yerda gap hudud yoki resurs haqida emas, insonning fikri va ishonchi haqida ketyapti.

Boisi, Algoritmlar axborotni saralaydi, qisqa formatli kontent diqqatni boshqaradi, vizual materiallar esa munosabatni shakllantiradi. Bu jarayonda inson o‘zini mustaqil qaror qabul qilyapman deb hisoblaydi, ammo ko‘p hollarda uning tanlovi oldindan shakllantirilgan bo‘ladi. Ayniqsa, yoshlar bu ta’sirga ko‘proq moyil. Ular axborotni tez qabul qiladi, lekin har doim ham uni tahlil qilmaydi. Shu sabab tashqi ta’sir osongina ichki ishonchga aylanishi mumkin. Yana bir jihat, g‘oyaviy tahdidlar doim ham ochiq ko‘rinmaydi. Ular oddiy axborot, ko‘ngilochar kontent, hatto hazil orqali ham kirib kelishi mumkin. Shuning uchun inson xavfni sezmaydi. Shu sababli g‘oyaviy immunitetni shakllantirish masalasi faqat tarbiya bilan cheklanmaydi. U axborotni qabul qilish madaniyati, tanqidiy fikrlash va mustaqil pozitsiyaga ega bo‘lish bilan bog‘liq.

Endi g‘oyaviy immunitetning o‘ziga kelsak. Uni umumiy tushuncha sifatida aytib o‘tish yetarli emas. U qanday ishlaydi, nimalarga tayanadi, qaysi omillar orqali shakllanadi. Shu jihatlar ochiq bo‘lishi kerak. Shuning uchun uni yaxlit tizim sifatida qarash to‘g‘riroq. Jumladan,

G‘oyaviy immunitet bu insonning tashqi axborot ta’siriga shunchaki qarshi turishi emas. U axborotni tanlab qabul qilish, uni tushunish va o‘z pozitsiyasini shakllantirish qobiliyatidir. Agar bu qobiliyat shakllangan bo‘lsa, inson har qanday axborotga ishonib ketmaydi. Bu tizim odatda uch qatlamda namoyon bo‘ladi.

1. Bilim insonga tushunish va tahlil qilish imkonini beradi.
2. Qadriyatlar – nimani to‘g‘ri deb bilishini belgilaydi.
3. Amaliy xulq. Xulq esa shuning amaldagi ko‘rinishi. Bu qatlamlar bir-biri bilan bog‘liq. Biri zaif bo‘lsa, boshqalari ham to‘liq ishlamaydi. Masalan, bilim bor, lekin qadriyat yo‘q – inson oson og‘ishadi. Yoki qadriyat bor, lekin tahlil yo‘q – u noto‘g‘ri axborotga ishonib qoladi.

Bilamizki, insonda g‘oyaviy immunitet bir kunda paydo bo‘lmaydi. Avval inson axborotni qabul qiladi. Keyin uni saralaydi. So‘ng tahlil qiladi. Shu asosda pozitsiya shakllanadi va oxirida qaror qabul qilinadi. Agar shu zanjir ishlamasa – inson ta’sir ostida qoladi. Bu jarayon faqat shaxsga bog‘liq emas. Oila, ta’lim, media va jamiyat – barchasi inson qarashlariga ta’sir qiladi. Shu jihatdan Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “yoshlarni mustaqil fikrlaydigan, qat’iy hayotiy pozitsiyaga ega insonlar etib tarbiyalash eng muhim vazifadir” . Bu yerda “mustaqil fikr” tushunchasi g‘oyaviy immunitetning asosiy o‘zagini ifodalaydi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, global axborot makonida kechayotgan jarayonlar inson ongiga ta’sir qilishning yangi shakllarini yuzaga keltirgan. Endi gap faqat axborot tarqatish haqida emas, balki insonning diqqati, fikri va ishonchi uchun kurash haqida bormoqda. Bu kurashda ustunlik kuch yoki bosim bilan emas, balki mazmun, yondashuv va ta’sir qilish madaniyati orqali qo‘lga kiritilmoqda. Shuning uchun g‘oyaviy immunitetni shakllantirish masalasi tor tarbiyaviy vazifa emas, balki jamiyat barqarorligi va milliy xavfsizlik bilan bog‘liq strategik masalaga aylanmoqda.

Bugungi sharoitda insonni axborotdan himoya qilishning eng to‘g‘ri yo‘li – uni axborotni anglaydigan, saralaydigan va mustaqil qaror qabul qiladigan shaxsga aylantirishdir. Sababi tashqi ta’sir qanchalik kuchli bo‘lmasin, ichki barqarorlik shakllangan bo‘lsa, inson o‘z pozisiyasini saqlab qoladi. Aks holda esa axborot oqimi uni boshqarish vositasiga aylanib qoladi.

Shundan kelib chiqib, quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

Birinchidan, ta’lim tizimida tanqidiy tafakkurga ustuvorlik berish orqali o‘quv jarayonida ma’lumot berishdan ko‘ra, uni tahlil qilish va savol qo‘ya olish ko‘nikmasini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish zarur.

Ikkinchidan, raqamli savodxonlikni tizimli rivojlantirish orqali aholi, ayniqsa yoshlar orasida axborot manbalarini farqlash, feyk va manipulyasiyani aniqlash ko‘nikmalarini kengaytirish talab etiladi.

Uchinchidan, milliy kontentni kuchaytirish orqali g‘oyaviy ta’sirni cheklash bilan emas, balki kuchli, zamonaviy va raqobatbardosh milliy kontent orqali muvozanatga keltirish lozim.

To‘rtinchidan, oila va ijtimoiy muhit rolini oshirish orqali insonning ilk qarashlari shakllanadigan muhit sifatida oilaning tarbiyaviy imkoniyatlarini kuchaytirish muhim.

Beshinchidan, media faoliyatida mas’uliyatni oshirish orqali axborot tarqatuvchi sub’ektlar jamiyat ongiga ta’sir qiluvchi kuch ekanini anglab, mazmun sifatiga jiddiy yondashishi kerak.

Oltinchidan, g‘oyaviy immunitetni davlat darajasida qo‘llab-quvvatlash orqali alohida dasturlar va strategiyalar orqali tizimli ravishda rivojlantirish zarur.

Yakuniy xulosa sifatida, global axborot makonida ustunlik axborot miqdori bilan emas, uning inson ongiga qay darajada ta’sir qila olishi bilan o‘lchanadi. Shu nuqtai nazardan, **“g‘oyaviy immunitet”** bu himoya vositasi emas, balki erkin fikrlashning asosidir. U insonni ta’sirdan uzib qo‘ymaydi, aksincha, ta’sirni anglash va unga nisbatan mustaqil pozisiya shakllantirish imkonini beradi. Agar jamiyatda mustaqil fikrlaydigan, qadriyatlarga tayangan va axborotni saralay oladigan insonlar ko‘p bo‘lsa, u jamiyat tashqi ta’sirlarga bardoshli bo‘ladi. Aks holda, hatto eng mustahkam tizimlar ham barqarorligini yo‘qotishi mumkin. Shuning uchun g‘oyaviy immunitetni shakllantirish bir sohaning emas, balki ta’lim, oila, media va davlat siyosatining uyg‘un harakatini talab etadi. Faqat shu holatdagina jamiyat tashqi ta’sirlarga qaram bo‘lmay, o‘z taraqqiyot yo‘lini mustaqil belgilash imkoniga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Q.Nazarov. “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti “Ma’naviyat” nashriyoti. Toshkent – 2023. B. 726-727.
2. Albert Bandura, Social Learning Theory, Prentice-Hall, 1977, New Jersey, p. 22
3. Lawrence Kohlberg, Essays on Moral Development, Harper & Row, 1981, New York, p. 34
4. Manuel Castells, The Rise of the Network Society, Blackwell, 1996, Oxford, p. 469
5. Eli Pariser, The Filter Bubble, Penguin Press, 2011, New York, p. 9
6. Kahneman D. *Thinking, Fast and Slow*. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011. – 499 p.
7. Lembke A. *Dopamine Nation: Finding Balance in the Age of Indulgence*. – New York: Dutton, 2021. – 304 p.

8. Bandura, A. *Social Learning Theory*. – New Jersey: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.

OLIY TA’LIM JARAYONIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISHNING METODIK MEXANIZMLARI

Ro‘zmatova Mahliyo Baxrom qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta’lim kafdrasi o‘qituvchi-stajyori

Annotatsiya

Mazkur maqolada oliy ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etishning nazariy-metodik asoslari tahlil qilingan. Ta’lim sifatini oshirish, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va o‘quv jarayonining samaradorligini ta’minlashda pedagogik texnologiyalarning o‘rni yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni oliy ta’lim muassasalari faoliyatiga tatbiq etishning metodik mexanizmlari, raqamli ta’lim muhiti, interaktiv metodlar va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari asosida pedagogik texnologiyalarni joriy etishning takomillashtirilgan metodik modeli taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik texnologiya, oliy ta’lim, metodik mexanizm, ta’lim sifati, innovatsion ta’lim, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, kompetensiyaviy yondashuv, interaktiv metodlar, ta’lim samaradorligi.

Аннотация

В данной статье проанализированы теоретико-методические основы внедрения современных педагогических технологий в процесс высшего образования. Освещена роль педагогических технологий в повышении качества образования, развитии профессиональных компетенций студентов и обеспечении эффективности учебного процесса. Также рассмотрены методические механизмы внедрения современных педагогических технологий в деятельность высших образовательных учреждений, возможности использования цифровой образовательной среды, интерактивных методов и технологий искусственного интеллекта. На основе результатов исследования предложена усовершенствованная методическая модель внедрения педагогических технологий.

Ключевые слова: педагогическая технология, высшее образование, методический механизм, качество образования, инновационное образование, цифровые технологии, искусственный интеллект, компетентностный подход, интерактивные методы, эффективность образования.

Abstract

This article analyzes the theoretical and methodological foundations for implementing modern pedagogical technologies in the higher education process. It highlights the role of pedagogical technologies in improving the quality of education, developing students’ professional competencies, and ensuring the effectiveness of the educational process. The study also examines methodological mechanisms for integrating modern pedagogical technologies into higher education institutions, as well as the possibilities of using digital learning environments, interactive methods, and artificial intelligence technologies. Based on the research findings, an improved methodological model for implementing pedagogical technologies is proposed.

Keywords: pedagogical technology, higher education, methodological mechanism, quality of education, innovative education, digital technologies, artificial intelligence, competency-based approach, interactive methods, educational effectiveness.

Jahon ta’lim tizimida yuz berayotgan integratsion va transformatsion jarayonlar oliy ta’lim muassasalarida ta’lim mazmunini takomillashtirish, o‘qitish metodlarini modernizatsiya qilish hamda talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishni taqozo etmoqda. Zamonaviy mehnat bozori sharoitida mutaxassisdan nafaqat chuqur nazariy bilim, balki mustaqil fikrlash,

muammolarni hal qilish, jamoada ishlash, raqamli savodxonlik va innovatsion faoliyat yuritish kompetensiyalari ham talab etiladi.

Mazkur talablarni amalga oshirishda pedagogik texnologiyalar muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Pedagogik texnologiyalar ta’lim jarayonini ilmiy asosda loyihalash, tashkil etish, boshqarish va natijalarini baholash imkonini beradi. Shu sababli oliy ta’lim tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etishning metodik mexanizmlarini ishlab chiqish va takomillashtirish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy masalalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi oliy ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etishning metodik mexanizmlarini aniqlash hamda ularning samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va ularni ta’lim jarayoniga joriy etish masalalari ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. V.P. Bespalko pedagogik texnologiyani oldindan loyihalashtirilgan pedagogik tizim sifatida talqin qilib, uning asosiy maqsadi kafolatlangan natijalarga erishish ekanligini ta’kidlaydi. M.V. Klarin pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayonining barcha elementlarini o‘zaro bog‘liq holda tashkil etuvchi tizim sifatida izohlaydi.

Kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari J. Raven, D. McClelland va B. Blum tadqiqotlarida yoritilgan bo‘lib, ularda ta’limning asosiy natijasi sifatida kompetensiyalarni shakllantirish masalasi ilgari surilgan. Zamonaviy ilmiy manbalarda raqamli pedagogika, elektron ta’lim, sun’iy intellekt va adaptiv o‘qitish texnologiyalarining ta’lim samaradorligini oshirishdagi o‘rni alohida e’tirof etiladi.

Mahalliy olimlardan N.A. Muslimov, R.J. Ishmuhamedov, O‘. Tolipov va M. Usmonboyevalarning ilmiy tadqiqotlarida pedagogik texnologiyalarni loyihalash, innovatsion metodlarni qo‘llash hamda ta’lim sifatini oshirishning metodik jihatlari yoritilgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalalari keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, zamonaviy raqamli muhit va sun’iy intellekt texnologiyalari asosida ularni amaliyotga tatbiq etishning metodik mexanizmlarini takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Tadqiqotda tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi hamda pedagogik texnologiyalar nazariyasiga asoslanildi. Tadqiqot davomida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tizimlashtirish va pedagogik kuzatish metodlaridan foydalanildi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etishning mavjud tajribalari o‘rganildi va ularning samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida pedagogik texnologiyalarni joriy etishning metodik modeli ishlab chiqildi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga qaratilgan metodlar, vositalar va tashkiliy shakllar majmuasidir. Ularning asosiy vazifasi talabalarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirish orqali ta’lim sifatini oshirishdan iborat.

Pedagogik texnologiyalar ta’lim jarayonining barcha bosqichlarini qamrab olib, maqsadlarni belgilash, mazmunni tanlash, metodlarni qo‘llash va natijalarni baholashning yaxlit tizimini yaratadi. Natijada o‘quv jarayonining samaradorligi va natijadorligi ortadi.

Pedagogik texnologiyalarni oliy ta’lim jarayoniga samarali joriy etish quyidagi metodik mexanizmlar asosida amalga oshiriladi:

Dastlab talabalarning bilim darajasi, ehtiyojlari, qiziqishlari va kompetensiyalari o‘rganiladi. Diagnostik ma’lumotlar asosida ta’lim maqsadlari aniqlashtiriladi va mos texnologiyalar tanlanadi.

Ta’lim maqsadlari zamonaviy kasbiy talablar va kompetensiyaviy yondashuv asosida shakllantiriladi. Bu talabalarning nazariy bilimlari bilan bir qatorda amaliy ko‘nikmalarini ham rivojlantirish imkonini beradi.

Muammoli ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, keys-stadi, debat, aqliy hujum va kollaborativ ta’lim texnologiyalaridan foydalanish talabalarning faol ishtirokini ta’minlaydi hamda ularning mustaqil fikrlash kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Elektron ta’lim platformalari, virtual laboratoriyalar, multimedia vositalari va onlayn ta’lim resurslaridan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi. Raqamli texnologiyalar talabalarga istalgan vaqtda va istalgan joyda bilim olish imkoniyatini yaratadi.

Sun’iy intellekt asosidagi ta’lim tizimlari individual o‘quv trayektoriyalarini yaratish, bilimlarni baholash va o‘quv materiallarini moslashtirish imkonini beradi. Bu esa ta’limning individuallashuviga xizmat qiladi.

Pedagogik texnologiyalar samaradorligini aniqlash uchun muntazam monitoring va refleksiya amalga oshiriladi. Olingan natijalar asosida ta’lim jarayoni takomillashtiriladi.

Pedagogik texnologiyalarni joriy etishning metodik modeli quyidagi bosqichlardan iborat:

1. *Diagnostika;*
2. *Maqsadlarni belgilash;*
3. *Ta’lim mazmunini loyihalash;*
4. *Pedagogik texnologiyalarni tanlash;*
5. *Raqamli vositalarni integratsiyalash;*
6. *Amaliy joriy etish;*
7. *Monitoring va baholash;*
8. *Takomillashtirish.*

Natijalar va muhokamalar

Tadqiqot natijalari zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash talabalarning ta’lim jarayonidagi faolligini oshirishini, mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirishini va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt vositalarining qo‘llanilishi o‘quv jarayonining moslashuvchanligini oshirib, individual ta’lim imkoniyatlarini kengaytirishi aniqlandi. Pedagogik texnologiyalarni joriy etishda o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi va raqamli kompetentligini rivojlantirish muhim omillardan biri ekanligi belgilandi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari oliy ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish ta’lim sifatini oshirish, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va o‘quv jarayonining samaradorligini ta’minlashning muhim omili ekanligini ko‘rsatdi.

Pedagogik texnologiyalarni kompetensiyaviy yondashuv, raqamli ta’lim muhiti va sun’iy intellekt texnologiyalari asosida joriy etish zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Taklif etilgan metodik model pedagogik texnologiyalarni tizimli ravishda amaliyotga tatbiq etish va ularning natijadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–5847-son Farmoni. – Toshkent, 2019.
3. Muslimov N.A. Kasbiy ta’lim metodikasi. – Toshkent: Fan, 2018.
4. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
5. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2017.
6. Bespalko V.P. Slagaemye pedagogicheskoy texnologii. – Moskva, 1989.
7. Klarin M.V. Pedagogicheskaya texnologiya v uchebnom protsesse. – Moskva, 2021.
8. Raven J. Competence in Modern Society. – London, 1984.
9. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York, 1956.
10. UNESCO. Reimagining our Futures Together. – Paris, 2021.

KREATIV FIKRLASH JARAYONINI RIVOJLANTIRISHDA TA’LIMNING O‘RNI

UrDU mustaqil tadqiqotchisi,
Urganch innovatsion university
“Pedagogika va boshlang‘ich ta’lim metodikasi”
kafedrasi o‘qituvchisi G‘aniyeva Adiba

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim jarayonida ta’lim muassasalarida yoshlarda kreativ fikrlashga o‘rganish hamda ularning bilim olishi va savod chiqarishda kreativ fikrlashni rivojlantirish haqida fikr bildirilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim, tarbiya, kreativlik, ko‘nikma, fikrlash, savodxonlik, intelekt, motivatsiya, movaffaqiyat.

Аннотация: В этой статье представлен обзор обучения творческому мышлению молодежи в образовательных учреждениях в процессе обучения, а также развития творческого мышления в процессе их обучения и выпуска грамоты.

Ключевые слова: образование, воспитание, креативность, навыки, мышление, грамотность, интеллект, мотивация, успех.

Annotation: this article comments on learning to creative thinking in young people in educational institutions in the educational process, as well as the development of creative thinking in their acquisition of knowledge and saving

Keywords: education, upbringing, creativity, skills, thinking, literacy, intelect, motivation, success.

Ta’limning bosh maqsadi o‘quvchilarda jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun hozirgi va kelajak hayotida zarur bo‘ladigan malaka hamda kompetensiyalarni rivojlantirishdan iboratdir. Kreativ fikrlash esa bugungi yoshlar egallashi lozim bo‘lgan eng muhim ko‘nikmalardan biridir. Mazkur ko‘nikma ularga tez sur’atlar bilan o‘zgarib borayotgan, an’anaviy savodxonlik bilan cheklanmay, XXI asr talablariga javob beradigan bilim va qobiliyatlarga ega mutaxassislarni talab qilayotgan zamonga moslashishda yordam beradi.

Shuningdek, kreativ fikrlash yoshlarning innovatsion g‘oyalarni ilgari surishi, muammolarga noodatiy yechimlar topishi va yangi sharoitlarga tez moslasha olishini ta’minlaydi. Umuman olganda, bugungi o‘quvchilar kelajakda hozircha mavjud bo‘lmagan kasb va yo‘nalishlarda faoliyat yuritishi, murakkab masalalarni ilg‘or texnologiyalar vositasida hal qilishi kutilmoqda.

O‘quvchida kreativ fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish ularga tobora murakkablashayotgan mahalliy va glabal muammolarni noodatiy yondashuv orqali hal etish imkonin i beradi. Ta’lim muassasasida kreativ fikrlashni rivojlantirishning ahamiyati faqatgina mehnat bozori bilan cheklanmaydi. Ta’lim muassasasi yoshlar uchun o‘z qobiliyat va ko‘nikmalarini, shu jumladan, ijodiy talantlarni kashf etishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, kreativ fikrlash o‘quvchilarning ta’lim olishini hodisalar, tajribalar va xatti-harakatlarni yangicha va shaxsan mazmunli usulda talqin etish orqali qo‘llab quvvatlaydi. O‘quvchining hayoli va qiziquvchanligi ta’lim jarayonida qo‘l keladi: Ijodiy fikrlash shu tariqa o‘zaro kelishuvchanlik vositasiga aylanadi, hattoki avvaldan belgilangan ta’lim maqsadlari mazmunida ham. Ta’lim muassasasida o‘quvchining motivatsiyasi va qiziqishini oshirish uchun, barcha o‘quvchilarning ijodiy salohiyati va shijoatini hisobga oluvchi ta’limning yangi shakllari yo‘lga qo‘yilishi zarur. Bu ayniqsa, ta’lim jarayoniga unchalik qiziqish bildirmayotgan o‘quvchilarga yordamberishi mumkin va ular o‘z fikrini ayta olishiga, salohiyatini ochishiga xizmat qiladi. Har qaysi boshqa ko‘nikma kabi, kreativ fikrlash ham amalaiy va manzilli yondashuv orqali rivojlantirilishi mumkin. Ba’zi o‘qituvchilarga o‘quvchining kreativ fiklashini rivojlantirish o‘quv dasturidagi boshqa fanlar evaziga bo‘layotgandek tuyulishi mumkin. Aslida, o‘quvchilar barcha fanlarda kreativ fikrlashi mumkin. Kreativ fikrlash bilim berishga qaratilgan dars mobaynida ko‘r-ko‘rona yodlash o‘rniga tadqiqot va ixtironi qo‘llab-quvvatlaydigan yondashuvlar orqali rivojlantirilishi mumkin. O‘qituvchilar kreativ fikrlashni ajrata olishlari, bunday fikrlashga mos shart-sharoitlarni bilishlari va o‘zlari ham o‘quvchilarga fikrlashda ko‘proq ijodiy yondashishga

yordam bera olishni bilishlari kerak. Kreativ fikrlash qay tariqa vujudga kelishi borasidagi puxtaroq tasavvur, o‘z navbatida, o‘qituvchilarga ta’lim jarayonida o‘quvchilarda ijodiy g‘oyalar “inkubatsiya” bo‘lishi uchun muayyan vaqt talab etishini anglashga yordam beradi. Hozirgi zamon ta’limining bosh va asosiy vazifasi – o‘quvchining intelektual darajasini, yaratuvchanligini, ijodkorligini, izlanuvchanligini takomillashtirish orqali yangi bilimlarni olish, yaratishga, ruhlantirishga qaratilgan bo‘lib, bunda kreativlik o‘ziga xos o‘rinni egallaydi.

Kreativlik so‘zi “Creato”- lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, ijodiy fikr, texnik loyiha, ijodkorlikka moyillik, o‘quv – biluv jarayonida mas’uliyat, yaratuvchanlik kabi ma’nolarni anglatadi. Bizning ta’lim tizimimizda ta’lim berishning an’anaviy hamda noan’anaviy usullari mavjud. An’anaviy ta’lim asosan ilgaridan mavjud bo‘lgan didaktikaga asoslangan, ya’ni o‘quv jarayoniga ilgaridan fanga ma’lum bo‘lgan bilimlarni o‘qitish, o‘rgatish, yetkazish bilan xarakterlanadi. O‘qituvchi avvaldan ma’lum bo‘lgan reproduktiv faoliyatni olib boradi. Bu esa asosan o‘quvchining ta’lim mazmunini yodlab olishi, qayta takrorlab borishi bilan cheklanadi. Ya’ni ta’lim ilgaridan ma’lum bo‘lgan predmet “avval hunar o‘rgat, keyin shogird o‘z xohishiga ko‘ra nima qilsa qilaversin” yo‘sinida ish tutish rasm bo‘lgan. Noan’anaviy ta'lim esa, yangidan paydo bo‘layotgan usullardan foydalanishdir. Ya’ni avvaldan bor bo‘lgan metodlarning yangi ko‘rinishda, yangicha talqinda, ularga bir qancha o‘zgartirishlar va kreativlik kiritgan holda qo‘llashdan iborat. Kreativlik shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson ma`naviyatining ajralmas qismi bo‘lib, shaxsni o‘z-o‘zini rivojlantirish omili, shaxsiy jonbozlikning asosi, shaxs ega bo‘lgan bilimlarning ko‘p qirrali ekanligida emas, balki yangi g‘oyalarga intilishda va o‘rnatilgan stereotiplarni yangilik yaratish jarayonini isloh qilish va o‘zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo‘ladi. Kreativlik bevosita innovatsiyalar bilan bog‘liq jarayondir. Negaki o‘qituvchining kreativlik faoliyat yuritishi uchun, u albatta ozining sohasidagi eng so‘nggi yangiliklardan, shu bilan bir qatorda butun jamiyatdagi voqea va hodisalardan boxabar bolishi, innovatsion yangiliklarni o‘z faoliyatida o‘rinli foydalana olishi lozim.

Xulosa o‘rnida aytib o‘tish joizki, O‘qituvchining kreativligi, ushbu kreativlikning mohiyatini beruvchi ijodkorlik ustuvor xarakterga egadir. Ta’lim oluvchilarda kreativ fikrlash ko‘nikmalarining qay darajada shakllanganligini nazorat qilish va aniqlash maqsadalila fan qo‘ituvchilari ular bajargan ishlarni chuqur tahlil qilishlari va ob’ektiv baholashlari talab etiladi. Ta’lim oluvchilarda kreativ fikrlash ko‘nikmalarni shakllantirish maqsadida muntazam muloqot vaziyatlarini tashkil etish, muammoli topshriqlarni bajartirish, bir birlarining ishlarini baholashga yo‘naltirilgan vaziyatlarni vujudga keltirish zarur hisoblanadi. Ta’lim oluvchilarda kreativ fikrlash ko‘nikmalarining muvaffaqiyatli shakllanishi uchun ularda ijodiy izlanish, yangiliklar yaratish, motivlarni hosil qilish maqsadga muvofiq hisbolanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. R.G.Safarova. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondashuvlar. Monografiya. – Toshkent: “Science and innovation”, 2024. – 186 bet.

2. Safarova R.G. Iqtidorli o‘quvchilarda kreativ fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish metodlari va vositalari. “Ta’limda kognitiv jarayonlarni faollashtirishning ilmiy-metodik talqini (PBL – 5 yondashuvi: muammoga, loyihaga, ishlab chiqarishga, jarayonga va shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish)” mavzusidagi an’anaviy ko‘p tarmoqli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 2023-yil 16–17-iyun.

3. R.A.Mavlonova, B.Normurodova "Tarbiyaviy ishlar metodikasi" Toshkent 2007

4.R.A.Mavlonova, D.Abdurahimova. Pedagogik mahorat. O‘quv qo‘llanma Toshkent Fan va texnologiya 2012-yil

TEXNOLOGIK TA’LIMDA FANLARARO INTEGRATSIYA ASOSIDA TALABALARNING AMALIY FAOLLIGINI OSHIRISH IMKONIYATLARI

Kenjayeva Ro‘za Hajiboy qizi
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: kenjayevaaaroz199@gmail.com
Tel.: +998 88 091 69 63

Annotatsiya

Mazkur tezisda texnologik ta’lim jarayonida fanlararo integratsiya asosida talabalarning amaliy faolligini oshirish imkoniyatlari yoritilgan. Texnologik ta’lim mazmunining matematika, fizika, informatika, chizmachilik va dizayn fanlari bilan uzviy bog‘liqligi tahlil qilingan. Fanlararo topshiriqlar, loyiha faoliyati va amaliy mashg‘ulotlardan foydalanish talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va kasbiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslangan.

Kalit so‘zlar: texnologik ta’lim, fanlararo integratsiya, amaliy faoliyat, kasbiy kompetensiya, loyiha faoliyati, integrativ ta’lim.

Asosiy qism

Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, texnologik ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun kasbiy bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llay olish, texnologik jarayonlarni loyihalash va turli muammolarga mustaqil yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarbdir.

Texnologik ta’limning o‘ziga xos jihati shundaki, uning mazmuni bir nechta fanlar bilan bevosita bog‘liq. Masalan, mahsulot yoki konstruksiyani loyihalash jarayonida matematika bilimlaridan o‘lchash va hisoblashda, fizika bilimlaridan materiallarning xususiyatlarini aniqlashda, chizmachilikdan grafik tasvirlarni yaratishda, informatika fanidan raqamli modellashtirishda, dizayn bilimlaridan esa mahsulotning estetik jihatlarini belgilashda foydalaniladi.

Shu sababli fanlararo integratsiyani texnologik ta’limning amaliy mazmuni bilan bog‘lash talabalarning o‘quv jarayonidagi faolligini oshirish imkonini beradi.

Fanlararo integratsiyaning muhim jihati shundaki, talaba turli fanlardan olgan bilimlarini alohida-alohida emas, balki muayyan amaliy vazifani bajarish jarayonida qo‘llaydi. Masalan, “ekologik xavfsiz va kam xarajatli o‘quv jihozini loyihalash” topshirig‘i talabaning bir vaqtning o‘zida texnologik, matematik, muhandislik, grafik va ijodiy bilimlardan foydalanishini talab qiladi.

Bunday topshiriqlarni bajarish jarayonida talaba tayyor bilimni takrorlash bilan cheklanmaydi. U muammoni aniqlaydi, zarur ma’lumotlarni izlaydi, turli variantlarni taqqoslaydi, amaliy yechim ishlab chiqadi va natijani baholaydi. Shu jihatdan fanlararo integratsiya talabaning o‘quv faoliyatini faol amaliy jarayonga aylantiradi.

Bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarining amaliy faolligini oshirishda **loyiha asosida ta’lim** samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Loyiha topshiriqlarida talaba muayyan mahsulot yoki texnologik yechimni mustaqil ishlab chiqadi. Bunda loyiha mavzusi real hayotiy yoki kasbiy vaziyat bilan bog‘lanishi maqsadga muvofiq.

Masalan, talabalar guruhlariga “maktab texnologiya xonasi uchun ko‘p funksiyali saqlash moslamasini yaratish” vazifasi berilganda, ular dastlab mavjud muammoni o‘rganadi, kerakli o‘lchamlarni aniqlaydi, materiallarni tanlaydi, eskiz va chizma ishlab chiqadi, konstruksiyani modellashtiradi hamda yakuniy mahsulotni baholaydi.

Bunday faoliyatda talabaning **mustaqilligi, ijodiy fikrlashi, muammoni hal qilish, jamoada ishlash va kasbiy qaror qabul qilish** ko‘nikmalari rivojlanadi.

Fanlararo integratsiyani tashkil etishda amaliy topshiriqlarning mazmuni muhim ahamiyatga ega. Topshiriqlar faqat nazariy bilimni tekshirishga emas, balki bir nechta bilim va ko‘nikmalarni birgalikda qo‘llashga yo‘naltirilishi lozim.

Shuningdek, zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish ham talabalarning amaliy faolligini oshiradi. Raqamli modellashtirish, grafik dasturlar, elektron taqdimotlar va interaktiv topshiriqlar yordamida talaba o‘z g‘oyasini avval virtual shaklda sinab ko‘rishi va keyinchalik amaliy mahsulotga aylantirishi mumkin.

Tadqiqot doirasidagi nazariy tahlil asosida fanlararo integratsiyaga asoslangan amaliy faoliyatni quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish maqsadga muvofiq:

muammoni aniqlash → fanlararo bilimlarni tanlash → amaliy topshiriqni bajarish → loyiha yoki

mahsulot yaratish → natijani sinash → xulosa va refleksiya.

Mazkur ketma-ketlik talabaning passiv tinglovchidan faol amaliyotchi va mustaqil qaror qabul qiluvchi subyektga aylanishiga imkon beradi.

N.A. Muslimovning kasbiy ta’limga oid tadqiqotlarida ham bo‘lajak mutaxassisning kasbiy tayyorgarligida nazariy bilim va amaliy faoliyatning o‘zaro birligi muhimligi ta’kidlangan [1]. O.A. Qo‘ysinovning tadqiqotlarida esa bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarining mustaqil va amaliy faoliyatini rivojlantirish masalalariga e’tibor qaratilgan [2].

Demak, fanlararo integratsiya texnologik ta’limda nafaqat fanlar o‘rtasidagi mazmuniy aloqani ta’minlaydi, balki talabaning o‘quv faoliyatini amaliy, ijodiy va kasbiy yo‘nalishga o‘tkazish imkonini beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, texnologik ta’limda fanlararo integratsiyadan foydalanish talabalarning amaliy faolligini oshirishning samarali pedagogik imkoniyatlaridan biridir. Integrativ topshiriqlar, loyiha faoliyati, muammoli vaziyatlar va raqamli modellashtirishdan foydalanish talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashga xizmat qiladi.

Shu asosda texnologik ta’lim mashg‘ulotlarida real kasbiy vaziyatlarga asoslangan fanlararo topshiriqlarni ko‘paytirish, talabalarni kichik loyihalarga jalb etish va amaliy natijani baholashga yo‘naltirilgan mezonlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muslimov N.A. **Kasb ta’limi pedagogikasi**. – Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Qo‘ysinov O.A. Bo‘lajak mehnat ta’limi o‘qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta’limning pedagogik-psixologik ahamiyati // **Ta’lim texnologiyalari**. – Toshkent, 2007. – №1. – B. 31–32.
3. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M.H. **Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari**. – Toshkent: Fan, 2006.

PEDAGOGIK YO‘NALISH TALABALARIDA RAQAMLI MODELLASHTIRISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Matchanova Dinara Yusupboyevna
UrDPI mustaqil tadqiqotchisi

Anotatsiya

Maqolada pedagogik yo‘nalish talabalarida raqamli modellashtirish ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari yoritilgan. Raqamli transformatsiya sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli modellashtirish ko‘nikmalariga ega bo‘lish zarurligi asoslab berilgan. Mavzuning o‘rganilganlik darajasi tahlil qilingan, asosiy tushunchalar ochib berilgan hamda samarali shakllantirish uchun zarur bo‘lgan pedagogik shart-sharoitlar aniqlangan.

Kalit so‘zlar: raqamli modellashtirish, raqamli ko‘nikmalar, pedagogik yo‘nalish, pedagogik shart-sharoitlar, raqamli kompetensiya, oliy pedagogik ta’lim.

Kirish

Raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar tubdan o‘zgarmoqda. Ayniqsa, pedagogik yo‘nalishda tahsil olayotgan talabalarning raqamli modellashtirish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi zamonaviy o‘qituvchi shaxsini shakllantirishning muhim shartlaridan biriga aylanmoqda. Raqamli modellashtirish ko‘nikmalari talabalarga murakkab pedagogik jarayonlarni virtual muhitda loyihalash, tahlil qilish va samarali yechimlarni topish imkonini beradi. Shu bois pedagogik yo‘nalish talabalarida ushbu ko‘nikmalarni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

Asosiy qism

Raqamli kompetensiyalar va modellashtirish masalalari bir qator xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xorijiy tadqiqotchilardan M. Prenskiy, J. Siemens, G. Siemens, A. Kukulska-Hulme, C. Redecker va boshqalar raqamli savodxonlik va raqamli kompetensiyalar masalalarini tadqiq etganlar. Rossiyalik olimlardan Ye.S. Polat, I.V. Robert, A.A. Andreyev, M.P. Lapchik raqamli ta’lim texnologiyalari va modellashtirish masalalariga e’tibor qaratganlar. O‘zbekistonda A.

Abduqodirov, N. Muslimov, J. Yo‘ldoshev, O. Tolipov, M. Usmonboyeva, Sh. Sharipov va boshqa olimlarning ishlarida raqamli ta’lim va innovatsion texnologiyalar masalalari yoritilgan.

Shunga qaramay, pedagogik yo‘nalish talabalarida raqamli modellashtirish ko‘nikmalarini maxsus shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari yetarli darajada tizimli o‘rganilmagan.

Tadqiqot doirasida quyidagi asosiy tushunchalar belgilab olindi:

- **Raqamli modellashtirish** – real pedagogik jarayonlar, hodisalar va tizimlarni raqamli muhitda (dasturiy vositalar yordamida) yaratish, tahlil qilish va bashorat qilish jarayoni;
- **Raqamli modellashtirish ko‘nikmalari** – talabalarning raqamli vositalar yordamida pedagogik modellar yaratish, ularni tahrirlash, tahlil qilish va amaliyotga tatbiq etish qobiliyatlari majmui.

Tadqiqotlar va amaliy tahlillar asosida pedagogik yo‘nalish talabalarida raqamli modellashtirish ko‘nikmalarini samarali shakllantirish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlar belgilab olindi:

1. **Motivatsion-qadriyatli shart** – talabalarda raqamli modellashtirishning kasbiy ahamiyatini anglash, ichki motivatsiyani shakllantirish va ijobiy munosabat uyg‘otish.
2. **Mazmuniy-texnologik shart** – o‘quv rejasiga raqamli modellashtirishga oid maxsus mavzular va amaliy mashg‘ulotlarni kiritish, zamonaviy dasturiy vositalardan (GeoGebra, Canva, Padlet, LearningApps, PowerPoint, Blender asoslari, interaktiv doskalar va boshqalar) foydalanish.
3. **Tashkiliy-metodik shart** – mashg‘ulotlarni loyihalash, muammoli va loyihaviy ta’lim texnologiyalari asosida tashkil etish, individual va guruhli ish shakllarini uyg‘unlashtirish.
4. **Axborot-ta’lim muhiti sharti** – raqamli infratuzilma (kompyuter sinflari, internet, dasturiy ta’minot) va elektron ta’lim resurslari bilan ta’minlash.
5. **Refleksiv-baholash sharti** – talabalarning o‘z faoliyatini tahlil qilish, natijalarni baholash va tuzatish kiritish mexanizmlarini yaratish.

Xulosa

Pedagogik yo‘nalish talabalarida raqamli modellashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish zamonaviy oliy pedagogik ta’limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu ko‘nikmalarni samarali shakllantirish yuqorida ko‘rsatilgan pedagogik shart-sharoitlar majmuasini ta’lim jarayoniga tizimli joriy etish orqali mumkin. Ushbu shart-sharoitlarning amaliyotda to‘g‘ri tashkil etilishi bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini oshirishga va ularning kasbiy tayyorgarlik sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. – 2001. – Vol. 9. – № 5.
2. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005.
3. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
4. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2010.
5. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования. – М.: ИИО РАО, 2008.
6. Лапчик М.П. Информатика и информационные технологии в системе педагогического образования. – Омск, 2013.

TALABALARNING TAHLILIY FIKRLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOSINING ILMIY-PEDAGOGIK TAHLILI

Matyaqubova Nilufar Karimberganovna
UrDPI mustaqil tadqiqotchisi

Anotatsiya

Maqolada talabalarning tahliliy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish muammosining ilmiy-pedagogik jihatdan tahlili yoritilgan. Zamonaviy oliy ta’lim tizimida tahliliy fikrlash kompetensiyasining ahamiyati, mavzuning o‘rganilganlik darajasi, mavjud ziddiyatlar ochib berilgan. Tadqiqot natijasida integrativ yondashuv asosida ushbu kompetensiyani rivojlantirish zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: tahliliy fikrlash, kompetentsiya, oliy ta’lim, integrativ yondashuv, pedagogik muammo, tanqidiy fikrlash.

Kirish

Zamonaviy jamiyatda axborot oqimining keskin oshishi, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi shaxsdan yuqori darajadagi tahliliy fikrlash qobiliyatini talab etmoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida tayyorlanayotgan mutaxassislarning raqobatbardoshligi bevosita ularning tahliliy fikrlash kompetensiyasi rivojlanganlik darajasiga bog‘liq. Shu bois talabalarning tahliliy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish masalasi pedagogika fani oldida dolzarb muammo sifatida turibdi. Ushbu maqolada mazkur muammoning ilmiy-pedagogik tahlili amalga oshiriladi.

Asosiy qism

Tahliliy fikrlash muammosi falsafa, psixologiya va pedagogika fanlarida ancha vaqtdan beri tadqiq etib kelinmoqda. Xorijiy olimlardan J. Dyui, B. Blum, R. Ennis, D. Xalpern, R. Paul va L. Elder tahliliy (tanqidiy) fikrlashning nazariy asoslarini ishlab chiqqanlar. Rossiyalik olimlardan S.L. Rubinshteyn, A.V. Brushlinskiy, O.K. Tixomirov, I.Ya. Lerner, M.I. Maxmutov va boshqalar fikrlash faoliyatining psixologik-pedagogik jihatlarini o‘rganganlar. O‘zbekistonda bu yo‘nalishda B.S. Abdullayeva, N.N. Azizxodjayeva, O. Musurmonova, E. G‘oziyev, M. Ochilov, J. Hasanboyev, R.X. Djuraev, Sh. Quronov va boshqa olimlarning izlanishlari mavjud.

Shunga qaramay, talabalarning tahliliy fikrlashini kompetentsiya sifatida shakllantirish va uni integrativ yondashuv asosida rivojlantirish masalasi yetarli darajada chuqur o‘rganilmagan.

Ilmiy-pedagogik adabiyotlar va oliy ta’lim amaliyotini tahlil qilish natijasida quyidagi ziddiyatlar aniqlandi:

- jamiyatning tahliliy fikrlay oladigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyoji bilan oliy ta’lim muassasalarida bu sifatni rivojlantirishga qaratilgan ishlarning yetarli emasligi o‘rtasida;
- kompetentsiyaviy yondashuvning davlat ta’lim standartlarida e’tirof etilishi bilan uni amaliyotda tahliliy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan konkret mexanizmlarning ishlab chiqilmaganligi o‘rtasida;
- tahliliy fikrlashning nazariy jihatdan chuqur o‘rganilganligi bilan uni oliy ta’lim jarayonida tizimli rivojlantirish metodikasining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi o‘rtasida.

Ushbu paragrafning maqsadi – talabalarning tahliliy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish muammosini ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilish, mavjud yondashuvlarni umumlashtirish va tadqiqotning nazariy asoslarini belgilashdan iborat. Buning uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

- tahliliy fikrlash tushunchasining falsafiy, psixologik va pedagogik talqinlarini o‘rganish;
- xorijiy va mahalliy olimlarning bu boradagi qarashlarini tizimlashtirish;
- oliy ta’lim amaliyotida tahliliy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish holatini tahlil qilish;
- mavjud ziddiyatlarni aniqlash va tadqiqotning dolzarbligini asoslash.

Xulosa

Talabalarning tahliliy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish muammosining ilmiy-pedagogik tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu masala zamonaviy pedagogika fanida dolzarb va istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Mavjud ilmiy yondashuvlar va amaliyot o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish uchun

integrativ yondashuv asosida maxsus metodika ishlab chiqish zarurati yuzaga keladi. Bu esa tadqiqotning keyingi bosqichlari uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath & Co., 1910.
2. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longmans, 1956.
3. Ennis R.H. Critical Thinking. – Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996.
4. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. – New York: Psychology Press, 2014.
5. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – Pearson, 2014.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002.
7. Lerner I.Ya. Didakticheskiye osnovy metodov obucheniya. – M.: Pedagogika, 1981.
8. Maxmutov M.I. Problemnoye obucheniye. – M.: Pedagogika, 1975.
9. Abdullayeva B.S. Oliy ta’limda mustaqil ta’limni tashkil etish. – Toshkent, 2018.
10. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2006.

MUNDARIJA

TABRIK NUTQI	
Abdullayev Diyorjon Nodirjon o‘g‘li	3
Xajiyeva Maqsuda Sultanovna	5
Abdirimov Bekzod Muratbayevich	6
1–SHO‘BA: TARIX FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR	**7**
TARIX FANINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR. Sheripov Umarbek Atajanovich	7
MARKAZIY OSIYODA INTEGRATSION MUHIT: TRANSPORT–KOMMUNIKATSIYA TARMOQLARI RIVOJLANISHINING TARIXIY DINAMIKASI Ozodbek Radjabov	9
TARIX FANINING BOSHQA FANLAR BILAN INTEGRATSIYASI Xusainbekova Gulchira Mavlanbekovna	12
SUN’IY INTELLEKT VA IJTIMOIY TARMOQLAR SHAROITIDA TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION METODLARI Abdrimov Zarifboy Erkinovich	15
TARIX FANINI O‘QITISHDA FOTOGRAFIK MANBALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI J.G‘.Inayatov	17
TARIXIY SHAXSLARNIO‘RGANISHDA ZAMONAVIY METODLAR: KOMIL XORAZMIY MISOLIDA Allanazarov Shoxruxbek Farxodovich	19
JADID ADABIYOTIDA MILLAT VA VATAN G‘OYASI Ruzmatova Dilfuza Yuldashevna	21
JADIDCHILIK: JAHOLATGA QARSHI MA’RIFAT BILAN KURASHGAN BUYUK KUCH Ruzmatova Dilfuza Yuldashevna	23
XX ASRDA XORAZM VOHASIDA ETNOMADANIY JARAYONLAR: AN’ANA VA ZAMONAVIYLIK O‘RTASIDAGI O‘ZGARISHLAR Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li	27
ILK SAK QABILALARINING DINIY–MIFOLOGIK DUNYOQARASHI VA DAFN MAROSIMLARI TAHLILI Yusupov Axmedjon Shonazarovich	30
SOBIQ ITTIFOQ DAVRIDA BOLALAR UYLARINING FAOLIYATI Muratov Sanjar Jumanazarovich Ollomova Kamola Dilshodbek qizi	33
QO‘QON XONLIGI ROSSIYA BILAN SAVDO MUNOSABATLAR O‘RNATILISHI J.D.Yo‘ldashov Maxmudova Moxinur Rustam qizi	35
AMIR TEMUR DAVRIDA DAVLAT BOSHQARUVI VA HARBIY STRATEGIYA. Muratov Sanjar Jumanazarovich Ko‘palova Hayotxon Komil qizi	38
XORAZM VILOYATIDA SANOAT VA TRANSPORT SOHASIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR (1945–1991–YY.)	42

Razzoqov Sardor Kenjaboy o‘g‘li	
JADID BOBOOXUN SALIMOVNING HAYOTI VA ta’lim TIZIMIDAGI FAOLIYATI Salimov Matyusuf Kodirberganovich	44
MATNAZAR ABDULHAKIM IJODIDA JALOLIDDIN OBRAZI Aminov Bahodir Otabek o‘g‘li Rustamova Mohichehra Azamat qizi	46
XORAZMDA URUSH YILLARIDA TA’LIM TIZIMI: MUAMMOLAR VA IMKONIYATLAR (1940-1950) Ibragimova A’lo Romonbergan qizi	48
TURKIYANING ISLOM HAMKORLIK TASHKILOTI, TURKSOY VA TURK DAVLATLARI TASHKILOTIDAGI FAOLLIGI Yusupov Hamidbek Sultanovich Xamidullayeva Asaloy Azad qizi	53
TURKIY DAVLATLARDA TEMIR YO‘L TARMOQLARINING IQTISODIY SAMARADORLIGI VA TRANSPORT HAMKORLIGI Ro‘ziboyeva Mashhura	55
XIVA XONLIGIDA ta’lim VA MADANIY HAYOT Djabborova Adolatxon Kazakbayevna Miuatdinov Asamatdin Bayrambay uli	58
NURULLABOY SAROYI–SHARQ VA YEVROPA ME’MORCHILIGI UYG‘UNLIGI Djabborova Adolatxon Kazakbayevna Ruziboyeva Zarnigor Oybek qizi	60
ABDULLA AVLONIYNING JADIDCHILIK HARAKATI VA TA’LIMIY AXLOQIY QARASHLARI Xujamatov Intizom Jumabayevich Botirov Abdulla Azizbek O‘g‘li	62
ABDULLAXON II DAVRIDA BUXORO XONLIGI J.D.Yo‘ldashov Annamurodov Diyorbek	64
MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING HAYOTIVA JADIDCHILIK HARAKATIDAGI O‘RNI Xujamatov Intizom Jumaboyevich Baltayev Asadbek Anvarbek o‘g‘li	68
QO‘NG‘IROTLAR DAVRIHUKMDORLARINING ILM-FAN VA MADANIYAT SOHASIDAGI SIYOSATI. Ro‘zibayeva Fazilat Xasanboy qizi	70
MAHMUDXOJA BEHBUDIYNING JADIDCHILIK HARAKATI Xujamatov Intizom Jumaboyevich Sapayeva Muhabbat Mirza qizi	73
YANGI O‘ZBEKISTONDA TARIX FANINI O‘QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI VA MUAMMOLARI Xujamatov Intizom Jumaboyevich Rustamov Bobur G‘ayratjon o‘g‘li	76
XIX ASR OXIRI–XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONNING IJTIMOIY–IQTISODIY AHVOLI Xujamatov Intizom Jumaboyevich Zaripova Donoxon Ro‘zimboy qizi	83
XORAZM FAXRI	85

Xujamatov Intizom Jumaboyevich Yusupova Irodaxon Mamatjonovna	

ILM YO‘LIDAGI MATONAT: IMOM BUXORIYNING HAYOT MAKTABI Adullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li Ro‘ziyeva Sevinch Botir qizi	89
AZ–ZAMAXSHARIYNING ILM-FANGA QO‘SHGAN HISSASI Xo‘jametov Intizom Jumaboyevich Sapayeva Lolaxon Bahrom qizi	91
AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MADANIYATI Kamoladdinov Abror Qudrat o‘g‘li Mambetsapayeva Munira Maqsud qizi	93
AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI MADANIYATI Bobojonova Nafisa Shomuratovna Mambetsapayeva Munira Maqsud qizi	96
MUSTAQILLIKDAN KEYIN O‘ZBEKISTONDA TA’LIM TIZIMIDAGI ISLOHOTLAR Babajanova Nafisa Shamuratovna Xolliyeva Jayron Xamro qizi	99
XIVA XONLIGIGA QARSHI UYUSHTIRILGAN HARBIY YURISHLAR VAQTIDA XONLIKDAGI HARBIY HOLAT Qadirova So‘najon	102
MIRZO ULUG‘BEKNING ASTRONOMIYA FANIGA QO‘SHGAN HISSASI Rajapboyeva Adolat Rasul qizi	105
MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY HAYOTI VA IJODI. Egamberganova Rayhonoy Oybek qizi	107
TEMURIYLAR DAVRIDA DIN ULAMOLARIVA MUTAFAKKIRLARNING ELCHILIK FAOLIYATI Jabborova Adolat Kazaqboyevna Saburmuxammedova Gulnur Maksat qizi	111
ABU ALI IBN SINO VA UNING SHOH ASARI Quronboyeva Sadoqat	115
O‘ZBEKISTON VA TURKIYA O‘RTASIDAGI MADANIY VA ILMIY ALOQALAR (1991–2026-yillar) Allanazarov Shoxruxbek Farxodovich Sadullayeva Shoxzoda Ganjaboy qizi	119
AMIR TEMUR YURT FAXRI Gulchira Xusainbekova Mavlanbekovna Yangiboyev Shahzod Rasulbekovich	122
AMIR SHOHMUROD DAVRIDA IJTIMOIY VA MADANIY HAYOT Xajiyev Jahongir	125
JALOLIDDIN MANGUBERDI – VATAN HIMOYACHISI Madirimov Xumoyun Boburbek o‘g‘li Bekbo‘lsinova Charosxon Jonibek qizi	128
ABU NASR FAROBIY VA UNING ILM FAN TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI Matnazarova Yoqutjon Saidjon qizi	131
ABDULLAXON II – MARKAZLASHGAN DAVLAT ASOSCHISI Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li Ziyodullayeva Gulbegim Muzaffar qiz	134
FARG‘ONADA MINGLAR SULOLASINING HOKIMYATGA KELISHI. Erkinova Sevinch Mansurbek qizi	137

XIVADAGI KALTA MINOR: TARIX, ME’MORCHILIK VA MADANIY AHAMIYATI Babajonova Nafisa Shamuratovna Sultonmurodova Munira Davronbek qizi	140
ABU RAYXON BERUNIYNING JAHON ILM FANIDA TUTGAN O‘RNI Norboyev Bunyod G‘ayrat o‘g‘li	142
QO‘QON XONLIGIDA SOLIQ TURLARI Nurumov Kamron Qudrat o‘g‘li	145
XORAZMSHOHLARNING YUKSALGAN DAVRI: ALOUDDIN TAKASH O‘tamuratova Laylo Aminboy qizi	148
XVI-XIX ASRLARDA XIVA XONLIGINING DIMLOMATIYASI VA SAVDO ALOQALARI Qorliyev Mohir Fahriddin o‘g‘li	150
XIX ASRDA BUXORO AMIRLIGIDA ME’MORCHILIK TARAQQIYOTI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI Raximov Islomjon Ixtiyor o‘g‘li	153
“TARIXI ARBA’ ULUS” – TEMURIYLAR DAVRI TARIXSHUNOSLIGINING MUHIM MANBASI Otaboyeva Ro‘za Qahramon qizi	156
MUHAMMAD RAHIMXON II DAVRIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR Zarifboyeva Sevinchoy Dilshod qizi	158
TEMURIYLAR DAVRI ADABIYOTI Allanazarov Shoxruh Farhodovich Ro‘zmetova Asaloy Tohir qizi	161
ABDULLAXON II DAVRIDA BUXORO XONLIGI Allanazarov Shoxruh Farhodovich Yusopov Temur	164
MIRZO ULUG‘BEKNING TARIXDA TUTGAN O‘RNI VA ROLI Sotimboyeva Zuhrajon Bektemirovna	167
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA NEFT VA GAZ SANOATI TARAQQIYOTI Kalonov Dilshodbek	170
2-SHO‘BA: TARIX ZAMONAVIY TADQIQOTLARDA: TARIXSHUNOSLIK, MANBASHUNOSLIK VA ARXEOLOGIK TAHLIL	
URUSHDAN KEYINGI YILLARDA XORAZM QISHLOQ XO‘JALIGI VA FATXULLA NOSIROV FAOLIYATI Yusupov Hamidbek Sultanovich	173
XX ASRDA XORAZM VOHASIDA ETNOMADANIY O‘ZGARISHLAR VA ULARNING TARIXIY ASOSLARI Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li	175
XORAZM VOHASI TUG‘ILISH MAROSIMLARIDA EKOLOGIK QADRIYATLAR TIZIMINING ETNOMADANIY XUSUSIYATLARI Egamberganova Matluba Jobborgonovna	179
ХИВА ХОНЛИГИДА ЯШАГАН ТУРКМАНЛАР МИГРАЦИЯСИ Махмудов Умрбек Бахтиёрович	182
1941-1991-YILLARDA O‘ZBEKISTON SSRDA CHORVACHILIK TARMOG‘INING AHVOLI VA MUAMMOLARINI O‘RGANISHDA	185

METODOLOGIK YONDASHUVLAR Djurayev Ravshan Xurramovich	
BRONZA VA TEMIR DAVRIDA O‘ZBEKISTON HUDUDIDA QISHLOQ TIPIDAGI TURARJOYLARNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI Nurmetov Sardor Baxtiyorovich	188
MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA XORAZM VILOYATI QISHLOQ XO‘JALIGIDA PAXTACHILIKNING O‘RNI Xujamatov Intizom Jumabayevich	193
XORAZM MAQOM SAN’ATI TARAQQIYOTIDA KOMIL XORAZMIY FAOLIYATINING O‘RNI Allanazarov Shoxruxbek Farxodovich	195
MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARIDA FUQARO AVIATSIYASI VA TURIZM TARAQQIYOTI Abdusalomova Sevara	197
JADID ADABIYOTIDA MILLAT VA VATAN G‘OYASI Ruzmatova Dilfuza Yuldashevna	201
QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM TIZIMI VA UNDAGI ISLOHOTLAR Babajanova Nafisa Shamuratovna	203
BRONZA DAVRI YODGORLIKLARI ASOSIDA IJTIMOIY VA SIYOSIY JARAYONLARNING TAHLILI Ibragimov Sardor Bazarovich	205
XX ASRDA XORAZM VOHASI AHOLISI KUNDALIK HAYOTIDA TABIATNI ASRASH MASALALARI Ro‘zimova Mohira Dilshod qizi	207
ALOUDDIN TAKASHNING HOKIMIYATGA KELISHI Ruzibayeva Sanobar Ruzimbayevna	209
XIVA XONLIGINING SHAYBONIYLAR DAVRIDAGI SIYOSIY, IJTIMOIY-IQTISODIY ADABIY-MADANIY TARIXI. SHAYBONIYLAR DAVRIDA YASHAB IJOD QILGAN TARIXNAVISLAR HAMDA SHU DAVRGA OID QO‘LYOZMA ASARLAR VA ULARNING YARATILISH TARIXI. Baxtiyorova Umida Polvonboy qizi	212
XIVA XONLIGINING TUGATILISHI VA XXSR NING TASHKIL ETILISHI To‘raboyeva Laylo Sherzod qizi	216
SPORT TURIZMINI JISMONIY MADANIYATNING VOSITASI SIFATIDA O‘RNI VA AHAMIYATI Masharipov Azamat Komuljonovich	219
JALOLIDDIN MANGUBERDI HALOKATIDAN SO‘NG YAQIN SHARQDA QOLGAN XORAZMLIKLAR TAQDIRI (1237-1260) Urazmetova Barnoxon Kamildjan qizi	221
AMIR SAID OLIMXONNING QAL’AI FOTUDAGI HAYOTI VA QISMATI Raximov Ulug‘bek	225
QO‘QON XONLIGI MADRASALARI TARIXINING MANBASHUNOSLIK VA TARIXSHUNOSLIK TAHLILI Karimova Sabohat Ergash qizi	227
O‘zbekiston va Turkiya madaniy aloqalari: kino, san’at va adabiyotdagi hamkorlik Madirimov Xumoyun Boburbek o‘g‘li Sherboyev Ozodbek Bahodir o‘g‘li	229

PLATON – ULUG‘ MUTAFAKKIR Yusupov Hamidbek Sultanovich Baxtiyorova Shahnoza Otabek qizi	231
NORBO‘TABEK DAVRIDA MARKAZIY HOKIMIYATNING MUSTAHKAMLANISHI Yusupov Hamidbek Sultanovich Kenjayeva Gulmira Muzaffar Qizi	234
TURKISTON O‘LKASI JADIDCHILIK HARAKATI NAMOYANDALARI ULARNING MILLIY UYG‘ONISHDA, O‘ZLIKNI ANGLASHDA TUTGAN O‘RNI Yusupov Hamidbek Sultanovich Yuldosheva Gulsanam Aminboy qizi	237
BUYUK IPAK YO‘LINING VUJUDGA KELISHI VA TARIXIY AHAMIYATI Djabborova Adolatxon Kazakbayevna Qo‘ziboyev Maqsad Donyor o‘g‘li	241
MUHAMMAD MUSO AL-XORAZMIY Djabbarova Adolat Kazaqboyevna Quronboyeva Dilrabo Erkinboy qizi	243
XORAZM DAVLATCHILIGIDA ABULG‘OZIY BAHODIRXONNING TUTGAN O‘RNI Djabbarova Adolatxon Kazakbayevna Rajapova Ruxshona Baxtibay qizi	246
AL-XORAZMIY BOBOMIZ XORAZM FAXRI Jabborova Adolat Kazaqboyevna Raximboyeva Sarvinoz Shavkat qizi	248
BUYUK AMIR TEMUR SALTANATI Djabborova Adolat Kakajanova Tavus Merdan qizi	251
MUHAMMAD SHAYBONIYXON DAVRIDA MOVAROUNNAHR VA XUROSONDAGI IJTIMOIY VA IQTISODIY HAYOT Allabergenova Zuhra Azadbay qizi	253
ABDULLAXON II DAVRIDA BUXORO XONLIGI Bo‘jonov Tolibjon	256
XORAZMSHOHLAR DAVLATIDA MADANIY HAYOT, SAN’AT VA ILM-FAN TARAQQIYOTI Ataxanova Bonu Rustambek qizi	259
ISLOM KARIMOV HAYOTI VA FAOLIYATI Xolmurotova Donoxon Ma’murjon qizi	262
JALOLIDDIN MANGUBERDINING XORAZM TARIXIDA TUTGAN O‘RNI VA ROLI Dushamova Dilafruz G‘ayrat qizi	264
TEMURIYLAR DAVRI BOSHQARUVI Gulchira Xusainbekova Karimberganov Ravshanbek Muzaffarovich	268
UYG‘ONISH DAVRI ALLOMASI: MUSO AL-XORAZMIY HAYOTI VA FAOLIYATI Gulchira Xusainbekova Mavlanbekovna Nuraddinova Madina Jumyoz qizi	271

XORAZMSHOHLAR DAVLATI VUJUDGA KELISHI Gulchira Xusainbekova Ermakbayeva Marjongul Alpomish qizi	274
QO‘QON XONI OLIMXON DAVRIDA Gulchira Xusainbekova Mavlanbekovna Jumanazarova Ruxsora Bobomurod qizi	277
TEMURIYLAR MALIKASI: BIBIXONIM HAYOTI VA FAOLIYATI Gulchira Xusainbekova Mavlanbekovna To‘rayeva Mashhura Dilmurod qizi	281
AMIR TEMUR VA SHAHARSOZLIK: SAMARQANDNING RIVOJI Xujamatov Intizom Jumabayevich Usmanjonov Abdujalil Qo‘shnazar o‘g‘li	284
TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI TARIXSHUNOSLIGI Xo‘jamatov Intizom Jumaboyevich Bekmamatova Intizor Arslonbek qizi	286
NAJMIDDIN KUBRO – VALIYLIK VA VATANPARVARLIK NAMUNASI Xujamatov Intizom Jumabayevich Qalbayeva Dinara Anvar qizi	288
ABU RAYHON BERUNIY EL-YURT FAXRI Xujamatov Intizom Jumaboyevich Matyoqubova Gulnoza Davronbek qizi	290
QADIMGI XORAZM TARIXSHUNOSLIGI Xujamatov Intizom Jumabayevich Ibadullayeva Adolat Alisher qizi	294
AMIR TEMURNING ILM VA MADANIYATGA QO‘SHGAN HISSASI Xujamatov Intizom Jumabayevich Jabborova Umida O‘ktamboy qizi	296
TEMUR TUZUKLARI VA AMIR TEMURNING HARBIY STRATEGIYASI Xo‘jamatov Intizom Jumabayevich Gulhayo Urazmatova Saidmurod qizi	300
CHINGIZXON VA UNING MARKAZIY OSIYODAGI YURISHLARI Adullayev Jasurbek Rahimboy o'g'li Akbaraliyev Elmurod Azimbek o’g’li	302
MISR PIRAMIDALARI HAQIDA Abdullayev Jasurbek Rahimboy og‘li Kakajanova Tavus Merdan qizi	304
QADIMGI RIM SIVILIZATSIYASI Abdullayev Jasurbek Rahimboy og‘li Hudayberdiyeva Manzura Geldi gizi	306
KOMIL XORAZMIY VA UNING ILMIY FAOLIYATI Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li Mo‘minov Jamshidbek Alisher o‘g‘li	309
SIRDARYO VILOYATI TARIXI Abdullayev Jasur Rahimboy o’g’li Narzullayev Azizbek Ilxom o’g’li	311
QADIMGI YUNONISTON MADANIYATI Adullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li Norbekov Shahobiddin Odil o‘g‘li	313

AHAMONIYLAR DAVLATI TARIXI Adullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li Omonboyev Muhamad Farhodjon o‘g‘li	316
FILIPP II VA MAKEDONIYALIK ALEKSANDR IMPERIYASI Abdullayev Jasurbek Rahimboy o‘g‘li Sultonboyev Nurbek Rustam o‘g‘li	318
ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR – BOBURIYLAR SULOLASINING ASOSCHISI Mamatsoliyeva Shaydo Xamza qizi	320
MAHMUD G‘AZNAVIY-ISLOM OLAMIDAGI BIRINCHI SULTON Mamedova Sulgun Altiyevna	323
QO‘QON XONLIGINING MA’MURIY-HUDUDIY TUZILISHI Ochilov Xusanbek Oybek o‘g‘li	325
QO‘NG'IROTLAR SULOLASINING XIVA XONLIGIDA TUTGAN O‘RNI Qo‘ziboyev Maqsad Doniyor o‘g'li	329
XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING TURKISTON IJTIMOIY-MA’NAVIY HAYOTIDAGI O‘RNI Babajanova Nafisa Shamuratovna Artikova Onaxon Hasanboy qizi	331
MUHAMMAD RAHIMXON II DAVRIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHOTLAR Zarifboyeva Sevinchoy Dilshod qizi	333
MUHAMMAD AMINXON MADRASASI TARIXI Xujamatov Intizom Xusinova Nazokat	337
ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИК ЎРНИ ХУСУСИЯТИХУСУСИДА (ХОРАЗМ ВОҲАСИ МИСОЛИДА) Қадамбаев Ш	339
3-SHO‘BA: FALSAFA VA ZAMONAVIY JAMIYAT: AXLOQ,TAFAKKUR VA TRANSFORMATSIYALAR	
FALSAFA FANINI AMALIY VA INTERAKTIV SHAKLDA O‘QITISH MUAMMOLARI VA ULARNI HAL ETISH YO‘LLARI Xajiyeva Maqsuda Sultanovna	342
МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙНИНГ “РАБИЪУЛ АБРОР” АСАРИДА ХОРАЗМ ВА ХОРАЗМЛИКЛАР ВАСФИ Болтаев А.А.	347
РИВОЖЛАНГАН ДАВЛАТЛАР ТАЪЛИМ ТИЗИМЛАРИНИНГ ТАЪЛИМИЙ, ТАРБИЯВИЙ, АХЛОҚИЙ ТОМОНЛАРИ: ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ Musayev Umidjon Saidkamolovich	351
ЗАМОНАВИЙ ДУНЁДА МАЪНАВИЯТНИНГ РЎЛИ: ИНСОНИЙЛИКНИ САҚЛАШ ЙЎЛИ Шавкат Тўраев	356
BOBOJON SANOIYNING DINIY-IRFONIY G‘OYALARI Sapayev G‘ulomjon Baxtiyarovich	358
ИЖТИМОИЙ ҲАМКОРЛИК ВА БИРЛИК НИНГ ФАЛСАФИЙ ЭКЗИСТЕНЦИОНАЛ МОҲИЯТИ Сауров Равшонбек Русланбек ўғли	361

YANGI O‘ZBEKISTON KONSEPSIYASI ASOSIDA TALABALARNING IJTIMOIY MA’SULIYATINI RIVOJLANTIRISHNING OMILLARI Sultonov Og‘abek Sultan o‘g‘li	365
TASAVVUF TA’LIMOTINING O‘RTA ASRLAR SHARQIDA FALSAFIY FIKR TARAQQIYOTIGA TA’SIRI VA “SO‘FIY” ATAMASINING ETIMOLOGIK TALQINI O‘razmetov Mangubek Tursunbayevich	367
OILADA KITOBXONLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING FENOMINAL VA FUNKTSIONAL TAMOYILLARI Raximov Azizbek Bekturdiyevich	370
RAQAMLI PEDAGOGIKA SHAROITIDA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR VA KOMMUNIKATIV TRANSFORMATSIYA Xodjayev Akbar Ismayilovich	372
YANGI O‘ZBEKISTONDA GUMANITAR FANLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR KONTEKSTIDA O‘QUVCHILARDA ANALITIK FIKRLASH QOBILIYATINI INTEGRATIV RIVOJLANTIRISH Yusupbayeva Shohista oybek qizi	374
LOYIHALARNI BOSHQARISHDA ETIKA VA IJTIMOIY MAS’ULIYAT TUSHUNCHALARI TARIXI Tajimuratova Dilrabo Bozorbaevna	378
SHARQONA MA’NAVIY QARASHLARDA ISLOM DINING TUTGAN O‘RNI Erkinova Zilola Ergash qizi Jumamuratova Shukurjon Ilxombek qizi	381
Internet va ijtimoiy tarmoqlarda axloqiy madaniyat Ag’aboyeva Gulnoz Davronbek qizi	383
OLIY TA’LIMDA MILLIY FALSAFIY MEROS VA JAHON STANDARTLARI INTEGRATSIYASI Maratova Sarvinoz Jasur qizi	385
ZAMONAVIY MADANIYATNING YOSHLAR AXLOQIGA TA’SIRI Sobirova Shaydo Norimon qizi	388
DIN VA AXLOQ: ZAMONAVIY UYG‘UNLIK VA ZIDDIYATLAR Sadullayeva Zuhra Ulug‘bek qizi	390
AMALIY VA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI Rahmatullayeva Laylo Baxtiyorovna	393
O‘ZLASHTIRISHI QIYIN O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASHDA INDIVIDUAL YONDASHUVNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI Sattarova Bibijon Muzaffar qizi	395
AMALIY VA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI Zaribboyeva Dildora Dilmurod Qizi	397
IQTIDORLI TALABALAR BILAN ISHLASHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI Masharipova Shaxrizoda Hamid qizi	399
INTERAKTIV O‘QITISH METODLARI ASOSIDA O‘QUVCHILARDA O‘QUV MOTIVATSIYASINI INNOVATSION USULLARDA RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI	402

Allanazarova Iqlima Adamboyevna	
YANGI O‘ZBEKISTONDA GUMANITAR FANLARNI RIVOJLANTIRISH SHAROITIDA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI Jumaniyozova Donoxon Olimbayevna	409
YANGI O‘ZBEKISTONDA GUMANITAR FANLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR DOIRASIDA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING PEDAGOGIK ARTISTIZMGA ASOSLANGAN ZAMONAVIY YONDASHUVLARI Karriboyeva Lobar Fayzulla qizi	411
AMALIY VA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI Babadjanova Soboxat Arkadevna	414
RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TA’LIM NATIJALARINI MONITORING QILISH USULLARI Bekmuratova Muhayyo Uralboyevna	421
TA’LIM SAMARADORLIGINI ANIQLASHDA INNOVATSION BAHOLASH STRATEGIYALARINING ROLI Tosheva Naima Fatxullayevna	423
ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMIDA AMALIY VA PEDAGOGIK FANLAR BO‘YICHA ISHLAB CHIQARISH SAMARALI METODLARI Qodirova Gulzira	426
MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTIDA TIL VA NUTQ MARKAZIDA ISHLASH Otahonova Zuhra Rasulbek qizi	428
MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTIDA ILK YOSHDAGI BOLALARNI TARBIYALASHNING O‘ZIGA XOSLIGI Maxsudova Gulasal Baxtiyor qizi	431
MAKTABGACHA TALIM TASHKILOTIDA QURILISH O‘YINLARI ASOSIDA MEHNATSEVARLIK TARBIYASI Rustamova Mashhura Shavkatovna	434
BOLALARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTINING O'RNI Babajonova Gulasal	436
MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI TARBIYALANUVCHILARINI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORLASHNING ZAMONAVIY USULLARI Ahmadova Xurshida	438
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR FAOLIYATIDA TURLI XIL O‘YINLARNING AHAMIYATI Djamalova Iroda Baxromovna	441
RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA MINTAQADA AHOLI TURMUSH DARAJASINI RIVOJLANTIRISHDA BANDLIKNI TA’MINLASHNING INNOVATSION YO‘NALISHLARI Matniyozova Zilola Shamurod qizi	443
TAYYORLOV GURUH BOLALARINING O'QISH SAVODXONLIGI KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI Matkarimova Dildora Payzullayevna	449
BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING YOZMA NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI Turdiyeva Shahlo	455

RAQAMLI IQTISODIYOT VA GLOBAL INTEGRATSIYA: O‘ZARO BOG‘LIQLIK VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR Bardiyev Sardorbek Umidbek o’g’li	457
IJTIMOIY-GUMANITAR VA TABIIY FANLARDAGI AN’ANAVIY VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR DIALEKTIKASI Madrimova Guli Sanjarbek qizi	460
DARS JARAYONIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK USULLARNING QO‘LLANILISHI VA UYG‘UNLIGI Saparbayeva Indiya	462
TA’LIM JARAYONIDA BAHOLASH TIZIMI Matqurbonova Mahliyo Ravshan qizi	465
4-SHO’BA: RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR, KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET	
TABIATDAN BEGONALASHUV IJTIMOIY-FALSAFIY OQIBATLARI Samanova Shaxlo Boxtiyarovna	467
SUN’IY INTELLEKT VA RAQAMLI PLATFORMALAR: OLIY TA’LIMNI MODERNIZATSIYA QILISHNING HUQUQIY VA MA’NAVIY-KOGNITIV JIHATLARI Karimov Zafarbek Atabayevich	469
OLIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKT: KASBIY TAYYORGARLIKNING YANGI PARADIGMASI VA MEHNAT BOZORI TALABLARI Raximov G‘ayrat Buvaxanovich	471
TA’LIM TIZIMIDA RAQAMLI PLATFORMALAR ORQALI MA’NAVIY TARBIYA Baltayeva Ma’mura Baxtiyorovna	473
IJTIMOIY TARMOQLAR VA AXLOQIY ME’YORLAR EVOLYUTSIYASI Baltayeva Ma’mura Baxtiyorovna	476
SUN’IY INTELLEKT DAVRIDA INSON TAFAKKURI VA IDENTITETI Baltayeva Ma’mura Baxtiyorovna	478
MODERN APPROACHES TO EVALUATING LEGAL COMPETENCIES IN PEDAGOGICAL EDUCATION THROUGH DIGITAL PLATFORMS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE Otajonov Murodbek Raxim o‘g‘li	480
FORMING IDEOLOGICAL IMMUNITY AND CONSTITUTIONAL VALUES IN FUTURE EDUCATORS THROUGH DIGITAL LEGAL EDUCATION Otajonov Murodbek Raxim o‘g‘li	481
MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA SHAXS KAMOLOTINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELI Alimova Sabina Sodiqovna	483
GLOBALIZATSIYA SHAROITIDA MILLIY AXLOQIY ME’YORLAR Boltaboyeva Ruhshona Xursandboy qizi	485
EKOLOGIK MADANIYAT VA YASHIL IQTISODIYOTNING O‘ZARO ALOQADORLIGI Madraximov Atabek Abduraximovich	487
EKOLOGIK ME’YORLARGA AMAL QILISH – TABIAT VA INSON SALOMATLIGINING GAROVI Madraximov Atabek Abduraximovich	490

THE IMPACT OF AI-GENERATED ENGLISH LEARNING MATERIALS BASED ON UZBEK RURAL LIFE ON THE LEARNING MOTIVATION OF RURAL STUDENTS Baxramova Malika Muzaffarovna	492
RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘URURNI SHAKLLANTIRISHDA QADRIYATLARNING AHAMIYATI. Otaboyeva Dinora Sardorbek qizi Otajanov Shoxrux Rustamovich	498
RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR, KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET. Rajabboyev Jo‘rabek Jumanazar o‘g‘li Ortiqova Fotima Ro‘zmatboy qizi	499
GLOBAL AXBOROT MAKONIDA MILLIY QADRIYATLARNI ASRASHDA JADIDCHILIK MEROSINING AHAMIYATI Alimboyeva Mohinur Muxtorbek qizi	502
INTERNET MUHITIDA TARQALAYOTGAN SALBIY AXBOROT OQIMLARI VA ULARGA QARSHI KURASHNING SAMARALI USULLARI Ibragimova Nilufar Qudrat qizi	505
JADIDCHILIK HARAKATI NAMOYONDALARINING QARASHLARIDA KITOBXONLIK Eniyazova Ruxsora Jo‘shqin qizi	508
XIVA XONLIGIDA JADIDLARNING TA’LIM, ILM-FAN RIVOJIGA OID QARASHLARI TAHLILI Yakubova Dilfuza Otaboyevna Kutlimuratov Sardorbek Rustamovich	511
GLOBALIZATSIYA SHAROITIDA MILLIY IDENTITETNI SAQLASHDA MEDIASAVODXONLIKNING O‘RNI Davletova Bikajon Tursunbayevna	514
TARBIYANING TARIXIY VA MILLIY ASOSLARI. TARBIYADAGI URF-ODATLARNING TUTGAN O‘RNI Qurbonboyeva Dilnura Shuhrat qizi	517
RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR, KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET Egamberganova Nozima G‘ayrat qizi	519
RAQAMLI GLOBALLASHUV SHAROITIDA TALABALARDA ZIYOLILIK MADANIYATI VA MA’NAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNING STRATEGIK O‘RNI Ro‘zmamatov Valibek Ravshanbek o‘g‘li, Ozodova Onagul Umidbek qizi	521
RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA MA'NAVIY TARBIYANING PEDAGOGIK ILDIZLARI Matnazarova Shukurjon Allashukurovna	522
AHOLI ORASIDA HUQUQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH G‘OYASINI ILGARI SURISH VA G‘OYAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISH O‘razmatova Fotima Maxmud qizi	524
RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA ELEKTRON TIJORATNING RIVOJLANISHI Bardiyev Sardorbek Umidbek o’g’li	526

TALABALARDA RAQAMLI DAVRDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI RIVOJLANTIRISH Sultonova Umida Rashid qizi	529
INTERNET VA AXBOROT MAYDONIDAGI MA’NAVIY XAVFSIZLIK MUAMMOLARI Ro‘zmamatov Valibek Ravshanbek o‘g‘li	531
RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR, KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET Rajabboyev Jo‘rabek Jumanazar o‘g‘li Xalillayeva Ra’no Madatboy qizi	533
YOSHLAR DAVLAT NIGOHIDA: MAHMUD ZAMAXSHARIY KUTUBXONASI VA ILM-MA’RIFAT YO‘LIDAGI IMKONIYATLAR Raximov Azizbek Bekturdiyevich Zarifova Gulshoda Erkinboy qizi	535
RAQAMLI DAVRDA MILLIY G‘OYA VA MA’NAVIY TARBIYA: QADRIYATLAR, KOMMUNIKATSIYA VA G‘OYAVIY IMMUNITET Rajabboyev Jo‘rabek Jumanazar o‘g‘li Ortiqova Zuhra Ro‘zmatboy qizi	537
MA’NAVIY MADANIYATNING RAMZIY BELGILARI Shaxnoza Raximova	539
THE IMPACT OF PROJECT-BASED LEARNING ON THE SPEAKING SKILLS OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION Bekchonova Mohinur Xalilla qizi	542
NIZOMULMULKNING “SIYOSATNOMA” ASARIDA HUKMDOR AXLOQI VA MAS’ULIYATI Tuliyev Qurbonboy Qadamboy o‘g‘li	546
BOLA HUQUQLARINING KONSTITUTSIYAVIY ASOSLARI Jabbarova Sarvinoz Usmon qizi	548
YOSHLARDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISH – MILLIY XAVFSIZLIKNI TA’MINLASHNING ASOSI Xajieva Amina Sharipoy qizi	550
5-SHO‘BA: AMALIY VA PEDAGOGIK FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI	**553**
TURISTIK SAYRLARDA BOLALARNI JISMONIY FAZILATLARINI TARBIYALASH Masharipov Azamat Komuljonovich	553
SPORT TURIZMINI JISMONIY MADANIYATNING VOSITASI SIFATIDA O‘RNI VA AHAMIYATI Masharipov Azamat Komuljonovich	556
EVRISTIK YONDASHUV ASOSIDA GUMANITAR FANLARNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI ROLINI QAYTA ANGLASH Matkarimov Muxiddin Muxammadovich	558
TEZLIK VA CHAQQONLIKNI RIVOJLANTIRISH MASHQLARINING O‘QUVCHILAR JISMONIY TAYYORGARLIGIGA TA’SIRINI BAHOLASH Vapayev Kadam Ravshonbekovich	561
BOSHLANG‘ICHSINF O‘QUVCHILARINING CHAQQONLIK SIFATINI TARBIYALASHDA INNOVATSION PEDAGOGIK YONDASHUVLAR Vapayev Kadam Ravshonbekovich	564

ALISHER NAVOIYNING “NAZM UL-JAVOHIR” ASARIDAGI HIKMATLAR VA XALQ MAQOLLARI O‘RTASIDAGI TIPOLOGIK O‘XSHASHLIKLARNI QIYOSLASH METODIKASI Odambayeva Umida Baxtiyor qizi	566
GENDER KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLARDA KOGNITIV-SEMANTIK MODELLASHTIRISH Qoraqo‘ziyeva Diyora	568
ZAMONAVIY BAHOLASH ASOSIDA BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARIDA TASHKILOTCHILIK VA TARG‘IBOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH Qurbonova N. O	571
TASVIRIY FAOLIYATGA O‘RGATISH METODIKASI FANIDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI Tadjibayev Salimjon Sabirjanovich	573
INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA UYUSHMAGAN YOSHLARNI MA’NAVIY-AXLOQIY TARBIYALASHNING PEDAGOGIK MODELI Matkarimov Ikrom Muxtarovich	576
OGAHIY SHE’RIYATIDA TASAVVUFIY QARASHLARGA E’TIBOR Rajabboyeva Niyozjon Bahodir qizi	582
YOSHLARNI KASBGA YO‘NALTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI Sobirova Saida Otabekovna	584
TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH Ro‘zmetova Asalxon Jumanazar qizi	586
YOSHLARNI AXBOROT XURUJLARIDAN HIMOYA QILISHDA MA’NAVIY-MA’RIFIY VA AXLOQIY OMILLARNI RIVOJLANTIRISHGA OID METODIKALAR Abdalova Mexriniso Baxramovna	589
OLIY TA’LIM MUASSASASI PEDAGOGLARIDA SALOMATLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI Jumaniyazova Tupajon Alimovna	590
OLIY TA’LIM MUASSASASI PEDAGOGLARIDA SALOMATLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI Jumaniyazova Tupajon Alimovna	592
ERTAKLI O‘YINLAR ORQALI BOLALARDA IJTIMOIY VA EMOTSIONAL KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH Mahmudova Sabohon Karimberganovna	593
THE IMPACT OF AI-GENERATED ENGLISH LEARNING MATERIALS BASED ON UZBEK RURAL LIFE ON THE LEARNING MOTIVATION OF RURAL STUDENTS Baxramova Malika Muzaffarovna	596
XIVA XONLIGI ICHKI BOZORLARNING ISHLASH TARTIBI VA SAVDO Ruzmetova Oydinoy Erkinboy qizi	601
BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TA’LIM NATIJALARINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI To‘xtabayeva Maxsuda Shuhrat qizi	604

ENHANCING EFL CLASSROOM INNOVATION THROUGH INQUIRY-BASED LEARNING Yo‘ldosheva Sevara Alisher qizi	606
ФРАЗЕОЛОГИЯ КАК ОБЬЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ Озодова Гулжахон Камоладдин кизи Кадырова Кувончой	608
PEDAGOGIKA YO‘NALISHIDAGI TALABALARDA KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARNI RIVOJLANTIRISH USULLARI Jumabayeva Dildora Madaminovna	610
YOSHLAR MA’NAVIY KAMOLOTIDA USTOZ-SHOGIRD AN’ANALARINING TARBIYAVIY AHAMIYATI Radjapov Odilbek Babanazarovich	613
SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA AMALIY FANLARDA TA’LIM NATIJALARINI ADAPTIV BAHOLASH TIZIMLARINI JORIY ETISH D.Sh.Nafasov, S.X.Masharipova	616
GLOBAL AXBOROT MAKONIDA G‘OYAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI Matchanova Barno Irkinovna	618
OLIY TA’LIM JARAYONIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISHNING METODIK MEXANIZMLARI Ro‘zmatova Mahliyo Baxrom qizi	623
KREATIV FIKRLASH JARAYONINI RIVOJLANTIRISHDA TA’LIMNING O‘RNI G‘aniyeva Adiba	626
TEXNOLOGIK TA’LIMDA FANLARARO INTEGRATSIYA ASOSIDA TALABALARNING AMALIY FAOLLIGINI OSHIRISH IMKONIYATLARI. Kenjayeva Ro‘za Hajiboy qizi	629
PEDAGOGIK YO‘NALISH TALABALARIDA RAQAMLI MODELLASHTIRISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI Matchanova Dinara Yusupboyevna	
TALABALARNING TAHLILIY FIKRLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOSINING ILMIY-PEDAGOGIK TAHLILI Matyakubova Nilufar Karimberganovna	

“YANGI O‘ZBEKISTONDA GUMANITAR FANLAR: MUAMMO VA YECHIMLAR”

MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMANI MATERIALLARI

2026-YIL 23-APREL

To‘plam mualliflarning tahririda taqdim etilgan.

To‘plamda keltirilgan faktlar, atoqli otlar va boshqa ma’lumotlarning aniqligiga hamda imloviy xatolar uchun javobgarlik mualliflarning zimmasidadir.

9474

“Bookmany print” nashriyoti
Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.
Bosishga ruxsat etildi: 14.05.2026.
“Liberation Serif” garniturasi. Qog‘oz bichimi: 60x84 1/16
Nashriyot bosmatabog‘i 60. Shartli bosma taboq 71,2.
Adadi 10 nusxa. Ofset bosma usulida bosildi.
Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru
t.me/ Bookmanyprint +99899 180 9710